

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

УКООПСПІЛКА
ЛЬВІВСЬКА КОМЕРЦІЙНА АКАДЕМІЯ

ВИПУСК 10

ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ
СТЕПАНА ГЕЛЕЯ

ЛЬВІВ
Видавництво Львівської комерційної академії
2011

УДК 94(477)–057.177
ББК 72.3д
Ю 14

Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. – Львів, 2011 (Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія). – 640 с., 16 с. іл.; порт.

Збірник містить статті колег та учнів доктора історичних наук, професора Степана Гелея, написані на честь його сімдесятиріччя. Тематика статей відображає різнобічні наукові зацікавлення ювіляра історією, політологією, культурою України, теорією та історією української кооперації.

The volume pays homage to Stepan Heley / Editor-in-chief Ivan Kopych, deputy chief editor Andriy Sova. Lviv, 2011 (Visnyk of Lviv Commercial Academy. Series – The humanities. Issue 10 / Lviv Commercial Academy). – 640 p; 16 p. ill.; port.

The volume, containing the articles by colleagues and followers of doctor of the science of history, Professor Stepan Heley, is written in honour of his seventies anniversary. The subjects of the articles reflect many-sided interests of the hero of the anniversary in history, political science, Ukrainian culture, theory and history of Ukrainian cooperation.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівської комерційної академії

Редакційна колегія:

Іван Копич (відп. редактор), Володимир Баран,
Степан Вовканич, Михайло Голубець, Мирон Капраль,
Роман Кирчів, Костянтин Кондратюк, Роман Коритко,
Микола Литвин, Ярослав Малик, Іван Патер,
Андрій Сова (заступник відп. редактора),
Петро Шкрабюк

ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ

Вважаю за велику честь висловити декілька міркувань з нагоди семидесятирічного ювілею проректора з науково-педагогічної роботи, завідувача кафедри історії і політології, доктора історичних наук, професора академії Степана Гелея. Розумію, що важко в короткому слові окреслити і бодай побіжно проаналізувати його різносторонню діяльність. Умовно поділимо її на три основних частини – діяльність на ниві гуманітарної освіти та виховання студентів, історично-політологічної науки та культурно-мистецької творчості. Як завідувач кафедри разом із колективом він забезпечив підручниками, посібниками, тестами та іншими методичними розробками навчальний процес з дисциплін, які читає кафедра. Посібник з „Політології” мав сім видань. Ним, як і посібником „Політико-правові системи світу”, написаними у співавторстві з доцентом С. Рутаром, користуються навчальні заклади всієї України. Професор С. Гелей читає лекції з історії України на високому фаховому рівні, за що користується у студентів заслуженим авторитетом.

Наукові зацікавлення вченого – проблеми політичної історії України XIX–XX ст., історії політичної думки та кооперативного руху українців у модерну епоху. Добре відома як в Україні, так і за її межами його монографія „Василь Кучабський: від національної ідеї до державності”, яка поставила автора у ряд знаних фахівців з історії консервативної політичної думки в українській політології.

1995 р. С. Гелей започаткував наукову школу кооперативного будівництва і з цього часу Комерційна академія стала центром кооперативної науки та освіти. У 1998 р. під його редакцією вийшов перший том збірника наукових статей „Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти”.

1997 р. його зусиллями було започатковано видання „Вісника Львівської комерційної академії”, у другому випуску якого вміщувалися статті на кооперативну тематику. Ця ж тенденція прослідковувалася і в наступному третьому збірнику, а в четвертому з’явилася спеціальна рубрика „Українська кооперація”, яка з тих пір стала традиційною.

Кооперативну науку збагатили монографії вченого „Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті” (у співавторстві з С. Бабенком), „Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність”; три томи історичних нарисів „Українські кооператори” та понад вісімдесяти статей у вітчизняних та зарубіжних виданнях.

Учні шкіл та студенти вищих економічних навчальних закладів вивчають теорію та історію української та світової кооперації за підручниками, написаними ученими під керівництвом С. Гелея („Основи кооперації”, „Історія кооперативного руху”, „Історія споживчої кооперації України”). У 2006 р. разом із Р. Пастушенком С. Гелей видав підручник нового покоління „Теорія та історія кооперації”.

Професор С. Гелей оцінює кооперацію як соціальне відкриття новітньої цивілізації, що ґрунтується на природних властивостях людини, на економічному інтересі і найповніше відповідає ідеалам справедливості та свободи.

Багато зусиль доклав учений до того, щоб перетворити зрусифікований вуз на навчальний заклад європейського зразка з українським обличчям. На зорі української незалежності він був засновником таких патріотичних громадських організацій, як Рух, Меморіал, Товариство української мови імені Т. Шевченка. С. Гелеєм розроблено і впроваджено основні символи академії – герб, прапор, хоругва, професорські мантиї. Він повернув академії давні традиції європейського класичного університету, зокрема традицію проведення інавгурації новообраного ректора, посвячення в студенти, відзначення Дня академії, яке завжди розпочинається Святою Літургією. У двох гуртожитках функціонують студентські каплиці, у яких капелан академії регулярно відправляє Службу Божу. З ініціативи проректора С. Гелея портрети колишніх ректорів знайшли своє місце в залі засідань Вченої ради.

Проте найбільшою заслугою вченого у цьому напрямі діяльності є ґрунтовне дослідження історії Львівської комерційної академії, що побачило світ у 2008 році. У ньому він репрезентував надбання науково-педагогічного колективу вузу на різних етапах розвитку, що дало змогу нинішнім викладачам остаточно засадити засади високого професіоналізму, духовності і патріотизму. Це особливо важливо у перехідну добу української історії, коли оманливі цінності радянської епохи вже відкинуто, а нові – українські, ліберально-демократичні – ще не утвердилися.

Книга, яка отримала схвальні відгуки фахових істориків, стала підґрунтям для остаточного визначення дати заснування Львівської комерційної академії. Написана на основі величезного джерельного матеріалу, вона дала всі підстави стверджувати, що 7 листопада 2007 року найстарішому навчальному економічному закладу України виповнилося 190 років. Славний ювілей академії разом із численними гостями, що представляли не тільки Україну, а й п'ять інших країн світу, колектив відзначив на державному рівні у Львівській опері, а С. Гелею в межах цього святкування Вчена рада присвоїла почесне звання Заслуженого професора Львівської комерційної академії. З цього часу 7 листопада багатотисячний колектив викладачів, співробітників, студентів та випускників щорічно святкує як День академії.

Корисною була діяльність С. Гелея, спрямована на розширення можливостей студентів збагатитися вітчизняними та світовими здобутками цивілізаційних, культурно-мистецьких надбань. Для цього на найвищому рівні проводяться заходи із залученням визначних діячів літератури, мистецтва, культури. Так, у березні 1998 р. у Львівському національному театрі опери і балету ім. С. Крушельницької Комерційна академія успішно провела загальноміський урочистий вечір, присвячений 184-ій річниці від дня народження Т. Шевченка. Протягом 1998-2002 р. на базі академії, за підтримки Львівської міської ради, було проведено чотири Міжнародних фестивалі хорової музики, в яких взяли участь десятки хорових колективів з України та інших європейських країн. Ці та інші культурно-мистецькі заходи (щорічний Квітковий вернісаж, літературно-мистецький фестиваль „Студентська весна”) – яскраве свідчення того, що найстаріший економічний вуз України – Львівська комерційна академія – підтверджує свій високий статус загальноукраїнського центру освіти, науки і культури.

Окремо слід сказати про улюблене дітище Степана Дмитровича – народну хорову капелу „Мрія”, яку той заснував 1985 року і яка існує й до сьогодні. За його переконанням, хоровий спів найдемократичніший вид музичного мистецтва, що містить великий заряд позитивної енергії, сприяючи духовному очищенню. 8 травня 2011 р. тепер уже добре відомому в Європі художньому колективу виповнилося 26 років. І впродовж усього цього часу – сотні концертів в 13-ти країнах світу, низка блискучих перемог на найпрестижніших конкурсах і фестивалях. Безперечно „Мрія” давно вже стала візитівкою не лише академії, а й міста Львова та України загалом. Заслуги її президента – Степана Гелея – гідно поціновані державою. Він член Національної музичної спілки України, Заслужений працівник культури України.

У вересні 2012 року виповниться сорок років від того часу, коли випускник історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка зайняв місце асистента кафедри історії партії Львівського торговельно-економічного інституту. За цей час він пройшов усі сходинки кар’єрного зростання – науковця, педагога, керівника, культурного та громадського діяча. Проте залишилося ще чимало сходинок, які потрібно буде пройти. Побажаємо йому на цьому шляху не збавляти темп, не втрачати творчого азарту, при доброму здоров’ї творити добрі справи на благо академії, на благо України.

**Іван Копич, професор,
ректор Львівської комерційної академії**

НА СЛУЖБІ КЛЮ І ВКРАЇНИ: до 70-річчя Степана Дмитровича ГЕЛЕЯ

Інтелігенція – своєрідна інтелектуальна лабораторія, в якій, крім суто культурних цінностей, створюються форми і типи національної громадянськості і політичного устрою. В руках інтелігенції перебувають усі ключі від національної долі того народу, представницею якого вона виступає¹. Власне це намагається довести своїми науковими студіями і життям багатолітній проректор з гуманітарних проблем і завідувач кафедри історії і політології Львівської комерційної академії, доктор історичних наук, професор Степан Дмитрович Гелей, відомий дослідник суспільно-політичної історії та кооперативного руху України, політолог, громадський діяч.

Ключовими, стратегічно незмінними напрямками життєвого кредо львівського вченого є його аргументована й чітка громадянська позиція, повага до національної культури, тверді переконання, базовані на засадах патріотизму, справедливості, добросовісності, засвоєне з молодих літ правило жити відповідально і чесно, згідно з християнською мораллю. Чи не тому Степан Дмитрович легко сприйняв трансформаційні впливи новітньої української історії, зумовлені насамперед отриманою свободою творчості та доступом до нових джерел. Загалом він завжди залишався самим собою, вірним принципам наукової праці, поваги до своєї історії, мови, народних традицій, надбань світової культури. Для нього важливою є також морально-духовна орієнтація застосування одержаних знань.

Майбутній історик і політолог народився 12 травня 1941 р. в селі Бабухів (нині Рогатинського району Івано-Франківської області). Після закінчення історичного факультету Львівського університету ім. Івана Франка (1968) навчався в аспірантурі цього ж університету. З 1972 р. – асистент, старший викладач, доцент, професор Львівського торгово-економічного інституту (з 1993 р. – Львівська комерційна академія); з 1990 р. – завідувач кафедри історії і політології; з 1993 р. – проректор з навчально-виховної роботи цієї ж академії.²

Особливим у його долі виявився Київ, де він 1978 р. в університеті ім. Т. Шевченка захистив кандидатську дисертацію, а 2000 р. в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України – докторську дисертацію “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативно-політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку)” (науковий консультант – професор Я. Р. Дашкевич, з яким тривалий час активно співпрацював).

Власне докторську дисертацію було захищено на основі монографії з такою самою назвою, в якій історик проаналізував еволюцію консервативної політичної думки в Україні від протоконсерватизму ХІХ століття і консервативного політичного руху початку ХХ ст. до цілісної наукової концепції першої половини ХХ ст., а також формування ідейних засад сучасних українських консервативних партій. Насамперед історик висвітлив суспільно-політичні погляди теоретиків цієї думки першої половини ХХ ст. – В’ячеслава Липинського, Степана Томашівського і Василя Кучабського. Зокрема, проаналізував методи пізнання, які застосовано для обґрунтувань доктрин побудови української державності, окреслив роль і місце цих учених в історичній та політичній науці. Оригінальним є висновок автора монографії про погляд В. Кучабського на більшовизм не як на інтернаціональне, а передусім як на національне, російське явище, що ґрунтується на монголо-візантійських традиціях. Тому цілком закономірним є трактування істориком більшовицької інтернаціоналізації України як суцільної русифікації українців не лише на рівні національно-культурного життя, але й соціально-класової культури сус-

пільства. Водночас спеціалісти-рецензенти відзначили, що в книзі Степана Гелея актуалізовано концептуальні підходи, які й нині зберігають актуальність у суспільній думці та політичній практиці сучасного державотворення³.

Історію й теорію політичної думки вчений також реконструював у низці інших індивідуальних і колективних праць (наукових монографій, підручників, посібників і словників): “Державницький світогляд В’ячеслава Липинського” (1994), “Українська політологія” (1996–1997), “Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)” (2001), “Світова та європейська інтеграція. Організаційні засади” (2001), “Політико-правові системи світу” (2002, 2006), “Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники” (2002). Особливо відзначимо навчальний посібник “Політологія” (співавтор – доцент Степан Рутар), який витримав сім видань у Києві та Львові. У ньому показано сутність і структурні рівні політики, окреслено взаємодію політики з іншими сферами суспільного життя, визначено механізми державного, регіонального та місцевого управління. При цьому виокремлено зміст, структуру та функції інститутів політичної і правової систем, а також чинники функціонування політичного процесу, специфічного їх прояву в соціально-політичних трансформаціях новітньої України. Цікавими є авторські роздуми про те, якими мають бути політичні лідери, політичні еліти. Акцентовано увагу студентів і, безперечно, політиків, на критеріях та факторах, які забезпечують демократичність та життєдайність сучасних політичних систем.

У доробку професора – десятки розвідок про соціально-економічні процеси в дорадянській і Радянській Україні, кооперативний рух українців у модерну епоху. Стогодні напевно важко знайти публікацію на історико-кооперативну тематику, в якій не було б посилань на праці авторитетного львівського вченого. Важливо й те, що до міждисциплінарних студій вчений залучив багатьох колег з Полтавського університету споживчої кооперації України та інших навчальних закладів, системи Укоопспілки. Під його керівництвом уперше в Україні було видано підручники для вищих навчальних закладів “Історія кооперативного руху” (1995), “Історія споживчої кооперації України” (1996)⁴, в яких без ідеологічної заангажованості та кон’юнктурних інтересів узагальнено історичні особливості й характер розвитку кооперації у світі, зокрема Україні. Автори книг доводять, що процес господарської та іншої діяльності кооперації властивий всім народам світу, незалежно від їхнього рівня розвитку чи суспільно-державної організації; у різних країнах процеси кооперування мають свої особливості, але спільними у їхньому зародженні залишаються: поділ праці, поляризація власності, конкуренція, кон’юнктура. Поява таких підручників, як слушно зауважили рецензенти Степан Вовканич і Богдан Заблоцький, полегшить вивчення особливостей розвитку кооперації, допоможе визначити її місце в системі національної економіки і ролі кооперативів у розвитку різних видів підприємницької діяльності людей, переходу економіки управління до ринкових відносин⁵.

Степан Гелей є редактором і співавтором фундаментального тритомника історичних нарисів “Українські кооператори” (1999, 2001, 2007). Цінність книг, у тому, що в них подано життєписи підприємців і громадських діячів ХХ ст., які активно долучилися до утвердження кооперативної ідеї в Україні (Іван Франко, Платон і Василь Симиренки, Степан Федак, Роман Залозецький, Дмитро Маркович, Іполит Зборовський, Петро Токарський, Михайло Галушинський, Дмитро Шульга, Сидір Кузик та десятки ін.), але ця їхня діяльність із різних причин не була вивчена⁶.

Вказана тема поглиблена у посібнику для учнів 11 класу загальноосвітніх шкіл “Основи кооперації” (2004) авторства С. Бабенка, С. Гелея, Я. Гончарука, Р. Пастушенка. Вона, як слушно зауважила рецензентка Г. Пагутяк, повертає нас до цінностей, з втратою яких ми майже змирилися, наділяє економіку моральністю й захищає моральність правом; водночас вона заохочує працювати разом на кооперативних засадах, повертаючи довіру до себе й до інших⁷.

Невтомний Степан Гелей став одним із співорганізаторів Всеукраїнської наукової конференції “Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку”, яка відбувалася 2009 р. з нагоди 110-річчя від дня народження І. Витановича у його рідній академії.

Своєю земляку, старшині УГА, члену НТШ, теоретику і літописцю українського кооперативного руху, вчений присвятив об’ємну монографію “Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність” (2010), до якої прихильно поставилися наукова громадськість і господарники⁸. На думку керівника Західноукраїнського регіонального центру фермерства і кооперації НАН України Йосипа Децовського, вказана монографія має допомогти зміцнити малопомітне в нинішньому суспільстві ядро прихильників кооперативних відносин і зупинити розвиток метастаз антикооператизму, які заподіяли шкоду кооперативному руху в новітній Україні. Тому молода людина, яка прочитає нову книгу С. Гелей, зауважив він, “ніколи в житті не стане кооперативоненависником, не творитиме комерційні бізнес-формування під оболонкою кооперативного бренду”⁹. Із сказаним важко не погодитися.

Справді фахово і з великою любов’ю до свого колективу, зауважили рецензенти, написано монографію “Львівська комерційна академія. Нарис історії (2008)”, в якій систематично і послідовно висвітлено всі етапи життєдіяльності академії – від її заснування у 1817 р., трикласної Реальної школи, до сьогодення, сучасного багатопрофільного науково-навчального закладу незалежної України, який готує спеціалістів високого класу – бухгалтерів, економістів, фінансистів, аудиторів, менеджерів, маркетингологів, товарознавців, працівників банківської і митної справи, економістів-міжнародників і правників¹⁰. На презентації книги в рідному колективі виступили відомі історики Я. Дашкевич, С. Макарчук, автор цих рядків, заступник голови правління Укоопспілки В. Левицький, колеги-професори академії С. Скибінський, І. Галик, громадські діячі П. Франко і Р. Коритко, відзначивши не лише наукову, але й суспільну значущість фундаментальної праці (624 сторінки, багато діаграм, понад тисячу світлин, більшість з яких подано до друку вперше)¹¹.

Степан Гелей є також активістом-краєзнавцем, організувавши спільно із земляками Ярославом Маликом, Василем Горинем, Романом Коритком низку конференцій у Львові, Рогатині, Бурштині, присвячених рідній Рогатинщині й славетним рогатинцям. Їх матеріали опубліковано у чотирьох випусках збірника “Рогатинська земля”, а також у “Ювілейній книзі Рогатинської гімназії імені Володимира Великого до сторіччя заснування 1909–2009” (2009). С. Гелей брав участь у редагуванні п’ятитомного збірника документів і матеріалів “У боротьбі за волю України” (2001–2007), написанні статей до “Енциклопедії Львова”, “Енциклопедії сучасної України”, другого тому “Історії Львова” (2007).

Заслужений професор академії (2007) завжди радо і прискіпливо рецензував праці своїх колег-істориків, політологів, економістів, а також дисертаційні праці молодих учених. Він є багатолітнім членом Спеціалізованої вченої ради при Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України із захисту докторських дисертацій (спеціальності – історія України, всесвітня історія).

Учений ніколи не залишався осторонь громадського життя Львова та області. Як дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка сприяв співпраці й діалогу учених різних установ і поколінь. Разом із Михайлом Голубцем, Іриною Калинець, Борисом Возницьким, Анатолієм Карасем, Василем Лизанчуком, Володимиром Парубієм, Любомиром Сеником, Петром Шкраб’юком, Мирославом Герциком та іншими відомими громадсько-політичними і культурними діячами виступив співорганізатором Конгресу української інтелігенції Львівської області, який прагне консолідувати національну еліту, актуалізувати духовно-моральні фактори державотворення. Як заступник голови конгресу він ініціював проведення Шевченківських вечорів, зустрічей і круглих столів,

присвячених актуальним проблемам суспільно-політичного життя в незалежній Україні, ролі та місцю інтелігенції в гуманітарній стратегії розвитку держави. Чи не тому вчений не раз цитував іронічні слова історика Василя Кучабського (сказані ще 1935 р.): треба плекати кадри не для організації низів, а для формування верхів, щоб керівництво політичним проводом не взяли у свої руки крикуни і демагоги, які не хочуть вчитися, не хочуть готувати себе до того, щоб жити з чесною праці, а кидаються в “політику”, аби з неї жити, внаслідок чого політичне життя – свідомо й несвідомо – перебуває на грошах і службі чужих держав, а не України, і ця корупція призводить до чимраз більшого партійного і навіть релігійного розшарування народу. Степан Дмитрович любив також згадувати В’ячеслава Липинського, який поділяв інтелігенцію на дві категорії: до першої, що живе з власної фахової служби на користь громаді – священників, письменників, журналістів, науковців, учителів, суддів, адвокатів, лікарів; до другої – тих, що використовують свої знання в політиці й тягнуться до влади. Навколо цієї інтелігенції ніколи не об’єднається нація, оскільки вона сама не буде ніколи об’єднаною, бо для цього їй бракуватиме спільного інтересу. Чим більше політично розшарована нація, зауважує вчений, тим завзятішу боротьбу вона веде сама з собою, тим більше в ній політичних партій, лідерів, вчених, політичних посад для інтелігенції¹². Як свідчить драматична сучасність, думки В. Кучабського, В. Липинського (зрештою, і самого С. Гелея) є актуальними і в XXI столітті.

У Львівській комерційній академії поступово розкрилася ще одна важлива грань характеру й внутрішнього потенціалу Степана Дмитровича – його організаторський хист. Майже два десятиліття вчений обіймає посаду проректора з навчально-виховної роботи, послідовно опікуючись новими кафедрами і молодими керівниками, видавництвом, студентським самоуправлінням, мистецькими колективами і спортивними командами академії. З його ініціативи на фасаді головного корпусу академії відкрито меморіальну дошку діячеві ЗУНР і вченому-хіміку, декану товарознавчого факультету Петрові Франку, засновано студентські премії імені Олени Степанів і Петра Франка.

Особливою гордістю проректора є хорова капела “Мрія”, засновником і беззмінним президентом якої він є з 1984 р. Цей унікальний колектив із професорів і викладачів, інженерно-технічних працівників, студентів – лауреат численних міжнародних і національних конкурсів, пісні з українського і світового репертуару якого знають слухачі десятків країн Європи. Літопис хорової капели (зокрема, долі хористів, поїздки і репертуар колективу) Степан Дмитрович відобразив у книзі “Мрія. Сторінки історії” (2005). Як і його мистецьке дітище, професор теж нагороджений численними грамотами і відзнаками, зокрема Укоопспілки Міносвіти, Львівської облдержадміністрації, міського голови Львова.

І, насамперед, відзначимо міцні родинні тили вченого. Дружина професора – Таїсія Дмитрівна, уродженка Сумщини – і дочки Ліліана та Наталія є добрими порадицями у житті, як правило, першими читачами і редакторами його праць. Як і голова родини вони беруть участь у різних наукових конференціях і культурно-освітніх акціях спільно докладають і затишне родинне обійстя у Винниках під Львовом.

Завершити нарис про талановитого вченого, організатора науки, колегу хотілося би його ж словами-настановами. “Шлях до людини, “до ідеальної кооперативної людини” лежить через освіту, вироблення розвинених соціальних звичок і моральний розвиток”¹³. Отож, нехай таким буде поступ України та її будівничих.

Свій ювілей Степан Дмитрович Гелей зустрічає у розмаїтті перспективних ідей і планів. Тому побажаймо йому здоров’я і наснаги для їх реалізації, щасливого творчого довголіття у колі однодумців, рідних і близьких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Див. Вовканич С. Ключ від долі народу: чи є в Україні українська інтелігенція?! ... / Вовканич С., Гелей С. // За вільну Україну. – 2009. – 30 грудня.

-
- ² Шепель Л. Гелей Степан Дмитрович / Шепель Л. // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник / [редколегія: В.А.Смолій (гол. ред.) та ін.] – К., 2006. – Вип. 2, ч. 3. – С. 46–47.
- ³ Малик Я., Кондратюк К. [Рец.:] Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку. – Львів, 1998. – 531 с. // Українські варіанти. – 1998. – Ч. 3–4 (5–6). – С. 157–159.
- ⁴ Редакційно-видавничу підготовку цих книг здійснив Відділ наукових та інформативних видань Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, завідувачем якого був автор цих рядків.
- ⁵ Вовканич С. Кооперативний рух в українському та світовому вимірах / Вовканич С., Заблоцький Б. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 1996. – 20 червня.
- ⁶ Безпалько М. “Українські кооператори” – нариси третього збірника / Безпалько М. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2007. – 20 грудня.
- ⁷ Пагутяк Г. Сучасні кооперативні інтереси / Пагутяк Г. // Вища школа. – 2005. – Ч. 2. – С. 101–103.
- ⁸ Гріне М. Ілля Витанович – науковець, педагог / Гріне М. // Галичина. – 2010. – Ч. 47. – С. 4; Луців В. Ілля Витанович – подвижник української кооперації / Луців В. // Свобода (Нью-Йорк). – 2010. – 29 жовтня; Подолинний В. Великий натхненник української кооперації / Подолинний В. // Студентський меридіан. – 2010. – Ч. 7. – С. 12; Вінець творчих пошуків // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2010. – Ч. 39. – С. 1.
- ⁹ Дєповський Й. Скарбниця кооперативного досвіду. Про топографію професора Степана Гелей “Ілля Витанович” / Дєповський Й. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2010. – 4 листопада.
- ¹⁰ Див.: Патер І. Г., Соляр І. Я. [Рец.:] Гелей С.Д. Львівська комерційна академія: нарис історії. – Львів, 2008. – 624 с. // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 219–222; Коритко Р. Історія оживає на скрижалях писемності... / Коритко Р. // Дзвін. – 2009. – № 3–4. – С. 153–154; Пастушенко Р. Дбаючи про ідентичність / Пастушенко Р. // Універсум. – 2009. – № 3–4. – С. 47–48.
- ¹¹ Сторожій І. Книга, яка сколихнула інтелігенцію / Сторожій І. // Студентський меридіан (Львів). – 2009. – № 1. – С. 10–11.
- ¹² Див.: Вовканич С., Гелей С. Ключ від долі народу // За вільну Україну. – 2009. – 30 грудня.
- ¹³ Гелей С. Споживча кооперація крізь призму історичного досвіду / Гелей С. // Голос України. – 2010. – 3 липня.

ПІСНЯ І ПРАЦЯ – ВЕЛИКІ ДВІ СИЛИ...

(Про життєвий і творчий шлях Степана Гелея)

В статті розкривається життєвий і творчий шлях професора Львівської комерційної академії Степана Гелея, досліджуються фактори, що впливали на формування його світогляду, аналізуються здобутки на ниві науки, освіти, культури та громадсько-політичної діяльності.

Ключові слова: Степан Гелей, наука, освіта, „Мрія”, земляцтво Братів Рогатинців, Бабухів, патріотичні погляди, кооперативний рух.

Korytko R. F.

A SONG AND A WORK ARE TWO GREATEST FORCES

(About the path of creative life of Stepan Heley)

The article deals with the path of creative life performed by professor of Lviv Commercial Academy Stepan Heley; the main factors that influenced the creation of his conception of the world are investigated; his achievement in the field of science, education and culture is analysed.

Keywords: Stepan Heley, science, education, “Mriya”, community of Brothers Rohatynzi, Babuchiv, patriotic views, cooperative movement.

Семантичне наповнення слова „Ювілей” звучить, як урочисте відзначення діяльності видатної особи, яка зазвичай обчислюється круглою річницею від дня її народження. Власне така подія відбулася 12 травня 2011 р. у житті Гелея Степана Дмитровича – відомого українського історика, доктора історичних наук, професора і проректора з науково-педагогічної роботи, завідуючого кафедрою історії і політології Львівської комерційної академії, Заслуженого працівника культури України. Йому виповнилось 70 Років!!!

Степан Гелей родом з живописного Опільського краю, народився у селі Бабухів Рогатинського району, Івано-Франківської області, що розкинулося за п’ять кілометрів на південь від Рогатина, над рікою Гнила Липа, обабіч шосе Львів – Івано-Франківськ.

Зростав і виховувався в національно-свідомій українській родині Марії Григорівни та Дмитра Федоровича Гелеїв, добрих господарів-хліборобів, які народили трое дітей – крім найстаршого Степана, сина Івана та дочку Катерину. Велике значення у формуванні світогляду родини Гелеїв відіграв Федір Гелей, активний громадсько-політичний діяч, який 1900-1917 роках обирався сільським війтом, був засновником і керівником руханково-спортивного товариства „Сокіл”, яке у свій час спричинилося до патріотично-морального виховання сільської молоді. Його заслуга також в тому, що 1910 р. в Бабухові було засновано гурток Крайового товариства „Сільський господар”, який відстоював господарські інтереси українського народу перед австрійською державною владою.

Активним громадським діячем села був також дід по материнній лінії Григорій Сас, який обирався секретарем та членом ревізійної комісії Рогатинської філії „Просвіта” у Бабухові, був одним із засновників „Сільського господаря”. У 20-30 роках минулого століття він ревно відстоював право своїх дітей навчатися українською мовою. Свій підпис під тією ж вимогою поставила також бабуся Степана по батьковій лінії Марія Гелей.

Семирічну освіту Степан Гелей отримав у рідному селі, середню – у Конюшкінській СШ в 1958 р. З цього часу і до 1960 р. навчався ремеслу червонодеревця в тодішньому Станіславі. Незважаючи на те, що окремі екземпляри художніх виробів демонструвалися на виставці, його більше тягнуло до педагогічної роботи. Протягом року працював учителем виробничого навчання Росільнянської середньої школи Богородчанського району, Івано-Франківської області. Звідти в листопаді 1961 р. мобілізований до радянської армії, в якій прослужив три роки. Був інструктором політичного відділу зенітно-ракетної військової частини 55038 Кабардино-Балкарської АРСР. Протягом трьох років організував у столиці республіки місті Нальчику мистецькі фестивалі, екскурсії особового складу в Музей Марка Вовчка, на Загальнореспубліканському рівні провів урочисті заходи, з нагоди 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, у яких взяли участь визначні кабардинські письменники Кешоков і Шогенцуков.

Після демобілізації з армії, в 1964 р. Степан Гелей поступив до Львівського державного університету ім. Івана Франка на історичний факультет. Навчався добре, хоч справжні знання з історії України знаходилися тоді за сімома замками. Після закінчення університету рік працював директором Бринце-Загірнянської восьмирічної школи, що на Жидачівщині. За дуже короткий час (один рік) перебудував школу, запровадив кабінетну систему навчання, створив єдиний в Жидачівському районі історичний музей-кабінет. Педагогічну працю поєднував з громадською діяльністю, обирався депутатом сільської ради, головою Товариського суду, керував товариством „Знання”.

Повернувся в університетські стіни у 1969 році на навчання в аспірантурі. Згодом скерований на посаду асистента кафедри історії КПРС Львівської комерційної академії. Це був новий етап у житті Степана Дмитровича – етап науково-педагогічної творчості, який продовжується ось уже майже сорок років. Тут він сформувався не тільки як педагог, науковець, а й як громадський діяч. В умовах тоталітарно-комуністичної ідеології він навчився відстоювати національно-патріотичні погляди, передавати їх студентам. Це було нелегко, тим паче викладачеві історії, яка фальшувалася, перекручувалася, оббрівувалася, особливо та її частина, що стосувалася минушини України, боротьби українського народу за визволення від московсько-більшовицького поневолення.

Вести детальну мову про Степана Гелея, як ученого, не будемо, залишимо цю місію для фахівців. Зазначимо лише, що працюючи у Львівській комерційній академії на посаді асистента, старшого викладача, він у 1978 р. захистив у Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка кандидатську дисертацію, а в 1982 р. отримав учене звання доцента. В 1996 р. Вчена рада навчального закладу присудила йому учене звання професора, а 1999 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (Київ) на підставі прилюдного захисту монографії „Василь Кучабський: від національної ідеї до державності” отримав науковий ступінь доктора історичних наук. В 1989 р. очолив кафедру історії КПРС, яку в 1990 р. перейменували на кафедру історичних наук, а ще через рік – на кафедру історії і політології. З 1993 р. й по нині Степан Гелей обіймає також посаду проректора з науково-педагогічної освіти.

Характеризуючи С.Гелея, як громадсько-політичного діяча, не можна оминати його працю на посаді секретаря партійного комітету. Він цього не соромиться, бо приніс немало користі колективу викладачів та студентів. Коли треба було, умів захистити їх від звинувачень з боку партійних органів в недостатній відданості радянській владі, ідеям марксизму-ленінізму, а то й у проявах націоналізму. Неважко уявити собі, скільки шкоди

принесло би колективу інституту, і, особливо, свідомим українцям, якби посаду секретаря парткому займала ідеологічно ворожа українському духові особа. 25 жовтня 1988 р. на посаду звільненого секретаря парткому втретє претендував Віктор Пакулін, який займав її уже протягом восьми років. Але членам партії набрид командний стиль керівництва, грубість і те, що останній перетворив партком у каральний орган. Правда В. Пакуліна підтримували Червоноармійський райком та Львівський міськом партії. Секретарі цих партійних органів намагалися якось вплинути на хід зборів, але в них нічого не вийшло. О другій годині ночі новообраний партійний комітет обрав своїм секретарем Степана Гелея. Це був чи не перший випадок, коли велика вузівська парторганізація знехтували вимогами вищестоячих партійних органів.

Справжню суть українського патріота Степан Гелей яскраво проявив під час створення в інституті Народного руху України. Тоді ще ніхто не знав, як і розгортатимуться події, але він, не озираючись назад, розпустив комсомол і взяв на себе організацію РУХу. Коли бюро Червоноармійського райкому партії в повному складі прийшло знімати секретаря парткому з посади, було уже пізно. У Львівському торговельно-економічному інституті партійної організації уже не існувало.

Невдовзі члени Руху на загальних зборах прийняли „Програмні положення діяльності осередку Народного Руху України за перебудову у Львівському торговельно-економічному інституті”. За їхніми переконаннями, український народ стояв перед необхідністю відродження національної культури, розвитку рідної мови - головних визначальних чинників існування нації, а тому відстоювали право студентів-українців навчатися рідною мовою, зберігати традиційний уклад життя, культуру, самобутність. «Живий ланцюг» між Львовом і Києвом у 1990 р., приурочений Дню злуки УНР і ЗУНР в єдину державу, наочно підтвердив зростання національної свідомості викладачів та студентів інституту.

Окремо хочеться сказати пролюбиме дітище С.Гелея – хорову капелу „Мрія”, яку разом з колегами-однодумцями він створив у 1985 р. З цього часу і по сьогоднішній день він – беззмінний президент тепер уже прославленого хорового колективу не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Багаторазовий лауреат національних та міжнародних конкурсів, „Мрія” розпочала свою концертну діяльність в роки, коли обов’язково потрібно було славити партію, Леніна. Проте вона відразу взяла твердий курс на український хоровий репертуар, зокрема повернула із забуття твори Д.Бортнянського, А.Веделя, М.Березовського, М.Вербицького, М.Леонтовича, А.Гнатишина, К.Стеценка, обробки український народних пісень. Ще задовго до проголошення незалежності України виконувала „Червону калину”, „Боже, великий єдиний”, „Заповіт”, „Ще не вмерла Україна”.

Нерідко художня рада капели, яку очолював Степан Дмитрович, потрапляла в незручне становище під час добору репертуару. Приходилося вислуховувати від партійного керівництва докори, яке в пісенному репертуарі вбачало прояви націоналізму. Проте „Мрія”, незважаючи на різні перешкоди, торувала собі шлях крізь тернисті хащі ідеологічних обмежень. З проголошенням незалежності України, вона збагатила свій виконавчий репертуар піснями про Січових Стрільців, воїнів УПА колядками, щедрівками та гаївками. Високий виконавський рівень хорового співу дозволив згадженому колективу об’їхати багато міст і сіл України, радувати своїми піснями прихильників музики 13 країн Європи.

Відомий український громадсько-політичний і культурний діяч, в минулому прекрасний тенор і бандурист (живе у Великій Британії), Володимир Луців, характеризуючи вклад С.Гелея в розвиток української культури та духовності, написав в українському часописі „Свобода”, що виходить в Сполучених Штатах Америки, такі слова: „Проректора Львівської комерційної академії проф. Степана Гелея, вченого, патріота, великого любителя українського хорового співу та й взагалі української культури, знаю з 1992 року. Він є автором низки визначних наукових праць, підручників та посібників, за

якими навчаються студенти усієї України. Проте особливе захоплення викликає нестримне бажання проф. С.Гелея перетворити український дух в колись суцільно русифікованому навчальному закладі в потужну суспільно-політичну силу. Основним ідейним мотивом цих спроб була підтримка і поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства. Важливим засобом у здійсненні цієї благородної мети була художня творчість капели „Мрія”, заснованої в травні 1985 р. Її здобутки добре відомі не лише у Львові, в Україні, а далеко за рубежем. За 25 років існування капела відіграла помітну роль у примноженні слави української пісні, піднесенні духовності, національної свідомості українського народу. С.Гелей започаткував у Львові Міжнародний фестиваль хорової музики „Мрія”, створив чи не єдиний в Україні „Музей хорової музики”.

Власне Володимир Луців, уродженець Івано-Франківщини, менеджер українського хору ім. М.Лисенка в Голландії (унікальність цього колективу полягає в тому, що в ньому співають лише голландці, які не знають української мови), посприяв гастролям „Мрії” у Королівстві Нідерланди, Великій Британії, Італії, ініціював творчу співпрацю цих колективів. У 2010 р. «Мрія» та хор ім. М.Лисенка записали уже другий спільний компакт-диск з народними колядками в обробці українських композиторів.

Степан Гелей, як талановитий учений, написав низку історичних, політологічних, історико-економічних праць, кожна з яких викликала зацікавлення не лише у колегафакхівців, а й пересічних читачів, студентів, знайомих і незнайомих істориків, політологів, практичних політиків. І дива у тому немає жодного, бо кожен з них міг почерпнути для себе багато корисного. Проблеми політичної історії України XIX-XX століть, національно-визвольної боротьби українського народу, розвитку культури, духовності знайшли своє відображення в ґрунтовних монографічних дослідженнях та в понад двохстах статтях, серед яких слід виділити історико-політологічні та економічно-кооперативні розвідки про Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Ізидора Шараневича, Михайла Грушевського, Михайла Тугана-Барановського, В'ячеслава Липинського, Степана Томашівського, Василя Кучабського, Симона Петлюру, Степана Качалу, Костя Левицького, Степана Федака, Миколу Заячківського, Михайла Корчинського, Остапа Нижанківського, Зиновія Пеленського, Романа Залозецького, Романа Ільницького, Олену Степанів, Петра Франка, Дмитра Ісаєвича, Платона та Василя Смирєнків.

Досліджуючи історію українського кооперативного руху, С.Гелей опублікував 21 нарис фундаментального тритомного видання історичних нарисів «Українські кооператори». Він редагує «Вісник Львівської комерційної академії. Гуманітарні науки», щорічник «Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти». Під його керівництвом колектив авторів уперше в незалежній Україні видав підручники для вищих навчальних закладів, зокрема «Історію кооперативного руху» (1995) та «Історію споживчої кооперації України» (1996), Разом з Романом Пастушенком написав підручник для вищих навчальних закладів нового покоління під назвою „Теорія та історія кооперації” (2006), а також „Основи кооперації” (2004) для загальноосвітніх середніх шкіл та кооперативних коледжів.

Степан Гелей – долучився до написання тритомної «Історії Львова», п'яти-томної „Енциклопедії Львова”, „Енциклопедії сучасної України”, багатотомного збірника документів, матеріалів та спогадів „У боротьбі за волю України”. Підвищений інтерес в науковій громадськості викликала фундаментальна історична праця „Львівська комерційна академія. Нарис історії”, написана у хронологічно-проблемному викладі і присвячена 190-річчю з дня заснування найдавнішого торговельно-економічного вузу України. В книзі проаналізовано діяльність професорсько-викладацького складу на ниві освіти, науки та виховання студентів, роль ректорату, факультетів та наукових шкіл в розвитку економічної науки.

Над означеною книгою автор працював біля восьми років. Коли справа пішла на завершення, автор наштовхнувся в архіві Комерційної академії на реферат студентки

Христини Бондар. Ось що він прочитав: «Майже кожна людина у своєму житті мала свій вуз, але мало хто знає його історію, окрім місця розташування корпусів. Для мене таким закладом отримання знань є Львівська комерційна академія, яка була заснована давно і має цікаву історію. Але на мій великий подив, за своє багаторічне існування, вона, здається, не виростила жодного мистця, який би написав книжку про її історію...»

Тоді Степан Дмитрович чи не вперше відчув, що його важка й багаторічна праця не була марною.

На презентації, яка відбулася в актовій залі академії, названій праці обсягом в 72 друкованих аркуші, що містить сотні таблиць і понад тисячу світлин, львівські учені дали високу оцінку. Особливо цікавою буде думка відомого українського історика, професора Ярослава Дашкевича, мати якого, героїня національно-визвольних змагань 1914-1920 рр. Олена Степанів (легендарна Степанівна) у післявоєнний час працювала доцентом кафедри економічної географії Львівського інституту радянської торгівлі (колишня назва Комерційної академії). Ось його слова: «Було б неправильно трактувати працю Степана Гелея, як історичний нарис про колишній троговельно-економічний інститут. Я швидше назвав би її епосом Галичини з кінця XIX ст. і до нинішніх днів, адже у книзі подано опис обставин та подій, за яких зростала українська інтелігенція, формувалася українська еліта.»

Як науковець, громадський, культурний діяч та просто розумна людина, Степан Гелей добре відомий на своїй Рогатинщині, не кажучи вже про рідне село Бабухів. У ньому мати Марія молилася до Господа Бога і просила для свого первістка щасливої долі, просила як виросте, щоб став справжньою людиною, національно свідомим українцем і, щоб ніколи не цурався батьківської домівки. Господь Бог почув материнську молитву, надихнув її сина на важку, жертвну працю, яка не заважає йому цікавитися життям земляків, допомагати їм зберігати віру у власні сили, в можливість відродити кращі традиції, вироблені протягом століть. У Малій Батьківщині дуже багато невирішених проблем, тож намагається якось їм зарадити. У 1993 р. одним із перших разом із своїм колишнім учителем, а на той час завідувачем кабінету історії академії Петром Супиком, підтримав ідею організації Львівського Земляцтва братів-рогатинців, яке взяло на себе обов'язок проводити у селах рідного району культурно-освітню, а коли прийдеться й громадсько-політичну діяльність, вивчати історію суспільних рухів, своїми активними діями та вчинками сприяти національно-духовному відродженню краю, зняти полуду з очей тих земляків, хто ще до кінця не розпізнав, насаджуване десятиліттями брехливе твердження про неспроможність самостійного існування української нації. Степана Гелея було обрано заступником голови управи Земляцтва. Цей почесний обов'язок він виконує й по сьогоднішній день.

Земляцтво, до якого зголосилося понад півтора сотні осіб—учених, краєзнавців, письменників та журналістів, учителів та громадських діячів добре розуміло, що oprіч мітингів та сходів, галасливих закликів та взаємних звинувачень, настала пора кропіткої культурно-просвітницької та суспільно-політичної праці, формування нового розуміння особистої ролі кожного у творенні незалежної держави.

Саме з цією метою Степан Гелей разом з капелою «Мрія», виїжджають на Рогатинщину, де разом із священниками відправляють у церквах Службу Божу, співають патріотичні пісні на символічних могилах борців за волю України, виступають з концертами у сільських клубах та на майданах. Запам'яталися відвідини рідного Бабухова, де в червні 1990 р., у Зелену неділю посвячено відновлену могилу Січових Стрільців, яку сплюндрували комуністичні бузовіри. Сотні людей зібралося на церковній горі, на величезний мітинг, щоб вшанувати пам'ять полеглих за волю України Січових Стрільців. Рогатинська газета „Зоря”, тоді ще орган райкому партії, у статті „Обереги пам'яті” писала, що разом з жителями Бабухова і навколишніх сіл пам'ять по загиблих Січових Стрільцях своїм співом вшанувала хорова капела «Мрія» і її президент, місцевий

уродженець Степан Гелей, який у своєму виступі прославив молодих героїв і закликав громаду до єдності і злагоди заради того, щоб повстала незалежна Україна. На могилі також виступив колишній Січовий Стрілець Петро Балацький, який в часи національно-визвольних змагань у 1918-1919 рр. належав до особистої охорони Президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського. Неймовірна радість охопила присутніх. Поряд стояли посивілі старожили і молоді парубки та дівчата в українських національних строях і жінки, що тримали на руках дітей – усі були духовно збуджені, патріотично налаштовані. Адже в селі такого ще не було.

Степан Гелей був також одним з ініціаторів проведення на Рогатинщині з періодичністю один раз в три роки наукових конференцій на тему «Рогатинська земля: історія та сучасність». Організацію таких конференцій взяли на себе вчені історики, доктори наук Степан Гелей та Ярослав Малик, кандидати наук Василь Горинь, Степан Кузик, Мирон Кіт та Дмитро Гринчишин. Доповідачами на цих конференціях були також науковці Інституту Українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету імені І.Франка, Львівської комерційної академії, Наукового Товариства імені Т.Шевченка, «Просвіти», учені з Києва, Івано-Франківська, Тернополя, а нерідко із-за кордону. Перша така конференція відбулася 24-25 березня 1995 р. в Рогатині. У 2012 р. в м. Бурштині відбудеться уже п'ята і буде присвячена визначному українському історикові, економісту, соціологу Іллі Витановичу, який тут народився (1899).

Назвемо лише теми наукових доповідей, з якими виступав проф. Гелей на цих конференціях: „Рогатинщина в контексті українського відродження в Галичині” (1995); „Ілля Витанович – видатний історик українського кооперативного руху” (1999); „Лучинецька хроніка” (2003); „Роксолана в суспільно-політичній думці України в ХІХ-ХХ століттях” (2005); „Бабухів наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХХ століття” (2005); „Михайло Галушинський – перший комендант легіону Українських Січових Стрільців” (2009). Усі доповіді були опубліковані в наукових збірниках.

Заслуга ученого полягає також в тому, що він підняв із забуття чимало імен визначних рогатинців, серед яких галицькі політики, військовики, історики, громадські та кооперативні діячі. Це, зокрема, Михайло Галушинський, Ілля Витанович, Ізидор Шараневич, Микола Капуста. Про видатного дослідника кооперативного руху Іллю Витановича Степан Гелей написав і видав ґрунтовну монографію, презентація якої відбулася восени 2010 р. у Бурштині. Значимо, що названа праця отримала високу оцінку науковців не лише в Україні, а в США та Канаді.

Про нашого ювіляра можна писати багато, у тому числі і як про плодового автора статей до різних українських часописів. У них він заторкує актуальні проблеми сучасного суспільно-політичного життя українського народу, діяльність політичних партій, характеризує їхніх лідерів. За його глибоким переконаннями творцем і носієм культурно-просвітницького надбання нашого народу була і є інтелігенція. З цього приводу 2009 р. опублікував статтю під промовистою назвою «Чи виконує свою місію українська інтелігенція?», в якій вловлюються серйозні претензії автора до того, як ота інтелігенція власне виконує свою місію. Щоб збагнути його думку і докори, на адресу інтелігенції, процитуємо маленький уривок із статті: «Завдання української інтелігенції – повернути українському суспільству віру у великі ідеї, звільнити історичну пам'ять від комплексів, стереотипів і помилок минулого. Історія боротьби за українську державність переконливо свідчить, що успіхів досягали тоді, коли люди інтелектуальної праці – вчителі, священники, лікарі, письменники, вчені були натхненні ідеєю національного патріотизму. Водночас брак патріотизму до певної міри, навіть нечисленної її частини, відразу обумовлює несприйняття народом усієї інтелігенції загалом»... Статтю було опубліковано в газеті «Наша Україна».

І ще, в чому твердо переконаний С.Гелей, - справжню мораль людина у собі не може виховати без твердої віри у Господа Бога, без дотримання Його Десяти заповідей.

Щоб легше впливати на студентів і прищеплювати у їхніх душах християнську мораль, у 2009 р. в студентському гуртожитку академії, що по вулиці „Червоної калини” 7 було відкрито каплицю, яку освятив Архієпископ Львівський Української Греко-Католицької церкви Ігор Возняк. В цьому 2011 р. буде відкрито ще одну студентську каплицю в гуртожитку по вулиці „Тернопільській”, 2. Львівська комерційна академія – одна із небагатьох вузів, що має свого духівника, студентського капелана. Ним є молодий священик, добре підготовлений до цієї важливої пастирської праці о. Роман Довгань. Склалася традиція, коли проректор академії Степан Гелей разом з капеланом о. Романом Довганем, у супроводі хорової капели „Мрія”, організують відвідини студентами та викладачами Святині в Зарваниці, Крехівського та Учнівського монастирів. Кожен рік 7-го листопада святкування Дня академії починається з Служби Божої за здоров’я викладачів, співробітників та студентів академії, яку відправляють оо. Степан, Юрій та Роман разом з „Мрією” у Храмі Святої Трійці.

Про те, що Степан Дмитрович любить і ніколи не забуває рідне село мова вже велася. Але, щоб ще раз аргументувати цю важливу думку зазначимо, що уже протягом кількох років він пише історію одного з найдавніших опільських сіл – історію Бабухова. Праця в архівах, бібліотеках, польові дослідження, розповіді старожилів дадуть автору достатньо матеріалу для остаточного завершення довгоочікуваної книги. Про те, що це буде ґрунтовне наукове дослідження свідчить опублікована в 2005 р. в матеріалах третьої наукової конференції „Рогатинська земля: історія та сучасність” стаття „Бабухів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.” та велика розвідка „Бабухів – село нескорених” про героїчну боротьбу односельчан проти тоталітарних режимів в 40-х – початку 50-х рр. XX ст., опублікована в науковому збірнику на його честь.

На закінчення фрагментарного викладу про життєвий і науково-творчий шлях нашого іменника, згадаємо про дорогу йому сім’ю, яка служить для нього головним духовним джерелом великої і плідної науково-педагогічної, культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності. Степан має чудову дружину Таїсію Дмитрівну, що народилася на Сумщині, закінчила юридичний факультет Львівського державного університету імені Івана Франка і працює викладачем на кафедрі цивільного права і процесу Львівської комерційної академії. Подружжя виховало дві доньки - старшу Ліліану Томашик – нині кандидата економічних наук, доцента кафедри економічної теорії цього ж навчального закладу. Одружена, її чоловік Роман Томашик працює у сфері комунального господарства. Їхня старша дочка Роксолана Андрусів, яка народила дідушеві Степану і бабусі Таїсії правнука Олексія (4 р.) - викладач кафедри міжнародних економічних відносин ЛКА і молодший син Юрій Томашик - студент 4-го курсу факультету міжнародних економічних відносин.

Молодша дочка Гелеїв Наталя Миколів разом з чоловіком Михайлом Миколівим, отримали вищу освіту економіста і товаровознавця в батьковому вузі, займаються підприємницькою діяльністю. Виховують дві дочки - Діану, ученицю 7-го класу і шестирічну Христину.

Брат Степана Іван Гелей та сестра Катерина Вергун – на заслуженому відпочинку.

Таким чином, подружжя Гелеїв мають гарне насліддя: дві дочки, три внучки, одного внука і одного правнука. Так, що є кому привітати Степана Дмитровича із знаменною датою. Ми теж приєднуємося до їхніх побажань і просимо Бога, щоб подальші роки іменника були ще довгими і щасливими, щоб не мав він проблем із здоров’ям, й надалі з таким завзяттям виконував професорські обов’язки, писав і видавав корисні праці, щоб довго жив і трудився на благо рідної України.

ПІСНЯ – МОЛИТВА УКРАЇНЦІВ (інтерв'ю Степана Гелея з нагоди 20-річчя хорової капели „Мрія”)

У інтерв'ю з'ясовується двадцятилітній творчий шлях хорової капели „Мрія”, розкриваються умови створення, становлення і міжнародного визнання, показано засоби впливу художнього колективу на збагачення культури студентської молоді, на формування їхнього світогляду.

Ключові слова: капела „Мрія”, хорова музика, художня творчість, репертуар, концерт, традиції, духовність, пісня.

Mychaylenko A. H.

A SONG IS A PRAY OF UKRAINIANS

The twenty years' creative work of choir “Mriya” is clarified in the interview; the conditions of its creation, formation and worldwide recognition are revealed; the means of influence of the artistic collective on enrichment of the students' culture and the creation of youth's outlook is displayed.

Key words: choir “Mriya”, choral music, artistic creativeness, repertoire, concert, traditions, spirituality, song.

Нагода вручити відзнаки лауреатів вісянської премії ім. Д. Луценка „Осічне золото” народній хоровій капелі „Мрія” Львівської комерційної академії видалася чудова: святкування 20-річчя творчої діяльності цього відомого в Україні та Європі колективу. Про творчі перемоги і зарубіжні маршрути капели „Мрія...” свідчать цифри: близько чотирьохсот концертів за двадцять років, з них сімдесят — благочинних: у фонди спорудження пам'ятників Т. Шевченку у Львові та Санкт-Петербурзі, П. Сагайдачному, С. Крушельницькій, Роксолані тощо; численні перемоги у конкурсах та фестивалях, зокрема двічі — у найпрестижнішому міжнародному конкурсі ім. М. Леонтовича в Києві, міжнародних конкурсах хорової музики у Мендзиздрі (Польща) і Нешателі (Швейцарія) та багатьох інших. Про творчий шлях „Мрії” розповідає президент капели, заслужений працівник культури України, проректор академії, доктор історичних наук, професор Степан ГЕЛЕЙ.

— Степане Дмитровичу, в деяких джерелах, представлених у єдиному в Україні музеї хорового співу, що створено в академії, роком народження капели називають 1984-й. А святкуєте 20-річчя хору у 2005 р.

— Адже мрії про заснування хору народилися раніше, рік чи два це обговорювалося. Наш тодішній торговельно-економічний інститут був підпорядкований Москві, точніше — Центроспілці, навчалися в ньому представники багатьох регіонів колишнього Союзу, тож викладали російською мовою. І це у Львові, на Галичині! Жоден вищий

навчальний заклад не був настільки русифікованим, як наш інститут. Навчатися до нас спрямовували з різних куточків Росії, середньоазійських республік, зокрема багато було казахів, а кадри для всієї споживчої кооперації Молдови готувалися лише в нас, бо в сусідів не було жодного вищого навчального закладу для потреб споживчої кооперації. Тож не тільки викладання здійснювалося російською мовою, а й уся пропагандистська робота, посібники й підручники теж були російськомовними. Відповідним чином добиралися й кадри. Згори пильнували, аби серед працівників інституту менше виявлялося людей місцевих, що, як тоді вважалося, втілювали націоналістичні пережитки й традиції.

Дискутували про те, що так не повинно у нас бути, спершу, звісно, не серед широкого загалу. Наприклад, ми з дружиною, Таїсією Дмитрівною, дискутували на цю тему вдома.

Якось вона мені сказала: „Ти колись організував хор в університеті, спробуй і тепер...”. Я закінчив історичний факультет Львівського університету, там свого часу створив хор. У ті часи це було не так просто, адже в нашому репертуарі переважали українські пісні. Ми багато виступали, їздили по області...

А й справді — чому не організувати хор і в нашому інституті? Адже через пісню можна якщо й не розвивати, то бодай підтримувати на якомусь рівні ту національну свідомість, якої бракувало в нашому русифікованому інституті.

Але відкрито говорити про це було небезпечно. Тож поговорив щонайперше з тими, кого вважав однодумцями. Таких було небагато. Орест Васильович Зелінський, який тепер уже на пенсії, Іван Семенович Галик, який досі працює в академії і співає в хорі, ще кілька осіб. Потребу організувати хор в інституті, який хоч би пісню нагадував, що він працює у місті з давніми і глибокими національними традиціями, обговорювали не раз, але до діла не доходило.

Все в душі перевернув хор із Полтавського кооперативного інституту. Полтава — рідне для нас місто. Адже цей ВНЗ виник на базі нашого, Львівського: спочатку була філія, потім факультет. А потому наш тодішній ректор вирішив полтавський факультет розбудувати до інституту. У Полтаву перемістилося багато наших викладачів, вони фактично стали там основними викладацькими кадрами.

Тому ми дружимо.

Хор полтавців підкорив нас. Що за костюми, які пісні, які вродливі дівчата! Співали вони переважно українських народних пісень. Дивовижа! Було прикро, що не ми вчимо полтавців, які твори треба співати, а вони — нас, львів'ян.

Це був останній імпульс. Мрія організувати хор швидко дозріла, і з нею я пішов до ректора, Казимира Івановича Пирожака, людини лояльної, колишнього секретаря обкому партії з ідеології, родом з тієї території, яка перейшла до Польщі.

„Казимире Івановичу, хочу організувати хор”, — відкрив йому задумку кількох моїх однодумців. „Будь ласка”, — просто погодився він.

І почалася робота. У кінці грудня 1984 року зібралися на першу репетицію. А на другу прийшов ректор: хотів побачити, як мрія втілюється в реальність. Залишився задоволеним. Він же й запропонував обрати мене старостою хору, пояснив, що вже радився про це в парткомі інституту: без цього органу тоді нічого не можна було починати.

Основою хору були викладачі, співробітники інституту та студенти.

— Тоді ж і народилася назва колективу?

— Ми так багато мріяли: спершу — щоб організувати хор, потім — щоб навчитися співати, підібрати репертуар, щоб зазвучали не тільки українські народні пісні, а й духовні, що тоді не підтримувалося, щоб виступати не тільки у Львові, а й в Україні, а далі — в Європі, щоб нас і нашу пісню чули якомога більше людей. Всі ми витали у мріях, тому це слово наче само собою перетворилося на офіційну назву колективу...

Звичайно, співали тоді на рівні самодіяльності, піднімати творчу планку було дуже важко. Професіоналів не мали, ніхто не міг працювати з нашими голосами, хоч би які вони були гарні від природи. Проте співати на рівні пересічної „клубної команди” совість не дозволяла. Адже мріялося співати так, щоб зароджувати в душах наших студентів, зібраних із усього Союзу, любов до української пісні, мови, плекати духовну культуру.

— Як і тепер, мистецтво тоді чітко поділялося на професійне і самодіяльне, аматорське. Про „Мрію” казати як про самодіяльність сьогодні несправедливо.

— Такий поділ я вважаю хибним як щодо співаків, так і щодо слухачів. Яка різниця для людей, котрі прийшли слухати хор, це колектив професійний чи аматорський? Вони хочуть почути високомистецьке хорове виконання. Сьогодні „самодіяльність” не потрібна, вона відійшла у минуле і підтримувати її не можна. Підтримувати треба професіоналізм у виконанні. Якщо виходиш із пісню перед сотнями, тисячами слухачів, мусиш відповідати за належну якість.

— Як же залучали до хору співаків?

— Колись казали: індивідуальною роботою з кожним. Людей в інституті я знав, тому перед репетицією всім телефонував і вмовляв прийти на репетицію. Багато хто приходив з цікавості. Виявилось, що третина бажаючих не мала уявлення, як треба співати, не було в них ні слуху, ні голосу.

Запросили з Львівської консерваторії диригента Івана Чупашка, який і почав працювати з хором. Він був справжнім фахівцем, легко вивчав будь-який твір, але... приблизно через чотири роки у його роботі стала дедалі більше відчуватися замала філософія у творчості. І це незабаром проявилось.

Сталося ж так.

Ми вирішили вперше взяти участь в авторитетному конкурсі ім. Миколи Леонтовича. Диригент вивів на сцену аж 80 хористів, хоча перед тим я наполегливо радив йому „почистити” хор, залишити тих, хто не просто співає, а живе в пісні, хай це буде навіть наполовину менший колектив. Адже не в кількості справа. Якщо ми беремо участь у такому конкурсі, хор повинен співати, а не вражати кількістю учасників.

Диригент поради не послухав, і ми виступили справді на рівні самодіяльності. На це звернув увагу і голова журі конкурсу, видатний професіонал і організатор хорових колективів Анатолій Авдієвський. Я ще раз переконався, що самодіяльність — не для нас.

Пошуки нового художнього керівника і диригента привели до Богдана Петровича Дерев'янка, доцента кафедри хорового і камерно-симфонічного диригування Львівської музичної академії ім. М. Лисенка, заслуженого артиста.

— Саме під його керівництвом „Мрія” завоювала слухачів в Україні і Європі. Тож розкажіть про Богдана Петровича докладніше.

— Родом він із Тернопільщини, тобто з тих же національно свідомих теренів, що і я та більшість хористів. Йому зрозуміла й близька статутна вимога, яку ми зафіксували у першому документі — пропагувати кращі зразки народної творчості, хорової класики, відроджувати славні традиції хорового мистецтва, духовність українського народу. Досвід Богдан Петрович мав неабиякий. Після закінчення Львівської консерваторії по класу диригування працював художнім керівником та головним диригентом знаного Гуцульського ансамблю пісні і танцю Івано-Франківської філармонії. Його самотні концертні програми, створені на основі гуцульського та прикарпатського фольклору, свого часу завоювали слухачів від Львова до Києва і Москви, від Одеси до Мінська та Риги. На основі репертуару цього колективу було створено музичний телефільм „Пісня пісню кличе”. Найбільший успіх мали створені Б.Дерев'янком вокально-хореографічні композиції „Полонинський хід”, „Гуцульське весілля”.

Тож не дарма талановитого диригента запросили на посаду завідувача кафедри хорового диригування Рівненського інституту культури. З 1988 р. він — на кафедрі

диригування Львівської консерваторії, нині — академії. У творчому активі Богдана Петровича — понад півсотні обробок українських пісень, оригінальних хорових творів, романсів, камерно-інструментальних творів. Він завжди дотримується власного кредо: „Українська пісня — це драма зі своїми мізансценами, настроями, головними та другорядними героями, з відповідними тембрами голосів, інтонуванням слова, часовим розвитком подій та образів, а диригент — режисер цієї пісенної драми”.

— У вас були перша репетиція, перша пісня, перший виступ...

— Все — вперше, і все — на моїх очах, за моєї участі.

Першим твором, який вивчила капела, була українська народна пісня в обробці Миколи Леонтовича „Ой, з-за гори кам'яної”.

Перша афіша, яка збереглася й розміщена в музеї, надрукована російською мовою. Відвідувачі музею, хорові колективи, які ми часто запрошуємо в гості, часто дивуються: у Львові — і російською? Справді, тепер це здається дивним.

Перший виступ хору відбувся у травні 1985 р. в актовому залі інституту, а концерт було присвячено 40-річчю Перемоги. Тож травень і вважаємо місяцем народження „Мрії”.

А потім була і перша гастрольна поїздка: наприкінці березня наступного, 1986 р., ми виступали в Молдові.

— Знайомлячись з роботою капели, я зрозумів, що виступаєте у Львові тільки у своєму актовому залі, тут же приймаєте гостей, влаштовуєте конкурси. Це любов до рідних стін?

— А їх є за що любити! Нашу залу шанує навіть консерваторія. У ній надзвичайна акустика. Непогана ще в філармонії, а більше такої ніде у Львові немає. Саме в залі академії відбуваються всі хорові регіональні конкурси.

— „Мрія” починала з того, що в капелі співали викладачі, студенти, — ті, кого називають аматорами. А тепер?

— Уже з першого виступу ми відчули творчу вразливість колективу, якщо й надалі його рівень залишатиметься на рівні аматорства. Адже не можна на такому рівні по-справжньому пропагувати українську хорову класику, духовні пісні. І ми, де тільки могли, почали вишукувати і запрошувати професіоналів, включаючи майбутніх студентів консерваторії. Намагалися в кожній партії — сопрано, альтів, тенорів, басів — мати кілька співаків, які би задавали тон, були зразком. Відтак довелося „чистити” наші ряди. Робити це було непросто, люди, яких виключали з хору, ображалися, дехто ту образу тримає в душі досі. Та що було робити? Давно сказано: мистецтво вимагає жертв. А ми мріяли людям нести саме мистецтво, а не його аматорський варіант.

Мені часом дорікали: навіщо ставити перед хором таку високу мистецьку планку, нехай собі люди співають, як уміють, відводять душу. Та я залишався непохитним: з мистецтва не можна збиткуватися. Якщо ж співати для забави, то ліпше поїхати десь „на природу” чи зібратися за столом. Але творити власну забаву перед сотнями слухачів не можна.

У першу поїздку, як уже згадував, вирушили наступного після створення капели року. Багато споминів залишилося про неї. Це відбулося саме під час тотальної боротьби з пияцтвом. А як же в Молдові не скуштувати гарного вина? До того ж, мали чималі зв'язки з цією республікою, адже готували для неї кадри, а в тамтешньому кооперативному технікумі діяв наш консультаційний пункт. Одне слово, без вина аж ніяк не обійтися. Проте гостинні молдовани столи накривали без жодної пляшки. Та після застілля нас посадили в автобус, у який господарі завантажили ящики з чудовим вином.

Був ще один пам'ятний момент. Дорогою назад ми їхали з Кишинєва до станції Роздільна автобусом, а там мали пересісти на поїзд. Та виявилось, що хтось десь помилився і квитки взяв на два дні пізніше. А всім хористам завтра — на роботу. Як знайти місця у поїзді більш як для 40 осіб? Ледве вмовили начальника поїзда.

— Степане Дмитровичу, коли було важче працювати з колективом — тоді чи тепер?

— Так важко, як нині, не було за всю нашу двадцятирічну історію. Нам вдалося підібрати прекрасні голоси. Та сьогодні я можу взяти старий список капели і перерахувати хористів, які співають уже за кордоном. Всі перспективні співаки — там. Одному з колишніх хористів „Мрії” за кордоном у його перший рік праці платили щомісяця 300 доларів. А він тут не мав стільки і в гривнях.

Якщо й залучимо тепер гарного співака, то він співає у трьох, чотирьох, а то й п’яти колективах. Прийшов на репетицію до нас і вже поспішає на інші. У Львові створено муніципальні хори при міській та обласній радах. У них теж кадровий голод, бо „смішна” зарплата. Аби щось заробити, хористи розриваються між кількома колективами. І мусимо на це погоджуватися, доки труд митців належно оцінюватиметься.

Тож коли раніше хор працював на ентузіазмі, то нині змушені всім запрошеним бодай небагато платити.

— Де ж ви дістаєте кошти?

— Маємо свій рахунок і печатку як окрема незалежна організація, хоча є колективом комерційної академії. Рахунок же існує для того, щоб не розпорошилися добродійні чи інші кошти, призначені для капели. Допомагає коштами й академія, розуміє потреби хору і сприяє їх вирішенню ректор Яків Андрійович Гончарук. Без його допомоги неможливе було б стабільне функціонування колективу. В основі державницького підходу ректора до процесу виховання студентів — духовне начало. Тому він так опікується колективами художньої творчості, зокрема й капелою „Мрія”. От і на ювілейні заходи, пов’язані з 20-літтям капели, на видання моєї монографії про „Мрію” ректор виділив чималі кошти.

— У капели є будні і свята. Розкажіть про них.

— Свято, коли у січні, після відомих подій у Києві на Майдані, ми провели своєрідну акцію „Схід і Захід разом”. Це було необхідно, щоб переконати: Україна — єдина. Запросили студентів Донецького економічного та національного університетів, а також студентів та викладачів із Полтави і Києва. Поселили їх у сім’ях наших викладачів та студентів. Разом вони готували Святу вечерю, разом ходили до церкви, у Львів’ян вони провели Різдвяні свята. Потім наш студентський театр запросив на виставу „Ніч перед Різдвом”, а хор „Мрія” виконав колядки та щедрівки. Всі були захоплені.

— Але не бракує і проблем?

— Теперішнє безгрошів’я давно зруйнувало останню межу між аматорським і професійним мистецтвом, і нині часто буває, що хористи, які не влаштували нашу аматорську капелу, знаходять собі місце у професійному колективі.

— Хто нині опікується вихованням, плеканням хористів?

— Школа цим не займається, немає колись популярних шкільних хороших олімпіад. А подивіться, послушайте телебачення: крім шоу-бізнесу, нічого там не почуєте і не побачите. Чи давно доводилося послухати хоч би й хор ім. Г. Верьовки, яким керує друг капели, відомий диригент Герой України Анатолій Авдієвський?

Колись А. Авдієвський приїздив із своїм хором у Львів майже щороку. Квитки дістати було нелегко. Так само було із Закарпатським народним хором, яким керував Михайло Кречко, іншими колективами. Але тепер їх у Львові давно не чути. Як і загалом в Україні. Вважаю, проблеми і в таких прославлених професійних колективах, як хор ім. Г. Верьовки, такі ж, як і в нас. Кілька років тому я був у Анатолія Тимофійовича, то він скаржився: „Третину хору треба скорочувати, немає за що утримувати. А зробити цього не можу. Бо то буде вже не той хор, співом якого захоплювався світ”.

З того часу проблеми тільки поглибилися.

Свого часу ми започаткували у Львові хорові фестивалі, їх відбулося чотири. Все робилося на ентузіазмі. Востаннє хори зібралися у Львові 2002 р. Коли буде наступний — ніхто не знає: немає коштів.

Якось у нас гостював український ансамбль „Каштан” із австралійського міста Аделаїда. Такого високого рівня аматорських колективів не густо навіть у діаспорі, де чимало талановитих українських співаків і танцюристів. Були в ансамблі і австралійці, які не знають української мови, але співали українською. З’ясувалося, що вони знають багато таких українських пісень, про існування яких ми й не здогадувалися.

А коли якусь і знали, то хіба що — перший куплет. А гості, на наш сором, кожен доспівували до кінця.

Тамтешні українці гідно цінують українську пісню, адже вона, разом із мовою і церквою, допомогла їм зберегти свою ідентичність. І себе. Більше того: вони показали красу українських пісень іншим національностям, і ті її теж полюбили і заспівали.

А в Україні рідна пісня занепадає. Небагато наших дітей можуть заспівати щось своє, а онуки взагалі ні слів, ні мелодії не знають. „Співають” магнітофони, забувають памороки пісенним ширвжитком різні FM-станції на радіо. Хто ж зберігатиме пісню? Не в музеях, бібліотеках, записах тощо, а в душах. Бо в усі віки українцю пісня була потрібна для душі, як молитва.

Турбує мене, що серед тутешніх керівників мало людей, яким би боліла доля хорової пісні. Є на Волині конкурс ім. Лесі Українки, ім. М. Леонтовича — всеукраїнський у Києві, „Південна Пальміра” — в Одесі, ще низка інших. У Львові — нічого. Кілька років добиваюся, аби започаткувати конкурс імені нашого славного земляка Станіслава Людкевича. Збирали підписи видатних митців, починаючи від Миколи Колесси, публікували в газеті — глухо.

Українці не мали в своїй історії інших засобів самозбереження, засобів почуватися українцями без рідної пісні, хорового мистецтва. Саме завдяки пісні українці зарубіжжя, відірвані від рідних теренів, вижили. До того ж, вони живуть краще, ніж ми — в Україні.

— За національне спрямування репертуару, мабуть, перепадало?

— А то... Після перших же концертів українофоби почали нас критикувати: „Они поют неплохо, только бандеровские песни”. Тиск був так сильним, що я змушений був йти до тодішнього ректора: „Казимире Івановичу, скажіть цим людям, що Степан Бандера ніколи ніяких пісень не писав, а ми співаємо пісні народні, створені ще до радянської влади, а також українських, у тому числі й радянських композиторів”.

Якось поїхали у Рогатин із добродійним концертом, кошти за який мали переказати у фонд спорудження пам’ятника землякці Роксолані. Але концерт... заборонили: треба було спочатку відправити в Івано-Франківське обласне управління культури програму, репертуар, щоб там їх затвердили. Тільки моя наполегливість не дала зірвати поїзду.

З художнім керівником Богданом Дерев’янком ми не раз обговорювали, де і як включити в репертуар український національний гімн „Ще не вмерла Україна”. Зважте, я тоді працював секретарем парткому нашого інституту, а ця пісня була забороненою. І от на одному концерті бачу: диригент підняв руки, щоб почати „Ще не вмерла Україна”. Я очима спитав його: не рано? Але пісня вже зазвучала. Зал припишк. Чекав реакції влади. Адже це неподобство — секретар парткому співає разом з хором заборонену „націоналістичну” пісню.

Проте минулося: часи вже змінилися.

Нині у „Мрії” основа репертуару — українська класика: твори Бортнянського, Березовського, Веделя, Леонтовича, Стеценка, Гнатишина, інших визначних композиторів. Оскільки часто співаємо за кордоном, то, певна річ, не можемо не виконувати й зарубіжну класику.

А починала капела тоді, коли в репертуарі будь-якого колективу неодмінно мали бути твори, які прославляли Леніна, партію, революцію. Були в нашому репертуарі і „Ленін завжди живий”, і „Партія — наш рулевої”, і твори про дружбу народів СРСР, комунізм. Художній раді доводилося ретельно перечитувати тексти сучасних творів, аби слово „Україна” згадувалося з визначенням „соціалістична”, „радянська” тощо, бо без цього нам одразу „пришивали” націоналізм. Але й через ці рогатки старалися пройти. Була в нас, наприклад, пісня на слова Бориса Олійника, в якій оспівувалися „жовтнева пора”, „Україна моя”. Нам заборонили її виконувати. Я переконував: „Йдеться ж про жовтневу революцію”. Але зі мною не погоджувалися: „Це ви так гадаєте. А в пісні ні про яку жовтневу революцію не йдеться, а про осінню жовтневу пору. А „Україна моя” — що це? Про яку Україну мова? У нас вона єдина — радянська”.

Так і не пробив цього муру.

1988 року ми організували два благочинні концерти у фонд створення пам’ятника Шевченку у Львові. Бажаючих послухати було так багато, що наша зала не вмщала всіх. А перед тим мене запросили у партком, де вже чекав працівник КДБ. І одразу до мене: „Навіщо вам ці концерти?” Кажу: „На афішах все написано — зібрати гроші на пам’ятник Шевченку. Адже у Львові досі такого немає”. „А де це ви бачили, щоб на пам’ятник збирали гроші? Це робить держава, вона й вирішує, кому його ставити”. Пояснюю: „Я читав у газеті, що сам Горбачов дав 25 тисяч власних грошей на спорудження пам’ятника солдату Васі Тьоркіну. То чому не можна зібрати кошти на пам’ятник нашому генію Шевченку? Така практика існує в усьому світі, і люди це роблять охоче, аби прилучитися до почесної справи”. Переконав. Але спеціальна група російськомовних суспільствознавців, яка була створена, аналізувала все, що тоді відбувалося в залі, присутністю нас винагородили і кілька працівників КДБ.

Концерт без перерви тривав 3 години 15 хвилин. Майже половину часу люди в залі стояли. Тільки ми починали Шевченкові „Думи мої...”, люди вставали, „Реве та стогне...” — знову зал стоїть. Багато хто плакав. Такого я ще не бачив. Зал був забитий людьми, але тиша стояла така, що стілець не рипнув.

Отоді я зрозумів, як може рідна пісня об’єднати і піднести людей.

Уникали ми радянсько-патріотичної тематики різними методами. Звичайно, „на чолі” репертуару ставили твори про нашого „рулевого”. Але не раз траплялося так, що в репертуарі заявляли, але співати „забували”. Якщо наглядачі за ідейністю доскіпувалися, мовляв, ось ці пісні в програмі, а чому ж їх не виконували, я розводив руками: соліст захворів.

А постійне нав’язування хорів російських творів викликало такий спротив у колективу, що тепер у репертуарі залишилась тільки літургія Гречанінова.

— Окресліть, будь ласка, „параметри” сьогodнішньої капели.

— Хор наш академічний, співаємо переважно акапельно. Так визначили з самого початку. Я вважаю, що такий спів більш притаманний українцям, особливо у Галичині. Проте інколи допомагають нам скрипка або фортепіано, а на ювілейному концерті — камерний оркестр філармонії „Віртуози Львова”.

Десь третина хору — це викладачі, співробітники академії, беруть участь і студенти, але це — наша найслабша ланка: тільки навчили правильно співати, а вже прощаємося. Колись сільська молодь виспівувалась на досвітках, різних святах, їм легше було входити в колектив. Нині студентські душі — чистий аркуш: ніхто не співає ні на досвітках, ні на весіллях чи інших святах. Але хто пройшов через капелу „Мрія”, — то наші люди, і хоч де б вони потім жили й працювали, всюди нестимуть високе мистецтво хорового співу.

Хористів запрошуємо з різних установ та організацій міста, зокрема й мистецьких.

„Мрія” дотримується постулату отця Павла Когута з французького міста Маквіллера, який вважає молитвою не лише духовну, а й народну пісню, бо вона звеличує душу, приносить людям радість. А все, що людина творить для радості, — від Бога.

У підсумковому документі Міжнародного музичного фестивалю у Ланголлені (Великобританія), що відбувався під патронатом принца Уельського, голова журі Алан С. Будікуат так оцінив майстерність нашої капели: „Аналізуючи твір „Богородице Діво” А. Гнатишина, я завжди кажу моїм хористам, що так, як виконують духовну музику українські хори, не під силу жодному колективу світу. Незважаючи на те, що ми скопіювали партитуру цього твору, при максимальних зусиллях з боку мого хору ми не змогли відтворити ні глибокого басового звучання, ні динаміки, ні інтонації, словом, душі цього твору, як це було подано „Мрією”.

— У хорі хтось із першого складу залишився?

— Зовсім небагато. Іван Галик — заступник декана товарознавчо-комерційного факультету, Ростислав Кирильчук — доцент кафедри непродтоварів і Михайло Занічковський — доцент кафедри іноземних мов та я. Ми сьогодні єдині, хто був на першій репетиції.

— У багато країн ви „привозили” українські пісні?

— Загинайте пальці: у Польщу, Югославію, Молдову, Хорватію, Францію, Іспанію, Чехію, Голландію, Швейцарію, Англію, Німеччину. У Польщу цього року поїдемо вдесьте. Там мало знайдеться міст, де б ми не співали. Кілька разів їздили у Німеччину, Францію. Загалом здійснили близько тридцяти поїздок за кордон.

Дотепер ми перемогли на двох міжнародних конкурсах, а для аматорського колективу це неабияке досягнення.

Запрошення надходять щороку, декому доводиться відмовляти. От і цього року відмовилися від участі у фестивалі в Нансі (Франція), хоч пройшли відбір, мали повне фінансування. Адже треба було готуватися до свого ювілею. З цієї ж причини не їдемо в Італію, куди нас запрошували на два конкурси одночасно. А ось у Польщу неодмінно поїдемо — на черговий фестиваль „Барбурка” — свято Варвари, польською — Барбари. На цьому святі ми вже були дев’ять разів, у музеї зібрано цілу колекцію сувенірів та нагород, які звідти привозимо. Поляки вміють забавлятися, відпочивати, нам є чому в них повчитися.

— У мене склалося враження, що „Мрія” викохалася значною мірою завдяки ентузіазму проректора академії, доктора історичних наук, президента капели професора Степана Гелея. Степане Дмитровичу, звідки у вас ця віра в рідну пісню?

— Родом я з села Бабухів, що біля Рогатина. Маленьким ходив із бабусею у церкву, згодом співав там у хорі. У старших класах навчався в сусідньому селі Конюшки, це звідти наша славна переможниця „Євробачення” Руслана і там живе її бабця. Бігав туди на репетицію хору. Любов до пісні міцніла. В армії, а служив я в кабардино-балкарській столиці Нальчику, організував хор із дружин офіцерів та службовців. Сам почав диригувати, хоч ні освіти, ні практики не мав. Але малим годинами стояв біля радіоприймача, коли грала музика, й диригував, — ото і вся наука... 1964 р., до 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка, підготував такий концерт, що про нього ще довго говорили в місті. Запросив відомих письменників Шогенцукова та Кишокова, працівників музею Марка Вовчка, виступав на концерті навіть Кабардино-Балкарський ансамбль пісні і танцю. Опісля начальник політвідділу, людина розумна й інтелігентна, сказав мені: „Степан, если ты тут еще немного поработаешь, то все переведешь на українську мову”.

Коли вступив у Львівський університет, також організував хор. Тож „Мрія” — далеко не перший творчий колектив у моєму житті.

В академії працюю з 1972 р., спочатку викладав історію партії, бо тоді в нас іншої не було. Так сталося, що я був останнім завідувачем кафедри історії партії і

першим завідувачем кафедри історії України, останнім секретарем парткому і першим проректором з гуманітарних питань, а нині ще й завідою кафедрою історії і політології. Маю багато підручників, посібників, монографій, близько двохсот наукових праць. Пишу історію академії, історію свого села.

— Президентство у капелі не заважає займатися наукою?

— Я не розумію тих людей, які кажуть, що не можуть співати в хорі, бо займаються іншою справою. Але ж спів не може завадити, а тільки доповнювати! Я не вважаю, що моя робота в капелі менш вартісна для людей, ніж наукова.

Публікується за виданням: „Осіннє золото” / [автор і упоряд. А. Михайленко]. – К. : Ред. газ. „Вісті...”, 2007. – С. 167-175.

Мазур М. Й.

ІСТОРИК, КООПЕРАТОР, ЖУРНАЛІСТ

У статті висвітлюється діяльність професора С. Гелея на ниві кооперативної науки та освіти, прослідковується його співпраця з колективом часопису „Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, на сторінках якої протягом двох десятиліть популяризує кооперативну ідею, ознайомлює читачів із природою спілчанства та його ролі у соціально-економічному розвитку країни.

Ключові слова: споживча кооперація, часопис „Вісті...”, спілчанство, кооперативні цінності, кооперативні ідеї.

Mazur M. Y.

A HISTORIAN, A COOPERATOR, AND A JOURNALIST

The activity of Professor S. Heley in the area of education and science is revealed in the article; his collaboration with the staff of the periodical “The News of central union of cooperative societies of Ukraine” is traced; it is analysed that the professor has been popularizing the co-operative idea for two decades and has introduced to the readers the nature of the union of cooperative societies and its role in the socio-economic development of the country.

Key words: consumers' cooperative society, periodical “The News of central union of cooperative societies of Ukraine”, the union of cooperative societies, cooperative values, cooperative ideas.

Історик, доктор історичних наук, професор Степан Гелей по праву яскрава постать в сучасному українському кооперативному русі. Його наукові дослідження, монографії, підручники та посібники, статті з історії зародження і розвитку спілчанства на теренах України і Галичини зокрема стали своєрідним історичним містком злуки кооперативної ідеї, яка вірно слугувала не одному поколінню українства і продовжує нуртувати в нинішньому суспільстві.

Степан Гелей родом із Прикарпаття, краю із споконвіків багатого на людей високого громадянського штибу, просвітянського ества, які душою і серцем, своїми помислами і реальними справами спричинялися до помочі громаді. Це завдяки їх жертвності понад століття тому кооперація пустила тут глибоке коріння.

Свідомо ставши під стяг просвітництва і будителів кооперативної думки, як і представники плеяди кооперативних діячів минувшини, Степан Гелей нині щиро сповідує традиції переконливого кооперативного друкованого слова, яке свого часу в Галичині відіграло неоціненну роль у формуванні суспільного життя. З його наукових досліджень, історичних праць, статей масмо можливість ґрунтовно пізнавати кооперативну періодику тих часів, яка була представлена десятками журналів, газет, що розкривали таїнство кооперативного способу господарювання.

Пригадується, як на зорі української незалежності Степан Дмитрович повсюдно відстоював ідею заснування споживчою кооперацією власного друкованого органу і

підкреслював, як важко уявити нинішню кооперацію без інформації, без конструктивної газети та її ролі у повсякденному житті, та з яким трепетом у душі після цього тримав у руках перший номер кооперативного часопису «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України».

Саме з того дня між кооперативним науковцем та редакцією газети встановлюються тісні творчі контакти, які з роками переросли у спільну благородну працю на кооперативній ниві. Для цілої когорти журналістів знайомство з науковцем, його працями стали джерелами пізнання природи кооперативної філософії, її ролі у формуванні соціально-економічного тла в житті громад.

Якось у бесіді з журналістами «Вістей...» Степан Гелей зізнався, що зародження кооперативної газети перевернуло у його душі розуміння ролі кооперативного історика у процесах розвитку кооперації, адже тепер з'явилася можливість постійного спілкування на шпальтах видання з десятками тисяч кооператорів, людьми, прихильними до спілчанства, що дозволяє набагато ефективніше популяризувати кооперативні ідеї в суспільстві.

Таке шире одкровення спричинилося до появи серед журналістів кооперативного видання його однодумців, з бажанням включитися у кооперативно-творчі процеси.

Це, мабуть, завдяки міркуванням Степана Дмитровича журналістському колективу «Вістей...» дуже швидко стало зрозуміло, що кооперативна справа має реальні шанси завоювати прихильність і серця українства, коли на сторінках газети розпочати активну пропаганду Історичної правди про кооперацію.

На думку професора С. Гелея, відомі слова, що без глибокого пізнання коріння своєї історії немає майбутнього у народу, яконайкраще доречні до визначення про долю кооперації у сучасному українському суспільстві, бо справжні кооперативні цінності плекають роками і приживаються вони тоді, коли їх збагне народ.

Перші публікації Степана Гелея у «Вістях...» із історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині, про перше споживче товариство в Галичині – «Народна торгівля», «Просвіта» і кооперативний рух у Галичині – запали в душу багатьом кооператорам, що спонукали їх звернутися до історії своїх спілчанських організацій, зазирнути в архіви аби віднайти перші згадки про свої кооперативи, про їх родоначальників, продемонструвати правонаступництво сьогodнішньої споживчої кооперації і цим підвищити її престиж в очах громадськості.

У цей період Степан Гелей активно досліджує історію кооперативного руху і пропагує українську кооперативну ідею. Його наукові дослідження, статті стосуються всіх гілок кооперації, а дві з них про товариство «Сільського господаря» та «Про першу хліборобську виставку в Галичині» передруковуються за кордоном.

У редактованому С. Гелеєм «Віснику Львівської комерційної академії» з'являється рубрика «Українська кооперація», матеріали з якої часто друкувалися у «Вістях...».

Гортаючи підшивку «Вістей...» середини дев'яностих років, можна прочитати чимало цікавих живих історичних досліджень самих працівників споживчої кооперації, студентські наукові роботи на тему про віхи кооперативного зростання, розповіді про започаткування низки історичних музейних експозицій, поєднаних із сьогodенням споживчої кооперації. Іншими словами, паростки титанічної праці Степана Гелея, разом із його колегами, науковцями Полтавського університету споживчої кооперації, кооперативних технікумів і коледжів, забезпечили чудовий результат у поширенні кооперативних ідей.

Публікація статей, наукових досліджень Степана Гелея про українську кооперацію на сторінках «Вістей...» на той час значно допомогла в навчанні тисячам студентів кооперативних навчальних закладів, бо перший підручник для вищих навчальних закладів «Історія кооперативного руху» та робота «Історія споживчої кооперації» було

видано в Україні відповідно, у 1995 та 1996 році та, до речі, під керівництвом Степана Дмитровича.

Ще у 1996 році Степан Гелей береться за вивчення творчого спадку, не заслужено забутого за радянської доби, визначного історика української кооперації, автора фундаментальної праці «Історія українського кооперативного руху» – Іллі Витановича. Тоді ж «Вісті...» публікують першу авторську статтю С. Гелея, якій судилося з роками перерости у монографію «Ілля Витанович», що побачила світ восени 2010 року. Хоча задовго до її видання автор друкує уривки з неї у кооперативному часописі.

На шпальтах «Вістей...» регулярно друкуються наукові статті Степана Гелея про визначних українських кооператорів Костя Левицького, Володимира Навроцького, Михайла Туган-Барановського та багатьох інших. З-під його пера також вийшло ґрунтовне дослідження, з яким ознайомилися читачі газети, про кооперативну ідею в науковому доробку Івана Франка.

За редакцією доктора історичних наук, професора Степана Гелея було видано три томи історичних нарисів про українських кооператорів від 60-их років XIX століття до завершення минулого століття, автором багатьох із яких є саме С. Гелей. Більшість із цих нарисів публікувалися на сторінках «Вістей...» і, таким чином, ставали доступними для широкого загалу читачів, розширювалася їхня аудиторія, адже газета виходить накладом більш ніж у 50 тисяч примірників.

Професор Гелей був одним із тих, хто надихнув редакцію «Вістей...» відкрити ще одне кооперативне видання – «Вісті. Діловий випуск», яке за змістом мало перевертати на себе функції своєрідного акумулятора практичного кооперативного господарського досвіду, предметного висвітлення здобутків кооперативних науковців тощо. Перший номер цього видання надійшов до читачів ще в 1999 році, а багато рубрик у ньому започаткував і постійно веде сам Степан Дмитрович.

Запам'яталися цікаві тематичні публікації професора Гелея у «Вістях... Діловий випуск» з історії Львівської комерційної академії. У 16 номерах газети друкувалися уривки з цієї історичної праці, здійснювалося своєрідне обговорення названого твору.

Наукові історичні розвідки Степана Гелея стосуються не лише споживчої кооперації, а й усіх гілок спілчанства. Професор має безпосереднє відношення до дослідження проблем розвитку кредитної кооперації, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Ці перші кооперативні структури виникали після детального ознайомлення їхніх організаторів із природою, функціями і завданнями кооперації, які висвітлювалися у статтях ученого.

Після публікації дослідження про аграрне питання в науковій спадщині Іллі Витановича редакції навіть довелося окремо розтиражувати статтю для задоволення запитів фахівців та дослідників кооперативних відносин в аграрному секторі.

Завдячуючи науковцю, його глибинному історичному аналізу про народні художні промисли, їх кооперативні традиції та історичний досвід у Галичині, журналісти «Вістей...» у 2004 році взяли за кропіткий практичний захід із організації дискусії за «круглим столом» з працівниками споживчої кооперації та майстрами народних промислів, який зібрали у центрі гуцульських промислів – Косові.

Пригадую, як професор С. Гелей наполегливо переконував учасників дискусії у необхідності відродження художніх промислів на кооперативних засадах, а звідси – і соціальній захищеності самих ремісників.

Схоже, слова науковця про те, що кооперація в декілька разів збільшує продуктивність праці, полегшує організацію виробничих процесів у період господарської кризи, дійшли до свідомості присутніх на «круглому столі», а також тих, хто уважно ознайомлювався з ґрунтовною публікацією про цей захід у «Вістях...». Бо вже за лічені місяці на Буковині та Івано-Франківщині утворилися перші кооперативні структури в середовищі майстрів народних промислів.

Згодом, за два роки, Степан Дмитрович бере активну участь ще в одній громадсько-кооперативній акції, ініційованій журналістами «Вістей...». Цього разу її було спрямовано на співпрацю споживчої, кредитної та сільськогосподарської гілок кооперації і теж у формі традиційного «круглого столу» на базі Західноукраїнського регіонального центру розвитку фермерства та сільськогосподарської кооперації Національної академії аграрних наук, що у Заліщиках на Тернопільщині.

Виступ професора С. Гелея перед головами правлінь облспоживспілок, керівниками обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, кредитних спілок був чи не найактуальнішим і доречним, адже він розкрив історичну правду та змалював перспективу єднання кооперативного руху в Україні задля підвищення добробуту і соціальної захищеності її громадян.

В одній із газетних статей Степан Гелей навіть писав: „Доброї слави зажили зініційовані редакцією «Вістей...» зустрічі за «круглим столом», на яких обговорюються нагальні питання діяльності споживчої кооперації. Ці та інші спілчанські акції мають хороший резонанс, а головне – практичну віддачу. І це насправді дуже добре, що газета не зупиняється у своєму розвитку, що вона постійно шукає нові форми подачі матеріалів, що відкрита для спілкування. Спілкуючись щодень зі студентською молоддю, переконує: негативна інформація сьогодні не повинна домінувати на шпальтах газет, бо вона не може виховувати, не викликає життєстверджуючі емоції, а унікальність «Вістей...» в тому, що газета несе своїм читачам позитивний заряд, пропагує усе краще”.

Повірте, що отримати таку позитивну оцінку своєї роботи, та ще в кооперативному секторі економіки, з вуст патріарха української кооперативної науки, не те що приємно для колективу журналістів, але і відповідально.

Творчий колектив кооперативних газетярів сподівається, що Степан Дмитрович ще не написав свій кращий матеріал і в нього попереду нові висоти в журналістиці, як і в науці.

ОБРАЗ УЧЕНОГО–ПОДВИЖНИКА

Об'ємна монографія Степана Гелея “Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність” присвячена відомому в свій час на західноукраїнських теренах організаторові й ідеологу кооперативного руху, вченому–історикові й педагогу, дійсному членові Наукового товариства ім. Шевченка Іллі Витановичу (1899–1973).

Автор цієї праці доктор історичних наук професор Львівської комерційної академії Степан Гелей зосередив увагу, як зазначено в назві, головню на розгляді наукової, педагогічної і громадської діяльності І. Витановича. Водночас він дуже докладно виписав біографію цієї неординарної особистості на різних етапах складного і драматичного часу, використав для цього чималий фактологічний матеріал друкваних і рукописних (архівних) джерел.

У дослідницькому висвітленні діяльності І. Витановича особливо рельєфно визначається його багатопланова задіяність і значна роль в українському кооперативному русі першої половини минулого століття. Метод діахронного аналізу конкретних фактів цієї діяльності в контексті з історичними реаліями української суспільно–політичної і соціальної дійсності, розгляд численних виступів І. Витановича в пресі дає можливість простежити і переконливо показати читачеві його глибоку ділову й науково–теоретичну заангажованість у кооперативну справу та широку обізнаність з нею в різних країнах світу, а також наполегливі заходи щодо освоєння найкращого з цього досвіду і перенесення його на український ґрунт.

Очевидно, що цей фаховий аспект дослідницького дискурсу монографії з багатьма цікавими заувагами і спостереженнями автора мав би стати предметом уваги швидше рецензента–економіста. Мене ж привабив цей матеріал передусім яскраво вираженим у ньому образом одного з тих українських інтелігентів–подвижників, які “во время люте”, у складних обставинах агресивного наступу чужинських окупаційних режимів на екзистенційні основи українського народу, наполегливо шукали можливостей і засобів допомоги цьому народові, поліпшення його економічного становища, підвищення рівня самозахисту, організованості і національної свідомості.

Адже всі ці кредитні, споживчі, допомогові спілки, товариства і союзи, які виникали і діяли в Україні з середини ХІХ ст., були не тільки засобом захисту від ескалації зубожіння, лихварства і різних форм економічного засилля чужинців, а й чинником самоорганізації, взаємодії і формування громадської спільноти, і не тільки були важливими для допомоги українському селові, але й для відвоювання певних економічних українських позицій у місті. Особливо цей суспільно–консолідуєчий і оборонний смисл набрав розвитку в кооперативному русі Галичини головню завдяки цілій плеяді його талановитих і відданих цій справі організаторів і керівників (В. Нагірний, Т. Кормош, Є. Олесницький, О. Нижанківський, С. Федак, К. Левицький та багато ін.).

У ХХ ст., зокрема в період міжвоєнного двадцятиріччя, український кооперативний рух збагатився ознаками чогось більшого від звичайного економічного чинника, став істотною складовою руху опору проти наступу на українство, українських соціально–політичних і національно–визвольних змагань. Недаремно окупаційні режими кривим оком дивилися на цей рух і чинили йому всілякі перешкоди, а більшовики просто ліквідували його, репресували його лідерів і активістів, цілковито абсорбували в своїх заідеологізованих казенних формах.

І. Витанович належав до основних ідеологів і реформаторів української кооперативної справи в міжвоєнний період і в роки Другої світової війни. Коли читаєш зреферований у монографії С. Гелея зміст виступів І. Витановича у пресі того часу, відомості про його проникливі аналітичні оцінки різних непростих ситуацій діяльності української кооперації, погляди і настанови стосовно її нагальних завдань і потреб, велику роботу для підготовки українських кооперативних кадрів, підвищення їхнього фахового освітнього рівня, не можеш не дивуватися глибини обізнаності й ерудованості цієї людини, високої міри її громадянської відповідальності та сміливості.

Якось мимоволі спадає на думку, що величезний конструктивний досвід українського кооперативного руху, ідеї, практична діяльність його численних активістів і очільників могли б вельми придатися і нам сьогодні, особливо для відродження українського села. Адже нині воно перебуває в не кращій ситуації, ніж у найгірші часи. Навіть за двадцятиріччя нашої незалежності ситуація в українському селі не тільки не покращилася, але й дедалі погіршується. Триває його знелюднення, матеріальна і духовна руйнація та моральна деградація — фактично все те, що було започатковане сталінськими голодоморами, насильною колгоспізацією, репресіями, включно з “потворною” (С. Граденіго) кремлівською доктриною “заміни етнографічного (властиво етнічного – Р. К.) матеріалу” в Україні.

Оскільки всі уряди української влади досі не зробили нічого істотного для порятунку українського села, а навпаки своєю бездіяльністю і безпорадністю заганяють цю проблему у все більш зловісний і безвихідний кут, треба, щоб за цю справу взялося саме суспільство на рівні різних громадських організацій, спілок і кооперативів. Тут міг би придатися і досвід українського кооперативного руху, збагачений науковими розробками його новочасної трансформації. У всякому разі треба з чогось починати, а не чекати, опустивши руки. І хочеться вірити, що серед еліти наших академічних економістів знайдуться так потрібні сучасній Україні Витановичі.

Образ діяльного українського вченого-патріота, що переймається нагальними проблемами і потребами свого народу, доповнюється наведеними в монографії відомостями про наполегливі заходи І. Витановича щодо відновлення української кооперації під час німецької окупації, виступи в пресі для підтримання духу народу, організації самодопомоги в умовах еміграції і спроби адаптації з цією метою попереднього досвіду кооперативної справи на батьківщині. В еміграції здійснив І. Витанович унікальну працю – написав об’ємну монографію “Історія українського кооперативного руху”, яка з’явилася в Нью-Йорку 1964 року.

Наукова активність і продуктивність ученого позначена його участю в діяльності відновленого на чужині Наукового товариства ім. Шевченка, створенні “Енциклопедії українознавства”, заснуванні журналу “Український історик” та Українського історичного товариства, написанням низки праць з історії й економіки України, яким належить помітне місце в історії розвитку української наукової думки.

Однією з таких праць, на яку слушно звертає особливу увагу автор рецензованої монографії, була розвідка І. Витановича “Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч”, присвячена аналізу теоретико-методологічних засад історіософії великого українського вченого. Положення цієї праці, опублікованої ще в 1935р., І. Витанович розвинув і доповнив згодом у статті “Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського” (Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1–2. – С. 32–51). Компетентний аналіз цієї проблеми в контексті з процесом розвитку загальноєвропейської історіософії, за визнанням фахівців, вельми прислужився новочасній українській історичній науці.

Не втратили наукової актуальності дослідницький аналіз, оригінальні судження і зауваги І. Витановича у розвідці про суспільно-політичні погляди Івана Франка і їхній вплив на новітні українські визвольні змагання. Опублікована в 1961р., вона позиціо-

нувала принципово інше, ніж у тогочасному радянському франкознавстві, осмислення цієї теми.

Заслужують на увагу сучасних економістів студії І. Витановича над аграрною проблематикою в Україні різного часу. Зокрема відносно вельми непростого процесу вирішення аграрного питання в роки української революції ХХ століття. Документальний та історико-аналітичний матеріал нарисю “Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20)”, опублікованого в 1967 р., дозволяє не тільки оцінити минуле. Але є й багато такого, над чим не може не замислитися сучасний фахівець, якому не байдужа доля України. Адже земельна справа в Україні й досі залишається невпорядкованою, з нею значною мірою пов’язана і та руїна, яку маємо нині в нашому селі.

Стаття І. Витановича “Сучасні спроби проєкції майбутнього” (1971) показує, що він заглиблювався і в наукову проблематику прогнозування поступального руху людства, зокрема подальшої долі України. На основі глибокої аналітики і вдумливого осмислення реалій суспільних процесів І. Витанович сказав на цю тему чимало цікавого.

Отож, дослідницький наратив монографії представив нам цілісний образ мудрого і діяльного вченого-патріота, справжнього інтелігента-громадянина, зануреного в життя і нагальні потреби свого народу. Тип того вченого, якого нам катастрофічно забракло вже тепер, у час незалежної України. Компетентного вченого-економіста, здатного протиставити злочинній політиці руйнування і розкрадання України науково опрацьовану й аргументовану програму раціонального реформування її господарства, розбудови й утвердження її державотворення.

БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ СТЕПАНА ГЕЛЕЯ. 1991-2011 РР.

Монографії

Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. — Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1996. — 122 с.

Консервативно-політологічна концепція державотворення. Василь Кучабський. — Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1997. — 160 с.; порт.

Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини XX ст. та її вклад в історичну науку). — Львів : Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 1998. — 532 с.; порт.

Рец.: Малик Я., Кондратюк К. Рецензія на книгу С. Гелея “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності” // Українські варіанти. — 1998, Ч. 3-4, С. 157-159; В. Лизанчук. “Державу Українську може здійснити любов до неї...” Думки з приводу виходу в світ монографії Степана Гелея “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності” // Молода Галичина. — 1999. — Ч. 21. — 16 березня. — Нещасна доля тієї країни, в якій немає консерватизму // Високий Замок. — 1999. — Ч. 52. — 17 березня; “Державу Українську може здійснити любов до неї”. Думки з приводу виходу у світ монографії Степана Гелея “Василь Кучабський: від національної ідеї до державності” // Українська думка. — Лондон, 1999. — 29 квітня; Мацюк О. Біля витоків концепції державотворення // Вісті. — Київ, 1999. — Ч. 32. — 5 серпня. — С. 11; Лизанчук В. “Державу українську може здійснити любов до неї...” // Завжди пам'ятай: Ти — українець. (Друге доповнене видання). — Львів, 2001. — С. 569–573.

Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя. (Співавт.: Кучабський Ю.). — Львів : Коопосвіта, 1998. — 744 с.; 52 іл.; порт.

Рец.: Лильо Т. Мудрість предків — чи хронологічний снобізм // Арка. — Львів, 2000. — Ч. 2. — березень. — С. 6.

Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті: монографія. (Співавт.: Бабенко С.). — Київ : Вісті, 2003. — 160 с.

“Мрія”. Сторінки історії. Монографія. — Львів : Афіша, 2005. — 268 с.; 470 іл.

Рец.: Лига В. На крилах “Мрії” // За вільну Україну. — Львів, 2005. — Ч. 57 (2315). — 2 червня. — С. 11; Михайленко А. Пісня-молитва українців // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2005. — Ч. 27 (684). — 30 червня. — С. 10–11; Луців В. 20 років на службі української хорОВОЇ культури! // Українська думка. — Лондон, 2005. — 4–11 серпня.

Львівська комерційна академія. Нарис історії. – Львів : Вид-во ЛКА, 2008. – 624 с.; 797 іл.

Рец.: Сторонній І. Книга, яка сколихнула інтелігенцію у Львові громадськості представлено книгу „Львівська комерційна академія. Нарис історії” // Студентський меридіан: газета Львівської комерційної академії. – Львів, 2009. – Ч. 1(16). – Січень. – С. 10-11; Подолинний В. Книжка нашої історії // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Студентська хвиля. – Київ, 2009. – Ч. 7(872). – 12 лютого. – С. 2, 4; Vivat, Alma Mater! У Львові видали книгу про історію Львівської комерційної академії // За вільну Україну (плюс). – Львів, 2009. – Ч. 1. – 9 січня. – С. 3; Пастушенко Р. Дбаючи про ідентичність // Універсум : журнал політології, футурології, економіки, науки та культури. – Львів; Київ; Відень; Варшава; Париж; Нью-Йорк; Вінніпег, 2009. – Ч. 3-4(173-174). – Березень-квітень. – С. 47-48; Коритко Р. Історія оживає на скрижалях писемності... // Дзвін. – Львів, 2009. – Ч. 3-4. – С. 153-156; Irena Masalska. „Lwowska academia komercyjna” // Kurier Galicyjski. Lwow, 2009. – nr 12(88). 26 czerwca – 16 lipca. – S. 23; Патер І., Соляр І. Львівська комерційна академія: Нарис історії. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. – 624 с. // Український історичний журнал. – Київ, 2009. – Ч. 5. – С. 219-222;

Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність : монографія. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.; 420 іл.; порт.

Рец.: Вінець творчих пошуків // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – Київ, 2010. – Ч. 39(956). – С. 1; Децовський Й. Скарбниця кооперативного досвіду. Про монографію професора Степана Гелея „Ілля Витанович” // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Пайовик. – Київ, 2010. – Ч. 44(961). – С. 2-3; Грінер М. Ілля Витанович – науковець, педагог // Галичина. – Івано-Франківськ, 2010. – Ч. 47. – С. 4; Луців В. (Лондон) Ілля Витанович – подвижник української кооперації // Свобода. – Нью-Йорк, 2010. – Ч. 44, 29 жовтня; Подолинний В. Великий натхненник української кооперації // Студентський меридіан. – Львів : Газета Львівської комерційної академії, 2010. – Ч. 7. – С. 12; Шабала Я., Вісин В. Рецензія на монографію С. Д. Гелея „Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність” // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Вип. 3., 2010 р. – С. 168–170; Кирчів Р. Степан Гелей. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с. // Вісник НТШ. – Львів, 2011. – Весна–літо. – С. 78–79.

Колективні праці

Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 1 / [заг. ред. С. Гелея]. — Львів : Коопосвіта, 1999. — 456 с.

Рец.: Крупський І., Красівський О. Українські кооператори (Історичні нариси). Книга І. / [за загальною редакцією докт. іст. наук, проф. С. Гелея]. — Львів : Коопосвіта, 1999. — 456 с.; Аліман М. Книга про українських кооператорів // Coordinator (Координатор). Журнал української кооперативної ради Канади. — Торонто, 2000. — С. 31; Українські кооператори: нова книга // Вісті. — Київ, 2000. — Ч. 10. — 9 березня. — С. 8.

Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 2 / [заг. ред. С. Гелея]. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — 338 с.

[Рец.: Мельник Б. Новий збірник // Вільне життя, Тернопіль. — 2001. — Ч. 114 (14144). — 13 листопада. — С. 4; Рец.: Крупський І. Українські кооператори (Історичні нариси). Книга II. / [за заг. ред. докт. іст. наук, проф. С. Гелея. — Львів : Видавництво Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. Вип. 4. — Львів : Видавництво Львівської комерційної академії. — 2002. — С. 409-412; Єрмак О. П. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга I. — Львів : Укоопосвіта, 1999. — 456 с.; Книга II. — 2002. — 338 с. // Історична пам'ять : науковий збірник Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Короленка, 2001. — Ч. 1-2. — С. 180-182.

Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 3 / [заг. ред. С. Гелея]. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — 328 с.

Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX — XX ст.): монографія. (Співавт.: Малик Я., Вол Б., Трофимович В., Чуприна В.). — Львів, 2001. — 294 с.

Рец.: Киричук Ю. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.). — Львів, 2001. — 294 с. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. Вип. 4. — Львів : Видавництво Львівської комерційної академії. — 2002. — С. 407–408.

У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали. / Вступна стаття „У боротьбі та стражданнях за народ”. — Львів, 2003. — Т. 2. — 592 с., 64 с.; іл.

У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали / [відп. ред. С. Гелей]. — Львів, 2005. — Т. 4. — 544 с., 16 с.; іл.

У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали / [відп. ред. С. Гелей]. — Львів, 2006. — Т. 5. — 512 с., 48 с. іл.

Історія Львова : у 3-х т. Т. 2. 1772 — жовтень 1918 / Економіка (Ремесла. Мануфактура. Торгівля та фінанси) (1772-1860-і роки) (С. 30-36); Економіка (Загальні тенденції розвитку. Фінанси і кредит. Торгівля. Кооперація. Залізниця. Міський транспорт (1867–1918). (С. 200–221). — Львів : Центр Європи, 2007. — 559 с.

Ювілейна книга Рогатинської гімназії імені Володимира Великого. До сторіччя заснування. 1909–2009 / [відп. ред. Р. Коритко, науковий редактор С. Гелей]. — Львів : ЗУКЦ, 2009. — 688 с.

Підручники та посібники, словники та довідники

Запорізька Січ у суспільно-політичній історії українського народу. — Львів : ЛТЕІ, 1991. — 24 с.

Теорія та історія світової і вітчизняної культури : підручник / Історія української культури в наукових дослідженнях. (Колектив авторів). Загальна редакція Н. Горбача. — Львів : Каменяр, 1992. — 166 с.

Методичний посібник з гуманітарної підготовки. (Для військовослужбовців Прикарпатського військового округу). Ч. I / (Співавт.: Зайцев О., Копелев І., Макарчук В. та ін.). — Львів, 1993. — 132 с.

Методичний посібник з гуманітарної підготовки. (Для військовослужбовців Прикарпатського військового округу). Ч. II / (Співавт.: Кондратюк В., Шлемкевич Л., Зайцев О. та ін.). — Львів, 1993. — 148 с.

Вступ до курсу української історії : методичний посібник. — Львів : ЛТЕІ, 1993. — 54 с.

Методичний посібник з історії України. (Колектив авторів). Загальна редакція С. Гелея. — Львів, 1993. — 68 с.

Державницький світогляд В'ячеслава Липинського : навчальний посібник. — Львів : ЛТЕІ, 1994. — 76 с.

Українська політологія : навчальний посібник (Співавт.: Пастушенко Р., Рутар С.). — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1995. — Ч. 1. — 180 с.

Історія кооперативного руху : підручник. (керівник авторського колективу та автор “Вступу” (С. 3–6), розд. III. Ч. I (С. 102–133), розд. III. Ч. II (С. 281–326)). — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1995. — 412 с.

Рец.: Вовканич С., Заблоцький Б. Кооперативний рух в українському та світовому вимірах // Вісті. — Київ, 1996. — 20 червня. — Ч. 25(215). — С.10;

Ватаманюк З. Перший український підручник з історії кооперативного руху // Економіка України. — Київ, 1996. — Ч. 6. — С. 93–94.

Історія споживчої кооперації України : підручник. (керівник авторського колективу та автор “Вступу” с. 3–5), розд. V (С. 188–267). — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1996. — 384 с.

Рец.: Куценко В., Опелева І. Споживча кооперація — впливова економічна і суспільна сила // Регіональна економіка. — Львів. — 1997. — Ч. 2(4). — С. 184–186.

Основи політології : лекції для студентів негуманітарних вузів. (Співавт.: Рутар С.). — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1996. — 200 с.

Українська політологія : навчальний посібник. Ч. II (Співавт.: Пастушенко Р., Рутар С.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 1996. — 182 с.

Основи політології : лекції для студентів негуманітарних вузів (Видання друге, перероблене і доповнене). (Співавт.: Рутар С.). — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1997. — 278 с.

Кооперативне право : підручник. (Співавт.: Семчик В. — відповід. редактор, Бабенко С., Волик М. та ін.). — Київ : Ін Юре, 1998. — 336 с.

Рец.: Атаманчук М. Кооперативне право. Презентація книги // Вісті. — 1998. — Ч. 22. — 28 травня. — С. 8; Шевченко Я., Давидов Р. Підручник з кооперативного права // Право України. — Київ, 1999. — Ч. 2. — С. 124–125; Козыр М. Кооперативное право : учебник для кооперативных, юридических, сельскохозяйственных, экономических, юридических высших учебных заведений Украины (на укр. яз.) / [под ред В. Семчика]. — Киев : Ін Юре, 1998. — 336 с. // Государство и право. — Москва, 1998. — № 12. — С. 112–114.

Міжнародний фестиваль хорової музики. (Відповід. редактор). — Львів, 1998. — 60 с.

Політологія : навчальний посібник для студентів. (Видання третє, перероблене і доповнене). (Співавт.: Рутар С.). — Київ: Знання, 1999. — 424 с.

Короткий історичний термінологічний словник. (Співавт.: Малик Я.). — Львів : Коопосвіта, 1999. — 188 с.

Другий Міжнародний фестиваль хорової музики “Мрія”. (Відповідальний редактор). — Львів, 1999. — 48 с.

Історія держави і права : методичний посібник для студентів юридичного факультету. (Співавт.: Галюк В., Вдовичин І., Гелей Т.). — Львів : Коопосвіта, 2000. — 60 с.

Історія України : навчальний посібник / Відпов. редактор. (Співавт.: Галюк В., Краківський О., Малик Я. та ін.). — Львів : Коопосвіта, 2000. — 216 с.

Політологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. (Видання четверте, перероблене і доповнене). (Співавт.: Рутар С.). — Львів : Світ, 2001. — 384 с.

Світова та європейська інтеграція: організаційні засади : навчальний посібник (Співавт.: Малик Я. – відповід. редактор, Мальський М., Гелей С., Краківський О. та ін.). — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. — 402 с.

Історія України (тести, завдання, відповіді) / Керівник авторського колективу (Співавт.: Вдовичин І., Малик Я., Марушкіна І., Пастушенко Р.). — Львів : Світ, 2002. — 400 с.

Політико-правові системи світу : навчальний посібник. (Співавт.: Рутар С., Кендус О.)— Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. — 224 с.

Економічна безпека України: внутрішні та зовнішні чинники : навчальний посібник (Співавт.: Малик Я. – відповід. редактор, Лесечко М., Реверчук Н. та ін.). — Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. — 256 с.

IV Міжнародний фестиваль хорової музики “Мрія”. Львів, 10–12 травня 2002. — Львів, 2002. — 52 с.

Політологія : навчальний посібник. (Видання п'яте, перероблене і доповнене). (Співавт.: Рутар С.). — Київ : Знання, 2004. — 645 с.

Основи кооперації : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти I і II рівнів акредитації та учнів 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. (Співавт.: Бабенко С., Гончарук Я., Пастушенко Р.). — Київ : Знання, 2004. — 470 с.

Рец.: Пагутяк Г. Сучасні кооперативні інтереси // Вища школа. — Київ, 2005. — Ч. 2. — С. 101–103.

Вступ до курсу “Історія України”. (Співавт.: Галюк В.). — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2004. — 264 с.

Україна у міжнародних відносинах ХХ століття : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (Співавт.: Малик Я.). — Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. І. Франка, 2004. — 326 с.

Політико-правові системи світу : навчальний посібник. (Співавт.: Рутар С.). — Київ : Знання, 2006. — 668 с.

Теорія та історія кооперації : підручник. (Співавт.: Пастушенко Р.). — Київ : Знання, 2006. — 513 с.

Політологія : навчальний посібник. (Співавт.: Рутар С.). (6-е вид., перероб. і доп.). — Київ : Знання, 2007. — 309 с.

Політологія в тестах : навчальний посібник (Співавт.: Рутар С., Прокіп А.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — 140 с.

Історія світової цивілізації : конспект лекцій для студентів денної форми навчання. (Співавт.: Кендус О.З., Прокіп А., Рутар С.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. — 112 с.

Політологія : навчальний посібник. (Співавт.: Рутар С.). (7-е вид., перероб. і доп.). — Київ : Знання, 2008. — 415 с.

Теорія та історія кооперації в тестах : навчальний посібник. (Співавт.: Пирожак К., Клок В., Лукасевич М.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. — 44 с.

Політологія : навчальний посібник. (Співавт.: Рутар С., Прокіп А., Кендус О.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. — 152 с.

Статті та рецензії

Політичні погляди Івана Франка : тези доповідей наукової конференції Львівського торговельного-економічного інституту за підсумками науково-дослідницької роботи за 1992-1993 рр. — Львів : ЛТЕІ, 1993. — С. 245–248.

Василь Кучабський — видатний представник державницько-консервативної течії в українській політології // Гуманітарна освіта і проблеми державного відродження України : матеріали міжвузівської наукової конференції у Львові 21-22 березня 1994. — Львів, 1994. — С. 91–99.

Василь Кучабський і його погляди на роль українського консерватизму в побудові незалежної держави // Республіканець. — Київ; Львів, 1994. — Ч. 3-4. — С. 40–48.

Ідея української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського // Український час. — Львів, 1994. — Ч. I (13). — С. 40–50.

Історія Русів — найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. // Гуманітарна освіта і проблеми духовного

відродження України : матеріали міжвузівської наукової конференції у Львові 21-22 березня 1994 р. — Львів, 1994. — С. 87–91.

Історична доля української державності в контексті російської політики // Український ліс. (Співавт.: Горбач Н.). — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 16–21.

Незалежна Україна: колесо історії повернути неможливо // Універсум. (Співавт.: Горбач Н.). — Львів; Київ; Париж, 1994. — Ч. 3-4 (4-5). — С. 13–16.

Степан Томашівський про ідеї, героїв і політику // Український час. — Львів, 1994. — Ч. I (13). — С. 54–59.

Чому залежна Україна від Росії? // Літопис Червоної Калини. (Співавт.: Горбач Н.). — Львів, 1994. — Ч. 10–12 (40–42). — С. 32–36.

Василь Кучабський : від чину — до державності // Студії політологічного центру “Гене́за”, 1995. — Ч. 6. — С. 395–401.

Галицький консерватизм в оцінках М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна : доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26-28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. — Львів : Світ, 1995. — С. 283–286.

Ідеї української державності в епістолярній спадщині Василя Кучабського // Студії політологічного центру “Гене́за”. — Львів, 1995. — Ч. 6. — С. 390–394.

Пантелеймон Куліш: через культуру до державності // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наукових праць. Вип. 2. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С. 91–111.

Рогатинщина в контексті українського відродження в Галичині // Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали першої наукової конференції. Рогатин, 24–25 березня 1995 р. — Львів; Рогатин : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. — С. 30–38.

Степан Качала — видатний галицький політик і громадський діяч : матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівської комерційної академії. — Львів, 1995. — С. 207–209.

Степан Качала — видатний діяч українського національного відродження в Галичині (До 180-річчя від дня народження) // Студії політологічного центру “Гене́за” — Львів, 1995. — Ч. 3. — С. 194–197.

Церква як самодостатній авторитет в українському державотворенні // Історія релігії в Україні : матеріали V Міжнародного круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року). (Співавт.: Кардаш Е.). — Київ; Львів, 1995. — С. 104–107.

Ілля Витанович — видатний дослідник українського кооперативного руху : матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівської комерційної академії. — Львів, 1995. — С. 198–200.

В'ячеслав Липинський в оцінках Василя Кучабського // Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського. Українська національна еліта. Проблеми влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. — Луцьк — Затурці, 21-23 квітня 1994 р. та 27-28 квітня 1995 р. — Луцьк; Львів, 1996. — С. 78–80.

З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наукових статей. (Співавт.: Пастушенко Р.). — Київ : Вісті, 1996. — С. 87–99.

Кооперація — ідеал людства // Українська кооперація: Історія та сучасність : матеріали наукової конференції викладачів та студентів Львівської комерційної академії. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 1996. — С. 3–5.

“Народна торгівля” — перше споживче товариство в Галичині // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наукових статей. — Київ : Вісті, 1996. — С. 44–54.

Просвіта і кооперативний рух у Галичині // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наукових статей. (Співавт.: Пастушенко Р.). — Київ : Вісті, 1996. — С. 99–106.

Перші зерна кооперативного руху в Галичині. (Співавт.: Пастушенко Р.) // Золотий Колос. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 65–69.

“Сільський господар” — перше хліборобське товариство галицьких селян // Сільський господар. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 37–40.

Ілля Витанович // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 1996. — Ч. 27. — 8 серпня. — С. 10.

Консервативні засади творчості Осипа Назарука : матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівської комерційної академії. — Львів, 1996. — С. 210–216.

Василь Кучабський про більшовицьку “українізацію” та її наслідки // Студії політологічного центру “Генеза”. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 80–88.

Богдан Хмельницький як творець української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 1997. — Вип. 3-4. — С. 32–58.

Василь Кучабський про українсько-польські відносини в контексті міжнародної політики // Вісник Львівської комерційної академії. — Львів : Коопосвіта, 1997. — Т. I. — С. 297–323.

Михайло Туган-Барановський — видатний український вчений-кооператор : матеріали конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів академії за підсумками науково-дослідної роботи у 1996 році. — Львів, 1997. — С. 266–269.

Просвіта і кооперативний рух в Галичині // Золотий колос : календар-альманах (Співавт. Пастушенко Р.). — Львів, 1997. — С. 86–89.

Етапи розвитку споживчої кооперації України: уроки історії // Проблеми розвитку споживчої кооперації України в ринковому середовищі : зб. наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1. — Київ; Львів : Коопосвіта, 1998. — С. 109–120.

Консерватизм у політичній практиці сучасної України // Українські варіанти. — Львів, 1998. — Січень-березень. — С. 20–30.

Українська Народна Республіка в оцінках ідеологів українського консерватизму — В'ячеслава Липинського та Василя Кучабського // Вісник Львівської комерційної академії. — Львів : Коопосвіта, 1998. — Т. 2. — С. 250–271.

Українська консервативна політична думка про Гетьманат Павла Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського та Українська держава 1918 року : науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. — Київ, 1998. — С. 88–94.

Михайло Туган-Барановський — визначний теоретик кооперативного руху // Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. — Львів : Коопосвіта, 1998. — Т. 1. — С. 5–17.

Кооперативний рух на Волині у 1921-1939 роках // Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти (Співавт. Шабала Я.). — Львів : Коопосвіта, 1998. — Т. 1. — С. 39–47.

Львів — столиця української кооперації // Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти (Співавт. Пастушенко Р.). — Львів : Коопосвіта, 1998. — Т. 1. — С. 59–67.

Михайло Галушинський — перший командант Легіону Українських січових стрільців // Михайло Галушинський — лицар обов'язку і чину : Матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження М. Галушинського і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. (Співавт.: Прокіп А.). — Львів; Рогатин, 1999. — С. 29–42.

Степан Качала // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1. — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 20–28.

Остап Нижанківський // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1. — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 169–177.

Василь Кучабський і проблеми державності України на сторінках тижневика "Мета" (1931-1933 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність : доповіді та повідомлення п'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 27-28 листопада 1998 р. — Львів, 1999. — С. 551–565.

Михайло Туган-Барановський // Українські кооператори : історичні нариси : у 3 кн. Книга 1. — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 177–191.

Дмитро Ісаєвич // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1. — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 300–315.

Ілля Витанович // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1. — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 421–434.

Андрій Качор // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1. (Співавт.: Вдовичин І.). — Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 434–441.

Сільський господар // Український альманах. — Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 1999. — С. 129–134.

Перша хліборобська виставка в Галичині // Український альманах. — Варшава : Об'єднання українців у Польщі, 1999. — С. 148–153.

Споживча кооперація України: історія та сучасний стан // Фінанси України. (Співавт.: Бабенко С.). — Київ, 1999. — Ч. 10. — С. 26–40.

Степан Качала // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2000. — Ч. 20. — 18 травня. — С. 8.

Українська консервативна політична думка про Симона Петлюру та його добу // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів : Коопосвіта, 2000. – Вип. III. – С. 13–25.

Регіональні структури влади та місцевого самоврядування // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. (Співавт.: Рутар С.). – Львів : Коопосвіта, 2000. – Вип. III. – С. 119–130.

[Рец. на: Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 283 с.] // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. (Співавт.: Малик Я.) – Львів : Коопосвіта, 2000. – Вип. III. – С. 250–253.

Культурно-освітня діяльність західноукраїнської кооперації на сторінках “Кооперативної республіки” // Українська періодика: Історія і сучасність : доповіді та повідомлення шостої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 11-13 травня 2000 року. – Львів, 2000. – С. 429–438.

Національна ідея в духовному світі українського народу // Церква і соціальні проблеми. Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи : матеріали міжнародної наукової конференції. – Львів, 2000. – С. 394–403.

Василь Кучабський про українське питання в політиці Польщі // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану професора Юрія Сливки. – Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 284–300.

Українська консервативна політична думка про націю і державу // Актуальні проблеми державного управління : зб. наукових праць. — Львів : ЛФ ГАДУ. — Кальварія, 2000. — Вип. 3— С. 276–286.

Західноукраїнська Народна Республіка в оцінці Василя Кучабського / Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 30–35.

Степан Федак // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. (Співавт. Нагірний М.). – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 67–79.

Омелян Сасвич // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. (Співавт. Михальський Ю.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 93–102.

Микола Заячківський // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 103–111.

Йоахим Волошиновський // Українські кооператори : історичні нариси. Книга 2. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001.— С. 112–121.

Кузьма Безкровний // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001.— С. 136–140.

Микола Капуста // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. (Співавт. Вдовичин І.). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 178–188.

Михайло Корчинський // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2. (Співавт. Т. Гелей). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001.— С. 217–235.

Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між Першою та Другою світовими війнами // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. (Співавт. Т. Гелей). – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. 2. – С. 16–33.

Діяльність Крайового кредитного союзу в I-й половині ХХ ст. // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. 2. – С. 96–103.

Ілля Витанович – видатний історик українського кооперативного руху // Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали другої наукової конференції. Рогатин, 26-27 березня 1999 р. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 90–102.

Михайло Драгоманов – предтеча українського кооператизму // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис : зб. на пошану професора Олександра Карпенка. – Львів, 2001. – Ч. 5–6. – С. 139–146.

Кооперація і національне відродження української державності // Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України ХХІ століття : збірник наукових праць учасників Міжнародної науково-практичної конференції. – Київ : Укоопосвіта, 2001. – С. 73–82.

Наукова та громадська діяльність Ісидора Шараневича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. на пошану Феодосія Стебля. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 320–331.

Організаційно-економічні засади процесу відродження національного кооперативного руху // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи : матеріали науково-практичної конференції. 22 листопада 2001 року. – Львів, 2001. Ч. 2. – С. 20–25.

Остап Нижанківський (1863-1919) // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2001. — Ч. 48. — 29 листопада. — С. 8.

Степан Томашівський про шляхи розв'язання українського питання в Польській державі // Українська історична наука на порозі XXI століття : матеріали Міжнародного наукового конгресу істориків. — Чернівці, 2001. — Т. 3. — С. 55–62.

Літописець Галицького краю. До 100-річчя від дня смерті Ісидора Шараневича // Дзвін. — Львів, 2001. — Ч. 11–12. — С. 131–138.

Теоретичні основи дослідження економічної безпеки в Україні // Національні інтереси : зб. наукових праць (Співавт.: Малик Я., Михасюк І.) / За ред. Я. Шашкевича. — Львів, 2002. — Ч. 6. — С. 26–51.

Політичні системи та проблеми їх ефективності. (Співавт.: Рутар С.) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. — Вип. 4. — С. 160–178.

Правове становище української кооперації в період Другої світової війни. (Співавт.: Гелей Т.) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. — Вип. 4. — С. 345–372.

[Рецензія на збірник документів і матеріалів “Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. (під редакцією Я. Дашкевича та В. Кука)] // Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. — Вип. 4. — С. 403–406.

Соціальні групи // Економічна енциклопедія : у 3-х кн. (За ред. С. Мочерного). – Київ : Академія, Тернопіль : Академія народного господарства, 2002. – Т. 3. – 952 с. (С. 432–433).

Для загального добра. Вплив української греко-католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині // Дзвін. — Львів, 2003. — Ч. 4. (702). — Квітень. — С. 117–125.

Консервативна політична думка про вирішення українського питання в Польській державі після Першої світової війни // Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. — Острог, 2003. — С. 91–98.

Кооперативні товариства в Перемишлі // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Інституції : зб. наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової

конференції. Перемишль, 11–13 квітня 2002 р. / За ред. С. Заброварного. – Перемишль; Львів, 2003. – С. 500–514.

Василь Кучабський // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. — Київ, 2003. — Вип. 12. — С. 341–383.

Художні промисли: кооперативні традиції та історичний досвід Галичини. Виступ на круглому столі “Споживча кооперація “виконавча структура” народних промислів” у м. Косові Івано-Франківської області 28 травня 2004 р. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – Київ, 2004. – Ч. 24(629). – 11 червня. – С. 6, 9.

Участь в дискусії за круглим столом “Споживча кооперація — “виконавча структура” народних промислів” у м. Косові Івано-Франківської області 28 травня 2004 р. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2004. — Ч. 25(630). — 17 червня. — С. 7–8.

Закономірності та основні напрями розвитку національного і міжнародного кооперативного руху // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції : матеріали щорічної науково-практичної конференції. 23 січня 2004 року. Ч. 2. — Львів : Вид-во Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, 2004. — С. 25–45.

В. Липинський про роль інтелігенції в українській революції 1917-1920 рр. // Шляхами історії : науковий збірник історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. — Львів, 2004. — С. 241–254.

Stepan Helej. Василь Кучабський та проблема політичної культури // States, societies, cultures. East and West. — Essays in Honor of J. Pelenski. — New York, 2004. — Editer by Janusz Burinkiewicz. — S. 277–295.

Бабухів наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. // Рогатинська земля: Історія та сучасність : матеріали III-ї наукової конференції. Рогатин. 26 березня 2002 р. — Львів : Видавничий Центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. — Т. 4. — С. 62–104.

На крилах “Мрії” : збірка хорових творів. (Передмова С. Гелея, упорядкував Б. Дерев’яно). — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2005. — С. 3–8.

Роксолана в суспільно-політичній думці України XIX–XX ст. // Настя Лісовська Роксоляна: міфи і факти життя та діяльності : матеріали наукової конференції. Рогатин, 24 вересня 2004 р. — Рогатин : ТМО “Перспектива”, 2005. — С. 9–27.

Пісня-молитва українців : інтерв’ю кореспонденту г-ти “Вісті” А. Михайленку // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2005. — Ч. 27 (684). — 30 червня. — С. 10–11.

Народні художні промисли Галичини та кооперативні традиції у першій половині XX ст. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2005. – Вип. 5. — С. 221–241.

Козацька тема у науковій спадщині Іллі Витановича // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали науково-практичної конференції. 27 вересня 2005 р. — Львів, 2005. — С. 61–71.

Кооперація у художніх промислах: історичний досвід та перспективи. — Івано-Франківськ : Фонд аграрного підприємництва і кооперації, 2005. — С. 2–5.

З історії Львівської комерційної академії: Перша реальна школа у Львові. Цісарсько-королівська реально-торговельна академія. Технічна академія // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2006. — Ч. 1 (4). — Лютий–березень. — С. 4.

На шляху до створення самостійного вищого навчального торговельного закладу: Вища торговельна школа у Львові. Львівська торговельна академія. Львівська торговельна академія напередодні Першої світової війни. Львівська торговельна академія у роки Першої світової війни // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2006. — Ч. 2 (5). — Квітень–травень. — С. 3.

Споживча кооперація України: історичні етапи розвитку // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. Зб. наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції “Споживча кооперація України: історія, сучасність, перспективи”. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2006. Вип. 21. — С. 40–56.

Уроки історії споживчої кооперації : виступ на Всеукраїнській науково-практичній конференції на тему: “Споживча кооперація: історія, сучасність, перспективи”. 17-18 жовтня 2006 р. — Київ : Вісті Центральної спілки споживчих товариств України, 2006. — Ч. 43 (752). — 26 жовтня. — С. 9–10.

Життєпис Іллі Витановича на тлі епохи (дитячі та юнацькі роки, перші кроки в науці) // Вісті. Діловий випуск. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2006. — Ч. 44 (400). — 3 листопада. — С. 1–16; Ч. 48 (757). — С. 1–24.

Роман Залозецький — знакова постать для Львівської комерційної академії // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2006. — Ч. 3 (6). — Вересень–жовтень. — С. 3.

Співпраця різних гілок кооперації. Екскурс в історію. Виступ на “круглому столі” у м. Заліщиках Тернопільської області. 29 червня 2006 р.: “Співпраця кооперативних організацій: шлях до підвищення добробуту та соціальної захищеності населення України” // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2006. — Ч. 48. — 30 листопада. — С. 2, 3, 5, 7, 9, 10.

Олена Степанів-Дашкевич // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2006. — Ч. 4 (7). — Грудень. — С. 5.

Хресна дорога Української Церкви // У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали. — Львів, 2006. — Т. 4. — С. IX–XVI, 1–15.

Петро Франко // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2007. — Ч. 1(8). — Лютий. — С. 5.

Кооперативна ідея в науковому доробку Івана Франка // Вісті. Діловий випуск. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2007. — Ч. 16 (777). — 20 квітня. — С. 7–24.

Не хлібом єдиним // Вісті. — Київ: Центральна спілка споживчих товариств України, 2007. — Ч. 18–19 (779). — 3-10 травня. — С. 22–23.

Михайло Туган-Барановський // Жива історія. — Київ, 2007. — С. 115–119.

Художні промисли: Кооперативні традиції та історичний досвід Галичини // Жива історія. — Київ, 2007. — С. 239–243.

Віхи шляху довжиною у 15 літ : інтерв'ю газеті “Вісті” з приводу 15-річчя від дня заснування // Вісті. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2007. — Ч. 20 (781). — 17 травня. — С. 2.

Вони викладали у Львівській комерційній академії: Роман Залозецький (1861-1918), Євгеніуш Ромер (1871-1954), Михайло Холєвчук (1885-1980) // Вісті. Діловий випуск. ДВ — вкладка. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2007. — Ч. 24 (785). — 15 червня. — С. 1–19.

Вони вчилися у Львівській комерційній академії. Роман Ільницький — визначний громадсько-політичний діяч ХХ століття // Вісті. Діловий випуск. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2007. — Ч. 33 (794). — 17 серпня. — С. 15–24.

Платон та Василь Смирєнки // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — С. 15-24.

Рец.: Безпалько М. “Українські кооператори” : нариси третього збірника // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. — Київ, 2007. — Ч. 51 (812). — 20 грудня. — С. 6.

Іван Франко // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — С. 25–59.

Роман Залозецький // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — С. 60–77.

Михайло Холєвчук // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — С. 154–167.

Зиновій Пелєнський // Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3. (Співавт.: Гелєй Т.). — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — С. 180–196.

До питання про вбивство гітлерівськими нацистами польських професорів вищих навчальних закладів Львова у липні 1941 р. // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. — Київ, 2007. — Ч. 39 (800). — 28 вересня. — С. 1–6.

До питання про формування світогляду Іллі Витановича // Вісник Львівської комерційної академії. Серія — гуманітарні науки. — Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. — Вип. 6. — С. 119–136.

До питання про оцінку В. Липинським праці В. Кучабського “Большевизм і сучасне завдання українського Заходу” // В’ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення : матеріали міжнародної конференції. 26–27 квітня 2007 року. — Луцьк : Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2007. — С. 226–241.

Витанович Ілля // Енциклопедія Львова : у 5 т. / (За ред. А. Козицького та І. Підкови). — Львів : Літопис, 2007. — Т. 3. — С. 370.

Наш “Кіноакадемік” // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2008. — Ч. 2 (11). — Березень. — С. 9–10.

Gruntovne badanie na temat polaków Ukrainy // Kurier Galicyjski. — Lwow, 2008. — nr. 6(58). - 1 kwietnia. — S. 15.

Хресна дорога української Церкви // Франко П. Репресоване духовенство УГКЦ. (Вид. друге, доповнене). — Львів, 2008. — С. IX–XVI; 1—15.

Олександр Ровт — підприємець світового масштабу // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2008. — Ч. 4 (13). — Липень. — С. 7.

Радянізація вищої освіти в західних областях України в кінці 40-х — на початку 50 років ХХ століття (на матеріалах Львівського торговельно-економічного інституту) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : ювілейний збірник на пошану Івана Патера. — Львів : ІУ, 2008. — С. 587–600.

З Україною в серці // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2008. — Ч. 5(14). — Листопад. — С. 7–8.

Львівська комерційна академія — найстаріший торговельно-економічний навчальний заклад України // Бюлетень Західного наукового центру. — Львів, 2008. — С. 181–185.

Михайло Галуцинський — перший директор Рогатинської гімназії і її історія напередодні Першої світової війни : матеріали наукової конференції, присвячені 100-літньому ювілею Рогатинської гімназії імені Володимира Великого. — Рогатин, 2008. — С. 8–21.

Ілля Витанович про європейський кооперативний досвід напередодні та в роки Другої світової війни // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. Вкладка. — Київ, 2009. — Ч. 7(872). — 13 лютого. — С. 1–8.

Жінки в житті Тараса Шевченка // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. — Львів, 2009. — Ч. 2(17). — С. 8-9; Ч. 3 (18). — С. 8–9.

Аграрне питання в науковій спадщині Іллі Витановича // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. — Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2009. — Ч. 18(517). — 24 квітня. — С. 1–8.

Аграрне питання в науковій спадщині Іллі Витановича // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 7. – С. 3–28.

Товариство українських кооператорів // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2009. – Ч. 43 (540). – 16 жовтня. – С. 1–8.

Чи виконує свою місію українська інтелігенція? // Наша Україна. Спецвипуск двотижневика Львівської обласної організації „Наша Україна” „Так - Захід”. – Львів, 2009. – Ч. 11(111). – 14-21 жовтня. – С. 3.

Енциклопедія української кооперації // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2009. – Ч. 48(545). – 20 листопада. – С. 1-8; Ч. 49(914). – 27 листопада. – С. 1–8.

Українська гімназія в Рогатині перед Першою світовою війною (співавт.: Прокіп А.) // Ювілейна книга Рогатинської гімназії імені Володимира Великого. До сторіччя заснування. 1909-2009. – Львів : ЗУКЦ, 2009. – С. 24–62.

Життєвий шлях та наукова творчість Іллі Витановича (1899-1939 рр.) // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 4–29.

Кость Левицький – визначний діяч української кредитної кооперації в Галичині в кінці XIX – першій половині XX століття // Вісник Львівської комерційної академії. – Серія – гуманітарні науки. (Співавт.: Томашик Л.). – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – С. 75–86.

Кость Левицький – визначний діяч українського кооперативного руху. (До 150-річчя від дня народження) // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2009. – Ч. 50 (547). – 4 грудня. – С. 1–8.

Кость Левицький: неторованим шляхом // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – Київ, 2009. – Ч. 49 (914). – 4 грудня. – С. 3–4.

Ключ від долі народу. Чи є в Україні українська інтелігенція!.. (Співавт.: С. Вовканич) // За вільну Україну плюс. – Львів : Видавничий дім „Персонал”, 2009. – Ч. 52(278). – 30 грудня. – С. 9.

Чи є в Україні українська інтелігенція? (Співавт.: С. Вовканич) // Кримська світлиця. Всеукраїнська загальнополітична і літературно-художня газета. – Сімферополь, 2010. – Ч. 1(1590). – 1 січня.

Історична методологія М. Грушевського в оцінках Іллі Витановича // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2010. – Ч. 8(555). – 19 лютого. – С. 1–8.

Найчесніший галицький народовець Володимир Навроцький // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2010. – Ч. 18(934). – 30 квітня. – С. 3–8.

Ілля Витанович про кооперативний рух в Галичині у роки Другої світової війни // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2010. – Ч. 22(938). – 28 травня. – С. 4–8.

Споживча кооперація крізь призму історичного досвіду // Голос України. – Київ, 2010. – Ч. 12(4871). – 3 липня. – С. 5.

У кооператорів – професійне свято (Прес-конференція) // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – Київ, 2010. – Ч. 26(943). – 1 липня. – С. 2–3.

Ілля Витанович про кооперативну освіту та виховання // Вісті. Діловий випуск. Вкладка. – Київ : Центральна спілка споживчих товариств України, 2010. – Ч. 29(576). – 10 липня. – С. 1–8.

Ілля Витанович про традиції українського кооперативного руху // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 12 жовтня 2010 року. – Київ, 2010. – С. 66–81.

Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках ХХ століття // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 158–192.

[Рец. На Оніпко Т. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 345 с.] // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 277–279.

„Просвіта” і кооперативний рух у Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) (Співавт.: Р. Пастушенко). „Просвіта” – оберіг незалежності та соборності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : ІУ, 2010. – С. 145–150.

Від витоків до сьогодення (Стисла історія академії у датах, цифрах і фактах) // Студентський меридіан : газета Львівської комерційної академії. – Львів, 2011. – Ч. 1–2(28–29). – Січень-лютий. – С. 3, 4, 5.

Доповіді на наукових конференціях, конгресах, круглих столах

Ідея державності України в творчій спадщині М. Драгоманова.

Міжнародна наукова конференція „Суспільно-політична і філософська думка на західноукраїнських землях у контексті національно-культурного розвитку народів Австро-Угорщини”, присвячена спадщині Михайла Драгоманова (1841-1895), Людвіга фон Мізеса (1881-1973), Львівсько-варшавської філософської школи (1895-1939). – Львів, 5-7 грудня 1991.

Історія України і патріотичне виховання студентської молоді.

Науково-методична конференція професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного інституту на тему „Сучасність і проблеми виховання студентської молоді”. – Львів, 7 лютого 1992.

Політичні погляди Івана Франка.

Наукова конференція професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівського торговельно-економічного інституту за підсумками науково-дослідної роботи в 1992-1993 роках. – Львів, 19-21 жовтня 1993.

М. Драгоманов та І. Франко: два погляди на українську державність.

Конференція „Народ, нація, держава: українське питання у європейському вимірі”. – Львів, 12-14 травня 1993 р.

„Просвіта” і кооперативний рух в Галичині.

Міжнародна наукова конференція „Товариство „Просвіта” і західноукраїнське національне відродження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини”, з нагоди 125-річчя від часу заснування „Просвіти”. – Львів, 6-7 грудня 1993 р.

„Історія Русів” – найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVIII – початку XIX століття.

Всеукраїнська міжвузівська наукова конференція „Гуманітарна освіта і проблеми духовного відродження України”. – Львів, 21-22 березня 1994 р.

Українська національна ідея і методологічна орієнтація християнського розвитку народу України.

Друга міжнародна наукова конференція „Екологія, економіка і християнська мораль: українська дійсність і перспективи”. – Львів, 29-30 вересня 1994 р.

Галицький консерватизм в оцінках М. Грушевського.

Наукова конференція „Михайло Грушевський і Західна Україна”, присвячена 100-річчю початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті. – Львів, 26-28 жовтня 1994 р.

Рогатинщина в контексті українського національного відродження в Галичині у XIX ст.

Перша наукова конференція „Рогатинська земля: історія та сучасність”. – Рогатин, 24-25 березня 1995 р.

Михайло Туган-Барановський: через кооперацію до державності.

Міжнародна конференція „Проблеми кооперації в сільському господарстві”. – Львів, 22-25 травня 1995 р.

Пантелеймон Куліш у пошуках шляхів реалізації української національної ідеї.

Конференція „Гене́за ідеї української політичної самостійності: від „Слова перестороги” до „України irredenti” 1848-1895”. – Львів, 14-15 грудня 1995 р.

Стратегія розвитку української кооперації в умовах будівництва незалежної держави.

XVIII Международное заседание кооперативных наук „Кооперативы в Центральной и Восточной Европе – Самопомощь в преобразовании структур”. – Берлин, 3-6 сентября 1996 г.

Українська консервативна політична думка про гетьманат Павла Скоропадського.

II Міжнародна наукова конференція „Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року”, присвячена 125-річчю від дня народження П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – Київ-Чернігів-Тростянець, 21-23 травня 1998 р.

Михайло Галущинський – командант Легіону УСС.

Наукова конференція „Михайло Галущинський – педагог, просвітянин, військовий і громадсько-політичний діяч” (до 120-ї річниці від дня народження). – Рогатин, вересень 1998 р.

ЗУНР в оцінці Василя Кучабського.

Міжнародна наукова конференція „Західноукраїнська Народна Республіка: до 80-річчя утворення”. – Львів-Івано-Франківськ, 28-31 жовтня 1998 р.

Етапи розвитку споживчої кооперації України: уроки історії.

Міжнародна науково-практична конференція „Проблеми розвитку споживчої кооперації України в ринковому середовищі”. – Київ, 19-20 листопада 1998 р.

Василь Кучабський і проблеми державності України на сторінках тижневика „Мета” у 1931-1939 рр.

П'ята Всеукраїнська науково-теоретична конференція „Українська періодика: історія і сучасність”. – Львів, 27-28 листопада 1998 р.

Товариство „Просвіта” – духовна основа українського державотворення.

Святочна академія з нагоди 130-річчя заснування Товариства „Просвіта”. – Винники, 20 грудня 1998 р.

Ілля Витанович – видатний історик української кооперації.

Друга наукова конференція „Рогатинська земля: історія і сучасність”. – Рогатин, 26-27 березня 1999 р.

Українська кооперація – важливий фактор українського державотворення.

Науково-практична конференція „Теорія і практика державотворення в Україні: історія та сучасність”. – Львів–Брюховичі, 7 травня 1999 р.

Українська консервативна політична думка про націю і державу.

Науково-практична конференція „Теорія і практика державотворення в Україні: історія та сучасність”. – Львів, 17 березня 2000 р.

Наукові здобутки Львівської комерційної академії: етапи історії.

Наукова конференція „Соціально-економічні проблеми розвитку України в умовах ринкових перетворень”. – Львів, 18 квітня 2000 р.

Греко-католицьке духовенство – провідна сила економічного і духовного відродження Західної України кінця XIX – початку XX століть.

Міжнародна наукова конференція „Християнство – основа європейської цивілізації”. – Львів, 10 травня 2000 р.

Культурно-освітня діяльність західноукраїнської кооперації на сторінках „Кооперативної республіки”.

Шоста всеукраїнська науково-теоретична конференція „Українська періодика: історія і сучасність”. – Львів, 11-13 травня 2000 р.

Консервативна політична думка щодо вирішення українського питання в Польській державі (міжвоєнний період).

Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. – Чернівці, 16-18 травня 2000 р.

Кооперація й відродження української державності.

Науково-практична конференція за міжнародною участю „Ефективність державного управління (регіональний аспект)”. – Львів, 22 січня 2001 р.

Українська Греко-Католицька церква та українська кооперація.

Наукова конференція „Українська греко-католицька церква: присвячена візитові в Україну Вселенського Архієрея Івана Павла II. Минуле та сучасне”. – Львів-Городок, 12 травня 2001 р.

Життєвий і творчий шлях Ісидора Шараневича.

Науково-практична конференція „Ісидор Шараневич – славний український історик”. – с. Козарі Рогатинського району, Івано-Франківської області, 2001 р.

Кооперація і національне відродження української державності.

Міжнародна науково-практична конференція „Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці України XXI століття”. – Київ, 25-27 червня 2001 р.

Кооперативні товариства в Перемишлі.

III Міжнародна конференція „Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Інституції”. – Львів-Перемишль, 11-13 квітня 2002 р.

Стратинська друкарня в історичних дослідженнях.

Наукова конференція „Стратинська друкарня”, присвячена 400-річчю заснування. – с. Стратин, Рогатинського району, Івано-Франківської області, 2002 р.

Консервативно-політична думка щодо вирішення українського питання в Польщі після Першої світової війни.

Міжнародна наукова конференція „Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура”. – Острог, 29 травня 2002 р.

Українська кооперативна ідея в загальному європейському контексті.

Науковий семінар за участю голів правлень Кримспоживспілки, облспоживспілок, голів Кримського рескому та обкомів профспілки, начальників управлень апарату Правління Укоопспілки і керівників об'єднань, підприємств, установ Укоопспілки. – Київ, 5-7 листопада 2002 р.

Степан Городецький – визначний громадський діяч.

Наукова конференція „Отець-шамбелян Степан Городецький – фундатор Гімnazії „Рідна школа” в Рогатині”, присвячена 150-річчю з дня народження о. Степана Городецького. – Рогатин, 1 лютого 2003 р.

Народні художні промисли: кооперативні традиції та історичний досвід Галичини.

Програма круглого столу „Шляхи економічного відродження народних художніх промислів України”. – Косів, 27-28 травня 2004 р.

Козацька тема в науковій спадщині Іллі Витановича.

Науково-практична конференція „Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє”. – Львів, 27 вересня 2005 р.

Традиції і досвід вітчизняної кооперації та їх творче застосування в сучасних умовах.

Науково-практична конференція „Особливості використання кредитної і обслуговуючої кооперації для розвитку інфраструктури сільської місцевості”. – м. Заліщики Тернопільської області, 29 червня 2006 р.

Кооперативна ідея в науковому доробку Івана Франка.

Міжнародний науковий конгрес „Іван Франко: дух, наука, думка, воля”, до 150-річчя від дня народження. – Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.

Споживча кооперація України: історичний етап розвитку.

Всеукраїнська науково-практична конференція „Споживча кооперація України: історія, сучасність, перспективи”. – Київ, 17-18 жовтн, 2006 р.

Михайло Галушинський – перший директор Рогатинської гімназії.

П'ята наукова конференція, присвячена 100-літньому ювілею Рогатинської гімназії імені Володимира Великого. – Рогатин, 12 квітня 2007 р.

До питання про оцінку В. Липинським праці В. Кучабського „Большевизм і сучасне завдання українського Заходу”.

Міжнародна наукова конференція „В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення”. – Луцьк, 26-27 квітня 2007 р.

Вшанування пам'яті проф. Є. Храпливого і використання його наукової спадщини для розвитку села як один з критеріїв цивілізованості нашого суспільства.

Всеукраїнська науково-практична конференція ”Розвиток і збереження українського села – нагальна потреба сьогодення”, присвячена 110-річчю від дня народження професора Євгена Храпливого та 110-річчю національного аграрного університету. – Заліщики, 15-16 травня 2008 р.

Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині.

Академічна конференція „Український кооперативний рух”. – Львів, 9-15 червня 2008 р.

Іохим Волошиновський – визначний український і польський кооператор.

Міжнародна науково-практична конференція „Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього”. – Вінниця, 27-28 травня 2010 р.

Ілля Витанович про традиції українського кооперативного руху.

Всеукраїнська науково-практична конференція „Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири”. – Київ, 12 жовтня 2010 р.

Наукове та літературне редагування, рецензування та упорядкування видань

Гуманітарна освіта і проблеми духовного відродження України : тези доповідей міжвузівської наукової конференції у Львові 21-22 березня 1994 р. / Наук. ред. С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівського торговельно-економічного інституту, 1994. – 212 с.

Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали першої наукової конференції (м. Рогатин, 24–25 березня 1995 р.) / Редкол.: С. Гелей, В. Горинь (відп. ред.), Р. Коритко та ін. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.

Золотий колос : річний календар-журнал. Додаток до журналу „Український пасічник” / Редкол.: Р. Кравців, М. Осташевський (гол. редактор), В. Бондаренко, В. Галяс, С. Гелей та ін. – Львів : Вид-во Львівської академії ветеринарної медицини, 1996. – 176 с.

Золотий колос : річний науково-популярний календар-альманах / Редкол.: Р. Кравців, М. Осташевський (гол. ред.), М. Брик, С. Гелей та ін. – Львів : Вид-во Львівської академії ветеринарної медицини, 1997. – 144 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Вип. 1. / Редкол.: Я. Гончарук (відпов. ред.), Г. Башнянин, С. Гелей, М. Кушнір, В. Марцин. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 1997. – 384 с.

Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. I / Редкол.: Бабенко С., Гончарук Я., Гелей С. та ін. – Львів, 1998. – 240 с.

Малик Я., Вол Б., Трофимович В., Чуприна В. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX-XX ст.) : навч. посібник / Рецензенти: С. Макарчук, С. Гелей. – Львів: Видавничий центр Львівського державного університету, 1998. – 328 с.

Пастушенко Р. Екзамен з історії України в 9-му класі : консультаційний збірник для учнів / Рецензент: С. Гелей. – Львів : ВНТЛ, 1998. – 96 с.

Збірник наукових праць учасників науково-практичної конференції „Проблеми розвитку споживчої кооперації України в ринковому середовищі”. Ч. 1 / Редкол.: Я. Гончарук (голова колегії), В. Апопій, Г. Башнянин, П. Балабан, С. Гелей та ін. – Львів : Коопосвіта, 1998. – 162 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Вип. 2. Ч. 3 / Редкол.: Я. Дашкевич (відпов. ред.), С. Гелей, Н. Горбач та ін. – Львів : Коопосвіта, 1998. – 104 с.

Михайло Галущинський – лицар обов'язку і чину : матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого / Редкол.: С. Гелей, В. Горинь, Р. Коритко (відпов. ред.). – Львів-Рогатин, 1999. – 100 с.

Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 1 / За загальною редакцією С. Гелея. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 456 с.

Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / Рецензенти: С. Гелей, В. Колесник, М. Литвин. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.

Малик Я., Вол Б., Красівський О., Марискевич Т. Українське національне відродження (кінець XVIII ст. – 1917 р.) : текст лекцій з історії України / Рецензенти: В. Трофимович, С. Гелей. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2000. – 77 с.

Національні інтереси : зб. наук. праць. Вип. 3 / Ред. рада: Я. Дашкевич, Г. Башнянин, С. Гелей та ін. – Львів, 2000. – 60 с.

Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Української академії державного управління при Президенті України (Львівський філіал). Вип. 4. / Редкол.: А. Чемерис, А. Ліпенцев, О. Красівський, В. Авер'янов, Я. Базилевич, В. Бакуменко, С. Гелей та ін. – Львів : ЛФ УАДУ; Кальварія, 2000. – 322 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 3 / Редкол.: Гелей С. (головн. ред.), Горбач Н., Дашкевич Я. та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2000. – 258 с.

Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. / Редкол.: Бабенко С., Башнянин Г., Гелей С. (відпов. ред.). – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 224 с.

Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали другої наукової конференції. Рогатин, 26–27 березня 1999 р. / Редкол.: С. Гелей, В. Гусак, Р. Коритко та ін. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 312 с.

Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / Рецензенти: В. Буцевицький, С. Гелей, Б. Кухта. – Київ : Основні цінності, 2001. – 256 с.

Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917-1920) / Рецензенти: С. Гелей, В. Трофимович. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 391 с.

Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 2 / За загальною редакцією С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 338 с.

Національні інтереси : зб. наук. праць. Вип. 6 / Під заг. ред. д. іст. н., проф. Я. Дашкевича. На пошану професора Ярослава Дашкевича до 75-річчя з дня народження; Ред. рада: Г. Башнянин, М. Верніков, С. Гелей та ін. – Львів, 2002. – 208 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 4 / Редкол.: Гелей С. (головн. ред.), Горбач Н., Дашкевич Я. та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. – 432 с.

Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / Рецензенти: С. Гелей, М. Кугутяк, І. Патер. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 292 с.

Данилова З., Гулкевич С. Про історію кооперативного руху. Reading on cooperative movement. Навчально-методичний посібник англійською мовою / Наук. консультант: С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. – 120 с.

Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Рецензенти: С. Гелей, М. Литвин. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.

Полікарпов І., Стефанюк Є., Тимченко О. Вироби народних промислів України / Рецензенти: Л. Байдакова, С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2003. – 306 с.

Національні інтереси : зб. наукових праць. Серія: Регіональна безпека держави. Вип. 9 / Ред. рада: Г. Башнянин, М. Верніков, С. Гелей та ін. – Львів, 2003. – 128 с.

Рогатинська земля: історія та сучасність. Т. 3. Хроніки Рогатинської землі / Редкол.: Л. Воробій, С. Гелей, Д. Гринчишин та ін. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 192 с.

Юристовський О. Короткий політологічний словник / Рецензенти: О. Красівський, С. Гелей, Б. Сохацький. – Львів : Видавничий дім „Панорама”, 2003. – 100 с.

Слободян В. Храми Рогатинщини / Редкол.: О. Бойко, Л. Воробій, С. Гелей та ін. – Львів : Логос, 2004. – 248 с.

Національні інтереси : зб. наукових праць. Серія: Регіональна безпека держави. – Вип. 10 / Ред. рада: Г. Башнянин, М. Верніков, С. Гелей та ін. – Львів, 2004. – 220 с.

Національні інтереси : науковий аналітично-інформаційний збірник. Серія: Безпека державної мови України. – Вип. 12. На пошану професора Володимира Перхача до 75-річчя від дня народження / Ред. рада: Г. Башнянин, М. Верніков, С. Гелей та ін. – Львів, 2005. – 124 с.

Національні інтереси : науковий аналітично-інформаційний збірник. Серія: Національна безпека української термінології. – Вип. 13 / Ред. рада: Г. Башнянин, М. Верніков, С. Гелей та ін. – Львів, 2005. – 132 с.

Малик Я., Прокіп А. Михайло Галушинський у боротьбі за національну ідею / Рецензенти: В. Плисюк, С. Гелей. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 128 с. + XXIV с. іл.

Рогатинська земля: історія та сучасність. Т. 4. Матеріали третьої наукової конференції. Рогатин, 26 березня 2002 р. / Редкол.: С. Гелей, В. Горинь, С. Качараба та ін. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – 306 с.

Малик Я., Вол Б., Малик О., Марискевич Т. Україна в імперську добу (Політичні та національно-культурні процеси на українських землях в кінці XVIII – початку XX ст.) : текст лекцій з історії України / Рецензенти: В. Трофимович, С. Гелей. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 92 с.

У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали. Книга 4. / Відпов. ред. С. Гелей. – Львів: Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2005. – 544 с., 16 с. іл.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 5
/ Редкол.: Гелей С. (голов. ред.), Горбач Н., Дашкевич Я. та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2005. – 290 с.

Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Редкол.: І. Вакарчук, Я. Герасим, С. Гелей та ін. – Львів : Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ; ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 704 с.

Кузик П. Теорія справедливої війни Майкла Волзера: казуїстика, моральний мінімалізм і проблема теоретичних засад / Рецензенти: С. Римаренко, В. Денисенко, С. Гелей. – Київ : Знання, 2006. – 127 с.

Киричук О., Малик Я., Кашуба Я. Рада Європи : навчальний посібник / Рецензенти: В. Юринець, І. Патер, С. Гелей. – Львів : ПАІС, 2006. – 168 с.

Малик Я., Мороз Ю. Організація Північноатлантичного договору: зміст і характер діяльності : навчальний посібник / Рецензенти: В. Юринець, І. Патер, С. Гелей. – Львів : ПАІС, 2006. – 92 с.

У боротьбі за волю України. Спогади. Життєписи. Документи. Матеріали. Книга 5. / Відпов. ред. С. Гелей. – Львів: Львівське обласне товариство політичних в'язнів і репресованих, 2006. – 512 с., 48 с. іл.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 6
/ Редкол.: Гелей С. (головн. ред.), Горбач Н., Дашкевич Я. та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 244 с.

Малик Я., Вол Б., Занько Ю. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі : навч. посіб. / Рецензенти: І. Патер, С. Гелей, І. Паславський. – Львів: ПАІС, 2007. – 68 с.

Українські кооператори : історичні нариси : у 3-х кн. Книга 3 / За загальною редакцією С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. – 328 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 7
/ Редкол.: Гелей С. (головн. ред.), Горбач Н., Дашкевич Я. та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – 178 с.

Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923. Уряди. Постаті / Редкол.: Я. Ісаєвич, П. Арсенич, С. Гелей та ін. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 350 с.

Малик Я. Лекція у вищій школі : методичний посібник / Рецензенти: Г. Васянович, С. Гелей, П. Когут. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 48 с.

Малик Я. Катерина Грушевська / Рецензенти: С. Макарчук, С. Гелей. – Львів : Вид-во ЛРІДУ; Снятин : Прут Принт, 2009. – 64 с.

Ювілейна книга Рогатинської гімназії імені Володимира Великого: До сторіччя заснування 1909-2009 / Відпов. ред. Р. Коритко, наук. ред. С. Гелей. – Львів : ЗУКЦ, 2009. – 688 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Вип. 8 / Редкол.: С. Гелей (головн. ред.), О. Тімченко, З. Данилова та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – 292 с.

Горбач О. Історія і теорія зовнішньої політики : навчальний посібник / Рецензенти: В. Денисенко, С. Гелей, О. Чемшит. – Львів : Львівський державний інститут новітніх технологій та управління ім. В. Чорновола, 2010. – 142 с.

Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – Вип. 9 / Редкол.: С. Гелей (головн. ред.), О. Тімченко, А. Сова та ін. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 292 с.

Горбач О. Демчишак Р. Політологія: навчальний посібник / Рецензенти: В. Денисенко, С. Гелей, С. Наумкіна. – Львів: ЛДІНТУ ім. В. Чорновола, 2011. – 264 с.

Офіційне опонування дисертацій

Танчин І. З. Діяльність політичних партій України серед сільської молоді в період визвольних змагань 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 1995. – 21 с.

Офіційні опоненти: Л. Є. Дещинський, С. Д. Гелей.

Гаврилів І. О. Діяльність українських політичних партій та організацій Західної України в умовах польського окупаційного режиму (1921-1939 рр.) (Військово-політичний аспект) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 20.02.22. – Військова історія. – Львів, 1996. – 23 с.

Офіційні опоненти: Ю. Ю. Сливка, С. Д. Гелей.

Шабала Я. М. Аграрна політика Польщі на Волині у 1921-1939 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 1997. – 16 с.

Офіційні опоненти: С. А. Макарчук, С. Д. Гелей.

Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795-1861 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 1999. – 16 с.

Офіційні опоненти: М. Г. Крикун, С. Д. Гелей.

Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 1999. – 20 с.

Офіційні опоненти: І. В. Крупський, С. Д. Гелей.

Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2000. – 20 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, М. М. Мудрий.

Дядюк М. С. Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921-1939 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2002. – 20 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, І. Я. Соляр.

Вісина Т. М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20-30-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2002. – 18 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, Р. П. Давидюк.

Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1919-1939 : автореф. дис. ... докт. істор. наук. – 07.00.02. – Всесвітня історія. – Львів, 2003. – 31 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, В. П. Колесник, Ю. І.Макар.

Мацєжинський В. Л. Реклама в пресі польського королівства і Східної Галичини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... докт. істор. наук. 07.00.02. – Всесвітня історія. – Львів, 2004. – 33 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, В. В. Трофимович, І. В. Крупський.

Панфілова Т. О. Українська народно-трудова партія: боротьба за державну незалежність і соборність України. 1919-1924 роки : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2004. – 31 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, О. Й. Павлишин.

Сухий О. М. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців ХІХ – на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... докт. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2004. – 32 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, Д. Д. Данилюк, В. В. Трофимович.

Кривошина Б. М. Україна в Першій світовій війні: вітчизняна історіографія : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2004. – 20 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, В. С. Великочий.

Юрчук О. Ф. Українське питання у польській консервативній суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду (1918-1939) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02. – Всесвітня історія. – Львів, 2005. – 18 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, В. Л. Комар.

Гуцал П. З. Українська еміграція Канади і США та національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (1914-1923) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2005. – 20 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, О. Й. Павлишин.

Рибак О. З. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст : автореф. дис. ... докт. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2006. – 35 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, М. М. Романюк, О. М. Сухий.

Шміло О. П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921-1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2006. – 19 с.

Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, М. М. Кучерепа.

Булик Н. М. Археологічна наука у Львові у ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2007. – 20 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, О. В. Руда.

Малець Н. Б. Громадсько-політична діяльність Яцка Остапчука (1873-1959) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2007. – 17 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, О. І. Босак.

Потимко О. З. Розвиток медицини у Львові в ХІV-ХVІІІ ст.: історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2007. – 19 с.
Офіційні опоненти: С.Д. Гелей, А.М. Козицький.

Галайко Б.М. Вишкіл молоді в діяльності Української військової організації : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 20.02.22. – Військова історія. – Львів, 2009. – 20 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, В. П. Футало.

Гавліч І. Б. Українська кредитна кооперація у Східній Галичині (остання третина ХІХ ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2010. – 22 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, М. М. Мудрий.

Бондар О. М. Парламентська діяльність української соціалістично-радикальної партії (1928-1935) : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2010. – 15 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, І. Я. Райківський.

Бежук О. М. Громадсько-політична діяльність Ольги Левицької-Басараб : автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Історія України. – Львів, 2010. – 16 с.
Офіційні опоненти: С. Д. Гелей, О. А. Полянський.

БАБУХІВ – СЕЛО НЕСКОРЕНИХ

У цьому дослідженні висвітлено боротьбу ОУН і УПА на західноукраїнських землях за державну незалежність в 40-х – на початку 50-х років ХХ століття, критично осмислено роль і місце повстанців села Бабухів у загальноукраїнському рухові опору тоталітарним режимам, розкрито їх безмежний патріотизм та героїзм, безстрашну і самовіддану підтримку повстанців односельчанами. На значному джерельному матеріалі показано масові репресії та депортації мирного населення села, арешти і жорстокі вбивства свідомих селян лише за те, що вони любили рідний Край і стали на його захист.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія, Організація Українських Націоналістів, село Бабухів, повстанці, рух опору, тоталітарні режими, репресії, депортації.

Heley S. D.

THE UNSUBMISIVE PEOPLE OF BABUCHIV

The struggle of the OUN and UIA for the independence of West Ukrainian lands during 40th – 50th of the XXth century is analyzed in the research. The role of the insurgents of village Babuchiv in the all-Ukrainian resistance movement against totalitarian regimes is critically considered; their infinite patriotism and heroism are exposed; the fearless and self-sacrificing support of the inhabitants of village Babuchiv to the insurgents are revealed. Significant source of information is used to show mass victimization and deportation of civilian population of the village, the arrests and cruel slaughter of conscious villagers only because of their love to their native land and their decision to stand up for it.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Organization of Ukrainian Nationalists, village Babuchiv, insurgents, resistance movement, totalitarian regimes, mass repressions, deportation.

Український народ здобував свободу і незалежність у боротьбі з різними окупантами протягом століть. Особливо жорстокою була ця боротьба у ХХ столітті. У 20–30-х роках сталінські каральні органи фізично знищили інтелектуальну еліту України, а штучним голодомором – українське селянство. У 40-х – на початку 50-х років прапор боротьби за державну незалежність і соборність України підняла Українська Повстанська Армія (УПА), яка була створена зусиллями Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Перша спроба підготувати огляд діяльності УПА в 1942–1952 роках належить П. Мірчуку. Майже одночасно (1953 року) у Вінніпезі була опублікована праця Л. Шанковського „Українська Повстанча Армія”¹. 35 років тому в Канаді вийшов друком перший том „Літопису УПА”, в якому опубліковано документи і матеріали з історії

Української Повстанської Армії та збройного підпілля ОУН. Протягом цього часу з'явилося вже майже 100 томів цього видання у трьох серіях².

Зі здобуттям Україною незалежності видано низку праць з історії ОУН і УПА. Це перш за все узагальнюючі праці А. Кентія, С. Ткаченка, Ю. Киричука, А. Русначенка³. Заслугує на увагу підсумковий висновок робочої групи з дослідження діяльності ОУН і УПА⁴. Окремий випуск серійного видання „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” за редакцією Я. Ісаєвича містить дослідження про внутрішні та зовнішньополітичні обставини створення УПА, етапи формування її структури, тактики і стратегії, роль у боротьбі за державну самостійність і соборність України⁵. Доцільно наголосити на праці переважно молодих дослідників „Українська Повстанська Армія. Історія нескорених”, у якій подано структурований виклад історії повстанської боротьби, проілюстрований значною кількістю унікальних фотографій, документів і свідчень учасників⁶. У науковому збірнику „Український націоналізм: історія та ідеї”, присвяченому 80-річчю створення ОУН, на основі великої джерельної бази висвітлено історію визвольного руху у різних районах Західної України⁷.

Щоб зрозуміти глибинну суть національно-визвольного руху в Західній Україні 40-х – на початку 50-х років ХХ століття як масового, загальнонаціонального явища, необхідно детально вивчити його складові. У нашому випадку зроблено спробу на прикладі лише одного села Бабухів Рогатинського району Івано-Франківської області, із залученням архівних документів, спогадів учасників цих подій та наукових праць дослідників, проаналізувати боротьбу односельчан з невинними тоталітарними режимами, проявивши при цьому небачений героїзм і самопожертву.

Реалізація нацистсько-радянського пакту (Ріббентропа–Молотова) 23 серпня 1939 року у вересні цього ж року призвела до падіння Польщі і своєю чергою до встановлення в Західній Україні ще репресивнішого радянського режиму. З початку першої окупації Західної України, що тривала 21 місяць, радянський режим оголосив, що прийшов як „прапорносець високих гуманістичних принципів”, як визволитель пригноблених братів-українців від польської неволі. „Так ми чули по радіо, що йде армія-визволителька зі сходу. Хлопці і дівчата зробили через дорогу коло читальні гарну арку з квітів, посередині якої повісили синьо-жовтий прапор, – згадує мешканець Бабухова Василь Скибак. – Танки їдуть, дівчата у вишиванках кидають квіти їм назустріч. Уже на другий день їхав якийсь політрук з горбатим носом і приказав, показуючи на синьо-жовтий прапор: «Немедленно снять эту тряпку!» Тоді уже всім стало ясно, з ким маємо справу. Спочатку більшовики почали роздавати селянам церковні і панські землі, а згодом масово заганяли селян у колгосп”⁸.

Більшовики кидали за ґрати усіх, хто мав будь-які зв'язки з ОУН та іншими політичними організаціями. У Бабухові, як і в інших селах, було закрито і заборонено українські громадські організації: „Просвіту”, „Сокіл”, „Каменярі”, „Союз українок”, розпущено споживчий кооператив „Злагода”, „Сільський господар”.

Реалії радянського способу життя тут втілювали скеровані на роботу партійні та державні працівники, педагоги, інженери, які буцімто мали надавати допомогу місцевій інтелігенції в розвитку економіки та духовного життя. Дуже швидко з'ясувалося, що це були кадри, які не відповідали своєму призначенню. Ці люди були морально деградованими, вони не знали ні української мови, ні української культури, мали низький освітній рівень. Наприклад, у 1939 році секретарями Рогатинського райкому партії працювали М. Мазуленко, Л. Слодинець, головами районної ради були М. Олейніков та Р. Решетило – усі не мали вищої освіти⁹. Районні відділення НКВС і НКДБ очолювали росіяни А. Смирнов, Г. Аносов, А. Бугайов, І. Хозяєв – усі з початковою освітою.

Матеріали персональних справ комуністів, що містяться в державному архіві Івано-Франківська, свідчать про те, що керівні кадри району, які звикли до пролетарських методів керівництва, шокували місцевих мешканців своїм нахабством, примітивністю і

фаховою некомпетентністю. Вони безцеремонно вимагали спиртного в їдальнях, буфетах, на спиртзаводах; влаштовували пиятики, що завершувалися бійками, стрільянами, вбивствами; п'яними валялися на дорогах, у фосах, публічних туалетах; губили партквитки і зброю¹⁰.

Чиновники-комуністи примушували до співжиття підлеглих жінок, а законних дружин, які приїжджали до них з дітьми, нерідко виганяли на вулицю. Скажімо, редактор Рогатинської районної газети Е. Хижняк, маючи дружину і трьох дітей, зв'язався з машиністкою Апанович. Голова райспоживспілки І. Вдовенко примушував до співжиття робітниць їдалень. Завідувач військовим відділом райкому КП(б)У М. Санджарський покинув дружину і дітей, оженився з іншою, дітей від неї не реєстрував та ще й зв'язався з працівницею спиртзаводу. Директор курорту Черче М. Гіверца став аморальним, співжив з працівницями закладу. Народний суддя С. Івченко спився, по-звірячому бив дружину¹¹.

У червні 1941 року в село прийшли німці, яких односельчани зустрічали як непрошених гостей. Опинившись між нацистським і радянським режимами, позбавлені власної держави, котра захищала б їхні інтереси, українці виявилися беззахисними. У цих умовах для їх захисту потрібна була добре озброєна військова сила. Ще у вересні 1939 року бойові групи ОУН роззброювали порівняно невеликі відділи польського війська, забирали в них зброю й амуніцію. Таким способом відбувалося формування загонів самооборони.

Проголошення у Львові 30 червня відновлення української державності в Бабухові зустріли як радісну звістку. У селі відбулося святкове зібрання, а в церкві було відправлено богослужіння. Члени молодіжної організації ОУН викопали на горі біля церкви Стрілецьку могилу. Після цього важливого дійства вони сфотографувалися. Назвемо поіменно усіх, хто зображений на цій фотографії: Балацький Дмитро Петрович (1924 р. н.), Забігач Дмитро Андрійович (1921 р. н.), Сас Іван Григорович (1924 р. н.), Височанський Микола Іванович (1929 р. н.), Височанський Петро Іванович, 1925 (р. н.), Височанський Степан Іванович (1923 р. н.), Івасик Дмитро Степанович (1924 р. н.), Дорошенко Дмитро Степанович (1925 р. н.), Головка Василь (1898 р. н.), Драган Дмитро Михайлович (1921 р. н.), Скибак Василь Григорович (1919 р. н.), Богда Іван Васильович (1922 р. н.), Курець Михайло Іванович (1923 р. н.), Височанський Іван (1922 р. н.), Іванців Петро Степанович (1922 р. н.), Хом'як Микола Васильович (1922 р. н.), Вівсяник Дмитро Миколайович (1922 р. н.), Мазурик Василь Іванович (1914 р. н.), Головка Василь Іванович (1919 р. н.), Воробець Іван Дмитрович (1921 р. н.), Галушка Іван Федорович (1921 р. н.), Скибак Степан Миколайович (1922 р. н.), Заборський Степан Дмитрович (1919 р. н.), Цюпила Іван Григорович (1919 р. н.)¹².

Уже 2 липня 1941 року німці захопили Рогатинщину і розпочали репресії проти членів ОУН та мирного населення. Молодих хлопців і дівчат забирали на роботу до Німеччини. Селян обкладали податками, конфіскували худобу, зерно. У Рогатині німці організували гетто, куди звозили переважно єврейські родини. Забрали туди і єдину єврейську родину з Бабухова (односельчани називали голову сім'ї Мошком), де разом з іншими розстріляли.

„Однієї середи 1943 р. в цей день в Рогатині був ярмарок. Людей, які там знаходилися, зігнали до костьолу (там була й моя мама), – розповідає Мирон Хабурський. – На площі біля костьолу німці розстріляли 28 юнаків, які були членами ОУН. Серед них був учитель Бабухівської школи Микола Барнич – невисокого росту, на руці носив печатку з тризубом. Після уроків учитель навчав дітей співати патріотичних українських пісень, виховував їх в душі любові до України. На розстрілі оунівці вели себе мужньо.

Ще запам'ятався футбольний матч, який німці програли футбольній команді Бабухова. В одному епізоді Дмитро Алембіта наніс по воротах суперника такий сильний удар, що травмував німецького воротаря. В Рогатинській лікарні останній помер”¹³.

У 1944 році німці залучали селян до риття окопів, будівництва бліндажів та до іншої роботи. Під час наближення фронту односельчани, забравши з собою корів та іншу

живність і необхідні речі, перебиралися до села Радванівки, щоб перечекати бій. На щастя, радянські війська обійшли воєнні споруди в Бабухові стороною.

У середині літа 1944 року в село вдруге прийшли більшовицькі „визволителі”. Їх уже ніхто не зустрічав з квітами, як у 1939 році. У червні 1946 року в Західну Україну прибуло 86 тис. 749 партійних, радянських, комсомольських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів¹⁴. Здебільшого, як і в першому випадку, вони не знали мови, звичаїв, традицій, не старалися адаптуватися до місцевих умов, не поважали місцеве населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах. Порівнюючи „перших совітів” з „другими”, люди визнали кращими „перших”, бо ті довго не затрималися. Нова влада взялася відразу за мобілізацію чоловіків до військової служби. Новобранців без будь-якої підготовки відправляли на фронт на кордоні з Польщею. Молоді необстріляні юнаки гинули у першому ж бою. Як згадує учасник цих подій Петро Сас, „десь на кордоні з Польщею або на території Польщі прийшлося вступити в бій. Солдати прокопали собі невеличкі ями, які мали служити окопами, а попереду відкрита територія, росла картопля. Була дана команда йти в атаку. Позаду знаходився офіцер з пістолетом, який контролював виконання наказу. Шквальний вогонь німецьких кулеметів поклав майже усіх, хто ринувся в бій”¹⁵.

Варто відзначити, що переважна більшість односельчан в армію не вступила, оскільки не хотіла віддавати життя за чужі інтереси. Водночас, як свідчить Петро Іванців, 59 мешканців Бабухова вступили в УПА, в сотні „Сіроманців”, „Верховинців” та інші з'єднання, якими командував курінний, колишній майор Червоної армії Дмитро Карпенко (псевдо „Яструб”).

У документі НКВС „Про діяльність ОУН під час німецької окупації” зазначалося, що, на відміну від Східної України, де ОУН не здобула значної підтримки, „серед абсолютної більшості населення Західної України, навпаки, оунівці користувалися винятковим авторитетом і всілякою підтримкою. Чоловіче населення районів Західної України у віці від 15 до 50 років отруєне націоналістичною ідеологією. Більшість з них є фанатиками в цих питаннях”¹⁶.

Нагадаємо, бандерівська ОУН на Західній Україні, що перебувала в глибокому підпіллі, стала основою УПА. Перші два відділи сформувалися на Волині у жовтні 1942 року. Проте справжнє військо було створене лише в третій декаді березня 1943 року, після того, коли протягом кількох днів, за наказом проводу, пішла у ліси майже вся українська допоміжна поліція Волині та Полісся, яку сформували бандерівці ще 1941 року. Вдосконаливши організаційно-військову структуру, УПА з окремих регіональних військових з'єднань перетворилася на справжню революційну армію. Територія двох-трьох областей об'єднувалася в один військовий округ з трьома-чотирма загонами. Кожен загін мав до трьох куренів, курінь – три сотні, сотня – три чоти, чота – три рої. Структура УПА могла змінюватися, залежно від політичної ситуації. Набір вояків до УПА відбувався за принципом добровільності. Головними завданнями УПА вважала оборону українського населення від загарбників, боротьбу за самостійну Україну. Головою Крайового проводу ОУН і головним комендантом УПА був Роман Шухевич.

Загальна площа території, охопленої повстанським рухом у 1944 році, сягала 150 тис. км², на ній проживало близько 15 млн. осіб. Це становить чверть площі сучасної України та майже третину її населення, або ж територію, більшу від Греції і з населенням Нідерландів¹⁷.

Найбільшим військовим формуванням УПА на території Рогатинського району в 1943–1945 роках був курінь „Романа”. Він входив до Тернопільської Воєнної Округи „Лисоня”. В Окрузі налічувалося 18 бойових сотень, і курінь „Бистрого”, який мав ще 4 сотні. З грудня 1943 до вересня 1944 року куренем командував „Роман”, а з вересня 1944 року „Яструб”.

Сотні „Сіроманців”, „Бурлаків”, „Орлів”, „Чорноморців”, „Холодноярців”, „Рубачів”, „Лісовиків”, „Полтавців” провели на Рогатинщині понад 200 великих і малих військових операцій, у яких з обох боків загинуло понад 4 тис. осіб. Вояки мали добрий одяг, зброю, інше військове спорядження, були озброєні гвинтівками. Старшини мали автомати ППД, або БПШ чи німецьке МП. Кожний рій мав один-два легких кулемети.

Повстанською базою УПА на Рогатинщині була знаменита „Золота поляна”, що в Дичківсько-Яглушанському лісі. Тут від листопада 1943 року до половини 1945 року базувалися сотні „Сіроманців”, „Бурлаків”, „Полтавців”, „Коси” і „Довбні”. У глухому лісі, біля кремезних буків, лунали голоси легендарних командирів – „Яструба”, „Максима”, „Чорного”, „Ворона”, безстрашного політвиховника „Олімпа”. Активно діяла підстаршинська школа під охороною „Полтавців”.

Ще напередодні німецько-радянської війни більшість українських політичних угруповань в еміграції розробляли плани відновлення державності. Першим кроком у цьому напрямі мало бути створення українських збройних сил за допомогою військового потенціалу Третього рейху. Наслідком реалізації цього плану стало створення Карпатської Січі (1938–1939 роки), батальйону „Нахтігаль” та куреню „Роланд” (1941 року). Проте керівництво нацистської партії негативно сприйняло спробу ОУН відновити українську державність 30 червня 1941 року, і обидва військові формування 1942 року було розформовано. За словами Ю. Киричука, „Логіка боротьби за незалежність штовхала оунівців до пошуків серйозної зовнішньополітичної підтримки. Німеччина виявилася для ОУН ситуативним союзником. В оунівців це породило ілюзію про те, що при сприянні Німеччини врешті-решт українська проблема розв’яється успішно для українців”¹⁸.

28 квітня 1943 року зусиллями губернатора Галичини, австрійця за походженням, Отто Вехтера та голови Українського Центрального Комітету Володимира Кубійовича вдалося сформувати дивізію „Галичина”¹⁹. Більшість політичних сил українського національного табору підтримали цю ідею. Командування УПА вважало, що створення окремого військового з’єднання українців могло стати основою їхньої національної армії, а тому відповідало українським інтересам. Позитивне ставлення до створення дивізії сформулював Кость Паньківський: „Ми бажали дати світові знати, що існуємо і хочемо жити”²⁰.

До новоствореної української дивізії зголосилися й молоді хлопці з опільського села Бабухова. „Згадав я собі один літній сонячний день, – пише свідок подій Мирон Хабурський. – Це була неділя. За селом біля Гоя Івана на футбольному полі зібралися усі мешканці села і я прийшов з татом. Хлопці обнялися в колі і співали дуже жалібну пісню:

«Прощай, село – рідний краю,
Прощай, Україно,
Прощавайте, вишневі садочки,
Прощавай, дівчино...»

Я запам’ятав цю пісню на все життя. Це хлопці йшли до дивізії «Галичина». Усіх їх з Бабухова двома турами пішло 27 осіб. Було дуже сумно, багато сліз і крику. Душевний біль охопив усіх присутніх. Ніхто не збирався захищати гітлерівський режим. Молодь взяла до рук зброю, щоб захистити власний народ і побудувати незалежну державу”²¹.

У березні 1944 року частини дивізії, підготовані переважно в Німеччині, прибули в Україну. У червні 1944 року дивізійники розквартирувалися в місті Броди. 13 липня радянські війська почали наступ на Броди, Томашів, Львів, прорвавши оборону на відстані до 200 км. Танкові і кавалерійські з’єднання Першого українського фронту 19 липня в районі Бродів оточили 8 дивізій, серед яких була й дивізія „Галичина”. Німецька армія втратила 30 тис. вбитими і 15 тис. полоненими. Із 11 тис. офіцерів і солдат дивізії „Галичина” з оточення вирвалося лиш 3 тис., більшість яких згодом перейшла до УПА.

Серед молодих хлопців, котрі брали участь у цих трагічних подіях, були й 27 мешканців Бабухова (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Мешканці Бабухова – вояки Української дивізії „Галичина”,
1-ї Української дивізії Української національної армії**

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження	Інша інформація
1	Базів Степан Миколайович	1926	Після війни повернувся додому, 1950 року за участь у національно-визвольній боротьбі засуджений. Загинув у тюрмі.
2	Богда Микола Васильович	1928	1945 року повернувся в Бабухів. Убитий енкаведистами в кривці 1947 року.
3	Васильців Петро Дмитрович	1921	У 1947 році засуджений на 20 років каторги. Ув'язнення відбував у Казахстані. Повернувся в рідне село 1956 року.
4	Вівсяник Степан Федорович	1920	Після війни жив у Бабухові.
5	Височанський Андрій Іванович	1927	Після війни емігрував до Англії.
6	Височанський Іван Петрович	1924	Після війни оселився в Червонограді.
7	Галушка Іван Федорович	1921	Після війни емігрував до Англії.
8	Галушка Михайло Дмитрович	1927	- / -
9	Герасимишин Степан Дмитрович	1922	Загинув у бою з радянськими військами під Бродами.
10	Гелемей Василь Данилович	1923	Вояк дивізії „Галичина”, згодом вояк УПА у сотні „Скоби”, учасник боїв проти більшовиків біля сіл Унів, Прятин. Жив у селі Залужжя.
11	Гідзяк Іван Ількович		Загинув у бою з радянською армією під Бродами.
12	Гриців Іван Степанович	1927	Після війни емігрував до США.
13	Івасик Іван Степанович	1921	Після війни проживав у Польщі.
14	Копцюх Степан Дмитрович	1927	Після війни проживав у Львівській області.
15	Копцюх Андрій Іванович	1925	Вояк дивізії „Галичина”, згодом вояк УПА, псевдо „Граб”, учасник боїв проти більшовиків на Закарпатті. У 1947 році заарештований, а 1948 року засуджений на 25 років позбавлення волі. Каторжні роботи відбував в Норильську. 1956 року повернувся в рідне село. Член Братства ОУН–УПА.
16	Курець Михайло Іванович	1923	Після війни емігрував до Австрії.
17	Мазурик Василь Іванович	1914	Загинув у бою з радянськими військами під Бродами.
18	Маслійчук Михайло Дмитрович	1922	Після війни емігрував до Австралії.
19	Олійник Петро Андрійович	1925	Після війни емігрував до США.
20	Пилипів Дмитро Миколайович	1926	Після війни залишився жити в Югославії.
21	Поперека Микола Іванович	1925	Після війни емігрував до Канади.
22	Романів Василь Іванович	1925	Після війни емігрував до Англії.
23	Романків Степан Михайлович	1924	Загинув у бою з радянськими військами під Бродами.
24	Скробач Петро Семенович	1925	Після війни емігрував до Англії.
25	Співак Дмитро Петрович	1926	Після війни емігрував до Канади.
26	Трегяк Микола	1898	Після війни повернувся в рідне село.
27	Хабурський Ярослав Іванович	1926	Після війни проживав у місті Роздолі.

Названі події засвідчили, що, незважаючи на незбориме прагнення українців до незалежності, значна частина галицької інтелігенції не мала достатнього політичного досвіду, а тому припускалася політичної недалекоглядності. Адже створення дивізії „Галичина” наприкінці Другої світової війни суперечило концепції керівництва ОУН і УПА щодо згуртування поневолених тоталітарними імперіями до спільної боротьби за

державну незалежність. Водночас західноукраїнське населення отримало важливий історичний урок, який полягав у неспроможності і небезпечності орієнтації на підтримку чужих держав. „Українське питання” Німеччина використала у власних загарбницьких цілях, придушуючи будь-яке прагнення українців до власної державності. Цей досвід міг би й сьогодні придатися українським політикам, особливо тим, які все ще чекають манти небесної від Росії.

Після того, коли воюючі армії залишили територію України і подалися на Захід, з'єднання УПА, українське підпілля та й усе українське населення опинилося вічна-віч з новим окупантом. У другій половині 1944 року боротьба на цій території не тільки не припинилася, а розгорнулася ще більше. Сталінське керівництво одержало змогу значно посилити протидію ОУН і УПА, перетворивши Західну Україну на справжній театр військових дій. „Більшовицька армія прийшла до нас із спеціальним наставленням до селян, – повідомлялося в «Інформаційному звіті» ОУН зі Станіславщини. – У кожному селянині вбачають вони германського шпигуна чи бандерівця (як видно було з їх поведінки, вони прийшли з метою знищення українців і всього, що лише українське)”²².

Автор „Концепції самостійної України” Петро Полтава (Федун) з цього приводу заявив: „Перед українським народом 1944 р. з моментом нової окупації України більшовиками стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре даючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв, і не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля”²³.

Серед свідомих повстанців, що залишилися з родинами на рідних землях, які нерідко перевозили на інше місце проживання, а самі йшли на підпільну роботу, було десятки бабухівців. Спогади учительки села Бабухів Євгенії Головацької-Петрів відображають саме таку ситуацію: „Я боялася залишатися в селі. Вийшла з хати, поблизу не було солдатів і я пішла в сторону Рогатина. Пройшла 14 км, зайшла до знайомих, там мене накормили, дали теплу білизну, переночували і вранці знову 14 км до дітей. Я вже зрозуміла, що не можу жити з дітьми в одній хаті. Вибралася до знайомих і домовилася, що на якийсь час візьмуть дітей до себе. Привезла дітей до міста, а знайомі післали їх до своєї родини в Стратині. Там дітей ніхто не знав. Мені доводилося тепер кочувати. Вирішила знайти працю вчительки десь поблизу. Виявилось, що тепер навіть добрі приятелі відмовлялися допомогти. Була я в Липиці Горішній в товаристві своєї приятельки з Данильча. Увечорі її мама приготувала гарячу вечерю, положили мене до ліжка, накрили як малу дитину, щоб я нагрілася і відпочила. Ранком знову в дорогу, завжди пішки 15, 20, 30 км. Треба було шукати працю і далі. В іншому районі зайшла просто в районний відділ народної освіти. Думала, що коли зміну зачіску – мене не пізнають. Помилася, пізнали, про що дискретно натякнули. Знали також про чоловіка, однак виявили бажання допомогти. Був там принагідне завпед школи села Бабухів, куди отримала спрямування. До села приїхала я зі завпедом. Директор школи, виявляється, також знайомий. Дали мені вчити четверту класу, німецьку мову і хемію. Коли все вклалося менш-більш нормально, написала до знайомих, щоб привезли дітей. Діти жили окремо і як перший раз зійшлися, обнімалися й плакали, кажучи «Мамця від нас втекла...»

Тут облави як і всюди. Тепер я вчителька, чоловік в армії, люди про мене не знають. Може, затримаюся тут довше. Рада, бо отримала першу платню. В кінці тижня несучи «на пошту» пакунок до чоловіка, дітей залишила під опікою; йду сама пішки на

зустріч з чоловіком. Виходжу з дому так, щоб під ніч зайти туди. Перша подорож відбулася в товаристві одного чоловіка, зять якого теж там перебував. Була гарна місячна, але холодна ніч. Ми йшли лугом понад потічком, дійшли до невеличкого джерела, а потім по стрімкому високому горбі, покритому кущами й деревами. Серед кущів була криївка. Заходилося туди довгим коридором, далі було широке приміщення. Денне світло падало через отвір біля куща. Земля мокра, стіни мокрі, в кутику трошки мокрої соломи, кілька коробок від консервів, у коробках тепер олива, це світло бойовиків... Мій добрий чоловік бере від мене кошик і веде в свою «хату». Ніч пройшла в розмові. Над ранком я заснула. Сіна чи соломи було дуже мало, я вся тремтіла, хоч чоловік накрив мене шинелею. Коли відкрила очі, побачила свого чоловіка, опертого об мокру стіну. Сказав, що не спав, хотів бути зі мною. Надворі почало світати. Треба було йти додому, до дітей. Знову смуток, важко прощатися. Коли ще зустрінемося? – Я прийду знову, щоб тільки ви тут живі і здорові були...

Перед Великоднем зібрала я більше продуктів, щоб хлопці добре посьвяткували. Важко було нести, піт струмком лився по обличчі. Подумала, що Христос ніс ще важчий хрест. У криївці чекала мене мила несподіванка: всі стіни були прикрашені галузками квітучої черемхи. Чоловік дивився на мене з усмішкою. В той день дав мені прочитати власну статтю «Демократія Сходу і Заходу». Я зробила зауваження, що треба було ширше висвітлити демократію Заходу.

В кінці літа прийшов наказ переходити в інше місце. Починався шкільний рік. В нашу хату прийшло горе. Син господині ніс в ремонт кружок від скоростріла, надійшли облавники, дуже його побили, цілого в крові кинули на віз і повезли в район. Господиня втекла з дому, другий син, який працював на заводі, додому не приходив. Моє перебування в селі стало небезпечним.

Наближалася зима. Другого дня я ще зустрілася з чоловіком у станичного на городі. Смуток давив душу, розмова не клеїлася. Про що було говорити? Про жахи – вони в нас були, про надії – їх у нас не було. Кругом гинули люди: там 12, там 15, там 8... Ми порадилися, що мені потрібно змінити місце проживання. Я піддала думку виїхати до Львова, на що чоловік погодився... Треба було виробити паспорт. Було тяжко, але при Божій допомозі паспорт отримала. Почала приготувляти речі до від'їзду. З роботи звільнилася, написала до Львова, щоб хтось приїхав і поміг мені забрати найнеобхідніші речі. Поїхали. Діти малі, помічники з них нікудишні, руки мої зайняті їхніми ручками. Поїзд вистукує свою пісню, а в моїй душі смуток. У Львові зустріли нас добрі, благородні люди. Прийняли, нагодували, зайнялися дітьми. Я була нервово вичерпана докраю. Не могла нічого робити, ні молитися, ні читати, не знаходила внутрішнього спокою.

В суботу, 11 грудня, залишила дітей і поїхала до Рогатина. В Ходорові, де треба було пересідати на інший поїзд, зустріла двох заплаканих жінок. В обох по троє дрібних діточок, а кілька днів тому загинули їхні чоловіки. Чим могла їх потішити? Яка я щаслива, що їду до чоловіка, мій чоловік живе, може, вдасться зустрітися. В Рогатині вступила до моїх добрих друзів, хотіла розвідати, може, чули про нього. Новин про чоловіка жодних, а кількох знайомих загинуло.

Пішла я до села Бабухів, де ще недавно вчителювала... Прийшла я знову до тієї хати, де могла бути Реня (зв'язкова. – С. Г.), але її там не було. Господиня казала чекати, повинна прийти. Чекала там ще якась дівчина. Відчинилися двері і ввійшла Реня. Питаю: «Хто загинув?» Відповідає: «Мій брат, Славко і пан професор» (так звали мого чоловіка). В душі щось обірвалося... Сльози лилися, кругом пустка, страшна пустка²⁴.

У другій половині 1944 року війська НКВД розпочали потужний наступ на сили опору ОУН і УПА в Західній Україні. 15 липня 1944 року вони майже десять годин бомбили Рогатин та навколишні села. Унаслідок цього спалено близько 100 господарств, 11 цивільних осіб убито, а 18 поранено. Крім Бабухова, бомбили такі села, як Пуків, Путятинці, Вербилівці, Підгороддя, Конюшки, Лучинці, Стратин і Добринів²⁵.

У Доповідній записці НКВС УРСР Й. Сталіну, В. Молотову і Г. Маленкову про хід чекістсько-військових операцій з ліквідації формувань ОУН–УПА в західних областях України зазначалося, що з 24 лютого до 7 березня 1945 року було проведено операцію з зачистки від оунівських „банд” Бурштинського району Станіславської області. У результаті операції було вбито 262 „бандити”, захоплено живими 1 049 „бандитів”, затримано 164 „бандпособників” і 216 осіб, що ухилилися від призову до радянської армії, здалися 1 240 „бандитів”, виселено 43 сім’ї однодумців²⁶.

На кінець липня 1944 року внутрішні війська НКВС мали в Українському окрузі одну дивізію, дев’ять бригад, один кавалерійський полк та один танковий батальйон (понад 33 тис. осіб)²⁷.

У кінці серпня 1944 року чекісти разом із частинами ПриКВОО, 4-го Українського фронту та внутрішніх військ НКВС провели декілька облав та значних боїв з УПА. За словами Б. Паньківа, „по Поділля і Прикарпатті, мов саранча, повзла брудна, смердюча і зла московська орда, несла кров, смерть, пожарища”²⁸. На початку жовтня 1944 року в Західних областях України дислокувалося 26 304 бійців внутрішніх військ НКВС, що були зведені у 14 бригад та одну дивізію, а на літо 1945 року – особовий склад цих формувань становив 34 865 осіб²⁹.

Терор і тортури стали основним методом та нормою роботи Комуністичної партії, її репресивних органів з перших днів окупації краю, до того ж, чинили вони все це в чаді постійного алкогольного сп’яніння. Захоплених повстанців катували, прилюдно вішали і розстрілювали, забивали до смерті на допитах, гвалтували.

Трагічні події відбулися в Бабухові 24 серпня 1944 року. Війська НКВД оточили садибу Степана Дзери, що в урочищі „Ключ”, у полі, далеко від центральної дороги і сторонніх очей. Саме там перебувала група повстанців та молодих хлопців з народної самооборони. Зав’язався жорстокий нерівний бій. Як згадував учасник цих подій Петро Височанський, що чудом залишився живим, „того дня рано-вранці наїхало фірами повно москалів, обкружили урочище «Ключ», почалася стрілянина. Там всього 10–12 партизанів було зі зброєю, а усі інші – без зброї. Повстанці почали відстрілюватися. Від стрілянини загорілася стодола на Дзеровій садибі. З неї почали вибігати люди і тікати в різні сторони. Енкаведисти стріляли в мирних неозброєних людей”³⁰.

У нерівному бою загинули: Базів Іван Васильович (1908 р. н.), Богда Василь Іванович (1899 р. н.), Височанський Степан Іванович (1923 р. н.), Воробець Василь Семенович (1914 р. н.), Демський Дмитро Іванович (1914 р. н.), Забігач Петро Андрійович (1914 р. н.), Забігач Степан Гаврилович (1924 р. н.), Іванців Степан Ількович (1923 р. н.), Нагорняк Степан Стахович (1918 р. н.), Пилипів Дмитро Степанович (1913 р. н.), Сас Дмитро Федорович (1902 р. н.), Скробач Іван Дмитрович (1908 р. н.), Третяк Степан Васильович (1919 р. н.), Гриців Степан, Дзера Степан, Скробач Степан. Серед загиблих були також Дзера Степан і Цап Федір із села Залужжя, Кіт Володимир зі села Радванівка та Турський Іван з села Лучинці³¹.

Відданим сином України залишився в пам’яті односельчанин Іван Гаврилович Копцюх (1920 р. н.). Військовий вишкіл він здобув у польській армії на початку 30-х років. Згодом навчався кравецькому ремеслу. Одним із перших вступив в ОУН, разом з іншими односельчанами пішов у ліс до повстанців. Через рік Іван Копцюх (псевдо „Яструб”) був уже хорунжим куреня „Жемчуги”, що входив до сотні „Скоби”. „Деся на початку осені 1944 р. перебазувалися до Унева Перемишлянського району, – згадував односельчанин Петро Іванців. – Біля чотирьох днів там були, а потім нас «засікли» москалі. Ой, які страшні бої там були! 22 рази наступали на нас більшовики, були ми в оточенні, з якого вирвалися з неймовірними труднощами і пішли під село Новий Полюхів. Тільки розквартирувалися, кухня почала варити, як танки над’їхали зі сходу. Почали окопуватись. Пригадується, Іван Копцюх ще поплескав по плечу одного з

повстанців: «Тримайтеся, хлопці!» А танки вже наближалися, вже стріляти по нас почали...»³².

Далі згадує Іван Бажик – учасник цього нерівного бою: „Я був тоді при штабі, коли в плащнакидці принесли смертельно пораненого бійця, зачепив осколок снаряда. Заголосила медсестра, що: «Яструба вбито». Коли я придивився, то впізнав свого земляка Івана Копцюха. Наказав тоді курінний мені і Іванові Воробцеві, теж з Бабухова і ще двом воякам похоронити загиблого. Пам’ятаю штаб наш був розташований в лісовій ямі, де колись випалювали вапно. Тіло Івана віднесли вниз метрів зо 200, де в сухому потічку його похоронили»³³. Тільки у 1992 році через 48 років громада Бабухова перезахоронила останки вояка УПА Івана Копцюха на сільському цвинтарі³⁴.

Героїчне, хоч і дуже коротке життя, прожив Воробець Іван Дмитрович (1921 р. н.), член ОУН, стрілець сотні „Сіроманців”. До школи ходив спочатку в Бабухові, потім вчився в „Рідній школі” в Рогатині, а відтак у Рогатинській гімназії. Одним із перших зголосився до української поліції в Бережанах. Відбув вишкіл у Дембці (Польща), звідтіля втік ще з 50-ма хлопцями і вступив до УПА. Відбув вишкіл на Золотій Полянці, був чотовим у службі жандармерії, провадив польову розвідку. Опісля став курінним. За непідтвердженими даними загинув у 1947 році, залишивши вдовою молоду дружину і малого дворічного сина. Мати Івана, Марія з роду Замостинська, загинула від рук НКВД у своїй хаті напередодні Святої Покрови в жовтні 1945 року. Батько Дмитро відбув німецькі концтабори і радянський Сибір. Повернувшись із заслання, прожив нелегке життя переслідуваного. Помер у віці 92 роки³⁵.

У жовтні 1944 року на зборах партійного активу Станіславської області розглядали постанову ВКП(б) „Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей України”. Потужна пропагандистська машина намагалася довести, що „українсько-німецькі націоналісти” – найлютіші вороги українського народу. Виявлялося, що відважні герої, які не шкодували свого життя заради свободи і незалежності нації, були її ворогами, а російські окупанти – кати і вбивці з НКВД – їхніми благодійниками.

На початку 1946 року на території Станіславської області діяло понад 100 загонів та 93 підпільні організації ОУН³⁶. Однією з найактивніших була підпільна організація в Бабухові. Назвемо лише деякі результати її діяльності:

- 24 травня 1945 року у селах Вербилівці і Бабухів були розклеєні листівки такого змісту: „Поки ворог буде на нашій землі, ми не складемо зброї, будемо продовжувати боротьбу»³⁷.

- 2 травня 1946 року у перестрілці з оперативниками РВ МВС у селі Лучинцях був убитий станичний цього села Дмитро Халява, псевдо „Лист” – організатор і учасник роззброєння „истребительных батальйонов” у Лучинцях і Бабухові³⁸.

- 8 травня 1946 року у селі Бабухові був захоплений учасник роззброєння стрибків Богда Іван, у якого вилучено автомат³⁹.

- 16 травня 1946 року в селах Лучинці і Бабухів Дмитро Білецький і Петро Гриців за завданням ОУН вступили в колгосп, стали комсомольцями, потім їх призначили командирами „истребительных батальйонов”, згодом вони убили дільничного міліціонера Рищенка, роззброїли бійців і пішли в ліс⁴⁰.

- 1946 року в селі Бабухів було убито уповноваженого Мальцева⁴¹.

- 12 травня 1947 року у зустрічному бою група підпільників села Бабухів завдала енкаведистам втрат кількома вбитими і пораненими, не втративши жодного повстанця⁴².

Мгебісти тероризували населення Бабухова своїми наскоками 28 листопада і 9 грудня 1947 року; 6 і 22 січня, 1, 13 і 29 лютого, 2, 7 і 14 березня 1948 року⁴³.

Декому й сьогодні важко пояснити, чому „злочинці” для поляків та росіян можуть бути героями для українців. Визнавши на словах незалежність України, Росія продовжує стверджувати недоцільність її самостійного існування, називаючи крах СРСР

найтяжчою гуманітарною катастрофою минулого століття. Про жорстокість бандерівців наші недруги написали цілі томи. І справді вони карали тих, кого вважали національними зрадниками, агентурою антинародного сталінського режиму. Не будемо закривати очі й те, що крім осіб, які віддано боролися за волю України, траплялися і такі, котрі своїми негідними вчинками зводили порахунки з сусідом. Однак бандерівці не тільки не виступали проти власного народу, а й опиралися на нього, були його частинкою. Спалені й обезлюднені села на Західній Україні – це справа рук не бандерівців, а тих, хто з ними боровся. Займаючись звірствами, сталінські карателі нерідко перевдягалися у лісовиків, щоб переказати на них свої злочини, спонукати до них виникнення ворожого ставлення серед населення. Спеціальні групи, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців, були створені в 1944 році. На 20 червня 1945 року всього у західних областях України під виглядом бандерівців діяли 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1 783 особи⁴⁴.

Важливого значення в боротьбі з національно-визвольним рухом сталінський режим надавав своїй агентурі. У постанові Політбюро ЦК КП(б)У „Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” (січень 1945 року) йшлося про те, щоб „добитися в найкоротший час такого становища, щоб у кожному населеному пункті була б наша агентура”⁴⁵.

18 травня 1945 року М. Хрущов на нараді секретарів начальників обласних управлінь НКВС і НКВБ західних областей України наголошував на тому, що для остаточної ліквідації оунівського підпілля необхідно розширити агентуру, що навіть „жодна атомна бомба не допоможе, якщо не візьмемося за агентуру”⁴⁶.

У 1947 році функції боротьби з підпіллям ОУН повністю перебрати на себе обласні управління МДБ та новостворені в їхньому складі спеціальні відділи. У кожному з 36-ти районів Станіславської області діяв районний відділ МДБ, який нараховував до десяти оперативних працівників та одного-двох слідчих. Прикривали чекістів сотні солдат Внутрішніх військ МДБ СРСР. У липні 1946 року лише у Станіславській області працювали 142 резиденти, 641 агент, 5 572 інформатори⁴⁷. Саме агентурні дані слугували первинним матеріалом для проведення чекістсько-військових операцій.

У Бабухові та сусідніх селах орудували провокатори Олександр Гречух і Зиновій Благий – „Дир” та „Шпак”. Вони нищили підпілля зсередини. Операції, про які вони знали, провалювалися, а повстанці, які погоджувалися на ці завдання, потрапляли у засідки і гинули.

В останні місяці 1944 року для координації дій крайових проводів ОУН на межі Станіславської, Львівської та Тернопільської областей було створено окрему Рогатинську округу, яку очолив провокатор Зиновій Благий („Шпак”)⁴⁸.

У серпні 1952 року в газеті „Радянська Україна” надрукували прізвища 28 осіб, що їх радянський уряд нагородив медаллю „За бойові заслуги”. Серед них був Олександр Гречух („Дир”). Ще задовго до війни він, виходець із Кам’янець-Подільської (нині Хмельницька) області, прибув у село Сівку Войнилівського району. Згодом у селі Григорів Жидачівського району одружився з сільською дівчиною Ольгою Кривець, яка жила зі старенькою матір’ю далеко за селом. О. Гречух намагався завжди бути в центрі подій, одним із перших записався в дивізію „Галичина”. Після її розгрому став командиром служби безпеки в структурах УПА. Використовуючи своє становище, без будь-яких доказів, слідства і суду наказував знищувати, вбивати, вішати, топити активістів, учителів, лікарів, відомих людей села. У нерівній, жорсткій боротьбі гинули повстанці, а „Дир” залишався живим і неушкодженим. Тоді ще ніхто не здогадувався, що саме він видав усі криївки, про які знав, унаслідок чого загинуло 32 вояки УПА⁴⁹.

Упродовж 1944–1945 років війська НКВД (за їх же даними) провели проти українського підпілля 26 693 операції, в ході яких український повстанський рух втратив 22 474 особи вбитими та 62 142 полоненими. Втрати НКВД становили 1 378 осіб⁵⁰.

Протягом 1945–1947 років повстанці від активних наступальних дій перейшли до оборонних, поступово зменшуючи масштаб акцій. В умовах блокади відділи зазнавали великих втрат. За 1944–1953 роки радянські каральні органи знищили 153 тис. і заарештували 134 тис. учасників та прихильників українського підпілля⁵¹.

Чималих втрат зазнали повстанці Бабухова. 20 лютого 1945 року в селі Конюшки в кривці підірвався гранатою мешканець Бабухова Алембіта Степан Іванович (1921 р. н.), член ОУН, стрілець української народної самооборони, псевдо „Назар”.

У 1945 році під час облави НКВД у Бабухові загинув Височанський Степан Дмитрович (1924 р. н.), член юнацтва ОУН, стрілець сотні „Скоби”; смертельно поранений Холява Микола (1914 р. н.), член ОУН, командир кушової самооборони, псевдо „Вишиваний”. Сас Микола Йосифович (1919 р. н.) у 1946 році загинув від рук енкаведистів на власному подвір’ї.

У 1947 році смертю хоробрих загинув Базів Петро Степанович (1925 р. н.), член ОУН, стрілець сотні „Бурлаки”; Гриців Петро Федорович (1928 р. н.) загинув під час облави; Зброжик Микола Петрович (1907 р. н.) під час облави потрапив у полон і був замордований в селі Лучинцях; Турчин Микола Петрович (1925 р. н.) загинув у нерівному бою з військами НКВД; Воробець Марію Степанівну енкаведисти застрелили у власній хаті. Безвісти пропали Іванців Іван Ількович (1919 р. н.), член ОУН, стрілець сотні „Бурлаки”; Цюпила Іван Григорович (1919 р. н.), член ОУН, стрілець сотні „Бурлаки”; Скробач Богдан Степанович (1918 р. н.); Юрчишин Василь та Мазурик Василь⁵².

Відтворюючи сторінки героїчної історії села Бабухів, у пам’яті людей живуть нові і нові імена героїв, яких не можна забути. До таких належить Петро Балацький, що народився 1923 року в селянській сім’ї. Крім нього, батьки виховували ще три сестри – Ганну, Віру й Олю. З четвертого класу Бабухівської чотирикласної школи батьки віддали Петра і старшу дочку Ганну до Рідної школи в Рогатині, після закінчення якої вони повинні були продовжити навчання в Рогатинській гімназії. Проте не так сталося, як гадалося. Важко захворів батько і невдовзі, на тридцять восьмому році життя, помер. На плечі Петра лягли всі клопоти по господарству.

Після приходу в Західну Україну других „совітів” почалася насильна мобілізація молодих хлопців в армію. Багато їх тікали в ліси до повстанців. Разом з ними в УПА вступив і Петро Балацький (псевдо „Богун”). У цій небезпечній для життя справі він проявив витримку і неабияку відповідальність. Повстанці любили його за добре серце, за відданість ідеї.

Минуло дуже небагато часу, і енкаведисти почали полювати за Петром. Викликали на допити маму, сестер, залякували, знущалися. Не раз Петро з побратимами потрапляв у засідку, траплялося, що втрачав вірних друзів, але сам залишався живим. Тільки в одній сутичці він був поранений.

Трагедія сталася 11 липня 1948 року напередодні свята Петра і Павла. У публікації учительки історії Бабухівської восьмирічної школи Катерини Попереки йдеться про те, що „в суботу, пізно ввечері, не підозрюючи нічого страшного, Петро із своїм другом Тарасом Дзюбатим (псевдо „Гук”) з с. Підгороддя прийшли в село. Але тут довго не затримувалися. Перейшли дорогу і через городи повинні були вийти в поле. Та раптом наїхало на машинах, підводах багато війська, оточили цю частину села. Була ніч. Хлопці не змогли вирватись з оточення. Вони через кукурудзи забігли в кущі терну, що росли в кінці городів. В неділю вранці люди повставали, стривожені криками та пострілами. Москалі нікого за межі облави не відпускали і нікого не впускали. Солдати нищпорили по всіх городах, заглядали в кожний кут, в кожній хаті робили обшук. Раптом почувлись крики: «Держі бандьоров!»). Повстанці вибігли з кущів. Ворожі кулі скосили „Гука”, (Тараса), тяжко поранили „Богуну” – Петра. Стікаючи кров’ю, перемагаючи біль, повстанець тікав через городи, щоб не потрапити в руки ворогам.

Добіг до загороди, але перескочити її в нього не вистачило сил. Оглянувшись, побачив, як наближаються солдати з криками: «Сдавайся, бандоро!» Петро вирішив не здатися живим і з словами «Слава Україні» приклав до скроні пістолет – вистрілив...»⁵³.

В Івано-Франківському обласному державному архіві нам вдалося знайти документ, який дещо висвітлив цю трагічну подію. Зазначимо, що за версією Бурштинського райвоенкому Фурманова разом з Петром Балацьким (псевдо „Богун”) 11 липня 1948 року загинув не Тарас Дзюбатий (псевдо „Гук”), а односельчанин Петра Дмитро Гриців (псевдо „Орлик” і „Лев”). Подаємо зміст цього документа в оригіналі: „Доношу, что при проческе села Бабухов Бурштинского р-на группой солдат в/ч. 3 231 были обнаружены в огороде (в горохе) два бандита. При наблюдении было замечено шевеление в горохе, при подходе солдат бандиты, выбежав с гороха с оружием в руках, начали убегать в противоположную сторону от солдат, несмотря на неоднократные окрики солдат «стой!», бандиты продолжали уходить. После чего солдаты открыли огонь, в результате чего было убито два бандита из села Бабухов – Грицев, кличка „Орлик”, „Лев” и Балацкий, кличка „Богун”. Бандиты были босые и без головных уборов. Грицев был кушевым проводником, а Балацкий его заместителем. При убийстве бандитов были взяты трофеи: один автомат, 1 винтовка, 1 пистолет, 1 наган и 4 гранаты.

Операция и убийство бандитов произошло 11 июля 1948 г. в 15.00. Операция намечалась в связи с тем, что органами МГБ Бурштинского р-на были получены сведения о том, что в селе Бабухов группа бандитов – 7 человек.

Бурштинский райвоенком майор (Фурманов)

Офицер райвоенкомата капитан (Лисков)”⁵⁴.

Подвигу Петра Балацького та Тараса Дзюбатого односельчани присвятили вірш, якого подаємо нашим читачам:

ПОДВИГ „БОГУНА” І „ГУКА”

Перед самим святом Петра,
У неділю вранці,
Продав сексот кагебістам
Двох друзів повстанців.

З страшним криком налетіли,
Кинулись на нього:
„Живим его надо взять,
Сдавайся бандоро!”

Село рано обступили.
Почали шукали –
Надибали тих повстанців,
Почали стріляти.

„Ні, кати прокляті,
Вам того не ждати,
Я за Україну
Буду умирати!”

Зчинилася стрілянина.
Вже „Гука” убили,
А Петрові – „Богунів”
Ноги перебили.

Стиснув в руці револьвера,
Сперсь на деревину
І згадав Петро востанне
Про свою родину.

„Прощайте, любі сестри,
Прощай, рідна мати,
Прости мені, мила нене,
Я мушу вмирати.

Озвіріли кагебісти
Та й залютували,
І тіла цих двох повстанців
З собою забрали.

Прощайте, побратими.
Мої вірні друзі.
Я вас нині покидаю.
У великій тузі.

Мати кровцю синочкову
Руками збирає
І цілує тую землю,
Сльозами вмиває.

Прощай, село моє любе.
Прощай, рідна хата,
Прощайте, добрі люди,
Хлопці і дівчата.

Прощайте всі останні.
Не тужіть за мною,
Я вмираю за Україну,
Її щастя й волю”.

Стиснув дужче револьвера.
Націлив у скроню,
Крикнув: „Слава Україні!”
І упав додолу.

Здригнулася деревина,
Земля застогнала,
З двох повстанців молоденьких
Кров по ній стікала

Завтра день святого Петра –
Петра іменини.
Та сумненькі вони будуть
У його родини.

А „Гукова” плаче жінка
Та тяжко ридас,
І синочка маленького
На руках тримає.

Помиралі там повстанці
За нас з вами, люди,
Щоб нам краще всім жилося.
Щоб ми вільні були.

Щоб не було більше тюрем
І не було крові.
Щоб жили всі українці
В дружбі і любові.

Нехай згасне чорна пітьма
І згине ненависть.
Хай засвітить ясне сонце
У нашій державі⁵⁵.

Знищивши Петра Балацького, енкаведисти взялися за його родину. Старшу сестру Ганну вислали в Сибір, а мати та молодші сестри Віра та Оля переховувалися у людей в Бабухові, згодом у Вербилівцях, Залужжі та Черчі.

А щодо Дмитра Грицива (1910 р. н.), про якого йдеться в донесенні Бурштинського райвоєнкомма, то йому доля відміряла жити ще два роки і кілька місяців. Керівник кущового проводу ОУН, станичний, псевдо „Орлик”, Дмитро Грицив загинув 18 жовтня 1950 року в селі Куничах Бурштинського району. Одружений, батько двох дітей: Степана (1939 р. н.) і Марії (1947 р. н.). Серед побратимів-повстанців та односельчан відзначався високим авторитетом, не одного врятував від вірної смерті. Дружина Дмитра Катерина разом з дітьми була виселена на каторжні роботи в Сибір. Повернувшись у рідний край, вже не довго прожила. А молодший брат Степан (1919 р. н.), загинув у 1945 році мученицькою смертю. Його, пораненого в ногу, що стікав кров’ю, енкаведисти прив’язали до хвостів коней і розірвали на шматки⁵⁶.

26 вересня 1992 року син Дмитра Грицива Степан опублікував у часописі „Голос Опілля” зворушливу статтю „Розповідайте, люди, всю правду...”. „Можливо, не все згадується і постає за плином літ у повноті правдивих суджень, одна і та ж подія трактується по-різному, так, як бачилася вона тоді тими чи іншими людьми. Та все ж істина залишається істиною. І коли призабуте одними доповнюється іншими – справа від цього тільки виграє. Коли мізерний тоді внесок одних видається подвигом, а про мужність активних патріотів ще не все розказано, – віриться, що правда і тут восторжествує, бо слава Богу, ще не всіх учасників тих подій тоталітарна сталінська машина перемолотила в концтаборах, тюрмах, згноїла на широких сибірських просторах”⁵⁷, – такий лейтмотив статті Степана Грицива.

„Наше село (Бабухів. – С. Г.) досить велике і в роки визвольної боротьби чимало молодих і старших віком людей, хлопців та дівчат присвятили себе цій боротьбі, не жалючі життя, – зазначає автор статті. – Хтось подавав повстанцям

окрасць хліба, а інші брали в руки зброю і йшли в ліси”⁵⁸. Серед тих, кого називає Степан Гриців і ким пишається Бабухів, – Текля Гелемей, у котрої була криївка, за що разом із донькою Ганнусею була вислана в Сибір. „Гарнізон у Лучницях, а в нашій хаті – криївка, – згадує Григорій Гелемей. – 18 хлопців ночує. Одного разу просто чудом вдалося відвернути біду. Вже й зброя була наготові, та якось обійшлося. А вийшло так, що якогось лейтенанта «принесли» ремонтувати чоботи до шевця, який жив неподалік. Що довелося пережити – один Бог знає. Хата наша під стріхою була, то ми її перекрили новими сніпками, а в одному куті спеціально залишили трохи старих. Під ними зробили ще один дах, так, що могло ховатися чимало хлопців. Ніхто і не здогадувався. Дах, як дах, і стріха, як стріха”⁵⁹.

Микола Вівсяник на початку 1950-х років перевозив у бідонах, все, що необхідно було хлопцям з лісу. За це відбув 15 років каторги.

Важкий тягар підпільної боротьби витерпів Іван Мильовський. Переживши катівні НКВС, повернувся в рідне село незламаним.

Текля Чепіль разом із дочкою Вірою була вивезена в Сибір, незванаючи на те, що її чоловік загинув на фронті. Вона щиро допомогала повстанцям, ділилася останнім крайцем хліба, хоча жила дуже бідно.

Марія Гідзяк – молода дівчина, попалася у Львові з боєприпасами старшому лейтенанту НКВС Гребенюку. Тоді вона зуміла викрутитися, нікого не видала і втекла у підпілля. Проте згодом її арештували і судили як „зрадника Батьківщини”.

Петро Троянівський доставляв зі Львова повстанцям зброю, боєприпаси, медикаменти, одяг та взуття. Його судив військовий трибунал⁶⁰.

Важливе місце в боротьбі підпілля з радянською владою займали вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 року) та до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 року). Режим їх використовував як доказ легітимності свого перебування на окупованих територіях і водночас як засіб боротьби з визвольним рухом. Вибори призначали на зимовий час, що, на думку організаторів, мало ускладнити можливий спротив повстанців.

У постанові Політбюро ЦК КП(б)У „Про хід підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР в Станіславській області” зазначено, що в області існувало 40 загонів УПА. Від 1 грудня 1945 року до 10 лютого 1946 року проти ОУН і УПА було проведено 15 562 операції, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. повстанців та підпільників, причетних до ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань⁶¹. За даними підпілля, у цих виборах взяло участь всього 10 % населення. Проте офіційна радянська пропаганда стверджувала, що за „блок комуністів і безпартійних” віддали свої голоси 99,8 % усіх виборців⁶².

ОУН та УПА роз’яснювали народу брехливість більшовицької пропаганди щодо демократичності виборів, викриваючи при цьому суть радянської влади. Вони знищували списки виборців, виборчі урни, виводили з ладу телефонний і телеграфний зв’язки, замінювали виборчі дільниці⁶³.

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов в Інформації Й. Сталіну, В. Молотову, Л. Берії і А. Кузнецову від 9 лютого 1947 року повідомляв, що в західних областях УРСР траплялися випадки, коли „бандити” націоналістичного підпілля намагалися порушити нормальну обстановку напередодні і в день виборів до Верховної Ради України. Наприклад, 8 лютого 1947 року в 22 годині між селами Конюшки і Бабухів Бурштинського району Станіславської області „бандити” зрізали 9 стовпів телеграфно-телефонного зв’язку⁶⁴.

Антирадянські прояви полягали також у розповсюдженні листівок, знищенні і псуванні агітаційних плакатів, портретів керівників партії і держави. Саме тому охороняти „демократичні” вибори в Західну Україну було скеровано 585 тис. солдатів прикордонних військ і дивізій внутрішніх військ НКВД⁶⁵.

Важливу роль у боротьбі з окупантами відіграли жінки, які переважно працювали зв'язковими, лікарями, медсестрами. Українському загалу добре відомі імена Катерини Зарецької, Євгенії Зелінської, Ірини Козак, Галини Дидик, Юлії Ганущак, Віри Лемехи, Ольги Ільків, Ірини Сивицької, Дарії Гусак, які своє життя присвятили служінню Вітчизні. У Бабухові такими жінками були: Вербиловська Марія Семенівна (1927 р. н.), яка лікувала поранених повстанців, 1949 року була заарештована і засуджена на 10 років позбавлення волі, ув'язнення відбувала в Красноярському краї; Вербиловська Марія Степанівна (1927 р. н.), член ОУН, санітарка, псевдо „Зозуля”, заарештована 11 березня 1949 року і 28 травня 1949 року засуджена на 25 років позбавлення волі, покарання відбувала в Мордовській АРСР; Гідзак Марія Миколаївна (1922 р. н.), за співпрацю з підпіллям 24 серпня 1949 року заарештована і 22 лютого 1950 року засуджена на 10 років каторжних робіт, покарання відбувала в Караганді; Хом'як-Пришляк Ганна Олексіївна (1927 р. н.), за співпрацю з підпіллям у 1950 році засуджена на 10 років позбавлення волі, ув'язнення відбувала в Свердловській області; Чепіль Ганна Іванівна (1924 р. н.), навчалася на медичних курсах, лікувала поранених повстанців, 1950 року разом із родиною була депортована в Красноярський край; зв'язкова Гідзак Євдокія Петрівна (1930 р. н.) в 1947 році була смертельно поранена енкаведистами і на другий день померла.

Зв'язковими, медсестрами працювали в підпіллі Ксеня Воробець, Парасковія Мельник, Ганна Федунішин. Про одну із бабухівських героїнь – Євдокію Курець – розповімо детальніше: „...Коли прийшла в голову думка піти у стратинські ліси, й сама не знаю, – згадувала вона. – Просто почула, що десь на Погребенці сходяться люди, які організують тимчасові курси медсестер, ці люди всіма силами намагалися протистояти на землях Галичини більшевицькій владі і всією душею прагнули для України волі”⁶⁶. Юна дівчина, без дозволу батьків, а лише порадившись із ровесницями, з якими зустрічалася в читальні „Просвіти”, пішла набувати медичних навичок. З того часу на неї постійно чатувала небезпека.

Якось не встигла переступити порога, як мати крикнула: „Доню, тікай. Вони уже прийшли”. Тікати було нікуди, адже енкаведисти були уже на подвір'ї. Залишилася лише шафа. Кожна хвилина здавалася годиною. Коли непрошені гості нарешті пішли, мати була бліда, як стіна, а Євдокія тихцем пробиралася садами та городами до тих, хто чекав її. Перев'язувала рани, виварювала бинти, підтримувала зв'язки з аптекою в місті і звідти доставляла медикаменти в ліси, криївки, по таємних квартирах, де тимчасово лежали поранені повстанці. Ні дощові ночі, ні снігові заметілі не могли зупинити її. Ховаючись у кукурудзах, повзучи людськими городами, вона намагалася завжди бути в потрібний час і в потрібному місці. Євдокія згадує, як одного разу довелося крадькома, за допомогою добрих людей, переправляти важко пораненого повстанця у львівську лікарню. „Це був страшний ризик. Усі, хто допомагав, знали, що чекає їх за це. Але це були люди відважні, віддані своїй ідеї. Працюючи під чужими прізвищами, з фальшивими паспортами вони готові були на все. Якось після важкої ночі, яку просиділа біля одного з поранених, – згадувала Є. Курець, – поверталася додому. Хотілося хоч на хвилину побачити рідних. Йшла на Пуятинці, звідти до Бабухова рукою подати. Вже село видно, та перейшла мені дорогу добра людина і, впізнавши, попередила: «Не йди. Там облава. Твоїх уже забрали, тебе шукають»”⁶⁷.

На перший раз батьків відпустили, проте заарештували її. „Коли через деякий час мене везли з Рогатина в Станіслав у відкритій вантажній машині, – з боєм згадувала Євдокія, – проїжджала повз рідну хату, що при дорозі. Хоч лежала зв'язана на дні кузова, та впізнала рідне подвір'я по високих тополях, що росли біля хати. Вдалося рвучко піднятися, крикнути на весь голос, може почують...

У Станіславській тюрмі пробула недовго. Зуміла викрутитися, доказів прямих не було, а люди, які знали про мою роботу медсестри, тримали все у таємниці. Ніхто з Бабухова не сказав, що я дочка Дмитра Димкаря”⁶⁸.

Пережитий страх, побої, знущання не зупинили її. Вона продовжувала жертовну працю медсестри, раділа, коли вдалою була операція, коли витягувала кулю з ноги, зупиняла кров, заліковувала рани. А ще любила вона Василя Курця, родом з Вербиловець, який також був ідейною людиною. Для них існував світ життя і смерті, в якому вигравав той, хто смерті не боявся. Може, саме тому, незважаючи на важкий час, вони вирішили поборатися, справити весілля.

Грали музики і танцювали гості, співали весільних пісень і була молода Євдокія у вінку та стрічках барвистих. Все було, як в інших, поки не прийшли енкаведисти. Навіть віночка не встигла зняти з голови. Через вікно, поза хату, з допомогою друзів та дружок втекла до сусідів Воробців, що жили через дорогу. Весілля ж гуляли для сестри Анастасії. Умовно в Димкарів не було більше дочок.

Лихо прийшло уже тоді, коли в колісці лежав її первісток. Її розлучили з родиною, з маленьким сином, 1951 року присудили 25 років каторги. Згодом виселена була в чужі холодні краї і її родина. Через 5 років нелюдських страждань на рудниках Магадану (1956 року) вона з’єдналася з родиною, а 1958 року повернулася в рідне село.

Євдокія Курець – мудра і скромна жінка – ніколи не нарікала на долю. Без перебільшення, саме такі, як вона закладали підмурівок нашої незалежності. Майже до останніх днів (померла після важкої хвороби 8 листопада 2003 року) вона пам’ятала тих молодих хлопців, розстріляних в урочищі „Ключ” біля Радванівки, пам’ятала, як з іншими дівчатами перев’язувала пораненим рани. До останніх днів перед її очима були стомлені болем Степан Іванців, Іван Базів, Степан Нагорняк, Степан Височанський, Степан Третяк, Василь Воробець, Степан Забігач, Дмитро Сас, Василь Базів, Іван Дикий, Ярослав Поперека, Дмитро Драган, Петро Курпіта, Петро Філяк, Мирослав Гладун. Це вона переховувала Петра Філяка на львівських квартирах, діставши для нього паспорт. Це з Ярославом Поперекою, який тоді працював у рогатинській аптеці, організувала операцію „Зоряну”. Це ж вона вилікувала Дмитра Драгана, який згодом був арештований і засланий у Сибір.

Як свідчать донесення Секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня, у період від 1944 до 1 квітня 1948 року військовий трибунал Станіславської області засудив як зрадників батьківщини 11 637 патріотів, було знищено під час облав, замордовано в тюрмах 19 314, захоплено в полон 15 445 повстанців і підпільників та мирних громадян⁶⁹. За участь і співпрацю з ОУН–УПА було заарештовано і засуджено на різні терміни 35 мешканців Бабухова. Їх судили Військовий трибунал військ МВС (НКВС) Станіславської області, Військовий трибунал Прикарпатського військового округу, Військовий трибунал прикордонних військ Закарпатського округу, Особлива нарада при МВС (МДБ) СРСР. (див. табл. 2).

Таблиця 2

Мешканці Бабухова – учасники національно-визвольної боротьби, засуджені НКВС за статтями 54-1 „а” і 54-11 Кримінального кодексу УРСР⁷¹

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження	Арештований(а)	Засуджений (а)	Термін ув'язнення	Звинування	Відбував покарання	Коли реабілітовано
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Алембіта Дмитро Іванович	1927	29.07.1946	07.02.1947	4 роки позбавлення волі, відсидів 7 років і 10 місяців;	член ОУН, псевдо „Чорноус”, „Остап”, „Невідомий”, член молодіжної ОУН;	Комі АРСР	23.01.1992
2	Базів Микола Степанович	1929	29.08.1950	17.11.1950	25 років позбавлення волі і 5 років обмеження в правах;	член молодіжної ОУН;	Казахстан	22.10.1991
3	Базів Михайло Васильович	1895	15.08.1950	10.02.1951	10 років позбавлення волі;	переховував вояків УПА, постачав їм продукти;		10.01.1993
4	Вербіловська Марія	1927	11.03.1949	28.05.1949	25 років позбавлення волі і 5 років обмеження в правах;	член ОУН, санітарка ОУН–УПА, псевдо „Зозуля”;	Мордовська АРСР	27.07.1992
5	Вероніловський Іван Іванович	1922	11.03.1949	28.05.1949	25 років позбавлення волі і 5 років обмеження в правах;	член ОУН, псевдо „Горіх”, організаційний референт районного проводу ОУН (1944–1945 роки);	- / -	27.07.1992
6	Вівсяник Микола Дмитрович	1899	12.08.1950	10.10.1950	25 років позбавлення волі і 5 років обмеження в правах і конфіскації майна;	переховував членів ОУН, постачав їм продукти;	Казахстан	03.12.1992
7	Гідзак Марія Миколаївна	1924	24.08.1949	22.02.1950	10 років позбавлення волі;	зв'язкова станційної ОУН;		13.03.1992
8	Гідзак Петро Ількович	1902	18.06.1946	03.07.1946	10 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах і конфіскація майна;	сприяв УПА;	Казахстан	23.10.1992

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
9	Димкар-Курець Свдокія Дмитрівна	1925	14.08.1950	04.01.1951	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	член ОУН, псевдо „Надія”, станична ОУН, санітарка УПА;	Магаданська обл.	31.12.1991
10	Драган Дмитро Михайлович	1918	12.08.1950	04.01.1951	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах з конфіскацією майна;	постачав членам ОУН продукти;	загинув 10.12.1951 року в'язниці, місце поховання невідоме. Воркута	31.12.1992
11	Забігач Степан Андрійович	1890	14.08.1950	11.10.1950	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	матеріально допомагав ОУН;		06.02.1992
12	Іванців Петро Петрович	1927	03.04.1945	13.05.1946	10 років позбавлення волі з конфіскацією майна;	вояк УПА (сотня „Коса”, 1944 рік), псевдо „Голуб”;	Казахстан	11.04.1992
13	Копцох Андрій Іванович	1925	03.03.1948	16.04.1948	25 років позбавлення волі, 5 років обмеже- ння в правах із конфіскацією майна;	у червні 1944 року був вивезений на роботу до Німеччини, з липня 1945 року проживав нелегально в Польщі;	Норильськ	07.04.1992
14	Маслійчук Дмитро Федорович	1897	11.08.1950	27.11.1950	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	переховував вояків УПА, постачав їм продукти, шив для них одяг;		03.12.1992
15	Поперека Дмитро Дмитрович	1929	29.07.1946	07.02.1947	4 роки позбавлення волі;	член ОУН, псевдо „Славко”, станичний ОУН;		23.03.1992
16	Поперека Тимофій Йосифович	1898	10.04.1950	05.05.1951	5 років позбавлення волі	переховував членів ОУН;	Мордовська АРСР	07.08.1991
17	Сас Дмитро Михайлович	1903	09.07.1949	11.08.1949	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	зв'язковий постачав продукти;	Казахстан	02.12.1992

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
18	Сас Григорович Іван	1928	23.02.1945	21.05.1945	15 років каторжних робіт, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна.	член ОУН, воєк УПА (сотня Чорного, 1945 рік), псевдо „Івась”,	Норильськ	30.06.1992
19	Скробач Юрійович Іван	1928	14.08.1950	04.01.1951	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна.	переховував членів ОУН і допомагав їм продуктами,	Норильськ	31.12.1991
20	Скробач Петро Ігнатович	1925	09.04.1948	20.07.1948	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах,	за зв'язки з ОУН;	Воркута	01.07.1991
21	Трояновський Петро Федорович	1902	10.07.1949	09.09.1949	25 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна.	придбав для УПА зброю, друкарську машинку та папір,		29.01.1992
22	Хариш Петро Васильович	1924	24.08.1944	04.12.1944	10 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна.	воєк УПА;	Норильськ	03.12.1992
23	Хом'як Михайлович	1923	16.02.1950	01.07.1950	10 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна.	за зв'язок з ОУН;	Омськ	10.10.1991
24	Хом'як Степанович Іван	1902	19.04.1947	26.06.1947	10 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	за зв'язок з ОУН, поширював листівки антирадянського змісту;	Казахстан	13.11.1991
25	Чапранська Катерина Дмитрівна	1929	30.01.1951	09.04.1951	10 років позбавлення волі, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	член релігійної громади Свідків Єгови,		29.01.1993
26	Чепіль Андрійович Микола	1907	03.04.1945	25.05.1945	15 років каторжних робіт, 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна, загинув 06.09.1951 р. в ув'язненні, місце поховання невідоме;	учитель, освіта вища, член ОУН, псевдо „Соловей”, господарчий і пропагандист станиці ОУН,	Караганда	03.12.1992

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9
27	Скробач Богдан Стелянович	1918	1947	1947	10 років позбавлення волі;	за співпрацю з ОУН;	Караганда, помер з голоду	
28	Скробач Тарас Стелянович	1922	1947		10 років позбавлення волі;	за співпрацю з ОУН;	Караганда,	
29	Хом'як Анна Олексівна	1927	1950		10 років позбавлення волі;	за співпрацю з ОУН;	Свердловська область	
30	Васильців Петро Дмитрович	1921	1947		20 років позбавлення волі; 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	член ОУН;	Казахстан	
31	Хабурський Іван Андрійович	1905			10 років позбавлення волі;	за співпрацю з ОУН;	Казахстан	
32	Снігур Дмитро Іванович	1925	1950		25 років позбавлення волі; 5 років обмеження в правах із конфіскацією майна;	- \ -	Мордовська АРСР	
33	Лейбів Петро Петрович	1922	1945		10 років позбавлення волі;	- \ -	Караганда	
34	Богда Іван Васильович	1922	1950		10 років позбавлення волі;	- \ -	Казахстан	
35	Поперка Ярослав Дмитрович	1926	1950		10 років позбавлення волі.	- \ -	Комі АРСР	

Відчутних ударів національно-визвольному рухові в Західній Україні заподіювали безперервні депортації мирного населення. Ще в березні 1944 року розпорядженням НКВС СРСР „сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебувають на нелегальному становищі, і ті, хто займається бандитизмом, а також сім'ї засуджених оунівців мали бути взяті на облік і виселені у тиллові райони СРСР”⁷⁰. За цим розпорядженням з березня 1944 до 15 травня 1947 року лише зі Станіславської області було депортовано в північні райони СРСР 2 493 особи⁷¹.

Масове виселення українців із західних областей України відбулося за наказом Л. Кагановича від 21 жовтня 1947 року. До цієї нелюдської операції в Станіславській області було залучено 18 475 осіб оперативного складу та військ МВС-МДБ і контррозвідки, партактивістів, ястребків, а також 605 автомашин і близько 2000 підвод. Операцію готували таємно. В товарняки завантажили 3 836 сімей, або 10 702 особи, і відправили їх у північні необжиті райони Союзу. Більшовицька влада реквізувала значні матеріальні цінності, нажиті працею багатьох поколінь селян. Майно розтягали партійні активісти і військові, худоба гинула з голоду, будівлі, техніка та інвентар зникали як нічийні⁷².

Більшість мешканців села Бабухів було депортовано 1950 року в Красноярський край. Лише декілька сімей – в Омськ (1947 року), Томськ (1949 року), Іркутськ (1950 року), Улан-Уде (1950 року) та Якутію (1952 року) (див. табл. 3).

У 1944–1953 роках із західних областей УРСР до Сибіру й на північ СРСР примусово було виселено 66 тис. сімей, а це майже 204 тис. осіб⁷³.

Загалом від 1944 до 1952 року у західних областях України радянські каральні органи репресували майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано довічно за межі України понад 203 тис. осіб⁷⁴.

З допомогою жакливого терору радянський тоталітарний режим намагався не тільки покінчити з тими, хто свідомо підтримував повстанський рух, а й залякати решту населення, змусити його покійрно виконувати політику влади. Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко закликав проводити відкриті процеси, виголошувати суворі вирoki. Станом на 18 вересня 1949 року в західних областях України було проведено 14 відкритих судових процесів, на яких 24 члени ОУН були засуджені до страти⁷⁵.

30 листопада 1956 року Політбюро ЦК КПУ ухвалило постанову „Про перегляд справ деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання”. Уже на 1 грудня 1956 року у західні області України повернулося 60 тис. осіб, засуджених або депортованих за участь у повстанському русі⁷⁶.

Депортовані та засуджені Бабухова поверталися в рідне село протягом 1956–1963 років. За короткий час вони відновили покинуті житла, а кому ще дозволяло здоров'я, від зорі до зорі, трудилися на колгоспній ниві.

Отже, героїчна боротьба ОУН–УПА проти велетенської каральної машини тоталітарної держави переконливо засвідчила нестримне бажання української нації визволитися з вікового поневолення, позбутися рабської залежності від своїх колонізаторів. Масштаби повстанського руху, тривалість, напруга, величезна нерівність сил і повна ізоляція від зовнішнього світу рішуче перекреслюють радянські та російські міфи про локальність, спорадичність і обмеженість „бандитських дій буржуазних націоналістів”, їхню відірваність від власного народу.

Депортовані на спецпоселення мешканці Бабухова ⁷⁶

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народження	Рік депортації	Район депортації	За що депортовані
1	2	3	4	5	6
1	Троянівський Федір Федорович	1913	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
2	Троянівська Ганна Степанівна	1914	-/-	-/-	
3	Троянівська Марія Федорівна	1939	-/-	-/-	11 років
4	Троянівський Степан Федорович	1943	-/-	-/-	7 років за сина Степана
5	Забігач Гаврило	1886	1947	Одеськ	
6	Забігач Магдаліна	1887	-/-	-/-	
7	Забігач Катерина Гаврилівна	1927	-/-	-/-	
8	Забігач Іван Гаврилович	1925	-/-	-/-	
9	Сас Текля Іванівна	1907	1950	Красноярський край	за засудженого чоловіка Дмитра
10	Сас Орест Дмитрович	1937	-/-	-/-	
11	Мильовський Іван Семенович	1922	1950	Красноярський край	за участь в національно-визвольній боротьбі
12	Мильовська Софія Іванівна	1925	-/-	-/-	
13	Хариш Петро Степанович	1904	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
14	Хариш Марія Іванівна	1908	-/-	-/-	-/-
15	Галушка Розалія Дмитрівна	1882	1950	-/-	мати Марії
16	Хариш Іван Петрович	1929	-/-	-/-	
17	Хариш Ганна Петрівна	1936	-/-	-/-	
18	Хариш Євдокія Петрівна	1942	-/-	-/-	8 років
19	Хариш Євдокія Семенівна	1927	-/-	-/-	за співпрацю з ОУН
20	Троянівська Анастасія Степанівна	1917	1950	Красноярський край	за засудженого чоловіка Петра
21	Троянівська Мирослава Петрівна	1946	-/-	-/-	4 роки
22	Димкар Дмитро Йосифович	1900	1950	Іркутська область	за засуджену дочку Євдокію
23	Димкар Марія Степанівна	1901	-/-	-/-	
24	Димкар Анастасія Дмитрівна	1930	-/-	-/-	
25	Курець Василь Степанович	1927	-/-	-/-	за засуджену жінку Євдокію
26	Курець Степан Васильович	1949	-/-	-/-	1 рік
27	Турчин Петро Федорович	1908	1949	Томськ	за загиблого сина Миколу
28	Турчин Марія Степанівна	1910	-/-	-/-	
29	Турчин Ганна Петрівна	1927	-/-	-/-	

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5	6
30	Турчин Іван Петрович	1931	-/-	-/-	
31	Скробач Анастасія Іванівна	1908		Томська обл.	за чоловіка Івана, який загинув в урочищі „Ключ”, за засудженого брата Дмитра
32	Драган Михайло Михайлович	1911	1950	Красноярський край	
33	Драган Катерина Степанівна	1919	-/-	-/-	9 років
34	Драган Степан Михайлович	1941	-/-	-/-	11 років
35	Драган Марія Михайлівна	1939	-/-	-/-	за сина Степана, який загинув 1945 року від рук енкаведистів
36	Височанська Катерина	1883	1949	Красноярський край	-/-
37	Височанський Василь Дмитрович	1921	-/-	-/-	за співпрацю з ОУН
38	Нагорняк Дмитро Стахович	1913	1950	Томська область	
39	Нагорняк Анастасія Іванівна	1919	-/-	-/-	
40	Нагорняк Ярослав Дмитрівна	1938	-/-	-/-	12 років
41	Нагорняк Любов Дмитрівна	1946	-/-	-/-	4 роки
42	Нагорняк Надія Дмитрівна	1950	-/-	-/-	2 місяці
43	Гриців Катерина Іванівна	1912	1952	Якутія	за батька Дмитра, станичного
44	Гриців Степан Дмитрович	1938	-/-	-/-	
45	Гриців Марія Дмитрівна	1947	-/-	-/-	5 років
46	Зарецький Андрій Йосафатович	1897	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН-УПА
47	Зарецька Марія Гнатівна	1898	-/-	-/-	
48	Зарецька Ганна Андріївна	1925	-/-	-/-	
49	Зарецька Катерина Андріївна	1929	-/-	-/-	
50	Скробач Ганна Паньківна	1898	1949	Омська область	за засудженого сина Петра
51	Скробач Іван Гнатович	1927	-/-	-/-	
52	Скробач Андрій Гнатович	1936	-/-	-/-	
53	Скробач Марія Гнатівна	1925	-/-	-/-	
54	Скибак Іван Григорович	1911	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
55	Скибак Марія Іванівна	1915	-/-	-/-	
56	Скибак Михайло Іванович	1935	-/-	-/-	
57	Скибак Степан Іванович	1938	-/-	-/-	12 років
58	Скибак Дмитро Іванович	1943	-/-	-/-	7 років
59	Скибак Галина Іванівна	1941	-/-	-/-	9 років
60.	Височанська Ганна Матвіївна	1902	1950	Улан-Уде	за співпрацю з ОУН
61	Височанська Парасковія Федорівна	1927	-/-	-/-	

Продовження табл. 3

	2	3	4	5	6
1					
62	Височанський Роман Федорович	1931	-/-	-/-	
63	Височанська Марія Федорівна	1929	-/-	-/-	
64	Гелемей Іван Данилович	1925	1950	Улан-Уде	за непокору радянській владі
65	Гелемей Катерина Федорівна	1924	-/-	-/-	
66	Гелемей Парасковія Федорівна	1927	-/-	-/-	
67	Хабурський Андрій	1879	1950	Красноярський край	за зв'язок з ОУН
68	Хабурський Степан Андрійович	1901	-/-	-/-	
69	Хабурська Марія Іванівна	1910	-/-	-/-	
70	Хабурський Дмитро Андрійович	1929	-/-	-/-	
71	Вербилловський Павло Іванович	1925	1950	Красноярський край	за засудженого брата Івана
72	Вербилловська Марія Іванівна	1930	-/-	-/-	
73	Поперека Катерина Степанівна	1893	1950	Красноярський край	за зв'язок з підпіллям ОУН
74	Поперека Юлія Василівна	1929	-/-	-/-	
75	Базів Марія Стахівна	1904	1949	Томська область	за чоловіка Івана, який загинув 24.08.1944 року в урочищі „Ключ”
76	Базів Марія Іванівна	1935	-/-	-/-	дочка Івана і Марії
77	Зброжик Теодозія Ільківна	1911	1950	Красноярський край	за вбитого чоловіка і батька в селі Лучинцях
78	Зброжик Петро Миколайович	1947	-/-	-/-	3 роки
79	Зброжик Марія Миколаївна	1944	-/-	-/-	6 років
80	Базів Микола Васильович	1900		Красноярський край	за сина Степана, засудженого, загинув у таборах
81	Базів Марія Іванівна	1888			-/-
82	Базів Михайло Васильович	1904		Іркутська область	за співпрацю з ОУН
83	Базів Анастасія Гнатівна	1905		-/-	
84	Базів Марія Михайлівна	1929		-/-	
86	Базів Катерина Михайлівна	1934		-/-	
87	Базів Федір Михайлович	1925		-/-	

1	2	3	4	5	6
88	Балацька Ганна Семенівна	1925	1948	Омськ	за брата Петра, який, щоб не зда- тися енкаведистам, закінчив жи- ття самогубством
89	Воробець Дмитро Семенович	1893	1952	Красноярський край	за співпрацю сина Івана з ОУН
90	Воробець Марія	1919	-/-	-/-	
91	Воробець Василь Дмитрович	1947	-/-	-/-	
92	Воробець Ярослав Дмитрович	1949	-/-	-/-	
93	Гелемей Текля Ільківна	1909	1950	Красноярський край	
94	Гелемей Ганна Миколаївна	1932		-/-	за співпрацю з ОУН-УПА
95	Гриців Степан Васильович	1886	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
96	Гриців Марія Василівна	1922	-/-	-/-	
97	Гриців Михайло Степанович	1921	-/-	-/-	
98	Гриців Степан Михайлович	1943	-/-	-/-	7 років
99	Гриців Іван Михайлович	1947	-/-	-/-	3 роки
100	Зарейко Іван Михайлович	1898	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
101	Зарейко Катерина Дмитрівна	1912		-/-	
102.	Іванців Степан Михайлович	1896	1947	Омськ	за засудженого сина Петра
103	Іванців Марія Андріївна	1897	-/-	-/-	
104	Мазурик Іван Іванович	1897	1950	Красноярський край	за співпрацю сина Ярослава з ОУН
105	Мазурик Ганна Степанівна	1903	-/-	-/-	
106	Мазурик Ярослав Іванович	1926	-/-	-/-	
107	Мазурик Микола Григорович	1923	1950	Красноярський край	Вояк УПА, сотня „Скоби”
108	Мазурик Марія Іванівна	1922	-/-	-/-	
109	Мазурик Телозія Степанівна	1882	1950	Красноярський край	за участь Ксені в національно- визвольній боротьбі
110	Мазурик Ксеня Григорівна	1927		-/-	
111	Поперека Іван Йосипович	1891	1950	-/-	за співпрацю з ОУН-УПА
112	Поперека Марія	1901	-/-	-/-	

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6
113	Сас Роман Григорович	1929	1947	Омськ	за брата Івана, що був в самообороні
114	Сас Софія Іванівна	1926	- / -	- / -	- / -
115	Хабурський Михайло Григорович	1908	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
116	Хабурська Катерина Петрівна	1910	- / -	- / -	
117	Хабурський Мирослав Михайлович	1934	- / -	- / -	
118	Хабурський Богдан Михайлович	1936	- / -	- / -	
119	Хом'як Марія Федорівна	1901	1949	Красноярський край	за засудженого чоловіка Івана
120	Чепіль Іван Львович	1903	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
121	Чепіль Катерина Григорівна	1902	- / -	- / -	
122	Чепіль Ганна Іванівна	1924	- / -	- / -	
123	Чепіль Марія Іванівна	1936	- / -	- / -	
124	Чепіль Богдан Іванович		- / -	- / -	
125	Чепіль Текля Василівна	1912	1950	Красноярський край	за співпрацю з ОУН
126	Чепіль Віра Павлівна	1934	- / -	- / -	

ОУН–УПА впродовж тривалого часу унеможливила утвердження сталінізму на західноукраїнських землях, захистила народ від голодомору (Радянська Україна в 1946 році переживала його уже втретє протягом тридцяти років), а українську інтелігенцію – від масового винищення. Фактично вперше в історії України оунівське керівництво стало для нас прикладом безкомпромісного державницького мислення, суть якого полягала в тому, що без рішучого відриву від Москви неможлива власна незалежна держава.

Спроби придушення українського визвольного руху жорстокими, репресивними методами наштовхнулися на рішучий спротив загарбникам. На прикладі лише одного опільського села Бабухів, у якому в 40-х роках ХХ століття проживало лише 300 родин, проявилася невичерпна сила духу нашого народу, який протягом десяти років не могла зламати могутня військова потуга тоталітарного монстра. Це й допомогло українській нації вистояти, а в 90-х роках проголосити створення незалежної держави. Для зміцнення її безпеки в сучасних умовах нам необхідно насамперед добре засвоїти уроки героїчної історії ОУН і УПА, пам'ятаючи, що вони не тільки врятували національну честь українського народу, а й уперше підняли Україну з колін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. – Б.м., 1953; Перевидана у Львові: Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Львів, 1991; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953.
- ² Див.: Потічняк П., Посівнич М. Літопис УПА – документована історія. Український визвольний рух. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. – Зб. 11. – С. 250–254.
- ³ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.) / А.Кентій. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999; Ткаченко С. Повстанческая армия (Тактика борьбы) / С. Ткаченко [под общ. ред. А. Тараса]. – М.: АСТ, 2000; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття / Ю. Киричук. – Львів: ЛДУ імені Івана Франка, 2000; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – К., 2002.
- ⁴ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005; Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005.
- ⁵ Українська Повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: ІУ, 2004.
- ⁶ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів, 2007.
- ⁷ Український націоналізм: Історія та ідеї. До 80-ї річниці створення ОУН: науковий збірник. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – Вип. 1.
- ⁸ Історія села Бабухів (Рукопис). – Б. м., 1995. – С. 21.
- ⁹ ДАІФО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 19–21; Ф. 30. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 28–29, 50, 61.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 25. – Арк. 5; Спр. 103. – Арк. 23.
- ¹¹ Там само. – Спр. 106. – Арк. 51; Ф. 30. – Оп. 1. – Арк. 22; Спр. 14. – Арк. 85; Спр. 47. – Арк. 100; Спр. 47. – Арк. 175; Арк. 89, 143.
- ¹² Див.: Рогатинці в боротьбі за волю. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. – С. 181.
- ¹³ Із споминів Мирона Хабурського (рукопис). – 2010. – С. 5.
- ¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2654. – Арк. 146.
- ¹⁵ Записано зі слів учасника подій Петра Саса в 1992 році.
- ¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 926. – Арк. 10.
- ¹⁷ Див.: Українська повстанська армія. Історія нескорених. – С. 49.
- ¹⁸ Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки. Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Ю. Киричук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: ІУ, 2004. – С. 32–50.

- ¹⁹ Див.: Кубійович В. Початки української дивізії „Галичина” // Українська дивізія „Галичина” (Матеріали до історії). – Торонто; Нью-Йорк, 1990. – С. 14–24.
- ²⁰ Паньківський К. Військові справи. Дивізія „Галичина” / К. Паньківський // Українська дивізія „Галичина” (Матеріали до історії). – С. 25.
- ²¹ Із споминів Мирона Хабурського (рукопис). – С. 6.
- ²² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 926. – Арк. 41.
- ²³ Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу / П. Полтава // Позичії українського визвольного руху. – Мюнхен, 1948. – С. 51–52.
- ²⁴ Головацька-Петрів Є. Доля родини-підпільника / Є. Головацькі-Петрів // Рогатинська земля: збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів / [гол. редактор О. Кудрик]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Центр. комітет „Рогатинщина”, 1996. – Т. 2. – С. 587–589.
- ²⁵ Див.: Рогатинець (скиталець). Рогатинська земля під більшовицько-німецькою окупацією (1939–1945) // Рогатинська земля: Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів / [редакційна колегія: гол. ред. У. Любович, члени: О. Кудрик, М. Голод, С. Скробач]. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Центр. комітет „Рогатинщина”, 1989. – Т. 1. – С. 89.
- ²⁶ Див.: „Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: Збірник документів / [упорядники Я. Дашкевич, В. Кук]. – Львів: Піраміда, 2010. – С. 205.
- ²⁷ Див.: Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом // „Особые папки” Сталіна і Молотова... – С. 7.
- ²⁸ Паньків Б. Про злочинну діяльність КППС на Рогатинщині у 1939–1949 рр. / Б. Паньків // Рогатинська земля: історія та сучасність: матеріали другої наукової конференції. Рогатин, 26–27 березня 1999 р. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 159.
- ²⁹ Див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр.: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 498.
- ³⁰ Історія села Бабухів (Рукопис). – Б. м., 1995. – С. 32–33.
- ³¹ Там само. – С. 32–33.
- ³² Там само. – С. 29–30.
- ³³ Там само. – С. 30.
- ³⁴ Див.: Покришка М. Через 48 літ. Перезахоронили останки вояки УПА // Голос Опісля. – Рогатин, 1992. – Ч. 53(189). – 5 серпня.
- ³⁵ Див.: Рогатинська земля: збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Т. II. – С. 322.
- ³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4974. – Арк. 299.
- ³⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1697. – Арк. 174.
- ³⁸ Арсенич П. Рогатинщина в повстанському русі 1940–1950 рр. / П. Арсенич // Рогатинщина в боротьбі за волю. – С. 25.
- ³⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3919. – Арк. 40, 41.
- ⁴⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2966. – Арк. 17.
- ⁴¹ ЦДАУЛ. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 8-9.
- ⁴² Літопис Української Повстанської Армії. – Львів: Літопис, 1992. – Кн. 2: 1946–1948. – С. 441.
- ⁴³ Скробач С. Збройна діяльність УПА / С. Скробач // Рогатинська земля: Збірник історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Т. 2. – С. 103, 106.
- ⁴⁴ Див.: Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – С. 190.
- ⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 29. – Арк. 5.
- ⁴⁶ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – С. 302.
- ⁴⁷ Див.: Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007. – С. 277.
- ⁴⁸ Див.: Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т. 2. – С. 172.
- ⁴⁹ Див.: Мединський І. Підступні провокаційні дії КДБ проти вояків УПА // Рогатинська земля: історія та сучасність: матеріали другої наукової конференції. Рогатин, 26–27 березня 1999 р. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 167–169.
- ⁵⁰ Див.: Українська повстанська армія. Історія нескорених. – С. 294.

-
- ⁵¹ Там само. – С. 302.
- ⁵² Див.: Іванців П., Бажик І., Височанський П. Учасники національно-визвольної боротьби // Рогатинці в боротьбі за волю. – С. 183–196.
- ⁵³ Поперека К. Трагедія перед святом / К. Поперека // Голос Опілля. – Рогатин, 1993. – Ч. 53(282). – 10 липня. – С. 2.
- ⁵⁴ Станиславський облгосархив. – Ф. Р. – 753 с. – Оп. 1. – Спр. 83. – С. 54.
- ⁵⁵ Історія села Бабухів (Рукопис). – Б. м., 1995. – С. 26–29.
- ⁵⁶ Гриців С. Розповідайте, люди, всю правду / С. Гриців // Голос Опілля. – Рогатин, 1992. – 26 вересня.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Климців О. Було в батька-матері сім синів / О. Климців // Голос Опілля. – Рогатин, 1992. – Ч. 58(287). – 22 серпня. – С. 2.
- ⁶⁰ Див.: Гриців С. Розповідайте, люди, всю правду. – 26 вересня.
- ⁶¹ Див.: Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956 рр.). – С. 13.
- ⁶² Див.: Сергійчук В. Десять буремних літ Західноукраїнської землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1998. – С. 450.
- ⁶³ Див.: Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. – К. : Українська видавнича спілка, 2005. – С. 409.
- ⁶⁴ Див.: „Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. – С. 395.
- ⁶⁵ Див.: Шанковський Л. Українська Повстанська Армія / Л. Шанковський // Історія Українського війська. – С. 762.
- ⁶⁶ Климців О. Медсестра повстанців / О.Климців // Голос Опілля. – Рогатин, 1992. – 6 червня. – С. 2.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Див.: Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – Кн. 2. – С. 158, 177–178, 180, 232, 286, 311.
- ⁷⁰ Див.: Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом // „Особые папки” Сталіна і Молотова – С. 18.
- ⁷¹ Див.: Чорна книга України. – К. : Вид. центр „Просвіти”, 1998. – С. 390–396.
- ⁷² Див.: Там само.
- ⁷³ Див.: Українська повстанська армія. Історія нескорених. – С. 302.
- ⁷⁴ Див.: Шаповал Ю. Війна після війни // Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів: ІУ, 2004. – С. 200.
- ⁷⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 85. – Арк. 248–249.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 77. – Арк. 2.

Паславський І. В.

ЗАСНУВАННЯ УГРІВСЬКОЇ, ХОЛМСЬКОЇ І ЛУЦЬКОЇ ЄПАРХІЙ. ПРИЧИНКИ ДО ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РОМАНОВИЧІВ

Автор розглядає церковну політику галицько-волинських князів Данила і Василька Романовичів, зокрема заснування ними нових церковних єпархій у містах Угровську (після 1219 р.), Холмі (після 1240 р.) і Луцьку (між 1235-1245 рр.). Враховано найновіші історико-церковні дослідження.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Данило Романович, Василько Романович, Романовичі, Угрівська єпархія, Холмська єпархія, Луцька єпархія.

Paslavs'kyi I. V.

THE FOUNDING OF THE DIOCESES IN UHRIVS'K, KHOLM AND LUC'K. NOTES TO THE HISTORY OF CHURCH POLITICS OF ROMANOVYCHI

The author deals with church politics of galician-volhynian princes Danylo and Vasylo Romanovychi, in particular with the founding of the dioceses in Uhrivsk (after 1219), Kholm (after 1240) and Luck (between 1235-1245). The article discusses new historical researches.

Key words: Galician-Volhynian state, prince Danylo Romanovych, prince Vasylo Romanovych, Romanovychi, diocese of Uhrivsk, diocese of Kholm, diocese of Luck.

В історії України період 20-30-их років XIII століття був часом повторного збирання галицько-волинських земель, які внаслідок політичного хаосу, спричиненого трагічною загибеллю князя Романа Мстиславича 1205 року, опинилися під владою угорських королів, польських та сепаратистськи налаштованих місцевих удільних князів. Саме тоді молоді сини Романа – Данило і Василько – заходилися збирати свою волинську “отчину”, а згодом і галицьку¹.

Почалося з того, що 1219 року князь Данило Романович, який на той час княжив у Володимирі, відбив від польського князя Лешка Білого Забузьку волость, яку той захопив після смерті Данилового батька князя Романа.

Наступним кроком Романовичів у процесі реінтеграції волинських земель було приєднання до володимирського княжого столу Луцького князівства. Це князівство оформилося в окремих уділ ще в середині XII ст. (1154 р.) і формально було волостью Київського князівства. Після смерті луцького князя Мстислава Ярославича Німого (після 1225 р.), за його передсмертною волею, Данило Романович приєднав Луцьке князівство до своїх володінь. Нарешті, після того, як 1234 року Романовичі остаточно заволоділи удільним Белзьким князівством, під їхньою владою опинилася вся історична Волинь.

Тепер уже їм можна було всерйоз взятися за відвоювання Галичини, цієї, за словами самого Данила, другої “своєї пів-отчини”².

Упродовж 30-их рр. XIII ст. Галич переходив з рук в руки: то його здобували Романовичі, то його, за сприянням місцевого боярства, займали угорці та їхні ставленики. Щойно 1238 року Данило Романович остаточно заволодів Галичем.

Відновивши творіння свого батька – об’єднану Галицько-Волинську державу, Данило і Василько Романовичі відразу взялися за розбудову її економічного, оборонного та духовного потенціалу. Це засвідчують літописні дані про укріплення ними давніх (Угрівськ, Луцьк) та закладення нових міст (Данилів, Стіжок, Холм, Львів), куди запрошувалися ремісники й купці з різних країн Європи і Сходу³.

Про великодержавні амбіції Романовичів свідчить той факт, що поряд із розбудовою міст, які мали служити економічному процвітання та зміцненню оборонного потенціалу відновленої держави, вони створюють на відвоєнованих землях нові церковні єпархії – осередки духовного, інтелектуального та літературного життя. Збільшення кількості єпархій мало служити також стратегічній меті Романовичів – створенню в майбутньому окремої церковної митрополії. Усе це, на наш погляд, слід розглядати в прямому зв’язку з політичними планами Данила, який прагнув стати великим князем на посткйівському геополітичному просторі і підготувати таким чином ґрунт для майбутньої коронації на короля Русі. А для цього потрібно було оточити себе вірними єпископами. Як відомо, в ареалі функціонування східного християнства, згідно з візантійською традицією, єпископи вважалися елементом державної влади, були членами княжого двору і мали за обов’язок перебувати при ньому. Тому-то єпископські кафедри, як правило, створювалися в головних містах держави.

Необхідно зазначити, що на час, коли Романовичі розпочали збирання своїх волинських і галицьких вотчин, на цих землях існували вже три церковні єпархії: Володимирська, яку, найімовірніше, заснував сам хреститель Русі-України князь Володимир⁴, Перемишльська, що, можливо, була закладена ще наприкінці IX століття учнями апостола слов’ян св. Методія⁵, і Галицька, яка виникла в середині XII століття (у період 1146–1156 рр.)⁶.

Однак у перші роки свого утвердження в об’єднаній Галичо-Волині Романовичі не мали підтримки місцевих єпископів. Тодішній володимирський владика на ім’я Асаф (Йоасаф)⁷ був ставлеником князя Олександра Всеволодовича Белзького, який в 10-их рр. XIII ст. княжив у Володимирі і близько 1215 року змушений був уступити столицю місто Волині своїм двоюрідним братам Данилові та Василькові, затаївши на них зло. Зрозуміло, що і його ставленик єпископ Асаф був противником Романовичів. Є дані, що він шукав нагоди покинути володимирську кафедру. Зокрема, в Новгородському Першому Літописі вміщено інформацію, що 1229 року обговорювалася кандидатура “Осафа, єпископа володимирського вельньського” на архієпископа Новгорода⁸.

Що стосується єпископів Галича і Перемишля, то вони також перебували в опозиції до Романовичів і виступали активними учасниками боярської фронди проти Данила. Дійшло навіть до того, що, за свідченням Галицько-Волинського літопису, Данило Романович змушений був суворо покарати перемишльського владика, а галицький єпископ Артемій змушений був емігрувати в Угорщину⁹. Але про це більше скажемо далі.

За таких обставин заснування нових єпархій на вотчинних волинських землях стало одним із першочергових завдань, що їх належало вирішувати Романовичам. І вони з цим завданням успішно впоралися.

Хронологічно першою церковною єпархією, яку заснували Романовичі, була єпископія в Угровську. Так, Галицько-Волинський літопис повідомляє, що “коли Данило княжив у Володимирі, спорудив він город Угровськ і поставив у ньому єпископа”¹⁰. Поселення “Угореск” чи Угровськ / Угрівськ (тепер Uhrusk у Польщі) розташоване за

80 кілометрів на південний захід від Володимира при впадінні в Західний Буг річки Угор (звідси його назва).

Літопис не вказує конкретного року, коли Данило Романович заснував єпископство в Угровську, але дослідники сходяться на тому, що це сталося після 1219 р., коли він, як уже зазначалося, відібрав цю територію від польського князя Лешка Білого. Повернувши собі Забужжя, Данило Романович саме Угрівськ обрав як політичний і церковний центр цієї волості. Із невеликого поселення він перетворив його на місто, маючи намір зробити з нього свою другу, після бунтівного Галича, столицю¹¹. З цією метою Данило Романович збудував тут оборонні укріплення, заклав монастир св. Данила, заснував єпископство. Історична традиція передає, що угрівська кафедра знаходилася саме в монастирі св. Данила¹².

Російський церковний історик Євген Голубинський вважав, що утворена князем Данилом в Угровську єпископська кафедра задумувалася ним як кафедра при княжому дворі, щоб мати при собі особистого єпископа, подібно до того, як свого часу Володимир Святославич відкрив особисту єпископську кафедру в Білгороді під Києвом¹³. Сучасний польський дослідник Анджей Поппе також вважає, що угрівська кафедра була задумана Данилом Романовичем як придворна (єпископство *regalis capellae*) і що для цього був здійснений поділ Володимирської єпархії¹⁴. З останньою думкою А. Поппе не погоджується російський історик Ярослав Щапов, який вважає, що князь Данило, “не відриваючи від володимирського єпископа частини єпархії”, створив нове єпископство в Угровську за рахунок забузьких земель, які він відібрав від Лешка Білого. Поділ Володимирської єпархії, на думку Я. Щапова, був неможливий із канонічних причин: зміна кордонів єпархії, які збігалися з кордонами політичного суб’єкта (в даному разі межі Володимирської єпархії з кордонами Володимирського князівства), була в той час забороненою церковними правилами¹⁵.

Твердження Я. Щапова, однак, потребує уточнення. Річ у тому, що територія Забужжя, яку Данило Романович 1219 р. *відібрав* у польського князя Лешка, була споконвіку заселеною руським населенням, що сповідувало християнство святоволодимирської традиції. Ця забузька територія з містами Берестя, Верещин, Столл’є і Комов принаймні від 981 року перебувала у складі Київської держави, а в адміністративно-церковному відношенні належала Володимирській єпархії. Тому логічним вважаємо такий висновок: Угрівська єпархія була створена на частині канонічної території Володимирської єпархії, яку після смерті Романа Мстиславича анексував польський князь Лешко Білий, а 1219 р. Данило Романович повернув її собі знову. Документів про офіційний поділ при цьому Володимирської єпархії, – немає. Швидше за все тут діяв принцип доконаного факту: відторгнута вже раз частина історичної Волині після своєї ревіндикації більше не повернулася в лоно Володимирської єпархії, а стала основою для створення нової єпархії, незалежної від володимирського єпископа, але політично підвладної галицько-волинським князям.

Історія Угрівської єпархії тривала недовго: вона проіснувала близько двадцяти років і згодом була перенесена до Холма. Формальним приводом для цього послужив епізод із угрівським єпископом Асафом [Йоасафом], який самовільно, без згоди князя, оголосив себе митрополитом на місце київського митрополита Йосифа, що пропав безвісти під час монголо-татарського погрому Києва наприкінці 1240 р. У Галицько-Волинському літописі про цю подію сказано так: “...єпископ Йоасаф Угрівський, який скочив на митрополічий престол і за то звергнутий був зі стола свого, – і переведена була єпископія у Холм”¹⁶.

Літопис не уточнює, в якому році єпископська кафедра була переведена з Угровська до Холма. Однак з огляду на те, що Холм був заснований Данилом Романовичем близько 1237 р.¹⁷, а угрівський єпископ Асаф міг об’явити себе митрополитом допіру після здобуття монголами Києва в грудні 1240 р., тобто після того, як митрополит Йосиф

зник із Києва, дослідники сходяться на тому, що переведення єпископії до Холма відбулося на початку 40-их рр. XIII ст.

Епізод зі спробою угрівського єпископа Асафа самовільно захопити київський митрополичий престол був, однак, лише приводом, а не причиною перенесення єпископської кафедри до Холма. Стараннями князя Данила Романовича Холм прискореними темпами перетворювався не тільки в головне місто Забужжя, а на нову княжу столицю¹⁸. Як слушно пише Я. Шапов, “великий князь лиш очікував нагоди для перенесення другого церковного центру свого князівства в Холм”¹⁹. І така нагода трапилася, коли угрівський єпископ Асаф²⁰ без волі князя зазіхнув на митрополичий престол у Києві. З перенесенням єпископства з Угровська до Холма тут постала і розвинулася повноцінна регулярна єпархія як окрема церковна провінція в структурі Київської митрополії.

Кафедральною церквою новоствореної Холмської єпархії спершу був храм св. Йоанна Златоустого, а після того, як він згорів під час великої пожежі Холма навесні 1256 року, Данило Романович збудував нову єпископську церкву “на честь Пресвятої Приснодіви Марії” і пишно її оздобив²¹.

Першим холмським єпископом, як сповіщає Галицько-Волинський літопис, був владика на ім'я Іван, що походив із клириків церкви св. Богородиці у Володимирі²². Можливо, це був той самий холмський єпископ Іван, який згадується під 1259 та 1260 рр. в Галицько-Волинському літописі²³. Володимир Пашуто вважав цього єпископа автором гіпотетичного холмського літописного зводу, що записав, між іншим, враження від поїздки в ставку хана Бурундая 1261 року²⁴.

Холмська єпархія реально почала діяти вже на зламі 50-60-их рр. XIII ст., а завершенням її організації (у матеріальному плані) можна вважати надання королем Данилом 1262 року села Покрівки у власність холмських єпископів²⁵.

У контексті заходів, що їх вживали Романовичі для розбудови церковних структур своєї держави, слід, на наш погляд, розглядати і заснування Луцької єпархії. Хоча перша документальна згадка про неї походить з 1288 року²⁶, більшість дослідників сходяться на тому, що її було створено раніше, а саме: в 1230–1240 роках. Здається, один М. Грушевський схилився до думки, що єпархія в Луцьку “була заснована, правдоподібно, за часів існування в Луцьку осібних князів”, тобто ще до 1226 року²⁷. Однак політична логіка боротьби Романовичів за об'єднання та зміцнення своїх волинських і галицьких володінь свідчить, що утворення Луцької єпархії було справою саме їхніх рук і що це сталося, найімовірніше, ще до поїздки Данила Романовича в Орду (1246 р.). Згадуваний вже російський церковний історик Є. Голубинський висловлював гіпотезу, що подібно до того як князь Данило міг відкрити нову єпископську кафедру (Угрівськ/Холм) ще перед монгольською навалою, його брат Василько міг заснувати єпископію в Луцьку²⁸. Польський історик Київської церкви Анджей Поппе також відносить заснування цієї єпархії до 1235–1240 років²⁹. Ці висновки приймають сучасні українські та російські історики церкви³⁰, схилиємося до них і ми.

Засновуючи нові єпархії, Романовичі, зрозуміло, призначали туди відданих їм єпископів. На давні єпископські кафедри вони також ставили своїх людей. Так, на місце згаданого володимирського владика Асафа, політичного противника Романовичів, був поставлений новий єпископ Василій³¹. Змінили також владик Галичини. Це відбулося 1241 року після відступу монголо-татарів із Галич-Волині, коли Данило Романович знову оволодів Галичем і став наводити там лад. Приборкавши бояр, князь розправився також із місцевими владиками за їхні проугорські симпатії та участь у боярській опозиції. За наказом Данила, перемишльського владика та його слуг було позграбовано, їхню зброю і обладунки знищено, а популярного півчого [з єпископського хору] Митусу, “який колись із гордості не схотів служити князю Данилові, розшарпаного, яко в'язня” полонили³². Літопис не говорить, чи єпископа Перемишля було усунено, але та суворість, з якою він був покараний, свідчить, що Данило, якщо не відразу, то через якийсь час

подбав про його заміну. На це може вказувати ще й той факт, що літописець, розповідаючи про покарання перемишльського єпископа, навіть не згадав його імені.

Подібна доля чекала і на єпископа Галича Артемія. Однак, довідавшись про лихі наміри князя Данила щодо нього, він утік [в Угорщину], як каже літописець, “з іншими галичанами”³³. Найновіші дослідження свідчать, що на його місце в Галичі Данило Романович незабаром призначив свого ставленика ігумена Петра, який походив з-поза меж Галичо-Волині, можливо, з Києва³⁴. Він був відданим Данилові Романовичу, не належав до проугорської партії, що виглядало характерним для вищого галицького духовенства, і не мав відношення до боярської фронди. Єпископ Петро виконував дипломатичні доручення князя Данила в Орді і в Європі, зокрема вів переговори з папою Інокентієм IV і брав участь у роботі Першого Ліонського собору (1245 р.)³⁵.

Літописні дані свідчать, що впродовж 1240-их років Романовичі повністю сформували єпископат Галицько-Волинської держави, який складався виключно з відданих їм людей. Так, Галицько-Волинський літопис, повідомляючи про коронацію Данила Романовича на короля 1253 року, описує, що князь “прийняв вінець од Бога, од церкви святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого папи Інокентія, і від усіх єпископів своїх”³⁶.

Виділені нами слова літописця свідчать, що на початок 1250-их років усі єпископи Галицько-Волинської держави були прихильниками Данила Романовича, підтримували його політику, орієнтовану на Європу, зокрема на її тодішній духовний оплот – католицький Рим. Однак це не означає, що все православне духовенство Галичо-Волині підтримувало європейський вибір Романовичів, особливо їхню політику зближення з Римською курією. Але це вже тема іншого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – С. 37–56; Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – [2-е вид.] / І. Крип’якевич. – Львів, 1999. – С. 120–123; Stökl G. Das Fürstentum Galizien–Wollhynien // Handbuch der Geschichte Russlands / G. Stökl. – Stuttgart, 1980. – Bd. 1. – S. 506–515.
  - ² Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – С. 404. Полное Собрание Русских Летописей. Т. II. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е. – СПб., 1908. – Ст. 806. (Далі: ПСРЛ, II, 2, № стовпчика).
  - ³ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 376–377, 382–383.
  - ⁴ Там само. – С. 377.
  - ⁵ Про це докладніше див.: Паславський І. Коли виникло єпископство в Перемишлі? / І. Паславський // Історія релігій в Україні : науковий щорічник: 2009 р. – Львів : Логос, 2009. – Кн. 1. – С. 548–556.
  - ⁶ Poppe A. Biskupstwa na Rusi: 988-1300 / A. Poppe // States, societies, cultures: East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New-York, 2004. – S. 841; Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / І. Скочиляс. – Львів : Вид-во УКУ, 2010. – С. 134–138.
  - ⁷ У Галицько-Волинському літописі Асаф названий першим серед чотирьох володимирських єпископів, які служили за часів правління Данила і Василька Романовичів. Див.: Літопис Руський. – С. 379; ПСРЛ, II, 2. – С. 739–740.
  - ⁸ Полное Собрание Русских Летописей. Т. III. Новгородская Первая Летопись старшого и младшего изводов. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 68; 275.
  - ⁹ Літопис Руський. – С. 400; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 793–794.
  - ¹⁰ Літопис Руський. – С. 418; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 842.
  - ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 384.
  - ¹² Шематизм Провинции св. Спасителя ЧСВВ в Галиции. – Львов, 1867. – С. 133.

- ¹³ Голубинский Е. История русской церкви. 2-е изд., Т. I, 1-ая пол. / Е. Голубинский. – М., 1901. – С. 340.
- ¹⁴ Poppe A. Biskupstwa na Rusi: 988-1300 / A. Poppe // States, societies, cultures: East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski. – New-York, 2004. – S. 843.
- ¹⁵ Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1989. – С. 53.
- ¹⁶ Літопис Руський. – С. 379; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 740.
- ¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 381; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – [2-е вид.] / І. Крип'якевич. – Львів, 1999. – С. 40.
- ¹⁸ Ричка В. Холмський проект Данила Галицького / В. Ричка // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наукових праць. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 103–109.
- ¹⁹ Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1989. – С. 54.
- ²⁰ Цього Асафа не слід плутати з єпископом Володимира Асафом, про якого йшлося вище. Володимирський Асаф жив і діяв у 1210-1220-их роках, а угрівський – в кінці 1230 – на початку 1240-их років. До того ж, літописець дає їм цілком відмінні характеристики (Див.: Літопис Руський. – С. 379; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 739–740).
- ²¹ Літопис Руський. – С. 420; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 845.
- ²² Літопис Руський. – С. 379; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 740.
- ²³ Літопис Руський. – С. 420–421; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 848–850.
- ²⁴ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.-Л. : Изд-во Акад. наук. СССР, 1950. – С. 97.
- ²⁵ Gil A. Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 roku / Archivum Chełmskie. T. III / A. Gil. – Lublin-Chełm, 1999. – S. 67–68, 257.
- ²⁶ Літопис Руський. – С. 447; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 926.
- ²⁷ Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – С. 385.
- ²⁸ Голубинский Е. История русской церкви. 2-е изд., Т. I, 1-ая пол. / Е. Голубинский – М., 1901. – С. 700.
- ²⁹ Poppe A. Biskupstwa na Rusi: 988-1300 / A. Poppe // States, societies, cultures: East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski. – New-York, 2004. – S. 843.
- ³⁰ Senyk S. A History of the Church in Ukraine. Vol. 1: To the End and of the Thirteenth Century / S. Senyk. – Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1993. [Orientalia Christiana Analecta: 243]. – P. 143; Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. / Я. Н. Щапов. – М. : Наука, 1989. – С. 54.
- ³¹ Літопис Руський. – С. 379; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 740.
- ³² Літопис Руський. – С. 400; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 793–794.
- ³³ Літопис Руський. – С. 400; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 793.
- ³⁴ Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела / Я. Дашкевич // Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава. Статті й матеріали. – Львів : Логос, 2005. – С. 74–91; Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. Паславський. – Львів : НВФ “Українські технології”, 2009. – С. 50–82.
- ³⁵ Паславський І. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів / І. Паславський. – Львів : НВФ “Українські технології”, 2009. – С. 58–59, 75–76.
- ³⁶ Літопис Руський. – С. 413; ПСРЛ, II, 2. – Ст. 827.

Войтович Л. В.

ОСТАННІ РОКИ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Стаття присвячена останнім рокам життя і діяльності короля Данила Романовича (1258–1264). Виділяються періоди війни з монголами і походу Бурундая та останньої еміграції в Угорщині. Розглядаються причини, які не дозволили Тевтонському Ордену та іншим християнським союзникам прийти на допомогу королю Данилу у 1260 р.

Ключові слова: *король Данило Романович, Галицько-Волинська держава, Золота Орда, Бурундай, Тевтонський Орден.*

Voytovych L. V.

LAST YEARS OF KING DANYLO ROMANOVYCH

The article is focused on the last years of life and work of King Danylo Romanovych (1258–1264). The periods of war with the Mongols and the campaigning of Burundai and the exile to Hungary are selected. The reasons that prevented the Teutonic Knights and other Christian allies to help King Danylo in 1260 are discussed.

Key words: *King Danylo Romanovych, Galicia-Volyn state, Golden Horde, Burundai, the Teutonic Knights.*

Незважаючи на те, що про короля Данила Романовича за останні два століття написано багато¹, через брак джерел чимало деталей його життєпису залишаються дискусійними. Особливо це стосується останніх років життя Данила Романовича.

Приймаючи титул короля Русі (а не короля Галичини і Володимирії) і королівську корону з рук папського легата, Данило Романович, безперечно, кидав виклик ханові Золотої Орди, який вважав себе єдиним сюзереном Русі². З подібним висновком погоджується ряд дослідників, зокрема сербський історик Д. Гарді³. Подібне розуміння титулу короля Русі вважав допустимим і Я. Ісаєвич⁴. Зрозуміло, що такий крок повинен був спричинити негайну війну з Золотою Ордою, через що Данило Романович довго вагався і прийняв корону лише тоді, коли хан Бату важко захворів і розгорнулася боротьба за його спадщину⁵. Саме з цієї причини на першому етапі, виступаючи в союзі з Литвою, Данило Романович зумів нанести ряд поразок еміру Куремсі (Коренці чи Курумиші), який командував ординськими військами на Правобережжі.

Але ситуація змінилася, коли у 1258 р. брат Бату – Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Розпочинаючи усобицю з Хулагуїдами за Азербайджан, Берке вирішив навести порядок у своїх тилах. Тому на Волинь було послано одного з кращих ординських полководців Бурундая. У 1258 р. “приде Боуранда со силою великою”⁶. Як засвідчили пізніші події, ординський воєначальник отримав завдання з мінімальними затратами відновити залежність від Орди галицько-волинських земель.

Ординська загроза налякала Європу, і папа Інокентій IV був готовий протиставити її сили об’єднаній християнській Європі. Відбулися активні переговори з руськими князями. Крім того, курія вдалася до мобілізації власних сил. В Прибалтиці розгортався

Тевтонський Орден, лицарі якого вели боротьбу з прусами. Але за таких умов пруські язичники відходили на задній план. В листопаді 1247 р. папа Інокентій IV послав свого легата до Пруссії з дорученням укласти мир із повсталими пруськими племенами. У 1249 р. після взаємних поступок такий мир було укладено в Крістбурзі⁷. Ще в січні 1248 р. на переговорах із галицько-волинським князем Данилом Романовичем і переяслав-заліським та новгородським князем Александром Ярославичем папські представники просили руських князів попередити Тевтонський Орден про монгольський наступ⁸. Самому Ордену, очевидно, відводилася роль авангарду сил західного християнства, до яких папа намагався долучити руських князів.

Приймаючи королівську корону з рук папського легата Опізо, князь Данило Романович, безперечно, розраховував на Тевтонський Орден як на військового союзника. Саме це стало причиною угоди між Данилом Романовичем, мазовецьким князем Конрадом і віце-магістром Тевтонського Ордену Бургардом фон Хорнхаузенем про поділ ятвязьких земель, укладеної у 1254 р.⁹ В розпал боротьби за ятвязькі землі (у 1253 р. відбувся особливо вдалий і великий похід волинського війська на ятвягів, у 1254-1255 рр. за образним виразом літописця “ятвязькі болота наповнилися військом”¹⁰ король Данило вважав за потрібне вирішити всі проблеми з своїми головними союзниками в майбутній боротьбі з Золотою Ордою. Розрізнені, очолені родовими старшинами, ятвязькі общини, навряд чи становили справжню небезпеку для Волині. Просто їх землі з лісами, хутровим звіром, були привабливими для зовнішньої експансії більш сильних сусідів. Галицько-волинські князі, готуючись до боротьби з монголами, потребували постійні ресурсів для утримання та оснащення війська. Хутра, мед та віск були головними предметами експорту для руських і мазовецьких володарів, який забезпечував отримання цих ресурсів.

У 1259 р. королівна Софія Данилівна була видана за графа Генриха V Бланкенбург-Шварцбурга¹¹. З того часу подальші контакти з Орденом відбувалися через цю родину, представники якої належали до орденської еліти¹². За інших умов цей шлюб не мав би жодної політичної ваги.

Данило Романович, приймаючи королівську корону, безперечно, очікував і на організацію хрестового походу проти монголів. Папа Інокентій IV у 1254 р. закликав до початку хрестового походу проти монголів у Пруссії та Лівонії¹³. Його наступник папа Олександр IV, захоплений ідеєю впровадження латинського богослужіння, не вдаючись у тонкощі політичної ситуації, роздмухував політичні непорозуміння між Данилом Романовичем і королем Литви Міндовгом, підтримуючи останнього (для вчорашнього язичника Міндовга особливості обряду не мали жодного значення)¹⁴. Аж у липні 1258 р., коли вторгнення монголів не тільки в галицько-волинські землі, але й у польські та литовські землі, стало реальністю, папа Олександр IV знову звернувся до Ордену¹⁵.

Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Він готувався до боротьби за Азербайджан і не міг втягуватися у довгу виснажливу війну на іншому театрі бойових дій. Йому потрібен був швидкий успіх. Бурундай виявився ідеальним виконавцем даної операції. Монгольська розвідка діяла бездоганно, а сам полководець проявив непересічні дипломатичні здібності. Бурундай оголосив через своїх послів: “ідоу на Литвоу вже еси мирень поиди со мною”¹⁶. Литва була найбільш реальним і дієвим союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів – болохівських князів. Виступати з ординцями проти своїх основних союзників було надзвичайно небезпечним кроком. Крім того, Данило Романович та його оточення прекрасно розуміли, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. “Данилови же сѣдшоу с братомъ со снмъ печалнымъ бывше гадахоуть вѣдахоуть бо аще Даниль поедеть и не боудеть с добромъ”¹⁷. Але потрібно було виграти час і вберегти свої землі від ординського спустошення. Тому до Бурундая приєднався лише князь Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем.

Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новоградське князівство. "...Вышелгъ сна его Романа"¹⁸. Литва розцінила участь волинського війська у поході ординців як зраду союзним домовленостям, і розгорнулася справжня війна. У відповідь Данило Романович розпочав бойові дії проти Войшелка. Його військо зосередилось поблизу міста Мельника. Бурундай блискуче виконав першу частину свого завдання. Король Данило позбувся єдиного реального союзника і втратив сина Романа, інші ж його союзники тільки заявляли про свої наміри. Однак ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила Романовича ("ота быста посла и прапаше где есть Данило"¹⁹). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти короля Данила в ставку Берке.

І справді, Берке не задовольнився результатами першого походу. Тому на початку листопада 1259 р. "приде вестъ ... вже Боуронда идетъ тканый проклятый и печална бы брата о томъ"²⁰. На цей раз ординський полководець оголосив: "вже есте мои мирними сретъте ме, а кто не сретить мене – тыи ратныи мне"²¹. Ординці приспали пильність князів: вони саме готувалися до весілля Володимира Васильковича з Ольгою, дочкою чернігівського князя Андрія Всеволодовича. Зрозуміло, що цим шлюбом теж скріплювався черговий політичний союз, таємна частина якого мала антиординське спрямування. Але тепер король знову міг розраховувати тільки на допомогу польських князів та Тевтонського Ордену. І знову потрібно було виграти час, поки ця допомога змогла би надійти. Тому Данило і зараз не ризикнув зустрітись з Бурундаєм, виславши на цю зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоанна.

Цього разу вимога ординського еміра була зухвалішою. Бурундай вимагав зруйнувати укріплення основних міст, без яких ці міста з опорних пунктів перетворювалися на легку здобич ординців. Але особливого вибору не було. Князі мусили прийняти такі умови і самі зруйнували укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова²². Фактично, добившись безбороності галицьких та волинських міст, Бурундай повністю відновив ординське панування. Після цього він, схоже, оголосив про зміщення короля Данила. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила. "и нача емоу поведати є бывшее и епалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоевшоус побеже в Лехы, а из Леховъ побеже во угры"²³.

Однак король швидше розпустив чутки про свою втечу, ніж втік насправді. І монголи також не повірили в цю втечу, продовживши свій похід на Холм. Король очікував на західну допомогу. У грудні 1259 р. папа рекомендував Тевтонському Ордену боротися з монголами разом із усіма прикордонними християнськими державами²⁴. Можна припускати якусь участь незначних орденських контингентів в бойових діях (тому король Данило в очікуванні підмоги перебував в околицях Холму в Забужжі²⁵), бо папа у січні 1260 р. оголосив під захистом святого престолу і ті орденські землі, які надавати-муться Ордену руськими князями. У випадку відвоювання Орденом у монголів нових територій, їхнє приєднання могло відбутися тільки за згодою на це їх колишніх християнських володарів²⁶.

У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами було сконцентровано на південних кордонах під командуванням магістра Гартмана фон Грумбаха. Підтягувалися загопи тамплієрів та іоаннітів, а також континент Ордену Калатрава, який воював із маврами у Іспанії. Чисельність цих сил була невеликою, і вони так і не ризикнули виступити на допомогу королю Данилу²⁷. Зусилля папи збільшити це військо були недостатніми. У вересні 1260 р. папа обмежився попередженням короля Чехії Пшемисла Оттокара II та маркграфа Бранденбургу Іогана I, вимагаючи від них не перешкоджати братам жєбруючих орденів (схоже, що агітацію проводили ченці домініканці та францисканці) вербувати волонтерів у Прусію та Лівонію²⁸.

Але події розвивалися надто стрімко. Бурундай не задовольнився виглядом палаючих стін Володимира та інших міст. Він змусив князя Василька Романовича взяти

участь у поході на Холм. Холм був добре укріпленим і його кам'яні вежі і стіни виявилися достатньо міцними. Бурундай чітко виконував поставлене завдання з найменшими втратами для свого війська. За князем Васильком Романовичем слідували ординські достойники “Коуичиѣ, Ашика Болкоѣ и к томоу толмач розоумѣюща Роусскыи ѣзъ”²⁹. І князь Василько Романович мусив вимагати здачі міста у бояр Костянтина та Луки Івановича, які його обороняли. Оборонці зрозуміли з поведінки князя, що монголи, певно, не штурмуватимуть Холму. Тому, що відповідь їх була призначена шведше для вух ординських достойників: “поѣдь прочь аже боудеть ти каменемъ в чело, ты оуже не брать еси братоу своему, но ратьныи есь”³⁰. Метальна артилерія на стінах Холму також, можливо, переконала ординського воєначальника відступити від міста.

Тепер ординці рушили проти польських князів. Можливо, їх чудова розвідка вже знала, що в польських землях перебуває сам король Данило або польські князі збираються виступити йому на допомогу. Бурундай поспішив завершити похід ефектною перемогою, яка би відбила бажання у польських правителів конфліктувати з ординцями. Монголи твердо знали, що зібрані великим магістром ординські війська не зможуть виступити на допомогу ні польським князям, ні королю Данилові. Монгольським емісарам вдалося підбурити до виступу пруських нобілів. Пруси, скориставшись проблемами Ордену та його союзників, розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса. Повстання не випадково розпочалося 20 вересня 1260 р. 22 січня 1260 р. хрестоносці зазнали поразки під Кенігсбергом. Незабаром пруси обложили Торунь, Кенігсберг, Кульм та Ельбінг. У 1262 р. пруси вторгнулися в мазовецькі землі. Геркусу Мантасу вдалося у 1260 – 1264 рр. нанести хрестоносцям ряд відчутних поразок³¹. Всі війська хрестоносців надовго зав'язли в цій боротьбі. З 1265 р. вони були змушені звертатися за допомогою до німецьких князів. Тільки у 1274 р. хрестоносцям вдалося нарешті приборкати прусів. Зрозуміло, що за таких умов не могло йтися про жодну допомогу з боку хрестоносців чи союзних мазовецьких князів не могло бути.

І Бурундай блискуче завершив свою кампанію. Ординці оточили Сандомир “и вбѣстоупиша и со всѣхъ сторонъ и вгородиша и коло своимъ городом, и порокомъ поставиша и порокомъ же бѣюшѣмъ не ослабно днь и ношѣ, а стрѣламъ не дадоушимъ выникнуоти изъ забороль. И биша по четырьѣ дни. В четвертѣи же днь сбиша забороль с города. Татаровѣ же начаша лѣствицѣ приставливати к городу и тако полѣзоша на горо напередъ же возлѣзоста два Татарина на городъ с хороуговьѣю...”³². Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця і багато людей загинуло на мосту через рів. Пожежа охопила місто, люди рятувалися в кам'яних церквах, здавалися ординцям і покидали місто. Ординці зігнали полонених на болоні і, протримавши їх там два дні, перебили³³. Потім ординське військо спішно покинуло польські землі і, ніде не затримуючись, поспішило на Нижню Волгу. Хан Берке вже прийняв рішення про вторгнення в Азербайджан.

Війна з Золотою Ордою у 1258 – 1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зумів розірвати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили волинських князів разом із ними підступно атакувати литовські землі, розгорнули велике повстання прусів, зв'язавши цим сили Тевтонського Ордену, і жорстоким штурмом та різаниною в Сандомирі стримали польських князів. Король Данило Романович не встиг прикрити свої південно-східні кордони низкою потужних фортець із кам'яними стінами та метальною артилерією як у Холмі. Відіграла свою роль і політична короткозорість папи Олександра IV, який не зміг оцінити історичної перспективи укладеного союзу, а свою енергію спрямував на другорядні питання прийняття в руських церквах латинської меси замість літургії св. Іоанна Златоустого³⁴.

Самому королю Данилові Романовичу довелося емігрувати в Угорщину. Від кінця 1259 – початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило щезає з сторінок Галицько-Волинського літопису. Цей період він провів у своїй останній еміграції.

12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Кресенбруна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, брали участь “*Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros*”³⁵ [Данила короля Русі і синів його підрозділи руські і татарські].

Українські історики І. Шараневич³⁶, М. Кордуба³⁷ та М. Грушевський³⁸ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля у цій битві. На той час король Данило вже не був зацікавленим у спадщині за Бабенбергами. М. Грушевський також звернув увагу на помилку Длугоша, який приписав участь у цій битві ще Леву та Роману (на той час вже мертвому). З синів Данила Романовича участь у битві могли брати тільки Шварн та Мстислав.

За інформацією угорського джерелознавця Г. Венцеля Данило в цій битві брав участь із власним військом³⁹. Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив одержати від Бели IV якийсь відповідний королівському родичу феод, служба з якого і зобов'язала його взяти участь у штірійській кампанії.

Цікавою є згадка джерела про татарський загін. Данило Романович одним із перших князів зрозумів, що для звільнення від монгольської зверхності потрібні негайні реформи із створення сильної сучасної армії, здатної протистояти напасникам⁴⁰. У ході цих реформ його військо запозичило деякі зразки більш дешевого і ефективного ординського озброєння.

Самі ординці брати участь у цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання. Берке послав свої сили на допомогу Хулагу для завоювання Ірану. Хулагу повинен був за це віддати Джучидам Азербайджан, але не тільки не зробив цього, але й підступно вбив огланів Кулі та Татара і стратив орлана Балакана. Війна розпочалася у 1262 р. і тривала майже до кінця 60-х років XIV ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке наніс поразку Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке сказав: “Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ”⁴¹.

За таких обставин з'явилися сприятливі обставин для повернення короля Данила. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі⁴² (біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с. Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі)⁴³. З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час: “король же блаше печалоуѡѡ в братѣпо великоу и в сновцѣ свонмѣ Володимерѣ зане молодѣ баше”⁴⁴. Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Встидливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому “положиша радѣ межи собою в землю Роускоюу и Ладьскоу оутвердивъшеса кртмѣ чтнымѣ”⁴⁵. Це означало закінчення останньої еміграції і остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали. З 1262 р. і до своєї смерті король Данило Романович залишався незалежним володарем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 28-169; Смирнов М.М. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей. – Санкт-

Петербург, 1860. – С. 64-69; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С. 60-98; Дашкевич Н.П. Княжение Данила Галицкого по русским и иностранным известиям. – Киев, 1873; Його ж. Переговори пап с Даниилом Галицким об уни Юго-Западной Руси с католичеством / Н. П. Дашкевич // Университетские изв. ун-та св.Владимира. – 1884. – № 8; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С.1-92, 504-520; Черепнин Л.В. Летописец Данила Галицкого / Л. В. Черепнин // Исторические Записки. – Т. 12. – Москва, 1941; Гуслистый К. Данило Галицкий. – Саратов, 1942; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950; Котляр М.Ф. Данило Галицкий. – Київ, 1979; Його ж. Рожденный в кольчуге (Даниил Галицкий) / Н. Ф. Котляр // Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. – Киев, 1990. – С. 97-110; Його ж. Данило, король руский // Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. – Київ, 1991; Його ж. Данило Галицкий. – Київ, 2001; Його ж. Военне мистецтво Давньої Русі. – Київ, 2005; Крип'якевич І.П. Галицко-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 87-104; Його ж. Галицко-Волинське князівство. – Вид.2. – Львів, 1999. – С.114-134; Ісаєвич Я. Князь і король Данило та його спадкоємці / Я. Ісаєвич // Львівська брама. – 2001. – № 9-10 (81-82). – С.2-5; Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицкого / М. Рожко // Львівська брама. – 2001. – № 9-10 (81-82). – С.24-29; Войтович Л. Данило Галицкий. Загадки і проблеми / Л. Войтович // Галицька брама. – 2001. – № 9-10. Король Данило та його син Лев. – С.12-16; Його ж. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень /Л. Войтович // Пам'ять століть (Київ). – 2002. – № 5. – С.35-48; Його ж. Король Данило Романович. Загадки і проблеми / Л. Войтович // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 24-29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи / Л. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.7. – Дрогобич, 2003. – С. 63-71; Його ж. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 480-487, 492-494; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. / Л. Войтович // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. – № 571. Держава та армія. – Львів, 2006. – С.89-93; Його ж. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. / Л. Войтович // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – 2006. – С.263-273; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи / Л. Войтович // Дрогобичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С.4-17; Його ж. Остання еміграція короля Данила Романовича / Л. Войтович // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – № 13. – Луцьк, 2009. – С. 89-96; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań-Wrocław, 2002. – S. 60-77; Головка О.Б. Боярська “фронда” в Галичі / О. Б. Головка // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 49-60; Його ж. Корона Данила Галицкого. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 167-387, 414-498; Дашкевич Я. Проблема державності на Галицько-Волинських землях (кінець X – середина XIV ст.) / Я. Дашкевич // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 8-23; Кучинко М. Данило Романович і Волинська земля / М. Кучинко// Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 49-57; Ліхтей І. Боротьба Данила Романовича і Пшемисла-Оттокара II за Австрійську спадщину / І. Ліхтей // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 75-84; Петрик В. Містобудівна діяльність Данила Галицкого / В. Петрик // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів, 2003. – С. 119-127; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005.

² Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. – С. 24-29; Його ж. Королівство Русі: реальність і міфи. – С.63-71; Його ж. Княжа доба на Русі. – С. 480-487, 492-494; Його ж. Королівство Русі: факти і міфи. – С.4-17.

³ Гарді Д. “Rex Ruscie” olim “rex Gallicie” / Д. Гарді // Дрогобичинь 1253. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 37-49.

⁴ Ісаєвич Я.Д. „Королевство Галиции и Володимирии” и „Королевство Руси” / Я. Д. Ісаєвич // Древнейшие государства на территории СРСР. 1985 г. – Москва, 1986. – С.62-63; Його ж. Галицко-Волинське князівство доби Данила Галицкого та його нащадків (Замість передмови) / Я. Ісаєвич // Історичні та культурологічні студії. – Т.3. Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицкого. – Львів, 2001. – С.3-9; Його ж. До історії титулатури володарів у Східній Європі / Я. Ісаєвич // Княжа доба. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 3-29.

⁵ Патканов К.П. История монголов по армянским источникам. – Вип. 1. – Санкт-Петербург, 1874. – С.87; Войтович Л. Остання еміграція короля Данила Романовича. – С.91.

- ⁶ Полное собрание русских летописей [ПСРЛ]. – Т.2. – Москва, 1998. – Стб. 847.
- ⁷ Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. (Переклад і коментар) / О. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С. 74-85.
- ⁸ Preussisches Urkundenbuch / Ed. R.Philippi, A.Seraphim, M.Hein, E.Maschke, H.Koeppe, K.Conrad. – Т. 1. – Koenigsberg, 1882. – S. 142. – № 204.
- ⁹ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – № 30.
- ¹⁰ Котляр М.Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі. – С. 334-342.
- ¹¹ Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 345; Baumgarten N. Gènealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle // Orientalia Christiana. – № 35. – Roma, 1927. – P. 49; Arhiv für sippenforschung. – XVIII jahr., – № 6. – Görlitz, 1941. – P.19; Isenburg K.W. Stammtaffeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. – Т.1. – Marburg, 1953. – № 157; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań–Wrocław, 2002. – S. 156-166; Войтович Л. Княжа доба на Русі. – С. 501.
- ¹² Масан О. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О. Масан // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Історія. – Ч. 1. – Одеса–Київ–Львів, 1999. – С.75.
- ¹³ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 216-217. – № 289.
- ¹⁴ Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. – Львів, 2003. – С. 80-86.
- ¹⁵ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 55-56. – № 61.
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 846.
- ¹⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 848.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 849.
- ²¹ Там само.
- ²² Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Вид. 2. – С. 133-134
- ²³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 850.
- ²⁴ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 73-74. – № 82.
- ²⁵ Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. – С. 89-96.
- ²⁶ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 80-81. – № 89.
- ²⁷ Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks / J. Sarnowsky // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick / Ed. M. Barber. – Aldershot, 1994. – P. 258-260.
- ²⁸ Preussisches Urkundenbuch. – Т. 1. – S. 101-102. – № 111-112.
- ²⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 851.
- ³⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 852.
- ³¹ Voigt J. Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – V.9. – Hildesheim, 1968 (repr. Koenigsberg, 1827-1839). – S. 174-175; Schumacher B. Geschichte Ost- und Westpreussens. – Würzburg, 1958. – S.42-43; Bookmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf kapitel aus seiner Geschichte. – München, 1981. – S. 100-101.
- ³² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 852-853.
- ³³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 854-855.
- ³⁴ Паславський І. Коронація Данила Галицького. – С. 80-86
- ³⁵ Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. IX. – Stuttgart, 1851. – P. 184.
- ³⁶ Szaraniewicz I. Die Hypatios–Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. – Wien, 1872. – S. 84, 144-145.
- ³⁷ Кордуба М. Участь Данила в битві під Крессенбрунн / М. Кордуба // Записки НТШ. – Т. 10. – Львів, 1896. – С. 1-2.
- ³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 519.
- ³⁹ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. – 7 kötet. – Budapest, 1869. – P. 383.
- ⁴⁰ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем. – С. 89-93.
- ⁴¹ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 106.
- ⁴² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 857.
- ⁴³ Літопис Руський / Переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 571.
- ⁴⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 857.
- ⁴⁵ Там само.

Скочиляс І. Я.

ПОЛЬСЬКЕ «ПРАВО ПАТРОНАТУ» ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ В XV–XVII СТОЛІТТЯХ

Відображено специфіку правового статусу Галицької (Львівської) єпископії під владою Польсько-Литовської держави у XV–XVII ст. Простежено модифікації і зміни «права патронату», що суттєво відрізнялося не тільки від своєї теоретичної моделі, але й практики застосування в інших владицтвах Київської митрополії.

Ключові слова: Галицька (Львівська) єпархія, «право патронату», Успенська катедрa, єпархіальні структури.

Skochylias I. J.

POLISH „RIGHT OF PATRONAGE” AND SPECIALITY THE LEGAL STATUS OF HALYCH (LVIV) DIOCESE IN XV–XVII CENTURIES

The specific of the legal status of Halych (Lviv) bishopric under the Polish-Lithuanian state in XV-XVII centuries is reflected. Traced the modification and changes „right of patronage”, which significantly differed not only from its theoretical model, but the application of other dominion of the Kyiv Metropolis.

Key words: Halych (Lviv) diocese, „right patronage”, Uspenska cathedral, structure of diocese.

Своєрідність устрою Східної церкви загалом і Київської митрополії зокрема початково зумовлювалася характерним для Візантії тісним зв'язком Церкви й держави – знаменитою «симфонією», гарантом якої аж до падіння Константинополя в травні 1453 р. був візантійський імператор. Цілком очевидним є також вплив лаїкату на внутрішнє життя православної спільноти і в Галицько-Волинському князівстві (Королівстві Русі). Цей фактор у добу середньовіччя великою мірою визначав правовий статус Галицької єпархії в державі Романовичів¹. Після втрати Галицько-Волинською Руссю атрибутів державності (остаточно – наприкінці XIV ст.) та переходу її розлогих територій до Литви, Молдавії й Польщі місцева Православна церква позбулася своїх провідних державних позицій, перетворившись на хоч і толеровану, проте дискриміновану й неодноразово переслідвану етноконфесійну спільноту. Відповідно, суттєво змінилися й правові засади функціонування організаційних структур Галицької (Львівської) єпархії в переважно католицькій Короні Польській². Невирішеність проблеми правового й соціального статусу русинів Галицько-Львівської Русі й Поділля була однією з специфічних ознак розвитку організаційних структур Галицької (Львівської) єпархії аж до кінця XVIII ст. Уявлення і настрої православної спільноти щодо дискримінованого статусу своїх одновірців у Львівській єпархії певною мірою репрезентує полемічний трактат «Навіти», написаний у другій

половині 60-х – на початку 70-х рр. XVII ст., який наводить численні приклади переслідувань саме з цих теренів і Львова зокрема: «Ані умерлого православного русина через місто в Львові і в розних містах нести християнським звичаєм не вольно»³.

Втративши свого природного ктитора – галицько-волинських князів (королів), Львівська єпархія почала шукати інших протекторів – польських королів та впливових магнатів. На початку XVIII ст. одним із них був великий коронний гетьман і белзький воєвода Адам Сенявський, якого учасники елекційного собору 1710 р. прославляли як «опікуна і протектора нашої долі, й майже батька нашої Вітчизни, – у його особі ми дочекалися вищого усього народу оракула, котрий, як ласкавий батько, як ласкавий Пан, поєднує готовність не тих чи інших зупиняти чи перешкоджати їм, а майже всі свої засоби на користь усієї Вітчизни частіше щедро роздавав. Цьому Панові, нашому вождеві, гідні від усіх голоси постійно несемо з належною покірністю і складаємо подяку, прохаючи, щоб він, як завжди, чинив по-Божому, так і всю нашу релігію надалі захищав від злої долі»⁴.

Легальність єрархічних структур Київської митрополії в Польсько-Литовській державі забезпечувалася насамперед «правом подавання» монархами кандидатів на митрополічу та єпископські катедри й інші церковні уряди, що тим самим обумовлювало й політичну лояльність руського духовенства до Варшави⁵. За визначенням Богуміла Шадого, «право патронату» – це «права й обов'язки, які належаться фундаторові та його спадкоємцям щодо церковного беневіціїю, з огляду на надання ґрунту під храм і забезпечення його утримання, а також побудову святині»⁶. Тимчасом Борис Флоря тлумачить «право подавання» як «зовнішнє вираження верховних прав світських патронів на передане Церкві майно, розпорядження й управління ним, що відкривало для патронів широкі можливості для різноманітного втручання в життя церковних установ»⁷.

Як припускають, така система відносин сформувалася в українсько-білоруських землях самостійно, ще в давньоруський період, хоча обидва явища (у Православній і Католицькій церквах) типологічно дуже подібні⁸. Борис Флоря також наполягає на давньоруських витоках «права подавання»⁹. У реаліях Київської митрополії патронат, як вважає Михайло Дмитрієв, означав «право світської особи (а іноді, наприкінці XVI ст., право світської корпорації, наприклад міської громади чи шляхти певної землі) представляти свого кандидата на церковну посаду, розпоряджатися, хоча і з певними обмеженнями, майном цієї церковної установи, втручатися в церковну юрисдикцію, зокрема в єпископське й митрополіче судочинство, брати участь в адміністративному управлінні Церквою – одне слово, бути заангажованим у всіх релігійних справах (крім богослужіння [...]) так само, як біле духовенство»¹⁰. До найважливіших обов'язків патронів (коляторів) належала турбота про храмову споруду та рухоме й нерухоме майно парафії. Натомість суспільне значення «права патронату» полягало у праві презентувати духовної особи на беневіціїю із подальшим підтвердженням відповідною церковною владою (*jus praesentandi*)¹¹.

У Короні Польській, до складу якої з середини XIV ст. увійшли руські землі, де розташовувалися організаційні структури Галицької (Львівської) єпархії, правове та практично-звичаєве розуміння права патронату істотно відрізнялися між собою. Богуміл Шади навіть зазначає, що «патронат певною мірою відображав політичну й землевласницьку структуру всього суспільства Речі Посполитої». Хоча це й заборонялося канонами, він був предметом купівлі-продажу та дарування. Водночас існували і його обмеження стосовно церковних інституцій. Патрон не міг ліквідувати установу, що перебувала під його опікою, та присвоїти собі її майно, хоч на практиці такі випадки траплялися, особливо щодо парафій і храмів Київської митрополії (яскравий, однак нетиповий приклад – відібрання у русинів Перемишльської катедри у 1412 р.)¹².

Щодо Київської митрополії право патронату, оперте, серед іншого, на «рацію стану», реалізовувалося у праві польських королів і великих князів литовських номінувати (презентувати, тобто фактично призначати) митрополитів, єпископів та архимандритів,

здебільшого керуючись політичними міркуваннями. Відмінністю презентування римокатолицьких та православних (унійних) єрархів було те, що однією з підстав права патронату стосовно латинських єпископів виступала королівська (великокнязя) фундація дієцезії¹³, а на руських владик ця легітимацийна формула не поширювалася, оскільки всі катедральні престоли Київської митрополії були фундовані давньоруськими князями. За влучним висловом Бориса Гудзяка, «у кращому випадку „право подавання” було виявом зацікавленості світських можновладців в інституційному добробуті Церкви; в гіршому – зводилося до продажу, підприємницького вимінювання чи закладання церковних посад та земельних наділів»¹⁴. Водночас дослідники звертають увагу на поступове зміцнення прав Православної церкви на своє майно, підкреслюючи також, що «тенденцію до утвердження патронату феодала над церквою на території маєтку відображав процес підпорядкування парафіяльної (сільської) громади земельному власникові»¹⁵. Для Руської церкви значення «права подавання» полягало в тому, що воно адаптувало в українсько-білоруській етноконфесійній спільноті західне розуміння власності. Це дало змогу православним (а пізніше й уніатам) налагодити взаємини зі світською католицькою владою на засадах визнання короля (великого князя) захисником духовних бенефіцій, гарантом судового імунітету та опікуном духовенства. Сама ж Церква ставала суб'єктом майнових прав. У зв'язку з цим монарх перетворювався на «верховного захисника костелів і церков Божих і помноження всякого порядку в церквах християнських»¹⁶.

Аналіз характеру відносин між державною (великокнязівською й королівською) владою та церковними інституціями в українсько-білоруських землях XIV–XVI ст. свідчить, що «право патронату» щодо Руської церкви зазнавало тут модифікацій і змін. Це пояснюється зростанням приватного землеволодіння та політикою відчуження королівських маєтків на користь шляхти, що призводило до переходу в руки приватних землевласників і ктиторських прав над церковними інституціями в їхніх маєтках. Має цілковиту рацію Б. Флоря, коли говорить, що «тим самим церковна єрархія, намагаючись утвердити свою юрисдикцію над парафіяльними храмами й монастирями, стикалася тепер з інтересами не лише монарха й осіб, котрі репрезентували його владу на місцях, але й з усією верствою феодалів-землевласників [...]. Нові патрони намагалися присвоїти собі не тільки всю повноту влади над духовенством у своїх володіннях, але і юрисдикцію в „справах духовних” [...], які традиційно належали до прерогатив Церкви»¹⁷.

Іншим суспільним виявом «права подавання» було право світського володаря призначати («подавати») свого кандидата на відповідний церковний уряд. Ця прерогатива ґрунтувалася на тому, що король чи великий князь вважалися верховними власниками переданого катедрі майна, яке єрарх не мав права відчужувати чи заставляти без згоди свого верховного патрона, хоч на практиці єпископи часто на це не зважали¹⁸. З правом монарха презентувати духовних осіб на церковні уряди у Київській митрополії були пов'язані інститути «*jus regaliū*» та «*jus spoliū*» (право монарха конфісковувати на свою користь майно, що залишається після смерті єпископа) (до кінця XVI ст. включно), які передбачали, що в такому разі церковний бенефіцій катедрі переходив, на час вакантності престолу, до рук державної адміністрації. У XVI ст., коли митрополічі та єпископські катедри перебували під цілковитим контролем світської влади, це призвело до появи таких надуживань, як «експектатива» (письмова згода надати владичий престол певній особі за відповідну винагороду ще за життя правлячого архиєрея та, ширше, «роздавання хлібів духовних») ¹⁹. У Львівській єпархії першим з-поміж її пастирів право експектативи (*jus expectativae*) від короля Жигимонта отримав у 1544 р. Марко Балабан, який мав посісти Святоюрський престол після смерті владики Макарія (Тучапського)²⁰. У 1548 р. на Пйотрковському генеральному сеймі король Жигимонт-Авґуст підтвердив цей привілей («*Expectativa Marci Balaban super vladicatum Leopoliensem*»), попередньо окресливши юрисдикцію Балабана над «грецьким клиром і монастирями Галицького, Кам'янецького, Крилоського на інших повітів цього Львівського єпископату»²¹. Іншим канди-

датом на єпископство, якому надали право експектативи (5 квітня 1595 р.²²), був Іван Балабан, племінник львівського владики Гедеона. Однак цього разу скористатися монаршим привілеєм на «подавання хлібів духовних» номінат на Святоюрську катедру не зміг.

Аби хоча б частково врегулювати проблему, Жигимонт III 23 квітня 1589 р., під час генерального сейму, на прохання київського митрополита Онисифора (Петровича) та інших руських єрархів, видав грамоту про порядок адміністрування столовими маєтками Православної церкви у період вакантності владичих престолів, поклавши відповідальність за це на катедральні крилоси²³. Згідно з королівським «*jus spoli*», крилошанам («*kryłozane u duchowienstwo starszoie zakonu hreczeskoho, przy koźdey cerkwy hołownoy buduczynie*») надавалося «ділчне право» урядувати земельними посілками, грошовими легациями й «церковними скарбами» до часу номінації наступного святителя²⁴. У 1631 р. сеймова конституція, під загрозою штрафу в 3000 польських зол., заборонила шляхтичам займати церковні бенефіції в час вакантності єпископських катедр, «аби не діялися наїзди і гвалти»²⁵.

Як слушно зауважив М. Дмитрієв, утвердження в другій половині XVI ст. у Речі Посполитій станової монархії, що супроводжувалося перерозподілом влади між королем і світськими феодалами, унеможливило організацію ефективного управління Православною церквою, оскільки це суперечило державній «рації стану». Кризу «права патронату» поглиблювала й та обставина, що різні суспільні групи (передовсім шляхта, церковні братства й міські корпорації) прагнули встановити свій контроль над окремими церковними інституціями. Наприкінці XVI ст. ці спроби активного втручання в духовну юрисдикцію (що, на думку М. Дмитрієва, «були прямим наслідком кризи традиційної системи патронату») змусили єпископат Руської церкви ініціювати заходи з відновлення втраченої влади над церковними інституціями різного рангу²⁶.

Іншим суб'єктом світського впливу на організаційну структуру Руської церкви були різноманітні соціальні та громадські корпоративні об'єднання, що намагалися контролювати православне духовенство²⁷. Йшлося насамперед про магістрати великих міст і церковні братства, діяльність яких наприкінці XVI ст. стала виразним викликом для українсько-білоруського єпископату, підважуючи канонічні засади організації Церкви. Є відомими випадки передавання єрархом свого «права подавання» щодо храмів міщанам (як це, зокрема, вчинив у 1542 р. митрополит Макарій щодо віленських православних церков). Стосовно окремих єпископських катедр почав практикуватися «колективний патронат» шляхти (як це було у Волинській землі та Києві) чи боярства (як у Полоцьку, де 1559 р. бояри стали «опікунами» місцевого Святософіївського собору)²⁸.

На прикладі православних (і почасти унійних) монастирів Київської митрополії²⁹ застосування «права подавання» для XV – першої половини XVII ст. простежив київський дослідник Сергій Горін. Зосередивши свою увагу на владичому патронаті, історик на підставі масового джерельного матеріалу переконливо довів, що «право патрона розпоряджатись і користуватись духовними посілками було порушенням номінальних прав обителі, але звичай узаконив цю практику». Висновок С. Горіна більш ніж несподіваний: «„Теоретична“ модель патронату на Волині реалізовувалася, по суті, в усіх його виявах, окрім найважливішого – власницького. Земля тут так ніколи і не належала церковним інституціям на безумовному праві, що посилювало залежність релігійного життя Православної Церкви від лаїків [...]. Загалом монастирі, котрі перебували в приватному подаванні, цілковито залежали від своїх патронів, які надавали устава, фактично призначали ігуменів, були учасниками судових справ і, головне, розпоряджалися та користувалися духовними маєтками»³⁰.

Подібним чином реалізувалося «право подавання» і в руських єпархіях. На його регіональну специфіку впливали головню характер приватновласницьких відносин у тому чи іншому воеводстві та присутність у ньому королівської влади³¹. Так, скажімо, право поставлення галицьких намісників у XV ст. перейшло до королівської адміністрації, а в

середині того ж століття «опекальництво» (тобто ктиторські права) над Крилоським монастирем (і, очевидно, катедрою) король передав галицькому старості Станіславові з Ходеча³². Цей ктитор отримав від короля Казимира Ягайловича безпрецедентні, як для світської особи, повноваження, що частково належали до юрисдикції генерального намісника й крилошан – право духовного суду над селянами з церковних маєтків і (sic!) православними священиками, а також дозвіл збирати церковні податки (куни) з православного духовенства на умовах, які колись були визначені галицькими митрополитами³³.

Таким чином, реальний контроль над Православною церквою у Галицькій Русі та, можливо, на Поділлі в другій половині XV ст. перейшов до сумнівної репутації світських «опікунів»-ктиторів Галицького владництва та королівської старостинської адміністрації. Завдяки ж «праву подавання» номінації на церковні уряди (передовсім генерального намісника) тут здійснювалися з благословення не православних, а римо-католицьких єрархів³⁴. Формально ця практика передбачала звичну процедуру, коли місцевий староста – представник польського монарха – перебирав на себе управління катедрою та її майном у час вакантності єпископського престолу. Та насправді застосування «права подавання» перетворилося на звичайну економічну угоду, з подальшою узурпацією на багато десятиліть прав і прерогатив православного пастиря.

Цю тенденцію підтверджує хоча б угода від 28 червня 1458 р., згідно з якою галицький староста Станіслав з Ходеча продав «опікунство» над Крилоським монастирем-катедрою («Tutoriam Krylosensis alias Opiekalnicstwo»³⁵) із сс. Благовіщення й Підгороддя шляхтичеві Роману з Осталовичів за 25 польських гривень на тих самих умовах, які були встановлені попередньо польським монархом³⁶. За цією угодою, «опікун»-колятор Крилосу отримував право на: 1) прибутки з бенефіцій Крилоської катедри; 2) грошові штрафи, що сплачувалися духовенством згідно з рішеннями духовного суду (традиційно ці оплати надходили до галицького митрополита чи єпископа); 3) щорічний церковний податок «куниче» (катедратик, столове). Також (це було прецедентом у тогочасних реаліях Польсько-Литовської держави) колятор-«опекальник» здобув юрисдикцію над священиками «під монастирем Крилоським»³⁷.

Той самий Станіслав з Ходеча у 1472 р. подарував представникові катедрального крилосу – крилошанину Іванові з Крилоса («honorabilis Ivan, canonicus in Krylosz»; він, мабуть, був намісником (першим крилошанином)), сіножать Читанів³⁸. 15 вересня 1475 р. місцеблюстителеві Галицької катедри Андрію (Свистельницькому) «для помноження його адміністрації» було надано Перегінський монастир «із селами» (їхній перелік у документі відсутній), але невдовзі ці права польський монарх передав жидачівському старості Збожному, а ще пізніше обителлю заволодів (за 100 гривень) жидачівський військый Мацей Гембіцький з Куропатників. Казимир IV своїм привілеєм з 1475 р. підтвердив згоду «Всечесного і шляхетного Андрея Свистельницького» перебрати згаданий бенефіцій з рук шляхтичів (очевидно, русинів за походженням) Федора, Федька й Андрія та увійти у володіння королівським маєтком Новиця у Галицькому повіті³⁹.

Отже, право патронату над Галицькою катедрою польський король зазвичай здійснював не особисто, а через свого урядника – місцевого старосту, що, як з'ясувалося, цілком міг «орендувати» його іншій зацікавленій особі. Причому «туторія або опекальництво Крилоського монастиря» передбачала не тільки реалізацію звичних у такій ситуації прерогатив королівської влади над Руською церквою, але й відверту узурпацію багатьох церковно-адміністративних повноважень генерального намісника Галицької єпископії, який тоді був главою місцевої православної адміністрації. З одного боку, дії королівського старости були цілком законними – від імені короля він управляв церковним бенефіцієм Успенської катедри в період її вакантності. Та, з іншого боку, передавання світському урядникові функцій нагляду за православним клиром, які зазвичай здійснювали владика, а також трактування адміністративних обов'язків щодо Галицької

епархії як предмету купівлі-продажу було безпрецедентним втручанням держави у внутрішнє життя місцевої Православної церкви, позбавленої свого канонічного пастиря⁴⁰.

Приклади узурпації представниками королівської адміністрації ктиторських прав над руськими церквами у Київській митрополії не поодинокі. «Примушування» Православної церкви до опіки над нею спостерігається в цей час і в інших руських владцтвах, що дає підстави розглядати це явище як вияв ширших тенденцій у зміні правового становища окремих українсько-білоруських владцтв. Зокрема, наприкінці XV – на початку XVI ст. турово-пинський єпископ Васіан змушений був просити захисту у великого князя литовського Александра Ягеллончика перед зазіханнями на його єрархічні прерогативи з боку власників Пинська – князів Івана та Федора Ярославичів, які намагалися навіть видавати від свого імені дозволи на будівництво нових православних храмів та обсаджували вакантні церковні бенефіції без згоди і відома місцевих пастирів⁴¹. У 1562 р. король Жигимонт-Август, надаючи у пожиттєве володіння Предтечинський монастир у Полоцьку шляхтичеві Боркулабу-Корсакові, передав йому і «право подавання» на православну обитель, що передбачало перехід до її колятора низки повноважень, котрі зазвичай були зарезервовані за Церквою (право духовного суду над клиром і монахами, безпосередня юрисдикція над місцевими священиками, ченцями й вірними, які жили на монастирських землях)⁴². Посилення впливу світських вельмож на Православну церкву простежується також у Турівській епархії. Тут на початку XVI ст. місцевий єрарх скаржився великому князеві Александру на пинських князів, котрі, ігноруючи владу єпископа, самовільно призначали духовних отців у православні парафії та «почали церкви новья безъ воли и безъ благословенья его въ мѣстахъ и по волостяхъ закладати и будувати»⁴³. Відомі й інші випадки узурпації бенефіціїв Православної церкви. Так, за розпорядженням короля Жигимонта Старого в Холмській катедрі були конфісковані сс. Тишин (Цешин), Стрижів і частина с. Плаваниці. Їх передали холмському римо-католицькому єпископові на підставі того, що нащадки донаторів православних святинь переважно перейшли на латинство⁴⁴.

У своїх претензіях на ктиторство над місцевою Руською церквою латинські архієпископи базувалися на привілеї короля Ягайла з 1412 р. про перенесення осідку римо-католицької митрополії з Галича до Львова (цей акт передавав «опіку» над «єретиками та схизматиками» у Львівській архієпархії саме латинському єрархові), а також на іншій грамоті того ж монарха від 6 жовтня 1423 р. про право львівського архієпископа наглядати за «єретиками й схизматиками» на території Галичини, аби ті не завдавали «шкоди» Католицькій церкві. Наприкінці XV – на початку XVI ст. «опікуном» Галицької епархії став Станіслав з Ходеча, староста львівський, галицький і кам'янецький. Збереглася його грамота від 28 квітня 1518 р., якою підтверджувався продаж ковалем Лаврентієм земельної ділянки при монастирі Св. Онуфрія у Львові хутровику Стецькові та Кравцеві Андрію⁴⁵.

Ще чіткіше прерогативи львівського архієпископа щодо місцевих русинів окреслені у грамоті 1509 р. (неодноразово підтверджувалися польськими монархами впродовж XVI–XVII ст.⁴⁶). Цим королівським привілеєм латинському єрархові надали право іменувати православних намісників у Галицькому владцтві (Львові, Галичі та «інших місцях»), що фактично означало делегування Римо-католицькій церкві королівського «права патронату», попередньо відібраного від «панів Ходечів»⁴⁷. Щоправда, привілеї не стосувався православних священиків, поставлення яких у парафії залишалося за київським митрополитом і місцевими намісниками⁴⁸. Першим відомим випадком іменування православних намісників львівськими архієпископами є поставлення на Святоюрську катедру руського шляхтича Яцька (Гдашицького) в 1522 р. – на прохання дигнітаріїв земель Русі й Поділля та київського митрополита, однак «за згодою Бернардина, архієпископа львівського»⁴⁹. Численні приклади з першої третини XVI ст. засвідчують, що здобуте «право патронату» латинські єрархи Львова намагалися реалізувати, цілком

ігноруючи духовну юрисдикцію київського митрополита. Так, у 1549 р. другий з черги львівський владика Арсеній (Балабан) отримав уряд єпископа саме на основі презентаційної грамоти латинського архієпископа, який серед іншого «милостиво» дозволяв православному архиєреєві висвячувати «попів грецького обряду» («consecrationum poron[um] ritus gra[esci]»)»⁵⁰. 15 серпня 1570 р. король, на прохання латинського архієпископа Станіслава Сломовського (1565-1575), наказав львівському старості усунути перешкоди з боку шляхтичів Грицька і Васька Балабанів для «спокійного посідання Йоаном (Лопаткою-Осталовським) Львівського владитства» та «уділення сакраментів» у катедрі Св. Юра⁵¹.

На те, що місцеві православні архиєреї усвідомлювали значення «права подавання» для збереження свого юрисдикційного статусу та легального правового становища у Речі Посполитій, вказує укладена 1595 р. (очевидно, урядниками православної консисторії) «Instructio około podawania władyki lwowskiego»⁵². Навіть після легалізації православної єрархії в Речі Посполитій 1632-1633 рр. львівський архієпископ пробував поширити свою духовну юрисдикцію на тогочасного львівського владика Арсенія (Желиборського). Так, 21 жовтня 1644 р. ординарій Львівської латинської архієпархії Станіслав Гроховський (1633-1645) оскаржував єпископа Желиборського в тому, що той не з'явився за його позовом до консисторського суду, нібито порушив «коронну конституцію» 1643 р. та не прибув на провінційний синод Римо-католицької церкви в Речі Посполитій⁵³.

Про нав'язливий і водночас принизливий контроль латинських архієпископів, надзвичайно обтяжливий для православних русинів, йдеться у полемічному трактаті «Навіти» (датується 1667-1671 рр.) невідомого православного автора. Серед інших кривд «руської грецької віри» там фігурує й сумнозвісне «право подавання», для подолання якого львівські владика, за поголосом, змушені були відкуповуватися навіть у другій половині XVII ст.: «І в Львові в Вільні і по многих містах в Подгор'ю, і в Подляшу, і на Волиню, і в Литві православним духовним з пресвятими тайнами через місто і ринок до дому православного русина хорого іти не вольно, і заборонили ляхи от кількадесят літ донині. Ані умерлого православного русина через місто в Львові і в розних містах нести звичаєм християнським не вольно і не позволяють, і за то ляхи і студенти православних людей б'ють, безчествують з попущення ксендзов [...]. А во Львові єпископове наші православніє самому арцибіскупові первей дають шесть тисячей золотих, аби пустил в місто Львов і діоцезію обняти позволил, бо іначей барзо боронить, шкодить і перечить нашим арцибіскуп, неслушне ся втручаючи [...]. Тіє ж ляхи в повітах і містах Львові, Вільні, Берестю, Полоцьку, в Каменцю, в Галичу, в Перемишлю, Дорогичині і во прочіих повітах і містах многих заборонили русі православної шляхте і мешчанам, аби не били жадним урядом»⁵⁴. Це призводило до хаосу й дезорганізації в системі управління Галицьким (Львівським) владитством і загалом ослаблення позицій Православної церкви в регіоні – втрати нею земельних посілостей і, значною мірою, контролю за діяльністю духовенства й життям мирян.

***   ***   ***

Специфіка правового статусу Галицької (Львівської) єпископії під владою Польсько-Литовської держави у XV–XVII ст. полягала в тому, що тут королівські привілеї для Української церкви до 1590-х рр. не були конфірмовані на місцевому рівні і застосовувалися вибірково. Легальність її єрархічних структур забезпечувалася «правом подавання» монархами кандидатів на владичу катедру й інші церковні уряди. Іншим суб'єктом цього права з кінця XVI – упродовж XVII ст. були розмаїті соціальні та громадські корпоративні об'єднання – магістрати міст (насамперед в її катедральних столицях – Галичі, Кам'янці та Львові) й Успенське ставропігійське братство. Позитивне для Галицької (Львівської) єпархії значення «права подавання» полягало в тому, що воно адаптувало в середовищі місцевої етноконфесійної спільноти західне розуміння власності. Це дало

змогу православним (а пізніше й уніатам) налагодити взаємини зі світською католицькою владою на засадах визнання польського монарха захисником духовних бенефіціїв, гарантом судового імунітету та опікуном духовенства. Однак «право патронату» зазнавало тут модифікацій і змін та суттєво відрізнялося не тільки від своєї теоретичної моделі, але й практики застосування в інших владицтвах Київської митрополії. Водночас негативний вплив «права подавання» зумовлювався переходом права номінації галицьких намісників у середині XV ст. до місцевої державної адміністрації. Безпрецедентне втручання Польсько-Литовської держави у внутрішнє життя місцевої Української церкви відображало ширші тенденції у зміні правового становища православ'я. На початку XVI ст. ктиторські права на Успенську катедру в Крилосі перейшли до львівських латинських архієпископів (вперше реалізовано ними 1522 р.), що призвело до часткової узурпації ними повноважень руського духовенства. З 1539 р. Римо-католицька церква реалізувала «право подавання» і щодо Святоюрської катедрі. І лише з проголошенням «нової унії» 1700 р. коляторські повноваження римо-католицьких архієпископів де-факто були реституйовані Варшавським королівським двором. Водночас королівський двір, всіляко сприяючи утвердженню паралельних єрархічних структур Латинської церкви на канонічній території Галицького (Львівського) владицтва, не підтримав ініціативи Риму щодо «навернення» русинів-«схизматиків» й фактично змирився з існуванням у регіоні катедр Української церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Щоправда, деякі вчені (як, скажімо, Людомир Беньковський) з цієї константи виводять помилковий висновок про те, що ця «симфонія» та деякі інші чинники утруднювали православним формування «власних, окремих і незалежних від світської влади організаційних структур». У такому разі устрій Східної церкви, безпосередньо залежний від держави, мав би наражатися на часті зміни і впливи, відповідно до тогочасного суспільного і політичного дискурсу (Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków, 1969. – Т. 2. – S. 781-782).
- ² Водночас частина дослідників (передовсім польських) стверджує, що причини дискримінації православних у Короні Польській були радше суспільні, аніж конфесійні, пов'язуючи це зі зміною соціальної структури вірних Київської митрополії, серед яких шляхта становила щораз менший відсоток. (Див., наприклад: Gil A. Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. – Lublin; Chełm, 1999. – S. 87).
- ³ Цит. за: Ісаєвич Я. Д. «Навіти» – невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 56; републікація фрагмента пам'ятки: Правда про унію: Документи і матеріали. – [2-ге вид., доповн.]. – Львів, 1968. – С. 67-71 (док. № 41).
- ⁴ Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / [Упоряд. та істор. нарис І. Сковчиляса]. – Львів, 2006. – С. 128.
- ⁵ Litwin H. Status prawny Cerkwi prawosławnej i greckokatolickiej w Rzeczypospolitej w XVII wieku // Barok. – 1996. – Т. 3. – № 2 (6). – S. 11-12. Виразний поділ Божого люду на духовенство та світських осіб (*sacrum* і *profanum*) у християнстві (принаймні західному) пов'язують із зміцненням правової автономії церковних інституцій та формуванням системи бенефіціїв у середньовічній Європі. Важливу роль у цьому процесі відігравали відносини між Церквою й державою – від найвищого інституційного рівня до локальних парафіяльних спільнот. Право патронату (*ius patronatus*), котре з'явилося в Латинській церкві у XII ст., за понтифікату Александра III (1159-1181), протягом середньовіччя і нового часу перетворилося на підставовий юридичний інститут, який регулював взаємини між лаїкатом і Церквою в англіканських, кальвіністських, лютеранських, православних, римо-католицьких та унійних спільнотах (Gaudemet J. Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas. – San Paolo, 1998. – P. 710-720; Szady B. Prawo patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Podstawy i struktura. – Lublin, 2003. – S. 5-7).
- ⁶ Szady B. Prawo patronatu... – S. 6-7.

- ⁷ Флоря Б. Н. Кризис организационных структур православной церкви в XVI в. / Флоря Б. Н. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Москва, 1996. – Ч. 1. – С. 33.
- ⁸ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632. – Warszawa, 1934. – S. 116-120.
- ⁹ Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. / Флоря Б. Н. Древнерусское и славянское средневековье : сборник. – Москва, 2007. – С. 66-67.
- ¹⁰ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / Дмитриев М. В. – Москва, 2003. – С. 35-36.
- ¹¹ Szady B. Prawo patronatu... – S. 6-7. Див. також: O'Day. The Law of Patronage on Early Modern England // Journal of Ecclesiastical History. – 1975. – Vol. 26. – P. 247-260; Fuhrmann R. Kirche und Dorf. Religiöse Bedürfnisse und kirchliche Stiftung auf dem Lande von der Reformation. – Stuttgart; Jena; New York, 1995; Greco G. I giuspatronati laicali nell'età moderna // La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea / Cur. G. Chittolini, G. Miccoli. – Torino, 1986. – P. 533; Landau P. Jus patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts. – Köln; Wien, 1975; Sieglerschmidt J. Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts in 15. und 16. Jahrhundert. – Köln; Wien, 1987.
- ¹² Добрянській А. Історія єпископів трьох соединених єпархій, Перемишльської, Самборської и Саноцької, отъ найдавнішихъ временъ до 1794 г. – Львовъ, 1893. – С. 16; Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви... – С. 333-334; Его же. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. – Москва, 1992. – С. 73; Szady B. Prawo patronatu... – S. 147-148, 150. Див. також: Abraham W. Początki prawa patronatu w Polsce. – Lwów, 1889.
- ¹³ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / Дмитриев М. В. – Москва, 2003. – С. 35-36; Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 51-54; Chodynicki K. Kościół prawosławny... – S. 120-123, 127, 135-138; Szady B. Prawo patronatu... – S. 35-40.
- ¹⁴ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Гудзяк Б. : [пер. М. Габлевич; під ред. О. Турія]. – Львів, 2000. – С. 85. Борис Флоря наводить численні приклади надуживання шляхтою «правом патронату» в руських землях Речі Посполитої XVI ст. Водночас учений зауважує, що втручання світських землевласників у церковну адміністрацію часто були спричинені їхньою ширною стурбованістю станом справ у Церкві. Загалом шляхта як суспільний стан була «зацікавлена в тому, аби Церква як організація функціонувала нормально та могла виконувати властиві їй функції виховання й наставлення пастви»: Флоря Б. Н. Кризис организационных структур... – С. 37-40 (цит. на с. 39). Див. також: Дмитриев М. В. Центробежные и центростремительные тенденции в развитии европейского христианства в XVI–XVII вв. / Дмитриев М. В. // Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – Москва, 1996. – Ч. 1. – С. 37-40.
- ¹⁵ Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 76. Див. також висновки К. Ходиніцького, який доводить позитивний вплив «права подавання» на Руську церкву, котра завдяки цьому інститутові здобула більш самостійний статус у Польсько-Литовській державі й домоглася поширення на свої структури норми непорушності церковних посілостей. На думку дослідника, королі, вважаючи себе власниками церковних маєтків («власність наша господарська»), виявляли послідовну турботу про матеріальний добробут Православної церкви, для чого вони й передавали її бенедикції під «опіку» світських осіб: Chodynicki K. Kościół prawosławny... – S. 119-120, 151-156.
- ¹⁶ Chodynicki K. Kościół prawosławny... – S. 109-114, 160-161 (характеристика інституту ктиторства в Східній церкві); Ejusd. T. z. prawo «podawania» w Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w. // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. – Poznań, 1932. – Rok 1931. – T. 5. – S. 45-48 (цит. на с. 48). Підсумовуючи, автор називає три джерела формування моделі «права подавання», котре застосовувалося щодо Київської митрополії: 1) візантійське «право ктиторства»; 2) устрій Польсько-Литовської держави; 3) канонічне право Латинської церкви.

¹⁷ Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 133-135. Див. також: Грушевський М. Історія України-Руси / Репр. вид. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 483-484; Флоря Б. Н. Кризис организационных структур... – С. 33-34; Chodyncki K. Kościół prawosławny... – S. 170-171 (згідно з цим автором, причина підлеглості руського духовенства у маєтках коляторів парафій світській юрисдикції полягала, з одного боку, в надуживаннях світських осіб та державної адміністрації, а з іншого, – в низькому авторитеті православної єпархії). Втручання польської шляхти в духовну юрисдикцію українсько-білоруських владик засвідчує королівський привілей Казимира IV для перемишльського єпископа Йоана з 1469 р., «аби шляхта польська [духовенство руське] не обтяжувала, не судила, справ супружних до себе не притягувала і священників з їхніх парафій не проганяла» (цит. за: Добрянській А. Історія єпископовъ... – С. 31; інші приклади дискримінації православного клиру цього владичтва розглядаються на с. 32-33).

Водночас польська історіографія воліє наголошувати на позитивному значенні королівської «опіки» над Руською церквою, що уможливила захист її майнових прерогатив і правовий імунітет від втручання в її внутрішнє життя світських осіб. Класичним зразком такого незбалансованого підходу є ґрунтовна монографія історика Казимира Ходиницького: Chodyncki K. Kościół prawosławny... – S. 151-153.

¹⁸ Див. аналіз практики права подавання в українсько-білоруських землях Польсько-Литовської держави: Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви... – С. 54-63.

¹⁹ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... – С. 36-37; Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви... – С. 43-45, 107-110; Его же. Отношения государства и церкви... – С. 66-67; Chodyncki K. Kościół prawosławny... – S. 160. Див. також: Владимирский-Буданов М. Ф. Церковные имущества в Юго-Западной России в XVI в. // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ (далі – Архив ЮЗР). – Київ, 1907. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 118-121; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник : у 3 кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 172-184 (розгорнутий опис руської практики права подавання у Київській митрополії XV–XVI ст.); Чистович И. Очеркъ истории Западно-Русской Церкви. – Санкт-Петербургъ, 1884. – Ч. 2. – С. 196-206.

²⁰ Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі – НМЛ). – Ркл-141. – С. 365-366.

²¹ НМЛ. – Ркл-141. – С. 366-367. Опубл.: Архивъ ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 30-31 (док. № XVIII).

²² ЦДІА України у Львові. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 284. – Арк. 1 (витяг з Львівських ґродських книг).

²³ Див. упис у «Золоту книгу» Львівської єпархії «Privilegium Sigismundi Tertii pro Bonis post mortem Episcoporum per Capitulares administrandis»: НМЛ. – Ркл-142. – С. 221-228 (текст привілею польською та латинською мовами). Грамота була видана з огляду на численні скарги ктиторів Руської церкви («*blahoczestywyie kniazu, ranowe szlachta u poboznych zywtow ludu*») про «*bolszoie spustoszenie*» наданих ними церковних бенефіціїв. Після смерті їхніх володільців (митрополитів, єпископів, архимандритів, ігуменів тощо) церковні добра переходили в руки світських вельмож – місцевих воєвод, старост та інших королівських урядників, які спустошували їх, не зважаючи на волю ктиторів, православного духовенства та державне право.

²⁴ Ця прерогатива крилошан пояснювалася у королівському привілеї тим, що «*tolko samy kryłozane kozdoie cerkwy sobornoie, to iest protopopa u starszyie z nym prezwytery iako dedyczy u imeney cerkownych*» (НМЛ. – Ркл-142. – С. 222-224).

²⁵ «Золота книга» // НМЛ. – Ркл-141. – С. 371-372; Volumina legume. – Petersburg, 1859. – Т. 3. – Р. 669.

²⁶ Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом... – С. 39.

²⁷ Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 139-140.

²⁸ Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 141-142.

²⁹ Див. спробу простежити соціальні аспекти права подавання на прикладі православних монаших спільнот у статті, автор якої дійшов висновку про введення на початку XVI ст. «в поле писаного права юридичних норм, які надкодовували соціальну реальність на мікрорівні, у межах окремого монастиря; відтак створювались нові ідеальні рамки у вигляді абстрактних норм публічно-правового акту, які згодом мали наповнюватися реальною соціальною практикою – у часи, коли поняття соборності й патронату на персональному рівні підлаштовувалися під новий механізм

- розподілу влади, який поступово поривав із Середньовіччям»: Поліщук В. Патрон без права подавання: привілеї князя К. І. Острозькому на Жидичинський монастир 1507 і 1511 рр. // Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. праць / [під ред. В. Собчука]. – Кременець, 2007. – С. 23-39 (цит. на с. 37). Див. також: Атаманенко В. Маєткове забезпечення Церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. (за матеріалами описово-статистичних джерел) // Там само. – С. 57-68.
- ³⁰ Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII ст.). – Львів, 2007. – С. 26-45 (цит. на с. 42, 45); Його ж. Право подавання (на прикладах волинських монастирів XVI – першої половини XVII ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 3-11. Див. також міркування Бориса Флорі про застосування права подавання щодо монастирів у Східній і Центральній Європі: Флорія Б. Н. Отношения государства и церкви... – С. 69-72. У давнішій праці Казимира Ходиницького також детально обговорено світський патронат над православними обителями: Chodynicki K. Kościół prawosławny... – S. 139-150.
- ³¹ Регіональну практику «права патронату» на прикладі Володимирсько-Берестейської єпархії XVIII ст. описано у: Wereda D. Kolatorowie parafii unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku // Roczniki Humanistyczne. – 2000. – Т. 48. – Zesz. 2. – S. 113-143.
- ³² Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали / Крип'якевич І. : [упоряд. М. Капраль]. – Львів, 1994. – С. 77; Його ж. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки ЧСБВ. – 1926. – Т. 2. – Вип. 1. – С. 98-99. Коментар: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 432-433.
- ³³ «Omnes popones sub monasterio Krylos degentes coram illo pro omnibus excessibus in iudicio spirituali respondere tenebantur» (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Lwów, 1878. – Т. 7. – S. 94-95 (док. № LI)).
- ³⁴ Відомий український історик Церкви Микола Чубатий характеризував це явище так: «Первісна влада митрополичого управителя над Галицькою єпархією була велика. Він мав, мабуть, усі права єпископа, крім права святити духовних. Влада митрополичого управителя поволі дегерувалася, пізніше переходила в руки світських людей, а на початку XVI століття навіть право іменувати митрополичого намісника засвоїв собі львівський [латинський] єпископ» (Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим; Нью-Йорк, 1965. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 231-232).
- ³⁵ Золота книга» // НМЛ. – Ркл-142. – С. 153-155 (упис облятованого 1690 р. від імені владики Йосифа (Шумлянського) в Галицькому гродському суді акту «Tutoria Cathedralis in Kryłos, et villarum Podgrodzie et Błahowiszczenie», внесеного у Галицькі земські книги 1458 р. Станіславом з Ходеча, галицьким королівським старостою, у справі «tutoriam monasterii Kryłos, alias opieka demstwo nobis per Serenissimum D[ominum] n[ost]rum regem comissam nobili Roman de Mstałowicze»). Опубл.: AGZ. – 1878. – Т. 7. – S. 94-95 (док. № LI).
- ³⁶ Див. упис у Галицькому гродському суді в 1690 р. грамоти Станіслава з Ходеча, галицького старости (її оригінал «пропав через козаків, які спустошували землі»), про запис шляхтичеві Роману з Мсталовичів на туторію монастиря Крилоського («або на митрополита») 1458 р., з одночасною передачею юрисдикції над попами Галицького повіту («Золота книга» // НМЛ. – Ркл-141. – С. 230-233; див. також: Там само. – Ркл-142. – С. 153-155). Грамота опубл.: AGZ. – 1878. – Т. 7. – S. 94-95 (док. № LI); 1887. – Т. 12. – № 4286. Документ розглядають: Макарій (Булгаков). История Русской Церкви. – Москва, 1996. – Кн. 5. – С. 124-125 (привілеї на «опекальництво» Крилоським монастирем помилково датовано 1508 р.); Рудович І. Коротка історія Галицько-Львовської єпархії. (На основѣ грецькихъ жерель и иншихъ новѣйшихъ підручникѡвъ). – Жовква, 1902. – С. 25; Ульяновський В. І. Історія церкви... – 1994. – Кн. 2. – С. 110; Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Wien, 1878. – Bd. 1. – S. 471-473.
- ³⁷ «Cum omni iure et paenis spiritualium, que ab antiquo adiacere et pertinere spectantur pro tutore dicti monasterii Crilosz, alias na mitropolita, ac etiam cum marduribus de poponis districtus Hal[iciensis], ab antiquo super metropolitum exigendis annis singulis... et omnes popones sub monasterio Crilos degentes non coram alio nisi ipso Roman pro omnibus excessibus in iure spirituali respondere debebunt». (Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 432). Див. також: Крыловский А. [Предисловие] // Архив ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 14-19.

- ³⁸ Архів ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 7-8 (док. № III). Коментарі: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 432; Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 32.
- ³⁹ «Datus est consensus Venerabili et g[e]n[er]oso Andreae Swistelnicki super eximenda bona regalia Nowicza dicta in terra et districtu Haliciensi sita de manibus nobilium Fiedor, Fiedko et Andreae de ibidem. Ibidem, eodem, die regia majestatis dedit monasterium Perehinsko cum villis ad idem pertinentibus pro augmento suae administrationis» (Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. XVIII. – № 64. – Арк. 1-1 зв. (засвідчений оригінал королівської грамоти Станіслава-Августа від 27 травня 1766 р., де наведено витяг з Коронної Метрики привілею Казимира IV від 1475 р. для о. Андрія Свистельницького)).
- ⁴⁰ Борис Флоря вважає, що травнева угода 1458 р. не отримала королівського підтвердження і не вступила в дію, що змусило зацікавлені сторони повернутися до статусу-кво: Флоря Б. Н. Исследование по истории Церкви... – С. 412.
- ⁴¹ Walczak W. Struktura terytorialna unickiej eparchii turowsko-pińskiej w XVII–XVIII wieku // Studia z dziejów i tradycji metropolii kijowskiej XII–XIX wieku / Red. A. Gil. – Lublin, 2009. – S. 217-218.
- ⁴² Chodyncki K. Kościół prawosławny... – S. 170.
- ⁴³ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 468-469.
- ⁴⁴ Gil A. Prawosławna eparchia chełmska... – S. 83.
- ⁴⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1 (оригінал на пергаменті).
- ⁴⁶ Оригінал грамоти Жигимонта I львівському архієпископові Бернардину від 15 квітня 1509 р. про право номінувати намісників православного обряду у Львові та Крилосі, а також підтвердні привілеї з 1523, 1537 і 1608 рр. зберігаються в: ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 1. – Арк. 1; № 3. – Арк. 1; № 5. – Арк. 1; № 45. – Арк. 1-2. Див. також упис конфірмаційного привілею Жигимонта I від 1523 р. для львівського латинського архієпископа на право нагляду за руським духовенством у Львові та Крилосі у «Золотій книзі» Львівської єпархії: НМЛ. – Ркл-141. – С. 213-215. Аналіз документів: Кметь В. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег : наук. зб. із церковної історії. – 2001. – Ч. 3. – С. 140; Рудович І. Коротка історія... – С. 27. Див. також: Чистович І. Очеркь истории... – Ч. 1. – С. 178-179.
- ⁴⁷ Отто з Ходеча, руський воевода та галицький, коломийський і снятинський староста, разом зі своїм братом Станіславом, львівським старостою, отримали (купили) коляторські права на Крилоську катедру в 1458 р.
- ⁴⁸ Архів ЮЗР. – 1904. – Ч. 1. – Т. 10. – № 1; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 433; Макарий (Булгаков). История... – Кн. 5. – С. 125 (у коментарі до сучасного видання цієї фундаментальної праці слушно зауважено, що тоді кандидатів у намісники на території Львівської єпархії латинський архієпископ лише пропонував (презентував), натомість саму процедуру номінації проводили представники королівської адміністрації на місцях (Там же. – С. 445 (прим. 90)). Див. також: Chodyncki K. Kościół prawosławny... – S. 130-131 (автор помилково стверджує, що 1451 р. замість ліквідованої Галицької митрополії з'явилося Галицьке православне владіцтво).
- ⁴⁹ ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 2. – Арк. 1. Привілей Яцькові (Гдашицькому), на прохання львівського владики Балабана, був конфірмований 6 лютого 1585 р. у Варшаві королем Стефаном Баторієм (Там само. – № 30. – Арк. 1-2). Див. також упис цього привілею у «Золотій книзі» Львівської єпархії: НМЛ. – Ркл-141. – С. 212-213.
- ⁵⁰ ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 19. – Арк. 1-1 зв. (тогочасний витяг з обляти привілею).
- ⁵¹ «Золота книга» // НМЛ. – Ркл-141. – С. 229-230.
- ⁵² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 493/III. – С. 19-21 (копії XIX ст.).
- ⁵³ Archiwum archidiecezji lwowskiej w Krakowie (Archiwum arcybiskupa B. Baziaka). – Acta actorum consistorii ecclesiae metropolitanae Leopoliensi. – Sygn. KK-14. – K. 522-522 v.; Sygn. KK-9. – K. 884-885.
- ⁵⁴ Цит. за публікацією нарративу, виявленого Ярославом Ісаєвичем серед рукописів колишньої Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина: Ісаєвич Я. Д. «Навіти»... – С. 55-57 (републікація: Правда про унію... – С. 68 (док. № 41)).

Капраль М. М.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ІЄРАРХІЧНІСТЬ У РЕМІСНИЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ В РАНЬОМОДЕРНОМУ МІСТІ (НА ПРИКЛАДІ ШЕВСЬКОГО ЦЕХУ ЛЬВОВА XVII-XVIII СТ.)

У статті досліджується соціальний статус та місце в ранньомодерному соціальному середовищі Львова ремісників-шевців. За численними актовими джерелами наводяться приклади захисту та боротьби львівських шевців за власну честь та статус свого ремесла.

Ключові слова: соціальний статус, ремесло, шевський цех, Львів, ранньомодерне суспільство.

Kapral M. M.

SOCIAL STATUS AND HIERARCHY IN ARTISAN ENVIRONMENT OF MODERN CITY (FOR EXAMPLE THE LVIV SHOEMAKERS OF THE 17th and 18th CENTURIES)

The article examines the social status and place of artisans-shoemakers in early modern social environment of Lviv. According to the numerous sources it was revealed the examples of protection and the fight of Lviv shoemakers for the honor and the status of their craft.

Keywords: social status, handicrafts, shoe shop, Lviv, early modernist society.

Традиційне, домодерне суспільство, ідеологічні основи якого підірвала тільки Французька революція наприкінці XVIII ст., було чітко ієрархізоване за суспільними станами. Дослідники чітко виявляють три відмінні групи населення, які умовно ще з часів середньовіччя поділялись за суспільними функціями на тих, хто воює, молиться та працює (*bellatores, oratores, laboratores*)¹. Таким чином, віддавна серед загалу населення виокремилися три великі стани: шляхта, духовництво та третій стан (“плебеї”). В межах цих трьох великих станів також існувала певна градація. Третій стан поділявся на міщан та селян. З перших у найкращому становищі були купці, що, на відміну від ремісників, не займалися фізичною працею, заробляючи “на хліб насущний”.

Серед ремісників також виокремлювалися “шляхетніші” ремесла золотарів, малярів, аптекарів, різників тощо, які з різних причин займали привілейованіше становище у шевському середовищі. З одного боку, вищий статус мали ті ремісники, що займалися виготовленням мистецьких виробів, а з іншого, – ремесла, які забезпечували більший прибуток, внаслідок майнового становища мали привілейований статус. Фізична праця з “брудним” матеріалом (глиною, металом, шкірою і т. д.) знижувала суспільний престиж ремісника в очах привілейованих прошарків населення.

Соціальний статус шевця

Шевці перебували в певному визначеному історично прошарку суспільно-станового суспільства². На це впливали різні економічні, соціальні, культурні фактори: ціна на їхні вироби, вартість нерухомості, розпорядження майном за заповітами, розташування в престижних чи непрестижних районах міста тощо. З огляду на це історики по-різному визначають у різних містах суспільну вагу шевців поряд з іншими ремісниками³. Більшість із них погоджуються, що шевців можна орієнтовно кваліфікувати як представників середньої верстви чи прошарку міського населення. У міських актах щодо шевця, навіть якщо він займав посаду цехмістра, був багатим, мав кам'яницю в середмісті⁴, завжди вживали слово “чесний” (*honestus*), а для всіх міщан-купців, які могли мати менше майна та капіталу, ніж окремі ремісники, застосовувалася постійно словесна формула “славетний” (*famatus*).

Львівські шевці дбали про повагу до своїх осіб як репрезентантів чесного ремесла, що гідно заробляють на своє життя важкою працею. Деякі з львівських ремісників та купців бачили себе вищими в суспільній ієрархії, з чим не завжди погоджувалися шевці. У 1716 р. відбулася характерна розмова між сусідами шевцем Яном Хрусельовичем та різником Яблоновським⁵. До шевця якимось прийшов учень різника, ніби чогось побоюючись. Невдовзі за учнем зайшов Яблоновський та поганив його за втечу до сусіда. При виході з кімнати Яблоновський сказав: “Хлопцю, ти що прийшов до шевця нап'ятки вилізувати”. На це Хрусельович відізвася: “Чи ваша милість є чимось кращим від мене, таким самим міщанином та ремісником, як і ваша милість”. Яблоновський розгнівався у відповідь: “Мурвий сину, хто ти є, я – різник, а ти – швець”. Потім надійшов якийсь шляхтич на прізвище Смігурський, що тільки зауважив, як розпочалася бійка між двома ремісниками: шевцем та різником, котрі не могли визначити, хто поважніший у міському суспільстві.

Прямий вияв певної ієрархічності чи престижності ремесла можна було побачити під час міських процесій, де брали участь міські корпорації, включно з ремісничими цехами. Найвпливовіші цехи крокували у таких процесіях попереду. На жаль, до нас не дійшов порядок, за яким формувалися процесійні колони у Львові. Але в одному з документів шевського цеху йшлося про боротьбу за очолення саме шевцями у 1693 р. урочистої ходи під час зустрічі короля Речі Посполитої. Готуючись до цієї події, шевські цехмістри видали з цехової скарбниці 7 зл. “пану полковникові дали, щоб шевська хоругва була попереду, а принаймні її з мулярською не носили”⁶.

Характерним свідченням ревного ставлення шевці-ремісники до образи свого ремісничого статусу дає одна родинна сварка з 1706 р. Швець із Сенявщини, цехмістер Казимир Скшекевич не міг стерпіти образи свого ремесла у сварці з власною жінкою Агнешкою Махнучанкою, яка не походила з шевського середовища. Швець скаржився, що вона як тільки пішла до нього жити після одруження, то зразу ж “не хотіла жити в скромності та Божій боязні”. Коли Скшекевич щось їй каже, то вона його “ганьбить негідними словами, шкідливими його ремеслу, що їй слина до губи приносить, не тільки в хаті, але й у дворі”⁷.

У Львові на Підзамчі і в інших частинах міста проживали шляхтичі, знаходились численні монастирі та костели різних віровизнань. Сусідські стосунки часом склалися по-різному, особливо коли майновий стан шляхти-голоти наближався до міщанського або й був суттєво нижчим. Але в таких випадках урядові та судові установи чітко відслідковували станові межі і не дозволяли “плебеям” ображати привілейовані прошарки суспільства. Так, 1686 р. Марина Страдецька “з шумом та гуком” увійшла до своєї боржнички шляхтянки Домарацької зі словами: “А чи віддаш мені чоботи мої, чи не віддаш?”⁸. Коли Домарацька відмовилася, шевцьова почала її ображати, обзивати “мавпою”, “шалверкою” та ін. Зі словами “ти мою працю видерла” Страдецька намагалася повернути собі втрачений зиск. Бурграбський суд після заслуховування свідка-шляхтича за

образу шляхтянки наказав ув'язнити Страдецьку, сплатити 6 зл. уряду та перепросити Домарацьку через двох шляхтичів⁹. Іншого разу в 1693 р. швець Яцентій Теодорович був покараний надзвичайно суворо ув'язненням, тілесним побиттям та тимчасовим переведенням у статус підмайстра, коли публічно образив католицького духовного¹⁰.

Селяни, безумовно, знаходилися на нижчому щаблі соціальної ієрархії, ніж будь-який маєтний та повноправний міщанин, передміщанин чи просто житель (*incola*), що проживав у місті. Але деякі документи вказують, що в окремих випадках і селянин, якщо він володів грішми та мав знання з права, міг гідно захистити себе в судових інстанціях Речі Посполитої, наприклад у справі з нецеховим шевцем. У 1696 р. Іван Головський, багатий селянин з селі Жовтанці¹¹, заявив перед бургграфськими актами на нецехового шевця Стефана Чижовського про крадіжку грошей на суму 211 зл. Головський прийняв шевця в дім та дав йому роботу. Коли він роботу здав, то селянин заплатив йому. Під час розрахунку Чижовський побачив скриньку з грішми, яку Головський не закрив. Непомітно швець забрав з неї “14 талярів, 70 орлянок, малих шостаків на суму 20 зл. і великих шостаків – також на 20 зл., два червоних талярів”. Селянин наполягав на кримінальному переслідуванні шевця та тілесному покаранні з метою повернути гроші. Суд не повністю задовольнив прохання Головського, оскільки шевця вперше спіймали на крадіжці, наказав селянину скласти присягу та підтвердити суму вкраденого. А ув'язнений швець повинен повернути гроші за допомогою своїх сусідів та приятелів, котрі поручаться за нього.

Шевці на урядах

Члени львівської міської ради та нижчі урядовці часто зверху вниз дивилися на загал ремісників. У 1716 р. відомий член львівської руської нації (руський старший), старійшина Львівського Успенського братства Симон Гребінка¹², трохи випивши, обізвався на ратуші Крістіана Бема, представника колегії “40-а мужів”: “Ти, шевцю-мученику, не гідний з нами перебувати [на ратуші]”¹³. Цікаво, що Бем був за фахом сідлярем, а не шевцем¹⁴, однак характерним є ставлення саме до шевського фаху як нижчого, негідного, “підлого”, представники якого не можуть бути представлені у владі.

Цікаво, що згаданий у цьому документі сідляр Бем здавав в оренду у своїй кам'яниці в середмісті Львова кімнату саме шевській родині Констинти Комажинського. Під час однієї з суперечок між обома родинами жінка Бема заявила: “Я каменічна [власниця кам'яниці], а ти шевцьова коморничка”¹⁵. На що жінка шевця спромоглася відповісти: “Я шевцьова, а ти сідлярка”, – вважаючи статус шевця цілком рівним статусу сідляра.

Справді, гортаючи реєстри міських урядовців XIV-XVIII ст., починаючи від райців та закінчуючи колегією “40-а мужів”, ми не знаходимо серед міських урядовців очільників шевського ремесла, включаючи цехмістрів. Суспільний статус шевця, що працював з брудною сировиною, якою була шкіра, та продукував взуття, яким люди ходять по грішній землі, не дозволяв йому зайняти місце навіть в колегії “40-а мужів”. Зовсім по-іншому виглядала ситуація у малих містечках, де ремісники-шевці мали більше можливостей досягнути високих посад.

Однак на підзамчанських юридиках шевці непоодинокі пробивалися на посади локальних урядів війтів чи лавників. Цехмістер Іван Городецький з Сенявщини був довговічним війтом на цій юридикі наприкінці XVII – на початку XVIII ст. З 1715 р. відомо про війтівство на Сенявщині іншого шевця, Яцента Ворони¹⁶. У 1712 р. Іван Головецький, також швець, обіймав уряд підзамчанського підвоєводи¹⁷. У першій третині XVIII ст. Іван Росолович обирався жителями підзамчанської юридики лавником, а Іван Пташкевич та Кипріян Хировський – лавниками Святоянської юридики¹⁸.

Наприкінці XVII ст. швець Томаш Ожаровський обирався на війтівську посаду на юрисдикції “його королівської мислості”, за костелом оо. реформатів¹⁹. Використовуючи цю нагоду, Ожаровський вже бачив себе чимось вищим від загалу шевського цеху, що невдовзі вилилося у судові справи. 1693 р. шевці Матій Кавульський, Матій Вольчек, Ян

Вікторовський та Міхал Каніцький з підмайстрами Шимоном Єндою, Антонієм Медичким та Яном Лишковичем оскаржили дії Ожаровського в раєцькому уряді, коли він добився ув'язнення на своїй юридиці п'ять підмайстрів²⁰. Кавульський, один з шевців, в якого працювали ці підмайстри, прийшов з'ясувати ситуацію і просив звільнити їх. Ожаровський же розпочав сварку з ним, далі зачинив в кімнаті, викликав драгуна й також ув'язнив²¹. Коли ж жінка Кавульського прийшла за своїм чоловіком, то й сталося те саме. Хоч вона просила не саджати її до “комори” з підмайстрами, а окремо до пивниці, бо “в місті є окрема в'язниця для чоловіків та жінок”²², Кавульську все-таки посадили у тюрму з підмайстрами, і вона перебувала там кілька днів. Коли вона згадала про владу райців, якої Ожаровський мав би остерігатися, то у відповідь почула зухвале: “Диявол тебе боїться з райцями. Один монарх на світі – король його милості, а я другий на його юрисдикції”²³.

Врешті за допомогою інших майстрів Кавульський з підмайстрами та жінкою вибралися з в'язниці, сплативши грошову заставу. Кавульський наступної середи подав скаргу на Ожаровського й спровадив до його будинку возного з двома шляхтичами. За свідченням шевця Лаврентія Красуцького, Ожаровський в той день швидко біг до своєї “халупи”, щоб тільки застати їх, бо тоді: “Я за лоб їх би виволочив і не тільки сухі, але й виправлені (surowi) шиї на місці би отримали; ганебно би забили їх, бо не належать до королівської юрисдикції ані замок, ані місто. В мене є право і я нікого не боюся”²⁴.

Однак соціальний статус виборних урядів на юридиках не був високим, що засвідчується словами Івана Зінкевича з Святоянської юридики. Не отримавши корисного для себе вироку війтівського уряду юри дики, він перед всіма людьми, що прийшли на судове засідання, заявив у вічі війтові: “Телята вам рахувати, а не судити. Люди, він тепер війтом, а завтра – я”²⁵. Іншого разу про того ж війта Святоянської юридики швець і лавник цієї юридики Іван Пташкевич обізвав злодієм²⁶. У 1715 р. Єва Городецька, що після смерті свого чоловіка, цехмістра у шевському цеху, перебувала у складному матеріальному становищі, відмовилася платити чинш на юридиці на суму 12 гр. за стацію, кидала горшки на збирачів податку, при цьому ганячи та обзиваючи війта юридики, шевця Яцента Ворону²⁷. Врешті під час чергової сварки з війтом на Сенявщині вона заявила: “Він тепер війтом, а завтра буде мій син”²⁸.

Ще одна цікава справа про образу честі війта зафіксована у 1727 р., коли швець Іван Пташицький, лавник й, певно, конкурент на війтівських виборах, публічно образив війта Святоянської юридики різника Валенти Голембського словами: “У мене більше розуму в п'ятах, ніж у війта в голові”²⁹. За проголошені публічно слова Пташицький змушений був відбути тижневе ув'язнення, сплатити 10 гривень штрафу та принести три пари свічок до костелу св. Івана Хрестителя.

Образа честі ремісника

Незважаючи на порівняно низький соціальний статус шевського ремесла в міській спільноті, шевці відчували себе складовою ієрархічної побудови станового суспільства. Невисоке місце в соціальній ієрархії все ж було для ремісників тим відправним моментом, відштовхуючись від якої вони отримували певність та сталість свого існування у становому суспільстві. Похитнути цю стабільність у світі, повному непевності й непередбачуваності, вони не дозволяли й різними способами намагалися утримати свій статус. Численні судові справи про захист гідності та честі ремісників-шевців у цей період засвідчують загострене відчуття ними своєї значимості, хоча вони не могли не усвідомлювати і не знати невисокий статус свого ремесла.

Народження в нелегітимному шлюбі поза церковним благословенням було першою і дуже суттєвою перешкодою для отримання будь-яких життєвих привілеїв у ремеслі та й загалом міському суспільстві. Тому серед шевці болісно реагували на такі образи, що могли звучати в різних обставинах як з боку колег-шевців, так й інших жителів Львова. 1713 р. швець Іван Росолович позивав іншого шевця Григорія Стшемецького про

образу його честі щодо законності народження³⁰. Суд покарав Стшемецького тижнем ув'язнення та сплатою по 7 гривень Росоловичу та суду. Окрім цього, він мав його обов'язково перепросити. Підозра в незаконності народження не тільки власне його самого, але також і сумніви в безгрішності батьків майбутньої жінки могла перекреслити його ремісничу кар'єру та назавжди закрити шлях до цеху³¹.

1702 р. між шевськими родинами Миколая Бужинського та Теодора Шемелінського, а також Мариною Пташкевичовою, тещею Шемелінського, виникла велика сварка зі звинуваченнями у знеславленні доброго імені, а конкретніше прозвучали словесні закиди щодо законного народження Катерини Бужинської³². Остання довела своє законне народження свідками, тому уряд наказав покарати сімейство Шемелінських ув'язненням за колодкою, а також 30 гривнями штрафу урядові та перепросити Бужинську. Однак через взаємні сварки постраждали і Бужинські, що мали засісти “на салі” та сплатити 15 гривень уряду штрафу. 1685 р. швець Іван Стефанович потягнув до суду свою комірничку Анну Рихтерову про образу словами “бенкарт і злодій” та іншими уразливими виразами³³.

Закиди в селянському походженні та народженні в підданському кріпацькому стані також дуже шкодили честі ремісників, оскільки могли мати поважні наслідки не тільки для репутації ремісника. У Львові в другій половині XVII ст. ще пам'ятали випадок з відомим райцею та бурмістром першої половини XVII ст. Мартином Кампіаном. Його батько Павло походив з маєтку Конецполя, належного магнатській родині Конецпольських. На цій підставі у 1629 р. Станіслав Конецпольський, великий коронний гетьман, через своїх відпоручників висловив претензії, вимагаючи повернути майно та нащадків свого “збіглого підданого” Мартина Кампіана, котрий в той час вже помер³⁴. Одержані капітали дозволили спадкоємцям Кампіана відкупитися значною сумою від претензій польського магната, хоч теоретично “міське повітря робило підданих вільними”. Якщо така халепа “з підданством” сталася з міським патрицієм у другому поколінні, то менші й слабше захищені члени міської громади, якими були ремісники, могли набагато швидше потрапити в скрутне становище. А у випадку з підмайстрами не додавало оптимізму прагнення цехової верхівки на початку XVIII ст. обмежити доступ до ремесла вихідцям з села. Львівські майстри сумнівалися навіть у випадку приїзду до міста вихідця з невеликих приватних містечок, де могло існувати підданство.

Про низький статус шевців у суспільстві непрямо свідчать інші факти, які виявляють те соціальне середовище, з якого походили його чільні представники. Станіслав Фудалевич у 1689 р. став цехмістром у львівському шевському цеху, тобто органічно влившись у міське середовище, був вихідцем з села, але певний час при переселенні до Львова це приховував. При вступі до цеху у 1675 р. з'ясувалося, що Фудалевич подав лист про народження та лист про навчання шевському ремеслу містечка Єдлінка, а в ньому він фігурував під іншим іменем та прізвищем “Бартоломей Шоба”³⁵. Коли в цеху відмовилися прийняти ці листи як такі, що його не стосуються, то він звернувся до раєцького уряду. При розгляді його справи Фудалевич пояснив: він це ім'я та прізвище „прибрав”, бо був підданим у селі Хрусцехово³⁶, побоюючись, що його пан не повернув його собі назад. Заслухавши його, львівські райці наказали йому присягнути про правдивість сказаного, і після цієї присяги ніхто йому не мав чинити жодних перешкод при вступі у шевський цех.

Під тиском цехового співтовариства 1724 р. Мартин Злоткевич вже після вступу до цеху в 1721 р. змушений був виробити документ-засвідчення з його рідного містечка Стрижова про те, що його батько не ходив на панщину, а торгував полотном, займався фурманкою, тесельством³⁷.

Свого часу багато закидів в “хлопстві” почув Іван Гойдакевич з Сенявщини, перед тим як стати цехмістром шевського цеху. У 1701 р. два шевці Ігнатій Сковронкович та Іван Гойдакевич відпочивали після робочого дня в шинку кам'яниці Каштеллі “на кварти

пива”. Після тривалого частування товариство вирішило розрахуватися за гостину, аж тут Сковронкович виявив у себе пропажу “хусточки з трьома шостаками”³⁸. Сковронкович став підозрювати Гойдакевича. Останній почав трястися, щоб показати, що він не брав гроші. В результаті сталася бійка, що могла би закінчитися травмами, якби жінка Гойдакевича не знайшла ці гроші в хусточці під столом. Але слова знеслави вже пересварили обох шевців. Сковронкович назвав Гойдакевича підданим, бо “ти ж хлоп, ти підданий, хто інший мав би взяти [гроші], тільки ти”³⁹. Гойдакевич же відповів: “Я є таким самим добрим, як і ти. Також користуюсь містом [міським правом. – М.К.] як і ти, і не є я підданим, тільки чиновником”. Ця справа закінчилася ув’язненням обох шевців, сплатою штрафів суду та взаємними вибаченнями.

Через дев’ять років, коли Гойдакевич вже став цехмістром, підозри про його селянське походження все-таки надалі поширювалися в шевському середовищі. У 1710 р. цехмістер Гойдакевич наказав цеховому писарю Франциску Гербесту безплатно зробити випис з цехових книг для Головацького, але писар відмовився це виконати. У сварці, що розпочалася, Гербест назвав Гойдакевича “селянином, якому варто йти за плугом, а не вчити його”⁴⁰. У відповідь цехмістер по-руськи сказав: “Господь Бог тобі заплатить”. Суд покарав Гербеста ув’язненням за колодкою та вибаченнями Гойдакевича на цехових зборах.

Важкими вважалися звинувачення чи навіть підозри, висловлені під час розмови про низьке соціальне походження батьків, що тимчасово, в певні періоди свого життя, працювали кухарками, слугами тощо. Так, 1702 р. підмайстер-шевець Каспар Павлікевич оскаржив двох сестер Павінську та Ляховичову, коли остання під час сварки з ним сказала, що мати Павлікевича служила кухаркою у її матері⁴¹. У 1725 р. Регіна Козловська при шевських ятках розпочала сварку з Анною Комажинською, назвавши її “дворубокою”⁴².

Багатий арсенал закидів, що заплямували честь ремісників, було використано під час сварки подружжя Івана та Єви Городецьких з шевцем Томашом Стефановичем (Кропачем) та його жінкою, що трапилася у будинку Симона Домкевича під час продажу сап’яну. Очевидно, незгода при купівлі-продажу сап’яну стала приводом для сварки. Спочатку Єва Городецька обмовила жінку Стефановича, що вона “не знати звідки прибула до Львова, перед тим волочилась по корчмах”⁴³. А Городецький закинув те, що Стефановича недавно били киями у львівського владика. Стефанович не залишився в боргу, заявивши, що Городецький “ходить в чужій праці, тобто в жупані, набрав собі спадщини і таким способом перед ним сап’ян закупив”. А перед тим не віддав борг братству св. Миколая на суму 5 червоних золотих, відсуджених у нього за декретом владика.

У декреті бурмістра у цій справі згадувався декрет від 1702 р. між тим же Стефановичем та Іжегожем Капустою (Капусцевичем), що хто б наважився закидати Стефановичу побиття киями у владика, то він має бути покараний 20 гривнями, публічними вибаченнями та ув’язненням на місяць⁴⁴. Цією сумою бурмістер і покарав Городецького, але справу ув’язнення залишив на розсуд раєцького уряду. Жінку Стефановича також визнали винною у сварках, тому суд її покарав 10 гривнями штрафу, ув’язненням за колодкою та вибаченнями, але не прилюдно на гайних зборах, а приватно через людей, рівних Городецькому “походженням та станом”.

Із підвищенням вимог до вступу в цех з’явилися в судових актах справи про закиди у відсутності документів про навчання ремеслу, що мали представляти підмайстри до цеху. Так, у 1714 р. Франшішек Люди закидав Якубу Шершню щодо відсутності листів про визволення на підмайстра⁴⁵. Для відновлення своєї репутації Шершень зобов’язався принести ці листи. Якщо він це зробить, то Люди поверне йому кошти на дорогу і заплатить 100 гривень, з яких половину одержить судовий уряд, а половину – костел та церкви, а також не зможе більше зайнятися ремеслом. В результаті Якуб Шершень невдовзі відбув у довгу подорож до рідного містечка у Вармії під назвою Бродзберг, з якого привіз лист про навчання ремесла у шевському цеху цього міста⁴⁶.

Очевидно, подібною була справа двох шевчиків Антонія Стельмаховського та Шимона Маковського (Марковського) зі звинуваченням останнього у фальшивому оскарженні⁴⁷. У суперечку навіть втрутився цех, прийнявши 13 травня 1715 р. ухвалу з цього питання, що не дійшла до нас у деталях.

Висновки. Хоча в чітко ієрархізованому домодерному суспільстві ремісники, зокрема шевці, займали підпорядковане становище, цехові шевці Львова намагалися конкурувати з іншими цеховими ремеслами за вищий соціальний статус. Це виявлялося як у приватних конфліктних ситуаціях та суперечках з іншими ремісниками, так і боротьбі за престижніше місце під час урочистих міських процесій. Інколи львівські шевці конфліктували з представниками вищих станів (шляхтою та духівництвом), особливо, коли відчували їхню майнову неспроможність та вразливість. Втім, на ремісничу честь шевця міг зазіхнути у суспільній ієрархії селянин, особливо, коли він мав гроші на ведення судових справ у міському суді та мав право та справедливість на своєму боці.

Здебільшого шевці не займали посад у найвищих органах управління та судівництва Львова – раецькій та лавничій колегіях. Не було жодного шевця у створеній у 1577 р. колегії третього стану «40-а мужів», що складалася наполовину з ремісників та купців. Але шевці були присутніми в органах управління окремих шляхетських юридик, наприклад Сенявщини, Святоянської та ін., де їх обирали війтами та лавниками. Проте статус виборних посад на приватних юридиках не була високим.

Шевці намагалися утримувати свій соціальний статус, захищаючи його у численних судових позовах з цього приводу. Найчастіше львівські суди розглядали їхні скарги щодо закидів у нелегітимності народження шевців, їхньому селянському походженні тощо.

Отже, впродовж XVII–XVIII ст. у ремісничому, зокрема шевському, середовищі Львова існували чіткі критерії суспільного поділу, що дозволяли ремісникам відокремлювати себе як від вищих, так і нижчих станів. Соціальний статус був важливим атрибутом та ознакою місця ремісника у соціальній ієрархії, не дозволяючи, однак, йому активно просуватись по її щаблях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – [2-е вид., переробл. та розшир.] / Н. Яковенко. – К. : Вид-во «Часопис «Критика»», 2005. – С. 62.
- ² Про шевський цех Львова та джерельну підставу статті див.: Капраль М. Шевський цех у Львові в XIV–XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична / М. Капраль. – Львів, 2010. – Вип. 44. – С. 39–58; Його ж. Цехові книги шевського цеху як джерело до історичної демографії Львова XVII–XVIII ст. // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції, Львів, 28–30 жовтня 2010 р. / М. Капраль. – Львів, 2010. – С. 346–351.
- ³ Див. дослідження польських істориків по окремих великих містах: Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania / J. Wiesiołowski. – Warszawa; Poznań, 1982; Sowina U. Sieradz: układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w. / U. Sowina. – Warszawa, 1991; Mikulski K. Pułapka niemożności: społeczeństwo nowożytnego miasta wobec procesów modernizacyjnych (na przykładzie Torunia w XVII i XVIII wieku) / K. Mikulski. – Toruń, 2004.
- ⁴ Наприклад, Анджей Карачиновський, цехмістер шевського цеху у 1671 р. (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських), спр. 430, арк. 32 зв.), див. його заповіт: Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 83. – С. 1833–1835.
- ⁵ Там само. – Спр. 102. – С. 534.
- ⁶ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Rękopisy, nr 427, k. 38.
- ⁷ ЦДА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 562. – С. 35–36.
- ⁸ Там само. – Спр. 558. – С. 256.
- ⁹ Там само. – С. 257.
- ¹⁰ Там само. – Спр. 90. – С. 118.

-
- ¹¹ Тепер село Кам'янець-Бузького району Львівської області.
- ¹² Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku / M. Kapral. – Toruń: wyd-wo Adam Marszałek, 2008. – S. 337.
- ¹³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 102. – С. 545.
- ¹⁴ Kapral M. Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku / M. Kapral. – Toruń: wyd-wo Adam Marszałek, 2008. – S. 328.
- ¹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 107. – С. 665.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 562. – С. 636.
- ¹⁷ Там само. – С. 438. У реєстрах, зафіксованих у покажчику Кароля Малечинського, його немає, див.: Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy i ziemscy Lwowscy w latach. 1352–1783 / K. Maleczyński. – Lwów, 1938.
- ¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 563. – С. 708; Спр. 576. – С. 200–201, 230–231.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 90. – С. 237.
- ²⁰ Там само. – С. 237–240.
- ²¹ Причиною такого шаленства Ожаровського було ув'язнення міським урядом його челядника, що сталося за участю Кавульського (ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 90. – С. 243).
- ²² ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 90. – С. 242.
- ²³ Там само. – С. 242.
- ²⁴ Там само. – С. 241.
- ²⁵ Там само. – Спр. 576. – С. 29.
- ²⁶ Там само. – С. 168.
- ²⁷ Там само. – Спр. 562. – С. 673.
- ²⁸ Там само. – С. 643.
- ²⁹ Там само. – Спр. 576. – С. 446.
- ³⁰ Там само. – Спр. 562. – С. 527–528.
- ³¹ Наприклад, такою ригористичною була постава цеху в одному німецькому місті, коли майстри дізналися, що молодий ремісник перед вступом до цеху хоче одружитися з дівчиною, про батька якої було відомо як неперебірливого з молодості у сексуальних зв'язках, див.: Farr J. R. Artisans in Europe: 1300-1914 / J.R. Farr. – Cambridge, 2000. – S. 222–223.
- ³² ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 96. – С. 679–680.
- ³³ Там само. – Спр. 558. – С. 105.
- ³⁴ Łoziński W. Patrycyat i miszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku / Wyd. 3-e / W. Łoziński. – Lwów, 1902. – S. 108–109.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 81. – С. 80–83.
- ³⁶ Можливо, родом з цього села також був інший львівський швець Ян Хрусцельович.
- ³⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 109. – С. 1135.
- ³⁸ Там само. – Спр. 93. – С. 108–109.
- ³⁹ Там само. – С. 111.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 97. – С. 1376.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 94. – С. 27.
- ⁴² Там само. – Спр. 109. – С. 1134.
- ⁴³ Там само. – Спр. 97. – С. 524–525.
- ⁴⁴ Там само. – С. 528.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 99. – С. 715.
- ⁴⁶ Там само. – С. 925–926.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 102. – С. 120.

Горинь В. І.

“З СИНІВ НА СИНИ – ВІКИ ПЕРЕБУДЕ...”

До 200-річчя від дня народження

Маркіяна Шашкевича

Маркіян Шашкевич – поет, перекладач, громадсько-культурний діяч, керівник суспільно-просвітницького гуртка “Руська Трійця” увійшов у нашу історію як натхненник національного відродження в Галичині, а альманахом “Русалка Дністрова”, виданим 1837 р., започатковано основи нової літератури на західних землях України. У 200-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича вишановуємо його пам’ять, визнаємо заслуги перед українською культурою, вкладом у творення літератури, розвиток рідної мови. Слово Маркіяна, діло Шашкевича назавжди увійшли в духовний світ українців, його чин віки перебуде.

Ключові слова: *Маркіян Шашкевич, “Руська Трійця”, “Русалка Дністрова”, національне відродження.*

Goryn' V. I.

„FROM SONS TO SONS – IT WILE EAST ALL TIME...”

Markiyan Shashkevych – poet, translator, public and cultural activist, the leader of the socio-enlightening circle “Ruthenian Triad”, is well known as an inspirator of national revival in Galicia. By the almanach “Rusalka Dnistrova”, which was published in 1837, he founded bases for a new literature in the western lands of Ukraine. On the 200 anniversary of Shashkevych we honour his memory and recognize his contribution to the Ukrainian culture, literature and language. The word and deed of Markiyan Shashkevych forever became the part of the Ukrainian spiritual world.

Key words: *Markiyan Shashkevych, “Ruthenian Triad”, “Rusalka Dnistrova”, national revival.*

Маркіян Шашкевич (1811–1843) – поет, прозаїк, перекладач, громадсько-культурний діяч, натхненник і чільний репрезентант національного відродження в Галичині, керівник суспільно-просвітницького угруповання “Руська Трійця”, співавтор та видавець альманаху “Русалка Дністрова” (1837) – воістину першої ластівки нової літератури на західних землях України.

Ім’я Маркіяна Шашкевича вписане в історію відродження краю, його спадщина стала основою національної культури, вона назавжди увійшла в духовний світ українців. М. Шашкевич вказав галичанам дорогу, котрою вони мають іти, проголосив ідеали, які треба сповідувати; він зберіг мову, яку належить плекати, а не “чужую полюбляти”, творив літературу, яку потрібно розвивати, закликав до патріотизму і жертвовної самопосвяти. Дітям дав читанку, а народові ім’я. Славнозвісний альманах “Русалка Дніст-

рова” став етапним і мав не тільки переломне значення у розвитку письменства, але й, за визначенням Івана Франка, був “явищем наскрізь революційним”¹.

Народився Маркіян Шашкевич 6 листопада 1811 року в селі Підлисся Золочівської округи на Львівщині в родині священика. Батько Маркіяна Семен Шашкевич невдовзі почав правити у сусідньому селі Княже, мати Єлизавета з Авдиковських жила на плебанії свого батька о. Романа Авдиковського, де й народився і провів дитячі роки їх найстарший син.

Вчився Маркіян у Золочівській нормальній школі, згодом у Львівській та Бережанській гімназіях. Із 1829 р. навчався у Львівській греко-католицькій духовній семінарії, одночасно студював філософію і теологію у Львівському університеті. Після закінчення духовної семінарії (1838) там навчався з перервою (1830–1833 рр.), працював душпастирем у віддалених від Львова селах. Усіх видавців “Русалки Дністрової” “по висвяченню розіпхано по самих мізерних адміністраціях, здалека від людей образованих та мислячих” (І. Франко). Такими парафіями для М. Шашкевича були села на Львівщині: Гумніська (1838), Нестаничі (1838–1841), Новосілки Ліські (1842–1843).

Пережив Маркіян Шашкевич роки світлих поривів разом із побратимами Іваном Вагилевичем, Яковом Головацьким – “Руською Трійцею”, роки змагань за впровадження рідної мови в письменство, обстоювання народності, примноження здобутків культури, піднесення національної свідомості та високого призначення літератури. Найбільшої слави зазнав як ініціатор і співторець “Русалки Дністрової”, що була синтезуючим виявом новаторських починань “Трійці” в різних ділянках культурного життя і стала справжнім маніфестом українського відродження.

Відображаючи загальні романтичні віяння, провідні тенденції слов’янського відродження, альманах був віхою відродження загальнонаціонального – за духом, змістом, мовою. Своїми ідеями він відображав прагнення роз’єднаного кордонами народу до єдності духовної, культурної та державної. У “Русалці Дністровій” – погляд на славне історичне минуле, багаті пам’ятки старовини, наявне в альманасі взорування у майбутнє. Наше коріння – у далекій історії, старина “різним способом в наші часи загомонує”, вона “різним настроєм озивається з передвіка до нас”, – висноував М. Шашкевич у статті “Старина”.

“Там тобі, внуче, глянути, а взриш, як твої діди жили, що діяли, що їх веселило, радувало, а що печалило, яке сонця межі ними сіяло, як думали, яким духом обнімали природу, охресности, світ цілий, з ким ся стирали і як се на них діяло, який їх світ внутренний, а який зверхний, ще їх наділяло до сильного діяння, а що їм силу віднімало, який їх язик, яка бесіда, яка їх душа, яке серце, – словом, якими хотіли перед тобою явитися і що по тобі ждали”².

Зацитувавши цей уривок, літературознавець Михайло Шалата після таких слів не міг стриматися від захоплення автором “Русалки Дністрової”: “Воістину феноменальна особистість той Маркіян Шашкевич: звідки у нього, та ще в такого юного, ця висока свідомість, ця відповідальність перед предками і перед нащадками, звідки набирався він патріотичного вогню, коли навколо було стільки відступництва від рідного, стільки рутини!? Ми, руси-українці, нізвідки не прийшли на цю землю, – ми тут давні і вічні, як Дністер чи Дніпро, – давав зрозуміти М. Шашкевич. Тому і вдався до мітичного образу Дністрової Русалки – як символу національного відродження”³.

“Русалку Дністрову” було видано в обхід львівської цензури Будайською друкарнею Пештського університету (1837). Однак зміст альманаху, досі нечуваний дух, мова спричинилися до його цензурної заборони, конфіскації майже всього накладу. Місцеві власті вбачали в особі авторів “Русалки Дністрової” ледве чи не злочинців, звернув увагу на них і ректорат духовної семінарії, не минулося без поліцейських переслідувань. Вихованці семінарії – М. Шашкевич з товаришами – постали перед допитом, на якому з’ясувалося питання стосовно видання альманаху, а насамперед

аспекти гуртківської діяльності. Адже, за словами директора львівської поліції Паймана, “ці безумці” хотіли “воскресити давно поховану руську народність”.

При допиті, який проводився у греко-католицькій семінарії під головуванням в. о. ректора, рівно ж “цензора руських книг” Бенедикта Левицького, на питання, які наміри були в нього при створенні збірника, Маркіян Шашкевич прямо зізнався, які цілі ставив при виданні “Русалки Дністрової”: “Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури. В час написання статей моїм головним наміром було сприяти розвитку руської мови і літератури цією мовою настільки, наскільки вистачало моїх слабких сил. Оскільки я був упевнений, що ця мова *значно* відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу... народні пісні і народні казки, щоби на них краще досліджувати будову руської мови”⁴.

Поведінка Маркіяна Шашкевича під час допиту була стійка, говорив чітко, свідомо ставши перед майбутнім присудом. Тут усе сказано: “випробовував” писати руською мовою; хотів “заложити” підвалини “для її дальшого розвитку” і тим “зарадити нестачі руської літератури”. У пошуках джерел збирав народні пісні, інші фольклорні твори.

М. Шашкевич – слабкий тілом, натура м’яка, але одночасно енергійна, цілеспрямована. Закроювався на людину сильної душі, глибоких переконань, як бачимо, сміливих учинків. Чітка спрямованість світогляду, відданість справі служіння народові характеризують його як громадського діяча. Був людиною, зігрітою “неложною любов’ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги як у штуці, так і в житті”⁵. На відповідному історичному етапі виступив за зміну духовних пріоритетів, зумів стати захисником рідної мови, речником народних сподівань.

У літературі М. Шашкевич виділюється як поет-романтик, творам якого притаманні чітко виражені національні, патріотичні мотиви, возвеличення визвольної боротьби, поетизація народних героїв, заклики до всеукраїнського єднання. Його вірші переповнені мелодійними тонами – однаке їх творець орієнтувався не лише на фольклорні джерела, а й на здобутки літератури європейської. Перлиною української романтичної поезії стала “Веснівка”, покладена на музику композитором Віктором Матюком.

У поетичному доробку М. Шашкевича – твори різноманітних родів і жанрів: його лірика охоплює вірші, що відрізняються за тематичним принципом, а саме: поезія громадянська, інтимна, пейзажна; наявні в поета такі основні види лірики, як пісня літературна і піснетвори, думка, елегія, послання, епічно забарвлені твори про історичне минуле народу та його державницькі традиції. Шашкевичу належить перший в українському віршуванні сонет (“До” – “Мисль піднебесну двигчи в самом собі”), він автор “Псалмів Русланових” – свроєрідних поезій у прозі. Розробляв поет і такий жанр, як вірші для дітей.

У гострополемічній праці “Азбука і Abecadlo” (1836) М. Шашкевич виступив проти спроб запровадження в українське письменство латинського алфавіту, став на захист української писемної традиції на основі кириличної азбуки. Цю ж проблему порушував і в рецензії “Руское весіле...” (1837) на однойменну книжку Й. Лозинського. Теоретичні положення “Передслів’я” і статті “Старина” М. Шашкевича, “Передговору...” І. Вагилевича, художня спадщина “Руської Трійці” було покладено в основу естетичної концепції західноукраїнських романтиків. В історію української літератури увійшов як найвидатніший поет-романтик передшевченківської доби.

М. Шашкевич – автор першої в Галичині “Читанки для діточок в народних школах” (1836, видано в 1850 і 1853 рр.). Був одним із перших перекладачів “Слова о полку Ігоревім” (зберігся фрагмент “Плач Ярославни”), автором перекладів із сербської,

чеської, польської, німецької, грецької та латинської мов. Для свого народу першим українською перекладає Святе Письмо. Особливе місце у спадщині письменника належить його казці “Олена” – першому в українській літературі прозовому творові романтичного характеру. Якщо до сказаного вище додати, що Маркіян Шашкевич 1836 р. в Соборі св. Юра виголосив проповідь рідною мовою, чого ніколи досі тут не чули, то переконалися, що в багатьох ділянках громадсько-культурних та духовних починань він був першим. А скільки ще міг зробити!

Та поетичному талантові першого західноукраїнського романтика розквітнути не судилося. Життєвий шлях о. Маркіяна Шашкевича був коротким. Обділений здоров’ям, із юних років хворів, недуга не відступала до останніх днів. Наприкінці життя був, за власним зізнанням, “гноблений крайньою убогістю та нуждою”. Помер М. Шашкевич 7 червня 1843 р. у Новосілках Ліських, де й на третій день був похований. І про місце його поховання скоро забудуть.

Правда, згадає М. Шашкевича Головна Руська Рада і Собор руських учених у дні “Весни народів” 1848 р. (віршем М. Устияновича “Згадка за Маркіяна Шашкевича...”); сам Микола Устиянович назвав серед творців української літератури і мови літературної Івана Котляревського, Григорія Квітку-Основ’яненка, Тараса Шевченка, Маркіяна Шашкевича.

І треба було аж 50 років, щоб галичани усвідомили, ким був він для краю, яка його роль і значення в історії та духовності народу. Треба було, щоб зусиллями народовецької молоді, конкретними справами українства – письменством, періодикою і публіцистикою – у 60-х роках знову почався новий прогресивний рух. І віще слово Тараса Шевченка долинуло сюди з Великої України, і знову оживилося культурне життя в Західній Україні – галичани повернулися до Маркіяна Шашкевича. І Шашкевич повернувся до них своїми творами, ідеями, стремліннями. Тоді діло “Руської Трійці” назвуть важливим чинником національного пробудження та усвідомлення руської народности Галичини, утвердження українськості у краю.

... Маркіян Шашкевич і Тарас Шевченко. Між ними завжди віднаходимо певні зв’язки, схожість долі, творчі перегуки, певні ремінісценції. Вже в 60-х роках XIX ст. серед західноукраїнської суспільності поширюються твори Тараса Шевченка, громадський і літературний рух галичан спрямовується в загальноукраїнську течію. Ідеї Шевченка, слово Шашкевича ширяться серед усіх верств і станів. Суспільний розвиток пов’язується з етнополітичними проблемами. Культурне пробудження та усвідомлення народу Галичини стають реальним чинником. Відтепер ушанування їх імені та пам’яті перетворюється на проповідування національних ідей, що зумовило творення культу Поетів. Діяння М. Шашкевича для Західної України, як і чин Т. Шевченка для всієї України, набували національного звучання, майже месіанської сутности.

На початку 80-х років, власне 7 липня 1880 р., свідомі студенти філософського відділу Львівського університету відшукають місце поховання М. Шашкевича в Новосілках. Вони ще тоді застали плебанію, де останні роки жив о. Маркіян Шашкевич⁶.

Наближалось 50-річчя смерті М. Шашкевича. Знову згадали про поховання у Новосілках. За рік до цієї дати, у червні 1892 р., на установчих зборах філії товариства “Просвіта” в Кам’янці Струмиловій (нині – Кам’янка-Бузька) було порушено справу про перенесення тлінних останків Маркіяна Шашкевича до окремої могили і встановлення надгробного пам’ятника. Думку кам’янецької просвітянської філії та її голови о. Михайла Цегельського підтримав присутній на зборах делегат Головного відділу “Просвіти” тодішній голова Наукового товариства ім. Шевченка Олександр Барвінський. Згодом Головний відділ “Просвіти” ухвалив перенести тлінні останки великого небіжчика з Новосілок до Львова. Перепоховання було приурочено до 50-річчя від дня смерті Поета і до 25-ої річниці заснування товариства “Просвіта”.

Але чому аж через 50 років? Чому так довго галицькі українці йшли до М. Шашкевича? Так, довгою була дорога галичан до могили Поета, довго йшли вони до розуміння ролі та значення М. Шашкевича в духовному житті народу. Треба було зачекати аж п'ятдесят років, треба було позбутися москвофільського баламутства, відкинути німецько-польське мовне відступництво. Через велику працю “Просвіти” (1868), сподвижництво Товариства імені Шевченка (1873), через нові віяння доби. Настав час, коли суспільність, її інтелектуальні верхи, коли народ усвідомив, що потрібно вшанувати того, хто вклав дорогоцінний скарб у душу нації.

Тепер назвуть виступ Маркіяна з пророчими закличками і сподвижницькими вчинками світанковим, напишуть, що він осягнув те, чого інші не змогли. Що він став предтечею духовного ества народу, врятувавши його від сну, вказавши шляхи прийдешнім поколінням.

Сама містерія перепоховання Шашкевича походить від Шевченка. Брати з Великої України підказали галичанам сам чин перепоховання, які брали собі за приклад дійство 22 травня 1861 р.⁷ Тепер всі зрозуміли, що Шашкевич, як і Шевченко, за словами П. Куліша, може “згромадити навкруг себе сліпих, глухих і без'язиких”. Час такий настав у Галичині. Були люди: інтелігенція, духовенство, свідома молодь. І народ був готовий до величного обходу, адже пам'ять про М. Шашкевича “була записана в душі кожного вірного сина краю”.

І настав той день – середа, 1 листопада 1893 року. Довгоочікуваний день всенародних урочистостей, коли вся Галичина мала заявити, що й вона може бути об'єднана патріотичною ідеєю і вміє віддавати належну шану своєму великому синові, своєму Будителю.

І був той ридван на пірамідальному возі, застеленому килимами, прибраному фестонами із зеленого барвінку; і три пари круторогих волів – також у барвінкових вінцях; і так звана бандерія з вісімдесяти юнаків із синьо-жовтими прапорцями у руках; і тридцять дівчат-стриянок у народних строях у поході Львовом.

І були делегації зі всього краю: з-під високої Чорногори, з-над Дністра, Пруту, Збруча, Бистриці, Стиру і Бугу, з-над Сяну і Стрия, із Зеленої Буковини, з Перемишля і Сянока. Десять тисяч люду проводжало домовину з тлінними останками Маркіяна Шашкевича на Личаківський цвинтар. То були всеславні дні в історії Галицької землі – останній земний шлях Маркіяна: Новосілки – Задвір'я – Підзамче – Личаків – шлях до вічної оселі. Такого урочистого обходу, стільки народу та вінків місто ще не бачило, таких духовних співів Львів не чув...

Згодом скажуть і напишуть, що Галичина ще не знала величнішої народної маніфестації, такого спалаху духу та єднання. Історія запам'ятала і зафіксувала це знакове перевезення і перепоховання, те нечуване досі єднання народу⁸.

А на святковому концерті ввечері у Народному Домі лунав славень “Ще не вмерла Україна” на слова П. Чубинського і музику М. Вербицького. І сказав тоді Корнило Устиянович, син Миколи – побратима Маркіяна Шашкевича: “Не будь Маркіяна – не було б з нас нині русинів”.

Нині ми кажемо: “Йшли в той день перепоховання галичани на Личаківський цвинтар русинами, а поверталися з кладовища українцями!” Так, це був рішучий крок, що його зробили пробуджені галицькі русини до своєї українськості, до утвердження основ нації. Патріотичні почуття, пробуджені в їхніх серцях, ніщо не могло затупити ані погасити. Вони зрозуміли, хто творив українську духовність, хто зберіг мову, хто допомагав їх відродженню. Хто був тією харизматичною особистістю на світланку національного і культурного відродження в краю.

У гробниці на Личаківському цвинтарі згодом було поховано дружину поета Юлію Крушинську (1896), а в 1908 р. сюди перенесено прах сина Володимира Шашкевича – поета, публіциста, видавця, культурно-просвітнього діяча.

Вияв всенародної пам'яті до Маркіяна Шашкевича сягнув вершин культу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Найбільшого розмаху набули святкування у сторіччя від дня народження Поета 1911 року. На могилі Маркіяна Шашкевича знову зібралася українська громада, де велику проповідь-промову виголосив Митрополит Андрей Шептицький, явивши присутнім на Личаківському кладовищі апостольський дух і священнику сутність отця Маркіяна, його пророчість проповідника⁹.

Цього ж року на Підлисецькій горі було відкрито Пам'ятний пірамідальний хрест за проектом архітектора О. Лушпинського, він є автором надгробного пам'ятника Маркіянові (1906). Біла Гора в Підлиссі стала посестрою Чернечої Гори в Каневі, а сам пам'ятник – національно-релігійною святинею, величним символом. І перегукуються у просторі та віках ці монументи: два поети злучають народ у одне ціле.

Відзначення днів М. Шашкевича, паломництво на Білу Гору відтоді стало традиційним, відновилося воно і в наш час. Тут усі наближаються до ідеалів Шашкевича, проймаються високими стремліннями, усвідомлюють його національний подвиг. Його ім'я, альманах “Русалка Дністрова” назавжди увійшли в духовне єство багатьох поколінь українців.

У 200-річчя від дня народження Поета ми знову прийдемо на могилу Маркіяна Шашкевича у Львові, будемо в Новосілках на місці першого поховання, у Підлиссі в Музеї-садибі його імені, на Білій Горі біля Хреста-пам'ятника, де в урочистому піднесенні згромадяться десятки тисяч українського люду. Тож усвідомимо місію Шашкевича, почерпнемо в його голосі, в жертвовності служіння народові, в його діяннях сили у незнищенність нашої духовності, віри в день прийдешній. Пам'ятаймо його віщі слова: “З синів на сини – віки перебуде, каміння перестоїть!”

“Бо віра серця мого, – читаємо у “Псалмах Русланових”, – як Бескид твердо постановилася на любови. Смуток твій знидіє, а радість сліди його позамітає, а сумна північ буде ясным полуднем – і звеселишся, і око твоє заблещить зірничкою в бурній п'їтмі життя твого, і огорнешся золотою світою тихомор'я; і [полине] над тобою милость Божая, бо надія із серця твого не втікла, – бо хто, яко Бог!”¹⁰.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Франко І. Збір. творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К., 1982. – Т. 26. – С. 90.

² Шашкевич М. Твори / М. Шашкевич. – К., 1973. – С. 138.

³ Шалата М. Маніфест українського відродження М.Шалата // “Русалка Дністрова“ : науково-критичне видання... – Львів, 2007. – Кн. 2. – С. 17.

⁴ „Русалка Дністрова“ : Документи і матеріали... – К., 1989. – С. 94.

⁵ Франко І. Збір. творів : у 50-ти томах / І. Франко. – К., 1984. – Т. 41. – С. 274.

⁶ „Русалка Дністрова“ : Документи і матеріали. – С. 296–297.

⁷ Див.: Тарахан–Береза Зінаїда. Шлях до вічної оселі З. Тарахан–Береза // Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової Гори / Святиня... – К., 1998. – С. 33–94.

⁸ Див.: Горинь В. Перепоховання Маркіяна Шашкевича / В. Горинь. – Львів, 2003. – 92 с.

⁹ Брик І. З Маркіянових днів / І. Брик. – Львів, 1911. – С. 46–61.

¹⁰ Шашкевич М. Із «Псалмів Русланових». II / Маркіян Шашкевич. Твори. – С. 118.

Кучабський Ю. В.

ЛІТЕРАТУРНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА (ТЕОДОРА) ЛЕОНТОВИЧА

Висвітлено життєвий шлях громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, композитора і музичного критика, автора музичних рецензій і гармонізатора народних пісень Богдана (Теодора) Леонтовича.

Ключові слова: Богдан (Теодор) Леонтович, Галичина, літературна, громадська та політична діяльність.

Kuchabs'kiy Y. V.

LITERARY AND SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF BOHDAN (THEODOR) LEONTOVYCH

The path of the life of Bohdan (Theodor) Leontovych, socio-political man, writer, publicist, composer and musical critic, the author of the musical reviews and a harmonizer of folk-songs is revealed.

Key words: Bohdan (Theodor) Leontovych, Galicia; literary, public, and political and activity.

У книзі Степана Геляя, “Юрій Кучабський: Василь Кучабський. Сторінки життя. Наукова спадщина” (Львів, 1997. – С. 428–429), коли йшлося про родинні витоки Василя Кучабського, була коротка згадка про братів Леонтовичів. Сьогодні уже маємо можливість подати докладну біографію одного із них – Богдана (Теодора) Леонтовича (1812–1886) – відомого громадсько-політичного діяча періоду “Весни народів” у Галичині.

Богдан (Теодор) Леонтович¹ – громадсько-політичний діяч, письменник (псевдонім: «Богдан Л...ч») і публіцист, композитор і музичний критик, автор музичних рецензій і гармонізатор народних пісень, народився, як і усі діти о. Івана і Марії Леонтович, у селі Щутків (біля Любачева) у 1812 році. На жаль, автору не вдалося віднайти в публікаціях чи в архівних матеріалах будь-яких згадок, що стосувалися б публічного або родинного життя Богдана (Теодора) Леонтовича і відносилися до періоду від дня його народження й до середини 40-х років позаминулого століття. За цей час він мав би закінчити початкову школу та гімназію і, ймовірно, як виходець із священицької родини – Духовну семінарію, але з невідомих причин на священика не висвятився. Достовірно відомо, що в другій половині сорокових років Богдан (Теодор) Леонтович був членом Ставропігійського Інституту у Львові, в якому займав посаду секретаря. Ставропігія була тоді культурно-освітньою установою в Галичині, створена ще у 1789 році на базі Львівського Успенського (Ставропігійського) братства на основі декрету цесаря Йосифа II. При Ставропігії були велика бібліотека, музей, архів та друкарня (в другій половині ХІХ ст. її опанували москвофіли). Працюючи в Ставропігії, Б. Леонтович від 1846 року бурхливо розпочав «працю народну», тобто почав працювати для свого народу й завзято залучати до цієї справи своїх співпрацівників – членів Ставропігії.

Революційні події в Австро-Угорщині, які вписалися в нашу історію як «Весна народів», спричинились до того, що «2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська легальна політична організація – Головна Руська (Українська) Рада, яка взяла на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 років. Серед 66 її засновників було 20 дрібних чиновників, 9 представників світської інтелігенції; 18 духовних осіб, 13 студентів, 5 міщан та один підприємець. Раду очолив єпископ Григорій Яхимович, його заступниками стали крилошанин Михайло Куземський та юрист Іван Борисикевич, а секретарями Ради – проповідник при церкві Св. Юра Михайло Малиновський та службовець Кредитного товариства Теодор Леонтович...»². Політична програма Головної Руської Ради складалася із трьох пунктів. Перший: права Греко-Католицької Церкви та її духовенства прирівняти до прав інших релігійних конфесій. Другий: забезпечити вільний розвиток української мови, запровадити її вивчення у школах усіх рівнів та використання у видавничій справі, а також впровадження її в ужиток усіма урядовими установами. Третій: у межах чинної конституції забезпечувати й охороняти усі права та свободи українського народу. Водночас Головна Руська Рада бачила, що в умовах правової нерівності українського і польського населення краю здійснити намічену програму неможливо. Тому Рада виступила перед урядом з вимогою поділу Галичини на дві окремі національні частини: українську з центром у Львові і польську з центром у Кракові (уряд так і не виконав цієї найголовнішої вимоги). Отже, Б. Леонтович увійшов до складу Головної Руської Ради як її секретар, і саме йому треба завдячувати, що з 15 травня 1848 року почала виходити газета «Зоря Галицька». Леонтович був одним із її засновників і співредакторів. Це була перша газета на території всієї України, яка видавалася українською мовою і виходила у Львові. Ця газета першою повідомила про скасування панщини.

«Зоря Галицька»³ опублікувала «Маніфест Головної Руської Ради у Львові», у якому відкрито заявлялося про єдність східних і західних українських земель: «Ми, галицькі русини, належимо до великого руського народу, що одною мовою говорить і лічить 15 мільйонів, з чого два з половиною мільйона замешкує Галицьку землю. Цей нарід був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами Європи, мав свою письменну мову, свої власні закони, своїх власних князів, – одним словом, був у доброму побуті, заможний і сильний. Через неприяну долю і різні політичні нещастя, розпався поволі цей великий нарід, втратив свою самостійність, своїх князів і прийшов під чужу владу. Такі нещастя склонили з часом багато мужних панів відступити від руського обряду батьків своїх, а з ним виректися руської мови і залишити свій нарід, хоча зміна обряду не могла перемінити народності, і кров руська в жилах їх плинути не перестала. Нарід, залишений цим способом і чим раз більше ослаблений, став залежний від чужої волі і все понижений почав у всьому упадати і до такої неволі прийшов, що сором було русином називатися...»⁴. Варто наголосити, що в жовтні 1848 року Б. Леонтович увійшов до комісії, в складі якої були ще М. Устиянович, І. Борисикевич та інші громадські діячі, з ініціативи якої тоді ж був скликаний «Собор Руських Учених» (Перший з'їзд діячів української науки і культури) з метою об'єднання наукових, літературних і освітніх сил та визначення напрямків їх діяльності. На з'їзді, який відбувся у Львові 19–26 жовтня, зібралось 118 учасників з різних куточків краю.

Згодом М. Грушевський дав наступну оцінку цьому з'їзду: «Собор Руських Вчених став рішучо на національній українській ґрунті, відрізняючи українську народність з одного боку від польської, з другого – від великоруської; з котрою мішали її різні прихильники книжної «слов'яно-російської мови», не вмюючи відрізнити її від народної української. «Собор» уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматики і одностайна правопись для всього «руського народу в Австрії й Росії» (русським дали називали свій український нарід і мову) – аби вона була згідна з язиковими прикметами української мови, а незалежна від граматики і правописи польської і російської.

Домагався, щоб у всяких школах галицьких заведено українську мову, а для розвою письменства було засноване просвітянське товариство на взір чеської «Матиці»⁵. Підтримував домагання, щоб українську частину Галичини відділено від польської, і таке інше. Се був дуже важний момент в галицькій життю...»⁶. Учасниками цього вікопомного «Собору» були Богдан і Павло Леонтовичі та чоловік їхньої сестри Марії – Стефан Головацький (старший).

Б. Леонтович, як стверджував К. Студинський, на літературну ниву вступив у 1847 році, коли видав друком свій переклад «Слеза над гробом... І. Снігурського із польского через Боголюба із Ветлина переведена». Це був твір на достойне вшанування пам'яті церковного діяча, перемиського єпископа, великого благодійника і мецената Івана Снігурського (1784–1847)⁷. За час свого єпископства він відновив працю Духовної семінарії в Перемишлі, організував бібліотеку та крилошанську друкарню, повсюдно закладав парафіяльні школи, надавав стипендії здібним студентам із бідних родин, перетворив Перемишль на центр музичної освіти, створивши кафедральний хор та «Заведення півчочуцьке». А в цей час, коли поляки побачили, що українців Галичини охопив потужний рух відродження та національного пробудження, що українці уже відкрито почали виступати як окрема нація, вимагаючи поділу Галичини на дві окремі частини, – вони заворушилися і здійснювали усіма засобами шалену пропаганду, стверджуючи, що українців як нації взагалі нема й не було. Робили так, як у Росії згодом зробить Валуєв і його відомство внутрішніх справ, заявивши, що «ніякої малросійської мови не було, нема і бути не може!», а якщо нема мови, то і нації бути не може. І тому, коли з польського боку з'явилася в пресі резонансна стаття «О неісненіи Русинów», Б. Леонтович тут же видав брошуру «Odwiedz na artykul umieszcony w №2 Dziennika Narodowego. Lwow, 1848» (15 сторінок), багату на аргументи і написану з молодечим завзяттям. Ця брошура вщент зруйнувала твердження поляків про неіснування українців, показавши неспроможність їхніх «теорій». В 1848 році Б. Леонтович перший серед діячів української культури і літератури збагнув, що нашій нації, яка виривається на волю, потрібна пісня на зразок французької «Марсельези»; пісня, яка б виконувалася під час урочистих маніфестацій, зборів, віч та демонстрацій; щоб вона будила в народі його патріотичні почування, закликала до єднання і спільних дій. Зрозумів, що галицьким українцям потрібний свій Гімн. З цією метою він переглянув десятки (якщо не сотні!) поетичних творів галицьких поетів, шукаючи твір високопатріотичний. Докладно аналізував їх поетичну вартість, пробував підбирати до них мелодію, прагнув, щоб, як згодом писав Яків Головацький, «прекрасний спів хору тронує глибоко душу кожного!» Врешті, такий вірш вдалося йому віднайти – ним став вірш о. Івана Гушалевича⁸ «Мир вам, браття, всім приносим»⁹.

Власне до цього вірша Б. Леонтович написав музику, і цей його твір «у 1848 році був визнаний Головною Руською Радою за національний Гімн галицьких українців»¹⁰. У наш час, мабуть, уже ніхто не знає не тільки мелодії, а й слів цього галицького Гімну, тому наведемо із нього декілька рядків:

Разом руки собі даймо
І, як браття, ся любім.
Одні другим помагаймо
До одної цілі йдім!..

Починаючи з 50-х років позаминулого століття, Б. Леонтович всіма доступними йому способами рішуче виступав, гостро протестуючи, проти церковнослов'янщини («язичія») в українській мові, якою користувалися москвофіли, та проти діяльності «Погодінської колонії»¹¹ – гуртка прихильників етнічної і мовної єдності «Галицької Руси с Великороссией», фінансованого російським урядом. Іншими словами, якщо з огляду на сучасність розглядати визначення політичної приналежності Богдана Леонтовича, то його можна було б зарахувати до українських націоналістів.

На 1852 рік припала непересічна подія не тільки в творчому та громадському житті братів о. Павла і Богдана Леонтовичів, а й взагалі в житті усієї української громадськості краю – в Перемишлі вийшов у світ літературно-мистецький альманах «Лірвак з-над Сяна», про який ітиметься нижче. Тут лише зупинимось на надзвичайно актуальній на цей час статті Б. Леонтовича «Кілька слів о формах нашого язика і о писовні», опублікованій під псевдонімом «Богдан Л...ч»¹². Адже була вона написана в час, коли нашу українську мову називали «ни живым, ни мертвым язиком», в часі, коли розгорнулася безкомпромісна боротьба за народну мову. Ця стаття обсягом у 12 сторінок написана з великою любов'ю до народної мови, а любов до цієї мови автору прищеплювали батьки ще з дитинства. Стаття, порушуючи вузькоспецифічні питання фонетики мови, охоплювала набагато ширші проблеми: очищення української народної мови від «язичія», цього штучного москвофільського витвору, а також усталення правописних норм. Дотримуючись одного з положень «Маніфесту Головної Руської Ради», в якому йшлося, що «ми, галицькі українці, належимо до великого українського народу, який одною мовою говорить», Б. Леонтович у статті звертається до норм правопису, яким користувались на Великій Україні І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Максимович, О. Бодяньський та інші. Б. Леонтович у статті акцентував увагу на положеннях, в яких йшлося про те, що у формах нашої народної мови є такі особливості, яких нема в інших слов'янських мовах. А це свідчило про її окремішність. Крім того, ці мовні форми надають їй, тобто нашій мові, повноти, легкості та ніжності, й тому неможливо їх позбутися, бо через них «мова наша серед усіма сестрицями наймилішою узнаною обстала». З критикою цієї статті, як і «Лірвака...» взагалі, виступив о. Йосиф Левицький (1801–1860), професор богослов'я в Перемишлі, письменник і публіцист, автор «Приручного словаря славено-польского» (1830) та граматики української мови (1834). В названих працях підмішував до української народної мови церковнослов'янські та російські слова, тобто користувався «язичієм». Через свою амбіційність вважав, що він і тільки він має моральне право вирішувати мовні питання, ставши таким собі, за висловом К. Студинського, «мовним диктатором». Мабуть, не хотів розуміти, що мова як засіб спілкування людей у суспільстві є категорією історичною і тому із суспільним розвитком змінюється. Іншими словами, мова протягом свого функціонування весь час змінюється, вдосконалюється і збагачується.

Б. Леонтович з основними положеннями критичних закидів о. Й. Левицького не погодився і у «Зорі Галицькій» подав аргументовану відповідь у своєму «Отвіті Іосифу Левицькому»¹³.

На жаль, «Весна народів», яка допомогла українцям виступити як окрема нація, тривала недовго. Австрійський уряд, хоча й погоджувався на деякі поступки українцям, не здійснив найголовнішого – законодавчо не поділив Галичину на українську і польську частини. Уряд придушив революційний рух, скасував конституцію та розпустив парламент. Австрія знову повернулася до абсолютизму, і ті свободи, які з'явилися завдяки революції, було втрачено. Галичина знову «заснула» на ціле десятиліття. Політичне становище українців значно погіршилося. Відень припинив втручатися у галицькі справи, а це призвело до посилення в краю польських впливів з одного боку, а з іншого, – до втрати віри українців у власні сили.

Переглянувши значний обсяг галицької періодики 50-х років позаминулого століття, нам не вдалося віднайти публікацій, автором яких виступив Б. Леонтович. Звичайно, це не означає, що Б. Леонтович відійшов від української справи, адже, крім публіцистики, було ще багато інших форм участі у громадсько-політичному житті українців краю. Це і діяльність в організації аматорських хорів; це і участь у роботі самодіяльних драматичних гуртків; це і проведення різних фестин, сходин; це і публічні вшанування пам'яті культурних та освітніх діячів як Галичини, так і Великої України тощо. Словом, незважаючи на шалену протидію поляків, для праці над про-

будженням української національної свідомості залишалося велике поле діяльності. Тут віддамо належне Богдану Леонтовичу, який, незважаючи на проблеми краю, не відійшов від української справи, не поповнив табір москвофілів або переметнувся до поляків, як це робили в ці роки деякі його колишні однодумці. Він ніколи не зраджував своїх політичних поглядів, і цього разу вчинив так само!

У 1868 році Б. Леонтович опублікував у львівському часописі «Правда» – провідному органі народовців, який відіграв значну роль в поборюванні москвофільства і у формуванні української національної свідомості, – свою знамениту статтю «Семі роковини Тараса Шевченка у Львові»¹⁴. У статті він подав не тільки звіт з концерту, приуроченого до цієї дати, а й дав глибокий професійний аналіз вперше виконаних для широкого загалу музичних творів М. Вербицького та М. Лисенка «Завіщане» («Заповіт») на слова Т. Шевченка. М. Лисенко написав музику до «Заповіту» у 1868 році на замовлення львівської «Громади», а М. Вербицький¹⁵ завдяки цьому твору став автором першої музичної інтерпретації поезії Т. Шевченка в Галичині.

Тут варто докладніше згадати про цей перший в історії українського народу шевченківський вечір, базуючись на статті Б. Леонтовича. Вечір, який було заплановано провести в Народному Домі, через протести москвофілів, що в цей час уже ним володіли і не допускали туди свідомих українців, відбувся у залі Польської Стрільниці на вулиці Курковій (тепер М. Лисенка). Концерт мав шалений успіх серед українців Львова та його околиць, які щент заповнили зал. Організатором свята став А. Вахнянин – політичний діяч, композитор, співак і диригент. Під його диригуванням хор виконав твори М. Вербицького і М. Лисенка. З декламаціями виступили К. Устиянович, О. Криницький та А. Дольницький. На закінчення з великою патріотичною промовою виступив В. Барвінський – громадсько-політичний діяч, один із лідерів «народовців». Після закінчення свята його організатори роздали лаврові листки з вінка, який прикрашав на сцені портрет Т. Шевченка. Б. Леонтович, який був на цьому концерті серед поважних гостей, свій пам'ятний листок передав сестрі Марії. За усними свідченнями її сина Стефана Головацького (молодшого), цей листок зберігався у них вдома в зошиті з рукописними піснями усіх Леонтовичів ще приблизно до початку Першої світової війни. Зауважимо, що вищезгадана стаття Б. Леонтовича мала непересічне значення, бо донесла до кожної української оселі в Галичині заклик геніального Т. Шевченка до боротьби:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте...*

заклик, який відгукнувся в серцях уже нового покоління українців – борців за здобуття Української Самостійної Соборної Держави. Але це станеться згодом.

У 1861–1887 роках у Львові видавалася громадсько-політична і літературна газета «Слово». Спочатку газета друкувалася народною мовою і публікувала твори українських письменників. Згодом, із самого початку сімдесятих років позаминулого століття, поступово почала обстоювати позиції москвофільства і виявляти щораз більші симпатії до Росії. І, врешті, з 1876 року була цілком субвенціонована (одержувала грошову допомогу) російським урядом. Така позиція видавців «Слова» призвела до непопулярності газети, втрати читачів та закриття¹⁶.

Саме на початку 70-х років народовці, намагаючись протиставити «Слову» свій часопис, почали видавати галицько-українську газету «Основа», перше число якої з'явилося 7 жовтня 1870 року у Львові на кошти Ю. Лаврівського. Редактором «Основи» Ю. Лаврівський призначив публіциста і композитора Богдана (Теодора) Леонтовича, а його співробітниками К. Климковича та В. Шашкевича. Часопис швидко завоював собі заслужений авторитет серед українства, але його вихід ще більше загострив відносини між народовцями і москвофілами. Вже незабаром з'ясувалося, що через брак коштів та

деякі непорозуміння між самими українцями в питанні українсько-польських відносин газета наприкінці листопада 1872 року припинила видаватися (за час, коли «Основу» редагував Б. Леонтович, з'явилося 140 чисел)¹⁷. Деякі дослідники вважають, що в архівах редакції «Основи» безслідно зникли статті і замітки без підписів, автором яких був Б. Леонтович.

Після втрати «Основи» Б. Леонтович зосередився на праці у Львівському повітовому суді як ад'юнкт і водночас працював на посаді урядника цісарсько-королівського кредитного рустикального (селянського) банку, створеного у Львові у 1867 році. Через деякий час, з невідомих нам причин, став працювати у Крилошанському (священничому) кредитному банку «Заведеніє», заснованому Святоюрським духовенством у 1873 році. Директором цього банку був його брат Іван Леонтович.

Рік за роком добігало до кінця неспокійне, але змістовне трудове життя вірного сина Землі Галицької Б. Леонтовича. Багато чого залишилося за межами нашого дослідження й потребує ще великої пошукової праці. Білою плямою залишилось і родинне життя Б. Леонтовича. Невідомі навіть ім'я та прізвище його дружини; коли вони одружилися; коли вона покинула його і відійшла у краший світ, (а може, було навпаки?). Не знаємо, скільки було у них дітей, бо між відомими нам їхніми синами Володимиром і Денисом різниця у віці становила 18 років!

У 1882 році, коли Б. Леонтовичу виповнилося 70 років, він вийшов на пенсію і переїхав до сина в Новосілку Язловецьку. Там і помер 30 листопада 1886 року на 74 році життя та похований на парафіяльному цвинтарі.

У посмертній згадці (некролозі), опублікованій (опублікованому) в часописі «Діло», автор, який заховався під криптонімом «Б», писав: «Покійний Теодор родився щасливо на руськім попівстві і сим дастся розтолкувати, що в хвили, коли націоналізм будився в нашім народі, він від разу ступив на дорогу руського патріота, понятя його о Руси скристалізувалось ясно. Він виховався рускою дитиною і тому не по якійсь теорії з книжок, а душею знав, що він не єсть ні поляком, ні москалем. Таким русином лишився він і до смерті і за таку руськість боровся завсіди і всюди неустрашимо... Коли в нашій Галичині в 1850-х, а вірніше в 1860-х роках ідея єдинства Малої і Великої Руси почала прибирати конкретніші форми, покійний Теодор остався вірний своєї ідеї по конєць життя»¹⁸.

Отже, декілька слів про дітей Б. Леонтовича. Наймолодшим його сином був Денис Леонтович (1868–1887), який народився у Львові. Після закінчення початкової школи навчався у Львівській академічній гімназії, в 1886 році склав матуру і записався на правничий факультет Львівського університету. Водночас ще змалку, продовжуючи родинні традиції Леонтовичів, наполегливо і завзято навчався музики.

Досконало засвоїв композицію та інструментування, вивчився гри на органі. Став віртуозом-піаністом і композитором. Був відомий львів'янам своїми виступами на концертах. Знавці музики пророкували йому велике творче майбутнє. Його батько, Богдан Леонтович, покладав на Дениса великі надії як на продовжувача своєї композиторської, громадсько-політичної та просвітницької діяльності. Але батькові надії, як і надії чисельних шанувальників Дениса, не справилися – двадцятидворічний Денис Леонтович передчасно помер 29 квітня 1887 року від плямистого тифу, переживши свого батька лише на п'ять місяців!

Залишив по собі публікації деяких творів, серед яких друкована композиція «Souvenir a mademoiselle la Baronne Hedvige Blazowska valse elegante pour piano par Denis Leontowicz»¹⁹. Про непересічний талант Дениса Леонтовича свідчить те, що про його смерть, публікуючи некрологи, сповістили такі поважні періодичні видання, як газета «Діло» (1887 р., – Ч. 13) та «Новий Переломь» (1887 р. – Ч. 430), а до першої річниці від дня його смерті Остап Нижанківський у двотижневику «Зоря» (1888 р. – Ч. 10. – С. 176–

178) помістив статтю під заголовком «Памяти Дениса Леонтовича въ першу рочницю его смерти».

На нашу думку, найстаршим сином Б. Леонтовича був о. Володимир Леонтович (1850–1897). Він народився у Львові. Закінчив початкову школу і гімназію, після чого Львівську Духовну семінарію. Священничий сан прийняв у 1879 році. Першою його парафією в роках 1879–1882 було містечко Миколаїв Жидачівського деканату; далі були: місто Скалат (1882–1883), село Дунаїв Перемишлянського деканату (1883–1884), і з 1884 року – Язловець, а вірніше Новосілка Язловецька²⁰, розташована за два кілометри від Язловця (до парафії відносились ще присілки Пожеже, Кадовби та Дуліби) Бучацького деканату²¹.

Перебуваючи на парафії в Новосілці Язловецькій, отець В. Леонтович мав великі плани: хотів завершити будівництво нової мурованої церкви Св. Вмч. Параскевії, розгорнути просвітницьку працю, зайнятися господарством, словом, залишитися тут назавжди. Але смерть його батька, а пізніше і передчасна смерть брата Дениса морально дуже вплинули на нього й змусили покинути парафію і перебратись у 1886 році до села Порхова (церква Покрови Пречистої Діви Марії) цього ж Бучацького деканату Станиславівської єпархії. Там він і помер 8 червня 1897 року у віці 47 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Про Б. Леонтовича див.: Леонтович Теодор // Енциклопедія українознавства. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1286; Леонтович Теодор (Богдан) Іванович // Український радянський енциклопедичний словник. – Т. 2. – Київ, 1987. – С. 216; Студинський К. Павло Леонтович (Павло із Щуткова) // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. – Т. СXXXI. – Львів, 1921. – С. 198–199 та ін. Згідно з псевдонімом «Богдан Л...ч» автор використовує тут «Богдан Леонтович», а не «Теодор» або «Богдан (Теодор)».
- ² Історія Львова. – 1772 – жовтень 1918. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 154.
- ³ «Зоря Галицька» – перша українська тижнева газета, виходила у Львові народною мовою (1848–1851 і 1854–1857) та «язичієм» (1851–1854). Спершу як орган Головної Руської (Української) Ради, проголосивши гасла національної окремішності і єдності українців, користувалась великою популярністю. В 1850–1854 рр. видавалася на кошти Ставропігійського Інституту й перейшла на москвофільські позиції і втратила позиції. В 1854 р. знов перейшла в українські руки, але через фінансові ускладнення не вижила. «Зорю Галицьку» особливо підтримувало греко-католицьке духовенство. (Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 3. – Львів, 1994. – С. 847).
- ⁴ Цитата за: Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 284.
- ⁵ «Галицько-Руська Матиця» – товариство для просвітньої й літературно-видавничої справи та шкільництва рідною мовою, засноване українцями 1848 р. у Львові на зразок інших слов'янських «Матиць». Перший голова – М. Куземський. Літературним органом «Галицько-Руської Матиці» був видаваний «язичієм» «Науковий Сборникъ» (1865–1868), згодом «Литературный Сборникъ» (1869–1873, 1885–1890), пізніше «Научно-Литературный Сборникъ» (1901–1906, 1908). Найактивніше діяла в 1849–1850 рр. До 1885 видала понад 80 книжок, зокрема «Читанку» М. Шашкевича, кілька популярних книжок і підручників. Опинившись в руках москвофілів, з 80-х рр. припинила існувати. (Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 341).
- ⁶ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Львів, 1913. – С. 496.
- ⁷ Див.: Снігурський Іван // Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 2923–2924.
- ⁸ Гушалевич Іван (1823–1903) – літературний діяч і журналіст, москвофіл, родом із Чортківщини, священник у Калуському повіті, згодом катехит в Академічній гімназії у Львові. З 1861 р. – довголітній посол до сейму, делегат Державної Ради. Співпрацівник «Зорі Галицької», її редактор у 1854 р. Видавав часописи: «Новыны» (1849); «Пчола»; «Домъ и школа» (1863–1864). З 1866 р. став москвофілом. Автор збірки «Стихотворения» (1848). Відомий як автор патріотичної пісні «Мир вам, браття» і популярної оперети «Підгоряни» на музику М. Вербицького. (Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 470).
- ⁹ Про цю пісню І. Франко писав, що вона «стала немов девізом русинів, їх національним гімном, здобула собі відразу широку популярність, була навіть окремою карткою видана і роздана в

- Празі руською делегацією на слов'янському з'їзді іншим представникам слов'янства, присутнім на цім з'їзді». Водночас І. Франко, як і інші народники і радикали, зневажали цей заклик як надто угодовський і позбавлений революційного духу. (Див.: За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848–1850 рр. – Перемишль, 2005. – С. 8.
- ¹⁰ Гімн // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 381.
- ¹¹ Погодін Михайло (1800–1875) – російський історик, письменник і журналіст, професор Московського університету, академік Російської АН. Автор шовіністичної «теорії», за якою нібито до татарської навали Придніпров'я було заселене великоросами, а українці вийшли з Карпат і поселилися над Дніпром щойно в XVI ст. На думку Погодіна, козаки були окремим слов'янсько-тюркським плем'ям і т. п. М. Погодін був ідеологом російського панславізму, тієї течії XIX ст., яка мала на меті об'єднання всіх слов'ян у складі Російської імперії, а також був «духовним батьком» галицького москвофільства. Після відвідин ним Львова у 1835 та 1839–1840 рр. під його ідейним впливом виник гурток, відомий як «Погодінська колонія». (Див.: Якимович Б., коментар до: Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 366).
- ¹² Богдан Л...ч. Кілька слів о формах нашого язика і о писовні // Лірвак з-над Сяна. – Перемишль, 1852. – С. 34–48.
- ¹³ Див.: Зоря Галицька. – Львів, 1852. – Ч. 74. – С. 6.
- ¹⁴ Див.: Правда. – Львів, 1868. – Ч. 8.
- ¹⁵ Вербицький Михайло (1815–1870) – греко-католицький священник, композитор. Вчився музики в Перемишлі та Львові. З 1852 р. проживав у селі Млини на Яворівщині. Автор численних композицій для чоловічих і мішаних хорів, серед яких окремі частини Служби Божої, «Заповіт» на слова Т. Шевченка, «Гост до Руси», пісні на слова О. Федьковича. Написав музику до національного Гімну «Ще не вмерла Україна» (1863). Йому належать також оркестрові «симфонії» і музика до драматичних творів: «Підгоряни», «Верховинці», «Галя», «Панщина» та ін. (Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 230).
- ¹⁶ Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 2900.
- ¹⁷ Див.: Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – Львів, 1994. – С. 1894; Батенко Т. Анатоль Вахнянин. Біля джерел національного відродження. – Львів, 1998. – С. 92.
- ¹⁸ Теодор Леонтович (посмертна згадка) // Діло. – Львів, 1886. – Ч. 1.
- ¹⁹ «На згадку панні баронесі Ядвізі Блажовській елегантний вальс для фортепіано від Дениса Леонтовича». Див.: – Студинський К. Павло Леонтович (Павло із Щуткова) // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. СXXXI. – Львів, 1921. – С. 199.
- ²⁰ Язловець – тепер село Яблунівка, центр сільської ради (у складі сіл: Яблунівка, Бровари, Заліщики, Новосілка, Передмістя та Пожежа) Бучацького району Тернопільської області. (Тернопільська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1983 р. – Львів, 1983. – С. 16).
- ²¹ Blazejowskyj D. Historical sematismof the archeparchy of L'viv, (1832–1944). –Vol. 12. – Kyiv, 2004. – С. 248.

Кухар В. М.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ДИТЯЧОМУ ТА ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті доведено, що визначальними ознаками світогляду М. Драгоманова, сформованими у дитячі та гімназійні роки, стали космополітизм і націленість на розширення прав і свобод людини на ліберальній основі. Вони сформувалися під впливом дворянського походження, впливу, передусім, батька, „різношерстного” родинного оточення, вчительського середовища Полтавської гімназії (особливо Казимира Полевича і Олександра Строніна), широкого ознайомлення з сучасною йому літературою і прогресивною періодикою на основі критичного методу освоєння соціальної реальності.

Ключові слова: М. Драгоманов, космополітизм, право.

Kuchar V. M.

MAJOR FACTORS OF FORMATION OF OUTLOOK OF M.DRAGOMANOVA IN CHILDREN'S AND SCHOOL'S AGE

In article it is proved that defining lines of outlook of M.Dragomanova, formed in children's gymnasium years, it is cosmopolitism and aiming at expansion of the rights and freedom of the person on liberal basis. They were formed under the influence of an origin of noble family, influence, first of all, the father, differently family environment, the teachers environment of the Poltava gymnasium (especially Kazimira Polevicha and Aleksandra Stronina), wide acquaintance with the modern literature and the progressive periodical on the basis of a critical method of development a social reality.

Keywords: M.Dragomanov, cosmopolitism, the right.

Серед визначних постатей української історії XIX ст. одне з найпочесніших місць належить визначному українському вченому, політику, громадсько-політичному діячеві Михайлові Драгоманову (1841–1895). Сьогодні, як ніколи, є актуальним питання відтворення цілісної біографії М. Драгоманова, що неможливо без з'ясування основних чинників його світогляду в дитинстві і під час навчання у Гадяцькому повітовому училищі (1849–1853) та Полтавській губернській гімназії (1853–1859). Зробити у цьому напрямі українськими науковцями планувалося досить багато. Зокрема, під час відзначення 150-ої річниці від дня народження М. Драгоманова було порушене питання про видання 20-томника його праць¹. Проте з часу цього ювілею минуло 20 років, а проект так і залишився нереалізованим. Лише у 2001 р. у Львові з'явився збірник джерел „Михайло Драгоманов: документи і матеріали (1841–1994)”, де тільки 14 сторінок містять документи, присячені 1841–1859 рокам у житті цієї непересічної особистості. Київським

педагогічним університетом ім. М. Драгоманова була зроблена самостійна спроба видати трьохтомник праць М. Драгоманова, промоторам якої вдалося донести до читача лише одну книгу першого тому. Досі не зібрано і видано окремим виданням спогади про цю видатну постать, з огляду на що ми змушені широко вдаватися до більш ранніх джерел. Серед них особливе значення мають „Спогади про Михайла Драгоманова” його сестри Ольги, більше відомої як письменниця Олена Пчілка, які написані на прохання полтавського, вінницького та харківського видавництва у 1918 році. Досі вони використовувалися, на наш погляд, в українській історіографії недостатньо, тому спробуємо ширше відштовхнутися від цього джерела для реконструкції духовних орієнтирів головного політичного ідеолога українства ХІХ ст. у дитячі та шкільні роки. На цю ж тематику писали також І. Айзеншток („З юнацьких літ М. Драгоманова”) М. Бужинський („До гімназійних літ М. П. Драгоманова”) та інші.

Серед узагальнюючих праць про Михайла Драгоманова особливо слід виділити роботи Т. Андрусяка „Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини)”, А. Круглашова „Драма інтелектуала: політичні ідеї М. Драгоманова” та Н. Горбача „Справжній Михайло Драгоманов”, проте для цих авторів дитячі і гімназійні роки – незначний фрагмент з життя та діяльності цієї особистості.

Актуальність теми статті зумовлена значимістю постаті М. Драгоманова для України. Її посилюють сучасне трактування геополітичних інтересів України, спроба українського істеблішменту вписатися у зону впливів Європейського Союзу, зберігши при цьому добросусідські відносини з Росією, адже вищезгаданого підходу тривалий відтинок часу в українській політиці дотримувався саме М. Драгоманов.

Для формування світогляду М. Драгоманова важливим було дворянське походження з козацької старшини. Предки Драгоманових, очевидно, посідали досить високе становище у соціальній ієрархії козацького стану. Саме прізвище Драгоманов, як відзначає Олена Пчілка, грецького походження і за своїм первісним походженням означає перекладач. Як відомо, перекладачі – це люди з відкритим типом характеру, готові до сприйняття світу та діалогу з іншими культурами. З дитячих років постійно націленим на широкі контакти з зовнішнім культурним світом був і Михайло Драгоманов. Включення у широкий зовнішній світ базувалося на міцній символічній основі. „Драгоманівська гора”, як згадує Олена Пчілка, височіла над Гадячем. Символічну мету хлопця життя скріплювала церква архангела Михайла, його покровителя і захисника.² Отримавши ім'я Михайла, найстарший із синів Петра Драгоманова мимоволі прийняв на себе і оборонну функцію. Питання полягало лише у тому, на захист чіх інтересів необхідно стати.

Можливість вибору у М. Драгоманова була надзвичайно широкою. Соціальний діапазон відносин визначався відмітками „правник-дворянин, дотичний до столичного середовища” – „українська селянка із соціальних низів”. Демонструвати зверхність соціальної позиції серед представників нижчого соціального класу у родині прийнято не було. Невдала спроба батька Михайла, Петра Драгоманова, захистити інтереси дівчини-селянки, несправедливо обвинуваченої у крадіжці українським паном, віддалила родину від соціальних верхів і можливостей заробляти у цьому середовищі та зблизила із соціальними низами³. Етнічне самовизначення хлопця тривалий час не було однозначним. Системи українських і російських цінностей були для нього рівноцінними. Поштовхом для такої орієнтації послужило широке використання в культурному житті родини українського і російського елементів⁴. Своєрідним кумиром молодого М. Драгоманова став М. Гоголь, якому завдяки творчості вдалося здобути визнання одночасно і серед і українського, і серед російського громадянства.⁵ Крім того, у родині Драгоманових толерантно ставилися навіть до девіантних субкультур. Для прикладу, один з дядьків Михайла, Яків, був учасником декабристського руху, і попри це Драгоманови не сприймали його як відступника. Батько Михайла, Петро, та дядько, Яків, у молоді роки тривалий час мешкали у Петербурзі, що зробило російський орієнтир однією з провідних

точок відштовхування його світоглядних устремлінь. Не може залишитися поза увагою спроба Драгоманова-гімназиста зав'язати контакти з редакцією російського ліберального журналу „Атенен”, який під впливом К. Полевича мислився юнаком як уособлення грецької культурної традиції за умов Російської імперії XIX ст. Журнал видавався у 1858-1859 рр. Є. Коршем, останнім членом відомого російського літературного гуртка, як належали Т. Грановський, О. Герцен, В. Белінський, В. Боткін та інші.⁶ Цей гурток, вочевидь, сприймався гімназистом Драгомановим як осередок передової суспільної думки у Російській імперії, і на журнал „Атенен” молодий чоловік, очевидно, покладав великі надії, але перше ж ознайомлення з ним, на жаль, мало для юнака гіркуватий присмак. Учня Драгоманова не задовольняв зміст вміщених у ньому матеріалів. Публікації, надруковані в журналі, часто мали незначне фактологічне наповнення, не містили програми розширення світогляду гімназійної молоді, з огляду на що М. Драгоманов звернувся до редактора журналу Є. Корша з проханням вдосконалювати видання в межах передбачуваної журналом структури⁷. Не можна виключати, що прізвище Корш – це „західна” модифікація українського прізвища Корж, що мала посилити соціальне звучання означуваного. Отже, провінційний полтавський школяр М. Драгоманов вже у гімназійні роки позиціонував себе як людину, причетну до формування передової суспільної думки у Російській імперії. Попри це, він прихильно ставився до людей з соціальних низів, як наприклад, до своєї няньки Параски. В ньому немає зверхності до простих людей, він не соромиться селянського побуту, що засвідчує фрагмент зі „Спогадів про Михайла Драгоманова” Олени Пчілки⁸.

Соціальна толерантність з молодих років поєднувалася у світогляді М. Драгоманова з космополітизмом, який у ті часи за умов панування у культурному середовищі уваривської ідеологічної схеми „православие”–„самодержавие”–„народность” трактувався як лайка.

Точка відштовхування космополітизму Драгоманова – це передусім неосяжні оку українські простори. Олена Пчілка постійно описує широкий простір Гадячого (офіційне – Гадяч), Будищ, Цяцьчиного хутора, Красної Луки, Підварок та інших поселень Полтавщини, як контекст життя і діяльності родини Драгоманових. Слід відзначити, що географічний фактор, про який йдеться у „Спогадах” Олени Пчілки, істотно брався до уваги і самим М. Драгомановим. Про це, зокрема, говорив Іван Франко у своїй промові з нагоди смерті Михайла Драгоманова у 1895 році. І. Франко відзначає співпрацю М. Драгоманова зі знаменитим французьким географом Елізе Реклю, автором багатотомної праці „Земля і люди. Всезагальна географія” (1873–1893), де як окремий сегмент виокремлено українські території⁹.

Космополітизм М. Драгоманова мав і широку когнітивну основу. Ще з часів навчання у Гадяцькому повітовому училищі М. Драгоманов виявляв себе як винятково здібний учень, додатковим стимулом чому служила батьківська заборона карати сина фізично.

Визначний вплив на формування світогляду М. Драгоманова мав його батько, що за фахом був правником, „який утратив ласку дворянства”. За свідченням самого М. Драгоманова у світогляді поєдналися християнство, філософія XVIII ст. та ідеали яacobinців Великої французької революції з „демократичним цезаризмом”. Саме батько допоміг розвинути синові „інтелектуальні інтереси”. Релігійна терпимість теж була успадкована Михайлом від батька. До здобутків по батьківській лінії також, безперечно, можна також віднести схильність до читання, зацікавлення історією, політикою. Атмосфери інтелігентності родині Драгоманових додавали передплачувані батьком російські видання „Санкт-Петербургские ведомости”, журнали з „Библиотеки для чтения”, альманахи. Завдяки батьку Михайло Драгоманов дуже близько зіткнувся з правовою системою. Як відомо, право – це сфера діяльності, котра постійно апелює до поняття справедливості. Треба думати, що саме батько актуалізував цей ідеал у

свідомості сина в дитячі та шкільні роки. Зміст, який вкладав у це поняття хлопець, напевно, не надто відрізнявся від тлумачення цього терміна провідним теоретиком лібералізму ХХ ст. американським політичним філософом Джоном Роулзом:

1. Кожна особа має рівне право на повну належну схему рівних базових прав і свобод, і вона має бути сумісною зі схожою схемою, розрахованою на всіх.

2. Соціальні та економічні нерівності мають задовольняти дві умови: по-перше, стосуватися умов та посад, відкритих для всіх за наявності умов чесної рівності можливостей; і, по друге, – бути більш корисними для найменш успішних членів суспільства¹⁰.

Для підтвердження другої тези потрібно було би звернутися до висвітлення життєвого шляху М. Драгоманова, передусім пізнішого періоду, ніж передбачає дана стаття. Тому дозволю собі висловити дане припущення без підтвердження, залишаючи тему відкритою.

Для підтвердження першої вищенаведеної тези про наявність ідеалу справедливості у світогляді М. Драгоманова важливо навести епізод з гімназійних років, котрий мало не спричинив його виключення з навчального закладу. Епізод засвідчує вміння Михайла Драгоманова високо цінувати свободу іншої людини. Йдеться про те, що учень сьомого (випускного) класу М. Драгоманов захистив права третьокласника Івахненка у ситуації, коли наглядач пансіону при гімназії в некоректній формі вимагав від того одягнути форму замість звичайного одягу. В результаті цього інциденту 23 березня 1859 р. Петро Драгоманов був змушений забрати сина з училища¹¹. Цікаво, що батько Михайла у цій ситуації підтримав вільнотомні ліберальні інтенції сина.

Лібералізм у ті часи асоціювався у М. Драгоманова передусім з боротьбою за ліквідацію феодальної залежності селян, проте, очевидно, містив і гендерний аспект. Зокрема, Олена Пчілка розповідає, що гімназисту М. Драгоманову громадська думка приписувала захист панни Калиновської проти залицянь полтавського губернатора Волкова. Суспільність також приписувала М. Драгоманову і сатиричну кампанію проти високостатусного залицяльника. На думку Олени Пчілки, її брат Михайло не був тією благородною постаттю, яка у такій формі виступила на захист молоді дівчини¹². Але знаючи про молодечий радикалізм, максималізм і обізнаність із місцевими справами М. Драгоманова, слід думати, що у цій конфліктній ситуації він схильний був обстоювати інтереси дівчини, а не представника місцевої владної верхівки.

Який з двох описаних інцидентів був реальною причиною «передчасного завершення» М. Драгомановим гімназії, сказати важко, бо ситуацію ще більше ускладнює міркування Н. Горбача, що реальною причиною переслідування семикласника-максималіста була політизація учнів гімназії, підґрунтям для якої став рукописний учнівський журнал, редактором якого і був Михайло¹³. Проте, на наш погляд, міркування Н. Горбача навряд чи є слухним. М. Драгоманов зазнавав карних санкцій з боку адміністрації Полтавської губернської гімназії і у 5, і у 7 класах. Доречно зауважити, що сам Драгоманов не вбачав у повторному студіюванні наук за 5 клас політичного підґрунтя, не кажучи про причини покарання; він говорить про те, що приводом для покарання був його „остракізм математики” та захист однокласника на екзамені з французької мови¹⁴. Слід зазначити, що Петро Драгоманов ліберально і з розумінням поставився до молодечого максималізму сина, сказавши тому, щоб „не печалився”, а продовжував працювати над собою.

Із складної ситуації з виключенням 1859 р. Михайлу Драгоманову несподівано допомогли вийти учителі Стронін, Горовий, Казимовський, Вакуловський, що висловили „особливу думку” щодо дій адміністрації в даній справі. В результаті дій цих вчителів і особливо історика О. Строніна формулювання про виключення М. Драгоманова з Полтавської гімназії рішенням директора училищ Полтавської губернії було замінене звичайним звільненням, тобто з правом продовження навчання в університеті¹⁵.

Олена Пчілка відзначає, що полтавська гімназія дала для брата багато, „хоч і була школою тих давніх часів, далекою від ідеалу – і по методах навчання, і по звичаях педагогічних взагалі”¹⁶. Молодшу сестру (Ольга була молодшою від Михайла на 8 років) особливо вразив великий обсяг літератури, прочитаної братом у шкільні роки. Серед прочитаної Михайлом літератури вона особливо виділяє наукові книги Ф. Шлосера, Т. Маколея, В. Прескота та Ф. Гізо, а також художні твори Ч. Дікенса, В. Текерея, В. Скота.

„Розумова працьовитість” розвивала критичне мислення хлопця. На його формування особливий вплив мали два шкільні вчителі – Казимир Йосипович Полевич та Олександр Іванович Стронін. Перший викладав у гімназії латинську мову зі значним літературним ухилом, не приховуючи більшого замилювання „грекою”. З четвертого класу гімназисти отримували можливість спеціалізації з класичних мов чи з „законовідства” (тобто юриспруденції з метою підготовки до державної служби). Під впливом Казимира Полевича Михайло Драгоманов позиціонував спеціалізацію з класичних мов вище, й тому обирає саме її. К. Полевич пробудив інтерес у М. Драгоманова до давньоримського історика Тацита, „що притягав до себе як ліберальний письменник”. Примітно, що подаючи спомина про Казимира Полевича, Михайло Драгоманов позиціонує себе як полтавського „космополіта” чи „українофіла”. Пізніша творчість М. Драгоманова дозволяє вивести таку формулу його космополітизму: „Космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції, між якими єсть багато архаїчного і ретроградного”. Космополітизм, на думку М. Драгоманова, сприяє зміцненню поступових тенденцій у суспільстві. Боротьбу за утвердження цього ідеалу Михайлу Петровичу довелося вести упродовж лівової частини життя, виступаючи як проти російських космополітів, що не визнавали української національності, так і проти українських націоналістів, що рвали „єдину нитку безпохибного людського поступу”¹⁷.

Космополітизм вимагає толерантного ставлення до ідеалів, переконань, цінностей, знань інших. Науку толерантності до поглядів інших людей М. Драгоманову довелося осягати у спілкуванні з учителем Полевичем. Дразливим моментом їхніх відносин були його етнічна свідомість („польськість”) і відданість католицизму, хоча, коли не йшлося про віру, наставник допускав ліберальність. Ставлення Михайла Драгоманова до релігії було „вільнодумним” і, можна сказати, що учень дав учителю шанс дещо відкоректувати своє ставлення до релігії. Як стверджує сам Драгоманов: „[К. Полевич] став чіпати „пекучі питання” і став казати, що він зовсім не хоче сліпої віри, що не боїться аналізу, що певний, що наукова критика тільки ліпше ствердить релігію”, хоч і попросив дати йому прочитати атеїстичні твори авторів Штрауса і Лорана¹⁸. Доречно згадати, що віра – це початковий момент накладення обмежень. А ліберал Драгоманов – проти такого підходу. Особистість може гармонійно розвиватися лише за умов усвідомленої свободи. Віра – рушійна сила дії. Віра – необхідний атрибут людського життя. „Всякий примус у справах віри є річ погана і шкідлива для громади і для самої віри і що ріжниця в думках людських виходить з самої природи людей і не тільки не шкодить людям, а й служить їм для того, щоби доходити правди та випередити одне другого наукою та добротою”¹⁹.

Визначний український філософ Олександр Стронін, котрий мав великий вплив на формування світогляду М. Драгоманова, викладав у полтавській гімназії історію. З першого разу він не справив особливого враження на М. Драгоманова. Учні трималися у нього „сяк-так прилично”. Як уже згадувалося, коли М. Драгоманова залишили на другий рік у п'ятому класі, то Стронін подав за нього „особливу думку”. О. Стронін бачився школярам пропагандистом позитивних ідей. М. Драгоманов зауважує, що пропаганда у Строніна „не була ніколи голою, догматичною, ненауковою, непедагогічною”²⁰. Зауваживши це, консервативні вчителі стали приписувати учнівські „революції” впливам на учнівську громаду О. Строніна. Правдоподібно, що свої прогресивні ідеї О. Стронін черпав з соціології, якщо точніше, то з праць представника географічного детермінізму

Т. Бокля та засновника позитивістської філософії і соціології О. Конта²¹. Талант О. Строніна полягав у тому, що він умів занурювати учнів у „саму суть життя й інтересів кожної епохи”. О. Стронін не боявся викладати учням радикальні політичні теорії французьких просвітників Ш. Оуена, А. Сен-Сімона, Ф. Фур'є. Слід зауважити, що з радикальним російським журналом „Современник” та ліберальним „Русским Вестником” та іншими прогресивними російськими виданнями М. Драгоманов також ознайомився завдяки своєму вчителю.

Олександр Іванович був прекрасним педагогом, що міг дозволити учням самостійно читати свої лекції замість нього і навіть вдосконалювати їх. Якось у присутності товаришів О. Стронін обірвав М. Драгоманова на якійсь ліберальній фразі, і коли той вирішив довідатися, чому, то почув відповідь, що для критики необхідні знання кількох європейських мов. Працюючи зі студентами, О. Стронін слідкував, щоб вони не перевантажувалися і не забігали вперед²². Визначний український філософ Д. Чижевський називає О. Строніна серед перших українських соціологів, що залишив по собі такі праці, як „История и метод” (1868), „Политическая наука” (1872), „История обществности” (1886). Як соціолог О. Стронін доводив, що суспільство побудоване пірамідально за законом рівноваги. З ним полемізували такі визначні вчені-соціологи Російської імперії, як М. Ковалевський, М. Карєєв, М. Михайловський²³.

Вищенаведені аргументи переконливо свідчать, що основними виразниками ліберальних впливів на Драгоманова-гімназиста були Казимир Полевич і Олександр Стронін. Хоча не можна не брати до уваги також самостійну роботу над літературою. Згадані вчителі закріпили в учневі ліберальний стиль мислення. Важливо підкреслити, що у драгоманівському лібералізмі був закладений сильний моральний імператив. Як підкреслює визначний український правник, соціолог і політолог Б. Кістяківський, „свобода” у трактуванні Михайла Петровича – „чисте діло”, котре вимагає „чистих рук”. Згаданий автор переконливо доводить, що М. Драгоманов – активний проповідник особистих свобод, зіставлених з правами політичних, соціальних і національних груп. Прихильне ставлення до особистих свобод громадянських прав та політичних свобод пізніше у М. Драгоманова вилється у проєкті російської конституції, що аж до середини 90-х років XIX століття був єдиним детально розробленим проєктом перебудови Російської імперії. Не зайвим буде згадати, що цей проєкт був високо оцінений одним із фундаторів європейської соціологічної науки Максом Вебером²⁴. Визначний український вчений І. Лисяк-Рудницький серед досягнутого М. Драгомановим у молодому віці особливо виділяє твори П. Прудона: „Під впливом П. Прудона Драгоманов вбачав кінцеву мету людського поступу як майбутнє встановлення анархії – добровільної асоціації вільних і рівних осіб з усуненням авторитарних рис у суспільному житті. Він припускав, що цей ідеал може бути досягнутий шляхом федералізму і самоуправління громад та регіонів”.

Все вищесказане переконує, що М. Драгоманов ще з дитинства був конфліктною особистістю, нонконформістом, і ще з дуже молодих років, за висловом І. Франка, його життя „воєнним табором тяглося”. Та, попри це, він, за І. Денисюком та Т. Скрипкою, володів характером, в якому „поєднувались напускна „сталь” з затамованою ніжністю, холодна теорія і сердечна пристрасть”²⁵.

Отже, визначальними рисами світогляду М. Драгоманова, сформованими у дитячі та гімназійні роки, стали космополітизм і націленість на розширення прав і свобод людини на ліберальній основі. Вони сформувалися під впливом дворянського походження, впливом, передусім батька, „різношерстного” родинного оточення, вчительського середовища Полтавської гімназії (особливо Казимира Полевича та Олександра Строніна), широкого ознайомлення з сучасною йому літературою і прогресивною періодикою на основі критичного методу освоєння соціальної реальності. Можна навіть припустити, що в основі світогляду М. Драгоманова було наповнення новим змістом уваровської форми навчання і виховання у Російській імперії: „православие”-„самодержавие”-

„народність”. „Православие” не в розумінні утвердження домінуючої релігії серед всього суспільства, а уславлення тенденції розвитку права, „самодержавіє” – не в сенсі звеличення самодержців-правителів, а розширення морально-когнітивної структури особистості, „народність” – не як спільнота, на котру має спиратися „православие” і „самодержавіє”, а автономний суб’єкт правових відносин. Ідеологією ж нового світу у М. Драгоманова, як і у певний період життя О. Конта, мала стати соціологія. Не буде зайвим сказати про ще одне випередження часу М. Драгомановим. Космополітизм і орієнтація на розширення прав людини – центральні моменти сучасної соціологічної теорії відомого німецького соціолога Ульріха Бека²⁶, який порушує питання про необхідність утвердження космополітичного світогляду у сучасному глобальному світі на основі універсального космополітичного права, націленого на розширення прав кожного індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов / Н. Горбач. – Львів, 2008. – С. 3.
- ² Олена Пчілка [Косач Ольга]. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 39.
- ³ Там само. – С.44-45.
- ⁴ Кістяківський Б. М. П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру (На роковину смерті) / Б. Кістяківський // <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm>; Кістяківський Б. М. П. Драгоманов: його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. Кістяківський // <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm>
- ⁵ Олена Пчілка [Косач Ольга] Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 58.
- ⁶ Корш Евгений Федорович // Энциклопедия. Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 16. – С. 362.
- ⁷ Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова / І. Айзеншток // Україна. – 1929. – № 3–4. – С. 61–66.
- ⁸ Олена Пчілка [Косач Ольга] Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка [Ольга Косач] // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 64.
- ⁹ Михайло Петрович Драгоманов 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. – Львів, 1898. – С. 30.
- ¹⁰ Роулз Дж. Справедливість як чесність: політична, а не метафізична / Дж. Роулз // Лібералізм: ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. – К., 2009. – С. 704–705.
- ¹¹ Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова / М. Бужинський // Україна. – 1926.– № 2–3. – С. 65.
- ¹² Олена Пчілка [Косач Ольга] Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 60–61.
- ¹³ Горбач Н. Справжній Михайло Драгоманов / Н. Горбач. – Львів, 2008. – С. 6–7.
- ¹⁴ Драгоманов М. Два учителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 588–589.
- ¹⁵ Михайло Драгоманов: Документи і матеріали (1841–1994). – Львів, 2001. – С. 31–39.
- ¹⁶ Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова / І. Айзеншток // Україна.– 1929. – № 3–4. – С. 61.
- ¹⁷ Драгоманов М. Два учителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 597.
- ¹⁸ Драгоманов М. Два учителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 580.
- ¹⁹ Драгоманов М. Віра і громадські справи / М. Драгоманов. – Львів, 1912. – С. 13.
- ²⁰ Драгоманов М. Два учителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 593.
- ²¹ Драгоманов М. Два учителі // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 601.
- ²² Драгоманов М. Два учителі / М. Драгоманов // Драгоманов М. Вибране: „мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991. – С. 588–596.

-
- ²³ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. / Д. Чижевський. – Прага, 1931. – С. 162–163.
- ²⁴ Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Київ, 1991. – Т. 1. – С. 284.
- ²⁵ Денисюк І. Дворянське гніздо Косачів / І. Денисюк, Т. Скрипка. – Львів, 1999. – С. 31.
- ²⁶ Бек, Ульрих. Космополитическое общество / Ульрих Бек. – М., 2008.

Якимович Б. З.

ПОЕМА ІВАНА ФРАНКА «МОЙСЕЙ»: ДЕ, КОЛИ І ЯК НАРОДЖУВАВСЯ ОДИН ІЗ НАЙВИДАТНІШИХ ТВОРІВ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ХХ СТ.

Автор вдався до спроби встановити час, коли Іван Франко задумав написати поему «Мойсей» – шедевр європейської літератури, дослідив процес її творення, зокрема моменти, пов'язані з історією її знаменитого Пролога, а також провів студії з бібліологічного краєзнавства щодо наявності прижиттєвих видань поеми у бібліотеках Львова.

Ключові слова: Іван Франко, поема «Мойсей», видавнича справа в Україні.

Yakymovych B. Z.

IVAN FRANKO'S POEM "MOSES": WHERE, WHEN AND HOW ONE OF THE GRETEST WORKS IN THE WORLD LITERATURE OF THE 20TH CENTURY WAS BORN

The author attempted to find out the time, when Ivan Franko (1856–1916) had decided to write the poem "Moses", a masterpiece of the European literature, researched the process of its creation, particularly the moments, related to the history of its famous Prologue, as well as studied the question of existence of his lifetime editions of the poem in Lviv libraries through bibliological country studies.

Key words: Ivan Franko, poem "Moses", publishing in Ukraine.

Тема цієї студії не нова – з'ясувати час та обставини, за яких Іван Франко задумав написати свій найвизначніший поетичний твір, прослідкувати Франкову ідею профетизму та її трансформацію в душі та розумі українського генія. Це хвилювало не одне покоління дослідників його велетенської спадщини. Причому твір зацікавив дослідників зразу ж після його виходу у світ – відразу з'явилися ґрунтовні студії А. Крушельницького та Я. Яреми, які оцінив сам автор у «Передмові» до другого видання поеми¹. Очевидно, що до аналізу поеми долучилися всі без винятку покоління франкознавців – С. Єфремов, М. Возняк, М. Зеров, Є. Кирилюк, І. Денисюк, О. Дей, Ф. Погребенник, М. Гнатюк, Б. Тихолоз та інші – перелік лише прізвищ дослідників із назвами їх студій зайняв би не одну сторінку.

Не минуло це і мене – у моїй докторській дисертації «Іван Франко як книгознавець і видавець (80-ті роки ХІХ ст. – 1916 р.)» є підрозділ «Лис Микита» і «Мойсей»: генеза ідеї профетизму². Цієї теми я торкався в окремо присвяченій статті³. Подаю розширений формат студії на цю тему, оскільки маю нові матеріали та провів дослідження з галузі бібліологічного краєзнавства щодо наявності першого та другого прижиттєвого видань «Мойсея» у бібліотеках Львівщини та деяких приватних книгозбірнях.

* * *

Поему «Мойсей», як свідчить сам І. Франко, він писав від січня до липня 1905 р. На той час він один із чільних працівників Наукового товариства імені Шевченка,

співзасновник Українсько-руської Видавничої Спілки, людина, яка досягла високого авторитету у свого народу, поважний вчений, якого знали далеко за межами Галичини, найпопулярніший український письменник, видавець.

Коли ж Іван Франко задумав написати поему «Мойсей»? Радянське підцензурне франкознавство стверджувало: поема «Мойсей» – відгук на революційні події в Росії 1905 р. Це твердження годі сприймати поважно: і сама поема, і геніальний вступ до неї – результат тривалого виношування в поетовій мислі найголовнішого поетичного твору життя. Мало того: І. Франко ніколи і ніде не прохопився й словом, що цей його твір хоч якимось чином пов'язаний із революцією 1905 р. А можливості для цього були хоча би у великих за обсягом передмовах: до другого видання поеми (Львів, 1913)⁴; до польського перекладу (перекладач Володимир Кобрин)⁵ та російського перекладу (перекладач Петро Дятлів)⁶.

Наголошую – всі три Франкові передмови: до другого українського видання, до авторизованих польського та російського перекладів не є ідентичними. Вперше аналіз усіх трьох передмов здійснив покійний проф. Ф. Погребенник, коли готував до друку п'ятий том Зібрання творів І. Франка у 50-ти томах⁷.

Треба принагідно відзначити, що І. Франко таки відреагував на події в Росії 1905 р., але це була його стаття, вперше опублікована в квітневому випуску «Літературно-наукового вісника» під назвою «Одвертий лист до гал[ицької] української молодіжи» (45, с. 401-409). Та той твір не мав жодного стосунку до поеми «Мойсей». У цій статті І. Франко вітає події в Росії, але лише і винятково з огляду на нові можливості, як вони, ці події, можуть вплинути на поступ в українській національній справі.

На думку Зеновії Франко: “Задум самої поеми, треба припускати, виник значно раніше, і біля його колиски був і Т. Герцль [...], і одноіменна поема Корнила Устияновича, і врешті оглядини в Римі скульптури Мойсея роботи Мікеланджело”⁸. До скульптури Мікеланджело повернемося далі, але навряд чи до задуму поеми «Мойсей» спричинилася розмова з Т. Герцлем у Відні в лютому 1893 р. – там ішлося про ідеї Герцля щодо відродження Ізраїлю, та й розмова за часом була пізнішою на півроку від відвідин о. Сильвестра Лепкого в Жукові на Бережанщині, про що детально – нижче. До речі, факт зустрічі Т. Герцля та І. Франка взагалі заперечує Я. Грицак, вважаючи спогад про неї В. Щурата незрозумілим фальсифікатом⁹.

Безперечно, про Мойсея як старозавітного пророка І. Франко знав ще з гімназійних часів. Не міг не справити на І. Франка враження образ Мойсея на однойменній картині Корнила Устияновича, яку той написав у Відні 1887 р., а наступного року експонував у Львові¹⁰. В 1891 р. К. Устиянович опублікував у «Зорі» невелику поему «Мойсей». Коли в липні 1892 р. І. Франко та А. Чайковський гостювали в с. Жукові у пароха Сильвестра Лепкого, батька письменника Богдана Лепкого, зайшла розмова про ці твори К. Устияновича. Б. Лепкий описав її в деталях у розділі «До генези Франкового Мойсея» своїх спогадів «Казка мого життя»¹¹. С. Лепкий боронив К. Устияновича як поета, задекламував початок його «Мойсея», на що І. Франко відповів: «Гарний, але поверховий»¹². А після тривалої дискусії про біблійного Мойсея, з колосальним знанням предмета (А. Чайковський у дискусії слова не брав), І. Франко продовжив бесіду: «Ні, ні, отче, – звернувся до батька, – кажіть собі, що хочете, але мене Устияновичів «Мойсей» не вдовольняє. Побачите, якого я колись напишу»¹³. Чи не тоді, під час дискусії в Жукові, й зародилася ідея у І. Франка створити свого «Мойсея»?

І. Франко таких обіцянок не забував, він думав про них повсякчас. І ще задовго до появи у світ його відомих віршів, друкованих спочатку в галицькій періодиці, а потім згромаджених у збірці «Semper tūo», йдеться про пронизані духом профетизму Мойсея поезії «Було се три дні перед моїм шлюбом...», «На ріці вавилонській...», «Крик серця півночі...», на що звертали увагу такі дослідники, як А. Крушельницький, О. Білецький,

А. Каспрук¹⁴, дуже цікаві думки на цю тему несподівано знаходимо у Франковім «Лісі Микиті».

Але перед тим кілька слів про історію видання, мабуть, першого за популярністю серед усіх творів І. Франка – його казки (а чи казки?) «Ліс Микита». Як відомо, твір уперше надруковано 1890 р. в дитячому журналі «Дзвінок»¹⁵ з ілюстраціями відомого галицького художника Теофіля Копистинського¹⁶. Наступного, 1891 р., «Ліс Микита» побачив світ окремим книжковим виданням накладом редакції «Дзвінок»¹⁷. Книжка не мала вступного слова, складалася з 9-ти пісень і була надрукована етимологічним правописом. Наклад видання – 3000 прим.¹⁸ Але вже 1896 р. з'являється друге, перероблене й розширене видання «Ліса Микити», цього разу накладом Руського Товариства Педагогічного¹⁹. Попри ті ж самі ілюстрації Т. Копистинського, книжка кардинально відрізняється від першодруку в журналі «Дзвінок» та першого видання 1891 р.

Насамперед дуже перероблено текст, причому твір збільшено на цілих три пісні: перше видання – 9 пісень, друге – 12. Наступні, третє (1902) і четверте, видання (1909, що з'явилося у “великій” серії УРВС) виправлені, але не так кардинально, хоч, до речі, усі вони видавалися з тими ж ілюстраціями Т. Копистинського.

Друге видання має післямову “Хто такий «Ліс Микита» і відки родом?” – глибокий розгляд джерелознавчих аспектів цього твору. Післямова (в подальших виданнях вона стала передмовою) свідчить про надзвичайно глибокі Франкові знання казкових сюжетів, що приходять від сивої давнини через культуру багатьох народів, заховавшись у фольклорі, і є стислою, але дуже глибокою джерелознавчою довідкою на досліджувану тему.

Та чи не найцікавішим доповненням для дошукувачів часу «творення в собі» поеми «Мойсей» є 7-ма пісня «нового» «Ліса Микити»²¹. Саме тут, прямим текстом, в іронічно-жартівливому тоні описано епізод, коли Вовк, отримавши облизня від Свині, зустрів Барана і сповістив тому, що його з'їсть. Баран говорить Вовкові:

*“Не дивуй ся і не смій ся !
Я Баран – самоубійця!
В світі вже не жить міні!
Люд мій весь в неволі гине, –
В вас жите єго єдине,
То міні ви не страшні”* [Ліс Микита, Львів, 1896, с. 71].

І далі:

*“Пане, подожди хвилину,
будеш знати, за що гину,
Чом так радо йду вмирать,
Чом рідня моя рогата
Свого спаса, свого тата
В тобі буде величать.
Знай же, пане, біль мій тайний!
Я не є Баран звичайний,
Я – овечий патріот!
Думка в мене розбудити
І з неволі слобонити
Весь овечий наш народ.
З давна думає я про тес
Щоб овечим стать Мойсеєм,
Вивести овець з ярма –
Много труду, мук і болю
Я приняв – та все дарма.
У тісні овечі мізки*

*Думки світлої ні трішки
Не втокмачиш; серце їх
Боязливе. “Що там воля?
Вовк поїсть нас серед поля
Нам про волю думать гріх!”
Ну, подумай, пане чемний,
Про важкий мій стан душевний:
Насьміх долі так хотів:
У душі пророцькі речі
А кругом лоби овечі
Сіно, жвачка, теплий хлів! [Там само, с. 71–72]*

Може, цитата й довга, але тут в іронічно-жартівливому тоні викладено ідею профетизму овечого Мойсея, Барана. Народ, при звичаєний до рабства, звик бути рабом; це вівці, які не хочуть волі і не розуміють того, хто для них ту волю здобуде. Поневолений український народ – ті ж вівці, які не розуміють своїх провідників, що прагнуть здобути для свого народу державну незалежність.

Наведена цитата дуже важлива й щодо зародження ідеї державної самостійності на теренах Галичини. Тут червоною ниткою проходить думка про визволення народу, а отже, й про самостійну державу, що суголосне з рецензією І. Франка на твір Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895)²².

Отже, книгознавчий і джерелознавчий аналіз творчості І. Франка, спогадів про нього свідчить, що ідея написати поему «Мойсей» виникла в письменника ще на початку 90-х років XIX ст. – це збігається з початком організованого радикального руху в Галичині. А часом, відколи ідея написання поеми «Мойсей» кристалізувалася, був все-таки 100-літній ювілей відродження нової української літератури та 25-ліття літературної діяльності Івана Франка 1898 р. Достатньо уважно прочитати його промову на цих святкуваннях [31, с. 308–311] – маємо на увазі провідну тезу про обов’язок тяжкої праці для свого народу. Все ж деякі деталі в поемі «Мойсей» І. Франка зумовлені побаченням і прочитаним (наприклад, під час відвідин Риму письменник оглядав скульптуру роботи Мікеланджело «Мойсей», де він зображений із рогами). Правда, на думку Б. Тихолоза, тут помилилися і Мікеланджело, і Франко, бо в біблійних джерелах йшлося про світліяні промені, що виходять із чола пророка, які Мікеланджело зобразив як роги.

Цікавою є історія написання знаменитого прологу до поеми «Мойсей», до чого своєрідно спричинився директор друкарні НТШ Кароль Беднарський. Як згадує М. Мочульський, він був із І. Франком у друкарні, коли «зажурений управитель друкарні» К. Беднарський показав авторові, що на початку надрукованої вже поеми залишається кілька незадрукованих сторінок, і радив написати передне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: «Добре, добре, я щось напишу і принесу». І приніс на другий день відомий пролог²³.

Це було в ніч з 19 на 20 липня 1905 р., дату 20 липня поставив сам автор. Незадрукованих сторінок було чотири, пролог умістився на трьох. Одна сторінка в першому виданні поеми чиста. Цей геніальний вступ, присвячений рідному народові, не міг народитися раптово. Пишучи поему, І. Франко жив під враженням складної проблеми: доля народу і його провідників, яку він вирішував у своїй поемі і джерелами якої були біблійні сюжети. Зосталося означити твір зверненням до рідного народу – цю думку він переплавив у 16 терцин з останнім рядком присвяти:

Твоєму генію мій скромний дар весільний.

Пролог до поеми «Мойсей» привертав увагу багатьох дослідників творчості І. Франка. Всебічний її розгляд здійснив Д. Павличко у згаданій вище передмові до дрогобицького видання поеми (2005) та в своїй інавгураційній промові, виголошеній 11 жовтня 2000 р. на святковому засіданні Вченої ради Львівського національного

університету імені Івана Франка з нагоди присудження звання «Почесний доктор» (Doctor Honoris Causa) Львівського університету²⁴.

У першій половині 1905 р. І. Франко майже не згадував про те, що пише поему. І. Франко, певно, дотримувався правила, яке він висловив після лекції, прочитаної молоді Львівського університету, зініційованої студенткою філософського факультету Асею Шеховичівною. Коли молодь проводила його додому після гостини в помешканні Шеховичів, І. Франко як відповідь на запитання молоді, над чим він тепер працює, сказав так: «Письменники бувають іноді забобонні, мов кухарки. Тісто може вийти з закальцем, коли ним заздальгідь похвалитись»²⁵. Це могло бути приблизно на початку ХХ ст., чи не тоді, коли І. Франко задумував писати або й писав свого «Мойсея».

Зафіксовано той факт, що слухав незакінченого «Мойсея» М. Коцюбинський, який був у Львові проїздом до Італії в третій декаді травня 1905 р. і гостював у І. Франка. Дня 28 травня 1905 р. М. Коцюбинський пише з Риму І. Франкові до Львова: «Я все збирався подякувати Вам за ті приємні і незабутні для мене дні, коли ми разом пробували у Львові та на селі. Роблю се сьогодні, оглянувши «Мойсея» Мікеланджело, який нагадав мені вашу чудову поему. Коли я стояв перед ним, я чув ті сильні, повні вогню промови, які слухав у Вашій хаті»²⁶.

Власне факт ознайомлення М. Коцюбинського з незакінченою поемою «Мойсей» став причиною фіксації деяких деталей із історії її написання. У листі до С. Єфремова від 31 травня 1905 р. І. Франко пише: «Сими днями надіюся викінчити (точніше – «вилізати» весь готовий текст. – Б. Я.) свою поему «Мойсей». Д[обродій] Коцюбинський, будши тут проїздом і мавши нагоду пізнати першу половину її, піддав мені думку заслати її в «К[иевскую] стар[ину]». Я, знаючи, як скептично дивляться українці на галицькі вірші, не дуже похочую, бо то ж треба б переписувати (цілість обійме, числячи по 8 строф на сторону друку, коло трьох аркушів). Ось я і запитую Вашої думки: слати Вам чи не слати «Мойсея». Невважаючи на стару тему, в поемі порушено багато дуже новочасних думок, та й надіюся, що й з цензурного погляду вона буде невинна» [50, с. 267]. На це прохання С. Єфремов відповів І. Франкові в листі від 27 травня 1905 року: «Про «Мойсея» запитував редакцію, – вона нічого немає принципіально проти поміщення Вашої поеми, але зважайте на цензуру не тільки що до змісту, а й що до самої форми. Річ у тому, що «Кіевская Старина» по затвердженій програмі не має право містити поезий; дві поемки, що там були друковані («Лесь преславний Гайдамака» Грінченка та «Роксоляна» Комарівни) тільки тому цензор пустив, що редакція напирала на їх історичну сторону. Може бути, що упреться й не схоче пустити вірші не з української старовини»²⁷. С. Єфремов навіть не знає, як бути з поетичними творами, що можуть надійти на літературний конкурс, оголошений редакцією «Кіевской старини», та все ж пропонує надіслати «Мойсея» для участі в цьому конкурсі²⁸. Як бачимо, С. Єфремов мало вірив у реальність друку «Мойсея» на сторінках київського часопису.

У листі до С. Єфремова від 13 червня 1905 р. І. Франко дякує колезі за поради щодо своєї поеми: «З них бачу, що нема чого й сікатися з ним [«Мойсеєм»] до Вашого журналу, бо цензура не пустить. Дав тепер одну главу до ЛНВ, а цілість опублікую хіба в Спільці» [50, с. 268].

З цих двох листів до С. Єфремова ми маємо цінну інформацію про поему «Мойсей» під час її написання. *Перше*: цей твір І. Франко завершував десь на початку червня 1905 р. *Друге*: прислухавшись до поради М. Коцюбинського, він хотів подати хоч би частину поеми до друку в «Кіевской старине». *І третє*: ще до остаточного завершення поеми І. Франко передав один її розділ до друку у Львові. Цей розділ – а йдеться про главу V («Притча про терен») із підзаголовком «Уривок із поеми «Мойсей», без першої строфи, яку І. Франко опублікував у «Літературно-науковім віснику»²⁹.

М. Коцюбинський належав не тільки до тих, кому пощастило чи не першим слухати з вуст І. Франка першу частину поеми «Мойсей», а насамперед до тих, хто міг

по-справжньому оцінити цей геніальний твір І. Франка – і це без його знаменитого «Прологу»! За два роки після того, готуючи реферат «Іван Франко», М. Коцюбинський пише так: «Не можу забути одного образу, який вривався мені у пам'ять. Се було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибальські сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою»³⁰.

При європейській освіченості галичан на таку оцінку навряд чи хтось був здатен, а інтелектуал М. Рудницький взагалі цієї поеми не зрозумів (або не хотів зрозуміти).

* * *

Розглянемо кілька книгознавчих аспектів видань поеми «Мойсей» та казки «Лис Микита».

Перше видання «Мойсея», попри його позірну простоту, – видання цікаве. Формат книжки – «вісімка», розміри 21,5×14,8 см, мала рожеву м'яку обкладинку. Поему надруковано на якісному, міцному папері. Текст помістився на 102 сторінках, 103-я – порожня, а на останній сторінці вміщено рекламу на 10 книжок віршів І. Франка (із зазначенням ціни), які можна придбати в книгозбірні НТШ.

Чому І. Франко надрукував книжку власним коштом? У своїх численних есеях (до речі, мабуть саме йому належить термінологічний дивогляд «Есеїстичне видання?») Р. Горак висловлює властиву йому думку: погана галицька інтелігенція не хотіла друкувати Франкові твори, тому він, уполісджений сучасниками, мусив друкувати «Мойсея» власним коштом. Мушу зазначити, що цей письменницький здогад в цьому випадку не має під собою ніякої основи. З 1899 р. у Львові розпочало діяти потужне видавництво «Українсько-руська Видавнича Спілка», членом-засновником якого був І. Франко³¹. Отже, він міг легко надрукувати поему в УРВС. Постає резонне запитання – чому він цього не зробив? Вивчаючи впродовж багатьох років І. Франка як книголюба і видавця, всупереч Р. Горакові, стверджую, що І. Франко, усвідомлюючи вагу написаного (врешті, поема стала його найвизначнішим художнім твором), однозначно вирішив друкувати її саме власним коштом. Якби цього не сталося – а ця думка в мене обґрунтована вище на підставі спогадів М. Мочульського, якби не друкувалася поема саме в друкарні НТШ під керівництвом К. Беднарського, – ми могли би і не мати його знаменитого пролога.

Отже, книжка побачила світ коштом автора цілком свідомо без впливу на це зовнішніх обставин. Наклад книжки – 1000 прим., а вартість видання – 588 корон 60 кр.³² Левову частину коштів витрачено на якісний папір, який коштував 425 корон³³. Книжка коштувала 1 кор. 60 кр. – це зазначено у згаданому вище рекламному повідомленні. Запис у книжці «Замовлення друкарні НТШ» датовано 31 липня 1905 р. – отже, книжка дійшла до читача вже у серпні 1905 р.

Вище вже йшлося про четверте видання «Лиса Микита» 1909 р., де також опубліковано: «Передмову до третього видання», «Передмову до четвертого видання» і Франкову розвідку «Хто такий «Лис Микита» і відки родом» (післямова до другого книжкового видання). Формати всіх чотирьох галицьких видань та їхнє оформлення – однакові, з ілюстраціями Т. Копистинського за мотивами німецького маляра Каульбаха. Книжка має розміри 19,5×11,8 см; примірник, що зберігається в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (інв. № І 66763), оправлений бібліотечними інтролігаторами, з тисненням на корінці (хребті) числа серії УРВС (№ 113) та латинськими літерами прізвища автора і назви – університетська палітурня, очевидно, тоді не мала кириличних шрифтів. Книжка надрукована на якісному папері, була доброю підмогою вже хворому І. Франкові (йдеться про виплату гонорару).

Навіть гортати ці шедеври української літератури й українського книжкового мистецтва – мова про видання «Лиса Микита», «Мойсея» чи інших франкових прижиттєвих видань – велика насолода для кожного, хто мав щастя тримати ці книжки у

своїх руках. Тому на часі їх факсимільне відтворення за всіма канонами книгознавчої науки – бурі, що прокотилися нашими землями у ХХ ст., знищили все, окрім окремих примірників. І маємо щастя хіба в тому, що лічені примірники збереглися у головних бібліотеках України – Національній ім. В. І. Вернадського, академічній Львівській ім. В. Стефаника та Науковій Львівського університету. З огляду на проблеми зі збереженням першодруків українського красного письменства³⁴ потрібно організувати в Україні спеціалізоване видавництво, яке б зайнялося перевиданням «білих круків» українських книжок ХХ ст. – жоден із періодів українського буття не може з ним порівнятися.

У цілому в головних публічних книгосховищах Львова ми фіксуємо на сьогодні 14 примірників першого та 20 примірників другого прижиттєвих видань поеми.

У фондах найбільшої книгозбірні – Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника – зберігається всього 10 примірників: 5 – першого видання 1905 р. (1 у фонді акад. М. Возняка, про що описано вище; два – у фонді україніки, шифри И 34132, И 13823; один – у фонді Деркачів – Дер. 1011; один – у рідкісній книзі – РК 14542) та 5 – другого видання 1913 р. (2 – в головному книгосховищі ДЦК 214 та И 606641; 1 – у фонді акад. М. Возняка; 2 – у відділі україніки И 34269, И 34222).

Унікальний примірник першого видання поеми зберігається в колекції М. Возняка. Унікальність – це насамперед гарна сецесійна оправа з білим тисненням на синьому колєнкорі. Прізвисьце автора (*І. Франко*) та назву твору (*МОЙСЕЙ*) набрано курсивом. Дзеркально відбитий рисунок (відповідно в горішній та долішній) частина сецесійної фігури нагадує пластову лілію – на той час пластового символу створено ще не було. Розміри книжкового блоку після обрізу – 14,5 x 20,5 см, форзац рослинного (квіткового) малюнку світло-брунатного кольору. На звороті титулу штампи: «Збірка С. С. Возняка» та «Львівська бібліотека АН УРСР № И 36999» (*sic!*)³⁵. На титульному аркуші книжки індекс – В 3182 (літера В – від руки, № - з табулятора). Та найцікавіше – на рекламній сторінці книгарні НТШ в кінці книжки – штамп «Іван Крип'якевич». Отже, початково цей примірник поеми належав видатному історикові України.

Друге видання поеми (1913) з цієї колекції має звичайну дешеву оправу. На титулі інвентарний номер Вознякової книгозбірні В 3501, а на звороті – аналогічні штампи збірки М. С. Возняка, бібліотеки та одіозне число – № И 36997.

Тут зберігається і польський переклад поеми (на обкладинці – *Lwów*, 1914). М'яка обкладинка друкована у дві фарби – назва поеми «*Mojżesz*» червоною фарбою. Розміри книжкового блоку після обрізу 10,5 x 15,5 см. На титулі – В 4583. Після титульного аркушу – аркуш з присвятою:

Wielmożnemu panu
Drowi Iwanowi FRANKOWI
w czterdziestolennią Rocznice
jego działalności literackiej
pracę tę poświęca

Тюмац

Все ж, дуже цікавою і символічною є остання сторінка книжки – йдеться про рекламу творів Т. Шевченка польською мовою в перекладах Сидора Твердохліба, який загинув за вкрай загадкових обставин, а це скритовбивство навіть українські авторитети приписують Українській Військовій Організації³⁶.

У Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка зберігається по одному примірнику першого та другого видання поеми «Мойсей»: один (1905) – у фондах РПК ім. Ф. Максименка; один (1913) – в основних фондах. Не завадить нагадати, що єдиний примірник першого видання поеми «Мойсей» (інв. № П 87685), який належить тепер Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка, надійшов до Львова з тодішнього Ленінграда 31 січня 1963 р. (акт № 16/63, ціна 60 коп. *sic!*), де зберігався в Науковій бібліотеці імені М. Горького

тодішнього Ленінградського університету. Чи не стояв за цією акцією бібліограф Ф. П. Максименко, який міг це організувати через когось зі своїх давніх друзів-патріотів, які опинилися в Північній Пальмірі? Маємо ще один приклад із галузі бібліологічного краєзнавства.

Нещодавно автор цих рядків отримав інформацію від завідувача відділу наукової бібліографії університетської бібліотеки О. Седяра, що згідно з актом №29/58 1958 р. перше видання поеми 1905 р. було списане з фондів книгозбірні. До речі, це був саме той обов'язковий примірник, який отримувала університетська бібліотека в часи панування в Галичині Австро-Угорщини і який рахувався в її старому каталозі. Все відбувалося, найімовірніше, так. Ф. Максименко, розуміючи вагу для бібліотеки цього видання, вирішив його придбати. Це підтверджує нашу гіпотезу про причетність саме Ф. Максименка до відсилення з Ленінграда наявного сьогодні в бібліотеці єдиного примірника Франкового «Мойсея» 1905 р. і розміщення його у фондах рідкісної книги, якими він завідував.

До Франкового університету входить Інститут франкознавства, підпорядкований філологічному факультетові. У цьому підрозділі є прижиттєві Франкові видання і, зокрема, поеми «Мойсей»: три примірники (1905) та два примірники (1913).

Найбільша колекція першого (5 примірників) та другого (12 примірників) видання поеми «Мойсей» зберігається у фондах Літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові, за збір якої завдячуємо відданості всіх причетних до неї співробітників цієї нашої національної установи.

Натомість у Львівській обласній універсальній науковій бібліотеці нема жодного примірника першого і другого видання цієї поеми.

У моїй особистій бібліотеці зберігається цікавий примірник другого видання поеми «Мойсей». Придбав я цю книжку десь на початку 80-х років минулого століття. На її титульному аркуші запис: 25/І 977 Прошкан (?). Підпис зроблено особою, яка вчилася ще в дорадянській школі – що це, без сумніву, так, свідчить графема букви «к» – так писали в Галичині ті, хто вчився в класичній гімназії. Книжка у чудовому стані, в оригінальній сецесійній оправі з синього полотна, фактично – коленкору. На оправі в рамці з тиснених білих квадратиків золотий відтиск: Іван Франко, нижче – золотом тиснена риска, ще нижче назва – МОЙСЕЙ. Тепер на звороті титулу та с. 17 і с. 63 – відбиток моєї печатки «Бібліотека Якимовичів», а на першому форзаці – мій екслібрис (печатка і екслібрис із зображенням Мойсея різця заслуженого художника України Івана Крислача). Книжка має інвентарне число 678.

Попереду – детальне обстеження всіх відомих примірників прижиттєвих видань поеми, які зберігаються у місті життя та діяльності українського Мойсея.

* * *

Підбиваючи підсумки викладеного, дозволимо собі такий висновок: остаточно задум написати поему «Мойсей» в І. Франка оформився ще влітку 1892 р. в с. Жукові біля Бережан під час відвідин літератора о. Сильвестра Лепкого, батька Богдана та Левка Лепких, а першою пробою пера в реалізації ідеї стало друге видання «Лиса Микити» 1896 р. Отже, І. Франко виношував найвизначніший твір життя впродовж 12 років (теж – своєрідний символ!), допоки сів і зреалізував його в першій половині 1905 р., причому відомий «Пролог» – згусток духової енергії українського генія, який можна образно порівняти хіба що з космічною надщільною матерією з надр зірок – народився лише за одну ніч, з 19 на 20 липня того ж 1905 р.

Оскільки перше видання поеми «Мойсей» є водночас визначною пам'яткою українського друку початку ХХ ст., його слід перевидати факсимільним способом в оригінальній обкладинці, найкраще в тій, яка належала акад. М. Вознякові і зберігається сьогодні у Львівській національній бібліотеці ім. В. Стефаника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Франко І. Передмова // Франко І. Мойсей: поема. Друге видане з передмовою. – Львів : Українсько-руська Видавнича Спілка, 1913. – (Літературно-наукова Бібліотека, ч. 153). – С. XVI–XVII. Це також див. : Франко І. Збір. творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 5. – С. 210–211.
- ² Якимович Б. З. Іван Франко як книгознавець і видавець (80-ті роки XIX ст. – 1916 р.) / Якимович Б. З. – Львів, 2007. – С. 241–252.
- ³ Якимович Б. “Лис Микита” і “Мойсей” Івана Франка: до питання генези ідеї українського профетизму / Якимович Б. // Схід. – 2006. – № 6 (78). – Листоп. – груд. – С. 74–77.
- ⁴ Франко І. Мойсей. Поема. Вид. друге, з передмовою. – Львів: Українсько-руська Видавнича Спілка, 1913. – XVII+63 с. Передмова: С. III – XVII. [Літературно-наукова Бібліотека, ч. 153; Із «Загальної Друкарні – Академічна, ч. 8»]
- ⁵ Franko I. Mojżesz. Poemat / Tłómaczył z ukraińskiego przy współudziale autora W. Kobryn. – Lwów, 1914. – 99 s.
- ⁶ Франко И. Моисей. Поэма с предисловием автора. Просмотренный автором перевод со второго украинского издания / [пер. П. Дятлова]. – Вена : Издание П. Дятлова, 1917. – 85 с.
- ⁷ Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. / Франко І. – К. : Наук. думка, 1976. – Т. 5. – С. 364–370. Дали посилання на це видання в тексті, у квадратн. дужках: перша цифра означає том, друга, курсивом – сторінку.
- ⁸ Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50-ти т. / [упоряд. З. Т. Франко, М. Г. Василенко]. – Львів : Каменяр, 2001. – С. 7.
- ⁹ Щурат В. Тоді це було маревом... // Спогади про Івана Франка / [упорядкув., вступ. ст. і прим. М. Гнатюка]. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 266–277. Тезу про те, що І. Франко та Т. Герцль не зустрічалися взагалі, проф. Я. Грицак висунув на науковій конференції «Іван Франко: тексти і контексти» у Крехівському монастирі на Львівщині 31 травня 2006 р. Цього висновку вчений дійшов після ретельного аналізу щоденників Т. Герцля і аналізу деяких інших архівних матеріалів у Відні, а також тематики публікацій у польськомовній єврейській газеті «Schwila roganpa», де вперше опубліковано згаданий спогад В. Щурата про зустріч І. Франка і Т. Герцля. Тому ми не перебільшуємо роль Т. Герцля, навіть якщо б вони і зустрічалися з І. Франком, щодо зародження після їх зустрічі в І. Франка задуму написати поему «Мойсей», як це робить М. Неврлий в статті «Іван Франко й державність» - див. Літ. Україна. – 2006. – 15 черв.
- ¹⁰ Ця картина сьогодні зберігається у Львові в Преображенській церкві при вул. Краківській. Автор передав її церкві в 1908 р.
- ¹¹ Лепкий Б. Казка мого життя. Бережани // Лепкий Б. Твори : у 2 т. – К. : Наук. думка, Т. 1. – С. 769–772.
- ¹² Там само. – С. 772.
- ¹³ Там само. Шкода, що про цей факт нічого не згадує А. Чайковський. – Див. Андрій Чайковський: Спогади, листи, дослідження : у 3 т. / [упорядкув. Б. З. Якимовича за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра]. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 181–189.
- ¹⁴ Про це детальніше див. Марченко Л. Г. Мотиви поеми «Мойсей» у ліриці І. Я. Франка початку ХХ ст. // Укр. літературознавство : регіон. міжвід. зб. – Львів, 1966. – Вип. 1: Іван Франко: Статті і матеріали. – С. 70–76.
- ¹⁵ У коментарі, автором яких є М. Л. Гончарук [4, с. 456], щодо зазначення чисел часопису «Дзвінок» (1890), де вперше побачив світ «Лис Микита», помилка: коментатор твердить, нібито твір надруковано лише в № 3–4 цього журналу. Фактично «Лиса Микиту» надруковано аж у 18 числах журналу [831, № 3, с. 21–22; № 4, с. 29; № 6, с. 45–46; № 7, с. 53–54; № 8, с. 61–62; № 9, с. 69–70; № 10, с. 76–77; № 11, с. 86; № 12, с. 4–95; № 13, с. 101–102; № 14, с. 109–110; № 16, с. 125–126; № 17, с. 133–134; № 18, с. 141–143; № 19, с. 149–150; № 2, с. 156–158; № 21, с. 165–167].
- ¹⁶ Про це детальніше див. Вергун Н. Р. «Лис Микита» І. Франка в радянській книжковій графіці // Укр. літературознавство : регіон. міжвід. зб. – Львів, 1975. – Вип. 23: Іван Франко: Статті і матеріали. – С. 33–41.
- ¹⁷ Повний опис цього видання такий див.: Лисъ Микита / З нѣмецкого переробивъ Иванъ Франко; Накладом редакціи «Дзвѣнка». – У Львовѣ. Зъ друкарнѣ Товариства имени Шевченка. Пѣдъ зарядомъ К. Беднарского, 1891. – 100 с. – Ілюстрації Т. Копистинського, 16 малюнків з Лисом на титулі.

-
- ¹⁸ Про це див. Лис Микита / Перероб. з нім. та передм. до 3-го і 4-го вид. І. Франка. – 4-е вид. – У Львові: Накладом Українсько-руської Видавничої Спілки, 1909. – III, 156 с. – (Літературно-наукова Бібліотека; [Чис.] 113).
- ¹⁹ Лис Микита / З нім. переробив Іван Франко. – 2-ге, перероб. і розширене видане. – У Львові: Накладом Руського Т-ва Педагогічного. З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського. – 1896. – 153 с.
- ²⁰ За життя І. Франка твір дочекався ще 5-го видання (Київ, 1914) з ілюстраціями художника Віталія Каррика. Однак це видання було понижене царською цензурою і до його виходу у світ І. Франко не мав стосунку.
- ²¹ На це звернув мою увагу видатний український філолог, перекладач і вчений Андрій Содомора.
- ²² Франко І. “Ukraina irredenta” / Франко І. // Житє і Слово. – 1895. – Т. 4. – С. 471–483.
- ²³ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) / Мочульський М. // Спогади про Івана Франка ... – С. 376. Цей спогад в дещо деформованому вигляді без посилання на джерело передає Д. Павличко. – Див.: Павличко Д. Сучасні акценти у поемі Івана Франка «Мойсей» // Франко І. Мойсей. Поема. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 5–6.
- ²⁴ Павличко Д. Поетичний вступ до поеми «Мойсей» Івана Франка / Павличко Д.; [укладач Б. Якимович]. – Львів, 2001. – (Серія "Doktor Honoris Causa").
- ²⁵ Рудницький М. Іван Франко / Рудницький М. // Спогади про Івана Франка... – С. 351.
- ²⁶ Коцюбинський М. Твори : у 7 т. / Коцюбинський М. – К. : Наук. думка, 1975. – Т. 6. Листи. – С. 18.
- ²⁷ Інститут літератури ім. Т. Ш. Шевченка. Відділ рукописних фондів та текстології. – Ф. 3. – Спр. 1630 (Збірка листів до І. Франка 1894–1914). – Арк. 79.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Франко І. Притча про терен: Уривок з поеми «Мойсей» // Літ.-наук. вістник. – 1905. – Т. 31. – С. 1–3.
- ³⁰ Коцюбинський М. Цит. пр. – С. 39.
- ³¹ Про це детальніше див.: Якимович Б. Іван Франко – видавець... – С. 307–308.
- ³² Центральний державний архів України у Львові. – Ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка). Спр. 609 (Книга обліку замовлень друкарні товариства) (1902–1907). – Арк. 236 зв.–237.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Про це див.: Якимович Б. Бібліологічне краєзнавство як складова частина сучасних краєзнавчих студій // Донецький Вісник НТШ. Літературознавство. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2009. – № 27. – С. 321–343.
- ³⁵ Для не книгознавців поясню – буква «И» перед номером означала, що книжка «иностранныя» – цю комуністичну «логіку» навіть важко прокоментувати.
- ³⁶ Енциклопедія Українознавства. – Словникова частина. – Т. 8. – С. 3145. Насправді, як свідчать найновіші студії про цю загадку нашої історії (під моїм керівництвом в 2002 р. у Львівському університеті виконана і захищена дипломна робота, автором якої є Володимир Демчук, на тему: «Судові політичні процеси над членами Української Військової Організації»), ми доходимо висновку: вбивство С. Твердохліба – справа рук спецслужб Другої Речі Посполитої, до якої причетні зрадники з УВО, які співпрацювали з польською охранкою і, відповідно, здійснили цей злочин супроти українства.

ЧОМУ І. Я. ФРАНКО ЗРІКСЯ СОЦІАЛІЗМУ НА КОРИСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

На основі епістолярної спадщини Івана Франка з'ясовано причини і час переходу вченого від соціалізму до національної демократії.

Ключові слова: Іван Франко, соціалізм, національна демократія.

Plysiuk V. P.

THE REASONS FOR DISAVOWING THE SOCIALISM IN FAVOUR OF THE NATIONAL DEMOCRACY

In the article based on the epistolary inheritance by Ivan Franco the reasons and the time of the transition from socialism to national democracy is clarified.

Key words: Ivan Franco, socialism, national democracy.

На початку ХХІ ст. серед дослідників і шанувальників наукової та літературної творчості І. Я. Франка ніхто не заперечує по суті того, що у молодому віці геній української літератури захоплювався соціалістичними ідеями. Про це свідчать відкриті заяви І. Франка, його літературні твори, зокрема “Каменярь”, “Товаришам з тюрми”, “Вічний революціонер” і т. п.

Ніхто не заперечує й того, що суспільно-політичні погляди поступово еволюціонували від соціалізму до національної демократії. Але коли і чому? З чого це почалося? Переконливої відповіді ми не почули. Однак, перечитуючи його епістолярну спадщину, тобто листування з друзями, зокрема з М. Драгомановим та М. Павликом, які в ці роки перебували у Женеві (Швейцарія), і оцінюючи ситуацію, яка склалася в Галичині, можна відшукати переконливу відповідь щодо причин відходу І. Я. Франка від соціалізму і переходу на позиції національної демократії. Свідченням цього є публікація у 1886 р. вірша “Не пора, не пора, не пора, москалеві й ляхові служить, а пора для України жить”. Цей вірш покладено на музику, на початку ХХ ст. став пісню-гімном національно свідомої молоді Галичини. Зрозуміло, цей вірш нічого спільного з соціалізмом не мав, скоріше навпаки. Що ж сталося з Франком? Дещо пояснює сам І. Я. Франко у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 р., згадуючи: “В р. 1879 я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу “Tydzien polski” і помістив тут три ескізи п. з. “Rutency”... але дальших ескізів з тої серії остались недрукованими в портфелі редакції ..., як також обширний розбір книжки д. Ау. “Socjalizm jako objaw choroby społecznej”¹, що вийшла друком у Познані 1878 року (Примірник цієї книжки зберігся у фондах наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка).

Як нам відомо з історії університету, у 1879 р. Юліуш Ау був обраний ректором рільничої академії в Дублянах. Очевидно, тоді він привіз із собою кілька авторських книг, одна з яких потрапила в руки І. Франка і була ним прорецензована, передана в редакцію журналу “Tydzien polski” для публікації, але, як згадує Франко у листі до Драгоманова, не була надрукована. Очевидно, І. Я. Франко ще захищав соціалізм від

нападів і критики доктора Юліуша Ау². Адже на території Австро-Угорщини пропаганда соціалістичного вчення була заборонена, тому дискусія, полеміка з приводу соціалістичного вчення, викладеного в книзі, розгорнулися на сторінках закордонних газет, зокрема “Ruwnosc”, “Тромада” та ін. На жаль, рецензію І. Я. Франка не знайдено, вона втрачена, а прямої участі в дискусії Франко не брав. Про це І. Франко повідомляє М. Павлика, який докоряв йому за те, що не бере участі в дискусії і не публікує нічого з цього приводу на сторінках соціалістичної газети “Ргаса”, з якою в той час І. Франко співпрацював і куди М. Павлик надіслав дискусійну статтю, яка теж не була надрукована. Виїхавши з Галичини, “Ви дуже швидко забули, в яких умовах доводиться нам жити і працювати в Галичині” – пише Франко – і додає, що редактор газети “Ргаса” не хоче неприємностей через подібні публікації³. Стаття з національного життя в Галичині “загостра і поразила би редактора на сидження”, тобто тюрму. Крім того, додає І. Франко, редакцію “Ргасу” „національні спори не обходять, так як не обходять її читателів і так як се не лежить в її програмі, так як “Ргаса” займається питаннями суспільно-економічними, а політичними лише стільки, оскільки питань національних рушати не може”⁴. Що стосується дискусії, то І. Франко уважно стежить за її ходом і відповідає М. Павлику: “Ruwnosc” не подобається і її науковий бік (стаття Лімановського) дуже слабенький і для нас не дає нічо, а вже її фактичний же чисто агітаційний бік – балаканка”⁵. А після ще кількох фраз додає: “Мені здається, що полемізувати мож тільки з людьми серйозними, котрі говорять, опираючись на даних. А “Ruwnosc” на яких даних опирається, говорять люди не знаючі Галичини і говорять таке, що не то толку, але й сенсу нема. З ким же тут полемізувати?”⁶,

У листі до М. Драгоманова в листопаді 1881 р. І. Франко ще раз звертає увагу на “балаканку Б. Лімановського”, але додає, що Б. Лімановський не тільки балакає, але й діє. “Йому було післано рукопись програму соціалістів польських і руських східної Галичини, він друкує тільки польських – відси протест, він поправляє але вп’яте, через помилку викидає польських і руських а лишає тільки східної Галичини”, щоб тільки не друкувати того ненависного “руських”⁷.

Лідер польських соціалістів, як впливає з переписки, був проти будівництва осередків соціалістичного руху, за національними принципами і проти того, щоб недержавні, тобто не польські, нації визнавали право непанівних на державність. Він, як всі марксистки, є противником участі національно-визвольних рухів поневолювальних народів у революційній боротьбі, бо цей рух підриває інтернаціональну єдність робітників, перешкоджає їм боротися за соціальне визволення, до того ж, доктрина “у пролетарів нема батьківщини”, а отже, національні, патріотичні почуття є шкідливими і некорисними. „Тому з ними треба боротися, їх зживати”.

Отже, критика Юліуша Ау та дискусія з приводу національного руху у соціалістичному вченні, неможливість сказати про це відкрито підштовхнули мислителя на складання вірша “Не пора, не пора, не пора...”, в якому чітко і ясно викладено позицію, а далі заявлено, про зближення з тими діячами, які визнавали ідею самостійності. В одвертому листі-зверненні до галицької молоді він звернувся з закликом навчитися почуватися українцями не галицькими, не буковинськими, а українцями „без офіційних рамок”, чути і пізнавати свою Україну, у її етнографічних межах, з її теперішнім культурним станом. Як геніальний мислитель і поет І. Я. Франко внаслідок тодішніх заборон своє ставлення до революційного руху мусив викладати не в науковому трактаті, а у поезії. Наукові підходи з’явилися пізніше – у статті “Поза межами можливого”⁸. Все, що відбувається „поза рамки нації” – це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді би прикрити своє змагання за панування однієї нації над іншою, або хворобливий сентименталізм фанатів, що раді би широкими вселюдськими фразами прикрити своє духовне відчуження від рідного народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Франко І. Я. Твори : у 50-ти томах. (1886–1894) / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 246–249.
- ² Там само. – Т. 48. – С. 253.
- ³ Там само. – С. 231.
- ⁴ Там само. – С. 234.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само. – С. 239.
- ⁷ Там само. – С. 295.
- ⁸ Там само. – Т. 45. – С. 284.

ВІД СОЦІАЛЬНОГО ДО НАЦІОНАЛЬНОГО, АБО ТРИ ЕСЕЇ ПРО ДЕРЖАВНИЦЬКІ ВІЗІЇ ІВАНА ФРАНКА

Розглянуто праці, в яких письменник ще за два десятиліття до Жовтневого перевороту 1917 р. Розвінчав комуністичну доктрину Маркса й Енгельса як фальшиву, а на прикінці – тоталітарну, і вказав шляхи побудови Української держави.

Ключові слова: Маркс, Енгельс, соціалізм, соціал-демократизм, ідеал, ідея, політична самостійність.

Petro Shkrabyuk

FROM SOCIAL TO NATIONAL, OR THREE ESSAYS ABOUT STATEHOOD VISIONS OF IVAN FRANKO

The article analyzes the works in which the author, twenty years prior to the October coup of 1917, dismantled Marx and Engels's communist doctrine as faulty and totalitarian in its implementation and pointed to the of approaching Ukrainian state.

Key words: Marx, Engels, socialism, social-democratism, ideal, idea, political independence.

ПІД УКРАЇНИ ЄДНАЙМОСЬ ПРАПОР!

Наприкінці 80-х років, та й на початку 90-х минулого століття, всі віча, маніфестаційні походи, з'їзди відбувалися під акомпанемент патріотичних пісень. Серед них звучала і пісня на слова Івана Франка “Не пора”:

Не пора, не пора, не пора
Москалеви й ляхови служить!
Довершилась Україні кривда стара, –
Нам пора для України жить.

Не пора, не пора, не пора
За невігласків лить свою кров,
І любити царя, що наш люд обдира, –
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Най пропаде незгоди проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая есть:
У завзятой, важкой боротби
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Зрозуміло, що цього вірша у радянський час не друкували, бо державницька тенденція в ньому була очевидною: на це звернув увагу ще петербурзький цензор, який заборонив пропускати Франкові твори до Російської імперії – і в першу чергу тетраптих “Україна”, де був вірш “Не пора”, оскільки поет “воспевае Украину как самостоятельную страну, которую нужно создать, объединившись всем вокруг знамени, оставив домашние раздоры и перестав любить царя, который обирает наш люд”. (Іван Франко. Документи і матеріали. 1856-1965. – К., 1966. – С. 276).

Цього програмного, можна сказати, вірша 24-річний Франко написав ще 1880 року, а отже, за тридцять сім років до Лютневої революції, коли й українці – хоча й ненадовго – осягли свій ідеал: політичну незалежність рідного краю. Проте опублікований вірш був тільки 1887 року у збірці Франка “З вершин і низин”, в циклі “Україна”. Там же вміщено і вірш “Розвивайся ти, високий дубе”, написаний у березні 1883-го, але в жодному з радянських видань також не надрукований. І знову ж таки через його національно-патріотичне спрямування. Перші три строфи звучать так:

Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде!
Розпадуться пута віковії,
Прокинуться люди.

Розпадуться пута віковії,
Тяжкі кайдани,
Непобіджена злими ворогами
Україна встане.

Встане слава мати Україна,
Щаслива і вільна,
Від Кубані аж до Сяну-річки
Одна, нероздільна.

Далі ще сім строф, осяяних вірою у визволення України та її соборність. Промовисті ще дві строфи:

Чи ще ж то ви мало наслужились
Москві і ляхови?
Чи ще ж то ви мало наточились
Братерської крові?

І підсумок:

Єднаймося, братаймося
В товариство чесне,
Хай братерством, щирими трудами
Україна воскресне!

Євангельський мотив – воскресіння Христа як алюзія до воскресіння Української держави – вельми симптоматичний. І тут Франко-поет випередив себе як політика, аналітика-практика не менше як на двадцять літ. Наведу два факти.

У жовтні 1890 року (через три роки після виходу збірки “З вершин і низин”) у Львові була заснована перша в Україні легальна політична партія, яка намагалась охопити не лише межі Галичини, тому називалася Русько-українська радикальна партія. І вже тоді один із її засновників – В’ячеслав Будзиновський – порушив питання, аби до

програми внесли пункт про прагнення партії до політичної незалежності України. Однак пропозицію ніхто не підтримав, у тому числі й Іван Франко.

Минуло п'ять років. 1895 року член цієї партії Юліян Бачинський видав у Чернівцях знаменний трактат “Україна irredenta” (“Україна не визволена”), в якому обґрунтовував неминучість постанови незалежної Української держави. Франко у рецензії на працю Бачинського схвалив те, що “автор відчув яко потребу свого розуму і своєї душі... А раз відчута буде – у кого з національних, у кого з економічних причин – потреба політичної самостійності України, то справа ця вийде на порядок денний політичного життя Європи і не зійде з нього, поки не осушиться”. Однак коли у грудні того самого 1895 року на четвертому з'їзді Радикальної партії Бачинський вимагав, аби до оновленої програми було внесено пункт про повну політичну самостійність України, сподіваючись, що Франко підтримає його, то він мовчав, хоча після короткої дискусії Бачинського підтримали інші радикали – і пункт було внесено.

Чому ж Франко не підтримав державницької ідеї В'ячеслава Будзинівського 1890 року та обережно поставився до пропозиції Бачинського на четвертому з'їзді Радикальної партії? Бо він тоді не бачив реальних умов для втілення ідеї в життя: українська земля поділена між двома імперіями – Австрійською та Російською, національна еліта ще не сформована, капіталів нема, національна свідомість народу низька; до того ж, Франка виділяла надмірна любов до селянства, – а всяка надмірність, як відомо, шкідлива. Вона була тими шорами, які не давали подивитися ширше.

Тим часом ідея політичної незалежності поширювалася на обох берегах Дніпра. Її запозичили до своїх програм й інші українські партії в Галичині – Соціально-демократична та Національно-демократична, а в Наддніпрянській Україні – Революційна українська партія, яка виникла 1900 року, спираючись на знамениту працю Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, – а цю працю Міхновський написав не без впливу Юліяна Бачинського та, без сумніву, патріотичної поезії Івана Франка з її емоційно-палкими, може, навіть підсвідомими державницькими візіями, які на початку ХХ століття ставали дедалі реальнішими і зримими. Та вже наприкінці ХІХ століття, 1898 року, поетичний пролог “Великі роковини” поет завершує запальними рядками:

Досі нас наруга жерла,
Досі нас наруга жре,
Та ми крикнім: “Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!”

1900 року у статті “Поза межами можливого” Франко наголошував, що “національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку”.

1905 року Франко написав славнозвісну поему “Мойсей”, в якій також утверджує ідеал державності: і в карбованому “Пролозі”, в якому вірить, що наш народ “огнистим видом” засяє “у народів вільнім колі”, і в словах Мойсея, котрий, звертаючись до свого народу, каже:

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса, і держава.
Або такі рядки – про Мойсея,
Що з Єгипта нас вивівши, він
Для свого народу
Лиш одну бачить ясну мету –
Незалежність, свободу.

Звичайно, що поема “Мойсей” – це проекція на тодішню українську і майбутню дійсність. Щодо тогочасної дійсності, то Франко писав (за сімнадцять років до більшовицького перевороту):

“Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осушення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомости того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки”.

На жаль, українські провідники повели народ “на зовсім інші стежки”, не прислухались до думок Франка, висловлених ним у низці проникливих праць. І кара не забарилася...

“БО ВЕДУТЬ ВАС, НЕНАЧЕ СЛІПИХ...”

Кожен, хто вчився у школі в радянський час, пригадує, як багатогранна, глибока, фактично невичерпна творчість Івана Франка подавалася тенденційно, з акцентуванням уваги головню на соціальних моментах Франкового подвижництва, на таких ранніх декларативних віршах, як “Вічний революціонер”, “Каменярі” чи на повісті “Борислав сміється”, що не належать до вершинних творів письменника. Та й зараз доморощені соціал-демократи (об’єднані) спекулюють на Франковому імені, на його зацікавленні соціалістичними ідеями, не знаючи або й ігноруючи той факт, що саме Франко ще наприкінці XIX – на початку XX століть збагнув і розвінчав згубну суть того ладу, що його збиралися будувати – і будували – в Україні російські соціал-демократи та їхні місцеві поплічники.

Те, що молодий Франко зацікавився ідеями соціальної рівності, ідеями соціалізму, було закономірним. Адже в ту пору селянство складало 75–80 % від усього населення краю, а проте володіло трохи більш як половиною землі, друга половина була в руках поміщиків, причому неукраїнців. Не в змозі оплатити податки і прогодувати себе, селяни попадали в тенета лихварів, орендували на не вигідних умовах поміщицьку землю, шукали додаткові заробітки. Із кожних ста власників господарств двадцять п’ять могли обійтися без поденщини. Інші ставали безземельними або покидали Галичину і масово емігрували.

Тому ідеї соціальної рівності, соціалізму, а з ними позитивізму та раціоналізму, привертали увагу Франка. Та чим пильніше придивлявся він до теорії й практики соціалістичних проводирів, то дедалі чіткіше розпізнавав їхню підступну суть. 1897 року вийшла у світ Франкова збірка “Мій ізмарагд”. У передмові (в радянських виданнях ці рядки пропущені) поет пише:

“Жорстокі наші часи! Так багато недовір’я, ненависті, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основану на догмах ненависті та класової боротьби.

Признаюся, – пояснює Франко, – я ніколи не належав до вірних тої релігії, й мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманім вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі проводирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, на парламентськім шахрайстві, що має вести до тої “світлої” будучини”.

Слова “світлої будучини” Франко бере в лапки. Нагадую, що ці прозорливі рядки про “деспотизм проводирів”, “бюрократичну регламентацію” написані 1895 року – за двадцять років до Лютневої революції 1917 року і за тридцять – до того часу, коли

більшовики, розправившись із НЕПом (новою економічною політикою), розв'язали відкритий терор проти народу: організували ГУЛАГ, голодомори, війни...

Того самого 1897 року, коли Іван Якович писав передмову до збірки “Мій ізмарагд”, у журналі “Життя і слово” була опублікована стаття “Соціалізм і соціал-демократизм”, в якій письменник розглянув брошуру В. Черкезова “Уваги до історії соціалізму”. Тут Франко говорить про Маркса й Енгельса як плагіаторів: що діалектичний метод, теорія додаткової вартості – все це було й до них; що, крім матеріалістичного пояснення історії, є ще й біологічні закони; що соціал-демократи за сильну централізовану державу, яку колись захоплять, тому-то вони проти автономії та федералізму; що вони привчають робітників до невільництва, хвалять рабство у стародавній Греції. А “се, – каже Франко, – не випадковий скок у минувшину; отся прихильність до невільництва у соціал-демократів належить до основ будучини...” А трохи далі Франко запитує: “І для якого ж то добра ті люди, котрих ідеалом є казарма, армія праці, дисципліна і субординація, хочуть позбавити людськості свободи, ініціативи і солідарності?”

1899 року Франко надрукував рецензію на книгу російського публіциста Анатолія Фаресова “Народники і марксисты” про те, що соціал-демократи поборювали кооперативний рух на півдні України, організований Миколою Левитським (то були хліборобські спілки). Це поборювання було потрібне соціал-демократам для того, аби остаточно спролетаризувати селян. В Європі – занепад соціал-демократизму, в Російській імперії – піднесення. “Дуже сумно, – відзначає Франко, – що на сю доктрину ловиться в значній часті [мірі] гарячіша українська молодіж, хоча соціал-демократизм стає ворожо як проти усяких об'явів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху, і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержав'є і російська цензура”.

Чому ж самодержавство “краще”? “Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, – пояснює Франко, – то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті”.

Якщо відслідковувати хронологію, то треба згадати і статтю “До історії соціалістичного руху”, яку Франко написав 1904 року і в якій – спираючись на уже згаданого Черкезова – довів, що “Маніфест комуністичної партії”, об'явлений Марксом й Енгельсом у лютому 1848 року, – це звичайнісінький плагіат, крадіжка, адже головні думки взяті з маніфесту іншого – “Принципи соціалізму”, що його 1843 року, за п'ять років до “Маніфесту комуністичної партії”, опублікував французький соціаліст Віктор Консідеран.

У цій моїй розповіді чимало цитат, але без них важко обійтися, бо вони точно передають осмислення Франком наймодніших тогочасних теорій і рухів, засвідчують його дивовижне проникнення в серцевину явищ. Для прикладу – виписка з розлогої праці “Що таке поступ?”, яку Франко опублікував 1903 року у коломийському тижневику “Поступ”. Письменник підкреслює, що соціал-демократи вірять у необмежену силу майбутньої держави, яка має опікуватися своїми громадянами від народження до могили – і в цьому, звісно, є чимало привабливого, надто ж для учених людей.

Проте Франко засумнівався. “Поперед усього, – пише він, – та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою”.

“А хто були б її сторожі? – запитує далі Франко. – Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільонів своїх товаришів, якої

ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда – нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавсідги!”

Гадаю, нема потреби коментувати ці слова. Тільки ще раз можна подивуватися прозорливості Франка та мудрості. Якби ж то до цих його висновків прислухались українські політики і не плентались у хвості російських соціал-демократів, а простували власним шляхом, – то ми б давно мали могутню християнську державу. Та що вдієш, коли, як писав Франко у поемі “Мойсей”,

Горе вам, нетямучі раби
На гордині котурні!
Бо ведуть вас, неначе сліпих,
Ошуканці і дурні.

І ще одна строфа з цієї поеми:

Хто вас хлібом накормить, той враз
З хлібом піде до гною;
Та хто духа накормить у вас,
Той зіллється зо мною.

“Зо мною” – значить з Богом. Але про це – про пріоритет духовного – мова у наступному есеї.

ДО ОСЯЙНОЇ КРАЇНИ ДУХУ

Духовне неодмінно пов’язане з національним. “Все, що йде поза рами нації, – каже Франко у статті “Поза межами можливого”, – се або фарисейство людей, що інтер-національними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”.

Ілюстрацією до цих слів є діяльність Революційної української партії, яка була створена в Харкові у лютому 1900 року – тобто того ж року, коли Франко опублікував статтю “Поза межами можливого”. Це була перша – звісно, нелегальна – політична партія в Східній Україні, в основу програми якої була покладена знаменита брошура адвоката Миколи Міхновського “Самостійна Україна”. Партія провела серед населення величезну інформаційну роботу, організувала масові селянські страйки, видала сто тисяч примірників різної пропагандистської літератури, причому в дохідливій, популярній формі – і стала справді народною, національною українською партією.

Але в грудні 1905 року партія прийняла соціал-демократичну програму, а також відповідну назву: “Українська соціал-демократична робітничка партія”, – і таким чином втратила свої сили, єдність та національно-державницьке спрямування, плентаючись у хвості соціал-демократії Росії, метою якої і далі залишалась “єдина, неделимая”, лишень в іншому варіанті – соціалістично-комуністичному.

Це й було те “духовне відчуження від рідної нації”, про яке говорив Франко. А наслідки очевидні: неспроможність українських політиків побудувати і втримати національну державу, жажливі репресії, три голодомори, нищення природи, війни, безбожництво, яке призвело до крайнього занепаду моралі та етичних норм поведінки, що особливо виразно та з цинізмом проявилось і зараз, на двадцятому році незалежної України... Бо мало підняти народ на революцію чи організувати державний переворот: зміняться лише власники, а сутність людини не зміниться. На цю тему в Івана Франка є прецікаве оповідання “Хома з серцем і Хома без серця”, яке він опублікував 1904 року.

В оповіданні йдеться про двох хлопців, які народилися в різних селах Галичини, а потім зустрілися під час студій в університеті. Один Хома, на прізвище Бідолаха, був надміру емоційний, сентиментальний, запальний, володів “невичерпним засобом декламації про свободу, братерство і гуманність”, і його прозвали “Хома з серцем”; другого назвали “Хомою без серця”, бо він стриманий, мовчазний, скептичний, навіть цинічний.

Хома з серцем захоплювався новими ідеями: “Се ж ідеї найбільших геніїв людства, Маркса й Енгельса! Се ж євангеліє новочасної людськості”. – “Читав, братику, Маркса, – відповів Хома без серця, – але там не знайшов того, чого шукав, та й не знайшов того, що ти говорив. А Енгельсове пророкування, по-моєму, не може сповнитися (...), бо збудоване на фальшивих премісах [твердженнях]”. Бо, каже далі Хома без серця, “нема ніяких визискувачів, нема ніяких тиранів (...), наші визискувачі й тирани сидять у нас самих. Се наша апатія, наша дурнота і наша трусливість. Ніякий соціальний переворот не увільнить нас від них. А доки вони панують, доти й ніяка переміна на ліпше неможлива”.

Хома з серцем вражений – такі думки не збігаються з його революційними поглядами. “Новий лад, – твердить він, – принесе з собою також нове виховання, а по кількох генераціях будемо мати нове людство”. Хома без серця заперечує. “Виховання народу, – каже він, – мусить вирости з традиції, з культурного стану того народу, мусить корінитися в характері, привичках народу, інакше се буде даремна трата часу й сил. Нове виховання потребує нових учителів, а сих не може народ виписати собі з-за границі”.

Наведу ще декілька виписок із цього діалогу, які вкотре вже засвідчують мудрість Франка, його проникливість і дар передбачення. Устами Хоми без серця Франко зазначає, що історію не можна сконструювати за наперед укладеним планом; що вона виростає з даного ґрунту, з певного насіння, як хліб чи ліс; у ній змішуються, переплітаються елементи свідомого й несвідомого, різні імпульси та впливи поборюють себе, змінюють свій напрям, інтенсивність, а то й зміст, – і результат виявляється зовсім не таким, як сподівалися “ініціатори й діячі певного руху”. Щодо сфери духа, то “несвідоме і ненамірене грає ще далеко більшу роллю, ніж у сфері матеріальних явищ”. Отож “моє розуміння історії, – підкреслює Хома без серця, – відразу показує ілюзійність усіх соціалістичних чи яких інших конструкцій будучини і безпредметовість суперечок про таке чи інше уформування тої будучини”.

Хома з серцем не погоджується, адже існують соціалістичні ідеали. Хома без серця знову заперечує: “Се не жадні справжні ідеали, не жадні святощі, а тільки виплоди нашого власного духу, форми нашого думання, що з нами разом минуть і мусять змінитися. Ось що треба тямити, а не дурити людей, що ви знайшли панацею, яка раз назавсідівилічить усі їх болячки”.

І ще одна виписка. “...Я, – каже Хома без серця, – не думаю так, як ви, що, осягнувши якийсь, хоч би, по-моєму, ідеальний, соціалістичний лад, ми вже тим самим станемо на точці, де історія зупинить свою течію і розвій знайде свою мету, з якої вже нікуди йому буде рушити далі. Отсього я не думаю і таке думання вважаю догматичним й наївним”.

Сам Хома без серця переїжджає в село, засновує там читальню, а в повіті – політичне Товариство, влаштовує театральні вистави, їздить по селах з популярними лекціями – і здобуває високий авторитет, навіть влада хоч і не любить його, але поважає за правдолюбність та непідкупність. Натомість Хома з серцем і далі агітує проти уряду та суспільних відносин, підбурює народ. А коли можновладці поступаються протестуючим, – це обурює Хому з серцем, бо, каже він, “люди не мають тепер за що боротися, нудяться, розкрадають гроші в касах, сваряться за особи і свищують на принципи”. А це тому, пояснює Хома без серця, що “ви до своїх нових організацій поприймали старих тиранів та визискувачів, і вони тепер панують над вами по своєму звичаю”. А це “стара апатія, безкритичність, лінивість та трусливість”.

Хома з серцем постановляє вдатися до більш радикальних способів боротьби, до терору, – і гине... А Хома без серця продовжує свою малу, але конкретну роботу серед краян, здобуваючи для них дедалі більше пільг і прав, причому не насильницьким, а еволюційним, послідовним шляхом.

“Коли ж народні маси виростуть “ціпкі і тверді до великої зміни”, – говорив Франко літературознавцеві Михайлові Мочульському, – тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до “обітованого краю”. Але нехай добре пам’ятають українці, що здобуття вільного кутка землі для себе – це ще не все, це лише “задаток” до обітованого краю; не “скарби землі” мають бути оконченою метою українського народу, тільки “скарби духу”; обітованим краєм має їм бути безмежна, осяйна країна духу...”

Пашук В. С.

ТОВАРИСТВО “ПРОСВІТА”. ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті з'ясовуються перші кроки новозаснованого товариства “Просвіта” щодо започаткування видавничої діяльності. Розкриваються ідеологічні засади та заходи щодо налагодження друку перших публікацій у 1868–1870-их рр.

Ключові слова: Товариство “Просвіта”, перший Виділ, видавнича діяльність.

Pashuk V. S.

“PROSVITA” COMPANY. LAUNCHING OF THE PUBLISHING ACTIVITY

Researching the first steps of newly “Prosvita” to starting publishing activities. Opening the ideological principles and measures of the adjustment of printing of the first publications in 1868–1870-years.

Keywords: “Prosvita” company, First Allotment, publishing activity.

На Установчих зборах “Просвіти” головні промовці, беручи за приклад Чеську Матицю, визначали характер створюваної організації як видавничої структури. Відповідно, основним її завданням мав стати друк повчальних книжок для народу, з метою забезпечення його просвіти. Тому важливим є з'ясування перших кроків створюваної інституції, спрямованих на започаткування основного виду її діяльності. Інтерес до цього питання посилюється ще й тим, що це була не перша просвітницька організація, заснована русинами в Галичині. Так, Галицько-Руська Матиця також декларувала аналогічне спрямування, однак його не дотримувалася, що спонукало народовців до активних дій. З огляду на це організаційні зусилля, спрямовані на зародження видавничої діяльності, становлять особливий інтерес, оскільки вони мали засвідчити початок функціонування асоціації й підтвердити задеклароване справді народне просвітне її спрямування та презентувати нове утворення перед громадськістю Галичини, чим довести на практиці потрібність, корисність й доцільність його створення. Крім того, перші кроки мали виконати ще одну важливу функцію – сприяти залученню до співпраці нових осіб, у т. ч. й авторів майбутніх видань, чим забезпечити розвиток товариства.

Завданням цієї розвідки є з'ясування ідеологічних засад просвітницької діяльності, заманіфестованих на Установчих зборах, та заходів першого Виділу, спрямованих на організацію власних видань, що охоплює період від 8 грудня 1868 р. (часу Установчих зборів) до 26 травня 1870 р. (дати проведення других Загальних зборів товариства). Для цього простежимо ідеологічні та, головню, організаційні підходи щодо формування видавничої справи новоствореної інституції, зокрема спосіб підготовки матеріалів до друку, ухвалення видів і форм публікацій, мови, правопису та їх ціни. Зусилля щодо налагодження видавничої справи охарактеризуємо на основі протоколів засідань першого Виділу та других Загальних зборів¹, а також даних покажчика видань “Просвіти”².

Загалом започаткування видавничої справи відбулося у три етапи. Події, що характеризують перший із них, відбувалися під час Установчих зборів та перших шести

засідань проводу (“8 рус.” грудня 1868 р. – 26 березня 1869 р.), другий припав на час сьомого (26 квітня 1869 р.) – чотирнадцятого засідань (5 листопада 1869 р.), третій – (листопад 1869 – 26 травня 1870 р.) час 15 – 17 засідань Виділу та другі Загальні збори. Кожен із цих етапів мав свої особливості й ілюстрував перші кроки та зусилля проводу товариства щодо започаткування основного виду своєї діяльності.

Під час урочистого зібрання 8 грудня було викладено ідеологічні засади щодо просвіти народу. Головним видом діяльності товариства визначили видавничу справу, покликану сприяти матеріальному й духовному розвиткові русинів краю. Головні промовці – Н. Вахнянин та А. Січинський – виклали подібні засади, за якими “Просвіта” мала популяризувати, головню, здобутки науки та формувати позитивне сприйняття суспільства.

Перший промовець, Н. Вахнянин, не зупинився детально на суспільній меті створюваної організації, вказавши лаконічно, що це “спасенне діло”, і вдався до викладу змісту завдань, що полягали у поширенні знань з національної історії, перш за все козацтва та княжої доби, географії, насамперед тих її підрозділів, що стосувалися народонаселення і регіону, й зарубіжних країв, природних явищ землі, тобто знань з фізичної, соціальної та економічної географії, у тому числі астрономічного характеру, та відомостей, порад щодо господарсько-економічної діяльності, а саме: тих, що стосувалися сільського господарства (рільництва, садівництва, бджільництва, тваринництва), промисловості й торгівлі. Також передбачалося боротися з негативними рисами, частково властивими простому люду, пропагуючи позитивні якості – чесність, добродушність, тверезість, охайність та ін., які потрібно було виховувати методом висміювання наявних вад. Крім того, лаконічно вказувалося на необхідність формування естетичних смаків. Правда, йшлося лише про ікони, які знаходилися у селянських помешканнях та у церковних храмах. Популяризація знань мала здійснюватися за допомогою публікації відповідних книжок, а подолання вад – за допомогою щомісячної сатирично-гумористичної газети.

На переконання першого промовця, щоб майбутні видруки були прийнятними для тогочасного суспільства, вони мали бути написані: народною мовою, кириличним шрифтом та етимологічним правописом, тобто тим, що був наближений до церковного і який знав народ. Ціна видань повинна стати доступною для незаможних верств, тобто низькою. Спосіб поширення – за допомогою агентів, які мали їх продавати на прощах та в інших місцях масового зібрання народу.

Подібним за змістом і спрямуванням був виступ другого промовця – А. Січинського. Однак він, на відміну від попередника, перш за все виклав своє бачення суспільної мети майбутньої праці. Цей доповідач заявив, що ціллю заснованого товариства мала бути національна незалежність русинів. Для її досягнення необхідно було за допомогою просвіти досягнути такого ступеня розвитку простого народу, щоб він відчував себе частиною нації із розвиненим почуттям громадянської й національної гідності й усвідомлював потребу національної незалежності, а також те, що він сам є підставою національної ідеї. Загалом “Просвіта” мала готувати народ до здобуття національної незалежності.

Зміст просвітницької праці, за переконанням А. Січинського, зводився до видавничої діяльності. Вона мала здійснюватися за продуманим планом, підготовленим Виділом. Просвітницькі видруки, щоб приваблювати селян й заохочувати їх до читання, мали бути дешевими й доступними. Це можна було досягнути за допомогою використання народної мови, простої, зрозумілої для людей форми викладу тих тем, які були необхідними для навчання народу і які потрібно було поступово розширювати, доповнювати. Структура й розвиток тематики передбачали спочатку видання релігійного змісту, підручники для шкіл, а після цього, пробудивши бажання до читання, потрібно було публікувати практичні поради господарського характеру, а саме: про тваринництво, рільниц-

тво, садівництво, городництво тощо, а також праці, в яких заохочувалися б виробнича, промислово-торговельна справа, підприємництво й створення асоціацій. Після цього потрібно було видавати правознавчі книжки, які названо другими за важливістю, для того, щоб народ міг ефективніше відстоювати свої права у відносинах із органами влади і розумів своє соціальне становище й приватні інтереси. Також, на думку другого доповідача, варто було подавати народу праці з природничих наук – географії, фізики, Історії, геології тощо. Лише після цього, розвинувши народ морально й матеріально, а тим самим його людську й громадянську гідність, необхідно було розпочинати популяризацію національної історії. Це мало пояснити народу його минуле, сучасне й вказати, яке потрібно йому майбутнє. Результат такої праці – народ буде розвинено до рівня монолітного, заможного, просвіченого, патріотично налаштованого суспільства, яке зможе протистояти будь-яким натискам. Тобто народ стане готовим до боротьби за національну незалежність.

Певним дисонансом був виступ третього оратора – Ф. Заревича, який озвучив дещо інше визначення сутності майбутньої праці. За його переконанням “Просвіта” мала займатися, головню, організацією та веденням “народної школи”, яка, на відміну від існуючих, що лише готують молодь для вищої освіти, “має назначити прямоване цілої житні селянина, має показати йому путь, котрим він дальше йти має.” А для дорослих оратор передбачав невизначену форму опіки. Однак і він не заперечував видавничої діяльності, щоправда, зводив її до видання шкільних підручників та белетристики для інтелігенції, щоб її повернути у національне русло.

Інші промовці на Установчих зборах лише частково торкалися визначення подальшої роботи товариства. Зокрема, о. Й. Заячківський в окремому короткому слові запропонував видавати народний календар³.

Визначені чільними учасниками Установчих зборів просвітянські ідеї мав реалізовувати перший Виділ товариства, до якого було обрано: Корнила Сушкевича, Наталя Вахнянина, Омеляна Огоновського, Омеляна Партицького, Олександра Борковського, Михайла Коссака, Максима Михаляка, Івана Комарницького, Юліяна Романчука, Корнила Устияновича. Дату першого засідання проводу визначити складно, оскільки у різних джерелах подаються не однакові відомості. Так, згідно з протоколами товариства перше засідання відбулося “дня 8 рус. грудня 1868”⁴. Як можна зрозуміти, “8 рус. грудня” наведено за старим стилем і відповідає 21 грудня за новим. У відомій праці С. Перського зазначено, що “на перше засідання зійшовся Виділ зараз по відбутому Загальному зборі, ще того самого дня”⁵. Тобто 8 грудня відповідало новому стилю. Тому ми подаємо дату першого засідання згідно з протоколами, не уточнюючи часові межі. Такі ж невизначеності щодо датування містяться у низці протоколів засідань Виділу. Частина з них позначена обома стилями, частина – лише одним, без вказування, який саме мався на увазі.

Згідно з протоколами нарад тодішнього Виділу перші кроки проводу не були простими. Значну увагу необхідно було звертати на вирішення організаційних справ, які мали би дозволити сформувати дієздатну структуру й розгорнути просвітницьку роботу. Тому перші зусилля були не надто результативними й дещо спонтанними. Незважаючи на закономірні складнощі, першому правлінню все ж таки вдалося започаткувати видавничу справу й ухвалити низку важливих рішень, які стали базовими для товариства протягом тривалого часу.

На першому засіданні, що відбулося “8 рус. грудня 1868 р.”, крім організаційних питань (поділ проводу на дві секції – видавничу та етнографічну), було прийнято ухвали щодо визначення базових засад видання просвітянських книжок. Перш за все вказувалося на доцільність відкласти на пізніше публікацію книжок для народу, оскільки “до слідуєчого загального зібрання (в маю, 1869 року) час за короткий, щоб оба відділи могли достаточну діяльність розвинути, рішено: Виділ теперішній за весь час свого існування всю старанність зверне на те, щоб позискувати для заснованого Товариства

якнайбільше членів на всіх частих нашої Руси, понеже тільки через переведення сильної організації будуча діяльність “Просвіти” плодною бути може”; тому “видавання пополярних книжок і писем *вже тепер*, заким така організація в краю переведена [не сформована – В. П.], не принесло би бажаних користий, і для того з видавництвом таких книжок перед майом наглити не треба.”⁶ Однак вже тоді було розглянуто питання щодо правопису майбутніх видруків, який мав бути для народу той, який “в школах народних уживаєся”, тобто етимологічний, а наукові праці за бажанням автора могли бути написані “в одній із двох уживаних у нас правописей: д-ра Осадци або П. Куліша”. Тобто підтверджувалися думки основних промовців на Установчих зборах щодо правопису. Правда, доповнено їх пунктом про можливість друкувати наукові праці фонетикою, якщо автор мав би відповідне бажання. Про “народну мову” нічого не сказано, очевидно, це було аксіоматичним питанням, яке не потребувало узгодження. Крім того, було ухвалено опублікувати відозву до громадськості та “Справоздання” з першого загального збору, [яке мали – В. П.] „напечатати в 1 500 примірниках і враз з Статутом Товариства розіслати попри Відозві межі руських земляків”. Для укладення відозви вибрано трьох членів Виділу Ю. Романчука, К. Устияновича і О. Партицького.

Загалом із першого засідання впливало, що провід не планував, принаймні до травня, вдаватися до швидких і широкомасштабних видавничих дій, спрямованих на забезпечення народу потрібними книгами, а вирішив зосередити увагу на розвитку організації. Все ж було прийнято окремі базові рішення щодо правопису, правда, в дусі толерантності й практичності до тогочасних обставин, та про підготовку пакету пропагандистсько-агітаційних матеріалів, що склалися з відозви до громадськості, звіту із Установчих зборів та статуту. Ці ухвали загалом, незважаючи на їх частковість, визначили перші кроки на шляху формування товариства як видавничої структури.

На наступних зібраннях, поряд із організаційними й поточними справами, час від часу порушувалися питання щодо основного виду діяльності. Загалом на перших п’яти засіданнях Виділу головна увага зосереджувалася на відозві, підготовленій Ю. Романчуком. На 2–4 з них відбувалося читання цього документа, а на п’ятому (11 березня 1869 р.) його було схвалено та вирішено подати до друку, чим мав зайнятися О. Партицький. Також було ухвалено, що “дату поставлено той день, коли відозва принята була в цілості, заким єще приступлено до спеціальної обради”⁷, тобто 11 лютого 1869 р. Відповідно, першою публікацією, підготовленою Виділом, була саме відозва, робота над якою тривала близько трьох місяців, і завершили її лише у березні 1869 р.

Під час підготовки цього документа знову виникло питання про актуальність правопису для майбутніх видруків Товариства. На третьому засіданні Виділу від 14 лютого 1869 р. Н. Вахнянин заявив, що “на его руки прислано з України рукописний зборник до напечатання яко книжечку для народу, однако під тими вимінками щоби правопись тої книжечки лишена українська і щоб не змінати у ній нічого. Виділ рішив оглядом тої книжечки порозумітися з автором, і припоручив п. Вахнянинови упросити авторів, щоб вони від застереження свого оглядом правописи й інших поменших перемін відступили і виділови, хоч на тепер, лишили свободу усякі книжки так видавати, як тутешні потреби и стосунки того конечно вимагають”⁸. Тобто етимологія ставала у той час найважливішим питанням, яке потребувало узгодження і відстоювання. Це підтверджує й інший матеріал із наступного збору керівництва організації.

Цікавий і певним чином промовистий матеріал міститься у протоколі четвертого зібрання правління товариства від 21 лютого 1869 р. На ньому заявлено що “15 членів “Просвіти” зложило на підставі §-у 7. Уступу 4. Уставу “Просвіти” – на руки секретарів письменний внесок до Виділу, домагаючийся:

1) щоб всі прилюдні заявленія Виділу печатались в тій правописи, котра всіми ученими узнана за найлучшу і за найдогоднішу для народного образования, т. є. в правописи фонетичній;

2) щоб Виділ детальніші протоколи своїх засідань в “Правді” обвіщати зволив;

3) щоб Виділ “Просвіти” оголосив програму, після якої книжки видавати буде і до просвіти народу взятися гадає, а даліше подробне поученне, після котрого кожда книжечка, маюча “Просвітою” друкуватися, укладана бути повинна”. Після обговорення вирішено доручити К. Сушкевичу підготувати відповідь на це звернення⁹.

Звернення п’ятнадцяти членів товариства засвідчили певну незадоволеність частини просвітян діяльністю проводу й різними поглядами і на ведення справ, і на правопис. Це була спроба ревізувати правописні ухвали та підштовхнути правління до чітко планованої, продуманої роботи. Зауважимо, що вимога щодо створення Виділом видавничого плану вписується в позицію А. Січинського, висловленими на Установчих зборах.

На наступному, п’ятому, засіданні від 11 березня 1869 р. було обговорено і схвалено складену К. Сушкевичем відповідь:

“1) Виділ пересвідчений, що правопись звукова єсть найвідповіднішою для народнього образования і улекшає науку, однако зо взгляду на те, що в школах народніх так звана етимологічна правопись уживаєся, що велика часть нашої интеллигенції тої правописи придержуєся; що многі передові люде в Галичині “Просвіту” до задержання тої правописи звивали: постановив Виділ придержуватись у своїх виданнях популярних такої правописи, яка в народних школах уживаєся;

2) Виділ поручив своїм секретарям, щоби всі протоколи обрад оголошувалися в “Правді”;

3) При видаванню популярних книжок буде Виділ держатися взагалі тої програми, яка зістала висказана на першім Загальнім зборі Товариства і просить своїх членів і любителів народу о надсилення праць по тій програмі”.¹⁰

Одночасно на цьому засіданні вперше було порушено питання про значну заборгованість членів “Просвіти” зі сплати щомісячних членських внесків. Виділ ухвалив звернутися до боржників із закликом: “щоби свої вкладки як найскоріше сплачали тим більше, що Виділ при скромних засобах грошевих не може приступити до печатання популярних книжок”¹¹.

З цього випливає, що Виділ задовольнив лише одну вимогу, а саме: оприлюднення протоколів власних засідань. Інші дві, правда, з використанням обґрунтування, було відхилено. Перша у толерантній формі пояснювала доцільність дотримання етимології, друга – означала неготовність, а, отже, і небажання складати програму видавництва книжок для народу. Це і закономірно: при відсутності матеріальної бази та готових до “творчих дій” авторів створювати такий план було і нереально, і недоцільно. Все ж, звернення п’ятнадцяти членів “Просвіти” стали поштовхом до дії. Бо вже на цьому п’ятому засіданні проводу порушувалося питання незадовільної сплати членських внесків як аргумент, що суттєво ускладнював друк книжок для народу.

Наведений матеріал із перших п’яти засідань Виділу, що охоплює час у три місяці й відповідає початковому етапу діяльності товариства, дає підстави для висновків про найперші зусилля новоствореної інституції щодо організації головного виду своєї діяльності – видавництва книжок для просвіти народу: 1) започаткування друку просвітянської літератури було складним, оскільки наштовхнулося на відсутність достатніх коштів і текстів, і 2) не мало чітко виражених програмних засад.

Першою справою, яку закономірно намагалися опанувати просвітяни, була загальна організація роботи проводу та товариства. Було вирішено до запланованих у травні 1869 р. Загальних зборів не вдаватися безпосередньо до налагодження “друкарства”, а зосередитися на формуванні потужної організації, що мало створити необхідну основу для майбутньої успішної діяльності. Це виражало раціональний підхід, характерний на початковому етапі, що мав сприяти налагодженню механізму діяльності, а потім вже самої діяльності. Відповідно, перші кроки спрямовувалися на підготовку та публікацію

пропагандистсько-агітаційних матеріалів і, як можна зрозуміти, на залучення до „Просвіти” нових членів. Однак вже при цьому виявилася певна повільність у роботі. Відозву до народу під назвою “Дорогі родимці!”, яка стала найпершою публікацією новоствореного товариства, готували протягом п’яти засідань і лише 11 березня 1869 р. вона була остаточно ухвалена. Правда, ймовірно, щоб завуалювати тривалість її підготовки, дату вказали днем другого засідання проводу – 11 лютого.

Однак про курс на формування саме видавничого товариства та про певні труднощі в цьому свідчать матеріали всіх засідань Виділу того часу. Одним із важливих обговорюваних питань, на яке було звернуто увагу вже з першого зібрання „виділових”, було питання правопису майбутніх видруків. Тоді визначилися, що книжки для народу доцільно видавати із застосуванням етимології, яку народ знав, а наукові праці за бажанням автора – правопису о. Осадци, або П. Куліша. Однак той факт, що до певних проблем перший Виділ звертався неодноразово, свідчив про складність цієї справи і про неоднозначну позицію щодо цього і у суспільстві, і у межах самої організації. Подібне змушувало провід шукати відповідних підходів. Тим більше це стало актуальним після заяви невідомого автора з Наддніпрянщини про вимогу друкувати надіслану ним до “Просвіти” працю виключно фонетикою та звернення 15 членів “Просвіти” із закликом про використання у книжках для народу тільки звукового правопису. Отож що провід знаходив аргументи для відстоювання позиції, яка, очевидно, була вироблена народовцями ще до офіційного заснування товариства й продубльована відповідною ухвалою на першому засіданні Виділу. Також було відхилено ідею п’ятнадцяти членів щодо створення “плану дій”, мотивуючи це тим, що він викладений у виступах на Установчих зборах. Іншу вимогу Виділ підтримав і погодився оприлюднювати протоколи своїх засідань у “Правді”. Вказане звернення може свідчити про певну незадоволеність, принаймні частини членів, діяльністю проводу “Просвіти” і з огляду на правопис, і з огляду на оперативність роботи. Тому, ймовірно, й виникла ідея у цієї групи просвітян посилити контроль за роботою керівництва шляхом оприлюднення протоколів та активізувати його діяльність через спонукання створення програми майбутніх видань.

Разом з тим, звернення, як можна припустити, стало важливим поштовхом до дії й “налаштувало” провід все-таки звернути безпосередню увагу на основне своє призначення – друк книжок для народу. Бо на тому ж засіданні було вперше вказано на проблему несплати членських внесків значною кількістю просвітян, тому, як відзначив Виділ, він не може розпочати видання популярних книжок. Таким чином, було проінформовано своїх членів (оскільки протоколи мали друкуватися у “Правді”) про одну з причин видавничої бездіяльності протягом тривалого часу. Тоді було вперше висловлено звернення до громадськості надсилати твори для друку. З цього можна зробити висновок, що такий поштовх активізував зусилля проводу до практичних кроків у налагодженні основного виду своєї діяльності. Саме такі зусилля були характерними для другого етапу, що припав на період 6–14 засідань Виділу (25 березня – 5 листопада 1869 р.). У той час майже всі наради проводу тою чи іншою мірою стосувалися видавничої справи.

Питання, що порушувалися на шостому засіданні, яке відбулося 25 березня 1869 р., повністю присвячувалися обговоренню друку праць для народу, а по суті його започаткуванню, а також тоді вперше було прийнято ухвали про підготовку найпершого видання товариства, спрямованого на просвітницькі цілі. Для вирішення цього першим пунктом стала ідея “удатися до руських писателів зглядом надсилання материялів для видання популярних книжок для народу. Материяли можуть бути укладені по части науковій, белятристичній, господарській і лікарській”. Другим пунктом була пропозиція Н. Вахнянина і О. Партицького про “порядкування і видавання пісень народних, які прислані до Виділу Товариства”. Було ухвалено вибрати редакцію й “просити також місцевих членів “Просвіти” о помагання при сій праці, котра довшого часу вимагати буде, заким укінчиться”. Очевидно, не володіючи текстами, які можна було друкувати,

прийняли рішення про випуск хоча б етнографічних матеріалів, що безпосередньо стосувалося першої частини статутної цілі. Завершилося це засідання повідомленням О. Партицького, що він ”укладає читанку для сільських людей і пропонує її на найближчій засіданню для остаточного перегляду і обговорення.¹² Започаткований у березні 1869 р. курс на налагодження випуску просвітницьких видруків отримав продовження на наступних нарадах Виділу.

Сьоме засідання, від 26 квітня 1869 р., було повністю присвячене обговоренню підготовлених О. Партицьким матеріалів до “читанки для сільських людей”. Після того, як автор і виконавець ідеї подав згадані тексти, їх “прочитано кусник по куснику і прийнято з деякими поправками, всі предложені статейки”. Також було “рішено додати еще оден кусень повчающий, котрий достарчити взяв на себе голова, і кілька забавних, дрібніших, так щоби читанка сягала об’ємом до двох аркушів друку.” На завершення “постановлено надписати книжечку ”Зоря, читаночка для сільських людей. Часть”. “Рішено відтак видати її у 2 000 примірниках і покласти ціну таку, щоб лиш видатки на наклад вернулись. Всього заходу біля видання приймився Партицький”¹³.

На наступному, восьмому, засіданні з 26 травня 1869 р. другим пунктом порядку денного ухвалено заходи щодо другого видання товариства: “Видати на рік 1870 спільним трудом членів виділових народній календар”. Члени Виділу “розділили працю поміж себе, так що кожний прийнявся заповнити одну або і більше частей Календаря своїми питомими або придбаними статтями”. Крім того, почали звертати більшу увагу на фінансовий стан справ, мотивуючи це саме видавничими потребами. Так “переглянено і одобрено предложені касияром викази рахункові й рішено завозвати деяких, не точно платячих членів до зложення залеглостей, тим більше, що на видання календаря більшої суми потреба буде. В конець прийнято до відомости з подя[кою] і узнанням оказаної ревности оповіщенне головою діло тернопільських учеників котрі, именно на дешеве видання книжок популярних прислали Товариству зібрану складку в сумі 10 р[и]н[ських].а[встрійської].в[алюти]”¹⁴.

На дев’ятому засіданні (1 липня 1869 р.) продовжено опрацювання матеріалів до „Календаря” товариства на рік 1870. “Принято: часть лікарську, уложену через п. Романчука; часть господарську – через Ом. Партицького, дальше историчний обранець „Битва Полтавська” – через Н. Вахнянина; наконець “Уста[в] дотично почт, желізниць, о належитостях і т. д. – д-ра Сушкевича. Член Виділу Партицький предкладає дальше историчні праці д-ра Шараневича, В. Навроцького, а п. Вахнянин – надісланий до редакції „Правди” артикул: “О шлях[ті] ходачковій”. Всі ті розправи прийнято. Уложення части белятритстичної й забавної препоручено п. Партицькому і перед[ано] тому ж наконецну редакцію „Календаря”. Тоді ж поінформовано членів Виділу і про успіх першого видання Товариства для народу. “Під конець засідання заявив п. Партицький, що із надрукованої перед двома тижнями „Зорі” не лишилося вже і одного екземпляра. Цілий наклад в 2 000 ек[земплярів]., розібраний як би в одній хвилі. – Виділ, [враховуючи] таку прихильність публіки для першого сво[го] [вид]авництва, рішив по мірі средств продовжити видавництво “Зорі” і печатати книжок для народу в 2 – 3 000 примірниках”¹⁵.

Про успіх цього першого народного видання свідчать відгуки і своїх, і чужих. У листі до брата від 6 липня 1869 р. О. Барвінський із Бережан писав, що “тут дуже за “Зорею” питають. Сільські вчителі і навіть селяни приходять до мене, а я змушений відправляти їх ні з чим, бо не маю жодного примірника. Таким чином, скажи, щоб як можна скорше 70 примірників прислали”¹⁶. Відгукнувся на вихід “Зорі” опонент народовців і “Просвіти” І. Наумович, який ознайомився з її змістом й написав листа до проводу. У ньому зазначив, що “з сердечною радістю повитав я перший плід Вашого Тов-а “Просвіта”. Ще в 1850 р., будши в духовнім семінарі, був я переконаний, що ми образуємо вищі верстви нашого народу, а не даючи ніякого корму сільському народові, будемо усе безсилим, і вороги нас задавлять, як то справді видимо на ділі. Якби ми через тих 20 літ

свободи були ужили всіх наших сил на такі популярні видання, як “Зоря”, ми стояли би нині далеко вище і почуття національне перейшло би уже весь наш народ”. На закінчення промовець додав, що “дітвора приняла “Зорю” з неймовірним одушевленням” і що “в цілм селі знають зміст “Зорі”. Крім того, він обіцяв прислати свої твори до публікації, однак своїх обіцянок не виконав¹⁷.

Одинадцять засідання проводу від 13 вересня 1869 р. започаткувало чергову публікацію “Просвіти”. Голова товариства Н. Вахнянин прозвітував про брошуру “Що нас губить, а що помочи може”, “розправляючої о теперішніх нуждах простого народу, і як їм зарадити, котру брошуру передав товариству до видання отець Качала, признаючи заразом на видатки видання 35 з[о]л[олотих]. р[инських]. Рішено віддати сю брошуру до перегляду двом членам і видрукувати в 2 000 примірниках”. Також на цьому засіданні “Д-р Сушкевич вносить [пропозицію] подати до галицького Сойму о запомогу для товариства із фондів красвих. Рішено відложити туу справу на будуче засіданя”¹⁸.

На 12 засіданні від 27 вересня прозвучав черговий задум нових публікацій. “Рішено на внесення Партицького, дати літографувати зроблений ним переклад латинської граматики Шульца для 4. кляси гимназияльної в 100 примірниках і природну историю для першої кляси, уложену через проф. Поляньского, також в 100 примірниках”. Також продовжено обговорення “Календаря” товариства. Крім того, “принято внесок Сушкевича, поставлений на 11 засіданню, щоб подати до Сойму краєвого о запомогу для товариства”¹⁹.

13 засідання від 20 жовтня 1869 р. мало підсумовуючий характер. Тоді було вирішено відтермінувати (правда, вже черговий раз) дату проведення других Загальних зборів, доки не буде вирішено справу з наданням допомоги від Галицького сейму. Очевидно, саме до цього кроку спонукав брак фінансів. Також було проінформовано про видрук двох видань та встановлення на них ціни. “На Календар”, надрукований в 3 000 примірниках, поставлено ціну 35 кр[ейцерів]. а[встрійської]. в[алюти].; на брошуру “Що нас губить” 8 кр. а. в. Заразом прийнято внесок, щоб поміщені в “Календари” розправи д-ра Шараневича на того ж желання відбито в окремім виданню в 200 примірниках”²⁰. Також на цьому засіданні йшлося про налагодження співпраці із І. Пулюєм щодо спільного завершення віденського “Молитвослова”, який був надрукований і потребував переплетення.

Чотирнадцять зібрання Виділу від 5 листопада 1869 р. переважно було присвячене обговоренню питання порозуміння з о. Селецьким щодо підготовленого ним “Катехизису”. Вказано, що “отець Селецький, автор Катехизиса народного, одобреного через Преосв[ященного]. Архиепископа Йос[ифа]. Сембратовича, заявив готовість відступити весь наклад свого Катехизиса, під корисними варунками, на власність “Просвіти”. Виділ уповномочив пп. Вахнянина, Сушкевича і Партицького вивідатися подрбно і докладно о стані річі і вступити, без дальшого відкликанняся до Виділу, в дотичну пересправу з отцем Селецьким”²¹.

Це було останнє засідання Виділу товариства “Просвіта” у 1869 р. Далі у протоколах фіксується тривала, без будь-яких пояснень, перерва у зібраннях проводу аж до 9 квітня 1870 р.

Започаткування видавничої справи, спрямованої на просвіту народу, можна датувати 25 березня 1869 р. Тоді на шостому засіданні Виділу було прийнято перші постанови, спрямовані на друк книжок, чим здійснено практичні кроки щодо наповнення ідеологічних просвітянських маніфестацій реальним змістом. Для діяльності були характерними два напрямки – організаційний й практичний. Перший стосувався прийняття звернення до руських письменників про надсилання до товариства популярних праць, намагання активізувати сплату членських внесків, мотивуючи це потребами друку “Календаря”, а також було ухвалено звернення про матеріальну допомогу Товариству від Галицького сейму. Другий полягав у налагодженні виходу перших просвітніх публікацій.

Практичні кроки можна поділити на ті, що були ініційовані Виділом, та на приватну ініціативу окремих осіб, у т. ч. і тих, що не стосувалися товариства. В цей час провід ініціював дві ідеї – перша стосувалася потреби опублікувати етноматеріали, друга – друку народного “Календаря”. Із них виявилася успішною лише друга. З пропозицій окремих осіб були такі: перша – від члена Виділу О. Партицького друкувати підготовлену ним читанку, яка отримала назву “Зоря, читаночка для сільських людей. Часть” (чим, до речі, започатковано серійні позначення власних друків), та переклад латинської граматики Шульца для 4 класу гімназії. Більше пропозицій від просвітян у тому часі не прозвучало. З ініціативи інших вийшли друком: брошура о. Ст. Качали “Що нас губить, а що помочи може” та підготовлений о. К. Селецьким “Катехизис для дітей греко-католицького обряду”, який він планував передати товариству, і “природну історію для першої кляси, уложену через проф. Полянського”.

Крім того, збережено методику підходу до підготовки матеріалів до друку, тобто їх ґрунтовне обговорення. Це стосувалося і читанки О. Партицького, і “Народного календаря”.

Третій етап, пов’язаний із започаткуванням просвітянських видань, охоплював період від листопада 1869 р. до 26 травня 1870 р. Період, який відзначений „таємничими обставинами”, оскільки від 14 засідання, проведеного 5 листопада 1869 р., до 15, датованого 9 квітня 1870 р., минуло трохи більше п’яти місяців і у протоколах відсутній будь-який коментар таких несподіваних “канікул” у роботі Виділу. Очевидно, це були ознаки кризи, яка потребує окремого вивчення. Тому новим елементом, що відрізняв цей етап від двох попередніх, були, по-перше, бездіяльність, і, по-друге, – намагання відновити видавничу справу весною 1870 р.

Після тривалої перерви на першому, і 15 за порядком, засіданні Виділу від 9 квітня 1870 р. було прийнято низку “видавничих” ухвал. Спочатку “припоручено члену Партицькому збирати матеріали для другої часті “Зорі”, котра, по можності, ще перед загальним збором надрукована бути повина”. А наприкінці того самого засідання “наконець рішено видати другу часть “Зорі” в 3 000 примірниках і призначити чистий дохід з розпродажі на церков Любачівську”. Очевидно, ця нова, друга за порядком, читанка була вже готова до друку й провід лише формально ухвалив рішення щодо її випуску у світ. Також було поінформовано і про інше видання, яке обговорювалося на попередньому, 14 засіданні проведу. З огляду на це було заявлено, що “Виділ вже ... попередно зв’язався, перенявши на власність Просвіти цілий наклад Катехизису, виданого через священника Любачівського отця Селецького”. Тобто товариство взяло на себе підготовлений і опублікований о. К. Селецьким “Катехизис як власне видання. До того ж, як поінформовано у протоколах, рішенням Крайової Шкільної Ради „Катехизис отця Селецького припоручається бібліотекам шкіл і учителям релігії для легшого преподавання тої науки”.

Також на цьому засіданні було вказано і на певні благочинні кроки “Просвіти”, пов’язані з власними виданнями. Так, “обіцяно ... канчужанам, на Мазурах, на їх власне желання висилати усі книжечки, видані Товариством “Просвіта” та “ухвалено роздати 30 екз[емплярів] “Календаря” між добрих учеників безплатно” Академічної гімназії²².

Останнє на той час 17 засідання Виділу, що стосувалося видавничої справи, відбулося 23 травня 1870 р. На ньому обговорювалася пропозиція проведу про започаткування періодичного органу “Просвіти”. З цього приводу ухвалено: “Внесок Виділу зглядом видавання часописьма яко органу “Просвіти” має бути предложений зборови в слідуючій стилізації: Всехвальний збір узнає потребу видавання часописьма яко органу Товариства і поручає проведення того діла, як і уложення дотичного програму новому Виділови на рік 1870/1”²³.

Загалом цей третій етап зародження видавничої справи новоствореного товариства так само, як і перший, позначився кризовими явищами. По-перше, майже п’ятимісячний

період повної бездіяльності Виділу свідчить сам за себе, до того ж не було жодних пояснень причини такого стану; по-друге, відновлені засідання правління відзначалися певною сумбурністю, оскільки, з одного боку, прийняті ухвали не були достатньо обґрунтованими, інші підтверджували вже виконані півроку тому справи. Так, на одному і тому ж зібранні “виділових”, було доручено О. Партицькому збирати матеріал до другої “Зорі” та опублікувати її ще до Загального збору, тобто за неповних півтора місяця, а наприкінці того самого засідання ухвалено її наклад. Також було ухвалено передати чистий дохід від читанки Любачівської церкви. Звичних обговорень підготовленого матеріалу тут, як можна зрозуміти, не передбачалося. Також було поінформовано про передачу товариству о. К. Селецьким власного видання “Катехісису” та про дарування просвітянських друків “канчужанам, на Мазурах” та учням Академічної гімназії у Львові. На останньому засіданні першого Виділу ухвалили запропонувати Загальному збору налагодити випуск періодичного органу “Просвіти”. Тобто за період з початку листопада 1869 р. до 23 травня 1870 р., що охоплював близько восьми місяців, у видавничій справі було прийнято лише ухвали щодо підготовки й видання другого випуску “Зорі”, інформацію про долю “Катехісису” о. К. Селецького та рекомендацію Загальному зборові подбати про власний періодичний орган. Новим у цьому періоді було, крім тривалої відсутності діяльності, одне рішення про випуск другої “Зорі” та про добродійні кроки з допомогою власних видань та ідея-пропозиція, правда, вже новому Виділу, щодо періодичного органу товариства.

Другі Загальні збори Товариства від 14 (26) травня 1870 р. підсумували перші успіхи в організації започаткування видання просвітянської літератури. У доповіді, зачитаній О. Партицьким, було перераховано видані “Просвітою” книжки: “Зоря”, “Що нас губить”, “Народний календар” і, “о літографуванню учебників (латинської граматики, природної історії, фізики) в руській мові для учеників академічної гімназії”, а також поінформовано “о придбанню субвенції 1 000 злр. від Краєвого сойма”²⁴.

У цілому започаткування видавничої справи товариством “Просвіта” відповідає періоду діяльності першого його Виділу, що охоплює за часом півтора року. На Установчих зборах було заманіфестовано ідеологічні засади створюваної інституції, які полягали у необхідності друку книжок, за допомогою яких планувалося сприяти духовному й матеріальному розвитку народу. Відповідно, видавнича справа була визнана за основну для інституції. За допомогою цього передбачалося підготувати народ до боротьби за національну самостійність. Загалом зародження випуску власних публікацій у цей час відбулося у три етапи.

Перший – від Установчих зборів до березня 1869 р. – відобразив можливості й наміри новозаснованої інституції. Як засвідчують протоколи, перші кроки щодо започаткування видавництва книжок для народу не були простими. І це зрозуміло. Без належного досвіду, при відсутності достатніх коштів та браку діячів-просвітян, у т. ч. й авторів, а відповідно, і текстів для майбутніх видань, це було здійснити нелегко. Та і не було, ймовірно, сформованого бачення, як це все організувати. Тому перші три місяці не стали періодом розгортання бурхливої діяльності, а швидше першими кроками для зародження заснованого товариства та налагодження його життєдіяльності.

Все це засвідчило, що молоді просвітяни не мали змоги швидко розгорнути видавничу справу. Факти наводять на висновок, що провід володів, головню, ідеологічними засадами, хоч і достатньо чіткими, однак без належного підкріплення їх організаційною базою. Все ж, уже тоді було вироблено певні підходи до організації хоча б окремих видань.

Перше, що вирішив Виділ, – це питання правопису, що залишалося актуальним до 1898 р., і що, як виявилось, потрібно було відстоювати. Незважаючи на відхилення від фонетики й певний архаїзм, таке рішення було прагматичним і могло забезпечити у цих суперечливих умовах прихильність певної частини інтелігенції, значна маса якої підтри-

мувала саме цей вид правопису, в т. ч. кліру та потенційного читача – селянина, який іншого і не знав та перебував у морально-конфесійній залежності від духовенства. Неодноразове порушення питання правопису черговий раз засвідчило про його складність і, зрозуміло, невирішеність. Тому новому товариству потрібно було відстоювати власну позицію у цьому, правда, за рахунок певних поступок. Зовнішні обставини пов'язувалися з суперечливими поглядами на низку принципів питань щодо розвитку галицьких русинів, що впливало і на мову видань та на їх правопис. Народовці – творці “Просвіти” у своїх “партійних” часописах 60-х рр. XIX ст. виступали за народну мову й фонетику, що, як вважали, були найкращими для просвіти народу, бо забезпечували його національний поступ. Зрештою, найближчі сусіди галичан – напр. поляки, німці, – вже давно послуговувалися такими засадами, завдяки чому мали суттєві переваги над “галичоруськими” виданнями. Однак дискусії з цього приводу лише гальмували літературний, і не тільки, поступ. За таких умов народовці-просвітяни були вимушені виробити компромісний варіант виходу з непростой ситуації, щоб і зберегти свої ідейні переконання, і не наражатися на ще більшу критику з боку опонентів. Тому було ухвалено прийнятне, як для того часу, рішення, що вже прозвучало на Установчих зборах – зберегти народну мову й все-таки дотримуватися етимології. Матеріали протоколів засідань Виділу свідчать, що це рішення було ухвалене давно й на зібраннях проводу воно приймалося без будь-яких дискусій. Друге, що вдалося започаткувати, – це спосіб визначення авторів для підготовки організаційних матеріалів. Третє, що також практикувалося, – ґрунтовне обговорення підготовлених проектів до друку, що ілюструє робота над відозвою. Вичитували поданий матеріал колективно, „кусник по куснику”, що означало виважений підхід до підготовки власних публікацій. Однак повільність дій, відсутність видимих здобутків спонукали п'ятнадцятьох членів “Просвіти” звернутися до Виділу з низкою вимог. Це відразу активізувало провід і виявило проблеми. Все ж після цього (можливо, на той час були вже і певні напрацювання) керівництво товариства почало звертати значну увагу на основний вид своєї діяльності, що відповідало початку організації друкування книжок для просвіти народу. Правда, вже тоді до Виділу надійшов найперший матеріал для друку із Наддніпрянщини. Однак, окрім дискусії щодо його правопису, більше про нього нічого не говорили.

Загалом, перший етап виявив неготовність новозаснованої організації до оперативного розгортання друку просвітніх видань, що й зумовило деяку повільність у прийнятті ухвал, що могло свідчити про непросту, хоч і закономірну для тих обставин, ситуацію у започаткуванні та налагодженні роботи товариства.

Другий етап, найпродуктивніший, власне пов'язувався із започаткуванням друку книжок для народу. Хоч і цей етап він проілюстрував наш попередній висновок про неготовність проводу до цього. Однак тут було засвідчено намір все-таки почати реалізовувати головне своє завдання, що доводять прийняті ухвали: звернення до руських письменників про надсилання до товариства текстів майбутніх видань та спроба підготувати етнографічні матеріали. Все ж початок друку пов'язувався, головню, не з організаційними зусиллями проводу, а з приватною ініціативою окремих осіб, як своїх, так і не з товариства.

Із “виділових” першим, хто виявив готовність до дії, був О. Партицький, який запропонував опублікувати складену ним читанку та власний переклад гімназійних підручників. Єдиним почином проводу, що увінчався успіхом, стало видання “Народного календаря”, до підготовки якого долучилися члени Виділу. З інших ініціаторів започаткування друку були о. Ст. Качала з відомою брошурою, о. К. Селецький із пропозицією взяти на власність підготовлений і виданий ним “Народний катехізис” та М. Полянський з виданням “Натуральної історії”. Також намагалися налагодити співпрацю з Товариством невідомий автор із Наддніпрянщини та І. Пулюй із Відня.

Загалом автура просвітянських видань була нечисельною. Впадає у вічі, що ні Виділ, ні рядові члени “Просвіти” загалом, ні народовці у своїй масі не наважилися на співпрацю у цій справі й не подавали протягом майже півтора року своїх праць. Єдиним, хто взяв на себе обов’язок просвітянина, був Ом. Партицький, який запропонував до друку підготовлену ним читанку. А у підготовці “Народного календаря” взяв участь Виділ загалом.

Матеріальна база видань у протоколах засідань Виділу представлена недостатньо. На низці зібрань вказувалося на несплату членських внесків, що гальмувало друк книжок, і ухвалювалися заклики до просвітян ретельніше виконувати свої щомісячні фінансові зобов’язання. Однак, як можна зрозуміти, все-таки певні кошти від членів товариства надходили. Також були і пожертвування. Першими меценатами стали тернопільські “ученики”, які прислали для видання дешевих книжок зібрані ними 10 з. р. Також о. Ст. Качала разом із текстом брошури надіслав 35 з. р. на її публікацію. З вересня 1869 р. було започатковано звернення до Галицького сейму за субсидіями, яку згодом отримали, за підтримки Ю. Лаврівського, у сумі 1 000 з. р.

Загалом перелік виданих за цей час товариством книг є невеликим. Він налічував 13 позицій. 1868 роком датовані: Справозданє з перших загальних зборів товариства “Просвіта”, Статут товариства “Просвіта”, Устав товариства “Просвіта” у Львові та датовані 1869 роком: “Дорогі Родимці!” (відозва), “Зоря: читаночка для сільських людей. Кн. 1.”, Качала С. “Що нас губить, а що нам помочи може: Письмо для руських селян”, “Латинська синтаксис. Ч. 2.”, “Народний календар на рік звичайний 1870”, Партицький О. “Латинська граматика, в руським язичі для учеників академічної руської гімназії у Львові”, Полянський М. “Натуральна історія для учеників академічної руської гімназії у Львові”, Селецький К. “Катехизис для дітей греко-католицького обряду” (підготовлений і виданий коштом автора), “Справозданє з перших загальних зборів товариства “Просвіта. – 2-ге видання”, “Статут Читальні “Просвіта” в ...”²⁵. Необхідно зазначити, що остання позиція у протоколах засідань Виділу не зафіксована.

Також необхідно врахувати, що наприкінці каденції першого проводу було ухвалено друкувати другу читанку – “Зорю” О. Партицького – та прийнято на других Загальних зборах пропозицію проводу про започаткування періодичного органу “Просвіти”.

Тираж перших видань був невеликим. Першу “Зорю”, як і брошуру о. Ст. Качали, надрукували накладом 2 000 примірників. Підручники з’явилися накладом 100 примірників кожний. “Народний календар”, було надруковано в 3 000 примірниках. Такий було же наклад (3 000) планували і для другого випуску читанки “Зорі”. Також прийнято оптимістичну ухвалу: на майбутнє друкувати книжки для народу накладом в 2–3 тис. примірників. Ціна на просвітянські видання була дійсно невисокою. Так, “Зоря” О. Партицького коштувала 5 кр., а гроші на її друк виділили М. Димет та згадані тернопільські ученики²⁶, на “Народний календар” встановили ціну 35 кр. а. в., а на брошуру “Що нас губить...” 8 кр. а. в.

У той час прослідковується певна благочинність, пов’язана з налагодженим видання власних книжок. Найперше було заявлено, що чистий дохід із другого випуску “Зорі” слід призначити на Любачівську церкву. Також було обіцяно селянам, як можна припустити із с. Канчуги (“Канчужанам, на Мазурах”), за їх власним бажанням висилати всі книжечки, видані товариством, та було ухвалено роздати 30 прим. “Народного календаря” успішним учням Академічної гімназії у Львові безплатно.

Загалом, незважаючи на труднощі, з певними перервами у діяльності, першому Виділу товариства вдалося започаткувати видання просвітянських видруків для народу. До березня 1869 р. основні зусилля було спрямовано на організацію роботи інституції, у т. ч. і у визначенні базових засад майбутньої видавничої справи. Така неоперативність викликала незадоволення у частини просвітян, які своїм зверненням підштовхнули

провід до налагодження друку власних видань. Після чого з кінця березня до початку листопада 1869 р. було здійснено основні кроки щодо підготовки та виходу у світ перших публікацій для народу. Цей період виявився найпродуктивнішим. Тоді було підготовлено до виходу у світ 13/(12) видруків, написаних народною мовою, за низькою ціною, за що найбільше виступали народовці – творці організації, та етимологічним правописом, що стало тактичним, хоч і прийнятним як для того часу, відхиленням від їхніх переконань щодо переваг і доцільності фонетики. Після перших успіхів спостерігається майже піврічна перерва у роботі проводу, яка відновилася лише за півтора місяця перед другими Загальними зборами й засвідчила зусилля, спрямовані на відновлення видавничої справи. В цілому це можна назвати “кризою зародження”, яка мала і певні суб’єктивні, і об’єктивні передумови та засвідчила слабку готовість творців інституції до широко-масштабної діяльності через непрості та неоднозначні зовнішні обставини. Відгуки про успіх першої “Зорі”, добротинність власними книгами засвідчили, що видавнича справа сприяла поширенню відомостей про товариство та зацікавлення його публікаціями у частини, хоч і не надто великої, тодішнього галицького суспільства. Це були перші кроки і перші успіхи, і перші визнання, що обнадіювали, підтримували й спонукали до продовження видавничої справи на користь просвіти народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові) – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 4–21.
- ² Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань. 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 23–26.
- ³ Справоздане з перших загальних зборів товариства «Просвіта» // Правда. – 1868. – № 43–45. – С. 513–539.
- ⁴ ЦДА України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 4.
- ⁵ Перський С. Популярна історія Товариства “Просвіта” у Львові / Перський С. – Львів. – С. 30.
- ⁶ ЦДА України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 4.
- ⁷ Там само. – С. 8.
- ⁸ Там само. – С. 6.
- ⁹ Там само. – С. 7.
- ¹⁰ Там само. – С. 9.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. – С. 9, 10.
- ¹³ Там само. – С. 10.
- ¹⁴ Там само. – С. 11.
- ¹⁵ Там само. – С. 11–12.
- ¹⁶ Середяк А. Діяльність Товариства “Просвіта” в 1868–1914 рр. / Середяк А. // Нарис історії „Просвіти”. – Львів-Краків-Париж, 1993. – С. 20.
- ¹⁷ Перський С. Популярна історія... – С. 124–126.
- ¹⁸ ЦДА України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 7628. – С. 14.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – С. 15.
- ²¹ Там само. – С. 16.
- ²² Там само. – С. 17.
- ²³ Там само. – С. 18.
- ²⁴ Там само. – С. 20.
- ²⁵ Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань. 1868–1939. – Львів, 1996. – С. 23–26.
- ²⁶ Перський С. Популярна історія... – С. 123.

Патер І. Г.

УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ)

Висвітлено процес української еміграції до південнослов'янських країн, участь українців у суспільно-політичному та національно-культурному житті європейських держав на початку ХХ століття.

Ключові слова: Українська еміграція, українське суспільство, західноукраїнські землі, архіви.

Pater I.G.

UKRAINIAN EMIGRATION TO THE SOUTH EUROPEAN (FOR THE MATERIALS OF CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVES OF UKRAINE IN LVIV)

The process of Ukrainian emigration to the South Slavic countries and the participation of Ukrainians in the socio-political and national-cultural life of European states at the beginning of the 20th century are explored.

Key words: ukrainian emigration, ukrainian Societies, West Ukrainian lands, archives.

Українці роз'їхалися по цілому світу ще задовго до Першої світової війни. Західноукраїнські землі – Східна Галичина, Буковина і Закарпаття – теж були своєрідним осередком української еміграції. Соціально-економічне становище, особливо безземелля, політично-національне приниження стали сильним поштовхом для сотень тисяч українців у пошуках кращої долі в інших краях. Один із важливих факторів, що сприяв еміграції, – брак власної української державності. Українці опинилися в різних кінцях світу, в т.ч. і у південнослов'янських землях. Тут, як свідчив український історик С. Томашівський у книзі “Козаки в Банаті”, українці з'явилися тут ще за часів козаччини. Наприкінці ХVІІІ ст. у Бачці вже з'явилися перші переселенці з Закарпаття, а в 1773 р. у Сербії навчалися перші студенти-українці, де заснували школи та вчили у них. Минув рік, і сербський митрополит про цих учителів писав, що вони “въ наученіи, нравію доброжительни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщасливи и охотни”¹.

Більших масштабів переселення українців на південнослов'янські землі набуло за часів австро-угорського панування. І це не дивно. Чимало представників південнослов'янських націй входили до складу “Союзу слов'янських народів”, що діяв у Австрійському Парламенті, про що свідчать протоколи його засідань².

Українське академічне товариство “Січ”, засноване у Відні в 1858 р., об'єднувало студентів-українців і підтримувало протягом усього свого існування аж до кінця 30-х років ХХ ст. досить тісні зв'язки з південнослов'янськими народами. Так, наприклад, із нагоди 60-літнього ювілею у 1928 р. віденська “Січ” отримала привітання від Югославського студентського товариства “Sloga”, Союзу словенських студентів і Македонського академічного товариства³.

Слід також згадати і про діяльність науково-літературного товариства “Галицько-руська матиця”, яке було організоване 16 липня 1848 р. у Львові на зразок інших слов'янських матиць, зокрема чеської і сербської. Архівні документи стверджують, що „Галицько-руська матиця” підтримувала найтісніші зв'язки, обмінювалася літературою з питань морально-релігійного і загальноосвітнього змісту, погоджувала і координувала свою публікаторсько-видавничу і фінансову діяльність із Сербською, Далматинською, Хорватською і Словінською Матицями, Югославською Академією в Загребі⁴.

Зауважимо, що багато документів у різних архівосховищах містять матеріали про економічне становище, суспільно-політичне, релігійне і культурно-освітнє життя українців у тодішній Югославії. Це насамперед переписка приватних осіб, листування з науковими установами і громадськими організаціями, офіційні урядові обіжники, а також інші інформативні матеріали, що стосуються еміграції.

Найбільш цікаві матеріали, що характеризують життя українців у Південній Європі, містяться у таких фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: 1. Фонд 430, оп. 1 (1925–1939 рр.) – Товариство опіки над українськими емігрантами; 2. Фонд 348, оп. 1, 2, 3 – Товариство “Просвіта” у Львові; 3. Фонд 309, оп. 1, 2 (1873–1939 рр.) – Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові; 4. Фонд 358, оп. 1, 2, 3 (1865–1944 рр.) – Шептицький Андрій-Олександр, митрополит греко-католицької церкви; 5. Фонд 802, оп. 1 (1920–1934 рр.) – Державне управління посередництва праці у Львові.

Товариство опіки над українськими емігрантами було засноване у Львові в 1925 р. За характером своєї роботи це була громадська організація. Діяльність товариства охоплювала всю тодішню Польщу, а також держави, де перебували емігранти. На жаль, документальні матеріали збереглися не повністю і лише частково відображають багатогранну діяльність товариства.

Товариство завжди опікувалося долею українських емігрантів, дбало про організацію еміграції. Це свідчить листування з польським консульством в м. Баня Лука, греко-католицькими священиками про становище української еміграції, надання їй матеріальної допомоги. Звертаючись до мітрата О. Базюка в м. Баня Луці, товариство у листі від 16 листопада 1926 р. просить “о ласкаве надіслання можливо точних інформацій про теперішнє положення наших земляків у Боснії та поінформування нас, чи і щоб ми могли для них зробити, зокрема куди вони хочуть емігрувати. Скільки в цьому році виемігрувало і до яких країв, подати нам евентуально їх адреси”⁵.

Надзвичайно цінним джерелом про становище українців, їхній побут, культурно-духовні запити є лист греко-католицького священика з села Горвачани повіт Прнявор Олексія Лавріва⁶.

У відповіді товариства на лист О. Лавріва зазначалося: “З дописи виходить, що положення наших земляків є безнадійне та що ті ніколи не будуть могли діяти до добробуту. Парадно було би зайнятися справою переселення наших людей з Боснії до Канади... В справі книжок для Вас, то о такі ми стараємося і по одержанню їх Вам перешлемо”⁷.

Таким чином, товариство підтримувало національні, культурні та господарські зв'язки з осередками українських емігрантів у тодішній Югославії.

Незважаючи на скрутне становище, українські поселенці у південнослов'янських краях тягнулися до освіти, організовуючи народні школи, читальні. Але головним осередком культурно-освітньої роботи серед українців, піднесенні їхньої національної свідомості була “Просвіта”, створена за зразком матірчиного товариства у Львові. Фонд “Товариства “Просвіта” у Львові” володіє досить значною кількістю документів щодо діяльності цієї організації у тодішній Югославії. Значний інтерес становить “Комунікат Українського товариства “Просвіта” в Загребі (18 серпня 1935 р.). У ньому вказано рік заснування товариства у червні 1923 р. і мету діяльності: об'єднання всіх українців, що живуть в Югославії, вести між ними культурну роботу, концертами, відчитами та іншими

імпрезами ознайомлювати південних слов'ян з українською справою”⁸. Подано також інформацію про першу просвітянську нараду 18 серпня 1935 р.: “Положення української нації на корінних землях вкладає на нас обов'язок об'єднати всі творчі сили нації без огляду на релігійну чи партійну приналежність до праці для добра України”⁹. Тут же вміщено рукописний екземпляр газети “Український клич” – органу Українського товариства “Просвіти” в Загребі, перший номер якої з'явився 7 червня 1934 р.¹⁰

В архівних матеріалах збереглося чимало листів із проханням надіслати відповідну літературу, зокрема “Кобзар” Т. Шевченка, твори І. Котляревського, І. Карпенка-Карого, календарі “Просвіти”, збірки колядок¹¹, листи-огляди про політичні течії серед українців тодішньої Югославії, роль “Просвіти” в Загребі та потребу в тісніших зв'язках із Західною Україною, навіть лист-прохання українського переселенця з м. Скопле Івана Бур'яна надрукувати у львівській пресі анонс про розшук місця перебування його комбатанта Сушка Михайла, який служив в армії УНР¹².

Про те, яку велику роль у пробудженні та зміцненні самостійного і творчого життя серед українців Югославії відіграло львівське товариство “Просвіта”, свідчать документи, зокрема листи і витяг із протоколу засідання “Української матиці” в Бая Луці від 13 жовтня 1935 р. про прийом її в члени товариства “Просвіта”, видавництва “Червоної калини” і “Рідної школи” у Львові¹³.

Документи про діяльність митрополита греко-католицької церкви у Східній Галичині Андрея Шептицького становлять значний інтерес для висвітлення релігійного життя українців Югославії; це зокрема різноманітні листи Крижевацького єпископа і Апостольського візитатора в Пряшеві Діонізія Наряді. Адже саме єпископ Д. Наряді був засновником монастирів ЧСВВ у Загребі та Керестурі, автором ряду молитовних книг. Листи єпископа Д. Наряді до митрополита засвідчували про піклування цих людей не тільки релігійними потребами українців, але й про піднесення національної свідомості серед них. У листі до Шептицького від 22 червня 1924 р. єпископ просив спрямувати до Загребу двох добрих священиків “котрі повні духа Божого, люблять свій народ і готові суть на великі жертви”, а також 2–3 учителів, бо є можливість „відкрити дві наші українські школи”¹⁴. Митрополита інформували щодо здійснення дієцезією будівництва нових церковних будівель, проведення різних культурно-освітніх заходів, зокрема урочистого відзначення в Загребі 1100 роковин народження св. Кирила і Мефодія¹⁵. Заслуговує на увагу шанобливе ставлення єпископа Д. Наряді до священиків¹⁶.

Особливо наголосимо на епістолярній спадщині Г. Костельника, зокрема на його листах раннього періоду діяльності (навчання в Духовній академії і Фрайбурзькому університеті в 1910–1913 рр.), адресованих митрополиту Шептицькому із Керестура. Він так і писав: “Моя адреса. Г. Костельник. Bacskeresztur (Süd-Ungaru)”¹⁷. Ці листи знаходяться в окремій папці під заголовком “Листи слухача духовної академії Костельника Григорія” (29 жовтня 1910 – 15 червня 1913) на 122 сторінках. У писаннях до митрополита Г. Костельник ділився своїми планами щодо подальшого навчання у Фрайбурзькому університеті, вважаючи “священство – се мені найвищий ідеал, а працювати на поли філософії – найвища задача”¹⁸. Цікавим видається й такий момент щодо характеристики самого митрополита А. Шептицького: навчаючись в університеті, Г. Костельник отримував у межах стипендії по 1000 кр. від митрополита. “Як я зворушився, – писав він в одному із листів, – коли довідався, що Ексцеленція мене з власної кишені одержували! Дякую Ексцеленціє за таку ласкавість, дякую зі щирого і повного серця”¹⁹.

Ділився Г. Костельник із митрополитом і своїми творчими планами щодо літературної творчості. Посилаючи А. Шептицькому свої друковані вірші і останній із них “Zumberak” в листі від 3 жовтня 1911 р., Г. Костельник писав: “На підставі того, що я дотепер написав, та на підставі мого досить основного пізнання всесвітньої поезії – я є пересвідчений, що колись мої стихи будуть зачислені між перворядну лірику”²⁰.

У листах Г. Костельник характеризував релігійне життя українців в Югославії, відображав їхні зміни у національній свідомості, зокрема у ставленні руснаків до галичан. Він відзначав, що раніше “для полудневих русинів галицькі русини мов би не існували, не знали ми тут нічого про внутрішнє життє галичан, нині ми то найбільше в життє релігійним, а не політичним – зовсім злучені з Галичиною”. Насамперед ішлося про книги, які отримували в Югославії з Галичини українською мовою, поселення галичан у Словенії, навчання богословів Крижевацької єпархії у Львівській семінарії. “Це ці чинники, – писав Г. Костельник 19 листопада 1912 р., – які би мали зблизити Русь полудневу з північною”²¹; йшлося про єдність українців південнослов’янських земель із Галичиною.

Товариство ім. Шевченка, засноване у Львові 11 грудня 1873 р., а 16 листопада 1892 р. реорганізоване у наукове, також проводило активну діяльність. Варто тільки згадати, що товариство видало 155 томів “Записок НТШ”, 74 випуски “Хроніки НТШ”, збірників окремих секцій та комісій, журналів “Зоря” і Літературно-наукового вісника, а його членами товариства на той час були, крім українців, близько 100 видатних зарубіжних, в т.ч. югославських діячів: Ватрослав Ягич, Матія Мурко та ін., а також близько біля 1,5 тис. одиниць рукописів, особистих документів громадських і культурних діячів, листів, літературних творів.

Товариство підтримувало найтісніші зв’язки з іноземними науковими установами, які здійснювалися різними шляхами і виражалися в різноманітних формах. Однією з найбільш популярних і тривалих форм зв’язків НТШ був книгообмін. Так, у лютому 1939 р. Українське товариство “Просвіта” у Загребі, відповідаючи на лист бібліотеки НТШ, повідомляло, що номери “Вісника” за 1937 р., яких бракувало були вислані²².

У листі Міжпартійної ради у Відні до НТШ від 3 січня 1922 р. зазначається: “В Загребі крім творів Шевченка і розвідки Франка про апокрифи нема ніякої української книжки. В Білгороді і Любляні жадної. Наші організації в Югославії просять о висилку Записок Товариства ім. Шевченка університетським бібліотекам згаданих міст. Підтверджуємо це прохання, бо вважаємо його корисним для пропаганди нашої справи в Югославії.

Президія Міжпартійної Ради зі своєї сторони просить світлий Виділ о прихильне полагодження цієї справи”²³.

У наукових зв’язках із науковими установами і центрами зарубіжних країн НТШ бачило основу розвитку національної науки, а разом з тим, важливий засіб для консолідації, самовизначення і поступу українського народу.

Різноманітні матеріали, пов’язані з еміграцією, рееміграцією, представлені у фонді Державного управління посередництва праці у Львові, яке було засноване у Львові в 1920 р. і підпорядковувалося відділу громадської опіки при воєводстві і Міністерству праці і громадської опіки. Здебільшого це листування з питань організації еміграції, зокрема з Головною еміграційною управою у Варшаві, гмінними управами і приватними особами про видачу останнім закордонних паспортів для виїзду в Чехословаччину та Югославію в 1924–1925 рр.²⁴

Тут же зберігаються різні обіжники, інструкції Міністерства і воєводства. Таким прикладом може бути повідомлення Головної еміграційної управи про зміну правил еміграції текстильних робітників до Румунії і Югославії в 1927 р.²⁵

Матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові – важливе джерело для дослідження історії, побуту, суспільно-політичного життя українців у південнослов’янських країнах. Однак все ще чимало документів і матеріалів із вивчення української еміграції розпорочені між багатьма архівними, бібліотечними й музейними сховищами України та за її межами. Вважаємо, що вивчення життя українців у європейських державах потребує глибокого дослідження й фундаментальних монографічних праць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

1. Огієнко І. Українська культура. – Українське видавництво в Катеринославі. – Катеринослав-Ляйпциг. – 1929. – С. 99.
2. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2526. – Арк. 73.
3. Діло. – Львів. – 1928. – № 75. – 2 квітня.
4. ЦДІА України у Львові. – Ф. 148. – Оп. 1. – Спр. 8, 60, 64, 68, 69, 96.
5. Там само. – Ф. 430. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 2.
6. Там само. – Арк. 7.
7. Там само. – Арк. 9.
8. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6345. – Арк. 4.
9. Там само. – Арк. 1.
10. Там само. – Арк. 3.
11. Там само. – Спр. 312. – Арк. 1; Спр. 337. – Арк. 1; Спр. 336. – Арк. 1–2; Спр. 351. – Арк. 1; Спр. 6606. – Арк. 2.
12. Там само. – Спр. 6577. – Арк. 2.
13. Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 605. – Арк. 1–4.
14. Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 40, 46.
15. Там само. – Арк. 55, 67.
16. Там само. – Арк. 189, 198.
17. Там само. – Оп. 2. – Спр. 176. – Арк. 35.
18. Там само. – Арк. 1.
19. Там само. – Арк. 32.
20. Там само. – Арк. 36–37.
21. Там само. – Арк. 86–87.
22. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 897. – Арк. 38.
23. Там само. – Спр. 265. – Арк. 1.
24. Там само. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 27.
25. Там само. – Спр. 200. – Арк. 1.

Качараба С. П.

Франків І. Я.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СЕРЕД СЕЗОННИХ ЕМІГРАНТІВ У НІМЕЧЧИНІ (1900 – 1914)

Галицьке греко-католицьке духовенство відіграло значну роль в організації опіки над сезонними емігрантами в Німеччині. Його душпастирська праця тут носила майже виключно місіонерський характер і справляла певний вплив на культурний-моральний рівень українських заробітчан. Місії були поширені головню на заробітчан у сільській місцевості, тоді як промислові робітники залишалися поза увагою духовенства.

Ключові слова: Німеччина, еміграція, церква, духовенство, місіонери.

Kacharaba S.

Frankiv I.

THE ACTIVITY OF GREEK CATHOLIC CLERGY AMONG SEASONAL EMIGRANTS IN GERMANY (1900-1914)

Greek Catholic clergy played an important part in the organization of wardship over seasonal emigrants in Germany. This pastoral work had exclusively missionary features and influenced cultural and moral standards of Ukrainian workers. The missions were usually performed among rural workers while city workmen stayed beyond the attention of clergy.

Keywords (tags): Germany, emigration, church, clergy, missionaries.

В галицькому еміграційному русі початку ХХ ст. постійно зростаючою інтенсивністю вирізняється сезонна еміграція у Німеччину. За підрахунками дослідників у 1900 р. сюди емігрувало 9494 українці¹, а у 1913 р. цей показник становив 97384 особи². Окрім цього, через німецьку територію проходив основний потік української заокеанької еміграції. Як наслідок, в таких портових містах як Бремен і Гамбург у окремі проміжки часу зосереджувалася значна кількість українських емігрантів, котрі очікуючи на кораблі “[...] снують по місті як ті вівці без пастиря. Всілякі агенти [...] водять людей як ту худобу і визискують немилосердно”³. Найбільше галицькі українці користувалися послугами бременської компанії “Norddeutscher Lloyd”, яка мала концесію на ведення еміграційного промислу в Галичині. На услугах цього товариства перебували сотні агентів та субагентів, яких контролювало агентство Фрідріха Міслера. За кожного пасажира “Norddeutscher Lloyd” виплачував йому 15 марок комісійних. Відповідно, його валовий дохід становив 1 млн. 160 тис. марок щорічно⁴. До цього варто додати, що Бременська компанія належала до наймогутніших мореплавних компаній світу і мала у своєму розпорядженні кораблі класу “Кайзер Вільгельм”⁵. У Бремені вона утримувала еміграційний готель, де одночасно могло проживати 6112 осіб⁶.

Зосередження значної кількості українських емігрантів на території Німеччини привертало увагу широких кіл громадськості і в першу чергу ієрархії галицького греко-католицького духовенства на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. За його вказівкою, у квітні-травні 1908 р. місійну подорож до Бремену здійснив префект Генеральної греко-католицької духовної семінарії у Львові Йосип Боця⁷. В результаті його перемовин з керівництвом компанії, працевлаштовано тлумачами у бременському порту п'ятьох українців. З них “[...] можна легонько сотворти товариство руське для емігрантів і бюро робітниче [...] і людей пересилати єдино через руки свої”⁸ – писав А.Шептицькому єпископ Сотер Ортинський. У 1905 р. “Північно-німецький Ллойд”, за ініціативою німецького Товариства св. Рафаїла, збудував у Бремені греко-католицьку каплицю⁹. “Тепер же і справа еміграції до Америки повинна взяти оборот урегульований для потреб руського народу та в його користь”¹⁰ – вказується у документах. Освячення каплиці здійснив С. Ортинський, коли їхав до США, щоб обійняти там посаду єпископа для українців греко-католиків¹¹. Згодом, для її обслуги, Митрополичий Ординаріат скерував вихованця С. Ортинського диякона Юстина Сухого, на утримання якого “Північно-німецький Ллойд” виділяв 1200 марок щорічно¹². Більше того, керівництво компанії після перемовин з С. Ортинським, навіть планувала збудувати у Бремені греко-католицьку Церкву¹³. Інша справа, що до реалізації цього задуму, через фінансові негаразди, не дійшло. У грудні 1908 р. Митрополичий Ординаріат призначив душпастирем для українських емігрантів у Бремені адміністратора Янівського деканату Олексу Базюка¹⁴. Він душпастирвав тут до 1914 р., відправляючи щоденні богослужіння. Окрім цього, О. Базюк заснував читальні у Бремені та Гемелінгені “[...] вибирав організаторів поміж робітниками, іменував старших братів, яким поручав провід в релігійнім і народнім життю”¹⁵. Відомий галицький церковний і політичний діяч Леонтій Куницький подав таку характеристику О. Базюка: “Прямолінійний, отвертий та щирий у своїх поглядах і домаганнях, працьовитий, для себе строгий суддя, а не вибагливий яко приватна людина, він добув собі у німців глибоку честь. Тому управляючий бурмістр міста Бремен, що своєю власттю рівняється пануючим князям, прийняв був о. Базюка з великою честью на прощальнім послуханю”¹⁶. Свідченням непересічного організаторського таланту цього священика є й те, що “[...] католицьке духовенство Бремен і околиці, на знак єдності думки і ревности у згаданій праці, на знак високого державного прапора католицької ідеї і чести католицького духовенства, вручила відходячому о. Базюкови знамя незнищимої братньої зв'язи – ручний хрест”¹⁷.

Загалом варто наголосити, що душпастирством О. Базюка в основному були охоплені українські заокеанські емігранти і частково заробітчани в околицях Бремена. Що стосується усього масиву сезонних емігрантів в Німеччині, то духовна опіка над ними становила окремих сегмент у діяльності греко-католицької Церкви. Зрештою, відзначимо, що галицьке духовенство у перших роках ХХ ст. виявляло доволі мало ініціативи до місійної праці серед заробітчани. Піонером у цій галузі став священик із с. Рудно поблизу Львова Володимир Ганицький, котрого А. Шептицький у 1905 р., за погодженням з Бреслауським князем-єпископом, кардиналом Георгом фон Коппом і за рекомендацією Української національно-демократичної партії, відрядив до Катовіц для місійної праці серед галицьких заробітчани¹⁸. Він відправляв літургії у костелі святих Петра і Павла у Катовіцах, а також в греко-католицьких каплицях у Шопініцах, Семяновіцах, Руді та інших місцевостях. Проводив візитації українських робітників у поселеннях Стшельце, Поремба, Тошек, Лесніца, Сарнув, Бяла Прудніцка¹⁹. Значною була також участь В. Ганицького у громадському житті сезонних емігрантів, зокрема він чинив заходи для відкриття у м. Нойберуні притулку і каплиці для заробітчани²⁰. Його стараннями у 1913 р. відкрито читальню товариства “Просвіта” у м. Кенігсгітте, що у Верхній Сілезії²¹. Він також сприяв Біблійному товариству поширювати у Саксонії Біблію, перекладу Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя²². Окремо варто наголосити на

тому, що В. Ганицький спричинився до заснування 1905 р. у м. Нойберуні бюро посередництва праці для українських заробітчанин, яке забезпечувало сезонних емігрантів контрактами з пруськими роботодавцями. Після його організації українська заробіткова еміграція у Німеччину почала набувати все більших масштабів, хоча і 1904 р. її чисельність була доволі значною, оскільки лише у Пруссії становила 30 тис. осіб²³. За таких обставин, діяльність В. Ганицького та нойберунського бюро стала предметом особливої уваги Львівської поліції. Більше того, у підтримці української еміграції звинувачено Галицького митрополита, з яким В. Ганицький вів жваве листування. З цього приводу у рапорті директора поліції на ім'я намісника Анджея Потоцького зазначалося: “Шептицький закликає руських парохів, щоб публічно, з амвону застерігали селян перед агентами і радили руським робітникам єдине бюро в Нойберуні”²⁴.

Подвижницька праця В. Ганицького, його дописи до галицької преси, участь у європейських заходах Товариства св. Рафаїла привернули увагу галицького духовенства до проблем сезонних заробітчанин у Німеччині. Більше того, у зверненнях до А. Шептицького він постійно вимагав надсилати “[...] священників для місії серед наших робітників, які [...] триватимуть 8 днів, кожного дня в іншому місці”²⁵. На цьому також наголошував у своїх численних публікаціях відомий знавець еміграційної проблематики Іван Івашко. У одному з дописів він, зокрема, писав: “В Німеччині сильно даєся відчувати недостача духовної опіки, а два чи властиво один руський священник безслівно не може там вистарчити”²⁶. Доволі прихильно до місіонерів були налаштовані і німецькі роботодавці, бо “[...] місію уважають за річ для людей дуже корисну і місіонера хоть католицького приймають над сподіване чемно і сердечно”²⁷. До цього варто додати, що із численними проханнями надіслати душпастиря до А. Шептицького зверталися і самі заробітчани. В одному з їхніх листів відзначалося: “В місці, звідки сей яркий лист пишу, перебуває зі сто руських робітників з Галичини, котрі, на жаль, не мають ні звідки помочи духовної. Отжеж послідна надія в тім пригнобленю, що чейже Г[осподь] Бог змилюєся і натхне Ваші духовні серця і зарядить так, що виправите де звідки якого руського священника до нас. Послужити є кому до Служби Божої. З болем серця кличу до Сьвітлої Консистерії, а кличу в імени всіх моїх в числі 100 товаришів. Вислухайте наш клич”²⁸.

За таких обставин, галицьке духовенство було змушене визнати місійну праця серед українських заробітчанин в Німеччині, як доконаний факт. Однак, її організація вимагала поладження цілого ряду формальностей, а саме: віднайти кошти для покриття видатків місіонерів, з'ясувати у прикордонному еміграційному бюро адреси робітничих груп, які підлягають місії, отримати дозвіл на місію у відповідних архієпископствах на території Німеччини.

З метою фінансового забезпечення місії Митрополичий Ординаріат видав розпорядження у справі “[...] складок по церквах на місійні цілі”. У ньому, зокрема відзначалося: “Складка по відповідній проповіді до емігруючих має бути заряджена у кожній парохії по повороті робітників з Німеччини, тобто у котрий будь день святочний від Рождества Христового до Богоявлення”²⁹. Що стосується німецької прикордонної служби, то вона загалом прихильно ставилася до місіонерів. Більше того, її чиновники навіть попереджали роботодавців про приїзд греко-католицьких священників і зобов'язували сприяти їхній діяльності. Те саме, можна сказати про кардинала Г. фон Коппа і його канцелярію, яка з огляду на приязні стосунки з митрополитом А. Шептицьким, ніколи не зволікала із видачею дозволів на місію галицьким проповідникам³⁰.

Після поладження вказаних формальностей, священник міг розпочинати місію, яка зазвичай тривала чотири тижні і лише у окремих випадках довше. При цьому, проповідники були зобов'язані неухильно дотримуватися дорожньої карти. Наприклад, Никита Будка, котрий перебував на місії з 11 липня по 16 серпня 1911 р. мав відвідати заробітчанські осередки за маршрутом Познань, Гнезно, Торунь, Марієнбург, Пельплін, Гданьск, Штетін, Берлін³¹. Місіонерів також зобов'язано вести щоденники, де мало бути

відображено наступне: 1) чи дотримуються роботодавці умов контрактів праці; 2) чи задовільні умови проживання заробітчан; 3) чи робітники дотримуються релігійних свят; 4) як організовано дозвілля емігрантів; 5) чи передплачують заробітчани періодичну пресу і яку; 6) чи емігранти отримують листи від священників з Галичини; 7) інше³². Однак, найголовнішим завданням місіонера була організація душпастирської опіки над заробітчанами. Для цього священник повинен був мати усе необхідне. Як видно із щоденника Н. Будки “[...] куферок місіонарський містив такі річі: наперед олтар, три обруси з антимінсом, два свьічники, дві воскові свьічки, хрест напрестольний, ілітон; відтак всьо до Служби Божої: служебник малий і книжечка з Апостолами і Євангеліями на неділі, філон і стихар з додатками, чаша, ложочка, фляшка вина, ніжик з коркотягом, дзвіночок, тацка з ампулками, ручники до чаші і рук, требник, образки і реверенда”³³. Загалом місіонери виконували величезний обсяг роботи. Як впливає зі звіту священника Ізидора Сендецького, у часі місії 1912 р. у Верхній Сілезії, він відвідав 75 місцевостей. Наступного року місіонери Микола Щепанюк і Николай Садовський разом побували у 115 населених пунктах цього ж регіону³⁴. У 1911 р. в часі місії на Познаньщині Н. Будка висповідав і запричастив 409 осіб. У 1912 р. чотири священники (М. Іванчук, Антон Онуферко, Ніл Ломницький, І. Сендецький), котрі відбували місії у Ганновері, Мекленбурзі та Середній Сілезії прийняли сповідь у 1732 робітників. У 1913 р. вісім місіонерів у Саксонії, Сілезії, Бранденбурзі, Помор’ї і Шлезвіг-Гольштейні висповідали 8281 робітника³⁵.

Окрім душпастирської діяльності, місіонери відстежували дотримання німецькими роботодавцями умов контрактів праці, а також виявляли зловживання. А таких було чимало. Так, наприклад, українські робітники з Львівського та Бібрського повітів, що працювали у м. Бріг, (Нижня Сілезія), скаржилися місіонерові М. Щепанюку, що “[...] директор не додержує контракту. Вони є згоджені від години, а він платить іно від зробленої роботи. Часом мусять годинами ждати заки иньші робітники (німці) уступлять з місць або возів, потрібних до роботи, через що не можуть багато зробити. Директор дуже часто уживає їх не до тих робіт, до яких згодився, іно до иньших, а через те вони не уміють оцінити кільки заробили. Після контракту вони є обов’язані працювати до 6-ої години, тим часом він тримає їх до 8-ої години і довше”³⁶. У іншому випадку, заробітчани з с. Копичинець повідомили місіонера, що “[...] панич, себто писар їх побиває і понижує, прозиваючи найогиднішими висловами, яких соромно повторити”³⁷. Як наслідок, М. Щепанюк доповів про ці зловживання керівництву Німецького центрального управління у справах сільськогосподарських робітників (Deutsche Feldarbeiterzentralstelle). Такі скарги, могли мати для роботодавців далекосяжні наслідки, аж до позбавлення права працевлаштовувати іноземних робітників у наступному році.

Місіонери також гостро реагували на незадовільні умови проживання українських заробітчан, які в окремих випадках не витримували критики. З цього приводу священник Н. Садовський писав: “Мешканя фатальні. Десять, часом п’ятьнайцять людей разом в одній кімнаті мешкають і їдять, на однім довгім тапчані сплять. Я оглядав і стайні німців. Стайні чистіші, як комнати наших робітників. [...] Хоть мешканя для мушин і хлопців повинні бути зовсім відділені від комнат дівчат, то одначе я не мав нагоди бачити, щоби так було. Навпаки, щодо мешканя треба дуже багато закинути. Вони не можуть такими дальше бути. З норівів є найголовнішим п’янство і марнотратство. Декотрі п’ють так, що тратять всьо, або марнують тяжко запрацьований гріш на дурниці, забави, інструменти”³⁸. З метою зарадити такій ситуації місіонери, як правило, доносили скарги заробітчан роботодавцям. У інших випадках “[...] якщо показувалося, що пан винуватий, тоді я висилав зажалень від робітників не панови, бо той міг мене виганьбити, [а] директорови камери (державної установи – С.К., І.Ф.), а той виїжджав на місце і перепроваджував слідство. Інтервенція директора приносила неабиякий хосен для робітників”³⁹ – писав М. Іванчук.

Варто наголосити, що незадовільні побутові умови заробітчан безпосередньо впливали на моральний клімат у їхньому середовищі. Ситуацію ускладнювала відсутність постійних місіонерів, бо робітники в “[...] неділі і свята справляють різні забави. А що наші люди не вміють інакше бавитися, як при килішку і склянці, тому звичайно п’ють, упиваються, потім сваряться і б’ються та сповняють ще різні інші тяжкі гріхи. І так не раз пропивають і марнують всьо, що через цілий тиждень заробили” – вказується у літературі⁴⁰. Більше того, як зазначав місіонер Н. Ломницький, “[...] хлопці сплять з дівками. Шкандал. Душевний стан дуже кепський. Одна невіста лишила десь в Прусах чоловіка, а собі спровадила парубка, з котрим живе на віру”⁴¹. І такі випадки не були поодинокими.

У процесі спілкування із заробітчанами місіонери також з’ясовували, які періодичні видання вони передплачують. Як випливає із їхніх звітів, у робітничих середовищах найпопулярнішою газетою була львівська “Свобода”. Окрім неї, емігрантам рекомендовано до передплати “Місіонар”, “Основу”, “Християнській Голось” і “Емігрант”⁴². В часі місій, деякі священники безкоштовно розповсюджували серед емігрантів “Пам’ятку для руських робітників в Німеччині, Франції, Сполучених Державах, Канаді, Бразилії і Аргентині”, авторства митрополита А. Шептицького, а також брошури “Для тих, що їдуть до Прус” і “Дороговказ для переселенців”, які розповсюджувало Товариство св. Рафаїла.

Що стосується листування священників з емігрантами в Німеччині, то як з’ясували місіонери, воно належало радше до винятків, ніж до закономірностей. Редактор газети “Емігрант” М. Щепанюк, котрий 1913 р. відвідав 63 місцевості у Середній Сілезії “[...] не знайшов ні одного місця, де робітники могли б похвалитися тим, що до них пише листи їх о. парох. А було там 1834 людей з 32 повітів Східної Галичини, із 154 різних сіл”⁴³.

Греко-католицькі проповідники, підсумовуючи результати своїх спостережень, подавали рекомендації щодо покращення душпастирської опіки над українськими заробітчанами. Так, наприклад, священник М. Іванчук, котрий перебував на місії в Ганновері писав, що “[...] сталих місіонерів потреба доконче, бо наш нарід пропаде марно. Нашим людям треба щирого дорадника, пастиря душ, а тоді й еміграція принесе хосен нашому народови. Сталий місіонар мавби дуже широке поле ділання і мігби зайнятися просвітою нашого народа. Кілько то часу марнують наші люде в неділі і свята. Не маючи ніякого поважного заняття проводять весь час на гульні і пиятиці. Такий щирий місіонар мігби і хосенних книжок достарчувати нашим людям”⁴⁴. За інформацією місіонера А. Онуферка в околицях Катовіц, він запровадив у кожній робітничій дільниці: “1). Спільну молитву щодня вечером оскільки се можливо, а обов’язково щонеділі; 2) Участь в богослуженню щонеділі в римо-католицькій Церкві, а на случай непогоди або великого віддалення поручив уставити в ідальні стіл, прибрати його і поставити на нім хрест та дві горючі свічки, після чого найстарший або найстарша з-поміж робітників має обов’язок прочитати “Пам’ятку для робітників” або яку-будь побожну книжку, а всі повинні заспівати параклис або яку побожну пісню і відмовити спільно милитви з молитвенника”⁴⁵.

Відзначимо також, що ієрархія грако-католицької Церкви докладала значних зусиль для гарантування заробітчанами, у переважно протестантській Німеччині, релігійних прав і свобод. З цього приводу у розпорядженні митрополита А. Шептицького від 15 травня 1907 р. “О святах наших і постах для робітників в Прусах” відзначалося, що “[...] руські робітники при роботах в Прусах мають в контракті вимовлене святковане всіх неділь (а также евангелицьких свят) і, кромі того, руських свят після нашого календаря: Благовіщенне, св[ятих] Ап[остолів] Петра і Павла, Преображення, Успенія, Рождества П[речистої] Б[огородиці] і Воздвиження Ч[есного] Кр[еста]. Від прочих свят уділяєся їм диспенза (звільнення – С.К., І.Ф.).

Що же дотичить постів наших, то, після контракту, дістають они там омасту м’ясну і можуть тую кожного дня уживати. А м’яса даєся по 1 фунтові на тиждень на кожного: если, отже, могли би без трудности тоє для кожного уділене м’ясо в дни тижня

непосні ужити, а за то в посні дні більше посної відповідної страви (гороху, або фасолі, або сочевиці, що для них також уділюється), то най так зробять, – но если буде трудність з тим (про то, що одна жінка для всіх варить або з іншої якої причини), то позволяється їм також і м'ясо на кожний день”⁴⁶.

Як засвідчують документи, німецькі роботодавці дотримувалися цих положень беззастережно. Попри те, у чисто релігійній площині, існувала ще одна проблема, розв'язання якої могло, до певної міри, вплинути на душпастирську опіку над українськими заробітчанами. Мова йде про надання емігрантам греко-католикам можливості відбувати релігійні практики у римо-католицьких костелах. З цією метою митрополит А. Шептицький вів тривалі перемовини з кардиналом Г. фон Коппом. Як наслідок, 7 серпня 1912 р. останній видав розпорядження щодо духовних потреб греко-католиків, котрі перебувають на заробітках. Згідно з ними: “1) греко-католики мусять бути допущені до богослуження і св. Тайн після (згідно – *С.К., І.Ф.*) латинського обряду. Позістають однак далі під юрисдикцією свого гр.-кат. дієцезіального єпископа; формальний перехід до латинського обряду є тільки можливий за папським дозволом; 2) римо-католицький душпастир, котрий хрестить діти греко-католицьких русинів, має обов'язок донести о уділенім хрещеню властивому парохіві родичів дитини через приналежний гр.-кат. Ординарият; 3) греко-католики повинні бути припущені не тільки до св. великодного Причастія і приймати св. Напутіє (Маслосвятіє), але також частіше св. Причастіє після латинського обряду; 4) так само належить їх припустити до сповіди; 5) римо-католицький душпастир може також звінчати двох греко-католиків, наколи нема греко-католицького священника; 6) если римо-католичка виходить за мужа грецько-католицького обряду, на час супружества може без особливого папського дозволу перейти на обряд свого мужа; то само відноситься до невісти греко-католицького обряду, котра вийшла за мужа римо-кат. обряду. Вільно їм однак позістати вільними при своїм первіснім обряду і по розв'язаню супружества (по смерті мужа) вернути до свого рідного обряду; 7) римо-католицькі священники є обов'язані полагоджувати всі чинности для греко-католиків русинів іно після латинського обряду”⁴⁷.

Попри позитивні сторони місійної роботи душпастирською опікою було охоплено лише незначну частину заробітчан в Німеччині. Священик Н. Садовський у звіті Митрополічому Ординариату, зокрема відзначав: “1). Треба конечно, щоби у кожній провінції, у котрій знаходиться більше число емігрантів, був священник сталий від першого цвітня до першого листопада, котрий мав би обов'язок бодай раз на місяць в неділю висповідати, запричашати, сказати науку і Службу Божу відправити, усунути надужиття і подбати про добро робітників; 2) Виплата грошей робітникам нехай відбувається в понеділок або інший день, але не в суботу ані неділю, бо всьо пропивають; 3) Треба вже раз навчити людей відмовляти “вервицю”, щоби в неділі і свято, коли не можуть йти до церкви, бо далеко, в такий спосіб обертали сей час не на музику, забаву і зіпсуте, а на хвалу Божу і спасене своїх душ”⁴⁸. До цього додамо, що греко-католицькі місіонери головну увагу зосереджували на емігрантах, що працювали у сільському господарстві Німеччини, тоді як українські промислові робітники залишалися поза їхньою увагою (станом на 1911 р. із 77911 українських сезонних емігрантів у Німеччині, 20 тис. осіб були зайняті у промисловості)⁴⁹. Душпастирською працею з цією категорією заробітчан займався лише В. Ганицький. “Розуміється, коли б о. Ганицький мав собі до помочи принайменше двох метких сотрудників, він міг би для наших робітників зділати дуже много, а так успіхи його праці помимо найбільших зусиль мусять бути ограничені”⁵⁰ – вказувала преса.

В цілому, галицьке греко-католицьке духовенство відіграло значну роль в організації опіки над сезонними емігрантами в Німеччині. Його душпастирська праця тут носила майже виключно місіонерський характер і справляла певний вплив на культурний-моральний рівень українських заробітчан. Попри те, місії були поширені головню

на заробітчан у сільській місцевості, тоді як промислові робітники залишалися поза увагою духовенства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 146 (Галицьке намісництво. м. Львів), оп.4, спр.3594, с.8.
- ² Там само. Спр.5995, с.26,105; спр.5996, с.13,14, 69.
- ³ Там само. Ф.408 ((Греко-католицький митрополичий ординаріат), оп.2, спр.70, с.43.
- ⁴ Русское переселенческое движение через Гамбург и Бремен в 1900 г. из донесений министра-резидента в Гамбурге С.Арсеньева и консула в Бремене Л.Томашевского // Сборник консульских донесений. Санкт-Петербург, 1901. Вып.3. С.214.
- ⁵ Заметки о полувековой деятельности Северо-Германского Ллойда. Донесение вице-консула в Гамбурге Ф.Бросса // Сборник консульских донесений. Санкт-Петербург, 1907. Вып.4. С.314.
- ⁶ Бачинський Ю. Українська еміграція в З'єдинених Державах Америки. Львів, 1914. С.17.
- ⁷ Сліпий Й. Кілька дат з першої половини життя луцького єпископа Йосифа Боцяна // Богословія. 1927 Т.V. С.77.
- ⁸ ЦДІА України у Львові, ф.358 (Шептицький Андрей (Роман-Марія-Александр,1865-1944), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви), оп.2, спр.70, с.47.
- ⁹ Русько-католицька каплиця в Бремен // Дѣло. 1910. 10 лютого.
- ¹⁰ ЦДІА України у Львові, ф.358, оп.2, спр.122, с.7.
- ¹¹ Дороговказ для переселенців // Емігрант. 1911. цвітень.
- ¹² ЦДІА України у Львові, ф.358, оп.2, спр.122, с.27-27 зв.
- ¹³ Там само. Спр.70, с.47.
- ¹⁴ Відозва Товариства св. Рафаїла у Львові для охорони емігрантів // Вѣстник Станиславѳской Епархїи. 1909. май.
- ¹⁵ Куницький Л. Над Босною // Нива. 1917. Т.13. Ч.12. С.385.
- ¹⁶ Там само. С.386.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Брожек А. Українські робітники в промисловості Верхньої Сілезії перед першою світовою війною // Український іст. журнал. 1965. №.7. С.65.
- ¹⁹ Місія серед нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1913. листопад.
- ²⁰ ЦДІА України у Львові, ф.358, оп.2, спр.122, с.22.
- ²¹ Читальня “Просьвіти” на горішнім Шлеску // Емігрант. 1913. листопад.
- ²² ЦДІА України у Львові, ф.358, оп.2, спр.122, с.6.
- ²³ Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО), ф.350 (Дирекція поліції у Львові), оп.1, спр.3554, с.1,3,12; спр.2766, с.14,18,22.
- ²⁴ ЦДІА України у Львові, ф.146, оп.4, спр.3596, с.99.
- ²⁵ Там само. Ф.358, оп.2, спр.122, с.35.
- ²⁶ Івашко І. Руска еміграція зарібкова до Прус // Емігрант. 1911. лютий.
- ²⁷ Місія по фільварках в Німеччині. З дневника місионара // Емігрант. 1912. марець.
- ²⁸ Бог сего хоче, або потреба українському народови місионарського чина // Емігрант. 1913. май.
- ²⁹ В справі виказів емігрантів і складок по церквах на місійні цілі // Львівско-Архієпархїяльнї Вѣдомости. 1911. 24 листопада.
- ³⁰ ЦДІА України у Львові, ф.664 (Ревакович Тит – радник Крайового суду у Львові), оп.1, спр.6, с.31.
- ³¹ Місія по фільварках в Німеччині. З дневника місионара // Емігрант. 1912. марець.
- ³² Місія по фільварках в Німеччині. З дневника місионара // Емігрант. 1912. марець.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Місія серед нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1913. листопад.
- ³⁵ Потреба зорганізованої опіки над нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1914. марець.
- ³⁶ Місія серед нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1913. липень-вересень.
- ³⁷ Місія серед нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1913. листопад.
- ³⁸ Садовський Н. Помічення з місіонерської подорожі по Німеччині в 1913 р. // Нива. 1913. Т.10.Ч.20-21. – С.628-629.
- ³⁹ Місія по фільварках в Німеччині // Емігрант. 1913. май.
- ⁴⁰ Садовський Н. Як жити на чужині? // Емігрант. 1914. марець.

-
- ⁴¹ ЦДДА України у Львові, ф.664, оп.1, спр.6,с.32.
- ⁴² Які газети передплачувати нашим емігрантам // Емігрант. 1913. січень.
- ⁴³ Потреба зорганізованої опіки над нашими робітниками в Німеччині // Емігрант, 1914, марець.
- ⁴⁴ Місія по фільварках в Німеччині // Емігрант. 1913. май.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ О святах наших і постах для робітників в Прусах.// Львівсько-Архієпархіяльнї Вѣдомости. 1907. 15 мая.
- ⁴⁷ Нове церковне розпорядження в користь наших сезонних робітників в Прусах // Емігрант. 1913. січень.
- ⁴⁸ Місія серед нашими робітниками в Німеччині // Емігрант. 1913. листопад.
- ⁴⁹ В справі витягів метрикальних для емігрантів на зарібки до Німеччини // Вѣстник Станиславѣвской Епархіи. 1911, серпень.
- ⁵⁰ Потреба зорганізованої опіки над нашими робітниками в Німеччині // Емігрант, 1914, марець.

Голик Р. Й.

ВІД КУПЦЯ ДО БІЗНЕСМЕНА: УЯВЛЕННЯ ПРО “ПІДПРИЄМЛИВУ ЛЮДИНУ” В ГАЛИЧИНІ НОВОГО Й НОВІТНЬОГО ЧАСУ

У статті розглянуто еволюцію стереотипних уявлень про “підприємливу людину” (купця, бізнесмена, кооператора) від ранньомодерного часу до XIX – XX ст. У дослідженні також проаналізовано систему комерції як світ речей, продукт матеріальної цивілізації різних історичних епох.

Ключові слова: історія, купець, бізнесмен, кооператор, комерція, ментальність, стереотип.

Holyk R. I.

FROM THE MERCHANT TO THE BUSINESSMAN: THE IDEA OF “ENTERPRISING MAN” IN THE EARLY MODERN AND MODERN GALICIA

The articles focuses on the evolution of the stereotype about the so-called “enterprising men” (merchants, businessmen, cooperators) in Galicia from the early modern time to the 19th – 20th centuries. The research is also concerned with the system of commerce as the world of things and the product of the material civilization of these periods.

Key word: history, merchant, businessman, cooperator, commerce, mentality, stereotype.

Історія різних форм підприємництва – одна з важливих складових не лише економічної, але й соціальної історії України загалом і наукових праць С. Гелея зокрема. Мета даної роботи – ескізно показати, як еволюціонував образ “підприємливої людини” в Галичині. (Це поняття вживаємо для узагальнення категорій, які використовували у різні історичні епохи: купця, торговця, комерсанта, кооператора, підприємця-бізнесмена тощо.) Важливо з’ясувати, як себе презентували ті, хто займався економічною діяльністю та як їх сприймали навколишні на різних етапах історичного розвитку краю. Водночас у фокусі нашої уваги перебувають й самі продукти та послуги – товари, без яких діяльність підприємців різних часів була б неможливою. Ця складова дослідження покликана показати місце й функцію комерції у повсякденному житті й побуті галичан, її вплив на формування їхнього світогляду.

Генеза: купець, товари й гроші у ранній новий час. Як загальноєвропейський культурний феномен образ середньовічного та ранньомодерного торговця не раз ставав об’єктом історичних студій. Натомість постать регіонального купця, зокрема торговця з того ж Руського воеводства, висвітлювали, переважно, в економічній, а не в культурній площині.

Водночас ці параметри торговельної діяльності були взаємопов'язаними. Про це свідчить, зокрема, заголовок крамничої книги львівського купця Мацея Гайдера – однієї з тих, яку частково опублікував І. Крип'якевич: “Ці книги, названі SCHULDBUCH, білою шкірою переплетені, мені, Мацію Гаїдеру, призначені, на яких будуть записуватися боржники і кредитори день у день, будуть надаватися для поточних справ моєї львівської торгівлі, а цим справам нехай Господь Бог зволить дати добрий початок, ще кращу середину і найдосконаліше закінчення на славу його святу для тіл і спасіння душ (dla uczciwosci cziall i dusznego zbawienia), і щоби провадилися вони завжди щасливо задля його безконечної доброти та милосердя, від усіх труднощів і пригод злих вберегти зволить з усіляким пожитком і на славу найсвятішої Тройці на віки віків. Амінь”¹

Цей текст частково розкриває світогляд львівського купця XVI–XVII ст. З одного боку, він просякнутий релігійним пієтизмом. Фактично, Гаїдер подав тут формулу, яка мала сприяти успіхові його справ. Текст починається як звичайний заголовок, але поступово переходить у молитву. Тут є характерні для того часу кліше: образ спасіння тіла й душі на тлі образу милосердного Бога, від якого залежить зростання добробуту людини. В іншій формі цю ж тенденцію бачимо і в записках руського торговця XVII ст. Петра Кунащака. Пов'язаний із Львівським братством, цей купець не лише продає богослужбові книги (молитовники, Мінеї, Номоканони, Часослови) та інші релігійні видання (зокрема, “Ключ розуміння” І. Галатовського), але й дарує ці книги своїм дітям у день весілля (“одна - йому, інша - молодій”)². Крім того, Кунащак випишує з книжок життєві максими: “Нігди о тую річ не покушайся, котрої доступити не можеш. Нігди речі прешлої не жалуй. Речі неподобної не вір. Тії три науки заховай, а добре ся з тобою діяти буде”³. Водночас ці нотатки показують, що купець постійно стикається з морально-релігійними проблемами і намагається їх вирішити згідно зі своїми переконаннями. Так, він опікується якоюсь нещасною покаліченою дівчиною, над якою всі знущаються і викидають на вулиці, потім переживає смерть зятя, дружини та інші сімейні негаразди. До того ж, Кунащак намагається вирватися з передміського оточення і перетворити своїх синів на статечних міщан (“обдумував я, як його людиною зробити”). Одного з них він хоче навчити не лише руській мові, а й латині, залучає до купецької справи, висилає до Гданська, але той “махлює”, щорічно розтрачує зароблене торговцем майно та завдає батькові лише збитків⁴. Тому й невдачі у взаєминах з діловими партнерами купець також трактує не лише у фінансовій, але і в етичній площині. Зокрема, обурюється, коли якийсь капітан обманує його, не підписавши реєстру залишеного в заставу майна: “так не зробив, як чесній людині личило б. Більше його мої очі не бачили. А якби він сам або хто інший (...) хотів би (...) речі від мене або після моєї смерті від моєї дружини або від дітей моїх вимагати, то щодо нього на Страшному суді буду просити справедливості”, – заявляє вражений непорядністю торговця⁵.

Водночас у полі зору пересічного ранньоновітнього львівського купця опинялися гроші та матеріальні речі – прикраси, предмети щоденного вжитку, які продавали, перепродували, брали в заставу тощо. Так, більша частина записок Петра Кунащака – це ретельне фіксування цін майже на кожну річ чи послугу, з чим йому доводилося стикатися у побуті. Купець оцінює не лише книжки, одяг, посуд, записує борги тих, кому позичає гроші, але й наводить кошти, витрачені на кожен елемент ремонту житла, лікування, похоронів, весіль. Навіть його стосунки з дочками, синами та зятями також трактуються крізь призму затрачених фінансів. Це – відносини між продавцем і покупцем чи боржником і кредитором: “На Баську, старшу мою дочку, маємо видатку готовими грішми 1487 зол.20 гр. Після смерті її першого чоловіка тримали нашу Баську з двома дітьми в себе. На харчі наші півтора року мало 250 зол. У 1683 р. перед зеленими святами, позичив зятєві Павлові. Не віддав мені їх”⁶. Світ речей, який оточував львівського купця, був також світом чисел, які вказували на кількість та ціну куплених і проданих товарів. Інколи ці числа були досить великими: “куплено (...) 488 соболів, за

що сума грошей становить 5700 талерів, або (...) 34 000 польських злотих. З тих соболів у різний час в'язками по сорок штук парами і по двадцять штук, частково за готівку, частково в борг багатим панам за 81 собель отримано 6248 польських злотих; за 11 соболів 1551 польських злотих; за 112 соболів 10774 польських злотих; 5 соболів було продано за 520 польських злотих”, – підсумовував у 1689 році Юрій Брагнович⁷. Львівські покупці по-різному реагували на ціни, які їм пропонували торговці. Високі, нерідко спричинені стихійними лихами, багатом віщували матеріальну скруту; натомість низькі ціни ставали ознаками відносного добробуту. “Дорожина була, жито було по золотих 9 колода”; “за тими рокошами, а болше за Божією волею,..... жито було колода по золотих 22, а гречка по золотих 19” – занотовував львівський літописець під 1591 і 1638 рр.⁸. Зате вже у 1639 році тішився: “...Бог дал великий урожай, же колода жита була по золотих три, гороху полумірок по грошій 20, і вшистка було тане”⁹. “Магія цифр” у житті купців та їхніх клієнтів сполучалася з “магією мір і ваг”: “залізні штаби, лемеші, чересла й коси, але поштучно, а не в'язками чи десятками, сталь штуками, а не на вагу, цвяхи для мостів великі, а також гонтові на копи, а не фасками, вовна мотками, а не фунтами, (...) папір всякий на лібри, на аркуші, а не на стоси. (...) Віск плавлений шматками, а не на вагу”, – застерігав дрібних купців львівський магістрат у 1580 році, визначаючи сферу їхніх прав¹⁰. Інакшим був інтерес до товарів з погляду тогочасних львівських покупців. Вони керувалися своїми мотивами й потребами, які торговці також намагалися враховувати. Так, рахункова книжка Шольца й Боїма за 1600–1604 роки також частково відображає подальшу долю куплених товарів¹¹. Скажімо, якийсь “Войцех, міський слуга”, нотували крамарі, придбав чорне моравське сукно для жінки, “Щесний Моня з Голоска” – для дівчини; натомість “Пішак глухий єврей” купив сіре моравське сукно для хлопця. В інших випадках купці збирали детальнішу інформацію: наприклад, “гранатовий фалендиш”, куплений у того ж Шольца й Боїма, признався “пану до плащика”, червоне моравське сукно мало йти Бартошу Шумилу “під кобеняк”; Миколай Скоркович купив “лазуровий бретлест” на жупан; якась неназвана пані вибрала собі матеріал до шубки, натомість “жовтий кір” йшов “пану на сідло” тощо. Водночас тогочасні львівські купці мусили бути уважними, щоб відрізнити товари, “дозволені” для одних й “заборонені” для інших торговців. Заплутаний світ таких речей нерідко займає цілі сторінки документів: “Яничарки прості немальовані, але не дорожчі одного золотого, ... начільники до яничарок, ... Потім галльський порошок, купорос, селітру, сірку, олово, алун, лавр, мило барське, крохмаль.. козуби, кошики, мазниці, решета, голки, шпильки, пилки, кулі, дзиги, веретена, пряслиця, самолови для мишей. (...) Окрім цього.. камені для згортання складок, .. щітки для чистки болота, мило пахуче турецьке ... свічки сірчані ... терки для ріпи й сирів різноманітні. Дримби, дудки, сурми, струни різні, ... камені для миття в лазні, живицю, ложки олов'яні і дерев'яні розмальовані, .. миски прості, гребені дерев'яні мальовані й рогові.” Це неповний перелік предметів, які у 1580 році рада міста дозволяла для продажу в крамницях убогих купців¹². Однак на практиці заборони часто порушувалися, і поява “невластивих” речей на прилавку торговця викликала гостру реакцію конкурентів. Наприклад, у 1608 р. представники цеху калитників прискіпливо вивчали привілеї тих же убогих крамарів, “виловлюючи” з їх асортименту недозволені речі: “позивачі мають деякі відомості про той їхній привілей, який вони хочуть більше, ніж треба, розширювати, бо там виразно сказано про предмети їхньої торгівлі: різні пояси, шапки, різнорідні ножі, оксамитні тканини, (...) прикраси для сідла, (...) товсте полотно, сталь, ... та інші дешеві речі, а саме – смола, крейда по шелягу, галки, ... свічки на нитках... бо то колись були найкращі їхні товари і тому їх називали крамарями з убогих крамничок. Отже, оскільки в тому привілеї немає жодної згадки про шкіряні рукавиці та торбинки для шабель, гамалії, ладунки, ярмулки (...), тому їм важко вигадувати щось понад свої права, щоб тим комусь шкодити”¹³. У 1610 р. представники цеху багатих крамарів разом із радними спеціально обійшли кілька крамниць-буд біля

львівської ратуші, щоб повторно пересвідчитися: убогі торговці продають більше, аніж їм дозволено. Особливу увагу скривджених привернув якийсь Юрій Краль, у крамниці якого торгували престижним дорогим сукном: “ми бачили оксамити у штуках і деякі початі, венецький різнокольоровий шовк у картах, (...) півшовки, (...) капелюхи, підшиті різною шовковою матерією, далі червоні гараси (...), чорні і червоні полотна в штуках, кельнські полотна й інші дрібні товари, які саме продаються у багатих крамницях”, – обурено констатували вони¹⁴.

Тому й образ львівського купця у ментальності міщан середньовічного і ранньомодерного Львова був різним. Різними були й самі торговці: багаті (*institores*) й бідні (*institores pauperes*), купці та перекупники й роздрібні продавці у *renesticae in foro* – будах на міському Ринку. Між ними існувала конкуренція не лише у межах соціальної піраміди (між багатими і менш заможними), але й в етноконфесійному вимірі. Так, суперниками руських купців у різний час виступали польські, єврейські та вірменські торговці. Невипадково на початку своїх записок Петро Кунашак наводить історію з Василем Реваком. Він просить руського купця викупити його заставу в передміського доктора-єврея, оскільки русин належить до тої ж етноконфесійної спільноти, що й він сам: “Нащо маю давати євреєві на тиждень чотири золотих, нехай вам їх буду давати, і скільки їх набереться, половина піде вам за послугу, а половина на образи до св. Івана Богослова”¹⁵. Подібні факти підкреслювали не лише економічну, але й культурну складову купецького ремесла у середньовічному та ранньоновітньому Львові. Торговці були членами своїх національних громад, і статус цих громад, їхні привілеї прямо та опосередковано відображалися на іміджі й можливостях купців у тогочасному міському соціумі. Водночас всередині своїх спільнот купці мали особливий статус: у їхніх руках були товар та гроші, які вивищували торговців над іншими міщанами й давали владу над ними.

Нова система: комерсант, продукт і капітал у культурі XIX- XX ст. З одного боку, у новому економічному та соціальному контексті торговці дотримувалися багатьох стратегій поведінки, до яких вдавалися їхні попередники до XVIII ст. Водночас зрозуміло, що у XIX і тим більше XX ст. соціальні функції колишнього купця та й сам світ речей і фінансів, з якими він стикався, зазнали засадничих змін. Це відобразилося і на тогочасних уявленнях про “підприємливу людину” та стандарти її поведінки.

Так, у Галичині на межі XIX–XX ст. фах купця – посередника між “вितворником” (виробником) й “закупником” (покупцем) вважали однією з особливо престижних “незалежних” професій. Разом з тим, він усе ж вимагав додаткової реклами – через стереотип безсовісного, невихованого, брудного крамаря, з яким інколи асоціювали галицьких купців XIX – початку XX ст.: “Нема нічо гидкішого, як дивитися ся як по наших склепах (...) замашений до крайності практикант аж чорними від бруду руками, котрими перед хвилию добував може оселедця з бочки, сягає до слоя або до коробки з цукорками для дитини, котра за хвилию буде їх їсти, а разом з ними і бруд з руки нехарного практиканта купецького, котрий (...) мріє стати купцем. Як чемність в поведенню і елегантність в обходженню з гістьми, закупниками, так і чистота в обході з товарами є для купця конче потрібна (...)”¹⁶. Невипадково автори poradника з вибору професій в одному з календарів “Просвіти” перших десятиліть XX ст. поширювали образ чесного та акуратного купця: “Дехто каже, що купці то мантиї, визискувачі, а іменно у нас мають зле поняте о купцях диятого, що по малих містах і місточках дуже мало справдешніх купців, а більше лиш жидівських визискувачів і мантиїв, за котрих приміром ідуть деякі наші торговці. (...) Тим часом купецтво то дуже красне зване, то штука, котрої треба виучити ся а навіть мати вже з природи хист до него (...)”¹⁷. Купецький фах намагалися пропагувати між українськими селянами: “проворні й меткі хлопці, сини сільських господарів, добре би зробили, як би ішли на практику крамарську, а відтак в ріднім селі заводили собі крами”¹⁸. Ті, хто вибрав би собі такий фах, непрямо підкреслювали poradники,

відрізнялися би від представників залежних професій, які “не годні давати почину для більших підприємств”.

На такий імідж впливали й зовнішні зразки. Зокрема, серед таких ідеалів були приклади європейських та американських бізнесменів. Масові видання початку ХХ ст. зображали їх прагматичними, проте дуже порядними людьми, які чесно “роблять гроші”, і закликали до того ж галичан: “Make money! (Мек менні) Роби гроші! – кажуть в Америці та й мають там гроші. В Америці найбільше богачів. Роби гроші! – треба сказати кожному Русинові; але роби їх чесно, без шкоди і кривди для другого” – повчали тогочасні діячі “Просвіти”¹⁹. Крім того, тут розхвалювали такі риси, як ініціативність, підприємливість, кмітливість та підштовхували до думки, що найкращий спосіб само-реалізації – стати “богатим купцем”: “Кожний Русин повинен на то пам’ятати і до того стреміти, щоб стати чоловіком багатим і незалежним”²⁰. Прикладом такого “чесного торговця” у виданнях товариств став, наприклад, англієць Вайтлі. Натомість активний діяч москвофільського табору І. Наумович обирав за приклад російських купців. Він опи-сував їх як напівказкових героїв – надзвичайно заможних людей, для яких навіть мішок золота не є великою втратою: “Старушок той був то дуже багатий купець з міняльного ряду. Він кожного року перепускав через свої руки мільйони, и з братом своїм банкіром петербургским провадив діло. Днем перед тим він получив цілу кибитку сребра, і той мішок золота. Сложивши всі мішки на віз, він з ним їхав дуже раненько, як еще все спало, в свій ряд, та й не зауважив, що той мішок скотився з воза”, – розповідав Наумович в одній зі своїх притч для народу²¹. Такі уявлення про закордонних підприємців мали двояку дію. Частково вони справді стимулювали галичан розгортати схожу діяльність у рідному краї. Частково – слугували чисто ідеологічній меті. (Наприк-лад, як у випадку Наумовича, – формування позитивного іміджу Росії). Зрештою, такі привабливі образи успішних людей стимулювали збіднілих галицьких селян та робіт-ників до еміграції, зокрема в Америку. Водночас досвід, який здобували галицькі еміг-ранти на межі ХІХ–ХХ ст. на американському континенті, сприяв виникненню нових уявлень про те, яким має бути підприємець. Зрештою, саме через цей інформаційний канал у свідомість галичан проникло нове для них поняття бізнесу. Так, емігрант перших десятиліть ХХ ст. П. Стасюк, якого уже в 30-их р. вважали одним із найпомітніших серед українців ділових людей Америки, згодом диференціював галицьке/українське й аме-риканське розуміння підприємництва: “Коли українець йшов у бізнес, він ніколи не мав часу ні для себе, ні для родини. До того все робився бідним. Ніде не ходив, бо не було часу, і так працював скільки міг і як довго міг. Тягнув до останка своїх сил. Тримався церкви, деяких діти говорили по українськи, деяких ні, а він тішився з того, що йому не бракує долара і є незалежним. Життя українського бізнесмена було тяжким, бо не знаючи нічого про бізнес (...) тяжко було йому працювати (...). Треба знати бізнес і йти на ризик. Прийнято в українців (...), що добрим бізнесменом є той, якому повелося і має гроші. В бізнесовому світі так не є.”²² Тому, з одного боку, галичанин агітував створювати український бізнес в Америці. З іншого, адаптувавшись у новому середовищі, Стасюк поступово дистанціювався від принципу національно-зорієнтованого підприємництва, якого дотримувалися українці в Галичині: “До таких справ треба підходити цілком бізне-сово (...), а передовсім ніколи бізнесу не будувати на національним сентименті”²³. Водночас він вважав, що представники різних українських субетносів, які населяли Галичину, мали різні задатки до того, щоб стати “правдивими бізнесменами” у Новому світі. “Коли наші старші емігранти починали бізнес, то в них переважно була одна думка: складати гроші до банку. Вже нп. лемки чи закарпатці цього не робили, а бізнес випрак-тиковували, з ним росли матеріально і духово, і тому нині можна бачити (...) лемків, що мають не тільки поважні бізнеси, але також і більшу індустрію. Дітям лемки-бізнесмени давали вищу освіту, (...) і є велика різниця між лемками та іншими галичанами у цім пункті”²⁴. Водночас, вигідно виділяючи лемків, Стасюк стверджував, що перші покоління

свідомих галичан в еміграції “займалися різною політикою”, а не бізнесом, і тому відстали від американців²⁵. Так чи інакше ті колишні емігранти, які все ж поверталися в Галичину, орієнтувалися вже на американське розуміння підприємництва та поводитися інакше, аніж навколишні. Інша річ, що їхню ініціативність та нове мислення можна було використати по-різному. Це помітили навіть представники радянської влади під час короткочасної більшовизації Галичини у 1920 рр. Невипадково у листі до В. Леніна В. Затонський окремо виділяв галицьких селян, які їздили на заробітки в Америку, та робітників, які працювали у німецьких та австрійських індустріальних центрах. Він зачисляв їх до “американців”, поділяючи далі на звичайних заробітчанин (“доларщиків”) та “класово свідомих хлопців”, орієнтованих на українських комуністів в Америці²⁶.

У самій же Галичині ХІХ – початку ХХ ст. ставлення до підприємців було двоєким. Як представники “влади капіталу” вони викликали застереження і серед аристократії, і серед інтелігенції. Звідси – відчуття культурної дистанції між “натурщиками” й представниками аристократичних родин. Подібне трактування викликали й ті, хто набув великі статки власною працею, самостійно вибившись на вершину соціальної піраміди (self made men). Їх поважали, однак нерідко уникали. Водночас швидкий розвиток техніки й промисловості на початку ХХ – у першій половині ХХ століття спричинив різкі зміни у світі товарів і продуктів виробництва. Невипадково на сторінках видань “Просвіти” у перші десятиліття ХХ ст. з’явилася, зокрема, реклама культураторів, “молотильних гарнітурів”, жниварок, косарок, “в’язалок”, “граб’ярок”, картоплярок, “бурачарок”, сівників, млинків до очищування збіжжя, машин до терблення кукурудзи, міндобрив тощо. Крім цих товарів, призначених для селян, тут рекламували також продукцію для міського покупця: від роверів (велосипедів) до французьких вин та “чудодійних” лікарських засобів на зразок “Ельза флюїду”. З одного боку, світ реклами, як і світ торгівлі загалом, був поділений за національним принципом. Звідси – популярне серед тогочасних галицьких українців гасло “Свій до свого по своє”, яке мало не лише економічний, але й етнополітичний підтекст. З іншого боку, торгівлю та підприємництво трактували як позанаціональну сферу. Звідси, наприклад, реклама виробів “Маслосоюзу” у польському середовищі. (Одна з ілюстрацій – відомий плакат В. Дядилюка “Му ріжету tylko pasteryzowane mleko “Masłosojuzu”) Зрештою, у публічний простір галицьких міст першої половини ХХ ст. почала потрапляти й реклама екзотичних для пересічного мешканця товарів: автомобілів (“Форд”, “Рено”, “Шевроле”, “Паккард”), фотоапаратів і кінокамер, радіоприймачів (“Філіпс”, “Телефункен”) тощо. Поступово й ця продукція ставала елементом повсякденного побуту галичан. Це відобразилося й на загальних уявленнях про торгівлю й торговця. Так, у 20–30 рр. ХХ ст. професію купця рекламували як дуже прибуткову, незалежну, різноманітну, таку, що сприяє постійному зав’язуванню нових знайомств і навіть дає етнографічні та лінгвістичні знання (купець вивчає звичаї інших країв, чужі мови тощо)²⁷. При цьому кандидат на торговця в Галичині мав закінчити принаймні торговельну школу або купецьку гімназію, вивчивши, поряд з загальними дисциплінами, товарознавство (wiadomości o towarach), торговельну арифметику (wykłady arytmetyki handlowej), бухгалтерію і ведення торговельних книг/документів (księgowość kupiecka i bankowa), торговельну політику та світову торгівлю (polityka handlowa, technika handlu światowego) тощо. Як наслідок, він мав розумітися у нюансах сучасної йому фінансової системи й матеріальної культури: наприклад, розрізняти різні види деревини, “поживних рослинних матеріалів” (олійок, бальзамів, живиць, гум), барвників, клеїв, волокон, видозмін прядива й ниток, шкіри, хутра, вовни, пташиного пір’я, різних видів матерій і тканин, паперу тощо.²⁸ За тогочасними уявленнями, добрий торговець мав бути підприємливим, працьовитим, ретельним, витривалим, тактовним, ошадливим і мати “замилування до порядку й старанності”²⁹. Поступово змінювалося й уявлення про місце праці купця – магазин (“склеп”). Зокрема, у міжвоєнний час розрізняли магазини мішаних товарів, “склепи” з винно-колоніальними товарами (борошно, печиво, каша, цукор, кава, спеції, вино, пиво), магазини трикотажу, канцелярських приладів тощо,

кожен із яких мав специфічний екстер'єр та інтер'єр³⁰. Така ієрархія магазинів відповідала тогочасному поділові торгівельних “бранж” – спеціалізацій. Відокремлювали торгівлю овочами, “набілом”, цукром і шоколадом, опалювальними матеріалами, милом і засобами для прання, конфекційну торгівлю (одяг і білизна тощо), галантерію, дрогерію тощо³¹. Пристосована до місцевих потреб ця класифікація спричинила появу в галицьких містечках та селах невеликих магазинів зі специфічним асортиментом на кшталт “Szwarc, mydło i powydło” (“Паста до взуття, мило й повідла”), власниками яких часто були дрібні єврейські купці. Не менш складним був розподіл ролей між тими, хто працював у магазинах – особливо великих. Тут також існувала ієрархія: на її вершині опинявся купець/торгівець-власник магазину, якому підпорядковувалися продавці (старший і звичайні, рядові), касири, пакувальники, учні/практиканти, декоратори, інкасатори, магазинярі тощо³². На практиці ці соціальні ролі реалізували по-різному. Наприклад, відомий у 20-30 рр. ХХ ст. виробник глинянських килимів М. Хамула уявляв ідеального торговця насамперед ініціативним новатором. Зразком підприємливості для килимаря стала поведінка одного з продавців у його килимовому магазині. З дитинства молодий купець опиняється у світі торгівлі (на ярмарках та між “страганами” – “магазини” вуличних продавців), де набуває необхідної практики. Пізніше свої фізичні вади (малий зріст та заїкуватість) компенсує доброю стратегією поведінки щодо покупців: кожного вітає “як високопоставлену особистість”, виправдовує дорогу ціну якістю товару, в неділі й свята їздить по селах, залучаючи нових клієнтів; зрештою, малими партіями докуповує новий та модний товар і так добивається успіху в містечку й довкола нього³³. Таким – активним та дієвим – у міжвоєнний час уявляли також ідеального українського кооператора, який успішно конкурує з польськими та єврейськими торговцями. Водночас діяльність багатьох українських підприємців у Галичині була не такою вдалою: “Банкротують “меньми”, “топази”, “полотна”, чому? Бо взяли за то люди, котрі на купецтві не розуміються, а дивляться лише за тим, щоб якнайшвидше збогатіти. Заробок нище 200 % – то не заробок. Поки хиталася валюта, то заробляли на девальюації, а коли це припинилося, то все лопнуло” – констатував А. Чайковський у 1925 р.³⁴ Загалом мотиви й стратегія діяльності галицьких українських підприємців кінця ХІХ-першої половини ХХ ст. були різними. Той самий М. Хамула описував свою підприємницьку кар'єру як закономірне зростання виробництва й розширення торговельних зв'язків. Дійсно, на кінець 30-их років мережа крамниць, в яких продавалися килимарські вироби Хамули, розташовувалася, крім Львова і Станіслава, також і у Варшаві, Кракові та Вільнюсі³⁵. Натомість засновниця фабрики цукерок “Фортуна Нова” К. Авдикович згадувала про свій шлях у комерції як про постійну боротьбу з перешкодами. Вона відчуває гендерну нерівність, змушена працювати сама і лише згодом наймає помічників; її фабрика зазнає фінансових та матеріальних збитків; над нею висить загроза банкрутства, а сама власниця потерпає від нервових зривів. Зрештою, лейтмотивом спогадів К. Авдикович стає скарга на байдужість української спільноти, яка керується стереотипними уявленнями про жінку-підприємця. Тут виникає образ людини, захопленої справою аж до самозречення: “Я находилася під тягарем прилюдної опінії. Навіть про дітей я забула: для них зірвалася до цього діла, а для діла забула про них. Натомість опінія, та славна опінія, голосила що інше”³⁶. Ще один тип українських галицьких підприємців цього періоду репрезентують свияченики. Так, М. Хамула зазначав, що його попередником у справі виробництва килимів був глинянський парох о. Ф. Решетилевич³⁷. Натомість К. Авдикович не випадково згадувала підтримку о. Тита Войнарівського³⁸. Його діяльність – приклад своєрідного поєднання духовних та підприємницьких функцій. Ще у ролі провінційного пароха Войнарівський почав спонукати селян купувати землю та ліс, сприяв парцеляції земель та організовував сільські крамниці: “Я заложив у кожному селі християнську крамницю на уділах, сам провадив дуже точну контролю, згуртував коло них усю селянську клієнтелю, а навіть запровадив, щоб ці крамниці відкуповували весь товар, що його селяни з околичних сіл несли щопонеділка на ярмарок. Ці крамниці розвивалися

дуже гарно, приносили уділовцям добрий зиск”³⁹. Згодом, за дорученням А. Шептицького, священник став управителем послостей греко-католицької церкви (“столових дібр” Галицької митрополії). У цій ролі він займався розвитком деревообробної промисловості, організовував залізничне сполучення у карпатських лісах (зокрема, у Перегінську), зрештою, виступав у функції церковного фінансиста (Наприклад, – відзначав мітрат у своїх мемуарах, – для купівлі маєтності у Зарваниці в 1913 році церква мусіла заплатити 946 000 корон і для цього позичити, а потім віддати банкам 500 000 корон – отже, йшлося про максимально великі суми. І цими сумами мусів розпоряджатися власне Войнаровський)⁴⁰. Не дивно також, що А. Крушельницький виводив, поряд із образом світського пропагандиста кооперативних ідей (“кооператива, паї, крамниця – оце єдине чарівне слово, що ним зачаровував людей з усього повіту”⁴¹), також і постать активного кооператора-священника: “Кооператива стала для нього другою хатою, дружиною, дітьми. Виповнювала весь зміст його життя. Він пересиджував у ній цілі дні до пізніх вечорів. (...) Виходив з неї останній. Всю душу в неї вкладав. (...) навіть неділі не мав вільної. Відправити службу Божу для дітей і вже йде до канцелярії кооперативи розплачуватися з візниками (...) І в неділю тут снідає. (...) Захопила його кооператива між свої колеса, й, здається, не випустить його до останнього дня. До приємніших хвиль його життя належать ті, що в них він може побалакати собі свobodно з людьми про громадські й торговельні справи, послухати кооперативного досвіду на селі, справляти помилки, давати поради”⁴². Отож, українське підприємництво першої половини ХХ ст., хоч і було продуктом секулярної культури, мало широку підтримку і серед духовенства.

Натомість прихід радянської влади в Галичині радикально змінив економічні та соціальні відносини краю. В офіційній ідеології довоєнних підприємців стали називати “капіталістами”, “поміщиками”, “визискувачами трудового народу”, “представниками буржуазно-реакційних кіл”, а їхню діяльність оцінювали негативно. Відродження підприємництва на початку 90-их рр. ХХ ст. породило як позитивні, так і негативні уявлення про “бізнесменів”. Поруч із іміджем “порядного” підприємця і промисловця склався стереотип “нового українця”/ “нового росіянина” – нувориша напівкримінального походження з дуже своєрідним, максимально спрощеним світоглядом. Такий образ, зрештою, відповідає уявленню про пострадянський період як епоху “дикого капіталізму”, “первинного нагромадження капіталу” тощо. Тому не дивно, що діяльність українських підприємців у Галичині 20–30 рр. ХХ ст. нині також сприймають неоднозначно. Серед сучасних уявлень про цю епоху з’являються й такі, де українські торгові й промислові установи, політичні партії та греко-католицька церква постають фінансово-промисловими холдингами, якими керують меркантильні інтереси: вони користуються власними ресурсами, привілеями й дотаціями польської держави для реалізації власних інтересів і лише частково працюють “для загального добра”⁴³. З одного боку, такий погляд фіксує об’єктивні реалії. Функціонування українських політичних і підприємницьких кіл у міжвоєнній Галичині було б неможливим, якби вони діяли поза правовим і політичним полем II Речі Посполитої й не знаходили спільної мови з польською стороною. Водночас у чомусь така інтерпретація поведінки українських “бізнес-еліт” випадково збігається з програмними ідеями КПЗУ 20–30 рр. ХХ ст., в яких часто йдеться про “попівський капітал” та “українську буржуазію” як природного союзника “польського фашизму” в Галичині. Натомість серед міжвоєнних галицьких українців домінували інші уявлення. З одного боку, вони добре усвідомлювали “тіньові” сторони українського підприємництва. Водночас галичани сприймали економічну діяльність “своїх” підприємств та церкви не лише як дієвий засіб у боротьбі з безробіттям та кризою, але і як одну з форм національного визволення, спротиву державі, яку, попри все, вважали “чужою”. У такому прочитанні образ українського підприємця-патріота актуальний і сьогодні – може, навіть більше, ніж будь-коли.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – 1905. – Т. 65. – С. 25.
- ² Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. / П. Кунащак // Жовтень. – № 4. – С. 96.
- ³ Там само. – С. 93.
- ⁴ Там само. – С. 97.
- ⁵ Там само. – С. 95.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Історія Львова у документах і матеріалах. – Київ, 1986. – С. 88.
- ⁸ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. Вид. 2 / О. Бевзо. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 102, 120.
- ⁹ Там само. – С. 120.
- ¹⁰ Історія Львова у документах і матеріалах... – С. 44.
- ¹¹ Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова... – С. 22–23.
- ¹² Історія Львова у документах і матеріалах... – С. 44.
- ¹³ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI –XVIII ст. : збірник документів / [під ред. Я. Кіся]. – Львів, 1961. – С. 143.
- ¹⁴ Там само. – С. 158.
- ¹⁵ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст... – С. 90.
- ¹⁶ Вибір звання. Ради для родичів, молодих людей і всіх, що їх потребують // Календар “Просвіти” на рік 1910. Частина інформаційна. – Львів, 1909. – С. 42.
- ¹⁷ Там само. – С. 41.
- ¹⁸ Там само. – С. 49.
- ¹⁹ Гроші // Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. – Львів, 1903. – С. 100.
- ²⁰ Як можна стати багатим купцем // Товариш. Ілюстрований Календар на рік переступний 1904. – С. 157.
- ²¹ Наумович І. Г. Мішок сь золотомъ / І. Г. Наумович // Собрание сочиненій І. Г. Наумовича. – Львовъ, 1927. – С. 451.
- ²² Стасюк П. В Новому Світі. Спомини і думки бизнесмена / П. Стасюк. – Нью-Йорк, 1958. – С. 39.
- ²³ Там само. – С. 53.
- ²⁴ Там само. – С. 38.
- ²⁵ Там само. – С. 40.
- ²⁶ Під прапором Жовтня. – Львів, 1957. – Т. 1. – С. 516.
- ²⁷ Tatoń A., Jabłowski K. Mój sklep. Podręcznik organizacji i techniki handlu dla I klasy gimnazjów kupeckich. / A. Tatoń, K. Jabłowski. – Lwów, 1936. – Cz.1. – S. 92–93.
- ²⁸ Bigda A. Wiadomości o towarach. W zakresie średniej szkoły handlowej. Wyd 2. / A. Bigda. – Lwów, 1932 – Cz. 2.
- ²⁹ Tatoń A., Jabłowski K. Mój sklep. Podręcznik organizacji i techniki handlu dla I klasy gimnazjów kupeckich... – S. 91–92.
- ³⁰ Ibid. – S. 27.
- ³¹ Ibid. – S. 11–15.
- ³² Ibid. – S. 93–101.
- ³³ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів / М. Хамула. – Нью-Йорк, 1969. – С. 156.
- ³⁴ Чайковський А. Лист до О. Барвінського від 1925 року / А. Чайковський // Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 251.
- ³⁵ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів... – С. 129.
- ³⁶ Авдикович К. Перша українська фабрика цукорків “Фортуна Нова”/ К. Авдикович. –Львів, 2010. – С. 46.
- ³⁷ Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів... – С. 126–128.
- ³⁸ Авдикович К. Перша українська фабрика цукорків “Фортуна Нова”... – С. 45.
- ³⁹ Войнаровський Т. Спомини з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Лондон, 1961. – С. 28.
- ⁴⁰ Там само. – С. 61–63.
- ⁴¹ Крушельницький А. Змагання. Повість / А Крушельницький. – Київ; Відень; Львів, 1920–1921. – С. 13.
- ⁴² Там само. – С. 108, 133–134.
- ⁴³ Бентя Ю. [Рец. на:] К. К. Федевич Галицькі українці у Польщі. 1920–1939. – К. : Основа, 2009 / Ю. Бентя // Критика. – 2010. – Ч. 11–12. – С. 15.

Пастушенко Р. Я.

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ГАЛИЧИНІ (1904-1914 РР.)

У статті проаналізовано процес трансформації на початку ХХ ст. громадських крамниць «Просвіти» та інших національних товариств у споживчі кооперативи і формування в Галичині системи споживчої кооперації.

Ключові слова: рочдельський рух, споживче товариство, спілка споживчих товариств, громадська крамниця.

Pastushenco R. J.

THE FORMATION OF THE SYSTEM OF THE CONSUMERS' COOPERATIVE SOCIETY IN GALICIA (1904-1914)

The process of the transformation of the public shops of «Prosvita» and other national societies into consumer's cooperative societies is analyzed. The formation of the system of the consumers' cooperative society in Galicia is revealed.

Key words: Rochdel's movement, cooperative society, the union of cooperative societies, public shop.

Стагнація української ринкової економіки та зниження її конкурентноздатності зумовлюють звернення до національного історичного досвіду з метою вибору прийнятних для України шляхів вирішення наявних економічних проблем: монополізації ринків, зростання інфляції тощо, а також корупції. Одним із найприйнятніших способів структурної перебудови економіки є розвиток національної системи споживчої кооперації, що вимагає глибшого вивчення періоду становлення кооперативних систем у регіонах України. Важливо, зокрема, осмислити ідейні пошуки та практику діяльності лідерів української громади Галичини початку ХХ ст. щодо формування в краї системи національно орієнтованих споживчих кооперативів. На жаль, проблематика економічної історії краю початку ХХ ст., зокрема історії споживчої кооперації, досліджена недостатньо. Із ґрунтовніших робіт варто виділити фундаментальну працю І. Витановича „Історія українського кооперативного руху”¹ та дослідження Л. Олесевича „Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939)”². Діяльності кооперативу «Народна Торговля» та формуванню навколо нього системи української споживчої кооперації у роботі І. Витановича присвячено окремий параграф (Р.ІІІ, п.10). На жаль, автор обмежився викладом нечисленних фактів, пов'язаних із спробою реорганізації цього першого в Галичині споживчого кооперативу у Крайовий торговельний союз, не проаналізувавши самого процесу трансформації. Можна припустити, що І. Витанович, який не мав доступу до архівів, не наважився оцінити якість української споживчої кооперації в краї через неспроможність повно представити цей процес. Зате він високо оцінив заслуги Івана Петрушевича, ініціатора трансформації «крамничного

руху» у «рочдельський». З його точки зору саме відхід цього видатного кооператора від руху споживачів через незгоду з «консервативними керманичами» Народної Торговлі був однією з ключових причин занепаду рочдельського руху в Галичині³. Протилежну позицію щодо споживчої кооперації українців краю займає Л. Олесевич, який досліджував кооперацію з марксистських позицій. Він оцінює українські споживчі товариства як підприємства, задумані для поліпшення соціального становища населення, але трансформовані заможною верхівкою галицького суспільства у комерційні організації, орієнтовані на прибуток⁴.

Спробу проаналізувати процес перетворення громадських крамниць у споживчі товариства на рочдельських принципах автор цієї статті зробив у посібнику „Історія споживчої кооперації України”.⁵ Однак специфіка призначення книги не дозволила детально представити розгортання рочдельського руху в Галичині. Окремі аспекти історії руху споживачів у цьому краї описано також у низці розвідок та науково-популярних нарисів про українських кооператорів⁶.

Особливе місце серед робіт про споживчу кооперацію українців Галичини початку ХХ ст. належить праці «Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в „Народній Торговлі”». Це дослідження Юліана Павликовського – відомого західноукраїнського кооперативного та громадського діяча міжвоєнного періоду, лідера ідейно-організаційного та інформаційного центру української кооперації – Ревізійного союзу українських кооперативів – було надруковане до 40-ліття з дня заснування товариства. Цінність роботи Ю. Павликовського для сучасних істориків полягає у тому, що тут зібрано сьогодні частково втрачений фактологічний, зокрема статистичний матеріал, та стисло переказано відмінні оцінки сучасниками діяльності цього кооперативу.

Детальну інформацію щодо дискусії на тему крамничного руху і споживчих кооперативів, здобутки та труднощі трансформації громадських крамниць у кооперативні підприємства, а також про розгортання кооперативного руху споживачів містить періодика Галичини, перш за все економічні видання. Публікації у часописах „Діло” (1880-1939), „Економіст” (1904-1914), „Самопоміч” (1909-1914), „Господарсько-Кооперативний Часопис” (1921-1944), „Кооперативна Республіка” (1928-1939) та ін. стали джерельною базою даного дослідження.

Подією, яка започаткувала становлення української споживчої кооперації в Галичині, традиційно вважають заснування «Народної Торговлі», в основу статуту якої було покладено статуту швейцарських споживчих кооперативів. Однак до 1907 року ця організація розглядалася насамперед як знаряддя творення українського торговельного капіталу. В умовах стихійного крамничного руху ця гуртівня існувала як комерційне пайове товариство, що розподіляє чистий прибуток пропорційно до загальної вартості вкладу члена у його капітал. Практичний інтерес до західноєвропейської споживчої кооперації як до можливого зразка для реорганізації мережі пов’язаних із «Народною Торговлею» громадських крамниць виникає тільки на початку ХХ ст., насамперед завдяки молодій генерації учасників крамничного руху. Навіть засновник «Народної Торговлі» В. Нагірний, який одним із перших серед галицьких українців ознайомився з теорією і практикою кооперативної роботи «об’єднаних консументів» Швейцарії та Великої Британії, у 1908 році, виступаючи на зборах з нагоди 25-річчя заснування товариства, вважав за потрібне наголосити насамперед на тому, що із «заснуванням «Народної Торговлі» поклялисьмо тривкі основи до витворення посередника межі продаючим а купуючим, то є громади наших купців»⁸.

Не заперечуючи необхідності нарощування національного капіталу та формування українського купецтва, молодші лідери кооперативного руху: К. Левицький, К. Паньківський, Є. Олесницький, А. Жук, І. Петрушевич, Л. Когут та ін., – самокритично визнали, що через неясні цілі та нестачу у частини інтелігенції «економічного патріотизму», а саме: «апатію, байдужість до ширших вимагань життя господарського, нецінення людей

працюючих в промислі і купецтві»,⁹ здобутки прокооперативних «шпихлірного», «щадничого» та «крамничного» рухів виявилися не надто значними, а використовувані форми підприємств та їхні ресурси і методи – неспроможними забезпечити досягнення українцями економічної незалежності¹⁰.

Досвід крамничного руху переконував, щоб здолати торговельного посередника-чужоземця треба існуючі нестатутні громадські торговельні заклади або передати у приватні руки, або перетворити у кооперативи – «заробково-господарські стоваришення», що функціонують на засадах закону 1873 р. Такий підхід, зокрема, запропонували голова «Просвіти» та Крайового союзу ревізійного К. Левицький і молодий економіст, секретар Управляючого Совіту «Народної Торговлі» І. Петрушевич. У своєму „Пораднику торговельному” (1905) вони писали: «Дотепер пробувано у нас закладати торговлі під фірмою одиниць (т. зв. крамниці приватні або належні до одного власника), як і крамниці ведені під фірмою інституцій (пр. крамниці читальняні, крамниці церковні, крамниці громадські, крамниці спілкові, або на уділах). З тих всіх родів торговель, як показується, тільки два мають услів'я здорового тревалого розвитку: 1) Торговлі приватні (належні до одного власника – крамаря) і 2) Деякі роди торговель спілкових або на уділах ... Для того ... наша рада, дотично організації, ось яка: закладати або торговлю ведену під фірмою і на рахунок одного власника, або спілкову»¹¹.

Слід зауважити, що всі «ідейні керманічі торговельного руху» (А. Жук) вважали приватного торгівця невід'ємною частиною економічно незалежної нації. Наприклад, І. Петрушевич писав: «Зорганізоване всієї детальної [роздрібної – Р. П.] торговлі в одну колективістичну інституцію то поки-що лиш мрія соціалістів, бо її здійснене прийде „десь по наших аж кістках”»¹². Однак на початку ХХ ст. приватні крамниці не мали змоги успішно розвиватись у галицькому селі. Їх розвиток гальмувався через нестачу капіталів та фахових знань у їхніх власників, а також внаслідок загалом негативного ставлення селянства до «своїх крамарів-визискувачів»¹³. Тому лідери крамничного руху почали надавати перевагу господарським товариствам. «Тимчасово кооперативна (спілкова) організація у нас має заступити подекуди слабкі капітали, а інде недостаток проводу та освіти і стати школою приватного індивідуального підприємства», – так І. Петрушевич пояснював необхідність підтримки активістами крамничного руху саме споживчих кооперативів¹⁴.

Молодь закидала старшим лідерам крамничного руху, ніби ті «тільки останнім часом спостерегли, що утворити індивідуальну торговлю через виховане „чесного” українського купецтва їм не повелосся»¹⁵, і вимагала масової та якомога швидшої реорганізації існуючих громадських крамниць у кооперативні. Однак існуючі на той час «спілкові крамниці» були по суті товариствами на паях, у яких „певне число осіб складає уділи на ведення крамниці і опісля здобутий чистий дохід ділять члени між себе відповідно до висоти сплачених уділів”¹⁶, а отже, мали ті ж проблеми, що й крамниці громадські та приватні. Вони теж практикували торгівлю в борг, перебували в залежності від місцевих гуртовиків, поступово втрачали клієнтів, які не хотіли, щоб їх визискували свої ж односельчани. Таким чином, «управильнення» української торгівлі полягало не просто в зміні правової форми окремих крамниць, а у впровадженні в працю «заробково-господарських стоваришень» інших, економічно вигідних і морально прийнятних засад. Так, поступово, у ході дискусії про проблеми крамничного руху, яка розгорнулася у 1904-1907 роках, народилася і швидко стала популярною ідея поширення в Східній Галичині та Буковині споживчих кооперативів на рочдельських принципах.

Першим пропозицію перетворити українські крамниці в кооперативи на рочдельських засадах висловив, очевидно, Іван Петрушевич. Навчаючись і працюючи у Великій Британії, він ґрунтовно вивчив теорію та практику споживчої кооперації й став переконаним прихильником «рочдельської кооперативної доктрини». Вже в перших своїх статтях на кооперативну тематику, написаних ще в Англії, І. Петрушевич наголошував,

що на відміну від «дрібного руского крамарства, скопійованого живцем з підприємств капіталістичних», споживча кооперація на рочдельських принципах здатна забезпечити належним до неї членам «повну матеріальну і моральну незалежність»¹⁷. Порівнявши існуючі в Галичині громадські крамниці та англійські споживчі товариства, він вказував галичанам на переваги останніх. По-перше, у споживчих товариствах – тривка правова основа. Це самостійні господарські об'єднання, що діють, спираючись на свій статут та спеціальне кооперативне законодавство (в Австро-Угорщині на закон 1873 р.). По-друге, господарська співпраця членів цих товариств, згуртованих прагненням задовольнити спільні потреби, забезпечує товариствам надійне економічне підґрунтя. По-третє, в основі цих організацій є привабливі для загалу принципи демократії та справедливості. І врешті, заощадження коштів членами товариств досягається «без віднімання собі від уст, єдино через упрощене адміністрації і згуртоване великого числа індивідуальних інтересів»¹⁸.

Популярний виклад рочдельської системи І. Петрушевич подав на сторінках журналу «Економіст» і у спеціальних брошурах: «Спількові крамниці системи Рочдель» (Чернівці, 1906) та «Поучене як закладати спілки для торгівлі і промислу сист. Рочдель» (Львів, 1908). Остання витримала кілька видань.

Запропоновані І. Петрушевичем «чисто практичні указки, як братися до засновання і ведення спілкової крамниці системи Рочдель»¹⁹ були своєрідним планом поширення в краї споживчих кооперативів та переведення на практиковані англійською кооперацією рочдельські принципи існуючих статутних та нестатутних громадських торговельних закладів. Його пропозиції були в цілому підтримані лідерами українського кооперативного руху, багатьма активістами „крамничної справи”. На зборах і нарадах у існуючих просвітніх та кооперативних організаціях, а також в періодиці та в окремих виданнях за розгортання в Галичині кооперативного руху споживачів не раз висловлювався голова Крайового союзу ревізійного та один з лідерів «Просвіти» К. Левицький, директор Крайового союзу кредитового К. Паньківський, лідер просвітнього та господарського руху на Стрийщині, пізніше голова товариства „Сільський Господар” Є. Олесницький, «крамничники»: о. Л. Горалевич, Б. Дуткевич та ін.

Особливу увагу споживчим кооперативам приділяв лідер руху за створення українських кредитівок К. Паньківський. Цей різносторонній громадський діяч, оскільки його найбільше цікавили саме споживчі товариства²⁰, у своїх статтях не раз порушував питання розвитку української споживчої кооперації в Галичині. Зокрема, він звертав громадську увагу на те, що «споживчі кооперативи могли б розвиватися ще краще ніж кредитні, оскільки в краї «кожний, хоч би найбідніший, мусить заспокоювати всілякі потреби буденного життя, мусить купувати»²¹, пропонував розпочати індустріалізацію Галичини, краю «консумпційного а мало промислового», із створення підприємств легкої та харчової промисловості, що належали б споживчим кооперативам і т. ін.²² «Повинні отже і ми зрозуміти вже раз силу, яку представляємо як консументи, – писав він. – Сила повинна всіх наших консументів злучити в спілки і витворити з них не лише власних купців але і власних продуцентів»²³.

Як і І. Петрушевич, К. Паньківський сформулював для провідників реорганізації громадських крамниць цілком практичні «головні засади господарки в споживчих спілках»²⁴. Він вважав, що, ставши «великим чинником економічного значіння», споживчі товариства дадуть українцям підстави думати про себе: «До вимагань нового світа доростаємо, стаємо умислово і морально висші і потрафимо годити свій егоїзм з інтересами наших ближших – без примусу а з доброї нашої волі», тобто наближаємо перехід до нового більш досконалого суспільного устрою²⁵.

Оскільки майбутнє суспільство, з точки зору цього ідеолога української кооперації та національного руху, буде і повинно бути суспільством демократичним²⁶, «споживні стоваришення мусять статися демократичними не лише з уставу, але і зі свого особистого

складу і зі свого духа»²⁷. Демократичний характер об'єднань споживачів вдасться забезпечити, на його думку, якщо, по-перше, члени цих об'єднань усвідомлюватимуть не «побічні користи» своїх інституцій, а їх сутнісні риси та призначення, а по-друге, якщо членство у цих інституціях стане доступним «якнайширшим масам народа»²⁸.

Акцентуючи увагу на необхідності демократизації торговельних закладів як на основній причині та головному чиннику їх реорганізації К. Паньківський пропонував для забезпечення проголошених цілей: а) розгорнути серед клієнтів крамниць, в т.ч. й спілкових, кооперативну пропаганду; б) агітувати їх за перетворення своєї крамниці в кооперативну або, при існуванні спілкової крамниці, за членство у цій торговельній спілці; в) забезпечити загальну доступність членства, знизивши вступний внесок до символічних 50 сотиків та дозволивши вносити пай «ратами» (частинами) а то й формувати його за рахунок дивідендів на закупівлі; врешті, г) утвердити пріоритет інтересів клієнтів, а не власників, впровадивши замість регулярних виплат усіх дивідендів їх дорахування до пайового капіталу, принаймні поки кількість пайів у члена не сягне п'яти. Застосування останнього правила давало також можливість наростити статутний капітал товариства, а отже, збільшити обсяги його гуртових закупівель, розширити асортимент товарів у крамниці, рішуче зменшити залежність від гуртовика і т. д.²⁹

К. Паньківський та І. Петрушевич були прихильниками створення «класичних» споживчих кооперативів на кшталт англійських. Натомість голова центрального ідейно-організаційного та ревізійного осередку української кооперації в Галичині К. Левицький виступав за поширення у галицьких селах, поруч із кредитними, споживчими, «молочарськими», товариств універсальних, які мали б споживче відділення й утримували б свою крамницю. Потреба у таких „мішаних спілках” спричинялася тим, що багато сіл Галичини не мали сприятливих умов для розвитку споживчого кооперативу. Сільські громади подекуди виявлялися малочисельними, ще частіше склалися переважно з бідняків, грошовий заробіток яких був мізерний і несталий. Окрім того, багатьом селянам здавалося, що потреба в споживчих товарах не є аж настільки гострою, щоб вкладати чималі гроші у „спілкову крамницю”. Натомість вони часто шукали додаткового заробітку та економії як виробники і більш схильні були об'єднатися для збільшення власного доходу від збуту сільськогосподарської продукції, для економії на закупівлях реманенту, насіння, добрив, будматеріалів тощо. Йшлося про те, щоб створювані універсальні кооперативи взяли під свій контроль та опіку громадські крамниці або створили також споживче відділення для закупівлі й реалізації товарів повсякденного попиту. Такі „мішані спілки” із споживчими відділеннями К. Левицький пропагує у своїй роботі «Про нові спілки господарські», що з'явилася коштом «Просвіти» у 1904 р. Автор не лише розкривав переваги цього роду кооперативів, а й пояснював, як їх створювати. К. Левицький долучив до тексту розроблений ним Статут «Руського Народного Дому», який, поряд із іншими, передбачав у межах такого кооперативу і торговельну функцію³⁰. Невдовзі товариства на статуті «Руського Народного Дому» стали досить популярними серед українських селян.

З-поміж повітових активістів крамничного руху одним із перших за необхідність реорганізації українських крамниць висловився о. Л. Горалевич. Він також зацікавився досвідом використання крамницею «рочдельської системи торгівлі» й отримав на свій запит лист-відповідь від керівників першого споживчого товариства на «системі Рочдель» з м. Єзуполя на Станіславщині³¹. Власні міркування щодо „управильнення” української торгівлі о. Л. Горалевич висловив у листі, що його опублікував І. Петрушевич у «Економісті» (1905р.) та у «Внесенні», скерованому водночас в «Народну Торговлю» та у Господарсько-промислому комісію товариства «Просвіта» (1906). У «Внесенні» о. Горалевич вказував на головні недоліки нестатутних громадських крамниць і пропонував реорганізувати їх, забезпечивши плановість діяльності та постійні опіку й контроль з боку „Народної Торговлі” і Крайового союзу ревізійного. Досвідчений „крамничник”

висловився також за перетворення «Народної Торговлі» у господарський центр реорганізованих крамниць і створення для них спеціальної ревізійної спілки³².

Подібні пропозиції у період між 1904 та 1907 роками висували й обгрунтовували о. А. Пеленський, о. Д. Танячкевич, З. Скварко³³, М. Заячківський³⁴ та інші активісти крамничного руху. Зокрема, 1905 р. за дорученням Управляючого Совіту «Народної Торговлі» спеціальний реферат на тему «крамничного союзу» підготував І. Чернявський. Крамничний союз планувався ним водночас як гуртівня, що забезпечує крамниці необхідними товарами на вигідних умовах, та як ідейно-організаційний осередок, який повинен «люструвати і контролювати крамниці, уділювати поради при основанню і веденню крамниць»³⁵.

З'явилася також ідея об'єднати крамниці на місцевому рівні. 1905 р. підтримав її й І. Петрушевич. Він вважав, що це вирішило б проблему визиску українського покупця «чужинецькими гуртівниками»³⁶.

У 1904-1907 рр. не тільки дискутували про впровадження кооперативної організації та рочдельських принципів у галицьку і буковинську українську торгівлю. Тоді ж для цього було здійснено ряд практичних кроків. Перші українські «рочдельці»: І. Петрушевич, А. Жук, М. Заячківський, Л. Когут та ін. – взялися популярно роз'яснювати засади діяльності споживчої кооперації на сторінках журналу «Економіст». Згадуваний вже о. І. Горалевич 12 січня 1905 р. на засіданні Виділу стрийської філії «Просвіти» виступив із пропозицією запросити в повіт І. Петрушевича «для організації крамниць»³⁷. З ініціативи інших активних учасників крамничного руху ряд читальних та церковних крамниць були трансформовані у торговельні товариства.

Процес трансформації читальних крамниць у Галичині активізувався після створення 1906 р. господарсько-промислової комісії «Просвіти», яка взяла на себе всю економічну діяльність товариства. Вже на одному з своїх перших засідань комісія вирішила провести «реорганізацію крамниць по селах на засаді системи уділових судово зареєстрованих торговельних спілок на законі з р. 1873», а також створити крайовий Крамничний (торгівельний) союз³⁸. Це останнє завдання швидко відпало у зв'язку з перетворенням 1907 р. у Крайовий союз торговельний товариства «Народна Торговля», але перше на початках досить активно реалізовувалося. Сприяння реорганізації крамниць «Просвіти» вважалось одним із обов'язків так званого «люстратора крамниць» – фахівця торговельної справи і аудиту, що поєднував перевірку господарської діяльності читальної крамниці з консультативною допомогою працівникам та лекційною діяльністю на теми торгівлі. У 1900-х рр. посаду «люстратора крамниць» у «Просвіті» займав Я. Литвинович, а з 1910 – п. Грушкевич. Обов'язком люстратора в справі трансформації крамниць було перш за все роз'яснення членам читальні необхідності створення торговельного товариства та переваг рочдельських принципів. Люстратор також надавав консультації щодо самої процедури створення товариства і допомагав підготувати необхідні документи для його реєстрації.

Все ж трансформація читальних крамниць у кооперації відбувалася досить повільно, насамперед через брак доброї волі у багатьох членів читалень. Вони не хотіли починати нову справу і ризикувати, тим більше що не були цілком певні в її необхідності³⁹. До того ж, «Народна Торговля» не забезпечувала крамниць всіма необхідними їм товарами, і цю функцію взяв на себе створений 1908 р. торговельний відділ при товаристві «Просвіта». Як гуртівня відділ працював досить ефективно. До того ж, регулярні «люстрації» читальних крамниць його фахівцями дещо зміцнили ці торговельні підприємства. Справлялися з роботою й підготовлені «Просвітою» продавці. Тож багато просвітян вирішили, що трансформація читальних крамниць у кооперації не конче потрібна. На 1913 рік читальні «Просвіти» ще утримували 457 крамниць⁴⁰.

Трансформації громадських крамниць у торговельні товариства: споживчі кооперативи або «мішані спілки» – за статутом Руського народного дому, поряд із «Прос-

вітою», сприяли також товариства «Сільський Господар», Крайовий союз кредитовий, «Народна Торговля» та Крайовий союз ревізійний. Перші два опікувалися переважно «мішаними спілками». Крайовий союз кредитовий задовольняв фінансові потреби універсальних товариств, обслуговуючи своїх членів безпосередньо, а також фінансуючи філії «Просвіти», товариство «Сільський Господар» та Крайовий ревізійний союз⁴¹. Натомість «Сільський Господар» через свій торговельний відділ постачав усім універсальним кооперативам товари сільськогосподарського призначення за цінами виробника⁴². З 1911 р., коли на основі торговельного відділу «Сільського Господаря» та «Спілки для господарства і торгівлі» (Перемишль, 1899) шляхом їх об'єднання було створено Крайовий союз господарсько-торговельних спілок, окремі реорганізовані у „мішані спілки” крамниці вступили у цей Союз⁴³.

Більшість реорганізованих українських громадських крамниць Галичини об'єдналися навколо «Народної Торговлі». Це товариство готувало ґрунт під «союзне пов'язання» зі собою ще з 1904 року⁴⁴, але правові підстави для об'єднання з'явилися лише через три роки. 1 листопада 1907 р. загальні збори товариства прийняли рішення про його реорганізацію в Крайовий союз торговельний для «стоваришень торговельних, заробково-господарських, заснованих на підставі закону з дня 9 квітня 1873 р. В. з. д. 70» і внесли відповідні зміни у статут своєї організації⁴⁵. 31 січня 1908 р. ухвалою крайового торговельного суду у Львові Союз було зареєстровано, і він зміг офіційно розпочати свою роботу як спілка для українських споживчих товариств та товариств універсальних, що мали споживчі відділення. Згідно зі Статутом завданням «Народної Торговлі» як Крайового союзу торговельного (КСТ) було «організувати торговельні стоваришення, контролювати діяльність тих стоваришень, котрі приступлять в її члени, уділяти тим стоваришенням приступного кредиту товарового» (§4), а також забезпечувати їх гуртовими партіями товарів⁴⁶.

Одним із першочергових завдань новоствореного Крайового союзу торговельного стало збільшення кількості споживчих кооперативів. Правда, згідно з правилами, що їх офіційно затвердила дирекція КСТ у квітні 1909 року, Союз безпосередньо не ініціював ні реорганізації існуючих українських крамниць, ні створення торговельних товариств⁴⁷. Вважалося, що організатором товариства має бути «місцевий [ініціативний – Р. П.] комітет», який, знаючи соціально-економічні умови даної місцевості та потреби й можливості сільської чи міської громади, зможе краще оцінити шанси на існування торговельного товариства й, відповідно, нести повну відповідальність за свою ініціативу та проведення необхідної підготовчої роботи. «Народна Торговля» могла при необхідності надати ініціаторам консультативну допомогу та забезпечити їх зразками документів й довідковими виданнями.

Ширшу підтримку місцевій ініціативі Союз починав надавати лише після того, як комітет засновників товариства заповнював і відсилав йому спеціальне «Зголошене наміру оснований спілки» – офіційне повідомлення-анкету, відповіді на запитання якої дозволяли фахівцям спілки зробити висновки про перспективність ініційованого торговельного товариства⁴⁸. Вважалося, що „спілкову крамницю” можна відкривати в тій місцевості, де населення має стабільні грошові надходження та ширшу потребу в купівлі споживчих товарів через віддаленість від міста, де у кооператив готові вступити як мінімум 100 осіб, згідних взяти на себе відповідальність, що втричі перевищує внесений пай – 10К чи більше, і де серед членів є хоча б четверо з освітою, достатньою для ведення справ товариства, а також фахово підготовлений «склепар»-продавець⁴⁹.

Допомога товариствам, заснування яких було визнане доцільним, полягала в: 1) участі представника від «Народної Торговлі» в установчих зборах товариства; 2) оформленні необхідних для реєстрації цього товариства документів; 3) прийнятті на «крамничну практику» крамаря; 4) консультуванні членів та керівників кооперативу щодо

ведення крамниці, бухгалтерії, ділових паперів, яке проводили безпосередньо в осідку заснування споживчого товариства⁵⁰.

Членом Крайового союзу торговельного, згідно з нормами його Статуту (§47-55), новозаснований кооператив міг стати як мінімум через два місяці після реєстрації і лише після так званої «вступної ревізії», яку власним коштом проводив у ньому Союз. Ревізія полягала головно в оцінці ведення керівниками товариства ділової документації та бухгалтерського обліку. Особливо уважно придивлялися фахівці КСТ до стану справ в універсальних товариствах, оскільки заснування уже протягом першого року не лише крамниці, а й кредитної каси, а тим більше молочарні чи дахівкарні оцінювалося як ризик з фінансової точки зору. Негативні висновки ревізії спричиняли відмову в членстві у КСК і, відповідно, відмову у наданні йому рекомендації для вступу в Крайовий союз ревізійний (1904), який відповідав перед владою за бухгалтерський та податковий облік в осередках української кооперації.

Перетворення «Народної Торговлі» в спілку кооперативів, як і прогнозував І. Петрушевич⁵¹, сприяло прискоренню реорганізації громадських крамниць та стимулювало створення споживчих кооперативів, поставивши цей процес «на раціональну дорогу». КСТ, окрім того, – об'єднав «поодинокі Спілки в один свідомий і сильний організм» – споживчу кооперацію, орієнтовану на захист і забезпечення не лише економічних та соціальних, а й національних потреб українського населення Галичини.

Якість та економічна потужність споживчих товариств значною мірою залежала від того, чи практикують вони принципи роботи «Товариства чесних піонерів» з м. Рочдель (Велика Британія). Рочдельська система торгівлі передбачала: 1) торгівлю виключно за готівку, тобто відмову від товарного кредиту; 2) використання так зв. „чекової системи”⁵² для контролю за перебігом купівлі-продажу; 3) розподіл більшої частини чистого доходу товариства між його власниками-клієнтами пропорційно до сумарної вартості закупленого ними у кооперативній крамниці товару⁵³.

Застосування рочдельської системи сприяло економічному зміцненню торговельного підприємства. Зацікавлені у придбанні товарів покупці ставали його постійними клієнтами, крамниця звільнялася від ризику, пов'язаного із торгівлею в борг, могла реально, а не лише номінально нарощувати власний капітал, пропонувала ширший товарний асортимент, посилювала контроль за роботою найманого персоналу і т. ін.

Окрім цього, кооперативи, що застосовували рочдельську систему торгівлі, розвивали економічну свідомість та сприяли підвищенню моралі своїх членів. Кооператори вчилися співпраці, раціональному використанню власних та спільних коштів, повазі до громадської власності, погодженню особистого інтересу із загальним тощо.

У другій половині 1900-х рр. описані вперше І. Петрушевичем «основні засади системи Рочдель» були визнані «найпрактичнішими для організації ... споживчих стоваришень» провідними економічно-просвітними та кооперативними організаціями українців Галичини і Буковини: «Просвітою», Товариством імені М. Качковського, Крайовим союзом ревізійним, «Селянською касою», «Народною Торговлею», Крайовим союзом господарсько-молочарським та ін. Підтримав рочдельську систему торгівлі і Перший просвітньо-економічний конгрес українців, що відбувався у Львові 1-2 лютого 1909 р.⁵⁴

Першим українським споживчим кооперативом у Галичині, який вдався до рочдельської системи торгівлі, сучасники вважали „Спілкову крамницю” в м. Єзупіль Станіславського повіту, засновану 1906 р.⁵⁵ Її створення у рідному містечку ініціював Іван Петрушевич, очевидно, з метою «старанного виховання» учасників українського кооперативного руху споживачів. «Скупі капітали оборотів, сильна конкуренція (в Єзуполі існує около 30 склепів, в тім 5 християнських) і байдужість населення з початку не ворожили тому стоварищенню нічого доброго, – писав він пізніше, в 1911 р. – Все ж таки витривалість і свідомість Управи зробила своє. Члени, уділи, торги і зиски з року на рік зростають помалу але постійно»⁵⁶. У тому, що своїм економічним успіхом «Спілкова

Крамниця» завдячує рочдельській системі, переконався і А. Жук, який відвідав 1908 р. І. Петрушевича в його рідному місті. Пізніше він згадував, що навіть написав з цього приводу замітку в київське «Слово»⁵⁷.

У «Поученні ...» (редакція 1911 р.) І. Петрушевич навів дані про роботу Єзупільської крамниці у 1909 році. На цей час чисельність її членів зросла в 2,5 рази, торговельний оборот становив 13 183,50К, пайовий капітал, сформований практично з дивідендів, які членам не видавали, – 533,55К, чистий дохід – 375,88К, а виплачені дивіденди – 194,91К. Економічно ефективною крамниця стала не тільки внаслідок впровадження рочдельської системи, а й завдяки належній бухгалтерії та користуванню виключно послугами „Народної Торговлі”⁵⁸.

І. Витанович згадує ще про один кооператив, заснований 1906 року, який працював на рочдельських засадах торгівлі – споживче товариство в с. Денисові на Тернопільщині. Ініціатором його заснування був місцевий учитель Бородієвич, а крамарем – селянин П. Дідич. На 1913 рік у цьому товаристві був 81 член, пайовий капітал складав 1540 крон, а товарообіг – 45 676, 94 крони⁵⁹.

У 1907 році, коли завершилася дискусія про перспективи крамничного руху, а «Народна Торговля» була реорганізована у крайову спілку, товариств, що дотримувалися рочдельської системи торгівлі, за даними Ю. Павликовського, в Галичині було 9⁶⁰. У наступному періоді (1908-1913 роки) система українських споживчих кооперативів на чолі з „Народною Торговлею” подалу, але постійно розбудовувалась. Уже протягом 1909 року до неї вступило 22 товариства, у 1910 вона об'єднала 53 кооперативи, в 1911 – 70, у 1912 – 93, а в 1913 – 102⁶¹. Переважна більшість із них з року в рік нарощували кількість членів, основний та оборотний капітал, мали, хоч і невеликий, але стабільно зростаючий, чистий дохід тощо. Позитивною була й динаміка інших господарських показників.

У праці „Про споживчі спілки” (1912) А. Жук наводить детальні статистичні дані про економічний стан 33 українських споживчих товариств, що на 1910 рік були членами Крайового союзу ревізійного. За підрахунками А. Жука, у 1910-му році загальна кількість членів цих товариств складала 2 961 особу. Внесені ними паї не перевищували 10К, й лише одне товариство мало пай у 25К. Пайовий капітал усіх кооперативів становив сумарно 26 035,86К, а резервний капітал – 15 297К.⁶² Маючи сумарно основного капіталу лише 41 332,86К, практично кожне з цих споживчих товариств залучало для ведення господарської діяльності „чужі” капітали у вигляді банківських позичок, товарного кредиту та заощаджень своїх членів. Загальна сума останніх на 1910 р. у цих товариствах складала 39 629,37К, а в цілому чужий капітал у них становив 154 317,09К. На одне товариство, таким чином, припадало в середньому по 4 676,28К залучених коштів⁶³.

Економічний потенціал інших українських споживчих товариств в останні передвоєнні роки не був вищим, адже Крайовий союз ревізійний приймав у члени тільки економічно потужні кооперативи (про це далі – Р. П.). Тому діяльність українських кооперативів мала лише місцеве економічне та соціальне значення. Однак, безпосереднім конкурентам – приватним торговцям – доводилося зважати на наявність у селі чи в містечку споживчого або універсального товариства і не встановлювати надто високі націнки на свій товар, більше дбати про його якість та культуру обслуговування покупця. Як стверджував відомий громадсько-політичний діяч Австрії початку ХХ ст. Отто Бауер, «шляхом розвитку торгових спілок він [національний рух – Р. П.] поставив капіталістичну торгівлю на селі у певні рамки»⁶⁴.

На жаль, споживчі кооперативи на 1914 р. мали лише 3% сільських громад.⁶⁵ А це надто мало для суттєвого впливу на крайову економіку у сфері торговельного обороту. У той же час успішне функціонування товариства, окрім економічного, впливало на місцеве населення, якщо розглядати моральний та організаційний аспекти. Як згадував, наприклад, член правління однієї з існуючих у ті часи «мішаних спілок» Г. Бобяк,

чотирилітня робота споживчої крамниці показала людям, що «рочделівка є можлива при впертості, підготовці, праці і прямолінійності навіть з меншими капіталами»⁶⁶. Члени кооперативу збагатилися досвідом господарської діяльності, переконались у перевагах кооперації та повірили в свої сили, завдяки чому у 1920-х роках відновили діяльність товариства⁶⁷.

Історія універсального кооперативу в м. Бережанах, описана Г. Бобяком у „Кооперативній Республіці” за 1935 рік, доволі цікава. Започаткувався він як кредитна спілка, але через низку причин постійно зазнавав збитків. Не допомогла й реорганізація в 1902 р. в „Народний Дім” та придбання залу для громадських зібрань, концертів і вистав, який планували здавати в оренду. Лише 1907 р., «по трьох літах нашукування і спроб», було вирішено зайнятися торгівлею споживчими товарами, що й забезпечило кооперативові економічну стабільність. Початковий капітал, призначений для крамниці, становив лише 4 000К, з яких тільки 1 500 були паями членів⁶⁸. Але на 1910 р. товариство вже мало господарські зв'язки з фабриками та гуртівнями не лише в Галичині, а й у Відні, Будапешті, Трієсті, придбало зручну будівлю для торгівлі, краще обладнання та касовий апарат. Товари купували виключно за готівку і, як правило, оминаючи „Народну Торговлю”. Слідкували за тим, щоб купити добрий і дешевий крам. Знижки, отримані від постачальників, які визнали товариство своїм постійним клієнтом, дозволили продавати товари в середньому на 1% дешевше, ніж у сусідніх крамницях. Вигода для членів полягала ще й в тому, що вони отримували 1,5% дивіденд на закупівлі («зворот від торгу»)⁶⁹. Як згадував Г. Бобяк, «тактика з покупцями була прямолінійна. Не агітувалося проти чужих склепів, не апелювали до патріотизму. Стягали покупців якістю і ціною товару та зворотами»⁷⁰. Завдяки цьому чимало покупців стали членами кооперативу і збільшили за рахунок кооперативних виплат до 150 чи 200 крон свої рахунки на ощадних книжках⁷¹. Товариство не давало товарів у борг, що дозволило регулярно виплачувати 6% дивіденди на паї. Навіть у 1912-1913 рр., коли підприємства Австро-Угорщини переживали фінансову скруту через Балканські війни, оборотний капітал у товаристві становив 22 000К, а річний торговельний оборот – 120 000К. До 70% цього обороту „Народний Дім” у Бережанах отримував за рахунок закупівель членів товариства⁷².

Наведені факти свідчать, що кооператив у Бережанах завдячував своїм успіхом перш за все застосуванню рочдельської системи торгівлі⁷³. За даними І. Петрушевича, наприкінці 1900-х рр. успішно практикували „рочдельську систему” кооперативи в с. Плауч Великий Зборівського, Володіж Динівського, Чернелиці Городенківського, Більче Золоте Борщівського, Стриганці Товмачського повітів, с. Токи біля Підволочиська та ряд „нестатутних” крамниць⁷⁴. Такі товариства діяли, як правило, відповідно до рекомендацій ідеологів української споживчої кооперації: прямо не засуджували роботу сусідніх некооперативних крамниць, не знижували спеціально ціни, не апелювали до почуття патріотизму українців, розраховуючи виключно на «лояльність членів»⁷⁵. Завдяки цьому деякі з них швидко досягли разючих результатів. Наприклад, заснований 1908 р. „Спілковий Торговлі” в с. Плауч Великий Зборівського повіту вдалося протягом двох неповних років більш ніж вдвічі збільшити кількість членів (із 77 до 170), втричі – пайовий капітал (з 431К до 1 199,35К), одержавши за цей час чистого доходу на суму 1 908,90К⁷⁶. Це товариство входило у русофільський Руський ревізійний союз (1908) і було одним із тих, що гуртувалися навколо кооперативу «Русский Торговий Дом» у Львові. До речі, кількість споживчих товариств під опікою москвофілів була порівняно незначною⁷⁷.

Формування системи споживчих кооперативів позитивно позначилося на господарській діяльності самої «Народної Торговлі». На 1914 р. її пайовий фонд сягнув 215 882К, зрісши за останні сім років майже в півтора рази; а торговельний оборот становив 2 552 824К. Його зростання протягом тих же семи років майже на мільйон крон вдвічі перевищувало результат попереднього семиріччя. Значно збільшився й чистий

дохід товариства. Найбільші зиски воно мало в 1912 р., до Балканської кризи – 25 931К. Порівняно з попереднім п'ятиріччям вони зросли більше, ніж у два рази: протягом 1907-1912 рр. – на 8 339К, тоді як у 1902-1907 рр. – тільки на 4 086К⁷⁸.

Правда, «Народна Торговля» досягала таких показників значною мірою не за рахунок господарської співпраці з кооперативами, а завдяки роздрібній торгівлі у власних крамницях, яку не згорнули, та завдяки продажам гуртових партій товарів приватним громадським крамницям, обсяг яких навіть зріс (табл. 1.)

Таблиця 1

Основні показники господарської діяльності „Народної Торговлі” у 1907-1914 р.р.

Роки	Кількість			Паї (австр. крон)	Товарооборот (австр. крон)	Депозити (австр. крон)	Прибутки (австр. крон)	Неподільний фонд (австр. крон)	Дивіденди на паї (%)
	членів	працівників	баз-гуртів-вень						
1/7 1907 30/6 1908	1200	117	18	147724	1928979	806478	18087	46612	7
1908-1909	1227	125	19	167904	2152635	795607	19783	48545	7
1909-1910	1239	125	19	203004	2273522	789153	23950	50630	7
1910-1911	1265	125	19	226449	2277192	815025	24475	53350	6
1911-1912	1257	124	19	232088	2461448	777331	25931	55883	6
1912-1913	1244	128	19	210438	2406721	687299	25251	59289	6
1913-1914	1244	122	19	215882	2552824	686286	23679	61862	5

Джерело: Павликовський Ю. Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в „Народній Торговлі”. – Львів, 1923. – С. 49.

Політика співпраці як із кооперативами, так і з громадськими і приватними крамницями, яку проводили незмінні директори спілки В. Нагірний та А. Ничай, викликала в кооперативній періодиці та на зборах звинувачення, що «до справи реорганізації існуючих і закладання нових спілок по системі Рочдель „Народна Торговля” береться вяло і наче знехотя»⁷⁹. Звинувачували й у тому, що КСТ й далі залишається «в відношенню до своїх покупців в ролі приватного посередника-підприємця, акціонерною компанією незначної порівнюючи групи осіб, що вложили в сей інтерес свої капітали»⁸⁰. Склади товариства пропонували якісні, але дорожчі імпорتنі товари, що користувалися незмінним попитом лише вищих прошарків населення: чиновників, лікарів, юристів, вчителів, священників, а також багатших селян. Вочевидь, саме останнє спонукало господарсько-промислово комісію «Просвіти» у 1908 р. ініціювати створення при цьому товаристві спеціального Торговельного відділу, основною функцією якого стало постачання сільським крамницям товарів повсякденного вжитку⁸¹.

Очевидно, досвідчені директори «Народної Торговлі» вважали за необхідне обмежитися на початках розбудови системи споживчих кооперативів тільки патронатом над ними. До речі, І. Петрушевич у своєму проєкті реорганізації цього товариства теж прийшов до висновку, що «утворене гуртової централі при кількох Спілках торговельних – природно немислиме». Вона «ледве чи змогла би удержатися»⁸². Тому він пропонував, не вдаючись до докорінної реорганізації «Народної Торговлі», перетворити її в «сурогат Союзу» торговельних товариств.

Треба визнати, що «Народна Торговля» доволі сумлінно виконувала стосовно споживчих кооперативів свою «патронатську задачу»: готувала для них продавців, забезпечувала економічною та іншою інформацією, консультувала, проводила «люстрації спілкових крамниць» тощо. У 1909 році, згідно з даними Ю. Павликовського, вона

надала таку допомогу 36 товариствам, а в 1910 – 42⁸³. Частина цих товариств, очевидно, була реорганізованими громадськими крамницями. У тому ж 1909 р. ця спілка стає членом Міжнародного кооперативного альянсу, представляючи в ньому саме споживчу кооперацію⁸⁴.

Вже з викладеного бачимо, що цитовані вище закиди А. Жука та подібні – інших «українських рочдельців» – обґрунтовані, але не цілком справедливі. В. Нагірний та А. Ничай не переорієнтували «Народну Торговлю» на постачання українським крамницям товарів широкого попиту лише тому, що їх продаж забезпечував спілці чималий прибуток. Вони зважали на думку близько тисячі приватних крамарів та представників громадських крамниць тільки тому, що споживчих товариств серед її членів у 1913 р. було лише 102⁸⁵. Причому економічний потенціал споживчої кооперації на той час був надто незначним, і раптове перетворення товариства в кооперативну гуртовню могло б призвести до економічного краху.

Окрім того, впродовж своєї 25-літньої історії «Народна Торговля» виробила певні традиції господарської та негосподарської праці, від яких нелегко було зразу відмовитися. Той же А. Жук пізніше, у 1930-х рр., справедливо відзначав, що на час реорганізації в Крайовий союз торговельний вона вже «виросла у многосклепове торговельне підприємство роздрібної торгівлі, з розкиданими по цілому краю склепами, клієнтелею яких є не так члени товариства, як взагалі покупці, отже випадкові люди; а в цих умовах важко було додержувати рочдельських ідей і засад, стати прилягаючою силою для українського населення й осередком його суспільно-національних змагань»⁸⁶.

У результаті склалося своєрідне «замкнуте коло». Як слушно зауважив проф. С. Бородавський, який наприкінці 1900-х вивчав стан кооперації у слов'янських народів, господарські успіхи «Народної Торговлі» гальмували розвиток споживчої кооперації українців.⁸⁷ Але й керівники товариства не могли дозволити собі ризик відмовитися від приватних клієнтів, складів та крамниць, розраховуючи на потенціал кооперованих споживачів. Не згорнувши традиційних для себе напрямків та форм торгівлі, «Народна Торговля» аж до початку 1920-х рр. залишалася лише «сурогатом» спілки споживчих товариств.

Створення на основі громадських крамниць споживчих товариств та загальне зростання кількості кооперативів ускладнили роботу Крайового союзу ревізійного та зумовили його реформування. Згідно з новим статутом, прийнятим у вересні 1909 року, КСР став спілкою «русських стоваришень господарських, позичкових, торговельних і промислових», метою якої була «ревізія стоваришень, товариств і союзів стоваришень заробкових і господарських та організація і підпомагане розвою і інтересів тих-же у всіх напрямках господарства»⁸⁸. Новостворені торговельні товариства Союз забезпечував зразками ділової документації, довідковою і навчальною літературою кооперативного змісту, а також надавав їм інформацію «в справах вишукування джерел корисного набуття артикулів, які становлять предмет інтересів союзних стоваришень, а також в справах вишукування ринків збуту для витворів і артикулів обороту союзних стоваришень» (§ 2)⁸⁹.

КСР також регулярно ревізував товариства, що ставали його членами, і здійснював загальний нагляд за їхньою діяльністю, маючи на меті досягнення економічної ефективності та кооперативної спрямованості. З допомогою своєї ревізійної спілки торговельні товариства могли захищати свої інтереси перед владою, отримувати грошову допомогу з кооперативних і громадських фондів, відшукувати дешевий кредит чи, навпаки, з більшою вигодою для себе вкладати вільні кошти і т. ін.⁹⁰

Від торговельних товариств, що претендували на членство в КСР, Союз вимагав обґрунтування доцільності їх створення в даній місцевості та інформацію про орієнтовну кількість членів і початкового капіталу, наявність фахівців торговельної справи, принаймні «фахово підготовленого skleпаря», а також рекомендацію від «Народної Торговлі» і згоду на використання «рочдельської системи»⁹¹. Достатньо жорсткі вимоги до

претендентів на членство не дозволяли ряду новозаснованих торговельних товариств стати членами Крайового ревізійного союзу. Декого з селян лякали також необхідність вносити в касу КСР 20К «внесового», перераховувати як оплату за послуги 3% річного прибутку товариства та ще здавати щомісячні бухгалтерські звіти, річний баланс, копії протоколів усіх загальних зборів й інші відомості, яких вимагатиме Союз⁹².

КСР намагався не приймати товариства економічно безперспективні й з мізерними капіталами, офіційно заявивши у своєму річному «звідомленні» за 1910 рік: «ліпше мало та сильних спілок, як багато – слабих».⁹³ На 1907 р., згідно з даними А. Жука, членами Крайового союзу ревізійного було лише 12 торговельних товариств, включаючи й «Народну Торговлю». Та й далі кількість споживчих товариств, які отримали членство у Союзі, була меншою від загальної їх кількості. Зокрема, у 1910 році у його складі перебувало тільки 58 торговельних товариств, з яких – 33 споживчі і 25 – універсальних, що поєднували торгівлю з наданням кредитів, молочарством, виробництвом будматеріалів тощо⁹⁴. Решта були лише членами „Народної Торговлі” або існували поза системою української кооперації. Останні – це, за висловом А. Жука, «дику засновані торговельні спілки». Пояснюючи цей термін, він писав: «Ініціатори таких спілок не відносяться перед заснованем спілки взагалі до нікого, реєструють спілку, одержавши побічною дорогою статуту, головню перед різдвяними або великодними святами, (щоб не стратити, як пізніше оправдуються, святачного торгу), а потім доперва, часом аж по році, як суд торговельний жадає осьвідчення, під яку ревізію належить спілка, пишуть до Красового Союзу ревізійного і просять о прийняте під ревізію»⁹⁵.

Порівняно повільніше⁹⁶ і запізніле в часі поширення споживчих кооперативів у Галичині пов'язане не лише з розмитістю цілей крамничного руху та неефективною діяльністю кооперативних спілок. Торгівля для українців взагалі була справою досить новою і багато хто продовжував сприймати її, як „ремесло коли вже не брудне, то принайменче не дуже приличне”⁹⁷. До того ж, організація торговельного підприємства вимагає від його засновників знання доволі складної науки товарознавства, менеджменту торгівлі, маркетингу, законів ринкової економіки в цілому, а порівняно швидкий оборот капіталу в сфері обігу – підприємливості – хисту зберегти та примножити цей капітал. Недаремно організатори українського кооперативного руху неодноразово визнавали, що робота споживчих кооперативів значно складніша, ніж найбільш поширених на той час кредитних спілок⁹⁸.

Виходячи з матеріалів кооперативної періодики та наявних статистичних даних, найбільш гострими проблемами українських споживчих товариств в аналізованій період були: 1) малочисельність та незначні темпи зростання кількості членів; 2) нестача основного та оборотного капіталу; 3) торгівля в борг та борги гуртівникам; 4) „технічні недоліки”: невміле діловодство та бухгалтерський облік, похибки продавців, надмірні видатки на адміністрацію тощо.

За підрахунками А. Жука, який проаналізував економічне становище 33 українських „споживчих спілок”, що були членами Крайового союзу ревізійного, на одне товариство припадало в середньому лише 89 членів.⁹⁹ Це дуже мало: засновувати споживчий кооператив радили за умови, що його членами готові стати як мінімум 100 осіб¹⁰⁰.

Малочисельність та незначні темпи зростання кількості членів у товариствах, на думку організаторів українського кооперативного руху споживачів, були пов'язані перш за все з тим, що у багатьох кооперативах фактично домінував авторитарний стиль управління. Часто ведення всіх справ товариства покладалося на одну особу. Вона реально була і головою, і касиром, і секретарем управи, хоча формально дві з цих посад займали інші люди¹⁰¹. Наділяючи одну людину такою владою, члени кооперативу керувалися різними мотивами: починаючи від міркування, що саме цей чоловік завдяки своїй освіті, відповідальності, підприємливості тощо зможе успішно вести справи товариства і закінчуючи бажанням перекласти роботу і відповідальність на того, хто тільки на це згоджу-

ватиметься. Незважаючи на мотиви, наслідок від прийняття цього рішення завжди був однаковим: „особа, що єсть рівночасно справником, касиєром і книговодцем, не допускає до себе ніякої контролі, і загал, хоч як радо дивиться на чиюсь роботу, все-ж-таки зражує до такої Спілки і не має довір'я до її управи, хоч би дотична особа була того довір'я вповні достойною”¹⁰².

Траплялося, що контроль над товариством опинявся в руках якоїсь групи пайовиків-односельчан, поєднаних родинними чи дружніми стосунками. Намагаючись використати організацію у своїх групових інтересах, як правило, для нарощування власних доходів шляхом збільшення зисків товариства, ці люди могли навіть чинити спротив вступові в кооператив нових членів, адже зростання кількості членів зменшувало розмір дивідендів і загрожувало їх владі¹⁰³.

Як правило, авторитарно керовані споживчі кооперативи та „мішані спілки” не практикували „рочдельської системи” торгівлі, а отже, були, як справедливо зазначав А. Жук, „в суті речі капіталістичними торговельними підприємствами заможних верств селянства і сільської інтелігенції. Дивіденд на вложений в крамницю капітал, – писав він, – головний мотив для вступаючих в члени спілкової крамниці. Очевидно, що сільська біднота не може тими торговлями так цікавитися як заможні елементи, не може бути членами спілкових крамниць, бо не має від них користи. Ціна і вартість товарів в тих крамницях однакова, як і в крамниці приватній”¹⁰⁴.

Малочисельність споживчих товариств українців була однією з причин нестачі у них основного та оборотного капіталу. Згідно з даними А. Жука розміри паю у кооперативах коливалися від 10 до 1 крони, тому в середньому на товариство припадало тільки 788,96К, а на одного члена – 8,79К пайового капіталу. Резервний капітал такого середньостатистичного товариства на 1910 рік складав лише 463К¹⁰⁵. Звичайно, товариство, основний капітал якого складав 1 252,51К, не могло обійтися без банківських позичок, товарного кредиту та заощаджень своїх членів. За підрахунками того ж А. Жука в цілому залучений капітал у товариствах майже в чотири рази перевищував їх власний.¹⁰⁶

Проблема нестачі капіталу на початку ХХ ст. набула для українських кооперативів особливої актуальності. По-перше, вони не могли розраховувати на державну підтримку. А, по-друге, і це значно важливіше, якщо товариство не спиралося переважно на власний капітал, щоб бути економічно ефективним, воно могло втратити кооперативну природу. «Дотеперішні стоваришення споживчі, – писав К. Паньківський у статті „Що робити нашим торговлям, щоб стати народними” (1907), – не лише мають замало капіталів, але ще внаслідок продажу на кредит, лізуть в довги, які остаточно їх нищать. Зуживаючий консумент вибирає свої уділи товарами з торгівлі, домагається кредиту, а крім того має ще претензії до дивіденди, на яку працювали інші»¹⁰⁷.

Щоб ліквідувати торгівлю в борг, провідники кооперативного руху споживачів радили, окрім впровадження «рочдельської системи», нарощувати пайовий капітал товариства шляхом дорахування до нього невиплачених «на руки» дивідендів. Для цього треба було, правда, зуміти переконати членів у доцільності такого рішення. Це було нелегко, оскільки вони «вирости в атмосфері неволі і відосібненого а не суспільного життя»¹⁰⁸.

Ряд споживчих товариств обрали запропонований К. Паньківським простіший шлях: створили при торговельному товаристві ощадно-позичкову касу. Через таку касу члени кооперативу вкладали заощаджені гроші на депозит та могли, при необхідності, отримати кредит на придбання споживчих товарів розміром до половини свого місячного заробітку. К. Паньківський рекомендував встановлювати на позичку відсотки, дещо вищі від виплат на внесені заощадження, що дозволило б покривати адміністративні витрати та можливі збитки. Позичку мали видавати під поруку двох членів товариства, які, маючи власні заощадження в цій касі, погоджувалися не вилучати їх до повної виплати боргу позичальником¹⁰⁹.

Однак ані досвід товариств, що працювали на „рочдельській системі” торгівлі, ані такі, цілком конкретні та корисні пропозиції, а також численні роз’яснення шкідливості товарного кредиту не допомогли вирішити основної економічної проблеми перших споживчих кооперативів – торгівлі в борг. На 1910 р. сумарний товарний кредит лише економічно потужніших споживчих товариств, що були членами Крайового союзу ревізійного, становив 47 419,84К¹¹⁰. Ці товариства також набрали товарів у борг на суму 36 040,36К і в середньому на кожне з них припадало по 1 092,13К боргу, що майже стільки ж, скільки у них було власного майна¹¹¹. Після 1912 р., у зв’язку з фінансовими труднощами, що їх спричинила Балканська криза, торгівля в борг лише активізувалася.

Серед інших недоліків у господарській діяльності тодішніх споживчих товариств – наявність при хронічній нестачі коштів значного „мертвого капіталу”, вкладеного в нерухомість. Як правило, її вартість значно перевищувала суму основного капіталу товариств. Великі кошти вилучались із обігу також внаслідок існування у багатьох товариствах значних товарних запасів. Часто траплялося так, що закуплений товар не мав великого попиту і нищився на складах та полицях крамниць, а врешті реалізовувався за половину ціни.

Прибутки споживчих товариств зменшували й великі видатки на адміністративні потреби. А. Жук підрахував, що видатки на адміністрацію у 33 споживчих товариствах 1910 р. сягнули сумарно 34 225,27К. У той же час незначний чистий дохід (сумарно 3 924,50) мали лише 27 «спількових крамниць», а збитки трьох інших¹¹² майже досягли сумарного прибутку цих перших (2 885,22К)¹¹³.

Економічно потерпали споживчі товариства й через невміле діловодство та бухгалтерський облік. Для вирішення цієї проблеми „Народна Торговля” та Крайовий союз ревізійний провадили регулярні „люстрації” й ревізії, а також пропонували консультації й навчання для керівників та фахівців. Починаючи з 1913 р., КСТ утримував постійного ревізора для споживчих товариств, правда, „не все персонально належито дібраного”¹¹⁴. І. Петрушевич також пропонував оплачувати роботу „мандрівного вчителя”-консультанта, „який так довго мусив би сидіти в даній місцевості, поки не навчить управи елементарних засад діловодства”¹¹⁵, але, очевидно, за браком коштів та готових до такої праці людей цю ідею не було реалізовано.

Те, що названі проблеми не вдалося вирішити, попри проведену активом споживчої кооперації роботу, пояснюється насамперед загальним соціально-економічним становищем у краї, зокрема низьким рівнем доходів та платоспроможності переважної більшості населення. Певну роль відіграли, звичайно, й недоліки в роботі Крайового союзу торговельного, нестача у кооперативах фахівців та низький культурно-освітній рівень більшості членів споживчих товариств – українських селян. Але не менш важливим фактором гальмування розвитку споживчої кооперації слід визнати й рівень «свідомості членів [кооперативів – Р. П.] щодо користі спільної торгівлі».¹¹⁶

Низький рівень кооперативної свідомості переважної більшості скооперованих споживачів, незалежно від їхнього соціального походження, визнавав представник русофільського табору Богдан Грабець. „Загальний недостаток нашої кооперації (без різниці партій, чи то русской чи то українской) – писав він, – що нема у нас кооперативного духа, зато єсть сильна тяга до зиску – наживи¹¹⁷, а зовсім нема правдивих кооперативних союзів, – як також то, що у многих наших кооперативах і союзах занадто велику ролю відіграють личні інтереси людей примазавшихся до кооперації. Мало у нас відповідних кооперативних робітників. Низові кооперативи много терпят від низкого культурного урвня селянства – мають мало сознательних членів”¹¹⁸.

Подібні міркування висловлювали й перші «рочдельці». 1908 р. А. Жук із жалем констатував: „У нас в Галичині... досить багато є байдужости до кооперативної справи, а ще більше нерозуміння завдань кооперації, та того, як треба братись коло сеї справи, які ся справа накладає обов’язки на кожного, хто являється її сторонником і активним

діячем. Завдяки тому справа якогось окремого кооператива з самого початку заснування носить зародиш свого занепаду”¹¹⁹. Тієї ж думки дотримується й І. Петрушевич: „Тверезий погляд, докладний рахунок і надівсе сильна воля і витривалість поконують звичайно найбільші перешкоди ... Мало в нас людей, котрі розуміли б як слід вагу добре продуманої організації торгівлі по селах і чимало людей приступає до тої організації без достаточного приготування ...”¹²⁰.

Як бачимо, організатори українського кооперативного руху споживачів на західноукраїнських землях визнавали важливість розвитку та значний потенціал споживчої кооперації. Водночас вони вказували на низький рівень кооперативної свідомості членів споживчих товариств, розуміючи, що при такому рівні їм (товариствам) загрожує виродження, перетворення в комерційні підприємства. А останнє може спричинити й втрату національних орієнтирів у діяльності кооперативів. Підвищити рівень кооперативної свідомості в споживчих та інших кооперативних товариствах можна було лише систематичною, добре організованою культурно-просвітньою й освітньою роботою, посиленою увагою до задоволення культурних потреб та інтересів членів кооперативів. Зосередити організаційні зусилля та кошти на розгортанні кооперативної освіти та поширенні кооперативної ідеології перешкодила Перша світова війна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
  - ² Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883-1939). / Олесевич Л. – К. : Наукова думка, 1974. – 167 с.
  - ³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху... – С.148.
  - ⁴ Олесевич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. – С.13.
  - ⁵ Історія споживчої кооперації України : підр. для кооп. вузів / [М. І. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]. – Львів, 1996. – 383 с.
  - ⁶ Див. Мороз О. Зачинатель української кооперації Іван Петрушевич / Мороз О., Пастушенко Р. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т. І. – Львів, 1998. – С. 77–82; Пастушенко Р. Подвижник кооперативної ідеї (штрихи до біографії А. Жука (Ільченка)) / Пастушенко Р. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т. І. – Львів, 1998. – С. 148–151; Пастушенко Р. Василь Нагірний / Пастушенко Р. // Українські кооператори (історичні нариси). Книга І. – Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 72–83; Пастушенко Р. Кость Паньківський / Пастушенко Р. // Українські кооператори (історичні нариси). Книга І. – Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 102–115; Пастушенко Р. Лев Горалевич / Пастушенко Р. // Українські кооператори (історичні нариси). Книга І. – Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 123–129; Пастушенко Р. Іван Петрушевич / Пастушенко Р. // Українські кооператори (історичні нариси). Книга І. – Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 245–254; Пастушенко Р. Андрій Жук / Пастушенко Р., Патер І // Українські кооператори (історичні нариси). Книга І. – Львів : Коопосвіта, 1999. — С. 281–294.
  - ⁷ Павликовський Ю. Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в „Народній Торговлі”. З нагоди 40-ліття її праці. 8 XII 1883 – 8 XII 1923. / Павликовський Ю. – Львів, 1923. — 63 с.
  - ⁸ Нагірний В. Реферат на урочистих зборах працівників «Народной Торговлі» з приводу її 25-ліття / Нагірний В. // Двадцятьп’ятилітній ювілей «Народной Торговлі». – Львів, 1908. – С. 7.
  - ⁹ Закладаймо спілки заробково-господарські по краю // Економіст. – 1904. – Ч. 1. – С. 11.
  - ¹⁰ Крамниці по селах, як приватні так само читальняні, церковні і спілкові розвиваються дуже слабо і майже ніякої ролі не відіграють у торговому житті краю, – писав, зокрема, А. Жук (Ільченко) в 1908 р. [Ільченко А. Про кооперацію // Земля і воля. 1908. Ч. 51 від 25 грудня].
  - ¹¹ Левицький К. Порадник торговельний / Левицький К., Петрушевич І. – Львів, 1905.
  - ¹² Петрушевич І. Організація крамниць / Петрушевич І. // Економіст. – 1904. – Ч. 6. – С. 5.
  - ¹³ „Наш селянин до сього часу терпів визиск тільки від чужих крамарів, а тут хоче заробляти ще й свій крамар-визискувач, – писав у роботі „Про кооперацію” (1908) А. Жук. – Зрозуміло, що з протесту проти сього „заробітку” він воліє купувати де-інде” [Ільченко А. Про кооперацію // Земля і воля. – 1908. – Ч. 51 від 25 грудня].
  - ¹⁴ Петрушевич І. Організація крамниць... С.5

-
- ¹⁵ Ільченко А. Про кооперацію / Ільченко А. // Земля і воля. – 1908. – Ч. 51 від 25 грудня.
- ¹⁶ Дуткевич Б. Про крамниці / Дуткевич Б. // Господар і промисловець. – 1909. – Ч. 3 від 5 лютого.
- ¹⁷ Петрушевич І. Кооперативний рух в Англії / Петрушевич І. // Економіст. – 1904. – Ч. 1. – С. 14.
- ¹⁸ Петрушевич І. Господарські спілки / Петрушевич І. // Економіст. – 1906. – Ч. 11. – С. 11–12.
- ¹⁹ Петрушевич І. Як і де закладати спілкові крамниці системи Рочдель / Петрушевич І. // Економіст. – 1904. – Ч. 11. – С. 4–6 та Ч. 12. – С. 6–8.
- ²⁰ Жук А. Наші рочдельці // Кооперативна республіка. – 1937. – Ч. 4. – С. 115.
- ²¹ Паньківський К. Помагаймо собі самі, бо ніхто нам не допоможе / Паньківський К. // Економіст. – 1904. – Ч. 2. – С. 25.
- ²² Його ж. Ще дещо о кооперації // Економіст. – 1907. – Ч. 1. – С. 13.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Див. Паньківський К. Головні засади господарки в наших споживчих спілках // Економіст. – 1907. – Ч. 6. – С. 5–6.
- ²⁵ Паньківський К. На нову дорогу / Паньківський К. // Економіст. – 1907. – Ч. 6. – С. 2.
- ²⁶ „Старе суспільство одиниць, що ходили зосібна або й разом без певної, витичної ціли, – писав К. Паньківський 1907 р. – перемінюється поволи в новочасне суспільство демократичне, оперте на шораз сильніше розвиваючимся коопераційним життю” [Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними // Економіст. – 1907. – Ч. 2. – С. 1–2].
- ²⁷ Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними / Паньківський К. // Економіст. – 1907. – Ч. 2. – С. 2.
- ²⁸ Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними / Паньківський К. // Економіст. – 1907. – Ч. 2. – С. 2.
- ²⁹ Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними / Паньківський К. // Економіст. – 1907. – Ч. 2. – С. 2.
- ³⁰ Див. Левицький К. Про нові спілки господарські. Львів, 1904. – С. 25.
- ³¹ Лист, датований 1906 роком – роком заснування цього товариства, знайшов у особистому архіві цього священика дослідник його діяльності Г. Кухар [Кухар Г. О. Лев Горалевич. Причинок до історії „Маслосоюзу” // Кооперативна республіка. – 1938. – Ч. 11. – С. 335].
- ³² Кухар Г. О. Лев Горалевич. Причинок до історії „Маслосоюзу” / Кухар Г. О. // Кооперативна республіка. – 1938. – Ч. 11. – С. 335.
- ³³ Див. Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 24.
- ³⁴ Див. Заячківський М. ...
- ³⁵ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 24.
- ³⁶ Петрушевич І. Господарські спілки / Петрушевич І. // Економіст. – 1906. – Ч. 11. – С. 12.
- ³⁷ Кухар Г. О. Лев Горалевич ... С. 338.
- ³⁸ Творидло М. П’ятдесятилітня діяльність „Просвіти” на поли економічним ... С. 62.
- ³⁹ Творидло М. П’ятдесятилітня діяльність „Просвіти” на поли економічним ... С. 62.
- ⁴⁰ Там само. – С. 64.
- ⁴¹ Двадцять п’ять літ існування Краєвого Союзу Кредитового. 1898 – 1923. – Львів, 1924. – С. 17.
- ⁴² Господарсько-кооперативний часопис. – 1922. – Ч. 8 від 15 грудня.
- ⁴³ Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ої річниці заснування «Централу». Зб-к 1-й. – Подєбради, 1926. – С. 64.
- ⁴⁴ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 23.
- ⁴⁵ Петрушевич І. Поучене ... С. 62.
- ⁴⁶ Там само. С. 62–63.
- ⁴⁷ Петрушевич І. Краєвий Союз Торговельний / Петрушевич І. // Економіст. – 1907. – Ч. 3 – С. 3.
- ⁴⁸ Петрушевич І. Поучене ... С. 67–70.
- ⁴⁹ Там само. – С. 47–56.
- ⁵⁰ Там само. – С. 64–65.
- ⁵¹ Див. Петрушевич І. Поучене ... С. 63–64.
- ⁵² Чекова система полягала у використанні крамарем так званих «юкстових» книжечок, які склалися з 100 пронумерованих перфорованих карток. Крамар двічі випишував сумарну вартість закупленого клієнтом товару: на основі картки, яка залишалась у книжечці, і на її відірвній частині – чекові, який видавав покупцеві. Щоквартально покупці, підраховувавши загальну вартість викуплених ними товарів, передавали зібрані ними чеки касиріві товариства. Чеки служили підставою для нарахування дивідендів на закупівлі. Натомість основа картки –

- «юкста» – була засобом контролю роботи крамарів. Чекову систему з успіхом пізніше замінили касові апарати, що з'явилися в крамницях.
- ⁵³ Див. ширше: Мартос Б. Теорія кооперації. Частина перша. – Подєбради, 1924. – С. 35–36.
- ⁵⁴ Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові. 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати. – Львів, 1910. – С. 553.
- ⁵⁵ А. Жук, зокрема, писав, що з 12 торговельних товариств, які в 1907 р. належали до Крайового союзу ревізійного, лише одна „спілка”, в місті Єзуполі, „переводила консеквентно на практиці сист. Рочдель” [Ільченко А. Споживча кооперація в Галичині, на Україні і Буковині // Економіст. –1909. – Ч. 2. – С. 2].
- ⁵⁶ Петрушевич І. Поучене ... С. 6.
- ⁵⁷ Жук А. Наші рочдельці / Жук А. // Кооперативна Республіка. – 1937. – С. 115.
- ⁵⁸ Петрушевич І. Поучене ... С. 6–7.
- ⁵⁹ Самопоміч. – 1913. – Ч. 5–7. – С. 6–7.
- ⁶⁰ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 24.
- ⁶¹ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 25.
- ⁶² Ільченко А. Про споживчі спілки / Ільченко А. // Самопоміч. – 1912. – Ч. 1. – С. 4.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Бауэр О. Борьба за землю. / Бауэр О. – Л., 1926. – С. 131.
- ⁶⁵ Павликовський Ю. Під прапором самопоміч. Кілька програмових думок про устрій праці господарських установ, ділаючих на селі і для села. / Павликовський Ю. – Львів, 1925. – С. 16.
- ⁶⁶ Бобяк Г. Історія одної міської кооперативи Відбитка з „Кооперативної республіки” за 1935 рік / Бобяк Г. – Львів, 1935. – С. 6.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само. – С. 3.
- ⁶⁹ Бобяк Г. Історія одної міської кооперативи ... С. 5.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Справді Г. Бобяк визнавав, що кооперативної агітації перед війною явно бракувало і „перевиховувано членів не чим іншим як матеріальними кличками” [Бобяк Г. Назв. роботи, С. 6].
- ⁷⁴ Петрушевич І. Поучене ... С. 7
- ⁷⁵ Не конкурувати прямо з іншими крамницями, а розраховувати на „лояльність членів” радив, зокрема, К. Паньківський [Паньківський К. Головні засади господарки в споживчих спілках // Економіст. –1907. – Ч. 6. – С. 5–6].
- ⁷⁶ Розраховано за: Петрушевич І. Поучене ... С. 7.
- ⁷⁷ Див. Історія споживчої кооперації / М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей та ін. – Львів, 1996. – С. 126.
- ⁷⁸ Розраховано за: Табеля 1. Розвій „Народної Торговлі” в числах // Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 48–49.
- ⁷⁹ Ільченко А. Про кооперацію / Ільченко А. // Земля і воля. – 1908. – Ч. 51 від 25 грудня.
- ⁸⁰ Ільченко А. Споживча кооперація в Галичині, на Україні та Буковині / Ільченко А. // Економіст. – 1909. – Ч. 2. – С. 3.
- ⁸¹ Творидло М. П'ятдесятилітня діяльність „Просвіти” на полі економічнім. С. 62.
- ⁸² Петрушевич І. Краєвий Союз Торговельний / Петрушевич І. // Економіст. – 1907. – Ч. 3. – С. 3.
- ⁸³ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 25.
- ⁸⁴ Див. Нарада в справі національного кооперативного конгресу. Реферати, дискусія, програма і план організації Конгреса. – Львів, 1909. – С. 15.
- ⁸⁵ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 25.
- ⁸⁶ Жук А. Наші рочдельці / Жук А. // Кооперативна Республіка. – 1937. – С. 113.
- ⁸⁷ „Народная Торговля” по самому существу своей деятельности оказывает отрицательное влияние на развитие потребительских обществ, – писав С. Бородаєвський. – Они возникают слабо, так как „Народная Торговля” с ее складами отчасти восполняет их недостатку”. [Бородаєвський С. Кооперация среди славян // Вестник кооперации. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 87].
- ⁸⁸ Петрушевич І. Поучене як заводити спілки для торгівлі і промислу сист. Рочдель. / Петрушевич І. – Львів, 1911. – С. 57.
- ⁸⁹ Там само. – С. 58.
- ⁹⁰ Петрушевич І. Поучене ... С. 58.

-
- ⁹¹ Петрушевич І. Поучене ... Див. також „Зголошене наміру основаня спілки ...” на С. 67–70.
- ⁹² Там само. – С. 61.
- ⁹³ Петрушевич І. Поучене ... С. 62.
- ⁹⁴ Жук А. Про споживчі спілки (Спілкові крамниці) / Жук А. // Самопоміч. – 1912. – Ч. 1. – С. 4.
- ⁹⁵ Там само. – С. 6.
- ⁹⁶ Згідно з підрахунками ... довоєнна кооперативна організація українців на $\frac{4}{5}$ була „організацією кооперативів кредитових” [Ю. Павликовський. Під прапором самопомочи. Кілька програмових думок про устрій праці господарських установ, ділаючих на селі і для села. – Львів, 1925. – С. 16].
- ⁹⁷ Петрушевич І. Трудности торговельного спілництва / Петрушевич І. // Економіст. – 1909. – Ч. 5. – С. 3.
- ⁹⁸ Див., наприклад, Петрушевич І. Трудности торговельного спілництва ... С. 3; Кузик С. Про кооперацію, її теорію і значіне для нас. – Львів, 1909. – С. 59 та ін.
- ⁹⁹ Жук А. Про споживчі спілки / Жук А. // Самопоміч. – 1912. – Ч. 1. – С. 3–7.
- ¹⁰⁰ Див. Петрушевич І. Поучене ... С. 52.
- ¹⁰¹ Петрушевич І. Трудности торговельного спілництва ... С. 3.
- ¹⁰² Петрушевич І. Поучене ... С. 55.
- ¹⁰³ Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними / Паньківський К. // Економіст. – 1907. – Ч. 2. – С. 2.
- ¹⁰⁴ Жук А. Дорожнеча життя і кооперативи / Жук А. // Економіст. – 1908. – Ч. 1. – С. 30.
- ¹⁰⁵ Його ж. Про споживчі спілки ... С. 4.
- ¹⁰⁶ Жук А. Про споживчі спілки .. С. 4.
- ¹⁰⁷ Паньківський К. Що робити нашим торговлям, щоб стати народними ... С. 2.
- ¹⁰⁸ Паньківський К. Нагромаджене капіталу в наших торговельних спілках / Паньківський К. // Економіст. – 1908. – Ч. 10. – С. 8–9.
- ¹⁰⁹ Його ж. О касах при наших торговельних спілках // Економіст. – 1908. – Ч. 8. – С. 2.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 5.
- ¹¹¹ Жук А. Про споживчі спілки / Жук А. // Самопоміч. – 1912. – Ч. 1. – С. 4.
- ¹¹² Три споживчі товариства не мали цього року ні збитків, ні прибутків.
- ¹¹³ Жук А. Про споживчі спілки ... С. 5–6.
- ¹¹⁴ Павликовський Ю. Слідами розвою ... С. 26.
- ¹¹⁵ Петрушевич І. Трудности торговельного спілництва ... С. 3.
- ¹¹⁶ Петрушевич І. Позичкові каси а крамниці / Петрушевич І. // Економіст. – 1908. – Ч. 6. – С. 14.
- ¹¹⁷ „... Багато кооперативів на Україні і в Галичині перейняті гендлярським рухом”, – стверджував також А. Жук [Ільченко А. Споживча кооперація в Галичині, на Україні та Буковині // Економіст. 1909. – Ч. 2. – С. 4].
- ¹¹⁸ Грабец Б. Сельско-хозяйска кооперація / Грабец Б. // Кооперативний вісник. – 1929. – Ч. 11(листопад). – С. 10.
- ¹¹⁹ Ільченко А. Пожалійте самих себе та не впливайте нового вина в старі міхи / Ільченко А. // Економіст. – 1908. – Ч. 5. – С. 5.
- ¹²⁰ Петрушевич І. Позичкові каси а крамниці / Петрушевич І. // Економіст. – 1908. – Ч. 6. – С. 15.

Аліман М. В.

БОРИС МАРТОС І ЙОГО КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ В 1913–1917 РОКАХ

У статті висвітлено діяльність Бориса Мартоса на посаді інспектора кооперації Полтавського губернського земства, його внесок у розвиток споживчої кооперації, зокрема заснування Полтавської спілки споживчих товариств.

Ключові слова: Борис Мартос, Полтавщина, споживча кооперація, кредитна кооперація, Полтавська спілка споживчих товариств.

Aliman M. V.

BORIS MARTOS AND HIS COOPERATIVE ACTIVITY IN POLTAVA REGION IN 1913–1917'S.

Boris Martos activity as inspector of cooperation in Poltava region, his contribution to the development of consumer cooperation, foundation of Poltava union of consumer cooperatives' is shown in the article.

Key words: Boris Martos, Poltava region, consumer cooperation, credit cooperation, Poltava union of consumer cooperatives'.

Борис Миколайович Мартос (20.05.1879 – 19.09.1977) – визначний український громадський, політичний і державний діяч, кооператор і педагог, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка та Української вільної академії наук. Його життю і діяльності присвячені окремі статті, розділи наукових праць, а також коротка монографія А. Качора. Значною мірою висвітлена його діяльність в студентські роки, в період визвольних змагань (1917–1920 рр.) на державній службі і в кооперативних організаціях, а також його науково-кооперативна і громадська праця в еміграції. Разом з тим, зовсім мало написано про кооперативну діяльність Б. Мартоса на Полтавщині.

Тому метою даного дослідження є аналіз діяльності Бориса Миколайовича Мартоса на посаді інспектора кооперації Полтавського губернського земства та визначення його внеску у розбудову кооперативних організацій губернії в 1913–1917 роках.

Борис Мартос народився у містечку Градизьк на Полтавщині, в старовинному козацькому роду. Вже у студентські роки він зацікавився кооперацією. Перебуваючи у Львові на Першому українському студентському конгресі (1900 р.), «Б. Мартос зазнався ближче з кооперативним рухом у Галичині, а повернувшись до Харкова, виголосив у Студентській Громаді доповідь на тему «Кооперативний і культурно-освітній рух у Галичині». З того часу Б. Мартос почав вивчати дуже серйозно проблеми кооперативного руху».¹ Після закінчення в 1908 р. Харківського університету працює на Волині і Кубані, а в 1913–1917рр. обіймає посаду інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві.

В 1917–1919 рр. Б. М. Мартос бере діяльну участь у розбудові Української держави. У цей період він обіймає високі державні посади. Спочатку працює генеральним секретарем земельних справ уряду Центральної Ради, а з 1919 р. міністром фінансів та

Прем'єр-міністром (Головою Ради Міністрів Директорії) УНР. Обіймаючи посади міністра фінансів та Голови Ради Міністрів УНР, Борис Миколайович здійснив низку заходів щодо впровадження української валюти, вишукуючи засоби збереження її стабільності.²

Б. М. Мартос був одним із організаторів Всеукраїнських кооперативних з'їздів, автором «Схеми кооперативного будівництва», головним організатором і керівником Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК) в Києві.³

Борис Мартос зробив вагомий внесок у підготовку фахівців для кооперативних організацій, інших закладів народного господарства. Впродовж 1917–1919 рр. йому вдалося організувати кооперативні курси, на яких він читав лекції. Водночас він викладав у кооперативній школі Дніпросоюзу, був лектором Київського комерційного інституту, входив до складу редакційної колегії журналу «Українська кооперація».⁴ На організованих навесні 1918 р. Вищих інструкторських кооперативних курсах Центрального українського кооперативного комітету Борис Миколайович читав лекції з питань праці інструктора. По суті з цих курсів розвинувся давно запланований Кооперативний інститут ім. М. Туган-Барановського, який розпочав свою діяльність 1 січня 1920 р. Першу його програму разом з професором М. Туган-Барановським підготували К. Мацієвич і Б. Мартос.⁵

З 1920 р. Борис Миколайович – в еміграції у Німеччині й Чехословаччині, Швейцарії та США. Там він зосередив свої зусилля головним чином на підготовці фахівців для української кооперації та проведенні наукових досліджень. Щоб ознайомитися з працею різних кооперативних організацій, зокрема з організацією кооперативних курсів, він відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен, Гамбург і зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації, організації кооперативних курсів і шкіл.⁶

Б. М. Мартос був активним учасником налагодження діяльності в 1922 р. Української господарської академії (УГА) в Подебрадах біля Праги, її фінансування, забезпечення студентів підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів. Був одним із авторів програм і організаторів економічно-кооперативного факультету академії. Організація цього факультету передбачала підготовку кадрів кваліфікованих працівників для державних установ і місцевого самоврядування, а також для кооперативних і приватних підприємств. Борис Миколайович завідував кафедрами теорії кооперації та споживчої кооперації, був одним із засновників Товариства українських кооператорів, яке очолював упродовж 13 років. Це товариство з самого початку об'єднувало студентів та викладачів економічно-кооперативного факультету. Товариство влаштовувало лекції, кооперативні свята, видавало «Кооперативний огляд» і «Кооперативний альманах», організувало власну читальню.⁷

З ініціативи Б. М. Мартоса (він вніс до сенату академії проекти організації навчально-виробничих кооперативів) при академії були засновані і діяли споживчі товариства «Україна», «Відродження» та кредитний кооператив «Єдність». Ці кооперативи не тільки були базою практики, а й сприяли поліпшенню матеріального становища студентів і викладачів.⁸

З 1924 р. Б. М. Мартос – професор Української господарської академії, в 1923/24–1924/25 навчальних роках – продекан економічно-кооперативного факультету. 1935 р. він став одним з організаторів Спілки професорів академії й Українського технічно-господарського інституту, а в 1936/37–1937/38 навчальних роках був головою цієї Спілки.⁹

Після Другої світової війни Б. М. Мартос переїхав до Німеччини. Був одним із засновників і ректором Української економічної вищої школи в Мюнхені до 1949 р. У 1945–1952 рр. продовжував викладати в Українському господарсько-технічному інституті, який виник на базі УГА і після війни перемістився з Чехословаччини до Баварії, в Регенсбург. На початку 50-х років Борис Миколайович знову повернувся до Мюнхена і брав участь в організації Інституту для вивчення історії й культури СРСР. У 1945–1956

рр. був головою наукової ради інституту, у 1956–1958 рр. – секретарем наукової ради.¹⁰

У 1958 р. Б. М. Мартос переїхав до США. Тут він, будучи дійсним членом Української вільної академії наук і Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, брав активну участь у діяльності цих організацій, викладав в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, часто виступав з публічними лекціями.¹¹

Упродовж багатьох десятиліть Б. М. Мартос вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогічною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918 р.); «Розмежування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922 р.); «Теорія кооперації» (1924 р.); «Організація і ведення зібрань» (1925 р. і чеською мовою – 1935 р.); «Кооперативна ревизія» (1926 р.); «До методи студіювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936 р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937 р.); «Баллін і Козлов» (1937 р.) – українською і чеською мовами; «Василь Доманицький» (1938 р.); «Відбудова української кооперації» (1942 р.); «Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954 р.); разом із Яковом Зозулею написав працю «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українській та іноземній загальній і кооперативній пресі.

Б. М. Мартос був природженим адміністратором, який умів забезпечити дисципліну та постійно її дотримуватися, вмів дисциплінувати інших власним прикладом. Він з пошаною й запалом ставився навіть до невеликої справи.

З кінця 1913 до початку 1917 року (з незначними перервами) Б. Мартос працює на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві і в цей час багато робить для розвитку кооперативного руху Полтавщини, бере активну участь у кооперативно-просвітницькій діяльності, в організації кооперативних товариств та їхніх об'єднань – спілок. Найбільшою його заслугою перед споживчою кооперацією краю було створення Полтавської спілки споживчих товариств.

У земствах країни у той час працювали різні фахівці у галузях садівництва, птахівництва, тваринництва, бджолярства тощо. Земства надавали допомогу населенню і в заснуванні кооперативних товариств – як установ, що поліпшували добробут людей. Так, Полтавські губернські земські збори у 1914 році ухвалили виділити допомогу повітовим земствам на утримання інструкторів-кооператорів у розмірі 4000 крб. Отже, коли молодий кооперативний діяч Б. Мартос повернувся до Полтави з Кубані, де кооперативний рух набув потужного розвитку, йому запропонували в губернському земстві посаду інспектора кооперації.

Тоді, до початку 1914 року, на Полтавщині налічувалося близько 400 споживчих товариств, але більшість із них були ще слабкими, діяли розрізнено, не мали своїх спілкових об'єднань, були недостатньо забезпеченими кваліфікованими працівниками, діяльність кооперативів мала багато недоліків. Споживчі товариства росли як гриби і так само швидко лопались, про що йшлося в одній із публікацій у Полтавському журналі «Хуторянин».¹² Активне прагнення до організації, ніким не кероване, природно, стикалося на своєму шляху з непередбачуваними перешкодами, а недосвідченість у веденні справи ускладнювала розвиток кооперації. Споживчий кооператив, щойно з'явившись, вже наступного дня міг сезнути безслідно – і відродитися знову, на іншому місці. Так тривало до того часу, наголошувалось у названому виданні, поки Полтавським губернським земством не було запрошено на роботу досвідчений інспектор кооперації Б. М. Мартос та інструкторів-кооператорів, які звернули свою головну увагу на споживчу кооперацію, надаючи їй великого значення у господарському житті села.

У своїх автобіографічних спогадах про повернення на Полтавщину Б. Мартос пише: «Занедужавши на малярню, мусів покинути Кубань і в рр. 1913–17 працював у Полтавському Губерніяльному земстві як інспектор кооперації. Перевів статистичне

обслідування споживчих товариств на Полтавщині, провів низку кооперативних курсів, брав близьку участь в організації центральних кооперативних союзів у Києві. Виступав з публічними лекціями по кооперації в Києві. Брав участь у кооперативних та інших з'їздах і конференціях, на деяких з них головував. Організував і провадив закупочне бюро Полтавського губернського земства для забезпечення населення речами першої необхідності під час війни: закупівля соленої риби, олії, мила – вагонами». ¹³

Борис Мартос часто виступав із доповідями на нарадах про особливості діяльності кооперативів в умовах війни, брав участь в установчих зборах кооперативних товариств та об'єднань кооперативів – спілок, у виробленні їхніх статутів, активно публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, а також на громадських засадах працював у органах управління кооперативних об'єднань.

Так, на початку 1914 року Борис Миколайович був учасником загальних зборів Старо-Санжарського споживчого товариства. Про почуте на зібранні він опублікував статтю в журналі «Хуторянин» (це була одна з перших його публікацій), у якій дав слушні поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки Старо-Санжарського, а й інших споживчих товариств. Старо-Санжарське товариство споживачів, писав він, існує вже п'ять років, і його товарооборот досягнув майже 20 тисяч карбованців. Хоча в товаристві тільки 140 членів, ним активно цікавиться населення всього містечка, де з'явилися його прихильники. Старі Санжари тоді – це одне з „найбільш кооперативних” сіл у Полтавській губернії: крім споживчого, там функціонували кредитне і сільськогосподарське товариства. І всі ці кооперативи, писав Б. М. Мартос, за спільні кошти будують Народний дім. ¹⁴

27 лютого 1914 року Б. Мартос взяв участь у підготовчих зборах із заснування сільськогосподарського кооперативу – «Машинного товариства» у с. Супрунівка, що поблизу Полтави. На його пропозицію, збори ухвалили подати статут «Супрунівського машинного товариства» на затвердження, а селянам було запропоновано об'єднатися на договірних основах і розпочати збір паїв. Бажаючих записатись у товариство було більше від 20 осіб. Найпершим своїм завданням вони визначили придбання та експлуатацію парової молотарки, а згодом мали намір придбати й інші сільськогосподарські машини. ¹⁵

На той час залежність маленьких споживчих товариств (а таких була більшість) від оптовиків м. Полтави негативно впливала на результати їхньої роботи. З розгортанням господарської діяльності споживчі товариства Полтавщини все більше відчували потребу у створенні об'єднуючого центру, який міг би відстоювати їхні права, налагоджувати постачання товарів, їх виробництво на власних підприємствах, а також здійснювати підготовку фахівців. Заснуванню такого об'єднання сприяв кооперативний відділ Полтавського товариства сільського господарства. (Це об'єднання розпочало свою діяльність ще в 1865 році. Спочатку воно займалося поширенням передового досвіду серед сільських господарів, а з 1893-го, після затвердження нового статуту, активізувало кооперативну справу, започаткувавши розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні). Саме з цим відділом плідно співпрацював інспектор кооперації Борис Мартос. Він провів декілька нарад з представниками споживчих товариств краю щодо об'єднання останніх у спілку. Ним був задуманий план організації закупочного товариства споживачів для обслуговування всіх споживчих товариств губернії, яке згодом мало перетворитися на спілку споживчих товариств.

Здійснити цей план передбачалось до осені 1914 року з цією метою Б. М. Мартос бере участь у роботі загальних зборів кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства, що відбулися 24 лютого того року, і виступає з доповіддю «Про форми об'єднання споживчих товариств». ¹⁶ Наголошуючи на вигоді спільної закупки товарів, він звертає увагу учасників зборів на те, що таке об'єднання дає можливість добиватись від фірм більш вигідних цін і умов покупки. Воно також дає змогу здійснювати закупку товарів у крупних оптовиків, а іноді навіть безпосередньо з місць

виробництва. Найпростішою формою об'єднання, підкреслював Б. Мартос, є організація закупочних днів, коли всі товариства, об'єднавшись, приурочують свої замовлення до певного дня і передають їх обраній ними закупочній комісії, яка й закупує потрібні товари та розподіляє їх між замовниками.

Недоліком такої форми було те, що закупочна комісія не могла ні кредитуватись, ні укладати жодних угод. Тому, вважав Борис Мартос, більш зручною формою об'єднання є заснування на договірних основах товариства «на вірі», членами якого мали бути споживчі товариства. Таке товариство може укласти які завгодно договори, користуватись кредитом, може мати свої склади і взагалі являти собою досить потужну організацію. Хоча така форма має певні недоліки, погоджувався доповідач. Вона вимагає, щоби декілька кооперативів брали на себе повну відповідальність за справи товариства, чого не так легко досягнути. Крім того, траплялися випадки, коли влада не визнавала законними подібні товариства, не дозволяла проводити загальні збори. Адже чинний на той час статут споживчого товариства, ухвалений урядом у 1897 році, передбачав об'єднання у кооперативні організації окремих осіб, а не цілих товариств.

Б. М. Мартос привернув увагу учасників зборів до єдиної найбільш придатної форми об'єднання – спілки на основі статуту. На той час ще не було типового статуту спілки кооперативних товариств і при заснуванні такого об'єднання його статут потрібно було затверджувати у Міністерстві внутрішніх справ. Така процедура потребувала багато часу, однак спілка споживчих товариств мала суттєві переваги порівняно з іншими формами об'єднання. Вона могла об'єднувати не тільки торговельну діяльність споживчих товариств, а й усю їхню культурно-просвітницьку роботу. Водночас вступ до спілки нових товариств не повинен був викликати жодних формальних ускладнень, як і скликання загальних зборів. Таких спілок у Росії є вже декілька, наголошував Б. М. Мартос, і можна сподіватися, що й споживчим товариствам Полтавщини теж вдасться організувати схожу спілку. У будь-якому разі необхідно докласти всіх зусиль для здійснення цього, – наполягав він. Тимчасово ж, до затвердження статуту спілки, доповідач пропонував організувати або договірне товариство на вірі (як товариство з назвою «ПОЮР» – Товариство «Потребительских обществ юга России», що тоді вже діяло у Харкові), або споживче товариство для оптових закупок на підставі чинного тоді типового статуту споживчого товариства.

Учасники зборів, обмінявшись думками, ухвалили таку постанову: 1. Організувати статутну спілку споживчих товариств Полтавської губернії. Тимчасово, до затвердження статуту, організувати товариство гуртових закупок на підставі типового статуту (споживчого товариства. – прим. М. А.). 2. Запропонувати споживчим товариствам обрати на загальних зборах уповноважених для підписання проекту статуту. 3. Просити кооперативне відділення від імені споживчих товариств звернутися до земств про сприяння перед урядом щодо затвердження статуту спілки споживчих товариств Полтавської губернії.

Збори обрали редакційну комісію з підготовки статуту, до складу якої увійшов і Б. М. Мартос. Невдовзі статут було підготовлено (квітень-травень 1914 р.), і молодий кооперативний діяч продовжив брати дієву участь тепер уже в нарадах представників споживчих товариств Полтавської губернії з питань утворення спілки цих товариств. На нараді 13 квітня (ст. ст.) 1914 року, після обговорення питання про форми об'єднання споживчих товариств у Росії та за кордоном, її учасники висловились за необхідність організації Полтавської спілки споживчих товариств, а до затвердження статуту спілки створити товариство споживачів для спільних закупок на основі нормального взірцевого статуту споживчого товариства. Було внесено відповідні пункти в нормальний статут (зокрема, визначено розмір внесків – пайового 50 крб., вступного – 10 крб.), а потім його ухвалили передати на затвердження губернатору.

Наступна нарада, що відбулася 26 травня (ст. ст.) 1914 року, була присвячена обговоренню проекту статуту Полтавської спілки споживчих товариств.¹⁷ В її роботі брали участь представники 32-х споживчих товариств губернії, а також член бюро Московського союзу споживчих товариств В. Сандулов. У розпорядженні наради були статуту Московської, Варшавської та Пермської спілок споживчих товариств. Заслухавши доповідь правління кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства про переваги і недоліки чинних статутів спілок споживчих товариств, нарада поклала в основу подальших обговорень статут Варшавської споживспілки і з незначними змінами ухвалила як проект Полтавської спілки споживчих товариств. Прийнятий статут, після редагування і підписання його засновниками – представниками споживчих товариств, було спрямовано для затвердження в Міністерство внутрішніх справ.¹⁸

Зважаючи на вороже ставлення уряду до утворення різних спілок, ініціатори заснування Полтавської спілки споживчих товариств вирішили, як це було раніше запропоновано Б. М. Мартосом, спочатку створити об'єднання під назвою «Товариство гуртових закупок» (ТГЗ), статут якого можна було зареєструвати в Полтаві. Щоб приховати його спілкову форму, до товариства ввійшли, крім споживчих кооперативів, декілька фізичних осіб. Статут ТГЗ було зареєстровано в грудні 1914 року, але установчі збори товариства відбулися тільки за три місяці, 29 березня 1915-го, на їхньому вчасному проведенню перешкоджала війна.

На тих зборах Б. М. Мартос ознайомив присутніх із історією виникнення Товариства гуртових закупок та його завданнями. Він відзначив, що понад 70 споживчих товариств закупають для своїх крамниць товари в Полтаві, досягаючи чималого обороту, але діють при цьому розрізнено. Ці обставини створювали вигідні для оптовиків умови, перетворювали їх на господарів цін у межах місцевого ринку. Таке становище можна було змінити тільки завдяки об'єднанню закупок. Об'єднавшись, товариства стали б значною закупівельною силою, з якою оптовикам довелось б рахуватися. Борис Мартос, беручи до уваги досвід здійснення торговельних операцій існуючими на той час у світі спілками споживчих товариств, зупинився на можливих варіантах торгово-технологічних процесів Товариства гуртових закупок Полтавщини. У своїй доповіді він запропонував три види торговельних операцій для новостворюваного об'єднання споживчих товариств, а саме:

- 1) виписка товарів безпосередньо з фабрик і заводів великими партіями за попередніми замовленнями споживчих товариств;
- 2) комісійна закупка у місцевих фірм;
- 3) організація власного оптового складу.

Учасники зборів значну увагу приділили питанню відкриття власного складу Товариства гуртових закупок, який би міг найбільш повно задовольнити потреби споживчих товариств. Проте налагодження оптової торгівлі через власний склад вимагало значних коштів. Тому збори визнали за доцільне організувати роботу такого складу з обережністю, дотримуючись поступовості у нарощуванні його операцій. На початковому етапі діяльності об'єднання було визнано за доцільне широко використовувати виписку товарів у постачальників великими партіями тільки за попередніми замовленнями споживчих товариств.

Борис Мартос виступив також із доповіддю про формування коштів ТГЗ. Заслухавши доповідь, збори рекомендували правлінню створюваного об'єднання брати позики у приватних осіб і в кредитних установах на суму, дозволена статутом. Споживчі товариства, які увійшли до об'єднання, звернулися до кредитних товариств, земських кас дрібного кредиту і в повітові земства з клопотанням про відкриття кредиту, щоб була можливість усі свої операції здійснювати за готівку.

Збори підтримали пропозицію Дмитра Шульги (у недалекому майбутньому першого голови правління Полтавської спілки споживчих товариств) звернутися до всіх

кооператорів Полтавської губернії із закликом вступати в об'єднання, що утворюється, а також просити інспектора кооперації Б. М. Мартоса скликати інструкторську нараду для ознайомлення з утвореною організацією та її завданнями.

Установчі збори обрали правління Товариства гуртових закупок і ревізійну комісію. До її складу було обрано Бориса Мартоса.¹⁹

Ознайомлення з матеріалами установчих зборів Полтавського товариства гуртових закупок, одного з перших таких об'єднань в Україні, дає підстави стверджувати, що земський інспектор кооперації Борис Миколайович Мартос був чи не найдієвішим учасником цих зборів і взагалі підготовчої роботи до заснування в Полтаві спілки споживчих товариств. Він доклав багато зусиль для утворення Товариства гуртових закупок, яке розпочало свою торговельну діяльність у травні 1915 року, а потім (в лютому 1916 року) реорганізувалося в Полтавську спілку споживчих товариств.

Б. М. Мартос брав участь у статистичних обстеженнях кооперативів та підготовці огляду про споживчі товариства Полтавщини.²⁰ «Огляд» містив 11 розділів і додатки, зокрема: дані про кількість споживчих товариств і кількість пайовиків, розмір пайових внесків, пайового та інших капіталів, обороти і прибутки, внутрішнє життя кооперативів, їхній взаємозв'язок та ін. Важливо й те, що в огляді було представлено фотографії кооперативних закладів, серед яких був і новозбудований згаданий вище Народний дім у Старих Санжарах. У додатках огляду було згруповано баланси споживчих товариств окремих повітів, а також список усіх споживчих товариств, що виникли за двадцять років – від 1895 до 1 липня 1915 року (існуючих і тих, що закрилися), із зазначенням року відкриття, поштової та залізничної адреси.

У передмові до цього змістовного історико-статистичного огляду Б. М. Мартос називає його нарисом і зазначає, що видання є результатом обстеження споживчих товариств Полтавської губернії, здійсненого в 1914 році, за програмою, схваленою на нараді інструкторів-кооператорів краю. Зведення про стан споживчих товариств, повідомляє Борис Миколайович, збирали інструктори не за допомогою анкет, а безпосереднім обстеженням на місцях. Відповідно, зібраний матеріал виявився настільки цінним, що виникла думка опрацювати його таким чином, щоб „Огляд” не тільки міг бути запропонований увазі інструкторів та інших осіб, які цікавляться кооперативним рухом, але й щоб керівники наших кооперативів змогли побачити причини слабкого їхнього розвитку, наголошував Б. Мартос. Тому „Огляду” було надано загальнодоступну форму викладу, введено в його текст пояснення, які розкривають значення числових даних, вміщених у таблицях. Проте, попереджав кооперативний діяч, при користуванні матеріалами „Огляду” потрібно пам'ятати, що кожен місяць пов'язаний із внесенням коректив для споживчих товариств, оскільки через брак робочих сил товариства закриваються десятками, але водночас, протидіючи непомірно зростаючій дорожнечі, населення поспішає організувати десятки нових.

Борис Миколайович Мартос приділяв увагу й розвитку кредитної кооперації в губернії. Як відомо, перше в Україні ощадно-позичкове товариство було засноване у м. Гадячі на Полтавщині (1869 р.). У Полтавській губернії виникло й одне з перших в Україні сільське ощадно-позичкове кооперативне товариство (1871 р.) – у с. Сокиринці Прилуцького повіту (тепер Чернігівська обл.). У 1895 році в с. Іванківці Прилуцького повіту з'явилося й перше в усій Російській імперії кредитне товариство на зразок німецького – Райфайзенівського.²¹ На час призначення Б. М. Мартоса інспектором кооперації губернського земства на Полтавщині функціонувало 229 кредитних і 73 ощадно-позичкових товариств (станом на 1 січня 1914 р.). Населення Полтавщини оцінило значення кооперативного кредиту, проте виникла потреба у керівному органі цієї кооперації.

Б. М. Мартос добре усвідомлював необхідність заснування губернської та повітових спілок кредитної кооперації, неодноразово виступав із цього приводу на нарадах представників кооперативних установ і земств. Так, він керував спільними нарадами

представників кредитних товариств Роменського, Лохвицького і Гадяцького повітів – засновників Роменської спілки закладів дрібного кредиту, що відбулися 30 квітня і 6 травня 1915 р. На його пропозицію було обрано особливу підготовчу комісію, якій доручили звернутися до всіх кредитних кооперативів Роменського та сусідніх із ним повітів із пропозицією скликати загальні збори і розглянути на них питання щодо вступу в члени новостворюваної спілки. Цій же комісії за участю Бориса Мартоса було доручено виробити правила про вкладні і позичкові операції та щодо посередницької діяльності союзу, а також підготувати доповідь установчим зборам – щоб, як тільки отримають офіційне повідомлення про затвердження статуту, відразу ж можна було скликати ці збори і негайно розпочати роботу спілки.²²

Зважаючи на те, що у кредитній кооперації тоді виявився надлишок коштів, нарада запропонувала товариствам головну увагу звернути на посередництво у придбанні необхідних у селянських господарствах машин і знаряддя, на участь у збуті сільськогосподарських продуктів. Передбачалося, що якщо повідомлення про затвердження статуту спілки надійде найближчими місяцями, тобто влітку 1915 року, то завдяки здійсненим підготовчим заходам Роменська спілка вже восени зможе розпочати фінансово-господарську діяльність та зайнятися поставками продукції для армії.

Заслуговує на увагу інформація про участь Б. Мартоса в урочистому засіданні кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства 8 листопада 1915 року, що відбулося з нагоди п'ятдесятиліття кооперативного руху в Росії. Засідання відбувалося в залі Полтавської губернської управи. З'явилася пропозиція Б. Мартоса головою засідання обрати Ю. Соколовського, голову кооперативного відділення Полтавського товариства сільського господарства. Учасники зібрання заслухали повідомлення про розвиток різних видів кооперації в Росії та Полтавській губернії зокрема, про заснування спілок кооперативних товариств, про недоліки в кооперативному русі, про відсутність необхідної законодавчої бази. Ю. Соколовський наголосив, що кооперація має міцний фундамент і стіни, але в неї немає даху. До неї ставляться з певною підозрою. Тому потрібен закон про кооперативні установи.

Борис Мартос у своєму виступі наголосив, що кооперація проникла в народ і стала селянською. Сила її збільшується з кожним днем, і завдання її теж ускладнюються. Далі він охарактеризував шлях розвитку кооперації, акцентувавши увагу на трьох важливих моментах, а саме:

1. «Запозичена» 50 років тому з-за кордону в Росію і будучи спочатку тільки предметом захоплення ідеалістів, кооперація на сьогодні глибоко проникла в народні маси і набула особливого значення в народногосподарському житті.

2. Тривалий час кооперативний рух розвивався за ініціативою з центру і під керівництвом центру і до 50-літнього свого ювілею перейшов на нову стадію розвитку, якій притаманна широко розвинена свобода діяльності на місцях, що виражається у створенні самостійних об'єднань.

3. Створення потужних кооперативних організацій на місцях дає можливість нашій кооперації приступити до виконання важливого завдання, яке на сьогодні стало актуальним і вимагає вирішення: сприяти розвитку продуктивних сил країни організацією переробки сировини на місцях з метою звільнення від чужих ринків.²³

На цьому засіданні інструктором кооперації М. Токаревським було внесено пропозицію відкрити в Полтаві кооперативну школу.²⁴

У діяльність кооперативних організацій чимало коректив вносила Перша світова війна. Складно було працювати в умовах зростання цін на товари, знецінення грошей, товарного дефіциту. У той же час населення, шукаючи способу вирішення цих проблем у кооперації, засновувало нові споживчі товариства.

В умовах війни потрібно було відповідно перебудовувати діяльність кооперативних організацій, використовувати їхній потенціал для забезпечення армії необхідною

продукцією. Питаннями постачання армії доводилось займатись і Борису Миколайовичу Мартосу. Він був учасником нарад, присвячених проблемам постачання армії предметами спорядження і продовольства, поліпшення умов життя населення, що погіршувалися внаслідок дорожнечі предметів першої необхідності. На одну з таких нарад, яка відбулася при Полтавській губернській управі 12 липня 1915 року, було запрошено більше від ста представників кредитних, ошадно-позичкових і споживчих кооперативів краю. Учасники наради обмірковували, які предмети могли би постачати армії кооперативи, де брати кошти для закупки товарів, як зберігати заготовлену для армії продукцію, якою має бути взаємодія між кооперативами різних видів та які завдання мають взяти на себе кооперативи щодо постачання населення необхідними товарами.²⁵

Виступаючи на нараді, Б. М. Мартос звернув увагу на декілька аспектів. Зокрема, він зазначив, що треба говорити не тільки про кількість і різноманітність продуктів та інших предметів, що будуть постачатись армії, а й про їхню якість. Він також наголосив, що війна «вирвала» з персоналу кооперативів багатьох кваліфікованих працівників і кооперативи опинилися в тяжкому становищі. Тому слід особливо докладно з'ясовувати, яку саме продукцію кожний кооператив може постачати, не ризикуючи зазнати збитків.²⁶

Доповідач давав корисні поради щодо організації закупки продукції, рекомендував кооперативам об'єднуватися задля скорочення витрат і затрат праці, спільно використовувати складські амбари земства. Об'єднання кооперативів є важливим засобом й у боротьбі зі скупниками продукції. Цитуючи одного з учасників наради, Б. Мартос наголосив, що скупник – другий ворог у цій війні, і з ним треба боротися з не меншою наполегливістю, ніж бореться з ворогом наша доблесна армія. Кооперація вже виступає як сила, на яку держава може спертися, не побоюючись жодних зловживань, стверджував Борис Миколайович.

Беручи до уваги пропозиції Б. Мартоса, нарада визнала бажаним здійснювати постачання необхідної для армії продукції, використовуючи для цього вільні обігові кошти кооперативів. З метою налагодження успішного постачання армії нарада рекомендувала об'єднати зусилля кооперативних товариств із урахуванням їхньої прилеглисті до залізничних станцій. Борис Миколайович привернув увагу учасників наради до ще одного важливого питання – дорожнечі шкіряного товару і постачання армії взуттям, що у період війни мало неабияке значення. Він запропонував звернутися до головного управління землеустрою і землеробства з клопотанням, щоб шкіряне виробництво було визнано державною справою і передане в руки кооперації, або у відання громадських організацій.²⁷

Учасники наради неодноразово поверталися до питання про залучення кооперативів до постачання в армію спорядження, про здійснення кооперативами закупок худоби та боротьбу з дорожнечею. Кредитним кооперативам і земським касамам було рекомендовано надавати фінансову підтримку споживчим товариствам. З метою здійснення закупок необхідних товарів великими партіями та для вивчення місць та умов таких закупок в одній із резолюцій наради визнано за бажане, щоб кредитні і споживчі кооперативи вступали членами в Полтавське товариство гуртових закупок, яке в той час активно розгортало свою діяльність – завдяки турботі інспектора кооперації Бориса Мартоса і правління цієї новоствореної організації.

Ще один із напрямів діяльності Б. М. Мартоса на Полтавщині – це підготовка кадрів для кооперативних установ, організація курсів та участь у їх проведенні. У зв'язку з війною чимало кооперативів залишилися без своїх керівників і бухгалтерів. Недостатній рівень кооперативного виховання членів молоді, ще не зміцнілої сільської кооперації, торговий і економічний хаос у країні, спричинений війною, згубно впливали на розвиток кооперації. Все це й спонукало кооперативне відділення при Полтавському товаристві сільського господарства влаштувати курси для працівників кредитних і споживчих товариств із рахівництва і з питань організації та практики діяльності цих товариств. Перші курси тривали з 1 по 20 лютого 1915 року. Як зазначалось у звіті про

цей захід, склад курсистів був вдалим і робота на курсах посувалася успішно. Учасникам курсів було видано відповідні посвідчення і надано безкоштовно необхідні навчальні посібники. Одним із лекторів курсів був інспектор кооперації при Полтавській губернській управі Б. М. Мартос. Він викладав на них рахівництво споживчих товариств.²⁸

Завдяки заходам Полтавського губернського земства, кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства, наполегливій праці інспектора кооперації Б. Мартоса та лідера Полтавської спілки споживчих товариств Д. Шульги, інших діячів кооперативний рух на Полтавщині в той час розвивався досить успішно. За 1912–1916 роки кількість споживчих товариств збільшилася з 340 до 673, а чисельність пайовиків за цей період зросла майже на 100 тисяч і досягла наприкінці 1916 року 135,3 тисячі. У середньому товарообіг одного споживчого товариства збільшився з 10,7 тис. крб. (у 1912 р.) до 54 тис. (у 1916 р.). Реалізація товарів на одного пайовика в 1916 році досягла 269 крб. (у середньому по губерніях України цей показник дорівнював 247 крб.).²⁹

За активної участі Б. М. Мартоса споживчі товариства Полтавщини заснували своє об'єднання – Полтавську спілку споживчих товариств – першу таку губернську спілку в Україні, яка досягла вагомих результатів у господарській і культурно-просвітницькій діяльності. За неповні перші два роки свого існування вона об'єднала 748 кооперативів губернії. Значно зросли обсяги постачання спілкою товарів споживчим товариствам. Якщо загальний оптовий товарообіг Полтавського товариства гуртових закупок у 1915 році складав 272,9 тис. крб., то в 1916-му обсяг обігу новоствореної Полтавської спілки збільшився до 1 млн. крб., а в 1917 р. – до 2,4 млн. крб.³⁰

У ті роки Б. М. Мартос по праву здобуває собі славу в кооперативних колах цілої України, набуває досвіду для виконання складних завдань у кооперації та державному будівництві, у науково-педагогічній та громадській роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада: Українська Вільна Академія Наук, 1977. – С. 10.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – С. 217-218.
3. Качор А. Борис Мартос... – С. 17.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху... – С. 217.
5. Там само. – С. 256.
6. Мартос Б. Заснування Української Господарської Академії / Б. Мартос // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1952. Том III. – Нью-Йорк, 1972. – С. 103-104.
7. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА / Б. Мартос // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1952. Том III. – Нью-Йорк, 1972. – С. 65–66.
8. Там само. – С. 62.
9. Витанович І. Історія українського кооперативного руху... – С. 218.
10. Там само. – С. 218.
11. Там само. – С. 218–219.
12. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1915. – № 26. – С. 602.
13. Борис Мартос (Автобіографія) // Вільна Україна. – Нью-Йорк. – 1970. – С. 13–14.
14. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Б. Мартос // Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221.
15. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 11. – С. 348.
16. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 12. – С. 379–381.
17. Скрынников Н. Объединение потребительных о-вы Полтавской губ. / Н. Скрынников // Хуторянин. – 1914. – № 24. – С. 707–708.

-
18. Там само. – С. 707.
  19. Ю. К. Полтавское общество потребителей, учрежденное для оптовых закупок / Хуторянин. – 1915. – № 26. – С. 602–604.
  20. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава. – 1915.
  21. Пажитков К. Історія світової кооперації / К. Пажитков. – Київ: Книгоспілка, 1928. – С. 217.
  22. Совещание учредителей Роменского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. 1915. – № 22. – С. 519–520.
  23. С. М. Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин, 1915. – № 47. – С. 983–989.
  24. С. М. Торжественное заседание кооперативного отделения Полтавского общества сельского хозяйства // Хуторянин. – 1915. – № 49. – С. 1008–1009.
  25. Мазлах С. Совещание представителей кооперативов при Полтавской губернской управе / С. Мазлах // Хуторянин. – 1915. – № 30–31. – С. 676.
  26. Там само. – С. 678.
  27. Там само. – С. 679.
  28. Курсы по кооперации // Хуторянин. – 1915. – № 10. – С. 243.
  29. Стопневич Б. Споживча кооперація на Україні. (Спроба історико-статистичного начерку) / Б. Стопневич. – Полтава: Видання Полтавської спілки споживчих товариств, 1919. Десять років існування Полтавської Райспілки. 1915–1925 (з нагоди ювілею). – Полтава, 1926.

Орлевич І.

ГАЛИЦЬКЕ РУСОФІЛЬСТВО ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено діяльність галицьких русофілів під час Першої світової війни, а головно їхніх товариств, проаналізовано їхні позиції щодо російської влади, співпрацю у релігійній та культурно-просвітній сферах. Русофільський рух, який до війни поділявся на старо і новокурсників, об'єднався довкола політичного органу новокурсників – Рускої Народної Організації.

Ключові слова: русофільські товариства, греко-католицизм, православ'я, Перша світова війна, Галичина.

Orlevych I.

THE GALICIAN RUSSOPHILES DURING THE FIRST WORLD WAR

In this research is found out the activity of the Galician Russophiles during the First World War, especially the activity of their societies, the position of the Russophiles to the Russian government, their cooperation in the religion and cultural-educational spheres. Before the war the Russophile movement was divided into the oldcourses (starocursnyky) and newcourses (novocursnyky), and during the war they consolidated around the newcourses political organ "The Ruthenian people's organization" (Rus'ka Narodna Organizacija).

Key words: Russophiles, greko-catholicism, orthodoxy, First world war, Galicia.

Одним із головних інструментаріїв русофільського руху в Галичині були русофільські товариства – Ставропігійський Інститут, Народний дім, Товариство ім. М. Качковського та ін. Статутні засади русофільських товариств передбачали лише культурно-просвітню діяльність. Одним із основних напрямів їхньої діяльності була видавнича сфера. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у їхніх виданнях все більше використовувалась російська мова, на що влада реагувала відмовою у наданні державних субсидій на видавничу діяльність, накладенням штрафів на керівників та діячів товариств і т. п.

Мета статті – дослідити ідеологічні орієнтири галицьких русофілів під час Першої світової війни, діяльність їхніх товариств, співпрацю з російською владою. Історію галицького русофільства під час Першої світової війни досліджували історик-русофіл, учасник цих подій – В. Ваврик¹, з істориків українського національно-демократичного табору – К. Левицький², І. Крип'якевич (Іван Петрович)³, із сучасних вітчизняних істориків – С. Макарчук⁴. Проблема галицького русофільства стала предметом зацікавлення зарубіжних російських і німецьких дослідників: Н. Пашаєвої⁵, І. Міхутіної⁶, А. Бахтуріної⁷, В. Вендланд⁸.

Для поширення і зміцнення проголошеної ідеї спільного історичного і культурного минулого Східної Галичини з Росією русофіли пропагували православ'я. Активними пропагандистами православ'я серед русофільських діячів були Д. Марков, О. Геровський,

В. Дудикевич та ін. Знаковою подією в історії галицького православ'я став мітинг у Почаєві 1911 р., учасники якого закликали розгорнути кампанію систематичного навернення на православ'я австрійських русинів. Мітинг був організований головою Петербурзького Галицько-руського товариства Володимиром Бобринським. Із галичан були присутні: Д. Вергун, Д. Марков, В. Дудикевич, М. Глушкевич, І. Гриневецкий та ін⁹. Такого ж характеру мітинг відбувся у вересні 1912 р. у Холмі, на якому були присутні два російські ієрархи: єпископ Євлогій з Холма і єпископ Антоній з Волині¹⁰. З 1911 р. у Галичині почали з'являтися православні місіонери. Одним із перших був Ігнатій Гудима, який співпрацював із Товариством ім. М. Качковського. Публікації антиунійного характеру у «Прикарпатській Русі» – видавничому органі русофілів-новокурсників – призвели до того, що 21 липня 1914 р. греко-католицька митрополічна консисторія видала заборону читати і передплачувати газету «Прикарпатская Русь», а для священників під загрозою суспензії – «щоб того часопису як ворожого для найважливішого добра нашого, яким є віра католицька, не тримали і не читали»¹¹.

Видання та поширення російських видань, пропаганда православ'я, політичний процес С. Бендасюка* призвели до того, що австрійська влада призупинила діяльність русофільських товариств напередодні Першої світової війни. Ще до завершення політичного процесу С. Бендасюка русофіли-старокурсники занепокоїлися, що уряд може закрити всі «русско-народні» товариства: «Зь огляду на то, що народне життя сходиться виключно въ обществахъ, розв'язанье русско-народныхъ обществъ ровнялося бы убитью цѣлой нашей партіи»¹². 19 червня 1914 р. вони відправили депутацію до уряду, до складу якої входили керівництво Народного дому, Ставропігійського інституту, Товариства ім. М. Качковського і організації «Русско-народної партії», у складі о. І. Костецького, о. І. Давидовича, д-ра Л. А. Павенцького і д-ра Ф. С. Заяця. Вони наголосили, що сповідають ідеї «культурного єдинства всего русского народа», висловили відданість «цесарю, династії и державѣ и его привязанность къ греко-католицькой церкви». Депутація була прийнята прихильно, у її членів склалося враження, що їхні вимоги будуть виконані¹³. Однак сподівання були марними, діяльність русофільських товариств була призупинена. Боячись політичних репресій із боку австрійської влади, багато русофілів покинули Галичину, але продовжували свою діяльність за її межами.

29 липня 1914 р. у Києві з ініціативи проживаючого там галичанина Ю. Яворського було створено «Карпато-русскій освободительный комітет» (далі – КРОК), до складу керівництва увійшли Ю. Яворський, С. Лабенський – редактор «Прикарпатської Русі», члени Народного Союзу (керівний орган «Русскої Народної Організації» партії новокурсників)¹⁴: адвокат М. Глушкевич, М. Сохоцький, Ю. Секало. Завданням КРОКу було інформувати суспільність і російську армію про тогочасний національно-культурний і політичний стан «карпато-руського» народу, турбуватися про військових біженців і полонених із Галичини. У випадку окупації східної частини Галичини російськими військами КРОК мав перенестися до Львова і передати повноваження «Народному Союзу» Галицької Русі, що згодом і відбулося. 29 липня КРОК видав відозву до «Багато-страдального Русского народу Галицької землі»¹⁵, в якій йшлося про приєднання Східної Галичини до Росії та перехід на православ'я як відновлення історичної справедливості. 5 серпня 1914 р. КРОК видав відозву «Къ русскому народу въ Австрії» із закликом до галичан зустрічати російську армію: «Не перерывая молитву, бери крестъ и хоругвы и съ торжественнымъ пеніем молитвы «С нами Богъ!» встрѣчай Православное русское воинство, которое несетъ тебя не только широкій просторъ земли и хлѣбъ для утоленія голода телеснаго, но несетъ тебе также твое незапятнанное имя Руси, несетъ тебе православную веру твоихъ предковъ»¹⁶.

З приходом до Львова російських військ діяльність русофілів відновилися**. Група В. Дудикевича запропонувала росіянам заходи боротьби з українством та відповідною течією в греко-католицькій церкві. 1 вересня 1914 р. він підготував пропозиції про

бажаний устрій у Галичині, за яким усі священники-єзуїти та василіани мали бути вигнані з краю. Російська влада мала невпинно пропагувати ідею приєднання уніатів до православ'я, а перенесення адміністративної столиці до Галича мало означати, що Львову як митрополічій столиці усіх греко-католиків не встояти¹⁷. 5 (18) вересня 1914 р. В. Дудикевич зібрав «передових руских жителів города Львова» для обговорення ситуації, що склалася. Було прийнято рішення скерувати делегацію до Георгія Бобринського, призначеного військовим генерал-губернатором Галичини, який приїхав до Львова, щоб висловити імператору Миколі «...отъ имени Червонной Руси глубочайшей благодарности за ее освобождение и присоединении къ державной Руси и завершение такимъ образомъ собиранія русской земли, ее верноподданническихъ чувствъ, пламенной любви и беззаветной преданности ее населенія, принять посильное участие въ общенародной культурной работѣ объединенной Руси»¹⁸. Імператор відповів подякою депутатам «русских» організацій Галиції, і зазначив, що «вся Россія радуется совершающемуся воссоединенію съ дорогою каждому русскому древнею Червонною Русью»¹⁹. До складу делегації увійшли представники всіх «русских – центральных, областных, общенародных культурных, просветительных и экономических обществ и учреждений». 9 (22) вересня 1914 р. делегацію прийняв губернатор. Приблизно в цей період у Петербурзі на аудієнції був В. Дудикевич. Імператор цікавився справами в Галичині і побажав Дудикевичу успіху у його діяльності²⁰.

«Народний Совѣтъ», керівний орган «Русскої Народної Організації»²¹, відновив свою діяльність. 9 (22) вересня 1914 р. відбулося його засідання під головуванням В. Дудикевича, його заступником обрали І. Добрянського, секретарем М. Сохоцького. До складу увійшли: Л. Алексевич, М. Гнатишак, М. Глушкевич, І. Давидович, І. Завадовський, В. Колдра, о. І. Костецький, Р. Красицький, С. Лабенський, В. Лагола, Е. Лужецький, Ю. Луцик, Д. Марков, М. Пакиж, В. Сваричевський, Ф. Свистун, Ю. Сікало, М. Третьак, К. Биховський, З. Филиповський, Ю. Яворський. З приходом російської влади обидві групи русофілів одноставно підтримали російську владу. До складу «Народного Совіта» увійшов старокурсник о. І. Костецький. Русофільський рух очолив В. Дудикевич.

Ідеологія новокурсного руху*** базувалась на визнанні національної і культурної єдності всього «русского» народу. Всю Прикарпатську Русь – Галичину, Буковину і Угорську Русь – в національному і культурному відношенні вони вважали складовою частиною «русского мира». Русофіли-новокурсники вважали доцільним вживання у народно-просвітницькій діяльності місцевого діалекту «русскої» мови (тобто української), а запорукою успішного розвитку «русского» народу в межах Австрії – його «пріобщеніє к общерусской культурі»²².

Русофіли вважали українську культуру не самодостатньою (відставання української професійної культури і літератури визнавали і в українофільському середовищі), і усвідомлювали, що галичани навіть у з'єднанні з малоросами, перебуваючи на нижчому щаблі соціально-культурного розвитку порівняно зі своїми недружніми польськими сусідами чи іншими конфронтуючими народами, не в силі подолати витворений історією розрив і приречені на ще більше відставання²³, а ознаку самостійної нації, на їхню думку, потрібно доводити в першу чергу оригінальними творчими досягненнями в культурно-національному відношенні. Доки цього не має, «общерусская» національна ідея матиме широкі можливості²⁴. Тому з метою протистояння колонізаційним впливам та відмежуванням від інших конфронтуючих народів вони проголошували свою культурну спорідненість із Росією, та обговорювали спільне історичне минуле²⁵. Будь-які інші орієнтири, на думку лідера новокурсного русофільського руху В. Дудикевича, – це «безусловное служеніє Риму, то-єсть католичеству, правительству и западной цивилизації», а це «нам загрожує небезпекою перестати бути «русскими» і зробитися поляками, а вже потім, разом з ними, звичайно німцями»²⁶, тобто стати частиною іншої цивілізації.

Під час Першої світової війни ідеологічні орієнтири русофілів набули окресленого політичного звучання – державність і державну приналежність галичан (галицько-руських і малоросів) русофіли-новокурсники визначили термінами «Росія» і «російський». Терміни «Русь» і «русский» служили для визначення нації і національної приналежності, поняття «білоруський», «великоруський» і «малоруський» – основних національних різновидів (народів)²⁷. Відповідно до цих ідеологічних установок русофіли здійснювали свою політичну діяльність і складали свої політичні документи (відозви, меморандуми та ін.). Змін у політичній долі Галицької Русі вони очікували лише від державної Росії. Цим пояснювалась участь «галицько-руської молоді в добровольчих отрядах», щоб таким чином вибороти для себе право стати майбутніми громадянами вільної Росії²⁸.

Консервативність, прив'язаність до середньовічних релігійних, культурних і політичних традицій перешкоджали русофілам сприймати нові віяння часу і обрати модель модерного націотворення подібно до моделі народоців.

Російська влада відновила діяльність русофільських товариств, заборонених австрійською владою²⁹. Управління Народним домом перейшло до нечисельних членів Управляючого Совіта (керівний орган Народного дому), які залишились у Львові до липня 1915 р. 24 жовтня 1914 р. відбулася формальна передача русофілам майна Народного дому російською владою. З боку російського були присутні шталмейстер Д. Чихачов і колишній австрійський львівський староста Свитанський³⁰. Як знак лояльності до російської влади Управляючий Совіт на чолі з І. Костецьким передав обидві свої церкви (Преображенську та Зачатіївську) Народному дому для православного богослуження. Натомість вони отримали весь інвентар української гімназії для створення на її місці «первой русской гимназии». У заяві на ім'я генерал-губернатора Георгія Бобринського члени «Совѣта» наголошували, що ще у листопаді 1914 р. запрошували православного митрополита Євлогія під час його приїзду до Львова відслужити богослуження в Преображенській церкві, а тепер надають Преображенську церкву загалом для православних богослужень. «Совѣт» повідомляв, що прийняв рішення віддати і Зачатіївську церкву та звернувся до архієпископа Євлогія призначити російського православного священника. Звернення підписали І. Костецький як голова Народного дома, та Ю. Луцик як секретар³¹. Керівництву Народного дому частково вдалося відновити діяльність бібліотеки, бурси, музею. На засіданні правління 14 (27) листопада 1914 р. ухвалено збирати пам'ятки для музею Інституту³². А «Русский Народний Совіт» доручив Народному дому організувати музей визволення, який би містив пам'ятки і предмети, що стосуються «визвольної» війни 1914 р.³³

Ставропігійський Інститут із початком Першої світової війни діяв у звичному режимі аж до червня 1915 р. Працювали друкарня, книжковий магазин, за винятком бурси, приміщення якої австрійська влада реквізувала під лікарню (Пізніше російські війська відкрили в її приміщенні притулок для дітей, батьків яких було заарештовано або які загинули на війні.) У друкарні Ставропігії друкували газети «Прикарпатская Русь», «Голос народа», навіть черговий випуск «Временника» на 1915 р., хоч і в скороченому варіанті, вийшов восени 1914 р.³⁴ На загальних зборах проголосили «апостазію» (відречення) Ставропігії від католицизму та направили чолобитну до царя Миколи II³⁵.

13 січня 1915 р. відновлено діяльність «русского Учительского Союза», який очолив о. І. Костецький, що до війни належав до партії новокурсників. Товариство вирішило клопотати про відкриття у своєму підпорядкуванні двох приватних вчительських семінарій, чоловічої та жіночої, з гуртожитками. Першим почесним членом обрали графа В. А. Бобринського,³⁶ завдяки йому, як зазначала «Прикарпатская Русь», вдалося «значительно ослабить тлетворный натискъ правительственной австрійско-мазепинской школы и воспитать хоть часть нашей молодежи въ русскомъ духѣ»³⁷. 24 січня 1915 р. відновлено діяльність «Русского казина» і перейменовано на «Русское общественное Собрание», котре очолив В. Добрянський³⁸.

Російська влада призупинила роботу всієї української системи шкільництва, видавництва, друкарень, бібліотек, книжкових магазинів, клубів «Просвіти» і багатьох кооперативів. Політика російської адміністрації в Галичині вирізнялась прямолінійністю. Генерал-губернатор Г. А. Бобринський виходив із положення, що в цих землях корінне населення завжди було «русским» і тому устрійство «должно быть основано на русских началах», незважаючи на наявність серед галичан українофілів³⁹. Лідер русофілів-новокурсників В. Дудикевич заявляв, що російський уряд «не стерпить ніякого сепаратизму і здавить все, що би могло вказувати на старання сепаратизму: один народ – уся велика Русь...»⁴⁰. 27 вересня 1914 р. був виданий циркуляр «Про школи і товариства», який передбачав закриття всіх середніх, нижчих і вищих учбових закладів, а питання про відновлення занять залежало від благонадійності вчителів⁴¹. 6 вересня 1914 р. закрито товариство «Просвіта», 22 вересня – книгарню НТШ, 18 вересня Г. Бобринський наказав закрити усі українські періодичні видання⁴².

На початках генерал-губернаторства Бобринського русофіли мали певний вплив і займали кілька урядових місць. При генерал-губернаторі чиновниками для спеціальних доручень стали М. Глушкевич та С. Лабенський, на цензурі спеціалізувався І. Завадовський. Генерал-губернатор закликав русофілів проводити більш помірковану політику, але вони всупереч його побажанням разом з Євлогієм і В. Бобринським почали впроваджувати нетактовну політику щодо греко-католицької церкви. РНС надіслав ряд меморіалів до Петербурга з критикою місцевої влади. Один меморіал доводжував, щоб русофілам дати повноту влади у галицькій адміністрації, інший – пропонував проект налагодження шкільництва за допомогою русофільських товариств. Русофіли зводили порахунки між собою⁴³. Газета «Львовское военное слово», що спочатку друкувалася в Ставропігійській друкарні, не без втручання і перешкод з боку В. Дудикевича, переорієнтувалася на друкарню Айхельберга⁴⁴. В січні 1915 р. було заборонено «Прикарпатській Русі» друкувати вступні статті і фейлетони⁴⁵. Плануючи реформувати судову систему, російська влада в особі міністра іноземних справ як кандидатуру на посаду голови Вищого суду розглядала В. Дудикевича, але метою цього задуму було не бажання дати галичанам справедливий суд, а обмежити політичну активність місцевої русофільської інтелігенції, зокрема її лідера В. Дудикевича⁴⁶.

Політика російського уряду в Галичині мала суперечливий і непослідовний характер, що викликало незадоволення керівників-русофілів, які виявилися більш послідовними прихильниками проросійської і антипольської політики, ніж російська адміністрація⁴⁷, і сподівалися на активне залучення до управління краєм.

Православ'я було одним із основних чинників, який російська влада активно використала у своїй зовнішній політиці. «Православна» основа російської зовнішньої доктрини, зведення її до рівня офіційної політики перетворили релігійно-конфесійну сферу в суто політичну⁴⁸. Проголошення лідерами русофільських товариств лише культурної єдності з Росією в умовах перебування в складі Австро-Угорської імперії переросло в політичне із зміною політичної ситуації, а декларована австрійській владі вірність унії та греко-католицькому обряду – у підтримку російського православ'я. Про це заявив голова «Русского Народного Совета» В. Дудикевич під час відвідин православним єпископом Євлогієм Галичини у листопаді 1914 р. (спочатку він побував у Бродах, а пізніше – у Львові). В. Дудикевич запевнив архієпископа в тому, що «галицко-русскій народъ всегда считалъ себя въ душѣ православнимъ, такъ какъ унія никогда имъ сознательно признана и принята не была». До складу депутації, що відвідала архієпископа, входили обидва заступники В. Дудикевича – І. Добрянський та М. Глушкевич, від Ставропігійського Інституту – М. Сивуляк, від Народного дому – о. І. Костецький, від Товариства ім. М. Качковського – Ф. Свистун, від Народної контори – завідувач Г. Малець, від галицко-руської друкарні - львівський кореспондент С. Лабенський та редактор «Прикарпатської Русі» Ю. Яворський⁴⁹.

Призначений російською владою церковним зверхником єпископ Євлогій виступив у Преображенській церкві з закликом переходити на православ'я. Це обурило греко-католицьких священників, і вони звернулися до єпископа з відкритим листом, у якому назвали перехід на православ'я великим гріхом. Така позиція пригальмувала активні дії русофільського керівництва «Народного дому» у підтримці православ'я. На засіданні керуючої ради 27 березня (9 квітня) 1915 р. було ухвалено дозволити греко-католикові о. Івану Мереті служити Службу Божу в Зачатіївській церкві по вул. Зиблікевича, 30, а в протоколі від 4 (17) квітня 1915 р. зазначалося, що греко-католицькі священники надалі служитимуть у Зачатіївській церкві без перешкод⁵⁰.

Демонстрація російською владою своїх культурних завоювань у Галичині – відкриття читалень, виставок, курсів, товариств та ін., супроводжувалася церемоніалом – за обов'язкової присутності духовенства, представників російської політичної влади та галицької русофільської суспільності, об'єднаної «Русским Народним Советом», а розпочиналася літургією. 6 (19) грудня 1914 р. у Львові урочисто відсвяткували іменини російського імператора Миколи. В Успенській церкві літургію відслужив настоятель посольської церкви в Константинополі архімандрит Ювеналій з о. М. Стельмашенським, директором гімназії в Києві, та о. М. Митроцьким, членом Державної Думи. На богослужінні були присутні архієпископ Євлогій, помічник генерал-губернатора, святи його величності генерал-майор А. Половцев, генерал від інфантерії Л. Артамонов, градоначальник А. Скалон, члени Державної Думи гр. В. А. Бобринський і Д. Чихачев, члени «Русского Народного Совета» з головою В. Дудинкевичем. Владика здійснив чин освячення «русської» їдальні і дитячого притулку в головному будинку Народного дому. Завершилась церемонія виконанням російського національного гімну⁵¹.

Церкви, в яких російська влада могла відправляти православні богослужіння, належали русофільським товариствам (Ставропігійський Інститут мав право патронату над Успенською церквою, а Народний дім – над Преображенською і Зачатієвською церквами). 7 грудня 1914 р. в Преображенській церкві архієпископ волинський і житомирський Євлогій відслужив першу архієрейську службу⁵². 18 січня 1915 р. архієпископ Євлогій разом із єпископом Трифоном Дмитровським (викарієм Московським) відслужили архієрейську службу у Георгіївській церкві. Присутнім був губернатор граф Г. А. Бобринський. Під час служби на православ'я перейшли чотири уніатські священники: оо. І. Гоцький, Е. Зарицький, Ф. Решетилевич та І. Заєць, наступного дня – о. І. Головка.

19 січня 1915 р. в Успенській церкві відслужили поминальну літургію і панахиду за засновників Ставропігійського братства архієпископ волинський і житомирський Євлогій, архімандрит Смарагда, протоієрей І. Казанський, оо. М. В. Митроцький та А. Яворський⁵³. У проповіді, виголошеній 19 квітня 1915 р. в Успенській церкві, Євлогій наголосив на заслугах засновників і діячів Успенського братства. Перехід Братства на унію він пояснив тим, що воно не вистояло у нерівній боротьбі, але давня прихильність до православ'я дала свій результат – з часом «святія сѣмена православной вѣры, которыя обильно сеяли въ душе народной» проросли через два століття. І висловив побажання, щоб сучасні братчики виступили «... на святое дѣло возрождения еще не погашей въ его душе вѣры православной»⁵⁴. 21 квітня 1915 р. генерал А. П. Половцев інформував імператора про цю подію. І зазначив, що члени Львівського Ставропігійського братства висловлюють «верность своему долгожданному природному царю, освободителю подьяремной Руси»⁵⁵.

Перехід парафій на православ'я породжував кадрову проблему священнослужителів та облаштування парафій. Багато священників перед війною було заарештовано австрійською владою⁵⁶. Часткове вирішення проблеми облаштування церков запропонував Синод і постановив з підвідомчих церков і монастирів виділяти церковні і богослужбові предмети, що не мали історичної цінності, православним церквам Галичини.

Пожертви мали направляти в Галицко-Русское Общество в Петрограді, а звідти – волинському архієпископу Євлогію⁵⁷.

Російська влада зрозуміла, що очікуваного масового переходу на православ'я не відбудеться, оскільки позиції Греко-католицької церкви є сильними в Галичині⁵⁸. Однією з проблем нечисельного переходу галичан на православ'я і русофіли, і російська влада вважали відсутність серед прихильників православ'я галицької інтелігенції та нестачу добре вишколених православних священиків. Депутат Державної Думи Росії Д. Чихачов так охарактеризував процес переходу Галичини на православ'я: «... в настоящее время замечается стихийное движение в пользу возвращения местного населения к православию. Подобно нашим старообрядцам местное население считает себя православным, и, поэтому, это нужно понимать в смысле иерархического присоединения». На його думку, успіх цього процесу залежав від «личного состава русского духовенства», котре буде туди скеровано, і якщо воно виявить достатньо такту, то завдання церковного об'єднання Галичини з Росією буде успішно завершено⁵⁹.

С. Бендасюк зазначав, що «совершенно ведь естественно, что народъ будетъ идти за голосомъ и призывомъ той нашей интеллигенции, которая прежде всего сама пожелаетъ перейти и перейдетъ въ православне и, такимъ образомъ, дастъ простонародью достойный подражанія примеръ въ этомъ святомъ начинаніи. Но увы? Среди нея до сихъ поръ почти что нетъ православныхъ»⁶⁰. Ця проблема відносилася належала до основних у русофільському русі і його товариствах, діячі і прихильники яких стали опорою російської влади та прихильниками православ'я. Товариство ім. М. Качковського ще перед війною скаржилося на нестачу інтелігенції та духовенства. Відсутність прорусофільськи налаштованого духовенства суттєво послаблювало діяльність Товариства, особливо роботу філій та читальень, де вони відігравали ключову роль. Ф. Свистун на генеральних зборах 1912 р. зазначив: «Мы крѣпки в народѣ, но слабы в интеллигенци. Все сильнѣйшее волею, умомъ, просвещеніемъ в народъ по нашей сторонѣ, но большинство интелегенци, по принужденію в большинство случаевъ, подъ руководствомъ украинофильствующихъ предводителей»⁶¹.

У культурно-просвітніх завданнях російська влада використовувала потенціал русофільських товариств: відкривала читальні, як правило ім. М. Качковського, організувала курси російської мови за їхньою допомогою та ін. Першу читальню ім. М. Качковського відкрили 27 листопада 1914 р. на Жидачівщині в Журавно⁶². Будинки були прикрашені російськими прапорами⁶³. 30 листопада 1914 р. читальню ім. М. Качковського відкрили в с. Жовтанці⁶⁴.

Розглядаючи питання шкільництва, російська влада і діячі РНО вважали, що Товариство ім. М. Качковського і Народний дім згідно з статутом «призванне к устройству школьного дѣла въ Карпатской Руси». Перше могло б організувати курси російської мови для широкого загалу, а Народний дім – курси «высше» для інтелігенції⁶⁵. 22 січня 1915 р. у приміщенні III гімназії відкрилися курси російської мови у Львові, організовані Товариством ім. М. Качковського: 6-тижневі курси для молоді середніх навчальних закладів⁶⁶. 1 травня 1915 р. Товариство ім. М. Качковського відкривало 4 місячні курси російської мови двох видів: 1) підготовчі курси російської мови, історії та географії Росії для молоді колишніх австрійських середніх навчальних закладів; 2) практичні курси російської мови для дорослих російських галичан–інтелігентів (чоловіків і жінок). На прохання Ф. Свистуна Народний дім надав у своєму приміщенні кімнати для проведення курсів до 30 квітня 1915 р. безкоштовно, а з 1 травня 1915 р. – стягувати за 4 кімнати на 3 поверсі по вул. Театральній, 22 орендну плату по 12 рублів за кожний клас на місяць⁶⁷.

Курси російської мови передбачали не лише оволодіння мовними навиками, але й мали на меті пропаганду та агітацію за православ'я. 27 лютого 1915 р. в Тернополі у недавно освяченому храмі відбулося приєднання до православ'я вчителів-галичан, слухачів

курсів російської мови. 28 осіб і 9 учнів загальноосвітньої школи при курсах разом зі своїми батьками прийняли православ'я. 15 лютого архієпископ Євлогій відвідав педагогічні курси, і це ще більше наблизило слухачів до переходу на православ'я⁶⁸.

4 січня 1915 р. курси російської мови відкрили в Самборі, 8 січня – планували у Станіславові, 10 січня – в Чернівцях, 13 січня – в Тернополі. Ці курси русофіли розглядали як прототип майбутньої російської школи⁶⁹. На курси записалось, близько 350 осіб, у березні 1915 р. – 600⁷⁰.

4 січня 1915 р. у приміщенні читальні бібліотеки Народного дому відкрилася російська шкільна виставка. Молебін і чин освячення виставки здійснив член Державної Думи о. М. В. Митроцький. о. Ю. А. Яворський висловив подяку педагогічним і суспільним діячам, насамперед організатору виставки В. Ф. Волжаніку-Динзе за організацію. Відповідаючи, В. Ф. Волжанік-Динзе висловив побажання, щоб у Карпатській Русі «не было больше ни мазепинцевъ, ни москвофиловъ, а былъ одинъ только русскій народъ, объединившійся въ великой и богатой русской культурѣ». Виставка поділялася на кілька відділів: у першому знаходились книги і посібники для вивчення російської мови; другий – з російської історії; третій – із Закону Божого; четвертий – з педагогіки; п'ятий – природознавства; шостий – дитячої літератури; сьомий – з математики⁷¹.

Важлива роль у системі освіти відводилася церковно-парафіяльним школам. Нагляд над їх організацією Євлогій довірив волинській єпархіальній шкільній раді. Керував шкільними справами о. Ф. Казанський. У перших днях березня 1915 р. було відкрито 33 школи.⁷² Від травня 1915 р. заходами синоду в Петербурзі організовували курси для підготовки 50 учителів для церковних шкіл у Галичині⁷³.

З відступом російських військ, боячись репресій з боку австрійської влади, багато русофілів покинуло Галичину (бл. 100 тисяч). Росія не була підготовлена до прийому такої кількості біженців. Через погану організацію евакуація перетворилася в хаотичну втечу. В дорозі люди гинули від антисанітарії, нестачі води і їжі⁷⁴. РНС переїхав спочатку в Київ, а потім на початку вересня 1915 р. в Ростов-на-Дону.⁷⁵

Представники «Русского Народного Совѣта» (РНС) – В. Дудикевич, Л. Алексевич, Г. Малець – намагались добитися для біженців з Галичини у російській владі права навчатися у вищих навчальних закладах і права на працевлаштування в Росії. Вони обговорювали це з керуючим Міністерством внутрішніх справ князем М. Щербатовим, який пообіцяв виконати їхнє прохання, але з умовою, що РНС поручиться за їхню благонадійність, оскільки російська влада боялася проникнення на її територію австрійських шпигунів. РНС видав своїм землякам свідоцтво про благонадійність. До кінця літа 1915 р. біженці з Галичини отримали рівні права поряд із біженцями з Царства Польського і північно-західних губерній. Уряд взяв на себе обов'язок забезпечити їх житлом, продовольством та одягом. 28 червня 1915 р. Міністерство внутрішніх справ виділило на потреби «карпаторусских» біженців 300 тис. рублів і 160 тис. із Комітету великої княгині Тетяни Миколаївни. Розподілом коштів займалися МВД і РНС⁷⁶.

У Ростові-на-Дону українофіли і русофіли продовжили своє протистояння. Ростовські і київські українофіли звернулися до Ростовського «Общественного Комитета» і Ради робітничих і солдатських депутатів, до Тимчасового уряду і його комісара по Ростовському Градоначальству В. Зеелера з вимогою закриття «Русскої Народної Організації» (РНО), арешту його членів і передачі його закладів українофілам. 20 квітня 1917 р. він видав постанову про усунення РНО від діяльності і ревізю його діяльності, для чого було створено комісію з п'яти членів Доно-Кубанського Комітету Всеросійського Земського Союзу. Усунення відбулося 21 квітня 1917 р., але 1 липня 1917 р. РНО вдалось відновити свою діяльність⁷⁷.

Газета «Приазовський край» звинувачувала В. Дудикевича у привласненні «москвофільських» грошей. Російська влада констатувала, що діяльність РНС у Ростові-на-Дону була справді безконтрольною. Звинувачення лунали на адресу як русофілів, так і

українофілів – в газетній кампанії винні галичани, які через свої політичні інтриги між собою «вынесли сор из избы», не врахувавши, що вони не вдома⁷⁸.

Конфлікт із українофілами став поштовхом до того, що РНО організувала засідання з 6 по 19 червня 1917 р. представників евакуйованих з Галичини національно-культурних і політичних закладів, суспільних діячів – представників «карпаторусских» колоній і організацій, які утворилися в Росії, з метою обговорення становища Росії і Прикарпатської Русі. У прийнятій зібранням липневій резолюції наголошувалося на національній єдності і культурній спільності Прикарпатської Русі з усім іншим «русским миром». Однією з основних проблем була загроза більшовизму як для Росії, так і для Прикарпатської Русі. Керівництво РНО висловлювало сподівання, що російський уряд оголосить однією з цілей війни визволення Прикарпатської Русі та об'єднання з Росією⁷⁹. Виступали проти назви Україна, а для окреслення території «південно-русского племені» пропонували назву Малорусь. У майбутньому адміністративному устрої Росії сподівалися на автономію. На їхню думку, автономними одиницями мали стати, крім Галичини і Холмщини, Волинь, Поділля, Буковина з прилягаючою однорідною частиною Бессарабської губернії і Угорська Русь. Назву Україна пропонувалося дати області, до якої мали входити Придніпров'я, тобто Київська, Чернігівська і Полтавська губернії⁸⁰.

Засудили претензії поляків на «русскі» землі – Західну і Південну Русь, Білу і Червону Русь, Галичину у Холмщину, висловлені у декларації Державної ради у Варшаві і сеймових депутатів в Австрії від 24 березня 1917 р. Протестували, що Тимчасовий уряд визнає Українську Центральну Раду. Проголошували демократичні свободи – свободу совісті і віровизнання, право православних і греко-католиків, до яких більшість належить у Прикарпатті, вільно влаштовувати своє церковне життя, вживати «русску» мову і відкриття «русских» шкіл усіх рівнів, свободу національного самовизначення національним меншинам, землю – селянам. Керівництво РНО для боротьби з більшовизмом вирішило організувати «Карпаторусский добровольческий отряд» і закликала галичан вступати у його лави. З цією метою РНС вирішив налагодити взаємини з «русско-американськими» національними і воєнними організаціями і залучити «русских» добровольців з Америки до участі в «Карпаторусском добровольческом отряде», який організовувався в Росії. У випадку заборони на організацію такого загону в Росії РНС планував організувати його в Америці і скерувати на французький фронт. Також РНС передбачав рішеннями від липня 1916 і березня 1917 р. опіку над військовополоненими «карпаторусскими», оскільки уряди Росії не прийняли відповідних ухвал⁸¹ і взяв на себе організацію повернення їх на батьківщину.

РНС запрошував земляків як присутніх в Росії, так і тих, що залишилися на батьківщині, співпраці, закликав селян зорганізуватися в «Карпаторусській Селянський Союз» і приєднатися до Всеросійського Селянського Союзу; закликав опікунські структури дбати, щоб молодь мала нагоду вчитися; «карпаторусским» абітурієнтам радили обирати технічні, комерційні, педагогічні та інші вищі навчальні заклади; молоді, що навчалася в Ростові, по можливості переходити для продовження навчання в університети Москви та Києва та інші центри культурного життя «русского» народу.⁸² Для фінансового зміцнення РНО прийняли рішення про відновлення Народного фонду, на який мали вносити пожертви земляки з Прикарпатської Русі, Росії та Америки.⁸³

Формування «Карпаторусского добровольческого отряда» взяв на себе Григорій Малець разом з Л. Алексевичем, обидва товариші голови «Русского Народного Союзу» Прикарпатської Русі. Вони уклали угоду з генералом Алексеєвим на наступних умовах: Союз має право обрати собі командира для загону, офіцери-галичани зберігають за собою чини, які вони мали в австрійській армії, «Добровольческа армія» а потім «русській» уряд буде підтримувати Союз у його намірах, вільнонайманих військових будуть приймати у військові училища на правах «русских» підданих, загін буде підпорядковуватися командуванню «Добровольческой армії» і статутам, які зобов'язували

«русску» армію до революції. 21 січня 1918 р. було видано звернення до земляків із закликом записуватися в загін. Т. Малець записався першим. Загін складався лише з галичан-біженців, які перебували в Ростові, і налічував 41 особу⁸⁴. Обрали комітет, який мав відповідати за тих, хто вступив в загін, і відати його справами. Головою обрали Г. Мальця, його помічником – В. Колдру, а секретарем – В. Ваврика⁸⁵. Загін воював пізніше під командуванням Денікіна, а потім Врангеля. Після того, як діяльність Союзу Прикарпатської Русі в Ростові внаслідок революції припинилася, «галицко-русский» загін захищав справи Карпатської Русі за посередництвом свого представника Г. Малеця.

У період національно-визвольних змагань 1918 р. русофіли знову розгорнули свою діяльність в Галичині. Представники «Русско-Народної Організації» висловлювали обурення через те, що їх не запросили на засідання «Української Конституанти» (установчі збори у Львові 19 жовтня 1918 р.), яка проголосила автономію краю в межах Австро-Угорської монархії⁸⁶. Невдоволені були русофіли, що їхню політичну силу українофіли проігнорували і 1 листопада 1918 р., проголошуючи ЗУНР. У відповідь 17 листопада 1918 р. вони скликали зібрання мужів довір'я РНО в Сяноку під головуванням Д. Маркова і у Львові під головуванням В. Куриловича. На ньому було прийнято резолюції з вимогою приєднання «Русской Галичини» до Росії. Документ підписали і ті русофіли, які до війни належали до табору старшокурсників – В. Давидяк, І. Давидович, І. Лісковацький. 19 листопада 1918 р. у Львові особливому уповноваженому Французької Місії в Яссах, лейтенанту Вільяму було вручено записку від членів «Русского Народного Союзу», які прибули до Львова, щоб висловити протест проти присвоєння Українською Народною Радою собі права на виключне представництво «малоруського» населення в Східній Галичині. Записка була підписана В. Куриловичем, К. Черлончакевичем, І. Гриневецьким – членами РНС, Т. Липецьким, членом Товариства ім. М. Качковського, та Є. Вальницьким, делегатом від студентства при «Народному Союзі». Тому ж представникові Французької Місії В. Курилович і Є. Вальницький передали заяву про бажання «русского» населення Прикарпаття об'єднатися з «русским» народом і державою. Вони також звертали його увагу на захоплення цілого ряду «русских» просвітніх та економічних закладів, яке здійснив австрійський уряд на користь українців: Ставропігійського інституту, Народного дому, Галицько-руської матиці, Товариства ім. М. Качковського, 128 фінансово-економічних товариств та ін. Французький уповноважений визнав ці вимоги справедливими, але польська влада, яка зайняла Львів, не повертала цих установ РНО.

На засіданні «русских» громадських діячів у Львові 24 листопада 1918 р. було обрано тимчасовий «Русский Исполнительный Комитет» (далі – РИК), який очолив В. Курилович****, до складу якого увійшли Д. Марков, К. Черлончакевич, М. Третяк, Є. Вальницький, заступники Т. Липецький та М. Іванус. До Комітету були обрані професор богослов'я Т. Мишковський і священник І. Давидович, однак митрополит Андрей Шептицький попередив їх, що у випадку членства в цій організації вони будуть позбавлені сану, тому вони відмовились. 3 грудня 1918 р. РИК видав маніфест, в якому було висунуто вимогу об'єднання всіх «русских» земель в одну державу з включенням Галицької, Буковинської, Угорської Русі. РИК вислав делегатів: Д. Маркова з доповідною запискою до міністра Сазонова, а Є. Вальницького – до Північно-Русского Уряду і головнокомандуючого «Добровольческой армії» генерала Денікіна. Обидва делегати виїхали спочатку до Праги, де 24 грудня 1918 р. вручили доповідну записку президентові Чехословацької республіки Т. Масарикові, в якій декларували про готовність «русского» народу Прикарпаття приєднатися до російської держави і небажання миритися із захопленням Червоної Русі Польщею. Одним із пунктів записки була вимога передати всі «русські» заклади, захоплені перед війною та під час війни австрійською владою⁸⁷.

13 (26) грудня 1918 р. русофіли видали меморандум «Народного Союзу» «русского» Прикарпаття, в якому звинувачували українофілів, ту частину народу, яка стала на сторону германо-мадярських насильників, і у причетності до арештів і заслання до

Талергофу. Зазначили, що з часу, коли міністр Сазонов у петроградській Державній Думі із згоди коаліційних держав проголосив у 1914 р. приєднання Прикарпаття до Великої Рускої імперії відчують себе громадянами єдиного, великого «Русского Государства». Висловили сподівання, що переможні коаліційні держави, підтримуючи «руській» народ в його зусиллях із відновлення порядку в «Русській» державі, вже незабаром дадуть «руському» народу Прикарпаття як західній складовій частині цієї держави можливість позбутися зазіхань сусідів і стати справжніми господарями своєї землі. Документ підписали В. Курилович як голова, В. Туркиняк – перший товариш голови з Угорщини, Кассіар Богатирем – другий товариш голови з Буковини, Олександр Савюк – третій товариш голови, голова Сяноцької Русської Народної Ради з Галичини – Еміліян Вальницький – перший секретар (Галичина), Євгеній Шатинський – другий секретар (Галичина)⁸⁸.

Після поразки українських визвольних змагань «Русско-Народна Організація» доклала максимум зусиль, щоб повернути собі втрачені інституції: Ставропігійський інститут, Народний дім, Товариство ім. М. Качковського та ін. Швидко забувши свої декларації, що ніколи не змиряться із завоюванням Галичини Польщею, русофіли почали шукати прихильності та підтримки у новій владі. За Ставропігію клопотали В. Курилович, суддя Пелих-Личковський, прокурор О. Сивуляк та М. Іванус. У міжвоєнний період завдяки підтримці з боку польської влади русофіли повернули собі свої товариства⁸⁹.

Питання Талергофу на тривалий час стало наріжним каменем у дискусіях між русофілами та українофілами. Русофіли звинувачували українофілів у тому, що через їхні доноси до австрійської влади ув'язнили в концентраційному таборі Талергоф південніше від Граца. Насправді у Талергоф було інтерновано близько 7 000 полонених, серед яких опинилися як русофіли, так і представники українських демократичних сил, галицькі євреї. Інтернування тривало у більшості таборів до початку 1917 р. Близько 1 800 в'язнів з Галичини та Буковини померло у Талергофі⁹⁰.

Підтримку русофілам під час Першої світової війни надавали «Галицько-русское благотворительное общество», харківський архієпископ Антоній, які приймали з Галичини дітей-сиріт русофілів. Для селян, які приїздили до Львова, РНС організував у Києві «бюро праці». Захоронки для втікачів засновано в Києві та Харкові. «Свято-Владимірське братство», «Славянське благотворительное общество» займалися збором пожертв для галицького населення⁹¹.

Важливим органом русофільства був «Главный краевый благотворительный комитет» у Львові. Він утворився із «Русского Спасательного Комитета», який заснував ще у 1913 р. «Народный Совѣтъ». Головою став В. Бобринський, містоголовою Ф. Свистун, контролював радник суду Н. Третяк. Комітет оголосив відозву, в якій вказував на втрати, яких зазнали русофіли під час війни⁹².

«Русский Народний Совіт» заснував навіть спеціальну географічну комісію для справлення номенклатури. Головою був о. Свистун, містоголовою капітан М. Я. Кожевников, секретарем др. О. О. Марков, членами: др. Ю. Яворський, др. І. Завадовський, М. Гнатишак, М. М. Сухотин і А. В. Смирнов⁹³.

Русофільські товариства під час Першої світової війни підтримали російську владу та активно їй сприяли. Русофільський рух, який до війни поділявся на старо- і новокурсників, об'єднався під час Першої світової війни довкола політичного органу новокурсників – «Русської Народної Організації». Декларована культурна єдність із Росією переросла у декларації про політичне об'єднання. Русофільські товариства, в яких акумулювалося громадське життя, допомагали російській владі реалізовувати плани. Підготовлений ними ґрунт – російська мова, агітація за православ'я – використовувала російська влада. Сподівання російської влади на швидкий перехід на православ'я не реалізувалося. Одними з причин цього були сильні позиції і впливи Греко-католицької церкви та мала чисельність проросійськи налаштованої інтелігенції. Слабкість русофільського руху проявлялася саме у відсутності в його рядах інтелігенції та духовенства, а його розрахунок був в основному на селянство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Ваврик В. Карпатороссы въ Корниловскомъ походе и Добровольческой арміи. // Временник Ставропигійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на високосный годъ 1924. – Львовъ, 1923. – С. 114–141.
- ² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. – Львів, 1926.
- ³ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. – Львів, 1915.
- ⁴ Макарчук С. Москвафільство: витоки та еволюція ідеї / Макарчук С. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997.
- ⁵ Пашаєва Н. Очерки истории Русского движения в Галичине XIX–XX вв. – С. 153–154.
- ⁶ Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Михутина И. В. – М., 2003.
- ⁷ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы первой мировой войны / Бахтурина А. Ю. – М., 2000.
- ⁸ Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848 – 1915. – Wien, 2001.
- ⁹ Himka J-P. The Propagation of Orthodoxy in Galicia on the Eve of World War I // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : ювілейний збірник на пошану Феодосія Стебля. – Вип. 9. – Львів, 2001. – Р. 483, 485.
- ¹⁰ Himka J-P. The Propagation of Orthodoxy in Galicia. – Р. 481.
- ¹¹ Львіско-архiepархіяльні відомости р. 1914. – Львів, 1914. – С. 61
- * 9 березня 1914 р. відбувся судовий процес проти С. Бендасюка, М. Сандовига, І. Гудими, В. Колдри. Їх звинувачували у спробах від'єднання Галичини від Австрії. За висловом К. Левицького, польська влада «виточила» цей процес «проти галицьких русофілів, щоби для Відня доставити доказ, що поляки з попиранем русофільства не мають нічого спільного» [Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848 – 1914. На підставі споминів. Львів, 1926. С. 699] Процес закінчився в червні 1914 року відправданням звинувачених. Народний дім намагався заявити лише про опосередковану приналежність С. Бендасюка до Інституту, зазначаючи, що він перебував лише на посаді помічника бібліотекаря Народного дому, і що до його політичної діяльності керівництво Інституту не має відношення. З 1907 по 1 березня 1912 р. С. Бендасюк був помічником бібліотекаря в Народному домі. З осені 1909 призначений "Народним Совѣтом" як "справознавець і референт для справ публичного виховання і образования". З цього часу в його руках зосередилося керівництво над роботою бурс. У 1909 р. він видав граматику російською мовою, постачав бурси російськими книжками, привезеними з Росії, та книжками-дублетами з бібліотеки Народного дому. Заснував бурси в Городку, Камінці Струмиловій, Яворові. [Діло. – Ч. 52. – 9 марта (24 листопада). – 1914].
- ¹² «Схаменѣтся, будьте люде!» // Русское слово. – Львовъ, 1914. – Ч. 21. – 6 (19) червня.
- ¹³ Русское слово. – 1914. – Ч. 21. – 12 (25) червня.
- ¹⁴ 2 лютого 1909 р. на з'їзді мужів довір'я відбувся розкол русофільства. «Народный совет» (керівний орган Руссо-народної партії) і «Руська Рада» перейшли до новокурників. 19 жовтня 1909 назву «Русско-народна партія» змінено на «Русская народная организация» (РНО). Статут РНО проголосував Прикарпатську Русь в народному і культурному значенні складовою частиною «русского мира». Під поняттям «руській мир» розуміли об'єднання російського, малоруського і білоруського народів. [Русській Народний Совѣт (ІУ) // [Прикарпатская Русь. – 1915. – № 1615. – 19 мая]. Старокурники зберегли газету «Русское слово». 27 січня 1910 р. утворили «Галицько-руську Раду» на засадах культурної єдності русинів і росіян, вірності Габсбургам і греко-католицькій церкві. Новокурники започаткували видання проросійської газети «Прикарпатская Русь», тижневик «Голос народа», газети «Новая жизнь» і «Русь». [Аркуша О. Партії та їх політика у 1900–1914 роках // Історія Львова : у 3 т. Т. 2. – Львів, 2007. – С. 275.] Ставропігія та Народний дім опинилися в руках старокурників, а Товариство ім. М. Качковського – новокурників.
- ¹⁵ Современная Галичина. «Составлено при Военно-Цензурномъ отделении Управления Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта» (Іюль 1914 г.). Походная типографія Штаба Главнокомандующаго Арміями Юго-Западного фронта, 1914 г. Современная Галичина. «Составлено при Военно-Цензурномъ отделении Управления Штаба Главнокомандующаго

Армиями Юго-Западного фронта» (Июль 1914 г.). Походная типография Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта, 1914 г С. 10-11.

¹⁶ Современная Галичина. «Составлено при Военно-Цензурномъ отделении Управления Штаба Главнокомандующего Армиями Юго-Западного фронта». – С. 12.

** 3 35 членів «Народного Совѣта» Галицької Русі на той момент залишилось 8 осіб. Чотирьох: В. Дудикевича, С. Лабенського, М. Сохаського, М. Глушкевича – війна застала на відпочинку в Росії, інших чотирьох: Л. Алексевича, В. Куриловича, Г. Мальця та І. Цьороха – на лікуванні в Європі. З решти 27 вціліло тільки 4: Ф. Свистун і голови та відповідно заступники голів трьох головних установ: Ставропігійського Інституту, Народного дому та Товариства ім. М. Качковського. Інших 15 членів «Народного Совѣта» австрійський уряд арештував і заслав у західноавстрійські тюрми. Як тільки стало можливим, ті, що були в Росії, повернулись до Львова.

¹⁷ Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя / Расевич В. // Історія Львова : у 3 т. / [редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]; НАН України, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 530.

¹⁸ Русская народная организация // Прикарпатская Русь. – Львовъ, 1914. – № 1416. – 15 (28) септября.

¹⁹ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1414. – 12 (25) септября.

²⁰ Іван Петрович [І. Крип'якевич]. Галичина під час російської окупації. – С. 11.

²¹ Русска Народна Організація не припиняла своєї діяльності аж до оголошення Австрією мобілізації і війни. Останній з'їзд РНО відбувся 20 січня (2 лютого) 1914. (Русскій Народный Совѣтъ (ІУ) // Прикарпатская Русь. – 1915. – № 1650. – 19 мая).

*** Теоретичною основою русофільства стали історичні дослідження Д. Зубрицького, концепція якого збігалася з концепцією російського історика-монархіста М. Карамзіна, який історію Київської Русі трактував як інтегральну частину історії Росії і толерував російський пріоритет у слов'янській спільності. [Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.) – Львів, 2001. – С. 142–143.]

²² Русскій Народный Совѣтъ (ІУ) // Прикарпатская Русь. – 1915. – № 1615. – 19 мая.

²³ Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї / Макарчук С. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 95.

²⁴ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 506. – Оп. 1. – Спр. – 107. – Арк. 58.

²⁵ Там само. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 626. – Арк. 6.

²⁶ Дудикевич В. – С. 14.

²⁷ Каренин В. Русь и украинцы // Русскій Голос. – 1932. – № 41 (582). – 23 октября.

²⁸ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 506. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 31–32, 48.

²⁹ Къ открытію русскихъ обществъ // Львовское военное слово. – Львовъ, 1914. – № 31. – 1 ноября.

³⁰ "Народный Домъ" в 1914–1920 гг. // Вѣстник "Народнаго дома". – Львовъ, 1921. – С. 2.

³¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. Відділ рукопису. – Ф. Барв. – Спр. 3747. – Арк. 1.

³² Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1914–1921 роках / Орлевич І. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : ювілейний збірник на пошану Івана Патера. – Вип. 16. – Львів, 2008. – С. 284.

³³ Музей освободження // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1475. – 19 ноября (2 декабря).

³⁴ Временникъ. Научно-литературные записки Львовскаго Ставропігійона на 1935 годъ. – Львовъ, 1934. – С. 62.

³⁵ Изъ истории Ставропігійскаго Института въ 1914–1922 гг. // Временникъ Ставропігійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1923 годъ. – Львовъ, 1922. – С. 56

³⁶ Возобновленіе дѣятельности Русскаго Учительскаго Союза // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1528. – 15 (28) января.

³⁷ Там само.

³⁸ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1539. – 26 января (8 февраля).

³⁹ Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Михутина И. В. – М., 2003. – С. 182.

⁴⁰ ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 735. – Оп. 1. – Спр. 2 (Шухевич Володимир. Щоденник з записами подій 1914 р.). – Арк. 61.

⁴¹ Там само. – С. 93.

- ⁴² Мазур О. Перша світова війна / Мазур О., Патер І. // Історія Львова : у 3 т. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 513.
- ⁴³ Іван Петрович. Галичина під час російської окупації. – С. 93.
- ⁴⁴ Там само. – С. 94.
- ⁴⁵ Там само. – С. 113.
- ⁴⁶ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи... – С. 81, 84.
- ⁴⁷ Пашаева Н. Очерки истории Русского движения в Галичине XIX – XX вв. – С. 153–154.
- ⁴⁸ Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя / Расевич В. // Історія Львова : у 3 т. / [редкол. Я. Ісасевич, М. Литвин, Ф. Стеблій]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 525.
- ⁴⁹ Къ прїѣзду Архієпископа Евлогія въ Галичину // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1462. – 6 (19) ноября. Четверг.
- ⁵⁰ Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время Всемирной войны 1914 – 1917 гг. – Львовъ, 1924. – Вып. 1. – С. 28.
- ⁵¹ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1493. – 7 (20) декабря.
- ⁵² Там само. – № 1494. – 8 (21) декабря.
- ⁵³ Братскія поминки // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1622. – 21 апрѣля.
- ⁵⁴ Два слова Архієпископа Євлогія // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1627. – 23 апрѣля.
- ⁵⁵ Высочайшая благодарность Ставропигій // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1629. – 28 апрѣля.
- ⁵⁶ Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя. – С. 533.
- ⁵⁷ Церковная утварь для Галицкихъ церквей // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1536. – 23 января (5 февраля).
- ⁵⁸ Расевич В. Перша світова війна. Церковно-релігійне життя. – С. 532.
- ⁵⁹ Обзоръ печати // Прикарпатская Русь. – № 1512. – 28 декабря (10 января). 1915 г. Синод направив у Галичину професора петроградської духовної академії П. Жуковича для ознайомлення з місцевим церковним життям. [Къ церковному вопросу въ Галичинѣ // Прикарпатская Русь. – 1915. – № 1540. – 27 января (9 февраля)].
- ⁶⁰ Бендасюк С. Возрожденіе православія въ Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1432. – 3 (16 октября).
- ⁶¹ Отчетъ о дѣятельности Общества имени М. Качковского по состояніи того ж общества, за время отъ 17 (30) сентября 1911 г. до 11 (29) сентября 1912 г. – Львовъ, 1912. – С. 6, 27.
- ⁶² Первый народный праздникъ свободной Карпатской Руси // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1486. – 30 ноября (13 декабря).
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Народный праздникъ въ Жолтанцахъ // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1486. – 30 ноября (13 декабря).
- ⁶⁵ Бендасюк С. Къ вашему школьному вопросу // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1465. – 9 (22) ноября.
- ⁶⁶ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1536. – 23 января (5 февраля).
- ⁶⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 585. – Арк. 3, 4 зв.
- ⁶⁸ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1580. – 8 (21) марта.
- ⁶⁹ Первые шаги // Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1520. – 6 (19) января.
- ⁷⁰ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи... – С. 94.
- ⁷¹ Прикарпатская Русь. – 1914. – № 1520. – 6 (19) января.
- ⁷² Pelczynski E Prawoslawie w Galicyi W swietle prasy Ruskiej we Lwowie z czasow inwazyi 1914 -1915 roku –Lwow, 1918. – S 33.
- ⁷³ Іван Петрович. Галичина під час російської окупації... – С. 62.
- ⁷⁴ Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С. 225.
- ⁷⁵ Іюльскія резолюції Русскаго Народнаго Совѣта Прикарпатской Руси 1917 г. – Ростов-на-Дону, 1917. – С. 4–5.
- ⁷⁶ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи... – С. 194–196.
- ⁷⁷ Іюльскія резолюції... – С. 5.
- ⁷⁸ Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи... – С. 198.
- ⁷⁹ Іюльскія резолюції... – С. 7.
- ⁸⁰ Там само. – С. 10.

---

⁸¹ Там само. – С. 9, 10, 12.

⁸² Там само. – С. 13.

⁸³ Там само. – С. 14.

⁸⁴ Ваврик В. Карпатороссы въ Корниловскомъ походе... – С. 116-117.

⁸⁵ Там само. – С. 117.

⁸⁶ Докладная записка делегата Русскаго Исполнительнаго Комитета во Львовѣ, д-ра Э. Вальницкаго. – Одесса, 1919. – С. 3.

**** Лідер русофілів В. Дудикевич не повернувся в Галичину, більшовики чотири рази ув'язнювали його за контрреволюційну діяльність і 21 липня 1922 р. він помер у Ташкенті від гангренни [Временникъ на 1924 г. – Львовъ, 1923. – С. 39].

⁸⁷ Докладная записка делегата Русскаго Исполнительнаго Комитета во Львовѣ, д-ра Э. Вальницкаго. – С. 6–7.

⁸⁸ Меморандумъ народного совѣта русскаго прикарпатя. Издательствомъ Н. Совѣта. – Печатня Д-ра Ед. Грегга и сына въ Прагѣ. б/р.

⁸⁹ Див.: Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1914–1925) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – С. 153–169; Її ж : Товариство «Народний дім» у Львові в 1914–1921 роках // Україна... – С. 275–288.

⁹⁰ Wendland A. V. Die Russophilen in Galizien. – С. 546

⁹¹ Іван Петрович. Галичина під час російської окупації. – С. 96–97.

⁹² Там само. – С. 89.

⁹³ Там само. – С. 92.

Сова А. О.

Михальський Ю. В.

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КООПЕРАЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ “ДНІПРОСОЮЗУ”): ІСТОРИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено одну з маловідомих сторінок історії української кооперації, а саме: початки творення та становлення одного з найпотужніших центрів української національної кооперації – Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”). Досліджено організаційну структуру цього кооперативного об’єднання, його економічну діяльність та культурно-політичні впливи на життя українського громадянства Російської імперії. Хронологічно робота охоплює період з 1913 р. до початку 1918 р.

Ключові слова: “Дніпросоюз”, кооперація, економічна діяльність, українська споживча кооперація.

Sova A. O.

Michalski Y. V.

GENESIS OF THE UKRAINIAN NATIONAL COOPERATION DNEPER AREA (BY THE EXAMPLE OF “DNIPROSOYUZU”): HISTORICAL AND IDEOLOGICAL ASPECT

The article highlights one of the little-known pages of the history of Ukrainian cooperation, namely the beginnings of creation and becoming one of the most powerful centers of the Ukrainian national cooperation – Dnieper Union of Consumer Societies (“Dniprosoyuzu”). Studied the organizational structure of the cooperative association, its economic activities and cultural-political influence on the life of Ukrainian citizens of the Russian Empire. Chronologically, the work covers the period from 1913 to early 1918.

Key words: “Dniprosoyuz”, cooperation, economic activity, the Ukrainian consumer cooperation,

За останні роки існування нашої держави українські науковці зробили вагомий крок уперед із досліджень історії кооперативного руху. Зокрема, було подолано цілий ряд стереотипів бачення історичного минулого, відкрито ряд раніше невідомих сторінок діяльності української кооперації. Однією з тем, яка замовчувалася в радянський період, – розвиток кооперативного руху за часів Української національної революції 1917–1921 рр. Яскравим епізодом цього періоду є діяльність Дніпровського союзу споживчих

товариств (“Дніпросоюзу”), який, крім своєї безпосередньої економічної ролі, сприяв розвитку освіти, науки та культури, що проявлялося у пошуках нових форм та змісту національного життя. У 30–80-х рр. ХХ ст. вченими УРСР практично нічого не було зроблено для дослідження історії “Дніпросоюзу”. Якщо його й згадували в контексті висвітлення подій Української національної революції 1917–1921 рр., то лише побіжно та в негативному ключі. В історичній науці радянської України на розробку питань з історії українського кооперативного руху в роки Української національної революції 1917–1921 рр. фактично було накладено табу. Радянські історики та публіцисти торкалися питань діяльності “Дніпросоюзу” лише побіжно, головну увагу зосереджуючи на розкритті таких ідеологем: 1) “українські буржуазні націоналісти” – антирадянські, ворожі елементи; зрадники; злочинці; 2) використання “українськими буржуазними націоналістами” “Дніпросоюзу” в антинародних, реакційних цілях, для власного збагачення¹. Ці ідеологеми не лише не відображали історичну дійсність, а й спотворювали саму сутність проблеми.

Більшовики старалися зробити все для того, щоб історія й назва цієї організації не тільки не досліджувалася, а й навіть не згадувалася². У статті від 25 травня 1933 р. “Страшні події на Україні. Слово про обов’язок всіх українців” у львівському часописі “Нова зоря”, з описом геноциду українського народу 1932–1933 рр. в УСРР з цього приводу зазначалося: “Як націю почали большевики нищити український нарід на Великій Україні негайно після її заняття. Большевики знищили всі українські національні товариства [між іншим] велико-українську “Просвіту” та велико-український союз кооператив “Дніпросоюз”). Большевики знищили всю українську національну пресу і всі видавництва. Вони знищили всі українські національно-політичні організації (партії). Все те большевики знищили так основно, як не зробив того ніхто і нігде нині на всіх українських землях: ні в Польщі, ні в Чехословаччині, ні навіть у Румунії. Зокрема треба згадати про величезне моральне спустошення, яке роблять большевики на Великій Україні через нищення релігії і Церкви. Бо нищучи релігію і Церкву, большевики нищать на Вел[икій] Україні в її населенню почуття людського достоїнства і знижують його до рівня худобини... В останніх часах большевики зробили дальший крок в напрямі нищення українського народу на Вел[икій] Україні. Вони стали нищити український нарід вже не тільки як націю, але просто як людські істоти!”³.

З полярних позицій про “Дніпросоюз” написано праці в середовищі української діаспори. У західному світі науковці, що представляли українську еміграцію, мали сприятливі умови для об’єктивного висвітлення історії “Дніпросоюзу”, тому праці Сергія Бородаєвського⁴, Іллі Витановича⁵ та ін.⁶ за своїм змістом є протилежними радянській історіографії. Написані переважно безпосередніми учасниками кооперативних організацій, вони містять значно більше інформації як про розвиток українського кооперативного руху, так і про діяльність “Дніпросоюзу”. Але оскільки цим авторам були доступні окремі архівні матеріали, здебільшого їхні праці побудовані на публікаціях у періодиці, спогадах і, отже, мають неповний і поверховий характер.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. до початку ХХІ ст. у зв’язку з крахом радянської системи та великими суспільно-політичними змінами в Україні розпочалася робота з вивчення тих сторінок українського минулого, які радянська історіографія замовчувала або подавала в спотвореному вигляді. Серед досліджень, в яких аналізуються окремі аспекти порушеної проблеми, на увагу заслуговують Мирослава Алімана⁷, Василя Марочка⁸, Ігора Фаренія⁹, Павла Гая-Нижника¹⁰, Олександри Кудлай¹¹, Олександра Лисенка¹², Степана Гелея¹³ та ін.¹⁴. Чимало інформації є у колективній праці “Історія споживчої кооперації України”, допущений Укоопспілкою як підручник для студентів кооперативних вищих навчальних закладів¹⁵.

Однак, незважаючи на появу низки статей про “Дніпросоюз”, комплексне дослідження його діяльності не проводилося. З огляду на це у статті відображено складний шлях становлення “Дніпросоюзу” як самостійної організації впродовж 1913–1917 рр.

Досліджено діяльність у перші місяці після його створення. Джерельну базу публікації становлять організаційні видання та періодика “Дніпросоюзу”. Більшість із них є бібліографічною рідкістю та зберігаються у фондах Державної наукової архівної бібліотеки (Київ), Наукової бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Упродовж тривалого часу українським кооператорам не вдавалося через різні об’єктивні та суб’єктивні причини утворити свій національний союз споживчої кооперації. Українці змушені були користуватися послугами Московського союзу споживчих товариств та його агентів, які не завжди враховували наміри та побажання місцевих кооперативних діячів. З цього приводу П. Мохор писав: “Змагання української споживчої кооперації утворити власний самостійний центр зустрічали рішучий опір з боку російського уряду, який, безперечно, знав ідеологію українського народу, його прагнення до вільного, незалежного життя і самобутнього культурно-національного й економічного розвою, як у рівній степені знав і те, що ідеологія української кооперації є ідеологією українського народу, що це – синоніми, які один одного покривають. Ось чому російський уряд цілком слушно вбачав в українській кооперації велику небезпеку для свого імперіалізму і централізму і спочатку вживав всіх заходів, щоб припинити самий кооперативний рух на Україні, а коли цього зробити не пощастило, силкувався не допустити на Україні принаймні союзних об’єднань, щоб тим самим увести український кооперативний рух до всеросійського водотоку і примусити його прямувати до Москви, яко до свого центру”¹⁶. Незважаючи на перешкоди, на українських землях створюються споживчі товариства. Перший, що виник в Україні, союз у Києві (1908 р.), а потім другий подібний союз у Вінниці (1910 р.) внаслідок економічних прорахунків та протидії Московського союзу споживчих товариств спіткала невдача. У 1913 р. вони припинили свою діяльність. Тоді на роль всеукраїнського центру споживчої кооперації претендувало “Потребительное общество Юга России” (ПОЮОР). Організацію було створено заходами Московського союзу споживчих кооперативів 20 лютого 1912 р. у Харкові¹⁷. У 1912 р. до складу ПОЮОРу входило 30 кооперативів, 1913 р. – 62, 1914 р. – 82, 1915 р. – 116, 1916 р. – 370¹⁸. За словами С. В. Бородаєвського, – це товариство “поривалося грати ролю центральної споживчої кооперативної організації для України і одночасно проводити політику Московського Союзу (Центросоюзу)”¹⁹.

Після Другого Всеросійського Кооперативного З’їзду в Києві 2–7 серпня 1913 р., на якому відбулися гострі суперечки українських кооператорів з російськими за право організації місцевих і крайових союзів та вільний розвиток кооперативної самодіяльності, київські українські кооператори з ініціативи Д. Коліуха²⁰ 13 серпня цього ж року скликали нараду. Вона відбулася в приміщенні агентури Московського союзу на Подолі за участі Д. Коліуха, М. Стасюка, М. Порша, О. Степаненка та П. Плаксіонова²¹. На нараді вирішили заснувати власний союз споживчих товариств²². Статут цього центрального українського споживчого союзу²³ доручили підготувати М. Стасюку. Також створили організаційний комітет. До його складу обрали Д. Коліуха (голова), З. Лебедева (заступник голови), В. Галевича (секретар), членів комітету: І. Архангельського, Х. Барановського, Л. Вольфсона, А. Галай, Т. Добрянського, М. Замятина, Т. Княгина, В. Коваля, Ф. Крижановського, М. Левитського (“артільного батька”), В. Мельникова, Б. Мартоса, М. Павловського, М. Порша, М. Стасюка, А. Сербиненка, В. Сандулова та інших. За час існування комітет провів понад 30 засідань, на яких переважно обговорювалися питання, пов’язані із заснуванням союзу. Зокрема, розглядався статут нової організації²⁴.

Однак лише 23 березня 1916 р. комітет наважився подати статут союзу через київського губернатора на затвердження міністерства в Петербурзі²⁵. Підписали його як члени-засновники о. Т. Добрянський (член правління Луб’янського споживчого товари-

ства на Київщині), Д. Коліух і В. Коберник (від Київського споживчого товариства) і Х. Барановський (від споживчого товариства “Народная Торговля”).

Про цей період діяльності “Дніпросоюзу” Ілля Витанович писав: “До міністерства пішов статут, частково вже обкраяний у канцелярії губернатора. У статуті були викреслені пункти про бібліотеки, кооперативні з’їзди тощо. Щоб прискіпити справу затвердження статуту Союзу, послали засновники в Петербург “артільного батька”. М. Левитський прожив у царській столиці понад місяць, “пооббивав пороги всіх міністерств та їх товаришів, усіх департаментів та їх начальників”, але справа не зрушила з місця аж до революції 1917 р. Тільки 10.[0]3.1917 р. міністерство внутрішніх справ “революційного” Тимчасового Уряду затвердило статут “Дніпровського Союзу Споживчих Товариств” з тими самими змінами, що їх поробив був ще царський губернатор... Від самого початку засновники мали на меті заснувати великий споживчий союз з засягом діяльності на всю Україну. А що в статуті не можна було того виявити, вони назвою ріки Дніпра, що протікає через усю Україну, хотіли визначити всеукраїнський характер Союзу”²⁶.

Таким чином, лише після революції 1917 р. і створення Української Центральної Ради українцям вдалося затвердити статут Дніпровського союзу споживчих товариств (“Дніпросоюзу”), який став як комерційним, так і культурним центром української споживчої кооперації. Це сталося 10 березня 1917 р.²⁷. За місяць, 9–10 квітня 1917 р., у Києві відбувся I з’їзд кооперативних спілок України. Він розглянув питання розвитку кооперації на українських землях. У роботі з’їзду взяли участь представники кредитних та споживчих союзів, зокрема й від “Дніпросоюзу”²⁸.

Установчі Збори “Дніпросоюзу” відбулися 5–6 травня 1917 р.²⁹. У них взяло участь 240 представників споживчих товариств, з яких 131 – з правом голосу, 109 – дорадчого. Збори відкрив Х. А. Барановський, який у промові зазначив, що в Україні ця організація повинна стати осередком споживчої кооперації, союзом всіх союзів і товариств та зобов’язана мати великий вплив на розвиток споживчої кооперації на українських землях. Головою Зборів було обрано Д. Коліуха, заступниками (товаришами) голови – М. Лозицького і М. Порша, секретарями – А. Сербиненка, Є. Філіпповича і Я. Цедербаума.

На Зборах заслухано декілька доповідей, зокрема В. Галевича “Про організацію “Дніпросоюза”, в якій викладено історію заснування Союзу, його завдання і значення для кооперації в Україні; В. І. Сандулова “Про ліквідацію Київської Агентури Московського Союзу Споживчих Товариств”, Д. Коліуха “Про план торговельної діяльності “Дніпросоюза” та інші. Після обговорення доповіді Д. Коліуха було прийнято ряд постанов. По-перше, про грошову і матеріальну справу, зокрема доручити Правлінню вжити всіх заходів для одержання грошових засобів через позики в кредитових установах і в Державному Банку, заборонити продаж товарів у борг, зобов’язати товариства і союзи, що вступають в “Дніпросоюз”, виплачувати своєчасно всі необхідні внески. По-друге, про власні вироби, зокрема надати повноваження Правлінню на виробництво сірників, мила і макаронів. По-третє, про взаємовідносини з іншими кооперативними організаціями, беручи за основу діяльності “Дніпросоюзу” те, що він повинен стати Союзом Союзів, хоча спочатку, до певного його розвитку, приймати в Союз і окремі товариства, зобов’язати Правління проводити свою політику в тісному зв’язку з районними і центральними кооперативними союзами та скликати якнайшвидіє нараду союзів України для розроблення принципів взаємовідносин.

Після доповіді А. Сербиненка “Про план неторговельної діяльності “Дніпросоюза” Збори ухвалили рішення про те, що в цій справі “Дніпросоюз” висуває перед собою такі завдання: а) організація планомірної інструкторської допомоги; б) видання і постачання товариств рахунковими книгами; в) видання українською мовою брошур із кооперативної тематики; г) видання журналу; д) організація лекцій, курсів і з’їздів; е) допомога організаціям місцевих об’єднань; ж) розвідки про стан споживчої кооперації.

Крім того, на Зборах вирішено дати дозвіл Правлінню придбати у власність будинок, купувати і продавати продукти загального вжитку, запропонувати Центральному сільськогосподарському товариству, Союзбанку і Київській губернській і повітовій касам дрібного кредиту, для розмежування діяльності кооперативних союзів, припинити “постачання кооперативів мануфактурою” і іншими товарами споживання і передати свої запаси “Дніпросоюзу”.

Після пропозицій Т. Сідлецького Установчі Збори доручили Правлінню негайно створити в Києві кооперативну школу для підготовки на місцях свідомих працівників із кооперації, а також організувати при цій школі інструкторські курси для підготовки інструкторів і “роз’їздних щотоводів” для обслуговування “Дніпросоюзу” та інших союзів України.

Відносно позик “Дніпросоюзу” уповноважили Правління вдаватися до позик у міру виникнення потреби в різних кредитних приватних установах, громадських, урядових, кооперативних і у окремих осіб, надаючи перевагу кооперативному кредиту. Ухвалено рішення звернутися про відкриття кредитів у: Київській губернській земській касі дрібного кредиту до 500.000 карб.; Союзбанку – до 500.000 карб.; Московському Народному Банку – до 500.000 карб.; Московському союзу споживчих товариств – до 300.000 карб.

Ухвалено: розстрочки паїв не допускати, вступити в члени Московського союзу споживчих товариств, Міжнародний кооперативний союз і Центральний Український Кооперативний Комітет, купити дванадцять акцій Московського Народного Банку. При умові, якщо буде створено Південний Кооперативний Банк, передбачалося купити якомога більше його акцій на суму, яку встановлять Правління і Рада.

З питання про зміну статуту “Дніпросоюзу” вирішено в § 7, на сторінці 3 викреслити слова “розмір обов’язкового пая” і до кінця параграфу 7-го; по § 13: встановити вступний внесок не менше 25 карб., і не більш 50 карб.; по § 24: встановити розмір кожного паю 50 карб., замість 25 карб.

А. Сербиненко проінформував делегатів Зборів про рішення наради районних об’єднань від 5 березня 1917 р. про прибутку Київської агентури Московського союзу споживчих товариств. Нарада ця вирішила, щоб з чистого прибутку агентури в 105.000 карб. Московський союз відрахував місцевому Союзу 10% на культурно-просвітні цілі. Збори підтримали постанову наради й ухвалили, щоб цю суму від агентури одержав “Дніпросоюз”.

Було вислухано заяву представника співробітників агентури Я. Цедербаума про забезпечення інтересів співробітників у зв’язку з ліквідацією агентури і заснуванням “Дніпросоюзу”. Збори визнали: інтереси співробітників повинні бути забезпечені, і ті з них, хто мають намір перейти на службу в Союз, можуть бути прийняті на умовах, не гірших за ті, які були в агентурі. Члени зібрання висловилися за необхідність укладення з співробітниками колективного договору. Висловлено побажання, щоб разом з протоколом було розіслано брошуру про Кооперативний закон³⁰.

На Зборах також провели вибори до керівних органів “Дніпросоюзу”: Правління, Ради і Ревізійної Комісії. В результаті членами Правління обрано: Д. Коліуха, П. Вікторова, А. Сербиненка і В. Галевича, кандидатами – Т. Добрянського, Є. Філіпповича; членами Ради: І. Лозицького, М. Токаревського, З. Варжанського, Вирву, Ружінцева, К. Буца, Сніжко, В. Мельника і М. Порша, кандидатами – Т. Сідлецького, Олексієва, Яворського, Ткаченка; членами Ревізійної Комісії: Х. Барановського, Б. Мартоса, Окуневича, А. Андрієвського, Дробота; кандидатами – Лебедовича, Зосимато³¹.

Збори одержали вітальну телеграму від Московського союзу споживчих товариств, за яку ухвалили висловити подяку. Після обміну делегатами Зборів привітань і побажань для успішної діяльності нового Союзу засідання було закрито.

5–8 травня 1917 р., паралельно із Установчими Зборами “Дніпросоюзу” у Києві, з ініціативи Українського організаційного військового комітету при підтримці Української Центральної Ради відбувався I Всеукраїнський військовий з’їзд. У його роботі взяли участь понад 900 делегатів – представників 1,5 млн. військових-українців, об’єднаних в українські організації і товариства в арміях усіх фронтів, на Балтійському і Чорноморському флотах, в окремих гарнізонах і військових округах України та Росії. З’їзд розглянув питання про ставлення до Тимчасового уряду, рад робітничих і солдатських депутатів, про українізацію військ, земельне питання і питання освіти, а також утворив Український генеральний військовий комітет. Серед постанов з’їзду “Про харчову (продовольчу) справу” зазначалося: “Зважаючи на те, що справа продовольча на Україні найкраще, найповніше і найсистематичніше може бути полагоджена самим організованим в кооперації і спілки українським селянством, з’їзд ухвалює – передати продовольчу справу в руки організованого селянства і його органу Центрального Кооперативного комітету”³².

На початковому етапі своєї діяльності “Дніпросоюз” повинен був зважати не тільки на Московський союз споживчих товариств, а й на інші споживчі організації та союзи Києва. Всього їх станом на 1 січня 1917 р. налічувалося 121. Найпотужнішим серед них був союз оптових закупівель “Городской Потребитель”. Ця організація активно працювала у Києві з 1916 р.³³

1 червня 1917 р. “Дніпросоюз” розпочав прийом товарів від київської агентури Московського союзу споживчих товариств. Однак не обійшлося тут без “сюрпризів” і перешкод. Представники Правління “Дніпросоюзу” виявили, що Московський союз споживчих товариств через свого уповноваженого В. Сандулова розпродав весь кращий товар зі складів, який згідно з умовами не міг розпродаватися. Як виявилось, його було відправлено по інших агентурах Московського союзу, зокрема в Одесу, Ростов, Москву. Туди ж були відслані й кращі співробітники київської агентури. Для “Дніпросоюзу” залишили лише 1/2 фунта чаю, 1 фунт кави та декілька тисяч пудів мила, цвяхів і ще деяких малоцікавих товарів. Ось що з цього приводу писав Дмитро Коліух: “Таке зробили наші товариші-кооператори для молодого брата, – кооперативного союзу, – і в додаток до цього поставили умовою виплатити негайно гроші за цей крам. Через те, що в Дніпровському союзі було грошей з самого початку тільки 26 тисяч карбованців, виплатити за ці товари більше 400 тисяч карб. було неможливо. Довелось звернутися за підтримкою до українських кредитових кооперативних установ. І тільки одержавши позику від Київського Союзбанку та Губерніяльної Каси Дрібного Кредиту, виплатили з боєм в серці, з гнівом і обуренням належну суму грошей Московському союзу споживчих т[овариств] і тим самим розквиталися з ним. В. Сандулова за його антикооперативні вчинки притягли до товариського суду чести, але він ухилився від нього, і на цьому справа й завмерла”³⁴.

Все-таки, незважаючи на перешкоди, у червні 1917 р. “Дніпросоюз” жваво розпочав свою діяльність. Невдовзі до нього почали вступати як союзи, так і окремі товариства, що не заборонялося тогочасним статутом. За півроку членами Дніпровського Союзу стали 500 окремих товариств та 32 районні Союзи³⁵ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл осередків “Дніпросоюзу” за губерніями в грудні 1917 р.*

Губернії	Кількість товариств	Кількість союзів
І	2	3
Київщина	344	10
Чернігівщина	56	5
Поділля	53	9
Полтавщина	39	3

Закінчення табл. 1

1	2	3
Волинь	24	3
Мінська (Мозирський і Річицький повіти)	10	1
Катеринослав	1	1
Всього	527	32

* Складено за: Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 21.

За сім місяців існування “Дніпросоюзу” до його склад увійшло як члени 514 споживчих товариств і 32 районних споживчих союзів³⁶ (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість осередків “Дніпросоюзу” за період з 1 червня 1917 р. до 1 січня 1918 р.*

Рік, місяць	Кількість товариств	Кількість союзів	Всього
1 червня 1917 р.	65	1	66
1 липня 1917 р.	99	2	101
1 серпня 1917 р.	142	7	149
1 вересня 1917 р.	203	8	211
1 жовтня 1917 р.	334	13	347
1 листопада 1917 р.	428	22	450
1 грудня 1917 р.	472	27	499
1 січня 1918 р.	514	32	546

* Складено за: Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 87–88.

Разом зі збільшенням членів союзу зростали і його кошти. Якщо станом на 1 червня 1917 р. пайового капіталу було лише 11.532 карб. 50 коп., то вже на 1 січня 1918 р. сума його зросла у майже 27 разів, тобто до 315.965 карб. 06 коп.³⁷. Велику підтримку молодій організації за допомогою значних кредитів надали інші кооперативні союзи та організації, які існували на українських землях. До 1 січня 1918 р. “Дніпросоюз” взяв із різних інституцій дозволеного кредиту на суму 5.000.000 карб., з яких на розбудову структури було використано 1.665.230 карб. 22 коп.

Торговельна діяльність “Дніпросоюзу” в першому півріччі існування була основним напрямом роботи, це можна відобразити за допомогою таких цифр: за перший місяць було продано краму на 172.095 карб., а вже до кінця року, до 1 січня 1918 р., сума становила 6481.955 карб. 28 коп. Наприкінці 1917 р. Міністерство продовольчих справ УНР доручило Дніпровському Союзу велику роботу з розподілення різних товарів населенню України. Між іншим, тоді передали 123.835 пудів шкіри³⁸.

Загалом у 1917 р. Дніпровський Союз, наскільки йому дозволяли обставини, докладав великих зусиль для об’єднання кооперативних товариств в єдиний потужний центр усієї споживчої кооперації України.

Початок 1918 р. для “Дніпросоюзу” був важким з огляду на бойові дії більшовиків проти армії УНР. Ще на початку січня відчувалися часті перерви в прийманні вантажів залізницею, що негативно впливало на роботу Союзу. З 17 до 29 січня 1918 р., коли на

вулицях Києва відбувалися бої та місто з усіх кінців безперервно обстрілювала артилерія, природно, що вся діяльність “Дніпросоюзу” мусила припинитися. В ці дні склад Дніпровського Союзу було зачинено. Тільки на початку лютого 1918 р. найближчі до Києва села і містечка почали присилати підводи за товаром, і робота потрохи почала налагоджуватися. Сам будинок “Дніпросоюзу”, на щастя, не постраждав. Хоча біля нього спостерігалася безперервна стрілянина з кулеметів, рушниць та іншої вогнепальної зброї, розривалися снаряди. Серед працівників організації теж ніхто не постраждав, крім члена Правління А. Сербиненка, який на той час мешкав у будинку Михайла Грушевського (будинок разом із усім майном А. Сербиненка спалили більшовики). Щоб уявити, як ці події відобразилися на діяльності організації, досить проаналізувати деякі цифри. Так, за січень 1918 р. обороти “Дніпросоюзу” становили лише 316.637 карб. 26 коп., тоді як у грудні 1917 р. – 1.890.789 карб. 96 коп.³⁹

Крім великої торговельної роботи, “Дніпросоюз” проводив значну неторговельну діяльність, перш за все допомагаючи і поширюючи кооперативні ідеї та сприяючи національному відродженню українського народу. Як правило, ця робота проводилася через такі відділи союзу:

1. Інструкторський – інструкторська допомога товариствам і союзам.
2. Статистично-економічний – вивчення споживчої кооперації України.
3. Культурно-просвітній – поширення кооперативних ідей і національного світогляду.
4. Видавничий – видання різних книжок із споживчої кооперації.
5. Редакційний – видання часопису “Кооперативна Зоря”.
6. Юридичний – правова допомога кооперативам.
7. Страховий – розроблення питань про кооперативне страхування.

Дніпровський Союз здійснював велику торгівлю книгами, маючи при цьому у наявності великий книжковий склад. Успіхи не забарилися. Якщо за 1917 р. було продано книжок на суму 142.231 карб. 64 коп., то вже за 11 місяців 1918 р. – на 766.976 карб. 55 коп.⁴⁰

У 1917–1918 рр. “Дніпросоюз” розширив власну промисловість. Невдовзі організація мала миловарний завод, трикотажну фабрику, чобітню (чоботарню), друкарню. У 1918 р. склалися плани з організації нових підприємств.

Дніпровський Союз витрачав великі кошти на утримання співробітників та робітників своїх підприємств⁴¹ (див. табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність співробітників “Дніпросоюзу” та оплата праці станом на червень 1917 р. – січень 1918 р.*

Місяць, рік	Кількість співробітників	Заробітна плата
Червень 1917 р.	39	7.483 карб.
Липень 1917 р.	63	11.231 карб.
Серпень 1917 р.	64	16.277 карб.
Вересень 1917 р.	76	17.709 карб.
Жовтень 1917 р.	77	19.709 карб.
Листопад 1917 р.	79	32.056 карб.
Грудень 1917 р.	90	29.538 карб.
Січень 1918 р.	99	31.994 карб.

* Складено за: Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.

Зробити висновки про те, наскільки інтенсивно відбувався процес об'єднання із “Дніпросоюзом” споживчих союзів, можна після аналізу таких даних⁴² (див. табл. 4).

Таблиця 4

Кількість осередків “Дніпросоюзу” за період з 1 серпня 1917 р. по 20 червня 1918 р.*

Рік, місяць	Кількість союзів
1 серпня 1917 р.	14
1 січня 1918 р.	31
20 червня 1918 р.	54

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 12.

У губерніях осередки “Дніпросоюзу” розподілялися нерівномірно. Це залежало від різних обставин, але головна з них – політична. “Вплив Дніпросоюзу більший там, де дужча українська орієнтація, і слабіший там, де вона менша. В районах, котрі межують з Великоросією, на Чернігівщині, Катеринославщині, Минщині і Курщині – Дніпросоюзові в справі кооперативного будівництва доводиться ще боротися з Московською орієнтацією. І успіх в цій боротьбі буде в значній мірі залежать від політики Українського уряду. Сучасна політика уряду, викликаючи у прикордонних районах опозиційний настрій широких колі привертаючи їх до російської орієнтації, – гальмує організаційне будівництво Української кооперації”, – зазначали українські кооператори⁴³.

Неоднорідним був вплив “Дніпросоюзу” за губерніями і відносно гуртування навколо себе окремих товариств. Із загальної їх кількості, приблизно 70% припадало на Київщину, 10% – Чернігівщину, 8,5% – Поділля, 7,2% – Полтавщину, 8% – Волинь. Найбільший впливом “Дніпросоюз” характеризувався на Київщині, Поділлі, Чернігівщині та Полтавщині.

В яких саме місцевостях – у містах, містечках чи селах “Дніпросоюз” мав найбільший вплив? На що було спрямовано головні зусилля, якщо йдеться про організаційну та торговельну діяльність? На ці питання можна відповісти ознайомившись із табл. 5⁴⁴.

Таблиця 5

Розподіл осередків “Дніпросоюзу” за селами, містечками та містами станом на 1 січня 1918 р.*

Губернії	Всього товариств	Споживчі товариства		
		сільські	містечкові	міські
Київщина	288	187	76	26
Чернігівщина	42	21	11	10
Поділля	36	17	16	8
Полтавщина	30	18	7	6
Волинь	13	3	10	–
Мінщина	8	6	2	1
Всього	417	252	122	51

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 13.

Наведені дані свідчать, що діяльність “Дніпросоюзу” найбільше спиралася на сільську кооперацію; значною мірою – на містечкову і незначною – на міську. На сільські кооперативи припадало близько 60% усіх товариств, на містечкові – приблизно 30% і міські – 10%. Однак, якщо аналізувати чисельність пайовиків, то на одне товариство в середньому припадало: у містах – 974 пайовики, у містечках – 330 і селах – 180; взагалі ж на одне товариство припадало 807 пайовиків. З аналізу звітів 417 споживчих товариств випливає, що на один сільський кооператив припадало близько 2,5 тисяч карб., у той час, як у містечках це середнє число пайового капіталу досягало 4 тисяч карб., а у містах – до 14,7 тисяч. Межі коливань такі: у селах – від 1,9 тис. до 7,5 тисяч; у містечках – від 2,2 тисяч до 5,3 тисяч і містах – від 5,6 тисяч до 19,5 тисяч карб.

За кількістю “запасного капіталу” сільська кооперація також була найбільш бідною. В середньому його припадало на одне товариство в селах 257 карб., в містечках – 774 карб., і містах – 1070 карб. Середня ж кількість за всіма кооперативами становила 500 карб.

Значним є внесок “Дніпросоюзу” до торгівельної діяльності. Про це свідчать обороти організації⁴⁵ (див. табл. 6).

Таблиця 6

Обороти “Дніпросоюзу” за червень 1917 р. – січень 1918 р.*

Місяць, рік	Сума (в карбованцях)
Червень 1917 р.	172.095
Липень 1917 р.	489.810
Серпень 1917 р.	682.792
Вересень 1917 р.	717.146
Жовтень 1917 р.	1.173.591
Листопад 1917 р.	1.205.852
Грудень 1917 р.	1.890.789
Січень 1918 р.	315.092

* Складено за: Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14; Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – Київ: Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6–7. – С. 12.

Таким чином, за 8 місяців обороти “Дніпросоюзу” збільшилися, що свідчило про його активність. Оцінюючи діяльність Дніпровського Союзу з цього боку, не можна не зазначити, що ті важкі умови, в яких вона відбувалася. Із зазначених вище даних не можна не побачити того, як після невпинного зростання оборотів до грудня 1917 р. у січні 1918 р. вони дуже суттєво знизилися. Вже налагоджену торговельну діяльність “Дніпросоюзу” було майже зруйновано на початку 1918 р. більшовиками, нестачею на ринку товарів, знищенням транспорту, нестачею грошових знаків. Все-таки, незважаючи на ці проблеми, у квітні 1918 р. “Дніпросоюз” мав рекордний обсяг оборотів, що становив 5 мільйонів карб. Оборотні суми склалися з сум за операціями центрального складу товарів, книжкового складу та торговельно-комісійних операцій. Із загальної суми оборотів за 1917 р. припадало: на центральний склад – близько 89%, на книжковий – 2½% і на торговельно-комісійні операції – 8½%. Показники суттєво змінилися у 1918 р. Відсоток сум за торговельними операціями знизився до 62%, а відсоток за комісійними операціями зріс до 36½%; книжкові операції забезпечили 1½%. Таким чином, в цей період у діяльності “Дніпросоюзу” намітилася тенденція до збільшення комісійних операцій⁴⁶.

На завершення наведемо деяку інформацію про взаємовідносини “Дніпросоюзу” та ПОЮРу. Як вже згадувалося, поряд із “Дніпросоюзом”, у Харкові працював другий Центральний Союз – ПОЮР. Він до 1918 р. приймав до свого складу не лише союзи, а й окремі споживчі товариства. В кінці 1918 р. у його складі налічувалося 40 союзів та 748 товариств. Він охоплював Харківщину та Катеринославщину. У 1918 р. ПОЮР продав товарів на суму до 57 млн. карб., що на 13 млн. було менше від “Дніпросоюзу”. ПОЮР мав власні підприємства, зокрема миловарню, паркетну фабрику, друкарню, чоботарню та ін.⁴⁷. Існування двох центральних споживчих союзів в Україні пояснювалося бажанням московських кооперативних центрів зберегти зв’язок із українською кооперацією та відігравати тут значну роль. Зважаючи на темпи розвитку, можна було прогнозувати, що невдовзі українська кооперація об’єдналася б все-таки навколо “Дніпросоюзу”.

Таким чином, у досліджуваний період в Україні розгортався інтенсивний процес становлення та розвитку української споживчої кооперації. Це відбувалося за надзвичайно складних умов: перешкод з боку Московського союзу споживчих товариств та його агентів, революції в Російській імперії, більшовицької окупації, невпевненості української політичної еліти, яка зволікала із проголошенням незалежності, та ін. “Дніпросоюз” виявився спроможним налагодити постачання населення України необхідними товарами, знаходив шляхи збереження грошових заощаджень, позитивно впливав на відновлення різних сфер народного господарства тощо. Розпочавши свою роботу з малого, він невдовзі став всеукраїнським центром споживчої кооперації. На початковому етапі діяльності “Дніпросоюз” мав економічний успіх. Йому вдалося об’єднати кооперативи та союзи значної частини України і задовольняти, по мірі можливості, їхні потреби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Споживча кооперація України / [Сіденко С. Г., Лепехов М. Д., Майборода Ф. М., Опельбаум Ш. В., Матковський О. С.]. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1965. – 192 с.; Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Морозов Л. Ф. – М. : “Мысль”, 1969. – 240 с.; Ганжа І. Х. Кооперація / Ганжа І. Х. // Радянська енциклопедія історії України / [А. Д. Скаба (відпов. ред.), Б. М. Бабій, С. М. Бібіков та ін.]. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1970. – Т. 2: Державін – Лестригони. – С. 469–470; Климов А. Потребительская кооперация в системе развитого социализма / Климов А. – М. : Экономика, 1980. – 320 с.; Вахитов К. И. Потребительская кооперация СССР : [учебник для кооп. техникумов] / Вахитов К. И. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Экономика, 1985. – 136 с. та ін.
- ² У 20-их рр. ХХ ст., в часи бурхливого розвитку кооперації в умовах нової економічної політики радянської влади, Київський губсоюз часто називали його старою назвою – “Дніпросоюз”. Див.: Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України). – Фонд 1 (Центральний Комітет Компартії України). – Оп. 20. – Спр. 374. – Арк. 153 зв.
- ³ Страшні події на Україні. Слово про обов’язок всіх українців // Нова зоря. – Львів, 1933. – 25 травня; Режим доступу: <http://www.archive.lviv.ua/materials/print/publication/golgofa-ukrajinskogo-narodu/ii-svit-jevropеiska-ta-zakhidnoukrajinska-presa-pro-golod-v-ukrajini/>; Кушнеж Р. Львівська українська преса про голодомор в УСРР / Кушнеж Р. // Український історичний журнал. – К., 2006. – № 3. – С. 203.
- ⁴ Бородаєвський С. В. Споживча кооперація // Бородаєвський С. В. Історія кооперації. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 319–323.
- ⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
- ⁶ Дніпросоюз // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 547; Жук А. Кооперативна преса / Жук А. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1122–1124; Витанович І. Кооперація / Витанович І., Голубничий В. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні / [гол. ред. В. Кубійович]. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1124–1129 та ін.

- ⁷ Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) / Аліман М. // Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Апопій та ін.]. – К., 1996. – С. 77–86.
- ⁸ Марочко В. Взаємини кооперації з політичними партіями в Україні (1917–1920 рр.) / Марочко В. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти (збірник статей). – Львів, 1998. – Том 1. – С. 17–38.
- ⁹ Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Фареній І. А. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / Фареній І. А. // Український селянин : збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 100–110.
- ¹⁰ Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.) / Гай-Нижник П. // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С. 87–93; Режим доступу: <http://www.hai-puzhnyk.in.ua/doc/58doc.php>.
- ¹¹ Кудлай О. Б. Дніпровський союз споживчих товариств. Дніпросоюз / Кудлай О. Б. // Енциклопедія історії України : в 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 2: Г–Д. – С. 412. Режим доступу: http://www.history.org.ua/index.php?l=ENU&verbvar=Dniprovsky_soyuz.
- ¹² Лисенко О. В. Генеза ідеологічних та політичних пріоритетів східноукраїнського національного руху у другій половині XIX – на початку XX ст. / Лисенко О. В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск 14. – С. 11–20; Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/xix/14/3.pdf>; Лисенко О. В. Внутрішньо- та зовнішньополітичні пріоритети українців на початку XX ст. / Лисенко О. В. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск 16. – С. 336–347; Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/xix/xix_2009_16/25.pdf.
- ¹³ Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / Гелей С. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.
- ¹⁴ Сова А. О. Культурно-просвітня діяльність “Дніпросоюзу” / Сова А. О. // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол. : Гелей С. Д., Тімченко О. П., Сова А. О. та ін.] – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 135–149. – (Серія – Гуманітарні науки).
- ¹⁵ Пастушенко Р. “Дніпросоюз” – Центральна спілка споживчої кооперації Наддніпрянської України в 1917–1919 рр. / Пастушенко Р. // Історія споживчої кооперації України / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей (кер. авт. кол.) та ін.]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 151–167.
- ¹⁶ Мохор П. Історико-ідеологічна природа української споживчої кооперації, як основа існування її самостійного центру / Мохор П. // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – К. : Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 11.
- ¹⁷ Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Фареній І. А. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – С. 78; Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / Пантелеймоненко А. О. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 77.
- ¹⁸ Из деятельности Т-ва П. О. Ю. Р. // Южно-русский потребитель. – 1917. – № 24. – С. 21–24; Фареній І. А. “Національний український трест”. З нагоди 85-річчя створення Дніпровського союзу споживчих товариств / Фареній І. А. // Український селянин : збірник наукових праць / Інститут історії України НАНУ; Черкаський державний університет. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 102.
- ¹⁹ Бородаєвський С. В. Історія кооперації / Бородаєвський С. В. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – С. 321.
- ²⁰ Дмитро Коліух – економіст, кооператор, громадський та політичний діяч. Народився 1880 р. у с. Росош Острозького повіту Волинської губернії в селянській сім’ї. Середню і вищу освіту здобути не міг, але природні здібності, самоосвіта забезпечили йому високий авторитет кооперативного діяча. На 2-му Всеросійському кооперативному конгресі (Київ, 1913 р.) був ініціатором створення Українського кооперативного союзу. Протягом 1917–1920 рр. очолював Правління “Дніпросоюзу”. З 1917 р. – член Української соціал-демократичної робітничої партії. У березні 1917 р. обраний членом Ради об’єднаних громадських організацій Києва, голова Київського міського

- продовольчого комітету. З 15(2) січня 1918 р. – генеральний секретар (згодом міністр) продовольчих справ Української Народної Республіки. У березні 1918 р. через розходження з керівництвом УНР у позиціях щодо питання про виконання продовольчих поставок до Центральних держав, згідно з Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918 р., подав у відставку. Повернувся до праці в “Дніпросоюз”. З 1920 р. – заступник голови Вукоопспілки, деякий час був головою Укрзовнішторгу, працював економістом-референтом у Київміськплані. 8 листопада 1930 р. заарештований, а 1931 р. засуджений до 3 років заслання в справі “Українського національного центру” (1930–1931 рр.). Відбував заслання в Казахстані. Подальша доля невідома. За однією із версій помер у пік репресій 1937–1938 рр. Детальніше про нього див.: Осташко Т. С. Коліух Дмитро / Осташко Т. С. // Енциклопедія історії України: У 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова авт. кол.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 454; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том. 1 / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – С. 258, 636.
- ²¹ Звідки і як з’явився Дніпровський Союз. (Історична справка) // Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 4.
- ²² Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух // Три роки життя й діяльності Дніпросоюзу. План книги і редакція А. Харченка. – К. : Видавництво Дніпросоюзу, 1920. – С. 19.
- ²³ Проект устава Дніпровського Союзу потребителських обществъ въ г. Киевъ. – Киевъ, [б. р.]. – 16 с.
- ²⁴ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки / Д. Коліух... – С. 19.
- ²⁵ Звідки і як з’явився Дніпровський Союз. (Історична справка)... – С. 5.
- ²⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – С. 225.
- ²⁷ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 1; Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України // Календарь громадянина-кооператора на рік 1919 / Андрієнко С. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 87.
- ²⁸ З’їзд представників кооперативних союзів // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 179–182.
- ²⁹ Протокол Установчих Зборів Дніпровського Союзу Споживчих Товариств // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 19.
- ³⁰ Новый кооперативный законъ. – Одесса : Изданіе редакціи журнала “Южный Кооператоръ”, 1917. – 16 с.
- ³¹ Протокол Установчих Зборів Дніпровського Союзу Споживчих Товариств // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 20.
- ³² Резолюції I Всеукраїнського селянського з’їзду // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 283.
- ³³ Списокъ Кооперативныхъ Организацийъ гор. Киева и его предмѣстій на 1-е Января 1917 г. – Киевъ, 1917. – 13, 14.
- ³⁴ Коліух Д. Народження Дніпросоюзу і перші його кроки... – С. 22.
- ³⁵ Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 21.
- ³⁶ Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України... – С. 87–88.
- ³⁷ Там само. – С. 88.

-
- ³⁸ Б-ський М. Дніпровський Союз у 1917 р. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 22.
- ³⁹ Київські події і діяльність Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 15 квітня. – № 1–2. – С. 36.
- ⁴⁰ Андрієнко С. Дніпровський Союз Споживчих Союзів України... – С. 90.
- ⁴¹ Дніпровський Союз Споживчих Союзів – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації. Справочно-інформаційне видання з 16 ілюстраціями в тексті. – К. : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України, 1918. – С. 66.
- ⁴² Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 12.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – С. 13.
- ⁴⁵ Кубанський Д. Споживча кооперація на Україні в 1918 році / Кубанський Д. // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1919. – Квітень. – № 6–7. – С. 12; Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14.
- ⁴⁶ Д. П. Рік існування Дніпросоюзу // Кооперативна Зоря. Часопис української споживчої кооперації. – К. : Видає Дніпровський Союз Споживчих Товариств, 1918. – 31 серпня. – № 9–12. – С. 14
- ⁴⁷ Бородаєвський С. В. Історія кооперації... – С. 322.

Клок В. І.

ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ГАЛИЧИНИ ПЕРІОДУ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918–1919 РР.

Проаналізовано формування образу українців та української влади у громадській думці польської меншини Галичини періоду польсько-української війни 1918-1919 рр. Досліджено причини виникнення негативних стереотипів українців у середовищі польської спільноти.

Ключові слова: образ, громадська думка, польська меншина, Східна Галичина, Львів.

Klok V. I.

THE IMAGE OF UKRAINIANS AND UKRAINIAN POWER IN THE PUBLIC OPINION OF POLISH MINORITY OF GALICIA IN THE PERIOD OF POLISH-UKRAINIAN WAR IN 1918-1919

The article analyzes the image of Ukrainians and Ukrainian authorities in the public opinion of the Polish minority in Galicia in the period of Polish-Ukrainian war of 1918-1919; the causes of negative stereotyping among Ukrainian Polish community are investigated.

Keywords: image, public opinion, the Polish minority, Eastern Galicia, Lviv.

Образ українців, що сформувався в середовищі польського населення Східної Галичини в 1918–1919 рр., був виразно негативним. Насамперед це було зумовлено розгортанням польсько-української війни, яка призвела до значних людських втрат, гострих соціальних та економічних проблем. З іншого боку, чималих зусиль доклали польські ендеки, здійснюючи активну пропаганду з метою дискредитувати український національний рух. Польський історик М. Сівіцький підкреслював безкомпромісність цієї політичної сили щодо українського питання загалом.

Проте джерела негативного сприйняття українців сягають XIX ст., а подекуди – ще глибше. Першопричина ж формування цих стереотипів завжди полягала в запеклому протистоянні польського та українського національних рухів на території Галичини.

Восени 1918 р. суспільно-політична ситуація в Галичині і в усій Австро-Угорщині була вкрай напруженою. Режим Габсбургів доживав свої останні дні. У той момент польський політикум коронного краю вважав, що місцеві українці не здатні до рішучих кроків задля перехоплення влади в провінції. Очевидці подій згадують, що на 31 жовтня 1918 р. польська сторона мала достатню кількість свідчень про підготовку збройного виступу українців у Львові¹, проте польські політики й надалі заявляли, мовляв, будь-

який замах українців є нереальним². Така впевненість доводить, що вони недооцінювали український національний рух у цілому. З цього приводу польський дослідник М. Клімецький зауважив те, що польські політики з Галичини були переконані в безмежній лояльності українців до Відня, а отже, в їхній нездатності до антиконституційних кроків, хоч би ті й допомагали їм утвердити свої позиції в краї³.

Польське населення Львова зуміло швидко оговтатися після того, як українці 1 листопада 1918 р. захопили владу в місті. Вже декілька днів по тому польські війська зуміли налагодити дієвий збройний опір. У південно-східній частині міста розгорнулися запеклі вуличні бої, які незабаром переросли в повномасштабну польсько-українську війну. Польське суспільство звинувачувало у цій ситуації винятково українську сторону. Результатом цього стало витворення на сторінках тогочасної львівської польської преси образу українця – нерозважливого “родича”, який, перебравши силою зброї владу, вчинив зле для себе і своїх братів-поляків. Так, “Кур’єр Львовські” з цього приводу писав: “Незважаючи на обурливі дії українців, що спричинилися до польсько-української суперечки, поляки сподівалися на полюбовне вирішення цієї проблеми. Дві народності (поляки та українці) пов’язані між собою тисячами зв’язків і творять єдину націю Галичини. Тому наші протиріччя не можна вирішувати зброєю. Адже це призведе до значних жертв з обох боків та втрати спільного майбутнього для обох народів. Не в інтересах жодної зі сторін перетворювати наш край на котел конфліктів на зразок Балкан”⁴. Цей образ випливав із панівного на той час уявлення про українців як лише одну з етнографічних груп польського народу, а отже, й про їхнє спільне історичне буття у відновленій Речі Посполитій. Ось чому захоплення українцями влади місцеві поляки розглядали не інакше, як зраду спільної справи.

Незабаром цей образ почали використовувати польські львівські політики. 23 листопада 1918 р. вони видали відозву з нагоди прибуття до столиці краю перших польських підрозділів із Заходу. В ній стверджувалося: “Через підступний замах українців ми змушені були розпочати боротьбу за звільнення нашої вітчизни. Поляки прагнули в душі демократії і справедливості спокійно дочекатися угоди між двома братніми народами. Але не з нашої вини сталося інакше. Ми були змушені підняти кинуту українцями рукавичку і почати боротьбу”⁵. Проте такі твердження мали суто популістський характер. Насправді ні польська, ні українська сторони напередодні 1 листопада 1918 р. не прагнули дійти порозуміння, а ретельно готувалися почати контролювати Східну Галичину.

Щоб якимось пояснити події 1 листопада 1918 р., тогочасна польська публіцистика запровадила штучний поділ на лояльних до Польщі “русинів”, які за своєю природою аполітичні й цікавляться лишень своїм господарством, та нечисленних “українців”-інтелігентів, які збудують народні маси задля досягнення своїх вузьких егоїстичних інтересів. Українська дослідниця О. Юрчук пише про те, що термін “українець” у польській свідомості асоціювався з політичним та територіальним сепаратизмом, а отже, розцінювався як вигаданий у колах української інтелігенції засіб для посилення польсько-українського протистояння⁶. Наприклад, один із польських офіцерів, А. Деблессем, стверджував: “Узурпаторів я деколи називаю русинами, а деколи українцями. Проте остання назва не є вірною. Бо перед війною ми ніколи не вживали цього терміна, лише русини. Вони жили поруч з поляками і були кровно пов’язані з ними. Руський хлоп спокійно працював на полі та не цікавився політикою”⁷.

Причину зростання національної свідомості серед русинів польська сторона бачила у підступній агітації українців, яку всіляко підтримували німецькі політики. З огляду на це характерними є такі спогади поляків: “Ми можемо впевнено говорити, що так звані “українці” прагнуть завоювати прихильність руського люду не тільки задля своєї справи. Прокламуючи нехіль до поляків, вони прислужуються своїм німецьким протекторам. Але

це не було так легко, оскільки русини значною мірою споріднені з поляками. Тому, щоб досягнути своїх цілей, “українська” пропаганда використовувала соціальні гасла”⁸.

У зв’язку з переконанням щодо інспірації німецькою владою подій 1 листопада 1918 р. в Східній Галичині, виник образ українців як “тірольців Сходу” і прислужників Берліна та Відня. Так, польський політик із Познанщини Ф. Крисяк, який у листопаді 1918 р. перебував у Львові, згадував, що тоді містом кружляли чутки про активну допомогу українцям з боку німецьких та австрійських військовиків⁹. Низка польських офіцерів у своїх спогадах стверджував, що вони протягом літа–осені 1918 р. були свідками незвичних активних консультацій своїх австрійських начальників із невідомими цивільними українцями¹⁰. Схожим чином відносно українських політиків вдавалася до закидів львівська польська преса. Так, газета “Побудка” містила чимало статей, у яких перемоги українців прямо пов’язували з підтримкою німецького та австрійського військового командування. При цьому журналісти газети стверджували, що в їхньому розпорядженні є документи, які доводять намір австрійців дозволити українцям захопити владу¹¹. Відтак, ці ідеї підхопили польські політики з ендецького табору. Один із львівських ендеків та голова польського опору в місті у листопаді 1918 р. Ч. Мончинський заявляв: “Австрія створила та розвинула в Галичині український рух та з XIX ст. завжди підтримувала його. Крім цього, українці прихильні до прусського авторитаризму та казарменної системи управління”¹². Однак польська сторона так ніколи і не надала жодних документальних свідчень на підтвердження своїх заяв. Вигадані образи слугували для дискредитації українського національного руху в очах польської спільноти та світової громадськості.

Історія виникнення образу українців як австрійських та німецьких прислужників сягає XIX ст., коли польська суспільна думка Галичини звинувачувала Відень у “винайденні” української нації. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. польські політики з правого табору твердили, що український національний рух є не лише інструментом у руках австрійської влади, який вона використовує для послаблення політичних позицій поляків. Такі стереотипи ще міцніше утвердилися в польській свідомості після підписання 9 лютого 1918 р. Брестського договору між УНР та Центральними державами. З цього моменту все частіше лунали звинувачення польських політиків на адресу українського національного руху у зраді “слов’янських” інтересів та колаборації з німецькими військово-політичними колами. Не можна заперечувати, що українські галицькі політики значною мірою орієнтувалися на Четверний союз, але те саме стосувалось і їхніх польських колег. Так, польські консерватори до кінця Першої світової війни покладалися на співпрацю з Віднем¹³. Проте польські ендеки на чолі з Р. Дмовським надалі стверджували, що український національний рух не є самостійним і функціонує лише завдяки німецько-австрійській підтримці.

Ще одним стереотипом, характерним для тогочасного польського суспільства, був образ українця – “кровожерливого гайдамаки”. Польська львівська преса проводила паралелі між подіями 1 листопада 1918 р. та народними повстаннями XVI–XVIII ст., а український політичний режим у Галичині називали не інакше як “терором п’яних бандитів”¹⁴. З цього приводу польська газета “Побудка” писала: “Історія повторюється. Криваві часи, коли по степах країни гуляли п’яні гайдамацькі банди. Українці схожі на розбійника, що своїми руками вбив свіжину і чекає на нові жертви. Але тепер ці безчинства відбуваються з холодним розрахунком”¹⁵.

Польська меншина розглядала ЗУНР не як законне державне утворення, а як деспотію бандитів та злодіїв. Подібні настрої ілюструють спогади польського інтелігента С. Орського, що так характеризував західноукраїнську державу: “В теперішній українській державі повною мірою виявляється її давній гайдамацький характер. Українці відважні стосовно беззбройних, а втікають там, де їм протиставляється сила та зброя. Ці гайдамаки прагнуть лише різанини, вбивств та насильств. Українці є загрозою для

цивілізації на землях Східної Галичини”¹⁶. Причину такої “жорстокості” польська сторона вбачала в “темності та відсталості”¹⁷ українського населення, що своєю чергою породило в ньому “прагнення вирізати всіх поляків, щоб поділити між собою їхні двірські ліси, пасовища та землю”¹⁸.

Близьким до образу “гайдамаччини” було порівняння подій “листопадового чину” з Хмельниччиною, до якого також вдавалася польська публіцистика. Польських учасників опору українській владі місцеві поляки сприймали як шляхетних лицарів з романів Г. Сенкевича, а українських чільників — лише як “козацьких полковників, ватажків убивць та бандитів”¹⁹. Так, командира українських військових підрозділів Д. Вітовського тогочасні місцеві поляки прирівнювали до “кривавого гетьмана Хмельницького”²⁰. На створення таких образів суттєво вплинули романи Г. Сенкевича, а саме: його трилогія “Потоп”, “Вогнем і мечем”, “Пан Володійовський”. У цих повістях письменник вивів яскраві образи польських шляхтичів, які відважно долають усі труднощі, перемагають ворогів, захищають незалежність Польщі, демонструючи високі зразки відваги та самопожертви²¹. При цьому автор неправдиво та принизливо зображав українських селян, козаків та шляхту. Творами Г. Сенкевича зачитувалось усе національно свідоме польське населення Галичини. Негативні приклади з часів Хмельниччини та Гайдамаччини можна було знайти у працях польських істориків XIX ст. С. Морачевського та Г. Шмітта, які зображали українські народні повстання винятково у чорних тонах.

Польські політики взяли на озброєння образ “українця-гайдамаки”, додаючи до нього ще один цікавий аспект: звинувачення у варварстві та нецивілізованості. Таким чином дискредитувався український національний рух та виправдовувалися польські зазіхання на українські етнічні терени. Польська меншина Східної Галичини поставала оплотом цивілізації в середовищі українців-“варварів”. Так, тогочасна польська преса зображала польсько-український конфлікт як опір поляків навалі “дикунів”-українців. Подібні твердження в умовах війни блискавично ширилися серед місцевих поляків. Доказом цього є вірш невідомого автора, який став популярним серед польських вояків у Львові в листопаді 1918 р.: “Semper fidelis! Напоготові,/на польських кресах на сторожі,/відбиваємо сьогодні чорні ворожу навалу,/до Львова вдерлися варвари дикі/на вулицях чути мордованих крики,/вдень і вночі чути пальбу карабінів,/бруківка міста у крові польських синів”²². Цей образ давав змогу польській стороні представляти свою боротьбу за Львів та Східну Галичину не просто як локальний конфлікт, а як високу місію – спробу захистити європейську цивілізацію від східних українських “варварів”; вона прагнула довести світовій громадськості, що українці не здатні створити власну державу.

Протягом польсько-української війни 1918–1919 рр. значна частина польської політичної еліти вважала, що останню крапку в цьому конфлікті, швидше за все, поставить міжнародний мирний конгрес. Щоб мати кращі позиції на ньому та дискредитувати український національний рух, польський політикум закидав своїм суперникам прихильність до комунізму. На той момент такі звинувачення могли дуже зашкодити авторитету ЗУНР та налаштувати проти неї політичні кола США та Антанти. Доказом була підтримка з боку українських партій ідеї парцеляції великих земельних володінь, що начебто уподібнювало їх до більшовиків. Подібні переконання поширилися в середовищі польських землевласників Східної Галичини. Ще більше ця думка утвердилася після стихійних дій українських селян 1918–1919 рр., які, не дочекавшись рішучих кроків влади ЗУНР в земельному питанні, самочинно взялися до розподілу двірських угідь та лісів. Ось як описує один із поляків цю ситуацію: “Польські фільварки постійно грабують. Українські хлопи самостійно рубають панські ліси. Вони хочуть як більшовики забрати землю і поділити її між собою”²³.

Однак говорити про прихильність українців до більшовицьких ідей було би перебільшенням. Принаймні свідком схожих подій, проте вже у Західній Галичині та за участю польських селян, був В. Вітос²⁴. Здебільшого і український загаль, і його еліта

були прихильниками правочентристських партій, зокрема національно-демократичної. Помірковані ліві сили – соціалісти – мали вплив переважно серед нечисленного робітництва та сезонних сільськогосподарських робітників-наймитів. Популярність ідеї поділу великих земельних володінь, з яких більшість належала польським землевласникам, була передусім результатом “земельного голоду” в галицькому селі: 92% усіх селянських господарств навіть не мали змоги прохарчуватися зі своїх володінь²⁵. Якщо врахувати, що в сільському господарстві були задіяні 91,5% українського населення²⁶, легко зрозуміти, яка соціальна та національна напруга існувала на той час у провінції. Тому стихійні переділи панських земель не можна вважати доказом того, що українське населення Галичини сповідувало комуністичні ідеї.

Крім негативного образу українців, у тогочасному польському суспільстві поширеним було критичне сприйняття українських властей. “Листопадовий чин” виявився цілковитою несподіванкою для польської меншини, впевненої, що край як історична частина Польщі без жодних перешкод увійде до складу відродженої республіки. Тому до абсолютно чужої їм нової української влади поставилися вороже. Будь-яка співпраця з нею розцінювалась як зрада національних інтересів. Більшість поляків відмовилась працювати в державних та автономних установах, розцінюючи українську державу як явище тимчасове і бутафорне. Один із польських очевидців тогочасних подій подає у спогадах таку характеристику ситуації, що склалася: “Пригноблені поляки, змучені та знесилені, змушені були піддаватися, проте були впевнені, що цей трагікомічний маскарад (українська влада. – В. К.) довго не триватиме”²⁷. У відповідь українська влада провадила політику тиску на місцевих поляків – обшуки, захоплення закладників, інтернування, арешти, що лише збільшувало напругу.

У результаті утверджувалося негативне сприйняття української влади серед поляків. Так, польська сторона закидала їй невміння ефективно налагодити діяльність адміністративного апарату, що призвело до економічного хаосу у провінції. З цього приводу польська газета “Побудка” писала: “На польському відтинку усе в цілковитому порядку. А на українському? Чи був ти там читач? Коли не був, то пройдиш. Там побачиш цікаві речі. Йти треба швидко і не оглядаючись. Коли ти зупинишся, то ризикуєш отримати кулю українського жовніра. Незважаючи на небезпеку бути вбитим, ми можемо все ж таки побачити постаті, яких вигнав надвір голод. Газет немає, бо знищено друкарні, кав’ярні також знищено. Тут бракує практично усього. Неможливо купити ані хліба, ані інших харчів”²⁸.

Така ситуація, на думку польських політиків, зумовлювалася відсутністю в української сторони досвіду адміністрування та достатньої кількості кваліфікованих кадрів. Львівський католицький архієпископ Ю. Більчевський у своєму листі до А. Шептицького ось як доводить цю думку: “Мушу додати, що українська влада не має у своєму розпорядженні цілого адміністративного апарату, який є необхідний для утримання життя в нормальному стані, результатом цього стали страшні та нестерпні умови життя як для українців, так і для поляків”²⁹.

Звичайно, в кінці 1918 р. українська влада, через відмову більшості чиновників-поляків залишитися в адміністративних установах, відчувала кадровий “голод”. Проте вона доволі швидко вирішила цю проблему, залучивши євреїв, німців, чехів, угорців. Справжньою причиною економічних проблем краю було не це, передусім вони були наслідками Першої світової війни. Схожа соціально-економічна ситуація склалася практично в усіх новостворених державах Центрально-Східної Європи в 1918–1923 рр.

Із загостренням польсько-українських боїв у Львові продовольче забезпечення міста все більше погіршувалося. У цьому польська еліта бачила підступний “план” української влади замучити голодом місцеве польське населення. Так, Ю. Більчевський закидав українській стороні, що вона зумисне не надає харчів навіть будинкам сиріт та притулкам для одиноких матерів³⁰. Ч. Мончинський був у цьому плані ще категорич-

нішим. Він звинувачував українські власті в тому, що вони забезпечували харчами лише українське населення, а польське, відповідно, морило голодом. У мемуарах цей польський політик і військовик навів слова, які нібито належали одному з українських чиновників: “Хай поляки здихають від голоду, після цього їх буде менше”³¹. Проте такі закиди не відповідали дійсності. Нестача харчів у місті на той момент була пов’язана передусім із розграбуванням продовольчих складів, якому не могли протидіяти ні українські, ні польські війська.

Наступна група образів українців, що існувала в тогочасному польському суспільстві, стосувалася українських жовнів. Поляки бачили в них насамперед завойовників, які хотіли посягти страх серед мирного населення міста. З цього приводу Ч. Мончинський згадував: “Руські жовніри стріляли на вулиці і у вікна помешкань, стріляли у мирних мешканців, які перетинали вулицю, незважаючи на їх стать і вік. Все робилося, щоб залякати поляків”³². Можна погодитися, що під час боїв у Львові, як і в усяких вуличних перестрелках, були жертви серед мирних мешканців, проте говорити про умисність таких дій було би перебільшенням.

Ще один образ українських військовиків – це “святотатці”, які вдираються в костели, монастирі, проводять обшуки і здійснюють арешти, тим самим паплюжачи святі місця. Товариство з вивчення оборони Львова та південно-східних воєводств у 1920–1930 рр. зібрало велику кількість свідчень римо-католицьких священиків та ченців про репресії українських властей щодо них³³. Такі жорсткі дії української влади пояснювалися тим, що низка католицьких святинь поляки використовували для обстрілу українських підрозділів³⁴. Чимало польських священиків, незважаючи на їхній сан, закликали свою паству всіма можливими засобами боротися з українською владою. Так, українська газета “Діло” свідчила про фанатичні заклики ксьондза Шукальського повстати проти українців, до яких він вдавався у костелі святого Миколая³⁵. Своєю чергою польська сторона діяла схожими методами щодо греко-католицького кліру. В листопаді 1918 р. був інтернований митрополит А. Шептицький та ряд представників вищого духовенства.

Польське суспільство вкрай скептично сприймало український національний рух. Тому не дивно, що дії українських жовнів польські політики пояснювали лише меркантильними інтересами, а саме: грабунком мирних мешканців. Польський службовець Л. Холодецький пояснював мотиви участі українських жовнів у “листопадовому чині” так: “Руські жовніри кинулись грабувати казарми і склади, забирали і вносили нові мундири і чоботи. Вони втікали з переповненими рюкзаками на провінцію до своїх будинків”³⁶. При цьому польське суспільство надзвичайно низько оцінювало моральний стан українського війська. Ч. Мончинський стверджував, що український жовнір воював лише під прицілом кулеметів привілейованих усусів (Українських січових стрільців. – В. К.)³⁷.

Проте найвагомим закидом польських політиків у бік українських військовиків було звинувачення у навмисних убивствах беззбройних мирних поляків. У 1918–1919 рр. львівська польська преса публікувала безліч історій, у яких ішлося про подібні “злочини” українців. Ось одна з них: “На вулиці Людвіга Кароля проходив український офіцер. Побачивши польського професора, він наказав лягти йому на землю, але той не погодився. Тоді українець вбив його. На вулиці Академічний український патруль зупинив студента, обшукав його, а коли відпустив, українці вистрілили йому в спину”³⁸. Такі публікації служили політичній пропаганді. Жертви серед мирного населення здебільшого з’являлися внаслідок вуличних боїв.

Протягом 1918–1919 рр. у польському суспільстві Східної Галичини сформувалася низка негативних образів українців та української влади. Одні з них були наслідком поширення стереотипів, які зародилися ще в XIX ст. Інші виникли протягом польсько-української війни. В багатьох випадках польські політики ендецького табору

використовували ці образи у своїх цілях. Ці стереотипи ще більше посилили польсько-український антагонізм у Галичині, зменшивши шанси на порозуміння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Lipinski W. Wśród lwowskich orłąt. – Warszawa, 1992. – S. 19.
- ² Gella J. Ruski miesiąc. 1.XI. – 22.XI.1918. Pustrowany opis walk listopadowych we Lwowie. – Lwów, 1919. – S. 5.
- ³ Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918-1919. – Warszawa, 2000. – S. 59.
- ⁴ Kurjer Lwowski. – Lwów. – 1918. – 3 listopada.
- ⁵ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 523. – Арк. 20.
- ⁶ Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921-1931 рр.) / Юрчук О. // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921-1931) : матеріали міжнародної наукової конференції, Дрогобич, 8-9 жовтня 2004 р. / [упорядник В. Фугала]. – Дрогобич, 2005. – С. 127.
- ⁷ Deblessem A. Wspomnienia z prac i walk o polskość Stanisławowa ze specjalnym podkreśleniem akcji P.O.W. z czasów 1918-1920. – Stanisławów, 1934. – S. 17.
- ⁸ Z krwawych dni Złoczowa 1919 r. – Złoczów, 1921. – S. 4-5.
- ⁹ Krysia F. Z dni grozy we Lwowie. – Rzeszów, 2003. – S. 19.
- ¹⁰ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 1-5.
- ¹¹ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 13 listopada.
- ¹² Mączyński Cz. Boje lwowskie. – S. 14-15.
- ¹³ Jabłoński H. Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1919. – S. 23.
- ¹⁴ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 8 listopada.
- ¹⁵ Ibidem. – 10 listopada.
- ¹⁶ Orski S. W zachodniej “republice” ukraińskiej. – Lwów, 1922. – S. 14–15.
- ¹⁷ Cholodecki J. Lwów w listopadzie roku 1918. – S. 6.
- ¹⁸ Ibidem. – S. 7.
- ¹⁹ Orski S. W zachodniej “republice” ukraińskiej. – Lwów, 1922. – S. 5.
- ²⁰ Cholodecki J. Lwów w listopadzie roku 1918. – S. 6.
- ²¹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – С. 376.
- ²² Pobudka. – Lwów. – 1918. – 9 listopada.
- ²³ M.W. Rudki pod okupacją ruską 1.XI.1918 – 15.V.1919. – Lwów, 1920. – S. 7–12.
- ²⁴ Witos W. Moje Wspomnienia. – Tom II. – S. 27.
- ²⁵ Тищик Б. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923. Історія держави і права / Тищик Б. – Львів, 2004. – С. 18.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Z krwawych dni Złoczowa 1919 r. – Złoczów, 1921. – S. 11–12.
- ²⁸ Pobudka. – Lwów. – 1918. – 10 listopada.
- ²⁹ Wołczański J. Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Sreptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918-1919. – Lwów. – Kraków. – 1997. – S. 29.
- ³⁰ Ibidem.
- ³¹ Mączyński Cz. Boje lwowskie. – S. 81.
- ³² Ibidem. – S. 99.
- ³³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 381.
- ³⁴ Діло. – Львів. – 1918. – 15 листопада.
- ³⁵ Діло. – Львів. – 1918. – 5 листопада.
- ³⁶ Cholodecki L. Lwów w listopadzie 1918. – S. 6.
- ³⁷ Mączyński Cz. Boje lwowskie. – S. 91.
- ³⁸ Pobudka. – Lwów. – 1919. – 10 listopada.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто напрямки діяльності українок у складі громадських організацій, що функціонували на засадах благодійності у Відні та Львові під час Першої світової війни та у післявоєнний період.

Ключові слова: громадські організації, благодійність, жіночий рух, Перша світова війна.

Bezuk O.M.

CHARITABLE ACTIVITY OF UKRAINIAN WOMENFOLK DURING THE WORLD WAR I AND POSTWAR PERIOD.

Directions of activities of Ukrainian womenfolk as a part of public organizations that functioned on the basis of philanthropy in Vienna and Lviv during the World War I and the postwar period are revealed .

Key words: NGOs, charity, women's movement, the First World War.

Перша світова війна стала для українців важким випробуванням: її затяжний характер, погіршення становища на фронтах, ускладнення внутрішніх проблем призвели до масштабних людських втрат. Велика кількість вчорашніх учасників братовбивчого протистояння стали інвалідами, полоненими, інші солдати потребували негайної медичної допомоги, юридичного захисту і просто моральної підтримки.

У цей період – 1914–1918 рр., повноправними у партійно-політичній роботі різного ідеологічного спрямування стають українські жінки: події на фронтах війни та процеси державотворення мали опосередкований вплив на ідейний та організаційний розвиток українського жіночого руху. Масовою стає їх участь у добровільній діяльності, зокрема у догляді хворих, поранених, у допомозі полоненим, сиротам, вдовам.¹

Питання харитативної діяльності українських жінок у роки Першої світової війни та післявоєнний період на сьогодні залишається малодослідженою темою, яка вимагає додаткових наукових студій. Сьогодні у розпорядженні дослідників обмаль фактів, імен, що пояснюється традиційним підходом науковців до ролі жінок в історії, де вони виступають лише як статисти. З огляду на це мета дослідження полягатиме у спробі висвітлення праці українських жінок, які масово долучилися до національної ідеї, виконуючи певні соціальні завдання на засадах благодійності.

У статті використано матеріали ЦДІА у Львові, київських архівів, мемуарні спогади, публікації періодичних видань першої чверті ХХ століття, сучасну джерельну базу.

Традиції благодійності українських жінок пов'язані з добою Київської Русі та Гетьманщини. Вже тоді основною і важливою рушійною силою розвитку милосердя стало християнське вчення.² Релігія з дитячих років формувала моральний фундамент поведін-

ки і світогляду людини, високоморальну внутрішню переконаність народу в необхідності допомоги ближньому. З іншого боку, благодійність була і залишається саме для жінки потребою віддати сили суспільному служінню, адже у ній внаслідок призначення бути матір'ю та захисницею своїх дітей самою природою закладено принцип гуманного ставлення до всього слабкого, незахищеного, нужденного. Одночасно потужним стимулом розвитку благодійності в період Першої світової війни стала велика потреба в медико-соціальному захисті українських військовиків Австро-Угорщини.

Однією з перших благодійних організацій, до якої долучилось українське жіноцтво у час війни, став «Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам» (“Украинisches Damenhilfskomitee fur Verwundete Soldaten”). Комітет розпочав свою роботу у Відні наприкінці 1914 року, його діяльність дослідили Анна Жук та Олена Залізняк по 1920 рр.³ Ініціаторками його створення були українки-емігрантки, котрі хотіли довести свою відданість національній справі. Головою Комітету була спочатку Олена Левицька, згодом Ольга Ціпановська. В Комітеті працювали Ольга та Марія Левицькі, Іза та Марія Дольницькі, Олена Кисілевська, сестри Кульчицькі, Олена Федак-Шепарович, Стефанія Будзиновська, Марта Білецька та ін.⁴ Склад Комітету постійно змінювався, зважаючи на нелегальний стан багатьох жінок у Відні та проблеми воєнного часу. В основу діяльності Комітету було покладено такі принципи, як розрахунок на власні сили, економічна незалежність, що базувалася на самостійній професійній діяльності, взаємодопомозі та саморозвитку.⁵ У цій харитативній інституції працювали жінки різних соціальних верств, національностей, і в цьому героїзмі праці заради милосердя і морального обов'язку формувалася перша ланка громадської єдності жінок. Досить швидко ними було отримано дозвіл Міжнародного Червоного Хреста на легітимність організації, що дало українкам право на свободу дій.

Основним завданням членкинь Комітету став розшук українських жовнів і надання їм необхідної допомоги у віденських шпиталях. У період воєнних баталій Першої світової в Австрії опинилося майже 50000 українських жовнів. Відомо, що австрійський уряд намагався підпорядкувати всю українську еміграцію строгому контролю польських комітетів. Тому більшість українських вояків перебувало на злидених умовах, над ліжками умираючих висіли таблички з написом «поле» (поляк), а українське слово стояло тут «на індексі». Зважаючи на таку ситуацію, жінки з Комітету зверталися до лікарняної влади про кращі умови перебування поранених українців, їхні харчування та догляд. Крім того, бійцям надавалася неоціненна моральна допомога, а саме: написання листів до родин, подання до українського часопису “Діло” звістки в рубрику «Розшуки», забезпечення поранених та хворих книгами, вітчизняними часописами, календарями, молитовниками.⁶

Кількість бажаючих була величезна – не лише поранені у Відні, але й українські жовніри на фронті, управителі госпіталів, польові куратори потребували вітчизняної преси з повідомленнями про останні події. Членкині Комітету неодноразово звертаються до Української Культурної Ради у Відні з проханням “о дароване: 1000 примірників молитовників, 250 співаників “Ще не вмерла Україна”, “Тим, що полягли”, Жовнірські пісні”.⁷ У відповідь на прохання жінок Українська Культурна Рада на адресу комітету надсилає лише у лютому 1916 року літератури у кількості 122 найменувань: Календар «Свободи» – 75 примірників, молитовників – 100 примірників, художню та дитячу літературу, «Кобзар», календар «Просвіти», «Оповідання з історії української землі» і т.д. – усього близько 400 примірників.⁸

Праця Жіночого Комітету допомоги Раненим у Відні охоплювала шпиталі, що розмішувалися в II, III, IV, VII, VIII, IX, XIV, XVI, XVII, XVIII, XIX округах Відня, воєнні бараки в XIX, XI, XIII округах.⁹ Жінки навідувалися до лікарень, палат, де могли би перебувати українські жовніри, розповсюджували для них пресу, часописи, молитовники, цигарки тощо. Роздаючи пораненим словники для полегшення спілкування з шпи-

тальною обслугою, жінки тим самим піднімали національний дух людей, які перебували у важкому фізичному стані на чужині.

В одній з околиць Відня у військовому шпиталі №4 у Грінцінгу членкині Комітету опікувалися важкопораненими. При закладі було засновано щоденні курси, де їх навчали української граматики, основ арифметики, німецької мови (останнє полегшило дозвіл на ведення курсів). Бажаючими були більше двох сотень українських жовнірів – учорашніх селян, які змушені були залишити думку про працю на землі. Для хворих, які мали дозвіл виходити у місто, при Лянгасе, 5 жінками упорядковується бібліотека, яку двічі на тиждень відвідували вдячні читачі та слухачі. Таких українських бібліотек у Відні і поза столицею силами Комітету було засновано понад 60 – більших і менших, що охоплювали від 40 до 60 творів українською мовою.¹⁰

Впродовж 1916 р. Комітет розширює свою діяльність на табори полонених. В цьому ж напрямі розгорнув свою діяльність і Союз Визволення України, який з вересня 1914 по 1918 роки діяв в австрійській столиці.¹¹ Завдяки діяльності СВУ значну кількість військовополонених українців було переведено до окремих таборів в Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) та Німеччині (Вецляр, Зальцведель, Раштат). У таборах відкривалися читальні, школи, діяли хори, кооперативні та господарські курси. Членкинями Комітету серед полонених розповсюджувалися українські газети, журнали, окремі друковані видання, зокрема тижневик «Рідне слово», «Кобзар», який великим тиражем вийшов за сприяння СВУ. Жіноцтво для українських військовиків влаштовує концерти під час Різдва, Великодня, Шевченківських днів, залучаючи кращих українських митців: це Любка Колесса, Галина Левицька, Володимира Божейко, Ванда Остапчук.¹²

Не менш важливим завданням Комітету була допомога Українським Січовим Стрільцям – легіону, який користувався величезним визнанням і увагою Комітету, Українським Запомоговим Комітетом, СВУ, Українською Культурною Радою.¹³ Для військовиків, що перебували на фронті, Комітетом організовується відправка літератури, а саме молитовників. Силами жінок було надіслано близько 60000 примірників часописів та 15000 книжок. Серед них: “З кривавого шляху УСС”, “Про українських козаків, татар та турків”, “Про жите Тараса Шевченка”, календарі “Просвіти” за 1916–1918 рр.¹⁴

Для січовиків у Відні неодноразово організовувалися прощальні вечори з даруванням відзнак і прапорів, влаштовувалися традиційні українські свят-вечори. Силами Комітету 1916–1917 року було видано фронтові календарі для УСС-ів. Для стрільців у полі висилав Комітет святкові дарунки і спеціально видані календарі та листівки роботи О. Кульчицької, з побажаннями: «Нехай мале стане за велике і буде доказом тої любови, якою оточує Вас і Ваше ім'я український народ».¹⁵

Починаючи з 1918 р., жіноцтво Комітету займається пропагандистською діяльністю. Відомо, що з розпадом Австрійської імперії віденські залізничні вокзали (двірці) були переповнені мобілізованими українцями. Оперативно жінками засновується т.зв. «Комітет інформаційний», в завдання якого входила організація чергування на вокзалах та скерування українських жовнірів у бараки міста при Laerstrasse. Пропагандистська робота, яку проводили жінки серед мобілізованих українців, була надзвичайно потрібною і своєчасною, зважаючи на те, що паралельно така ж робота здійснювалася з боку русофільських кіл Відня, Праги, Берліну.¹⁶

Із завершенням Першої світової війни українське жіноцтво на зразок європейського прагнуло отримати повноту громадянських і політичних прав. Та відсутність власної держави й трагічне післявоєнне становище краю змушувало патріоток до вирішення найнагальніших практичних завдань. Доказом цього є праця галичанок у складі Українського Горожанського Комітету (далі – УГК). Ця позапартійна гуманітарна інституція, до складу якої увійшли представники різних політичних поглядів, була створена у Львові 4 грудня 1918 р.¹⁷ У розпалі українсько-польської війни УГК діяв для надання моральної, матеріальної, правової та медичної допомоги українському населенню і з цією

метою заснував низку секцій: запомогову, самаритянську, секцію полонених, інтернованих, арештованих й немічних, шкільну, опіки над інвалідами та ін. Зважаючи на те, що польська влада майже не призначала субсидій на розвиток українських громадських інституцій, УГК був змушений перебувати на засадах «національної автаркії», тобто розраховувати на добровільну працю та пожертви з боку громадськості, допомогу кооперації, а також дохід від власної діяльності. Надії засновники Горожанського Комітету покладали на жінок та національно свідому молодь.

Заклик до активної участі в роботі УГК було надруковано у газеті жіноцтва «Наша мета», що почала видаватися у Львові в лютому 1919 року.¹⁸ Поділяючи погляди часопису «Вперед», що вже в першому своєму числі розмістив вірш В. Винниченка «Сміюсь я з вас, кати мої!», галичанки спрямували усі свої зусилля на сприяння пораненим захисникам Львова, біженцям, бездомним городянам, голодним дітям, інвалідам, солдатським вдовам.

Згідно з документальними даними 29 листопада 1918 р. на чолі однієї з секцій УГК – самаритянської – було призначено Мрицівну Ольгу.¹⁹ До складу секції входили: Бачинська Ольга, Воевідкова Любов, Ковалівна Марія, Боберська Марія, Кобринська Ірена, Косевичева Олена, Кривокульська Ольга, Устиянович Марія, Грабович Марія. Незабаром жінками було створено статистично-інформаційне бюро, яке займалось списками українських полонених, інтернованих, політичних в'язнів, померлих жовніврів на території Польщі та сусідніх держав. Працівницями бюро, які вели переписку та кореспонденцію з Міжнародним Червоним Хрестом, було віднайдено більше ніж 2000 зниклих безвісти жовніврів української армії.²⁰ Зусиллями жінок самаритянська секція налагодила активне листування з полоненими за межами Галичини, які вимагали негайної допомоги у вигляді ліків, теплих речей, дерев'яних черевиків, а також коштів для виїзду з місця інтернування додому.²¹

Наступним важливим кроком самаритянської секції стало оголошення про негайний збір коштів у краю та за кордоном для покращення матеріального та морального стану українських полонених. До цієї масштабної акції долучилися: Всеукраїнський Союз у Чикаго, Празький кредитний банк, Українська Бригада Чехії, Український Червоний Хрест у Вінніпезі, Український Червоний Хрест в Австрії. Гроші надходили як від приватних осіб (О. Залізник, Ф. Савченко), так і від імені харитативних жіночих організацій, зокрема «Українського жіночого комітету допомоги пораненим жовнірам» у Відні, Союзу скандинавських жінок під керівництвом Тири Больцен, Українського Жіночого Комітету в Яблоніві (Німеччина). Таким чином, у березні 1920 р. фонди самаритянської секції становили понад 850 000 польських марок.²² Це дало змогу жінкам висилати у табори для політичних в'язнів щомісяця близько 5 000 марок для покращання харчування та умов перебування українців, ставлення до яких з боку окупантів було особливо суворим. Галицькі активістки звернули пильну увагу на родини полонених українських жовніврів, вдів та сиріт, що залишилися без годувальників. На придбання для них одягу, харчів та заснування «Дешевої харчівні» у Львові при вул. Домініканській силами секції було виділено 45 000 польських марок.

Активна харитативна діяльність українського жіноцтва при УГК не залишилася поза увагою окупаційних властей. Не беручи до уваги договір про взаємну опіку над військовополоненими та інтернованими у Львові між представниками ЗУНР і польською урядовою комісією, українкам було відмовлено у наданні самаритянської допомоги у таборах.²³ Незважаючи на це, Олена Шепарович та Олена Косевич звернулися від імені УГК до польського генерала Сікорського про надання їм дозволу (легітимізації) на відвідування полонених та інтернованих. Секцією також було висунуто ряд вимог до Президії Польського Червоного Хреста у Львові, а саме: дозволу членкиням організації на відвідування усіх бараків, тюрем і шпиталів на території Західної України, Краківської округи, а також у Брест-Литовську, Любліні, Освенцимі; забезпечення відповідних

санітарних умов для українських полонених та інтернованих; звільнення інвалідів, старих, жінок та дітей із таборів та відправка їх додому потягами; звільнення інтернованих урядників колишньої Австрії, які відмовилися від складання присяги на вірність Польській державі; звільнення інтернованих лікарів та санітарного персоналу, а надто В. Старосольського, який перебував у таборі Домб'є біля Кракова.²⁴

Жіноцтво Українського Горожанського Комітету повідомляло польську владу та світову спільноту про критичний стан українських полонених, яких через відсутність таборових бараків кидали напризволяще в монастирях (Микулинці, Струсів), приміщеннях судів (Тернопіль, Яловець), школах (Болахів), гімназіях, тюрмах та казематах для злочинців (Станіславів, Вісніч). Галицькі патріотки також виконували функції перекладачок при представниках іноземних держав, які приїжджали до Галичини з харитативною ціллю, зокрема при Міжнародній комісії, до складу якої входило два делегати Міжнародного Червоного Хреста та майор санітарного корпусу французької мілітарної місії. Іноземна делегація засвідчила правдивість фактів важкого стану українських полонених: представники місії констатували, що з 10 000 українців, що перебувало у березні 1919 р. у таборах полонених в Брест-Литовську, на період 10-11 жовтня живими залишилося близько 4 000 (у спекотні серпневі дні у таборах помирало до 180 осіб).²⁵ Коли табори відвідала комісія Герберта Гувера (майбутнього президента США), Марію Бурачинську та Софію Цегельську – активісток УГК – було призначено відповідальними за розподіл гуманітарної допомоги полоненим. Вже незабаром українським жовнірам у табори постачалися не тільки харчі (просо, гречка, горох, квасоля, картопля, борошно), теплий одяг, взуття, тютюн, але й газети, часописи та релігійна література. Забезпечення пресою здійснювалось за сприяння «Просвіти», Педагогічного Товариства у Львові, Ставропігійського Інституту, Академічної громади, що відгукнулись на заклик членкинь самаритянської секції.²⁶

Незважаючи на репресивні заходи влади, праця самаритянської секції УГК тривала навіть у період масової епідемії тифу, що розпочалася восени 1919 року. Так, Данило Насада та Олена Косевич здійснили поїздку 9 січня 1920 р. в табори Домб'є, Вадовичів, Шталкова для передачі різдвяних подарунків, що включали теплий одяг, взуття, миючі засоби, книги, тютюн. Делегатами було підготовлено докладний звіт про кількість українців, надано депозити на покращання умов та харчування в час епідемії тифу (згідно із статистичними даними смертність серед цивільного населення у цей період зросла з 10 % (25 000 осіб) до 25 %).²⁷ Забивши на сполох, галицьке жіноцтво УГК разом з Українським Лікарським Товариством звернулося до представників Міжнародного Червоного Хреста в Женеві, державної польської інституції по боротьбі з тифом «Цек-Кадур» з пропозицією співпраці у найбільш проблемних повітах Галичини та таборах полонених й інтернованих: «Вимирає наша свідомо інтелігенція, вимирають цілі села, особливо страждають діти. Потребуємо найзвичайніших ліків, дезинфікаторів, перев'язочного матеріалу, хірургічного інструменту, рентгенапарату та лампи ультрафіолетового проміння!».²⁸ Українки закликали створювати санітарні загони та т.зв. «летючі коюмни», до роботи яких було залучено галицьких лікарів, медпрацівників та медсестер. Багато з представників українського медперсоналу працювали у розпорядженні Надзвичайного секретаріату по справі боротьби з епідеміями, що розташовувався у Львові по вул. Міцкевича, 15.

Не можна залишити поза увагою роботу, виконану жінками самаритянської секції УГК безпосередньо у самому Львові. Опіка над пораненими українськими жовнірами здійснювалась у лікарнях: «Техніка», Гарнізонному шпиталі, Санаторії Червоного Хреста, Шпиталі Марії Магдалини. Хворих забезпечували обідами, в раціон яких входило молоко, яйця, фрукти і навіть вино. У Львові працювали 5 кухонь, що знаходились у Народному Домі по вул. Рутовського, у приміщенні Семінарії Сестер Василіанок по вул. Жовківській, а також по вул. св. Петра, вул. Личаківській та вул. Зибликевича.²⁹ Завдяки

енергії та організованій праці жіноцтва Комітету українські жовніри у шпиталях знаходили не тільки кращі санітарні умови й харчі, але й моральну підтримку. Працівниці самаритянської секції повідомляли рідних про стан здоров'я хворих, читали їм книги, пресу, забезпечували транспортом у випадку оздоровлення для повернення додому. Зусиллями жінок здійснювалась організація похоронів та навіть ексгумація тіл померлих воїнів. Для потерпілих жовнірів у Львові було засновано «Український дім інвалідів», що забезпечував повне утримання та лікування кількох десятків інвалідів, закладено фабрику протезів.³⁰

Благодійність українського жіноцтва в післявоєнний період була спрямована також на національне шкільництво, що було для Польської держави вагомим засобом асиміляції та виховання лояльних, відданих громадян. Жінки УГК докладали максимальних зусиль для розвитку дошкільних та навчальних закладів, адже розуміли їх роль у вирішенні загальнонаціональних проблем.³¹ Так, при Українському Горожанському Комітеті 15 серпня була створена шкільна секція, під керівництвом М. Галушинського. До роботи у секції були залучені Анна Лонцька, Климентина Кружлевська, Марія Олексинівна.³² Спільними зусиллями комітету й жіноцтва у краю засновувались українські приватні школи, організовувались гімназії та учительські інститути, здійснювалась матеріальна і моральна підтримка вчителів, освітніх товариств, що було вкрай необхідно в умовах польської окупації.

Шкільною секцією порушувалося питання про заснування в Галичині мережі притулків та захоронок для опіки над українськими сиротами. У цьому напрямку шкільна секція УГК тісно співпрацювала з «Українським Крайовим товариством охорони дітей та опіки над молоддю» – громадським об'єднанням, що намагалось порушити питання виховання, навчання дітей та охорони материнства. Жіночий склад секції підтримував тісні зв'язки з Міжнародним Червоним Хрестом, Американською місією, Українським Запомоговим Комітетом у Відні, Союзом скандинавських жінок, що неодноразово надавали гуманітарну допомогу у вигляді меблів, харчів, одягу.³³ В подальшому за рахунок пожертв громадян краю 8 травня 1920 р. у Львові було створено «Український фонд вдовиць та сиріт», який щомісячно надавав допомогу у сумі 200-300 п. м. сім'ям, що залишалися без годувальників.

Для надання допомоги сиротам, яких у післявоєнний період в Галичині нараховувалося близько 20 000, жіночою секцією УГК у червні 1919 року було організовано дві майстерні, або т. зв. робітні. Під керівництвом І. Студинської, Ю. Крайківської, А. Кульчицької жіночі майстерні шили одяг, направляли панчохи й білизну для дитячих захоронок, «Українському дому інвалідів». В подальшому ці жіночі майстерні відійшли під опіку «Союзу українок» у Львові.³⁴

Отже, ґрунтуючись на широкій джерельній базі, можна стверджувати про активне залучення галицького жіноцтва до роботи благодійних громадських інституцій під час Першої світової війни та післявоєнний період. Благодійництво було спрямовано на усі верстви постраждалого від воєнних дій українського населення: поранених, інвалідів, полонених, інтернованих, а також воєнних вдів, дітей-сиріт, школярів. Це стало свідченням високої соціальної активності та національної свідомості українського жіноцтва, яке пройшло випробування воєнного часу і залишалось вірним своїй позиції служити інтересам нації. З іншого боку, діяльність харитативних громадських організацій Галичини першої половини минулого століття заслуговує на детальне вивчення й глибоке осмислення сьогоденного покоління українців. Заснування та активне долучення громадськості до такого роду інституцій сьогодні сприятиме консолідації та самоорганізації української спільноти, яка в своїй діяльності повинна враховувати та мати за приклад історичний досвід минулих поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Каборовська С. Про повстання й діяльність «Українського Жіночого Комітету помочи для ранених» у Відні і про подібні йому / С. Каборовська // Для неї – все! Альманах «Жіночої долі». – Коломия, 1929. – С. 63.
- ² Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст. Сторінки історії : монографія / Л. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 118.
- ³ Бурачинська Л. Український Жіночий Союз: монографія / Л. Бурачинська, О. Залізняк. – Торонто : Світова федерація українських жіночих організацій. 1987. – С. 51.
- ⁴ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939 рр. / М. Богачевська-Хом'як. – Київ, 1995. – С. 191.
- ⁵ Бурачинська Л. Український Жіночий Союз: монографія / Л. Бурачинська, О. Залізняк. – Торонто : Світова федерація українських жіночих організацій. 1987. – С. 29.
- ⁶ Охримович-Залізняк О. Моменти з життя О. Басараб / О. Охримович-Залізняк // Незабутня Ольга Басараб. Вибране / [під ред. І. Книш]. – Вінніпег, 1976. – С. 49.
- ⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 391 (Загальна українська культурна рада, м. Відень). – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 39.
- ⁸ Там само. – Арк. 45–47.
- ⁹ Там само. – Арк. 40.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ СВУ // Довідник з історії України. – Київ : Генеза, 2002. – С. 804.
- ¹² Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920) рр. / І. Срібняк. – К., 1999. – С. 47.
- ¹³ ЦДАВОВ. – Ф. 3807с. (Андрій Жук). – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 132.
- ¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 352 (Збірна станиця УСС). – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 45.
- ¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 269 (Колекція документів Українського музею у Празі). – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 5.
- ¹⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 368 (Томашівський Степан, історик). – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 12.
- ¹⁷ Дальші дні польської окупації Львова // Наш Світ. – Нью-Йорк, 1961 р. – Ч. 4–5 (95–96). – С. 12.
- ¹⁸ Шепарович О. Листопадові спогади / О. Шепарович // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 10. – С. 2–3.
- ¹⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф. 462. (Український Горожанський Комітет). – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3.
- ²⁰ Там само. – Спр. 52. – Арк. 1.
- ²¹ Там само. – Спр. 68. – Арк. 32, 37.
- ²² Шепарович О. Листопадові спогади / О. Шепарович // Жінка. – Львів, 1936. – Ч. 10. – С. 2.
- ²³ ЦДІА України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2.
- ²⁴ Там само. – Спр. 68. – Арк. 6.
- ²⁵ Там само. – Спр. 46. – Арк. 3.
- ²⁶ Там само. – Спр. 44. – Арк. 1–4.
- ²⁷ Там само. – Спр. 46. – Арк. 2.
- ²⁸ Там само. – Спр. 63. – Арк. 7.
- ²⁹ Там само. – Спр. 34. – Арк. 3.
- ³⁰ Там само. – Спр. 12. – Арк. 3.
- ³¹ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 168.
- ³² ЦДІА України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 16.
- ³³ Там само. – Спр. 27. – Арк. 24, 26, 51.
- ³⁴ Там само. – Спр. 215. – Арк. 16.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.

Осмылюється проблема національної самосвідомості українського суспільства та впливу історико-культурного чинника на її формування. Досліджуються здобутки та втрати еволюції культурного процесу на українських землях у першій половині XX ст. крізь призму бачення М. Шлемкевича, М. Хвильового, М. Грушевського, І. Мірчука, Д. Чижевського, Д. Донцова та ін.

Ключові слова: *суспільна свідомість, національна самосвідомість, історико-культурний процес.*

Kendus O.Z.

HISTORICAL AND CULTURAL BACKGROUND OF FORMING NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS IN THE VIEW OF UKRAINIAN THINKERS OF THE FIRST PART OF XX CENTURY

This article deals with the problem of national self-consciousness of Ukrainian society and influence of historical and cultural factor on its formation. Investigated the achievements and losses of the evolution of cultural process on the Ukrainian lands in the first part of XX century through prism of vision of M. Shlemkevycha, M. Hvylyjovogo, M. Grushevskogo, I. Mirchuka, D. Chizhevskogo, D. Dontsova and others.

Key Words: *public consciousness, national consciousness, historical and cultural process.*

Вступ. Особливе місце у філософському осмисленні буття та генезису національної спільноти належить проблемі її національної самосвідомості. Національна самосвідомість виступає невід'ємним елементом суспільної свідомості і є складним багаторівневим утворенням. У сучасній науці національну самосвідомість трактують як сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, які відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень членів певної національно-етнічної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин із ними.

Вагомий внесок у процес формування української національної самосвідомості належав таким визначним історичним постатям XVII-XVIII ст., як Б. Хмельницькому, І. Виговському, І. Мазепі, П. Орлику, основоположникам української літературної мови, як І. Котляревському, Г. Квітці-Основ'яненку, П. Гулаку-Артемовському, Т. Шевченку, П. Кулішу, Лесі Українці, а також представникам суспільно-політичної думки XIX ст. – М. Драгоманову, М. Костомарову, В. Антоновичу та ін. Та саме у XX ст. ця проблема, зайнявши важливу нішу в українській соціальній філософії, піднімається на науково-теоретичний рівень свого осмислення.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням певних аспектів проблеми національної самосвідомості займаються такі сучасні дослідники, як В. Холодний, А. Черненко, А. Наконечний та ін. Вагомий теоретичний доробок у цій царині належить плеяді представників філософської та суспільно-політичної думки першої половини XX ст., а саме: М. Грушевському, В. Винниченку та перу мислителів, які внаслідок об'єктивно-історичних обставин жили і творили в діаспорі – М. Шлемкевичу, Д. Донцову, Д. Чижевському, І. Мірчуку, В. Вассіану. У той же час даний пласт науково-теоретичної спадщини через об'єктивні причини вивчено ще недостатньо. Тому можна стверджувати про актуальність такого дослідження з метою заповнення прогалин та формування цілісної картини історико-філософського процесу в Україні.

Постановка завдання. Мета статті – показати вплив історико-культурного середовища на формування національної самосвідомості української нації на етапі суспільно-політичних випробувань у першій половині XX ст.

Виклад основного матеріалу. У кінці XIX – на початку XX століття українці опиняються поділеними між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. І хоча життя українського народу по обидва боки кордону дещо відрізнялося, проте умови національного, освітньо-культурного та соціально-економічного розвитку були складними. Незважаючи на те, що в цей період на Наддніпрянщині та в Галичині, з одного боку, відбувається загострення соціальних суперечностей, з іншого, – спостерігається зростання національної самосвідомості українців, що проявляється через активну громадсько-політичну діяльність. Ця діяльність відбувалася в таких основних напрямках, як: формування перших політичних партій на Галичині та Наддніпрянщині; об'єднання всіх українських сил для боротьби за національні права українців; боротьба за активне виборче право та український університет; виховання у національному дусі молоді; створення спортивно-фізкультурних патріотичних товариств та ін.

Нова хвиля наступу на українство, яка розпочалася після третьочервеневого перевертоту в Росії, стикнулася з опором українських національно-визвольних сил. І хоча український суспільно-політичний рух зазнав переслідувань, він шукав нові форми діяльності, які відповідали тодішнім умовам.

Новим випробуванням стала Перша світова війна, яка для українського народу була особливо драматичною. У цій війні споконвічні землі нашого народу стали як об'єктом посягання агресивних держав Європи, яких приваблювали багаті матеріальні та людські ресурси, так і ареною кровопролитних воєнних дій. Відсутність державності ще раз засвідчила важкість становища українців, які, воюючи у складі ворожих армій, були змушеними знищувати один одного. Ця війна із застосуванням нових видів техніки та озброєння засвідчила всьому світові, що перемогу святкуватиме той, хто не зважатиме на кількість людських страждань та жертв. Однак крах імперій та хвиля революцій, зрештою, привели до зміни соціально-політичної ситуації у світі й, звичайно, мали величезний вплив і на українську суспільність.

Що більше могло спричинити до моральної сатисфакції ніж проголошення власної державності, про яку мріяли кілька поколінь української нації. Та, на жаль, чотири роки важких змагань у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах під час визвольної боротьби 1917–1920 рр., завершилися провалом спроб утвердити незалежне

існування держави України. Однак зусилля українців у боротьбі за власну державність, за відновлення територіальної цілісності не були марними. Рівень національної самосвідомості значно зріс, адже досвід державотворення міцно вкарбувався в історичну пам'ять. Незважаючи на величезні втрати і страждання, які випали на долю нашого народу, його прагнення до самозбереження як окремої національної спільноти не зникло. З цього прагнення цілком природно утверджувалося та викарбовувалося переконання, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму.

Однак наразі – на початку 20-их рр. ХХ ст. – українці знову були приреченими відігравати другорядну роль у політиці Радянського Союзу, Польщі, Румунії та Чехословаччини, у складі яких вони опинилися. Набутий духовний потенціал було знову знищено невиправданими надіями, а українське суспільство почала розколювати нова глибока тріщина, яка була наслідком політико-ідеологічних програм тих держав, у межах яких перебувало тепер населення України. Але найглибше ця тріщина зачепила основи національної самосвідомості та моралі, принципи, норми та цінності якої зазнавали величезних трансформацій. Зокрема, більшовицько-радянська ідеологічна машина методами голодоморів, репресій, насильства над свідомістю особистості змушувала людей приховувати під маскою лояльності свої справжні переконання. Того ж самого намагалася добитися політикою денационалізації, пацифікації та іншими методами польська влада у Галичині та румунська на Буковині. Все це спричиняло роздвоєння особистості та страшну недугу, важковиліковні наслідки якої лягли тягарем на сучасне українське суспільство. А довершеною дволикості сприяли ще й роки Другої світової війни, під час якої українська нація знову була змушена боротися за різні ідеали: за свої – національні та нав'язані – радянські.

Однак не менш важливе значення, аніж історичні реалії, у формуванні національної самовідомості того чи іншого народу посідає культура. Проблема культурного розвитку та її елементів набула не меншої вартості для суспільності, аніж вирішення складних соціально-політичних завдань. Тому українські дослідники та вчені, які жили і творили в той час, у своїх працях торкаються проблеми тлумачення культури та її значення у бутті людини, нації, суспільства.

Українські мислителі першої половини ХХ ст. звертали увагу на провідне значення культури для формування національної самосвідомості народу. Зокрема, М. Шлемкевич зазначав, що культура і її розвиток має таке ж значення для життя суспільства, як економіка чи політика. Він також спробував дати власне визначення поняттям „культура” та „духовна культура”. „Культура поля, лісу, саду – це надання розумного ладу буянню різноманітних родів”¹, – писав М. Шлемкевич, а духовна культура – це встановлення певного ладу в людських душах за допомогою різноманітних символів (наприклад, символом мистецтва є образ, науки – поняття, а релігії – віра). Саме культура, переконаний М. Шлемкевич, є найоб'єктивнішим критерієм для визначення національної сутності кожного народу. Тому з рідної культури народи черпають основи самопізнання, а творчими зусиллями своєї національної ідентичності створюють її новий образ. Цікавим є осмислення поняття культури і Ю. Вассяна. Він писав: «Культура твориться і діє як прямий вираз душі, як вислів суцільного завдання життя в його довічному прямуванні крізь простір і час»². Проблема культури та її значення в житті народу не залишилася поза увагою і М. Грушевського. Ще обіймаючи посаду Голови Центральної Ради, М. Грушевський писав, що культура – це „дуже цінний неминучо потрібний елемент життя”³.

Характеризуючи ситуацію в культурі на початку ХХ ст., І. Мірчук відзначав, що в напрямку науково-технічного розвитку спостерігається невинний прогрес у порівнянні з культурою, „яка як не йде назад, то на кожний випадок не йде вперед”⁴. Зрозуміло, що наука і техніка допомагають людині, використовуючи природне середовище, створити матеріальні блага. Однак науковий досвід, на думку І. Мірчука, не є найбільшим досягненням людства. Поступ цивілізації з осягненням нових горизонтів не здатний наповнити

духовний світ особистості. Цивілізація спричиняє певний розкол між людиною та природою, її відчуження від первісного почування єдності з всесвітом. Отже, значення культури полягає в тому, “що вона звільняє чоловіка з цього відокремлення і підносить його до нової злуки з всесвітом. ... В нім (чоловікові – О. К.) повстає якесь дивне почування єдності, глибоке розуміння природи, яке може зрости навіть до інтензивності афекту”⁵, – писав І. Мірчук.

Варто зазначити : що культурне життя в Україні у першій половині ХХ ст. характеризувалося низкою протиріч, що спричинялися, як вже обумовлювалося вище, відсутністю власної державності. Тому часто зведена до провінційної українська культура розглядалася як другорядна, а її представники сприймалися як епігони культури інших народів, або оголошувалися представниками російської чи польської. Недаремно Д. Донцов засуджував прояв існуючої в цей час тенденції культурного розвитку, зокрема в підмосковській Україні, яка виливалася в “безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Ся залежність не дає українству й досі вийти з пеленок і стати на власні ноги, вона ослаблює його відпорну силу в боротьбі з посторонніми силами”⁶.

У роки Української революції 1917–1921 рр. ситуація значно змінилася – було досягнуто успіхів у галузі національно-культурної політики, зокрема: українізувалися державний апарат та система освіти; приймалися закони про обов’язкове навчання української мови, літератури та історії; засновувалися нові українські університети, кафедри української мови та літератури; було відкрито Українську Академію Наук, Національну бібліотеку, Національний архів, Національну галерею мистецтв, Національний історичний музей, Український національний театр та ін. Активну роль у національному відродженні відіграла УАПЦ на чолі з митрополитом В. Липківським, заснована у 1920 році, та УГКЦ на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Цей період у національній культурі дослідники називають “українським ренесансом”.

Але відтинок 20-30-их років ХХ ст. у розвитку української культури в умовах становлення радянського тоталітарного режиму характеризується суперечливими тенденціями. З одного боку, цей час представлений великою кількістю видатних діячів культури – літератури, малярства, музики, театру. Одні з них вірили в оновлюючу силу мистецтва, інші, не реалізувавши політичних сподівань незалежної державності, саме у культурі побачили можливість власного самовираження.

На розвиток української культури позитивний вплив мала політика націонал-комуністів у 20-их роках – так звана “українізація”, головна роль у проведенні якої належала керівникам Наркомату освіти УРСР О. Шумському та М. Скрипнику. Процес українського національного відродження особливо яскраво проявився в літературі, яка характеризувалася у цей період розмаїттям напрямків, жанрів, ідейних течій, літературних організацій та об’єднань.

З іншого боку, представники української філософської думки першої половини ХХ ст. характеризували ситуацію в культурі в контексті кризи. Д. Чижевський, М. Хвильовий, Д. Віконська, М. Шлемкевич та Д. Донцов констатуючи наявність певних кризових явищ в українській культурі, вважали, що це процес, який не міг не позначитися на свідомості українського суспільства. Тому варто визначити основні прояви цієї кризи та зупинитися на аналізі причин, які її викликали.

Зокрема, Д. Чижевський відзначав, що у певні історичні періоди багато представників української культури та науки працювали за межами Батьківщини, та й сам він належав до них. Констатуючи наявність тенденції епігонізму в національній культурі, М. Хвильовий ставить на обговорення української спільноти важливе для тієї доби питання: “Чи будемо ми розглядати своє національне мистецтво як службне... і як вічно підсобне, вічно-резервне, до тих світових мистецтв, які досягли високого розквіту”⁷. З точки зору М. Хвильового українська нація тільки тоді зможе себе гідно представити в світовій

культури, коли зможе віднайти їй одній властивий шлях розвитку. На основі теорії циклів, запропонованої М. Данилевським та О. Шпенглером, М. Хвильовий обґрунтовує тезу азіатського ренесансу в історико-культурному процесі, який стане кульмінаційною точкою розвитку української культури даного часу: “Азіатський ренесанс буде характеризуватись кількома періодами. Періоди буде представляти той чи інший художній напрямок”⁸. Саме Україні М. Хвильовий відводить роль першого періоду ренесансу. А художній напрямок, що репрезентуватиме даний період, матиме назву “романтика вітаїзму (vita-життя)”⁹. Основними суб’єктами успішної реалізації завдання культурного відродження, на думку М. Хвильового, повинні стати представники української інтелігенції: “Не маса, що неоформлена ідеологічно, буде задавати ідеологічний тон культурному ренесансу, а інтелігенція цієї маси”¹⁰. М. Хвильовий ще раз наголошував, що українська культура повинна сповідувати тільки власний шлях поступу.

Кризові явища в українській культурі першої половини ХХ ст. пов’язувалися ще й з тим, що її провідні галузі розвивалися як самоціль, що узгоджувалося з принципом “мистецтво для мистецтва”. На думку Д. Віконської, особливо це спостерігалось у малярстві: “Замість висловлювати та заспокоювати духовні потреби людини, гучно пропаговані напрямки кубізму та конструктивізму відзначаються абстрактністю, яка не признає нічого, що навіть слабо могло пригадувати існування людини”¹¹. Тобто мистецтво частково втратило призначення бути одним із засобів для духовного вдосконалення особистості. Духовна культура покликана пробуджувати позитивні емоції, високі почуття у свідомості особистості, адже, як зазначав Ю. Вассиян, “твори духа промовляють до людей живою мовою і відразу порушують їх душу в найглибших основах”¹².

Кризові явища в українській культурі у 20-30-их роках ХХ ст. спричинялися також втратою і літературою, і ідеологіями їхніх основних характерних ознак та функцій. М. Шлемкевич писав: “Ідеології тридцятих років зреклися тенденції ясності і виразності”¹³, отже викликали лише емоційні переживання. А література, яка повинна була би викликати емоції, ставала “або віршованою ідеологією, або прозовою ілюстрацією ідеології”¹⁴. Вихід із такого становища вчений бачив у поверненні даних галузей до своїх основних функцій та завдань.

Крім того, криза української культури була викликана, з нашої точки зору, панівним радянським естетичним напрямком – “соціалістичним реалізмом”. Як його противник, велика кількість представників української культури, незважаючи на великий талант, зазнавали гонінь, репресій або були змушеними залишати батьківщину.

Причини кризи національної духовної творчості М. Хвильовий та Д. Донцов скеровували шукати у характері сучасної їм доби та у характері тогочасної української літератури. З точки зору М. Хвильового однією із причин кризового стану української літератури є її “масовізм”. Як письменник М. Хвильовий не погоджується з даною тенденцією, що з’явилася в літературі як наслідок відомого гасла. Для М. Хвильового „масовізм” – це “явище цілком негативне”¹⁵. Тобто велика кількість творів аж ніяк не означає їхньої літературної вартості. Тому “ахіллесовою п’ятою” української літератури письменник вважав брак літератури, вартої критики. Як зазначає М. Хвильовий, “ми примушені ще раз сказати: творити те, що називається мистецтвом, може не кожна людина, навіть не кожна культурна людина”¹⁶.

Критикуючи емоційно-енергетичне наповнення української літератури, у статті “Криза української літератури” Д. Донцов стверджував, що українські митці здебільшого поклоняються таким характеристикам світу, як краса і гармонія, і лише за невеликими винятками – енергії та силі. Але, якщо у світовій літературі є представники цих обох напрямків, то зовсім інша ситуація в українській, – окрім Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Винниченка, – ціла плеяда письменників і поетів схилилася перед ідеалами «чистої краси». Характеризуючи класичну та сучасну йому українську літературу, Д. Донцов визначає такі її ознаки, як почуття моральної зламаності, нездатність до про-

тесту, занепад здатності хотіння, безплідний гуманізм, розслабляючий сентименталізм, декадентська втеча від життя¹⁷.

Ще однією причиною кризових явищ у національній літературі М. Хвильовий вважав тривалу орієнтацію українського письменництва на російське. Висуваючи гасло – “геть від Москви” – він обгрунтував завдання творення нової української літератури, яка повинна розвиватися виключно шляхом засвоєння найкращих здобутків світової культури. Орієнтацію на Росію вважав неприйнятною, по-перше, через те, що вона визначала позицію переважної більшості української інтелігенції в минулому: “Без російського диригенту наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати, мавпувати”¹⁸. По-друге, як стверджував М. Хвильовий, російська культура також переживає кризу і потребує нових духовних джерел для власного відродження. Більше того, спадщина останньої зорієнтована у пасивно-песимістичному настрої, що аж ніяк не могло задовольнити потреби на той час активно-героїчного та активістського духу. Отже, курс української літератури має спрямовуватися зовсім не в бік російської, що “тяжить над нами в віках як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування”¹⁹. Однак цей шлях не прокладатиметься і через західноєвропейську літературу, оскільки “в західноєвропейському письменстві оптимізму теж не багато було”²⁰, – зазначав М. Хвильовий. Тому потрібно навчатися європейського досвіду, щоб виробити власний шлях культурного розвитку.

На думку Д. Донцова, криза в літературі – це лише незначний відбиток тієї кризовості суспільства, в якій перебувала українська нація в першій половині ХХ ст. Про це відзначав і М. Шлемкевич, якого непокоїла наявність негативних процесів і у моральній свідомості українського суспільства: “Засади моралі і моральні ідеали розбиті, принижені. Етос суспільства в кризі”²¹.

Важливим елементом кожної національної культури виступає також філософія. Щодо філософії, то Д. Чижевський зазначав, що в першу чергу на її розвиток “можна дивитись як на процес постійного накопичення окремих пізнань, ... це є процес збільшення кількості вірних тверджень та спростування і відкидання невірних”²². Однак філософія, так само як інші науки, не застрахована від помилок саме тоді, коли “однобічне та обмежене” проголошується абсолютним. Кожна філософська система може претендувати на пізнання істини, однак не може бути носієм абсолютної істини. Посилаючись на Гегеля, Д. Чижевський наголошував, що абсолютна істина (за термінологією Д. Чижевського “абсолютна правда”) не може розкритися в певному конкретному вияві, бо кожна філософська система відображає лише часткове відображення абсолютної істини²³.

Д. Чижевський наголошував на значенні національних елементів для розвитку світової філософії: “Кожна конкретна “філософія”, тобто певна окрема філософська система є певне усвідомлення абсолютно-цінних неперехідних елементів певної національної культури, наукового світогляду...”²⁴. Д. Чижевський стверджував, що рух історії філософії здійснюється через протиріччя, а різні етапи філософського поступу представляють національні філософії: “Іноді лінія філософського розвитку кілька разів повертається до тієї самої нації, іноді проходить через неї лише один раз. Таким чином, окрема нація в певні моменти репрезентує історичну сучасність – іноді разом з іншими націями, а іноді і сама”²⁵. Д. Чижевський наголошував на трьох основних моментах, які характеризують національну філософію: “1) Форма вияву філософських думок, 2) метода філософічного дослідження, 3) будова системи філософії, “архітектоніка” зокрема становище і роль в системі тих або інших цінностей”²⁶. Характер розвитку філософської рефлексії вчений пов’язував із особливістю культурно-історичних епох. Тому вивчення історико-філософського матеріалу неможливе без знання всієї культури періоду, до якої він належить.

Помітний доробок у дослідженні історії української філософії та етики належить І. Мірчуку. Філософія, на думку вченого, – це є вираз “духового життя цілого людства і

тим самим вона є безперервним процесом, як життя нації чи одиниці...”²⁷. І. Мірчук стверджував, що філософія кожного народу має національне забарвлення, і саме в цьому і полягає її багатство. Визначаючи, за В. Дільтеєм, філософію як науку про світогляд І. Мірчук стверджував, що філософія кожної нації має виконувати певне завдання: “Українська філософія... – це філософія життя”, тому завдання, яке на неї покладається, – це “шукання життєвої правди”²⁸.

Однак і Д. Чижевський²⁹, і І. Мірчук³⁰, і М. Шлемкевич³¹ у своїх дослідженнях стверджували про лише незначний поступ у розвитку української філософії. Причина такого стану речей знову ж таки є небанальною. Це століття неволі, під час якої інтелектуальні сили української нації збагачували науку своїх поневолювачів або просто знищувалися як хвороботворна пухлина. Ця ситуація черговий раз віддзеркалилася і у 20-40-х роках ХХ ст., оскільки філософія в Радянській Україні прямувала в одному напрямку – розвитку теоретичних засад діалектичного та історичного матеріалізму.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі узагальнення.

Національна самосвідомість як цементуюча, творча та життєдайна сила не тільки береже духовну сутність нації, а спрямовує її на щораз вищі щаблі самоутвердження. Тому українські мислителі першої половини ХХ ст. вказували як на позитивні, так і негативні чинники, що впливали на національну свідомість українців даного історичного періоду. Зокрема, на теренах України в першій половині ХХ ст. спостерігається тісний взаємозв'язок між перебігом історичних подій та ситуацією в культурі. А саме: успіхи в історичних змаганнях української нації за незалежність підштовхували до розвитку культури, і, навпаки, відсутність державності, підкорення української нації чужинській владі (радянській, польській, румунській) спричиняла її кризовий стан.

Перспектива подальших досліджень. У цій статті нами зроблено спробу охарактеризувати історико-культурне підґрунтя розвитку національної самосвідомості української спільноти. Проблематиці національної самосвідомості ми плануємо присвятити наступні дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Іванейко М. Назад до культури / Іванейко М. // Наші дні. – Львів. – 1943. – № 6. – С. 1.
  - ² Вассиян Ю. Твори. – Т. 1. / Вассиян Ю. – Торонто : “Свшан-зілля”, 1972. – С. 45.
  - ³ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М. – К. : Т-во “Знання” України, 1991. – С. 157.
  - ⁴ Мірчук І. Етика а політика / Мірчук І. – Прага : Наклад Українського Вільного Університету в Празі, 1923. – С. 25.
  - ⁵ Там само. – С. 26.
  - ⁶ Донцов Д. Модерне москвофільство / Донцов Д. – Львів, 1913. – С. 3.
  - ⁷ Хвильовий М. Думки проти течії. Памфлети. / Хвильовий М. – Х. : Державне видавництво України, 1926. – С. 48.
  - ⁸ Хвильовий М. Камо грядеши: Памфлети. / Хвильовий М. –Х. : Книгоспілка, 1925. – С. 35.
  - ⁹ Там само. – С. 35.
  - ¹⁰ Хвильовий М. Твори : у 2 т. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Листи / Хвильовий М.; [упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка]. – К. : Дніпро. – С. 566.
  - ¹¹ Віконська Д. За силу й перемогу. Нариси. / Віконська Д. – Львів : Накладом Л. Малицької “За державну бронзу”, 1938. – Ч. 1. – С. 28.
  - ¹² Вассиян Ю. Твори. – Т. 1. – Торонто : “Свшан-зілля”, 1972. – С. 45.
  - ¹³ Іванейко М. Назад до культури / Іванейко М. // Наші дні. – Львів. – 1943. – № 6. – С. 1.
  - ¹⁴ Там само. – С. 1.
  - ¹⁵ Хвильовий М. Твори : у 2 т. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Листи / Хвильовий М.; [упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка]. – К. : Дніпро. – С. 547.
  - ¹⁶ Там само. – С. 548.
  - ¹⁷ Донцов Д. Криза української літератури / Донцов Д. // Літературно-науковий вістник. – 1922. – № 4. – С. 368.

-
- ¹⁸ Хвильовий М. Думки проти течії. Памфлети / Хвильовий М. – Х. : Державне видавництво України, 1926. – С. 50.
- ¹⁹ Хвильовий М. Твори : у 2 т. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Листи / Хвильовий М.; [упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка]. К. : Дніпро, – С. 573.
- ²⁰ Там само. – С. 601.
- ²¹ Шлемкевич М. Загублена українська людина / Шлемкевич М. – Нью-Йорк : Життя і мислі, 1954. – С. 87.
- ²² Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1931. – С. 9.
- ²³ Там само. – С. 10.
- ²⁴ Там само. – С. 10.
- ²⁵ Там само. – С. 11.
- ²⁶ Там само. – С. 12.
- ²⁷ Мірчук І. Основи грецької етики / Мірчук І. – Прага : Наклад Українського Вільного Університету в Празі, 1923. – С. 7.
- ²⁸ Мірчук І. Світогляд українського народу. (Спроба характеристики) / Мірчук І. – Прага : Накладом Українського Вільного Університету, 1942. – С. 7.
- ²⁹ Чижевський Д. Філософія на Україні (спроба історіографії) / Чижевський Д. – 2 вид. – Прага : В-тво “Сіяч”, 1928. – С. 22.
- ³⁰ Мірчук І. Г.Сковорода: Замітки до історії української культури / Мірчук І. – Прага : Видавництво Українського історично-філософського товариства в Празі, 1925. – С. 5.
- ³¹ Шлемкевич М. Сутність філософії / Шлемкевич М. // Записки НТШ (Історично-філософська секція). – Т. 191. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен. – 1981. – С. 124.

ПІДСТАВИ МОНАРХІЧНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ

У статті розкрито підстави монархічної ідеї в Україні та її теоретика В'ячеслава Липинського.

Ключові слова: консерватизм, політичний маніфест, концепція, державне будівництво, українська монархія, Гетьманат, політична реформа, українізація, національна інтелігенція.

Kondratiuk V.O.

GROUND OF MONARCHICAL IDEA IN UKRAINE

The grounds of monarchist idea in Ukraine and its theorist Vjyatsheslav Lipinskogo are exposed in the article.

Keywords: conservatism, the political manifest, conception, state buiding, Ukrainian monarchy, Hetmanate, political reform, ukrainization, national intelligence.

Сьогодні, коли незалежна Україна відзначатиме своє 20-річчя, вітчизняні історики продовжують дослідження історичних подій в Україні доби Центральної Ради, Гетьманату і Директорії (1917–1920 рр.). Значний доробок наукових знань з історії української державотворчості, в тому числі і проблеми монархічної ідеї в Україні, внесли С. Гелей¹, Я. Грицак², Д. Дорошенко³, В. Кедровський⁴, І. Лисяк-Рудницький⁵, В. Липинський⁶, В. Потульніцький⁷, В. Солдатенко⁸ та ін.

Метою даної статті є спроба висвітлити підстави монархічної ідеї в Україні та її теоретика В. Липинського.

На кінець XIX – початок XX ст. в українській суспільно-політичній думці остаточно став загально визнаним соціал-демократичний напрям. Внаслідок тривалого співіснування, в підросійській Україні загальноєвропейські суспільні процеси розглядалися українською політичною елітою як продовження загальноросійських тенденцій. Не дивно, що майже всі політичні партії тут дотримувалися федералістського принципу, відповідно до якого майбутнє України розглядалось як автономія у складі демократичної федеративної Російської держави.

Інакше сприймали проблему західноукраїнські соціал-демократи, передусім Іван Франко. Як справедливо зазначає Ю. Левенець, “Втягнення в загальноєвропейські процеси народів, які доти були пасивним матеріалом історії, весь цей запущений капіталістичною формацією “націогенез” явив собою становлення свідомих і самосвідомих нових колективних суб’єктів історії. Ці історичні факти розкрили істинний масштаб світогляду І. Франка. Річ у тому, що він, як сучасник та безпосередній учасник “історизації” “неісторичних народів”, чітко бачив те, чого не добачили свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс, недалекоглядно відмовляючи цим народам у перспективах самостійного національно-політичного розвитку”⁹.

Для І. Франка було очевидним, що “консолідування якихось вільних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей... може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені”¹⁰. Критикуючи сучасних йому соціал-демократів за їх інтернаціоналістський космополітизм, він наголошує: “Вони не уявляли собі гаразд свого національного характеру, не відчували того, що вони наперед українці, а потім

соціал-демократи; трактували це українство як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі... Ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту, і тільки тоді вони перестають бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю”¹¹.

Великий Каменяр добре усвідомлював, що сама ця національна самореалізація абсолютно необхідна як шлях розвитку людської цивілізації, оскільки є невід’ємною органічною складовою процесу “емансипації людської одиниці”¹². Без цього складового елемента, вважав він, людина неминуче стає “неповною”, “уломною”¹³. Цей погляд І. Франка збігався із поглядом сучасників-теоретиків національної ідеї.

У цій же праці, “Поza межами можливого”, він висуває твердження, яке можна розцінити як політичний маніфест свідомого українства: “Ми мусимо навчитися чути себе українцями... Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, в її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадянськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе, справді, практично частиною його”¹⁴.

Зауважимо таку важливу обставину: будучи на той час національно орієнтованим соціал-демократом, І. Франко чи не першим в українській історичній, в політологічній науці у статті “Що таке поступ?” (1903) проаналізував явище тоталітаризму і поставив під сумнів марксистське тлумачення майбутньої соціалістичної держави як держави народної. Ось що він писав з цього приводу:

“Поперед усього та всевозможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля, власна думка кожного чоловіка мусила би шезнути, занідити, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою духовною муштрою, казенною. Люди використали б і жили би в такій залежності, під доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою”¹⁵. Отже, якщо І. Франко передбачав створення національної держави, то російські соціал-демократи, у фарватері яких йшла більшість українських соціалістів, не лишали для суверенної України найменшого шансу.

Нагадаємо, що принципи династичної, спадкової влади прагнув закласти ще Богдан Хмельницький. Дмитро Дорошенко з цього приводу пише: “Богдан Хмельницький хотів зробити гетьманство спадковим у своєму роді. В цьому погоджуються між собою майже всі історики (в останні часи Липинський, Грушевський, М. Покровський). Це відповідало вповні інтересам самої держави й настроям козацтва, хоч теоретично гетьманська влада була виборна, принаймні така була дотеперішня практика в козаків. Але династичним планам Хмельницького нанесла великий удар смерть на війні його старшого сина Тимоша, талановитого юнака. Тепер залишився другий син, молодший Юрій, який далеко не дорівнював своєму братові здібностями, а до того ще був кволий і слабковитий від природи.

Старий гетьман, який у останніх роках свого життя підупав на здоров’ї, був заклопотаний питанням про свого наступника й хотів вирішити його ще за свого життя. В квітні 1657 р. він скликав в Чигирині генеральну раду старшин, на якій поставив на обговорення питання про майбутнього собі наступника. Всі одностайно заявили, що хочуть мати гетьманом Юрія Хмельницькою, “щоб слава була, що в нас Хмельницький гетьманом”, як казали тоді козаки. Старий Богдан погодився на це й офіційно сповістив про ухвалу ради всі сусідні держави: Москву, Польщу, Туреччину, Швецію, Семигород, Крим, Молдавію й Волощину. Всі визнали Юрія Хмельницького”¹⁶.

Минули століття. І не дивно, що в час революційного збурення, з настанням після більшовицького перевороту хаосу в економічному житті в умовах, коли молода українська державність опинилася перед загрозою, в українському суспільстві зародилась ідея “міцної руки”, одноосібної твердої влади у звичній для українців формі – гетьманства. На роль нового гетьмана України надавався блискучий, бойовий царський генерал, нащадок гетьмана України петровської епохи Івана Скоропадського Павло Скоропадський. Ідею спадкової гетьманської влади в Україні всебічно обґрунтував В. Липинський. Взагалі, ведучи мову про здобутки і прорахунки в державотворчих змаганнях 1917–1920 рр., оминати таку видатну постать, як В. Липинський, неможливо. Спробуємо в стислій формі на прикладі однієї із його праць (“Покликання “варягів”, чи організація хліборобів?”) розкрити основні погляди В. Липинського на побудову української державності загалом і на гетьманство зокрема. Щоправда, написано цю працю вже після поразки українських визвольних змагань, однак для нас вона цікава і цінна тим, що в ній сфокусовано його погляди і міркування з приводу побудови Української держави, висловлені ним ще в часи Центральної Ради, напередодні і в добу самого Гетьманату.

Постать В. Липинського посідає особливе місце в розвитку не лише української, а й західноєвропейської політичної думки. Його твори стали справжніми Еверестами людського духу, які не лише відкрили світові великий народ у центрі Європи з давньою і славною історією, зі своїми проблемами, устремліннями і намаганнями, а дали можливість багатьом народам, передусім європейським, по-новому подивитись на самих себе. До його думок прислухалися не лише колеги-історики, філософи, політологи, а й досвідчені державні мужі.

Сучасна історія знає небагато прикладів, щоб у одній особі поєдналися видатний історик і мислитель, етнокультуролог і публіцист, політик і дипломат. Невипадково В. Кучабський зазначає, що найвищого злету український дух досяг у постатях Т. Шевченка, Б. Хмельницького і В. Липинського. Невипадково його ім'я присвоєно Філадельфійському Східно-Європейському дослідному інституту.

З відомих причин ім'я В. Липинського на багато десятиріч було вилучене з нашої культури, з нашого духовного життя – такі імена заряджають цілі покоління тією енергетикою, що робить людину незалежно мислячою, такою, яка критично сприймає довколишній світ і себе в ньому, націленою на здійснення вищих суспільних ідеалів. Поляк за походженням, за духом він був палким українським патріотом. І не в розумінні цього слова як декларативного гасла чи поетичного образу. Він був твердим, переконаним патріотом-державником, мав власну всебічно і глибоко обґрунтовану програму побудови незалежної Української держави. Його не любили ні “праві”, ні “ліві”. І він не любив їх, про що відверто заявляв у своїх публіцистичних творах. Усією своєю натурою він не сприймав ні “чистого українізму”, ні космополітичного “інтернаціоналізму”, ні “чистого авторитаризму”, ні “чистого демократизму”. Вбачав точку опори в найбільшій цінності, яку Всевишній дав Людині, – в Землі. Точніше – в приватній власності на землю, в людях, що працюють на ній, виробляючи найвартісніший продукт – Хліб насущний.

Народився В'ячеслав Липинський 5 квітня 1882 р. у селі Затурицях на Волині. Вчився в гімназіях Житомира, Луцька і Києва. Вищу освіту здобував в університетах Женеві і Кракова. Перші наукові праці з історії України починає публікувати з 1909 р. Під час революції в Україні бере активну участь у політичних подіях. Навесні 1918 року призначається послом України у Відні. За свідченнями сучасників, виявив великі дипломатичні здібності, високо підняв авторитет молодого держави на міжнародній арені. Влітку 1919р., у зв'язку зі зміною влади в Україні, пішов у відставку. Залишився в еміграції в Австрії. Упродовж 1926–1929 рр. очолював кафедру історії української державності в Українському Науковому інституті в Берліні. 14 червня 1931 р. В'ячеслав Липинський помер від туберкульозу легенів. Похований у родинному селі Затурицях.

Останніми роками громадськість України мала можливість ознайомитись з деякими фундаментальними працями В'ячеслава Липинського, передусім з такою, як “Україна на переломі. 1657–1659 рр.” та “Листи до братів-хліборобів”. В обох працях йдеться про головне – про державність України. Про те, звідки ми походимо, де наше коріння, чий ми спадкоємець і звідки наше легітимне право на творення власної держави. А ще про те, як усе ж таки збудувати власну державу, на яких засадах. Як уберегти її від руйнації із середини і іззовні.

Для нашої розмови важливо те, що в праці “Україна на переломі”, яка побачила світ 1920 року, В. Липинський виступив у ролі крупного, європейського рівня, теоретика державотворчого процесу, в тому числі і в Україні, цілеспрямованого і послідовного, твердого і вдумливого державника. Поглиблений розвиток ідеї розбудови Української держави отримали в його фундаментальній праці “Листи до братів-хліборобів”, опублікованій впродовж 1920–1925 рр. в збірнику “Хліборобська Україна”, що видавався у Відні. Власне, ідеї, викладені в “Листах”, і було покладено в основу програмних документів створеного В. Липинським в еміграції “Українського Союзу хліборобів-державників”.

Окрім названих фундаментальних праць, у В. Липинського є ще низка більш ранніх і написаних пізніше статей, роздумів, есе, присвячених будівництву Української держави, які широкому загалові менш відомі. Деякі з них в умовах сучасної України, коли ми займаємося спорудженням власного державницького дому, видаються настільки сучасними, ніби автор писав з нас і про нас. До таких праць належить і розлоге есе, видрукуване у п'ятій книжці уже згаданого збірника “Хліборобська Україна” за 1924–1925 рр., “Покликання “варягів”, чи організація хліборобів?”¹⁷. Це відповідь доброму старшому його товаришеві, крупному землевласникові, знаному меценатові української преси і літератури Є. Чикаленку з приводу статті останнього “Де вихід?”. У тому, що в надрах української еміграції зародилася ідея “покликання варягів”, немає нічого дивного. Після поразки визвольних змагань більшість представників української патріотичної еміграції охопила глибока депресія, відчай і зневіра у власних силах.

“Варягами” багато хто хотів бачити в Україні комуністів, особливо тих, що розмовляли українською та ще деколи одягали вишиванки. Існувала думка, що “комуністичний Харків повстане проти комуністичної Москви”. Відповідь В. Липинського подана в самому заголовку: ніхто нам національної незалежної держави не збудує, лиш ми самі, спершись на хліборобський клас, мусимо це зробити. Щодо “варягів-комуністів”, то тут В. Липинський мав тверде переконання, що “...комуністична влада на Україні не єсть територіально українська. Її центри, її мізок знаходяться поза межами України. На Україні влада державна спочиває в руках кочових, з Україною органічно не зв'язаних елементів, які сьогодні правлять Україною, а завтра, без ніякого над собою насильства, можуть правити, наприклад, Бухарою чи якимсь приамурським краєм. Тому ця влада не має ніяких даних – поза одною мовою, потрібною їй для цілей пропаганди, з якої вона живе, – приймати органічні, місцеві національні ознаки”. Стосовно ж вишиванки. Згадаймо, що її носив найбільший людожер і кат українського народу П. Постишев, полюбляв похизуватися в українській вишиванці і М. Хрущов. Останній і мову українську знав непогано.

Що ж до комунізму в його російській інтерпретації, то тут В. Липинський не мав жодного сумніву, що вік його недовгий: “...комунізм, як ідеологія матеріалістична, немає даних на довге існування... він на території старої Росії прийняв такі специфічно російські ознаки, що його поширення поза межами Росії, не в характері екзотичної і дуже вузької секти, а в характері якоїсь нової інтернаціональної віри “зі Сходу” – неможливе”.

Цікавими видаються судження В. Липинського про те, чому комуністи українські не повстануть проти комуністів московських. Хай вибачить читач за довгу цитату, але вважаємо за потрібне її навести, оскільки вона характерна як з огляду на розкриття суті питання, так і з огляду на стиль, публіцистичний хист автора. “Нова правляча верства,

яка склалась з самих тільки визволених рабів і яка в себе представників старої правлячої верстви не включила (а власне – протилежність до большевиків московських – дійшли до влади большевики українські), не здатна на такі ідеалістичні пориви, що лежать в основі всякого “мазепинства”, всякого українського державного сепаратизму. Свіжо визволений раб занадто пожадливо дрижить над подарованою йому переможцями (в даному разі – московськими большевиками) владою, щоб він для мотивів ідеалістичних – для влади незалежної, для честі, для слави, для загального добра – цією владою ризикував. І не настільки він наївний, щоб не бачити всієї небезпеки від такого ризику. Він знає, що боротьба з Москвою його становище на Україні ослабить. Він знає теж, що власне на те існує на світі “націоналістична” і соціально-революційна інтелігенція українська, щоб такі моменти слабости місцевої правлячу верстви для своїх “національних повстань” використати і цю верству, в момент її сепаратистичної боротьби за власну державність українську, во ім’я “України” знищити”.

Не все так склалось в нашій історії, як передбачав В. Липинський. Життя плинне і змінне, діалектика його часто непередбачувана і незбагненна. Змінюються в процесі життя і самі люди. Заради об’єктивності мусимо визнати, що комуністи харківські, тобто українські, зробили чимало, щоб відстояти суверенітет України, щоправда, комуністичної. Чим усе це закінчилось, відомо. Досить згадати трагічні долі Шумського, Скрипника та багатьох інших. Що це було як не чисте “мазепинство” з погляду більшовицької Москви?

Справді, комунізм, як суто східна тоталітарна система був нав’язаний багатьом країнам – де зброєю, де підкупом й інтригами. Але самі комуністичні ідеї, поза московською деспотією, охопили значну частину світу. Це об’єктивна реальність, і її не можна не визнати. Наївно вважати, що вони, ці ідеї, зникли. Наївно також вважати, що ці ідеї існували лише в головах Маркса, Леніна, Мао Цзедуна. Інша річ, ким і як вони інтерпретуються, які форми, методи і засоби для їх реалізації обираються. Соціалізм і комунізм радянський, тобто московський – це одне, а французький, італійський, шведський, польський, навіть литовський =- цілком інше... Підтвердженням того є „полівіння” деяких постсоціалістичних суспільств Європи, яке ми зараз спостерігаємо.

Якщо на початку двадцятих років В. Липинський вважав нонсенсом побудову незалежної Української держави комуністами, то вже на початку п’ятдесятих інший видатний українець (також емігрант), письменник І. Багрянний проголосив: незалежну Українську державу побудують комуністи і комсомольці! Але вже зовсім не таку, про яку мріє відірвана від Батьківщини еміграція, а таку, яка відповідала б їхнім потребам, інтересам і духовним запитам. Аргументував він це тим, що партія згуртувала у своїх лавах все найрозумніше, найобдарованіше, найсовіслівіше і найпорядніше, монополізувавши природну потребу людини до самореалізації, до максимального використання закладених у ній самій Всевишнім можливостей. Це так, якби пірати захопили набитий добром корабель. Але все так не буде. Чим розумнішатимуть люди, тим швидше усвідомлять – хто вони, для чого і чому саме так створені. Усвідомлення самих себе національною елітою, яка зараз перебуває в партійних і комсомольських структурах – вважав І. Багрянний – призведе до розвалу московської тоталітарної системи і її ідеологічних структур: партійних і комсомольських організацій. Натомість ті ж самі вчорашні комуністи і комсомольці візьмуться за побудову власної держави.

Сталось так, як передбачав І. Багрянний. Свідками й учасниками всього цього є ми самі. На початку двадцятих років таких якісних змін В. Липинський передбачити не міг – не було для того відповідних умов. Комуністи тоді виглядали вузькою замкнутою сектою. Але досить було їм перетворити секту на масову партію, як сталося те, що сталося.

В есе, побудованому переважно на подіях доби Гетьманату, В. Липинський охоплює і період давньої Русі, і Хмельниччини, і подій поза межами України. Ще раз підкреслимо, що сам Липинський був і до останнього подиху залишався палким прихиль-

ником української монархії в особі гетьмана Павла Скоропадського і свою позицію переконливо аргументував: “Персоніфікація Гетьманства в Роді Скоропадських, який вже був і знов став Родом Гетьманським, дасть основи українському легітимізму і усуне головну небезпеку для українського монархізму: самознищення в боротьбі за “найкращих кандидатів” [мається на увазі міжпартійна і міжособна „гризня” за владу, яка в Україні завжди набирала диких форм, внаслідок чого до влади приходили не кращі, а гірші. – *Авт.*]. Так, на жаль, було завжди в Україні: за княжих часів, за Хмельниччини, після неї, за Мазепи, в часи Української революції – свої побивали своїх, а з цього користалася третя сила – переважно Польща і Москва. Слід зазначити, що тема самознищення українців українцями заради амбіцій, заради влади, заради маєтків і просто із заздрощів є лейтмотивом у творах В. Липинського.

Щось подібне спостерігаємо і ми зараз, особливо під час виборчих кампаній, передусім до Верховної Ради. Та ж сама люта, до самознищення боротьба за депутатський мандат “найкращих кандидатів” [за висловом В. Липинського. – *Авт.*]. Хіба за умов, коли на одне місце претендує по тридцять і більше кандидатів, коли це відбувається в атмосфері злоби і ненависті, коли заради досягнення ілюзорної мети не гребується найаморальнішими засобами, можна обрати справді гідних? Далєбі, що ні. Ці „найкращі кандидати” так збаламучують воду, що до парламенту приходять далеко не кращі, а сторонні сили без жодних зусиль “протягують туди і промосковську агентуру, і відвертих мафіозі”.

І все ж, чому В. Липинський був таким відданим ідеї Гетьманства і самому гетьманові Павлові Скоропадському? Більшість наших обивателів знають, що П. Скоропадський – царський генерал, германофіл, прибічник партії великих землевласників, ненависник усього українського, оточив себе великодержавними, „недєлімщиками”, хотів відновити старі порядки і повернути Україну Росії, до влади прийшов на німецьких багнетях. Таким змальовував нам соціально-політичний портрет цього, без перебільшення, видатного діяча Української революції радянська історіографія. Але не радянські історики створили цей негативний образ. Це кліше, цей стереотип витворили свої, побиваючи свого, – Винниченко, Петлюра та їхнє оточення. З гіркотою і болем пише про це В. Липинський і наголошує, що вони, “єсдеки”, які прагнули утримувати з Москвою “єдиний революційний фронт”, воюючи з гетьманом, до того ослабили Україну і самих себе, що побити їх і загарбати Україну для більшовиків було суто технічним питанням. Воїстину – де двоє б’ються, там третій користає.

Згаданий стереотип Гетьманщини і Гетьмана запозичила і діаспора. Зарубіжні історики українського походження, ретельно досліджуючи інші періоди, стосовно доби Гетьманату послуговуються стереотипом, витвореним політичними противниками Гетьмана. А саме з цього періоду української історії і в нас, і за кордоном є багато джерел. Окрім них, є могутні підвалини нашого національного життя, закладені Павлом Петровичем Скоропадським, на яких воно ґрунтується і донині. І чи не найбільшою підвалиною серед них є національна Українська Академія наук, для створення якої гетьман запросив одного з найавторитетніших учених світу – академіка В. Вернадського. Нащадок запорозьких козаків, палко закоханий в Україну, Володимир Іванович своїм авторитетом і енергією в короткий час створив один із найпотужніших наукових осередків у Європі, був обраний першим Президентом Української Академії наук. Було засновано Національний архів і Національну бібліотеку з фондом понад 1 млн. томів, Національний театр тощо. У Києві і Кам’янці-Подільському відкрито українські університети. За гетьмана розпочалася широка українізація в освіті: для початкових шкіл було видано кілька мільйонів українських підручників, в більшості шкіл введено українську мову, відкрито 150 українських гімназій, у тому числі і в сільській місцевості. Навіть неозброєним оком видно, що це були не просто національно-культурницькі заходи, а продумана ідеологічно-політична програма перетворення етнічного населення на сучасну

свідому націю, розрахована не на одне десятиріччя, а може, й не на одне століття. І все це було зроблено за неповних вісім місяців у діяльності гетьманської Української держави. Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Директорія, крім декларацій, нічого практичного у цій сфері, як і в інших, не зробили.

Чи замислюємось ми, що означали для віками придушеного самодержавством українства ці освітні, наукові, духовні, культурницькі національні центри, які навіть інтернаціоналісти-більшовики, піклуючись за власний міжнародний авторитет, не наважились знищити. Завдячуючи цим центрам і став можливим отой самий вибух національних науки, літератури, мистецтва двадцятих років, названий згодом “українським ренесансом”. Чи можна після цього вважати, що П. Скоропадський не любив України, не переймався її болем і мав намір повернути її назад Росії. І тут видається справедливою (хоча, може, й занадто різкою і безжалісною) ремарка В. Липинського, що, мовляв, не гетьман хотів віддати Україну назад Росії, а соціалістичні лідери Центральної Ради не бажали виривати Україну з лабет Москви, бо інакше не приймали б четвертим Універсал, який треба було прийняти першим і який в історичній долі України уже нічого не вирішував.

Чи міг мріяти про повернення в імперію П. Скоропадський, який за такий короткий строк зумів налагодити співпрацю з посольствами з двадцятьма іноземними державами, у той час як Центральна Рада встановила дипломатичні зносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною і Оттоманською імперією?...

Стосовно німців і австрійців, то тут гетьман зміг домовитися про їхній нейтралітет, за що мусив розплатитися (за твердою валютою!) хлібом, м'ясом, маслом і цукром. Мусив також терпіти їхнє втручання (хоч це було і нечасто) в українські справи, такими були обставини. Тоді вже стало зрозуміло, що Центральні країни війну програли, і долю світу, порядок у ньому вирішуватимуть держави Антанти. Окрім того, коли встановився на Україні Гетьманат, Австро-Угорська імперія опинилася на межі розпаду, а в Німеччині стрімко поширювався хаос, який наприкінці 1918 року переріс у революцію. Відносини гетьмана з німцями – обтяжливі і багато в чому образливі як для нього самого, так і для держави, – були хоч і вимушеними, а все-таки партнерством.

Щодо політичних поглядів і намірів П. Скоропадського, то варто звернутися до “Споминів” самого гетьмана: “Політичну реформу я уявляв собі так: – ні диктатура вищого класу, ні диктатура пролетаріату, а рівномірною участь всіх класів суспільства в політичному життю краю. Соціальні реформи я хотів проводити в напрямку збільшення числа самостійних господарств [фермерство. – *Авт.*] коштом зменшення обшару найбільших маєтків. Я бачив, що соціалістичні ідеї чужі народній масі, що їх держиться тільки невелика купка одірваної від народу інтелігенції. Я ясно собі усвідомлював, що соціалістичні експерименти привели-би неминуче до большевизму, до знищення духовної і матеріальної культури, повернули-би наш чудовий край в висохшу пустиню, на якій з часом усівся-би знову капіталізм. Але який!.. Не такий кволий, мякотілий, що животів у нас досі, а всемогучий всесвітній золотий телець, в ногах якого буде повзати наш же нещасний, соціалістичними провідниками обдурений, “революційний народ!”¹⁸.

Гетьман оточив себе росіянами, колишніми царськими урядовцями, які (цього ніхто не заперече) в короткий час зупинили хаос, навели громадський порядок. Так, у міністерствах, в державному апараті гетьманської держави переважали фахівці – росіяни. Але де гетьман міг взяти інших фахівців, коли серед українців їх майже не було. А на його багаторазові запрошення увійти до складу уряду і “праві”, і “ліві” українці відповіли категоричною відмовою. Тільки Дмитро Дорошенко погодився посісти посаду міністра закордонних справ.

Павло Скоропадський був людиною не патріотичних гасел, а людиною діла, далекоглядним політиком і послідовним державником. Отже, не дивно, що В. Липинський, виступаю сам переконаним державником, поділяючи погляди гетьмана на Українську

державу, його практичні кроки в її побудові, підтримував і самого нащадка славного українського козацького роду.

Відкидаючи новітню “варязьку теорію”, В. Липинський розвиває ідею побудови незалежної Української держави. Закидаючи інтелігентським мрійникам і „прожектерам”, він з властивим йому темпераментом відрізає: “Держава, як факт матеріальний, не може бути тільки продумана чи перечута і висловлена чи виспівана, але мусить бути зроблена”. Підкреслимо ще раз від себе: “мусить бути зроблена!”

Незважаючи на те, що своє есе “Покликання “варягів”, чи організація хліборобів?” Вячеслав Липинський писав понад сімдесят років тому, вважаємо, що кожному, а особливо тим, що безпосередньо займаються державним будівництвом, було б не зайве дослухатися слів, думок, висновків нашого видатного співвітчизника.

Національна українська держава! – саме так він ставив питання. На його думку, “національна українська держава може повстати тоді, коли на Україні осівші, і з Україною органічно зв’язані люди, посідаючи хотіння держави, тобто хотіння своєї влади на своїй Землі, будуть здатні цю владу собі завоювати. Здатність до завойовання влади, тобто до сотворення держави, залежить: 1. Од здатности людей, завойовуючих собі владу, до самоорганізації, необхідної для успішного ведення війни; 2. Од піддержки або не піддержки місцевим українським громадянством (людьми, що живуть на території України) змагань цих людей до завойовання влади.

Піддержка місцевим українським громадянством людей, бажаючих завоювати собі владу – тобто сотворити окрему державу – виявиться: 1. в піддержці матеріальній, в формі плачених добровільно податків в державну казну; 2. в піддержці моральній, в формі ідейного пориву, який мусять сотворити ці, що творять ідеологію серед даного громадянства. Тільки тоді, коли творці ідеології, тобто інтелігенція даного громадянства, здатні сотворити такий ідейний порив до сотворення власної Держави, завойовники влади зможуть в процесі боротьби за владу цю місцеву національну ідею прийняти, а місцеве громадянство зможе прийняти і піддержати владу завойовників тому, що вони його національну ідеологію прийняли”.

Під знатними людьми, “з Україною органічно зв’язаними”, В. Липинський мав на увазі “старих панів”, тобто верству великих землевласників-аристократів, об’єднаних не етнічним походженням, а значними матеріальними інтересами. Були тут запеклі великодержавники-шовіністи типу графа Мусіна-Пушкіна, були просто москвофіли, на Правобережжі чимало земельних власників – поляків орієнтувались на Польщу. І все ж переважала українська шляхта, нащадки козацької старшини, які на царській службі здобули високий статус і відповідні дворянські титули. Достатньо згадати такі славні і відомі роди, як Скоропадські, Милорадовичі, Кочубеї, Лизогуби, Миклашевські, Чикаленки, Семиренки, Леонтовичі і багато інших. Вони служили в Петербурзі, Москві, Єкатеринбурзі, а родинні гнізда їхні були на прадідівській землі, до яких вони, як правило, поверталися, переорієнтовуючись із служби на господарювання; їхні маєтки на той час були передовими, високоефективними господарствами, взірцевими для творчих і енергійних селян. Саме ці “старі пани” разом із заможними селянами завалили Європу хлібом, м’ясом, маслом, перетворили Україну на цукрову імперію, диктували ціни на цукор усьому світові.

Близькою за духом до української шляхти була більшість землевласників-поляків, особливо середніх і дрібніших, які часто були „більшими українцями”, ніж самі українці. Зазначимо, що з перших днів революції українська шляхта польського походження масово стала виступати за самостійність України і за створення національної Української держави. Згадаймо тих самих Липинських, Антоновичів, Рильських... Ідею самостійності України, може, не так палко, як поляки, підтримувала частина землевласників-росіян.

Стара українська шляхта, як і польська в Україні, неодноразово наголошує В. Липинський, була хоч і малочисельною, але стійкою національною елітою, корінням нації, захисницею її духу. Старих панів публіцист називає “природними організаторами хліборобської кляси”. Шляхта ця сама була за духом і психологією українською, уклад усього її життя був українським. Це були, зазначає В. Липинський, негаласливі, непоказні, справжні за самою суттю своєю українські патріоти.. Вони, на відміну від галасливої, кон’юнктурної української інтелігенції, нічого не просили за свій патріотизм. Зрештою, вони все мали. Навпаки, вони підтримували український дух не заявами і деклараціями, а грішми. Дуже влучно висловився з цього приводу Є. Чикаленко: що “...любити Україну треба не до глибини своєї душі, а до глибини своєї кишені”.

Саме так і чинила родовита українська шляхта, принаймні кращі її представники. Скажімо, рідна тітка Павла Скоропадського Єлисавета Іванівна Милорадович власним коштом заснувала на Полтавщині низку народних шкіл, просвітніх організацій, була фундатором Товариства імені Шевченка у Львові, яке згодом переросло в славнозвісне НТШ. На цю справу вона передала дев’ять тисяч гульденів (величезні на той час гроші). На них було придбано і облаштовано друкарню. Відома добродійність у підтримці української літератури, преси, мистецтва Є. Чикаленка, В. Семиренка, В. Леонтовича та багатьох інших.

В. Липинський не випадково так обстоює стару земельну аристократію в Україні. По-перше, молода революційна інтелігенція (і націоналістична, і соціалістична) категорично відмовляла їй в українстві, називала “кацапами”, “ляхами”, “буржуями” і закликала до її знищення. По-друге, в “старих панах”, тобто в родовитій аристократії в Україні (українцях і неукраїнцях), він вбачав позитивну консервативну силу, без якої зорганізувати нормальне суспільство і вибудувати національну державу неможливо. Це була небагаточисельна, але добре зорганізована верства (на початку століття в Україні вона складала всього близько 2 %, а в Мексиці – 20 %), яка, за В. Липинським, «посідала хотіння держави». Так, здебільшого ці люди, знані з діда-прадіда царські урядовці, розуміли, що таке держава, її сильні і слабкі сторони, як її побудувати і забезпечити її життєздатність, мали на те кошти і чималі. А головне – вони бажали держави не для Петербурга, Москви чи Варшави. Вони бажали для себе власної, опертої на місцеві традиції, суверенної держави. Своє вміння будувати державу родовиті землевласники блискуче продемонстрували в добу Гетьманату. І саме Гетьманство – не „опереткова витівка”, як це намагались виставити тодішні їхні вороги і пізніше радянські дослідники, а свідчення поваги до норм міжнародного права. Після відречення від Російського престолу Миколи II і його спадкоємців втрачала чинність так звана Переяславська угода. Отже, Україна прилучалася до Москви Гетьманською Державою Хмельницького, Гетьманською Державою виходила з цього альянсу і такою ж залишалася. Таким чином забезпечувалась її легітимність відповідно до міжнародних правових норм.

Хоч держава, за Липинським, має бути національною українською, вона не повинна будуватися виключно на етнічному принципі, її мають творити “на Україні осівші [а це вже обов’язкова умова! – Авт.] зв’язані люде”. Далі він говорить прямо: “...національний характер державної влади на Україні залежатиме не від того, чи державою українською мають правити націоналістичні “свідомі Українці” [а саме до цього закликали тоді фальшиві українські патріоти, та й зараз можна почути щось подібне. – Авт.], або чи прізвища правлячої верстви мають кінчатися на “енко”, – а від того, чи місцева завойовницька верства, посідаюча (необхідні для завоювання влади) войовничий темперамент, матеріальну силу і організацію, шукатиме в процесі боротьби за владу морального опертя в прийняттю за свою національної ідеології місцевого українського громадянства”.

Побудова власної держави вимагає “єдиного проводу”, єдиного керівництва, зазначає В. Липинський. Висуваючи концепцію єдиного проводу, він вводить поняття

“консерватизму”. “В концепції єдиного проводу, – пише вчений, – ... треба розрізняти два основні принципи, собі взаємно протилежні, але разом з тим себе взаємно доповнюючі і один без другого реально не існуючі – принципи консерватизму і поступу. [Діалектична єдність і взаємопоборення консервативного і прогресивного начал. – *Аем.*] Перший є принципом старих панів, старої правлячої верстви, другий – принципом панів нових, кандидатів на правлячу верству нову. Єдиний провід можливий тільки тоді, коли ці два принципи борються між собою в умовах одного, обов’язуючого одних і других закону, і в умовах взаємного себе визнання та взаємної до себе пошани. Коли такого одного закону і такої взаємної пошани нема, поступ перетворюється в революцію, консерватизм в контрреволюцію і спір між ними в лоні нації може бути вирішений тільки боєм, а в бою одного проводу для обох борючихся сторін бути, розуміється, не може”.

В. Липинський неодноразово наголошує, що біда тій країні, тому народу, де до влади приходять одні поступовці. Але ще більша біда, коли знищується консервативна верства, яка всюди поширює державотворчу історичну традицію. “Смерть консерватизму, – зазначає він, – означає скрізь і завжди смерть нації”. Коли гине консерватизм, тоді ситуацію опановує “охлократія”, – або “ліва”, або “права”. В. Липинський дає своє визначення “охлократії”: “...слова охлократія я не вживаю в ганьбливому значінню, яке цьому слову надають. Я взяв цей термін, бо він, на мою думку, найкраще означає абсолютистичний метод державного правління войовників-непродуцентів над громадянством, що при цьому методи правління уявляє із себе завжди, позбавлену внутрішньої (тобто громадянської, а не державної) організації юрбу (охлос). Значить, в мой термінології охлократія не означає владу юрби (такої влади, зрештою, ніколи не буває): а означає владу над юрбою при допомозі залізної войовничої організації правлячих і при допомозі використання ними інстинктів і емоцій цієї юрби”. Над цим визначенням слід глибоко замислитись.

Відводячи важливе місце національній інтелігенції в ідеологічному, так би мовити, забезпеченні державного будівництва, В. Липинський водночас жорстко констатує: “...наша інтелігенція замість творити ідеологію патріотичну, тобто будити Українотворчу свідомість територіально-політичну, творить ідеологію націоналістичну, тобто будить Україно-руйнуючу свідомість культурно-віросповідну...”.

Ясна річ, що будівництво національної української держави без врахування російського фактора неможливе. Так було тоді, ще гостріше це питання постає зараз. Цікавим і багато в чому повчальним нам видається підхід В. Липинського до вирішення цієї проблеми. Спершу зазначимо, що більшість національної інтелігенції того часу в ідеологічному протиборстві з Москвою опиралась на національно-культурну і релігійну окремішність українського народу від народу російського. Зовсім по-іншому дивиться на цю проблему В. Липинський: “...ані під гаслами окремої мови і культури, ані під гаслами окремої віри, народ український у відношенню до народу московського національно не самовизначиться”, – жорстко констатує він і далі продовжує: «Окремішність України у відношенню до Москви творили і творять не так різниці культурно-віросповідні, як зовсім інші змагання територіально-політичні: інші, впливаючі з відмінного географічного положення, політичні завдання Української Землі, яких Москва зі свого метропольного центру виконати не в силі, і інші відносини внутрішні, для яких політичні московські охлократичні методи державної і громадської організації не підходять”.

Отже, підкреслимо: за В. Липинським, національна українська держава має будуватись на засадах не культурно-віросповідних, а на територіально-політичних. Автор вдається до історичного екскурсу і доводить, що саме на територіально-політичних засадах збудували Галицько-Волинську державу Ростиславичі і вона, ця держава, була “хоч і руська і православна, але окрема і не на варяжсько-новгородських купцях, а на галицько-волинських лицарях-землевласниках оперта; потім це Гедеміновичі, Коріятовичі, Ольгердовичі, хоч православні і зрушені, але персоніфікуючі окремі українські

територіально-політичні тенденції державні; це врешті Гетьмани і їх українська, на зовсім інших ніж Москва – осіло-хліборобських, а не кочовничо-добичницьких – підвалинах побудована держава”.

Актуальним видається застереження В. Липинського, якої небезпеки слід чекати від Москви: “В чім виявлялась, виявляється і буде виявлятися небезпека для України від втручання Москви у внутрішні українські справи? В споконвічнім піддержуванню Москвою всякого українського бунту проти власної місцевої Української влади на те, щоб цим бунтом ... сили українські стероризувати, а стероризувавши, примусити їх до відмови від їхніх власно-державницьких змагань і до призначення над Україною без всяких застережень московської державної влади”. Ось про що щоденно і щогодинно повинні пам’ятати наші державотворці. Бо баламучення у Криму, на півдні і сході України – все звідти і з тою самою метою: підняти “український бунт проти власної Української Влади”.

Згадує В. Липинський у своєму дослідженні і про єдиний національний фронт. Липинський вважав, що такий фронт міг би об’днатися навколо українського монарха в особі гетьмана П. Скоропадського.

Отже, в особі В. Липинського консервативне крило українських державотворчих сил на початок 1918 р. мало глибокого і вдумливого теоретика, який всебічно обґрунтував впровадження монархічної влади в Україні у формі гетьманства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Гелей С. Українська консервативна думка про Гетьманат Павла Скоропадського / С. Гелей / Гетьманат Павла Скоропадського та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчя проголошення Української держави. – К., 1998. – С. 65, 415; Гелей С. Василь Кучабський від національної ідеї до державності. Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку / С. Гелей. – Львів: Коопосвіта, 1998. – 532 с.
- ² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К., 1996. – 358 с.
- ³ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Українська гетьманська держава 1918 року / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – Т. 2. – 486 с.
- ⁴ Кедровський В. Повстання проти гетьмана (уринок зі спогадів) / В. Кедровський // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 5. – С. 36–47; Кн. 6. – С. 126–132.
- ⁵ Лисяк-Рудницький І. Консерватизм / І. Лисяк-Рудницький / Історичні есе. – 1994. – Т. 2. – С. 125–129.
- ⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Відень, 1926. – 470 с.
- ⁷ Потульницький В. Політична доктрина В’ячеслава Липинського / В. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – Ч. 9. – С. 37–45.
- ⁸ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія / В. Ф.Солдатенко. – К.: Просвіта, 1997. – 411 с.
- ⁹ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки... / Ю. Левенець. – С. 219.
- ¹⁰ Франко І. Поза межами можливого: у 50 т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 45. – С. 276–280.
- ¹¹ Франко І. Огляд української літератури за 1906 рік / І. Франко // Рада. – 1907. – № 12.
- ¹² Франко І. На склоні віку: Розмова вночі перед Новим роком 1901: у 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – С. 292.
- ¹³ Франко І. Поза межами можливого / І. Франко. Там само. – С. 484.
- ¹⁴ Там само. – С. 286.
- ¹⁵ Франко І. Що таке поступ? : у 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – С. 341.
- ¹⁶ Історія України: у 2 т. – К.: Глобус, 1991. – Т. 2. – 349 с.
- ¹⁷ Липинський В. Покликання “варягів”, чи організація хліборобів / В. Липинський. Хліборобська Україна. – Відень. – 1924–1925. – Кн. V.
- ¹⁸ Скоропадський П. Спомини / П.Скоропадський. – К. : Україна, 1992. – С. 98.

ВІДБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджені суспільно-політичні і соціально-економічні умови відродження кооперації на початку 20-х років XX століття. Проаналізовано етапи відбудови кооперації на Волині. Розкрито процеси становлення і розвитку різних видів кооперації. Визначено місце українських кооперативних товариств у волинській кооперативній системі. Показано роль української кооперації у збереженні та поглибленні національної свідомості українців.

Ключові слова: кооперація, кооперативний рух, кредитна кооперація, споживча кооперація, виробнича кооперація, Волинське воєводство.

Visyna T. N.

REBUILDING UKRAINIAN COOPERATION IN VOLYN VOIVODESHIP IN THE 20 YEARS OF THE XX CENTURY

The paper investigated the socio-political and socio-economic conditions of the revival of cooperation in the early 20 years of the XX century. Stages of reconstruction cooperation in Volyn is analysed. The process of formation and development the different types of cooperation is exposed. The place of Ukrainian cooperative societies in the Volyn cooperative system is determined. The role of Ukrainian cooperation in the preservation and deepening of Ukrainian national consciousness is shown.

Key words: cooperation, cooperative movement, credit cooperatives, consumer cooperatives, industrial cooperation, Volyn voivodeship.

Українська кооперація в Другій Речіпосполитій була не лише системою інституцій для задоволення соціально-економічних потреб своїх членів, а й засобом оборони господарських інтересів українського народу та його економічного зміцнення, важливим елементом формування новочасної української національної свідомості. У цьому сенсі вивчення процесу відбудови та розвитку кооперації на Волині належить до важливих проблем регіональної історії, дозволяє суттєво збільшити повноту та об'єктивність її відтворення. Досвід роботи волинських кооператорів міжвоєнного періоду стане цінним у реформуванні сучасної кооперативної системи України.

Сьогодні кооперативний рух західноукраїнських земель вивчають науковці Львівської комерційної академії під керівництвом С. Гелея, які започаткували серійне видання “Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти”¹. Окремі види кооперації відображено у низці кандидатських дисертацій: З. Струк², О. Шміло³, Г. Шевчук⁴, Л. Дрогомирецької⁵. Українську кооперацію Галичини в роки Другої світової війни висвітлив польський науковець М. Сич⁶. Незважаючи на наявність праць, у яких

відображені окремі аспекти волинської кооперації, досі проблема відбудови кооперативної системи міжвоєнного періоду на Волині розкрита лише фрагментарно або без врахування основних джерел, а тому потребує більш ґрунтовного дослідження.

Мета статті – об'єктивно відтворити процес відбудови української кооперації у Волинському воєводстві у 20-х роках ХХ століття. Для реалізації мети слід з'ясувати: політичні та соціально-економічні чинники, які впливали на відновлення української кооперації після національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.; розкрити процес відродження окремих видів кооперації; визначити місце українського кооперативного руху у волинській кооперативній системі.

Відбудова кооперації у Волинському воєводстві розпочалася після прийняття польського закону про кооперацію 29 жовтня 1920 р.⁷ Відповідно на території Другої Речіпосполитої втратили чинність: австрійський закон від 9 квітня 1873 р. і 10 червня 1903 р.; німецькі закони від 1 травня 1889 р. і 20 травня 1898 р.; російський кредитний закон та статuti кооперативів, а також декрет начальника держави від 8 лютого 1919 р., які стосувалися кооперативного руху. Закон про кооперацію вступив у дію з 1 січня 1921 р. У ньому формулювалися визначення кооперативів та загальні принципи кооперації. Процедура заснування і реєстрації була нескладною. Для цього до окружного суду на реєстрацію подавався статут кооперативу, який містив дані про місцезнаходження кооперативу, його мету, предмет підприємництва і час існування. Вказувалися розміри внесків, ступінь відповідальності, умови прийняття, кількість членів товариства, способи скликання загальних зборів, балансові умови існування товариства. Після його розгляду судом і державною кооперативною радою при міністерстві фінансів за погодженням із міністерством юстиції протягом двох місяців кооператив реєструвався і працював на законних умовах. Також у законі деталізувалися цілком демократичні умови членства в кооперативах. Гарантувалося вільне й відкрите членство особам, які досягли 18 років. Визначалися органи кооперативів (управління, наглядова рада, загальні збори) та їх функції. Розкривалися принципи ведення рахівництва та бухгалтерського обліку, процедура проведення ревізій. Поряд з цим, кооперативний закон визначав умови створення і принципи функціонування ревізійних союзів. Слід зазначити, що у цьому законі жодних територіальних обмежень їх дії не було. 14 грудня 1920 р. вийшло розпорядження міністерства фінансів та міністерства юстиції про організацію державної кооперативної ради, яка мала керувати ревізійними кооперативними союзами⁸ Таким чином, у кінці 1920 р. в Другій Речіпосполитій була закладена законодавча база для створення і функціонування кооперації.

Перші повоєнні роки не сприяли відродженню кооперації. І це було закономірним – при новій державності, при нестабільності економічних відносин – під назвою кооперативів виникали товариства, які з кооперацією не мали спільного майже нічого. В умовах девальвації польської марки кооперативи працювали зі збитками, капітали їх зменшувалися, працівникам не виплачувалася зарплата. Причинами слабого поширення кооперації на північно-західних землях були і низька свідомість населення, і відсутність ідейного проводу (кваліфікованих кадрів), і те, що до 1924 р. відбувався відхід від старих довоєнних форм кооперації та визначалися шляхи і засоби до її перебудови. У цей період різні кооперативи засновувалися, ліквідовувалися, змінювалися, як у калейдоскопі. Так, наприклад, у 1921 р. в Острозькому повіті існувало 26 кооперативів⁹, а у 1923 р. – 6.¹⁰ Кооперативи змінювалися з такою швидкістю, що ревізійні союзи не встигали перевіряти їхній стан перед прийняттям у члени. Щоб не виникали нежиттєздатні кооперативи, ревізійні союзи стримували затвердження статутів до одержання інформації про основні фонди та фаховий вишкіл осіб кооперативного управління. На розвиток української кооперації впливали також перешкоди, які чинила польська влада. Це і відмова у реєстрації статутів організацій, і переслідування за національну і партійну приналежність.¹¹ Причому ці заходи застосовувалися не лише до українських, а й до польських коопе-

ративів та інших громадських товариств.¹² 3 травня 1922 р. до липня 1923 р. адміністративна влада відмовила у реєстрації статутів 218 різноманітним кооперативам і товариствам.¹³ Темпи розвитку кооперації на Волині суттєво відрізнялися від інших регіонів, особливо від галицького. На початку 1923 р. у Волинському воєводстві існував 61 український кооператив, з них: в Острозькому повіті – 6, Рівненському – 8, Кременецькому – 26, Луцькому – 3, Володимирському – 1, Дубнівському – 16, Ковельському – 1.¹⁴ У 1924 р. їх кількість скоротилася до 44.¹⁵

На якість кооперативного будівництва впливали й недоліки організаційної структури. Різноманітні кооперативи переоформлювалися на універсальні господарсько-споживчі. Такі статuti обирали і деякі кредитні товариства, бо цілковитий розлад грошової системи не дозволяв їм відновлювати своєї ощадно-позичкової діяльності. Такий метод кооперативної організації на місцях вважали спочатку доцільним, щоб не розпорошувати матеріальних і людських ресурсів у місцевостях, де було мало кооперативів. Універсальні кооперативи заперечували шкідливе суперництво різних товариств. Прибутки одного відділу нерідко вкладалися у розвиток інших, що мало призвести до покращання господарсько-економічної діяльності. Однак процес створення місцевих кооперативів не відбувся у бажаному напрямку. Універсальні товариства майже не виникали. Для їх заснування потрібні були час і підготовлені фахівці, а тому найшвидше з'являлися господарсько-споживчі кооперативні крамниці, легко створювані і найнеобхідніші для села.¹⁶

У деяких повітах комітети організації кооперативів почали здійснювати господарську діяльність і перетворювалися на повітові союзи. Траплялося, що останні розвивалися на базі якогось сильнішого місцевого осередку. Іноді, кооперативи „насаджувалися згори” – спочатку при двох-трьох товариствах засновувався повітовий союз, а потім починала розширюватися мережа і з це форсування подій позначалося негативним впливом. До кінця 1922 р. повітові союзи кооперативів (ПСК) виникли в Острозі, Кременці, Дубні і Ковелі.¹⁷ Проте поспішне і слабо підготовлене заснування мало небажані наслідки. Декілька заснованих до 1924 р. союзів, без відповідної підготовки та підтримки, швидко занепали. Волинські союзи виявилися неефективними, бракувало знань, прослідковувалося було користолобство, не було об'єднаного центру. Якщо врахувати відсутність кредитів, падіння курсу польської валюти, зубожіння українського населення, то стане зрозумілим те, що багато кооперативів Волинського воєводства після кількох років існування закрилося. Наприклад, на зборах Кременецького союзу кооперативів 26 квітня 1924 р. зазначалося, що з 40 кооперативів припинили діяльність 24.¹⁸

Кооператори Волині, стикнувшись із такою ситуацією, починають розвивати ідею про створення єдиного об'єднаного центру для координації дій розміщених у межах цілого воєводства кооперативів. Слід зауважити, що велику допомогу у відбудові кооперативної організації надали учасники визвольних змагань. Повернувшись додому, збагачені знаннями, практичним досвідом, ці люди виробили новий стиль громадської роботи. Позбавлені доступу до вигідних державних посад, молоді кооператори не вагалися у сумнівах і застосовували свою престижну освіту, одержану в закордонних університетах там, де було потрібно. Спочатку вони працювали безкорисливо, без відповідної винагороди за прилавками кооперативних магазинів, в молочарнях, народних банках, вчилися на власних помилках, налагоджували кращу діяльність. Звичайно, не можна зараз віднайти докладних відомостей про заслужених кооператорів нашого краю. Тому згадаємо хоча б декого з них. Це українські послі – брати Антон і Павло Васиньчуки, С. Жук – директор Українбанку у Почаєві, А. Блащук, С. Наїдко – луцькі кооператори, П. Доманицький, О. Ковалевський.¹⁹ Вони розпочали новий кооперативний період в історії Волині, позначений не лише економічними зрушеннями, а й поживав-леним загальнонаціональним розвитком, спрямованого на самопомогу і самооборону. З їх ініціативи починають скликатися з'їзди волинської кооперації. Так, у квітні 1922 р. у м. Кременці відбувся кооперативний з'їзд за участю української інтелігенції Волині,

гостей із Галичини, Холмщини і Варшави, на якому було ухвалено створити Союзбанк для фінансування українських кооперативів.²⁰ Стан волинської кооперації розглядався також на з'їзді делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств, що відбувся у Луцьку 11 травня 1924 р. На ньому були присутні 25 делегатів від названих регіонів і 4 делегати зі Львова.²¹ Ініціювали скликання з'їзду посли Антон і Павло Васиньчуки, Сергій Козицький. На з'їзді заслухали історію розвитку української кооперації на Волині з 1897 р. і зауважили, що розвитку кооперації перешкоджають відсутність кредитів, українського капіталу та національної буржуазії й інтелігенції, які могли б очолити “темний український люд”. На з'їзді також відзначили, що в економічних умовах останніх років, а саме переслідування польської адміністрації, безправного стану і надмірного податкування селянина – кооперація мала стати важливим чинником розвитку українського народу. Львівські делегати запропонували утворити на Волині кооперативний центр для координації дій, а також створити каси типу Райффайзена з метою концентрації капіталу для торгівлі, щоб волинські кооператори не чекали допомоги ззовні, а користувалися самодостатністю кооперативів. Обговорювалася пропозиція А. Васиньчука про створення економічно-господарської ради всіх українських земель і поєднання роботи волинської і галицької кооперації. Щодо піднесення культури українського населення, ухвалили створити кооперативні курси, наукові бібліотеки, посилити інструкторську підготовку.²²

Таким чином, бачимо, що волинська кооперація у 1921-1924 рр. відзначалася зародковим станом. Відбудові і розвитку українських кооперативів перешкождали такі фактори, як утвердження нової державності на теренах краю, повоєнна розруха господарства, зuboжіння населення, нестабільність економічних відносин, гіперінфляція польської марки, рішення адміністративної влади. Не сприяли відродженню кооперативної системи і недостатня національна свідомість населення, відсутність кваліфікованих кадрів та координаційного центру, а також господарські й організаційні прорахунки самих товариств. Негативно позначилася на темпах розвитку волинського кооперативного руху його відірваність від провідного центру західноукраїнської кооперації – Крайового ревізійного союзу у Львові.

Після проведення грошової реформи у Польській державі припинилася інфляція, стабілізувався злотий. У 1924-1927 рр. ліквідовувалися псевдокооперативи, почали відроджуватися кредитна і молочарська кооперація, зміцнювалася кооперативна свідомість широких верств населення, налагоджувалася господарська діяльність кооперативів, завершувався процес орієнтації різних товариств на ревізійні союзи за територіальним, господарським, національним і іншими принципами. Кооперативний рух почав прогресувати. З 1924 р. у Волинському воєводстві розпочався другий етап відбудови кооперації, під час якого відбулося економічне зміцнення всіх видів кооперації. Українська кооперація ще не відмежувалася від польської, оскільки українське населення брало участь в кооперативах, що належали різним державам, а українські кооперативи перебували в різних ревізійних союзах. Виділити їх із цих союзів було досить важко. Статистика того часу як українські виділяє тільки товариства, підпорядковані Українському ревізійному союзу у Львові. Лише у 1926-1927 рр. відбувся певний поділ товариств між польськими, українськими, єврейськими та іншими кооперативними об'єднаннями.

Відродження кредитної кооперації почалося зі стабілізації польської валюти. Цей вид кооперації на Волині був досить розвиненим у довоєнний період. У той час кооперативи користувалися значними, легкодоступними кредитами, які надавалися державним банком, управлінням дрібного кредиту, губерніальними земськими касами. В повоєнний період джерела фінансування були досить мізерними і одержати їх було складно, тому не дивним є різноманіття видів кредитних товариств. У Волинському воєводстві в кінці 1926 р. діяло 95 кооперативів, які обслуговували торгівлю, промисловість, сільське господарство. Найбільше кооперативів – 42 – належало до ревізійного союзу польських

сільськогосподарських кооперативів (РСПСГК). Це єдиний ревізійний союз, який мав свій відділ на Волині й активно організовував нові товариства (каси Стефчика, які кредитували дрібного сільгоспвиробника, а в містечках – дрібного промисловця). На другому місці – 21 товариство – знаходився союз єврейських кооперативних товариств (СЄКТ), який обслуговував дрібну торгівлю і промисловість. Проте це були найкраще розвинуті товариства з оборотами більше від 1 млн. злотих. Це пояснювалося тим, що, обслуговуючи селян, каси Стефчика надавали позики на тривалий період, а єврейські товариства, обслуговуючи торгівлю і промисловість, видавали короткотермінові позики і швидше збільшували свої обороти. В умовах інфляції отримання кредиту у рільництві було неможливим, на відміну від кредитування в торгівлі і промисловості, коли видавалися короткотермінові позики навіть на кілька днів. Обороти та оборотні засоби кооперативів, що кредитували сільське господарство, були значно меншими від оборотів кооперативів, що обслуговували торгівлю і промисловість. Також на території Волині діяли Союз польських кооперативів (СПК) (11 товариств), Український ревізійний союз у Львові (5 товариств), Крайовий патронат у Львові (1 товариство), Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів (СНСГК) (1 товариство). Не належало до ревізійних союзів 14 кооперативів.²³

Найкраще кредитна кооперація розвивалася у Рівненському і Луцькому повітах, найслабше – у Любомльському і Горохівському. Національний склад кредитних кооперативів був таким: поляків – 8546, або 27,5 % від загальної кількості; українців – 9614 (31,4 %), євреїв – 11635 (38 %). З порівняння випливає, що найбільшу частку в кредитних кооперативах становили євреї, меншу – українці і ще меншу – поляки. Якщо порівняти, скільки членів в кредитних кооперативах припадало на кількість представників відповідної національності, то виявиться, що в євреїв це співвідношення становить 1 до 13, в поляків – 1 до 30, в українців – 1 до 101. Тобто перше місце в кредитній кооперації займали євреї, друге – поляки, а українці – третє.²⁴ Проте, якщо відкинути кооперативи, що обслуговували торгівлю і промисловість, і проаналізувати товариства, які обслуговували рільництво, то помітимо різке зниження показників їх господарської діяльності, а також зменшення кількості євреїв (переміщення з першого на останнє місце). Українці і поляки були найчисельнішими у 58 товариствах, що кредитували сільське господарство. Процентне відношення всіх національностей у цих кооперативах наступне: поляків – 40,2 %; українців – 53,6 %; німців – 2,6 %; чехів – 1 %; євреїв – 0,6 %; інших – 2,0 %.²⁵ Найбільше поляків було у Рівненському, Володимирському і Луцькому повітах, найменше – у Горохівському і Любомльському. Охоплених кооперативним рухом українців найбільше перебувало у Рівненському і Кременецькому, найменше – у Любомльському і Горохівському повітах.

Оборотні засоби і власні капітали кредитних товариств, що обслуговували сільське господарство, були досить малими. Це пояснюється певною мірою тим, що майже всі ці установи виникли у період стабілізації злого, а власні капітали товариств не могли бути високими, оскільки селяни робили мізерні вклади.²⁶ За таких умов кооперативи брали кредити в державних установах. Однак і ці джерела кредитування були явно недостатніми. Проаналізувавши стан виданих населенню позичок, відзначимо, що найбільші суми видали товариства Луцького, Рівненського і Кременецького повітів, найменші – товариства Любомльського, Горохівського і Здолбунівського повітів.²⁷ Серед кредитних кооперативів, що обслуговували дрібних селян, вирізняються каси Стефчика. Перші каси у Волинському воеводстві виникли у 1923 р. Звичайно, це були польські установи. Однак, якщо поляків – членів кооперативів було 5461, то українців – 3428.²⁸ Як бачимо, українське населення зверталося не лише до українських установ, а й до кооперативів представників інших національностей. Не маючи змоги взяти необхідні кредити у своїх банках, українці вступали до польського ревізійного союзу, який відразу при 250-300 злотих власного капіталу кооперативу надавав позику у 2000-3000 злотих.²⁹

Тому в кредитній кооперації тих років фактично чіткого національного розмежування не було.

Другою за ступенем розвитку у Волинському воєводстві була споживча кооперація. На її відбудову і розвиток впливали ті чинники, що й на кредитну, хоча інфляційні процеси відобразилися на ній опосередковано. Після грошової реформи з 1924 р. до 1926 р. кількість споживчих кооперативів зросла від 56 до 103. Українському ревізійному союзу у Львові належало 50 товариств. Вони розташовувалися переважно у Кременецькому, Дубнівському, Горохівському і Здолбунівському повітах. На другому місці був Союз споживчих кооперативів Речіпосполитої Польської – 13 товариств і на третьому – Союз військових кооперативів – 9 товариств. Не належало до жодного ревізійного союзу 28 товариств. Чисельний і національний склад споживчої кооперації був таким: поляків – 5128, українців – 3636, євреїв – 251, чехів – 203.³⁰ Дві третини всіх поляків припадало на Луцький і Рівненський повіти, а українці розмішувалися за повітами воєводства більш-менш рівномірно. Поляки й українці домінували у цьому виді кооперації. Якщо розглянути господарський стан споживчих кооперативів, то побачимо, що вони поступаються кредитним. Споживча кооперація для селянства була необхідною з огляду на доставку таких товарів першої необхідності, як сіль, гас, мило та ін., що позначалося на зниженні цін на ці продукти у селі. Найбільш розвиненими щодо оборотів були кооперативи Союзу польських споживчих товариств Речіпосполитої Польської. За 1926 р. їхній оборот становив 1182714 злотих, а всіх волинських кооперативів – 6601925 злотих. Якщо поділити обороти та власні капітали на одного члена кооперативу, то побачимо, що оборотні засоби і капітали споживчих кооперативів були досить незначними, а це свідчить про низький рівень їх розвитку. Це пояснюється тим, що власний капітал цих товариств був дуже малим. Крім того, члени товариства платили частину вкладу, а з іншою не поспішали, чим знижували оборотні засоби кооперативу. Це, в свою чергу, призводило до лихварських позик і боргів і тому відбувався занепад. Через нестачу оборотних засобів товари продавалися в кредит, що також спричиняло зменшення коштів і погіршувало становище товариств.

Крім кредитної і споживчої кооперації, у другій половині 20-х років у Волинському воєводстві виникла виробнича кооперація, зокрема молочарська. У 1926 р. налічувалось 5 молочарень, які належали до Ревізійного союзу польських сільськогосподарських кооперативів.³¹ Розвиток цих товариств був дуже слабким і непостійним. Із заснуванням молочарень населення прагнуло записатися до них, але коли доходило до сплати внесків, то кількість членів значно зменшувалася. У цій ситуації винними були також самоуправи, які не давали можливості сплачувати внески за довший період часу. Цим і пояснювалось зменшення кількості постачальників молока, а відповідно, і показників балансу молочарень. Також у перші роки існування товариства зазнавали високих затрат на організацію виробництва. Тому в господарському аспекті виробнича кооперація воєводства цього періоду була досить слабкою, до того ж, українці майже не брали в ній участі.

Таким чином, у першій половині 20-х років ХХ століття у Волинському воєводстві відбулися відродження та відбудова кооперативної системи. Насамперед після видання кооперативного закону 1920 р. виникло правове поле діяльності кооперативів. Згодом було ліквідовано проблеми суспільно-політичного та економічного характеру, які значною мірою перешкоджали розвитку кооперативного руху. До 1926 р. „піднялися з руїн” такі види, як кредитна, споживча і деякою мірою виробнича (молочарська) кооперація. Найбільш розвиненою у кількісному і господарському відношенні була кредитна кооперація. На другому місці знаходилась споживча і на третьому – виробнича кооперація. У ці роки кооперативні товариства переважно визначилися з приналежністю до того чи іншого ревізійного союзу. Найбільш міцним і розвиненим був єврейський союз (насамперед кредитні кооперативи), дещо відставали польські союзи та український союз

із центром у Львові. Українська кооперація тільки зароджувалася і кількість товариств була незначною (5 кредитних і 50 – споживчих). Кількість українців у кооперативах (14,5 тис. осіб) у краї, де 85 % населення – українське, теж можна вважати мізерною порівняно з іншими національними групами. Позитивним у цей період було те, що населення усвідомило кооперативну ідею як захист від політичних та економічних перешкод із боку польської влади, а також зближення українських кооператорів Волині і Галичини, яке в подальшому призвело до їх об'єднання і розвитку західноукраїнського кооперативного руху в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Гелей С. Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між Першою та Другою світовими війнами / С. Гелей, Т. Гелей // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: зб. статей; [за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелей]. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. 2. – С. 16–33.
- ² Струк З. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921-1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / З. Струк; Львівський національний університет імені І. Франка. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – 18 с.
- ³ Шміло О. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / О. Шміло; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів: [б. в.], 2006. – 19 с.
- ⁴ Шевчук Г. Фахово-господарська та культурно-освітня діяльність товариства "Сільський господар" (1899–1944) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Шевчук; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів : ВМС, 2006. – 18 с.
- ⁵ Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920-1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Текст] / Л. Дрогомирецька; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 26 с.
- ⁶ Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / M. Sycz. – Warszawa: B.w., 1997. – 324 s.
- ⁷ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dalej: Dz. U. R. P.) – 1920. – № 111. – Poz. 733. – S. 1952-1974 [Electroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010
- ⁸ Dz. U. R. P. – 1920. – № 117. – Poz. 776. – S. 2076-2077 [Electroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://www.isap.sejm.gov.pl/pdf>. – 23. 05. 2010.
- ⁹ Ситуаційний звіт про суспільно-політичне становище на Волині в 1921 р. – Державний архів Волинської області (далі: ДАВО). – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 16 – Арк. 83.
- ¹⁰ Списки українських кооперативів, відомості про їх керівний склад і діяльність. 1923 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434 – Арк. 2.
- ¹¹ Списки кооперативів у Волинському воєводстві. 1902-1923 рр. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 19. – Арк. 3.
- ¹² Списки товариств і об'єднань на території Волинського воєводства. 1921 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 2.
- ¹³ Списки кооперативів у Волинському воєводстві. 1902-1923 рр. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 19. – Арк. 4.
- ¹⁴ Списки українських кооперативів, відомості про їх керівний склад і діяльність. 1923 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 434 – Арк. 2-15.
- ¹⁵ Відтята частина від цілості // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 20 січня. – С. 6.
- ¹⁶ Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху : підручник для студентів кооперативних вузів / [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 298.
- ¹⁷ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 326.
- ¹⁸ Ситуаційний звіт волинського воєводського управління про суспільно-політичне становище 1924 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 506 – Арк. 6.

-
- ¹⁹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – С. 474.
- ²⁰ Ситуаційний звіт про суспільно-політичне становище на Волині 1922 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 84. – Арк. 8.
- ²¹ Ситуаційний звіт волинського воєводського управління про суспільно-політичне становище 1924 р. – ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 506. – Арк. 5.
- ²² Там само. – Арк. 7–8.
- ²³ Bagiński B. Spółdzielczość na Wołyniu / B. Bagiński. – Łuck: В. w., 1927. – S. 20.
- ²⁴ Накази воєводського управління і староства, донесення дільничих поліцій про кооперацію на Волині. Списки кооперативів, членів правлінь і членів кооперативів. 1926-1929 рр. – ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 1-а. – Спр. 758 – Арк. 15–20.
- ²⁵ Bagiński B. Spółdzielczość na Wołyniu / B. Bagiński. – Łuck: В. w., 1927. – S. 40–41.
- ²⁶ Накази воєводського управління і староства, донесення дільничих поліцій про кооперацію на Волині. Списки кооперативів, членів правлінь і членів кооперативів. 1926-1929 рр. – ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 1-а. – Спр. 758 – Арк. 15-20.
- ²⁷ Там само. – Арк. 19.
- ²⁸ Rusiński W. Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego 1918–1939 / W. Rusiński. – Warszawa: В. w., 1967. – S. 37.
- ²⁹ Стан кооперації на північно-західних землях // Кооперативна Республіка. – 1928. – Жовтень-листопад. – Ч. 10–11. – С. 489.
- ³⁰ Накази воєводського управління і староства, донесення дільничих поліцій про кооперацію на Волині. Списки кооперативів, членів правлінь і членів кооперативів. 1926–1929 рр. – ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 1-а. – Спр. 758 – Арк. 187–203.
- ³¹ Облікові картки землеробських гуртків, кооперативів і кас по воєводству. 1922–1927 рр. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9-а. – Спр. 18-а. – Арк. 1–18.

Онiпко Т. В.

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦIЯ В КОНТЕКСТI НОВОЇ ЕКОНОМIЧНОЇ ПОЛIТИКИ : ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Зроблено спробу виявити рiзні пiдходи до теоретичного обґрунтування ролi споживчої кооперації в ринковому середовищі 1920-х рр. Акцентовано увагу на тому, що попри, здавалося б, досконале висвітлення досвіду непу та мiсця в ньому кооперації, залишається ще чимало дискусійних питань теоретичного i практичного характеру.

Ключові слова: неп, споживча кооперація, кооперативна думка, кооперативний план, бiльшовицький експеримент.

Onipko T. V.

CONSUMER COOPERATIVES IN THE CONTEXT OF NEW ECONOMIC POLICY: THE THEORETICAL ASPECT

Attempt to reveal different approaches to the theoretical ground of consumer cooperatives' role in the market environment of 1920s was done. It is accented that despite of seemingly perfect elucidation of NEP experience and the place of cooperation in it, there are still many controversial issues of theoretical and practical character.

Keywords: NEP, consumer cooperatives, cooperative idea, cooperative plan, the Bolshevik experiment.

Кризові ускладнення економічного і соціального життя вимагають обґрунтування і пошуку шляхів оптимізації споживчої кооперації України, забезпечення їй відповідного середовища. Отож способи взаємодії держави і кооперації, які в період непу виявилися ефективними чи, навпаки, безрезультатними, видаються корисними для їх сучасного глибокого осмислення. З огляду на це метою статті є висвітлення дискусійних, але водночас актуальних теоретичних положень щодо визначення мiсця та ролі споживчої кооперації в контексті нової економічної політики.

Ключовим підходом до розуміння значення споживчої кооперації в умовах ринку, коли загострюється боротьба за споживача, є врахування її соціальної природи, а саме: сприйняття як громадсько-господарської організації, покликаної, у першу чергу, задовольняти потреби своїх членів у товарах і послугах. «Споживчі товариства, – як твердив відомий економіст і теоретик кооперації М. І. Туган-Барановський, – є кооперативом такого роду, в якому з формального боку можуть брати участь усі класи суспільства, бо всі є рівною мірою споживачами»¹. На нашу думку, це теоретичне положення наразі стає все більш актуальним.

Учений акцентував увагу на проблемі взаємовідносин держави та кооперації, наголошуючи на необхідності дотримання політичного нейтралітету для її успішного розвитку. На думку М. І. Тугана-Барановського, кооперація – це не установа ідейно-політичної пропаганди, а насамперед господарська одиниця для досягнення окремими соціальними групами конкретних економічних результатів. Натомість у господарській практиці 1920-х рр. Бiльшо-

вики свідомо проігнорували принцип політичного нейтралітету кооперації, зробивши її зручним механізмом реалізації своїх проєктів.

Період непу унікальний тим, що тоді було зроблено спробу відновити ринкові засади. Втім, в основу соціально-економічної політики радянської влади було покладено не тільки тогочасні економічні реалії, але й політичний підтекст. Ряд дослідників, як-от С. В. Кульчицький², В. І. Марочко³, С. Г. Бабенко і С. Д. Гелей⁴, Л. Є. Файн⁵, О. Д. Билимович⁶, Дж. Кейнс⁷, Алек Ноув⁸, вважали неп «більшовицьким експериментом», О. А. Пиріг⁹ кваліфікувала його як «більшовицьку політику імпровізації», а І. Витанович характеризував як «історичний тактичний маневр»¹⁰. Якщо вважати неп «більшовицьким експериментом», тоді доводиться говорити про експеримент над кооперацією, яка була елементом ринкової економіки. Наша позиція базується на тому, що сам хід побудови соціалізму в одній окремій країні був не тільки масштабним соціальним експериментом більшовиків, але і спробою реалізації марксистських ідей.

Відомо, що класики марксизму ототожнювали організацію суспільного виробництва на кооперативній основі в умовах завоювання пролетаріатом влади з самим соціалізмом¹¹. Так само міркував лідер більшовиків: кооперативна власність, яка виникає при капіталізмі, передбачає соціалістичний потенціал, а в умовах диктатури пролетаріату та усупільнення засобів виробництва набуває соціалістичних ознак. Звідси й висновок: в умовах радянської влади кооперація цілком збігається з соціалізмом¹². Однак, на нашу думку, між поглядами зановників марксизму і поглядами В. І. Леніна на роль кооперації в побудові соціалізму існують певні відмінності. Класики розглядали кооперативне виробництво як проміжну ланку на шляху переходу до безгрошового господарства, орієнтуючись на розвинені індустріальні країни¹³. Відновлення ринкових відносин, чого не передбачали ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, справді можна кваліфікувати як грандіозний експеримент більшовиків, до якого було залучено і кооперацію.

Дозволимо собі констатувати, що В. І. Ленін обережно ставився до строків експерименту, який полягав у тому, щоб «досягнути через неп участі в кооперації поголовно всього населення», відводячи на це «цілу історичну епоху» або ж конкретніше – одне-два десятиріччя. Однак реальний перебіг більшовицького експерименту щодо кооперування населення в другій половині 1920-х рр. виявився набагато динамічнішим, що, з одного боку, вказує на незавершеність ленінської концепції кооперації, а з другого, – на вплив об'єктивних і суб'єктивних факторів. Отож досліджуваний період певною мірою виявився експериментальним проміжком часу в історії радянської держави, оскільки світова практика не мала подібного прецеденту; водночас це був період не скільки політичного, скільки економічного тактичного маневрування більшовиків з метою утримання при владі будь-якою ціною; напевно, досліджувані роки слід сприймати через призму більшовицької політики імпровізації, частково обґрунтованої, а в ряді випадків – поспішної та необдуманної.

Наступний момент, який донині спричиняє дискусію між науковцями, полягає у з'ясуванні питання, чи існував так званий ленінський «кооперативний план». Тривалий час мовилося про наявність такого плану та успішну його реалізацію (Б. А. Абрамов¹⁴, Г. В. Борисов¹⁵, М. В. Гамаюнов¹⁶, В. В. Кабанов¹⁷, В. М. Селунська¹⁸, І. І. Сергєєв¹⁹, П. Трапезников²⁰, Л. Є. Файн²¹). Як відомо, В. І. Ленін ніколи не користувався терміном «кооперативний план». У жовтні 1927 р. це поняття вперше було використано на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Того ж року цей термін увійшов до заголовку однієї з праць марксистського теоретика кооперації В. М. Целларіуса²². А в 1934 р. праця М. І. Попова «Боротьба за ленінський кооперативний план»²³ стала еталоном того, як саме треба його висвітлювати. Відтоді вказаний термін широко вживався в науковій і пропагандистській літературі майже до початку 1990-их рр. Одним із перших, хто у 1988 р. відмовився від нього як надуманого, був російський дослідник кооперативного руху Л. Є. Файн²⁴.

Не можемо погодитися з наявністю у В. І. Леніна кооперативного плану, бо навіть сукупність його праць з питань кооперації не можна вважати досконало розробленою

програмою, яка дає відповіді на всі питання, пов'язані із визначенням ролі кооперації в соціалістичному суспільстві. На нашу думку, більш переконливим є визначення «ленінська концепція кооперації». Тому ми підтримуємо вчених, які вживають це поняття: Л. Ф. Морозова²⁵, С. Кульчицького²⁶, В. В. Гольца²⁷ та ін. Деяко звучує сприйняття кооперативних ідей більшовицького лідера використане В. Г. Венжером у 1989 р. поняття «ленінський погляд на кооперацію»²⁸.

Проте, виходячи з того, що термін «концепція» передбачає систему поглядів, поділяємо точку зору, що «ленінська концепція кооперації» не була завершеною і повною. Не погоджуємося з тим, що стаття «Про кооперацію» стала вершиною теоретичної кооперативної думки В. І. Леніна. Нам здається, що в історіографії непу та місця в ньому кооперації до цього часу дослідники недостатньо звертали увагу на прагматизм більшовицького вождя, що врешті у ряді випадків пояснює швидко зміну його позиції. Вважаємо, що еволюція поглядів В. І. Леніна на кооперацію – від моменту захоплення влади більшовиками у 1917 р. і до статті «Про кооперацію» – відбувалася більшою мірою в прагматичному ключі: більшовицький очільник намагався з'ясувати, наскільки споживча кооперація зможе прислужитися радянській владі.

На думку А. О. Пантелеймоненка, перші роки більшовицького правління взагалі позначені відторгненням кооперативних ідей. У цей час простежувалося послаблення інтересу до цієї теми, бо орієнтиром слугувало безгрошове суспільство²⁹. Однак це зовсім не означало, що більшовицьке керівництво на практиці ігнорувало кооперацію. Маючи на меті політичний інтерес, керманічі держави, у тому числі ті, які опікувалися господарськими питаннями, свідомо порушували кооперативні принципи, хоча, безперечно, знали про них. Красномовним підтвердженням цього є позиція О. Г. Шліхтера, який у 1920 р. писав: «Ми не можемо відмовитися від завдання включення до споживчої кооперації всього населення шляхом обов'язкової приписки кожного громадянина до того чи іншого кооперативу. Кооперація, яка відродиться як дрібнобуржуазна організація, буде стягувати членські внески»³⁰.

Безперечно, із зверненням до непу відбувається пошквалювання кооперативних розробок. Певний політичний плюралізм першої половини 1920-их рр. ще не заперечував існування різноманітних тверджень щодо ролі кооперації в умовах непу, тож можна говорити про наявність кількох точок зору, враховуючи погляди представників класичної школи кооперації, зокрема О. В. Чайнова. Однак домінуючою була марксистська позиція, представники якої розглядали кооперацію в політичному ракурсі як на тимчасову економічну організацію, що обслуговує дрібнобуржуазні прошарки населення. Кооперативна думка другої половини 1920-их рр. розвивалася під впливом ідейної боротьби безпосередньо всередині правлячої партії, що, очевидно, наклало відбиток на відповідні концепції авторів.

Донедавна неп оцінювали однозначно і спрощено як період досягнення вершини в теоретичній думці В. І. Леніна у сфері кооперації. Такою вершиною вважалася його стаття «Про кооперацію». Проте погляди більшовицького очільника щодо кооперації не були сталими. У перші місяці захоплення влади більшовиками осмисленню місця споживчої кооперації в нових реаліях, як нам видається, перешкодила ейфорія. Однак реалії громадянської війни спонукали В. І. Леніна швидше виступити у ролі практика, ніж теоретика. Отже, у роки «воєнного комунізму» споживча кооперація стала розподільчим органом. Глибокого аналізу ролі споживчих товариств у вирішенні масштабних завдань тоді у нього не було, в очікуванні майбутнього більшовики не збиралися повертатися до товарно-грошових відносин. Утопічною і такою, що суперечить кооперативній демократії, була ленінська ідея, висловлена у лютому 1920 р., коли йшлося про перетворення країни на один великий кооператив³¹.

Початок 1920-их рр. характеризується зміною теоретичної думки В. І. Леніна від утопії до відносно реалістичних оцінок, що, безперечно, було викликано зверненням до

непу. У статті «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.) В. І. Ленін відстоював тезу про те, що кооперація в умовах радянської влади – це вид «державного капіталізму». При цьому він акцентував увагу на вигідності кооперації для радянської влади передусім «як форми торгівлі» порівняно з приватною торгівлею під час налагодження товарообороту в умовах продподатку³². Проте у перші місяці запровадження непу у В. І. Леніна не було чіткої позиції щодо співвідношення ринку і кооперації, бо тоді йшлося про так званий продуктообмін. Переважній частині партійно-радянського керівництва країни тоді не легко давалося повернення до ринкових засад не лише на практиці, але й у теорії. Це спонукало В. І. Леніна діяти дуже обережно, отже, з одного боку, споживча кооперація отримувала більше господарської свободи, але з іншого, – надалі виконувала розподільчі функції.

Тобто, з перших кроків непу межі господарської діяльності споживчої кооперації було окреслено більшовицькою практикою натурального безгрошового обміну між містом і селом. Це вже була друга спроба правлячої партійної еліти після «воєнного комунізму» використати господарський потенціал споживчої кооперації для вирішення двох нагальних проблем: по-перше, для порятунку авторитету радянської влади, по-друге, для запобігання соціальному незадоволенню, адже державні продовольчі запаси було практично вичерпано. На невизначеність позиції В. І. Леніна щодо організації товарообороту та місця в ньому споживчої кооперації навесні 1921 р. вказував у своїх спогадах голова правління Центроспілки (1919–1920 рр.) А. М. Лежава. Він писав, що за два тижні до X з'їзду РКП(б) вождь більшовиків запитав у нього: «А чи залишилось у Вас щонебудь від кооперації?». І далі А. М. Лежава зазначав, що під час розмови він декілька разів вжив слово «торгівля», намагаючись зрозуміти ставлення до цього слова більшовицького керманіча, однак той «ніяк не реагував на це вживане мною слово, і, коли я пішов, так і залишилося незрозумілим, чи уявляв Володимир Ілліч в цей момент спроектований товарообмін у вигляді торгівлі, чи дійсно думав про натуральний обмін у межах місцевого обороту»³³.

Навесні 1921 р. В. І. Ленін, всупереч кооперативним принципам, розвивав ідеї політизації споживчої кооперації. Ігноруючи той факт, що в умовах відновлення ринку споживча кооперація передусім має розвиватися самостійно в інтересах своїх членів, він зазначав, що кооперація повинна працювати на радянську державу: «Ми ставимо справу так, щоб всі товари йшли в кооперацію, щоб кооператори торгували для нас, для централізованої держави, для крупної фабрики, для пролетаріату, але не для себе. Це дуже велика і важлива умова»³⁴.

На нашу думку, не стільки гнучкість теоретичного мислення В. І. Леніна, скільки його вміння оперативного прилаштуватися та маневрувати в нових, часто непередбачуваних, ситуаціях змусили більшовицького лідера в жовтні 1921 р. засвідчити необхідність повернення до товарно-грошових відносин. Однак відразу ж його думка була спрямована у напрямку пошуку альтернативи приватній торгівлі. Кооперація як форма торгівлі була вигіднішою і кориснішою від приватної торгівлі, бо могла полегшити об'єднання й організацію мільйонних дрібних товаровиробників під контролем держави³⁵. У працях жовтня-листопада 1921 р. стосовно кооперації і дорученої їй справи проведення товарообмінних операцій було зроблено висновок, що з цим «нічого не вийшло», що замість товарообміну виникла звична купівля-продаж, торгівля, що «товарообмін, як система, виявився невідповідним дійсності», що торгівля – та ланка в історичному ланцюгу подій, «за яку потрібно всіма силами схопитися», всіляко залучаючи до цієї справи кооперацію³⁶.

Ряд ленінських праць щодо співвідношення непу і кооперації, які з'явилися на початку 1922 р., і донині інтерпретується істориками по-різному. При уважному ознайомленні з ленінським листом до члена правління Центроспілки В. А. Тихомирова від 1 березня 1922 р. стає зрозумілим, що мовилося про організаційну структуру споживчої кооперації, коли він писав: «Не кооперацію потрібно прилаштувати до непу, а неп до

кооперації»³⁷. Л. Є. Файн вважає, що у даному разі слід говорити про прилаштування непу до кооперації, що передбачала членство. Свою позицію вчений підкріплював положеннями другого ленінського листа до Центроспілки від 18 березня 1922 р, який мав форму директиви. Лідер більшовиків писав: «Члени кооперації – всі. Це нам потрібно для майбутнього». Проте вчений чомусь не звернув увагу на слова, що наводилися далі: «Пайові внески добровільні. Хто зробить внесок, отримує частку доходу»³⁸.

Не можемо цілком погодитися з твердженням Л. Є. Файна щодо визначеності В. І. Леніна стосовно довготривалого збереження обов'язковості членства в кооперації, оскільки його прагматизм не міг проігнорувати того факту, що повернення до добровільності кооперування забезпечить і додаткові кошти, так потрібні радянській владі. Тим більше, що у листі до голови правління Центроспілки Л. М. Хінчука від 7 березня 1922 р. В. І. Ленін підкреслював, що кооперація мала стати «дійсно органом комерційним, а не бюрократичним»³⁹. Напевно, з огляду на продовольчу ситуацію початку 1922 р., більшовицький вождь вважав збереження обов'язковості членства в кооперації доцільним, що безперечно, було порушенням кооперативної демократії. Однак цілком погодитись з ігноруванням ним необхідності відновлення добровільності членства ми не можемо, бо така позиція суперечила б соціально-економічним реаліям непу і здоровому глузду.

С ряд суперечливих тверджень і в статті В. І. Леніна «Про кооперацію» (січень 1923 р.), де вперше було акцентовано увагу на її соціалістичному характері. Заявивши про те, що кооперація в умовах радянської влади змінила свою природу, автор переглянув загальну концепцію соціалізму і прийшов до висновку про «стрій цивілізованих кооператорів». З цього приводу ми поділяємо позицію Л. Є. Файна про те, що ідея про «стрій цивілізованих кооператорів» містить елементи утопізму. Загалом вчений зробив висновок про незавершеність ленінської концепції кооперації, чого ми також не заперечуємо. На незавершеність ленінської концепції непу та місця кооперації в ній також вказували М. М. Горінов і С. В. Цакунов⁴⁰.

Оскільки було визнано, що кооперація в умовах радянської влади цілком збігається із соціалізмом, вона набувала не лише соціально-економічного, але й політичного значення. Проте, на нашу думку, поняття «обов'язкове членство в кооперації» і «стрій цивілізованих кооператорів» не потрібно вважати синонімами. У першому випадку мовиться про директивну приписку населення до кооперативів з огляду на тогочасні продовольчі труднощі, друге ж поняття значно ширше, бо передбачає, як нам видається, не лише членство, а й мережу кооперативів та підготовку фахівців кооперативної справи. Для себе правляча партія залишала прерогативу контролю за роботою кооперації, щоб добитися від неї «підпорядкування загальним інтересам» побудови соціалізму. Отже, керівництво країни мало «поставити кооперацію політично».

На нашу думку, донині науковцями в статті «Про кооперацію» не враховано два моменти. По-перше, коли В. І. Ленін диктував цю працю, більшою мірою мовилося про споживчу кооперацію. Не випадково у грудні 1922 р., тобто за місяць до написання статті, він кілька разів звертався до голови правління Центроспілки Л. М. Хінчука з проханням надіслати дані про діяльність споживчої кооперації. Тоді ж зробив запис: «Центроспілка, її особливе значення»⁴¹. Вочевидь, ідея про єдиний великий споживчий кооператив у межах усієї країни тоді ще не була знята з порядку денного. По-друге, з метою пошуку відповіді на ряд гострих питань В. І. Ленін опрацював солідний теоретичний кооперативний доробок вітчизняних і закордонних вчених, бо в марксистській ідеології не було місця ринку. Прикметно, що серед простудійованих були праці з кооперації не лише марксистського спрямування. У кремлівській бібліотеці більшовицького лідера зберігалось понад 250 книг з кооперативної проблематики, зокрема досліджень М. І. Тугана-Барановського, С. М. Прокоповича, О. В. Чайнова, І. Зассена, Ф. Штаудінгера та ін.⁴². Вочевидь, у статті «Про кооперацію» В. І. Ленін швидше виступив

як політик, аніж теоретик, бо, знаючи про демократичні засади діяльності споживчої кооперації, він свідомо, на догоду політичній доктрині, їх нівелював.

Неточності і суперечності ленінських кооперативних положень стали основою для різних їх тлумачень між партійною елітою і вченими-кооператорами. Спочатку, до середини 1920-их рр., автори з позицій марксистської доктрини намагались усвідомити еволюцію поглядів В. І. Леніна і перспективи розвитку кооперації. Однак тоді ж були закладені й основи догматичного підходу до ленінської кооперативної спадщини, оскільки стала практикуватися позитивна оцінка будь-яких його суджень. Положення більшовицького лідера щодо кооперації використовувались для обґрунтування партійних директив без критичного аналізу, питання про їх помилковість чи утопічність навіть не поставало. Дослідження багатьох тогочасних вчених спиралися на концепцію «кооперативного соціалізму», викладену у статті «Про кооперацію». Марксистські теоретики А. А. Андреев⁴³ В. В. Куйбишев⁴⁴, А. М. Лежава⁴⁵, О. М. Лозовий⁴⁶, О. І. Риков⁴⁷, Н. Мещеряков⁴⁸ та інші розглядали цю працю як цілком обґрунтовану методологію переходу до соціалізму багатомільйонних селянських мас. Один із провідних теоретиків партії В. В. Куйбишев її оцінював так: «Стаття є настільки великою подією, як б сказав, в нашому політичному житті і таким поворотним пунктом в розвитку нашої кооперації, що вона собою затуляє все, що донині сказано з питань кооперації, і, зокрема, вона проводить певний рубіж поглядом нашої партії на кооперацію».

Заради об'єктивності мусимо визнати, що в середині 1920-их рр. після видання вказаної ленінської статті в колі вищих партійних і державних діячів обговорення кооперативних проблем активізувалося. У ряді праць із питань кооперації у той період ще зустрічаються поодинокі варті уваги положення. Так, у розробках А. М. Лежави, які припадають на 1923 р., було акцентовано увагу на ідеї повернення до добровільного членства у споживчій кооперації, що цілком відповідало одному з кооперативних принципів. На необхідність підвищення активності пайовиків вказував О. І. Риков, звертаючись безпосередньо до селян в одному зі своїх листів під назвою «Про кооперацію». Зокрема, він писав: «...якщо селянство саме внизу, на селі, своїх громадських кооперативів не створить, тоді залишиться приватний купець, який обдурить і державу, і селянина. За гривеник купить у нас (*державної промисловості* – Т. О.) і за карбованець продасть селянину».

У працях В. В. Куйбишева позитивним можна вважати те, що процес кооперування він пов'язував не тільки з селянством, виокремлюючи специфіку кооперування селян, робітників, кустарів і ремісників. При цьому виробниче кооперування у той період автор не тлумачив як єдину мету кооперативного руху, якому мали підпорядковуватися всі інші форми кооперації. Відмінність споживчої кооперації від інших видів кооперації, на його думку, полягала в тому, що вона охоплювала не лише сільське, але й міське населення. Хоча, займаючи класові позиції, В. В. Куйбишев бачив у цьому запоруку керівництва споживчою кооперацією з боку робітничого авангарду⁴⁹.

На середину 1920-их рр. припадає початок дискусій із питань природи кооперації у світлі висловлювань з цього питання В. І. Леніна. Цікавими, але водночас суперечливими виявилися теоретичні положення П. Мохора. Захопившись вивченням проблеми українського національного відродження, він дійшов висновку про необхідність політизації кооперативного руху. Дослідник не приховував того, що під час непу влада створила для кооперації сприятливі умови для розвитку, завоювавши в ній керівні позиції: «Компартія оволоділа кооперацією і тим самим запобігла реставраційним тенденціям кооператорів, революціонізувала кооперацію і змінила її соціальний склад, зробивши її, таким чином, цілком радянською»⁵⁰. Отже, порушення одного з основних організаційних принципів кооперативного руху – нейтралітету в політичних і релігійних питаннях – підштовхнуло автора до позиції необхідності одержавлення кооперації.

У 1925 р. П. Ф. Височанський, вочевидь, під впливом ленінських ідей про кооперацію, висунув суперечливу тезу про перспективи трьох існуючих тоді видів торгівлі. Зокрема, вчений писав: «З цих трьох форм – приватна є взагалі чужою для нашого радянського суспільства: її держава дозволяє як тимчасове і неминуче явище; державна торгівля не може проникнути в гущу трудового населення і тільки кооперативна форма постачання населення чи збуту продуктів його праці є найбільш придатною і доцільною»⁵¹. Справедливо наголосивши на необхідності господарської ініціативи членів кооперації, вчений стверджував, що «радянська кооперація і радянська влада мають одну мету – будівництво соціалізму». Швидше за все цей висновок П. Ф. Височанського був даниною часу.

Загалом дискусія середини 1920-их рр. з кооперативної тематики ґрунтувалася на певних дослідженнях з вивчення призначення місця та ролі споживчої кооперації в умовах ринку, хоча, безперечно, пріоритетною була марксистська доктрина. Однак дискусія з питань кооперації дуже швидко стала об'єктом прискіпливої уваги з боку влади, і впродовж другої половини 1920-их рр. розвиток кооперативної думки штучно був обмежений сталінськими «теоретичними постулатами».

Слід підкреслити, що на розвитку кооперативної думки впродовж другої половини 1920-х рр. позначилися зміни соціально-економічних пріоритетів правлячої партії. У квітні 1926 р. Й. Сталін наголосив на тому, що країна вступила в другий етап непу, коли центр ваги змістився у бік індустрії⁵². Відповідно під цю сталінську тезу мала пудлашуватися і наукова думка. Крім того, з 1928 р. відбувається помітний ухил у бік догматизму і вихвалання колгоспів як найбільш доцільної форми кооперування селян. У кінці 1920-х рр. розгляд теоретичних аспектів кооперації на рівні вищих партійних інстанцій повністю втратив науковий характер і перетворився на обґрунтування чергових директивних вказівок. Теоретичним орієнтиром для науковців стали виступи «вождя народів». Так, у лютому 1928 р. у директиві місцевим партійним організаціям Й. Сталін уперше звинуватив заготівельні організації, а серед них і кооперацію, у зриві заготівель хліба. Віднині кооперація мала розглядатися в контексті посилення класової боротьби села⁵³.

Ще більш рішучим у висновках щодо класової боротьби на селі Й. Сталін був у квітні 1928 р., коли виступав на зборах активу Московської організації більшовиків. Тоді він прямо вказав на класовий підтекст хлібозаготівельної кризи та прорахунки кооперації⁵⁴. У липні того ж року на пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін заявив, що в інтересах збереження високих темпів індустріалізації керівництво країни дотримуватиметься такої політики, коли селяни переплачують за промислові товари і недоотримують у цінах на сільгосппродукцію⁵⁵. Механізмом реалізації цього «теоретичного положення» мала стати кооперація. Відтоді практично до середини 1980-их рр. марксистська кооперативна думка висвітлювала кооперацію в аспекті класової боротьби на селі, про що свідчать ґрунтовні монографії Л. Ф. Морозова⁵⁶, Ю. А. Полякова⁵⁷, В. І. Погудіна⁵⁸.

Праці М. К. Кантора⁵⁹, В. М. Целларіуса⁶⁰, П. Гольбраса⁶¹ та ін., які з'явилися після сталінських «теоретичних дороговказів», мали апологетизувати партійні рішення кінця 1920-х рр. У своїх публікаціях партійні ідеологи здійснювали боротьбу проти правого ухилу, а разом із ним і проти тих теоретиків кооперації, які наважилися критикувати курс Й. Сталіна на колективізацію. У кінці 1920-их рр. вчені почали стверджувати про те, що торгова кооперація має здатність перетворюватися на виробничу кооперацію і в цьому полягає соціалістична спрямованість її розвитку. Водночас контракція розглядалася як шлях переростання селянських господарств у колгоспи.

Елементи творчих дискусій, які простежувалися у першій половині 1920-их рр., витіснилися ідеологічною боротьбою. Врешті одна частина авторів була усунута від наукової діяльності, інша – обрала шлях конформізму. Серед останніх були й ті, хто в попередні роки зробив немало для розвитку кооперативної думки на Україні, проте обставини змушували їх змінювати погляди, пристосовуючись до ситуації, яка склалася в суспіль-

стві. Підтвердженням того, що в кооперативному житті визначальними стали політичні, а не економічні чинники, є брошури С. Зарудного⁶² та П. Ф. Височанського⁶³ з висновками про так звану «радянську кооперацію», які не випадково датуються ювілейним 1927 р.

Певним внеском у дослідження соціальних основ кооперації є теоретичні положення П. Пожарського, який у 1928 р. підкреслював, що між диференціацією населення і диференціацією кооперації існує тісний зв'язок, який свідчить про неоднаковість інтересів різних соціальних груп. Звідси і висновок про наявність соціально-відмінних кооперативних спілок – селянських, дрібнобуржуазних і робітничих. Погоджуючись із тезою, що напрямок діяльності кооперативу визначається його соціальним складом, не згодні з положенням, що буржуазний кооператив утворюють сільські багатії, а так званий радянський кооператив – сільська біднота, бо така позиція обмежувала вступ до кооперації середняка і сільської інтелігенції. Більш суперечливою є теза: «З ким складає середняк свій кооперативний блок, цілком залежить від такту та вміння місцевих кооперативних, партійних та радянських робітників»⁶⁴. Однак кооперативні принципи стверджують, що не вказівки влади, а передусім економічні інтереси мають об'єднувати людей у кооперативи.

Серед більшовицьких теоретиків виокремлюються погляди М. І. Бухаріна, хоча він ніколи не протиставляв себе правлячій партії. Ми вважаємо, що на межі 1980–1990-их рр. переосмислення бухарінських поглядів на неп та кооперацію було дещо упередженим, позаяк утверджувалася думка, що вони відрізнялися від ідей інших більшовицьких теоретиків від самого початку 1920-их рр. Однак у праці «Економіка перехідного періоду» (1920 р.) М. І. Бухарін постає як типовий марксистський теоретик, коли говорить, що вільна торгівля є спекуляцією. Навряд чи можна говорити про ліберальні погляди автора, коли він закликав, щоб для виснажених міст усе спрямовувалося «у загальний котел», тому примус є абсолютною необхідністю⁶⁵.

Не можемо погодитися з «бухарінським лібералізмом», коли у праці «Новий курс економічної політики» (1921 р.) він підкреслював, що для відродження великої промисловості потрібно за будь-яку ціну і будь-якими засобами збільшити кількість продуктів. М. І. Бухарін не приховував того факту, що джерелом додаткової кількості продуктів цілком може бути селянське господарство і зовнішня торгівля⁶⁶. Безперечно, це стосувалося й кооперації, яка мала з селом найтісніші контакти.

Водночас у праці «Шлях до соціалізму і робітничо-селянський союз» (1925 р.) простежується помітна еволюція поглядів М. І. Бухаріна, яка, очевидно, була віддзеркаленням дискусії середини 1920-х рр. з кооперативної проблематики в партії. Саме у той період, на відміну від більшості марксистських теоретиків, він висловлювався за те, що селянська кооперація буде поступово вrostати в систему пролетарських господарських органів, хоча при цьому підкреслювалося, що саме так «ми йтимемо крупними кроками по шляху до соціалізму»⁶⁷. На думку М. І. Бухаріна, процес організації селянського господарства, який починається з кооперативної організації торгівлі, перекинеться поступово через організацію виробництва з переробки продуктів селянського господарства і на сільськогосподарське виробництво. Його теза про те, що «куркульські гнізда» будуть вrostати в соціалізм, безперечно, була новаторською і сміливою. Ми вбачаємо вплив чаянівських ідей на цю точку зору.

Однак не варто заретушовувати те, що М. І. Бухарін уже тоді свідчив, що процес розвитку через кооперацію до соціалізму буде супроводжуватися класовою боротьбою між різними групами селянства. Ця теза буде підхоплена і ще більше загострена Й. Сталіним. Якщо йдеться про досліджувану нами проблему, М. І. Бухарін акцентував увагу на державній підтримці кооперації, яку розглядав як нову форму класової боротьби. Красномовними видаються його слова: «Якщо в процесі конкуренції на ринку державна промисловість, торгівля, кооперація витісняють поступово приватного підприємця – це є перемога в класовій боротьбі».

Суперечливою і такою, що потребує осмислення, є бухарінська теза про те, що в підсумку ринок відіме, точніше знищить сам себе, оскільки державна промисловість і кооперація піднімуть під себе всі інші господарські форми і поступово розподіл продуктів стане державно-кооперативним. Водночас є рація у його словах: «Кооперація повинна стати для селянина органом його господарського підйому. Тоді, при забезпеченні виборності і добровільності, кооперація стане найулюбленішою організацією селянства». Однак і цього разу автор не забуває вказати, що кооперація має відіграти відведену їй партією роль. Переконані, що саме в середині 1920-их рр. М. І. Бухарін розробив найраціональніші ідеї щодо необхідності підтримки різних форм кооперації.

Наступна його праця «Нотатки економіста» (1928 р.), як нам видається, у теоретичному плані поступається попереднім, оскільки вона пронизана ідеєю посилення класової нерівності на селі у контексті хлібозаготівель. М. І. Бухарін писав, що «хлібозаготівельна криза сигналізувала нам про великі небезпеки. Економіка обернулася тут і своїм класовим боком»⁶⁸. Потрібно сказати, що автор піддав критиці троцькістські ідеї тиску на селян, хоча водночас не заперечував доцільності створення радгоспів і колгоспів. На нашу думку, положення праці були кон'юнктурними, бо збігалися з ідеями про значення хлібозаготівель і роль у них кооперації, які належали «великому вождю».

Як переконаний марксист, М. І. Бухарін підтримував курс на індустріалізацію та колективізацію країни, проте як економіста, його турбувала сталінська політика відхилення від непу. У названій праці привертає увагу його критичне зауваження щодо гіперцентралізації економіки, яка призводила до втрати «додаткових сил, коштів, ресурсів і можливостей». Звісно, ця теза ніяк не вписувалась у тодішню практику господарювання і не могла залишитися непоміченою. Коли у лютому 1929 р. М. І. Бухарін наважився вступити в ідейну полеміку з Й. Сталіним щодо методів і темпів колективізації, сподіваючись, що його слова будуть почуті і підтримані керівництвом країни, зазнав поразки⁶⁹. Прикметно, що завдяки М. І. Бухаріну та О. І. Рикову, які входили до правлячої партійної еліти, Й. Сталіну декількома роками раніше вдалося усунути троцькістів з їх ідеєю надіндустріалізації та надколективізації. А в кінці 1920-х рр. об'єктом цькування став сам М. І. Бухарін. З кінця 20-х рр. ХХ ст. М. І. Бухарін і його прибічники не мали можливості впливати на політику, їх погляди щодо доцільності збереження непу почали засуджувалися.

Водночас з марксистським напрямом теоретичного обґрунтування непу та місця в ньому кооперації впродовж 1920-х рр., більшою чи меншою мірою заявляла про себе класична школа кооперації, представники якої намагалися відстоювати фундаментальні основи кооперації, однак прилаштовуючи їх до реалій нового життя. Навіть під тиском більшовицької цензури ряд авторів знаходили в собі мужність розробляти теоретичні питання кооперації і публічно відстоювати свої погляди. Плідно поєднував організацьорську і творчу роботу в галузі кооперації О. В. Чайанов. Однак соціально-економічні зміни в країні, ленінські оцінки суті кооперації при соціалізмі спричинили внесення уточнень в його позиції. Вченому доводилося погоджуватися на компроміси не тільки з практичних, але і з теоретичних принципів питань, прагнучи знайти точки дотику власних теоретичних поглядів із офіційною партійною концепцією розвитку кооперації, яка в другій половині 1920-х рр. набула догматичного й агресивного характеру. Хоча О. В. Чайанов не поділяв марксистських ідей, однак він схвально оцінив статтю В. І. Леніна «Про кооперацію», до того ж, ряд його теоретичних положень збігаються з ленінськими ідеями. Так, у праці «Короткий курс кооперації» (1925 р.) він писав, що «кооперативна дорога є для нашого селянства єдиною і дійсно правильною дорогою»⁷⁰ і що «майже всі сторони життя можна обслуговувати кооперативно». Загалом не відкидаючи сенсу наведених чайнівських тез, беремо на себе сміливість свідчити про їх певну кон'юнктурність.

Так званий чайнівський план «кооперативної колективізації» полягав у тому, що окремі галузі господарства еволюційним шляхом поступово і послідовно будуть відок-

ремлюватися від індивідуальних селянських господарств і реорганізовуватися у вищі форми великих суспільних підприємств. У праці «Організація селянського господарства» (1925 р.) він писав, що, почавшись з об'єднання дрібних виробників у сфері заготівлі, кооперація досить швидко переходить до організації кооперативного збуту сільськогосподарських продуктів. Досягнувши цього успіху, вона обов'язково буде зацікавлена розвивати успіх у бік ще більшого охоплення виробничих галузей селянського господарства⁷¹.

Наступна праця О. В. Чаянова «Основні ідеї і форми організації селянської кооперації» (1927 р.) стала важливим внеском у розвиток кооперативної думки, оскільки в ній обґрунтовувалася доцільність зв'язків між сільською кооперацією і трудовим сімейним господарством на селі⁷². Заслуговує на увагу його позиція щодо оптимального розміру сільськогосподарського підприємства. Вчений був глибоко переконаним, що в землеробстві «сама природа сільськогосподарського підприємства ставить межі його укрупненню», що «кількісне вираження переваг великого господарства над дрібним у землеробстві ніколи не може бути особливо значним». Чаянівська мудрість науковця полягала в тому, що він, виконавши глибокі економічні розрахунки, не ідеалізував колгоспи, а відстоював думку про поєднання різних форм кооперації. Прикметно, що цей висновок вчений зробив у рік проголошення партійного курсу на колективізацію села.

Треба оцінити позицію О. В. Чаянова, коли він, попри гостру політичну боротьбу всередині партії, зважився констатувати, що, «за невеликим винятком, все, що ми маємо, являє собою швидше кооперативну ідеологію, ніж кооперативну теорію». У результаті він підкреслював, що в країні немає закінченої і загально визнаної загальної теорії кооперації.

У О. В. Чаянова були й дискусійні положення щодо кооперації. Наприклад, суперечливою і не зовсім переконливою вважаємо тезу про суттєву відмінність робітничої і сільської кооперації: «Селянська і міська кооперація можуть не тільки не ворогувати і проводити взаємні торгові операції, але навіть бути об'єднаними на з'їздах і в загальних організаціях ідейного або фінансового порядку, але інтереси, які вони захищають, настільки протилежні, що їх не можна об'єднати в одній організації, воля якої обов'язково буде ослаблена внутрішніми протиріччями протилежних інтересів, які об'єднані в одне ціле».

Безперечно, погляди О. В. Чаянова все більше суперечили тій політиці на селі, яка проводилася XV з'їздом ВКП(б). Концепція вченого щодо тривалої перебудови села не могла влаштувати тих людей, які вирішили за один-два роки здійснити колективізацію. Вся організаційно-виробнича школа в радянській економічній науці гальмувала авторів прискорену перебудову села. Погляди О. В. Чаянова кваліфікувалися як неонародницькі, далекі від розуміння завдань соціалізму. Економічно обґрунтовані ідеї про роль кооперації в оптимізації сільських господарств, можливість поступового переходу однієї фази кооперації в іншу, доцільність паралельного існування різних форм кооперації були розцінені як антимарксистські.

Загалом теоретичні положення 1920-их рр. про кооперацію в роки непу, як зазначає сучасний дослідник кооперативного руху В. І. Марочко, безперечно, сприяли відродженню різних форм кооперації. Водночас вчений підкреслює, що «втручання держави в кооперативні справи було безмежним»⁷³. З попередніми висновками погоджується і А. О. Пантелеймоненко, який акцентував увагу на тому, що в 1920-ті рр. прослідковувалася політизація кооперативної ідеї. 1927 р. був останнім, коли спеціалісти класичної кооперативної теорії могли ще якимось висловлювати свої судження, після цього їх погляди зазнавали різкої критики з боку партії. У кінці 1920-их рр., водночас із розгромом класичних кооперативних теорій, був нівельований і марксистський напрямок кооперативної думки.

Штучне перешкоджання альтернативному розвитку кооперативних ідей з боку партійного керівництва країни, яке розпочалося у кінці 1920-х рр., призвело до появи праць відповідного ідеологічного спрямування. Тож від початку 1930-их до середини 1950-их рр. у більшості наукових праць вдавалися до спроб продовжити передусім розвиток сталінських положень, а з другої половини 1950-х рр. і до кінця 1980-х рр. – ленінських ідей щодо ролі кооперації в соціалістичному суспільстві. Разом з тим, слід зазначити, що посилений інтерес науковців до непівської практики та місця в ній кооперації, характерний для розвідок на межі 1980–1990-х рр., призвів до певної ідеалізації, а в ряді випадків – до поверхового осмислення поглядів тих теоретиків, чії праці відкидалися сталінським режимом. Переконані, що це стосується студій М. І. Бухаріна та О. В. Чаянова, які й нині потребують глибокого осмислення.

Ознакою останнього десятиріччя стало те, що об'єктом вивчення історики все частіше обирають період становлення кооперативного руху України від другої половини ХІХ ст., доводячи межі дослідження до 1920 р., коли кооперація діяла на притаманних їй демократичних засадах. Висвітлення періоду непу дещо відсувається на задній план. Одні вважають, що про кооперацію та розвиток кооперативної думки в період непу вже все сказано, інші не беруться за переосмислення кооперативної практики господарювання 1920-х рр. з огляду на підпорядкованість споживчої кооперації директивам більшовиків. Водночас слід виокремити й третю причину «неمودності» непівського кооперативного досвіду, яка полягає у сучасному, можливо, спланованому, можливо, у неосмисленому державному ставленні до кооперативного сектору господарювання. Отже простежується різке зменшення наукових досліджень, присвячених досвіду господарювання споживчої кооперації в період непу.

На нашу думку, перевагою дослідницьких надбань вітчизняних істориків за останні роки стало звернення до теоретичних аспектів кооперації. Так, В. І. Марочко наголошує на універсальності принципів діяльності кооперативних товариств – добровільності, соціальної взаємодопомоги, економічної зацікавленості. Автор акцентує увагу на тому, що принцип добровільності не обмежувався згодою селянина стати членом кооперативу, водночас він означав можливість вибору форм кооперації.

До висновку про взаємовплив кооперативного і національного рухів України, особливо на початку ХХ ст., прийшов І. А. Фареній, наголошуючи, що національні питання «об'єктивно позначалися на характері кооперативного життя»⁷⁴. Однак про такого роду взаємовплив із середини 1920-х рр., коли більшовицький експеримент все більше давався визнавати, говорити вже не доводиться.

Новаторський підхід до висвітлення історичного досвіду споживчої кооперації, у тому числі в непівський період, характеризує дослідження О. О. Нестулі. Вчений не заперечує того факту, що загалом позитивні наслідки для споживчої кооперації в роки непу мала підтримка її ініціативності й господарської самодіяльності на державному рівні. Водночас автор зауважує, що надмірна державна опіка призвела до деформації базових принципів діяльності кооперації, коли «вона відчувала задуху від тісних обіймів» радянської влади⁷⁵. Подібні «обійми» закінчилися одержавленням кооперації і перетворенням її на гвинтик у господарському механізмі радянської влади.

Цей висновок поділяють дослідники кооперативного руху В. В. Подолян і В. П. Рекрут, які акцентують увагу на тому, що з кінця 1920-их рр. споживча кооперація «змушена була виконувати невластиві їй функції провідника політики більшовиків», у результаті чого на початку 1930-их рр. вона «стала дієвим виконавчим механізмом системи економічних репресій і терору»⁷⁶.

Заслуговує на увагу теза С. Г. Бабенка та С. Д. Гелея, коли вони пов'язують швидке відродження кооперації в 1920-ті рр. із запровадженням більш гнучкої економічної політики, якою виявився неп. Цілком поділяємо думку вчених стосовно того, що кооперативна ідея в роки непу активно втілювалася в життя, що підтверджується помітним

зростанням кооперативів із спеціалізацією на різних видах кооперації. На наше переконання, подібні висновки лише теоретично, але й практично корисні для сучасного бачення кооперативної перспективи. Дослідники наголошують на тому, що радянська влада аж ніяк не планувала надати кооператорам свободу дій, отож вона лише використала споживчу кооперацію у своїй господарській політиці. Ось чому, неупереджений аналіз використання більшовиками господарського потенціалу споживчої кооперації для вирішення актуальних соціально-економічних проблем у роки непу, що підтверджують дослідження С. Г. Бабенка та С. Д. Гелея, потрібен для вирішення низки сучасних проблем, передусім пов'язаних із аграрним сектором виробництва. Цікавим є положення С. Д. Гелея про те, що «кооперативний рух українського народу розвивався на основі суспільно-господарських засад всесвітнього кооператизму». Отож з огляду на досвід вітчизняної кооперації щодо вирішення соціально-економічних проблем поділяємо зроблений вченим висновок: слід добитися, щоб не лише переважна більшість населення, а й влада позбулася нігілістичного ставлення до кооперації на сучасному етапі⁷⁷.

Всебічне висвітлення господарської діяльності вітчизняної споживчої кооперації в умовах ринкових відносин, хоча й обмежених радянською системою, дає можливість повному оцінити набутий досвід і визначити доцільність його використання в сучасних реаліях. Перспективними для дослідження з метою оптимізації споживчої кооперації є такі аспекти, як вивчення досвіду взаємодії кооператорів із органами влади й управління, ретроспективний погляд на вирішення на державному рівні проблеми збереження кооперативної власності, пошук методів відновлення та розширення кооперативної демократії, розкриття шляхів посилення позиції України у міжнародному кооперативному русі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – С. 15.
- ² Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.
- ³ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 pp.) / В. І. Марочко. – К. : М. Р. Kots Rublising, 1995. – 224 с.
- ⁴ Бабенко С. Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – К. : Редакція газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 2003. – 160 с.
- ⁵ Файн Л. Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861–1930 / Л. Е. Файн. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2002. – 588 с.
- ⁶ Билимович А. Д. Кооперация в России до, во время и после большевиков / А. Д. Билимович. – М. : Наука, 2005. – 191 с. (Серия: русское зарубежье: социально-экономическая мысль).
- ⁷ Кейнс Дж. Беглый взгляд на Россию / Дж. Кейнс // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 137–145.
- ⁸ Ноув Алек. О судьбах нэпа / Алек Ноув // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172–176.
- ⁹ Пиріг О. А. НЕП : більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К. : Вид-во КНТЕУ, 2001. – 274 с.
- ¹⁰ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
- ¹¹ Маркс К. Гражданская война во Франции // Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. Т. 17. – [2-е изд.]. – С. 347.
- ¹² Ленин В. И. О кооперации / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 376.
- ¹³ Энгельс Ф. Августу Бебелю 20–23 января 1886 г. // Энгельс Ф., Маркс К. – Соч. Т. 36. – [2-е изд.]. – С. 361.
- ¹⁴ Абрамов Б. А. Претворение в жизнь ленинского кооперативного плана / Б. А. Абрамов // Вопросы истории КПСС. – 1980. – № 1. – С. 31–43.
- ¹⁵ Борисов Г. В. Пропаганда ленинского кооперативного плана в партийной печати (1923–1924 гг.) /

-
- Г. В. Борисов // Вопросы истории КПСС. – 1973. – № 5. – С. 64–70.
- ¹⁶ Гамаюнов М. В. Победа ленинского кооперативного плана в СССР / М. В. Гамаюнов. – М. : Знание, 1957. – 38 с.
- ¹⁷ Кабанов В. В. Ленинский кооперативный план / В. В. Кабанов // Советский Союз в 20-е годы : материалы «круглого стола» / В. В. Кабанов // Вопросы истории. – 1988. – № 9. – С. 53–56.
- ¹⁸ Селунская В. М. Ленинский кооперативный план в советской историографии / В. М. Селунская. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
- ¹⁹ Сергеев И. И. Разработка В. И. Лениным кооперативного плана (1917–1923 гг.) / И. И. Сергеев. – Саратов, 1966. – 144 с.
- ²⁰ Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана / С. П. Трапезников. – М. : Мысль, 1965. – 615 с.
- ²¹ Файн Л. Е. История разработки В. И. Лениным кооперативного плана / Л. Е. Файн. – М. : Политиздат, 1970. – 332 с.
- ²² Целлариус В. Как партия осуществляет кооперативный план Ленина / В. Целлариус. – Харьков: Б. и., 1927.
- ²³ Попов Н. И. Борьба за ленинский кооперативный план / Н. И. Попов. – М.-Л. : Государственное изд-во, 1934. – 71 с.
- ²⁴ Файн Л. Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861–1930 / Л. Е. Файн. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2002. – 588 с.
- ²⁵ Морозов Л. Ф. Ленинская концепция кооперации и альтернативы развития / Л. Ф. Морозов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 4. – С. 25–32.
- ²⁶ Кульчицкий С. В. Концепция кооперативного социализма» / С. В. Кульчицкий // Украинский исторический журнал. – 1995. – № 2. – С. 3–17.
- ²⁷ Голец В. В. Кооперация і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В. В. Голец. – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с.
- ²⁸ Венжер В. Г. Каким должен быть социализм, который мы строим? / В. Г. Венжер // Кооперация. Страницы истории. – М. : ИЭ РАН, 2010. – Вып. 15. – С. 43.
- ²⁹ Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперация в Україні: теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
- ³⁰ Шлихтер А. Г. Город и деревня в продовольственном вопросе / А. Г. Шлихтер // Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти : сборник. – М. : Наука, 1975. – С. 445.
- ³¹ Ленин В. И. Телефонограмма на имя Президиума Всероссийского совещания по продовольствию 1 июля 1920 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 154.
- ³² Ленин В. И. О продовольственном налоге (Значение новой политики и ее условия) / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 43. – С. 225–227.
- ³³ Лежава А. М. О В. И. Ленине // А. М. Лежава: Воспоминания. Выступления. Письма. – М. : Политиздат, 1990. – С. 130.
- ³⁴ Ленин В. И. X Всероссийская конференция РКП(б) 26–28 мая 1921 г. Заключительное слово по докладу о продовольственном налоге 27 мая / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 321.
- ³⁵ Ленин В. И. О значении золота теперь и после полной победы социализма / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 44. – С. 225–226.
- ³⁶ Ленин В. И. VII Московская губпартконференция 31 октября 1922 г. Доклад о новой экономической политике 29 октября / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 44. – С. 208.
- ³⁷ Ленин В. И. Письмо В. А. Тихомирову и поручение секретарю от 1 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 195.
- ³⁸ Ленин В. И. Записка Н. П. Горбунову и предложения по вопросу о кооперации от 18 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 54.
- ³⁹ Ленин В. И. Хинчуку Л. М. от 7 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 203.
- ⁴⁰ Горин М. М. Ленинская концепция нэпа: становление и развитие / М. М. Горин, С. В. Цакунов // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 37–38.
- ⁴¹ Ленин В. И. Конспект речи на X Всероссийском съезде Советов, начало декабря 1922 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45. – С. 441.
- ⁴² Воцанов П. Возвращение кооперации / П. Воцанов // Комсомольская правда. – 1968. – 26 мая.
- ⁴³ Андреев А. Кооперация в социалистическом строительстве / А. Андреев. – М. : Изд-во ЦК ЖД «Гудок», 1924. – 71 с.

-
- 44 Куйбышев В. В. Ленин и кооперация. Доклад, сделанный на активе московской организации РКП (большевик) в январе 1925 г. / В. В. Куйбышев // Избранные произведения : в 2 т. – Т. 1. – 1917–1928 гг. – М. : Политиздат, 1988. – С. 222–250.
- 45 Лежава А. Новая советская кооперация и ее задачи // Воспоминания. Выступления. Письма / А. Лежава. – М. : Политиздат, 1990. – С. 144–149.
- 46 Лозовий О. Ленін і кооперація / О. Лозовий. – Х. : Державне видавництво України, 1925. – 115 с.
- 47 Рыков А. И. Письма в деревню. Письмо второе «О кооперации» // Избранные произведения / А. И. Рыков; (сост. предисл. А. В. Клименко, В. В. Радаев) – М. : Экономика, 1990. – С. 381–383.
- 48 Мещеряков Н. Ленін і кооперація. Доповідь на засіданні Комуністичної Академії 3 квітня 1925 р. / Н. Мещеряков. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 32 с.
- 49 Куйбышев В. В. Тезисы доклада «Партработа и кооперация» на XII Всероссийской конференции РКП(б) 5 августа 1922 г. / В. В. Куйбышев // Избранные произведения : в 2 т. – Т. 1. – 1927–1928 гг. – М. : Политиздат, 1988. – С. 129–130.
- 50 Мохор П. Од Сталіна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / П. Мохор. – К. : Видання Смілянського кооперативного технікуму, 1924. – С. 81.
- 51 Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.
- 52 Сталин И. В. О хозяйственном положении Советского Союза и политике партии : доклад актива Ленинградской организации о работе пленума ЦК ВКП(б) 13 апреля 1926 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 8. 1926 (январь–ноябрь). – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 119.
- 53 Сталин И. В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии: Ко всем организациям ВКП(б), 13 февраля 1928 г. / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 11. 1928. – март 1929. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 12–13.
- 54 Сталин И. В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК : доклад на собрании актива Московской организации ВКП (б) 13 апреля 1928 г. // Сочинения. – Т. 11. 1928 – март 1929 / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 45.
- 55 Сталин И. В. Об индустриализации и хлебной проблеме : речь 9 июля 1928 г. на пленуме ЦК ВК (б) / И. В. Сталин // Сочинения. – Т. 11. 1928 – март 1929. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 159.
- 56 Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической / Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1969. – 240 с.
- 57 Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1967. – 511 с.
- 58 Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму / В. И. Погудин. – М. : Мысль, 1975. – 240 с.
- 59 Кантор М. Х. Основы кооперативной политики ВКП(б) / М. Кантор. – М.-Л. : Госиздат, 1926. – 84 с.; Кантор М. Х. Оппозиция в борьбе с ленинским кооперативным планом / М. Х. Кантор. – М.-Л. : 1928. – 84 с.
- 60 Целларіус В. Кооперація в системі поглядів правого ухилу / В. Целларіус. – Х. : Книгоспілка, 1930. – 62 с.
- 61 Гольбрас П. Правая опасность в потребительской кооперации на селе / П. Гольбрас. – М. : [б. и.], 1930. – 143 с.
- 62 Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927 / С. Зарудний. –Х. : Книгоспілка, 1927. – 43 с.
- 63 Височанський П. Буржуазна та радянська кооперація / П. Височанський. – Х. : [б.в.], 1927. – 63 с.
- 64 Пожарський П. Соціальний склад української кооперації / П. Пожарський. – К. : Книгоспілка, 1928. – С. 66.
- 65 Бухарин Н. И. Экономика переходного периода / Н. И. Бухарин : [предисл., коммент. С. Л. Леонова] // Избранные произведения. – М. : Экономика, 1990. – С. 197.
- 66 Бухарин Н. И «Новый курс» экономической политики // Там само. – С. 243.
- 67 Бухарин Н. И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Там само. – С. 365–366.
- 68 Бухарин Н. И. Заметки экономиста (К началу нового хозяйственного года) // Там само. – С. 468–469.
- 69 Сталин И. В. Группа Бухарина и правый уклон в нашей партии. Из выступления на объединенном заседании Политбюро ЦК и Президиума ЦКК ВКП (б) в конце января и в начале февраля 1929 г. // Сочинения. – Т. 11. 1928. – март 1929 / И. В. Сталин. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 322–323.

-
- ⁷⁰ Чайнов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чайнов. – М. : Кооперативное издательство, 1925. – 77 с.
- ⁷¹ Чайнов А. В. Организация крестьянского хозяйства // Крестьянское хозяйство : Избранные труды / А. В. Чайнов. – М. : Экономика, 1989. – С. 440–441.
- ⁷² Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения / А. В. Чайнов. – М. : Московский рабочий, 1989. – С. 183.
- ⁷³ Марочко В. І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. / В. І. Марочко // Український селянин : збірник наукових праць. – 2002. – Вип.. 4. – С. 95–96.
- ⁷⁴ Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – С. 40.
- ⁷⁵ Нестуля О. О. Вплив політичних чинників на розвиток споживчої кооперації України: історія і сучасність / О. О. Нестуля // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири: збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, Україна, Київ, 12 жовтня 2010 року. – Львів: Львівська комерційна академія, 2010. – С. 62.
- ⁷⁶ Рекрут В. П. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття / В. П. Рекрут. – Вінниця : ПП Балюк, 2008. – 420 с.
- ⁷⁷ Гелей С. Д. Ілля Витанович про традиції українського кооперативного руху / С. Д. Гелей // Споживча кооперація України: історичний досвід, сучасний розвиток, стратегічні орієнтири : збірник наукових доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, 12 жовтня 2010 року. – С. 66–81.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У 1928 РОЦІ

У статті на значному фактичному матеріалі, частина якого вводить у науковий обіг вперше, висвітлюється багатогранна діяльність М. Грушевського у 1928 р. – в період початку наступу на українську науку. Розкрито умови його діяльності, плани та результати наукових досліджень, перешкоди та труднощі у їх реалізації.

Ключові слова: М. Грушевський, УРСР, Академія, Історична секція, ЦК КП(б)У, ДПУ, наукова діяльність, академічні комісії.

Malik J. J.

SCIENTIFIC ACTIVITIES HRUSHEVSKY'S 1928

The article on the significant factual material, part of which is introduced into scientific first, it deals with multifaceted activities M.Hrushevsky in 1928 - during the beginning of the attack on the Ukrainian science. Reveals the conditions for his activities, plans and results of research, obstacles and difficulties in their implementation.

Key words: M.Hrushevsky, USSR, Academy, Historical Section, the CC CP (B), DPU, scientific research, academic committee.

Повернувшись у березні 1924 р. в Радянську Україну, Михайло Грушевський зосередився на розвитку української історичної науки. Він писав та публікував свої праці, організовував періодичні видання, очолював роботу академічної кафедри історії українського народу, 10 постійних академічних комісій, у цілому історичну секцію ВУАН. Проте діяльність Михайла Грушевського в умовах радянського режиму вивчено ще недостатньо. Не введено у науковий обіг документів Архіву Служби безпеки України, окремих публікацій тогочасних періодичних видань, інших маловідомих матеріалів. Однак дослідження наукової діяльності М. Грушевського, його ролі в розвитку української історичної науки є досить актуальним. Воно не лише допоможе зрозуміти складні умови її розвитку, але й оцінити титанічну працю історика у цьому процесі.

Найбільш не дослідженим періодом наукової діяльності М. Грушевського можна вважати саме радянський період, хоча йому присвятили свої роботи П. Сохань, В. Ульяновський та С. Кіржаєв, Р. Пиріг, В. Пристайко та Ю. Шаповал, інші науковці. Однак «білі» плями у висвітленні наукової діяльності М. Грушевського ще залишилися. Тому метою статті є якнайповніше висвітлення особливостей його наукової діяльності у 1928 р. як одному з найскладніших років його життя.

У 20-тих роках ХХ століття у ВУАН надзвичайно гострим був конфлікт між М. Грушевським, з одного боку, та С. Єфремовим і А. Кримським, – з іншого. Такий стан справ був вигідний партійним чиновникам. Це стало зрозумілим лише з прийняттям 31 грудня 1927 р. постанови політбюро ЦК КП(б)У. Було запропоновано усунути С. Єфремова з керівних органів ВУАН, ввести до складу Президії М. Грушевського, залишити в ній А. Кримського, але звільнити від обов'язків беззмінного секретаря, а також

ввести у склад Президії нових членів із академіків, не пов'язаних із антирадянською діяльністю в минулому.

Ознайомившись із постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 грудня 1927 р., М. Грушевський зрозумів, що президентом ВУАН він ніколи не буде. Політичне керівництво УСРР відмовилося від наміру висунути його на цю посаду.

Рішення політбюро було доведене до академіків 2 січня 1928 р. Академічне Спільне зібрання не погодилося з твердженням про те, що загальні збори є незаконним органом, але зробило висновок, що його можна назвати й радою Академії.

В той же час, на основі доповідної записки керівника Головнауки Озерського, 13 січня Каганович підписав постанову про створення комісії для обстеження стану справ в Академії, яка повинна була виявити незадоволення громадськості суперечками в середовищі академіків. До складу комісії увійшли Ю. Озерський (голова), Л. Левицький, Я. Білий (ЦК профспілки працівників освіти)¹.

В обов'язки комісії входило збирати довідки, вивчати звіти, але переважно цікавитися настроями в академічному середовищі, готувати громадську думку щодо складу майбутньої президії Академії.

За час роботи комісії, яка працювала майже два тижні, заглиблюючись в усі деталі академічного життя, керівництво ВУАН пересвідчилося, що це була не просто чергова перевірка. Із кінця січня комісія опрацьовувала результати перевірки у Харкові, і лише 18 лютого політбюро ЦК КП(б)У заслухало про них. У підготовленому акті обслідування комісія зробила висновок, що президія ВУАН у своїй діяльності не керувалася статутом, затвердженим у 1921 р. РНК УСРР, а фактично працювала за регламентом гетьманських часів. Було зроблено численні зауваження комісії щодо наукової, організаційної та господарської діяльності Академії.

У довідці виділявся розділ «Політичні висновки», в якому вдавалися до спроби показати розстановку політичних сил в академічному середовищі. Комісія зусилля реакційних елементів в Академії пояснювала приходом до неї старої університетської професури, а також «націоналістично-демократичних сил» з Наукового товариства ім. Шевченка. Грушевський після повернення з-за кордону створив в Академії іншу течію, яка представляла інтереси українського «демократичного» і «соціалістичного» націоналізму і протиставила себе керівному там блоку «російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів»². Все життя у ВУАН відбувалося під знаком боротьби двох течій.

Автори записки обґрунтовували соціальну базу цих двох течій. На їхню думку, «національно-соціалістична демократична течія Грушевського» «розраховує на вплив і притягнення до себе організованої уваги кіл дрібної міської української міщанської інтелігенції та нових сил дрібнобуржуазного селянського куркульства під напіврадянськими гаслами самостійної, незалежної соціалістичної України». Група Єфремова-Кримського, «йдучи під гаслами чисто буржуазної української державності, з одного боку, веде лінію практичного, а іноді і формального зв'язку з закордонною буржуазною українською контрреволюцією, західноукраїнським УНДО та західноукраїнським фашизмом, а з другого боку вступає в блок з російською скритою, а часто-густо й досить відкритою антирадянською буржуазною інтелігенцією та її групуваннями, як на Україні, так і в Росії, що відповідає складеному останніми часами за кордоном блоку російських і українських емігрантських контрреволюційних сил»³.

Звичайно, вплив і Єфремова, і Грушевського на соціальні верстви населення, як і їх минуле, значно перебільшувався, Єфремов мав вплив на обмежене коло інтелігенції, його праці з літературознавства були відомими головним чином фахівцям. Значно більшим був вплив Грушевського як історика України, хоча в останній період його праці не перевидавалися.

Було проаналізовано внутріакадемічне середовище. Тут Єфремов і Кримський характеризувалися як «самовладна диктаторська група», що створила атмосферу деспотизму та інтриганства, дала рішучу відсіч намаганням групи Грушевського-Тутківського захопити керівні позиції в Академії. Тут же охарактеризували колишнє керівництво Народного комісаріату освіти, зокрема Шумського, мовляв, це «невизначена, нерішуча і фактично безпринципна» особа.

В акті підкреслювалося, що в останній період «затрималася боротьба поміж двома основними групами Єфремова-Кримського з одного боку і Грушевського-Тутківського з другого боку. Це єсть боротьба за вплив і за змогу організації своїх сил»⁴.

Пропонувалося не підтримувати жодної з груп, бо обидві ворожі радянській владі. Тому завдання полягало, в усуненні Єфремова з президії ВУАН, висуненні на керівні посади людей, не пов'язаних із груповою боротьбою, розширенні складу президії і ради ВУАН, зміцненні її матеріальної бази, збільшенні фінансування.

У той же час владні структури республіки не були зацікавленими у примиренні двох груп. Це зрозумів і Грушевський. Це підтвердив і Л. Левицький, коли Грушевський запитав у кінці 1927 р. у нього, чи слід йому миритися з Кримським і Єфремовим. Левицький за дорученням окружкому КП(б)У рекомендував історика не погоджуватися на примирення⁵.

Але були й інші, які намагалися вплинути на ворогуючі сили, щоб сприяти примиренню. Роль миротворця взяв на себе академік В. Перетц з Ленінграду. У листі до Грушевського він пропонував прийняти пропозицію бути обраним членом Академії СРСР. З приводу подій у ВУАН писав: «Одне тільки мене непокоїть: з харківських урядових чи вчених, точно собі не уявляю, сфер, ідуть чутки про ваші бої в ВУАН і через це робиться неприємне враження: люди – завжди люди, «всі покою щиро прагнуть», і одержати реноме неспокоїної, завидливої людини – це шанс дістати чорну баньку...» Про це ж писав Перетц Єфремову. Перлюструвавши листи Перетца і ознайомившись із ними, Київський окружний відділ ГПУ у повідомленні до секретного відділу ГПУ УСРР робив висновок, що листи інспірувалися групою Кримського-Єфремова. В їхні плани входило обрання Грушевського членом АН СРСР для того, щоб він переїхав у Ленінград. І це був один із способів розрядити атмосферу в Академії⁶.

Але примирення відбулося. Коли Грушевський звернувся до Кримського з пропозицією примиритися, той виявив принципову згоду, але при умові, що Грушевський виконає справедливі вимоги Управи Академії і в першу чергу звільнить приміщення в будинку № 37 на вул. Короленка, яке було зайняте установами і співробітниками Грушевського. Грушевський, хоча і неохоче, але пішов на поступки і звільнив спочатку декілька кімнат, а решта пообіцяв зробити весною. Пішов на поступки і Кримський, коли Грушевський попросив його підтримати кандидатуру М. Жуковської і М. Карачковського при обранні їх на штатні посади наукових співробітників своїх закладів⁷.

Примирення академічних груп було не вигідним для владних чиновників. Тому Київський окружний відділ ГПУ рекомендував, центру вжити заходів, щоби ще більше наблизити Грушевського до радянської влади і таким чином загострити конфлікт Академії⁸.

У той час Грушевський починає замислюватися про повернення за кордон. Тим більше, що у той час за кордоном на лікуванні перебувала дочка Катерина і дружина Марія Сильвестрівна. Грушевський звернувся в Академію із заявою дозволити йому закордонне відрадження. Він писав: «Чотири роки я не був за кордоном і почуваю потребу відновити зв'язки і ознайомитися з періодиками; сього року відбувається інтересний «Інтернаціональний Етрусський Конгрес» у Флоренції й Болоньї, 27.IV – 3.V, який ставить цілий ряд проблем з історії егейської й малоазійської культури, а 14–18.VIII – «Інтернаціональний Конгрес історичних наук» в Осло (Християна). На обидва Історична секція УАН дістала запитання, і я вважаю нормальним на них побувати. Прошу тому

наукової командировки від квітня до вересня, безплатної – бо Укрнаука, мабуть, не розпоряджає вже коштами на такі речі в сім році. Академік М. Грушевський⁹.

21 січня Кримський направив листа до Укрнауки. Грушевський сподівався на поїздку, готувався до неї. На засіданні ради історичної секції 30 березня він доповідав, що вислав до Укрнауки конспект своєї доповіді під назвою «Міжнародне становище України в середині XVII ст.»¹⁰. Але в ГПУ УСРР закордонне відрядження Грушевському не дозволило, незважаючи на дозвіл Іноземного відділу ОДПУ СРСР. Начальник секретного відділу ГПУ УСРР відмову Грушевському у відрядженні пояснював загрозою його неповернення в Україну. Мотивував він свій висновок тим, що в той час на лікуванні за кордоном перебували дружина з дочкою, а після приїзду туди Грушевського могли об'єднатися і там залишитися. Тим більше, що в перлюстрованому листі до Грушевського дружина писала, згадуючи 4 роки їхнього перебування в Україні після повернення з еміграції: «Скільки за цей час всякого бувало, що вірити не хочеться, що всього 4 роки; вистарчало б на вісім і ще на більше. Тому абсолютно необхідно, щоб ти змінив атмосферу»¹¹. До цього підштовхнули Грушевського невдачі в Академії. Відмову у дозволі на відрядження Грушевський одержав 7 червня, а 27 червня повернулися в Україну дружина і дочка¹².

Незважаючи на проблеми, Грушевський не припиняв роботи над розбудовою Історичної секції ВУАН та керованих ним інших історичних установ. Було намічено ряд заходів для відзначення історичної ролі та значення УНТ в розвитку національної науки. На першому засіданні 1928 р. Історична секція ухвалила видати повний бібліографічний покажчик видань УНТ і провести ювілейний вечір пам'яті В. Антоновича 25 березня, одержати спогади про нього, розпочати активні клопотання щодо передачі Археографічній комісії архіву Комісії для розгляду давніх актів¹³.

На наступному засіданні Історичної секції 27 січня 1928 р., на якому були присутні голова Укрнауки Ю. Озерський і представник Центрального бюро спілки Робос та яке було використане для відстоювання ідеї незалежності Історичної секції від Академії, Грушевський ознайомив присутніх із структурою, діяльністю та планами її роботи, взаємовідносинами з ВУАН та академічними комісіями. При цьому було наголошено на відмінностях між секцією та історичними установами ВУАН, на особливій ролі у ній постійних позаштатних наукових співробітників (близько 200). Грушевський заявляв про необхідність державної дотації на її видання, ремонт приміщень та утворення нових комісій з історії взаємовідносин України з сусідніми державами.

На засіданні Історичної секції О. Грушевський висвітлив історію УНТ, О. Гермайзе охарактеризував здобутки членів товариства і дав їм характеристику. Okремо говорилося про Археографічну комісію, археографічні експедиції, пошукову роботу в головних архівах СРСР та за кордоном, видання, в тому числі серійні. При цьому М. Грушевський пожалівся на голову Центрархіву М. Рубача, який не хотів повертати архів і збірку Археографічній комісії, просив посприяти у вирішенні цього питання.

Присутні на засіданні гості були задоволеними, особливо Ю. Озерський, який у своїй промові практично озвучив всі думки М. Грушевського та присутніх на засіданні секції, але вже як свої. Він рекомендував розробити статут секції, перейти на окремий бюджет, але не пориваючи з ВУАН і не зливаючись з нею¹⁴. Цим неабияким успіхом Грушевському негайно треба було скористатися.

Для реалізації плану почалося переоформлення приміщень за проектом В. Кричевського, який для цього виконав галерею портретів (Шевченка, Драгоманова, Франка, Антоновича, Максимовича, Житецького, а в 1930 р. – Маркса). Для розробки статуту Історичної секції було використано статут УНТ та статут Харківського наукового товариства.

А вже 2 березня загальні збори Історичної секції ухвалили проект статуту. У ньому секція визначалася як науково-громадська організація при ВУАН, яка існує на

правах автономії. Її метою є об'єднання зусиль вчених історичних установ ВУАН й інших дослідників-істориків як в Україні, так і за її межами. Основними напрямками роботи секції статут визначав наукові засідання, лекції, диспути, курси, конкурси з історичної тематики і премії, виставки, експедиції, наукові з'їзди, наради, конференції, видавничу діяльність, відкриття кабінетів, лабораторій, музеїв, бібліотек, налагодження співпраці з державними і громадськими організаціями СРСР та за кордоном.

Згідно з проектом статуту членами Історичної секції повинні здійснюватися грошові пожертви, надаватися матеріальна допомога, у тому числі за рахунок зібраних матеріалів, статей тощо. Вищим керівним органом ставали загальні збори, а постійним керівним органом – рада на чолі з президією, яка відтепер складалася з голови, заступника, секретаря та його заступника, скарбника. Секція, згідно з проектом статуту, одержувала статус юридичної особи¹⁵.

Грушевський не тільки жив наукою, турбувався про розвиток історії. Його хвилювали людські нещастя та біди. Як колись, в еміграції, він став організатором допомоги голодуючим в Україні, так тепер хотів допомогти постраждалим від повені на Прикарпатті.

А в Академії суперечки не припинялися. 18 лютого 1928 р. результати комісії Ю. Озерського було розглянуто на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, а 9 березня вони обговорювалися на розширеній колегії наркомату освіти УСРР у присутності членів Президії ВУАН. Колегія схвалила роботу комісії, прийняла рішення розширити Президію ВУАН до 5 осіб, ліквідувати Управу Академії, порушити питання про розширення асигнувань для ВУАН.

Було затверджено положення про роботу Ради ВУАН, інструкцію щодо перевиборів президії ВУАН, резолюцію про затвердження дійсних членів ВУАН¹⁶.

У той же час С. Єфремов та А. Кримський перед від'їздом до Харкова провели неофіційні збори академіків, де визначили свій склад майбутньої президії, а президентом пропонували обрати К. Воблого. Грушевський цю кандидатуру підтримав¹⁷.

Узагальнюючий документ про роботу комісії було підготовлено і для ГПУ. У ньому було коротко охарактеризовано основні періоди розвитку Академії, оцінювалися повернення Грушевського з еміграції, його діяльність та в цілому внутріакадемічне становище¹⁸. Це зміцнювало переконання партійно-державного керівництва у правильності вибраної лінії щодо Академії.

У квітні 1928 р. ЦК КП(б)У попередньо визначив склад Президії ВУАН, до якої повинні були увійти Д. Заболотний, К. Симінський, М. Грушевський, А. Кримський і О. Корчак-Чепурківський. Ці кандидатури погодили з політбюро, а М. Скрипнику та П. Любченку доручили запропонувати кандидатури 15 нових академіків, в. ч. кількох комуністів¹⁹.

Переобрання Президії ВУАН було заплановано на 3 травня 1928 р. Наприкінці квітня Озерський з Левицьким проводили складну і клопітку роботу серед академіків. До Грушевського з пропозицією увійти до складу президії і обійняти посаду віце-президента ВУАН звернувся Л. Левицький, але почув відмову²⁰. Грушевський був ображеним. Причину образи пояснює секретний співробітник ГПУ, донесення якого цитують В. Пристайко та Ю. Шаповал. «З точки зору його здатності керувати в Академії, – відзначалося в таємному донесенні, – немає сумніву, що він би з цієї справою впорався, за це промовляє його багаторічний досвід керівництва Львівським науковим товариством імені Шевченка. В цілому Грушевський дуже розстроений і вважає, що його образили без всякого приводу з його боку. Влітку [1927 р. – Я. М.] приїздив до Києва Скрипник, з ним розмовляв, пропонував йому президентську посаду, обіцяв йому створити відповідну обстановку, а тепер раптом пропонують йому увійти до Президії тільки на правах члена. Це розцінюється як недовіра з усіма наслідками, що випливають звідси»²¹.

Нарешті 3 травня 1928 р. відбулися вибори нового складу Президії ВУАН. Тоді було обрано Д. Заболотного (президентом), К. Воблого (віце-президентом), А. Кримського

(беззмінним секретарем). Наступних двох членів президії обрано не було – присутній на засіданні М. Скрипник припинив вибори, хоча він просто перебував у залі, а головував перший президент Академії В. Вернадський.

Під час голосування М. Грушевський відносно всіх кандидатур утримався. А. Кримського було усунуто з обраної посади беззмінного секретаря Наркомосом. Виконувати ці обов'язки призначили А. Корчака-Чупрківського.

Вибори 3 травня 1928 р. ознаменували крах двох угруповань в Академії – Грушевського і Єфремова-Кримського. Яку роль у складному і тривалому протистоянні відіграв М. Грушевський? Р. Пиріг стверджує, що партійно-державний апарат використав його для усунення групи Єфремова-Кримського. Грушевський, мовляв, «намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору», в тому числі й за рахунок інших²². Ми підтримуємо думку, що такий висновок є спрощеним. Грушевський – не лише видатний історик, але й життєво мудра людина, щоб ним можна було маніпулювати і використовувати для боротьби з будь-ким. «Причиною ж постійних змагань вченого з академічною і державною владою були не його особисті амбіції чи намагання щось «урвати» для себе за рахунок інших, а бажання хоч частково втілити в життя свої наукові плани щодо розбудови історичних установ»²³.

Вже 4 травня політбюро ЦК КП(б)У заслухало повідомлення М. Скрипника про поїздку до Києва та перевибори Президії Академії. ГПУ пропонувало відновити розгляд справи С. Єфремова.

У той же час поведінка М. Грушевського під час перевиборів Президії Академії отримала схвалення. Таємний інформатор повідомляв у ГПУ, що «зараз всі дуже добре стали відноситися до Грушевського і говорять, що він себе вів в останній час «цілком громадянському»... Деякий час назад Грушевському пропонували від Наркомосу кандидатуру віце-президента, але він відмовився, заявивши, що погодиться на цей пост тільки в тому випадку, якщо він буде виставлений і обраний самою Академією. Цим фактом всі, – як відзначав інформатор, – дуже схвилювані...»²⁴.

Грушевський вирішив підвищити свій авторитет через публікації у пресі. 13 травня у львівській газеті «Діло» було надруковано статтю академіка К. Студинського з Києва, датовану 3 травня – днем перевиборів. Кореспонденція висвітлювала становище в Академії і перевибори Президії. Лейтмотивом була думка про те, що стара Президія Академії в особі Кримського та Єфремова представляла і захищала інтереси проросійської групи академіків. А в номерах «Діла» за 18, 19 і 20 травня було вміщено матеріал під назвою «За Українську Академію наук» за підписом «Лівобічний». Стаття ще в більш різкій формі і відвертіше повторювала основні положення попередньої.

З приводу публікації статей у газеті «Діло» Київський окружний відділ ГПУ склав спеціальний меморандум. У ньому відзначалося: «Не підлягає сумніву, що хоча кореспонденція підписана Студинським, – дійсним автором або у всякому випадку інспіратором її є академік Грушевський. Так чи інакше вона відображає настрої цієї групи»²⁵.

Публікація статей викликала протестну реакцію групи Єфремова – Кримського. У липні 1928 р. С. Єфремов у відповідь на публікації Студинського і «Лівобічного» підготував статтю «Про двох лицарів – одного під забралом, другого – так». Саме у цій публікації його звинуватять, коли розпочнеться санкціонована політбюро ЦК КП(б)У кампанія цькування колишнього віце-президента ВУАН²⁶.

У цей час партійно-державні структури, щоб хоч якось заспокоїти Грушевського через те, що влада не лише не виконала, але й не збиралася виконувати обіцянки щодо обрання його президентом ВУАН, запропонували включити його до списку кандидатів на обрання дійсним членом Всесоюзної Академії наук. 16 червня 1928 р. М. Скрипник підписав листа до ЦК КП(б)У, в якому запропонував включити по лінії соціально-гуманітарній академіків ВУАН М. Грушевського і Д. Багалія.

Характеристика Грушевського з погляду партійно-державних структур не була позитивною. Але кандидатура потрапила до тих, кого комісія політбюро ЦК (ВКП(б)) рекомендувала підтримати і відносно кого рекомендувала розгорнути кампанію в пресі та в громадсько-наукових організаціях²⁷.

Практично всі статті у тогочасній пресі, присвячені Грушевському, висвітлювали дві сторони – позитивну і негативну. Наприклад, П. Кияниця у газеті «Пролетарська правда» – органі київських окружкому КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради – писав: «М. С. Грушевський має погляди немарксистські. У всіх його історичних працях – і раніших, і теперішніх – усе просякнuto дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями... Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України»²⁸.

М. Яворський в газеті «Вісті ВУЦВК» зазначав: «М. С. Грушевський у своїх працях ідеологічно й тепер залишився при буржуазному ідеалізмі, не визнавши пролетарського марксизму, все ще й тепер не позбувся цілком старих своїх народницьких мрій та побажань».

Але він є найвидатнішим істориком України... М. С. Грушевський не тільки склав своїми науковими дослідженнями цілу добу в українській історіографії, але й підніс цю історіографію на небувалу до того височінь»²⁹.

І хоча ЦК КП(б)У більше схилився до кандидатури Д. Багалія, переміг М. Грушевський. Вміло «диригована» і жорстко контрольована кампанія виборів забезпечила, що він 12 січня 1929 р. на загальних зборах ВАН СРСР був обраний її дійсним членом. Висунення М. Грушевського в академіки ВАН, за висловом С. Єфремова, слід розглядати як шмат м'яса, кинутого владою в бік українства³⁰.

Але, незважаючи на всі проблеми, які виникли, Грушевський все-таки основні зусилля спрямовував на розвиток історичної науки. У 1928 р. він, очолюючи академічну кафедру історії українського народу, одночасно був головою 10 постійних академічних комісій. Це комісії: 1) культурно-історична; 2) історичної пісенності; 3) старої історії України; 4) старого Києва і Правобережжя; 5) Лівобережжя і Слобожанщини; 6) Західної України; 7) південної України; 8) археографічна; 9) дослідження української історіографії; 10) новітньої історії України. В цих академічних установах працювали 13 штатних співробітників, з них 3 старші, 9 наукових співробітників і один вчений секретар. Крім того, в них працювало 23 нештатні наукові співробітники і близько 100 членів та постійних співробітників комісій³¹.

М. Грушевський керував заняттями науково-дослідної кафедри історії України, що працювала під безпосереднім управлінням Укрнауки. У 1928 р. кафедра розділилася на два відділи: а) соціально-економічної і політичної історії; б) примітивної культури і народної творчості. В обох відділах працювало понад 40 науковців³².

Грушевський був також головою Історичної секції колишнього Українського наукового товариства – науково-громадської організації, яка об'єднувала також понад 100 наукових дослідників, здебільшого тих самих, що працювали в академічних комісіях.

25 листопада 1928 р. Історична секція провела спеціальне засідання на честь 20-річчя з дня заснування Українського наукового товариства. Секція звітувала про свою роботу в поточному 1928 р. Зокрема, вказувалося, що, незважаючи на фінансові труднощі, завдання виконувалися, хоча різні організаційні плани залишалися невиконаними через другорядне ставлення в Академії до історичних наук порівняно з природничими чи технічними. Секція не одержала дотації на свої науково-організаційні потреби. Запланованих комісій створено не було, не було також проведено експедицій, здійснено видань, деякі серійні видання не могли надалі виходити у світ³³.

Проте, незважаючи на труднощі, успіхи були беззаперечними. Центром для десяти академічних комісій, а також для науково-дослідної кафедри історії України стала кафедра історії українського народу. У межах цих інституцій було задіяно тепер більше

50 постійних штатних і нештатних співробітників та більше сотні постійних учасників їх досліджень. Кафедра координувала свої дослідження з київським науковим осередком і роботою істориків із Галичини. Розпочалася підготовка збірника, присвяченого Західній Україні, що мав з'явитися завдяки спільним зусиллям дослідників Надянської і Західної України. У той час обрання М. Грушевського, що очолював кафедру, академіком Всесоюзної Академії наук забезпечило співпрацю кафедри і всіх пов'язаних з нею науково-дослідних установ із всесоюзним центром. М. Грушевський тоді замислюється про створення на їх базі Інституту української історії³⁴.

Історична секція у 1928 р. працювала досить нерівномірно: спочатку з великим піднесенням з огляду на надії одержання спеціальної дотації на проведення наукової роботи, а потім, коли сподіватися не було на що, вже без натхнення. Тихо згасла робоча енергія, втрачалися надії на виконання проектів та планів. Так, наприклад, було запропоновано організувати ряд комісій, присвячених взаємовідносинам і симбіозові української народності з сусідніми народностями: російською, білоруською, польською, словацькою, угорською, молдавською, турецько-татарською. На думку Грушевського, дослідження цих взаємовідносин у минулому та тогочасного симбіозу в прикордонних, змішаних територіях, в етнографічних островах становило величезний науковий інтерес для етнологів, істориків, соціологів тощо. Але за відсутності обіцяної дотації довелося організувати лише пробну українсько-молдавську комісію. Комісія провела декілька організаційних і наукових засідань, на яких було обговорено доповіді з історії українсько-молдавських відносин у минулому: політичних, культурних, колонізаційних, взаємних впливів у сфері фольклору, мистецтва, мови тощо. Цей напрям діяльності зацікавив керівників Молдавської АСРР, які звернулися до комісії з проханням здійснювати керівництво роботою їхнім науковим комітетом та взяти на себе вирішення різних наукових проблем. Грушевський, та й інші члени комісії, виступали за таке співробітництво – планування роботи, колективних виїздів членів із науковими доповідями до Молдавської АСРР і т.п. Але це і надалі нашттовувалося на недостатність необхідних для комісії засобів і можливостей. Це не дозволило розпочати організацію інших академічних комісій³⁵.

Грушевський був переконаним, що в розвитку науки велику роль відіграють добре налагоджені міжнародні зв'язки. Але підготовлені ним плани знову нашттовувалися на ту ж проблему нестачі коштів. У результаті не було можливості залучити до співпраці закордонних вчених, широко популяризувати за кордоном досягнення українських вчених, що передбачалося як першочергове завдання Історичної секції.

Перше закордонне відрядження здійснила власним коштом К. Грушевська. Результати перевершили всі сподівання: вона не лише ознайомила наших українських науковців із новітніми досягненнями європейської науки в таких осередках, як Париж, Берлін, Відень, але й підштовхнула західноєвропейських вчених до зацікавлення науковими планами та досягненнями українських науковців. Дехто із закордонних вчених почав співпрацювати з різними виданнями, для доступу українських вчених до західноєвропейських видань, конференцій, виставок. Так, за їх зверненнями та ж К. Грушевська надавала консультації з питань українського народного мистецтва організаційним комітетам чергових виставок і з'їздів. Проте, нових відряджень за кордон у 1928 р. організувати не вдалося. А вони дали б можливість розширити зв'язки, об'єднати інші західні центри у мережу наукового співробітництва³⁶. Без них всі можливі зносини, обмін виданнями, хоч би як намагалася їх пропагувати Історична секція ВУАН, виявилися б безперспективними.

Але все-таки щось вдалося. Відомі західні вчені почали співпрацювати у виданнях Історичної секції ВУАН. Серед них П. Ріве (Париж), Менгір (Відень), Нідерле (Прага) й інші.

Значних успіхів досягла асоціація культурно-історичних досліджень, яку створили культурно-історична комісія і комісія історичної пісенності ВУАН та відділу примітивної культури і народної творчості разом із кабінетом примітивної культури науково-дослідної кафедри історії України. У 1928 р. науково-дослідну кафедру було поділено на два відділи: історичний і етнографічний, або, як він називався, відділ примітивної культури і народної творчості. Відділ утворився в результаті розширення досліджень Кабінету примітивної культури. Розгортання досліджень відділу було головним досягненням асоціації у цей період. Вона освоювала нові напрямки досліджень, здійснювала науково-педагогічну роботу, готуючи молодих вчених – аспірантів і новозалучених до наукової роботи осіб. Відновлено було видання друкованого органу асоціації – «Первісне громадянство». Відбувалися жваві дискусії з найбільш принципових питань: про сферу і завдання етнології й етнографії, методику їх досліджень. Це свідчило про глибокі інтереси і загострену увагу до цих питань. Засідання зацікавлювали й тим, що на них виступали запрошені вчені, розповідали про стан етнологічних досліджень у Галичині, Кубані, Білорусії тощо³⁷.

Розширення сфери досліджень у галузі етнології дозволило М. Грушевському порушити перед Укрнаукою питання про створення Інституту первісної культури. Його створення було затверджено Укрнаукою³⁸. Це був важливий крок до заснування в Україні Українського соціологічного інституту, аналогічного до створеного ним свого часу у період еміграції на Заході.

Життя М. Грушевського відбувалося у повсякденних клопотах. У жовтні 1928 р. відзначалося 60 років з дня народження і 35 років наукової діяльності Голови наукового товариства ім. Шевченка К. Студинського. Тому Михайло Сергійович став ініціатором збору статей у ювілейний збірник, а також звернувся в народний комісаріат освіти з проханням відрядити на святкування делегатами від ВУАН О. Гермайзе і Ф. Савченка³⁹.

Необхідно було потурбуватися про виділення стипендій для аспірантів у новому 1928-1929 р. Тому Грушевський звернувся з цього приводу до уповноваженого Укрнаукою в м. Києві⁴⁰.

Радів Михайло Сергійович, що нарешті було надруковано науковий збірник «Чернігів і північне Лівобережжя». Грушевський планував охопити порайонними збірниками «всю українську етнографічну територію. Розбудити тим живий інтерес до всіх сторін історичного процесу: економічної, соціальної, культурної, політичної. Підняти рух і об'єднати місцеві наукові сили з силами академічного осередку в спільній плановій праці. Розвивати її крок за кроком, повторюючи такі збірники що кілька років частіш чи рідше в залежності щодо можливості перетворювати їх у періодичні щорічники... Можна було сподіватись, що в процесі такої роботи, тісно зв'язаної з культурними осередками України і науковими силами, в них скупченими, не тільки викристалізовується перспектива історичного процесу України в розрізі горизонтальним, територій - земель, історично даних умовами географічними, продукційними, комунікаційними, і всім дальшим соціальним розвитком, і в розрізі вертикальним: суцільного розрізу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку, і так знайдуть своє повне завершення початки такого досліду, дані старшими корифеями української історії: Костомаровим, Антоновичем, Лазаревським та їх численними учениками»⁴¹.

29 травня 1928 р. М. Грушевський звернувся від імені Історичної секції ВУАН до Укрнауки про передачу до Музею м. Києва Археологічного музею Інституту народної освіти. Він писав: «Археологічний музей ІНО належить до найбільших та найліпших археологічних музеїв на Україні. Головну підвалину збірок складають пам'ятки старовини, знайдені в Києві і на Київщині... Відповідно до складу збірок збиралася й бібліотека музею... До цього треба додати велику збірку фотографій, малюнків, креслень, планів та карт. Безперечно, ця бібліотека – найліпша археологічна бібліотека на Україні»⁴².

М. Грушевський обґрунтував необхідність передачі Археологічного музею ІНО до Музею м. Києва тим, що, по-перше, музей не використовується в навчальних цілях; по-друге, музей розташовується в приміщенні, не придатному для зберігання колекції та бібліотеки; і по-третє, відсутній персонал, який би забезпечив доступність музею для широкого наукового й освітнього використання. Грушевський турбувався про збереження пам'яток історії для майбутніх поколінь⁴³.

Звернувся за консультативною допомогою в до М. Грушевського В. Винниченко з Парижа, який задумав писати роман про добу Хмельниччини: «Якщо Ви не відмовите мені в Вашій допомозі, то, сподіваюсь, Ви не поминете своїми вказівками таких моментів, як тодішній побут, право, державний устрій Запоріжжя, освіта, – вибачте, що про це пишу, але я сам в цих пунктах надто почуваю недостатність свого знання. Якщо можна мати мапу Україну тієї доби, а так само Січі та кордонів з іншими країнами, це б мені дуже допомогло в географічній орієнтації»⁴⁴. Грушевський вислав на адресу Винниченка в Париж підбірку літератури, в тому числі видання Історичної секції ВУАН. Він дав також цінні вказівки та рекомендації щодо необхідних Винниченку матеріалів⁴⁵.

Грушевський і далі намагався добитися самостійності Історичної секції від ВУАН. Для цього він розробив навіть окремий статут секції, про який доповідав 23 листопада 1928 р. на засіданні Президії Академії, але вона не затвердила Статут і повернула його знову до I відділу Академії. Вона вважала визнати Історичну секцію неможливим, передбачаючи підпорядкованість її ВУАН. Академія вважала: коли секція хоче мати право юридичної особи, то для цього треба відокремити її від ВУАН та зареєструватись у Центральній міжвідомчій комісії при НКВС, а в іншому разі, коли Історична секція залишатиметься при ВУАН, необхідно змінити деякі пункти її статуту⁴⁶. Це знову зруйнувало плани Грушевського.

Важко було Михайлу Сергійовичу на серці і душі. Що принесе новий 1929 рік?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ ЦДАГО України. Ф.1. – Оп. 20. – Оп. 2705. – Арк. 9.

² Старожитності. – 1992. – № 18–19. – С. 9.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. / Пристайко В., Шаповал Ю. – К. : Україна, 1996. – С. 200.

⁶ Там само. – С. 201–202.

⁷ Там само. – С. 200–201.

⁸ Там само. – С. 202.

⁹ Там само. – С. 202–203.

¹⁰ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. IP. Ф. X. – Спр. 2412.

¹¹ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 215.

¹² Там само. – С. 216, 217.

¹³ Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. / Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. – К. : Інститут української археографії, 1993. – С. 110.

¹⁴ Там само. – С. 111.

¹⁵ Там само. – С. 254–257.

¹⁶ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 73.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С. 207–210.

¹⁹ Там само. – С. 74.

²⁰ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). / Пиріг Р. Я. – К. : Інститут укр. історіографії, 1993. – С. 82.

²¹ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 75.

-
- ²² Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. / Пиріг Р. Я. – С. 84–85.
- ²³ Сохань П. С. М. С. Грушевський і Academia. / Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. – С. 117.
- ²⁴ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал В. – С. 212.
- ²⁵ Там само. – С. 212.
- ²⁶ Там само. – С. 219.
- ²⁷ Там само. – С. 218.
- ²⁸ Кияниця П. Михайло Сергійович Грушевський / Кияниця П. // Пролетарська правда. – 1928. – 16 жовтня.
- ²⁹ Яворський М. Михайло Сергійович Грушевський / Яворський М. // Вісті ВУЦВК. – 1928. – 10 жовтня.
- ³⁰ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 78.
- ³¹ Україна. – 1928. – № 3. – С. 167.
- ³² Там само.
- ³³ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – IP. – Ф. X. – Спр. 1789. – Арк. 1.
- ³⁴ Там само. – С. 3–4.
- ³⁵ Там само. – Арк. 5.
- ³⁶ Див. докладніше: Малик Я. Катерина Грушевська. – Львів : Вид-во ЛРІДУ, 2009. – С. 21–25.
- ³⁷ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – IP. – Ф. X. – Спр. 1789. – Арк. 7–8.
- ³⁸ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 220.
- ³⁹ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – IP. – Ф. X. – Спр. 1785–1786.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 2984.
- ⁴¹ Чернігів і Північне Лівобережжя. – К. : ДВУ, 1928. – С. V.
- ⁴² ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – IP. – Ф. X. – Спр. 1791. – Арк. 2.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. / Пристайко В., Шаповал Ю. – С. 222.
- ⁴⁵ Там само. – С. 222–225.
- ⁴⁶ ЦНБ ім. Вернадського НАН України. – IP. – Ф. X. – Спр. 2428.

Прокіп А. В.

ПРАЦЯ МИХАЙЛА ГАЛУЩИНСЬКОГО НАД РОЗВИТКОМ УКРАЇНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ЛЕМКІВЩИНИ, НАДСЯННЯ, ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ

Розглянуто питання організації українського громадсько-культурного життя на етнічних українських територіях Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. З'ясовано роль Михайла Галущинського – визначного політика та громадського діяча у цьому процесі. Розкрито основні моменти діяльності М. Галущинського у цьому напрямі, наголошено на його активній участі в боротьбі з антиукраїнською політикою II Речі Посполитої.

Ключові слова: Михайло Галущинський, товариство «Просвіта», «Рідна Хата», просвітянські осередки, освітня організація українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, «Об'єднавчий комітет», «пацифікація».

Prokip A. V.

PROSECUTION OF MICHAEL GALUSCHYNSKIY OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN CELLS LEMKIVSHINA, NADSIANNIA, HOLMSCHYNA AND PIDLIASHIA

The question of organization of Ukrainian public-cultural life is considered on ethnic Ukrainian territories Lemkivshina, Nadsiania, Holmschyna, Pidliashia. The role of Michael Galuschynskiy – prominent politician and publicman is found out in this process. The basic moments of the M. Galuschynskiy activity are exposed in this direction, marked his active participation in the fight against the anti-ukrainian policy of a Poland.

Key words: Michael Galuschynskiy, society «Education», «Native House», educations cells, educational organization of the Ukrainian population Lemkivshina, Nadsiania, Holmschyna, Pidliashia, «Unifying committee», «pacification».

Українські землі Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя мають свою славу історію. Українці цих земель у складних умовах змушені були утверджувати своє право на самобутню національну культуру – мову, віросповідання, освіту, розвиток мистецтва і літератури.

У 20-30-х рр. XX ст., в умовах польської окупації західноукраїнських земель, важливу роль у національно-культурному розвитку відігравали різноманітні громадські

товариства. Особливо вирізнялася діяльність товариства «Просвіта», яке у 1923-1931 рр. очолював визначний громадський та політичний діяч Михайло Галущинський.

Мета дослідження – з'ясувати роль М. Галущинського у створенні громадських організацій різного спрямування (культурно-освітнього, виховного, економічного та ін.) на території Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя.

Дана проблематика частково розглянута у працях Я. Малика¹, С. Гелея², Р. Коритка³, В. Гориня, І. Зуляка⁴, С. Криницького й інших дослідників.

З моменту загарбання західноукраїнських земель Польщею окупаційна влада вбачала в українських національних організаціях потенційно ворожі й шкідливі сили, які з часу створення польської держави нібито займали «вкрай вороже становище у всіх справах і введеннях державних».⁵ Один із польських політиків, націонал-демократ В. Фельдман цинічно заявляв, що завданням Польщі є збереження польських впливів на західноукраїнських землях, утримання і розширення «польського стану посідання».⁶

Загальні збори «Просвіти», що відбулися 2 квітня 1923 р., обрали М. Галущинського дев'ятим головою товариства.⁷ Ставши самостійним керманічем «Просвіти», М. Галущинський розпочав активну діяльність, спрямувавши головну увагу на освітньо-організаційну та виховну роботу.⁸

Очолований М. Галущинським провід товариства розробив фундаментальну програму розвитку «Просвіти», в якій, зокрема, зазначалося, що просвітньо-організаційна праця товариства повинна бути поширена, окрім Галичини, також на Волинь, Холмщину, Підляшшя, Лемківщину.⁹ Голова «Просвіти» вирушив у сотні поїздок Галичиною й іншими західноукраїнськими землями. Не було такої філії «Просвіти», яку він хоча б раз не відвідав з лекціями, рефератами, проведенням нарад із членами просвітнянських осередків. З філіями підтримувався практично безперервний зв'язок. Тільки протягом одного 1924 року М. Галущинський здійснив 30 поїздок філіями та читальнями Західної України.¹⁰

Влада всіляко намагалася звужити діяльність товариства «Просвіта» до меж Галичини, не даючи змоги поширювати освітньо-культурну діяльність на інші українські землі, що перебували під Польщею. Зокрема, на Холмщині та Підляшші створення просвітнянських осередків надзвичайно ускладнювалося. Поляки пильно слідкували, щоб український народ не створив тієї колективної сили, яка змогла б чинити належний опір колонізаційним заходам влади.¹¹

Незважаючи на польський опір, на Холмщині активно діяло тісно споріднене з «Просвітою» товариство «Рідна Хата». Воно мало близько 125 філій.¹² На жаль, без жодної освітньої організації залишалося українське Підляшшя. М. Галущинський зі смутком зазначав, що «Підляшшя – це найбільш нещасна країна – без жодної організації».¹³

Ще за часів Австро-Угорщини «Просвіта» намагалася охопити культурно-просвітницькою роботою українське населення Лемківщини, яке особливо потребувало матеріальної та організаційної підтримки. Тут українці мали до Першої світової війни різноманітні установи – філії «Просвіти» (в містах Новий Санч, Ясло, Сянок), філію «Сільського господаря» в Сяноці і в Новім Санчі, повітовий «Шкільний союз», а з економічних товариств – «Лемківський Банк».

Після війни становище змінилося. Спостерігалися поразка у національно-визвольних змаганнях 1918-1919 рр., зубожіння населення Лемківщини, тиск із боку влади (підтримка польського осадництва, адміністративні накази щодо організації польських установ – кооперативів, господарських спілок, пожежних дружин тощо). Всі ці чинники, а також невисокий рівень політичної та національної свідомості українського населення могли призвести до повної колонізації Лемківщини. І саме цьому намагався запобігти енергійний голова «Просвіти».

27 квітня 1926 р. М. Галущинський виступив перед львівськими членами товариства «Просвіта» з докладною доповіддю «Наші обов'язки у відношенні до Лемків-

щини», в якій запропонував територію Лемківщини умовно поділити на дві частини. В одній частині Лемківщини сформувати головний культурно-просвітній осередок у місті Сянок, а в другій частині – у місті Новий Санч.

Пропонувалося в обох центральних осередках створити відповідний організаційний апарат й головну увагу в діяльності осередків звернути на організацію та розвиток кооперативів, сільськогосподарських гуртків, пожежних дружин, читалень, гуртків Українського педагогічного товариства (УПТ).

У доповіді М. Галушинський наголошував, що необхідно «творити зразкові бібліотеки, котрі приділювати відповідним установам, коли такі є. Коли нема, користуватися церковними брацтвами й давати їм до ужитку бібліотеки. Кооперативну працю поширювати на експлуатацію місцевих багатств. В існуючих бурсах утримувати по можності ремісничу молодь. Створити сільсько-господарські стації, які досліджували би, котрі роди збіжа, садовини й огородини найкраще удавалися би на досліджуваних теренах; тоді поширити плекання відповідних родів».

Територію Надсяння, зокрема повіти Березів, Ярослав, Ланьцут, Ліско, М. Галушинський пропонував об'єднати в одне ціле з осередком у Перемишлі.

Він також пропонував замислитися над тим, чи не видавати книжок латиною, організувати курси української мови для молоді в шкільному й позашкільному житті; у Кракові добитися відповідної організації українського клубного життя, а далі – «створити центрально задля реєстрації заточенців на терені краківського воевідства. Таку центрально для заточенців всіх других польських земель створити у Львові. Завдання реєстрації те, щоби притягнути заточенців до жертвенности й до підмоги культурним змаганням народу».¹⁴

Для Холмщини й Підляшся М. Галушинський пропонував створити достатню кількість пересувних (мандрівних) бібліотек, а також закликав організувати допомогу в улаштуванні різноманітних курсів, допомогу в розбудові українського приватного шкільництва.

Після поїздок Лемківщиною, Надсянням, Волинню та Холмщиною М. Галушинський уже міг добре уявити те, як реально виглядає культурно-просвітне життя в регіонах. Аналізуючи свої поїздки філіями «Просвіти», виходячи з інтенсивності їхньої праці, М. Галушинський умовно поділив місцеві філії товариства «Просвіта» на кілька груп.

До першої групи відніс «Просвіти», які намагалися проводити активну культурно-освітню діяльність. Такі філії назвав «зразково-чинними», далі розташовувалися «нормально-чинні», «слабкі» та «існуючі тільки на папері».¹⁵ На жаль, були й такі, тому як основне завдання для керівництва товариства М. Галушинський визначив підвищення рівня культурно-просвітньої роботи всіх філій та читалень «Просвіти».

Мрією М. Галушинського було об'єднання всіх просвітніх організацій Галичини, Лемківщини, Волині, Холмщини, Полісся й Підляшся в одне ціле зі спільним координаційним центром.¹⁶

З цією метою, за ініціативи М. Галушинського, у Львові 26 грудня 1923 р. відбулася нарада просвітнянських діячів, на якій були присутніми представники всіх повітових осередків «Просвіти», окрім Острозької та Берестейської. Після заслуховування доповідачів та жвавої дискусії збори прийняли ухвалу, якою передбачалося створення «Об'єднаного комітету» з представників «Просвіт» Галичини, Волині, Полісся та Холмщини.

М. Галушинського було обрано головою правління «Об'єднаного комітету». Як його голова М. Галушинський звернувся з листом до українських депутатів польського парламенту, зокрема до О. Підгірського та С. Хруцького, з проханням, щоби вони порушили дане питання в парламенті, використали свій вплив для якнайшвидшого втілення ухвал і постанов просвітнянської наради у життя.¹⁷ Однак об'єднанчі бажання українства

суперечили тодішній офіційній політиці Польщі, головним постулатом якої було «розділяй і володарюй».

За кілька років, ставши депутатом парламенту, М. Галушинський вже з сенатської трибуни заявляв, що справа досягнення певної єдності в освітній організації українського населення Галичини, Волині, Лемківщини, Полісся, Холмщини та Підляшшя натрапляє на непереборні перешкоди. «Це є справа політична», – наголошував сенатор.¹⁸

Важкого удару товариству «Просвіта» й національно-культурним осередкам Холмщини, Волині, Лемківщини, Надсяння завдала так звана «пацифікація», розпочата поляками 1930 р. Зокрема, у 1930 р. було заборонено діяльність товариства «Рідна Хата» на Холмщині, ліквідовано понад 600 читалень «Просвіти» на Волині та Поліссі. Читальні «Просвіти» в західній Лемківщині теж було ліквідовано.¹⁹ При львівському товаристві «Просвіта» навіть змушені були створити окрему «лемківську комісію» з метою відродження національно-культурного життя українців цієї території.

Як голова «Просвіти» депутат парламенту, політик М. Галушинський намагався рішуче боротися з польською окупаційною політикою, не сприймаючи, однак, збройних методів боротьби, за що його неодноразово критикували прихильники Організації українських націоналістів (ОУН) та близьких до неї організацій.

На засіданнях сенату М. Галушинський із приводу закриття «Просвіт» на території Надсяння зокрема заявляв: «Протягом останніх років староства закрили кілька десятків «Просвіт» за їхню політичну діяльність. Читальню в селі Іскань староство в Перемишлі розв'язало тільки за те, що виділ читальні надав своє приміщення для передвиборчого штабу українських політичних сил зі списку №18».²⁰ До речі, мешканці села Іскань, як і мешканці сотень інших сіл та містечок Надсяння та Лемківщини у 1940-х рр., взяли активну участь в героїчній боротьбі Української повстанської армії (УПА). Це село спіткала така ж трагічна доля, як і інші українські села Закерзоння. У 1945 р. мешканців Іскані репресували й насильно виселили поляки. Українські повстанці змушені були спалити сільські будівлі, щоб не дісталися польським поселенцям.²¹ Трагічні події 1940-х рр. на землях Закерзоння, зокрема горезвісна операція «Вісла» 1947 р., стали прямим наслідком злочинної й бездумної щодо українців політики міжвоєнної Польщі.

Отже, своєю громадською працею М. Галушинський на практиці намагався довести, що не існує жодних кордонів між Галичиною та іншими українськими землями, що в Галичині, Надсянні, Підляшші, Лемківщині й Холмщині живе один український народ. Він використовував усі можливості для того, щоб українські осередки діяли на всій території Західної України, незважаючи на злочинну антиукраїнську політику II Речі Посполитої.

Дана тема є, на наш погляд, перспективною й потребує подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Малик Я. Михайло Галушинський у боротьбі за національну ідею / Я. Малик, А. Прокіп. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 128 с.
  - ² Гелей С. Михайло Галушинський – перший комендант легіону Українських Січових Стрільців / С. Гелей, А. Прокіп // Михайло Галушинський – лицар обов'язку і чину : матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. – Львів-Рогатин, 1999. – С. 29–43.
  - ³ Коритко Р. Михайло Галушинський – педагог, просвітянин і громадсько-політичний діяч / Р. Коритко // Рогатинська земля: історія та сучасність : матеріали наукової конференції. Рогатин, 24–25 березня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 199–202.
  - ⁴ Зуляк І. Реформування структури «Просвіти» в Західній Україні у міжвоєнний період / І. Зуляк // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_1/materialy/2009_1/Ivan%20Zulyak.pdf.
  - ⁵ Державний архів Львівської області. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 296. – Арк. 47.

-
- ⁶ Feldman W. Rzecz o narodowej demokracji. / Wilhelm Feldman. – Krakow: Drukarnia narodowa, 1902. – 34 s. – S. 19.
- ⁷ Історія товариства «Просвіта» у Львові // Життя і Знання. – Львів. – 1933. – Квітень. – №4. – С. 107.
- ⁸ Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж : Просвіта, 1993. – 232 с. – С. 128.
- ⁹ Горинь В. Дев'ятий голова товариства «Просвіта» / В. Горинь // Михайло Галушинський – лицар обов'язку і чину : матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річниці від дня народження і 90-річниці відкриття Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. – Львів-Рогатин, 1999. – С. 44–45.
- ¹⁰ Загальні збори товариства «Просвіта» // Письмо з Просвіти. – Львів. – 1921. – Грудень. – №1–2. – С. 4.
- ¹¹ Центральний державний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 3.
- ¹² Криницький С. Просвіта на Лемківщині в XIX-XX ст. / С. Криницький // <http://www.ethnos.lemky.com/2008/02/02/prosvita-na-lemkivshini-v-khkh-khkh-st.html>.
- ¹³ Галушинський М. Освітня організація «Просвіта» / М. Галушинський // Друкар. Інформаційний календар на 1925 рік. – Львів. – 1925. – С. 55.
- ¹⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6837. – Арк. 6.
- ¹⁵ Галушинський М. Філії Просвіти / М. Галушинський // Діло. – Львів. – 1924. – 4 липня. – № 146.
- ¹⁶ Організація просвітньої діяльності (розмова з головою «Просвіти» М. Галушинським) // Заграва. – Львів. – 1923. – 15 квітня. – № 2.
- ¹⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 392. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1;2.
- ¹⁸ Sprawozdanie stenograficzne z 5 posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej z dnia 21 czerwca 1928 r. Rozprawa budżetowa. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1928. – 94 s. – S.29.
- ¹⁹ Кравців Б. «Просвіта» / Б. Кравців // Енциклопедія Українознавства: словникова ч. Т. 6. – Париж ; Нью-Йорк, 1970. – С. 2365–2372.
- ²⁰ Sprawozdanie stenograficzne z 5 posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej z dnia 21 czerwca 1928 r. Rozprawa budżetowa. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1928. – 94 s. – S.30.
- ²¹ Виселення українців і боротьба УПА // http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/03/blog-post_17.html.

ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ

Розглянуто в історичній ретро перспективі політичні наслідки геноциду України в ХХ ст. Безперервний терор окупантів польських, російських, німецьких, голодомори 23, 32-33, 47 років, що їх визнали українські та закордонні дослідники геноцидом, призвели до фатальної зміни генофонду України, до насильної перерви політичної традиції, глобального винищення української інтелігенції. В результаті сьогодні українці в ганебній меншості в парламенті України, українська мова і культура систематично витісняються з усіх сфер життєдіяльності, ЗМІ, здійснюється вимушена еміграція українців. Все це свідчення продовження геноциду в сучасних умовах. Автор пропонує відповідні заходи щодо зміни соціального і національного становища українців.

Ключові слова: геноцид, депортації, русифікація, політична мімікрія, національна консолідація, масові акції, новий виборчий закон.

Senyk L. T.

THE POLITICAL CONSEQUENCES OF THE GENOCIDE IN UKRAINE 20 CENTURY

The article examined a historical perspective on the political implications of genocide Ukraine in the 20 century. Continuous terror occupiers polish, russian, german, famines of 23th , 32-33, 47th years, that are acknowledged the Ukrainian and foreign researchers of genocide, led to a fatal genetic changes in Ukraine, forced to break political tradition, the global destruction of the Ukrainian intelligentsia. As a result, the Ukrainians are in shameful minority in Ukrainian parliament , Ukrainian language and culture systematically force out from all walks of life, the media, is forced emigration of Ukrainian people. All this is evidence of continuing genocide in modern conditions. The author offers specific measures to change social and national situation of the Ukrainian people.

Key words: genocide, deportations, Russification, political mimicry, national consolidation, mass actions, a new electoral law.

Те, що пережив український народ у ХХ столітті, без перебільшення можна назвати апокаліпсисом. Коли розглянути історію інших народів Європи, то, знову ж таки, прийдемо до висновку, що жоден європейський народ нічого подібного не пережив. Навіть під час Першої і Другої світових війн з численними фізичними жертвами, порівняно з українцями, масове їх знищення перевищує втрати всіх європейських країн.

З особливою жорстокістю відбувалося нищення українців у часи панування імперії зла.

Висновок цих втрат – єдиний: це були свідомо організовані акції, мета яких, на думку правителів Леніна, Сталіна і всіх його поплічників, сформувалася як, з одного

боку, небезпека з боку України для «нової» Росії, яка, окупувавши Україну, вже з самого початку свого існування стала на шлях найжорстокішого тоталітаризму, а з іншого, – як покарання непокірних, усіх, хто будь-якими засобами виступає як сила опору окупаційній владі. До речі, і тоді, на початку ХХ століття, і сьогодні, на початку ХХІ століття, гостра дилема для північно-східного сусіда не знята з порядку денного, а саме: немає Російської імперії без України. На цю обставину звертають увагу як росіяни (опановані ідеєю «єдиной неделимой», що нині дістала назву «русский мір»), так і українські та зарубіжні публіцисти – останні незалежно від того, прихильні до України чи байдужі..

Тут не місце зараз перераховувати всі етапи винищення українців, почавши з інвазії окупаційних російських військ у часи т.зв. «громадянської війни», якої, до речі, не існувало. Термін придуманий самими ж окупантами і підхоплений окремими істориками московської орієнтації чи тими, що просто не усвідомлювали реальних військових і політичних сил того часу. Знову ж таки, не маю наміру з'ясувати цю термінологічну плутанину. Достатньо нагадати, що фактично існувало в боротьбі за УНР два фронти – український і московський, так само український і польський. Чим усе закінчилось, відомо.

Але провал нації став однією чи не найголовнішою причиною усіх політичних наслідків, виразні ознаки яких бачимо й сьогодні.

Нація без держави – ситуація, яку годі інакше назвати, як трагедія. Однак варто наголосити саме на Україні, яка в результаті програшу опинилася пошматованою на різні частини, що їх окупували найближчі сусіди – росіяни, поляки і т.д. Причому форми і способи панування всіх цих окупаційних режимів відзначаються характерною особливістю – мірою жорстокості.

В результаті нація втратила політичну і культурно-духовну еліту. Показове з цього погляду нищення українських письменників¹, надзвичайно талановитих, які в добу розстріляного відродження підняли українське письменство до світових вершин. З такими втратами український народ дийшов до незалежності України в кінці ХХ століття.

Втрата ж еліти викликала, як атомна ланцюгова реакція, перервність національної політичної традиції. Це означає, що до політичного лідерства беруться люди, не готові до державного будівництва. Люди, яким бракує глобального національного мислення. Люди, які державне будівництво пропускають через свої власні амбіції і здебільшого – через власне корисливе збагачення.

Втрата національної еліти означала всебічний політичний розгартіаш, деконцентрацію політичних зусиль, взаємне поборювання на засадах «найкращої» політичної сили з іншими у самому ж середовищі українства. А все це у сукупності призвело до люмпенізації суспільства, погіршення вагомих політичних цінностей у найширшому середовищі українців.

У самому ж середовищі патріотично налаштованих українців спорадично з'являється вдало підкинена супротивниками соборності України ідея відділення Галичини від України, а серед супротивників явно московської орієнтації – утворення іншої, клаптикової держави під назвою «Северо-Донецкая республика» і т. ін. Чи, зрештою, ідея т.зв. «федералізації» України, мовляв, на тій підставі, що всі без винятку регіони України «різні», причому ніяк не враховують етнічну єдність, де мова становить, власне, сутнісно єдину національну ознаку.

Втрата національної еліти призвела до політичної мімікрії тих суспільно-політичних сил, які, прикриваючись «демократичними» фразами, фактично своєю діяльністю спрямовані на продовження колоніального становища України. Це однозначно ворожа українцям політична сила (сили), що має (мають) на меті безконтрольне панування над нацією. Ширша характеристика цієї орієнтації виводить на ті процеси, що спостерігалися в минулому, під час російської окупації. Йдеться про планомірну колонізацію України, яка була широко розгорталася в часи геноциду 32-33: на місце вимерлих українських

населених пунктів заселялися росіяни з Російської Федерації². Міста теж інтенсивно колонізувалися³, вселялися росіяни, в результаті донині особливо східноукраїнські міста і в т.ч. столиця України наскрізь русифіковані – це показова ознака колоніального становища України. Слід відзначити позитивні зміни в бік збільшення українців майже в усіх регіонах України, що відбулися «за рахунок зміни національності тих громадян, які раніше переписалися з українців на росіян, а згодом повернулися до своєї національності, і лише частково – через повернення на батьківщину зарубіжних українців переважно з колишніх республік СРСР». Далі дослідник відзначає, що «збільшення частки українців у населенні України стало масовим і повсюдним, що свідчить про суттєві зміни в свідомості людей, повернення їх до свого справжнього походження, національного коріння»⁴.

Таким чином, мова як сутнісний показник національної приналежності, як функціональний феномен національної спільноти, в результаті вказаних втрат планомірно витіснялася російськими окупантами з щоденного життя та життєдіяльності нації. Ця тенденція, до речі, триває й нині, і вже «проорокують» недруги українців, що наша мова зникне... за 50 років...

Відсутність національної еліти особливо гостро позначилась на впертих спробах нинішньої влади запровадити в державі другу державну мову. Ця політична провокація, яка викликає безперервне збурення широких кіл громадянства, ґрунтується на окупаційній політиці імперії зла як традиції, якої не можуть позбутися режимні кадри в особі їх наступників – комсомольських чи партійних (молодшої генерації) із старими режимними уявленнями про «переваги» російської мови на всьому пострадянському просторі.

Інтенсивна колонізація, яка по суті не мала опору через втрату політичної еліти і розгромленого громадянства безперервними терорами окупаційної влади, призвела до усунення українців з багатьох ділянок громадського і політичного життя. Так, як правило, Кремль встановлював кадри з перевірених людей, переважно інонаціоналів. Чужа влада і чужі люди – ознака, яка сьогодні дуже промовисто вказує на патологічну перевагу чужинців у парламенті України і в багатьох сферах життєво важливих державних структур. (Звісно, українське громадянство за сучасним «пашпортом» тут ні причому!).

Це пряий наслідок геноциду України в ХХ столітті, що має глибоко закорінені причини в минулому і сьогодні виявляється в антиукраїнській політиці того чи іншого міністра чи навіть Президента. Найяскравіший приклад – нинішній міністр освіти, українофобія якого виходить за будь-які межі. Дивна річ. Сьогодні українці не в стані зупинити цього чоловіка зі звірячим обличчям ненависника, що й теж переконливо доводить неадекватність сучасного національно-демократичного крила політиків.

Однак, маючи на увазі постколоніальну (а за своєю суттю, все ж таки, продовжену колоніальну) політику щодо головних проблем української спільноти – остаточного державного утвердження (не формального, а реального), тобто виконання найголовнішого – встановлення справедливого соціального й національного стану українців у власній державі, безперешкодного розвитку як економіки, так і культурно-духовного життя, то слід констатувати, що саме в цих параметрах існування нації не здійснено за двадцять років державності рішучих, кардинальних змін. Геноцид України в ХХ столітті спричинив донині і неокolonіалізм, і нищення українства новими засобами. Засоби різні, а наслідки одні:

1. Неможливість виживання малозабезпечених громадян.
2. Інтенсивна еміграція українців у часи незалежності, викликана соціальними причинами, разом із штучно створеним дефіцитом робочих місць у багатьох ділянках життєдіяльності, в т.ч. і в культурно-духовній сфері.
3. Свідомо організована, цілеспрямована політика «пересотворення» суспільства з духовно-творчого на споживачьке, чому інтенсивно сприяють соціальні негаразди широких верств населення, знову ж таки викликані системним усуненням від політичного життя насамперед національно-патріотичної молоді, а також середньої вікової групи лю-

дей, здатних працювати не на власне збагачення, а передусім для остаточного утвердження держави.

4. Цілеспрямоване усунення української інтелігенції від політики. Навіть вважають, що це самоусунення у зв'язку з тим, що у своїй професійній діяльності українська інтелігенція знайшла «віддушину» для реалізації своїх професійних можливостей. Тут є певна рація: держава немислима без власних професіоналів, але саме український приклад свідчить про те, що перервані політичні традиції призвели до, умовно кажучи, зміщення акцентів за полярним принципом: або політична, або професійна діяльність, третього не дано.

З іншого боку, ця ситуація відображає рівень свідомості саме інтелектуальних сил суспільства. І тут досить широка панорама аспектів: якою мовою розмовляє інтелігенція різних професійних профілів? Якою є їхня політична орієнтація? Конфесійна? Що становить для неї «свята святих», від чого ніколи, за жодних обставин, не відступиться?

Ці питання далеко не вичерпні, але загалом висвітлюють природу і характер дуже важливого чинника суспільного розвитку.

Нарешті, т.зв. електорат, надзвичайно строкатий за характеристиками *національності, соціальної і національної свідомості, конфесійної* приналежності, традиційної *звичаєвої культури, мови* як сутнісної ознаки національної приналежності (за винятком тих обрусілих українців, які в силу терору і невідпірності впливам русифікації все ж залишилися «російськомовними» українцями), становить поле діяльності і впливів різних політичних сил, які мобілізуються особливо під час виборчих кампаній. Власне, цей електорат в умовах, як правило, непрозорих виборчих кампаній (фальсифікації) і забезпечує відповідні результати. І саме ці результати впродовж існування двадцятирічної державності України дають одну і ту ж картину: українці (підкреслюю: «пашпорт» тут ні до чого) представлене в ганебній меншості в парламенті України. Подібної ситуації немає в жодній європейській країні!

Не треба ґрунтовних досліджень, щоб зрозуміти головні причини того, що двадцять років борсаємось у багні, не можемо знайти вихід із злиднів.

І все ж, вихід є. Він вимагає цілого ряду системних заходів, які покликана вжити насамперед *національна спільнота*. Вимагати від держави, від того чи іншого режиму, який почергово змінюється відповідно до результатів виборів, введення закону/законів, які забезпечили б об'єктивну результативність виборів, – це право народу. Але цим правом фактично держава нехтує.

1. Отож, насамперед національна спільнота зобов'язана **сконсолідуватись** політично – без такої консолідації, як свідчить досвід, настає програш. Заклики до консолідації сьогодні мають всього-на-всього риторичний характер. Ця риторика вкрай застаріла, обмертвіла і ні до чого не призведе. Потрібні реальні кроки для такої консолідації.

2. Тільки за умов активної **масовості** заходів національної спільноти можливі політичні зміни. Досвід Руху на самому початку його існування з масовими демонстраціями і категоричними вимогами дав блискучий результат, коли вся тоталітарна система, перебуваючи в стані глибокої кризи, відступила. Інша річ, як далі розвивалися події. Ставлю акцент на **масових** заходах, проти яких абсолютно безсила навіть зброя в руках режиму.

3. **Сконсолідована** національна спільнота знаходить союзників, власне, у згаданому строкатому електораті, якому вкрай допекла непомірна оплата за комунальні послуги, за квартплату, за стрибки цін на продукти харчування, що підштовхує величезні маси людей на межу виживання. Це та маса, яка вимагає кардинальних змін у сфері соціального захисту не у формі подачок і пільг, а повноцінного забезпечення життя. Цього вже сьогодні дотилися наші сусіди, наприклад Польща, Словаччина та ін.

4. **Зміна** виборчого закону. Тільки під тиском мас така зміна можлива. Геноцид України в ХХ столітті і всі наступні етапи нищення України призвели до того, що в

політичному житті, керуючись не державними, а насамперед власними інтересами, з'явилися багаті, як правило інонаціонали, і фактично захопили владу в свої руки. Зміна виборчого закону має спрямовуватися на встановлення справедливості, яка є в законодавстві європейських країн: парламент (сейми, сенат і т.д.) обрано з представників народу, який дає назву державі, а для національних меншин вводиться відповідна квота.

5. У виборчому законі має прописуватися **конституційна норма**: депутат, який не знає або свідомо нехтує державною мовою, не має права балотуватися.

6. **Усунути бізнес від політики**. Як це зробити, допомагає з'ясувати ряд питань, відповіді на які зобов'язана дати сконсолідована нація. Тоді, напевно, буде усунено криміналітет, який увійшов у парламент. З огляду на це досвід боротьби Італії з організованою злочинністю, що охопила верхівку влади, заслуговує на уважне вивчення.

Ці мінімальні 6 правил і умов, звісно, не вичерпують ще інших проблем, які приховані в самій системній сутності сучасного політикуму: серед них – і приналежність до масонських організацій, чого майже не обговорюють на сторінках української преси як «делікатну» тему, яка охоплює дуже суттєві проблеми українських втрат впродовж усього ХХ і початку ХХІ століття. Цей аспект проблеми, безперечно стосується і геноциду України в ХХ столітті і його продовження на сучасному етапі.

Наприкінці необхідно підкреслити: **ідеологічна** підстава як стрижень головної проблеми – утвердження української державності в повному і необмеженому обсязі – є серцевиною успіху і перемоги. **Національна ідея** опрацьована повною мірою нашим попередниками, сучасне покоління зобов'язане її реалізувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

---

¹ Лише в одному Сандармосі, як свідчать документи, в 1937 році було розстріляно 683 в'язнів української національності, письменників, режисерів, артистів, аспірантів, професорів, наукових співробітників, зокрема письменників, критиків, артистів: Атаманюк-Яблуненко Василь Іванович, Вороний Марко (див.: [html 9620 Сандармох](#) – Вікіпедія. – С. 1), Епик Григорій Данилович, Зеров Микола Константинович, Ирчан Мирослав Дмитрович, Качанюк Михайло Адамович, Козоріс (в списку Козорез) Михайло Кирилович, Крушельницькій Антін Володимирович (розстріляний разом з синами Остапом та Богданом 3 листопада 1937 року, а також донькою Володимирою); Куліш Микола Гурович, Курбас Олександр (Лесь) Степанович, Підмогильний Валер'ян Петрович, Поліщук Валер'ян Львович, Поліщук Клим Лаврентійович, Слісаренко Олексій Андрійович, Филипович Павло Петрович, Яловий Михайло Миколайович.

Розстріляно всього 1111 в'язнів // Убієнним синам України. Сандармох. – Петрозаводськ, 2006. – С. 83–140. Як видно із списку прізвищ розстріляних у Сандармосі, це переважно українці, уродженці Східної і Західної України, Кубані, а також народжені поза українськими етнічними кордонами. До речі, розстріли письменників, культурних діячів і науковців української національності тривали і в наступні роки.

² Військові застави навколо голодуючих сіл тривали до того часу, поки не вимерло населення // 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. – Київ, 1991. – 583 с.; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – Київ, 2008. – 603 с.; Пам'яті невинних жертв. Матеріали Міжнародної наукової конференції істориків «Голодомор в Україні в 1932-1933 роках». Будапешт, грудень 2003 року. – 292 с.; Хортячі Я. Прихована правда. Статті, матеріали, документи. / Хортячі Я. – Будапешт, 2004. *Az elrejtett igazság*. Budapest, 2004. – 269 s.

³ Див.: Заставний Ф. Демографічні втрати України. Голодомори. Війни. Еміграції. – Львів, 2003. – 135 с.

⁴ Заставний Ф. Перепис населення 2001. Результати. Аналіз. Проблеми. / Заставний Ф. – Львів, 2003. – С. 13.

Кондратюк К. К.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ФОРМУВАННЯ, СВІТОГЛЯД, ПРОФЕСІЙНА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті головна увага приділена процесу формування у Західній Україні у міжвоєнний період української, польської та єврейської інтелігенції. Охарактеризовано також її світогляд, професійну і громадсько-політичну діяльність.

Ключові слова: Західна Україна, міжвоєнний період, інтелігенція.

Kondratiuk K. K.

THE INTELLIGENTSIA OF THE WESTERN UKRAINE IN THE INTERWAR PERIOD: THE FORMATION, IDEOLOGY, PROFESSIONAL, SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES

Annotation. In the article the main attention is paid for the process of formation in western Ukraine in the interwar period, Ukrainian, Polish and Jewish intellectuals. Also was characterized its world outlook, professional, social and political activities.

Key words: Western Ukraine, the interwar period, the intelligentsia.

У міжвоєнний період у Польщі, до складу якої входила Західна Україна, чисельно зростала і набувала суспільної ваги нова соціальна верства – інтелігенція, або люди, пов'язані з розумовою працею чи творчістю. До неї належали чиновники, інженерні працівники, вчителі, люди вільних професій, літератори, митці, духовенство. Наприкінці 30-х років ХХ ст. їх налічувалося 1,5 млн. осіб¹.

За даними перепису 1931 р., структура населення Західної України за родом занять і суспільним становищем була така: 74,8 % припадало на сільськогосподарське населення. Промислове населення складало 10,2 %. З торгівлею було пов'язано 5,21 %, з комунікацією і транспортом – 2,3 %. З громадською службою, включаючи церковну діяльність, – 1,87 %, з освітою і культурою – 0,81 %, охороною здоров'я – 0,54 %².

У 30-ті роки інтелігенція становила близько 1 % усього західноукраїнського населення, що працювало (серед поляків аналогічний показник становив 5 %³). Головною причиною відносно невеликої кількості освічених українців була політика уряду, спрямована на те, щоб ускладнити для осіб непольської національності доступ до вищих навчальних закладів.

Найбільшим інтелектуальним центром краю був Львів. Тут зосереджувалася значна частина польської, єврейської та української інтелігенції. Причому остання значною мірою була безробітна або жила з тимчасового заробітку. Українська інтелігенція походила з родин священників, учителів, заможного і середнього селянства. До кінця 30-х років, у результаті польської урядової політики, майже зникла окрема професійна українська група – державні і муніципальні урядовці. Натомість у 30-х роках з'явилася і

щораз кількісно і якісно зміцнювала позиції нова група – кооперативна інтелігенція. Зенон Пеленський допускає, що перед вибухом Другої світової війни в Західній Україні було 75, найбільше 80 тис. родин з типово інтелігентською професійною налаштованістю, з середнім та вищим рівнем освіти. Разом з жінками і дітьми українські інтелігентські родини складала не більше 240-250 тис. осіб⁴.

Українська інтелігенція краю групувалася довкола Наукового товариства ім. Т. Шевченка, кількох десятків українських гімназій та редакцій газет і журналів, розгалуженої мережі читалень «Просвіти», кількох сотень кооперативів.

Польські інтелектуальні сили охоплювали майже всю державну службу, всі вищі школи, десятки наукових товариств. Досить сказати, що лише у Львівському воєводстві працювало кілька десятків редакцій польських газет і журналів, 1156 читалень людських домівок, сотні кооперативів і промислових підприємств⁵. У „Львівській політехніці”, наприклад, у 1938 р. працювало 480 викладачів і співробітників. За національністю тільки 7 були українцями⁶.

Не такою численною, але добре організованою і матеріально забезпеченою була Єврейська громада, яка утримувала у містах Західної України 10 приватних гімназій⁷. За переписом 1931 р., кількість євреїв – працівників інтелектуальної сфери діяльності, до яких за тодішньою статистикою належали службовці і представники вільних професій, у Львові становила 8 276 осіб, або 29 % загально професійно активних осіб цієї категорії населення. Характерною ознакою Єврейської громади була наявність значної кількості представників вільних професій: в адвокатурі, нотаріаті та юридичних консультаціях нараховувалося 1028 осіб (72 % загально цієї групи), серед вільно практикуючих лікарів – 309 чол. (70 % лікарів міста). Натомість на державній службі відсоток євреїв був незначним⁸.

Німецька національна меншина, яка проживала в Галичині, напередодні Другої світової війни нараховувала понад 40 тис. осіб⁹. Вона брала дієву участь у господарському та громадському житті краю, мала власний друкований орган¹⁰.

Найбільшою фаховою групою інтелігенції було вчителство. З 90 690 вчителів Польщі в 1936 р. українцями були лише 3 825 осіб, 2,5 тис. яких працювали в Західній Україні¹¹. Вчителі загальних шкіл у соціальній ієрархії посідали незначне місце, значно поступаючи вчителям гімназій та ліцеїв. Таке становище вчителів зближувало їх з демократичними верствами, надавало їхнім поглядам соціального забарвлення. Разом з чисельністю зростав вплив цієї соціальної верстви на суспільство. Польська влада не допускала вчителів-українців до роботи в державних школах, звільняла або переводила їх до центральних або західних воєводств.

До спроби задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах вдалося товариство “Рідна школа”, яке до 1938 р. заснувало близько 40 приватних гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частку витрат на ці заходи покривали внески його членів, число яких у 1938 р. перевищило 100 тис., та внески української діаспори Сполучених Штатів та Канади¹².

Помітних успіхів досяг український кооперативний рух, який у 1937 р. об’єднав 3,5 тис. кооперативів із загальною кількістю 660 тис. осіб. У тісній взаємодії з українською кооперацією, спираючись на її фінансову допомогу, діяло крайове хліборобське товариство “Сільський господар”. У його структурі діяли секції агрономів, ветеринарів, хліборобської освіти молоді і господинь, які проводили агроветеринарну роботу через регіональну мережу своїх ланок на місцях. До свого 40-річчя “Сільський господар” мав чотири часописи, які виходили у світ тиражем 30 тис. примірників з великим обсягом науково-популярної інформації щодо практичних проблем рослинництва і тваринництва¹³.

Спеціалістів для кооперації готували: 4-річна кооперативна гімназія в Крем’янці і три однорічні школи, а в 1938 р. розпочалося навчання у державному і приватному коо-

перативних ліцях Львова. Фахівців нижчої і середньої ланки кооперації готували окружні союзи Ревізійного Союзу українських кооперативів. Упродовж 1931-1939 рр. у 27 містечках краю буде організовано навчання на 250 курсах, де навчили 7457 крамарів, книгознавців, ревізорів, референтів та інших кооперативних спеціалістів¹⁴.

Вагомою заслугою західноукраїнської кооперації було забезпечення працею інтелігенції, яка втратила доступ до державної служби, студентів із незакінченою освітою тощо. Таким чином роботу знайшов майже кожний сьомий-восьмий інтелігент¹⁵.

Важливу роль в об'єднанні українських вчених і в розвитку окремих галузей науки, зокрема історії, етнографії, археології, археографії, літературознавства, відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка, в якому в 1939 р. було понад 200 осіб. Серед його членів виявилися такі відомі вчені, як літературознавці М. Возняк і В. Щурат, історик І. Крип'якевич, філолог і мистецтвознавець І. Свенціцький, музикознавець Ф. Колесса, фізик В. Милянчук, лікарі М. Музика і М. Панчишин, археолог Я. Пастернак, географи С. Рудницький і В. Кубійович, математики М. Зарицький і В. Левицький та багато інших¹⁶.

НТШ підтримувало тісні зв'язки з ВУАН у Києві. Членами товариства стали А. Кримський, Д. Яворницький та інші видатні вчені з Радянської України. В свою чергу, М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, К. Студинський і В. Щурат були обрані академіками ВУАН. Однак після трагічних подій 1933 р. ці зв'язки перервалися, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору і голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат. У відповідь президія ВУАН виключила М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського і В. Щурата з Академії. В умовах, коли Українська Академія наук у Києві втратила можливості розвивати незалежну українську науку, НТШ перебрало на себе цю функцію¹⁷.

Значну питому вагу серед працівників розумової праці Західної України становило студентство. В 1937/1938 навчальному році у вузах Львова навчалися 9 882 студенти¹⁸. З огляду на соціальний статус переважали діти із заможних родин. Так, з 4 860 студентів Львівського університету в 1938/1939 навчальному році 4 720 були з поміщицьких і купецьких родин, а також із сімей заможних селян¹⁹. У Львівській академії зовнішньої торгівлі у тому ж навчальному році з 1 017 студентів дітьми робітників були 87 осіб, або 8,6 %, селян – 70 осіб, або 6,9 %²⁰.

Погіршення економічного стану в 30-х роках призвело до зменшення чисельності українського студентства, яке навчалось за кордоном – у Празі та Берліні. Також серед студентів було чимало т.зв. “відскоків” – молодих людей, які не могли завершити навчання і поповнювали і без того численний прошарок української напівінтелігенції. Внаслідок політики целібату, яку з середини 1920-х років проводили греко-католицькі єпископи серед священників, значно зменшилась кількість інтелігенції з сімей духовенства²¹.

І все ж релігія і церква надалі відіграли особливу роль у житті західних українців. Церква не залишалася осторонь суспільно-політичного життя. Вона жваво реагувала на зміни в суспільстві і була своєрідним барометром настроїв української спільноти. У церкві кристалізувалися виявлялися прагнення західноукраїнського суспільства. А тому не дивно, що християнська мораль виступала тут як панівна ідеологія. Жодна політична партія не мала такого впливу на маси, як церква. Польська держава цю роль культивувала, сприяючи насамперед посиленню впливу римо-католицького костюлу, але при цьому не відмовляла у фінансовій підтримці, хоч і не такій щедрій, іншим церквам. Так, у Волинському воєводстві у 1931 р. для православної церкви польська держава субсидувала 373 779 злотих²².

Населення Західної України, крім кількох відсотків людей, належало до чотирьох конфесій. На основі даних перепису 1931 р. можна припустити, що у Західній Україні на 1939 р. проживало трохи менше як 2 млн. римо-католиків, близько 1, 5 млн. православних (переважно на Волині), майже 3, 5 млн. греко-католиків та 800 тис. іудеїв²³.

Найчисельнішою серед церков Західної України була греко-католицька. У її 3 тис. парафій служило 2 950 священників. У 127 монастирях і монастирських домах налічувалося 520 священників–монахів, 1 090 черниць. У Львівській богословській академії і 5-ти духовних семінаріях навчалася 540 студентів²⁴.

Своїми досягненнями греко-католицька церква завдячує митрополитові Андрею Шептицькому. Силою волі, широтою поглядів, гуманізмом він заслужив повагу, завдяки цьому митрополит став найважливішою постаттю в західноукраїнському суспільстві.

Митрополит мав також значний вплив на політичне життя. У 1930 р. він енергійно протестував проти кампанії пацифікації, а в 1935 р. підтримав політику налагодження українсько-польських відносин. Налагодивши тісні взаємини з поміркованою частиною Українського національно-демократичного об'єднання, Шептицький водночас засуджував як націонал-екстремістів, так і комуністів, постійно обстоюючи необхідність вищих цінностей, ширшого бачення ситуації²⁵.

Православна церква на північно-західних українських землях, на відміну від церкви греко-католицької, не мала протекції Риму й відтак була менше захищена від репресивної політики польської влади. У 1924 р. через тиск уряду православна церква в Польщі розірвала свої зв'язки з московською патріархією і проголосила автокефалію. З часом у православній церкві Волині почали зростати українські впливи: українська мова проникала в літургію, релігійні публікації та у процес навчання в семінаріях. Занепокоєний цим, польський уряд вдався до кампанії навернення православних до католицької віри, що супроводжувалося масовим знищенням православних церков. Але переважна більшість віруючих зберегла вірність православній церкві²⁶. У 1939 р. на північно-західних українських землях у п'ятьох православних єпархіях служило приблизно 1 950 священників²⁷.

У міжвоєнний період інтелігенція Західної України була неоднорідною за соціальним походженням і за політичними поглядами. Загалом політичне життя в краї було репрезентоване кількома десятками політичних партій або їх представництв, що охоплювали ідеологічний спектр від крайніх лівих до крайніх правих поглядів.

Тут діяли воеводські комітети загальнопольських партій правої орієнтації: Націонал-демократичної партії і Національно-народного Союзу, позиції яких відображали газети "Слово Польське", "Ойчизна", "Кур'єр Повшехни". Національно-християнська селянська (Людова) партія видавала газету "Жеч Посполіта", Національна партія – "Акцію Народову", "Ехо Польські" та "Львовські Дзеннік Народови", "Слово народове", "Правда народова", Національно-селянське об'єднання – "Голос люду".

До партій центристського напрямку, що існували в краї, належали Польська селянська партія "Пяст", що видавала "Справу Людову" та "Кур'єр Львовські", Християнська демократія, Національно-християнська партія, Селянська партія.

До лівого спрямування належала ППС з її часописами "Дзеннік Людови", "Наше гасло", "Газета Людова", а також Польська селянська партія, яка видавала "Справу хлопську"²⁸.

Єврейська інтелігенція Західної України теж проводила інтенсивну політичну діяльність. У цій сфері було представлено десятки єврейських партій і організацій широкого спектру – від асиміляційних до радикально сіоністських. У 30-х роках, наприклад, у Львові діяло понад сто релігійних і добродійних товариств. Працювали також різні професійні, просвітницькі, спортивні, музичні, театральні та інші організації. Єврейські партії та організації видавали десятки газет та журналів івритом, ідіш, польською мовою²⁹.

До складу головних українських партій та організацій теж входила значна частина інтелігенції – службовці кооперативів, адвокати, вчителі, журналісти, священники, студенти тощо.

Найбільш чисельною і впливовою з усіх українських партій довго було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), до складу якого входила більшість представників інтелігенції. Членами Центрального Комітету об'єднання були 4 промисловці, 5 селян, 13 адвокатів, 1 юрист, 8 вчителів, 6 журналістів, 4 священники і 4 професійні політики³⁰. Програму і статут УНДО схвалив II з'їзд партії у Львові в 1925 р. Основою програми була боротьба за соборність і державність України. УНДО зайняло центристські, ліберально-помірковані позиції і контролювало чимало українських господарських та культурно-освітніх установ, мало у своєму розпорядженні найвпливовішу в краї газету “Діло” та офіційний орган – газету “Свобода”. З другої половини 20-х років діяльність УНДО поширюється і на Волинь. Про впливи УНДО на західноукраїнську громадськість свідчить той факт, що партія завжди завойовувала переважну більшість мандатів до сейму і сенату Польщі: в 1930 р. – 17 з 30, в 1935 і 1938 рр. – по 23. Вона мала власні депутатські клуби і навіть своїх представників у президії польського парламенту. В 1935 р. головою партії став В. Мудрий. До лідерів УНДО наприкінці 30-х років належали О. Луцький, С. Баран, З. Пеленський, В. Кузьмович, С. Біляк та ін. У 1935 р. партія виступила ініціатором налагодження польсько-українських відносин. Але внаслідок польських репресій, з одного боку, та опору інших українських політичних сил, особливо ОУН, з іншого – політика налагодження зазнала краху. Це призвело до зменшення популярності УНДО в кінці 30-х років³¹.

Лівіші від УНДО погляди мали два угруповання соціально-демократичного напрямку – українська соціалістично-радикальна та українська соціал-демократична партія. Перша з них за ідеологією була близька до народницького соціалізму і виступала від імені селянства, висуваючи на перший план питання національної незалежності. УСДП намагалася поєднати національну ідею і марксизм, гармонізувати національне й соціальне. У 30-х роках партія обрала платформу Європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицьку практику будівництва соціалізму. Обидві партії також мали представництво у Сеймі і користувалися певним авторитетом. У 1930 р. УСРП очолив адвокат І. Макух. На кінець 1934 р. партія об'єднувала в своїх рядах понад 20 тис. членів, а окрім цього, мала розгалужену мережу молодіжних організацій “Каменярі”, в яких було понад 10 тис. членів³². Друкованими органами партії були газети “Громадський голос” і журнал “Живе слово”.

У 30-х роках УСДП мала незначний вплив на суспільно-політичне життя краю. Її місцеві осередки практично діяли лише у Львівському та Станіславському воєводствах. Чисельність соціал-демократів не перевищувала 1-2 тисячі членів. У 1933 р. партію очолив В. Старосольський³³.

Більш правими порівняно з центром поглядами відрізнялися декілька українських партій, які перебували на позиції лояльності до польської влади, мали консервативні програми християнсько-демократичного спрямування. Найвпливовішими серед них були Український католицький союз, заснований з ініціативи А. Шептицького, та Українська народна обнова на чолі з єпископом Г. Хомишином.

Політичним органом УКС був тижневик “Мета”. Окрім цього, союз видавав журнали “Христос – наша сила”, “Поступ”, “Українське юнацтво”. УКС не мав конкретизованої програми, чіткої організаційної структури. Завдяки такій аморфності він об'єднував навколо себе людей різних соціальних верств і політичних переконань³⁴. Формально Союз обмежував свою діяльність проблемами католицької віри і моралі, хоч у багатьох питаннях контактував з УНДО, засуджував екстремізм підпільних оунівських організацій. Від 1935 р. Союз поширював свою діяльність лише на територію Львівської дієцезії.

Українська народна обнова мала на меті об'єднати різні верстви населення і “обновити їхнє життя на засадах Христових”. Партія виражала інтереси ортодоксальної частини греко-католицького духовенства і спиралася на політичну платформу свого духовного наставника і опікуна – Станіславського єпископа Григорія Хомишина,

політичним ідеалом якого була автономія Західної України в складі польської держави. Завдяки фінансовій підтримці Г. Хомишина партія видавала дві газети: “Правду” і “Нову Зорю”. Остання стала друкованим органом УНО, а її редактор Осип Назарук – одним із відомих діячів партії, блискучим українським політичним журналістом міжвоєнного часу³⁵.

У 1931 р. заснували Волинське українське об’єднання, яке теж займало лояльні позиції щодо польської держави і пропагувало польсько-українське співжиття на Волині. ВУО очолювали колишні соратники Симона Петлюри: Петро Певний, Сергій Тимошенко і Степан Скрипник (пізніше довголітній Патріарх української автокефальної православної церкви Мстислав). Програма об’єднання наголошувала на необхідності розвитку української культури, освіти, шкільництва. Хоча ВУО декларувало захист національних, релігійних, культурних, господарських прав українців Волині, проте не займало принципової позиції з цих питань³⁶.

В українському політичному русі національно-визвольні ідеї репрезентувала Організація українських націоналістів (ОУН), провідником якої після вбивства у 1938 р. Є. Коновальця став А. Мельник. Вона налічувала до 20 тис. членів³⁷ і залучила на свій бік студентську і гімназійну молодь. Основним завданням ОУН була боротьба за українську самостійну державу. Ця підпільна організація прагнула очолити широкий революційний рух, підняти загальне народне повстання проти польської влади. Переважання в лавах ОУН молодих, енергійних і самовідданих людей швидко зробило її найдинамічнішим чинником у політичному житті Західної України. З виникненням ОУН в українське громадсько-політичне життя було привнесено новий, безкомпромісний і динамічний фермент, що визначав досягнення національної свободи українського народу насамперед засобами сили, воєнізації суспільних структур і збройної боротьби. До арсеналу засобів включався також терор. При цьому ОУН не відмовлялася від участі в інших політичних, економічних і культурно-освітніх об’єднаннях. Навпаки, саме через них вона сподівалася очолити масовий національно-визвольний рух.

Активну пропаганду ідеології й політики ОУН проводили нелегальні та легальні газети й журнали – “Розбудова нації”, “Сурма”, “Юнак” та ін. ОУН жорстоко переслідувалася польською владою, що проте, не дуже позначалося на її кількісному складі³⁸.

У середовищі західних українців прослідковувалися й прорадянські погляди. Частина інтелігенції брала участь у нелегальній діяльності Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Партія фінансувалася й отримувала допомогу з Радянської України, тому на її діяльності прямо позначалися всі негативні процеси, що відбувалися в УРСР в 30-і роки. Як складова частина Компартії Польщі, КПЗУ через Комінтерн фактично підпорядковувалася ВКП(б). У результаті ця партія стала знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій. У 1938 р. виконком Комінтерну ухвалив постанову про розпуск Компартії Польщі, а разом із нею – КПЗУ. Приводом стало звинувачення, що нібито керівництво у цих партіях захопила фашистська агентура. Майже всіх членів КПЗУ, які опинилися на території СРСР, було репресовано³⁹.

Важливу роль у громадському житті Західної України відіграло культурно-освітнє товариство “Просвіта”. Незважаючи на важкі матеріальні умови, на кінець 30-х років воно зросло чисельно і значно розбудувало свою структуру. В Галичині, зокрема, існувало 83 філії і 3 214 читалень “Просвіти”. У читальнях працювали 2 230 гуртків, 1 318 хорів, 156 оркестрів, 673 самоосвітні гуртки, 273 жіночі секції, понад тисяча гуртків молоді “Просвіти”. Спільними зусиллями вони щорічно влаштовували понад 20 тис. різних виступів-концертів, вистав, національних свят⁴⁰. На червень 1939 р. товариство нараховувало в своїх лавах 360 тис. членів, що складало приблизно 15 відсотків усього дорослого українського населення Західної України. Бібліотеки товариства нараховували 700 тис. книжок⁴¹.

Активну участь у діяльності товариства брали представники інтелігенції: І. Брик, Ю. Дзерович, Д. Корінець, В. Кубійович, І. Крип'якевич, В. Левицький, К. Левицький, Б. Лепкий, Ю. Мудрак, В. Мудрий, В. Пачовський, В. Сімович, І. Труш, М. Возняк та багато інших.

Важливою подією громадського життя стало посилення жіночого руху. Маючи на меті виховання національно свідомої, культурно розвиненої, прогресивної в соціальному та економічному відношенні жінки, заснований у 1920 р. Союз українок через 10 років уже об'єднував 45 тис. членів. Під керівництвом депутата сейму Мілени Рудницької він здійснював широку благодійну, освітню та культурну діяльність, а також мав налагоджені контакти з міжнародними феміністичними організаціями⁴².

Помітну роль відігравали різні професійні товариства, організовані за національною ознакою: Союз українських адвокатів, Союз українських техніків, Союз українських лікарів, Товариство українських вчителів середніх шкіл⁴³.

У 1930 р. у Львові утворився Союз українських митців, що проіснував недовго, а на його місці постала Асоціація незалежних українських митців (АНУМ), куди, крім керівників П. Ковжуна, М. Осінчука, Я. Музики, увійшли М. Бутович, С. Гординський, М. Глушенко, М. Андрієнко, Л. Гец, Р. Сельський, Ф. Ємець, М. Дольницька, М. Драган, В. Січинський. АНУМ влаштувала щорічні колективні та індивідуальні виставки, об'єднуючи більшість українських живописців, графіків, скульпторів не лише Західної України, а й закордоння⁴⁴.

Ні на мить не згасало літературне життя. Різні за своїми світоглядними переконаннями, ідейними орієнтирами, західноукраїнські письменники розробляли широку палітру тем – соціальних, психологічних, інтимних, загальнолюдських, намагаючись компенсувати ті втрати духовного розмаїття, що спостерігалися в Радянській Україні. Не всі, природно, залишили помітний слід у літературі, але кожна група, кожен митець прагнули сказати своє слово⁴⁵. Вони пропагували рідну мову і культуру, сприяли пробудженню національної свідомості українського населення.

Серед поетів виділялися Роман Купчинський, Олесь Бабій, Юра Шкрумеляк, Микола Матвій-Мельник, з молодшого покоління – Богдан Кравців, Богдан-Ігор Антонич, Святослав Гординський. Серед прозаїків Західної України і емігрантів у 30-х роках вирізнялися Василь Сафронів – Левицький, Галина Журба, Ірина Вільде, Наталена Королева.

Для тогочасного літературного процесу була характерною значна політизація. Письменники поділилися на три основні групи. Прихильники націоналістичного напрямку згуртувалися навколо журналу “Вістник”. До них належали прозаїки Улас Самчук, Олесь Бабій, Юрій Клен, поети Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга. До групи “пролетарських” письменників, що орієнтувалися на Радянський Союз, входили Василь Бобринський, Олександр Гаврилюк, Ярослав Галан, Петро Козланюк, Ярослав Кондра, Кузьма Пелехатий, Степан Тудор.

Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації, до якого належали Петро Карманський, Юра Шкрумеляк, Богдан-Ігор Антонич, Осип Турянський, Ірина Вільде, Богдан Лепкий, Наталена Королева, Андрій Чайковський, Катря Гриневичева та ін.⁴⁶.

Без доступу до оперного театру і симфонічного оркестру працювали львівські композитори: С. Людкевич, В. Барвінський, Н. Нижанківський, А. Рудницький, М. Колесса, Б. Кудрик, С. Туркевич-Лукиjanович, Р. Сімович.

У Львові також працювали польські та єврейські музиканти – виконавці, композитори і музи кологи: Адам Солтис, Адольф Хибінський, Леопольд Мюнцер, Юзеф Кофлер. Існували дві польські консерваторії, філармонія, Великий театр, який часто ставив опери.

Багатобарвним і різноманітним було журналістське життя. Станом на 1936 р. у Польщі видавалося близько 175 українських газет, журналів, збірників тощо, в тому

числі у Львові – понад половину, на Волині – 14 (у Луцьку – 9, Рівному – 2, Крем'янці – один, Дубному – один); у галицьких містах поза Львовом налічувалося 38 видань, з яких в Коломиї – 10, у Станіславі – 7, в Перемишлі та Стрию – по три, у Дрогобичі – 2, в інших 13 містах – по одному⁴⁷.

Чи не єдиною сферою суспільного життя, де замість типового для того часу політичного протистояння помітним виявлялося прагнення до співпраці, була літературна періодика. Обміну літературними вартостями між українськими й польськими митцями сприяли численні дискусії, огляди літературного життя, рецензії, перекладацька діяльність. Відомі були й випадки співпраці українських діячів із польською пресою⁴⁸.

Отже, у міжвоєнний період інтелігенція Західної України була багатонаціональною і порівняно не чисельною. Національний склад інтелігенції краю визначали в основному представники трьох національностей – українці, поляки і євреї. Українська інтелігенція становила близько 1 % усього західноукраїнського населення, що працювало і гуртувалося навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка, українських гімназій та редакцій газет і журналів, розгалуженої мережі читалень “Просвіти” і кооперативів. Польські інтелектуальні сили чисельно переважали українські і охоплювали майже всю державну службу краю, практично всі вищі школи, десятки наукових товариств, сотні кооперативів. Характерною особливістю єврейської інтелігенції була наявність у її складі значної кількості правників і лікарів.

Соціальне обличчя інтелігенції виглядало досить однорідним: більшість її представників складала вихідці з буржуазних і дрібнобуржуазних верств міста і села.

Західноукраїнська інтелігенція була неоднорідною за світоглядними позиціями. Політичне і культурне життя в краї репрезентувалося великою кількістю політичних партій, релігійних товариств, літературних, просвітницьких, мистецьких організацій. Українська інтелігенція перебувала у нерівноправному становищі, значна її частина виявлялася безробітною або жила з тимчасового заробітку, що спричиняло невдоволення польською владою і сприяло поширенню національно-визвольних ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Зашкільняк Л. Історія Польщі / Зашкільняк Л., Крикун М. – Львів, 2002. – С. 493.

² Макарчук С. Этнонациональное развитие и национальные отношения на Западнoукраинских землях в период империализма / Макарчук С. – Львов, 1983. – С. 151.

³ Субтельний О. Україна : історія / Субтельний О. – Київ, 1991. – С. 375.

⁴ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 515.

⁵ Державний архів Львівської області (далі –ДАЛО). – Ф. Р-163. – Оп.1. – Спр. 140. – Арк. 1–3.

⁶ Там само. – Ф. 26. – Оп. 14. – Спр. 2422. – Арк. 78.

⁷ Там само. – Ф. Р-163. – Оп. 2. – Спр. 78. – Арк. 26–31.

⁸ Меламед В. Єврейська громада Львова у міжвоєнний період (1918–1939). Етнополітичний і соціальний контекст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Меламед В. – Львів, 1995. – С. 17–18.

⁹ Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1.1939 р. – Мюнхен–Париж, 1952-1956. – Т. 1–2. – С. 112.

¹⁰ ДАЛО. – Ф. 11. – Оп. 29. – Спр. 5591. – Арк. 3.

¹¹ Рідна школа. – 1938. – № 19. – С. 193.

¹² Там само. – С. 45.

¹³ Храпливий Є. Сорок літ праці краєвого господарського товариства “Сільський господар”. – Львів, 1939. – С. 38.

¹⁴ Кооперативна республіка (Львів). – 1939. – № 6. – С. 166; Там само. – № 4. – С. 119.

¹⁵ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 513–516.

- ¹⁶ Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. – С. 43–44.
- ¹⁷ Грицак Я. Наукове товариство ім. Т. Шевченка / Грицак Я. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 254.
- ¹⁸ Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939 рр.) / Цибко О. – Львів, 1963. – С. 42.
- ¹⁹ ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 2. – Спр. 77. – Арк. 15.
- ²⁰ Вільна Україна. – 1940. – 14 січня.
- ²¹ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 513–516.
- ²² Державний архів Волинської області. – Ф. 46. – Оп. 2. – Спр. 202. – Арк. 3.
- ²³ Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти радянзації / Ковалюк В. // Український історичний журнал. – 1993. – № 2. – С. 10.
- ²⁴ Світильник істини. Джерела до історії української католицької Богословської академії у Львові. – Торонто–Чикаго, 1983. – Ч. III. – С. 335.
- ²⁵ Суханова З. Андрей Шептицький: реалії хресного шляху / Суханова З., Сулима-Матляшенко Н. // Дзвін. – 1991. – № 1. – С. 78.
- ²⁶ Історія релігій в Україні: тези повідомлень IV круглого столу. – Київ–Львів, 1994. – С. 20–22; 174–176.
- ²⁷ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 513.
- ²⁸ Макарчук С. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / Макарчук С., Макарчук В. // Львів. Історичні нариси. Львів, 1996. – С. 403–404.
- ²⁹ Меламед В. Евреи во Львове. XIII – первая половина XX века / Меламед В. – Львов, 1994. – С. 22.
- ³⁰ Рожик М. Українське національно-демократичне об'єднання / Рожик М. // Республіканець. – 1993. – № 6. – С. 17.
- ³¹ Макарчук С. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / Макарчук С., Макарчук В. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 393.
- ³² Макух І. На народній службі. – Детройт, 1958. – С. 432, 448.
- ³³ Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) / Райківський І. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 46.
- ³⁴ Статут товариства Український католицький союз у Львові. – Львів, 1937. – С. 6; Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 1 “а”. – Спр. 2793. – Арк. 138.
- ³⁵ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки / Лисяк-Рудницький І. // Записки НТШ. Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 53.
- ³⁶ Давидюк Р. Історія виникнення і діяльності Волинського українського об'єднання (1931–1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / Давидюк Р. – Львів, 1998. – С. 11, 16.
- ³⁷ Субтельний О. Україна : історія. – Київ, 1991. – С. 385.
- ³⁸ Панчук М. Західноукраїнські землі в 20–30-і роки / Панчук М. // Історія України: курс лекцій: у 2-х книгах. Кн. 2. – К., 1992. – С. 296.
- ³⁹ Сливка Ю. Комуністична партія Західної України / Сливка Ю. // Довідник з історії України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 68–69.
- ⁴⁰ На сторожі Духа народу // Рідна земля. – 1941. – 7 грудня.
- ⁴¹ Нарис історії “Просвіти”. – Львів, 1993. – С. 62.
- ⁴² Ukraïncy // Uragawy narodowojsiowe. – 1937. – №4–5. – С. 438–439.
- ⁴³ Там само. – 1935. – №1–2. – С. 64–65; 1938. – №1–2. – С. 107–109.
- ⁴⁴ Ріпко О. Мистецьке життя Львова 1920–1930-х років: спроба реконструкції / Ріпко О. // Жовтень. 1989. – № 4. – С. 69.
- ⁴⁵ Ільницький М. Західноукраїнська емігрантська поезія 20–30-х років / Ільницький М. – К., 1992. – С. 15.
- ⁴⁶ Історія Львова. – Львів, 1996. – С. 276–277.
- ⁴⁷ Макарчук С. Джерелознавство історії України / Макарчук С. – Львів, 2008. – С. 295–296.
- ⁴⁸ Історія Львова: у трьох томах. – Львів, 2007. – Т. 3. – С. 102.

Кучерепа М. М.

Степанюк С. М.

УКРАЇНСЬКИЙ АМАТОРСЬКИЙ І ПРОФЕСІЙНИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ (1921–1939 рр.)

На основі комплексного аналізу архівних документів, матеріалів преси, спогадів, а також наукових розробок висвітлено українське театральне життя у Волинському воєводстві у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) як своєрідне, невід’ємне і значуще у театральному процесі явище сценічного мистецтва.

Ключові слова: аматорські театральні колективи, вистава, Волинське українське театральне товариство, Волинський український театр, культура, репертуар, театральне життя, товариство “Просвіта”, український аматорський театральний рух.

Kucherepa M. M.

Stepaniuk S. M.

UKRAINIAN PROFESSIONAL AND AMATEUR THEATRE MOVEMENT IN VOLYN (1921-1939 BIENNIUM)

The article is based on comprehensive analysis of archival documents, press materials, memoirs, and scientific research highlights the Ukrainian theater life in Volyn voivodeship in the interwar period (1921-1939 years) as the original, essential and significant in the theatre process of phenomenon performing arts.

Key words: Amateur theater groups, performance, Volyn Ukrainian theater company, Volyn Ukrainian theater, culture, repertoire, theatrical life, society is „Prosvita”, Ukrainian amateur theatrical movement.

Творення, збереження і розвиток культури є складовою історичного процесу. І сьогодні, коли Україна розвивається шляхом незалежності, визначення напрямів розвитку культури, її пріоритетів є важливим завданням. Його успішне розв’язання можливе лише на основі вивчення та критичної оцінки набутого досвіду. У зв’язку з цим особливо актуальними є проблеми філософського, історичного, мистецтвознавчого осягнення художньо-культурної сфери життя суспільства як у далекому минулому, так і в новітні часи.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі об’єктивного, комплексного аналізу архівних документів, матеріалів преси, спогадів, а також наукових розробок комплексно дослідити український аматорський і професійний театральний рух у Волинському воєводстві у міжвоєнний період (1921–1939 рр.).

Незважаючи на наявність значної кількості праць, в яких театр виступає предметом наукових студій, в історіографії відсутнє комплексне дослідження, присвячене вивченню театрального життя на Волині у 1921–1939 рр. У наукових розвідках з історії вітчизняної

культури театральне життя краю міжвоєнного періоду представлено недостатньо. Про цей період театральної творчості митців та створені ними театри існують лише поодинокі згадки.¹ Оцінки, які давались стану театрального життя на Волині у 1921–1939 рр., здебільшого спотворювали його сутність. Розгляд окремих епізодів з історії театральних труп у роботах, присвячених культурному життю, не дозволяють отримати уявлення про загальний театральний доробок. До того ж, наукові розвідки в галузі історії театру відомі лише вузькому колу фахівців. Теоретичний та історичний аспекти театральної мистецької спадщини Волині не відображено в повному обсязі в жодному з наявних досліджень.

Період 1921–1939 рр. є надзвичайно складним і суперечливим у розвитку культури українських земель. На культурно-мистецькі процеси Волині величезний вплив справили суспільно-політичний фактор. Польська влада, реалізуючи свою внутрішню політику, робила все можливе, щоб відмежувати Волинь від політичних і культурних впливів Східної Галичини. Однак, незважаючи на цілеспрямовану й системну дискримінаційну політику польських урядовців щодо українців, на Волині поступово розпочали діяльність українські аматорські, а пізніше й професійні театральні колективи. Їхні організаційні й пропагандистські зусилля певною мірою стимулювали піднесення рівня національної свідомості, а разом з тим, і поширення української державницької ідеології серед українського населення міжвоєнної Волині. У міжвоєнний період театр на Волині без перебільшення був епіцентром її культурно-мистецького життя. Окрім цього, діяльність українських театральних труп стала містком для зближення українців Волині та Галичини, які впродовж тривалого часу перебували під владою різних держав.

Незважаючи на цензурні та інші адміністративні утиски, на Волині розвивалось театральне мистецтво представників різних національних груп: українське, польське, єврейське, російське та ін. Водночас зазначимо, що театри й актори постійно перебували в полі зору польської поліції. Влада, зауваживши вплив театру на масову свідомість, намагалась використати його як засіб пропаганди польської культури та виховання толерантності серед громадян непольської національності, насамперед українців, що переважали у Волинському воєводстві. Для реалізації цієї мети створювались різні товариства підтримки театру.

Значний внесок у культурно-мистецькому житті Волині належав аматорам театрального руху, який плекався товариствами „Просвіта”. При центральних осередках в Луцьку, Рівному, Кременці та інших містах театральна справа переважно проводилась музично-драматичними секціями товариства, які насправді були аматорськими театральними гуртками, участь в яких була престижною.

Найпродуктивнішим театральним роком для Луцької „Просвіти” став 1923, протягом якого відбулося 37 вистав у приміщенні „Просвіти” та театрі Кронштайна. Починаючи з 1924 року, як свідчив відомий громадський і політичний діяч Волині Іван Власовський, праця музично-драматичної секції виявилася вже не такою продуктивною.² Новій активізації українського аматорського театрального руху сприяло створення 31 січня 1927 р. при Луцькій повітовій „Просвіті” „Товариства українських артистів”, до складу якого увійшло 26 осіб. Очолили його голова Віктор Старощук-Дольний, радник Олекса Бахів. У 1927 р. товариство поставило такі вистави: „Наталка Полтавка”, „Сватання на Гончарівці”, „Каїн і Абель”, „Майська ніч”, „Жидівка вихрестка”, з якими виступало у Луцьку, Рівному, Ківерцях.³ У червні 1929 р. при Луцькій повітовій „Просвіті” було організовано молодіжний драматичний гурток, який очолив Дмитро Степняк. Адміністратором став Іван Кондратів, а скарбником – Борис Бахів.⁴ Луцька „Просвіта” відіграла велику роль у розвитку українського театру на селі. У 1928 р. її 117-ма філіями було поставлено 238 вистав.⁵

Широку діяльність розгорнув у 1928–1937 рр. аматорський театральний гурток при Кременецькій „Просвіті”. На засіданні ради повітового товариства „Просвіта” у м. Кременці 29 березня 1928 р. було затверджено „Правельник для нормальної праці в аматорському

гуртку при товаристві „Просвіта”.⁶ Від інших просвітянських гуртків кременецький дещо відрізнявся репертуаром, який складався не лише з українських п'єс (наприклад, „Зимовий вечір” М. Старицького⁷), а й із світової класики. Так, у 1928 р. з нагоди 50-літнього ювілею керівника Г. Березовського ювіляр поставив в Кременці одну з найкращих реалістичних драм Генріка Ібсена „Примари”,⁸ яку на Заході тривалий час забороняла цензура.

При рівненській „Просвіті” діяли курси режисерів під керівництвом П. Зінченка. Випускники цих курсів керували драматичними гуртками в багатьох селах та містечках повіту. В жовтні 1927 р. режисовані випускниками цих курсів аматорські вистави відбулись у Симонові, Гудорові та Гощі.⁹

Активно діяла організована у 1925 р. музично-драматична секція дубенської „Просвіти”. При острозькій „Просвіті” працював артистично-співочий гурток під керівництвом М. Шугаєвського, що налічував аж 50 членів. Гурток був добре забезпечений матеріально – за гроші, виручені з численних вистав в Острозі та повіті, аматори закупили професійні декорації та костюми. Тут також було організовано курси національних танців, лекції з теорії та практики театрального мистецтва. Однак згодом місцева влада заборонила вистави острозьких акторів, мотивуючи своє рішення розташуванням театру у прикордонній смузі.¹⁰

Із 1928 р. починається поступова ліквідація волинських „Просвіт”. У плани нового воєводи Г. Юзевського входило витіснення мережі українських організацій, пов'язаної зі Львовом, заміни їх на нові під назвою „Просвітянські хати”, які перебували під впливом пропольської партії – Волинського українського об'єднання (ВУО). І хоча мережа „Просвітянських хат” так і не розрослась до рівня „Просвіт”, деякі з них могли похизуватися значними досягненнями.

Формально діяльність „Просвітянських хат”, згідно з Статутом, концентрувалась навколо освітніх проблем, у них, на відміну від „Просвіт”, не було музично-драматичних секцій. Опікуватись музичною і драматичною культурою українців було покликане Волинське українське театральне товариство (ВУТТ), що виникло 3 січня 1932 р. в Луцьку.¹¹ ВУТТ мало на меті підтримку українського мистецтва на Волині в широкому значенні слова, в т. ч. організацію аматорських гуртків, різноманітних концертів, режисерських курсів, створення декоративно-прикладної секції та ін.¹² Однак у перші роки діяльності праця товариства обмежилась підтримкою Волинського українського театру та іноді влаштуванням концертів чи звітів в Луцьку. Тому аматорські драматичні гуртки у селах та містах за давньою звичкою почали ототожнювати себе із „Просвітянськими хатами” і називалися „аматорськими гуртками ВУО”. Особливо активним виявився очолюваний членом ВУТТ, сенатором Інокентієм Гловацьким та підтримуваний „Просвітянськими хатами ВУО” аматорський театральний рух на Здолбунівщині, де неодноразово проводились „Конкурси аматорських гуртків ВУО”.¹³ Процес організаційного підпорядкування існуючих у Волинському воєводстві аматорів драматичного мистецтва розпочався лише в 1937 р., коли управа ВУТТ розпочала реєстрацію театральних гуртків.¹⁴

Помітним внеском у культурному житті Волині характеризувалася єдина українська професійна трупа Волинського українського театру (ВУТ), який пройшов складний і тернистий шлях. Історія ВУТ розпочинається у 1928 р. і пов'язана з іменами відомого актора, режисера Миколи Певного та волинського воєводи Генрика Юзевського.

Ідея організації постійного професійного українського театру на Волині давно визрівала в середовищі інтелігенції та інших верст населення. Проте до 1928 р. вона не могла бути реалізованою з декількох причин. Як відомо, для функціонування професійного театру необхідні досвідчені актори, фахові організатори, значні кошти, безумовно, підтримка влади та ін. Проблема з акторами можна було вирішити. Гірша ситуація складалася з коштами, досвідченими театральними менеджерами, та й до 1926 р. влада не була зацікавленою в появі на Волині української професійної театральної трупи.

Ситуація змінилася після приходу до влади у 1926 р. Ю. Пілсудського, який оголосив зміну курсу щодо національних меншин, в тому числі українців. Він вважав, що курс Москви на українізацію і розвиток української культури в Радянській Україні деякою мірою було спрямовано проти Польщі. „Пілсудчики” прагнули зробити привабливими державні інституції для різних національно-етнічних груп. А тому Рада Міністрів Польщі на своєму засіданні 16 серпня 1926 р. переглянула засади політики щодо національних меншин. Її метою мало стати включення українців до польського державного устрою.¹⁵

Нові директиви для воєвод, розроблені українофілом Тадеушем Голувком наприкінці 1926 р., зобов'язували зберігати правову і фактичну рівноправність українців з метою „пробудження українського національного руху в Радянській Україні у напрямку західноєвропейської культури і цивілізації”.¹⁶

У 1928 р. волинським воєводою, як уже зазначалося, був призначений Г. Юзевський. Розроблена ним і підтримана урядом волинська програма була спрямована на встановлення в краї українсько-польської співпраці. Серед багатьох інших заходів програма передбачала дозований розвиток української культури. Г. Юзевський, який виховувався в колі польських інтелектуалів, прихильників та шанувальників української культури, вважав, що поступки у культурній сфері можуть зменшити політичну напруженість у польсько-українських відносинах не лише у воєводстві, а й усій державі.

Політика волинського воєводи щодо українців була досить новаторською. Він розумів, що народжується нова модерна українська нація. Воєвода підтримував українську народну культуру, що, як сподівався, набуде подальшого розвитку внаслідок підтримуваної державою модернізації.¹⁷ В громадських будинках він вивішував, поруч із портретами Ю. Пілсудського, портрети С. Петлюри, відзначав українські свята і співав українські народні пісні. Під час полювання і офіційних прийомів розмовляв українською. Нею відповідав на написані українською мовою листи громадян і місцевих урядовців.¹⁸ Г. Юзевський став хресним батьком української політичної партії – Волинського українського об'єднання – і добивався, щоб з її рядів були обрані до парламенту лояльні українські антикомуністи.¹⁹ Г. Юзевський дуже велике значення надавав театру. Ще до політики, він захопився сценографією. Наприклад, він дуже пишався своїми сценічними ескізами Гамлета.

Іншою особою, причетною до створення Волинського українського театру в Луцьку, став Микола Певний – брат відомого на Волині політичного діяча, організатора і керівника Волинського українського об'єднання Петра Певного.

Народився він 22 січня 1988 р. в м. Полтава. Середню освіту здобув у м. Єлисаветграді на Херсонщині. Був студентом варшавської політехніки, звідки його призвали на фронт у званні прапорщика. На фронті пробув аж до більшовицького перевороту, який застав Певного в Москві, де він лікував поранену руку.

Театральну освіту отримав на драматичних курсах Райгофа в Петрограді. До війни працював у різних колективах. На початку 1918 р. вступив до Московського художнього театру, але в кінці цього ж року переїхав до Києва, де почав працювати в Державному європейському українському театрі. Після вторгнення більшовиків вступив до Української армії, з якою, у складі Третьої дивізії, опинився в таборі інтернованих у Калущі. Там керував театром, що складався частково з офіцерів-артистів, частково з аматорів. У кінці 1921 р. за згодою української та польської комендатур табору, на запрошення видатного українського актора М. Садовського, виїхав до Чехословаччини і став актором театру товариства „Просвіта” в Ужгороді. Протягом 1925–1927 рр. був його директором.

Восени 1927 р. переїхав до Варшави, де почав працювати в редакції часопису „Українська Нива”. В кінці 1928 р. редакція цього часопису переїхала до м. Луцька. Микола Певний залишив роботу в редакції і взявся за організацію Волинського українського

театру.²⁰ Завдання у нього було не з легких, адже формування нового театру вимагало часу, а його бракувало. Але директор охоче взявся за справу.

Зібравши місцевих аматорів сцени, він уже 18 листопада 1928 р. на святі 10-річного ювілею луцької повітової „Просвіти” поставив третій акт історичної п’єси Л. Старицької „Гетьман Дорошенко”.²¹ Цей день можна вважати днем заснування Волинського українського театру.

Вистави цієї невеликої трупи українська громадськість Луцька зустріла надзвичайно тепло.²² Після перших кроків Українського театру в Луцьку його діяльність поширилася і на провінцію, перед ним відкрилися великі перспективи культурної роботи серед мешканців волинського краю.

Театр здобув підтримку також з боку воєводи Генрика Юзевського і органів місцевого самоврядування, що надавали певні субсидії для утримання драматичного гуртка, а пізніше і ВУТ. Це були невеликі суми, але вони дали можливість запросити досвідчених артистів, отримати необхідний реквізит, костюми тощо. Активність М. Певного зрештою призвела до перетворення аматорського драматичного гуртка на постійний професійний Волинський український театр (ВУТ).

ВУТ був мандрівним театром. Він не мав власного приміщення. Становище змінилося із заснуванням у Луцьку клубу „Рідна хата”, в приміщенні якого можна було не тільки ставити театральні вистави, а й їх готувати. Хоч трупа базувалася у Луцьку – офіційному центрі Волинського воєводства, – проте виступати тут вона могла щонайбільше два місяці на рік.

Кожна поставлена вистава перетворювалася на свято української культури. Глибока режисура, вдумлива й інтелігентна гра акторів, гарно підібрані костюми, багаті декорації, відповідний грим, розуміння духу п’єси – все це надавало постановкам характеру правдивого мистецтва.²³

Значну допомогу митці отримували від Волинського українського театального товариства (ВУТТ). Це товариство об’єднало не байдужих до рідного театру представників української інтелігенції Волині: редактора газети „Українська Нива” Теодора Ловецького, сенатора Миколу Маслова, композитора Михайла Тележинського, посла до сейму Петра Певного та ін. Спочатку товариство обмежилось матеріальною підтримкою українського театру. Йому вдалося отримати субвенції від Міністерства релігійних віросповідань та народної освіти та воєводського відділу самоврядування.²⁴ За період із 22 грудня 1931 р. до 31 грудня 1932 р. товариство виділило М. Певному на утримання театру 17 564 злотих 50 грошів, а бюджет театру за цей час згідно зі звітом за 1932 р. становив 24 934 злотих 57 грошів. Решту суми склали прибутки від вистав.²⁵ Зважаючи на те, що Волинський український театр мав досвідчених акторів, вправного і фахового директора, який добре орієнтувався в організаційних, технічних і мистецьких справах, управа товариства доручила розпорядження всіма отриманими на театральну справу субвенціями директоріві М. Певному.²⁶

Найбільш дискусійною в діяльності ВУТ виявилася справа вибору репертуару. М. Певний обстоював ту позицію, що мешканці Волині не зрозуміють європейського класичного чи тим більше модерного репертуару. Це пояснювалось тим, що українці краю здебільшого були неписьменними. Тому в основу репертуару М. Певний поклав побутові п’єси корифеїв українського театру М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, історичні п’єси і т. п. У цьому директора гаряче підтримала управа Театрального товариства. Так, голова ВУТТ М. Маслов у 1932 р. стверджував: „Ідеологія М. Певного є близькою нам”,²⁷ а О. Ковалевський у своїй статті, присвяченій 5-річному ювілею ВУТ, висловив такі аргументи на захист ВУТ: „Часто-густо можна чути нарікання на побутовий характер нашого театру. Це велике непорозуміння, бо власне „побутовщина” і є силою нашого театру, тією силою, що відрізняє його від театрів інших народів (...). „Побутовщину” нелегко репродукувати, бо нелегко зрозуміти її глибокий

зміст, як джерела культури, як скарбниці народнього духа й генія. Український театр і „побутовщина” – це символи національного духа”.²⁸ Втіленням цих ідей стали такі постановки, як „Циганка Аза” М. Старицького,²⁹ „Сорочинський ярмарок” за М. Гоголем, „Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, „Наталка Полтавка” І. Котляревського, „Пошились у дурні” М. Кропивницького,³⁰ „Вельможна пані Кочубеїха” С. Черкасенка,³¹ опера М. Аркаса „Катерина” (за Шевченком).³²

З іншого боку, такий підхід піддавався критиці і в пресі, і у листуванні із членами ВУТТ. Критиків М. Певного щодо вибору репертуару не бракувало. Так, театральний діяч Авенір Коломієць, пропонуючи управі ВУТТ свої послуги в якості нового директора театру, писав: „Я взагалі дивився й дивлюся скептично на твердження, що театр М. Певного робив і робить якусь роботу (...) Театр є чужий Волині і своїм репертуаром і своїм стилем і навіть особою свого директора”.³³ У свою чергу, анонімний дописувач „Волинського слова” присвятив у 1937 р. цілу статтю оцінці вибору драматичного матеріалу українськими театрами. Пропонуємо уривок із неї: „Передовсім характеристичною для наших сцен у минулому році є така сама, як і давніше, ізольованість їх від заінтересовань тематичного й формально-мистецького характеру, якими живуть передові європейські театри. Бачимо лише де-не-де в наших театрах несміливі спроби показати глядачам нову драматичну творчість, спроби – ніде правди діти – з багатьох причин, про які мова нижче, не завжди вдалі. Пробираючись через праліси нашого одноманітного репертуару, мимохідь піддаємось враженню, що маємо справу не з живою нацією, а з якимось останніми могіканами, що, конаючи, шукають потіхи в огляданні того, що минуло й чого вже ніколи не буде”.³⁴

Варто відзначити, що не завжди така критика була справедливою. В репертуарі ВУТ із кожним роком з’являлось усе більше сучасних зарубіжних та українських п’єс, як наприклад „Дурень” Л. Фульдта,³⁵ „Темна пляма” М. Кадельбурга.³⁶ Уже у 1933 р. ВУТ поставив „Гріх” В. Винниченка.³⁷ Окрім того, театральне товариство збиралось подбати про драматичні твори з волинського життя, організувавши конкурс на кращі п’єси.³⁸

Волинський український театр не оминав увагою важливі дати в історії української культури. Так, у кінці листопада 1938 р. минуло 100 років від дати смерті І. Котляревського. З цієї нагоди ВУТ поставив 6 грудня 1938 р. „Наталку Полтавку”,³⁹ а 8 лютого 1939 р. з нагоди 35-ої річниці смерті М. Старицького – „Марюсю Богуславку”.⁴⁰ З нагоди Шевченківських свят у різні роки ставили „Катерину”,⁴¹ сценічні адаптації М. Певного „Гамалії” і „Невольника”,⁴² перший акт з драми „Назар Стодоля”.⁴³ Окрім того, незважаючи на складні умови переїздів, театр завжди повертався до Луцька, щоб взяти участь у Шевченківських академіях, які щороку організовували українські артисти та музиканти Луцька. Так, наприклад, 22 березня 1936 р. в урочистій академії з нагоди 75-ої річниці смерті Т. Шевченка М. Певний продекламував уривок з поеми „Гайдамаки”, а хор Волинського українського театру разом з просвітянськими хорами під диригуванням О. Колесниченка виконав твори „Прометей”, „Б’ють пороги” та „Заповіт”.⁴⁴

Трупа Волинського українського театру була, як на тодішні часи, великою. У 1936 році вона складалась, разом з 4-ма музикантами і технічним персоналом, із 32-х осіб.⁴⁵ Це було необхідним, адже український побутовий репертуар вимагав задіяності багатьох артистів. За весь час існування театру найбільше відзначились такі актори, як подружжя М. і Н. Певних, П. Зботанів, Г. Крих, П. Куліш, М. Лісовикова, О. Неделко, Ю. Шафарчук та ін. Театральний оглядач „Української Ниви” серед найвдалиших образів, створених акторами ВУТ, називав такі, як Мартин Боруля (М. Певний), козак Кабиця з „Чорномоців” та хорунжий з „Вія” (Ю. Шафарчук), возний з „Наталки Полтавки” (О. Неделко), сотник з „Чорноморців” (Г. Крих), Хівря з „Сорочинського ярмарку” (М. Лісовикова) і т. д.⁴⁶

Окремо варто згадати про акторське подружжя Миколи та Ніни Певних. Їх без перебільшення можна назвати справжніми перлинами в колективі ВУТ. М. Певний був найдосвідченішим серед усіх акторів ВУТ. Однак через директорські та режисерські

обов'язки він не зміг у волинському театрі реалізуватись як актор настільки повно, наскільки це вдалося дружині, серед доробку якої були ролі Циганки Ази, Жидівки з „Вія”, Цвіркунихи, матері з „Катерини”, Мірандоліни та ін.⁴⁷

Волинський український театр під орудою М. Певного щороку розпочинав театральний сезон 1 жовтня. До кожного сезону актори готували новий репертуар у приміщенні „Рідної хати” в Луцьку. Тут же відбувались прем'єри, звіди театр вирушав на короткий об'їзд місцевостей котрогось із ближніх повітів. Потім знову повертався до Луцька для чергових прем'єр. Зазвичай щорічно у січні-лютому ВУТ виїздив у великі мандрівки містами та селами Волинського воєводства, що тривали аж до кінця червня.

Маршрут подорожей Волинського українського театру під час великих гастролей не був стабільним. На карту переміщень театру впливали політичні настрої в окремих повітах, погодні умови, наявність транспортних засобів та ін. Так, у 1933 р. ВУТ побував у одинадцяти повітах воєводства, а в наступному 1934 р. – лише п'яти.⁴⁸ Під час подорожі 24 грудня 1936 р. – 28 червня 1937 р. Волинський український театр відвідав 23 населених пункти у 6 повітах, де дав 133 вистави, які відвідали 27 266 глядачів. Середня відвідуваність становила 205 глядачів. Квитки на вистави ВУТ коштували від 50 грошів до 1,5 злотого.⁴⁹ Це було відносно небагато, адже, наприклад, ціна квитків до Польського театру на Волині сягала 5 зл. 50 гр.⁵⁰

Слід відзначити, що праця актора ВУТ була неймовірно тяжким випробуванням. Платні акторів цього театру директор М. Певний охрестив „старцівськими”, адже найвища з них становила 120 зл.⁵¹ при мінімумі, встановленому Спілкою артистів польських сцен у 200 зл.⁵²

Театрові доводилося возити з собою все необхідне для вистав, навіть 1800 примірників декорацій. Вистави відбувалися часто в цілком не пристосованих до цього приміщеннях: у школах (Торчин, Межиріччя), недобудованому млині (Млинів), гмінах (Колки), корчмах або просто в клунях. Кореспондент „Української Ниви” так описував одну з вистав: “В Степані шопа мала три перегородки. З двох переділів зробили салю і сцену, розібравши стіну, а в третьому стояли гмінні брички та двоє чудових жеребців, які, до речі, під час вистави поводитись чемно, навіть ні разу не заіржали. Для гардеробної симпатичний степанський в'їт дав нам кімнату в гміні, звідки одягнені й загримовані артисти переходили вулицею до театру, себто до шопа”.⁵³

Під час гастролей акторам доводилось в кращому випадку жити у брудних готелях, голодувати, не отримуючи платні по декілька місяців.⁵⁴ Переїзди ВУТ відбувалися всіма можливими засобами: залізницею, автомобілями, а найбільше підводами. Їхати 20, 30, або й 40 км для трупи ВУТ було звичайним явищем. Театральний „ескорт” в таких випадках складався з 12-ти фурманок, на чотирьох з яких везли театральне майно вагою більше двох з половиною тонн. Все майно перевозилось у спеціальних скринях, вкрите брезентами, та все ж, коли таку валку захоплював дощ, артистам та дирекції доводилось перехвилюватися за декорації, костюми, фісгармонію й т. ін.⁵⁵

Майже всі події, пов'язані з Волинським українським театром, висвітлювались в українських газетах – спершу „Українській Ниві”, а з 1937 р. – „Волинському Слові”. Відбувалося так завдяки неабиякому зацікавленню театральними справами таких активних громадських діячів, як Т. Ловецький, М. Тележинський та О. Ковалевський. Саме їх перу належить багато цікавих рецензій на вистави ВУТ. Теодор Ловецький – редактор „Української ниви” та секретар Волинського українського театального товариства – часто користувався псевдонімом Тло. Він є автором рецензій на вистави „Сорочинський ярмарок”, „Пошились у дурні”, „Вій”, „Дурень”, „Гріх” та ін.⁵⁶ Завдяки глибоким знанням автора в галузі українського та світового драматичного мистецтва та неабиякому досвіду глядача, що на власні очі бачив чимало спектаклів визнаних драматичних колективів, рецензії Т. Ловецького є важливим джерелом для дослідників ВУТ. Вони містять об'єктивну оцінку творчого рівня цього колективу, де автор в одних відгуках

критикує гру окремих акторів, постановку, а в інших – ставить ВУТ на один рівень із найкращими українськими театрами, як, наприклад, „Молодий театр” Леся Курбаса в Києві.⁵⁷ Досить цікавими були його лекції про події театрального життя Польщі. Так, наприклад, 29 січня 1933 р. в українському клубі „Рідна хата” він виголосив реферат „Криза театру”, після чого виникла жвава дискусія, у якій взяли участь присутні слухачі.⁵⁸

Відомий на Волині політичний діяч, співзасновник, а із 1933 р. Генеральний секретар Волинського українського об’єднання, композитор, „лідер музичного життя регіону”⁵⁹ писав відгуки на оперні постановки ВУТ. В його авторстві вони стали мистецтвознавчими статтями, адже містять докладний аналіз лібрето, музичних особливостей опери, а вже потім – постановки волинського театру.⁶⁰

Редактор „Волинського Слова”, успішний кооператор і одночасно публіцист, а в минулому – міністр рільництва УНР, Олександр Ковалевський рецензував вистави Волинського українського театру у другій половині 1930-их років. Особливо цінним є те, що він помічав особливості гри кожного актора, давав чітку та влучну характеристику розкриттю актором психології персонажу. Завдяки публікаціям О. Ковалевського, підписаним за традиціями того часу, ініціалами О. К., маємо вичерпну інформацію про постановки „Темної плями”,⁶¹ „Вельможної пані Кочубеїхи”,⁶² „Про що тирса шелестіла”,⁶³ „Циганки Ази”,⁶⁴ „Марусі Богуславки”⁶⁵ та ін.

На жаль, діяльність ВУТ у 1938–1939 рр. висвітлена у пресі недостатньо. Ситуація на міжнародній арені настільки загострилася, що на шпальтах газет необхідно було помістити величезний обсяг інформації, і тут нерідко не залишилось місця навіть на постійні раніше рубрики на кшталт „Волинські новини” і тим більше на повідомлення зі сфери мистецтва та культури.

Таким чином, Волинський український театр під орудою М. Певного, який виник у 1928 р. як аматорський драматичний гурток при луцькій „Провсвіті”, з часом перетворився на професійний театр. Протягом усього часу незмінним його директором був Микола Певний. Основу репертуару театру склали побутові п’єси корифеїв українського театру: М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та історичні п’єси. Глядачі залюбки відвідували спектаклі. ВУТ, що попервах асоціювався з малопопулярним провладним Волинським українським об’єднанням, з часом завоював свого глядача в найбільш радикально налаштованих проти нього повітах. Своєю творчістю актори долучилися до піднесення національної свідомості та патріотизму українського населення краю.

У містах і селах Волинського воєводства активно розвивався аматорський театральний рух. Завдячуючи йому, волиняни у міжвоєнному двадцятилітті мали можливість переглянути багато театральних постановок, що урізноманітнювало картину життя суспільства. Участь у таких постановках та їх перегляд мали особливий зміст. Для багатьох „тутейших” українців вони стали важливим чинником у формуванні свого національного „я”, а для просвітницьких організацій, що брали участь у цьому процесі національного самоусвідомлення українців, – одним із засобів поповнення бюджету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Мистецтво України: біогр. довідник / [упор. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : Укр. енцикл., 1997. – 700 с. Митці України: енциклопедичний довідник. – К. : Знання, 1992. – 715 с.; Український драматичний театр: Нариси історії: в 2-х тт.; [відп. ред. М. Т. Рильський]. – Т. 1: Дожовтневий період. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 510–512; Чижевський Д. Драма, драматична література / Д. Чижевський, І. Кошелівець // Енциклопедія українознавства: Словн. частина: у 10 т. / [голов. ред. В. Кубійович]. – Перевид. в Україні. – Т. 2. – С. 593–594; Hausbrandt A. Elementy wiedzy o teatrze / A. Hausbrandt. – Warszawa: Wydawnictwo szkolne i pedagogiczne, 1982. – 235 s.; Miłkowski T. Szkolny słownik teatralny / T. Miłkowski. –

- Warszawa: Delta (b.r.w.). – 230 s.; Nicoll A. Dzieje dramatu / A. Nicoll. – Warszawa: PIW, 1983. – Т. 1. – 507 s.; Т. 2. – 571 s.; Marczak-Oborski S. Przewodnik teatralny. Dramat polski / Stanisław Marczak-Oborski. – Т. 1. – Warszawa: 1991. – 571 s. та ін.
- ² Власовський І. Луцька „Просвіта” (10 років просвітницької праці. 1918–1928 pp.) / І. Власовський. – Львів: Накладом ради товариства „Луцька повітова Просвіта”, 1928. – С. 25.
- ³ Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 2–4.
- ⁴ Там само. – Арк. 5–6.
- ⁵ Кучерепа М. „Просвіта на Волині у міжвоєнний період (20–ті – початок 30–х років ХХ ст.) / М. Кучерепа // „Просвіта” на Волині: Минуле і сучасне: зб. наук. статей, документів і матеріалів / [за ред. В. К. Барана]. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – С. 17.
- ⁶ Держархів Волинської обл. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 35–36.
- ⁷ Українська громада. – 1927. – № 50. – С. 5–6.
- ⁸ Українська громада. – 1928. – № 19. – С. 2–3.
- ⁹ Бухало Г. „Просвіта” сіяла світло. Сторінки історії рівненської „Просвіти”, 1917–1928, 1942–1944 / Г. Бухало. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1994. – С. 24–25
- ¹⁰ Савчук Б. Волинська „Просвіта” / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – С. 76–77.
- ¹¹ Держархів Волинської обл. – Ф. 36. – Оп. 13. – Спр. 227. – Арк. 2–3.
- ¹² Там само. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84–85.
- ¹³ Українська Нива (Луцьк). – 1934. – № 30. – С. 3.
- ¹⁴ Волинське Слово (Луцьк). – 1937. – № 1. – С. 10.
- ¹⁵ Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainie / Timothy D. Snyder. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2008. – S. 60.
- ¹⁶ Цит. із: Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy / Janusz Radziejowski. – Kraków, 1976. – S. 124. Про це ж див також: Werschler I. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność / I. Werschler. – Warszawa, 1984. S. 193.
- ¹⁷ Детальніше про волинську політику Г. Юзевського див.: Kuczerepa M. Polityka wołyńska wojewody Henryka Józewskiego / Mykoła Kuczerepa // Józef Łobodowski rzecznik dialogu polsko-ukraińskiego / Pod red. L. Siryk, J. Święcha. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – S. 99–113.
- ¹⁸ Snyder T. Tajna wojna... – S. 94.
- ¹⁹ Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931–1939 pp.) / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – С. 29.
- ²⁰ Біографія директора ВУТ // Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 47.
- ²¹ Загальні збори Театрального товариства // Волинське Слово. – 1939. – № 4. – С. 5.
- ²² Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51–62.
- ²³ Ковалевський О. Театр і громадянство (з нагоди 5-річного ювілею ВУТ) // Українська Нива. – 1933. – № 41. – С. 2.
- ²⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 84–85.
- ²⁵ Там само. – Ф. 36. – Оп. 13. – Спр. 227. – Арк. 5.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. – Арк. 86.
- ²⁸ Українська Нива. – 1933. – № 42. – С. 1.
- ²⁹ Волинське Слово. – 1939. – № 6. – С. 2.
- ³⁰ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51–62.
- ³¹ Волинське Слово. – 1938. – № 33. – С. 4.
- ³² Українська Нива. – 1933. – № 1–2. – С. 6.
- ³³ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18.
- ³⁴ Волинське Слово. – 1937. – № 1. – С. 9.
- ³⁵ Українська Нива. – 1935. – № 1–2. – С. 3–6.
- ³⁶ Волинське Слово. – 1937. – № 36. – С. 4.
- ³⁷ Українська Нива. – 1933. – № 42. – С. 2.
- ³⁸ Волинське Слово. – 1939. – № 4. – С. 5.
- ³⁹ Там само. – 1938. – № 33. – С. 4.
- ⁴⁰ Там само. – 1939. – № 5. – С. 3.
- ⁴¹ Українська Нива. – 1933. – № 1–2. – С. 6.

-
- ⁴² Волинське Слово. – 1937. – № 1. – С. 10.
- ⁴³ Там само. – 1939. – № 12. – С. 3.
- ⁴⁴ Українська Нива. – 1936. – № 12. – С. 1.
- ⁴⁵ Там само. – 1936. – № 13. – С. 2.
- ⁴⁶ Там само. – 1933. – № 42. – С. 1.
- ⁴⁷ Українська Нива. – 1934. – № 3. – С. 3.
- ⁴⁸ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 61–62.
- ⁴⁹ Українська Нива. – 1936. – № 13. – С. 2.
- ⁵⁰ Przegląd Wołyński. – 1930. – № 35. – S. 3.
- ⁵¹ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51–62.
- ⁵² Wysiński K. Związki teatralne / K. Wysiński / Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Teatr. Widowisko / Red. M. Fik. – Warszawa, 2000. – S. 543–544.
- ⁵³ Українська Нива. – 1936. – № 13. – С. 2.
- ⁵⁴ Держархів Волинської обл. – Ф. 200. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51–52.
- ⁵⁵ Українська Нива. – 1936. – № 13. – С. 2.
- ⁵⁶ Див.: Українська Нива. – 1933. – № 36. – С. 4; № 38–39. – С. 4; № 42. – С. 1–2; 1934. – № 3. – С. 3.
- ⁵⁷ Українська Нива. – 1934. – № 3. – С. 3.
- ⁵⁸ Wołyń. – 1933. – № 6. – S. 8.
- ⁵⁹ Шиманський П. Й. Музична культура Волині I пол. XX ст.: монографія / П. Шиманський. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. – С. 78.
- ⁶⁰ Українська Нива. – 1934. – № 1–2. – С. 6.
- ⁶¹ Волинське Слово. – 1937. – № 36. – С. 4.
- ⁶² Там само. – 1938. – № 33. – С. 4.
- ⁶³ Там само. – 1939. – № 4. – С. 3.
- ⁶⁴ Там само. – 1939. – № 6. – С. 2.
- ⁶⁵ Там само. – 1939. – № 5. – С. 3.

Герцик М. С.

СПОРТ І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (З ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ)

Спортивний рух у Західній Україні від свого зародження на початку ХХ століття був тісно пов'язаний із національно-визвольним рухом. Радянський денационалізований спорт в Україні, незважаючи на досягнення міжнародного рівня, припинив бути частиною національної культури. Спорт здатен виконати свою роль у державотворчих процесах в Україні за умови повернення йому національної сутності.

Ключові слова: спорт, національно-визвольний рух, державотворення.

Herzyk M.S.

SPORT AND UKRAINIAN NATIONAL REVIVAL

The sports movement was related to the national the movement for freedom at the beginning of XXth century. Soviet denationalized sport of Ukraine, despite the achievement of the international level, ceased to be the part of the national culture. The sport is able to play the role in the political process provided the national nature is returned.

Key word: sport, the national liberation movement, state.

Сучасні державотворчі процеси в Україні актуалізують проблеми розвитку культури як головної ланки національного відродження. Спорт як складова культури є унікальним суспільним явищем, можливості якого не використовуються повною мірою. Засоби спорту дозволяють молодій державі утверджуватися на міжнародній арені і, з іншого боку, вирішувати важливі для України проблеми збереження й зміцнення здоров'я нації. Не слід нехтувати спортом і як засобом активного впливу на виховання молодого покоління.

Тому становить науковий і практичний інтерес передусім історичний досвід спортивного руху в Західній Україні в першій половині минулого століття. В радянській історіографії ці питання об'єктивно не висвітлювалися. Переважно вони або замовчувалися, тому є маловідомими, або викривлювалися і тому негативно і упереджено сприймаються значною частиною суспільства.

Спроба по-новому оцінити події та явища минулого може спричинити зародження інтересу до історії українського спорту, зокрема західного його відгалуження, та висвітлити ті факти, які належало би на офіційному рівні відповідним чином переоцінити та використати в умовах нинішнього національно-культурного відродження України.

Слід ретельно збирати і відповідним чином використовувати не лише документи і літературні джерела з історії українського спорту, але й свідчення очевидців та учасників усіх не таких вже й далеких подій.

Отож, на початку ХХ століття, коли світовий спорт вже окреслився як самостійне соціальне явище, в Західній Україні активізувалися національно-визвольні процеси. Саме на цей період припадає початок організованого українського спортивного руху в Галичині. Тому ціла низка спортових, гімнастично-пожежних, січових, пластових, туристичних товариств стає активним виразником українського національно-культурного руху.

Поруч із товариствами "Просвіта", "Рідна мова", кооперативно-допомоговими товариствами, спортивно-руханкові осередки були суттєвим і авторитетним складником національного пробудження⁷. Нерідко, а особливо в 20-30-ті роки, під прапорами спортивних товариств об'єднувалися сили, керовані ідеями української державності¹.

В умовах іноземного панування українська молодь Західної України гартувала тіло і волю для єдиної мети – боротьби за незалежність рідного краю. Тому характерною ознакою багатьох спортивних товариств Галичини була їх очевидна мілітарна спрямованість. Фактичним проявом і результатом діяльності численних січових, сокільських, пластових та спортивних товариств стало унікальне явище в історії – Українське Січове Стрілецтво.

Стрілецтво майже повністю складалося з юнаків, які пройшли фізичний, духовний та національний вишкіл у спортивних товариствах. Прославилися імена вихованців сокільських товариств: Сень Горук, Федь Черник, Клим Гутовський, Іван Косяк, Омелян Гузар, Петро Франко й ін².

Зауважимо, що і лідерами українських військових формувань стали насамперед лідери й провідники спортивно-гімнастичного руху. Зокрема, керівник Січей Кирило Трильовський очолив Боеву Управу УСС. Членами Управи стали голова Сокола-Батька професор Іван Боберський і кошовий створеного перед війною товариства "Січові Стрільці" Володимир Старосольський. Комендантом Легіону Січових Стрільців було призначено Михайла Галуциньського – ініціатора й організатора Січей на Золочівщині та Рогатинщині. За умов відсутності вишколеного українського офіцерства саме ці провідники спортивного і громадсько-культурного руху очолили легендарну українську військову формацію і керували нею⁴.

Військового спрямування дотримувалися організації і пізніше, в 20-30-х роках.

Спортове загартування пов'язується з багатьма лідерами та учасниками національного руху 30-40-х років. Промовистим прикладом є імена керівника Української Повстанської Армії генерала Романа Шухевича-Чупринки – одного із провідних галицьких спортсменів 20-х років, вправного лещетаря, переможця Запорізьких Ігрищ в плаванні (1923 р). Відомим є ім'я одного з найвидатніших лідерів національно-визвольного руху 40-х років, багаторічного політв'язня таборів Михайла Сороки, який був учасником Олімпійських Ігор з гімнастики в Берліні (1936 р). Доречно згадати і командира Холмського тактичного відтинку УПА Степана Новицького – одного із засновників існуючого донині за океаном і відновленого у Львові Карпатського Лещетарського Клубу.

Діяльність українських спортивних товариств Галичини, Буковини, Закарпаття у жодному разі не можна розглядати поза загальним культурно-просвітницьким рухом. Як і чеському сокільству, українському притаманним було відкриття, поруч із руханковими чи спортовими секціями, самодіяльних співацьких гуртків, театральних груп, оркестрів, бібліотек. Власне, з музичної комісії "Сокола-Батька" згодом постав Вищий музичний інститут у Львові.

Довкола спортивних товариств об'єднувалися передові діячі мистецтва, шкільництва, журналістики, церковні діячі. Певним чином зі спортивно-сокільським рухом у Західній Україні були пов'язані імена письменника Богдана Лепкого, композитора Дениса Січинського, географа Степана Рудницького, поета і композитора Романа Купчинського, етнографа Ярослава Пастернака, журналіста Івана Белея (редактор "Діла"), мовознавця Степана Смаль-Стоцького. Всіляко підтримував спортові й пластові товариства й Митрополит Андрей Шептицький⁴. Тобто спорт на західноукраїнських землях був частиною і одночасно формуючим чинником української культури.

Внаслідок приєднання Галичини, Буковини та Закарпаття до колишнього Радянського Союзу в кінці 40-х рр. самодіяльний народний спортовий рух у цих регіонах був організаційно знищеним і позбавленим національного підґрунтя. Багато відомих

спортивних діячів та спортсменів репресовували чи навіть фізично знищили, як і всю галицьку наукову та культурну еліту⁵.

З 1939 р. спортивному рухові Західної України відводилася роль "інтернаціоналізації" населення, а незаперечний високий рівень спортивних досягнень мав на меті прославляти переваги "соціалістического образа жизни".

Свою національну сутність спорт мав можливість проявляти протягом тривалого часу лише за межами УРСР, в українській еміграції. Тому український еміграційний спорт можна розглядати як природне продовження довоєнного західноукраїнського спорту.

Перші зародки організованого спортивного життя в еміграції спостерігаються вже в часи інтернування українських вояків у роки Першої світової війни на територіях Польщі та Чехословаччини в таборах Німецького Яблінного, Іозефова, Ліберця.

Дещо пізніше організований український спорт виникає і за океаном. Так, в 1924 р. в Нью-Йорку, а згодом в Джерсі-Сіті і Нью-Йорку (США) засновується спортивне товариство "Чорноморська січ", яке успішно діє донині.

Унікальною, хоч і маловідомою в Україні, сторінкою українського спорту є розвиток спортивного руху серед українців у таборах для "переміщених осіб" (т.зв. "Ді-Пі") на територіях західних зон окупації Німеччини в перші повоєнні роки. У 1946 році на території Німеччини та Австрії налічувалося більше 50 українських спортових клубів. Це сторінка спортивної історії, якою по праву можемо пишатися. Бо який ще народ у умовах неволі і нестатків, гнаний і переслідуваний проявляє таке життєлюбство, таку турботу про фізичний гарт і гармонію фізичного та духовного.

І цей спортивний рух був не просто стихійним явищем для розваги, а організованим цілеспрямованим чинником.

У 1945-1948 рр. на німецькій землі діяла Рада Фізичної Культури як координуючий орган усього українського еміграційного спортивного життя. За ініціативою РФК в 1947 р. було проведено унікальну в своєму роді Олімпіаду Ді-Пі – міжнародні змагання біженців з України, Польщі, Білорусії, Югославії, Прибалтики. Очевидці стверджують, що в таборах Ді-Пі спортивні змагання часто викликали більше зацікавлення та активність, ніж навіть вибори табірної керівництва. Рада ФК затвердила і започаткувала приймання нормативів "Відзнаки Фізичної Вправності" як засобу оцінки рівня фізичної підготовленості⁴.

У міру розселення українських біженців в країнах Європи, Америки та Австралії український спортовий рух еміграції набув нових організаційних форм. Відновлюючи чи заново створюючи українські спортові та пластові осередки за зразком і на традиціях західноукраїнського спортивного руху, еміграційний рух ніколи не втрачав національного підґрунтя. Саме завдяки цій ознаці спорт ставав привабливим для тисяч знедолених, гнаних війною і нуждою "переміщених осіб", які всупереч обставинам прагнули усвідомлювати себе нероподільною частиною великої української нації.

Найвищим проявом розвитку українського спорту за межами України було створення на американському континенті в 1955 році Української Спортової Централі Америки та Канади (УСЦАК), яка вже 55 років проводить цілеспрямовану координуючу роботу серед більшості українських спортових клубів Америки та Канади. Спорт в умовах нинішнього еміграційного життя є вагомим чинником самовизначення українців, засобом асиміляції.

Таким чином, спортивний рух у Західній Україні, як і пізніше в еміграції, був вагомим явищем в історії українського відродження. Орієнтуючись на кращі зразки європейського спортивного руху, західноукраїнські спортивні товариства були глибоко національним по своїй суті елементом культурно-просвітницького і національно-визвольного руху.

Саме органічне входження фізичної культури в культурне життя народу було джерелом її популярності і сили. Спорт на позиціях національної самосвідомості здатний

посилювати розвиток культури, а остання, в свою чергу, стимулює розвиток спорту. Це один із уроків, який ми повинні засвоїти з нашої вітчизняної спортивної історії.

Згадаймо для прикладу рівень спортивних досягнень тієї ж Львівщини в 40-50-х роках. Як феномен сприймалися деkim П-гі після Києва місця Львівщини в комплексних спартакіадах. Пізніше з не меншим здивуванням сприймали поступове погіршення результатів львівських команд.

Найчастіше ці явища намагалися пояснити особистими якостями спортивних керівників Львівщини. Насправді ж високий, порівняно з іншими регіонами, загальнокультурний фон спричиняв як відповідне ставлення до фізичної культури, так рівень спортивних досягнень.

Такою самою мірою виснаження культурного ґрунту на західноукраїнських землях спричинилося в подальшому до "усереднення" і спортивних досягнень.

Якщо говорити про належне місце фізичного виховання і спорту в культурі України, то спортивне життя саме першої половини ХХ ст. у Західній Україні є позитивним прикладом.

Доводиться з жалем констатувати, що в нинішній ситуації такої єдності, на жаль, не маємо. Більше того, в системі спорту розхитана одна з основних його опор, та, яка базується на почутті патріотизму. Виховані не на власній культурі, постійно перебуваючи в етнічно чужому середовищі, спортсмени України сьогодні майже не здатні підсилити культурне відродження України. А це означає, що й українська культура як така відштовхує їх від себе. Це явище, яке не виникне в умовах тривалого функціонування державності. Проте воно є реальністю за пострадянських умов, коли Україна все ще утверджує себе як самостійна держава.

Міжнародне визнання спортивних організацій України, її вступ до Міжнародного Олімпійського Комітету, міжнародних спортивних федерацій і об'єднань, в цілому успішні виступи на великих спортивних змаганнях є величезним досягненням. Проте на порядку денному опиняється, можливо найважче завдання: змінити внутрішню суть спорту, його ідеологію, перетворити советизований, інтернаціоналізований, „оказенений” конгломерат на справжнє дітище українського народу.

Вивчаючи історію спорту в умовах, коли ідея утвердження української державності постала перед нами вже в практичній площині, коли розвиток культури, а отже, і її невід'ємної складової – спорту, вимагає конкретних діянь, варто скористатися і досвідом українських спортивних товариств Західної України.

Пам'ятаймо, що органічними їхніми ознаками були: патріотизм, національна самосвідомість, тісна спорідненість з усіма ланками культурного, наукового, релігійного і політичного життя народу.

Підсумовуючи вищесказане, доходимо висновків:

1. Організований спортивний рух у Західній Україні, від його зародження на початку століття і до приєднання Західної України до Радянського Союзу в 1939 році, був глибоко національним по своїй суті елементом національного відродження.

Саме органічне проникнення фізичної культури в культурно-просвітницький й національно-визвольний рух було джерелом його популярності і сили.

2. Високий рівень спортивних досягнень, отриманий при тоталітарній підтримці державними структурами, не обов'язково забезпечує спортові належне місце в культурі народу і не перетворює його автоматично на чинник національного відродження, якщо з нього вихолощена національна суть.

Саме в такому стані перебував спорт України у радянський період і частково перебуває ще нині.

3. Становлення і зміцнення української державності вимагає розвитку національної культури і її невід'ємного складника – спорту.

Спорт зможе повністю виконати свою роль перед суспільством лише за умови повернення йому національної сутності: мови, традиції, форм, організаційних структур, врешті-решт народності і патріотизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг” / Андрухів І. О., Івано-Франківськ, 1992. – 78 с.
- ² Боберський І. Українське сокільство. 1894–1939 / Боберський І. – Львів : Вид. Сокіл-Батько 1939. – 16 с.
- ³ Боднар Я. Б. Використання традицій тіловиховання молоді Галичини кінця XIX–XX ст. у фізичному вихованні школярів : методичний посібник / Боднар Я. Б. – Тернопіль : ТИПУ, 2004. – 76 с.
- ⁴ Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні / Вацеба О. М. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 232 с.
- ⁵ Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури / Винничук О. – Тернопіль : АСТОН, 2001. – 404 с.
- ⁶ Гайдучок С. Фізичне виховання українського народу (огляд) / Гай дучок С. // Сокільські Вісті. – 1935. – Ч. 4. – С. 1–12.
- ⁷ Нація і спорт : матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю СТ “Україна”. – Львів, 1991.
- ⁸ Трофим’як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939р.) : навч. Посібник / Трофим’як Б. Є. – К. : ІЗМН, 1997. – 424 с.

СТАВЛЕННЯ УРП-УСРП ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано позицію УРП-УСРП до суспільно-політичних процесів у Радянській Україні, зокрема політики українізації, голодомору 1932–1933 рр., масових політичних репресій 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: УРП-УСРП, УСРП, українізація, голодомор, політичні репресії.

Solyar I.

ATTITUDE TOWARD SOVIET UKRAINE

The author analyzes the position of URP-USRP to the socio-political processes in Soviet Ukraine, in particular, polititions of ukrainization, famine of 1932-1933 years, mass political repressions of 30-th XX c.

Key words: URP-USRP, ukrainization, political repression.

Українська радикальна партія (з 1926 р. – Українська соціалістично-радикальна партія (далі – УРП-УСРП) – одна з найвпливовіших політичних партій Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст. Перебуваючи на легальному становищі, партія боролася за національне та соціальне визволення українців, а своєю стратегічною метою визначила боротьбу за соборну суверенну Українську державу.

Мета даної розвідки – охарактеризувати зовнішньополітичні орієнтири УРП-УСРП, зокрема визначити ставлення партії щодо комуністичного режиму на Надніпрянщині. Окреслена проблема малодосліджена. Перші спроби проаналізувати роль УРП-УСРП в історії Західної України були здійснені впродовж 1920–30-х рр. провідними діячами партії, зокрема М. Стахівим¹ та К. Коберським². Радянські науковці розглядали УРП-УСРП як «партію куркульства і дрібної буржуазії, яка відстоювала інтереси дрібних власників», а отже, не приділяли їй значної уваги. У сучасній українській історіографії окремі аспекти діяльності радикальної партії розглянуто у дослідженнях О. Зайцева³, М. Швагуляка⁴, М. Кугутяка⁵, у польській – у працях А. Бельціковської⁶, М. Фелінські⁷, Р. Торжецького⁸. Джерельну базу дослідження складають неопубліковані документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, (ЦДІАУЛ), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО), спогади чільних діячів партії, матеріали тогочасної періодики, передусім «Громадського голосу».

Після ухвали Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 р. політичні партії Західної України були змушені визначитися із тактикою та стратегією діяльності у нових суспільно-політичних умовах. Зокрема, після проведення першого повоєнного з'їзду УРП, який відбувся 1-3 квітня 1923 р., радикали одними з перших відкинули тактику єдиного національного фронту, яку підтримували в 1920–1923 рр., співпрацюючи з провідною політичною силою краю – Українською народно-трудовою партією (УНТП). Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) оцінювалася як «форма московської окупації України»⁹. У статті «Наше становище» (квітень 1924 р.) підкреслювалося, що «УРП стоїть на самостійницько-соборницькій платформі і стремить до цілковитого визволення всіх українських земель», адже «воля національна і нерозлучна із нею воля соціальна є найдорожчими скарбами українського народу»¹⁰.

Делегати квітневого з'їзду УСРП 1924 р. підкресливали, що «український народ не погодиться з окупацією західноукраїнських земель, бо повне соціальне визволення неможливе без здобуття національної самостійності, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території, самим вільно вирішувати свою долю»¹¹. Радикали вважали, що «український народ буде все зміряти до якнайско-рішого досягнення повної незалежності на всіх своїх землях і буде боротись проти всіх своїх сусідів, котрі розшматували на четверо українську територію», визнали потребу створення спільного фронту всіх українських соціалістичних партій, головною метою діяльності яких є незалежна Українська республіка, в якій при владі буде український народ. На цьому ж з'їзді УРП наголосила, що «буде поборювати всі течії і гурти, які, щоб рятувати з неволі одного сусіда, хочуть віддати український народ другому народові, бо уважає однаково небезпечним і тяжким ворогом українського трудового народу так Польщу і Румунію, як і Москву»¹².

Зважаючи на прагнення українців «жити по своїй волі на своїй землі», радикали постановили «боротися проти національного утиску на всіх українських землях», що у перспективі дозволило би створити соборну, самостійну Українську державу¹³. Партійці різко засуджували національну експансію, яка проявлялася в діяльності Російської комуністичної партії (РКП(б) та Польської соціалістичної партії (ПСП)¹⁴.

Члени УРП стверджували, що «за весь час нашої визвольної боротьби не знайшлося серед російського громадянства ні одної визначної політичної групи, яка признала би Україні право на самостійність. Не можемо цього сподіватися і від сего політичного новотвору (большевиків), зліпленого з усіх політичних відтінків Москви від правих есерів до монархістів включно»¹⁵.

Утворення УСРП радикали, як уже зазначалося, розцінювали як одну з форм московської окупації¹⁶. У резолюціях з'їзду наголошувалося: «Формальну самостійність укр[аїнської] республіки скасовано у 1922 р. [...] В цій державно-правно обкромленій укр[аїнській] республіці не мають влади укр[аїнські] селяни і робітники, а панує там всевладно й неподільно при допомозі терору моск[овська] большевицька партія, котра насильством і корупцією переводить явні вибори до фіктивних рад, відобравши вже в конституції укр[аїнському] селянству належний йому вплив на державу, рахуючи 5 голосів селянських на 1 робітничий; немає ні свободи слова, ні преси, ні свободи політичних, професійних, ні культурних організацій...»¹⁷.

На черговому з'їзді УРП 1 лютого 1925 р. радикали надалі виступали за повне соціальне та національне визволення українського народу на всіх його етнографічних землях. Цей постулат було закладено і в основу ідеології УСРП, яка оформилася після об'єднання УРП та волинської групи Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) у 1926 р. «Метою УСРП, – як зазначав один із лідерів партії М. Стахів, – є соціальне і національне добро українського працюючого народу, – цебто соціальне й національне визволення українського працюючого народу від усякого визиску, утиску, несправедливості»¹⁸. Основними засобами для реалізації поставленої мети радикали визначили соціалізм та демократію.

Радикали заявили, що «політика московської большевицької партії на Україні ставить укр[аїнських] селян і робітників в положення колоніальних рабів». Для підтвердження цієї тези радикали навели 8 аргументів: 1) формальну самостійність української республіки скасовано в 1922 р., а Україну приєднано як федеративну частину під політичну й господарську владу Москви; 2) в «державно правно обкромленій» українській республіці влада належить не українським робітникам і селянам, а більшовицькій партії, яка за допомогою терору і корупції проводила вибори до фіктивних рад, відібрала в українського селянства належний вплив на державу; 3) господарська, податкова і торговельна політика більшовиків зруйнувала селянські господарства, привела до голоду 1921 – 1923 рр.; 4) українську землю, здобуту селянами в період української революції,

влада передає під чужинецьку колонізацію або під капіталістичні концесії; 5) робітництво втратило свій голос на промислових підприємствах; 6) відсутність політичних свобод, монополія на владу лише у більшовицької партії; 7) занепад школи і просвіти; 8) українізація служить лише закріпленню сучасної реакційної влади в руках купки московських комуністів і «підлизуючихся під українську краску» чужинців¹⁹.

На з'їзді 26 грудня 1926 р. вкотре підкреслено, що партія «є нині єдиною українською соціалістичною партією, яка іде нестримно до мети українського народу – до Соборної, Самостійної від нікого Незалежної Української Соціалістичної Державности». На цьому ж з'їзді делегати висловили своє негативне ставлення до КПЗУ, Сельробу та інших прокомуністичних партій.

Однак, виступаючи проти основоположних доктрин марксизму, соціалісти-радикали наголошували на потребі заміни існуючого капіталістичного ладу соціалістичним із збереженням товарно-грошових відносин. Відкидаючи ідеї комуністів про повну націоналізацію господарства, соціалісти-радикали, за твердженням М. Стахів, у своїй програмі висували засаду господарської демократії. Господарським життям у незалежній Українській державі, на їх думку, повинна була керувати окрема рада, що мала складатися з представників усіх виробничих груп суспільства та споживачів²⁰.

К. Коберський переконував, що «державна інтервенція виходить дійсно на користь цілому народові лише в тих державах, де влада є під контролем народу, себто у справді демократичних країнах. В противному разі державний інтервенціоналізм обертається проти інтересів народу, стаючи навіть великою загрозою всякого поступу і свободи громадян»²¹. Більше того, поширення пропагованої більшовиками націоналізації, на його думку, несло б загрозу для розбудови національної економіки, як приватної, так і суспільної²².

Таким чином, упродовж 1923–1926 рр. соціалісти-радикали здійснювали послідовну боротьбу проти поширення на західноукраїнських землях комуністичного руху, який вважали не «відламком» соціалістичного табору, а окремою течією. Чільні діячі партії звертали увагу на праці М. Драгоманова, який передбачив прихід більшовизму як оновленого якобінства («соціалістичної шляхетчини») та виступив із різкою критикою класової, історично-матеріалістичної теорії марксизму. Тогочасна ідеологія соціалістично-радикальної партії базувалася, головним чином, на світогляді есерів, адже, як зазначав М. Стахів, – «УПСР, будучи українською народницькою, опиралася по суті лише на ідеологію і господарську програму російських есерів. В суцільній формі партія не мала виложеної, ні своєї власної ідеології ні своєї програми. Різниця від російських есерів полягала лише в питанні державної самостійності, яку партія визнавала разом з іншими українськими партіями від кінця 1917 р.»²³.

УСРП вважала, що реалізація марксистського варіанта соціалізму в СРСР та УРСР здійснювалась через масове соціальне насильство, за допомогою якого більшовики намагалися запровадити комунізм «для вдержання в своїх руках диктаторської влади та панування над поневоленим народом»²⁴. Головною умовою перемоги революції та переходу до соціалізму, відповідно до вчення К. Маркса, мала стати виключно диктатура пролетаріату. А поява будь-якої диктатури, на думку соціалістів-радикалів, сигналізувала про хворобу суспільства.

Більшовицьку владу в УСРП (УРСР) радикали називали «світським тоталітаризмом», якому були притаманні ознаки: азійський деспотизм та сваволя, рабська покора, фізичне і моральне винищення інакомислячих, провокації, дія принципу «мета виправдовує засоби»²⁵. Вони були твердо переконаними в тому, що московський більшовизм не має нічого спільного з соціалізмом. Для одержання симпатій з боку поневолених народів, у тому числі й українського, більшовики поширили демократичне гасло «самовизначення аж до відділення». Однак воно було, на думку соціалістів-радикалів,

лише демагогічним засобом здобуття влади, адже для комуністів, як і для інших російських партій, ідеалом надалі залишалася «єдина, неділима Росія»²⁶.

Проте на основі ставлення до СРСР і УСРР в УСРП поглибився розкол, який ініціювала радянофільська група К. Трильовського. Під його безпосереднім впливом на початку 1928 р. на терені Коломийського повіту було започатковано акцію, основна мета якої полягала у створенні нової партії – УСРП-лівиці. Уже 1 січня 1928 р. у Львові відбулося засідання організаційного комітету, учасники якого виступили з різкою критикою рішень з'їзду УСРП від 26 грудня 1926 р., закликали до об'єднання з Радянською Україною та засудили зближення Лева Бачинського з УНДО.

3 січня 1928 р. К. Трильовський провів нараду в Коломиї, а вже 9 січня – в Станиславівському повіті, на якій обрано Центральний Комітет партії. Програма партії базувалася на засадах наукового соціалізму, передбачала господарське та культурне визволення українського народу. Однак вплив групи Голуба-Трильовського, що діяла під контролем КПЗУ та радянського посольства у Варшаві на населення краю, був незначним²⁷.

Соціалісти-радикали заявляли про співпрацю виключно з тими політичними силами світу, які визнаватимуть право на самостійне державне життя України. Репресії польської влади під час виборчих кампаній 1928 і 1930-х рр., пацифікація 1930 р. пришвидшили вступ УСРП до Соціалістичного Трудового Інтернаціоналу (далі – СТІ), що відбувся 22 лютого 1931 р. Учасники СТІ відстоювали право на самовизначення народів, зокрема українського. Основне завдання своєї участі в СТІ соціалісти-радикали вбачали у можливості надавати світовій громадськості правдиву інформацію про національно-визвольні змагання українського народу та протиставити себе так званім «соціалістичним партіям» радянського зразка²⁸.

Соціалісти-радикали проводили масову агітаційну роботу, основна мета якої полягала у розвінчанні «комуністичного міфу» та окремих складових політики СРСР. Зокрема, члени УСРП критично сприйняли проведення політики українізації. «Щоби вбити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір'я працюючих мас за границею, – йшлося у документах УСРП, – треба було Москві заговорити, а то й забратися до українізації чужинців – чиновників на Україні. Коли та державна думка буде вбита, тоді й українізація переведеться як непотрібний агітаційний середник»²⁹.

Соціалісти-радикали намагалися донести до громадськості той факт, що «московська совітська державність на Україні» перетворила «Україну в колонію, український народ повертає у невільника, якому відбирає усі здобутки його праці, а для повного його згноблення залякує його засланням, масовим виселенням, тюрмами, карними експедиціями, побоями, розстрілами та винищує його пляново зорганізованим голодом»³⁰.

Подібні думки лунали на XXXII з'їзді УСРП, який відбувся 30 грудня 1932 р. у Львові. Учасники з'їзду були проінформованими про складну суспільну ситуацію на Наддніпрянщині, тому закликали «всюди при любій можливості наступати на комуністичну або сельроб-москвофільську пропаганду» з метою «збереження самостійності українського організованого життя на західно-українських землях на всіх ділянках і у всіх його проявах»³¹. Члени УСРП рішуче виступали проти терору в УСРР. Відповідні резолюції було ухвалено на засіданні Головної Управи партії 24 червня 1933 р.³²

І. Макух, М. Стахів спільно з представниками Української соціал-демократичної партії (УСДП) Л. Ганкевичем, І. Квасницею та Закордонної Делегації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) І. Мазепою, П. Феденком підписали відозву до міжнародних соціалістичних організацій, у якій звинуватили радянське керівництво в його прагненні знищити український народ, адже «одиноким й очевидною причиною голоду на Радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу большевицькою диктатурою, яка вважає Україну за свою колонію... Навіть ілюзорична

самостійність України сьогодні не існує». Також у ній відзначено: «Ми, українські соціалісти, протестуємо перед цілим культурним світом проти варварського винищення українського трудового народу большевицькою диктатурою, проти топтання тих прав, які цей народ шляхом довгої революційної боротьби собі виборов, протестуємо проти розстрілів, протестуємо проти арештовань і знущань, жадаємо негайної амністії для політичних в'язнів»³³.

Водночас на сторінках «Громадського голосу» соціалісти-радикали опублікували низку статей, які присвячувалися питанням колективізації. На думку дописувачів часопису, в проведенні примусової колективізації «московська диктатура» керувалася не бажанням покращання стану сільського господарства, а прагненням «цупкіше взяти працюючі маси села в свої руки і поробити з них обезправнених, панщизняних рабів у комуністичних фільварках»³⁴. Члени партії заперечували можливість утворення будь-якого «спільного фронту» з більшовиками та закликали до безкомпромісної боротьби з ними. Соціалісти-радикали заявляли про співпрацю виключно з тими політичними силами світу, які визнаватимуть право на самостійне державне життя України. Вони були переконаними в тому, що «не війна, а порозуміння народів повинно рішати всі справи»³⁵.

Члени партії проводили паралелі між комунізмом та фашизмом, адже обидва режими, на їх думку, характеризувалися наявністю могутнього державного апарату, диктатурою однієї особи, відсутністю демократичних свобод, монополією однієї партії («фашисти хочуть, щоб над цілим народом мала тотальну владу тільки одна бюрократія, а знову марксиста в свою чергу хотіли б, щоб «місію» визволення переводив сам пролетаріят») та використанням насильницьких методів³⁶.

УСРП констатувала, що фашистська ідеологія базується виключно на антидемократичних засадах: «Фашизм для досягнення мети виправдовує будь-які засоби, відверто заперечуючи мораль. Без опертя визвольної боротьби на загально-людських ідеалах, на змаганні за правду, волю і рівність свого народу, без міцних моральних основ цілої нації трудно створити власну народню силу для успішної боротьби за кращу майбутність. Лише глибоко моральний народ не перестане далі змагатися за свою правду. Тому треба рішучо поборювати фашистівську отрую неморальности»³⁷.

У статті «Нова шкідлива орієнтація» М. Матчак зауважив, що ідеологія фашизму «нічого доброго українцям не принесе»³⁸. Перемога на українських землях фашизму, як, зрештою, і комунізму, стверджували діячі УСРП, ознаменує собою подальше гноблення українського народу, адже «будь-яка диктатура, чи це буде диктатура партії, військової сили чи окремої особи веде до соціального та політичного поневолення працюючих людей»³⁹.

УСРП наголошувала, що для запровадження справедливого соціалістичного ладу не потрібно вдаватися до терористичних методів управління. Зміна суспільного ладу мала відбуватися еволюційним шляхом через поступові реформи: «Ця переміна може бути однаке тільки вислідом довгої підготовчої праці трудового народу, яка дасть йому змогу без потрясіння переняти варстат праці. Наш шлях може бути лише один: через соціалістичну демократію до зміни господарського життя в інтересі трудового народу»⁴⁰.

26 серпня 1934 р. у Львові відбулася крайова конференція УСРП за участю 71 делегата із 23 повітових організацій Галичини та Волині. Учасники зборів констатували послаблення впливу соціалістів-радикалів у суспільно-політичному житті Західної України. На початку січня 1935 р. ситуація значно ускладнилася розколом партії на дві течії: УСРП-правицю і УСРП-опозицію на чолі з І. Голубом, що гуртувалася навколо пресового органу «Голос Покуття»⁴¹. Переважна більшість членів УСРП, які перебували в опозиції, були прихильниками комуністичної ідеології. Розкольницьку акцію І. Голуба соціалісти-радикали ототожнювали з диверсійною акцією комуністів та «провокаційною методою комуністичної тактики московського центру». Водночас лави партії залишив К. Трильовський.

У другій половині 1930-х рр., так само послідовно негативно (як і в попередні роки), УСРП негативно оцінювала суспільно-політичні процеси в УРСР, зокрема розгортання масових репресій, ухвалення Конституції УРСР 1937 р., виборчі кампанії до Верховної Ради СРСР і УРСР.

Соціалісти-радикали не помилилися в оцінці радянського владного режиму вже після початку Другої світової війни, коли радянські війська у вересні 1939 р. вступили на західноукраїнські землі. Очевидець політики „радянзації” західних областей, довголітній голова УСРП І. Макух згадував: «Та як тільки советська влада в Західній Україні всадовилася, то зараз по трьох-чотирьох днях перебування, почала арештувати діячів усіх українських політичних партій. Арештовано згідно з привезеним списком, а решту імен доповнили на підставі доносів місцевих комуністів і їх прислужників. Хто зараз у перших днях не сховався або не знайшов протекції у нових місцевих достойників, той мандрував до тюрми. На самім початку НКВДисти почали арештувати українських соціалістів-радикалів. Заарештували в Коломиї, Косові, Станіславі, Рогатині та інших містах і селах увесь радикальний провід. По задержанні в тюрмі та по переведенні ніби судової справи, повивожувано майже всіх на довгі літа на Сибір»⁴².

Таким чином, УРП-УСРП у 1923–1939 рр. послідовно намагалась реалізувати свій програмний принцип орієнтації на власні сили для досягнення національного і соціального визволення українського народу. Незмінно негативним було ставлення соціалістів-радикалів до політики урядів УСРР (УРСР) і Польщі, а також Румунії і Чехословаччини. Соціалісти-радикали аргументовано критикували політику українізації, голодомору 1932–1933 рр., масових політичних репресій 1930-х рр. в УСРР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Стахів М. До джерел нашої сили. Замітки до основних думок програми УСРП / М. Стахів. – Львів: Накладом “Громадського голосу”, 1936. – 13 с.; Його ж: Західна Україна в державнім будівництві та обороні. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони 1918–1923 рр. – В 6 т. – Т. 4. – Скрантон, 1960. – 192 с.; Його ж: На переломі. Коротка історія українського політичного руху в новіших часах / М. Стахів. – Львів, 1938. – 48 с.; Його ж: Народні маси в русі. Історія українського політичного руху. Від 1890 до 1895 року / М. Стахів. – Львів, 1939. – 80 с.; Його ж: Наша тактика: відповідь на найважливіші питання / М. Стахів. – Львів: Друкарня Ю. Яськова, 1936. – 76 с.
- ² Коберський К. За єдність у трудовому народі / К. Коберський. – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Громада”, 1928. – 24 с.; Його ж: Кооперативний буквар / К. Коберський. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, 1928. – 150 с.; Його ж: Організація і праця української райфаїзенки. Поучення як закладати і вести місцеві шадничо-позичкові каси / К. Коберський. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, 1930. – 48 с.; Його ж: Плянове господарство – велика проблема нашої доби / К. Коберський. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, 1937. – 36 с.; Його ж: Розвиток народного господарства – наука суспільної економії / К. Коберський. – Львів. – 40 с.
- ³ Зайцев О. Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів. – Вип. 2. – 1995. – С. 172–186; Його ж: Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 79–81.
- ⁴ Швагуляк М. Партійні події і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939 рр.) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
- ⁵ Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Його ж: Радикальна партія в Східній Галичині / М. Кугутяк // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 55–62; Його ж: Українська націонал-демократія (1918–1929) / М. Кугутяк. Т.1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.; Його ж: Українські політичні партії і ЗУНР // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / М. Кугутяк. – Вип. 6. – Львів, 2000. – С. 163–169.

-
- ⁶ Bełcikowska Alicja. Partje polityczne I związki zawodowe w Polsce wobec wyborow do Sejmu i Senatu w 1935 r. / A. Bełcikowska. – Warszawa, 1935. – 174 s.
- ⁷ Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzony / M. Feliński. – Warszawa, 1931. – 142 s.
- ⁸ Torszecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torszecki. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
- ⁹ Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева, 1924. – С. 36.
- ¹⁰ Наше становище // Громадський голос. – 1923. – 1 вересня. – С. 1.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 21 зв.
- ¹² Там само. – Арк. 22.
- ¹³ Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). – Львів: Громада, 1926. – С. 19–20.
- ¹⁴ До питань дня // Громадський голос. – 1923. – 24 марта. – С. 1.
- ¹⁵ Нова сила на Сході // Народ. – 1919. – 9 мая. – Ч. 19. – С. 3.
- ¹⁶ Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева, 1924. – С. 36.
- ¹⁷ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. В 3 – х томах / [упор. Гунчак Т., Сольчаник Р.]. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 352–353.
- ¹⁸ Стахів М. Про державу / М. Стахів. – Львів: Самоосвіта, 1935. – С. 6.
- ¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 3808. – Арк. 105–106.
- ²⁰ Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія / К. Коберський. – Львів, 1935. – С. 30.
- ²¹ Там само. – С. 19.
- ²² Коберський К. Плянове господарство – велика проблема нашої доби / К. Коберський. – Львів: Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, 1937. – С. 3.
- ²³ Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа / М. Стахів // Громадський голос. – 1936. – 24 жовтня. – Ч. 41. – С. 6.
- ²⁴ Громадський голос. – 1936. – 10 жовтня. – С. 1.
- ²⁵ Громадський голос. – 1935. – 7 грудня. – С. 1.
- ²⁶ Громадський голос. – 1938. – 16 квітня. – С. 1.
- ²⁷ Вол Б. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України у міжвоєнний період / Б. Вол, Я. Малик // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23–24 вересня 1999. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2001. – С. 97.
- ²⁸ Про різні інтернаціонали // Громадський голос. – 1936. – 14 листопада. – Ч. 44. – С. 6.
- ²⁹ Українізація та українська державна ідея // Громадський голос. – 1923. – 8 вересня. – С. 1.
- ³⁰ Наша відповідь большевикам // Громадський голос. – 1937. – 17 липня. – Ч. 27. – С. 4.
- ³¹ Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов: Вища школа, 1983. – С. 191.
- ³² Mniejszości narodowe w Polsce // Sprawy narodowościowe. – 1933. – №4. – S. 388–389.
- ³³ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. В 3 – х томах / [упор. Гунчак Т., Сольчаник Р.]. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 354–356.
- ³⁴ З життя на Великій Україні // Громадський голос. – 1930. – 11 жовтня. – Ч. 40. – С. 2.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф. 148. – Оп. 8. – Спр. 3808. – Арк. 8–9.
- ³⁶ Бочковський О. І. Диктатура – стара річ / О. І. Бочковський // Громадський голос. – 1937. – 13 листопада. – Ч. 44. – С. 3.
- ³⁷ Куди веде ідеологія фашистів? // Громадський голос. – 1933. – 16 вересня. – Ч. 36. – С. 2.
- ³⁸ Nastroje ukraińców w oświetleniu “Hromadskiego hołosu” // Sprawy narodowościowe. – 1933. – №2–3. – S. 217.
- ³⁹ Ідеал, за який варто і треба боротися // Громадський голос. – 1933. – 16 грудня. – Ч. 49. – С. 2.
- ⁴⁰ Переустрій суспільного ладу // Народ. – 1919. – 30 марта. – С. 5–6.
- ⁴¹ Політичні вісті // Нова Зоря. – 1935. – 28 лютого. – Ч. 15. – С. 7.
- ⁴² Макух І. На народній службі: Спогади / І. Макух. – Київ, 2001. – С. 515.

Рекрут В. П.

СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 30-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Розглядаються причини і наслідки структурної перебудови споживчої кооперації УСРР, проведеної більшовицькою владою в першій половині 30-их років XX століття.

Ключові слова: споживча кооперація, ВКП(б), Раднарком УСРР, кооперативна власність, державна торгівля.

Rekrut V. P.

STRUCTURAL REORGANIZATION OF CONSUMER COOPERATION OF USSR THE FIRST HALF OF 30'S XX CENTURY: CAUSES AND CONSEQUENCES

Causes and effects of structural reorganization of the consumer cooperation Ukrainian SSR, introduced by Bolsheviks rule of the first half of 30's of the XX century are analyzed.

Key words: consumers' cooperative societies, NKP (b), Council of People's Commissars (Radnarkom) of the Ukrainian SSR, cooperative property, state commerce.

В історії українського народу 30-і роки XX ст. займають особливе місце. Трагічні події розкуркулення й примусової колективізації, політика ВКП(б) щодо організації голодомору, масові репресії під час “великого терору” 1936–1938 рр. не можна забути, вони дали привертають увагу вітчизняних дослідників. На жаль, у сучасних історичних дослідженнях про діяльність споживчої кооперації 30-их років ще не відбулося достатнього нагромадження знань, які би дозволили на основі комплексного дослідження архівних документів та опублікованих матеріалів визначити роль і місце кооперативних установ й організацій у реалізації злочинної політики тогочасної більшовицької влади.

Однак існує значна кількість наукових праць, в яких автори глибоко дослідили проблематику кооперативного руху 20-их років, що, власне, й можуть стати предтечою для вивчення його історії наступного десятиріччя. Насамперед це монографії В. Марочка¹, А. Морозова², Т. Онішко³, А. Пантелеймоненка⁴, С. Кульчицького⁵ і декілька дисертаційних досліджень, зокрема В. Мазура⁶, О. Петасюка⁷, І. Романюка⁸, К. Філіпова⁹. Названі науковці довели, що кооперативна система в 20-их роках стала об'єктом постійного контролю з боку держави й була використана нею для боротьби з приватним підприємством та запровадження так званої радянської торгівлі, особливо на селі.

На жаль, історіографія зазначеного періоду не вирізняється значною кількістю досліджень. Крім спільних праць істориків, економістів та практиків кооперації, зокрема колективної монографії “Історія кооперативного руху”¹⁰ й “Історія споживчої кооперації України”¹¹, питання діяльності кооперативних установ у період голодомору і сталінських репресій 1936–1938 рр. ніхто не розглядав. Проте у згаданих дослідженнях цей період у частині структурної перебудови системи споживчої кооперації під безпосереднім тиском

влади висвітлений надто мало. Також у 1996 р. вийшла друком збірка статей дослідників споживчої кооперації, присвячених історичним та соціально-економічним аспектам споживчої кооперації України. Окремі статті висвітлюють діяльність кооперативних організацій у 30-их роках, однак глибокого аналізу їхньої реорганізації не здійснено¹².

Заслуговує на увагу монографія С. Бабенка і С. Гелея “Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті”, яка побачила світ у 2003 р.¹³. Автори, висвітлюючи розвиток кооперативної ідеї в умовах радянської влади, прийшли до висновку, що В. Ленін оцінював кооперацію як господарство соціалістичного типу¹⁴, яке при підтримці держави змогло б органічно вписатися в умови диктатури пролетаріату. Можна погодитися з висновками дослідників, що недолугість послідовників В. Леніна “проводити далі гнучку економічну політику”¹⁵ призвела до катастрофи споживчої кооперації, яка відбулася в 30-их роках ХХ століття.

Важливе значення для розуміння процесів перебудови споживчої кооперації на радянський лад на початку 30-их років ХХ ст. має монографія В. Подоляна і В. Рекрута “Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років ХХ століття”, яка вийшла 2008 р.¹⁶. Однак, попри високу інформативність і глибоке дослідження регіональних проблем, системного аналізу структурної перебудови споживчої кооперації УСРР у 30-их роках автори не здійснювали.

Подією в історичній науці став вихід монографії “Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність” за авторством відомого українського вченого С. Гелея¹⁷. Архітектоніка цієї, безперечно, вагомої наукової доробки відтворює життєвий шлях видатного дослідника українського кооперативного руху І. Витановича в контексті історичних подій у поєднанні з діяльністю інших діячів української кооперації. Безперечно, важливим внеском автора став глибокий аналіз розвитку кооперативної ідеї та її практичного втілення в умовах різних політичних режимів, який викладений у підрозділі 4. 4 “Про європейський кооперативний досвід”. Так, внаслідок порівняння реорганізації кооперації в Німеччині та Італії і перетворення її “на знаряддя фашистського ладу”¹⁸ з процесами більшовизації споживчої кооперації в УСРР на початку 30-их років, впливає висновок, що А. Гітлер, Б. Мусоліні та Й. Сталін однаково бачили місце споживчої кооперації як симбіозу державно-монополістичних установ під керівництвом однієї політичної сили. На жаль, С. Гелей стисло розглянув “радянський досвід” погрому кооперації в 30-их роках ХХ ст., але, на наш погляд, коротке викладення аналітичного матеріалу щодо перебудови споживчої кооперації УСРР на радянський лад у зазначеному періоді не впливає на наукову цінність монографії. На нашу думку, вона стала найкращою серед досліджень, які висвітлюють життя та діяльність українських кооперативних діячів і, безперечно, варта високої оцінки.

Варто зазначити, що дослідження діяльності споживчої кооперації в 30-их роках ХХ ст. мають неабияку актуальність. На наше глибоке переконання, саме 30-і роки стали визначальними в побудові ієрархічної структури кооперації, протягом цього часу відбулося майже повне оновлення її кадрового потенціалу та остаточно оформилося підпорядкування діяльності кооперативних організацій під керівництво більшовицької партії. Для споживчої кооперації УСРР цей період позначився суттєвими людськими жертвами, викликаними трагічними подіями голодомору і політичних репресій проти звичайних працівників та керівництва кооперативних організацій. Споживча кооперація втратила значну частину матеріальних цінностей, які волею партійно-радянського керівництва були в неї вилучені і використані для інших некооперативних цілей.

Тому в даній розвідці пропонується проаналізувати основні заходи влади щодо структурної перебудови споживчої кооперації УСРР у першій половині 30-их рр. ХХ ст. та визначити наслідки її примусового одержавлення.

Зазначимо, що на початку 30-их років для розвитку споживчої кооперації УСРР, як умовно автономної структури в масштабах СРСР, запроваджений принцип централі-

му став вирішальним фактором. Після проведення II з'їзду кооперації СРСР (1930), на якому Центроспілка була визначена єдиним органом управління¹⁹, відбувся процес жорсткої централізації діяльності республіканських спілок, що фактично позбавило їх фінансової самостійності та реальних можливостей для проведення навіть відносно незалежної економічної та кадрової політики.

Отже, в УСРР під безпосереднім керівництвом більшовицької партії споживча кооперація набула статусу провідної галузі кооперативного руху, отримала монопольне право на обслуговування населення, стала основним агентом держави в запровадженні політики продовольчого забезпечення країни. Внаслідок “турботи” з боку ВКП(б) основні принципи кооперації, зокрема добровільність і відкрите членство, демократичний членський контроль, перетворилися на пусту формальність, а втрата економічної зацікавленості викликала байдуже ставлення членів товариств до результатів діяльності товариств та їхніх спілок.

Так, у другій половині 1929 – на початку 1930 рр. ЦК ВКП(б) санкціонував виконавчим органам радянської влади на місцях проведення низки кардинальних змін в організації роботи кооперації. За планами вищих партійно-радянських органів для ефективної діяльності в умовах колективізації сільського господарства та виконання надзвичайно важливого завдання щодо запровадження нормованого продовольчого і товарного забезпечення населення (карткової системи) структура споживчої кооперації підлягала відповідній перебудові. Концептуальні погляди Вукоопспілки щодо нових форм роботи споживчої кооперації оприлюднив голова правління Г. Якубенко, який на шпальтах “Вістей ВУЦВК” 2 і 4 березня виклав ці пропозиції. Основним завданням кооперативних установ при “реконструкції села” повинно було стати здешевлення товаропросування, прискорення товарообігу через запровадження транзитних операцій, що, на його думку, “дасть змогу повернути вилучені кошти на індустріалізацію нашої країни”²⁰. Для такого “прориву” кооператори повинні здійснити реорганізацію системи на принципах створення багатокрамничних споживчих товариств, адаптованих до колгоспного куща, а в районах, де ще не проведено суцільної колективізації, товариства мали пристосовуватися до так званого енергетичного центру (машинно-тракторних станцій та ін.). Безперечно, ідея об'єднання дрібних і фінансово слабких товариств передбачала вагомі аргументи для поліпшення господарських справ споживчої кооперації, особливо в частині консолідації фінансових ресурсів та значного скорочення витрат на утримання бюрократичного управлінського апарату. Доцільними, на наш погляд, були наміри Вукоопспілки створювати товариства в межах куща колгоспів чи МТС, адже так чи інакше діяльність колгоспів і споживчих товариств перетиналася в багатьох напрямках господарської та культурно-соціальної сфери і потребувала постійного контакту та координації дій із того чи іншого питання. Вдалими, на наш погляд, стали рішення щодо реорганізації так званих багатокрамничних цукроробкоопів у споживчі товариства (робкоопи). Заслужують схвалення підходи правління Вукоопспілки щодо організації громадського харчування й хлібопечення “в тісній ув'язці з правліннями колгоспів”²¹. Разом з тим, хибний, на наше переконання, шлях вибрало правління, оголосивши про перехід на дворівневу систему управління, тобто: укрупнене споживче товариство – Вукоопспілка. Тут, вочевидь, прослідковуються наміри керівництва підлаштуватися під проголошену більшовиками адміністративно-територіальну реформу, якою передбачалися ліквідація округів і перехід на двоступеневу систему: район – центр. “Ліквідація райспілок як організацій, що здійснюють крамопросування, – стверджував Г. Якубенко, – дасть змогу набагато прискорити товарообіг. Зменшення правлінського й рахівного апарату також здешевить роботу споживчої системи”²². До того ж, з метою здешевлення та прискорення товаропостачання правління ухвалило протягом двох найближчих місяців скоротити на кілька десятків кількість баз райспоживспілок. Однак практика показала, що при такій схемі товаропостачання проблема завоювання товарів до низової мережі значно погіршилася. Загалом

реформа низової структури споживчої кооперації спричинила не покращення, а навпаки, ще більші проблеми в товаропостачанні сільського населення.

Негативні наслідки для платоспроможності кооперативних установ мала Постанова РНК УСРР від 5 травня 1930 р. “Про спеціальні фонди довгореченцевого кредитування споживчої кооперації”. Цим рішенням з обігу споживчої кооперації вилучалися 35 % щорічного прибутку споживчих кооперативних організацій, 50 % річних амортизаційних відрахувань, які нараховувалися всіма кооперативними організаціями і установами²³. У такий спосіб держава фактично підпорядкувала собі значні кошти споживчої кооперації, одночасно отримала можливість самочинно використовувати їх для потреб, зокрема для індустріалізації й колективізації, та корегувати фінансові потреби кооперації відповідно до вимог вищого керівництва країни.

Важливим кроком у реорганізації кооперації стало рішення Раднаркому УСРР від 2 серпня 1930 р. про затвердження постанови правління Вукоопспілки щодо доцільності ліквідації Уцербсекції, тобто утворення організаційної єдності всієї системи споживчої кооперації України²⁴. Існуюча з 1926 р. окрема структура робітничої кооперації (до речі, під керівництвом Г. Якубенка), на думку правління Вукоопспілки, створювала певний “паралелізм” і не давала можливості збільшити відповідальність усієї системи споживчої кооперації УСРР “як основного органу планового постачання в галузі задоволення споживчих потреб трудящихся мас”²⁵.

Вочевидь, що ініціатори приєднання Уцербсекції до ВУКСу сподівалися на позитивні наслідки від такої реорганізації, яка дала би можливість сконцентрувати всі ресурси та здійснювати керівництво щодо їх розподілу через єдиний орган. Певною мірою тоді очікували на значне скорочення апарату управління і відповідного зменшення витрат обігу товарних ресурсів. Але зволікання й гальмування в процесі швидкої передачі майна і виділення в окрему структуру закритих робітничих кооперативів (ЗРК) призвели до того, що ще на початок 1931 р. цю роботу завершено не було. Як наслідок, в організації постачання спостерігалися суттєві прогалини. Закономірно, що вищі партійно-радянські органи звинуватили правління Вукоопспілки в тому, що воно “плентається у хвості реорганізації системи” і закликали “з більшовицькою рішучістю вдарити по опортуністах із ВУКСу”²⁶. Саме незадовільну організацію закритого постачання “викрила” “особлива група робітничо-селянської інспекції, яка працювала над вивченням і докорінною реорганізацією ВУКСу”, що і стало, на нашу думку, головною причиною зміщення у лютому 1931 р. Г. Якубенка з посади голови правління²⁷. На його місце Політбюро ЦК КП(б)У призначило Михайлика Михайла Васильовича – колишнього старшого помічника генерального прокурора і заступника наркома юстиції УСРР²⁸.

Ще одним рішенням, яке внесло суттєві корективи в роботу споживчої кооперації, стала Постанова РНК СРСР “Про хлібозаготівлі 1930-1931 року”²⁹. Раднарком вимагав створити в країні єдиний орган щодо концентрації всіх хлібозаготівель під назвою “Союзхліб” і доручав йому під керівництвом комісаріату зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР проводити всі операції зі зберігання і розпорядження хлібними ресурсами країни. Зокрема, споживчій кооперації потрібно було передати новому власнику “свій технічний апарат та складське господарство, ...а також спеціальні кадри заготівельного апарату” та всі “пристанські та пристанційні хлібні склади і елеватори, а також і товарні млини”³⁰. У такий спосіб керівництво держави сконцентрувало у своїх руках усі хлібні ресурси країни і могло без проблем проводити експортні операції та виділяти хліб на внутрішні потреби країни.

Безперечно, усунення кооперації від розпорядження реальними хлібними запасами заподіяло відчутний удар по ресурсній спроможності споживчих товариств, які до того часу користувалися продукцією заготівель і мали можливість поповнювати товарні потреби в борошні, крупах і т. п. за рахунок переробки на власних млинах та крупорушках. Слід додати, що всі децентралізовані закупки хліба, які проводила споживча

кооперація, також підлягали суворому обліку і направлялися для забезпечення місцевого населення хлібом за списками № 1-3 (крім особливого списку, який забезпечувався з державних ресурсів)³¹. Так, кооперативні установи стали повністю залежними від державного фондозабезпечення і фактично втратили будь-яку свободу в реалізації продукції заготівель та її переробки.

Принагідно зазначимо, що в 1929–1931 рр. керівництво держави звертало особливу увагу на кадровий потенціал споживчої кооперації. За твердженням вищих партійних керівників, його стан залишався незадовільним за такими ознаками: “...засміченість виборного складу і низової мережі куркульськими та ворожими владі елементами, зовсім недостатнє прошарування робітників та батраків по всіх ланках кооперації і по всіх групах робітників”. Тому оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову провести кампанію масової перевірки кадрів кооперативних організацій і “очистити” виборні органи від “класово-ворожих, непрацездатних, бюрократичних та злочинних елементів” та зміцнити товариства і спілки висуванцями від робітників і особливо від наймитів³².

У ці роки значно посилювався контроль держави за господарською діяльністю споживчої кооперації. Так, з реорганізацією 1930 р. Народного комісаріату торгівлі УСРР в Народний комісаріат постачання³³ та з ліквідацією Головного кооперативного комітету при РНК УСРР³⁴ система Вукоопспілки була підпорядкована керівництву ЦК КП(б)У та Наркомату постачання і у частині економічної діяльності виконувала вказівки Української економічної наради (УЕН).

Важливе місце в системі товарного забезпечення населення влада відводила діяльності первісних кооперативів. Остаточне розмежування повноважень між сільськими споживчими товариствами (ССТ) і закритими робітничими кооперативами (ЗРК) відбулося в 1931 р., коли РНК УСРР опублікувала Типові статuti цих товариств. Зокрема, ССТ повинно було “на основі генеральної лінії партії та директив уряду... брати участь у соціалістичній перебудові сільського господарства та всебічно сприяти вступові до колгоспів бідняків і середняків, ...ліквідації глитаїства як класу на основі суцільної колективізації”. Серед першочергових завдань товариств були поширення крамничної мережі, організація в районі своєї діяльності закритих розподільників, зокрема в радгоспах, колгоспах і на промислових підприємствах. При цьому до ССТ не приймали “куркулів та інших осіб, позбавлених виборчих прав”. Членами товариств не могли стати особи, які були виключені з колгоспів “за сприяння глитаїям та за шкідництво”, а також ті, що були зняті з роботи на підприємствах та установах із тих самих причин³⁵. Один із пунктів статуту, не дозволяючи “розподіляти прибутки на паї, забір краму, ...поміж членами ССТ”, поклав кінець чинності принципу участі членів у розподілі доходів³⁶. Отже, запроваджений статут ССТ, відсторонивши від членства заможних селян і так званих “декласованих елементів”, чітко регламентував пролетарський підхід до визначення мети та формування членів товариств, остаточно зруйнував головні кооперативні чинники щодо економічної діяльності, перетворив утворені об’єднання в інструмент для реалізації політики партії на селі.

Зазначимо, що статут ЗРК відрізнявся від статуту ССТ лише в частині визначення мети, яка для закритих робкоопів регламентувалася активною участю “в індустріалізації країни, ...підпорядковуючи всю свою діяльність виробничим завданням підприємства, ...ув’язуючи справу постачання з виконанням промфінпланів”³⁷. Таким чином, запровадивши статuti ССТ і ЗРК, керівництво країни фактично завершило одержавлення низової ланки споживчої кооперації УСРР, обрало шлях на розмежування діяльності кооперативних установ і організацій між містом і селом, приступило до створення системи розподільників, яка згодом забезпечувала харчовими і товарними ресурсами привілейовану частину робітничого класу, управлінський фабрично-заводський апарат та партійно-радянську номенклатуру.

Державні органи не припиняли контролю за фінансовим станом споживчої кооперації особливо в частині формування капіталів та витрат кооперативних коштів. Так, ЦК ВКП(б) визначав розмір диференційованих пайових внесків та організовував примусові заходи щодо мобілізації коштів, встановлював нормативи відрахувань від доходів товариств та їх спілок до державного бюджету тощо. Водночас діяли жорсткі рамки щодо використання цих коштів на організаційно-кооперативну роботу та утримання органів управління кооперативних спілок та їх організацій. Так, постанова РНК УСРР 1931 р. передбачала 15 % скорочення витрат на утримання апарату споживчої кооперації, крім правління споживчих товариств³⁸.

Отже, в 1930–1931 рр. споживча кооперація УСРР знаходилася в перманентному процесі структурної реорганізації, її кадровий та економічний потенціал залучили до реалізації політичних заходів, намічених ВКП(б).

Важливою подією в діяльності споживчої кооперації УСРР стала постанова IV сесії ВЦВК від 9 лютого 1932 р. Мотивуючи необхідність “посилення оперативного-господарського керівництва і, враховуючи безперспективність подальшого укрупнення районів”, ухвала передбачала утворення на території республіки 5 областей: Харківської, Київської, Вінницької, Дніпропетровської, Одеської та Донбасу як окремої адміністративної території під управлінням з центру³⁹. Безперечно, утворення 373 адміністративних одиниць автоматично передбачало кардинальні зміни в усіх галузях і структурах народногосподарського комплексу республіки, в тому числі в системі споживчої кооперації. Дійсно, 22.02.1932 р. в Харкові відбулося засідання правління Вукоопспілки за участі голів оргбюро новостворених обласних спілок, зокрема Харківської – О. Смілянський, Вінницької – В. Горловський, Дніпропетровської – О. Сабсай, Київської – З. Русаков та Одеської – Р. Брук⁴⁰. Було прийнято надзвичайно важливі рішення щодо утворення матеріально-технічної і фінансової бази спілок та розглянуто основні принципи розподілу капіталів ВУКСу між обласними спілками. Постановою правління передбачалося: “1. Вважати, що за матеріально-технічну базу ...обласних союзів повинні бути матеріально-технічні засоби, що їх мають об’єднання ВУКСу на терені адміністративних областей. 2. Вважати, що фінансова база облсоюзів утворюється за рахунок капіталів та фондів, що їх має ВУКС за балансом на 01.03.1932 року”⁴¹.

Крім того, в 16 пунктах постанови детально розписували порядок розподілу активів і пасивів, вкладів і паїв, різних фондів і прибутків, а також невідкладні завдання облспоживспілок щодо організації торгової мережі та її раціоналізації, розгортання радянських базарів тощо⁴².

Наступного дня (23 лютого) правління Вукоопспілки ухвалило постанову, яка передбачала: “В адміністративних межах областей організувати обласні спілки споживкооперації. Обласним спілкам передати повністю організаційно-планове господарське керівництво і господарське обслуговування ЗРК, ЗВК, робкоопів, сількоопів і спецробкоопів, розміщених на території області”⁴³. За собою Вукоопспілка залишила гуртовороздрібну торгівлю лісоматеріалами та культуртоварами (об’єднання “Вукоопліспаливо” та “Вукоопкнига”), а обласним спілкам надавалося право на місцях організувати міжрайонні бази⁴⁴. Цією ж постановою регламентувалося утворення в складі облспоживспілок управлінь хлібопекарської промисловості та заготівель, трести громадського харчування підпорядковувалися керівництву правління. Крім того, постановою було затверджено структуру апарату спілок усіх рівнів. Вона передбачала такі сектори: організаційний, контролю за виконанням, економіки праці, кон’юнктурно-звітний, фінансовий, військово-кооперативний, кадрів, спецсектор, торгових відділів, планово-економічний і відділу раціоналізації та управління справами⁴⁵. В районах структура була такою самою, крім військово-кооперативного сектору.

Слід зазначити, що структурна перебудова передбачала утворення міжрайонних баз (МРБ), перед якими висувалося завдання наблизити оптово-торговельну мережу до

роздрібної та забезпечити контроль за якістю товарів. При цьому Постанова РНК СРСР “О работе оптовых баз” передбачала вимогу, щоб замовлення міської роздрібної мережі проходили не більше 2-х ланок, а для ССТ – не більше 3-х⁴⁶. Виконуючи настанови з центру, правління Вукоопспілки внесло до РНК УСРР пропозицію: затвердити дислокацію 48 МРБ, розміщених біля залізничних станцій. Зокрема, в Київській облспоживспілці організувати 4 бази, Вінницькій – 6, Харківській – 5, Одеській – 6, Дніпропетровській – 4, Донбасі – 17 (в межах сучасної України 42 МРБ) та АМСРР – 6. Ці бази повинні були обслуговувати товарні замовлення 358 райспоживспілок, 150 ЗРК Донбасу та 217 ССТ і 5-ти ЗРК Молдавської АСРР⁴⁷.

Варто зазначити, що навесні 1932 р. під керівництвом ЦК ВКП(б) розпочалася реалізація масштабних заходів влади щодо утворення системи радянської торгівлі. На наше переконання, ініціаторами її запровадження стали генсек Й. Сталін та його найближче оточення (Л. Каганович, В. Молотов, А. Мікоян та ін.). За задумом творців, радянська модель, крім кооперативної, передбачала розгортання колгоспної та державної форм торгівлі, що повинні були забезпечувати населення необхідними товарами як за цінами ринку, так і за фіксованими державними розцінками. Особливістю цих заходів стало те, що утворення матеріально-технічної бази для нових форм торгівлі відбувалося переважно за рахунок майна споживчої кооперації. Так, постановою УЕН від 15 червня 1932 р. з метою розгортання колгоспної торгівлі всі площі базарів усунули з відання всіх організацій та вирішили „передати їх відділам комунального господарства”⁴⁸, які згодом перейшли у володіння держторгівлі⁴⁹. У такий спосіб Вукоопспілка втратила 267 власних базарів, які були повернуті їй лише у 1987 році⁵⁰.

Принагідно зазначимо, що Москва заздалегідь передбачала значні вилучення матеріальних цінностей із власності споживчої кооперації. Так, 7 липня 1932 р. Рада праці і оборони СРСР, скасовуючи чинність усіх попередніх нормативних актів, запровадила нову форму розрахунків. Згідно з нею оплата за отримане майно і цінності повинна була здійснюватися не менше, як за п’ять років щорічними рівними частинами щоквартально з моменту фактичної передачі⁵¹. Не важко зрозуміти, що у такий спосіб влада примусила споживчу кооперацію надати майновий довгостроковий безвідсотковий кредит державній торгівлі, у володіння якої переходила значна частина вилучених ресурсів.

Зазначимо, що велика кількість торговельних підприємств була вилучена в споживчої кооперації СРСР внаслідок прийняття в кінці 1932 – на початку 1933 рр. декількох постанов щодо створення так званої системи ОРС (“отделов рабочего снабжения”). Порядок і форми цього масштабного пограбування було визначено директивами РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 4 і 19 грудня 1932 року та від 8 березня 1933 року⁵². За даними російського історика К. Вахітова, тільки протягом 1933 року “орси” заволоділи 31782 торговельними підприємствами (19167 у містах і 12615 на селі) з річним обігом 3616,7 млн. крб., держторгівлі передали 8220 підприємств громадського харчування, які обслуговували понад 6,1 млн. осіб⁵³. На жаль, точної кількості переданих об’єктів в УСРР встановити не вдалося. Проте, на підставі даних про передачу “орсів” на Донбасі і Дніпропетровщині, можна пересвідчитися, що кількість об’єктів була значно. Так, на Донбасі передавалися близько 4 тис. закладів роздрібної торгівлі з річним обсягом товарообороту близько 1,4 млрд. крб., на Дніпропетровщині – майже 1 тис. підприємств із річним обігом понад 420 млн. карбованців⁵⁴.

До значних матеріальних і моральних втрат призвела ще низка рішень вищих органів влади СРСР. Для унаочнення морального приниження контингенту кооперативних працівників варто навести тільки декілька законодавчих актів щодо відповідальності за порушення правил радянської торгівлі. Так, було прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР від 07.08.1932 р. “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності”⁵⁵, згідно з якою за крадіжки громадяни каралися 10-тилітнім терміном ув’язнення або розстрілом.

Того самого року з'явилася Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про боротьбу зі спекуляцією”, відповідно до якої за продаж товарів за завищеними цінами громадяни каралися розміщенням у концентраційних таборах терміном від 5 до 10 років без права на амністію⁵⁶. Безпрецедентним у світовій кооперативній практиці став закон “Про надання торговельним інструкторам та інспекторам споживчої кооперації прав органів дізнання”. Тобто згідно з цим актом кожен працівник апарату управління споживчої кооперації отримав право “...провадити розслід у формі допитів свідків та підозрюваних”⁵⁷. З юридичної точки зору в системі споживчої кооперації країни було утворено додатковий інститут органів юстиції, що через посадових осіб апарату управління міг чинити слідчі дії: визначати предмет злочину, окреслювати коло підозрюваних та проводити функції дізнання. Більше того, надавалося право “...негайно накладати арешт на майно підозрюваного або винуватого, незалежно від подання цивільного позову”, оформляти виконавчі листи, а для судових органів передбачалося виділити спеціальних судових виконавців і “забезпечити позачергове стягнення”⁵⁸.

Черговим елементом у системі “закручування гайок” щодо споживчої кооперації стала “драконівська” Постанова ВЦВК і РНК УСРР “Про доповнення Кримінального Кодексу УСРР ст. 135⁴ про відповідальність за обкрадання споживача й обдурювання радянської держави” від 23 серпня 1934 року⁵⁹. Звісно, таким змінам у Кодексі передувала відповідна постанова ЦК ВКП(б) від 26.07.1934 р., яка вимагала провести рішучу боротьбу з обважуванням, обмірюванням споживачів та порушенням роздрібних цін у торгівлі⁶⁰. Тому в доповненні зазначалося, що за обважування й обмірювання покупців, користування в торгівлі неправильними терезами, гилями, метрами та іншими вимірвальними приладами, продаж нижчого сорту за ціною вищого, а також порушення встановлених роздрібних цін запроваджувалося покарання “...позбавленням волі на строк до 10 років”⁶¹.

Враховуючи той факт, що тодішні суди були налаштованими на “рішучу боротьбу з класовим ворогом” і, як правило, присуджували максимальний термін покарання, можна зрозуміти, скільки простих працівників прилавка втратили життя і за дрібні помилки та порушення правил радянської торгівлі опинилися у численних концтаборах СРСР.

Безперечно, намагаючись підлаштуватися до вимог влади щодо боротьби зі зловживаннями, правління Центроспілки ухвалило постанову від 10.07. 1934 р., яка передбачала “для підсилення боротьби з розтратами й крадіжками, а також керівництва роботою ревізійних комісій в ССТ, ЗРК, МРК” утворити при облспоживспілках інститут районних ревізорів. Це означало, що в структуру облспоживспілок вводилося контрольно-ревізійне управління, керівник якого входив до номенклатури обкому і, як правило, тісно співпрацював з органами НКВС. Загалом Москва дозволила утримувати в системі Укоопспілки 80 штатних ревізорів, зокрема Київській ОСС – 16, Харківській – 15, Дніпропетровській – 11, Одеській – 12, Донецькій – 8, Вінницькій – 11, Чернігівській – 5 та 2 в АМССР⁶². Безперечно, ця постанова, руйнуючи демократичні засади діяльності, перетворювала ревізійні комісії на виконавчий апарат правління товариств та їх спілок, остаточно підпорядковувала їхню роботу партійно-радянським органам.

Необхідно зазначити, що вдосконалення законодавчої бази щодо боротьби з розтратами, крадіжками та марнотратством у споживчій кооперації не дозволило вирішити цих проблем. Аналіз діяльності Вукоопспілки за 1932–1934 рр. свідчить, що в товариствах та спілках відбувалося постійне зростання кількості порушень, збільшувалися їх фінансові розміри тощо. Так, у 1934 р. розтрати і крадіжки порівняно з 1932 р. вирости майже у 2,6 рази і становили значну суму – понад 39,3 млн. крб.⁶³. Принагідно зазначимо, що ці кошти перевищували у 3 рази річний фонд (12,2 млн. крб.) оплати праці всіх працівників споживчої кооперації УСРР⁶⁴! Безперечно, нарощування розтрат безпосередньо пов'язувалося з голодом, який лютував на Україні у 1932–1933

рр. і не вщухав наступного 1934 року. Тому, на наш погляд, негативні тенденції щодо збільшення кількості дрібних зловживань у споживчій кооперації спричинила саме злочинна політика більшовицької влади проти українського селянства. В умовах голодомору частина кооператорів нехтували жорсткістю законодавчої бази, вимушені були її порушувати, намагаючись будь-яким шляхом просто вижити.

Зазначимо, що керівництво ВКП(б) було задоволеним реалізацією власної політики щодо розгортання радянської торгівлі. Так, Й. Сталін, підбиваючи підсумки роботи ЦК ВКП(б), на XVII партійному з'їзді 25 грудня 1933 р. констатував, що партії “прийшлося ліквідувати в подальшому монопольне положення кооперації на ринку, в зв'язку з чим зобов'язали всі Наркомати відкрити торгівлю власними товарами, а Наркомпостач – розгорнути широку комерційну торгівлю сільськогосподарською продукцією”⁶⁵. Аналізуючи цей вислів вождя, можна зробити висновок, що Й. Сталін у черговий раз упереджено оцінював можливості кооперації, адже, на наше глибоке переконання, при умові повернення їй права на вільне ціноутворення та надання дозволу на повсюдне проведення заготівельної діяльності, кооперативні установи й організації так само успішно здійснювали би торгівлю за комерційними цінами й зуміли б вирішити переважну більшість проблем у забезпеченні населення.

Слід зазначити, що наведені вище заходи більшовицької влади щодо вилучення майна споживчої кооперації стали лише першими кроками у загальній атаці, спрямованій проти кооперативного руху країни. Предтечею розгортання подальшого наступу стало відновлення діяльності самостійного Наркомату внутрішньої торгівлі (1934 р.)⁶⁶. На наше глибоке переконання, внаслідок реалізації політичної волі Політбюро ВКП(б) відбулося утвердження державної торгівлі як провідної форми в господарському комплексі СРСР. Відновлення цього Наркомату фактично дозволило вирішити подальшу долю споживчої кооперації, зокрема щодо її організаційної побудови, формування кадрового потенціалу, діяльності освітніх закладів, фондозабезпечення тощо. Власне, зміна парадигми на провідне місце державної торгівлі в радянській державі значно ослабила позицію споживчої кооперації й відсунула її на другорядне місце, що згодом позначилося у вигляді суттєвих обмежень, зокрема у сфері товарного забезпечення за залишковим принципом.

На наш погляд, дискримінаційною за змістом та грабіжницькою по суті стала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. “Про роботу споживчої кооперації на селі”⁶⁷. Рішення центральних партійно-радянських органів обмежувало діяльність споживчої кооперації в містах та передбачало передачу значної кількості магазинів, об'єктів виробництва та інших кооперативних закладів на баланс держторгівлі. Про масштаби матеріальних та фінансових втрат можна лише здогадуватися. Тому з цього приводу вважаємо за доцільне провести додаткове дослідження та встановити такі дані.

Водночас, оцінюючи зміст постанови, слід зазначити, що над її підготовкою працювали фахівці, які намагалися підвищити роль споживчих товариств у діяльності самої системи споживчої кооперації. На нашу думку, позитивні наслідки передбачала вимога постанови провести ліквідацію збиткових сільських крамниць, укрупнити товариства та зміцнити їх фінансово. Зокрема, зборонялися будь-які відрахування з оборотів, крім 10 % прибутку на користь райспоживспілок для організації підприємств, що обслуговували товариства. Зменшилися з 70 % до 60 % відрахування з торгових націнок, які здійснювалися товариствами на користь інших організацій. Важливим чинником покращення торговельної діяльності ССТ стала зміна порядку кредитування товариств. Якщо до цього Держбанк виділяв кредити тільки для товариств, які мали 50 тис. крб. Річного товарообігу, то нові правила дозволяли знизити цю межу до 20 тис. крб., звичайно за умови рентабельної роботи ССТ⁶⁸.

Змінювалися деякі статутні основи діяльності товариств. Так, голова правління ССТ замість однорічного обирався на дворічний термін діяльності. Суттєво змінювалася

матеріальна зацікавленість керівника правління. Зокрема, йому на 25-40 % збільшувалася зарплата та за підсумками роботи за півріччя дозволялося виплачувати премію в розмірі 150 % посадового окладу, звичайно за умови виконання планових завдань товариства⁶⁹.

До негативних наслідків цієї постанови слід віднести масштабні вилучення кооперативного майна та новий етап адміністративно-господарських змін, що виникли в процесі її реалізації. Як зазначалося вище, даних про вилучення кооперативного майна на користь держторгівлі ми наразі не маємо, але згідно з постановою РНК СРСР від 6 січня 1936 р. відомо, що на базі переданого майна в УСРР було утворено 26 державних торгових об'єднань (торгів), у тому числі у Вінницькій обл. – 2 торги, Дніпропетровській – 4, Київській – 6, АМСРР – 1, Одеській – 5, Харківській – 7, Чернігівській – 1⁷⁰. Ця постанова передбачала в складі Наркомвнутрторгу УСРР утворення спеціалізованих контор для реалізації текстильно-швейних виробів (імовірно, дрібно-оптових магазинів) у Києві – 3, Дніпропетровську – 2, Харкові – 2, Запоріжжі – 1 та Одесі – 1. Для організації роздрібно-торговельної мережі парфумами, трикотажними і галантерейними виробами (імовірно, універмагів) споживча кооперація повинна була передати в Києві 5 магазинів, Харкові – 4, Одесі – 2, Дніпропетровську – 2, Нікополі – 1, Кривому Розі – 1, Запоріжжі – 1, Сталіно – 1, Горлівці – 1, Ворошиловграді – 1, Маріуполі – 1⁷¹. Крім цього, мали передати 6 об'єктів для організації роздрібно-торгівлі металевими будівельними матеріалами. Таким чином, згідно з цією постановою споживча кооперація УСРР втратила 35 найкращих торговельних закладів, розміщених у центральних місцях промислових районів та місцях найбільшого скупчення населення, що, безперечно, спричинило виникнення величезних матеріальних, фінансових та моральних втрат.

Однак вищезгадана Постанова “Про роботу споживчої кооперації на селі” обумовила новий наступ на демократичні принципи діяльності споживчої кооперації. Йдеться про прийняття Постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У “Про реорганізацію Українського об'єднання споживчої кооперації “Укоопспілки” від 29 вересня 1935 року. Цього разу влада вдалася до кардинальних змін у структурі управління, організаційно-кооперативній та господарсько-фінансовій роботі Укоопспілки. Мотивуючи посиленням ролі обласних спілок в організації гуртової ланки для постачання товарів райспоживспілкам і ССТ, РНК УСРР і ЦК, КП(б)У ухвалило наступне: “Реорганізувати Українське об'єднання споживчої кооперації “Укоопспілку” на планово-організаційно-інспекторський центр споживчої кооперації України без господарських функцій”⁷². Невдовзі, 31 жовтня, з'явилася ще одна Постанова тих же органів “Про організаційну структуру і штати спілок споживчих товариств України”, яка вже деталізувала вимоги попередньої ухвали і визначала структуру та штати Укоопспілки. Зокрема, Укоопспілці доручалося: 1) проводити систематичні ревізії й контроль усієї господарської діяльності облспоживспілок, райспоживспілок і ССТ; 2) налагоджувати облік і звітність в обласних і райспоживспілках та ССТ; 3) здійснювати інспекцію та проводити інструкцію всіх ланок споживчої кооперації; 4) подавати на затвердження РНК УСРР зведені торговельно-фінансові плани кооперативної системи, плани роздрібного товарообігу, плани поширення й покращення торговельної мережі та її матеріально-технічної бази; 5) контролювати виконання облспоживспілками й райспоживспілками планів централізованих заготівель, що їх проводить сільська споживча кооперація; 6) подавати на затвердження РНК зведений план капіталовкладень по системі споживкооперації й періодично перевіряти хід їх виконання; 7) спостерігати за здійсненням кооперативними організаціями роботи на основі статутів⁷³. Аналіз вищенаведених функцій свідчить, що Укоопспілка як центральний орган управління споживчої кооперації республіки втратила будь-які ознаки економічної самостійності, стала своєрідним виконавчим органом Раднаркому УСРР і засобом реалізації політичних настанов ВКП(б).

Не менш непродуманими були вимоги постанови щодо структури і штатів Укоопспілки. Принагідно зазначимо, що ЦК ВКП(б) постійно контролював діяльність спожив-

чої кооперації в частині встановлення розміру пайових внесків, проведення з'їздів, різного роду кооперативних нарад, кадрових призначень тощо. Всі ці заходи можна було проводити лише після отримання санкції партійних комітетів, які визначали доцільність розгляду певного переліку питань на колективних зібраннях. Крім того, ще у 1932 р. зі структури діяльності зник такий орган управління, як ради спілок всіх рівнів. Так, у примірному статуті райспоживспілок, який був затвердженим президією Центроспілки 16.08. 1932 р., такого органу вже не існувало. На вимогу Вукоопспілки про відновлення діяльності рад як вищого органу управління в між'їздівський період (з'їзди дозволялося скликати раз на 2 роки) в системі споживчої кооперації України ЦК КП(б)У такого дозволу не надав⁷⁴. Крім того, згадана постанова фактично відмінила існуючий порядок формування органів управління і запровадила своє бачення “кооперативної демократії” в системі споживчої кооперації УСРР. Ухвала регламентувала: “Для загального керівництва діяльністю Укоопспілки залишити виборний орган – пленум правління Укоопспілки та його робочий орган – президію в складі голови та його двох заступників. Ревізійну комісію Укоопспілки ліквідувати”. Тут же зазначалися структура і штати Укоопспілки: президія – 3 особи; ревізійно-інспекторський відділ – 20 осіб; планово-обліковий відділ – 17 осіб, управління справами – 16 осіб, які разом налічували 56 осіб⁷⁵. Таким чином, завдяки зусиллям партійно-радянських органів УСРР Укоопспілка за своїми функціями перетворилася на звичайну структурну одиницю Раднаркому, всупереч тому, що впливало з її назви, фактично втратила можливість користуватися демократичними засадами у своїй діяльності.

За вимогами цієї ж постанови всі торговельні та сировинні бази Укоопспілки (в Києві, Харкові, Дніпропетровську й Одесі) було передано на баланс місцевих облспоживспілок.

Вищеназвана постанова, на наше переконання, позначила завершення ганебного погрому системи кооперативної освіти, який більшовицька влада влаштувала у 1933–1935 роках. Так, з передачею Харківського кооперативного інституту, Луганського та Харківського кооперативних технікумів у відання держторгівлі в системі Укоопспілки залишилося лише 6 технікумів (Житомирський, Кіровський, Луганський, Одеський, Полтавський та Уманський) і Одеський кооперативний інститут замість існуючих на початок навчального 1932–1933 рр. 7 “вишів” (у Києві і Луганську – по 2, Дніпропетровську, Харкові і Одесі – по 1), 33 середньо-спеціальних навчальних закладів⁷⁶.

Отже, підбиваючи підсумки структурної перебудови споживчої кооперації УСРР у першій половині 30-их років ХХ ст., слід зазначити, що вона відбувалася протягом двох етапів. Перший – 1930–1932 рр., коли влада, використовуючи економічний та кадровий потенціал споживчої кооперації, намагалася максимально прискорити темпи індустріалізації та колективізації країни. Кооперативні заклади змусили стати учасниками реалізації злочинної політики влади щодо здійснення фіскальної системи заготівель та запровадження товарного терору, які застосовувалися більшовиками у 1932 р. та згубно вплинули на життя мільйонів українських селян. У цей час споживча кооперація зазнала значних фінансових збитків від діяльності так званих закритих кооперативів, які отоварювали та дозволяли харчуватися частині населення за фіксованими державними цінами, не враховуючи реальних витрат на таке обслуговування. Тому, на наш погляд, фінансовий крах, якого зазнала споживча кооперація УСРР до кінця 1934 р., значною мірою пояснювався антиринковою економічною моделлю, закладеною політикою більшовицької партії щодо нормування і розподілу товарів, яку змушені були здійснювати кооперативні установи замість притаманної їм вільної кооперативної торгівлі й ефективних заготівель.

Переконавшись у неефективності використання системи кооперативного управління в утвердженні авторитарної влади, на другому етапі (1932–1935 рр.) керівництво ВКП(б) запровадило політику розгортання радянської торгівлі, яка передбачала, утворення поряд із кооперативною, ще й державної та колгоспної форм торговельного

обслуговування населення країни. При цьому більшість заходів щодо реалізації планів партії відбувалася за рахунок масштабного відчуження матеріально-технічної бази споживчої кооперації та використання її фінансових ресурсів.

Таким чином, за рахунок відкидання кооперативної власності керівництво СРСР утворило потужну державну торговельну структуру, запровадило жорстку управлінську вертикаль, яка надавала змогу партійним лідерам безперешкодно (без формальної кооперативної демократії) керувати закритою системою накопичення і розподілу товарних фондів, здійснювати кадрові призначення та, користуючись так званою політичною доцільністю, підтримувати низький рівень цін для потреб спеціального контингенту й забезпечувати його дефіцитними та кращої якості товарними ресурсами. Загалом протягом 1932-1935 рр. генсек Й. Сталін і його прибічники досягли поставленої мети – створили державну структуру торговельної галузі, яка відчутно впливала на формування ідеологічного гарту “авангардної” частини радянського народу, що своєю сліпою підтримкою сприяла утвердженню тоталітарного режиму в СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
  - ² Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.
  - ³ Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект) : монографія. / Т. В. Оніпко: – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2010. – 344 с.
  - ⁴ Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347 с.
  - ⁵ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Видавничий дім “Альтернатива”, 1999. – 336 с.
  - ⁶ Мазур В. Кооперативний рух у національних районах УРСР (1921–1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Мазур. – Х., 2000. – 17 с.
  - ⁷ Петасюк О. Виробнича діяльність споживчої та сільськогосподарської кооперації в УСРР : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Петасюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
  - ⁸ Романюк І. Сільськогосподарська кооперація в Україні (1921–1927 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І. Романюк. – КДУ ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 20 с.
  - ⁹ Філіпов К. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / К. Філіпов. – Х., 1998. – 20 с.
  - ¹⁰ Історія кооперативного руху / [Бабенко С. Г., Галюк В. Г., Гелей С. Д. та ін.] – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.
  - ¹¹ Історія споживчої кооперації України / [Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
  - ¹² Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти / [С. Г. Бабенко, М. В. Аліман, В. В. Аполій та ін.]. – К. : Редакція газети “Вісті Укоопспілки”, 1996. – 192 с.
  - ¹³ Бабенко С. Г. Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей. – К. : Редакція газети “Вісті Центральної спілки споживчих товариств України”, 2003. – 160 с.
  - ¹⁴ Там само. – С. 84.
  - ¹⁵ Там само. – С. 86.
  - ¹⁶ Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття / В. Подолян, В. Рекрут. – Вінниця : ПП „Балюк”. – 420 с., іл.
  - ¹⁷ Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / С. Гелей. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.; 420 іл., порт.

-
- ¹⁸ Там само. – С. 235.
- ¹⁹ Вместе ради будущего. 170 лет потребительской кооперации России / [ред. В. С. Гавричкин]. – М. : «Издательский дом Центросоюза», 2001. – С. 115.
- ²⁰ Вісті ВУЦВК, 1930. – № 51.
- ²¹ Там само. – № 52.
- ²² Там само.
- ²³ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України (ЗУ України), 1930. – № 12. – С. 416.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – № 17. – С. 516.
- ²⁶ Вісті ВУЦВК. – 1931. – № 45.
- ²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 296 – Оп. 6. – Спр. 17. – Арк. 8.
- ²⁸ Вісті Укоопспілки. Діловий випуск, 2006. – № 42. – С. 11.
- ²⁹ Червоний край (Вінниця), 1930. – № 57.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Рекрут В. П. Роль та місце споживчої кооперації в продовольчому забезпеченні населення України в 1928-1934 роках / В. П. Рекрут // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 42. – С. 55–64.
- ³² Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Р-746. – Оп. 13. – Спр. 3. – Арк. 8.
- ³³ ЗУ України, 1930. – № 30. – С. 582.
- ³⁴ ЗУ України, 1931. – № 10. – С. 246.
- ³⁵ ЗУ України, 1931. – № 33. – С. 678-681.
- ³⁶ Там само. – С. 682.
- ³⁷ Там само. – С. 684.
- ³⁸ ЗУ України, 1931. – № 10. – С. 245.
- ³⁹ ЗУ України, 1932. – № 5. – С. 41–45.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 1213. – Арк. 29–33 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 29.
- ⁴² Там само. – Арк. 32.
- ⁴³ Там само. – Арк. 39.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 40.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 43.
- ⁴⁶ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР (СП СССР), 1932. – № 66. – С. 618.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 1249. – Арк. 153.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 201.
- ⁴⁹ Кагарлицкий П. Колхозная торговля в 1-м полугодии 1936 г. / П. Кагарлицкий // Советская торговля – 1936. – № 7–8. – С. 118.
- ⁵⁰ Соціалістичній кооперації більшовицькі кадри / Постанови та матеріали Всеукраїнських нарад у справі готування кадрів споживчої кооперації України (жовтень 1932 р.) // [редакц. кол. : т.т. Петрова (відпов. редактор), Макаренко, Мондрус і Гафанович]. – Видавництво Наркомпостачання УСРР. – Харків, 1933. – С. 17.
- ⁵¹ СП СССР, 1932. – № 66. – С. 509.
- ⁵² Генкин А. О работе Орс в системе Наркомлегпрома / А. Генкин // Советская торговля. – 1933. – № 2. – С. 117.
- ⁵³ Вахитов К. И. Кооперация. Теория, история, практика: Избранные изречения, факты, материалы, комментарии / К. И. Вахитов. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К⁰», 2006. – С. 432.
- ⁵⁴ Информация // Советская торговля. – 1936. – № 7–8. – С. 123–124.
- ⁵⁵ Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності”// Комуніст. – 1932. – 9 серпня.
- ⁵⁶ СП СССР, 1932. – № 65. – С. 628.
- ⁵⁷ ЗУ України, 1933. – № 32. – С. 25.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ ЗУ України, 1934. – № 25. – С. 15-16.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 4591. – Арк. 76.

-
- ⁶¹ ЗУ України, 1934. – № 25. – С. 15.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 4591. – Арк. 32.
- ⁶³ ДАВО. – Ф. П-136. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 171.
- ⁶⁴ Пархомовский Я. Торговые кадры УССР / Я. Пархомовский // Советская торговля – 1936. – № 7–8. – С. 70.
- ⁶⁵ Сталин И. В. Сочинения. Т. 13. Июль 1930 – январь 1934 / И. В. Сталин. – Москва : Госуд. издат. полит. литературы, 1951. – С. 424.
- ⁶⁶ Информация // Советская торговля. – 1934. – № 5. – С. 80.
- ⁶⁷ Про роботу споживчої кооперації на селі [ред. стаття] // Зоря (Дніпропетровськ), 1935. – № 226.
- ⁶⁸ Эпштейн М. Перестройка потребкооперации / М. Эпштейн // Советская торговля. – 1935. – С. 13.
- ⁶⁹ Там само. – С. 14.
- ⁷⁰ СП СССР, 1936. – № 2. – С. 26.
- ⁷¹ Там само. – С. 27.
- ⁷² ЗУ України, 1935. – № 31. – С. 9.
- ⁷³ ЗУ України, 1935. – № 47. – С. 2.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 4. – Спр. 1249. – Арк. 326.
- ⁷⁵ ЗУ України, 1935. – № 47. – С. 3–4.
- ⁷⁶ Рекрут В. Особливості організації кооперативної освіти споживчої кооперації України у 30-х рр. ХХ ст. / В. Рекрут // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – Полтавський університет споживчої кооперації України, 2010. – № 3 (42). – С. 121–131. – (Серія “Економічні науки”).

Шаблій О. І., Кузык С. П., Вісьтак О. І.

ГАЛИЦЬКІ ГЕОГРАФИ ПРО УКРАЇНСЬКУ КООПЕРАЦІЮ ДО 1939 РОКУ

У статті розглядаються питання розвитку української кооперації на західно-українських землях, аналізуються теоретичні засади кооперативного руху, що задекларовані у працях О. Степанів та її перекладних статтях. Описуються картографічні матеріали про українську кооперацію до 1939 року.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперативи, споживча кооперація, кредитна кооперація, заготівельно-збутова кооперація, кооперативи здоров'я, рохдельські принципи, українська кооперація, етнічні землі.

Shabliy O. I., Kuzyk S. P., Vis'tak O. I.

GALICIAN GEOGRAPHERS ABOUT UKRAINIAN COOPERATION UNTIL 1939

The development of Ukrainian cooperation on the West-Ukrainian land is revealed; the theoretical bases of the cooperative movement declared by Olena Stepaniv in her original and translated works are analyzed. Cartographic materials of Ukrainian cooperation till 1939 are described.

Key words: cooperative movement, cooperatives, consumer' cooperatives society, credit cooperation, purveying and selling cooperatives, health cooperatives, the principles of Rochdel in the cooperation, Ukrainian cooperation, ethnic lands.

Український коопераційний рух на галицьких землях розпочався наприкінці XIX – на початку XX ст. Цьому посприяло, до певної міри, і рішення Австро-Угорського уряду – у 1873 році було видано перший закон про розвиток кооперації.

Зародження української кооперації пов'язане з інженером-архітектором В. Нагірним, який, вивчивши досвід кооперативного руху у Західній Європі, пропагував нові ідеї, зокрема боротьбу з чужонаціональними посередниками засобами економічної конкуренції. Перша українська кооперативна програма була опублікована в газеті „Діло” за 1882 р¹. Спочатку діяльність кооперації зводилася до підтримки української торгівлі. Однак аграрний характер економіки зумовив створення переважно сільських кооперативів, а саме: спортивних, заготівельно-збутових, кредитних, молокопереробних та деяких інших видів кооперації².

У формуванні споживчої кооперації значним є внесок товариства „Просвіта”. Так, в Олеську у 1899 р. було зорганізовано місцеве товариство „Сільський господар”. Його згодом перенесли до Львова, де воно стало крайовим органом кооперації, перебравши від „Просвіти” економічні функції.

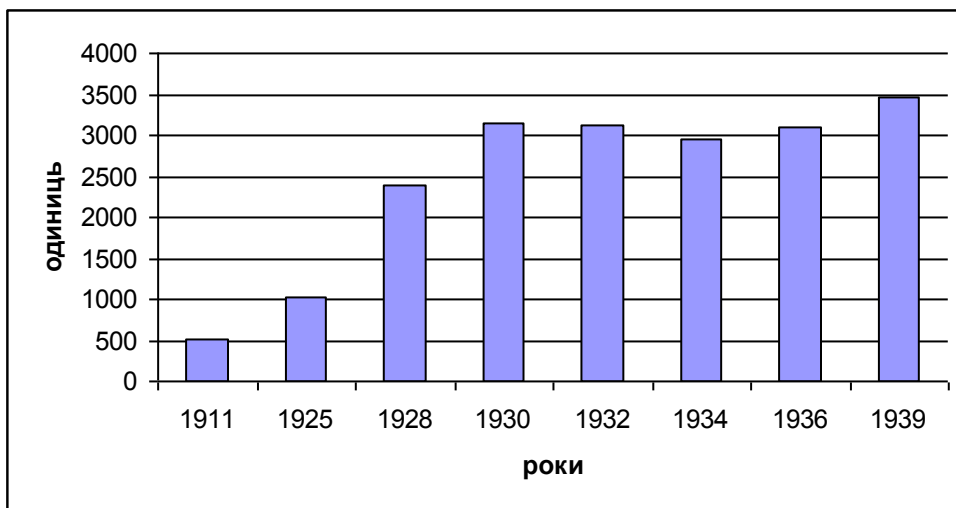
Перша українська спілка для збуту худоби в Галичині була створена в 1910 році. Крайовий союз для заupu і збуту худоби перед Першою світовою війною на території Східної Галичини здійснював 51 % загальної її закупівлі³.

Українські кредитні кооперативи на західноукраїнських землях почали діяти наприкінці XIX ст. В Галичині їх називали „райфайзенками”, які надавали кредити як кооперативам, так і приватним підприємцям. Про стан їх розвитку засвідчують такі показники. На початку 1913 року всіх українських кредитних спілок нараховувалося 1011⁴.

Щодо виробничої кооперації, то в Галичині найактивніше розвивалася молочарська. Першу таку спілку заснували 1904 р. у селі Завадів біля Стрия. В 1908 р. було зорганізовано крайовий господарсько-молочний союз. У 1910 р. його членами були 112 молочарських спілок та різних установ⁵.

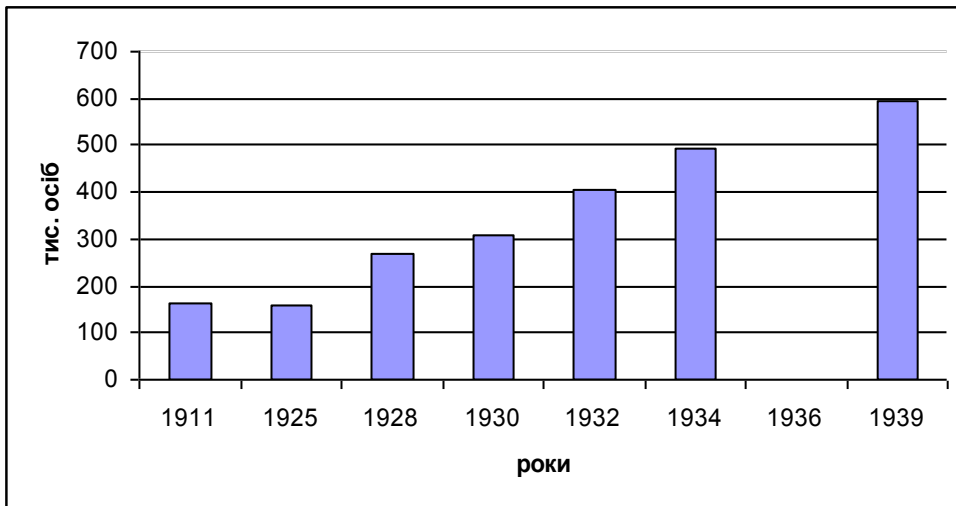
Важливим організаційним заходом, що сприяв групуванню всіх українських кооперативів, стало утворення в 1904 році Крайового союзу ревізійного (КСР).

Перша світова та українсько-польська війни підірвали основи української кооперації, що існувала до війни. У 1920-ті роки її становлення характеризувалося низькими темпами. Це підтверджується кількістю членів кооперативів. Так, їх кількість у 1925 навіть не досягла рівня 1911 р. (рис. 1–2). Найперше українська кооперація відроджувалася на землях, що раніше перебували під владою Австро-Угорщини. Центральним кооперативним об'єднанням у нових політичних умовах став „Ревізійний союз українських кооперативів” (РСУК), який був не лише організаційним ревізійним осередком, але й ідейним центром українського кооперативного руху (рис. 1).

Рис. 1. Чисельність кооперативів, що належали до РСУК у 1911–1939 рр.

Центральними спеціалізованими кооперативними об'єднаннями були „Народна торгівля”, Центросоюз, Маслосоюз, Центробанк, Крайовий союз для заupu і збуту худоби. У повітах діяли повітові союзи кооперативів, які постачали низові кооперативи товарами, організували заготівлю сільськогосподарської продукції, а також здійснювали спілчансько-професійне навчання. У селах і містах було організовано низові кооперативи.

Рис. 2. Кількість членів кооперативів, що належали до РСУК у 1911–1939 рр.

Якщо до Першої світової війни в Галичині переважали кредитні спілки, то в період панування польської влади три чверті від загальної кількості українських кооперативів становили міські споживчі та сільські споживчо-заготівельні кооперативи⁶.

З другої половини 1920-х років поступово зміцнюють свої позиції українські кооперативи Центросоюз (табл. 1), Крайового молочарського союзу (Маслосоюз) (табл. 2).

Таблиця 1

Динаміка розвитку Центросоюзу в 1900–1935 рр.*

Роки	Кількість членів, осіб	Товарообіг, тис.	Експорт яєць, вагонів	Продукція мила, тонн.
1900	82	1,3*	-	-
1905	221	146	-	-
1912	481	2041	-	-
1925	-	17288**	-	88
1930	-	12423	-	345
1931	-	-	151	397
1935	1992	8244	224	599

*1900–1912 – в австр. коронах

**1925–1935 – в польських злотих

* Тут і надалі для формування таблиць використані статистичні дані 1900–1936 років, вміщені в Атласі України й сумежних країв (1937 р.)

Таблиця 2

Динаміка розвитку Маслосоюзу в 1925–1936 рр.

Роки	Кількість членів кооперативів	Виторг, млн. злотих	Доставлено молока, млн. л.	Доставлено масла, млн. кг	Експорт молока, тис. кг	Кількість збірень	Кількість крамниць
1925	72	0,86	-	0,16	0,2	300	5
1930	223	16,21	59,7	2,16	612	1027	21
1935	141	9,30	74,7	2,80	483	1400	41
1936	148	11,14	90,6	3,38	616	1693	41

Маслосоюз керував молочарськими спілками безпосередньо у повітових центрах. Свою продукцію він реалізовував не лише на території Польщі, а й за її межами.

У цьому ж періоді посилюють свою діяльність і кредитно-кооперативні спілки, які реорганізуються в Центральний кооперативний банк (Центробанк) (табл. 3)

Таблиця 3

Динаміка розвитку Центробанку в 1900–1938 рр.

Роки	Кількість членів кооперативів	Власні капітали, тис.*	Вклади, млн.*	Кредити, млн.*	Загальний оборот, млн.*
1900	38	18,5	0,2	0,2	0,8
1905	118	70,0	1,1	0,9	5,7
1910	331	825,0	1,7	4,0	54,9
1915	438	1114,0	2,0	3,3	3,1
1925	344	44,0	0,3	0,6	3,5
1930	285	456,0	1,4	1,2	14,4
1935	872	513,0	1,1	1,1	10,7
1936	1108	548,0	1,5	2,0	28,8
1938	-	597,0	1,8	1,1	-

*1900–1915 – в австр. коронах; 1925–1938 – в польських злотих 1938 року його капітали склали 597 тис. злотих, а вклади населення – 1820 тис. злотих. Банківські кредити Центробанку на цей період склали 1036 тис. злотих⁷. У систему кредитної кооперації входив також кооперативний банк „Дністер”.

Задля активізації господарської діяльності українцями організовувалися ремісничі та виробничі кооперативи. Економічно самодостатніми виявилися фабрика домашньої кави „Луна” у Львові, фабрика курячого паперу і гільз „Калина” в Тернополі, фабрика мила та інші. На Гуцульщині були організовані виробничі спілки: Союз промисловців „Гуцульщина”, „Гуцульське мистецтво”.

З 1925 року у Львові функціонував жіночий кооператив „Українське народне мистецтво”, яке займалося виробництвом і збутом народних вишивок.

Кооперативний рух на західноукраїнських землях у 1930-их роках, незважаючи на світову економічну кризу, поступово зміцнювався. Він проникав у різні сфери суспільного життя, а також у культуру, освіту, видавничу справу, підтримуючи просвітянське та культурно-спортивне життя українців тощо.

На початку 1939 року лише в Галичині РСУК об’єднав 3 455 кооперативів, у тому числі 2 360 (69%) сільськогосподарських, об’єднаних Центросоюзом, 143 повітових молочарень (Маслосоюз), 115 кредитових (центробанк), 194 споживчих міського типу

(Народна торгівля), зокрема видавничі, виробничі, здоров'я тощо. Кількість членів кооперативів досягла майже 600 тис. осіб.

Можна констатувати, що кооперація на західноукраїнських землях була реальним шляхом української громади до цивілізованого способу життя й активної господарської діяльності. Вона формувалася у потужний економічний чинник національного самоусвідомлення у боротьбі за Українську Державу.

Розвиток кооперації в цілому і української зокрема вимагав наукового узагальнення та висвітлення проблем подальшого поступу. Серед науковців, які вивчали українську кооперацію Західної України, у міжвоєнний період помітний внесок робили й українські географи. Найвідомішою постаттю серед них була Олена Степанів (1892–1963), яка з 1935 року переходить на роботу до РСУК, займаючи посаду референта організаційного відділу. Згодом вона стала референтом підрозділу кооперативу здоров'я (КЗ), що було новим явищем у кооперативному русі села.

Поринувши у роботу, пов'язану з кооперацією, О. Степанів вивчає зарубіжний досвід, бере активну участь в організації кооперативу здоров'я, пише низку статей із проблем кооперації, які друкує в українських газетах та журналах. У другій половині 1930-х років О. Степанів надрукувала понад 20 статей у різних виданнях із проблем розвитку української кооперації. Питання кооперації переважно висвітлюються у журналах: „Кооперативна республіка”, „Господарсько-кооперативний часопис”. Найбільше публікацій з'явилося в „Господарсько-кооперативному часописі”. Спектр проблем і питань найрізноманітніший. Він охоплює як загальні, наприклад, стаття „Рочдельські принципи”, чи „В громаді села”, так і дуже конкретні – „Підсумки праці кооперативів здоров'я”, а також питання розвитку і функціонування кооперації. Узагальнює О. Степанів і досвід кооперативного руху інших країн – Югославії, Німеччини, Франції.

У статті „Рочдельські принципи” авторка вказує, що Рочдельська споживча кооперація, хоч і не була першою англійською споживчою кооперацією, але її вважають матір'ю сучасної (міської) споживчої кооперації тому, що прийняті рочдельськими піонерами принципи праці поширилися в цілому світі і позначилися на всій споживчій кооперації. Принципи є такими: 1) необмеженість глянства; 2) демократизм; 3) товарні обороти; 4) обмеження відсотків від уділового капіталу; 5) релігійна і політична терпимість; 6) готівкові закупи; 7) підтримка кооперативного виховання і освіта. На XIV міжнародному кооперативному конгресі, що відбувся в Лондоні 1934 року, комісія, яка вивчала придатність рочдельських принципів до сучасних умов господарювання, прийшла до висновку, що чотири перші принципи необхідно прийняти членам міжнародного союзу як засадничі і старатися практично впроваджувати їх у кооперативне життя, а три наступні – вважати лише бажаними підходами.

У результаті вивчення вищезгаданих принципів комісія запропонувала зміну статуту міжнародного союзу в тому напрямі, що всі сім рочдельських принципів мають стати в вищезначених межах ідеологічною основою кооперативного руху⁸. Конгрес практично підтримав рочдельські принципи, але для остаточного їх прийняття доручив управі Міжнародного кооперативного союзу надалі їх вивчати з позиції „теперішньої господарської дійсності”, як наголошує автор статті.

Олена Степанів добре розуміла значущість теоретичного обґрунтування кооперативного руху, практичне втілення культурних принципів у діяльність кооперативних спілок. Тому пропонує українському читачеві дві статті Й. П. Ворбаса – Президента Американської кооперативної ліги у перекладі з німецької, які опубліковані в журналі „Кооперативна республіка” за 1936 рік^{10,11}. Зміст статей Й. П. Ворбаса „Культурні цінності в кооперації” і „Кооперація – культурна революція” зводиться до того, що кооперація робить свій внесок у загальну соціальну культуру виховною працею, що її виконує¹². Ворбас навіть пропонує змінити державну систему визиску на систему, породжену спілчанським рухом: „Ті цілі досягнуться не війною, руїною, гнетом, інтри-

гами, революцією, або хаосом – тільки будуванням і позитивним змаганням до визначних діл”¹³. Більшість світових торгових інтересів, як ідеться в статті, пов’язані із змаганням за прибутки, що породжує прояви некультурності і призводить суспільство до руйнування й упадку. З іншого боку, така конкуренція не відповідає духу християнських заповітів. Тому Й. П. Ворбас пропонує третій шлях „виходу з негідного самолюбства і кволого альтернатизму”, на який, на його думку, вказує кооперація. „Вона лучить в собі добрі прикмети обидвох перших систем, а виключає їх несоціальні й неприродні елементи... кооперативна метода дає людству практичну основу для ліпшого життя”¹⁴.

Ще один цікавий підхід запропоновано в статті „Кооперація – культурна революція”, де вказується на те, що там, де вищий рівень розвитку кооперації, країна опиняється на вищому щаблі культурного розвитку. Так, в Ісландії, де 75 % торгівлі здійснюють кооперативи, ця „маленька культурна оаза” найвищі позиції серед усіх країн світу порівняно з розрахунком на кількість населення за наявності вчених, митців, винахідників, кількості злочинів, наявності безробіття, соціальних проступків. Друге місце за рівнем культурного розвитку, на думку Й. П. Ворбаса, посідає Данія – де 50 % торгових справ організує кооперація. „Там рідко стрічаємо нужду, безробіття, злочин і суспільну деградацію, як це діється в Америці”¹⁵. Серед інших країн автор виділяв Швецію, Швейцарію, Велику Британію, де „скрізь впадає у вічі зв’язок, що є між національною культурою і розвитком спілчанства. Ці взаємини існують також у господарських відносинах, бо в більшості випадків – краї, де кооперація стоїть високо, не дуже відчувають господарську кризу та її наслідки – деморалізацію”¹⁶.

Звичайно, що можна критикувати концепцію культурних цінностей у кооперації, але в умовах світової економічної кризи 1930-х років заперечити позитивний вплив кооперації, в країнах її інтенсивного розвитку, на соціально-культурний розвиток неможливо. Тому таке практикування ролі кооперації цілком себе виправдовує.

Олена Степанів невтомно вивчала досвід інших країн, зокрема європейських. Особливо помітною була її праця „Німецька споживча кооперація”, опублікована у 1936 році¹⁷. У Німеччині вже два роки господарювали націонал-соціалісти на чолі з Гітлером. Нова влада, проголосивши закон про кооперацію (травень 1935), фактично виступила проти споживчої кооперації: заборонялося утримання ощадних кас, позбавляючи тим самим її потрібного кредиту; обмежувався вступ до кооперації, особливо з ідейних мотивів, а лише суто торговельних; штучно ускладнювалося заснування нових кооперативів, відверто вказувалося на необхідність зменшення їх кількості. Давню централю споживчих кооперативів розділили на дві – для цілей виховання, пропаганди і видавничої справи, а також для цілей господарсько-кооперативних.

Гітлерівці зневажали демократичні принципи, якими керувалася споживча кооперація світу, зокрема в Німеччині до 1933 року, нав’язуючи кооперативному руху націонал-соціалістичну ідеологію та служіння державі в дусі націонал-соціалістичної філософії. У результаті такої політики найпотужніша споживча кооперація світу, якою була німецька до 1933 р., почала занепадати. Про це свідчать статистичні дані, що характеризують спад виробництва продукції споживчої кооперації та кооперативної торгівлі¹⁸.

Дуже швидко, лише за три роки після виходу статті у світ, західноукраїнська кооперація буде зруйнована московською комуно-більшовицькою владою. Вона теж не визнавала демократичних засад, якими керувалася українська кооперація на західноукраїнських землях до 1939 р., бо ці принципи не відповідали більшовицьким. Пророчою виявилася думка О. Степанів і для української кооперації, яка була висвітлена у підсумку вищезгадуваної статті: „Не надіюся однак, що внутрішнє відродження живучості кооперативного руху зможе стати запорукою нового економічного розвою при режимі, який по своїй природі не зносить духовної свободи в області суспільного життя, а якого ціль і методи є протиставлення вільної і поступової кооперації. Овид німецької

споживчої кооперації є дуже затемнений аж до часу основної зміни політичних відносин”¹⁹.

В іншій статті, на прикладі французької споживчої кооперації, О. Степанів констатує, що вона є великою економічною і соціальною силою в державі та активно розвивається у всіх своїх формах²². „Гуртівня” споживчої кооперації „Союз французьких споживчих кооперацій” та „Центральний Кооперативний Банк” у своїй плановій співпраці забезпечили споживчу кооперацію, як пише О. Степанів, „живим і тривалим розвитком”. Вони фінансували через „Товариство шкільної кооперації” кооперативне навчання та мандрівні літні кооперативні курси. Серед інших центральних кооперативних організацій О. Степанів вказує на функціонування „Жіночої кооперативної Гільди”, „Товариства молодих кооператорів”, „Кооперативний Дитячий Світ”. Останній утримує відпочинкові колонії (табори) у різних гірських околицях Франції, де міські діти кооператорів мають змогу відпочивати. Для дорослих членів кооперації зорганізовано „Національний комітет розради”, який покликаний задовольняти культурні, артистичні, туристичні і спортивні потреби. Саме цими прикладами О. Степанів хоче наголосити, що кооперативний рух у демократичних державах може бути дуже різноманітним і залежить від ініціативи та зацікавленості.

Вивчення досвіду кооперативного життя інших країн надихнуло О. Степанів на популяризацію і створення кооперативу здоров'я (КЗ). Першою ластівкою була стаття „Що треба знати про кооперативи здоров'я”, опублікована у Календарі РСУК за 1937 р. У тому ж 1937 р. побачила світ брошура „Кооперативи здоров'я”, яку перевидали у 1938 р.²¹. Книжка була солідною друкованою працею з цієї проблеми. У ній авторка розкриває мету КЗ – „Ії далекосяжною метою є закріпити здоровля народу, щоб забезпечити нації здорове й сильне покоління, а людині – повноту життєвого щастя”. Шляхи досягнення – поширення відомостей про суспільну гігієну, навчання людей влаштовувати життя так, щоб воно якнайбільше сприяло здоров'ю та уможливило своїм членам і їхнім родинам швидку і добру лікарську допомогу на випадок занедужання. О. Степанів обґрунтовує необхідність КЗ у тодішніх умовах (забезпеченість сільських українців лікарями значно гірше, ніж у інших країнах чи у міських поселеннях Польщі). У брошурі подано методичні поради, як закладати й облаштовувати КЗ (потрібно визначити шість-десять сіл, які увійдуть в один кооператив, визначити осередок кооперативу з урахуванням географічних, історичних чи організаційних чинників), які кошти слід виділити і як їх використати, як урахувати КЗ, як організувати їхні документацію та повноцінне функціонування. Значну увагу приділено досвіду кооперативного руху у сфері здоров'я, зокрема набутого у Югославії. За прикладом Югославії КЗ почали розвиватися у Болгарії. У світі кооперативи здоров'я вже існували в Японії, США, Індії. У Галичині перші КЗ організувалися в с. Ременові 24 грудня 1936 р. (поблизу Львова) і в с. Боднарові 14 лютого 1937 р. (поблизу теперішнього Івано-Франківська).

На підставі вищевикладеного можна стверджувати, що О. Степанів як професійний географ зробила вагомий внесок у теорію і практику української кооперації.

Значно популяризували українську кооперацію, що розвивалася на західно-українських землях до Другої світової війни, галицькі картографи. Зокрема, „Атлас України й сумежних країв”, що вийшов друком у 1937 р., вміщує карти про кооперацію, зміст яких, як і інших карт „дозволяє огорнути оком, – як пише відповідальний редактор атласу Володимир Кубійович у вступному слові, – ціле нашої національної тарифікації і в легко доступний спосіб, з допомогою мап і діаграм, пізнати найважливіші явища нашого життя в їх географічному розміщенні”²². Українську кооперацію у довоєнній Польщі висвітлюють вісім географічних карт:

1. Національний склад кооперативів.
2. Українські кооперативи, об'єднані в РСУК.
3. На 100 місцевостей (поселень – ред.) припадає кооператив усіх родів (видів – ред.).

4. Кооперативи для заготівельного заupu і збуту.
5. Споживча і молочарська кооперация.
6. Округи відділів „Маслосоюзу”.
7. Кредитові кооперативи.
8. „Сільський господар”.

Сім перших карт виконані І. Федівим, а остання – „Сільський господар” подана у виконанні Є. Храпливого.

Карта „Національний склад кооперативів” виконана за станом на 31 XII. 1934 р. До уваги взято всі повіти української етнографічної території колишньої Польщі і ті, де є хоча б один український кооператив. Слід також зауважити, що із загальної кількості – 10 677 кооперативів, що знаходилися на території семи воєводств Польщі, більше половини входила у кооперативні союзи, перше місце за їх кількістю (32,7%) займало Львівське воєводство, друге – Тернопільське (24,1), третє – Станіславське (18,5), четверте – Волинське (12,2). Відповідно Люблінське, Поліське і Краківське займали з п’ятого по сьоме місця. Щодо національного складу кооперативів, об’єднаних у союзи, на території вказаних воєводств переважають українські – 58,6 %, на другому знаходяться польські – 33,4, на третьому – жидівські – 6,9 і на останньому – німецькі – 1,1 %.

Таблиця 4

Національний склад кооперативів станом на 31.XII.1934 р.

Воєводство	Всіх кооперативів	Кооперативи, об’єднані в союзи	Із них				
			українські, об’єднані у РСУК	українські об’єднані, у РСРК	польські	жидівські	німецькі
Львівське	3570	1900	1012	127	631	104	26
Станіславське	1872	1075	761	24	207	62	21
Тернопільське	2265	1399	1005	39	271	76	8
Волинське	1501	712	296	2	342	66	6
Поліське	434	233	30	-	162	41	-
Краківське	386	226	22	23	158	22	1
Люблінське	649	270	68	-	173	27	2
Всього	10677	5815	3194	215	1944	398	64

Територіальне розуміння українських кооперативів на західноукраїнських землях показало, що їх найбільше зосереджено на Прикарпатті, у повітах Львівського і Станіславського воєводств; Перемишльському, Самбірському, Жидачівському, Станіславському, Коломийському. Меншою щільністю, але доволі рівномірним розміщенням сигнатур (умовних позначень), що відображають кількість українських кооперативів, характеризуються карпатські повіти, а саме: Горлицький, Ясеньський (Краківське воєводство), Кросненський, Сяноцький, Турківський (Львівське воєводство), Надвірнянський і Косівський (Станіславське воєводство). Доволі рівномірним насиченням українських кооперативів характеризується Тернопільщина з дещо більшими їх зосередженнями у Золочівському, Тернопільському і Боршівському повітах. На Волині українських кооперативів трохи менше, ніж польських. Перші вирізняються найбільшою зосередженістю у Володимирському, Горохівському та в Рівненському повітах. Серед інших територій наявністю українських кооперативів виділяються Томашівський, Холмський, Грубешівський повіти Люблінського воєводства.

Польські кооперативи найбільше концентрувалися у Львівському і Волинському воєводствах. Якщо у першому вони розташовуються навколо великих міст (Львів, Дрогобич), то на Волині – у місцях польського осадництва. Жидівські кооперативи мають таку специфіку розміщення – всі вони доволі рівномірно розосереджені по

території досліджуваного регіону. Німецькі кооперативи дислокуються у місцях зосередження їхніх колоній.

Карта „Українські кооперативи об'єднані в РСУК”, де якісним фоном відображено кількість українських кооперативів, що припадає на 10 тис. українців, показує, що найбільша їх кількість зосереджена (10–15) в Сокальському, Перемишльському, Львівському і Бібрському повітах Львівського воєводства; у Стрийському, Жидачівському повітах Станіславського воєводства та в більшості повітах Тернопільського воєводства, за винятком Підгорецького і Заліщицького повітів, де кількість кооперативів на 10 тис. українців складала від 5 до 10 одиниць. Від вказуваного зосередження кооперативів, що на карті відображають „П” – подібне розташування, охоплюючи півколом Станіславське воєводство, на захід і на північ і на південний схід, інтенсивність якісного фону поступово згасає, відповідаючи зменшенню кооперативів від 10 до 5 і від 5 до 2 одиниць. Якщо на західних теренах по межі українських етнічних земель кількість кооперативів не перевищує одного-двох на 10 тис. українців, то на Поліссі і на півночі Волинського воєводства повсюдно їх кількість не дорівнює одному кооперативу на 10 тис. населення. Виняток становлять волинські повіти (Володимирський, Горохівський та Кременецький), де кількість кооперативів на 10 тис. українців складає від п'яти до двох.

Зміст наступної карти „На 100 місцевостей припадає кооператив усіх родів” фактично відтворює зосередження кооперативів на території Східної Галичини, що відображено в попередній карті. Так, найбільше зосередження кооперативів – 100–140 на 100 поселень – також охоплює переважно тернопільські повіти і східні Станіславського воєводства – Глумацький, Городенківський та Коломийський. Подальший спад кількості кооперативів (від 100 до 70; від 70 до 40; від 40 до 20) на 100 поселень спостерігається у західному і північно-східному напрямках досліджуваної території.

Серед інших карт значний інтерес становлять „Округи відділів” Маслосоюзу” та карта кредитових кооперативів. Якщо перша відображає кількість збірень, що постачають молоко на 100 поселень, то друга крапковим способом фіксує кількість кооперативів для загального кредиту, а картограмою – кількість кредитних кооперативів на 100 поселень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Діло. – 1928. – 14 січня. – С. 4.

² Олесевич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність / Олесевич Л. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 2.

³ Звідомлення з діяльності РСУК за 1925 рік. – Львів, 1927. – С. 19.

⁴ Українська сільськогосподарська кооперація. – Подєбради, 1926. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 61.

⁶ Олесевич Л. О. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність... – С. 29–30.

⁷ ЦДІА України у Львові. – Ф. 302. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 4.

⁸ Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / [упорядник О. Шаблій]. – Львів : Видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2003. – С. 10, 65.

⁹ Там само. – С. 435.

¹⁰ Ворбас Й. П. Культурні цінності в кооперації / Ворбас Й. П. // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 3. – С. 71–74 (переклад з німецького О. Степанів).

¹¹ Ворбас Й. П. Кооперація – культурна революція / Ворбас Й. П. // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 4. – С. 104–107 (переклад з німецького О. Степанів).

¹² Ворбас Й. П. Культурні цінності в кооперації... – С. 104–107.

¹³ Там само.

¹⁴ Ворбас Й. П. Кооперація – культурна революція... – С. 104–107.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

-
- ¹⁷ Степанів О. Німецька споживча кооперація / Степанів О. // Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 1. – С. 20–24.
- ¹⁸ Там само. – С. 23.
- ¹⁹ Там само. – С. 24.
- ²⁰ Степанів О. Французька споживча кооперація / Степанів О. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 7. – С. 10–12.
- ²¹ Степанів О. Кооперативи здоров'я. Їх завдання, організації, історії / Степанів О. / друге змінене видання. – Львів, 1938.
- ²² Атлас України й сумежних країв / [за заг. ред. д-ра Володимира Кубійовича]. – Львів, 1937.

Баран В. К.

СТАН ТОРГІВЛІ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ 1939–1941 РР.

У статті на сучасному документальному матеріалі подається аналіз стану торгівлі в західних областях України в 1939–1941 рр., розкрито проблеми і труднощі процесу радянської в цій сфері.

Ключові слова: торгівля, радянська, криза постачання, західні області України.

Baran V. K.

THE STATE OF THE TRADE IN WEST UKRAINIAN REGIONS IN 1939-1941

The state of the trade in West Ukrainian regions in 1939-1941 is analysed in the article based on the modern documentary evidence; the problems and difficulties of the process of sovietisation in this area are revealed.

Key words: trade, sovietisation, the crisis of supply, West Ukrainian regions.

У вересні 1939 року, згідно з таємними домовленостями з Німеччиною, СРСР увів свої війська на територію східних воєводств Польщі. На зайнятих Червоною армією землях почалися радикальні перетворення, які торкнулися всіх сфер життя суспільства і позначилися на долі мільйонів людей.

Фабрики і заводи, власники яких покинули країну, перейшли під безпосереднє керівництво тимчасових управлінь. На всіх промислових підприємствах запроваджувався робітничий контроль, який здійснювався з допомогою профспілок і підпорядковувався новим органам влади. Селянські комітети брали на облік маєтки поміщиків, монастирів, державних чиновників, а в кінці вересня розпочали розподіл земель, худоби та реманенту, що належали “класово чужим елементам”.

Під жорсткий нагляд тимчасових управлінь потрапили банки, зв'язок, транспорт, заклади торгівлі. Певний час розрахунок за товари і послуги дозволялося здійснювати в польських злотих і радянських карбованцях. Командувач Українського фронту командарм 1-го рангу С. Тимошенко видав наказ, за яким злотий прирівнювався до карбованця. Нагадаємо, що напередодні війни за бюлетенем курсів іноземної валюти 100 польських злотих дорівнювали 99,66 радянського карбованця¹¹. Нова влада розгорнула на приєднаних територіях масштабний процес радянської суспільства.

Восени 1939 року особливо гостро постала проблема продовольчого забезпечення. Війна порушила діяльність закладів торгівлі, зруйнувала систему постачання товарів. Вона змусила тисячі людей покинути рідні місця, щоб шукати порятунку, просто вижити. Натовпи біженців заповнили західні землі України, перш за все обласні центри та інші міста. Влада докладала значних зусиль, щоб забезпечити людей продуктами, а також предметами першої необхідності.

ЦК ВКП(б) поставив вимогу: передати в розпорядження тимчасових управлінь чи робітничих кооперативів крамниці, які були залишені власниками; силами народних комісаріатів торгівлі СРСР і УРСР розгорнути мережу державних магазинів у західних

областях України. Найвище політичне керівництво встановило ціни на деякі продукти і товари першої необхідності в цьому регіоні: на сіль – 20 коп. за кілограм, на гас – 65 коп. за літр, на сірники – 3 коп. за коробку малого формату, на махорку – 50 коп. за пачку вагою 50 грамів²².

Нові органи влади прагнули стабілізувати споживчий ринок, дезорганізований війною. З цією метою вони жорстко контролювали приватних торговців, подовжували час роботи крамниць, заохочували створення кооперативних магазинів, зокрема в системі “Народної Торгівлі”. Перед службовцями різних рівнів постали складні завдання: подолання дефіциту, ліквідації черг, обмеження спекуляції, підтримання цін, визначених союзним центром, проте розв’язати пекучі проблеми виявилось непросто.

Уже восени 1939 року тимчасові управління вилучили товари у великих власників. У Львові було конфісковано майно заможних торговців Вольфа, Чепеля, Городенського, в Тернополі – Круга, Файнера, Яблонського та ін. Поряд з націоналізацією великих магазинів відбувалася експропріація багатьох дрібних крамниць, що призвело до значного скорочення торговельної мережі. Паралельно здійснювався переоблік вилучених товарів, перехід на радянську валюту, запроваджувались нові ціни на товари тощо, що відчутно порушувало ритмічність торгівлі.

У регіоні почали з’являтися державні магазини. Вони належали до Наркомату торгівлі УРСР, промислових наркоматів, заготівельних організацій та ін. У грудні 1939 року численні українські, польські та єврейські кооперативи увійшли до складу Укоопспілки. Крім того, торгівлею займалися промислова кооперація та кооперація інвалідів, зокрема різні артілі і збуто-постачальні товариства. Важливу роль у забезпеченні населення відігравали ринки, де торговці сплачували одноразовий збір: 1 крб з возу і 20 коп. при торгівлі з рук за один день.

Однак створення державних магазинів розгорталося надзвичайно повільно. Так, до середини грудня 1939 року у Волинській області було відкрито лише 22 таких магазини. У зв’язку з обмеженням діяльності приватних торговців з’явилося безліч труднощів із забезпеченням населення товарами першої необхідності. На кінець грудня того ж року в Буцацькому повіті Тернопільської області в містах і селах працювало тільки 27 кооперативних магазинів, які не задовольняли навіть елементарного попиту людей. На той час у Тернополі працювало 34 крамниці, що не відповідало жодним торговельним нормам.

У доповідній записці, поданій секретареві ЦК КП(б)У М. Хрушову, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський писав: “Відкриття нової торговельної мережі в містах, промислових і сільських населених пунктах проходить вкрай повільно”. Такий стан справ заступник наркома пояснював поганою організацією роботи, а також “саботажем торгівлі” з боку приватних власників. Він зазначав, що купці й торговці закривали магазини, приховували дефіцитні товари, займалися спекуляцією, тим самим підриваючи торгівлю³³.

У цей період ще траплялися випадки, коли в приватних і кооперативних крамницях однаковий товар продавався за різну ціну. В Любомльському повіті Волинської області в одних селах гас продавали по 75 коп. за літр, в інших – по 84 коп.; сіллю торгували по 20, 26 і 32 коп. за кілограм тощо. Подекуди в магазини потрапляли неякісні товари, що викликало невдоволення людей. У листопаді 1939 року Ковельське відділення “Союз кооперативу” завезло в с. Датинь Ковельського повіту Волинської області непридатну для споживання сіль, яку місцевий кооператив реалізував. У документах спецслужб повідомлялося, що цей факт породив “наклепницькі плітки”, спрямовані проти радянської влади⁴⁴.

Продаж товарів став здійснюватися лише за карбованці, але належної підготовчої роботи проведено не було. У доповідній записці Л. Берії нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов повідомляв, що в день оголошення постанови уряду про відміну злотих

“спостерігалось скупчення населення біля банків”. Так, у Луцьку зібралось близько 700 осіб, у Львові – 600, Тернополі – 500, в інших містах – дещо менше. “Контрреволюційний елемент, який брав участь у цих збіговищах, – писав І. Сєров, – намагався спровокувати населення і вів пропаганду про те, що цю постанову буде скасовано, оскільки вона є неправильною”.

Такі вияви протесту були не випадковими, адже на деяких підприємствах зарплату працівникам продовжували виплачувати у злотих. Тож постанова про перехід на радянську валюту спричинила для багатьох людей у безвихідь, на якийсь час залишивши їх без засобів для існування. Особливо скрутне становище склалося на Львівській залізниці, де напередодні робітникам і службовцям видали зарплату польськими грошима. У доповідній записці І. Серова зазначалося, що НКВС УРСР проінформував український уряд про виявлені недоліки, а також “дав вказівки на місця виплатити одержану зарплату з 11 грудня в радянських карбованцях”⁵⁵. Місцеві партійні й державні органи вжили необхідних заходів, щоб виправити ситуацію і зняти соціальну напругу.

Та все ж головною проблемою залишалася нестача продуктів і товарів першої необхідності. На межі 1939–1940 рр. ця проблема набула особливої актуальності, засвідчивши загальну кризу постачання в СРСР. Відразу після початку Другої світової війни нарком торгівлі СРСР О. Любимов звернувся з листом до глави союзного уряду В. Молотова, в якому порушив питання про введення карткової системи на продукти харчування і предмети широкого споживання. Проте політичне керівництво країни категорично відхиляло навіть розмови про згортання “вільної торгівлі” і перехід до нормованого постачання. З розв’язуванням радянсько-фінської – Зимової війни товарний дефіцит досягнув апогею і переріс у справжню продовольчу кризу. Війна дійсно поглибила суперечності, які склалися на споживчому ринку, але причини кризи корінилися в іншому – в природі радянської системи.

Труднощі в забезпеченні населення пояснювались насамперед пануванням планово-директивної економіки. Основні кошти держава спрямовувала на розвиток важкої індустрії, зміцнення оборони країни, скорочуючи видатки на інші галузі господарства. В роки третьої п’ятирічки капіталовкладення в промисловість групи “А” знову зросли, військові витрати значно збільшилися. За таких умов легка і харчова промисловість помітно відставали, виробництво предметів споживання нарощувалось недостатніми темпами. На рубежі 30–40-х років ХХ століття ринкові фонди товарів, які надходили в торгівлю, почали навіть скорочуватися⁶⁶.

У зв’язку з цим РНК СРСР встановила “норми відпуску товарів в одні руки”. У 1936–1939 рр. покупець міг відразу придбати не більше 2 кг хліба, крупи, м’яса, ковбаси, цукру, 3 кг риби і 5 кг картоплі, а також 1 кг господарського мила, 200 штук цигарок, 2–4 кг гасу. З квітня 1940 року норми продажу товарів стали ще жорсткішими і становили 0,05 кг чаю, 0,2 кг сиру, масла, 1 л молока, 1 кг крупи, м’яса, риби, цукру, овочів, 2 кг хліба, 2 банки консервів, а також 0,8 кг господарського мила, 2 кг гасу тощо. Восени того ж року союзний уряд ще раз знизив норми відпуску товарів, зокрема хліба, м’яса, цукру, господарського мила, і запровадив обмеження на продаж яєць та сметани (зросла тільки норма продажу картоплі – до 5 кг).

Слід нагадати, що система торгівлі в СРСР базувалася на принципах централізованого розподілу. Торговельні плани складалися Наркоматом торгівлі, контролювалися союзним урядом і затверджувалися Політбюро ЦК ВКП(б). У третій п’ятирічці практично вся продукція в країні підлягала централізованому розподілу, включно з такими третьорядними товарами, як дитячі іграшки чи дерев’яні ложки. Планування поширювалось на продукцію промисловості союзного і республіканського підпорядкування, на товари місцевої промисловості та промислової кооперації. Лише на початку 1941 року найвище політичне керівництво дозволило залишати на місцях продукцію підприємств

обласної і районної промисловості, якщо вона вироблялася з відходів чи недефіцитної сировини.

Союзний центр визначав розміри товарних ресурсів для різних регіонів. Найбільші ринкові фонди виділялися Російській Федерації (близько 60 %) та Україні (близько 20 %), що приблизно відповідало частці названих республік у населенні країни. Проте, коли відбувався розподіл дефіцитних продуктів, наприклад м'яса та жирів, РСФРР одержувала понад 80 % наявних фондів. На другому етапі розподілу, що здійснювався в союзній республіці, більшість одержаних товарів відправлялася в міста і лише близько чверті – в села. В грудні 1949 року Політбюро ЦК ВКП(б) заборонило продаж борошна, а згодом – хліба в сільській місцевості. Зазначимо, що селянство становило понад 67 % населення країни⁷⁷.

У кінці 30-х років ХХ ст. у СРСР відбувся перехід на тверді роздрібні ціни: спочатку на продовольчі, а потім – непродовольчі товари. Ці роздрібні ціни поділялися на два види: загальносоюзні та поясні. Перші встановлювалися на найважливіші непродовольчі товари широкого вжитку – бавовняні, шерстяні й шовкові тканини, трикотажні і швейні вироби, туалетне і банне мило, гумове взуття, годинники та ін. Різновидом єдиних загальносоюзних роздрібних цін були так звані етикетні ціни, які затверджувалися РНК СРСР на стандартні товари масового споживання і вказувалися на самому товарі (етикетці). Такі ціни встановлювалися на чай, тютюн, махорку, цигарки, електролампи, хлібне вино, учнівські зошити, які не потребували значних транспортних видатків.

Другі – поясні роздрібні ціни – застосовувалися щодо продовольчих товарів. Поясна ціна була єдиною тільки в межах певного поясу. При встановленні таких цін для кожного товару вся територія СРСР поділялася на низку поясів, тобто великих географічних районів, до яких входило по декілька областей і навіть республік. Для різних товарів визначалася різна кількість поясів, зокрема для м'яса і цукру – чотири, риби і масла – п'ять, солі – сім. Найнижчі ціни встановлювалися для першого поясу, до якого включалися райони масового виробництва певного товару. Згідно з рішенням союзного уряду, УРСР відносилась: по цукру – до першого поясу, хлібопродуктах – до другого, солі – до третього (Сталінська область – до першого), риби – четвертого⁸⁸.

У 1939 році через нестачу товарів, що посилювалося, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про підвищення цін на тканини, трикотаж, білизну, скляний посуд. У січні 1940 року підвищено ціни на один із найбільш дефіцитних продуктів – цукор, ще через кілька місяців – на м'ясо, рибу, жири, сир, картоплю, овочі, молочні продукти. Разом з тим, політичне керівництво СРСР підтримувало незмінний рівень цін на продукти підвищеного попиту – хліб, борошно, крупу, макарони, щоб забезпечити принаймні мінімальні потреби населення. Зрозуміло, що загострення товарного дефіциту неминуче супроводжувалось підвищенням цін на колгоспних ринках, які відігравали вагомий роль в постачанні городян, особливо м'ясо-молочною продукцією, картоплею та овочами⁹⁹.

У багатьох містах Радянського Союзу почалося стихійне впровадження карткової системи. Політична верхівка відновила відомчі розподільники, але категорично заборонила повсюдний перехід на нормоване постачання населення. Закриті їдальні та магазини обслуговували працівників окремих галузей, проте не поширювалися на місцеву номенклатуру. Відомчі буфети і столи замовлень знаходилися безпосередньо в організаціях та установах, забезпечуючи товарами Наркомат внутрішніх справ, командний склад армії та флоту, а також нафтопромисли, торфорозробки, вугільні шахти, мідні рудники, мідноливарні заводи та залізничний транспорт.

Більшість населення відчувала постійну нестачу продуктів і промислових товарів. Після заборони продажу борошна і хліба на селі колгоспники масово вирушили в міста. Біля крамниць збиралися довжелезні черги, нерідко люди вистоювали в них із ночі. Місцева влада прикріплювала громадян до найближчих магазинів, встановлювала пайкові

норми на основні товари. В багатьох містах продавці розносили хліб та інші продукти по домівках, обслуговуючи мешканців за списками, що склалися на підставі прописки¹⁰¹⁰.

Таке ж напруження спостерігалось в західних областях України. В грудні 1939 року у Львові в чергах за хлібом і цукром до деяких магазинів стояло по 500–1500 осіб. Протягом цього місяця у Тернополі в продажу не було мила, солі, сірників, зубного порошку, посуду та інших господарських товарів. У ряді сіл Станіславської області в продаж не надходили сіль, цукор, сірники та гас. За даними НКВС УРСР, у Сокальському і Турківському повітах Львівської області торгівля цими товарами здійснювалась “з великими перебоями”. Значні труднощі з постачанням населення виникали в інших областях регіону, що, звісно, викликало невдоволення людей.

Органи безпеки уважно відстежували всілякі прояви “негативного реагування” серед громадян. Селянин Кузько, що проживав у с. Згорани Любомльського повіту Волинської області, заявляв: “У кооперації нічого нема. Тільки говорять, що в Радянському Союзі все є, а вже два місяці як нам в село не привозили товарів, а раніше їх було вдоволь”. Завідувач одного з кооперативів серед покупців сказав: “Треба робити запаси мануфактури та одягу, доки не пізно, бо в Радянському Союзі замість товарів і продуктів виробляють машини. В комуністичну ідею можуть вірити лише божевільні, в життя вона ніколи втілена не буде”. Такі розмови спецслужби вважали ворожими і провокаційними.

Показово, що продовольча криза охопила навіть Львів, хоча цьому місту влада приділяла особливу увагу. В грудні 1939 року запаси борошна і збіжжя тут різко зменшилися, продаж цукру, молока і масла – помітно скоротився. Бракувало навіть таких товарів, яких раніше завжди вистачало, – солі та сірників. Січень 1940 року став найважчим для мешканців міста, оскільки довгі черги шикувалися вже й за хлібом. Зі спогадів відомо, що того місяця Львів “протягом одного тижня взагалі хліба не бачив”. За цих обставин львів’яни гірко жартували: з алфавіту можна викинути літеру “м”, бо немає молока, масла, м’яса, муки, моркви, мамалиги, а залишати цю літеру заради махорки не варто¹¹¹¹.

У цей час стали стрімко дорожчати продукти харчування. Ціна чорного хліба на ринку досягла 3–4 крб. за кілограм (державна ціна становила 65 коп.). Вартість яєць зросла у п’ятеро, картоплі – усемеро. Ціна пшеничного борошна підвищилася з 2,5 до 10 крб., крупи – з 2 до 10 крб. за кілограм. Значно подорожчало м’ясо, зокрема яловичина – з 4 до 24 крб., свинина – з 10 до 45 крб. за кілограм. Різко підстрибнули ціни на м’ясо птиці: курка коштувала 50–70, індик – 80–90, а гуска – 100–150 крб. Основним дефіцитом залишався цукор, вартість якого на ринку досягала 80 крб. за кілограм¹²¹². Зазначимо, що середня заробітна плата робітників і службовців СРСР становила в 1940 році 339, а в 1941-му – 357 крб.¹³¹³.

Однак на ринках продавалось чимало промислових товарів, виготовлених польськими та західними фірмами. На багатьох місцевих підприємствах випускалася продукція, яка в соціалістичному господарстві залишалася вкрай дефіцитною. Всі ці товари мали високу якість і приваблювали численних радянських чиновників, які приїжджали в західні області України. Повсюдно практикувалися службові відрядження з метою закупівлі речей, які потім ставали предметом спекуляції. Особливий інтерес становили годинники, килими, друкарські машинки, а також кристаль, антикваріат тощо.

У січні 1940 року, звертаючись до голови РНК УРСР Л. Корнійця, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський доповів про чиновницькі зловживання. Він писав про те, що “за останній час все більше зростає кількість представників різних господарських організацій, які виїжджають в західні області України”. За його словами, в ряді відомств “ділові міркування поставлені на задній план...”, а поїздки “використовуються з метою спекуляції та особистого збагачення”. В доповідній записці йшлося про неодноразові порушення, допущені українськими конторами “Союзбрухту”, “Союззаготшкіри”, республіканськими організаціями “Укрнафтобуд” та “Укрлегпостач”.

Заступник наркома внутрішніх справ УРСР повідомляв: “Так, незважаючи на двадцятиденне перебування в Західній Україні бригади Наркомтекстилю і Наркомлегпрому на чолі із Заст. Наркома РАЙКО, тривалі відрядження великої кількості працівників – ще й досі в цих наркоматах немає чіткого уявлення про промисловість, її потреби та ін. Особи, які туди виїжджають, більшість часу присвятили особистим закупівлям і не привезли даних про промисловість, що було основним завданням їхньої поїздки”. У документі вказувалося: “Злочинне використання службових відряджень працівниками Наркомлегпрому, на відміну від працівників інших організацій, посилюється тим, що вони товари не купують на ринку, а беруть... на підприємствах легкої промисловості за твердими цінами”.

У доповідній записці йшлося про зловживання, допущені наркомом легкої промисловості УРСР І. Сеніним. Під час поїздки в західні області України він одержав зі шкірзаводу “Дермот”, шкірзаводу ім. Хрущова, Львівської швейної і Станіславської килимової фабрик велику кількість матеріалу на взуття, костюми, пальта, а також килими. Нарком навіть придбав хутряний комір, який знаходився в опечатаному складі. На думку М. Горлинського, “особливо безцеремонно” поводитися начальник “Укрлегпостачу” Левітас, керівник львівської контори цієї організації Ухов, інженер виробничого відділу “Склотресту” Мейльман та деякі інші. “З килимової, гардинної, швейних і взуттєвих фабрик вивозиться велика кількість товарів приїжджими представниками Наркомлегпрому, однак жоден з них не з’ясував потреби фабрик і не вжив заходів для їх забезпечення”¹⁴¹⁴.

Криза постачання негативно позначилася не тільки на матеріальному становищі, але й на психологічному настрої населення. Люди різних професій продавали на ринках речі зі свого майна, щоб одержати засоби для існування. У своєму щоденнику П. Панч записав: «Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна – Німеччину. Ниньки Львів голодує. Обиватель запасається, а крамарі крам поховали. Те, що його вивезли до України окремі громадяни, складає хіба що 1/10 частку того, що поховано. Чекають на весну. “По весні Польща буде в своїх границях!”¹⁵¹⁵.

У січні 1940 року Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову РНК СРСР про організацію державної і кооперативної торгівлі й ціни в західних областях УРСР та СРСР. Ця постанова зобов’язувала Наркомат торгівлі СРСР створити на приєднаних територіях торги і трести їдалень, а Центросоюз – споживчі товариства (обласні й районні союзи, сільські і міські товариства, робітничі кооперативи). Наркомати торгівлі й харчової промисловості СРСР повинні були відкрити в найбільших містах регіону спеціалізовані крамниці, в тому числі у Львові вісім, Станіславі – три, Дрогобичі – дві, а в Луцьку, Рівному й Тернополі – по одній¹⁶¹⁶.

Постанова зобов’язувала розгорнути мережу державних аптек, пунктів для скуповування і реалізації речей, відкрити антикварну крамницю у Львові. Ставилося завдання створити систему оптових баз Наркомторгу СРСР і Центросоюзу, а також баз зі збуту промислових товарів. Постанова РНК СРСР вимагала поширити з 1 лютого 1940 року на західні області України єдині роздрібні й відпускні ціни, торговельні знижки і надбавки на промислові та продовольчі товари, які існували в інших областях УРСР. При цьому продаж хлібопродуктів запроваджувався за цінами першого поясу, а продаж ряду товарів – м’яса, птиці, молока, сиру, яєць – дозволялося здійснювати за цінами, нижчими від єдиних роздрібних¹⁷¹⁷.

Проте товарний дефіцит у західних областях України тільки поглибився. В містах відчувалася гостра нестача продовольства, в селах – промислових виробів. Це викликало стрімке підвищення цін, погіршення становища населення. Селяни не хотіли торгувати продуктами за гроші, які швидко знецінювались, а надавали перевагу товарообміну. Спецслужби фіксували “активізацію спекулятивного і контрреволюційного елементу”, а також доповідали в ЦК КП(б)У: “Біля продовольчих магазинів вчора і навіть в

окремих випадках за 2–3 дні до початку продажу продуктів збираються величезні черги, що досягають 500 осіб”.

Місцеві органи влади фактично паралізували приватну торгівлю. Поспішна націоналізація зруйнувала налагоджену систему постачання. Проте мережа державних магазинів розширювалася повільними темпами, які не відповідали запитам населення. На 1 лютого 1940 року в Луцьку працювало тільки 66 продовольчих крамниць, тоді як раніше – 375, у Ковелі – відповідно 92 з колишніх 195, Володимирі-Волинському – 22 зі 134. У Тернополі налічувалось 53 магазини з колишніх 280, Чорткові – 44 з 68, Дрогобичі – 32 з 232, Самборі – 17 із 300 і т. д. Такою ж була ситуація в інших областях, що загрожувало загостренням соціальних проблем.

У тих державних крамницях, які вдалося відкрити, постійно не вистачало товарів. Уповноважені Наркомату заготівель УРСР заборонили закупівлю сільськогосподарських продуктів приватним особам і різним установам, за винятком Укоопспілки та заготівельних організацій. Однак останні не мали достатнього апарату, щоб забезпечити належну заготівлю продукції. В одній з доповідних записок НКВС УРСР, адресованій ЦК КП(б)У, зазначалося: “На цій основі навіть виникли своєрідні загороджувальні заго-ни, що затримували в передмістях селян і торгівців, які везли в місто на продаж про-дукти, здійснювали незаконну конфіскацію і здавали вилучене заготівельним організа-ціям...”

Усі товари, конфісковані у приватних власників, зберігалися на спеціальних базах, але своєчасно не переоцінювалися. Частина цих товарів, як свідчать документи спец-служб, “розбазарювалася по довоєнних цінах у великій кількості...” Для прикладу, в Рівненському торговельному відділі налічувалось конфіскованих товарів на 2 млн. крб., із них було незаконно продано товарів на 250 тис. крб. Керівництво Луцького міського торговілля продало націоналізованих товарів на суму 100 тис. крб. Деякі чиновники від торгівлі займалися так званім самопостачанням, тобто розкрадали державне майно. Так, у директора Рівненського торговілля І. Дегтярьова при обшуку на квартирі виявили товарів на суму 5,7 тис. крб. Значні зловживання допустили керівник Луцького торговілля Ліберман, завідувач одного з районних торговілля Чорний та ін.¹⁸¹⁸

Криза постачання в західних областях України не тільки обурювала рядових громадян, але й непокоїла владну верхівку. На початку березня 1940 року Економрада при РНК СРСР прийняла рішення, спрямоване на поліпшення торгівлі на приєднаних територіях. Воно передбачало збільшення товарних фондів і розширення асортименту продукції, що виділялися на потреби цього регіону. В кінці того ж місяця Політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію, до якої входили А. Мікоян, М. Хрущов, Г. Маленков, П. Пономаренко та О. Любимов. Вона вивчала питання про забезпечення Львова та Біло-стока всіма необхідними товарами, у тому числі за рахунок інших міст і областей Радянського Союзу¹⁹¹⁹.

Такі кроки влади позитивно вплинули на стан торгівлі. Навесні 1940 року забезпе-чення продуктами мешканців Львова відчутно поліпшилося. Зріс продаж борошна, риби, масла, яєць та багатьох інших товарів. На вулицях міста з’явилося чимало кіосків та інших дрібних торговельних пунктів, у яких продавали пиво, тютюн, воду, морозиво тощо. З лютого 1940 року було збільшено час роботи магазинів: продовольчі працювали з 8-ї до 23-ї години, промтоварні – з 11-ї до 19-ї. Кав’ярні й ресторани приймали відвідувачів з 9-ї до 24-ї години. Ці заходи були скеровувалися на те, щоб в умовах скорочення торговельної мережі, що помітно поступалася довоєнній, досягти подолання жахливих черг. Вони стали найбільш примітною ознакою нового радянського побуту, особливо вражали і пригнічували місцевий люд.

Навесні 1940 року почалося зниження ринкових цін на продукти. Уже в квітні у Львові ціна борошна зменшилася до 2 крб., крупи – до 3,8, яловичини – до 7, свинини – до 13 крб. за кілограм. Вартість молока знизилася з 4 до 1,75 крб. за літр, масла – з 60 до

30 крб. за кілограм тощо. Протягом наступних місяців ринкові ціни у Львові стабілізувалися, а їх коливання – певне зростання чи зниження – пояснювалося насамперед сезонними чинниками. Навесні наступного року ринкові ціни на значну кількість продуктів наблизилися до державних. За словами одного із львів'ян, “нервова атмосфера поповання за всім у чергах минула”²⁰²⁰.

Та все ж ціни радянського періоду були вищими за довоєнні. Постачання товарів залишалося вкрай нестабільним, а тому покупці постійно прагнули придбати бодай щось “на запас”. Нерідко при продажу дефіцитного товару клієнта змушували купувати “неходовий” товар, скажімо, залежали цигарки, сірники чи сіль. Попри певні позитивні зміни в краї, стан торгівлі не задовольняв ні простих людей, ні радянських урядників.

У квітні 1940 року заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський доповідав у Головне економічне управління НКВС СРСР: “Унаслідок виправлення допущених торговельно-заготівельними організаціями помилок і викривлень в організації торгівлі та заготівель, за останній час посилюється приплив у міста й промислові центри сільськогосподарських продуктів і майже не стало черг біля продуктових крамниць”. У той же час М. Горлинський писав про “деякі перебої” в торгівлі хлібом у Дрогобицькій та Львівській областях, особливо в містах Бориславі й Самборі. “Вкрай напружене становище залишається із завезенням у західні області фондів товарів. Скеровані сюди вантажі довго затримуються в дорозі з провини залізниці”²¹²¹.

У червні 1940 року нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов інформував голову РНК УРСР Л. Корнійця: “Постачання населення промисловими товарами і продуктами повсякденного попиту в районах Ровенської і Волинської областей залишається в незадовільному стані”. У вересні нарком доповідав про “значне погіршення” постачання міста Тернополя, де “часто відсутні у продажу цукор, гас та інші товари та продукти повсякденного попиту”. У жовтні І. Серов знову писав про “незадовільний стан” торгівлі у Рівненській області, а в листопаді – про “великі перебої” в забезпеченні хлібом мешканців м. Городка Львівської області і т. ін.²²²²

Та все ж можна констатувати, що навесні 1940 року в західних областях України почалося поліпшення стану торгівлі. Це в першу чергу стосувалося Львова, який радянська влада прагнула зробити зразком соціалістичних перетворень. В інших містах кризи постачання вдалося подолати, а торгівлю продовольчими і промисловими товарами – стабілізувати. Однак повністю розв’язати гострі проблеми торгівлі, побороти черги, дефіцит і т. п. влада не могла, оскільки вони залишалися неминучим атрибутом планового централізованого господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Правда. – 1939. – 1 августа.

² Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1014. – Арк. 60, 61.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 1, 2, 9.

⁴ Мешканці с. Датинь Ковельського повіту Волинської області заявляли: “За Польщі ми солили такою сіллю конюшину і сіно для худоби, а тепер, при Советах, повинні їсти цю сіль. Напевно, у Радвлади нічого хорошого немає, вони зробили нам дорожнечу і вивозять до нас те, чим годували ми раніше худобу” (див.: ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 5).

⁵ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 13. – Арк. 556.

⁶ У 1940 році, порівняно з 1937-м, ринкові фонди товарів у розрахунку на душу населення зменшилися: продовольчих – на 12 %, непродовольчих – на 6 % (див.: Осокіна Е. А. За фасадом “сталінського ізобілля”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1997. – С. 187–190, 259.

⁷ Там само.

-
- ⁸ Экономика и планирование советской торговли. – М., 1939. – С. 483–488; Экономика советской торговли. – М., 1950. – С. 476–480.
- ⁹ Рубинштейн Г. Л. Развитие внутренней торговли в СССР. – М., 1964. – С. 358, 359.
- ¹⁰ Осокина Е. А. За фасадом “сталинского изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – М., 1997. – С. 193, 211, 214, 216.
- ¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 5, 6
- ¹² Нгуциук G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Zycie codzienne.– Warszawa, 2000. – S. 74.
- ¹³ Російський державний архів економіки. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Спр. 1489. – Арк. 259.
- ¹⁴ Див.: ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 90. – Арк. 128–136
- ¹⁵ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Т. 1. – 1939–1953. – К., 1995. – С. 78–79.
- ¹⁶ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1019. – Арк. 97, 98, 102. Так, у Львові планувалося відкрити такі спеціалізовані крамниці Наркомторгу СРСР і Наркомхарчопрому СРСР: “Ювелірторг” (дві), “Хутроторг”, “Головпарфюмер”, “Гастроном”, “Головтююн”, “Головкондитер” і “Головлікергорілка”.
- ¹⁷ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1019. – Арк. 97–99
- ¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 1. – Арк. 20, 22, 23, 26; Державний архів Волинської області. – Ф. Р-18. – Оп. 1. – Спр. 156. – Арк. 9, 10. Див. також: Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 673. – Арк. 7.
- ¹⁹ РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1021. – Арк. 37
- ²⁰ Нгуциук G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Zycie codzienne. – S. 75, 91; див. також: Державний архів Львівської області. – Ф. Р-3. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 26; Спр. 15. – Арк. 80.
- ²¹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 33. – Спр. 27. – Арк. 48–50.
- ²² Там само. – Спр. 1. – Арк. 43, 54; Спр. 27. – Арк. 106, 110

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАМОВЧУВАННЯ І СПОТВОРЕННЯ

Статтю присвячено суперечливим положенням і фальшивим позиціям, наявним у сучасній історіографії подій 1939–1945 рр. в Україні. Вони є полем ідеологічного протистояння і надуманих висновків. Українці стали найбільшою жертвою Другої світової війни, оскільки постраждали як від нацистської окупації, так і радянської реокупації. Мільйони жителів України були винищені обома режимами: як нацистським, так і советським.

Нові результати дослідження використано для вивчення теми і розкриття замовчувань і спотворень.

Ключові слова: «випалена земля», депортації, «країна переможців», «Лютізький плацдарм», насильство.

Rozhyk M.

HISTORY OF UKRAINE DURING THE YEARS OF WORLD WAR II: KEEPING IN SECRET AND DISTORTION

This article is devoted to contradictions and false position of the contemporary historiography Ukrainian events in 1939-1945 years. They became into real field of ideological struggle and false conclusions. It shows that Ukraine was the greatest victim of the World War II. It suffered the Nazism occupation as of the devastating Soviet reoccupation. Millions people of Ukraine were killed both by the Nazis and the Soviets.

It is used new materials and results of study to analyze this subject. It has been made a proper attempt to clarify the secret places and distortion.

Key words: „scorched earth”, deportation, „country of winners”, „liutivsky foothold”, violence.

Нацистська Німеччина, добившись від СРСР твердих гарантій, які були зафіксовані у двосторонньому пакті Ріббентропа-Молотова 23 серпня 1939 р. та додаткових секретних протоколах, які поділили Східну Європу на німецьку і радянську сферу впливу, 1 вересня 1939 р. спрямувала свої війська через кордон із Польщею. Керівництво вермахту блискуче скористалося тактикою «бліцкригу»¹.

Гігантська бойня, відома під назвою Другої світової війни, стала безпрецедентним явищем в історії за масштабами винищення людей, крайньої жорстокості, нехтування будь-якими моральними засадами і нормами людяності. У цю криваву віхолу українці були втягнуті уже в березні 1939 р., коли розпочалася агресія проти проголошеної самостійною державою Карпатської України.

Війна охопила три континенти й акваторії чотирьох океанів. Головним став європейський театр воєнних дій. З перших днів війни битви розгорнулися на території

України і масово втягували українців. Коли зіткнулися збройні потуги двох тоталітарних держав – нацистської Німеччини і більшовицького СРСР у радянсько-німецькій війні, в Україні була найвища концентрація усіх родів військ і озброєнь. Український народ у перші роки війни зазнав найбільших втрат. У вересні 1941 р. чотири армії Південно-західного фронту потрапили в оточення і були повністю розгромлені наступаючими німецькими військами. «Більшої катастрофи історія воєн до цього не знала»². Це страхотлива, але об'єктивна оцінка. Аналогічні події повторилися у 1942 р. із-за провалу безглуздої з огляду на стратегію наступальної операції під Харковом. Тоді було оточено і знищено три армії СРСР.

Вже 22 липня 1942 р. усю територію було окуповано, а українці опинилися в тилу вермахту. Зі вступом німецьких військ в Україні негайно почав діяти план «Ост». «Наше завдання – германізувати цю країну шляхом введення сюди німців». 2/3 українського населення підлягали винищенню або депортації. Вже в 1941 р. було спалено 320 українських сіл разом із мешканцями, а невдовзі 2,4 млн. жителів вивезено на роботу до Німеччини. Українці з перших днів німецької окупації чинили організований опір. Головною силою загальнонаціонального спротиву стала Українська Повстанська Армія³.

Сучасні дослідники зауважують, що українці піддавалися репресіям ще до початку воєнних дій на їхній території. «Перші совіти», як їх називали галичани, застосовували терористичні методи насаджування більшовицького режиму. Майже кожний 10-й житель Західної України в 1939 р. став жертвою нової влади. СРСР захопив вдвічі меншу територію колишньої Польщі, аніж III-й Рейх, але за той же час репресував у 3–4 рази більше людей, аніж нацисти на своїй території⁴. Осягнути і тим більше достовірно визначити масштаби втрат і страждань народу України надскладно внаслідок численних обставин, які блокують зусилля дослідників, а також поєднання багатьох суто психологічних і гуманітарних реалій. Зрештою, як вважає В. Б. Різун, часто наші академіки метуть поганую мітлюю деякий бруд під прогнилий килимок, щоб не розбиратися з незручними і непрестижними проблемами. Раніше за відхилення від канонізованої Кремлем історії порушникам загрожував трибунал. У підсумку об'єктивної наукової історії Другої світової війни так і не написано⁵. Новітні спроби досліджувати складні проблеми 1939–1945 рр. відображають, наскільки далеко історичній науці від підбиття масштабних підсумків.

З осені 1943 р. до осені 1944 р. на українській території розміщувалися майже половина діючої Червоної Армії, яка воювала на 6 фронтах, Чорноморський флот і три військові річкові флотилії. О. Довженко, безпосередній свідок подій тих років, справедливо зауважив, що навколо України точилася добра половина всієї світової війни⁶. Втрати матеріальні і особливо людські були катастрофічними. Російський дослідник В'ячеслав Кондратьєв писав: «На жаль, режим, який не щадив людей і в мирний час, не міг жаліти їх тим більше в час війни... Клянучись народом, більшовики завжди бачили в ньому лише матеріал для здійснення своїх утопічних ідей та й, думаю, ідеї ці були лише прикриттям для патологічного прагнення владарювати. Влада заради влади – ось що, напевно, було головним: спершу влада над однією країною, а потім над усім світом». Автор так розкриває справжній зміст більшовизму. Кремль у війні скористався концепцією Л. Троцького: «Не можна вести людей на смерть, не маючи в арсеналі командування смертної кари»⁷. За ціною перемоги вожді СРСР не стояли. Безжалісно розстрілювали тих, хто потрапив до полону, жорстоко переслідували їхні сім'ї. За наказом Ставки Верховного командувача спалювалися всі населені пункти на підступах до Москви, а паліїв і руйнівників відзначали урядовими нагородами⁸. У 1941 р., як визнають найоб'єктивніші історики Росії, Червона Армія переходила на сторону німців подекуди «цілими полками під розгорнутими прапорами». Здача в полон і дезертирство солдатів і командирів усіх національностей були масовими. Маршал Радянського Союзу К. Рокоссовський писав: 24 червня 1941 р. в районі Клевани зібралася багато вояків, серед яких виявилася

немало офіцерів. «Більшість цих людей не мали зброї». Російський історик Марк Солонін нагадує, що мільйони солдатів Червоної Армії кинули зброю і розбрелися лісами, – це дрібниці, це до історії війни стосунку не має...»⁹, гірко докоряє автор тим офіційним історикам, які ці факти до уваги не беруть. Розстрілюючи полонених, більшовицький режим у першу чергу піклувався про збереження своєї влади. Звірства та нечуване насильство чинили всі, але зумовлювалося це різними причинами й стимулами. Особливо вражає цинічне нехтування людським життям. Подія 1941 р., відома як «Київська петля», явила своєрідний «рекорд» в історії воєн. У полон потрапило 650 тисяч червоноармійців та їхніх командирів з 884 неушкодженими танками і 3718 гарматами. Влітку того ж року у так званій «Уманській петлі» опинилося 100 тисяч ненавчених і майже неозброєних дядьків із сіл Центральної України. Всі вони були приреченими. Це була «справжня бійня для українців»¹⁰. З тими, хто вижив, цинічно розправлялися радянські органи. «Попри ігнорування пропозицій Москвою, німці передавали до вересня 1941 року радянському уряду списки полонених. На усі пропозиції Сталін відповів: «Росіян у полоні не має. Російський солдат б'ється до кінця. Якщо він обирає полон, він автоматично припиняє бути росіянином». У такий спосіб було відкинута всі гуманні пропозиції державного секретаря США С. Воллеса. Щонайменше 1,8 млн. полонених, які повернулися на Батьківщину, спрямували до радянських концтаборів»¹¹.

Тривалі час компартійна пропаганда звинувачувала німців у руйнуванні Києва, у знищенні Хрещатика та пам'ятників історії та культури України. Насправді при відступі з української столиці спеціальні команди позакидали місто радіокерованими фугасами. Про це написав диверсант полковник Ілля Старинів. Вибухівку заклали у Володимирський і Софіївський собор, Київський університет та в інші будівлі в центрі Києва. Їх розмінували німці, але Хрещатик підірвали, і коли розпочалося гасіння викликаних вибухами пожеж водою з Дніпра, радянські підпільники перерізували пожежні шланги. Тоді загинуло 2 тис. німецьких вояків і до 6 тис. киян¹². Жертв цивільного населення не враховували. Про це свідчить підрахунок втрат у війні після її завершення – за 65 років так і не має точних даних втрат, яких зазнав СРСР. Україна теж не знає цієї скорботної статистики в повному обсязі.

Відомі реалії війни викликають біль від втрат і обурення поведінкою і діями тих, хто мав би хоча б мінімально нести відповідальність за людей. 30 червня 1942 р. командувач Чорноморського флоту віце-адмірал Октябрський телеграмою просив Сталіна вивезти літаками 200-300 осіб командирів і політруків. 1 липня 600 таких осіб було вивезено. Вони напризволяще покинули оборонців Севастополя. Всі 100 тисяч опинилися у полоні. Цікаво, що німці ніколи не залишали своїх частин, оточених Червоною Армією, і «усіма можливими засобами намагалися у будь-який спосіб пробитися до них і врятувати їх». Це визнавало навіть радянське командування¹³.

Як пише канадський дослідник Ендрю Грегоровіч: «Україна була найбільшою жертвою Другої світової війни, пережила більші матеріальні і людські втрати, ніж будь-яка країна, яка була втягнута у війну. Як сталося так, що Україну зруйнували більше, ніж Німеччину. Одна з вагомих причин полягала в тому, що Україна постраждала двічі від політики «випаленої землі», яку здійснювали дві найбільші тоталітарні держави ХХ століття. Спочатку сталінська Советська Росія, а потім гітлерівська нацистська Німеччина». Грегоровіч нагадує оцінку і роль України у передвоєнний і воєнний час, яку визначив відомий англійський дослідник, журналіст і безпосередній свідок воєнного лихоліття Олександр Верг. Для Німеччини Україна була, по-перше, найважливішим джерелом продуктів харчування; по-друге, вугілля, заліза і інших мінералів, і, по-третє, – рабської праці»¹⁴.

Навіть відомі сьогодні окремі цифри втрат матеріальних ресурсів і людських життів є безпрецедентними. При відступі Червоної Армії практично все знищувалося. У Харкові восени 1941 р. підірвали майже всі млини і хлібозаводи, міські бані, готелі,

опалювальну систему, залили підвали водою. Було зруйновано всі телефонні і телеграфні станції, радіостанції та ін. Підприємства Харкова були перетворені на руїни, як про це доповідала радянська розвідка. Для чого у листопаді 1941 р. при допомозі радіосигналу радянські диверсанти підірвали Успенський собор Києво-Печерської Лаври? Відповіді не треба довго шукати. Політика «випаленої землі» призвела до того, що з України було вивезено 60 % корів, 82 % овець, 30 % свиней, 15,5 млн. тонн зерна та інші матеріальні цінності¹⁵.

Історіографія колишнього СРСР, виконуючи замовлення влади і вищого партійного керівництва, слухняно обслуговувала Й. Сталіна, його оточення, потім М. Хрущова і Л. Брежнєва та інших зверхників тоталітарної держави. Вона надійно заховала від громадськості «вкрай негативні вади і прорахунки одновладдя», а також астрономічні втрати від війни з нацизмом та тотальних методів ведення війни. Як 12-титомна, так і 6-титомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза» є відверто й цинічно кон'юнктурними¹⁶. Називати правду брехнею, а цинічні вигадки та інсинуації подавати як історичну правду – такою була перекручена логіка комуністичної історіографії.

Трагедія воєнних років для України особливо посилювалася тим, що вона як колонія за своїм реальним становищем не мала національної державності й незалежності. Україна не оголошувала війни Німеччині. Це кремлівська верхівка на чолі з диктатором і тираном, якого не знала новітня історія, мала намір використати перемогу у війні для того, щоб як казав В. М. Молотов: «...Розширити соціалістичну імперію!»¹⁷. Нацистські зверхники, зокрема генерал-губернатор Польщі Г. Франк, обіцяв у перемоги Німеччиною війни зробити з українців і поляків рублене м'ясо. Гітлер теж відкрито заявляв: «Я маю намір грабувати і грабувати ефективно». Сталін діяв ще жорсткіше, кидаючи у жертву молоху війни мільйони українців та інших народів, підвладних тоталітарному режиму. Один із сталінських генералів у розмові з О. Довженком стверджував про необхідність розстріляти мільйон українців за те, що вони стільки часу проживали під німецькою окупацією. Він згадував, як гірко жартував у розмові з ним «визволений» колгоспник, який «боявся», щоб нацисти не знищили забагато населення в Україні, «Інакше більшовицькій владі нікого буде розстрілювати»¹⁸.

Встановлення історичної істини найкраще прояснює минуле. Це надійна база для відвоювання належного сьогодення і майбутнього. Для України особливо важливо вирватися з чаду пропагандистських міфів, які використовувалися більшовицькою пропагандою для викривлення й маніпулювання свідомістю широкого загалу аж ніяк не в інтересах українців, а навпаки для нав'язування їм чужих і вкрай шкідливих поглядів на національне життя, ерозії національної гідності. В умовах гіпертрофованої брехні і залякування українців змушували виконувати волю окупантів, їхні колоніальні забаганки. Як зауважив російський письменник Борис Акунін: «...Всяка диктаторська влада визнає наявність лише одного самця-заплідника». Вона створює такі обставини, за яких «вітається і винагороджується добровільна самокастрація»¹⁹.

Руйнування української спільноти брутальними методами в роки Другої світової війни зусиллями тоталітарної влади СРСР яскраво проявилось в Західній Україні. Промовисті свідчення наводяться у журналі Верховної Ради Російської Федерації «Родина» № 6–7 за 1991 р.: «Арешти і депортації, здійснювані НКВС одразу ж після вступу Червоної Армії в Західну Україну, продовжувалися аж до вступу німецько-фашистських військ в ці райони». За неповними даними, за 1939–1940 рр. без суду і слідства із західних українських і білоруських регіонів було виселено у віддалені райони СРСР 140 000 мешканців. Журнал опублікував розповідь фронтовика, який служив у створеному НКВД підрозділі про те, як організовані псевдобандерівські загони збурювали незадоволення населення проти Бандери. Для боротьби з УПА було створено 56-тисячний корпус внутрішніх військ, яким командував нарком внутрішніх справ УРСР В. С. Рясной²⁰.

У квітні 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було ухвалено заходи для посилення боротьби з тими, хто співпрацював з нацистами. Сталінський режим зводив український повстанський рух, який був масштабним і потужним явищем, до спротиву жменьки найманців німецько-фашистських сил. Д. Мануїльський придумав спеціальне тавро «українсько-німецькі буржуазні націоналісти». Одночасно почала діяти одна з найсуворіших спецслужб, яку Москва використовувала у кривавій боротьбі з УПА, під назвою СМЕРШ. За останніми даними Федеральної служби безпеки Росії, в 1943–1953 рр. у СРСР за співпрацю з німцями було заарештовано 320 тисяч людей, в Україні – 93 690 осіб (більше половини з них – жителі Західної України). Насправді це були арешти учасників і прихильників національно-визвольного руху. Будь-хто міг опинитися серед них і відповідати за злочини нацизму²¹.

Для провокацій і переслідувань власних громадян, особливо українців, СРСР створив гігантську каральну індустрію. В час найзапекліших боїв на українській землі в 1943 році почав діяти харківський тренувальний центр для підготовки «псевдозагонів УПА». Нарком внутрішніх справ В. С. Рясной рапортував Л. П. Берії про кількість створених «спецбоївок» УПА». Про «подвиги» цих провокаторів дещо відомо. Навіть офіційні радянські чиновники не сприймали їхньої поведінки. Військовий прокурор ПрикВО рапортував М. С. Хрущову про неподобства, скоєні цими «загонами УПА»²². У поборюванні українського національного руху і всього українського доходило до вкрай цинічних і нічим не обгрунтованих дій з боку Москви. Так, Військова Рада 4-го українського фронту ухвалила директиву про знищення хрестів із фашистськими знаками, тобто з тризубами, встановлених на цвинтарях в українських населених пунктах. Це було знущання над могилами. Попри бойові операції проти УПА, здійснювалося виселення близьких родичів, членів родин, в тому числі і неповнолітніх, усіх тих, хто підозрювався в причетності до діяльності ОУН і УПА. Хвилі депортації і вивезення населення України у Комі АРСР, в Архангельську і Молотовську області накочувалися, починаючи з лютого 1944 року. Одночасно відбувалося безпосереднє пограбування. Понад план з України було вивезено 16 млн. пудів хліба, 8,5 млн. пудів картоплі. З евакуйованих кількох мільйонів голів худоби в Україну повернулася лише деяка частина²³.

Київський історик Микола Плав'юк вважає, що переселені народи не сприймають думку, яку так наполегливо нав'язувала комуністична пропаганда й сьогодні не втомно твердять російське керівництво та його однодумці в Україні про те, що війна була їхньою «вітчизняною». Сталін хотів переселити український народ у позаєвропейську частину СРСР. «Тож не була та війна вітчизняною і для України. Україна стала найбільшою жертвою Другої світової війни між двома тоталітарними режимами, які мали на меті не визволення, а поневолення українського народу». Методи їхні, безперечно, різнилися, але мета не відрізнялася. «Це була війна проти інтересів українського народу і завдала нам жахливих жертв і втрат», – пише М. Плав'юк²⁴.

Відомий український письменник Василь Барка логіку війни і вибору людей розумів так: «Кому служить душа твоя – небу чи пеклу? Отут то й є!: вибрати трудно, бо то «два чоботи пара»: московський і берлінський. Хто з українців битиметься проти червоної смерті – матиме рацію, хто битиметься проти чорної – теж матиме рацію, як також і той, хто битиметься проти обох. Лише той не матиме рації, хто проголосить «моя хата скраю» найвищою мудрістю земною».

«Західний світ в цілому відмовився від героїзації війни, і згадують про неї як про велику трагедію, засуджуючи антигуманізм і масові вбивства»²⁵.

Українська історична наука мала би дати відповідь на те, яких втрат зазнав народ України впродовж 1939–1945 рр. в усіх сферах життя й діяльності. Відомо, що СРСР витрачав на воєнні дії 50,8 % державного бюджету²⁶. Скільки з цих коштів було видано на криваве поборювання власного народу, яке тривало й після завершення Другої світової війни. Не менш важливо відповісти на питання, чим, крім патологічної жорстокості

Сталіна і його оточення, пояснити масове винищення українців? Певна спланована політична лінія проглядається завдяки навіть окремим фактам. Коли спалахнула війна, газета ЦК КПРС «Правда» привідкрила справжні наміри і почуття кремлівського диктатора. Письменниця-комуністка Ванда Василевська після прийому у Сталіна опублікувала на сторінках газети характерну статтю «Гремтять підвалини світу, грунт вислизає із-під ніг у людей і народів. Палають заграви і грім гармат стрясає моря і материки. Немов пух на вітрі, розлітаються країни і держави... Як це прекрасно, як дивно гарно, коли увесь світ здригається у своїх основах, коли гинуть могутності й падають величності»²⁷. Така піднесеність прозвучала у передчутті того, що Червона Армія як інструмент агресивної тоталітарної деспотії опинилася напередодні загарбання усього світу. Смертельне зіткнення більшовицького і нацистського тоталітарних режимів мало закінчитися «визволенням» Європи, здійсненням плану світової пролетарської революції та інших маніакальних задумів. Розв'язуючи Другу світову війну, Сталін хотів завершити все бойовими діями на чужій території і малою кров'ю. Однак утвердити панування нелюдського тоталітарного режиму, утопічної ідеології СРСР не вдалося, хоч він не щадив ні людського життя, ні інших засобів. Особливо московські зверхники не зважали на втрати України. З переходом у наступ 3 листопада 1943 року в районі Лютизького плацдарму при форсуванні Дніпра «трупами солдатів Червоної Армії ріку перекрыло немов греблею». Пізніше при настанні морозів сапери підривали ці дамби з людських тіл, щоб відновити течію. У битві за Київ загинуло від 417 тисяч до 1 мільйона бійців і командирів. Ця апокаліптична трагедія зумовлена бездарною організацією переправи, відсутністю плавзасобів, масовою загибеллю піхоти через відсутність артилерійської підтримки. Все це не хвилювало державне керівництво і радянський генералітет, адже ці втрати були швидко поповнені місцевою українською молоддю після миттєвого військового навчання на шкільних дворах²⁸. Ці ненавчені й недосвідчені молоді солдати теж було кинуте на масове знищення. За рік із осені 1943 до осені 1944 року в такий спосіб було мобілізовано до армії 2,5 млн. жителів України. Погано навчені та озброєні вони стали дешевим гарматним м'ясом. За ними, приреченими на смерть, просувалися війська НКВС, які лише за 1943 р. затримали для з'ясування особи 2 455 969 людей²⁹. Не тільки у полум'я фронтів кидалися нові і нові маси людей, населення України гинуло і від рук радянської партизанки. Жителька Львівської області згадує про епізод із часів війни: «Жахливий день пережили жителі нашого села, коли поблизу проходив рейд партизанського загону С. Ковпака. Біля сусіднього села Грабівці, що за 2 км від нашого, почався бій між ковпаківцями і воїнами УПА, в якому загинув один із офіцерів загону Ковпака. У відповідь на це Ковпак наказав оточити село й оголосити жителям радянський червоний терор. Ніхто не вислизнув із села. У той страшний день було розстріляно 100 заручників...»³⁰.

Більшість сучасних істориків підтримують думку про те, що ідею світового панування, якою переймалися обидва диктатори, без крові втілити було неможливо³¹. Цих тиранів новітнього часу треба було покарати. За маніакальну жадобу панувати над світом і воєнні злочини вони повинні нести відповідальність перед людством. Судом народів на Нюрнберзькому процесі було засуджено ідеологію і практику нацизму. Однак на більшовицький тоталітаризм не зазіхали. Як вважає московський публіцист В. Новодворська: «...Рано чи пізно нам доведеться провести заочний і посмертний Нюрнберг і заборонити ще одну нелюдську практику й ще одну утопічну ідеологію»³². Всебічне повне дослідження історії України у Другій світовій війні дозволить виявити і розкрити масштаби злочинів тоталітарних держав проти українського народу. Новітня українська нація, таким чином, здобуде повне бачення реалій свого минулого, оволодіє історичною правдою в ім'я свого майбутнього. Історія свідчить, що коли вона «перешкоджає життєвим інтересам якоїсь держави (імперії) чи партії, її цілком або частково замовчують або перекручують на свою користь». Тому суспільство «мусить знати свою історію»³³. Важливість такого пізнання зумовлюється й тим, що і у XXI столітті в Росії,

деяких державах, які виникли на руїнах СРСР, надалі діє сила інерції, яка Другу світову війну – найжахливіше явище жорстокого ХХ століття – примушує істориків розглядати її у спотвореному, сфальшованому контексті. Чимало перекладених з англійської, німецької, французької та інших мов праць супроводжувалися «заметодологізованими коментарями фальсифікаторів із високими військовими та науковими званнями». Ряд історичних писань і сьогодні не узгоджуються з історичними реаліями і високими патріотичними формулами³⁴.

Для сучасної російської ідентичності перемога у Другій світовій війні – це найвагоміша подія, яка створила з Росії суперімперію, і, звичайно, головним у цьому процесі залишається Сталін. По суті війна як засіб знищення мільйонів не сприймається, а вихваляється як засіб досягнення національної величі. «Насправді усяка війна аморальна, вона перетворює людей в убивць, навіть патологічних, і жертв. Вона знищує в людях все людське...»³⁵.

До псевдоісторичних спекуляцій, які загострюють взаємини між Росією і Україною, вдаються найвищі керівники Російської Федерації. Їх темою обрано роль і місце України у Другій світовій війні. В грудні 2010 р. глава російського уряду Володимир Путін заявив про те, що його «країна переможців» здолала б нацистську Німеччину й без допомоги України чи будь-яких інших колишніх республік СРСР і виграла б Велику Вітчизняну війну. Відбулася явна маніпуляція історичною правдою й, більше того, очевидна спроба «приватизувати» перемогу у Великій Вітчизняній війні³⁶. Путін відкрито заявив: «Ми все одно б перемогли, бо ми країна переможців... І більше того під тим, що я сказав, є чітка підоснова. Якщо ми подивимося на статистику часів Другої світової війни, то з'ясується, що найбільше втрат у Великій Вітчизняній війні зазнала саме РСФРР – понад 70 % втрат. Це означає, що війна виграна, не хочу нікого ображати, але переважно за рахунок ресурсів людських і індустриальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все в документах є»³⁷. Лукавство В. Путіна очевидне. Він далеко не всі історичні факти бере до уваги. Йому слід було б не ображати в такий спосіб українців, які прислужилися мільйонами жертв для перемоги, а звернутися до інших документів, тоді «месіанська» роль Росії мала б інший вигляд. Маршал Г. К. Жуков із А. І. Мікояном, одним із керівників СРСР (розмову записали чекісти), дійшли висновку, що без допомоги США та Великої Британії СРСР уже в 1941–1942 рр. просто був би не в змозі продовжувати війну. Путін по суті повторив сталінський тост 1945 р. про особливу місію росіян як «керівного народу». «Москва не задовольняється дружніми фразами, їй потрібний аншлюс. Від будь-якого українського керівництва в Москві чекають саме подібної поведінки»³⁷.

Російський прем'єр на інтернет-конференції 16 грудня 2010 р. на протипагу заявам президента Д. Медведева, який «жорстоко бореться» з так званими фальсифікаторами історії війни, відмовився від концепції «спільної перемоги» (насправді кривавого, жахливого «єдиного котла», про який писав О. Довженко) над фашизмом, натомість взяв курс на «барабанный» великодержавний шум («Ура Росії – країні переможців!») у висвітленні історії великої кривавої війни»³⁸.

Образ з вуст глави держави, яка постійно виставляє себе як дружня, в ідеології і пропаганді якої наявний міфологічний стереотип «дружби народів», розвінчує цю її позицію. Масштаби таких дій набувають значного поширення. Поміркованим політикам слід мати на увазі, що псевдоісторичні спекуляції не тільки можуть посварити народи, а й завдати непоправної шкоди.

Ветеран Великої Вітчизняної війни Павло Мороз нагадав В. Путіну, що в радянській армії воювали мільйони українців, а евакуйовані підприємства забезпечували значним обсягом військової продукції. Інший ветеран Гаврило Бабиш зазначає, що половина радянських генералів, які очолювали фронти, були українцями. Україна відправила на фронти для боротьби з фашизмом понад 6 млн. солдат і офіцерів, половина з яких

загинула. Жертвами фашизму стали 4 млн. мирних громадян. Таке нагадування прозвучало у листі голови спілки ветеранів Афганістану, генерала, заступника голови Міжнародного об'єднання «Бойове братство без кордонів» Сергія Червонописького³⁹. Український історик Людмила Гриневич з приводу висловлювання В. Путіна зауважила, що російський прем'єр-міністр нічого так просто не говорить. Його заява схожа на тост Сталіна, проголошений 21.05.1945 р. Це «звеличування Росії та апеляція до російського національного патріотизму... Зверхність та зневага по відношенню до інших, умовно кажучи, неросійських народів». Це плювок в обличчя українським ветеранам і владі, яка так завзято підлещується до Москви⁴⁰.

Політики завжди втручалися й втручатимуться у сферу історичної науки, щоб пристосувати її до своїх політичних намірів і потреб боротьби за владу. Це пов'язане з великою небезпекою деформації історичної правди, фальсифікації реальних подій і процесів і, що найнебезпечніше, калічення свідомості широкого загалу. Історія як наука мусить бути готовою до таких викликів і загроз. Наукові історичні студії та історична освіта здатні чинити значний вплив на суспільство навіть тоді, коли державні діячі мають спотворене уявлення про історію або ж просто не розуміють і не знають її.

Історія України у Другій світовій війні дає відповідь на численні питання, пов'язані з національною ідентичністю, вихованням патріотизму, національної гідності і самоповаги. Наукові історичні дослідження з цієї теми озброюють націю та її еліту вагомими аргументами, спрямованими проти будь-яких агресивних посягань на національну історію та її фальсифікацію і навмисні спотворення. Відновлення історичної пам'яті, яке відбувається в умовах значного політичного тиску та спроб реваншу проімперських сил, неможливе без професійних історичних праць, без їх поширення серед різних категорій українських громадян та завоювання гідного місця в європейській і світовій історіографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Дроздовський Д. Росія не Україна / Дроздовський Д. // День. – 2011. – 14–15 січня. – С. 23.
  - ² Високий Замок. – 1998. – 23 червня.
  - ³ Стрільчик Т. Дві армії / Стрільчик Т. // ПіК. – 2000. – № 22. – С. 23.
  - ⁴ Луковецький С. «Процес – 59» / Луковецький С. // День. – 2011. – 19 січня.
  - ⁵ Лосев І. Пам'ятник «українським граблям» / Лосев І. // День. – 2011. – 14–15 січня. – С. 18.
  - ⁶ Високий Замок. – 1999. – 27 жовтня.
  - ⁷ Лук'яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні / Лук'яненко Л. – Львів. – 2000. – С. 29–30.
  - ⁸ Там само. – С. 30.
  - ⁹ Лосев І. «Кріпосні герої» / Лосев І. // День. – 2010. – 1–2 жовтня. – С. 19.
  - ¹⁰ Стрільчик Т. Дві армії... – С. 23.
  - ¹¹ Науменко К. «Якщо російський солдат вибирає полон, він автоматично перестає бути росіянином» / Науменко К. // Високий Замок. – 2001. – 11 серпня.
  - ¹² Лосев І. Пам'ятник «українським граблям» / Лосев І. // День. – 2011. – 14–15 січня. – С. 18.
  - ¹³ Науменко К. «Якщо російський солдат вибирає полон, він автоматично перестає бути росіянином»...
  - ¹⁴ Andrew Gregorovich. World War II in Ukraine. – Toronto–Screnton, Forum, 1995. – P. 3.
  - ¹⁵ Семененко В. И. Великая Отечественная война. Как это было... Факты, версии, комментарии / Семененко В. И., Радченко Л. А – Харьков–Белгород, 2008. – С. 376.
  - ¹⁶ Коваль М. Історія війни і війна проти історії / Коваль М. // Вітчизна. – 1995. – № 5–6. – С. 103.
  - ¹⁷ Лук'яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні... – С. 30.
  - ¹⁸ Семененко В. И., Радченко Л. А. Великая Отечественная война... – С. 306, 253, 255.
  - ¹⁹ Акунін Б. Читаючи Шпеера / Акунін Б. // День. – 2011. – 14–15 січня. – С. 18.
  - ²⁰ Лук'яненко Л. Маршал Жуков і українці у Другій світовій війні... – С. 26.

-
- ²¹ Капсамун І. Станіслав Кульчицький: Читач завжди відчує, де історія використовується, а де історія в чистому вигляді / Капсамун І. // День. – 2011. – 11 січня.
- ²² Лосев І. Європейський дім-2 / Лосев І. // День. – 2010. – 3–4 грудня. – С. 19.
- ²³ Семенов В. И., Радченко Л. А. Великая Отечественная война... – С. 388.
- ²⁴ Плав'юк М. Друга світова війна. Необхідність нової освіти / Плав'юк М. // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. – Чернівці, 2001. – Т. 1.
- ²⁵ Гриневиц В. Роздуми про пам'ять Другої світової війни у Європі / Гриневиц В. // Дзеркало тижня. – 2010. – 11–17 грудня. – С. 15.
- ²⁶ Дерев'янкін І. Велика вітчизняна війна: ціна перемоги / Дерев'янкін І. // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 54.
- ²⁷ Суворов В. Святое дело. Вторая книга трилогии «Последняя республика» / Суворов В. – М., 2008. – С. 99.
- ²⁸ Семенов В. И., Радченко Л. А. Великая Отечественная война... – С. 256.
- ²⁹ Там само. – С. 255.
- ³⁰ Мілешко Я. «Війна для нас, жителів Західної України. Не закінчилася з відходом фашистів...» / Мілешко Я. // День. – 2010. – 14–15 грудня. – С. 13.
- ³¹ Зеленський Ю. Развенчание мифа или покаяние / Зеленский Ю. // Зеркало недели. – 2000. – 14 октября. – С. 15.
- ³² Новодворська В. Вічний Нюрнберг / Новодворська В. – 2010. – 26–27 листопада. – С. 3.
- ³³ Україна у Другій світовій війні у документах / [упорядник Володимир Косиць]. – Львів. – 1997. – Т. 1. – С. 6.
- ³⁴ Трубайчук А. Друга світова / Трубайчук А. – Київ, 2004. – С. 5.
- ³⁵ В українців свої герої і своє бачення історії // День. – 2010. – 22–23 жовтня. – С. 4.
- ³⁶ Сюдюков І. Країна переможців: міфи та реальність / Сюдюков І. // День. – 2010. – 23 грудня.
- ³⁷ Лосев І. Час видавати «генеральний перелік «понятій» / Лосев І. // День. – 2010. – 24–25 грудня. – С. 19.
- ³⁸ Сюдюков І. Ворожіння на кістках «мертвого» орла / Сюдюков І. // День. – 2010. – 21 грудня.
- ³⁹ День. – 2010. – 21 грудня.
- ⁴⁰ Капсамун І. Коли соромно мовчати / Капсамун І. // День. – 2010.

Шабала Я. М.

РОЛЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА (1944–1953 РР.)

У статті висвітлюється процес становлення мережі споживчої кооперації у Волинській області після визволення з-під німецької окупації, аналізуються основні показники її діяльності, показуються роль та місце в соціально-економічній інфраструктурі Волині та вплив на розвиток волинського села.

Ключові слова: споживча кооперація, Укоопспілка, облспоживспілка, райспоживспілка, сільське споживче товариство, відбудова, село, торгівля, обслуговування, заготівля, збут

Shabala Y. M.

THE ROLE OF CONSUMERS' COOPERATIVE IN POSTWAR REVIVAL OF VOLYNIAN VILLAGES (1944-1953 YEARS)

The article deals with the process of establishing the system of consumers cooperative in Volyn region after liberation from German occupation, also analyses the main data of its activities, the role and place in socio-economic infrastructure of Volyn and their influence on the development of Volynian villages.

Key words: consumers' cooperative, Ucoopspilka, regional consumer, consumer union, agriculture cooperative society, restoration, village, trade, service, purchases, sale.

Волинська кооперація, пройшовши тривалий шлях розвитку, набула багатого історичного досвіду, вивчення якого в сучасних умовах має не лише важливе науково-теоретичне, а й практичне значення. Окремі етапи її історії, – зокрема зародження та розвиток наприкінці XIX – на початку XX ст., період між двома світовими війнами – достатньо відображені у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Однак у дослідженні повоєнної доби існує ряд істотних прогалин, особливо це стосується періоду від середини 1940-х до початку 1950-х рр. Лише окремі аспекти розвитку споживчої кооперації у Волинській області фрагментарно висвітлені у публікаціях О. Хлопук¹ та М. Лукасевича². З огляду на це метою даної публікації є детальніше висвітлення питання розвитку кооперації на Волині в 1944–1953 рр. у контексті її впливу на повоєнну відбудову села. В процесі дослідження цієї проблеми висувалися наступні завдання: на основі архівних документів дослідити динаміку відбудови кооперативної мережі, виявити особливості, продемонструвати успіхи, проблеми та труднощі кооперативного будівництва; визначити роль і місце кооперації в повоєнному розвитку волинського села.

Відбудова народного господарства Волині розпочиналася одразу після визволення її території з-під німецької окупації. Характерною особливістю відбудовних процесів було те, що вони відбувалися у руслі «радянзації» – насаджування радянської суспільно-політичної та соціально-економічної моделі довоєнного зразка. В сфері коо-

перації також розпочалася відбудова соціалістичної кооперативної системи, яка почала утверджуватися в 1939 р. після включення західноукраїнських земель до складу УРСР і встановлення на їх території радянської влади.

Суть радянських перетворень полягала в тому, що на Волині було ліквідовано систему кооперації, яка сформувалася у 20–30-х рр. ХХ ст. і запроваджено соціалістичну модель загальноукраїнського зразка. Слід зауважити, що до 1939 р. на Волині діяла досить розгалужена кооперативна мережа, до якої входило 577 кооперативів, з них 228 – ощадно-позичкові, 92 – молочарські, 231 – споживчі, 11 – сільськогосподарсько-торговельні, 15 – інших профілів. Загальна кількість членів цих кооперативів становила 130 тис. осіб³. У сфері споживчої кооперації досить ефективно працював волинський кооперативний союз «Гурт» (1934–1939 рр.). Станом на 1939 р. він об'єднав 40 кооперативних осередків – «районівок», в яких налічувалося 24 000 членів. Їх обслуговували 140 сільських та міських крамниць⁴. У 1939–1941 рр. переважна більшість цих кооперативів була ліквідована, а їх майно націоналізували, окремі, втративши самостійність, були включені в державні або нові кооперативні структури, підпорядковані загальноукраїнській Укоопспілці. З усіх видів кооперації на Волині залишилася практично лише споживча. На обласному рівні вона підпорядковувалася облспоживспілці, в структурі якої функціонували районні та сільські споживчі товариства. Формування кооперативних товариств здійснювалося шляхом залучення до них членів-пайовиків. При цьому використовувалися засоби як організаційно-пропагандистського, так адміністративно-репресивного характеру. Основним завданням у сфері обслуговування сільського населення було створення мережі торговельних закладів та точок. До червня 1941 р. у Волинській області було створено 409 сільських споживчих товариств і відкрито 1574 торгові точки⁵.

З початком радянсько-німецької війни Волинська область однією з перших була окупована загарбниками. В умовах окупації волинське село піддалося руйнуванню і безпрецедентному пограбунку. Так за час війни і окупації було знищено 52 362 селянські двори, посівні площі скоротилися на 103 000 га. Було повністю зруйновано 30 МТС, а їх майно було або знищене, або вивезене до Німеччини. У селян окупанти відібрали 293 897 голів ВРХ, 55 847 коней, 200 218 овець, 210 521 свиню, 27 299 ц зерна. У колгоспах було знищено 1 087 промислово-виробничих приміщень, 545 тваринницьких будівель, 1 365 інших господарських споруд, відібрано 31 625 ц зерна і муки, 5 280 ц картоплі 3 368 ц овочів, 8 147 голів ВРХ, тисячі голів іншої худоби, знищено та вивезено до Німеччини 54 082 одиниці сільськогосподарського інвентарю⁶. Значних збитків зазнала і кооперативна мережа. Наприклад, на зборах пайовиків Локачинської райспоживспілки 28 березня 1944 р. її голова І. Василець зазначив, що за роки війни кооперативна мережа району була повністю зруйнована⁷. Подібна ситуація спостерігалася і в інших районах. У період окупації було знищено або частково зруйновано переважну більшість торговельних закладів, складів, хлібопекарень. Райспоживспілкам (РСС) були завдані мільйонні збитки, зокрема Секевичівській РСС – на суму 1 077 629,6 крб., Берестечківській РСС – на суму 2 609 382,42 крб., Устилузькій РСС – на суму 2 620 876,2 крб⁸.

Наприкінці січня – на початку лютого 1944 р. радянські війська увійшли на територію Волинської області, поклавши початок її визволення з-під німецької окупації. На визволених територіях практично одразу розпочалися відбудовні процеси в усіх галузях господарства і налагодження мирного життя. Вже 25 березня 1944 р. першим організаційним засіданням відновлює свою роботу Волинська облспоживспілка, обравши президію на чолі з А. А. Усенком⁹. Вона активно взялася за відновлення кооперативної мережі і станом на 13 червня 1944 р. було організовано 12 райспоживспілок, зібрано 558 тис. крб. внесків від 8 000 пайовиків, у визволених районах відкрито 152 торгові точки. Населенню було завезено 390 т солі, 530 ящиків сірників, 28 тис. штук зошитів, на 102,9 тис. крб. мила, на 92,4 тис. крб. швейних виробів тощо¹⁰.

4 вересня 1944 р. Президія Укоопспілки видала постанову № 339/а, якою зобов'язала голів облспоживспілок до 15 листопада поточного року повністю укомплектувати оргвідділи та штат дільничних інспекторів за рахунок кращих кадрів і забезпечити всебічне покращення постачання сільського населення, інвалідів Великої Вітчизняної війни, представників сільських господарств¹¹. До початку жовтня було організаційно відновлено райспоживспілки у всіх тридцяти районах області, остаточно сформовано президію облспоживспілки в складі 7 осіб (6 із них були прислані Укоопспілкою, з місцевих до президії увійшов лише заступник голови із заготівель)¹².

До кінця 1944 р. здійснювалася активна робота із залучення нових пайовиків і накопичення пайових внесків. Так, якщо станом на 20 вересня 1944 р. було скооперовано 35 026 осіб і зібрано 2 689, 6 тис. крб. внесків, то на 1 січня 1945 р. до кооперативів було залучено 67 750 пайовиків і зібрано 4 073 тис. крб вступних внесків¹³. Слід зауважити, що залучення нових пайовиків, попри задекларовану добровільність, мало насправді добровільно-примусовий характер. Пайовий внесок був доволі високим – в середньому 200 крб., і не кожен волинський селянин міг внести таку суму. Крім адміністративного тиску, до вступу в кооперативи спонукав дефіцит найнеобхідніших товарів – одягу, взуття, засобів гігієни, реманенту тощо, адже членам кооперативу надавалися певні переваги та пільги у придбанні предметів першої необхідності.

На початок 1945 р. на території області було організовано 358 сільських споживчих товариств (ССТ), відновлено роботу близько 800 торгових точок. Основними чинниками, які стримували розвиток споживчої кооперації, були низька активність населення, відсутність потрібної кількості кваліфікованого персоналу, слабка матеріально-технічна база ССТ і РСС. Для прикладу, станом на 25. 09. 1944 р. у розпорядженні 30 райспоживспілок був лише 1 автомобіль, 17 підвід і 60 коней¹⁴, що суттєво ускладнювало як доставку товарів населенню, так і заготівлю сировини та сільськогосподарської продукції.

Про динаміку розвитку інфраструктури споживчої кооперації на Волині впродовж 1945 р. можуть свідчити наступні дані¹⁵.

Таблиця 1

Розвиток інфраструктури споживчої кооперації на Волині у 1945 р.

Показники	Станом на 1.01.1945 р.	Станом на 1.01.1946 р.
Кількість ССТ	347	378
Кількість РСС	30	30
Торгових баз	1	2
Заготівельних баз	1	2
Магазинів і лавок	739	807
Яток і кіосків	3	19
Закладів торгівлі будматеріалами	–	16
Райзаготконттор	30	30
Кількість пайовиків	73 000	112 000

Як бачимо, впродовж 1945 р. було засновано понад 30 нових сільських споживчих товариств, відкрито понад 80 нових торгових точок, 16 закладів із торгівлі будматеріалами, що було особливо актуальним в умовах відбудови житлового фонду та господарських споруд.

Однією з проблем, яку потрібно було вирішити в ході кооперативного будівництва, була нестача кваліфікованих кадрів. У 1945 р. кадрове забезпечення окремих підрозділів Волинської облспоживспілки виглядало наступним чином¹⁶.

Кадрове забезпечення підрозділів облспоживспілки (1945 р.)

Підрозділи облспоживспілки	Потреба в працівниках за штатним розписом	Фактична наявність працівників
Обласний апарат	81	36
Міжрайбази (Луцьк)	41	20
Яйцебаза	16	10
Райспоживспілки (голови)	30	18
Директори заготконтор	30	15

Для вирішення цієї проблеми президія Укоопспілки відрядила у Волинську область 120 працівників: 18 на підсилення обласного апарату, 17 – на посади голів райспоживспілок. Основна частина з відряджених закріпилася на Волині, однак 33 особи з різних причин вибули: 15 чоловік утекло, 2 особи були зняті з посад за невідповідність і систематичну пиятику, 3 працівників притягнуто до кримінальної відповідальності за крадіжки і зловживання, 10 осіб виїхало за станом здоров'я¹⁷. Отже, поряд із нестачею кадрів проблемою стала їх значна плінність.

Ще однією проблемою, яка стримувала розвиток споживчої кооперації на Волині в цей період, були досить часті пограбування закладів кооперативної торгівлі, крадіжки кооперативного майна. Так, з липня 1944 р. до травня 1945 р. було зафіксовано 104 випадки пограбування сільських кооперативів на суму 151 785,12 крб. Як свідчать архівні документи, органи влади та керівні органи волинської кооперації у цих грабунках звинувачували «українсько-німецькі націоналістичні банди»¹⁸. Хоча, на мій погляд, пограбування та крадіжки переважно здійснювалися не з політичних чи ідеологічних міркувань, а на соціально-побутовому ґрунті. Нерідко поштовхом до злочину ставали напівзлиденне існування селянина-колгоспника, постійне безгрошів'я, відсутність елементарних речей повсякденного вжитку, хоча це не є виправданням злочинних дій. Адже, як зазначено в документах, найчастіше з сільмагів крали сіль, сірники, одяг, взуття тощо.

Найважливішими функціями споживчої кооперації, які безпосередньо впливали на добробут волинських селян, були забезпечення їх товарами повсякденного попиту і заготівля в населення сільськогосподарської продукції та сировини. Так, у 1945 р. через роздрібну торгівлю населенню було реалізовано на 1 583 тис. крб. солі, на 294 тис. крб. чаю, на 888 тис. крб. швейних виробів, на 371 тис. крб. шкіряного і на 116 тис. крб. гумового взуття, на 557 тис. крб. галантерейних виробів тощо¹⁹. За цей же період у селянських господарствах було заготовлено 7 040 т картоплі, 7 295 т овочів, 1 192 тис. шт. яєць²⁰. Крім того, заготконтори приймали від населення шкіри великої рогатої худоби, свиней та дрібних домашніх тварин, гриби, ягоди, фрукти, вторинну сировину. Для багатьох волинських селян, які отримували мізерну, переважно натуральну платню в колгоспах, це було чи не єдиним джерелом грошових прибутків, хоч і невеликих. Ці кошти вони могли використати для відбудови власного господарства, на придбання будматеріалів та інших необхідних товарів.

У 1946–1947 рр. мережа споживчої кооперації на Волині розбудовується надалі. Особлива увага в цей період приділялася розширенню низової ланки, створенню нових ССТ, залученню пайовиків і накопиченню пайових внесків. У 1947 р. кількість сільських споживчих товариств в області сягнула довоєнного рівня і становила 410 ССТ, хоча в окремих районах цього рівня досягти не вдалося. До кооперативів за цей рік було залучено ще 27 800 членів²¹. Активізували свою діяльність споживчі товариства у віддалених поліських районах. Наприклад, у споживчій кооперації Любомльського району функціонувало 12 сільпо і кілька артілей, було відкрито 21 торгову точку. Обороти глибинних сільпо в 1947 р. порівняно з попереднім роком зріс на 29 931 тис. крб²².

Поряд із забезпеченням волинських селян товарами повсякденного вжитку, споживча кооперація намагалася налагодити постачання будівельних матеріалів. Лісо-матеріали, покрівельні та інші будівельні матеріали пов'язувалися з гострим дефіцитом і в окремих селах придбати їх було практично не можливо, адже станом на 1947 р. в 12 районах ще не було відкрито відповідних торгових закладів²³. До речі, і до початку 1950-х рр. ситуація в цій сфері суттєво не змінилася.

Окрім постачання населенню сільської місцевості різноманітних товарів, заклади споживчої кооперації і надалі організують заготівлю і закупівлю рільничої та тваринницької продукції, різноманітної сировини. Причому частину продукції вони закуповували за ринковими цінами, вищими від державних закупівельних цін, що було вигідно селянам. У 1946 р. обсяги заготівлі за ринковими цінами становили: картоплі – 500,8 %, м'яса – 143,9 %, яєць – 102,5 %, фруктів і насіння овочевих – 245,4 % від запланованого. Хоча по молоку план був виконаний лише на 5,3 %, по птиці – на 18,7 %, по овочах – на 28,4 %²⁴.

Незважаючи на зростання кількісних показників, кооперативне будівництво в області відставало від заданого керівництвом плану. Так, якщо в 1948 р. в системі споживчої кооперації мало функціонувати 1 350 магазинів і лавок у сільській торговій мережі і 46 магазинів у містах (у сукупності – 1 396), насправді існувало 1 049 таких точок²⁵. До 1950 р. споживча кооперація Волинської області нарощує свій потенціал, зміцнює організаційну, кадрову та матеріально-технічну базу. Станом на 1 січня 1950 р. в системі обласної споживспілки функціонувало 1 179 торгових закладів, 2 міжрайбази, база коопторгу, база культтоварів, 213 складських приміщення, 103 підприємства громадського харчування. Що стосується сільських споживчих товариств, то їх кількість зменшилася до 277, що стало наслідком об'єднання й укрупнення низових ланок²⁶.

У 1950–1953 рр. інфраструктура волинської споживчої кооперації розвивається. На кінець 1953 р. у структурі Волинської облспоживспілки функціонувало 30 райспоживспілок і 183 сільські споживчі товариства. Порівняно з 1950 р. їх кількість зменшилася на 94 одиниці, але це, як і в попередній період, відбулося за рахунок укрупнення ССТ. Торговельна мережа об'єднувала 1 410 магазинів і лавок, що на 231 одиницю більше, ніж в 1950 р., при цьому кількість сільмагів за цей період зросла на 78 одиниць²⁷.

Роботу роздрібною торговою мережею волинської споживчої кооперації в 1950–1953 рр. характеризують наступні показники²⁸.

Таблиця 3

Показники діяльності закладів роздрібною торгівлі споживчої кооперації у Волинській області

Роки	Кількість закладів	Товарооборот (млн. крб.)	Частка в загальному товарообороті державної і кооперативної торгівлі (%)
1950	1258	28, 3	51, 8
1951	1350	29, 3	50, 7
1952	1385	28, 9	48, 7
1953	1410	33, 5	49, 6

Тобто, як бачимо, споживча кооперація і надалі відігравала значну роль у забезпеченні сільського населення продуктами харчування, предметами першої необхідності, сільськогосподарським реманентом, будматеріалами. Окрім того, вона нарощувала обсяги закупівель і заготівель сільськогосподарської продукції та сировини. Так, у 1952 р. закладами споживчої кооперації було заготовлено 23 920 ц м'яса, 16 805 ц молока, 481 ц масла, 26 705 ц овочів, 1 433 тис. шт. яєць²⁹. У 1953 р. було здійснено закупівель на 48 998 тис. крб. і на 8 605 тис. крб. заготівель сільгосппродукції та сировини³⁰. Слід

зауважити, що закупівельні ціни були вищими від заготівельних. Продаж селянами своєї продукції через кооперативну мережу давав можливість отримати додаткові прибутки, що було для них актуальним, бо й на початку 1950-х рр. оплата їх праці в колгоспах була низькою. За даними обласного управління сільського господарства, в 1952 р. у колгоспах Волинської області на одного працездатного припадало в середньому 205,5 трудових днів. На трудовий день було виплачено 60 коп. грошми і 1 416 кг зерна³¹. Тобто, якщо один колгоспник у середньому відпрацював 205,5 трудових днів на рік, то його середня річна заробітна плата становила 290 кг зерна і трохи більше ніж 120 крб. грошми. Низька платоспроможність волинського селянства була одним із гальмівних чинників розвитку споживчої кооперації.

Хоча в цілому розвиток споживчої кооперації у Волинській області в 1944–1953 рр. супроводжувався зростання кількісних показників, вона ще не могла повністю задовольнити щоденних потреб населення. В окремих населених пунктах ще не вдалося налагодити постачання товарів першої необхідності. Як свідчать матеріали перевірок, проведених у 1952 р., в окремих магазинах Ратнівської, Любомльської, Колківської, Старовижівської та інших райспоживспілок не виявилося солі і гасу при наявності їх на складах РСС³². Не було також вирішено проблеми забезпечення населення будівельними матеріалами. Причиною цього був незадовільний стан шляхів сполучення, особливо з віддаленими ССТ, відсутність достатньої кількості транспорту, тари, складських приміщень. Відставав від потреб селян і асортимент товарів, які завозилися до сільпо, особливо бракувало промислових товарів, одягу, взуття. Об'єктивно дефіцит цих товарів не лише на Волині, а й в усій Україні був зумовлений державною економічною політикою, спрямованою насамперед на відновлення роботи важкої промисловості та військово-промислового комплексу, а виробництво товарів народного споживання було зведене до мінімуму. Через це особливо дефіцитні товари вилучалися з вільного продажу і реалізовувалися для конкретних осіб за рішенням керівництва РСТ і ССТ. Негативним було і те, що збільшення товарообороту роздрібною торгівлю в системі споживчої кооперації значною мірою відбувалося за рахунок збільшення обсягів реалізації горілки та інших спиртних напоїв. Так, у 1947 р. горілка і спиртне становили 46,7 %, або майже половину товарообороту кооперативної торгівлі³³. Це провокувало поширення пияцтва серед місцевого населення і підривало традиційні норми етики і моралі. Використання кооперації для викорінення традиційного і насадження нового, соціалістичного способу життя зумовило упереджене ставлення до неї з боку селянства. Однак, попри всі негативні чинники, споживча кооперація утвердилася як невід'ємна складова щоденного побуту волинян.

Таким чином, із перших днів після визволення Волинської області з-під німецької окупації споживча кооперація відновила свою діяльність. Незважаючи на те, що радянська кооперативна модель формувалася адміністративними засобами і була далекою від класичних кооперативних традицій, споживча кооперація відіграла важливу роль у повоєнній відбудові волинського села. В умовах слабкого розвитку державної торгової мережі саме кооперація дозволяла забезпечити селян предметами повсякденного вжитку, промисловими товарами, сільськогосподарським реманентом, будівельними матеріалами. Через заготівельну мережу споживчої кооперації селяни змогли реалізовувати сільськогосподарську продукцію та сировину, отримуючи додатковий прибуток, який використовували на власні потреби. Серед головних перешкод на шляху розвитку кооперації були, з одного боку, слабка насиченість товарами внутрішнього ринку, з іншого, – низька купівельна спроможність населення. Хоча споживча кооперація Волині не могла повною мірою задовольнити повсякденних потреб сільського населення, вона все ж таки сприяла налагодженню мирного побуту і покращанню добробуту сільських трудівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Хлопук О. С. Структурні зміни в діяльності Волинської облспоживспілки у період 1939 по 2008 рр. / О. С. Хлопук // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 165–170. – (Серія „Гуманітарні науки”).
- ² Лукасевич М. І. Споживча кооперація західних областей України в 1943–1947 роках (на матеріалах Волинської, Івано-Франківської і Львівської областей) / М. І. Лукасевич // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 156–165. – (Серія „Гуманітарні науки”).
- ³ Прихода Г. А., Шабала Я. М. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921-1939) / Г. А. Прихода, Я. М. Шабала. – Луцьк: Надтир’я, 2001. – 96 с.
- ⁴ Господарсько-кооперативний часопис. – 1939. – № 2. – С. 8.
- ⁵ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р – 46. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арк. 1.
- ⁶ ДАВО. – Ф. Р – 580. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 5.
- ⁷ Там само. – Ф. Р – 46. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 8.
- ⁸ Там само. – Спр. 96. – Арк. 1 – 3.
- ⁹ Там само. – Спр. 29. – Арк. 2.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 3 – 4.
- ¹¹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 22.
- ¹² Там само. – Спр. 29. – Арк. 14, 21.
- ¹³ Там само. – Арк. 13, 28.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 9.
- ¹⁵ Там с амо. – Спр. 33. – Арк. 25.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 45. – Арк. 9.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 46.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 45.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 33. – Арк. 25.
- ²⁰ Там само. – Арк. 27.
- ²¹ Там само. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 18.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр. 25. – Арк. 4.
- ²⁴ Там само. – Арк. 9.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Хлопук О. С. Структурні зміни в діяльності Волинської облспоживспілки у період 1939 по 2008 рр. / О. С. Хлопук // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 166. – (Серія „Гуманітарні науки”).
- ²⁷ ДАВО. – Ф. Р – 46. – Оп. 6. – Спр. 136. – Арк. 1-3.
- ²⁸ Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.): статистичний збірник. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 215; Народне господарство Волинської області: статистичний збірник. – Львів: Статистика, 1965. – С. 147.
- ²⁹ ДАВО. – Ф. Р – 46. – Оп. 6. – Спр. 136. – Арк. 54.
- ³⁰ Там само. – Арк. 51.
- ³¹ Там само. – Ф. Р – 32. – Оп. 11. – Спр. 156. – Арк. 3, 6.
- ³² Там само. – Ф. Р – 46. – Оп. 6. – Спр. 75. – Арк. 1.
- ³³ Там само. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 20.

Сеньків М. В.

БОРОТЬБА НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДПІЛЛЯ ПРОТИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (ДР. ПОЛ. 40 – ПОЧ. 50-Х РР. ХХ СТ.)

У статті проаналізовано форми, методи та засоби боротьби національного підпілля проти насильницької колективізації західноукраїнського села у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ століття: від пропаганди, агітації, саботажу до збройних акцій. Показано, що найбільш гострою формою спротиву західноукраїнського селянства радянській колективізації села була їх участь у формуваннях ОУН, УПА.

***Ключові слова:** національне підпілля, колективізація, західноукраїнське село, боротьба, спротив, пропаганда та агітація, збройні акції ОУН-УПА.*

Senkiv M.V.

FIGHTING OF THE NATIONAL UNDERGROUND AGAINST THE VIOLENT COLLECTIVIZATION OF THE WEST UKRAINIAN VILLAGE (THE SECOND HALF OF THE 40-TH – BEGINNING OF THE 50-TH OF XX C.)

In the article are analysed forms, methods and facilities of fight of the national underground against the violent collectivization of the West Ukrainian village in the second half of the 40-th – beginning of the 50th of XX c.: from propaganda, agitation, sabotage to the armed actions. The author points out that the most ruthless form of resistance of the West Ukrainian peasants against the radyanization of the village was their participating in the army called OUN-UPA.

***Key words:** national underground, collectivization, West Ukrainian village, fight, resistance, propaganda and agitation, armed actions of OUN-UPA.*

Актуальність теми визначається потребою фундаментального дослідження історії українського селянства, зокрема радянського періоду, коли внаслідок примусової колективізації та інших експериментів воно було позбавлено власності, втратило особисту зацікавленість в інтенсифікації й підвищенні ефективності виробництва, пережило численні репресії і депортації, а також періодичні голодомори. Однак саме цей етап в драматичній долі впродовж багатьох десятиліть всіяко спотворювався радянською історіографією, яка прагнула виправдати недолік і обґрунтувати аграрну політику більшовицької партії та радянського уряду. Між тим, широкий доступ до колись утаємничених архівних документів та матеріалів звільняє дослідників від нав'язаних комуністичною партією методологічних, ідеологічних та догматичних принципів, відкриває необмежені можливості для відтворення правдивої картини історії українського селянства, насамперед ХХ століття.

Саме ці обставини та непрості проблеми пошуків українським народом шляхів виходу з гострої і тривалої соціально-економічної, політичної, морально-духовної кризи актуалізують потребу дослідження першопричин і наслідків колективізації. Життя нагально диктує відтворення правдивої картини одного з найбільш драматичних періодів історії України, коли волею більшовицьких вождів над головою українського селянина нависла смертельна загроза втрати не тільки соціального, а й національного феномена.

У другій половині 40 – на початку 50-х рр. XX ст. радянська влада за допомогою репресивно-каральних органів розгорнула широкомасштабну кампанію з колективізації західноукраїнського села, яка супроводжувалася жорстокістю, страхіттями і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Колгоспний лад не відповідав інтересам селянства. Селяни не могли змиритися з втратою землі, власності, не бажали стати наймитами держави. Тим більше, що бачили перед собою наочний приклад напівголодного життя колгоспників Східної України, які 1946-1947 рр. переживали черговий голод. Тому західноукраїнське селянство вперто чинило спротив колективізації.

За роки незалежності України опубліковано праці Б. Яроша¹, Ю. Киричука², О. Ленартовича³, Кентія⁴, А. Русначенка⁵, В. Барана⁶ та інші, які з нових концептуальних підходів висвітлюють соціально-політичні процеси 40 – поч. 50-х рр. XX ст. у західних областях. Однак боротьба національного підпілля проти колективізації західноукраїнського села розкрита в них побіжно.

У статті маємо на меті розкрити форми, методи та засоби боротьби УПА та підпілля ОУН проти колективізації: від пропаганди, агітації, саботажу до збройних акцій.

Найбільш гострою формою боротьби селянства проти колективізації була їх участь у формуваннях УПА. Селяни масово вступали в УПА, утворюючи її соціальну базу. Вони зі зброєю в руках намагалися не допустити колективізації, помститися за репресованих радянською владою родичів та близьких, краян. УПА була армією самооборони селянства від посягань на їхню власність, життя, національну і людську гідність. Повстанський рух мав чітко виражений національно-визвольний характер. Він був волевиявленням селянства до державотворення українського народу, що віками визрівало в його свідомості.

Аграрна програма ОУН, УПА також відповідала інтересам селянства. Вона виступала за конфіскацію великого землеволодіння, передачі селянам землі, відстоювали трудову приватну власність, розвиток вільного підприємництва і кооперації. Селянин-одноосібник мав стати основним виробником сільськогосподарської продукції, а за майновим станом це мав бути міцний, самодостатній господар⁷. У програмному документі УПА стверджувалося, що національно-визвольний рух виступає “за знищення большевицької експлуататорсько-кріпацької системи в організації сільського господарства. Виходячи з того, що земля є власністю народу, українська народна влада не накидуватиме селянам однієї форми користування землею. Тому в українській державі допустиметься індивідуальне користування землею, в залежності від волі селян”⁸.

Отож, ОУН і УПА були виразниками сподівань та вимог західноукраїнського селянства. Селяни бачили в повстанцях своїх захисників, надавали їм допомогу їжею, одягом, грішми, схованками, розвідувальною інформацією. Розмірковуючи про причини невдалого проведення операцій проти формувань ОУН-УПА, командувач Прикарпатським військовим округом Єрмоєнко говорив про селян так: “У всіх кампаніях, які ми проводили, вони нам своїми діями палки в колеса вставляють”⁹.

У боротьбі проти колективізації ОУН та УПА селянству надавали всебічну допомогу. Вони стимулювали її власними бойовими та політичними акціями. Восени 1947 р. завдяки діям підрозділів УПА 500 тис. осіб вдалося ухилитися від примусового виселення до Сибіру¹⁰.

УПА та підпілля ОУН вели широку агітаційно-пропагандистську роботу. У секретному донесенні секретарю Львівського обкому КП(б)У Грушецькому повідомлялося

про мітинг селян, організований вояками УПА: “12 квітня 1945 року о 18 годині вечора в село Кугаїв нашого району (колишнього Сокільницького. – М. С.) прибула група банди українських націоналістів у кількості 40-50 чоловік. Ця банда оточила село, зібрала селян біля сільради, де провела мітинг... Виступаючи розповідали селянам про боротьбу, яку вони ведуть проти більшовиків, про власні втрати”¹¹. Повстанці провели мітинги у селах Криве, Немилів, Павлів, Нестаничі, Андріївка, Розжалів Радехівського району Львівської області, Брониця і Унятичі Підбузького району Дрогобицької області та в багатьох інших¹².

У зверненнях, листівках, підпільних часописах учасники національно-визвольної боротьби закликали селян активно чинити опір утворенню колгоспів. У листівці “Геть сталінські колгоспи!”, знайденій у мешканця села Мишів Іванчівського району Волинської області В. Рябова, розповідалося про голод у Східній Україні та про неперспективність колгоспної системи, містився заклик до боротьби з нею¹³. Листівку “Геть, грабіжники!” енкаведисти вилучили в жителя села Борохів цієї ж області В. Гаврилюка, яку він розповсюджував у селі Теремно, біля Луцька¹⁴. У червні 1947 року масово поширювалася листівка, яка закликала селян до солідарності на протиколгоспному фронті: “Брати-селяни! Можна не сумніватися в тому, що всі намагання більшовицько-російських катів завести колгоспну панщину і на ЗУЗ закінчатися провалом, коли Ви і надалі будете рішуче протиставляти всім цим намаганням, з цілковитим недовірям ставитися до брехні про колгоспний “рай” і не піддаватися ніяким ворожим застрашуванням і погрозам”¹⁵.

За завданням боївки ОУН у с. Ямниця Станіславської області діяла група з 13 осіб на чолі з Анастасією Савчак, яка вела антиколгоспну агітацію. У хатах А. Зуб’яка, А. Вербицького проводилися нелегальні збори селян. 25 листопада 1949 р. с. Ямниця відвідав М. Хрущов, який закликав селян створити колгосп. Більшість їх не підтримала його, заявивши, що за будь-яких обставинах до колгоспу не вступить¹⁶.

У зв’язку з розгортанням насильницької колективізації повстанці на початку 1949 р. надрукували спеціальну листівку до селян, в якій закликали активно чинити опір утворенню колгоспів. “УПА і революційне підпілля, – вказувалося в документі, – широко підтримують західно-українське селянство в його боротьбі проти більшовицької колективізаційної акції. Саме завдяки цій підтримці західно-українське селянство до сьогодні ще не сколективізоване. Свою боротьбу проти колгоспної системи в Україні український визвольно-революційний рух веде під гаслом: “Геть колгоспи! Земля селянам”¹⁷.

Про розмах агітаційно-пропагандистської роботи повстанців свідчить те, що 1947–1950 рр. органи держбезпеки знищили 15 підпільних друкарень, вилучили 200 тис. листівок і брошур¹⁸. Протягом 1944–1950-х років лише на Дрогобищині діяло більше 10 підпільних друкарень. Особливо плідно працювала друкарня УПА у с. Медвежа, якою керував колишній дрогобицький гімназист Левко Грущак¹⁹.

Агітаційно-пропагандистська робота повстанців сприяла розпаду багатьох колгоспів. У с. Ременів Новояричівського району Львівської області, що характеризувалося високою національною свідомістю ще за часів польської окупації, органи радянської влади під тиском утворили колгосп. Розгорнута антиколгоспна агітація закликала селян не усуспільнювати інвентар, тяглову худобу, насіння, не виходити на роботу. Результат не забарився – колгосп розпався. Подібне спостерігалось в селах Запитів, Підліски, Пікуловичі, Борщовичі Львівської області²⁰.

Дії організаторів та активістів колгоспного будівництва, зокрема енкаведистів, партійно-комсомольських та радянських працівників, УПА та підпілля ОУН кваліфікували як зраду Україні, а тому їх карали. “У нашій боротьбі ми, бандерівці, – писав Петро Полтава, – виступаємо тільки проти большевицьких імперіалістів, тобто проти партійної верхівки та всіх тих елементів, незалежно від їхнього соціального і національного походження, які цій верхівці вірно служать. Це підла брехня, що ми стріляємо всіх советських людей без розбору. Проти советських народних мас ми не боремося. Про

це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Про це можуть посвідчити тисячі голодуючих, яким ми допомагали, чим тільки могли. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті вислужницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу”²¹.

У лютому 1945 р. боївка сотника “Хаби” біля с. Щуровичі Лопатинського району Львівської області розгромила винищувальний загін, сформований із партійно-радянського активу і енкаведистів. Було знищено секретаря Лопатинського райкому партії Маланчука, інструктора Львівського обкому Якименка, начальника райвідділу НКВС Ткаченка та ін. 7 квітня 1945 р. у с. Кукольники Букачівського району повстанці ліквідували опергрупу Станіславського обласного управління НКВС²².

1 серпня 1945 р. біля с. Седлиці Коржівського району Рівненської області вояки УПА розгромили групу радянсько-партійного активу. На Станіславщині були знищені: начальник Заболотівського РВ НКДБ Белянв і оперуповноважений Булмака, начальник Рогатинського РВ НКДБ Амосов і оперуповноважений НКДБ Авсюков; на Волині – секретар Любешівського райкому партії Ісай, начальник РВ НКДБ Ірамов. 13 листопада повстанці захопили районний центр Пробіжна Тернопільської області, знищили будинки райкому, НКДБ, військкомату, вбили 13 і поранили 17 партійно-радянських працівників²³.

13 травня 1945 р. о 6-ій годині вечора на дорозі між селами Біличі і Стрельбичі Старосамбірського району Дрогобицької області загоном бандерівців із засідки була розстріляна валка з 6 підвід “агітаторів” райкому партії, які в недільний день виїжджали у згадані села для організації державної позики. Було вбито 26 осіб. Групу очолював перший секретар райкому партії В. Нудьга. Серед убитих були райпрокурор П. Степанов, оперуповноважений райвідділу НКДБ М. Авдієв, оперуповноважений відділу НКВС І. Лунін, дві вчительки, працівники райвійськкомату, редакції райгазети, працівники інших районних установ²⁴.

26 березня 1947 р. упівці біля с. Ільці Жаб’євського району Станіславської області обстріляли енкаведистів, які йшли на колгоспну акцію. У результаті були вбиті начальник РВ МДБ Беляєв, оперпрацівник Булка, а командира винищувального батальйону Зозулю взяли у полон²⁵. Подібна доля спіткала райпартактив у с. Дядьковичі Рівненської області²⁶. 1950 р. підпільники вбили другого секретаря Новострільчанського райкому КП(б)У Дрогобицької області Мазура, секретаря Бурштинського райкому КП(б)У Станіславської області В. Войткова²⁷. Це викликало лють у партійно-радянського керівництва. Микита Хрущов у вузькому колі цинічно заявляв: “Комуністи, які не зуміли згуртувати навколо себе актив, не можуть захистити своє життя і гинуть, чорт з ними, туди їм і дорога”²⁸.

Повстанці карали партійно-радянських активістів, насамперед за жорстоке ставлення до селян під час організації колгоспів. У с. Волошиново Старосамбірського району, коли шантажем, побиттям селян примушували підписати заяви про вступ до колгоспу, підрозділ УПА надав допомогу. Під час бою двох організаторів колгоспу було вбито²⁹. У с. Кобло підпільники вбили дільничного міліціонера, заступника Старосамбірського райвідділу міліції Чорного, голову колгоспу, які репресивними методами хотіли завершити суцільну колективізацію села. На чолі з хорунжим Охрімом підпільники між селом Стрільбичі і Біличі цього ж району знищили чотирьох та поранили трьох партійно-радянських активістів, які неодноразово вдавалися до фізичного насилля під час організації колгоспів³⁰.

Багаточисельні документи свідчать, що до весни 1945 р. співробітництво громадянина з “советами” спричиняло небезпеку покарання на смерть не тільки особисто, а й всієї сім’ї, в т.ч. малолітніх дітей. Пізніше у документах ОУН і УПА з’явилися однозначні вказівки на те, що за співробітництво з більшовиками покарання зазнає лише

“сексот”. Щоправда, в стосунку до багатьох сільських активістів повстанці діяли виважено, часто попереджали їх. Як правило, цим громадянам підкидали листівки такого змісту: “Нам, українським повстанцям, є відомо, що Ви зістали завербовані органами МВД-МГБ до підлої донощицької роботи на шкоду українського народу. Віримо, що у Вас є ще почуття любови до свого народу, а до донощицької роботи Вас змушено. Порвіть свої зв’язки з кровожадними МВД-МГБ! Покиньте свою підлу роботу, бо в противному разі чекає Вас заслужена смерть з рук Вашого народу”³¹. У червні 1947 р. упівці масово поширювали листівки, в яких закликали сільських активістів усунути від колгоспного будівництва. “Той, хто цього не зробить, – застерігалось в одній із них, – вважатиметься злочинцем і тому буде знищеним”³². Так робили неодноразово. Якщо ці засоби впливу не виявлялися результативними, проводили каральні акції. 1946 р. у с. Острів Пустомитівського району Львівської області підпільники вбили Григорія Сиротяка, який підтримував ідею створення колгоспу. У червні 1947 р. у с. Іспась Вишницького району Чернівецької області було спалено колгоспні приміщення, а селянку М. Труфін повісили³³. У с. Трудовач Краснянського району Львівської області спочатку було вбито сільських активістів Степана Якубовського, Дмитра Іванюка, Івана Горошка, Марію Мацьків. А влітку 1947 р. під час комсомольських зборів повстанці знищили ще шістьох осіб, серед них секретаря райкому комсомолу Марію Бутенко, командира групи самооборони Володимира Іванюка, секретаря сільської комсомольської організації Андрія Якубовського³⁴.

У с. Черниця Корецького району Рівненської області повстанці вбили трьох селян-активістів. Однак під тиском місцевої влади колгосп вдалося зберегти. Тоді повстанці знищили ще одного активіста, спалили декілька будинків³⁵. У с. Витилівка Кіцманського району Чернівецької області, с. Тростянець Миколаївського району Дрогобицької області, с. Присівці Зборівського району Тернопільської області упівці знищили сільських активістів, які примушували селян вступити до колгоспу. 14 лютого 1948 р. було задушено голову сільської ради с. Гніздечного Великоборківського району Тернопільської області Ганну Котович – активного організатора місцевого колгоспу. На грудях їй повісили плакат: “За насильницьку колективізацію карає народ”³⁶.

Протягом 1946 р. у західних областях України було проведено 2598 заходів, спрямованих переважно проти колгоспного будівництва, а в січні-жовтні 1947 р. – 1320³⁷. Усе це, з одного боку, стримувало проведення примусової колективізації, а з іншого, – завдавало страждань багатьом людям, які ставали жертвами протидорства.

Особливої гостроти набрала боротьба проти колективізації на Прикарпатті (у Львівській, Станіславській та Дрогобицькій областях), де нарід, – пише дослідник історії УПА Петро Мірчук, – ставив однакостайний спротив більшовицьким намірам убити його в колгоспні шори. УПА і підпілля не жалували, із свого боку, жертв, щоб припізнити цю акцію. Крім прямих протиколгоспних акцій, у яких нищено колгоспи й МТС, велика кількість саботажних атентатних акцій була спрямована проти організаторів й ініціаторів колгоспів та проти їх зусиль організувати колгоспи”³⁸.

Влітку 1948 р. вояки УПА на Волині спалили колгоспні приміщення у селах: Первіччя і Городище Луківського району, Гупали і Запілля Любомльського, Потали Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черць, Височно і Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомія Камінь-Каширського району. У травні-червні 1948 р. подібну акцію було проведено у Львівській області. У вересні 1948 р. спалили колгоспні будівлі у селах Головнеці, Козярі, Сухівці, Шильняки, Галинці Малі Чернівецької області³⁹. Всього у західних областях України 1948 р. повстанцями було проведено сто „протиколгоспних акцій”⁴⁰.

Компартійна статистика свідчить, що під час збройних акцій УПА та підпілля ОУН, спрямованих передусім проти репресивного апарату радянської влади – військ НКВС та активістів колгоспного будівництва, – загинуло близько 30 тис. громадян і до

20 тис. військовослужбовців, міліціонерів, прикордонників⁴¹. Однак аналіз багатьох документів засвідчує, що значну частину цих вбивств здійснили самі енкаведисти, приписуючи їх воякам УПА та підпіллю ОУН з метою дискредитації національно-визвольного руху. З лютим садизмом жертвам виривали серце і ноздрі, виколювали очі, випікали на обличчі тавро, гвалтували⁴². Начальник Бібрського райвідділу НКВС Львівської області Богомолів сокирою відрубав голову повстанцю Григорію Паньківу з Підгородища. Він схопив його молодшого брата Ярослава і, піддаючи тортурам, вимагав видати підпільників. При цьому бив неповнолітнього шомполами, по-звір'ячому щипцями повідривав вуха⁴³. 14 травня 1946 р. начальник Журавнівського райвідділу МВС Дрогобицької області капітан Федоров і лейтенант Сільченко заарештували підозрюваного у приналежності до ОУН завідувача райземвідділом П. Яцишина. Після страшних катувань його вбили, а понівечене тіло кинули у Дністер⁴⁴.

Начальник Поморянського РВ МДБ Львівської області Шабатура та старший уповноважений РВ МВС Заседкін разом із підручними затримали невинних жителів с. Болотня Д. Чепика, М. Чепика, І. Лісовського, Д. Іванківа, М. Олексіва. У доповідній записці інструктора відділу ЦК партії від 24 грудня 1946 р. відзначалося, що вони піддавалися жорстоким допитам. Не отримавши потрібних результатів, оперативники на чолі з начальником РВ МДБ Шабатурою змовилися вивести затриманих за село і там розстріляти. Обласному начальству було повідомлено, що відбулося зіткнення з бандою, внаслідок якої названих вище жителів с. Болотня вбили. Після прийняття такого "рішення" Д. Чепик, М. Чепик, І. Лісовський, Д. Іванків і М. Олексів були вивезені за село, де їх жорстоко допитували, катували, а потім розстріляли⁴⁵. Старший уповноважений Славського райвідділу МВС Доля викликав до себе на допит арештованого Василя Дем'яна. Побив його майже до смерті, потім за вказівкою начальства заступник райвідділу Зирянов вивіз В. Дем'яна за три кілометри від Славська, розстріляв, а тіло викинув у криницю⁴⁶.

Особливо підступні провокації щодо непокірних селян здійснювали спецгрупи МДБ, які жили по декілька місяців у лісах, видаючи себе за підрозділи УПА. Особовий склад спецгруп не відрізнявся від вояків УПА та учасників оунівського підпілля. Вони приходили на хутори чи села, провокуючи селян до налагодження зв'язків з місцевими відділами повстанців. Якщо селяни вчасно не виявляли провокацію, то все закінчувалося арештом та конфіскацією всього майна. У с. Свидник Турківського району Дрогобицької області прибуло 100 енкаведистів у формі повстанців. Селяни не розпізнали провокації, стали ділитися харчами, розповідати про учасників визвольного руху. Відтак багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, виривали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо⁴⁷.

У березні 1948 р. спецгрупа на чолі з агентом МДБ „Крилатим” двічі відвідувала помешкання Гордія Паламарчука с. Грицьки Дубровицького району Рівненської області. Видаючи себе за бійців УПА, енкаведисти жорстоко катували Г. Паламарчука і його доньок за те, ніби вони видавали органам МДБ українських патріотів. На підставі „матеріалів”, одержаних провокаційним шляхом, 18 липня 1948 р. доньки Паламарчука були заарештовані й під час допитів знову жорстоко побиті⁴⁸. Вночі 23 липня 1948 р. ця ж спецгрупа вивела до лісу мешканку с. Підвисоцьке Ніну Репницьку, яку жорстоко побили, а опісля згвалтували та підвісили вверх ногами⁴⁹.

Спецгрупа Здолбунівського відділу МДБ Рівненської області у вересні 1948 р. приїхала на хутір Загребля. Вона вимагала від Петра Дембіцького зібрати від хуторян 30 ц хліба. Селяни відмовилися, і тому через кілька днів до П. Дембіцького знову прийшли озброєні люди і, погрожуючи розправою, вимагали виконати їх наказ. Переляканий П. Дембіцький запряг коня, повантажив на підводу 3 мішки власного зерна і повіз на вказане місце. Тут його схопили і відправили до райвідділу МДБ⁵⁰.

Група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, до якої входили Михайло і Пилип Антоні, Петро Лемко, Василь Тегза, впродовж 1948 р. вчинила 13 збройних пограбувань селян. Подібних прикладів багато⁵¹. Дослідник історії УПА Петро Мірчук стверджує, що більшовицький режим у боротьбі з українським визвольним рухом використовував також “парашутні загони ОУН”. Учасники цих груп були одягнені у вишиванки, американські однострої з тризубами на пілотах. Вони напали на селянські хати, грабували їх, шукали прихильників радянського режиму, щоб розправитися з ними⁵².

Таким чином, національне підпілля чинило впертий спротив утвердженню колгоспного ладу. Не придушивши національно-визвольного руху, більшовицька влада була неспроможна розпочати масову колективізацію села, в якому проживала абсолютна більшість населення. Однак сили були не рівні. До початку 50-х років минулого століття велика кількість бійців і старшин УПА загинула. Боротьба послабилася, але не припинялася. Радянська влада всупереч волі селян за допомогою карально-репресивних органів насадила антинародний колгоспний лад, що спричинив деградацію сільськогосподарського виробництва, знищив одвічний селянський уклад, побут, традиції, культуру, християнську мораль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30-50-тих років ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Ярош Б. О. – Луцьк : Настир'я, 1995. – 176 с., Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30-50 років ХХ ст. / Ярош Б. О. – Луцьк : Вежа, 1999. – 182 с.
2. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. / Киричук Ю. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 304 с.
3. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / Ленартович О. – Луцьк : Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 152 с.
4. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в 1946-1956 рр. / Кентій А. – К. : [б. м. в.], 1999. – 110 с.
5. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / Русначенко А. – К. : Пульсари, 2002. – 518 с.
6. Баран В. Україна: новітня історія (1945-1991) / Баран В. – К. : Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 670 с.
7. Пахолків О. ОУН і її час / Пахолків О. // Слово. – 1990. – №18.
8. За що бореться Українська повстанська армія? // Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942-1952. Документи і матеріали. – Львів : Атлас, 1991. – С. 270.
9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 408. – Арк. 96.
10. Мірчук П. Історія УПА / Мірчук П. – [Б. м. в.]. – Р. в. – С. 178.
11. ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 21.
12. Там само. – Арк. 85.
13. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. / Сеньків М. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 2002. – С. 159.
14. Там само.
15. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр.1133. – Арк. 7.
16. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках / Сергійчук В. – К. : Дніпро, 1998. – С.753.
17. Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 334.
18. Сеньків М. Вказана праця. – С. 162.
19. Сов'як П. Друкарня УПА в с. Медвежа на Дрогобиччині / Сов'як П. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 193.
20. ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 3. – Спр. 268. – Арк. 117, 118.
21. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються / Полтава П. // Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 441, 442.

-
22. Літопис нескореної України. Кн. 2 / [під. Ред. Лялька Я.]. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1997. – С. 32.
23. Там же. – С. 33.
24. Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944 – 1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей) / Макарчук С. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 73.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 62. – Арк. 51, 52.
26. Там само. – Арк. 55.
27. Там само. – Оп. 24. – Спр. 31. – Арк. 83–86, 94-95, 179–182.
28. Там само. – Оп. 23. – Спр. 5686. – Арк. 369.
29. Мірчук П. Українська повстанська армія... – С. 175.
30. Там само. – С. 177.
31. Літопис нескореної України. Кн. 2. – С. 352–353.
32. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1133. – Арк. 7.
33. Масловский В. И. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939–1950. / Масловский В. И. – Львов : Вища школа, 1984. – С. 118.
34. ДАЛО. – Ф. П. 66. – Оп. 1. – Спр. 296. – Арк. 14; Львовская правда. – Львов, 1947. – 11 окт.; 1962. – 7 авг.
35. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. П. 400. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 158; ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 6. – Спр. 508. – Арк. 343.
36. ДАРО. – Ф. П. 400. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 158; ДАЛО. – Ф. П. 3. – Оп. 6. – Спр. 508. – Арк. 343; Літопис УПА. Т. 10. – Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1984. – С. 280, 302; Т. 19. – Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1992. – С. 271; ДАТО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1133. – Арк. 71.
37. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 220. – Арк. 94.
38. Мірчук П. Історія УПА... – С. 186.
39. Киричук Ю. Історія УПА / Киричук Ю. – Тернопіль, 1991. – С. 48–49.
40. Мірчук П. Історія УПА... – С. 183, 185.
41. Патер І. Г. УРСР у перші повоєнні роки / Патер І. Г. // Історія України. – Львів : Світ, 1996. – С. 337.
42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 68. – Арк. 9-17; Андрусак М. Брати грому / Андрусак М. – Коломия : Вік, 2001. – С. 281, 293.
43. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 115. – Арк. 52.
44. Там само. – Спр. 76. – Арк. 110.
45. Там само. – Спр. 177. – Арк. 74, 75.
46. Макарчук С. Вказана праця. – С. 86.
47. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. 1939-1953. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 709; Літопис УПА. Т. 16. – Торонто : Вид-во Літопис УПА, 1987. – С. 150; Андрусак М. Вказана праця. – С. 281, 293.
48. Докладная записка о фактах грубого нарушения советской законности в деятельности т. н. спецгрупп МГБ // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3–4. – С. 55–57.
49. Там же.
50. Там же.
51. Документи КДБ. Вовкулаки // Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3 – 4. – С. 54. Мірчук П. Історія УПА... – С. 193.

Шалата М. Й.

ПОРФИРІЙ ЯРЕМЕНКО ЯК ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

Стаття-спогад про відомого історика давньої української літератури, доктора філологічних наук, професора П. К. Яременка (1910 – 1989), який від 1945 року жив і працював у Львові, а почасти в Дрогобичі. Характеризується нелегка життєва доля вченого, відзначається його особливий науковий інтерес до українських полемічно-публіцистичних творів XVI – XVII століть, розкриваються риси його чесної, нескореної режисом, людяної вдачі.

Матеріал підготовлено з нагоди 100-річчя від дня народження П. К. Яременка.

Ключові слова: літературознавство, фольклор, учений, педагог, кафедра, українська філологія.

Shalata M. J.

PORPHYRIY YAREMENKO, MAN AND SCHOLAR

The article is a reminiscence of the known historian of the Old Ukrainian literature, philology doctor and professor P. K. Yaremenko (1910–1989), who since 1945 lived and worked in L'viv and, from time to time, in Drohobych. The scholar's hard lot is characterized, his peculiar scientific interest to the Ukrainian polemical publicistic writings of the XVI–XVII cc. is stressed, and the traces of his honest, human and unsubdued by the regime personality are discovered.

The article material is prepared on the occasion of 100th anniversary from P. K. Yaremenko's birthday.

Key words: literature study, folklore, scholar, pedagogue, department, Ukrainian philology.

1. Життя і творчість

Коли дивишся на карту Сумщини, то ніби читаєш живу історію. Славетні Ромни, згадувані ще в літописних описах походів Володимира Мономаха, знаменитий Путивль, де невістно ридала колись Ярославна, виглядаючи з походу князя Ігоря, Глухів і Конотоп – відомі центри героїчної козаччини. В цьому географічному квадраті загубилося й невелике село Попівка на Конотопщині, в якому 21 листопада 1910 року народився і в якому провів дитинство майбутній український літературознавець і фольклорист Порфирій (Пархім), син Кирила, Яременко. Батько був робітником на станції Конотоп, мати – селянка.

Виростаючи серед сільської природи, серед трудового народу, хлопець змалку пройнявся любов'ю до свого краю, до його легендарної давнини і задушевних пісень. Тим самим ніби готував себе до майбутньої наукової роботи в царині давньої української літератури й українського фольклору.

У 1918 році хлопця віддають до сільської початкової школи, що він закінчив 1924 року. Були це тривожні часи українських національно-визвольних змагань, часи

голоду, більшовицьких репресій. Над землею, за словами Павла Тичини, проносився «не вітер – буря».

Відразу після школи довелося хлопцеві розпочати трудове життя. Займався різними «сільгоспроботами», працював рахівником у сільському кооперативному товаристві, в колгоспі. У вільні хвилини багато читав, тягнувся до літератури. За декілька кілометрів добирався до районного центру на заняття літературної студії «Першоцвіт». Пробирав писати вірші. Кілька з них вислав до харківського журналу «Плужанин», проте, як видно з журнальної хроніки за березень 1927 року, були вони ще не вельми вправні.

У 1930 році юнак вступає на третій курс «робфаку» при Харківському інституті педпрофосвіти, а через рік – на літературний факультет Харківського університету. Харків тоді був столицею підросійської частини України; тут працювали мало не всі тамтешні провідні діячі української культури. І допитливий студент Порфирій Яременко не пропускав нагоди побувати на літературно-мистецьких вечорах, на зустрічах із відомими письменниками.

У Харкові Порфирій Яременко прожив понад десять років. Захистивши в Харківському університеті 1936 року дипломну роботу «Поетика П. Тичини», він тут же стає аспірантом кафедри літератури. Плідно займається науковою роботою, викладаючи водночас на хімічному факультеті українську мову, а відтак і літературу.

Рік закінчення аспірантури – 1939-й – ознаменувався для молодого вченого радісною подією – захистом кандидатської дисертації на тему «Українська поезія XVIII століття». З новими творчими задумами і з ентузіазмом він розпочинає працювати на кафедрі української літератури – спершу як старший викладач, а невдовзі як доцент. Багато уваги приділяє студентству, вивчає і добре запам'ятовує інтереси й творчі можливості найбільш перспективних вихованців філологічного факультету.

За неповних два з половиною місяці перед німецько-радянською війною, 10 квітня 1941 року, в газеті «Соціалістична Харківщина» з'явилася стаття про те, що з нагоди 85-річчя від дня народження і 25-річчя смерті І. Франка у Харківському університеті готується наукова сесія. «Відкриватиметься сесія, – повідомлялося, – доповіддю О. І. Білецького «Іван Франко і всесвітня література». Зав. кафедрою української літератури проф. О. П. Парадиський розповість про Франка як історика літератури. До сесії готують доповіді аспірант Браславський, викладачі Пільгук і Яременко, студенти І. Дорошенко, О. Ремінник, Є. Андрейко, О. Гончар та інші».

Олександр Білецький згодом став знаним академіком. Олекса Парадиський залишився під час війни в окупованому німцями Харкові, захистив тут докторську дисертацію «Іван Франко як історик літератури», а перед наступом радянської армії емігрував до Німеччини, де і помер у 1949 році. Після війни довго, аж до Незалежності, його ім'я було заборонено згадувати. Про Сергія Браславського у П. Яременка залишилися неприємні спогади («поверховий письменник», «пройдисвіт»). Іван Пільгук – пізніше професор Київського педінституту, автор підручників, літературознавчих монографій, автобіографічних повістей про письменників. Про свою доповідь на сесії П. Яременко тільки й сказав: «Вона (тематична стаття) була надрукована в харківській російськомовній газеті «Красное знамя». А про саму сесію, що відбулася у день пам'яті І. Франка, 28 травня 1941 року, зауважив: «Кілька доповідей скоротили».

Із названих у статті «Соціалістичної Харківщини» студентів особливу увагу привертає прізвище «О. Гончар». Так, це майбутній письменник Олесь Гончар. Він, як і його товариш, згодом теж славний прозаїк Григорій Тютюнник, навчався у П. Яременка в Харківському університеті. В червні 1941 року Гончара і майже всіх його однокурсників забрали зі студентської лави й кинули в саме пекло війни – про це письменник потім розповість у романі «Людина і зброя».

Між іншим, на початку 1960-х років цей роман обговорювався в Дрогобицькому педагогічному інституті, у який тоді доля закинула П. Яременка. На чималі здивування

присутніх, які загалом були захоплені романом, Порфирій Кирилович виступив зі стриманою, можна сказати, скупю оцінкою твору. Знаючи письменника ще як харківського студента і вірячи в силу його таланту, він закінчив свій виступ доволі категорично: «Гончар може написати краще!». І дійсно, невдовзі, у тих же 1960-х роках, з'явилися славні романи О. Гончара «Тронка» (названий Д. Павличком «книгою доби») й «Собор», який буквально приголомшив Україну сміливістю письменницького захисту національних пам'яток культури, української духовності, від нищення їх російською імперською політикою, і яким автор накликав на себе неабияку лють ревнителів імперії.

Під час окупації Харкова німцями Порфирій Яременко працював доцентом Об'єднаного державного українського університету у Кзил-Орді (Казахстан).

Знову в Україну повернувся у 1944 році, коли на Правобережжі ще гриміли бої, а Лівобережжя ще диміло в руїнах. Не до наукової діяльності було тоді. Після лекцій у Київському педагогічному інституті, де йому тепер запропонували працювати, ішов на відбудову міста. Ішов з вірою у нове, ще краще обличчя Києва, ішов, як тисячі інших. Павло Тичина, зосібна, тоді закликав:

Люба сестронько, милий братику,
Попрацюємо на Хрещатику! –
Ви з того кінця, ми з цього кінця,
Труд освітить нас, наче ті сонця.

У 1945 році Міністерство освіти скерувало Порфирія Кириловича Яременка на постійну роботу до Львова. Тут, попрацювавши лічені місяці доцентом у Львівському університеті імені І. Франка, він надовго пов'язує свою долю з педагогічним інститутом. Упродовж кількох років завідує в педінституті кафедрою української літератури, посилено займається дослідженням пам'яток давнього письменства.

Після злиття у 1960 році Львівського і Дрогобицького педінститутів в один – Дрогобицький педагогічний інститут імені І. Франка – Порфирій Яременко працює доцентом у Дрогобичі. Доїжджає сюди зі Львова й щотижня по 2–3 дні мешкає у гуртожитку.

Період дрогобицької праці – а це останні майже тридцять років П. Яременка (помер 16 грудня 1989 року у Львові) – найбільш інтенсивний і плідний для нього з огляду на науковий внесок. Досі були в дослідника статті про український фольклор, про письменників давнини – Герасима Смотрицького, Стефана Зизанія, Григорія Сковороду; була цікава книжка «Іван Франко про літературно-естетичне виховання» (Львів, 1957). Та найбільші наукові праці видаються у нього саме в дрогобицький період. Це монографії «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст.» (Київ, 1963), «Український письменник-полеміст Христофор Філарет і його «Апокрисис» (Львів, 1964), «Іван Вишенський» (Київ, 1982), «Мелетій Смотрицький: Життя і творчість» (Київ, 1986). Для «Української радянської енциклопедії» П. Яременко написав статті «Полемічна література», «Посланіє», «Славинецький Єлисей» та інші.

У 1966 році вчений захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження української полемічно-публіцистичної літератури кінця XVI – початку XVII століть» (за сукупністю праць). Це був заслужений успіх одного з найкращих в Україні знавців давнього нашого письменства і літератури козацьких часів.

Невдовзі після того Порфирієві Яременкові було присвоєно звання професора. У жовтні 1967 року за сумлінну підготовку кваліфікованих педагогічних кадрів його нагороджують Грамотою Міністерства освіти та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ.

Сьогодні не злічити, скільки студентів навчалося у Порфирія Кириловича Яременка за понад 50 років його роботи у вищих навчальних закладах! Але кожен із них, безперечно, згадував чи й досі згадує його вдячним словом. Я теж мав щастя слухати курси фольклору і давньої української літератури, читані дорогим Пархомом Кирилови-

чем (так ми його називали) у Львівському педінституті, – і ніколи не забуду того доброго вогню, яким горіли його очі, тієї лагідної мови, якою він зачаровував аудиторію. За час своєї праці він підготував кількох аспірантів. Наважуся зарахувати до них і себе. Бо не одну мудру пораду чи консультацію дав мені дорогий Учитель як у науці, так і в житті. Користаючись з нагоди, складаю йому за це якнайщирішу подяку і вклоняюся його світлій пам'яті.

2. Крихти спогадів, рефлексій

Народився П. К. Яременко 21 листопада – у Свято Архистратига Михаїла, похований 19 грудня – у Свято Миколая Чудотворця. З огляду на день народження мав би Михайлом називатися, та, очевидно, хрестили наступного дня – й назвали Порфирієм: 22 листопада – день святих мучеників Онисима і Порфирія.

У миру його кликали Пархомом. Пархім Кирилович.

Такі колись гарні були чоловічі імена: Кирило, Гордій, Северин, Самійло, Улас, Марко. Тепер не чути, щоб так називали. У Львові все ж кілька років тому мій добрий приятель потішив, що має онука Марка.

* * *

Роман Уласа Самчука «Волинь» – пригадуєте? – починається розділом «Куди тече та річка».

Над річкою, щоправда, не на Волині, а на Слобожанщині, минуло дитинство й Пархома (точніше, тоді ще Пархімка) Яременка, і він теж, допитливий, змалку цікавився, куди тече його Кукілка. А пливуть води Кукілки до Сейму, а Сейм упадає в Десну, Десна – в Дніпро, а вже Дніпр-Славуга – у Чорне море.

Лиш якщо плін ріки – праісторичний, то ріка людської долі – і не збагнеш, де буде завтра. Чи думав Пархім Яременко, народжений на Сумщині, що більшу частину життя провести, та й на вічний спочинок лягти, судилося йому в протилежному кінці України – на Львівщині? Від рівнинної його Конотопщини – до гористого Підкарпаття! Останні десятиріччя Пархома Яременка пов'язані з роботою в Дрогобичі, що на Франковому Підгір'ї. Цікаво: на Конотопщині є села Малий Самбір і Великий Самбір. На Підкарпатті – міста Самбір і Старий Самбір.

Від рідної Яременкової Попівки до Конотопа – рукою подати. А під Конотопом... (Чого це я?.. Вже ж, слава Богу, можна казати, не оглядаючись на боки!). А під сотенним містом Конотопом 8 липня 1659 року Іван Виговський здобув славу перемогу над ордою московитів, що майже відразу після драматичної для України Переяславської угоди взялася тероризувати український народ. Недалеко, за якихось тридцять кілометрів від Попівки, і столиця Івана Мазепи Батурин, яка в жовтні 1708 року була дощенту знищена О. Меншиковим – сатрапом московського царя Петра І. Приблизно така ж віддаль відділяє Попівку і від станції Крути, де 29 січня 1918 року жменька юних «мучнів-українців» (П. Тичина) стала на шляху дикої московсько-більшовицької навали М. Муравйова і, хоч майже уся полягла, та показала приклад безсмертної героїки в боротьбі за національну свободу.

Безперечно, усе це жило у свідомості народу – надто в краю, пов'язаному з цими подіями, – жило, всупереч заборонам згадувати. «Тіло людське слабе, але його дух живе в поколіннях далеких, мандрує у часи прийдешні і не загибає ні у тюрмах, ні в невольничих безпросвітних ночах» (Юрій Тис. Конотоп. – Торонто, 1959. – С. 167).

Під впливом цього, звісно, у себе на Конотопщині формувався як особистість Пархім Яременко.

* * *

Колись у Попівці – але не в тій, а на хуторі з такою назвою, що знаходився в Сумському повіті, – нині це село Залізник Сумського району, – народився і жив у своєму маєтку поет, архітектор і культурно-просвітній діяч Олександр Палицин (1741–1816). Свого часу був відомий заснований ним просвітницький гурток «Попівська академія», до

якого входили письменники Василь Капніст, Іполит Богданович, Сергій Глинка. Потрапляв сюди і Григорій Сковорода. О. Палицин допомагав економістові-реформатору Василеві Каразіну в заснуванні Харківського університету, подарував університетові цінну картинну галерею. Організовував братські школи, бібліотеки. У 1807 році Палицин видав свою віршовану російськомовну інтерпретацію «Слова о полку Ігоревім», яке, з'явлене 1800 року, неабияк його схвилювало (ще б пак: Путивль, «на забрالی» якого, плачучи, виглядала князя Ігоря з походу княгиня Ярославна, – це ж Сумщина!).

Чи знав Пархім Яременко про Олександра Палицина й, зокрема, про його захоплення «Словом о полку Ігоревім»? Певно, що так. Можливо навіть, це захоплення іменитого земляка і сприяло – принаймні якоюсь мірою – появи особливого інтересу П. Яременка до давнього українського письменства.

Крім дослідження та викладання у вищих історії давньої української літератури, Пархім Яременко досліджував і викладав українську усну народну творчість. Цей другий особливий інтерес – до фольклору – очевидний. На Сумщині віддавна вміють цінувати мудре дотепне слово, шляхетний жарт, народну пісню. Це конотопець Максим Парпура, відчувши тонкий національний гумор «Енеїди» Івана Котляревського і збагнувши неординарність авторського таланту, вперше почав у 1798 році друкувати цю поему, чим неабияк прислужився новій українській літературі. Це на Сумщині сьогодні періодично проводяться відомі пісенні фестивалі «Боромля». З тієї Попівки, звідки Пархім Яременко (бо має ще Сумщина з такою назвою села у Великописарівському, Краснопільському і Роменському районах, а в Глухівському є навіть село Попівщина), походить кобзар Павло Супрун (народився 1937 року, втратив зір у семилітньому віці), в репертуарі якого – історичні думи, соціально-побутові та інші народні пісні, власні композиції на вірші сучасних поетів.

* * *

Знав я Пархома Яременка від вересня 1957 року. Тоді на філологічному факультеті Львівського педінституту він читав нам, першокурсникам, і давню українську літературу, і фольклор. Було йому в ту пору 47 – вік Т. Шевченка.

Вікна нашої аудиторії на третьому поверсі виходили на вулицю Шота Руставелі. Звідти, якщо було котресь відчинене, – а вулиця ще не була така шумлива, як нині, – не раз доносилося: «Людо-о!», «Га-а-лю!» чи ще як-там. Ці Люда, Галя чи Оля не в кожного викладача наважувалися відпрошуватися, а в Пархома Кириловича – швидко зрозуміли: можна. Коли відпрошувалися – спершу вдавав, що не чує, а вже відтак: «Та ідіть уже, йдіть, бо той блудень під вікнами не вгомониться. Та заспівайте йому: «Ти думаєш, блудню, Що я тебе люблю, А я тебе, блудню, Словами голублю»».

Не сердився, голосу не підвищував.

«Кожен є тим, чиє серце в ньому», – так, здається, казав мудрець Сковорода. Пархім Яременко був українським патріотом і мав щире, чутливе до правди і кривди українське серце. Мабуть, ніякі сили не змусили б його визнати як органічну цілість штучний конгломерат «радянський народ».

Читаючи лекції, Пархім Яременко всеціло вживався в образ. Тексти – чи то уривок думи про Ганджу Андибера, чи з Клірика Острозького або Касіяна Саковича – цитував особливо натхненно, причому стежив, як сприймається цитоване аудиторією. Погляд мав проникливий, пильний, хоч до зауважень не вдавався, – щонайбільше з приводу чиєїсь неуваги наводив доречне прислів'я або жарт.

У житті часто був задуманий, сумний. Не дивниця: справжньому українцеві, до того ж освіченому – який добре знав і усвідомлював українську історію, українську долю, прожити всі періоди радянського режиму (якихось 20 місяців не дожив до Незалежності), – було неабиякою драмою. Чого лиш коштували страшні голодомором і смертним терором 30-ті роки! А війна, а жорстоке повоення!!

Щось аскетичне було в характері Пархома Яременка. Не знаю, чи були в нього друзі, крім друзів дитинства і, напевно, юності. Принаймні за понад тридцятирічне з ним знайомство не запримітив я, щоб він до когось чи хтось до нього був особливо прихильний. У свій світ не впускав нікого, про пережите не оповідав.

У Дрогобицькому педінституті працював від 1960 року, доїжджаючи зі Львова. Мав у Дрогобичі в середньому два робочі дні на тиждень. Мешкав тут у гуртожитку для викладачів. Любив допізна зачитуватися, а вранці поспати. Натомість його сусід по гуртожитку, професор Гаврило Шило, який теж доїжджав зі Львова, був «жайвором». «Ще не світає, а Гаврило Федорович уже гримає гантелями, з лясканням обтирається холодною водою, – не дає спати», – скаржився не раз Пархім Яременко. Врешті добився, що в деканаті так склали розклад занять, щоби він і професор Г. Шило приїжджали до Дрогобича і жили в гуртожитку не одночасно, а в різні дні.

Повільний був Пархім Яременко у ході, в рухах і в мові. «Скорий поспіх – людям посміх», – казав, якщо хтось його квапив.

Зовнішньому виглядові особливого значення не надавав. Нерідко ніби ілюстрував собою жартівливий вірш П. Гулака-Артемовського «Голився я на тиждень раз...». Від неголеного підборіддя швидко протирався комір сорочки, а шановному професорові – аби тільки лиха! Не належав до тих, хто звик дивувати частою зміною одягу чи бодай краватки, – тому чи іншому вбранню не зраджував довго. Волів радше одягатися в світло-сірий піджак і дещо темніші штани, ніж у костюм одного кольору. На лацкані піджака тривалий час носив значок із зображенням Івана Франка, а в останні роки – значок Товариства книголюбів.

Буденний був – на урочистостях нітвся, про свої ювілеї не дбав. Насилу вмовив його філологічний факультет Дрогобицького педінституту погодитися на відзначення його, професора П. Яременка, 60-річчя. Вшанування мало відбутися 26 листопада 1970 року. Підготували спеціальну програму, я всю ніч писав ювілейну доповідь, а шановний професор... не приїхав: несподівано захворів. Інститутська газета-багатотиражка в той день вийшла в світ із моєю статтею «Його мудрі уроки. (Проф. П. К. Яременкові – шістдесят»).

* * *

Не раз, не два над Пархомом Яременком згущалися чорні хмари.

29 червня 1972 року, виступаючи на випускному вечорі українських філологів, ні сіло, ні впало накликав на себе чергову біду.

Розповів, що днями біля інститутської приймальної комісії зустрів дівчину з гірського села на Турківщині і спитав, куди вона вступає. «На російську філологію», – відповіла дівчина. – «А чому не на українську?» – «Бо вчителька російської мови й літератури у нашій школі зуміла краще прищепити любов до своїх предметів, – учителька ж української мови й літератури проводила уроки сухо й нецікаво».

– Отож, дорогі випускники, українські філологи, – закликав на вечорі Пархім Яременко, – будьте не ремісниками, а справжніми фахівцями своєї справи, щоб ви не знеохочували, а навпаки, – щоб заохочували випускників шкіл вступати на українські відділення вищих навчальних закладів.

Цього вистачило для чергового звинувачення Пархома Яременка в «українському буржуазному націоналізмі».

Тоді це, як кажуть, було «не купити». Так, викладач політекономії Т. (до речі, українець, – ба ні: «малорос») поскаржився у партком інституту на студентів української групи: «Понимаєте, я здороваюсь с ними «Здравствуйте», а оні мне: «Добрий день», – і це вже стало предметом «політичного розгляду».

Тодішньою Яременковою справою довелося займатися мені. На засіданні кафедри української літератури – на першому моєму засіданні в ролі завідувача кафедри.

У «завкафі» мене сватали довго – я відмовлявся. По-перше, керівної роботи ніколи не прагнув, по-друге, відраджував («Навіщо тобі зайвого клопоту? Ще встигнеш...») доцент Микола Домницький, сподіваючись, мабуть, що в разі моєї відмови він залишиться на цій посаді на наступну каденцію.

Їхати мені на Волинь – головувати на державних екзаменах у Луцькому педінституті імені Лесі Українки, – а наш ректор, Володимир Чорній, не підписує відрядження: «Не підпишу, поки не подасте заяву на завідувача кафедрою». – «Не маєте права, – кажу, – є наказ Міністерства». Це ректор знав і без мене, та діяв так із доброго до мене ставлення. Мені ж не чекалося. Діждавшись, коли В. Чорній пішов на обід, я кинувся до проректора: «Прошу підписати відрядження, бо ректора нема, а мені терміново». Той, не знаючи про ректорський ультиматум, підписав.

За майже місяць мого перебування в Луцьку, гадалося, проблема завідування кафедрою вирішиться без мене. Гадалося. Але приїхав – і... з корабля – на бал! Буквально за лічені хвилини до Ради інституту, на якій серед інших розглядалося й це питання, мене «ожили». Уже із залу засідань покликали до ректора. За мною слідом – мовляв, на два-три слова у справах кафедри – М. Домницький. Ректор відразу, не церемонячись: «Микола Іванович завідувачем кафедрою більше не може бути. Якщо зараз ви (це до мене) не погодитесь – візьмемо людину зі Львова чи з іншого міста, але тоді кафедру доведеться на одиницю скоротити, щоб звільнити місце». Як почав тоді М. Домницький умовляти, щоб я погодився, як почав!.. Скорочення чи не йому першому загрожувало: був пенсійного віку, найстаріший на кафедрі. Рад – не рад, я прийняв пропозицію очолити кафедру.

І от тобі, як сніг на голову, – доручення обговорити на засіданні кафедри й засудити «ідеологічно шкідливі, несумісні з політикою радянського інтернаціоналізму висловлювання професора П. Яременка»!

Пішов я до ректора. «Якщо вже, – кажу, – посватали мене на посаду, то хоч звільніть від обов'язку розглядати, та ще й на першому під моїм керівництвом засіданні, «персональну справу» мого – який учив мене у Львові – професора...».

Глянув сумно Володимир Павлович на мене, подумав, а відтак питає:

– Для вас дорогий професор Яременко?

– Звичайно, дорогий, – чи ж не ясно?

– Ясно – не ясно... Можете відмовитися від розгляду справи на кафедрі. Тоді будуть розглядати на Раді інституту. А там – самі знаєте – не будуть панькатися з вашим професором. Представники інших факультетів і кафедр – викладачі математики, фізики, філософії, політекономії, наукового комунізму – не дуже знають його. Як на Раді справу представлять – так і проголосують...

Мудрий Володимир Павлович дав зрозуміти: справа, чоловіче, – в твоїх руках. (Очевидно, саме він про це і подбав, знаючи, що Рада, швидше за все, позбавить П. Яременка роботи в інституті).

І почав я це незвичайне, особливо напружене, засідання кафедри. Властиво, не тільки кафедри, бо прийшли і декан, точніше, деканеса, яка заявила, що виступ Пархома Яременка на випускному вечорі викликав «большое возмущение», прийшли обвинувачі з інших кафедр. Головними обвинувачами були доцент, керівник партійної групи кафедри української літератури М. Домницький, який у 1940-х роках, як сказано в документах, «працював на керівних посадах у радянських та партійних органах», та доцент кафедри наукового комунізму («наукового комунізму») К. Скрипник. Було очевидним, що «партійні органи» хочуть позбутися неприборканого ними професора.

Засідання тривало (щоправда, з перервами) ні багато ні мало: дев'ять годин! Уже в процесі написання оцих спогадів Богдана Флюнт, яка тоді працювала лаборантом кафедри, нагадала мені: «Ви у перервах палили цигарку за цигаркою». І то... коли я зовсім не курив!

Можливо, було б усе простіше, якби Пархім Яременко вмів каятися. Тодішній режим любив, коли звинувачені билися в груди й визнавали свою вину. Він же, Пархім, син Кирила, переважно мовчав, дивлячись у нікуди, а коли вже змушували говорити, стояв на своєму: «Нічого крамольного у моєму виступі не було».

Щастя, що той виступ Пархома Яременка на випускному вечорі чув присутній там доцент кафедри української літератури Микола Бутенко – людина, хоч і партійна, але поміркована, справжній українець. Він у ті часи не побоявся мені оповідати (правда, тет-а-тет) про голодомор 1933-го року на його рідній Полтавщині, який неабияк порідив і його родину. Тепер же, на нібито «розширеному засіданні кафедри», М. Бутенко швидко зорієнтувався, чого хочуть вірнопіддані партійці, і взявся рішуче боронити Пархома Яременка: «Не було у словах професора ніякої антирадянщини, і не викликали його слова особливого реагування студентів. Ну, висловився необдумано, й тільки всього, – але без ворожої нам думки».

Це була мені неоціненна підмога. Бутенко – з одного боку (а з ним рахувалися: все-таки – «східняк», не запідозрений у жодних «ізмах»!), я – з другого, – мало-помалу ми переборювали запал нападників на Пархома Яременка. Моя позиція була така: «Знаючи професора Яременка найбільше з усіх, тут присутніх, – бо ще із львівських років, не вірю і ніколи не повірю, що він сказав щось комусь на шкоду. Виступаючи на випускному вечорі, він просто закликав молодих українських словесників працювати так, щоби учні були захоплені їхньою працею і щоби не в одного потім виникло бажання стати українським філологом. Це – як би вчитель математики хвалив свою дисципліну більше, ніж, скажімо, фізику. Отже, виступав професор Яременко як пропагандист своєї дисципліни, оскільки працює на кафедрі української літератури. Жодного політичного змісту, вірю, він у свій виступ не вкладав...».

– Але ж ви не чули, з якими інтонаціями він це казав! – заперечували мені.

Я відбивався: це, мовляв, – як кому здалося. Причому я нишком радів, що був тоді в Луцьку, бо й мене могло занести на той, що спричинився до клопоту, випускний вечір, і – якби почув там «не ті інтонації» Пархома Яременка, – не міг би тепер, на цьому «розширеному» чи «відкритому» засіданні кафедри, так сміливо «не вірити» у його, професора, «політичну навмисність».

Зусилля на захист Пархома Яременка на цьому незвичайному тривалому засіданні не були даремні: його тоді вдалося витягнути з біди.

* * *

На одному із засідань Ради Дрогобицького педінституту сидить біля мене професор Пархім Яременко, куняє. На трибуні низенький, повненький, схожий на Микиту Хрущова, старший викладач кафедри «наукового комунізму» Микола П-рель, постукуючи кулаком, задихаючись (астматик?), лає, на чім світ стоїть, старшого викладача кафедри вищої математики Андрія Б-геру за якусь-там «ідеологічну помилку».

Привідкрив Пархім Кирилович очі, штовхнув мене ліктем:

– Подивіться на нього. Отак він у тридцятих роках стукав кулаком у Харківському університеті, будучи партійним клерком, і в бідного Олександра Білецького перед ним штани тремтіли від страху. Білецький став видатним ученим, академіком, а цей навіть на кандидатську дисертацію не спромігся, одначе продовжує стукати і вчити інших...

І знову закуняв Пархім Кирилович.

* * *

– Не розумію: навіщо на засіданнях кафедри, крім навчально-наукових, обговорювати ще й питання про передплату газет і журналів, про відвідування викладачами студентських гуртожитків, про участь викладачів у громадсько-політичній роботі та інших подібних, – обурюється Пархім Яременко. – Та ж у Харкові часом Олександр Білецький збере кафедралів – обговоримо й рекомендуємо до друку якусь

статтю Івана Пільгука чи когось іншого, обміняємося новинами, не без того, що й анекдотами, і – додому...

– То було колись, Пархоме Кириловичу, а тепер так вимагають.

– Ті, котрі вимагають, не читали «Алфавиту или Букваря мира» Григорія Сковороди – не мають найменшого поняття про користь і задоволення лиш від «сродної праці».

За моєї «дрогобицької пам'яті» Пархома Яременка змусили хіба двічі виступити на так званих ідеологічних виховних «заходах» – на галанівському вечорі в Дрогобицькому Будинку Культури 26 жовтня 1979 року (спільно з М. Домницьким) та на ленінському вечорі 25 квітня 1980 року в студентському гуртожитку на вулиці Радянській (нині – вулиця М. Грушевського). У гуртожитку я не був, але в Будинку Культури спостерігав, які гримаси невдоволення набігали на обличчя професора, коли йому доводилося говорити про «антиватиканські памфлети Ярослава Галана».

Натомість треба було бачити, з якою одержимістю в очах виголошував Пархім Яременко, приміром, доповідь про здобутки і проблеми у вивченні «Слова о полку Ігоревім» на науковій конференції в Дрогобицькому педінституті 17 грудня 1985 року, присвяченій 800-річчю цієї славної пам'ятки нашого письменства! Полемізував із дослідниками, висловлював свої припущення, версії, зокрема в питанні «Слово...» і фольклор, – чувся, іншими словами, «в своїй тарілці».

Правда, проблеми національного в «Слові...» торкався в цій доповіді обережно, бо вже і тут – на поприщі «сродної праці» – мав неприємності. У кінці 1971 року був опонентом на захисті докторської дисертації Степана Пінчука «Слово о полку Ігоревім» та українська література XIX – XX століть». Дисертацію «експерти із КДБ» визнали ідеологічно шкідливою: С. Пінчук, мовляв, розцінює «Слово...» як пам'ятку лише української культури. Воно, власне, так і є: пам'ятка української культури! Але хто ж би у ті часи, декларуючи це явно-славно, представляв із цим декларуванням до захисту дисертацію? Це ж – рубати сук під собою! Мусив volens-nolens дотримуватися офіційної імперської догми: пам'ятка «трьох братніх народів» – російського (цей, як правило, висувався на перше місце), українського та білоруського. Інша річ, що не кожний хотів повторювати цю догму, як рефрен. С. Пінчук не повторював. А його давно КДБ «тримало на оці». Тепер же уневажили захист, вигнали Пінчука з роботи в Житомирському педінституті з «вовчим білетом», зняли з посади ректора цього педінституту І. Осяка, мали неабиякі неприємності опоненти – професори М. Матвійчук, П. Охріменко і наш П. Яременко. Дісталось й мені на горіхи, бо я писав відзив на автореферат докторської дисертації С. Пінчука.

Тимчасом у Росії нахабно твердили, причому навіть у назвах книг, що «Слово о полку Ігоревім» – «памятник русской культуры», – «и только». Й нікому нічого за це не було. Через лукаву московсько-імперську пропаганду цей славетний твір України-Русі ще й нині у світі працює переважно на імідж Росії, – маються на увазі різні довідкові видання, Інтернет тощо. А сучасній українській (чи українській?) владі й за вухом не свербить. Хто ж декларуватиме у світі українську державницьку позицію, рішуче заявляючи: вибачайте, благороддя, – що наше, то наше!?

* * *

– Пархоме Кириловичу, готуємо наукову конференцію, присвячену Олесеві Гончару з нагоди його 60-річчя. Запропонуйте свою тему доповіді – ви ж учили Гончара у Харківському університеті! Конференція – з участю ювіляра, йому буде приємно...

– Михайле Йосиповичу, а що Гончар такого написав, щоби йому – аж конференцію?.. Чи не зарано?.. Ну, може, «Собор» ще чогось вартий, а решта?..

Присутній при цій розмові Микола Іванович Домницький («очі і вуха партії») від почутого аж подався назад. «Собор» же, після партійної голобельної критики цього роману, не прийнято було й згадувати. А тут ще чула розмову група студентів, – Микола Іванович не міг промовчати! Доніс у партком. На щастя, сміливий і людяний ректор,

Василь Надім'янов, задоволений, що конференція вдалася й заприязнила його з Олесем Гончарем, справу зам'яв.

Якби тоді справу «роздули», це б неминуче дійшло до Гончара, а цього ректорові аж ніяк не хотілося.

...Він був часто скептичний, але ніколи не злий, професор Пархім Яременко, – велика «мала дитина», яку постійно треба було оберігати й захищати.

* * *

У Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника – в колишньому приміщенні Наукового товариства імені Т. Шевченка – Пархім Яременко мав свій стіл – той, за яким раніше працював академік Михайло Возняк.

Одного разу я був свідком, як шановний професор просидів за цим столом від обіду до кінця робочого дня, так і не відкривши книжки, не написавши жодного рядка. Підпираючи рукою то бороду, то чоло, все думав, думав і думав.

І згадалася мені почута колись начебто бувальщина.

В якійсь-там австрійській інженерній установі помер директор. Новопризначений начальник, прийшовши вранці знайомитися з інженерами, побачив, як усі зосередилися над своїми кресленнями (щоби показати, які працюють), хоч перед тим, як це нерідко буває перед роботою, одні перемовлялися між собою про те, про се, інші переглядали свіжі газети, хтось розгадував кросворд, хтось розповідав анекдот. «Що робите?» – спитав новий директор. – «Працюємо». – «Працюйте, працюйте». Прийшов до інженерів відразу після обіду – та сама ситуація. В кінці робочого дня навідався втретє і ще раз питає: «Що робите?» – «Працюємо», – відповіді інженери, які вже «розслабилися», збираючись додому, та знову мобілізувалися, побачивши начальника. Чекали похвали за працювистість, а директор їх ошелешив: «Та працювати – працюйте, але коли ж ви думаєте?..»

Пархім Яременко вмів думати. А думка – також діло. Та ще й яке!

* * *

У 7-му числі «Жовтня» за 1971 рік наші статті – його про Івана Вишенського і моя про Філарета Колессу – сусідують. Його для мене не була несподіванкою, бо серед знавців давнього полемічного письменства в Україні у той час йому не було рівних, натомість мій у даному разі принагідний науковий інтерес його здивував.

– Я не знав, що вас цікавить Філарет Колесса, – сказав при зустрічі, – міг би поділитися своїми про нього спогадами. Колесса – один із небагатьох, хто прихильно до мене ставився в повоєнному Львові, – мабуть, зблизила нас любов до фольклору. Жаль, він доживав останні роки, – я був на його похороні...

Тоді справді я дещо вивідав нове про академіка Ф. Колессу. Як і про академіка М. Возняка, з яким, як довідався, стосунки в П. Яременка «не склалися».

Яременко-оповідач різуче програвав Яременкові-викладачеві. Слова з нього дійсно треба було «втягувати». На мої прохання взятися за письмові спогади – особливо про бачене, пережите ним у 1930 – 1940-х роках – лиш, бувало, махне рукою. Не без того, що цей жест означав: правду писати все одно не дадуть, а півправду писати не хочу...

А мені тоді й наснитися не могло, що згодом писатиму спогади про самого професора Яременка, тим більше, – що доведеться казати про нього, як він про Філарета Колессу: я був на його похороні. Вів я на похороні Пархома Яременка на Сихівському цвинтарі траурне віче й мимоволі думав: щось від Івана Вишенського було в його напіваскетичному житті, то ж, як великий праведник, він неминуче зустрінеться з ним у Царстві Небесному.

Бадяк В. П.

РЕАЛІЇ ТА ІМІТАЦІЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ЛЬВОВА В РОКИ ЗАСТОЮ

Зроблено спробу розгляду проблеми охорони пам'яток історії та культури Львова під час застою, коли відносно них з боку комуністичного режиму простежувалася маніпуляція: з одного боку, імітувалися турбота, залучення громадськості до збереження культурної спадщини, організація у Львові історико-архітектурного заповідника, прийняття правових актів, з іншого – продукування пам'ятників радянської ідейної спрямованості, які оголошувалися художнім надбанням народу.

Ключові слова: пам'ятники культури, культурна спадщина, заповідник, монументальна пропаганда, застій, комуністичний режим.

Badyak V. P.

REALITIES AND IMITATIONS OF PROTECTING MONUMENTS OF CULTURE IN LVIV IN THE “ZASTIY” PERIOD

This article is an attempt of analysis problem of protection monuments of history and culture in Lviv in the “zastyi” period. Soviet regime had a special attitude to this. In a one side it was imitation of taking care of this objects, with attracting society to holding cultural heritage, founding in Lviv historical and architectural preserve, in the other side – production monuments inspired Soviet ideology treated as artistic heritage of nation.

Key words: monuments of culture, cultural heritage, preserve, monumental propaganda, “zastyi” period, communistic regime.

Збереження культурної спадщини нині є однією із найболючіших і найскладніших проблем цивілізації. Надбання минулих епох – споруди, меморіали, археологічні, садово-паркові, ландшафтні й інші об'єкти творинь людського генія – підлягають постійним природним (біологічним) і антропогенним виливам, що призводить їх до старіння, знищення. Це фатальна закономірність, як очікує кожний об'єкт. Проте її не тільки можна, а й треба відтермінувати, чим переймається краща частина людства. Поодинокі заклики ще в доісторичні часи не руйнувати давні будівлі, обережно поводитися з мистецькими цінностями під час воєнних конфліктів і т. ін. набирали розголосу, в останні століття з'явилися відповідні морально-етичні норми та регламентно-правові приписи як у національних юридичних ухвалах (законах) багатьох держав, так і міжнародних угодах (хартіях, конвенціях)¹.

Цей загальноєвропейський, світовий процес не міг оминути Україну, її території, що опинялися в різні часи в межах різних суспільно-політичних формацій, в тому числі під різними окупаційними режимами держав-сусідів, що залишило відбиток. Можливо, у цьому контексті західноукраїнський край, його основна територія – Східна Галичина –

був найпоказовішим. Хроніка краю відома – від провінції Руської держави, самостійного Галицько-Волинського королівства до підлеглого стану за Польщі, Австро-Угорщини, Німеччини, “перших” та “других” “советів”. Край не оминули дві світові війни, менш масштабні катаклізми в мирний час, але згубні для національного надбання його автохтонного українського населення.

Сліди перебування чужинців у краю найбільше помітні в його неофіційній столиці Львові, заснованій, за найновішими даними, “князем русинів Левом 1240 року”². Тут впродовж віків поєднувалися культури Сходу і Заходу, працювали митці різних народів і естетичних уподобань, витворивши ряд шедеврів різних архітектурно-мистецьких течій, що дали підстави захоплюватися поцінувачам прекрасного, починаючи від поки що найдавнішого опису Львова М. Ґруневегом початку XVII ст.³.

Попри візуальне зачарування Львовом, його забудову, історико-меморіальні місця вимагали практичних кроків – догляду, що базується як на морально-правових засадах, так і ремонтно-реставраційних роботах. Останні можливі за фінансово-матеріального забезпечення, а це завжди було проблематичним.

Обраний нами період, визначений політиками як застій, коли при владі “імперії зла” опинилася брежнєвська партноменклатура, що керувала країною понад 20 років, характеризується переважно імітацією щодо охорони пам’яток культури, підміною справжніх цінностей культурної спадщини так званими пам’ятками революційної, бойової і трудової слави радянського народу, продукуванням героїко-комуністичних міфів та їх увічненням засобами монументальної пропаганди, ухваленням законодавчих актів суто декларативно-парадного звучання.

Передували цьому періодові роки сталінщини (1939-1953), коли більшовизм “освоював” надбання Західної України з ідеологічних позицій, далі період відлиги, внаслідок чого десталінізаційні дії змінилися антирелігійними кампаніями, вилученням із державних списків багатьох пам’яток, бо в багатій країні ніколи не було для цього достатньо грошей. Фіаско з політико-економічними реформами та кризовими ознаками в панівній ідеології дало підстави кремлівським змовникам усунути в жовтні 1964 р. “суб’єктивіста і волюнтариста” М. Хрущова з найвищих партійно-урядових посад.

Новітні кремлівські “вожді”, щоб не уподібнюватися попередникові, дещо послабили антирелігійний тиск, агресивні випадки на культові споруди, водночас спрямовували зусилля на оспівування міфічної героїки більшовицького минулого. Принагідно цьому прислужилися помпезне відзначення ювілеїв: 20-річчя перемоги над Німеччиною, 50-ліття Жовтневої революції (перевороту), 100-річчя від дня народження Леніна, 50-річчя утворення СРСР, чергові партійні з’їзди і т. ін., і т. п., з приводу яких ухвалювалися “історичні” документи ЦК КПРС, в яких викладалися ідейно-методологічні настанови, завдання реалізувати їх на практиці, тобто формувати почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, де не останнє місце відводилося пам’яткам історії і культури.

У цій насиченій ідейно-пропагандистській круговерті торував життєву дорогу Степан Гелей. Вступивши в 1963 р. на історичний факультет Франкового університету, він застав мене на четвертому курсі. Надалі наші інтереси та службові обов’язки більше стикувалися, коли ми опинилися на викладацькій роботі, очолили кафедри гуманітарного циклу відповідно у Львівській національній академії мистецтв (до 1994 р. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва) і Львівської комерційної академії (до 1994 р. Львівський торгово-економічний інститут).

Зближали нас не стільки публічно функціональні чиновницькі обов’язки, скільки інтуїтивні погляди на національну історію, культурну спадщину, сакральні святині, що нерідко піддавались нігілістичним діям з боку опричників режиму. Засноване 1966 р. Товариство охорони пам’яток історії та культури охопило широкі верстви населення, зокрема учнівську і студентську молодь. Провідна роль у цьому подвижницькому русі

відводилася учителям, викладачам вишів, тобто нам. Ба більше: я обрав тему дисертаційної роботи про охорону і використання пам'яток культури, С. Гелей працював на громадських засадах на цьому поприщі, бо так веліли і почуття обов'язку, і владні органи. Наскільки важить його внесок у цій роботі, – справа статистики. Але найповніше С. Гелей себе реалізував і продовжує реалізовувати як невтомний староста популярного хору “Мрія” Комерційної академії, заснованого в кінці 1984 р. Своім співом хор зачаровував не тільки українського слухача, а й багатьох країн. Нехай Степанові на ниві популяризації скарбів української національної культури і надалі таланить і наснаги не забракне.

Відгукуючись на звернення ректора Комерційної академії долучитися до формування збірника праць до ювілейної дати Степана Гелея, вважаю, що тут є найдоречнішим матеріал про культурну спадщину окресленого періоду, можливо, в якомусь епізоді він себе відчує, пізнає, починаючи з другої половини 60-х років.

Ця друга половина, образно кажучи, була буквально завалена партійними настановами з приводу зазначених вище круглих дат комуністичного режиму. Ознайомлюючись із ними інколи зринала цілком правдоподібна видимість, що влада переймалася проблемами неблагополучного стану в спадщині культури, рекомендувала, як їх позбутися. На таке поцінування заслуговує пленум Науково-методичної ради охорони пам'яток культури, що відбувся 2–3 червня 1965 р. в Москві. Пленум визнав успішними міжнародну кампанію з пам'яток культури й роботи на відзначення 20-річчя переможного завершення Великої Вітчизняної війни, що показали “величезні можливості для широкої пропаганди пам'яток бойової і трудової слави радянського народу та виховання на них молодого покоління”, констатував, що “суб'єктивні висловлювання з питань культури спотворювали ленінські ідейні та організаційні принципи збереження і пропаганди пам'яток, завдали серйозної шкоди вихованню бережливого ставлення населення до культурного надбання”.

Навівши ряд фактів, в тому числі відносно України на підтвердження сказаного, учасники пленуму ухвалили розгорнути відповідну кампанію до названих ювілеїв, щоб вивчати, пропагувати ці пам'ятки, співпрацювати з комсомольськими організаціями, системою народної освіти. Серед ухвалених заходів виокремимо настанови на: розробку наукової класифікації пам'яток історії радянської держави та методичних рекомендацій; підготовку пам'яток для туристично-екскурсійного показу; випуск книг, брошур, заснування в наступному році масового журналу з питань пропаганди пам'яток культури, їх охорони і реставрації; розробку в союзних республіках мережі архітектурно-етнографічних, історико-археологічних музеїв-заповідників просто неба; відновлення в охоронних списках усіх цінних пам'яток, які було вилучено без належного обґрунтування; особливе врахування уваги при забудові і реконструкції міст із багатим історичним минулим; розробку проблематики господарського використання пам'яток архітектури – поліпшення їх утримання та збільшення дохідності від їх експлуатації; професійність консервації монументального живопису в пам'ятках архітектури, а також консервації пам'яток археології; створення єдиної державної системи охорони пам'яток; обмін досвідом у справі збереження, вивчення та використання культурних цінностей між союзними республіками. Пленум вітав утворення в СРСР добровільних товариств охорони пам'яток культури⁴.

Наступного місяця (12–14 липня) там же, у Москві, відбулася наукова конференція, присвячена проблемам використання історико-художніх пам'яток в ідейно-естетичному вихованні трудящих і ролі добровільних товариств та музеїв в охороні і пропаганді пам'яток культури. Конференцію скликали Академія мистецтв СРСР, Спілка художників СРСР, Спілка архітекторів СРСР і Радянський комітет Міжнародної ради музеїв (ІКОМ) за участі представників владних органів, структур культури, академіків, членів-кореспондентів творчих спілок.

Відзначивши в ухвалених рекомендаціях певні успіхи з охорони пам'яток, виходячи “з ленінських принципів ставлення до спадщини”, та вказавши на недоліки в ряді місць, конференція вважала, “що в даний час створюються усі необхідні передумови для корінного поліпшення роботи в галузі охорони, реставрації і всебічного використання пам'яток культури”⁵.

Не переповідастимемо тут і надалі високопарних пунктів ухвали, що стосуються комуністичних ювілеїв, – вони типові, без яких не з'являлося жодне рішення в цій ділянці.

Справжню ейфорію викликав в учасників конференції дозвіл партійно-урядових органів на заснування в республіках добровільних товариств охорони пам'яток культури. Конференція закликала “всю радянську громадськість” активно приєднатися до роботи щодо створення масових первинних організацій, всіляко сприяти у відкритті архітектурних музеїв-заповідників, рішуче засудила шкідливу практику знесення пам'яток архітектури при реконструкції міст, зведення висотних споруд в історичних забудовах, рекомендувала внести в програми народних університетів культури вивчення пам'яток мистецтва і культури, просила дозволу на випуск журналу “Історичні і мистецькі скарби СРСР”, радила поліпшити постійну координаційну роботу всіх радянських державних господарських і громадських організацій у справі охорони й реставрації пам'яток мистецтва і культури, їх розмаїту популяризацію⁶.

Насичена масштабними ухвалами на тлі ювілейних пафосів, Науково-методична рада з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР відрядила комісію, яка впродовж 4–22 липня 1965 р. вивчала стан охорони, використання і пропаганди культурного надбання у Києві, Чернігові, Закарпатській і Львівській областях, зустрічалася з партійними і радянськими органами, де обговорювалися питання поліпшення роботи у цій справі, інформувала про наслідки відповідальних працівників відділів науки і культури, будівництва, агітації і пропаганди ЦК КП України. Обговорення підсумків роботи комісії відбулося в Міністерстві культури УРСР, Держбуді УРСР і Управлінні з інтуризму при Раді Міністрів УРСР.

Звіт комісії справляє враження професійного знання проблеми і такого ж аналізу та оцінки незадовільної ситуації в Україні, про що, зрештою, мовилося у середовищі українських діячів науки, культури.

Визначивши завдання та ключові питання обстеження об'єктів архітектурної спадщини, комісія осмислила їх стан, облік, пропаганду, науково-методичне і кадрове забезпечення, рівень проектних і ремонтно-реставраційних робіт, дійшовши висновку, що тут існують “серйозні недоліки”, особливо стосовно скорочення списку пам'яток 23 березня 1956 р. на 714 об'єктів, що проводилося “з порушенням положення про науковий облік і охорону пам'яток”. На стані збереження пам'яток культури негативно відображається їх міжвідомча підпорядкованість.

Президія Науково-методичної ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР затвердила звіт і хотіла його опублікувати⁷.

23 липня 1965 р. ця Науково-методична рада звернулася до місцевих структур вжити заходи в справі охорони й пропаганди пам'яток бойової слави радянського народу у зв'язку з проведенням Центральним комітетом Всесоюзного туристичного походу молоді місцями бойової слави як важливої військово-патріотичної виховної роботи. За допомогою партійних, радянських, комсомольських організацій, військових частин і шкіл треба вжити заходів у впорядкуванні пам'яток, військових захоронень і підготовці їх до відвідування учасниками походу, проведенні мітингів, зустрічей із ветеранами бойових дій, виявленні та усуненні недоліків у стані пам'яток бойової слави. Ця робота повинна тісно пов'язуватися із заходами оглядів “За краще використання пам'яток культури в комуністичному вихованні трудящих”⁸.

Можливо, ця масована пропагандистська кампанія внесла корективи в темпи роботи пам'яткоохоронних структур, класифікацію об'єктів культурної спадщини, бо лише 21 липня 1965 р. Рада Міністрів УРСР затвердила список пам'яток історії, археології і мистецтва України республіканського значення в кількості 374 об'єкти, тобто на кілька років пізніше від запланованого. Це зокрема на Львівщині 16 пам'яток, в тому числі у Львові 12: історії – 8 (Холм Слави, могили І. Франка, І. Труша, С. Крушельницької, Я. Галана, С. Тудора і О. Гаврилюка, М. Шашкевича, І. Федорова); археології – 1 (XIII–XIV ст. Високий замок); мистецтва – 3 (пам'ятники В. Леніну, А. Міцкевичу, І. Франку)⁹. Могили І. Федорова внесено з 26 пам'ятками України у список всесоюзного значення¹⁰.

Наступного місяця (28 серпня) Львівський облвиконком відреагував на затверджений Радою Міністрів УРСР список постановою “Про охорону і збереження пам'ятників історії, археології та мистецтва на території Львівської області”, якою зобов'язав виконками всіх рівнів взяти під контроль та забезпечити охорону пам'яток, зокрема республіканського значення, облуправлінню культури разом із обласним відділенням Спілки художників утворити комісію для подальшого їх дослідження, виявлення монументів і бюстів Леніну, видатним діячам партії, держави, науки і т. ін., що виконані на низькому художньому рівні, для їх поступової заміни¹¹.

У цей день (28 серпня) ЦК КП України прийняв постанову “Про заходи по поліпшенню пропаганди серед населення історичних пам'ятників, визначних місць на території УРСР”¹², що фактично була реакцією на вищеназвані кампанії, які проходилися у Москві. Звичайно, мовиться передусім про “пам'ятники і місця героїчної слави”, “новобудови комунізму” і т. ін.

У 18-ти пунктах аналогічних заходів Львівський обком партії і облвиконком докладно розписали для підлеглих структур, що треба робити з цими пам'ятниками, історичними місцями: активно використовувати у комуністичному вихованні; розробити додаткові маршрути, забезпечити їх кваліфікованими екскурсводами; видати путівники, буклети, краєзнавчі нариси, карту, листівки; організувати радіо- і телепередачі, публікації в пресі, кіноперегляди; встановити реклами й схеми маршрутів на вокзалах, при в'їзді в населені пункти; вміщувати в пресі матеріали, фото; щороку проводити громадський огляд; порушити питання будівництва (ремонту) доріг в с. Івана Франка (колишні Нагуєвичі), села Підгірці й Олеське, де давні замки, Скоморохи – місце прикордонної застави, що під керівництвом її начальника О. Лопатіна оборонялися в червні 1941 р. від німців; вжити невідкладних заходів для наведення порядку на територіях Вірменського і Бернардинського костелів, Високого замку. Для керівництва й координації роботи планували створити представницьку комісію в кількості 15 осіб з партійних і державних функціонерів, керівників зазначених служб, громадських організацій¹³.

Наступного 1966 року Львівський облвиконком двічі обговорював ці питання.

Його серпневому засіданню про пам'ятки архітектури передувала публікація матеріалу, в якому відзначалося, що за останні роки ряд пам'яток архітектури вилучено у господарських підприємств і передано культурно-освітнім закладам; вдало використано після реставрації костели Марії Магдалени під органну залу, Марії Сніжної – Будинок народної творчості (самодіяльну кіностудію), Бернардинів готують для експозиції дерев'яної скульптури, Домініканів – як музей атеїзму; водночас критикували орендарів – одних, що зволікають з відселенням, інших – не підтримують у належному стані споруди. Власне ці болючі питання відобразилися у підсумковій постанові облвиконкому з намірами позбутися наймачів – порушників орендних зобов'язань, реставрувати в 1967-1968 рр. 15 об'єктів в області, в тому числі у Львові Домініканський ансамбль, костели Кармелітів, Мартина і Стрітєння, митрополичі будівлі і дзвіницю собору св. Юра¹⁴.

У листопаді облвиконком акцентував увагу на посиленні охорони, збереження та пропаганди пам'яток історії, археології і мистецтва, закріпив за районами області 360 об'єктів, в тому числі 62 за Ленінським, Шевченківським і Залізничним районами

Львова, зобов'язав райвиконкоми створити постійні комісії, щоб наглядали за пам'ятками і т. ін.¹⁵.

Якщо взяти до уваги, що 16 серпня 1966 р. Комісія з питань науки і культури Верховної Ради УРСР обговорила питання охорони пам'яток історії і культури в Україні¹⁶, то стає очевидною насиченість середини 60-х років різними питаннями стосовно культурної спадщини. Інша справа – доволі принципова, – що її цінності все більше підмінювалися героїко-соціалістичною риторикою, створювалася видимість “турботи” за надбаннями культури.

Демонстрація цієї “турботи” не була випадковою. Світова спільнота все більше переймалася нею. Дослідження, проведені ЮНЕСКО 1965-1966 рр., засвідчили, що охорона культурних цінностей – це не розкіш, а необхідність як з огляду на мораль, так і економіку. Внесення багатьма країнами питань охорони історичних місць у програму розвитку туризму забезпечувало ефективну співпрацю між органами культури і фінансів – з одного боку, і ЮНЕСКО – з іншого. Заснування у 1965 р. при останньому як одного з комітетів Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) для сприяння вивченню і збереженню цього надбання, пробудження інтересу у влади і населення всіх країн до їх пам'яток, визначних місць і культурного надбання в цілому надавало цьому рухові масштабності й авторитетності¹⁷. Радянський Союз, хоча й був серед засновників названих структур, проте не поспішав з реалізацією їх ухвал, обмежувався вибірковими декларативними гаслами та заходами.

Зволікання у створенні добровільних товариств охорони пам'яток культури, в Україні зокрема – є одним із свідчень сказаного. “Палкі оплески” на московській конференції з okazji дозволу на організацію товариств в Україну фактично “не дійшли”, хоча тут постійно висловлювалися авторитетні діячі культури й науки (М. Рильський, О. Гончар, І. Ле, І. Гончар, Г. Логвин, О. Компан, Ю. Асєєв, О. Апанович, К. Стецюк, Ю. Нельговський та ін.) за право громадян опікуватися надбаннями своїх пращурів. “Потреба створення добровільного товариства охорони пам'яток культури, – писав М. Брайчевський як один з його ініціаторів, – продиктована явно незадовільним станом у цій галузі, наявністю досить яскраво вираженої тенденції до нищення багатьох пам'яток історії та культури, особливо стародавньої архітектури”¹⁸.

Нарешті, 25 серпня 1965 р. ЦК КП України прийняв постанову “Про організацію Республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії та культури Української РСР”¹⁹, що дало підстави оприлюднити на третій день (28 серпня) відповідну постанову Ради Міністрів УРСР і схвалити склад організаційного комітету Товариства²⁰.

Голова комітету, в який увійшло 50 осіб, доктор історичних наук К. Дубина інформував Міністерство культури СРСР, що перше засідання відбулося 2 жовтня 1965 р., де схвалено проект статуту, створено п'ять комісій, які повинні забезпечити становлення Товариства, в тому числі його структури в областях (січень – лютий наступного року), а в березні провести Установчий з'їзд²¹.

30 жовтня 1965 р. Львівський облвиконком відреагував на урядову постанову, – затвердив оргкомітет обласного Товариства в кількості 35 осіб, серед яких – партійні і радянські функціонери, відомі діячі науки і культури (Б. Возницький, О. Черниш, П. Жолтовський). Очолив оргкомітет ректор Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва, Я. Запаско²².

Проте знадобився понад рік, аби 21-22 грудня 1966 р. відбувся у Києві Установчий з'їзд Товариства, а потім ще півроку для затвердження Урядом УРСР статуту з назвою “Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури” (УТОПІК). В ньому було визначено мету: “всебічно сприяти здійсненню партії і уряду по охороні та збереженню культурної спадщини, використанню пам'ятників минулого у патріотичному вихованні радянського народу, у підвищенні його освіти і культури”. Основним завданням УТОПІК “є залучення широких верств населення [...] до активної участі у здійсненні

заходів по вивченню, популяризації, охороні і збереженню на території УРСР пам'ятників історії та культури і визначних місць, що становлять наукову, історичну, культурну та художню цінність". Визначено права і обов'язки Товариства, його членів, структуру, методичну роботу, кошти²³.

Причини зволікання в правовому оформленні Товариства авторів цих рядків невідомі. Можливо, партноменклатура остерігалася "українського чинника" в Товаристві, що неминуче виводив на глибинні, національно-патріотичні пласти духовності. Адже середина 60-х років – це кампанія утисків і репресій, "перший покіс" незгодних, тобто арешти молодих інтелектуалів (шістдесятників), що відчували смак "куцої свободи" в часи відлиги й запротестували проти намірів реанімувати сталінщину. Певною мірою "нова відлига" ототожнювалася національно свідомою громадськістю України із заснуванням Товариства, яке неофіційно величали "Товариством патріотів".

Його діяльність вписувалася в постанову Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. "Про стан і заходи по дальшому поліпшенню охорони та збереженню пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР". Чогось особливого в постанові немає, у ній вміщена невелика назагал відома громадськості інформація про здобутки та недоліки в цій справі, визначені завдання переважно на 1967–1970 рр. виконавським структурам, місцевим органам влади привести в належний стан пам'ятки, поліпшити їх використання, насамперед "пам'ятники революційної, бойової, трудової слави", а також ті, що знаходяться на головних туристичних маршрутах. Окремі облвиконкоми, в тому числі Львівський, могли внести пропозиції щодо організації архітектурно-історичних заповідників, музеїв народної архітектури та побуту²⁴.

Постанова як нормативний урядовий документ, безперечно, надала пам'яткоохоронній справі певного державного, комплексного руху, особливо шанувальникам культурних цінностей, бо їхні мрії ніби втілювалися у реальність. Розгорнув діяльність у межах своєї компетенції створений 1968 р. у Львівському історичному музеї відділ виявлення, охорони й пропаганди пам'яток історії, археології та культури, він започаткував цикл радіопередач "Рідне місто моє"²⁵.

Проте, як засвідчили факти, подібні пропагандистсько-фіксаторські заходи не вирішували глобальних пам'яткоохоронних проблем, вони вкотре підтверджували, що наміри – одне, а виконання – інше. 22 серпня 1968 р. Президія Ради Міністрів УРСР розглянула хід виконання постанови від 20 лютого минулого року й відзначила певні зрушення на краще, однак констатувала й про упущення. Президія доручила всім облвиконкомам впродовж 1968–1969 рр. провести за рахунок державних та УТОПІК коштів облік пам'яток і на підставі даних скласти на 1970–1975 рр. перспективні плани їх охорони й здійснення робіт, скласти в 1968–1969 рр. уточнені списки пам'яток культури загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, передбачити Комітетові по пресі видання "Каталогу пам'ятників культури Української РСР" з картою їх розміщення, запропонувати відповідним структурам видати збірник законодавчих актів про охорону і збереження пам'ятників культури УРСР, енциклопедичного ілюстрованого багатомного довідника – збірника "Пам'ятники культури УРСР", здійснити реорганізацію республіканських виробничих майстерень, забезпечити їх устаткуванням і матеріалами, вимагати до 1 лютого 1969 р. від Львівського облвиконкому (Держбуду, УТОПІК) пропозиції про створення на базі комплексу пам'яток архітектури у Львові "історико-архітектурного музею"²⁶.

Львів фігурував і в "Доповідній записці" заступника Голови Ради Міністрів УРСР П. Тронька Голові Ради Міністрів УРСР В. Щербицькому, що висвітлювала стан виконання Урядової постанови від 20 лютого 1967 р. в західних областях УРСР. У Львові є понад 120 пам'ятників архітектури, наголошується у записці, проте немає жодної установи, яка б з наукових позицій пропагувала архітектурну спадщину міста. Тільки частково використовуються окремі пам'ятки. Визначні пам'ятки виділено під склади,

велика кількість давніх творів Державного музею українського мистецтва перебуває у непридатному приміщенні, переважно вони приховані від відвідувачів²⁷.

Цінність “Доповідної записки” – в тому, що в ній відображено реальну картину. Це практика партійно-радянського апарату, який знав, що справи на місцях погані, вимагав від підлеглих, скажімо, “оголеної правди” для себе, щоб відповідно реагувати. Такі “доповідні записки” не оприлюднювалися, вони призначалися “для службового користування”. Президія Ради Міністрів УРСР ухвалила “Доповідну записку” П. Тронька надіслати облвиконкомом, Держбуду і запропонувати їм розглянути стан охорони пам’яток, розслідувати факти їх руйнування, винних у цьому притягнути до відповідальності, про що доповісти²⁸.

Якщо простежити за хронікою ухвалених рішень, то маємо підстави стверджувати, що “Доповідна” П. Тронька у Львові спрацювала: 12 вересня 1968 р. міськом партії, обговоривши питання про хід ремонтно-реставраційних робіт у приміщенні Домініканського костелу для відкриття музею історії релігії і атеїзму, підкреслив, що ремонтно-реставраційна майстерня, при певних досягненнях, не виконує впродовж 4-ох років плану, зриває завдання, за що керівникові оголошено суворе партійне стягнення й зобов’язано здати приміщення до кінця 1968 р.²⁹

Зрозуміло, міський партапарат аж ніяк не переймався культурною спорудою як пам’яткою, вона потрібна була для розгортання атеїстичної пропаганди, викриття релігії як “опіуму для народу”, що для комуністичної ідеології в умовах Львова, західноукраїнського регіону – коліски забороненої греко-католицької церкви – було архіактуально. Тому й не входило в плани влади відкриття в костелі Бернардинів музею дерев’яної скульптури, чого добивався подвижник пам’яток охоронної справи Б. Возницький, бо йшлося про релігійні речі – розп’яття, ікони тощо, врятовані в містах і селах західноукраїнського краю в часи “совєтського пам’яткоборства”.

До слова, покараний керівник майстерні не впорався з роботою у визначений термін, бо виконання робіт залежало не тільки від нього. Відкрили музей (з якимись традиційними для радянської системи недоробками) тільки у квітні 1970 р., що було розцінено як “подарунок” до ленінського ювілею³⁰.

Дивини не було б, якби партфункціонери розпорядилися б зняти хрест з цього костелу, оскільки для споруди визначено цілком інші протилежні функції. Адже дещо раніше зрізали рамена трьох хрестів із костелу Магдалини, де влаштували органну залу, центральний хрест із костелу Єлизавети, на решта не наважилися, бо зчинилися протестні акції, особливо з боку польської спільноти.

Настав час, коли “позитивна” тема львівських пам’яток набувала розголосу на шпальтах преси. Нещодавно вдаль пристосування Порохової вежі високо поцінували³¹, та урядова кон’юктурна прихильність до пам’яток надихали фахівців на бодай морально виправдане використання інших давніх споруд, а журналістів – на занурення в тему. “Народженням древнього шедевра” названо доступ у знамениту каплицю – музей Боїмів після її реставрації, схвально сприйнято “добре пристосовані” приміщення міської гауптвахти XVIII ст. для павільйону квітів, фрагмент бастиону XVII ст. для бару “Під вежею”; повідомлялося, що “незабаром відкриють перший музей в СРСР дерев’яної архітектури”, про рішення облвиконкому щодо створення в приміщенні Онуфріївського монастиря експозиції “Книгодрукування у Львові” після проведеного в 1970-1971 рр. ремонту³².

Щодо площі Ринок, що треба впорядкувати, визначилися облвиконком і обком партії у постанові 25 грудня 1965 р.³³ Напевно, постанова прислужилася до публічного обговорення на тему центра Львова, долю його давньої забудови. Озвучений радикальним архітектором намір “розширити вулиці” для “зручності” транспорту, збудували тут щось “своє”, “сучасне” викликав у певного кола фахівців, громадськості вкрай негативну реакцію. “Нашадки нам би цього не вибачили. Стародавній Львів – це місто-музей. А музейні рідкості можуть знищувати тільки варвари і фашисти”³⁴ – відреагував один із

обурених нормальних „совєтських” громадян. Очевидно, він не міг вписати в цю компанію більшовиків, “здобутки” яких на цій ниві більш вагомі.

Між іншим, на тому Заході, якому більшовицька пропаганда приписувала аморальність і деградацію, була ухвалена Афінська хартія 1931 р., де було розвинуто пам’яткоохоронні поняття, здійснено пошук компромісу в суперечності між вимогами реконструкції, обумовленої намаганням поліпшити комфорт населення міст, і проблемою збереження культурної спадщини – історично сформованого середовища і пам’яток; у Венеціанській хартії 1964 р. конгресу архітекторів і технічних фахівців у галузі монументальних пам’яток, який заснував у системі ЮНЕСКО Міжнародну раду з питань монументальних пам’яток і визначних місць (ІКОМОС), констатовано, що пам’ятки треба розглядати не окремо, ізольовано, а разом із оточенням, яке історично сформувалося, пам’ятка – це також фрагмент міського або сільського ландшафту, що засвідчує певну цивілізацію, фазу значного еволюційного прогресу або історичну подію.³⁵

Попри те, що радянські фахівці були учасниками Венеціанського конгресу, його матеріали (хартія) не стали публічним надбанням країни, в усякому разі в офіційних документах Львівщини цього не виявлено. Хоча треба віддати належне на той час владним органам – їх не спокушали радикальні пропозиції реконструкції (перебудови) старої частини Львова.

Не остання роль у формуванні відповідної антирадикальної думки належала керівникам, що відали питаннями забудови міста, його розвитку, оформлення тощо. Серед них – син художника О. Новаківського головний художник Львова Я. Новаківський. Він виклав своє бачення майбутнього центральної частини міста (середмістя, близько 40 га), де треба перекрити рух вантажного транспорту, оголосити зону строгої регламентації будь-якого будівництва; Ринок, на якому розташовано 44 визначні архітектурні пам’ятки, перетворити на пішохідний майдан, винести за його межі бази, склади, трансформувати торговельну мережу, реконструювати перші поверхи, в приміщеннях яких розмістити музейні експозиції, реставрувати фасади, стилізувати елементи реклами, оформити інтер’єри, вітражі, встановити диференційоване освітлення з відновленням частини газових ліхтарів тощо³⁶. Ці пропозиції в принципі поділяли інші фахівці, посадовці, доповнюючи їх цікавими ідеями, порадами навіть екзотичного характеру³⁷. У підготовленому проекті щодо центральної заповідної частини Львова ключовими були виведення з неї вантажного транспорту та перетворення її на пішохідну зону, відселення з будинків Ринку певної кількості мешканців, використання вивільнених приміщень для мистецько-туристичних потреб і т. ін.³⁸

Як завжди, архіактуальною була проблема фахової реставрації будинків в центральній зоні, особливо на Ринку, що переважно здійснювалася за державні кошти. Якщо зазирнути у звіти облуправління у справах будівництва і архітектури, ремонтно-реставраційної майстерні про цю так звану реставраційну роботу, то важко второпати, коли вона почалась, а коли закінчилась на тому чи іншому будинку, бо через невеликий відтинок часу вона знов фігурує. Фігурує лише, коли йдеться про заплановані і використані гроші. Спостережливі львів’яни пам’ятають, як “реставратори” заляпували тиньком тріщини та замальовували фасади в якийсь невизначений колір, що невдовзі облівав та спливав в умовах львівської волого-дошової погоди. Внаслідок такої “реставрації” споруді не тільки не повертався первісний вигляд, навпаки – він втрачався, у кращому разі заганявся в глибину – під тиньк, набризк. “Ахіллєсовою п’ятою” були й залишалися дахи, водостічні труби з чорної бляхи, які швидко ржавіли, дірявіли, щедро поливаючи та руйнуючи вишукані карнизи, пластичні оздоби, стіни будівель.

Наскільки цим хронічним бідам зараджували реорганізаційні методи, важко сказати, але на підставі постанови Ради Міністрів УРСР від 3 серпня 1969 р. Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні були переіменовані в Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління, що займалося та-

кож і спорудженням монументів, пам'ятників. У склад управління увійшли обласні реставраційні виробничі майстерні, в тому числі й Львівська³⁹.

Ще одна, напевно, втішна новина: державне асигнування для реставрації старовинних споруд Львову складало на 1969 р. стільки грошей, скільки раніше їх надавали всій області. “Будівельники одягнули в риштування і вежу Корнякта, – читаємо в оптимістично-проблемній публікації, – всьому надається первісного вигляду, особливо старанно працюють реставратори над будинком № 36 (пл. Ринок), де зчищають цемент, накладений недавно, по міліметру довбали, поки очистили і виявили арку XV ст. та згарище. “Але реставратори не мають досконалого інструменту, риштування примітивне, як за князя Данила. А треба мати металеве, розбірне... Середньовічні споруди реставрують середньовічними засобами”⁴⁰. Додамо, що останні ще довго домінуватимуть у ремонтно-реставраційній справі Львова.

Як давно очікувану подію сприйнято відкриття у червні 1972 р. Музею народної архітектури та побуту у Львові. На 60-ти га живописних пагорбів Шевченківського гаю репрезентовано 55 об'єктів західноукраїнських етнорегіонів⁴¹.

Поява музею – давня мрія українців не одного покоління. Зазначалося, що польська влада не дозволила українцям створити цей музей, зволікала з ним і радянська, хоча після війни цей намір ініціювали Ірина Вільде, О. Кульчицька, М. Возняк, І. Крип'якевич, Ф. Колесса, І. Свенціцький, а головний компартійний орган “Правда” обнадійливо писав, яким це буде “грандіозним і надзвичайно цікавим” етнографічний парк західних областей України⁴². Минуло двадцять років, коли архітектор Ю. Шумей виклав проект музею, поки його почали реалізувати в 1966 р., до чого долучилася Львівська організація УТОПК⁴³. Тепер у музеї, за даними дирекції, що переживає не кращі фінансові часи, експонуються 124 об'єкти народної архітектури та побуту Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини, Буковини, Поділля, Полісся і Львівщини.

У березні 1972 р. розпочато менш публічну, але потрібну справу: введення за постановою Міністерства культури СРСР єдиної уніфікованої форми обліку пам'яток – облікову картку і паспорт. Вони повинні містити науково-історичну довідку про пам'ятку, доповнену світлиною і планом розташування, що характеризуватимуть його суспільну, наукову і мистецьку цінності, складатися у трьох примірниках: два (українською мовою) для збереження в Міністерстві культури УРСР і місцевому органі охорони пам'яток, один (російською мовою) – Міністерстві культури СРСР, сприяти роботі щодо підготовки багатотомного “Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР”, Ніційованого Міністерством культури СРСР 1967 р. “Звід” повинен бути найповнішим науковим і довідковим виданням про всі пам'ятки країни, офіційним державним документом⁴⁴.

Із цими московськими вказівками й намірами реалізовувалася ухвала Президії Ради Міністрів УРСР від 22 серпня 1968 р., зокрема рішенням облвиконкому від 5 травня 1972 р. “Про взяття під державну охорону пам'ятників археології, історії та мистецтва, розташованих на території Львівської області” за відомими трьома значеннями: всесоюзним, республіканським і місцевим у загальній кількості 916, в тому числі по Львову – 135. Процес укладання списків, їх експертиза цікаві, ще більше – пам'яток, рекомендованих Урядові для остаточного їх затвердження. Чи можна серйозно сприймати 23 бетонно-гіпсові погруддя пам'ятників Леніну переважно на цегляному постаменті та невідомого авторства у Львові як мистецьку цінність?⁴⁵.

Цих недоречностей, що суперечить здоровому глузду, чимало. Власне тоді, у жовтні-листопаді 1972 р., відбулася знакова подія – ухвалення ЮНЕСКО “Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини”, що просякнута не тільки тривою за середовище людського життя, а й пошуком тактичних й стратегічних шляхів захисту пам'яток, критеріїв їх цінностей. У ній визначено суть національного й міжнародного захисту спадщини, потребу у створенні Міжурядового комітету та Фонду все-

вітньої спадщини, укладанні її списків, що стимулюватимуть дбайливе ставлення до пам'яток, популяризуватимуть їх між народами⁴⁶.

Показово, що СРСР – член ЮНЕСКО – не ратифікував Конвенцію. Радянський режим, набуваючи ознак застою, посилював протистояння із західним світом, тенденційно, з так званих “класових позицій”, ставився до загальнолюдських цінностей як до буржуазної концепції, витворив черговий міф, що за час існування СРСР сформувалася “загальнонаціональна гордість радянської людини”, живильним джерелом чого були соціалістичні, інтернаціоналістські традиції, в тому числі надбання революційної, бойової і трудової слави.

Обнадійлива пам'яткоохоронна ситуація 60-х років змінилася на початку 70-х років на ту, коли подальша реалізація в інтересах українства виглядала сумнівною. Сигналом цього була маловідома для громадськості постанова ЦК КПРС від 7 жовтня 1971 р. “Про політичну роботу серед населення Львівської області”, де різко засуджували “ідеалізацію патріархальщини”, недостатнє атеїстичне виховання і т.ін.⁴⁷ Постанова стала певною мірою предтечою у звинуваченнях першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста в безпідставних “замилуваннях” минулим, увічненні козаччини і т.ін.⁴⁸ та усуненні його в 1972 р. з посади. За ним взялися за посадовців нижчого рангу. Водночас каральні органи провели “генеральний погром” (“другий покіс”) серед української інтелігенції – не байдухо до долі національного буття, звинувативши її в дисидентстві, змові проти панівної влади.

Словом, 1972 р. був насичений резонансними подіями, що все виразніше торували антиукраїнський курс, в тому числі в ставленні до культурної спадщини.

Цей курс передусім пов'язувався з ім'ям запопадливого промосковського функціонера В. Щербицького, якого кремлівські вожді посадили в найвище партійне крісло УРСР. Одна з перших постанов ЦК КП України стосувалася роботи УТОПІК (жовтень 1972 р.). Змальовуючи видимість “турботи” з приводу незадовільного стану низки пам'яток, зокрема на Львівщині, постанова критикує УТОПІК, бо пропаганда ним спадщини “не завжди пов'язується з глибоким марксистсько-ленінським аналізом історичних процесів і явищ суспільного життя”, в ній очевидне “надмірне (!) захоплення старовиною, її ідеалізацією, некритичне ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях”, тоді “як пам'ятники історико-революційної, бойової і трудової слави радянського народу слабо пропагуються”⁴⁹.

Заклик В. Щербицького на республіканському компартійному пленумі (травень 1974 р.) розглядати охорону культурної спадщини “уважно, з високою відповідальністю” свідчив про ставлення режиму до надбання “з класових позицій”, увічнення насамперед видатних революційних та інших історичних подій, діячів партії і держави, героїв праці⁵⁰.

Якщо взяти до уваги, що у Львові почалися відверте пюндрування 38 поля поховань Українських січових стрільців та 37 поля польських “Оборонців Львова і Східних Кресів” на Янівському цвинтарі, ліквідація старих цвинтарів на Збоїщах із братською військовою могилою поляків задля розширення території під забудову Північного житлового масиву (щоправда, цвинтарну залишили), Скнилівки, де збудували... поліклініку, знесення неподалік (вул. В. Великого) прегарної церковці з добре випаленої церкви, бо перешкоджала прокладанню водогону, залишків Стрийського цвинтаря (парк Б. Хмельницького), аби розчистити місце під монумент слави Радянської Армії⁵¹, то стає очевидним не тільки антиукраїнський, а й антипольський курс злочинного комуністичного режиму в цій найделікатнішій й найморальнішій ділянці культурної спадщини.

25 серпня 1971 р. амбітній польській стороні завдано відчутного удару: танками й бульдозерами зруйнували пантеон “Орлят”. Через могили було прокладено дорогу, що відрізала найпізнішу частину цвинтаря із похованнями ветеранів і цивільних осіб.

Навколо цвинтаря побудували мур, яким ізолювали доступ із Погулянки до залишків пантеону⁵².

Плюндруючи ворожі військові поховання, режим постійно закликав підлеглі структури, громадськість дбати про “свої”. На тлі “елітного” “Холма Слави” і тим більше Личаківського цвинтаря солдатське кладовище з вул. Мечникова, встелене регулярними бетонними надгробками, виглядало не вельми добре. У керівних колах неодноразово обговорювався його благоустрій. У грудні 1971 р. пленум Львівського міськкому партії зобов’язав міськрату “в найближчий час провести” цю роботу⁵³.

Впоралися до 30-річчя визволення Львова (1974 р.).

Згідно з проектом військового меморіалу (архітектори А. Шуляр і В. Каменщик, скульптор С. Бойко) останки воїнів було ексгумовано й перепоховано посередині алеї, викладеної червоними й чорними плитами, що символізують гвардійську стрічку, від вул. Мечникова до 82 поля. Поруч на розі кладовища встановили орден Великої Вітчизняної війни. Індивідуальні могили з прізвищами воїнів, але без дати їхньої смерті, замінені на плити безликої алеї; вона приховує суть покійників: чимало з них енкаведисти, які загинули в боях з УПА і жодного відношення до Великої Вітчизняної війни не мають. Нині цей військовий меморіал або так зване “Марсове поле” (Марс – римський бог війни) виглядає з потрісканими плитами, бідним полем-пустирем, встеленим самосівами трав та бур’янів, жалюгідно і навряд чи може хвилювати. Не бентежив меморіал і в 70-і роки, коли його обставили монументальними ідеологічними гаслами на кшталт “Никто не забыт, ничто не забыто” на стінах навколишніх споруд, парканів, огорожі Личаківського цвинтаря⁵⁴.

Реанімація ленінської ідеї монументальної пропаганди, що передбачала популяризацію та увічнення комуністичних ідеалів засобами “мистецтва велелюдних площ”, набирала обертів. Впродовж 1966-1980 рр. в Україні було споруджено або перебувало в стані проектування близько 240 меморіалів, монументів і пам’ятників, передбачених постановами ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР (1967 р., 1968 р., 1971 р., 1975 р.), іншими органами, а також встановлено тисячі меморіальних таблиць, знаків тощо за ухвалами місцевих органів влади⁵⁵.

На реалізацію цієї переважно бездарної монументальної гігантманії величезні гроші було спрямовано від УТОПК – внесків його членів. Показовою з огляду на це є звітна доповідь голови правління П. Тронька III з’їздові УТОПК (1976 р.). Вона просякнута питаннями спорудження пам’ятників ідеологічної спрямованості, а виклад її обнародувано під промовистою назвою: “Здійснення ленінських настанов монументальної пропаганди”⁵⁶. Заснований УТОПК в 1969 р. скромний (6 др. арк.) інформаційно-методичний бюлетень “Пам’ятники України” став фактично партійним рупором.

У ці 70-80-ті роки у Львові було відкрито 10 пам’ятників, з яких 9 покликані звеличувати комуністичні, великодержавницькі (“інтернаціоналістські”) ідеали: В. Пересаді, Я. Галану, Ю. Мельничуку, С. Тудору, І. Федорові, О. Гаврилюку, Ю. Великановичу, “Борцям за встановлення радянської влади на Львівщині”, “Возз’єднання” (Західної України з УРСР), ряд меморіальних таблиць, знаків. Винятком є погруддя письменникові В. Стефанику, бо прокомуністичних гасел не сповідував, але й Львів йому не імпонував для замешкання та праці. Появою погруддя, як і назвою його імені Наукової бібліотеки, перед котрою він встановлений, треба завдячувати синові письменника тодішньому голові Львівської обласної ради депутатів трудящих С. Стефанику, що пролобіював цю справу.

Трохи докладніше скажемо про одинадцятий – найбільший монумент слави Радянської Армії, що розташовується при вході в парк ім. Б. Хмельницького з вул. Стрийської. Його збудували 1970 р. з ініціативи й зусиллями Прикарпатського військового округу (скульптори Д. Крвавич, Е. Мисько і Я. Мотика, худ. О. Пирожков, архітектори М. Вендзилович і А. Огранович). За винятком останнього, всі отримали Державну премію ім. Т. Шевченка 1972 р.

Як не дивно, але в ЦК КП України виступали проти будівництва пам'ятника загальносоюзного значення, не присвяченого конкретній події, у Львові, де не було жодних вагомих воєнних зіткнень. Проте за наполяганням обкому партії, який доводив, що пам'ятник збудують громадськими зусиллями, задля чого значні кошти вже зібрані з військовослужбовців й він матиме “велике виховне значення”, ЦК КП України дозволив. Композиція монумента складається з двох центральних фігур, які символізують єдність народу й армії: мати-вітчизна вручає воїнові меч і благословляє його на ратні подвиги. Зліва височіє 30-метровий обеліск з п'ятьома горельєфними зображеннями воїнів-представників основних родів військ. Завершує композицію горизонтальна стела з різної конфігурації чорних блоків, на яких шість рельєфних пластів, що відображають основні етапи становлення збройних сил СРСР: як зароджувалися під Нарвою та Псковом, громили білогвардійців, армію Української Народної Республіки та її союзників, “визволяли” Західну Україну, здолали фашистську Німеччину.

Не вдаючись у філософські мудрування, скажемо: подібна монументальна річ важить у трьох вимірах: а) матеріальному (бронза, мідь, граніт, арматура, цемент тощо); б) естетичному це не впало в око новаціями – маємо типовий соцреалізм); в) ідеологічному, котрі домінують, – агресивні, окупаційні, лицемірні мотиви. Ну не сприймає західний українець сцени так званого “золотого вересня” 1939 р., коли він, “втішений”, по-братськи обіймається з червоним “визволителем”, бо, насправді, останній, прийшовши в край, погромив національні здобутки “визволеного брата”, що так важко дісталися йому за австрійсько-польського панування, ще більший погром, терор, депортації вчинили “другі совети”⁵⁷.

Ідеологічний вимір домінував і стосовно пам'ятника Я. Галану – постаті відомої, яка останнім часом не зовсім влаштувала більшовицьких службистів через відверті висловлювання на їхню адресу, що частішали, воювала з українськими націоналістами, “плювала” на папу. Хто був замовником його вбивства, – це питання залишається відкритим. Проте пам'ятник, на відміну від інших, віднесемо до вдалих реалістичних робіт (скульптори О. Пилев, В. Усов, архітектор В. Блюсюк, 1972 р.)

Зрештою, у Львові, де зосереджувалися значні конкуруючі творчі сили, діяло під партійним наглядом правління обласної організації Спілки художників України, тож публічно з'явитися якомусь твору поза його увагою практично було неможливо. Але знову без винятку не обійшлося. Рядовий скульптор П. Кулик “зухвало” встановив у 1982 р. на власні гроші пам'ятник борцеві з турецькими поневолювачами Іванові Підкові на одноіменній престижній центральній площі й подарував місту. Пам'ятник можна сприйняти як реалістичний модернізм, його не схвалило б правління, тому викликало з боку “побратимів по цеху” шквал критики з вимогою “знести його”. Проте в міськкомі партії прийняли “подарунок”, заявивши: якщо не подобається, нехай зроблять за свій кошт кращий, тоді замінимо. Цікаво, що пам'ятник Підкові не значиться у державному реєстрі.

У культурну спадщину вводився масив переважно робіт низькопробної мистецької якості, в тому числі тиражованих, із створенням видимості кількісного зростання духовних цінностей. Водночас у ставленні до культурних національних надбань посилювалися нігілізм, зневажання (“патріархальщина”, “архаїзм” і т. ін.), що викликало занепокоєння як у зарубіжних, так і вітчизняних колах.

Щоб приховати свавілля у ставленні до низки пам'яток культури, правлячий режим вдавався до маніпуляцій, заборонив цю провокаційну тему у засобах масової інформації, заохочував тих, які говорили про “позитивний” досвід. Своє слово сказав найвищий партійний форум – XXV з'їзд КПРС (лютий-березень 1976 р.), що зажадав “поліпшити охорону культурної спадщини”⁵⁸. З огляду на це означало прийняття 21 жовтня 1976 р. Верховною Радою СРСР Закону СРСР “Про охорону і використання пам'яток історії та

культури”⁵⁹ та відповідного Закону УРСР 13 липня 1978 р. Верховною Радою УРСР⁶⁰ – фактично всесоюзного дубляжу.

Закони не позбавлені радянського патріотичного пафосу, емоцій та, як показав час, декларативних гасел, котрі насправді в юриспруденції мало важили; вони прислужилися певному колу фахівців тому, що давали правові визначення, термінологію, розширили поняття „архітектурна спадщина” до “пам’ятки містобудування і архітектури”, з’явилися інші дефініції, що відображали науково-правові тлумачення.

Аналогічно заснуванню УТОПСК, прийняття законів про охорону і використання пам’яток історії та культури, ухвалення Радою Міністрів УРСР 12 червня 1975 р. постанови “Про створення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Львові”⁶¹, про що мовилося аж вісім (!) років, викликали серед значної частини громадськості, особливо тих, хто переймався цими проблемами, ейфорійні почуття. Не обминув “популярної теми” й В. Щербицький. Перебуваючи на обласній партконференції (грудень 1975 р.), він радив “якнайкраще охороняти й використовувати комплекс пам’яток історії і культури міста”⁶².

Вважаємо, що проголошення заповідника у Львові – це своєрідний “подарунок” високого партійного функціонера, що навідався до оновленого місцевого партапарату своєї “вотчини” “не з порожніми руками”, аби сподобатися, мати якнайбільше симпатиків серед львів’ян. Робити благодійницькі жести, обіцяти – давня традиція можновладців, політичних претендентів і кар’єристів, що яскраво виявляється і в останніх десятиліттях.

Пораду “першого” керівництва Львівщини сприйняло як “безумовний дороговказ до дії”. З їхніх інтерв’ю, газетних матеріалів, довідок дізнаємося, що зона заповідника охопила давньоруську й середньовічну частини міста обсягом 120 га, на якій майже 200 пам’яток історії і культури, вони відображають “єдність українського, російського і білоруського народів”, боротьбу трудящих проти соціального і національного гніту, за встановлення радянської влади, за свободу соціалістичної вітчизни і т. ін.⁶³.

Для підсилення цієї “руської єдності” на площі між Успенською церквою і Королівським арсеналом було встановлено 1977 р. пам’ятник Іванові Федоровичу (Федорову), якого наполегливо величали “першодрукарем” України; в Онуфріївському монастирі відкрили музей книгодрукування його імені. У реконструкції площі під пам’ятник задіяли археологів, які справді виявили тут руські пам’ятки, що набагато старші за так званий “Казіміровий Львів”, але не стосуються російсько-білоруських чинників. Вдалим було відновлення елементів середньовічних фортифікацій з бастеєю, оборонної стіни Бернардинського монастиря, до брами якого прокладено підземний перехід, а над нею зведено шатрову вежу; похвалимо партапаратників, що, пристосовуючи костел Стрітіння (Кармеліток босих XVII ст.) під обласний Будинок якості, метрології і стандартизації (1979 р.), зберегли розписи Яна Генріха Розена, хоча виникали інші наміри.

Впродовж кількох років від часу проголошення заповідника він став помітним завдяки популяризації у фаховому ілюстративному виданні, ремонтно-реставраційним роботам пам’яток і впорядкуванню території, особливо в районі вулиць Підвальної і Вальної, на що асигнували в 1976 р. 1260 тис. крб., наступного року 1470 тис. крб., а також ухвалі облвиконкому про перетворення площі Ринок у центр зразкової культури і впорядкованості⁶⁴. Таке ж майбутнє було обіцяно всій території заповідника, де стикалися інтереси одразу кількох відомств: реставраторів, ремонтників, проектувальників, тих, хто використовував територію. У будинках-пам’ятках, не враховуючи мешканців, функціонувало 145 найрізноманітніших організацій: музеї, магазини, майстерні тощо⁶⁵.

За цей складний комплекс-конгломерат проблем заповідника відповідав державний орган – Дирекція, яку очолив архітектор В. Пліхівський. У її штат увійшли майже 30 фахівців різних професій (архітектури, історії, мистецтвознавства тощо). За відносно короткий час Дирекція зуміла зробити чимало корисного, щоб задекларувати перспективи Львівського заповідника, але й припустила деяких помилок, які викликали публічну

критику: зокрема намагання обійтися без послуг реставраційних майстерень, оскільки там “високі розцінки”, натомість до робіт залучали неспеціалізовану організацію, якій платили за підвищеними розцінками, вияв байдужості до впорядкування площі Підкови – місця, де ще в другій половині XIV ст. розташовувався міський шпиталь, про що засвідчили відкопані його рештки, безпринципність під час реконструкції площі під пам’ятник Івану Федорову: наштотхнувшись на старовинну кам’яну кладку, земляні роботи припинили, але дослідження знахідок здійснювалося з таким поспіхом (бо дата відкриття наближалася!) і порушеннями техніки безпеки та руйнуванням окремих елементів пам’ятки, що керівник групи досліджень змушений був звернутися за допомогою в республіканські органи⁶⁶.

Ще одна недоречність відображалася на роботі Дирекції заповідника: вона підпорядковувалася облуправлінню у справах будівництва і архітектури, тоді як облуправління культури залишалося осторонь, наче клопоти із заповідником – це тільки ремонт і реставрація пам’яток. Зрозуміло, директор заповідника аж ніяк не волів мати ще одну керівну структуру над собою, але міжвідомче підпорядкування пам’яток в Україні, яке не критикували хіба що ліниві, зобов’язувало підрозділ культури теж втручатися у справи Дирекції. Заповідник – це не тільки архітектурні споруди, а й художні витвори, історичні об’єкти, місця, меморіали, де величезний обсяг припадав на науково-дослідницькі, мистецтвознавчі роботи. Власне, ігнорування останніх з боку Дирекції викликало критику, нездоровий морально-психологічний клімат у колективі і т. ін., на що звернув увагу відділ культури обкому партії 23 серпня 1978 р., зажадавши „рішуче поліпшити роботу по добору, розстановці і використанню кадрів”, позбутися однобічності в діяльності, коли надається перевага господарським заходам та ігнорується пошуково-наукова робота, її популяризація⁶⁷.

Очевидно, критика й вимога були вчасні. Вищі керівні органи звернулися до областей подати пропозиції щодо внесення доповнень у список пам’яток містобудування і архітектури, який не оновлювався від 1963 р. Внаслідок ухвалені постанови Ради Міністрів УРСР 6 вересня 1979 р. їхня кількість зросла в Україні до 1 790 одиниць. Серед облікованих 93-х об’єктів у Львові переважно житлових будинків на території заповідника є Ратуша, старий будинок університету ім. І. Франка, споруди театрів ім. М. Заньковецької та Опери і балету, Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, палацу Потоцьких, вісім культових споруд, а також об’єкти Бернардинського комплексу (дзвіниця, ротонда над криницею, пам’ятна колона)⁶⁸.

Збільшення кількості пам’яток вимагало більших асигнувань на їх утримання, потужнішої і кваліфікованішої реставраційної бази. Перейменована (1969 р.) Львівська міжобласна науково-реставраційна виробнича майстерня (МОМ) в Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління в 1980 р. була реформована в Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут „Укрпроектреставрація”. У його склад увійшла Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня, що нараховувала 78 працівників і охоплювала своєю діяльністю 8 областей заходу України. Її, як і МОМ-2, очолив архітектор І. Могитич, з ім’ям якого пов’язана львівська реставраційна справа майже усієї другої половини 50-х років. Він добився перетворення в 1991 р. майстерні у Львівський регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут “Укразхідпроектреставрація”⁶⁹.

Напевно, читача якнайменше цікавить структурно-термінологічна трансформація ремонтно-реставраційних мереж, на відміну від якості пам’ятки, з якої зняли риштування. А вона, як і раніше, була різною. До вдалих, естетико-прагматичних, віднесемо відбудову й пристосування палацу Сапіг з брамою (Коперника, 42) для приміщення обласної організації УТОПІК, міського арсеналу, де розмістився відділ стародавньої зброї Історичного музею та реконструйованими фрагментами оборонного муру й Шевської вежі (1981 р.) Колись арсенал, як жодна інша споруда міста, було оздоблено

різними польськими патріотичними гаслами, символами, гербами Львова, короля Яна III Собеського і гетьмана С. Яблоновського, бюстами достойників. Ці залишки, що дійшли до реконструкції арсеналу, “зачистили”. В арсеналі чекали смертного вироку учасники Коліївщини (1768 р.) – гайдамаки. Тому дехто його називав “гайдамацькою тюрмою”. Потім вироком польського суду їх стратили у сквері по вул. Клепарівській, де карали непокірних. Це місце було оголошено пам’яткою історії⁷⁰. Виготовлену художньо-меморіальну таблицю на відзначення 300-річчя цієї драми парткерівництво не дозволило встановити на стіні арсеналу через “формалістичне” трактування теми; лише через років двадцять її “тихо” причепили.

Ця фортифікаційна споруда не належить до естетично бездоганих архітектурних витворів. Тут етичний кодекс реставратора майже непомітний, на відміну від витонченої класики (історизму) – будівлі Львівського театру опери і балету. Настала черга її капітального оновлення, що тривало впродовж 1978–1983 рр. – більше, ніж здійснювалася будова (1897–1900 рр.). Партійні органи, що проводили в ній парадні зібрання, подбали про фінансове забезпечення робіт, патрунували їх⁷¹. Якщо до внутрішньої і зовнішньої онови театру нарікань майже не було, то дефект в акустиці фахівці відчули, вважаючи, що оркестрову яму не відреставрували за первісною технологією.

Попри труднощі, складнощі та упущення, у Львові побільшало пам’яток архітектури, пристосованих для цивілізованих потреб. У костелі Івана Хрестителя відкрили музей археології Львова, Кларисок – відділ Картинної галереї (тепер музей Львівської сакральної барокової скульптури XVIII ст. ім. Іоана Пінзеля), в імпозантному палаці Потоцьких – Будинок урочистих подій, для костелу св. Анни визначено функції магазину меблів тощо. Безперечно, це не з найгірших варіантів пристосування споруд, ніж, скажімо, для квашення капусти, хоча ідеалом вважається використання їх за призначенням.

Як позитивний факт відзначимо на цьому завершальному етапі брежнєвського застою наповнення культурної спадщини пам’ятками – ново-встановленими, щойно виявленими. На підставі рішень Львівської обласної ради депутатів трудящих (2 листопада 1982 р., 5 червня 1984 р.) було взято на облік, практично все це, в тому числі з мистецтва, що було створено на підставі партійно-державних ухвал за останні десять років, та об’єкти історії⁷². Переважно це могили діячів культури, науки радянського часу (С. Людкевич, Л. Левицький, І. Вільде та інші), будинки, в яких вони жили. Дещо несподівано сприймається у списку (1984 р.) гробівець А. Вахнянина (1841-1908 рр.) – композитора, видатного діяча просвітянського руху, який більшовицький режим забороняв, а також могили архітектора, першого ректора „Львівської політехніки” Ю. Захаревича (1833-1898 рр.), австрійського скульптора А. Шімера (1790–1836 рр.), до яких особливих ідеологічних претензій з боку режиму не могло бути, а отже, й їхні могили повинні би давно увійти до списку пам’яток.

Закон про охорону пам’яток передбачав і пам’ятки науки й техніки як історичний вид спадщини. Чогось помітного у цій справі не досягли. Запам’яталася кулуарна дискусія стосовно першого трамвайного парку, що на розі нинішніх вулиць Вітовського і Сахарова. Хтось конче хотів його знести, щось тут вибудувати, але захисники апелювали до нового законодавства, що трампарк має всі підстави бути збереженим. Пристрасті вляглися, трампарк уцілів з дірявим скляним дахом, але у відповідний список досі не потрапив.

Припускаємо, що з об’єктами науки і техніки не обійшлося без політики. “Найпередовіші” науково-технічні досягнення соціалізму оголошувати пам’ятками не пасувало через його молодість, а схвалення австрійських раритетів, які ще були у Львові, означало вихвалання капіталістичної, окупаційної системи.

Черга дійшла й до ландшафтно-паркових теренів, котрі фігурували в групі пам’яток “містобудування і архітектури”. 9 жовтня 1984 р. обласна рада оголосила парки – пам’ятками садово-паркового мистецтва “Снопківський”, “Залізну воду”, “ім. Івана

Франка”, “Личаківський” з меморіальним комплексом “Холм Слави”, “На валах” і “Високий Замок”, геологічними пам’ятками природи “Кортумову гору” й “Медову печеру”, ботанічними пам’ятками “Погулянку” та групу вікових дубів – решток природних дубових лісів (вул. Бойківська, 4)⁷³.

Кількісне зростання пам’яток у час застою не ототожнювалося з якісним, національним надбанням. Особливо це помітно, якщо вийдемо за межі Львова, на українські обшири, де продукція монументальної пропаганди – тиражовані “Іллічі” та його соратники, міфічні герої бойової і трудової слави – нараховувала на кінець 80-х років майже 8 250 пам’ятників, з яких понад 5 тис. присвячувалися Леніну. Це на 1 100 об’єктів більше, ніж пам’яток містобудування і архітектури⁷⁴. “Бездушна” статистика, особливо для “закордоння”, не розкривала суті стану справ у культурній спадщині, що поповнювалася підробками, фальсифікатом, імітувала збагачення духовного простору українства.

Водночас поява в списках пам’яток окремих об’єктів, що десятиліттями замовчувалися, була знаковим, своєрідним провісником великих суспільних потрясінь, які наростили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей / Богуславський М. М. – М., 1979. – 192 с.; іл. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры / Игнаткин И. А. – К., 1990. – 223 с.; Акуленко В. І. Охорона пам’яток культури в Україні (1917–1990) / Акуленко В. І. – К., 1991. – 274 с.
2. Паславський І.В. Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й не вірогідні дати заснування столиці Галичини / Заславський І. В. – Львів, 2010. – 36 с.
3. Ісаєвич Я. Найдавніший опис Львова / Ісаєвич Я. // Жовтень. – 1980. – № 10.
4. Архів Міністерства культури УРСР (АМКУ). – Ф. 4. – Оп. 10. – Спр. 255. – Арк. 129.
5. Там само. – Арк. 129–137.
6. Там само. – Арк. 88–89.
7. Там само. – Арк. 89–93. Нам не відомо, чи звіт опубліковано.
8. Там само. – Арк. 82–83.
9. Законодавство про пам’ятники історії та культури. – К., 1970. – С. 90–121.
10. АМКУ. – Ф. 4. – Оп. 10 – Спр. 255. – Арк. 12–15.
11. Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф.Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 5437. – Арк. 179–181.
12. АМКУ. – Ф. 4. – Оп. 10 – Спр. 284. – Арк. 13.
13. ДАЛО. – Ф. П. – 3. – Оп. 3. – Спр. 1725. – Арк. 30–31, 83–87. З численної мало-форматної поліграфічної продукції назвемо ілюстративний краєзнавчо-туристичний нарис під рубрикою “Вивчай рідний край!” “Подорожі по Львівщині”. (Автори – Я. Тимчишин, М. Савка, П. Тимченко). – Львів, 1967. – 384 с.). У ньому вміщені географічно-економічна інформація про Львівщину, а також ідеологічно заангажовані дані щодо історико-меморіальних місць, 57 маршрутів.
14. ДАЛО. – Ф. Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 5619. – Арк. 79–83.
15. Там само. – Спр. 5625. – Арк. 90–109.
16. Відомості Верховної Ради УРСР. – 26 серпня 1966 р. № 32. – С. 371–372.
17. Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей / Богуславський М. М. – С. 10–11; Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры / Игнаткин И. А. – С. 160.
18. Брайчевский М. Сохранить памятники истории / Брайчевский М. // История СССР. – 1966. – № 2. – С. 205. Цю гострокритичну статтю вдалося видрукувати з окремими скороченнями в Москві, оскільки в Україні публікувати її відмовилися. Український варіант з доповненнями й коментарями з’явився через 27 років // Пам’ятки України. – 1993. – Ч. 1. – 6. – С. 140–159.
19. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 241. – Спр. 21. – Арк. 64.
20. Законодавство про пам’ятники історії та культури. – С. 46.
21. АМКУ. – Ф. 4. – Оп. 10 – Спр. 255. – Арк. 163.
22. ДАЛО. – Ф. Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 5440. – Арк. 26–28.

23. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – С. 47–66.
24. Там само. – С. 47–66.
25. ДАЛО. – Ф. Р. – 108. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 86.
26. Архів Центрального науково-методичного кабінету при Республіканському правлінні УТОПК. – Кн. 78. – Арк. 16–19.
27. Там само. – Арк. 21.
28. Там само. – Арк. 24–25.
29. ДАЛО. – Ф. П. – 4. – Оп. 26. – Спр. 9 – Арк. 17–18. Львівська міжобласна науково-реставраційна виробнича майстерня (МОН) була складовою Республіканської науково-виробничої майстерні.
30. Тороповський М. Сторінки шляху до світла / Тороповський М. // Ленінська молодь. – 1970. – 11 квіт.
31. Лесин Н. Уроки Порохової башни / Лесин Н. // Комсомольское знамя. – 1967. – 5 июня; Игнаткин И. Сохранение памятников архитектуры – дело всего народа / Игнаткин И. // Строительство и архитектура. – 1966. – № 5. – С. 35.
32. Романюк П. Народження древнього шедевра / Романюк П. // Ленінська молодь. – 1967. – 6 верес.; Лубківський Р. Поема, різьблена в камені / Лубківський Р. // Літературна Україна. – 1970. – 6 лют.; Там, где печатались первые книги // Львовская правда. – 1970. – 15 авг.; Минуле і майбутнє Онуфріївського монастиря // Ленінська молодь. – 1970. – 3 лист.
33. Марьев П. Заглянем в будущее Львова / Марьев П., Кравцов В. // Львовская правда. – 1966. – 19 февр.; ДАЛО. – Ф. Р. – 1660. – Оп. 2. – Спр. 136. – Арк. 16–22.
34. Правові акти з охорони культурної спадщини. – К., 1995. – С. 6–10.
35. ДАЛО. – Ф. Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 5461. – Арк. 236.
36. Новаківський Я. Львівський колорит / Новаківський Я. // Жовтень. – 1969. – № 1. – С. 85–89. Насправді тоді перебувало на державному обліку 42 будівлі як пам'ятки. Об'єкти 22 і 32, споруджені в кінці XIX – на початку XX ст., не зазначалися серед них. Такими були парадокси тодішньої пам'яткоохоронної системи.
37. Скорик Л. Формирование общегородских центров в западноукраинских городах / Скорик Л. // Строительство и архитектура. – 1969. – № 12. – С. 32–37; Серпілін Л. Львів: День вчорашній, день майбутній / Серпілін Л. // Вітчизна. – 1970. – № 6. – С. 115–130; Палюх Р. Реконструкція площі Ринок / Палюх Р. // Строительство и архитектура. – 1970. – № 8. – С. 36–37; Беряк Р. О. Охорона центру Львова / Беряк Р. О. // Міське господарство України. – 1971. – № 3. – С. 6; ДАЛО. – Ф. Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 6402. – Арк. 15, 74–75.
38. Скупченко Г. Каким будет центр Львова / Скупченко Г. // Львовская правда. – 1972. – 3 июня.
39. Дорофієнко І. Історія реставрації в Україні / Дорофієнко І., Козинкевич О., Пашина В. // 50-річчя Укрреставрації: Історія корпорації. – Київ – Львів, 1996. – С. 3–15.
40. Коренчук Г. Охоронці стародавніх мурів / Коренчук Г. // Україна. – 1969. – № 32. – С. 15.
41. Глинчак В. Бойківщина в Шевченківському гаю / Глинчак В. // Літературна Україна. – 1972. – 30 черв.
42. Будущий Львов (интервью) // Правда. – 1945. – 5 окт.
43. Шумей Ю. Зберегти пам'ятники народної архітектури / Шумей Ю. // Жовтень. – 1964. – № 4; – С. 151; Музей народної архітектури і побуту у Львові : путівник [авт. тексту: А. Данилюк, Г. Красовський, Б. Рибак та ін.]. – Львів, 1980.
44. Советское законодательство о памятниках истории и культуры: сб. докум. и матер. (1917–1972). – Минск, 1972. – С. 302; Памятники истории и культуры народов СССР. Законодательство и учет. Вып. 5. – М., 1974. – С. 13–15.
45. ДАЛО. – Ф. Р. – 221. – Оп. 2. – Спр. 6904. – Арк. 15; Спр. 6931. – Арк. 82–92, 93–289.
46. Правові акти з охорони культурної спадщини : зб. докум. – К., 2006. – С. 26–41.
47. Об идеологической работе КПСС : сб. докум. – М., 1977. – С. 328–333.
48. Ідеологічна суть звинувачень П. Шелеста викладена в критиці його книжки “Україно наша радянська” (К., 1970) “Про серйозні недоліки та помилки однієї книги” // Комуніст України. – 1973. – № 4. – С. 77–82.
49. Постанова ЦК КП України “Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури” // Збережена спадщина. (Українському товариству охорони пам'яток історії та культури — 40 років) : зб. матер. і докум. – К., 2007. – С. 220–222. Постанова як партійний вердикт і вимога вирішувати ідейно-політичні завдання позбавлена конкретного фактажу. У цьому зв'язку цікава “Довідка” комісії, що вивчала діяльність УТОПК у Києві,

- Ворошилоградській (Луганській), Івано-Франківській, Кримській (Автономна Республіка Крим), Львівській, Сумській, Хмельницькій і Чернівецькій областях. Див.: Бадяк В. Яку охороняли спадщину або що оповідає утаємничений документ // Поклик сумління. – 1993. – № 22 (черв.); Його ж. Руйнація культурної спадщини як метод денационалізації українського народу (слідями маловідомого документа) // Вісник Львівської академії мистецтв. – Вип. 6. – Львів, 1995. – С. 33-41.
50. Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи / Щербицкий В. В. – М., 1978. – С. 166-167; Радянська Україна. – 1974. – 17, 19 трав.
51. Бадяк В. Колізії українського сакрального мистецтва / Бадяк В. // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи : матер. Міжнар. наук. конф. (Львів, 4-5 травня 1993 р.) – Львів, 1994. – С. 143–150; Його ж. 22 травня // За вільну Україну. – 1997. – 22 трав. Його ж. Символ тоталітаризму // Львівська газета. – 2007. – 4 черв.; Шишка О. Комбатанти польських повстань і інші... / Шишка О. // Галицька брама. – 1999. – № 5–6. – С. 24–25.
52. Харчук Х. Австрійський військовий цвинтар та поховання українських стрільців на Личакові / Харчук Х. // Галицька брама. – 1999. – № 5-6. – С. 18–20.
53. ДАЛО. – Ф. П. – 4. – Оп. 29. – Спр. 1. – Арк. 138; Спр. 2. – Арк. 83.
54. Див.: Шишка О. Радянські військові меморіали // Галицька брама. – 1996. – № 5-6. – С. 29.
55. План проектирования и сооружения памятников и монументов в Украинской ССР в 1976–1980 гг. – К., 1976. – С. 1-22; Памятники истории и культура Украинской ССР. Катал. – справ. – К., 1987.
56. Тронько П. Здійснення ленінських настанов монументальної пропаганди / Тронько П. // Український історичний журнал. – 1976. – № 9. – С. 5–22.
57. Янко Д. Нові пам'ятники / Янко Д. // Образотворче мистецтво. – 1970. – № 6; Бадяк В. Символ тоталітаризму / Бадяк В. // Львівська газета. – 2007. – 4 черв.; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 241. – Спр. 203. – Арк. 39–40; ДАЛО. – Ф. П. – 3. – Оп. 8. – Спр. 2198. – Арк. 166–167.
58. Матеріали XXV з'їзду КПРС. – К., 1976. – С. 94.
59. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1976. – № 44. – С. 628.
60. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 30. – С. 426.
61. бірник постанов УРСР. – 1975. – № 6. – Ст. 35.
62. Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи / Щербицкий В. В. – С. 259.
63. Коломієць П. Омолоджена сивина. У Львові створюється Державний історико-архітектурний заповідник / Коломієць П. // Молодь України. – 1976. – 13 квіт.; Нове життя старого міста (інтерв'ю) // Культура і життя. – 1976. – 1 серп.
64. Канцелярія Держбуду при Раді Міністрів УРСР. Кн. 1. (1977 р.); Романюк П. Серце старого міста / Романюк П. // Вільна Україна. – 1978. – 6 лип.; Вуйчик В. С. Львівський державний історико-архітектурний заповідник / Вуйчик В. С. – Львів, 1979.
65. Місто і час (інтерв'ю) // Ленінська молодь. – 1979. – 16 жовт.
66. Романюк П. Серце старого міста / Романюк П. // Вільна Україна. – 1978. – 12 лип.; Його ж. Як розпорядитися “подарунком долі” // Культура і життя. – 1978. – 9 лип.
67. “Як розпорядитися подарунком долі” (слідями наших виступів) // Культура і життя. – 1978. – 15 жовт.
68. Збірник постанов УРСР. – 1979. – № 10. – С. 71.
69. Пашина В. Український регіональний спеціалізований науково-реставраційний інститут “Укрзахідпроектреставрації” / Пашина В. // 50-річчя Укрреставрації. – С. 18.
70. Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові / Крип'якевич І. – Львів, 1991. – С. 76–77; Овсійчук В. Архітектурні пам'ятки Львова / Овсійчук В. – Львів, 1969. – С. 65; Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області. – С. 9.
71. Семен В. Друге народження / Семен В. // Ленінська молодь. – 1978. – 24 серп.; Романюк П. Проблеми “відкриті” і “закриті” / Романюк П. // Культура і життя. – 1980. – 29 трав.; Рупняк Л. Відродження оперного / Рупняк Л. // Вільна Україна. – 1983. – 5 лист.; Павлюк Р. Історія, роки, музи... / Павлюк Р. // Ленінська молодь. – 1984. – 18 груд.
72. Пам'ятки історії та мистецтва Львівської області. Пам'ятки історії та культури Львівської області. Каталог – довідн. / [укл. М. Зобків, Л. Перейма, Я. Огоновська]. – Львів, 2003. – С. 8–51.
73. Дані від Львівського комунального підприємства “Зелений Львів”.
74. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / Акуленко В. І. – С. 217.

Карась А. Ф.

МИКОЛА РУДЕНКО ПРО ТЕОРІЮ МАРКСА Й «ЕНЕРГІЮ ПРОГРЕСУ»

Розглядаються філософські аспекти творчості українського мислителя, письменника і поета Миколи Руденка. Запропонована експлікація його ключових ідей та поглядів на природу людини, її працю та джерела економічного і соціального прогресу. Визначені головні суперечності марксизму в ділянці теорії походження додаткової вартості; розкриті передумови абсолютизації абстрактного людиноцентризму, заснованого на розриві природи і людини та зведенні суті останньої до суто суспільних відносин. Систему філософських поглядів Руденка окреслено як космологічну метафізику.

***Ключові слова:** метафізика, онтологія, гносеологія, додаткова вартість, праця, антропологія, енергія, природа, космологія.*

Karas A. F.

MYKOLA RUDENKO ON THE THEORY OF MARKS AND ENERGY OF PROGRESS

In this text is considering the philosophic aspects of Mykola Rudenko's works on scientific, literary and poetry fields. The key ideas are elucidated about his research on the Marxist's theory mistaken concerning human nature, labor, economic and social progress. The main contradictions in the field of Marxist theory of the origin of surplus value are revealed. Abstract homocentric (radical anthropology) point of view is criticized as the ground of the split of nature and man and reducing human substance to pure social relations. The system of Rudenko's philosophical views described as cosmological metaphysics.

***Key words:** metaphysics, ontology, epistemology, surplus value, anthropology, energy, nature, cosmology.*

90-ЛІТТЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

*Весь збурений по вінця, до нестями,
Я намагався розгадати світ.
Я ще не знав,
Що він – поза чуттями:
Його не оком –
Духом бачить слід.
(М. Руденко. Метафізична поема)*

Творчість Миколи Руденка (1920–2009) відома українському читачеві переважно його художніми романами, оповіданнями, поезією і менше науковими працями. Проте

ідейна основа творчості є неподільною на ізольовані між собою сегменти. Вона утворилася з прагнення автора проникнути думкою у джерела несправедливості українського суспільства, в якому довелося жити. А що несправедливість визначалася доктринальними світоглядними принципами комуністичної ідеології, М. Руденко звертається до власного аналізу марксистської філософії, яка служила теоретичною основою соціально-політичної практики в Радянській Україні. Поклавши на свої плечі, здавалося б, невідомий тягар, щирий у намірах і відкритий дослідник, М. Руденко крок за кроком занурюється у складний і заплутаний візерунок марксистських думок, щоб зрозуміти витоки кричущої несправедливості, яка твориться на теренах, охоплених комуністичним режимом. Це надскладне завдання, безперечно, потребувало великих інтелектуальних і моральних зусиль, які, очевидно, могли увінчатися успіхом лише завдяки мужності людини, здатної на самопожертву заради наукової і суспільної правди. Оскільки наукове мислення невіддільне від критичної думки, М. Руденко неминуче мусив стикнутися з ворожістю комуністичного режиму й особисто постраждати від переслідувань і репресій. Однак, як колись Дж. Бруно, він зберіг вірність посвяті перед правдою і не поступився спокусам і в'язничному терору, що їх чинила влада. У 1976 р. у передмові до «Економічних монологів» М. Руденко зазначає: «...Я намагаюсь донести до свідомості людей найважливіші закони природи. Не розумію, як можна за це переслідувати?»¹.

Проникливість інтелектуального зору і загострене почуття справедливості злилися в цілісність характеру Миколи Руденка, життя якого гартувалося в типових умовах української дійсності, з похибкою на особливості, про які писав так: «Жорстоко жив старий Донбас. Шахта на шахту ходили з сокирами. Ми, діти, засвоювали цю безглузду жорстокість від дорослих. Лежу побитий мало не до смерті. Били камінням. І завалили камінням – думали, мертвий. Найстаршому з моїх катів не більше семи років. І мені стільки ж. ... Ліве око назавжди лишилося незрячим. Воно не ушкоджене, але перебитий зоровий нерв»².

Критична думка Миколи Руденка сягнула поза «межі можливого» не лише в соціальному плані, але й поза ті бар'єри, що окреслювалися формальними параметрами марксистської теорії, непогрішимість якої гарантувалася тоталітарним режимом комуністичної влади.

У низці праць, написаних між 1973-2003 роками, Микола Руденко звертається до соціальних, гносеологічних, онтологічних і космологічних питань, що мають безпосереднє філософське значення. Ще у ранній період поетичної творчості він демонструє особливе зацікавлення питаннями світобудови і звертається до вивчення філософської спадщини. Його праці «Енергія прогресу», «Економічні монологи», «Гносис і сучасність» та ін. стають вагомим доробком української філософської думки, їх ідейний потенціал вражає інтелектуальною проникливістю вченого і залишається актуальним для сучасників.

Мета моєї короткої розвідки полягає в тому, щоб привернути увагу української наукової громадськості до тих ключових питань творчого доробку видатного мислителя, які стосуються суспільного життя, але мають вирішуватися у контексті їх філософського осмислення.

Додаткова вартість і людська праця

Пристрасно відгукуючись на несправедливість, що оповила українське і – ширше – радянське суспільство, М. Руденко ставить перед собою завдання з'ясувати причини того, що коїться з людиною і суспільством у СРСР, а також у світі. З цією метою він поринає у детальне вивчення марксистської спадщини, ретельно студіює чотири томи «Капіталу» К. Маркса, основні праці Енгельса і Леніна.

Відомо, що марксистська теорія, яка стала основою комуністичної революційної практики та побудови соціалізму в СРСР, ґрунтувалася, зокрема, на аналізі природи багатства і власності. Маркс мав на меті революційно змінити капіталістичний суспільний уклад і сформував справедливе комуністичне суспільство. Аналізуючи товарні еконо-

мічні відносини, що склалися у промисловому виробництві і торгівлі, він прийшов до висновку, що в їх основу покладено створення додаткової вартості, джерелом якої є експлуатація праці робітника. Відтак впливала концептуальна формула: щоб усунути експлуатацію праці, треба ліквідувати приватну власність, яка є носієм додаткової вартості і, таким чином, відкриється шлях до справедливого суспільства, звільненого від експлуатації. Але сталося не так. Приватна власність була усунута, проте соціальна несправедливість від цього марксистського рецепту не зникла. Навпаки, вона примножилася в небачених у світовій історії масштабах: винищенням трудового селянства, жахіттями рукотворного Голодомору, знищенням української гуманітарної, художньої і наукової еліти. М. Руденко шукає коріння помилок, що породили сталінщину. Він бере на себе інтелектуальну відповідальність дослідити марксистську теорію і розібратися з усіма її деталями. Адже, якщо «цієї помилки не знайти, вона лишиться у фундаменті нашого суспільства як міна уповільненої дії»³.

М. Руденко переконується, що міркування К. Маркса базувалися на принципі, запозиченому у теоретиків політичної економії: джерелом всякого багатства є праця і робоча сила людини. У марксистській ідеї ця ідея пов'язується з природою капіталу у той спосіб, що він проголошується результатом виробництва додаткової вартості і додаткового продукту, які створюються експлуатацією людської праці. Руденко підкреслює вкрай просту логіку такої концепції: звільнити людство від експлуатації означає припинити виробництво додаткової вартості, яка, за переконанням марксистів, з неї ж і походить, хоча й інституалізується у приватних виробничих відносинах.

Згідно з приписами марксизму, комуністи криваво ліквідували інститут приватної власності, беручи на віру марксистські ідеї. Про цілковитий успіх у справі «остаточного знищення додаткової вартості» було проголошено Сталіним у партійно-державних документах, і це лукаво «обгрунтовувалося» марксистськими філософами, політекономістами й адептами так званого «наукового комунізму». Їх «аргументи» відносно величезних досягнень влади у побудові справедливого суспільства пропитували радянські журналісти, поширювали члени «Комінтерну» та загалом комуністи у цьому світі, серед яких було чимало західноєвропейських інтелектуалів, – і це незважаючи на реалії життя в Україні й СРСР.

У сталінській БСЗ 1955 р. стверджувалося: «Додатковий продукт – це продукт, який створюється в додатковий час працею безпосередніх виробників у класово-антагоністичному суспільстві і який привласнюється експлуаторськими класами. Категорія додаткового продукту виражає відносини експлуатації, панування і підпорядкування. У соціалістичному суспільстві, заснованому на суспільній власності на засоби виробництва, відсутня категорія додаткового продукту». Цікаво, що пізніше, за хрущовської відлиги, це твердження було відкориговане зовсім у немарксистському дусі: «Виробництво додаткового продукту має надзвичайно важливе значення для соціалістичного суспільства, оскільки цим забезпечується накопичення, розширення виробництва...». Проте поступку «ревізійнізму» потрібно було узгодити з постулатами марксизму, тому далі читаємо: «Додатковий продукт у соціалістичному суспільстві не є додатковою вартістю, яка відображає відносини капіталістичної експлуатації»⁴. З цього приводу М. Руденко запитує, чи це означає, що в СРСР уже відмерли гроші і додатковий продукт вже не є речовинним носієм? Але ж, як і раніше, в основу виробництва формально покладено тільки людську працю.

Справді, усунення приватної власності аж ніяк не пояснює існування джерел створення додаткового продукту. Для того, щоб додатковий продукт не був носієм вартості, щонайменше потрібно недоплачувати робітникам за їхню працю. І Сталін створив такі умови виробництва – це велика територія ГУЛАГу, де в'язням за працю взагалі нічого не виплачується. Проте навіть у концтаборах людина, щоб працювати, повинна щось їсти. Ніхто не зможе працювати без елементарних на нього затрат, без того, щоб працівник не

привласнював принаймні елементарної енергії. Не йдеться лише про харчове споживання як фізіологічний процес. Частки власності у додатковому продукті уникнути неможливо.

Перебуваючи у гуці реального життя, Руденко говорить, що «припинення виробництва додаткової вартості не стало припиненням експлуатації людини в СРСР». Навпаки, експлуатація, репресії і глум над людиною набули небачених раніше розмірів. Учений самовіддано занурюється у теоретичні глибини марксизму і з'ясовує, що філософсько-економічна концепція Маркса, політично впроваджена в СРСР, була ним обґрунтована у трьох (з чотирьох) томів «Капіталу». У всіх трьох томах «абсолютна додаткова вартість виводиться з неоплаченої праці – тобто безпосередньо з людських м'язів. Земля, Сонце, Всесвіт у створенні наших багатств, – наголошує Руденко, – не беруть участі – все робимо ми, виключно ми»⁵. Проте у четвертому томі «Капіталу», присвяченому аналізу аграрного виробництва, бачимо щось цілком інакше відносно попередньо обґрунтованих положень. Чи не в тому причина, що цей четвертий том залишився невпорядкованим, незавершеним і вперше у такому вигляді побачив світ у СРСР лише після смерті Сталіна? Але з четвертого тому випливає, що Маркс опинився на шляху *переусвідомлення* природи походження додаткової вартості, або, як називає М. Руденко, її субстанційної основи.

М. Руденко відзначає, що у четвертому томі «Капіталу» («Теорії додаткової вартості») Маркс в останніх рядках книжки напише: «Основою абсолютної додаткової вартості – тобто реальною умовою її існування – є *природна родючість* землі (підкреслено Марксом), природи, тоді як відносна додаткова вартість заснована на розвиткові суспільних продуктивних сил»⁶. Сам Маркс наполіг, щоб цей том був останнім, хоча написані в ньому рядки відносяться до різних років його життя.

Згідно з цією підкресленою Марксом думкою, джерела додаткової вартості визначаються цілком інакше, ніж у попередніх томах «Капіталу» й усіх інших працях. Про що це свідчить? Чи він не цілком розумів, про що пише? Адже, як зауважує Руденко, «субстанція додаткової вартості, її справжнє джерело міститься не у м'язах людини, а в гумусному шарі планети. Людська праця відтепер стає її провідником. **Тільки провідником, але не джерелом.** Це, власне, і є повернення до Франсуа Кене, якого Маркс оголошує істинним батьком політичної економії»⁷. Тепер Маркс вже не вважає, що додаткова вартість «не породжується землею як такою»; він фактично визнає, як і фізіократи, що існують «продуктивні сили природи».

Проте Маркс і його послідовники-комуністи залишалися вірними протилежному ідейному спрямуванню: розглядати *працю* як винятково «суспільну субстанцію» чи соціальне явище, незалежне від природи як такої. У цьому вони допускають нерозв'язну логічну суперечність, стверджуючи, з одного боку, що джерелом додаткової вартості і додаткового продукту є праця, а з іншого, – експлуатація праці. Парадокс, здавалося б, очевидний: навіть не праця сама по собі створює вартість, а власне її недобросовісна експлуатація. Звідси проста формула: відсутність експлуатації праці – це відсутність додаткової вартості і наявність комунізму. Правда, володіючи такою «науковою методологією», якою є марксистська діалектична логіка, вдавалося виплутуватися не лише з формальних суперечностей. Коли не допомагала матеріалістична діалектика, ефективно переконували комуністичні ЧК, НКВД, КГБ, озброєні її ж вченням про диктатуру пролетаріату.

Принциповим є те, що пояснювати природу комуністичного тоталітаризму ХХ століття неможливо, не звертаючись до її ідейного, теоретичного і політичного підґрунтя, яким є марксизм-ленінізм. Річ у тім, що Маркс спочатку «відкрив» для себе, так би мовити, інтуїтивно, соціальні джерела несправедливості, а тоді вже почав їх досліджувати й обґрунтовувати, перетворюючи через процедуру «діалектичного заперечення» недоліки попереднього суспільства у переваги суспільства нового. Що все було саме так, засвідчує «Маніфест комуністичної партії», написаний Марксом (точніше «творчо»

перероблений з соціалістичного маніфесту Консідерана) і виданий у 1848 р. Загалом теорія Маркса впливає з кількох головних, прийнятих на віру, світоглядних постулатів, обґрунтування яких він розгорнув у своїх багатьох творах. Наприклад, спочатку Маркс з Енгельсом твердо переконуються, що приватна власність – це корінь суспільного зла, а тоді беруться це обґрунтувати, звертаючись до економічних питань суспільного розвитку. На шляху підтвердження спочатку емоційно сприйнятої ідеї приватної власності як всесвітнього зла Маркс звертається до економічних вчень сучасників. Центральна тематика тогочасної економічної теорії визначалася дискусією щодо джерел багатства і несправедливості, яка велася між фізіократами, меркантилістами і новими підходами, артикульованими прибічниками концепції людської праці як джерела економічної вартості.

Ідея про працю як джерело багатства і власності чи не вперше була обґрунтована Дж. Локком. Він відкинув тезу свого попередника Т. Гобса про те, що в основі суспільної ворожнечі між людьми є природна свобода індивіда. Локк вважав причиною суспільних конфліктів і воєн знедоленість значної частини населення і нерівномірний (несправедливий) поділ суспільного багатства. У пошуках виходу з соціальних конфліктів і концептуальних суперечностей, Локк обґрунтував тезу, що в основі «привласнення того, що не належить нікому» є людська природна праця, що завдяки їй людина прирощує багатство на основі перетворення його у власність. З цих же міркувань випливало, що право на приватну власність не є суто соціальним правом. Дж. Локк переконував, що саме законодавче визнання права на індивідуальну приватну власність, джерелом якої є людська праця, має бути передумовою розгортання громадянських свобод і нової соціальної дійсності – громадянського суспільства. Властиво, на основі індивідуальної приватної власності людина одержує відносну свободу від втручання державної влади, а суспільство індивідуальних власників, рівних перед законами, перетворюється у громадянське суспільство, основою якого мають бути рівні громадянські свободи для всіх, незалежно від соціальних станів і походження. Загалом, погляд Локка на працю як джерело багатства і приватної власності був цілком революційним на тлі попередньої епохи, де фізична праця не викликала поваги владомощців.

Однак визначення джерела багатства через зведення людської праці до винятково суспільно-економічного явища перетворило економічні дискусії про багатство і бідність у політекономічні. Це щонайменше означало вилучити з поняття праці елемент її природної активності, дієвості, що має, очевидно, генетичну еволюційну спонуку. Відомо, що Маркс, за його власним твердженням, на початку перебував під впливом ідей про громадянське суспільство як прогресивну перспективу людства. Проте «вчасно зрозумів», що несправедливість походить з абсолютної додаткової вартості, яка створюється експлуатацією людської праці, передумовою чого є наявність відносин приватної власності на засоби виробництва. Перетворення Маркса у марксиста відбувається одночасно з його відкиданням приватної власності разом з її носіями, названими «буржуазією». А що буржуазія (городяни, міщани – французькою мовою) є рушійною силою виборювання громадянських свобод, Маркс, не вагаючись, не вірить у громадянське суспільство. Не випадково у цьому пункті бачення суспільного розвитку комуністи, вірні вченню марксизму, доглати знищили паростки громадянського суспільства в Україні, встановивши натомість тоталітарний політичний режим. Концептуальним ядром розгортання комуністичного тоталітаризму М. Руденко цілком переконливо вважає визнання марксистами людської праці за субстанцію вартості як такої. Він цитує, зокрема, сентенцію з українського «Філософського словника»: «Взірець діалектико-матеріалістичного застосування категорії субстанції дав Маркс у «Капіталі». Аналізуючи поняття вартості, він показав, що субстанцією вартості, яка не залежить від усіх особливих форм її вияву, є людська праця»⁸. Руденко з цього приводу зазначає: «Це, звичайно, молитва. І молитва

зовсім недоречно». Маркс наприкінці життя сам засумнівався у своїх формулах і починав повертатися до фізіократів і саме у визначенні субстанції вартості.

М. Руденко робить дуже слушне спостереження, сенс якого не втрачений, а, можливо, навіть став актуальнішим для сучасного суспільства: «Хоча пафос Маркса був спрямований на визволення праці, демонічний азіат вловив об'єктивний зміст його теорії: якщо людина незалежна від природи, то вона залежить тільки від мене. Така теорія мені підходить»⁹. Проте коли б Маркс міркував згідно з позицією, висловленою ним наприкінці четвертого тому «Капіталу», він мусив би погодитися з фізіократами, які в основу виробництва додаткової вартості поклали землю, маючи на увазі гумусний шар планети. М. Руденко зауважує, що «тоді ще не усвідомлювали, що родючість зумовлена діяльністю Сонця», тобто – світла і спричинюваного ним фотосинтезу. Адже це Сонце нагромадило у надрах запаси вугілля, нафти, газу. «Сонце щорічно виробляє на нашій планеті 450 мільярдів тонн живої речовини»¹⁰. Таким чином, переконує Руденко, субстанцією вартості є космічне світло, яке створило життя на Землі. Натомість визнання «суспільної субстанції», що є основою вчення К. Маркса, Руденко визнає фатальною помилкою.

Праця й енергія як проблема онтології і гносеології

Щоб з'ясувати суть додаткової вартості, або, як пише М. Руденко, її субстанцію, науковець звертається до дослідження загальнофілософського підґрунтя марксизму як такого. Зокрема, він вважає, що передумовою допущених помилок і плутанини стало заглиблення в онтологію і гносеологію загалом, а також матерію і субстанцію у марксизмі.

Онтологічна проблематика у філософії упродовж її історії багаторазово переглядалася й переоцінювалася. Відомо, що в історичній філософській традиції онтологія як вчення про буття виступала предметом так званої «першої філософії», що в силу обставин, пов'язаних із редагуванням праць Аристотеля, одержала назву метафізики. З розвитком природознавства ставала дедалі відчутнішою відмінність між «фізикою» і «метафізикою» щодо наукового опису реальності. З цього приводу тривожно прозвучав красномовний вислів І. Ньютона: «Фізико, бійся метафізики». І. Кант залишив нам поважні міркування про співвідношення класичної метафізики і філософії, визнаючи останню ширшою за першу, а головне, неспроможною перетворитися у наукову теорію. Класичну метафізику прагнув відкоректувати Гегель, надаючи новій філософії діалектичний спосіб витлумачення реальності, проте сформував власну метафізику абсолютного ідеалізму. Саме цей діалектичний метод запозичив у гегельянстві К. Маркс і на його матеріалістичному тлумаченні висунув програму створення «єдино правильної» наукової філософії, що не може бути метафізичною. Однак відомо, що, незважаючи на застосування діалектичної методології, марксистська теорія, навпаки, набула цілковитого метафізичного характеру. Ще десятком років раніше від Маркса подолати метафізичний спосіб мислення намагався О. Конт, внаслідок зусиль якого виник позитивістичний напрям у філософії з орієнтацією на перетворення її в строгу науку. Прямим наслідком позитивної програми О. Конта є утворення соціології – вчення про суспільні відносини, в основу якого покладено емпіричні дослідження.

Таким чином, спроба подолати класичну метафізику обумовлювалася розвитком природознавства та її незадовільним витлумаченням природи реальності, асоційованої передусім з онтологічною проблематикою. Відповідно акцент у філософських пошуках змістився до питань пізнання, про що найвизраźніше повідомив свого часу І. Кант. У марксизмі, що претендував на статус наукової філософії, онтологія разом із метафізичним підходом також відсувалися на задній план.

М. Руденко критично оцінює редукування філософської думки до гносеології, або теорії пізнання. Він вважає, що потрібно повернутися до розгляду онтологічних передумов не тільки пізнання світу людиною, але й самого його існування. Зауважимо, що на

час 1970-их років у радянській марксистській філософії онтологічна проблематика підпорядковувалася теорії пізнання, що пояснювалося передусім гносеологічним визначенням матерії у Енгельса і Леніна. Врешті Ленін наголошував, що розуміти матерію означає довести це розуміння до її онтологічного і навіть субстанційного значення. Проте, окрім цих побажань, нічого більше не запропонував. Тож радянські марксистидержали широке поле для діалектичного словоблуддя.

Для з'ясування природи додаткової вартості Руденко пропонує власне витлумачення проблем матерії і субстанції. Він підкреслює, що інакше не зможемо адекватно розуміти природу людської праці, *оскільки в тіні залишається її руйнівна сила*. Крізь призму виробництва додаткової вартості ми звертаємося лише до позитивної, творчої її сили й залишаємо без розгляду руйнівні наслідки людської діяльності на планеті. Праця – це лише один із *енергетичних процесів* природи, але не єдине джерело всього багатства. Праця – це процес, а не субстанційного гатунку *суб'єкт*. Працю, роботу, енергію ми не можемо ототожнювати з субстанцією. Праця, енергія, робота – це не сама субстанція, а її творчий прояв у речовинному світі. «Енергія виникає у процесі перетворення, проте вона не є і не може бути субстанцією. Субстанція перебуває десь за енергетичним порогом – у тому кінцевому пункті, де будь-які даліші перетворення неможливі»¹¹. Робота – це процес фізичний і духовний водночас. Те ж саме можна сказати про енергію. Якщо розглядати процес взаємодії і взаємоперетворення «світло – енергія – маса», то енергія тут є робота, маса – кінцевий продукт роботи світла. Світло у даному процесі є субстанцією, має онтологічну природу, вважає Руденко. Він висуває гіпотезу: якщо на планеті не залишиться родючих земель, чи матимуть капіталісти в такому разі прибуток? Відповідь – не матимуть. «Вартість перестане існувати разом з людьми». Виявляється, що «вартість – це лише умовне позначення якогось надзвичайно складного енергетичного процесу, для якого ми поки що не маємо точної назви»¹². При цьому «маємо також змінити погляд на власність. Власність – це ілюзія, бо нам ніщо по правді не належить окрім власного тіла та душі». Все залишається після нашої смерті для інших.

Відповідно, чи може бути суб'єктом творення всього багатства винятково людське суспільство чи «суспільна людина»? «З гносеологічної точки зору це правильно, з онтологічної – ні», – зазначає М. Руденко і подає ось таку несподівану думку: «Гносеологія без онтології – це наука для тих, хто не пам'ятає свого походження». «Врешті, кожен з нас є Ярилович. Ярило – це найдобріший з богів: бог Сонця, весни, любові, родючості». Таким чином, відірвавши вартість від землі і природи, Маркс втратив її істинну субстанцію і повторює помилку меркантилістів, які виводили зростання багатства з грошового обігу, забуваючи про те, що в основі всього суспільного багатства є природа життя як такого. «Маркс від фізіократів рушив у бік меркантилізму, він не розуміє особливої ролі хліборобства».

Праця й антропологія. Критика антропологічної зарозумілості

Однією з гносеологічних передумов помилкового розуміння суті праці Руденко називає абстрактний людиноцентризм: «наш антропоцентризм не дозволяє нам робити широких філософських узагальнень, на які були здатні філософи минулого», – пише М. Руденко. Людиноцентризм, як «любов до людини», перемагає у Маркса і марксистів наукову безсторонню логіку. «Емоції переважають аргументи від природи. Йому шкода замучених важкою працею робітників». Але «гордому людському серцю тут немає місця для антропоцентризму, бо ми, за В. Вернадським, всього лише трансформатори космічної енергії»¹³, – зазначатиме М. Руденко.

У цих поглядах він близький до християнського еволюціонізму, до ідей персоналізму і філософії Ж. Марітена. Хочу підкреслити, що міркування Миколи Руденка жодним чином не є спорадичними чи випадковими, вони поєднують глибоку й достатньо самобутню філософську традицію з внутрішньо строгою логікою і ґрунтовною загальною філософською культурою мислення. Я окреслюю цю традицію в сучасному часовому

вимірі як «альтернативу Т. Масарика – І. Франка – Д. Неру», а в ширшому історичному контексті – вона вкладається у персоналістичну інтенцію, започатковану способом життя і творчістю Г. Сковороди.

Абстрактний антропоцентризм затьмарив зв'язок людини з природою і світом, космосом, спонукає до невинуватого зарозумілості у ставленні до тварин. Подібним чином зведення земного багатства до абстрактної праці звужує розуміння його природного походження. З ним же пов'язане зведення людської природи винятково до «сукупності суспільних відносин», що спотворює розуміння людини як істоти природної і в цьому еволюційної. І якщо марксизм мав опосередкований вплив на редукування людської природи до вульгарного соціологізму в контексті Західноєвропейського культурного розвитку до 1920-х років, то в умовах комуністичної дійсності розуміння людини повністю визначалося марксистськими ідеями. Ключовою, наприклад, вважалася брошура Ф. Енгельса «Роль праці у перетворенні мавпи в людину», написана в 1876 р. і вперше надрукована у 1896 році, але навіть його погляди були радикалізовані і спрощені. Енгельс слушно писав: «Праця – джерело всякого багатства – стверджують політекономісти. Вона справді є такою поряд з природою, що постачає їй матеріал, який вона перетворює у багатство». А далі – підкреслив: «Вона (праця) – ще й дещо нескінченно більше, ніж це. Вона перша основна умова людського життя, і до того ж в такій степені, що ми у відомому сенсі повинні сказати: праця створила саму людину»¹⁴.

Спрощення, до якого призвела концепція Енгельса, полягала зокрема в тому, що він сам і його послідовники редукували роль праці до її матеріалістичного сенсу, на шкоду передусім її духовній складовій. Окрім того, покладання фізичної праці в основу економічного зростання означало визнання, що будь-яка економічна цінність продукту праці є прямим еквівалентом затрат фізичної праці. Чи це справді так? Якщо процес праці зводиться до її фізичного виміру, тоді, відповідно, її природа зводиться до праці, властивої для простого, робітничого середовища. Духовна, творча, енергія людської активності була підпорядкована виробництву елементарних суспільних потреб. Відтак всі, хто не належав до представників так званого робітничого класу, потрапляли до класу сумнівних осіб, праця яких могла вважатися «суспільно некорисною» і паразитарною. Відповідно, соціальне життя людей було редуковане до двох головних і водночас парадоксальних принципів: класової боротьби і «задоволення всезростаючих потреб трудящих» (останній проголошено «основним законом соціалізму»). Парадоксальних тому, що, з одного боку, метою класової боротьби проголошувалася справедливість. Але, з іншого боку, справедливість виявлялася в тому, щоб «задовольняти всезростаючі потреби трудящих», тобто – ставати багатими. Таким чином, по суті нічого не змінювалося: в основі комуністичного буття була та ж сама базова потреба, що й капіталістичного – потреба розширеного споживання. Саме такі аксіологічні наслідки логічно випливали з марксистської концепції праці, зведеної до мускульної енергії людини і покладеної в основу витлумачення суспільних відносин, у центрі яких, вважалося, перебуває «людина праці». При цьому, наприклад, людину селянської праці відмовлялися визнати рівнокорисною з заводським робітником чи пролетарем тільки на тій основі, що в селянина зберігається природний зв'язок із власністю через землю, її плодами і худобою. Це, очевидно, позбавляло селянське суспільство тієї рафінованої чистоти суспільних відносин, які були властиві для пролетаря, що має у своєму розпорядженні лише власну робочу силу. Абстрактний робітник, пролетар, теоретично позбавлявся не лише зв'язку з природою, але й Церквою, батьківщиною і навіть із родиною. Модною була ідея Платона, що дітей має виховувати не моногамна сім'я, а комуністична держава. Ось цей абстрактний робітник з ниви міської фізичної праці, свідомість якого, до речі, покликана визначати комуністична партія, був проголошений марксистами новим богом нової релігії. Це чудово розуміли критики марксизму ще в XIX столітті. Тому марксизм як філософське вчення не був привабливим для академічних і освічених кіл у Західній Європі, аж поки

він не отримав державно-політичної підтримки як головна і єдина ідеологія Комуністичної партії Радянського Союзу й почав свою ходу саме як «секулярно-релігійне вчення». Хто ж би спромігся ретельно вичитувати все, написане Марксом, Енгельсом і Леніним? Тим більше, що аж ніяк не всі їхні праці були випущені в світ, чимало концептуально важливих творів залишалися недоступними і на Заході, і в СРСР. Багато з них, принципів для розуміння архітекτονіки марксистського вчення, видавалися лише в Радянському Союзі. А четвертий том «Капіталу», як відомо, взагалі було видано лише після смерті Сталіна. Мусимо зауважити, що відповідальність за трагедію, що спіткала людство у XX столітті, покладесться звичайно, на політиків та їх фінансистів. Але не менша відповідальність покладесться на інтелігенцію: інтелектуалів, академічні кола, письменників, які перетворювалися на вірних жерців людиноненавистницького режиму і без яких неможливо було б впливати на широкі, часто неосвічені, маси населення. Микола Руденко, про погляди якого пишемо, до таких інтелектуалів не належав.

Питання щодо «економічної вартості» продукту й передумов втілення у речах цінностей, які обумовлюють у них нашу людську потребу, очевидно, не можна пояснити затратами простої фізичної праці. Цій тематиці було, зокрема, присвячене дослідження Георга Зімеля (1858–1918) під назвою «Споглядання життя». У розділі «Філософія праці» Зімель переконливо зазначає, що жодна праця не є суто фізичною, оскільки вона стає доцільною лише завдяки певному сприянню свідомості. «Фізична праця взагалі є непотрібною, якщо нею не скеровує інтелект. ...Цінність праці визначається не по кількості затраченої праці, а по корисності її результату...: вищий, витонченіший і більш духовний труд означає у порівнянні з більш низьким – більше труду. (...) Вимога робітника, щоб користування цінністю впливало лише з її створення, щоб кожен винагороджувався за свою особисту роботу – не тільки недостатньо обґрунтовується теорією трудової цінності, але й взагалі може з неї висновуватися хіба шляхом помилкового умовиводу; адже якщо ця теорія навіть здатна показати, що будь-яка цінність – це труд, то звідси зовсім не випливає, що будь-який труд є цінністю, тобто рівною цінністю»¹⁵.

Дуже близьку думку з цього ж приводу висловлює й Микола Руденко, хоча, звичайно, не ознайомлювався з працями Г. Зімеля. У Радянській Україні нічого критичного до марксизму не перекладалося і не видавалося. Щодо праці як єдиного джерела багатства, Руденко зазначає, що «праця є праведна і неправедна. Неправедною вона стає тоді, коли народ не вміє нарощувати енергію прогресу»¹⁶. Тобто, коли мільйони й мільйони робітників трудяться на «будовах комунізму» з найменшою ефективністю для покращення власного добробуту і громадського облаштування життя. Достатньо звернути увагу на такі невіддільні від комуністичного типу праці явища, якими стали, з одного боку, безперервний дефіцит найнеобхідніших продуктів споживання, нестача найелементарніших продуктів праці, а з іншого, – принизливий постійний брак тих товарів, які продукувалися радянським виробником. Ці не стільки економічні, скільки соціальні явища, викликані специфікою комуністичного характеру праці, стали характерними лише для комуністичних політичних режимів. Вони спричинялися властиво вихолощенням змісту праці будь-якого трудівника, позбавленого перспектив особистої самореалізації. Радянська «звільнена праця» справді звільнила людину від усвідомлення нею свого природного *покликання*: працювати задля творчого самовдосконалення, а не просто тільки заради виживання. Важка, малопродуктивна радянська праця не могла забезпечити радянського трудівника умовами гідного життя, він вистоював нескінченні виснажливі черги за елементарними продуктами, необхідними для щоденного існування. При цьому комуністична влада стверджувала, що основний закон соціалізму – це «задоволення всезростаючих потреб трудящих». Визнавалося, що додаткова вартість усунута, капітал як такий знищено, а з ним знищено експлуатацію людини людиною. «Насправді звільнення від влади капіталу – це звільнення від надлишків продовольства. Так виглядає за теорією фізіократів, так це виявилось і в нашій практиці»¹⁷, – напише М. Руденко.

Суспільний лад із такою вкрай неефективною організацією праці та її жалюгідними економічними і соціальними результатами був, звичайно, приречений. Микола Руденко це чудово розумів. Але спромігся він на значно більше, – незважаючи на політичні репресії, вчений дослідив концептуальні марксистські витоки суспільно-політичної неспроможності організувати продуктивну працю людини, позбавляючи її природної, субстанційної основи і водночас перетворюючи образ абстрактної людини у центральний і головний образ Всесвіту. Руденко бере на себе інтелектуальну і політичну сміливість заявити: «Прагнучи звільнити працю, він (Маркс) засуджує не тільки буржуазію, але й капітал як природний процес. У цьому і полягає величезна помилка Маркса, яка завдала багато лиха: по суті, він засуджує саму Природу». «Виробництво додаткової вартості, тобто сам капітал, неможливо виводити з експлуатації праці – це справді дар Природи. Він загальний для всього людства». (...) «Таким чином, Маркс заплутав справу, а не прояснив її. Спонуки були добрі, результати вельми сумні»¹⁸.

М. Руденко наполегливо доводить недоречність і шкідливість відриву соціального від природного. «Соціальне фактично переведено на гроші, а гроші в нашій уяві не асоціюються з Сонцем». Втрачається духовний зв'язок із природою, і людина потрапляє у стихію штучних цінностей. «Нежива речовина тільки тому набуває вартості, що вона перероблена людськими руками, а руки нашi – це руки самого Сонця»¹⁹. На думку М. Руденка, повернення до природи, до космосу, передбачає новий підхід до онтології і метафізики. «Чому треба забороняти онтологію? Тому, що онтологія так чи інакше веде до визнання Бога. Навіть матеріалістична онтологія! Метафізичне тлумачення розвитку веде до визнання Бога, розуму, духу. ... У БСЭ (Большая Советская Энциклопедия) написано: «Ідеологи буржуазії використовують метафізику як зброю у боротьбі з соціалізмом», тому, виходить, метафізика має бути усунена»²⁰.

У праці «Гносис і сучасність» М. Руденко висловлює міркування, що насправді метафізика ніколи не відкидала діалектику, а без неї не могла зробити й кроку. Навіть релігія не жила без діалектики. «Жодних підстав, окрім демагогічного характеру, для протиставлення метафізики і діалектики ніколи не існувало». Що ж до «незмінного світу», який приписується метафізиці, «то це просто-таки недобра вигадка» Енгельса²¹.

Простежуючи думки Руденка, читаємо: «Ми не проти атеїзму, як і не проти релігії», «важливо інше: чи зберігаємо ми *святість у душі*? Чи розуміємо власне *призначення*?». У цих запитаннях чуємо міркування Григорія Сковороди про природне, воно ж і Божисте, *покликання* людини *ставати* собою.

Хочу звернути увагу, що визначення М. Руденком ролі релігії і метафізики у філософському осягненні світу є напрочуд близьким до міркувань видатного американського філософа ХХ століття А. Н. Вайтхеда, який вважав, що «в добу інтелектуалізму не може бути правдивого інтересу, який би відмовився від надії на гармонійне бачення істини. Покірне примирення з розколом між наукою і релігією є згубним для щирості і моральної чистоти. Самоповага інтелекту спонукає прагнути до остаточного вияснення будь-якого хитросплетіння думки. (...) Важливим питанням є те, у якому дусі ми збираємося розв'язати цю задачу»²². На думку Вайтхеда, релігія – це передусім ставлення людини до всесвіту загалом: «релігія є проявленням одного з типів фундаментального досвіду людства». (...) «Релігія – це прозріння в тому, що перебуває по той бік, поза і всередині тимчасового потоку безпосередньо даних речей»²³. Йдеться про справу історичного і культурного *усамостійнення* людини відносно її сприйняття і розуміння світу як такого. Без цього не існує індивідуальної свободи й особистої відповідальності перед Іншим. Філософія, яка звертається із запитом до Світу і застосовує методи, відмінні від природознавства, – стає метафізично забарвленою. Оцінюючи марксистський матеріалізм, М. Руденко скаже: «Тебе роблять атеїстом з політичних міркувань, а не тому, що природа за межами твоєї особи не має розуму, духу».

Космологічна парадигма життя й екологічні імперативи сучасності

Людина – аж ніяк не лише праця її рук, це передусім праця її інтелекту, її духу. Виходячи з того, що інтелектуальна праця («чистий розум»), як зазначалося вище і прикладом чого є теорія самого марксизму, – може завести на манівці, особливу увагу варто звернути на її *духовний* контекст. Іншою ознакою цього контексту виступає поняття метафізики. В європейській філософії початку і першої половини ХХ століття ключовими постатями, що тлумачили особливості зв'язку між інтелектуальним і духовним станами, були зокрема, Макс Шелер, А. Швайцер, А. Вайтхед. Часто досить близькими до них є провідні думки М. Руденка, що прагне визначити метафізичний вимір такого світовідношення, засадничим принципом якого міг би бути гуманізм дієвий, а не доктринально-ідеологічний. Відтак, він цілком обґрунтовано звертається до перегляду онтології і прагне окреслити її зміст через повернення людини до природи і, – ширше, – до космосу. Тим більше, що Руденко на цьому шляху не був самотнім: його попередниками в Україні виступили Г. Сковорода, С. Подолинський, К. Цюлковський²⁴, В. Вернадський, Ю. Кондратюк (О. Шагрей) та інші.

С. Подолинський (1850–1891) був особисто обізнаний із творами К. Маркса, листувався з ним і навіть зустрічався. Головна ідея С. Подолинського полягає в обґрунтуванні того, що додаткова вартість – це енергія Сонця, яку людство використовує для свого прогресу. Подолинський познайомився з Марксом, коли йому було 22 роки. У 1880 році він висилає Марксу свою працю, який сприйняв її прихильно. Маркс погоджувався, що теорія Подолинського логічно обґрунтована, але Енгельс не поділяв думки Маркса в оцінці Подолинського, оскільки це призводило до перегляду всього «Капіталу». М. Руденко, посилаючись на джерела, допускає, що Маркс міг змінити думку у четвертому томі завдяки його полеміці з С. Подолинським. У творі «Людська праця і єдність сили» читаємо: «...Нічого не може бути *створене* працею, її мета і корисність полягає лише у перетворенні певної кількості сил»²⁵. Тільки та праця корисна, яка зв'язує у фотосинтезі сонячну енергію і тим самим затримує її на планеті. Та ж праця, яка розсіює її у космічному просторі, неминуче є шкідливою – породжує *ентропію*²⁶. С. Подолинський вважав, що природа життя базується на протилежній спонуці – *негентропійній*; так говоритимуть пізніше фізики, поділяючи ідею Е. Шредингера про нерозривність взаємозв'язку між фізичними і філософськими принципами, обґрунтовану ним у праці «Що таке життя?» (1943). З цією проблематикою і відповідними працями М. Руденко чудово обізнаний. У зв'язку з цим М. Руденко визначає ще одну принципову внутрішню суперечність марксизму – зведення людської природи до суспільної й одночасно протиставлення суспільства і природи, духу і тіла. На його переконання, субстанційна основа буття єдина; «у Світовій Монаді діалектично об'єднані темрява і світло, які проявляються в енергії притягування і відштовхування, гравітації і життя». Він наводить аргументи В. Вернадського з праці «Біосфера як область перетворення космічної енергії»: «жива речовина», поза якою не існує людини, характеризується антиентропійною спрямованістю. Руденко наголошує: «Земне життя – не є земним за походженням; воно – небесне, точніше – космічне». «З погляду закону ентропії, фізіократи, безумовно, мають рацію: саме у промисловості відбувається розсіювання енергії, отриманої від фотосинтезу. Проте фізіократи в основу виробництва додаткової вартості ставили землю – її гумусний шар. Тоді ще не усвідомлювали, що родючість на Землі обумовлена діяльністю Сонця».

На початку ХХ століття проблематика «відношення людини до світової основи» набула особливої актуальності. Видатний німецький філософ М. Шелер запропонує працю «Становище людини у космосі» з метою критики спрощення людської природи, зокрема з погляду класичної метафізики. Він покаже, що поняття «людина» передбачає підступну багатозначність. Це обумовлено тим, що наше розуміння обертається в колі трьох головних, не узгоджених між собою, контекстів: іудео-християнського підходу,

греко-античного, з якого випливає ідея людини-розумної, та природознавчого з його генетичною психологією, що поставила під сумнів дарвінівське спрощення еволюційного процесу. Вирішальна суперечка стосувалася, за словами М. Шелера, проблеми – чи притаманний інтелект, або мислення тваринам? З погляду еволюціоністів, жодної остаточної протилежності між людиною і твариною немає саме тому, що тваринам притаманне мислення. Інший підхід ототожнював людську сутність із інтелектом і свободою вибору, відмовляючи в цьому тваринам.

Запропоную дещо довшу цитату з праці М. Шелера, в якій він висуває власне розв'язання названої суперечки, що базується на оновленому розумінні природи «духу», визнаючи при цьому здатність тварини до простого мислення: М. Шелер: «Те, що робить людину людиною, є принцип протилежний всьому попередньому життю взагалі, він як такий зовсім не зводиться до «природної еволюції життя»²⁷. Цим вирішальним принципом є «дух», природа його обумовлюється особливим «родом знання», яке може принести лише він один. Головним визначенням «духовної» сутності є його «екзистенційна незалежність від органічного, свобода, відречення від примусу і тиску, від «життя» і всього, що відноситься до «життя», тобто у тому числі його власного, пов'язаного зі звабами *інтелекту*. Така «духовна» істота більше не прив'язана до потягів і доколишнього світу, але є «вільна від нього» і, як ми будемо це називати, «відкрита світові». У такої істоти є «світ»²⁸. Дух «є чиста актуальність без будь-яких домішок, його буття полягає лише у вільному здійсненні його актів. Центр духа, особовість, не є, таким чином, ні предметним, ні речовинним буттям, але є лише постійно *самоздійснююче* в собі самому (сутнісно визначене) *впорядковане будівництво дій*. Душевне не реалізує «саме себе»; воно виникає низкою подій «у» часі, які ми в принципі можемо спостерігати саме з центру нашого духа і який можемо *опредметнити* у внутрішньому сприйнятті і спостереженні»²⁹. «Людина є місце зустрічі. У ній Логос, «згідно» з яким влаштований світ, стає дією, в якій можна бути співучасником. Таким чином, згідно з нашими поглядами, *становлення Бога і становлення Людини від самого початку взаємно передбачають Одне Одного*»³⁰.

Висловлені тут міркування Макса Шелера є дуже близькими до ідей, розвинутих у творчості Миколи Руденка (наприклад, в епіграфі до цього тексту). На жаль, мені не відомо, чи Руденко був обізнаний з філософією М. Шелера; очевидно, все ж таки не міг він читати подібних праць за радянського режиму. Тим більше інтригує суголосність їхніх думок.

«Світло несе життя! Світло не знає меж. І не знає меж Логос. Він же інформація. Він же Слово. Він же дух людський і дух Божий», – писатиме М. Руденко. «Сонце – це ми самі, наш мозок і наші руки. Субстанцією вартості є космічне світло, що створило життя на Землі»... «Сьогодні можна з певністю відповісти, що життя – така ж невід'ємна властивість світла, як і його спроможність зберігати та переносити інформацію»³¹. Відповідно, додаткову вартість треба сприймати як на приріст енергії, яка зрештою «стає людськими організмами, містами, заводами, транспортними магістралями». Звідси «абсолютна виробнича енергія» – це енергія біосфери, обумовлена активністю Світла. До неї належить все, що підтримує життя, створює здатність до праці та розумової активності. Додаткову вартість слід називати енергією прогресу: це є «творчий процес Сонця і Всесвіту – його променевої субстанції, яка у всіх релігіях світу називається Богом»³².

М. Руденко приходять до висновків, які логічно випливають із його дослідження марксизму: «Маркс не вмів мислити інакше – він завжди мислить на папері. Плід цих міркувань складає багато томів. Відсіву у Маркса не буває» (...) «Перемагає велично відпрацьована бухгалтерія, цілком відірвана від природи, але, звичайно, не від політики. А слідом за цим у Маркса залишається гола політика – тобто така політика, яка базується не на виробництві, а всього лише на суб'єктивному ідеалізмі. Практично на відмінності між споживчою і міновою вартостями»³³. На інших сторінках М. Руденко напише:

«Теорія Маркса за самою своєю суттю не тільки не містить можливості побудови комуністичного суспільства, але й несе людям рабство. Логіка приводить до цього висновку: коли все в світі виростає з людських м'язів, тобто з «суспільної субстанції», тоді без експлуатації не може бути ніякого прогресу». Який же висновок напрашується з цієї теорії? Тільки один – ГУЛАГ»³⁴.

Ось такі «паперове мислення» і «паперова культура» було покладено в основу спорудження комуністичної реальності. Важливим тут є питання, хто ж поклав це «паперове мислення» в основу соціальної дійсності? Відповідь на поверхні – це справа політиків, які створили відповідну з доктриною Маркса партію для виборювання влади. Були також інші теорії, скажімо, тих же фізіократів чи меркантилістів. Але їхні погляди не знайшли підкріплення таких апостолів, якими виявилися Ленін і Сталін, що піднесли раціональні міркування про додаткову вартість до рівня світоглядно-релігійної і політичної революційної доцільності. Багато доктрин залишилися на папері і не реалізувалися на соціальному рівні. Серед них також були теорії, правильніші за Марксову. Реалізація марксизму обумовлювалася двома збігами історичного і меркантильного гатунку: нестерпністю життя у Російській імперії та фінансовим авансуванням марксистського політичного проекту.

Марксизм, як виявила комуністична практика його здійснення, – це теорія «зубожіння замість збагачення». М. Руденко тривалий час перебував у комуністичній партії і користувався дарованими йому пільгами. Проте, прислуховуючись до свого і громадянського сумління, поєднавши інтелектуальну проникливість і духовну стійкість, він доходить до твердого переконання, що, відповідно до доктрини своїх вчителів, «комуністи неминуче несуть голод». «Виявляється, – пише М. Руденко, – природа здатна давати вічне життя тільки такій економічній системі, в якій люди трудяться не з примусу, а на поклик серця. Багатство виробляє Свобода – і тільки вона одна. Жодними іншими хитрощами держава розбагатіти не може. Там, де виробник не почуває себе господарем плодів своєї праці, економічна система повинна зруйнуватися».³⁵

У добу екологічної кризи людство змушене подумки повертатися до втрачених природних можливостей, щоб спробувати їх повернути. Адже саме існування людини опиняється під загрозою. Однак ми й надалі перебуваємо під впливом саєнтичного і технократичного світогляду. Він спонукає міркувати, що благо залежить винятково від так званих «сутнісних сил людини», редукованих до суспільних відносин, або, як писав М. Руденко, до суспільної субстанції. У сучасному світорозумінні і пануючих дискурсах і далі недостатньо наявна природа як самоцінна сутність. Чи це не той випадок, про який говорив М. Гайдегер, намагаючись повернутися до філософії буття? Такий поворот потребує достатньо радикально переглянути поняття «суспільної сутності людини», доповнивши наше розуміння поняттям *«ідеї людини»* як природної істоти. Схоже, що йдеться все ж таки про ідею, яка розгортається у сенсі «генетичної програми», а не з чистого «ніщо» та його екзистенції. Звичайно, оцінимо Сартрова в тому, що людина сама надає значення своєму життю й конструює власні цінності, здійснюючи свободу вибору. Проте людина все ж не є «приреченою» на ту індивідуальну свободу, яку вона здійснює винятково у сфері власних бажань, потягів і уявлень. Можна справді захотіти бути *чайкою* і навіть можна стати нею у своїх снах чи у віртуальних наративах. Але при цьому виникає ще складніша екзистенційна проблема власної автентичності. Радше людина приречена на відповідальність перед Іншим, як перед лицем свого духу. Відповідальність, на відміну від бажання робити те, що хочеться, стосується сфери дійсності – відповідальність розглядається в парі слова і дії й *відбувається як подія їх єдності*. Це означає, що людяне в людині породжується не тільки її суспільним життям та його споживчими цінностями, але й самою здатністю духовно підтримувати життя як цінність Світла і Світу.

М. Руденко розвинув у своїй творчості космологічну метафізику, в якій прагнув охопити відомі на його час знання з усіх доступних ділянок наукового мислення. Очевидно, він припускається певних неточностей і фактологічних похибок. Проте цінність його праці – в тому, що Руденко зумів *системно* зобразити власне розуміння місця людини у космосі з наголосом на її земному призначенні і духовному покликанні. На цьому шляху М. Руденкові вдалося виявити і показати головні внутрішні логіко-теоретичні суперечності й похибки марксистської теорії і практики, запровадження якої обернулося трагічними наслідками для мільйонів і мільйонів людей. Все, що зроблено М. Руденком, стало можливим завдяки невтомній праці, поєднаній з величчю його характеру, що проявилася у непохитній мужності перед режимом і загрозами для життя.

Філософська система М. Руденка є послідовно критичною до однобічної антропологічної парадигми розуміння світу. Натомість він обґрунтовує парадигму космологічну, або екологічну, орієнтовану на духовний розвиток людини через збереження всього живого на Землі, нерозривно пов'язаного з «Енергією прогресу» – тобто космічною Монадою Світла.

На завершення доречно повторити висновок професора Володимира Шевчука, з яким цілком погоджуюся: «В особі М. Руденка маємо мислителя, який заслуговує національного та світового визнання, а його інтелектуальний здобуток мусить бути належно поцінований українською та міжнародною громадськістю»³⁶.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Руденко М. Економічні монологи / Руденко М. // Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії. Видання друге, доповнене. – Тернопіль : Джура, 2005. – С. 164.

² Там само. – С. 170.

³ Там само. – С. 171.

⁴ Політична економія. – К., 1963. – С. 389.

⁵ Руденко М. Енергія прогресу... – С. 35.

⁶ Там само. – С. 37. Цікаво, що ці думки виникають у Маркса в тому числі й під впливом листування і жвавої полеміки з Сергієм Подолінським.

⁷ Там само. – С. 38.

⁸ Філософський словник. – К. : Головна редакція УРЕ, 1973. – С. 506.

⁹ Там само. – С. 40.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. – С. 21.

¹² Там само. – С. 31.

¹³ Там само. – С. 36.

¹⁴ Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / Энгельс Ф. – М., 1953. – С. 3.

¹⁵ Зиммель Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни. – М. : Юрист, 1996. – С. 483.

¹⁶ Руденко М. Енергія прогресу... – С. 127.

¹⁷ Там само. – С. 233.

¹⁸ Там само. – С. 69–70.

¹⁹ Там само. – С. 64.

²⁰ Там само. – С. 135.

²¹ Руденко М. Гносис і сучасність / Руденко М. – Тернопіль : Джура, 2001. – С. 21.

²² Уайтхед А. Избранные работы по философии / Уайтхед А. – М. : Прогресс, 1990. – С. 247.

²³ Там само. – С. 252–253.

²⁴ Предки К. Цюлковського походили з Волині і були далекими родичами Северина Наливайка, чим вчений пишався. Його батько належав до стану польської шляхти. Мати була добре освіченою жінкою татарського роду.

²⁵ Подолінський С. Людська праця і єдність сили / Подолінський С. // Вибрані твори. – [упорядкування матеріалів Романа Сербина]. – Монреаль, університет Квебеку – Українське історичне товариство, 1990. – С. 153.

²⁶ Там само. – С. 154.

---

²⁷ Шелер М. Положение человека в космосе / Шелер М. // Проблемы человека в западной философии. – М., 1988. – С. 52.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. – С. 60.

³⁰ Там само. – С. 93.

³¹ Руденко М. Енергія прогресу... – С. 40, 45.

³² Там само. – С. 77.

³³ Там само. – С. 73.

³⁴ Там само. – С. 200.

³⁵ Там само. – С. 303.

³⁶ Шевчук В. Світовий вимір української наукової школи фізичної економії // Руденко М. Гносис і сучасність. – С. 220–245.

Бортняк Н. В.

УКРАЇНА НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ У ПРАЦЯХ І НАУКОВО-ТВОРЧИХ ПЛАНАХ МАРІЇ ВАВРИЧИН

У статті проаналізовано науковий доробок М. Г. Вавричин з історії картографії України та заходи щодо організації наукових конференцій в цій галузі.

Ключові слова: *М. Г. Вавричин, Г. Л. де Боплан, українська історична картографія, наукові конференції.*

Bortnjak N. V.

UKRAINE ON THE ANCIENT MAPS IN THE WORKS AND RESEARCH BY MARIA HRYHORIVNA VAVRYCHYN

The article deals with the scientific work by M.Y.Vavrychyn in the history of Ukrainian cartography; the measures for the organization of the scientific conferences in this field are proposed.

Key Words: *M.H.Vavrychyn, H.L. de Boplan, Ukrainian historical cartography, scientific conferences.*

Марія Григорівна Вавричин – українська дослідниця в галузі історії, картографії, соціотопографії, краєзнавства, науково-культурний діяч, науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (у 1993–2010 рр.), член Комісії бібліографії та книгознавства Наукового товариства ім. Шевченка в Україні, член Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина». При житті вона не мала наукових звань, ступенів, високих посад, проте її ім'я вписане в історію української науки кінця ХХ – початку ХХІ століття як автора близько ста праць із історичної картографії, архівознавства, джерелознавства, краєзнавства України, більшість яких було оприлюднено вже протягом останніх двох десятиліть. У незалежній Україні вона однією з перших почала відновлювати академічні дослідження української історичної картографії й досягла у цій справі значних успіхів. Завдяки її праці було відновлено серію «Пам'ятки картографії України», започатковану століття тому фундаментальним чотири томним атласом, який уклав Веніамін Кордт (видання 1899, 1906, 1910, 1931 рр.). Випуски цієї серії, підготовлені до друку М. Г. Вавричин, стали взірцями серед факсимільних видань стародавніх карт, удоступнивши для сучасних українців зразки західноєвропейської картографії ХV–ХVІІІ ст.

У Львівському відділенні Інституту проф. Я. Дашкевич і М. Вавричин організували осередок дослідження історії картографії України, провели низку наукових конференцій, у яких взяли участь українські та закордонні вчені, видали серію збірників наукових праць. 21 листопада 2000 р. на міжнародній науковій конференції «Картографія та історія України», присвяченій 400-річчю Гійома Левассера де Боплана, вони зініціювали створення Наукового товариства дослідників картографії України. Втілити цей задум покликані сучасні українські вчені, спираючись на науковий спадок з історичної картографії львівських науковців, який заслуговує на якнайретельніше вивчення.

Увагу на існування колекцій історичних карт у архівах і бібліотеках Львова Марія Григорівна звертає вперше ще у середині 1960-х років, коли працювала у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові. Із 1961 р. в архіві відбувалися регулярні науково-теоретичні семінари з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Душею і незмінним керівником цих семінарів був Іван Петрович Крип'якевич, який вів їх і підбивав підсумки кожного. Їхня тематика охоплювала різноманітні аспекти давньої та новітньої української історії, а також історичної географії (йшлося про складення історико-географічного словника Галичини, підготовку довідника з історії міст і сіл Львівської області, методик у опису картографічних матеріалів). На одному з таких семінарів 24 листопада 1965 р. із доповіддю «Методика описання картографічних матеріалів «Колекції карт і планів ЦДІА УРСР у Львові» виступив О. Купчинський. Обговорення доповіді актуалізувало визначення напрямів для подальшої праці над історичними картами. На цьому семінарі Я. Дашкевич порушив питання потреби видання друкованих каталогів колекцій карт, які зберігаються в архівах і бібліотеках України. Через 40 років при підготовці альбомів «Україна на стародавніх картах» Марія Григорівна звертатиметься до методики опису карт, яку розробив О. Купчинський, працюючи над стародавніми картами з фонду ЦДІА у Львові.

Із початком 1970-х років М. Вавричин стає секретарем цього семінару, про діяльність якого систематично подавала інформацію до «Архівів України». У той час вона займалася упорядкуванням архівних фондів, розробляла системи каталогів (тематичного, географічного, іменного), зокрема була автором «Системи класифікації документів дорадянського періоду в систематичних каталогах держархівів України». І нині тематичні картки, складені за документами архіву, систематизуються відповідно до схеми, запропонованої Марією Григорівною сорок років тому. М. Вавричин брала участь у створенні експозиції кабінетів спеціальних історичних дисциплін, зокрема архівознавства та археографії.

Досліджувати історичну картографію М. Г. Вавричин розпочала статтею «Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР», яку опублікувала 1975 р. в одному зі збірників, що їх тоді видавала Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника¹. У статті було докладно проаналізовано стародавні карти з колекції ЛНБ, що з'явилися друком у країнах Західної Європи, на предмет зображення на них українських земель (нанесення населених пунктів, ландшафту, гідросистеми, торгових шляхів й ін.) та їхньої інформації про заселення території України. Серед розглянутих карт і атласів – авторства Мартина Вальдземюллера, С. Мюнстера, В. Гродецького, Абрагама Ортелія, Герарда Меркатора.

1981 року побачила світ перша праця дослідниці про карти українських земель французького інженера, архітектора, картографа Гійома Левассера де Боплана (1600–1675?), згодом передрукована у журналі «Жовтень». Стаття ознайомила ширше коло читачів із картографічними творами Боплана, які зберігались у бібліотеках і архівах колишнього СРСР (Ленінграда, Києва, Львова) і зображенням на них українських земель середини XVII ст. У статті також йшлося про наукові відкриття польських учених – дослідників бопланіани – і виявлення ними невідомих карт Боплана в польських книгозбірнях².

У виступі під назвою «Маловідомі карти України Г. Боплана» на II Всесоюзній конференції з історичної географії Росії (Москва, листопад 1980 р.) Марія Григорівна розповіла про віднайдену польським науковцем С. Гербстом збірку з 11 карт Боплана у фондах Гданської міської бібліотеки. Вона охарактеризувала незнану картографічну спадщину видатного француза і докладно означила межі українських земель – так, як їх визначив картограф на кожній карті. Ці межі явно не збігалися з кордонами УРСР. Найбільш точно і повно відобразивши українські території, французький картограф XVII ст. першим увів в європейську картографію назву «Україна» на позначення окремої

географічної та політичної одиниці, простори якої простягаються від окраїн Московії до Трансильванії. У радянський час Марія Григорівна нагадала українцям історичні українські кордони, що їх так ретельно зафіксував Гійом Боплан, а також, зібравши відомості про перевидання його карт за кордоном, довела зацікавлення Західної Європи Україною у XVII ст.

У брежневські часи дебют української дослідниці в Москві настільки вразив учасників конференції своїм вільнодумним поглядом на українські історичні кордони, історичну політичну географію та українські етнічні землі, що один із присутніх радянських професорів прямолінійно заявив: «Нам нужны границы Советского Союза, таких карт границ Украины не нужно». Для Марії Вавричин цей виступ став рубіжним, поставивши її перед непростим вибором: або погодитися із «всесоюзним» баченням української історії, або відмовитися від написання вже затвердженої теми кандидатської дисертації «Картографічні джерела з історії України XV–XVII ст.», з якою була прикріплена до Інституту суспільних наук АН УРСР, і писати «в шухляду». Вона вибрала друге.

Тривалий час Марія Григорівна не публікує власних досліджень з історичної картографії. Підготовлені статті «Географічні карти XV–XVII ст. як джерело для історико-краєзнавчих досліджень», «Нові картографічні джерела до історії України XVII ст.» так і залишилися в рукописах.

Близько десяти років Марія Вавричин займалася редагуванням, укладанням збірників джерел і бібліографічних довідників. Із початку 1980 р. працювала у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника завідувачем редакційно-видавничого відділу. Завдяки її таланту редактора й організатора значно поліпшився рівень підготовки видань до друку, особливо тематичних збірників наукових праць бібліотеки. Упродовж 1981–1990 рр. їх вийшло сім випусків. Прізвище М. Г. Вавричин знаходимо серед укладачів збірників «Юрій Дрогобич: бібліографічний покажчик» (у співавторстві з Я. Д. Ісаєвичем; Львів, 1983), «Селянський рух на Україні 1826–1849 рр.» (Львів, 1985), а також у редколегії історичного нариса про ЛНБ ім. В. Стефаника (1989 р.) тощо. Її авторитет як редактора і як принципової і чесної людини у бібліотеці був дуже високим. Попри щоденну редакторську роботу, Марія Григорівна знаходила час і для наукової праці. Продовжувала складати картотеки назв об'єктів до карт Г. Боплана, зокрема нанесених на Спеціальну (1650 р.) та Генеральну (1660 р.) карти України, карти Дніпра (за виданням Блау 1662 р.), карти Дніпра і Північного Причорномор'я (із серії т. зв. карт-ілюстрацій до «Опису України»). Адже це буде потрібне тим, хто у незалежній Україні писатиме правду про кордони українських територій. Вона глибоко у це вірила. У листі до київського дослідника Івана Лукича Бутича писала: «Відродиться й Україна!» Із розпадом СРСР почала видавати все, над чим працювала. Видавати швидко, ніби надолужуючи втрачене, щоб встигнути.

Наприкінці 1980-х років проф. Ярослав Дашкевич залучив Марію Вавричин до розробки основних наукових напрямів відродження археографічної справи в Україні. Дослідниця виступила з картографічним проектом на першій республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ, грудень 1988 р.), де запропонувала розгорнуту програму підготовки видань з історичної картографії. У неї був сміливий задум – видати стародавні карти, які зберігаються в українських архівах і бібліотеках, зокрема античні карти, рукописні круглі карти XII–XV ст., морські карти (портолани) XIV–XV ст., карти світу кінця XV–XVI ст., географічні карти кінця XVI – першої половини XVII ст. Початком реалізації цього плану мав стати атлас «Україна на картах Г. Боплана».

Пропозицію М. Г. Вавричин видати монографію-альбом «Україна на картах Г. Боплана» підтримав проф. Омелян Пріцак, директор Інституту українських студій при Гарвардському університеті, запропонувавши об'єднати зусилля з канадськими вченими

А. Перналем та Д. Ессаром, які тоді завершили англійський переклад Боплана 1660 р. і працювали над коментованим виданням «Опису України» французькою мовою. Марію Григорівну у той час було залучено до підготовки коментарів до українського перекладу «Опису» 1660 р., яке здійснила Археографічна комісія АН УРСР – пізніше Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН.

У 1990 р. побачили світ перші два томи видання «Опису України» 1660 р., що з'явилися спільними зусиллями науковців України та США. Це були факсиміле і ширококоментований український переклад. Третій том – коментований англійський переклад, разом із репродукціями 28 карт Боплана, вийшов у світ 1993 р. у Кембриджі, підготовлений відомими канадськими спеціалістами – професором Брокського університету Деннісом Ф. Ессаром та професором Брандонського університету Андрієм Б. Перналем. 1990 року А. Перналь та Д. Ессар здійснили коментоване видання «Опису України» французькою мовою.

Наступним етапом співробітництва мало стати видання карт Боплана. Почалися активне листування, обмін науковою інформацією. 26 травня 1990 р. було підписано «Протокол про співпрацю для підготовки видання «Україна середини XVII ст. на картах Г. Боплана. Картографічний корпус».

З огляду саме на цей проект Ярослав Романович Дашкевич запросив Марію Григорівну на роботу у створене 1992 р. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. 1993 року Марія Вавричин переходить із бібліотеки ім. В. Стефаніка на нове місце праці і зі всім властивим їй ентузіазмом заглиблюється у тематику історичної картографії, яка полонила її багато років тому і яку вона так посилено вивчала, ретельно і самовіддано.

У співпраці із проф. Андрієм Перналем (відрядження до Варшави, Кракова, Гданська) дослідниця провела велику пошукову роботу, метою якої було виявлення збережених примірників карт України Боплана у бібліотеках і архівах країн колишнього Радянського Союзу та Європи.

У 1991–1992 р р. Марія Григорівна їде у наукові відрядження до Польщі: 3–11 лютого 1991 р. до Варшави та Кракова з метою виявити оригінали карт Боплана, 15 вересня – 15 жовтня 1992 р. до Варшави, Кракова, Гданська для організації виготовлення фотокопій з оригінальних карт Боплана. Нижче публікуємо звіти Марії Григорівни Вавричин про ці відрядження.

Об'єднаними зусиллями цих двох науковців було встановлено, що вцілілих примірників карт Боплана значно більше, ніж вважалося на підставі даних польських та російських дослідників. Учені виявили 14 оригінальних примірників Генеральної карти України (виданої у Гданську 1648 р. – 7 примірників і стільки ж примірників другого видання цієї карти, здійсненого в Руані й доданого до «Опису України» 1660 р.) та 12 оригіналів Спеціальної карти України. Грунтуючись на найновіших здобутках закордонної історіографії, Марія Вавричин склала перелік картографічних творів Боплана, присвячених Україні, який налічує 23 оригінальні карти, не враховуючи їхніх варіантів. Це план Кодацької фортеці (1639 р.), Українська географічна карта (1639 р.), Генеральна карта України (1648 і 1660 рр.), Спеціальна карта України (1650 р.), карти Дніпра (опубліковані 1662 р.), 12 карт-ілюстрацій до «Опису України» (1652 р.). Усі вони зберігаються у 16 бібліотеках, розташованих у 14 містах восьми держав Європи. Співпраця вчених внесла корективи у загальноприйняті в науці погляди щодо оригінальності ряду карт. Так, примірник Спеціальної карти України, виконаний у кольорі, з Бібліотеки Чарторийських у Кракові, який дослідники вважали рукописною копією з оригіналу Боплана, насправді є оригіналом. Помилковою виявилася й інформація Національної бібліотеки в Парижі, подана на початку 30-х років ХХ ст. М. Дзіковському про відсутність у її фондах Спеціальної карти України. У 1990-х роках у цій книгозбірні було виявлено два примірники Спеціальної карти України і три примірники Генеральної карти

1660 р. Натомість екземпляр, що зберігається в Москві, є лише копією. Результати пошуків М. Г. Вавричин опублікувала у статті «Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи» та в окремій таблиці «Зберігання примірників Генеральної і Спеціальної карт України Г. Боплана в наукових бібліотеках Європи»³. Архів дослідниці поповнився значною кількістю мікрофільмів та відбитків Бопланових карт.

З огляду на численність виявлених варіантів карт Боплана довелося відмовитися від початкового плану видання атласу всіх карт. Спершу потрібно було належно проаналізувати і порівняти всі варіанти примірників карт, простежити розвиток зображення на них: нанесення населених пунктів, річкової системи, особливостей рельєфу, шляхів сполучення, написів про військові події та ін. Це дало б змогу зіставити зміст карт і відтворити послідовність їх складення. До цього завдання вчена звернулася вперше в історичній картографії.

В окремій статті «До історії створення Г. Бопланом карт України» М. Г. Вавричин порівняла фотокопії збережених карт і виявила значно більше варіантів поодиноких карт, ніж було згадано в науковій літературі: 5 варіантів Генеральної карти (Гданськ, 1648 р.; у літературі наводилося 2), 6 варіантів Генеральної карти (французьке видання 1660 р.; подавалося 4), 4 варіанти Спеціальної карти 1650 р. (описувалося 3). Вчена докладно описала кожен із варіантів цих карт, зіставила нанесення Бопланом їхнього картографічного зображення, внесення змін і доповнень. Докладний текстологічний розгляд відмінностей варіантів кожної карти вчена також спецізувала в окремих таблицях.

Вавричин підсумувала викладене власним баченням хронології складення Бопланом карт України. Таке дуже докладне проникнення в творчу лабораторію картографа України XVII ст. дозволило їй внести корективи в усталені в закордонній історіографії погляди щодо хронології складення Бопланом карт. У науковій літературі переважала думка про те, що першою Боплан склав Спеціальну карту, а потім на її основі опрацював Генеральну карту України. Такі погляди висловлювали польські історики, починаючи від представників польської довоєнної історіографії і закінчуючи сучасними вченими. Висновок Марії Григорівни, що 5-й варіант Генеральної карти (гравійованої В. Гондіусом, надрукованої у Гданську 1648 р.) став основою для опрацювання Спеціальної карти України 1650 р., базувався на докладній аргументації. Вчена звернула увагу на відкреслений гравером пунктирною лінією фрагмент на площині Генеральної карти, що його потім було перенесено на Спеціальну карту. Це прямокутник між 48 і 51 градусами географічної широти та 48 і 60 градусами географічної довготи, поділений на 8 рівних квадратів, крім восьмого, який було збільшено за рахунок доповнення картографічного зображення поза рамкою карти, що охоплювало територію від Львова до Перемишля (зі сходу на захід) та від Львова до Любліна (з півночі на південь), і додатково внесені назви населених пунктів та зміни в зображенні території на північ від Сокаля до лінії Городло-Дубно, де теж зазначено нові назви об'єктів. Всі квадрати пронумеровані. Докладне порівняння з варіантами Спеціальної карти дало підставу вченій стверджувати, що зміст і нумерація квадратів тут такі самі, як і зміст і нумерація Спеціальної карти (авторська нумерація збереглася, за її спостереженням, в першому варіанті цієї карти – Дрезденський примірник, опублікований В. Кордтом). Висновок вченої, що 5-ий варіант Генеральної карти став підставою для створення Спеціальної карти України 1650 р., знайшов підтримку в сучасній російській історіографії.

Великою науковою заслугою Марії Григорівни Вавричин було також відродження картографічної серії «Пам'ятки картографії України». Про засновника цієї серії професора Веніаміна Кордта і його внесок у розвиток української картографії дослідниця пише у статті «Картографічні видання Київської археографічної комісії», опублікованій у матеріалах ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю діяльності цієї комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). Першим випуском серії стало факсимільне видання «Спеціальної карти України Гійома Левассера де Боплана 1650 р.», яке з'явилося друком

у видавництві «Мапа» у 2000 р. (8 аркушів у папці; масштаб 1:450000). До факсиміле окремою брошурою було додано передмову «Гійом Левассер де Боплан – картограф України» і коментарі, автором яких є М. Вавричин, а також латинський і український покажчики до назв об'єктів, відображених на цій карті (ті покажчики, які вчена так ретельно підготувала завдяки довголітній праці). Кожен об'єкт, нанесений на Спеціальній карті, був ідентифікований відповідно до сучасних топографічних карт областей України, довідників адміністративно-територіального поділу 1946 – початку 1990-х років. Окремо було укладено покажчик об'єктів, що втратили назву. Встановлення сучасної назви та теперішньої локалізації географічного об'єкта, відображеного на карті 1650 р., вчена здійснювала у співпраці з кандидатом географічних наук О. Ф. Гольком.

Другим та третім випусками відродженої серії стали дві книги альбому «Україна на стародавніх картах» (Київ: ДНВП Картографія, 2006, 2009; упорядники М. Г. Вавричин, Я. Р. Дашкевич, У. Р. Кришталович), де вміщувалися репродукції 83 західноєвропейських карт кінця XV – першої половини XVII ст. і репродукції 86 карт середини XVII – другої половини XVIII ст., на яких зображено українські землі. Оригінали карт зберігаються у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника та Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка. До кожної карти було подано повну назву мовою оригіналу, переклад, джерело, імена авторів – картографів, граверів, видавців, а також стислий опис (зовнішні характеристики, зображення українських територій, коротка історія карти). Ретельне прочитування географічних назв латинською й німецькою мовами, глибокі знання з історії й географії дозволили дослідниці з'ясувати достовірність та інформаційну цінність зображення українських теренів на цих давніх картах.

Першу книгу альбому було відзначено найвищими книжковими нагородами: гран-прі Форуму видавців у Львові (2005 р.) і найкращий атлас року за визначенням (цього ж року) конференції Міжнародної картографічної торговельної асоціації (ІМТА; Європа, Африка, Близький Схід). 2010 року гран-прі Форуму видавців у Львові здобула і друга книга атласу.

Останніми роками Марія Григорівна працювала над підготовкою до видання Генеральної карти України Г. Боплана (доданої до «Опису України», Руан, 1660 р.), а також його Генеральної карти України (гравірованої В. Гондіусом; Іданськ, 1648 р.). Єдина відома копія цієї карти зберігається в Саксонській державній бібліотеці у Дрездені. Складений науково-довідковий апарат і передмови до обох карт разом із плівками для репродукції було передано у видавництво «Мапа». З фінансових причин підготовлені й описані карти вже декілька років чекають на друк.

Завдяки праці М. Вавричин науковці отримали повний перелік карт французького картографа середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана, чітке уявлення про місце і кількість збережених оригіналів створених ним карт України та варіантів кожної карти, інформацію про хронологію карт України, дізналися про послідовність складення ним кожної окремої карти і за описами дослідниці змогли простежити, як змінювалося на них картографічне зображення у напрямі розвитку й удосконалення. Публікацію факсиміле Спеціальної карти 1650 р. із цінним довідковим апаратом та складеними покажчиками, в яких назви географічних об'єктів ідентифіковано відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу, проф. Я. Дашкевич вважав одним із найбільших фундаментальних внесків у дослідження бопланіани. А серію статей Марії Григорівни про джерелознавче значення карт України Боплана, історію їх виникнення та його картографічну спадщину видатний український вчений ставив на перше місце серед наукових досягнень у цій галузі⁴.

За 17 років дослідницької праці в Інституті української археографії та джерелознавства Марія Григорівна Вавричин брала участь у виконанні планових тем «Історичні джерела та історіографічні пам'ятки середніх і нових часів західного регіону

України» (була співавтором розділу «Корпус карт України Г. Левассера де Боплана»), «Джерелознавство історії західноукраїнського регіону: археографічна публікація та інформаційні системи», «Карти України як історичне джерело», «Українські та іншомовні джерела з історії західноукраїнського регіону нового та найновішого періоду», що дало змогу активно видавати стародавні карти з належно підготовленим науково-довідковим апаратом, а ще здійснювати науковий пошук давніх карт із зображенням України у бібліотеках, архівах багатьох міст і країн, писати, досліджувати й публікувати результати своєї праці. У ці роки, власне, і розкрився великий науковий потенціал вченої.

Коли на початку 2010 року не стало Ярослава Романовича Дашкевича, Марія Григорівна підкреслила, що багато завдячує співпраці з професором і тій атмосфері наукової творчості та свободи, яку він створив у Львівському відділенні інституту.

Професора Дашкевича і Марію Григорівну Вавричин єднала справа організації відродження української історичної картографії. 6–7 жовтня 1998 р. Я. Р. Дашкевич та М. Г. Вавричин провели першу в Україні наукову конференцію з історії картознавства «Картографічна спадщина України», чим започаткували проведення серії міжнародних наукових конференцій: «Боплан і Україна» (Запоріжжя, 12–13 жовтня 2000 р.), «Картографія та історія України», присвячена 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана (Львів, 20–21 листопада 2000 р.), «Соціотопографія України» (Львів, 17–18 жовтня 2002 р.).

Конференції мали міждисциплінарний характер, у них брали участь історики, картографи, географи, архітектори, археологи, бібліографи, мовознавці, архівісти, геодезисти, працівники державної картографічної служби, геодезичних підприємств, видавництва. Навколо Марії Григорівни організувалося наукове середовище дослідників історичної картографії – львівське, українське, світове, згуртувалися теоретики і практики. Вона листувалась із науковцями з інших міст України та з-за кордону, багато спілкувалась, бо до неї, як організатора осередку історичної картографії в Україні, тягнулися всі зацікавлені цією цариною української науки.

На пропозицію М. Вавричин Ярослав Матвіїшин з Франції розшукав у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції картографічні документи, що стосуються України. Його стаття з публікацією планів трьох українських замків-фортець з XVII ст. – Бара, Меджибожа, Чигирини, – та карта-схема частини течії Дніпра з порогами, додана до плану м. Чигирини, з'явилися у збірнику матеріалів конференції, який підготувала до друку М. Г. Вавричин. Ці плани зацікавили ентузіастів відновлення гетьманського палацу в Чигирині.

Львів'яни приходили до Марії Григорівни за порадами, повідомити про свої напрацювання, ідеї. Її цікавили сучасні експедиції та картографування території України, розселення українців у минулому і тепер, усе, що пов'язане з історією картографії українських земель. Вона стежила за результатами польових досліджень наукової експедиції Інституту «Укрпроектреставрація», яка перевіряла відповідність даних Спеціальної карти України Г. Боплана (розташування міст, фортець) сучасній локалізації цих географічних об'єктів.

Лише за 1997–2010 рр. Марія Григорівна Вавричин упорядкувала низку збірників статей: «Боплан і Україна» (Львів, 1998), «Картографія та історія України» (Львів, 2000), «Історичне картознавство України» (Львів, 2003), «Історична топографія та соціотопографія України» (Львів, 2006), «*Silva rerum*» (Львів, 2007). Вона брала участь у роботі багатьох наукових конференцій: «*Military cartography of the Baltic region countries from the 16th to the 20th century*» (Торунь, 1994), «Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури» (Запоріжжя, 1997), «Бальтазар Гакет – дослідник Південно-Східної Європи» (Львів, 1997), «*Kartografia Galicji 1772–1918*» (Перемишль, Львів, 2001), «*XXI Ogólnopolska konferencja historyków kartografii*» (Перемишль, Львів, 2001), «Перемишль і Перемишльська земля протягом віків» (Перемишль, 2002), «Лемківщина в 1939–1947 р.

Війна, окупація, виселення» (Краків, 2010) та цілого ряду інших. Зокрема, була також активним учасником щорічних наукових конференцій, що їх організували Комісія книгознавства і бібліографії, Археографічна та Історична комісії НТШ, членом якого стала відразу після відновлення діяльності НТШ в Україні.

Сподіваємося, українські науковці гідно продовжать справу академічних досліджень у галузі історичної картографії – справу, яку розпочала Марія Григорівна Вавричин – українська дослідниця і Велика Українка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Вавричин М. Г. Матеріали до історії картографії України XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР / Вавричин М. Г. // Бібліотека і науково-технічний прогрес : тематичний зб. наук. праць. – Львів, 1975. – С. 101–110.
- ² Вавричин М. Г. Карти Українських земель Г. Боппана в бібліотеках і архівах СРСР / Вавричин М. Г. // Бібліографічна інформація і сучасність. – К., 1982. – С. 116–127; Вавричин М. Г. Карты України Гійома Левассера де Боппана / Вавричин М. Г. // Жовтень. – 1981. – № 5. – С. 89–94.
- ³ Вавричин М. До історії створення Г. Боппаном карт України / Вавричин М. Г. // Боппан і Україна : зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 89.
- ⁴ Дашкевич Я. Боппан у дослідженнях 1991–2000 р. / Дашкевич Я. // Історичне картознавство України. – Львів, 2003. – С. 96–97.

Додаток (з приватного архіву М. Г. Вавричин)

Звіт про відрядження в Бібліотеку АН Польщі (3-11 лютого 1991 р.)

Метою відрядження було ознайомлення з картографічними збірками наукових бібліотек Варшави і Кракова і виявлення оригіналів карт України Г. Боппана для виконання теми «Україна середини XVII ст. на картах Г. Боппана». Ця тема виконується разом з канадськими вченими А. Перналем та Д. Ессаром під керівництвом Археографічної комісії АН УРСР.

За період відрядження я ознайомилася з картографічними збірками таких бібліотек Варшави, як: Національна бібліотека, Бібліотека Варшавського університету та Бібліотека Інституту географії. У Кракові – з картографічними збірками бібліотеки Чарторійських, Ягеллонської бібліотеки, а також ознайомилася з фондами Архіву ПАН та філіалу Державного архіву Польщі, розмішеного у замку на Вавелі.

В результаті проведеної роботи виявила 7 оригінальних карт України Г. Боппана, зокрема:

1. У бібліотеці Чарторійських у Кракові:

Генеральна карта України, 1648 р.

Генеральна карта України, 1660 р.

Спеціальна карта України, 1650 р.

2. У Ягеллонській бібліотеці:

Спеціальна карта України, 1650 р.

Генеральна карта України, 1648 р.

Генеральна карта України, 1660 р.

3. Бібліотека Інституту географії у Варшаві:

Спеціальна карта України, 1650 р.

Дві карти з виявлених – рідкісні, невідомі у вітчизняній науці. Цінність виявлених карт в тому, що кожний оригінальний примірник має свої особливості. Виявлені матеріали дають можливість скласти більш повний список оригінальних відбитків карт України Г. Боппана, які дійшли до нас.

М. Вавричин

Звіт про проведену роботу під час відрядження до Польщі у вересні-жовтні 1992 р.

Від 15 вересня до 15 жовтня я перебувала у службовому відрядженні в Польщі, метою якого була організація виготовлення фотокопій з оригінальних карт України Г. Боппана, що зберігаються у бібліотеках Варшави, Кракова, Гданська, Познані, Корніка. Фотокопії карт необхідні у зв'язку з

роботою над плановою темою «Україна середини XVII ст. на картах Г.Боплана» і підготовкою до видання атласу карт України Боплана. У виконанні цієї теми бере участь професор Брандонського університету (Канада) А. Перналь. Кошти відрядження: оплата подорожі, проживання і виготовлення фотокопій виділено університетом Альберта в Едмонтоні.

За вказаний період я працювала в бібліотеках Варшави, Кракова, Гданська і виконала таку роботу:

Варшава

1. Виготовлено фотонегативи, діапозитиви та фотовідбитки з примірника Спеціальної карти України Боплана (*Delineatio Specialis et accurata Ucrainae...* 1650), яка зберігається у фондах Центральної бібліотеки Інституту географії і охорони середовища (S.XVII.2.П).

Оскільки карта у 60-х роках була реставрована, після чого оправлена в раму і вивішена в робочій кімнаті відділу картографії бібліотеки, завдання фотографування її було ускладнено. У зв'язку з тим, керівництво бібліотеки не давало згоди на розкриття карти. Спочатку були виготовлені фотокопії і діапозитиви карти з негативів 1965 р. Однак, оскільки вони виявились не чіткі, то після додаткових переговорів було одержано дозвіл на розкриття карти реставраторами і фотографування її фотографом реставраційних майстерень. В результаті з цієї карти зроблено:

- а) 4 фотовідбитки з негативів 1965 р. розміром 47 x 55 см
- б) 4 діапозитиви з негативів 1965 р. розміром 9 x 12 см
- в) 4 негативи, нові 9 x 12 см
- г) 4 фотовідбитки з нових негативів 18 x 24 см

2. Із Генеральної карти України (*Carte d'Ukraine...*), вміщеної у виданні «Опису України...» Боплана (Роуен, 1660) виготовлено ксерокопію. Примірник книжки з цієї картою зберігається у Бібліотеці Народовій (S.BN.XVII.3.2933).

Одночасно встановлено, що у примірниках цієї книги, що зберігаються у бібліотеці Історичного інституту Варшавського університету (S.4.20) та Публічної бібліотеки м. Варшави (S. XVII. 2.ШШ) цієї карти немає, хоч за попередньою інформацією проф. Перналя вона у них є.

3. У відділі картографії Бібліотеки Народової зберігаються відбитки карт Дніпра Боплана, зокрема перша їх публікація 1662 р. у атласі Блау.

З цих карт виготовлено мікрофільми 4 кадри і 4 контрольні відбитки розміром 18 x 24 см.

4. У фондах відділу стародруків Бібліотеки Народової виявлено рідкісний примірник книги Г.Боплана «*Les principes de la Geometrie militaire*» (Роуен, 1662), яка у бібліотеках України відсутня.

З цієї книги виготовлено мікрофільм – 24 кадри.

Краків

Найбільше оригінальних карт України Боплана зберігається у бібліотеках Кракова – Бібліотеці Національного музею ім. Чарторийських та Бібліотеці Ягеллонського університету.

Зокрема, у Бібліотеці Чарторийських зберігається два унікальні варіанти Генеральної карти України (*Delineatio Generalis is Camporum desertorum vulgo Ucrainae...*, 1648 р. з позначенням боліт на Поліссі, sygn. BCZK 574.IV; *Carte d'Ukraine...*, французькою мовою без Кримського півострова (sygn. XVIII /MNK/ Мр/ 3310.П), а також карта з видання «Опису України» 1660 р., sygn. 36951).

У бібліотеці Ягеллонського університету зберігається Генеральна карта України із написами про Лоївську і Берестецьку битви (*Delineativ Generalis ...1648/ 1851/*, sygn. M. 53).

З цих карт зроблено негативи і відбитки:

9 негативів 6 x 6 см

9 контрольних відбитків 18 x 24 см

Крім того, зроблено 18 негативів і 18 фотовідбитків фрагментів цих карт.

2.У бібліотеках зберігаються також два примірники Спеціальної карти України – у Бібліотеці Чарторийських – примірник карти, кольорований від руки, у Бібліотеці Ягеллонського університету – примірник карти у 8-ми окремих секціях.

З цих карт виготовлено фотонегативи і фотовідбитки:

а) Примірник карти Бібліотеки Чарторийських фотографовано двічі. Перший раз виконано кольорові мікрофільми (23 кадри), 23 контрольні фотовідбитки розміром 16 x 22 см та 11 відбитків 28 x 41 см.

Оскільки ці негативи і відбитки виявились непридатними для відтворення цілості карти (розмір оригіналу 96 x 200 см), то карту сфотографовано вдруге і виготовлено 3 негативи, кольорові розміром 9 x 12 см і 3 фотовідбитки розміром 61 x 75 см.

б) 3 примірника Спеціальної карти України Бібліотеки Ягеллонського університету зроблено 14 негативів і 14 відбитків 18 x 24 см.

Гданськ

У Бібліотеці ПАН в Гданську зберігається примірник Спеціальної карти України Боплана в окремих секціях. Однак 3 і 4 секції загублені. Тут також зберігалися 12 унікальних карт невеликого, книжкового формату, виготовлених у 1652 р.: як припускають дослідники – для ілюстрування «Опису України...». Як повідомила завідувача відділом картографії бібліотеки п. Марія Пельчар, фотокопії з цих карт будуть виготовлені з тим, що з карт – ілюстрацій не дозволяється виготовляти негативи замовникам, оскільки карти ніколи не тиражувалися і бібліотека має авторське право на них.

Оскільки фотограф на час мого перебування в Гданську хворів (при Гданському університеті є Zakład kartografii fotointerpretacji, тому виготовлення фотокопій з карт не викликає труднощів). П.Пельчар запевнила мене, що замовлення буде виконано і фотокопії будуть передані в Бібліотеку Народову у Варшаві. Кошти на викуп фотокопій згідно з розцінками Бібліотеки ПАН у Гданську передані співробітниці ЦДІА України у Львові Н.Франко, яка до 15 грудня 1992 року працює у відділі рукописів Бібліотеки Народової. Пані Пельчар надіслано телеграму і листи з проханням пришвидшити виконання замовлення.

Познань. Корнік.

На основі централізованого каталога стародруків, що створений у Бібліотеці Народовій, а також за попередньою інформацією проф. Перналя і на основі наукової літератури, зведеного каталога карт, виданого у Польщі, мені вдалося встановити, що в бібліотеках Корніка і Познаня зберігається Генеральна карта України у виданні «Опису України...» 1660 р., примірник якої є також у Львові, а також у фондах Бібліотеки Народової у Варшаві, з якого також виготовлено ксерокопію.

У зв'язку з цим до Познаня і Корніка не виїжджала.

Марія Вавричин

Звіт про відрядження до Польщі 1994 р. на запрошення Інституту історії та архівістики
Торунського університету Миколая Коперника

З 19 по 26 жовтня 1994 р. я перебувала у відрядженні в м. Торуні (Польща) як учасник міжнародної конференції «Військова картографія прибалтійських держав XVI – XX ст.» на конференції, організованій Інститутом історії та архівістики Університету Миколая Коперника та Вищої офіцерської школи ім. генерала Ю. Бема в Торуню, яка проходила 20 – 22 жовтня ц. р. У ній взяли участь 22 науковці з Польщі, Німеччини, Швеції, Латвії, Білорусії, України. Тематика доповідей – історія, створення та застосування на практиці творів військової картографії від найдавніших часів до наших днів, збереженість пам'яток картографії в бібліотечних та архівних фондах Європи, їх облік, вивчення і використання. Моє повідомлення на конференції мало назву «Карти України Г. Боплана як історичне джерело». Тексти доповідей і повідомлень будуть надруковані у матеріалах конференції.

Для учасників конференції було організовано виставки: «Рідкісні картографічні видання з фондів м. Торуня», «Польська військова картографія», з якими я ознайомилася.

Під час поїздки до Гданська учасники конференції відвідали відділ картографії Гданської бібліотеки ПАН, де ознайомилися з виставкою рідкісних картографічних видань з фондів цієї бібліотеки, а також архів м. Гданська, де оглянули виставку рукописних карт і планів міст із фондів цього архіву.

У Гданській бібліотеці ПАН я оглянула оригінальні карти України Г. Боплана, що знаходяться у фондах цієї бібліотеки – 11 карт-ілюстрацій та Спеціальну карту України. Провела виміри секцій гданського примірника Спеціальної карти України, що було необхідне для підготовки до видання цього примірника карти, здійснюваного нашим відділенням.

Марія Вавричин

Кузик С. П.

ІЗ «МРІЄЮ» НА «ПОРОЗІ» НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглядається становлення хорової капели „Мрія” торговельно-економічного Інституту (нині Львівської комерційної академії) другої половини 1980-х і на початку 1990-х років, коли українська пісня була на передньому рубежі у боротьбі за незалежність України.

Ключові слова: хорова капела „Мрія”, тоталітарний режим, пісенні твори, концерт, сільська глибинка, Чернеча гора, незалежність України.

Kuzyk S. P.

WITH A „DREAM” ON THE „THRESHOLD” OF INDEPENDENCE

In the article is examined the becoming of choral choir „Dream” of Trade economic institute (today Lviv commercial academy) of the second half of 1980-th and at the beginning of 1990-th, When the Ukrainian song was on a front border in a fighting for the independence of Ukraine.

Key words: choral choir „Dream”, totalitarian regime, song compositions, concert, rural outback, Monastic mountain, independence of Ukraine.

До визнання України незалежною державою залишалося майже чотири роки, відтоді як я познайомився з хоровою капелою «Мрія». Молодому колективу виповнювався третій рік... Двічі на тиждень проводилися проби: розспівка, шліфування звукових параметрів, закріплення освоєного матеріалу, вивчення нових пісенних творів. Все це є звичною роботою для будь-якого художнього колективу

Що дивувало в капелі «Мрія»? Це надзвичайно позитивна атмосфера взаємовідносин і спілкування. Поруч із досвідченими викладачами та відомими співробітниками торговельно-економічного інституту (нині Львівської комерційної академії), а саме: С. Гелеєм, І. Галиком, Я. Скоробагатим, В. Галюком, О. Зелінським, М. Занічковським, Я. Кирильчуком, Б. Москалем, Б. Заблоцьким, Л. Хитрим, І. Шевчуком, Я. Антонюком, І. Лемком, М. Мельником, Г. Батковець, Н. Недашківською, Д. Боляновською, О. Макарець та іншими учасниками – співали студенти вишу – від наймолодших до випускних курсів, а також фахівці хорового співу окремих відомств та установ міста. Поєднання досвіду, молодості й професіоналізму сприяло розвитку хорового співу. Звідси – особливе покликання і завдання капели. «Найперше, – як пише у своїй монографії, присвяченій «Мрії», незмінний староста, а згодом президент хору Степан Гелей, – якоюсь мірою поповнити брак загальної культури у молодих людей, впливати через мистецтво на формування їхнього світогляду. Друге важливе завдання капели – популяризація зразків українського хорового мистецтва, України взагалі»¹.

Прямувати до такої мети було завданням не з простих. Советський тоталітарний режим другої половини 1980-их років, хоч і доживав свої останні часи, залишався підступним і смертельно небезпечним для творчої інтелігенції та всіх патріотів рідного

краю. У таких умовах треба було вміло вести творчий колектив крізь пороги комуністичної зашореності, русифікаторських маніпуляцій, антиукраїнських устремлінь, що здійснювалися існуючим ладом. Все це вимагало надзвичайно гнучких рішень від художньої ради, старостату колективу, керівників капели.

Першим художнім керівником і диригентом був старший викладач Львівської державної консерваторії (нині музичної академії) Іван Чупашко, під орудою якого «Мрія» здобула високе звання Народної. Перед тим дивувала своїм співом східного слухача України при відкритті «Співочого поля» у Полтаві²; побувала на відкритті чергового сезону Київської народної хорової філармонії³; стала лауреатом конкурсу вокально-хорових колективів і співаків імені Соломії Крушельницької, що відбувся в Тернополі 1988 року⁴.

З 1989 р. колектив очолює Богдан Дерев'яно, заслужений артист України, доцент Львівської музичної академії ім. М. Лисинка, який значну увагу приділяв культурі співу. Він виявився «педантом» звукової гармонії. На репетиціях дуже часто до десятка разів поверталися, здавалось би, до вже вивчених мелодій, до вузлових фраз у хорових творах. Це, звичайно, обтяжувало, але забезпечувало дуже позитивний результат. Новий диригент продовжив працю над творами фольклорного змісту, шевченківським репертуаром, піснями Січових стрільців тощо.

Шевченкіана «Мрії» виявилася найповнішою у переддень 175-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. За її участю відбулося понад десять концертів, декілька з них добродійних, кошти від яких скерували у фонд спорудження пам'ятників Великому Кобзареві у Львові та Ленінграді (нині Санкт-Петербург), на відродження музею в Палермо⁵. Добре запам'яталися львів'янам благочинні концерти за участю двох капел: «Лемковини» і «Мрії», що відбулися 27–28 лютого 1988 року. Спрагли слухачі до Тарасового слова, пісень на його слова, за участю народної артистки Л. Кадирової, відомого читця С. Максимчука, бандуристів О. Барана, Л. Посікіри підвищували настрої, будили уяву і зміцнювали віру у прийдешню волю. «Люди плакали, – згадує Степан Гелей, – діти, що прийшли з батьками, поводитися, наче дорослі. Кошти, зібрані від двох концертів (1800 крб.), були перераховані у фонд спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Львові. Це були перші подібні благочинні концерти у нашому місті»⁶.

Особливою подією в житті пісенного колективу стала перша поїздка за межі України – в Польщу, що відбулася 6-7 травня 1989 р. на запрошення Перемишльського українського суспільно-культурного товариства. До репертуару увійшли не лише популярні пісні на слова Тараса Шевченка, а й мало співані твори, зокрема «Три тополі» (муз. Є. Козака), кантата «Лічу в неволі» (муз. Д. Січинського), «Тополя» (муз. П. Майбороди) та інші. Слухачі почули декламацію зворушливого твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» у виконанні актора театру ім. М. Заньковецької Святослава Максимчука, який вперше потрапив за кордон. Вперше також відбувся концерт художнього колективу з України в с. Команчі, де проживають українці. Концертували капеляни у лемківському Сяноці⁷. «Мрія» своїм першим виступом за межами України побудувала творчий місток, який за роки незалежності став широкою дорогою на Захід, – у тодішню Югославію, Хорватію, Італію, Німеччину, Іспанію, Францію, Велику Британію, Нідерланди, Швейцарію. Але всі ці поїздки відбуватимуться згодом – вже із закордонними українськими паспортами.

Важливим «виховним заходом» у капелі «Мрія» був «літній семестр», який у повному складі проводили на базі відпочинку споживчої кооперації «Латориця», що знаходиться у гірській місцевості Свалявського району на Закарпатті. У 1989 і 1990 роках у «Латориці» проводився капітальний ремонт житлового приміщення, але для нас цілком вистачило тих зручностей, що були на базі відпочинку: постіль, ліжко, кімнати з незасксленими вікнами і не вимощеною підлогою, а решту ми створили самі.

Найбільш цікавими, крім 3–4–годинних репетицій, були концерти для тих, хто відпочивав у Свалявському рекреаційно-туристичному центрі. Одним із таких, куди ми часто ходили пішки, був санаторій «Карпати», що біля с. Ченадієво. Тут, звичайно, не було парткомівського контролю, що нас супроводжував в Інституті. Тому, переважно для російськомовної публіки, звучала українська класика, зокрема пісні «Через балку летить галка» – народна пісня в обробці Є. Козака, «Сонце заходить» – сл. Т. Г. Шевченка, муз. Д. Роздольського, «Закувала зозуленька» – сл. Т. Г. Шевченка, муз. С. Людкевича, «Летів пташок понад воду» – українська народна пісня із Закарпаття, обробка для хору Є. Федоренка, «Горіла липка» – лемківська народна пісня в обробці Кос-Анатольського, «Тост до Русі» – сл. І. Гушалевича, муз. М. Вербицького, а також «Льдолом» – сл. В. Сосюри, муз. М. Леонтовича, «Вийди, Грицю, на вулицю» – українська народна пісня в обробці О. Кошиця, «Ответ на послание Пушкина» – сл. О. Одоєвського, муз. В. Мураделі і, звичайно, «Вічний революціонер» – сл. І. Франка, муз. М. Лисенка, і нікого це не дивувало. Заклучне слово голови художньої ради «Мрії» Степана Гелея завжди було виваженим і доступним для слухачів концерту. Франковий дух, донесений «Мрією» слухачеві, будив серця ще не втрачених синів і дочок, які заледве зізнавалися, що вони українці.

Свободу творчій організації капелян, особливо молодіжному складу, давало святкування Івана Купала. Плетені віночки, дівочі хороводи, фольклорні ігри не тільки розважали хористів, а й приваблювали людей із навколишніх сіл, містечок. Навколо «Мрії» створювалася неповторна аура національного взаєморозуміння і духовної благодаті.

Не забувається також величний концерт з нагоди сотої річниці Петра Франка, сина великого Каменяра. На весь голос звучали поряд із Франковим гімном «Вічний революціонер» низка стрілецьких пісень, які справили найбільше враження на глядачів. Адже ці пісні були добре відомі Петрові Франку – засновнику молодіжно-спортивного товариства «Пласт», звідки він вступив до спортивної організації «Січові стрільці», а потім воював на боці Західноукраїнської Народної Республіки проти польських військ.

Кошти, офіровані громадою під час концерту, спрямували на відкриття меморіальної таблиці на будинку комерційної академії, де працював П. Франко, як декан одного з факультетів⁸.

Як заклик до рішучих дій української громади на концерті, присвяченому Петрові Франку, прозвучали слова великого Каменяра, проголошені С. Максимчуком:

*„Якщо нині інші війни –
Ну то й іншу зброю куй?!
Нині вчися побіждати –
Завтра певне побідии!“*

Вагому сторінку вписала хорова капела «Мрія» у фонд спорудження пам'ятника славетній Роксолані (Насті Лісовській) у місті Рогатині, яку продали кримські татари у султанський гарем Сулеймана II (Пишного) як невільницю, яка так полонила східного царя, що незабаром стала його першою дружиною. Причарувала Роксолана грізне імператорське серце, очевидно, не тільки вродою, а й добрим вихованням, гострим розумом, знанням багатьох європейських мов та звичаїв.

Народ крізь століття зберіг і ревниво продовжує оберігати пам'ять про свою мужню дочку, яка у різні способи відвертала розбійницькі походи з боку Туреччини на українські землі (середина XVI ст.). Про таку любов засвідчили добродійні концерти, присвячені збору коштів на пам'ятник Роксолані, за участю аматорів хорового співу капели «Мрія», народної артистки України Марії Бойко, заслуженого працівника культури бандуриста Михайла Барана, заслуженого артиста, актора-читця Святослава Максимчука, письменника Василя Стефака, яких довго не відпускали зі сцени актового залу тодішнього радгоспу – технікуму та будинку культури села Жовчів, віддаючи шану пам'яті

нашій Роксолані та демонструючи повагу артистам, які брали участь у добродійних концертах⁹.

Цікавою сторінкою у біографії хорової капели «Мрія» слід вважати виїзди з концертами у сільську глибинку, зокрема на Рогатинщину, що на Івано-Франківщині, звідки родом учасники колективу Степан Гелей, Степан Кузик, Михайло Самбурський. Так, у селі Княгинині концерт відбувся на початку травня, просто неба – біля колишньої читальні «Просвіти». Програма виступу була побудованою так, що фактично присвячувалася Дню матері, хоча про це ніхто не говорив, бо влада як у центрі, так і на місцях слухняно виконувала партійні вказівки, не дозволяючи відзначати і це свято. Правда, нас активно підтримували представники місцевого «Руху» та „Меморіалу” і, звичайно, сільська громада, яка не могла натішитися таким величним дійством.

Справжнім фурором виявився наступний виступ «Мрії» в селі Бабухові, що відбувся третього червня, у Зелену неділю, 1990 року біля відновленої стрілецької могили. Сотні людей прийшли на гору, під церкву, де відбувався мітинг-панахида і посвячення могили Січовим стрільцям. Шістнадцять молодих стрільців-бабухівців зложили свої голови за незалежність Матері-України. А ще 24 повернулися додому, але не дожили до проведених урочистостей з вшанування пам'яті українського стрілецтва. Серед трьох живих свідків тих далеких днів звитяги залишилися: Степан Снігур, Тимофій Поперка і Петро Балацький. І лише останньому стан здоров'я дозволив прийти на мітинг і підняти національний прапор, виголосити палку промову і заспівати стрілецьку пісню. А їх звучало в цей день чимало. Народна хорова капела «Мрія» подарувала громаді «Ставок заснув» (муз. Г. Пфейля, обробка Ю. Корчинського), «Ой у лузі червона калина», «Повіяв вітер степовий», «Накрила нічка» (сл. і муз. О. Копчинського, «Бо війна війною» (сл. і муз. Л. Лепкого, обр. М. Колесси) та гімн ще залежної тоді країни «Ще не вмерла Україна» (сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького). «Не просто так передати словами те загальне святкове піднесення, – як писала районна газета «Зоря», – що панувало в той день у Бабухові... Адже такого у селі давно не було. І не було нічого дивного в тому, що люди плакали і усміхалися, молилися і співали, бо так веліли їм серця, що враз ожили, затрепетали в грудях від поштовху дивної внутрішньої сили, прихованої десь там на глибині, притупленої тими багаторічними клопотами і непевністю, навіть страхом і байдужістю, що сковували якомось душою, не давали їй вирватися на волю»¹⁰.

Ситуація у державі залишалася складною. Різко погіршувалася економіка, а з нею життєвий рівень громадян. Люди протестували: на Сході України застрайкували шахтарі Донбасу, на Заході і в Центрі не припинялися мітинги, на яких відкрито вимагали виконання конституційної норми – виходу України зі складу СРСР. У відповідь комуністи із силовими структурами зорганізували наступ на активістів та організаторів руху непокори. Боротьба загострювалася. У жовтні 1990 року українські студенти розпочали безстрокове голодування на Майдані, в центрі Києва, висунувши низку радикальних антикомуністичних вимог. «Революція на граніті» добилася виконання деяких вимог, зокрема відставки голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масоли. І найголовніше – молоді люди показали, що своєю рішучістю можна перемагати і долати будь-які перешкоди на шляху до наміченої цілі.

Прийшов 1991 рік. У Радянському Союзі неспокійно: Латвія проголосила про вихід із складу комуністичної імперії, побито грузинів у Тбілісі, розпочато війну в Нагірному Карабасі, що засвідчило про наближення його кінця...

Комуністична влада ще на щось сподівалася і надалі лютувала. Особливо це було помітно під час міжнародного двотижневого похорону-реквієму, що відбувався у травневі дні 1991 р. і присвячувався 130-річчю перезахоронення праху Кобзаря. Народна хорова капела «Мрія» відвідала Кирилівку (тепер Шевченкове) та Моринці, де виступила на мітингу-реквіємі, збагативши його духовними піснями, невмирущим Шевченковим «Заповітом».

22 травня подалися до Канева, де завершився шлях Кобзаря на Чернечу гору. Ще під'їзд до Канева та й саме місто нагадували не місце національної скорботи, а радше – полем міліцейсько-військових маневрів. Тут владарювала груба сила, а не душевний спокій та національний траур. До старовинного Успенського собору, звідки після панахиди мала розпочатися траурна процесія, щоб відтворити останню дорогу свого славного сина, фактично нікого не допускали, окрім тих, хто представляв Російську православну церкву.

«Ми все ж через міліцейські заслони, – як описується в статті «Прости нас, Тарасе», – подались до святині – могили Т. Г. Шевченка. Вже біля підніжжя Чернечої гори чулося звучання гучномовців, які розривали спокій мальовничих гір над могутнім Дніпром. Навколо могили стояли міліцейські кордони, які охороняли купку духовенства РПЦ. На могилу нікого не допускали: чи це були лауреати Шевченківської премії, чи письменники, чи художні колективи, чи духовні особи інших конфесій.

Після наших категоричних вимог і з допомогою працівників музею Т. Г. Шевченка у Каневі нам виділили трохи місця біля підніжжя, «огородивши» нас міліціонерами і від могили, і від людей, які прийшли на Чернечу гору. Прозвучали духовні пісні та пісні на слова Тараса Григоровича. Однак вони затушувались безпорадним співом духовно зубожілих, хай простить мене Господь, «святих отців»¹¹.

З тугою і німою розпукою ми покидали Чернечу гору. Та назустріч нам ніби першотравнева демонстрація: у колонах поруч із радянськими та партійними активістами Канева в ногу йшли представники духовенства РПЦ. Ось для кого готувалося місце на могилі Т. Г. Шевченка. Ось хто повинен був заповнити вакуум, що штучно підтримувався протягом усього скорботного дня – 22 травня – на могилі нашого Кобзаря.

Ці та інші антиукраїнські виступи конаючої системи вже не могли зупинити річище народовиявлення, що 24 серпня 1991 року привело до визнання незалежності України, а Першого грудня – до переконливого її утвердження всім українським народом.

Пройшовши достойно «поріг» незалежності, хорова капела «Мрія» Львівської комерційної академії гідно продовжує нову творчу сторінку свого життєпису.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Гелей С. «Мрія». Сторінки історії / Гелей С. – Львів : Афіша, 2005. – С. 3.
  - ² Немченко А. У кожного поля – своя доля / Немченко А. // Культура і життя. – Київ, 12 липня 1987. – Ч. 28. – С. 2.
  - ³ Кречко М. Народна філармонія діє / Кречко М. // Культура і життя. – Київ, 31 січня 1988. – Ч. 5 (2926). – С. 5.
  - ⁴ Головащенко М. Імені Соломії Крушельницької. Нотатки з конкурсу вокально-хорових колективів і співаків / Головащенко М. // Культура і життя. – Київ, 30 липня 1988. – Ч. 44. – С. 6.
  - ⁵ Кузик С. Шевченкіана «Мрії» / Кузик С. // Ленінська молодь. – Львів, 1 липня 1989. – Ч. 78 (6185). – С. 3.
  - ⁶ Гелей С. «Мрія». Сторінки історії... – С. 8.
  - ⁷ Марченко Є. Львівська «Мрія» / Марченко Є. // Наше слово. – Варшава, 25 червня 1989. – Ч. 26 (1667). – С. 5.
  - ⁸ Семенишин Г. На честь сина Каменяря / Семенишин Г. // Вільна Україна. – Львів, 18 квітня 1990. – Ч. 73 (12875). – С. 4.
  - ⁹ Кузик С. Славетній Роксолані / Кузик С. // Наше слово. – Варшава, 4 квітня 1989. – Ч. 14 (1655). – С. 3.
  - ¹⁰ Збережемо стрілецьку славу // Зоря. – Рогатин, 7 червня 1990. – Ч. 68 (6330). – С. 2.
  - ¹¹ Кузик С. Прости нас, Тарасе! / Кузик С. // Молода Галичина. – Львів, 29 травня 1991. – Ч. 64 (6483). – С. 1.

ЕВОЛЮЦІЯ КООПЕРАТИВНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ВОЛИНИ

У статті ідентифіковані поняття: кооперативні принципи і цінності. Проаналізована їх еволюція з моменту зародження кооперації до наших днів. Визначені міжнародні та національні кооперативні принципи. Досліджені позитивні і негативні наслідки застосування фундаментальних принципів кооператорами Волині в умовах різної державної приналежності (Російської імперії, Другої Речіпосполитої, СРСР). Практичний досвід використання кооперативних принципів волинськими кооперативними товариствами узагальнено і рекомендовано для створення сучасної моделі вітчизняної кооперації.

Ключові слова: економіка, кооперація, кооперативні принципи, кооперативні цінності, Волинь, Міжнародний кооперативний альянс.

Visyn V. V.

EVOLUTION OF CO-OPERATIVE PRINCIPLES AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE CO-OPERATIVE MOVEMENT OF VOLYN

Concepts are identified in the article: co-operative principles and values. Their evolution is analysed from the moment of co-operation origin to our days. International and national co-operative principles are certain. Positive and negative consequences of application of fundamental principles by the co-operators of Volyni is investigational in the conditions of the different state belonging (To the Russian empire, Second Rechipospolitoy, the USSR). Practical experience using co-operative principles Volyn co-operative societies is generalized and recommended for creation of modern model of domestic co-operation.

Key words: economy, co-operation, co-operative principles, co-operative values, Volyn, International co-operative alliance.

Грунтовний аналіз принципів кооперації в сучасних умовах має важливе значення. Воно зумовлене перебудовою системи кооперації України, створенням нової моделі вітчизняної кооперації, що базується на загальноновизнаних міжнародних принципах. Актуальність проблеми посилюється тим, що ринкова орієнтація національної економіки створила безпрецедентні умови для поширення кооперації. В основі новостворених кооперативних структур часто закладаються принципи і цінності, які суперечать кооперативній суті. Окрім цього, існуючі кооперативи, адаптуючись до нових умов, піддають сумніву деякі традиційні уявлення про кооперацію. Вони пропонують нову інтерпре-

тацію і шляхи вирішення сучасних проблем. Виникає загроза втрати кооперативної ідеї і кооперативної суті серед різних форм і методів господарювання, які з'являються в кооперації. Особливо це загрожує організаціям, які створюються під виглядом відродження кооперації й базуються на помилковій концепції всеохоплюючого підприємництва. Як наслідок, кооперативні товариства замінюються на підприємницькі структури. Досягти ідентичності кооперативних організацій можна лише за умови побудови їх на загально визначених кооперативних принципах і цінностях. Зміст принципів кооперації найповніше можна розкрити у контексті еволюційних змін.

Означена проблема певною мірою відображена у наукових дослідженнях. Горбонос Ф. В.¹ визначив кооперативні принципи носіями і регуляторами внутрішніх відносин у кооперативах. Бабенко С. Г.² простежив еволюцію та форми реалізації принципів кооперації. Вахітов К. І.³ розкрив сучасні кооперативні цінності. Гончаренко В. В.⁴ розглянув міжнародні кооперативні принципи як основу діяльності кооперативів та світового кооперативного руху. Фундаментальні принципи висвітлені у роботі Зіновчука В. В.⁵ Засади розвитку кооперації охарактеризовані у підручниках науковців Львівської комерційної академії: «Теорія та історія кооперації»,⁶ «Історія споживчої кооперації України»,⁷ «Історія кооперативного руху».⁸ Однак серед дослідників досі немає одностайності щодо визначення принципів кооперації. Невивченими залишаються питання застосування кооперативних принципів у практичній діяльності кооперативних товариств Волині у різні історичні періоди.

Мета статті – визначити зміст кооперативних принципів та їх використання волинськими кооперативними товариствами. Для цього необхідно вирішити наступні завдання: ідентифікувати поняття „кооперативні принципи” і „кооперативні цінності”, показати їх еволюцію з часу виникнення й до наших днів, проаналізувати позитивні й негативні наслідки застосування принципів кооперації кооперативними товариствами Волині у різні історичні періоди, узагальнити отримані результати.

Становлення кооперації та формування кооперативів у тих чи інших країнах відбувалося в різних економічних, організаційних, соціальних та політичних умовах. Якщо кооперація розвивається за певних умов, то створення і функціонування кооперативного товариства або об'єднання базується на ustalених вимогах організаційно-економічного і соціального характеру, які називають принципами кооперації. По суті вони являють собою певну систему забезпечення демократичної атмосфери кооперативного руху і є втіленням тих загальнолюдських цінностей, які роблять кооперацію привабливою для людей різних країн та різних сфер діяльності. Саме ці кооперативні принципи в комплексі відрізняють кооперативні організації від інших громадських та господарських об'єднань людей. Принцип – це постійний фактор, який прослідковується у більшості випадків незалежно від часу та обставин, підтверджене практикою узагальнення, виведене з фактів, які спостерігались багато разів. Кооперативні принципи – це ustalені вимоги, правила, на яких ґрунтується діяльність кооперативу. Існують і значно ширші визначення цього поняття. Німецький дослідник кооперації Г. Мюнкнер⁹ розглядає принципи як систему абстрактних ідей, які досягли кооперативи власним практичним досвідом і які у минулому довели, що вони є найприйнятнішими настановами для бажаючих утворити кооперативні товариства. Американський дослідник кооперативного руху Д. Бартон вважає, що принцип кооперації можна визначити як верховний закон, загальну основоположну істину, всебічний і універсальний порядок, що відображає особливі цілі й унікальність кооперативної форми господарювання.¹⁰ Я. Макферсон стверджує, що принципи кооперації – це керівні ідеї, за допомогою яких кооперативи втілюють в життя кооперативні цінності¹¹ Аналогічної думки дотримується Уільям Уоткінс. Він у своїй праці «Природа кооперативних принципів» визначає принцип, як ідею, що сприймається як незмінна спрямовуюча у політиці чи керівництві до будь-якої дії. Він навіть ототожнив кооперативні цінності і кооперативні принципи.¹²

Серед вітчизняних дослідників також немає одностайності щодо визначення принципів кооперації. У ширшому розумінні поняття кооперативних принципів подає В. Апопій: «Кооперативні принципи – це сукупність організаційних, економічних, громадських та інших чинників здійснення кооперативної діяльності. Вони виконують подвійну функцію. З одного боку, визначають кооперативні цінності, а з іншого, – сприяють здійсненню кооперативної діяльності у межах специфічних організаційних форм. Кооперативні принципи лежать в основі кооперативного руху і є джерелом його життєвої сили».¹³ Відомий український вчений В. Зіновчук, надаючи вагомості і значущості кооперативним принципам, стверджує, що «...фундаментальні принципи кооперації є основоположними організаційно-економічними характеристиками кооперативу. Вони віддзеркалюють його особливу соціально-економічну природу і роль у демократичному суспільстві та ринковій економічній системі».¹⁴ Він виходить із того, що принципи кооперації лежать в основі створення і функціонування кооперативу і саме вони відрізняють його від інших організаційно-правових форм. Ф. Горбонос вважає, що «...кооперативні принципи – це основні, вихідні положення, на яких базується вся теорія кооперативного руху та які лежать в основі формування, розвитку і функціонування організаційних структур кооперації – кооперативів. Водночас кооперативні принципи є сукупністю організаційних, економічних, моральних та інших основ здійснення кооперативної діяльності. У них відображаються досвід господарської роботи, а також зміни в суспільному і політичному житті країни».¹⁵ С. Бабенко визначає, що «...принципи кооперації за своєю сутністю є системою вимог і загальних правил, які зумовлюють існування кооперативів, кооперативних систем і реалізацію кооперативних цінностей. Отже, вони виконують триєдину функцію. З одного боку, за умов їх дотримання вони забезпечують розвиток і функціонування кооперативів у межах специфічно організаційних норм, а з іншого, – відображають кооперативні цінності і зумовлюють їх реалізацію. Крім того, принципи кооперації сприяють досягненню ідентичності кооперативів і кооперативних організацій».¹⁶ Одні дослідники тлумачать кооперативні принципи як усталені вимоги організаційно-економічного характеру, інші вважають кооперативні принципи сутністю організаційних, економічних, суспільних вимог і норм, які покладені в основу побудови і діяльності кооперативів. Аналізуючи позиції і точки зору різних авторів відносно сутності кооперативних принципів, можна констатувати, що вони розглядаються як ідеї, настанови, вимоги і навіть універсальний закон. Таку розбіжність тлумачень можна пояснити тим, що більшість дослідників розглядають принципи як універсальну категорію, не розмежовуючи її.

Надзвичайно важливо розрізнати принципи кооперації і кооперативні цінності. Принципи кооперації характеризуються організаційно-економічним змістом і характером, мають практичну спрямованість і в організаційному плані конкретизують суть та особливості кооперативної організації. Для кооперативних цінностей домінуючою є ідейна і моральна суть, вони ідеологічно спрямовують роботу кооперативної організації. У кооперативному русі цінності є первинними і зумовлюють зміст принципів кооперації у процесі історичного розвитку. Окрім цього, необхідно розмежувати фундаментальні та операційні принципи. Фундаментальні або базові кооперативні принципи складають основу всіх кооперативних форм господарювання, незалежно від виду кооперативу, часу та обставин, і на практиці довели свою важливість в якості орієнтирів для нормального функціонування кооперативних організацій. Операційні кооперативні принципи, або практичні механізми та принципи діяльності, розроблені кооператорами чи законодавцями окремих країн у певний період як найбільш прийнятні для діяльності кооперативів відповідно до фундаментальних кооперативних ідей. Вони, деталізуючи базові принципи, формують умови та механізм діяльності кооперативів, забезпечуючи реалізацію кооперативної концепції на практиці. Фундаментальні й операційні принципи співвідносяться між собою як загальне і конкретне. Також слід відрізнати кооперативні принципи

від кооперативної політики і кооперативної практики. Кооперативна політика – це напрямок, який вибрало керівництво кооперативу для досягнення мети кооперації найбільш ефективним шляхом. Кооперативна практика – це часте звернення кооперативів до певної дії або звичного для кооперативу методу ведення господарської діяльності.¹⁷ Кооперативна політика і кооперативна практика є результатом процесу прийняття управлінського рішення на рівні окремого кооперативу або об'єднання кооперативів за певних умов, тоді як кооперативний принцип – поняття більш стале. Водночас принципи, на яких ґрунтується діяльність кооперативу, не варто трактувати як щось дане раз і назавжди. Кооперативним принципам властива стійкість, але їхня незмінність не абсолютна, а відносна, тобто немає і не існує стандартних засад, притаманних усім видам і формам. Вони такі ж динамічні, як і середовище, де здійснюється кооперативна господарська діяльність – змінюються у міру розвитку кооперативних відносин, удосконалюються, конкретизуються, набувають нового змісту, узагальнюються тощо. Деякі з них можуть стати другорядними для кооперативної організації, для деяких необхідно уточнити їх значення, деякі втрачають актуальність та універсальність. Зміст поняття «кооперативні принципи» є узагальнюючим і охоплює лише основні принципи, затверджені Міжнародним кооперативним альянсом (МКА) – створеною ще у 1895 р. міжнародною організацією, яка об'єднує національні кооперативні організації більше ніж 120 країн світу. Принципи, за якими діють кооперативи у кожній державі, мають відповідати міжнародним кооперативним принципам, схваленим МКА. Також слід зазначити, що принципи, які є основою діяльності кооперативів, взаємозалежні. Якщо відмовитися від одного з них, інші поступово втрачуть свою цінність. Кооператив збереже свій статус лише за умови дотримання всіх принципів у своїй політиці та повсякденній діяльності. В іншому разі він перетвориться на квазікооператив.

Зміст принципів кооперації найповніше можна розкрити при їх розгляді у контексті еволюційних змін. Підґрунтям для принципів діяльності кооперативів стали ідеї колективного провадження господарської діяльності, спільної праці, колективної власності на засоби виробництва й обміну, рівноправної участі людей у керівництві громадським і господарським життям, у користуванні матеріальними та духовними благами, що їх висували ще задовго перед виникненням кооперативного руху мислителі XVI-XVII ст. Першою спробою виробити загальні принципи діяльності кооперації були засади Р. Оуена, які він розробив для виробничої колонії «Нова Гармонія» в штаті Індіана (США). Наступним кроком стали засади діяльності окремих видів кооперативів: споживчих, виробничих, кредитних, авторами яких вважають відповідно Ч. Говарда, одного з керівників «рочдельських піонерів» у Великобританії, Ф. Буше, засновника перших у Франції виробничих кооперативів, Г. Шульце з Деліча, ініціатора першого у Німеччині міського кредитного товариства, і Ф. Райффайзена, теоретика й організатора німецької сільської кооперації. Їх послідовники та наступні покоління кооператорів удосконалювали й розвивали принципи кооперації, надаючи їм певних особливостей залежно від специфіки окремих країн і регіонів.¹⁸ У кінці XIX століття сформувалися такі принципи кооперації:

- Добровільність членства (вступ і вихід із кооперативу).
- Матеріальна або трудова участь членів в утворенні й розвитку свого кооперативу.
- Нерухоме майно кооперативу (земля, будівлі та ін.) як колективна власність і єдиний неподільний фонд.
- Спільність праці членів відповідно до бажань, здібностей та досвіду.
- Пропорційний розподіл доходів кооперативу відповідно до участі членів у його господарській діяльності (за працею, матеріальною участю у формі грошових внесків, за обсягом закупівлі у кооперативній крамниці тощо).

• Рівноправність членів в усіх справах кооперативу та в управлінні, а також рівні обов'язки.

• Демократичність управління кооперативом у формі безпосередньої участі членів (загальні збори) або через колегіальні виборні й виконавчі органи, що періодично змінюються.

• Виключення членів, що не виконують своїх обов'язків, порушують статут і встановлений порядок, із кооперативу.¹⁹

Протягом історії розвитку кооперації наведені вісім принципів видозмінювалися, уточнювалися, доповнювалися, але їх фундаментальність залишилася незмінною. До 30-х років ХХ століття МКА й національні організації, що входили до нього, керувалися наступними кооперативними засадами:

1. Вільне членство в кооперативі (принцип «відкритих дверей»).
2. Демократичний характер управління та контролю (принцип «один член - один голос»).
3. Розподіл доходу між членами пропорційно обсягам проведених операцій з товариством (куплених у кооперативі товарів).
4. Обмежений відсоток на грошові внески та вклади членів кооперативу.
5. Політичний та релігійний нейтралітет кооперативів.
6. Продаж товарів лише за готівку.
7. Обов'язкове здійснення кооперативом виховної, просвітницької та освітньої роботи серед членів кооперативу.²⁰

У 1937 р. XV Конгрес Міжнародного кооперативного альянсу визнав, що цінність кооперативу залежить від застосування чотирьох головних принципів: відкрите членство, демократичне управління, розподіл доходів між членами відповідно до їх операцій із товариством, обмежений відсоток на капітал. Інші три принципи – політичний та релігійний нейтралітет, торгівля за готівку та розвиток освіти – не були обов'язковими умовами при вступі до Альянсу. Були схвалені, але не отримали статусу принципів такі рочдельські ідеї, як: торгівля виключно з членами кооперативу, добровільне членство, використання ринкових цін.²¹

У 1949 р. Виконавчий комітет МКА вніс до Правил прийому нових членів поправки, без яких неможлива справжня кооперативна діяльність, зокрема:

- Кооперативні організації мають бути відкритими для кожного, хто хоче і може здійснювати свою діяльність, без будь-якої політичної, релігійної чи расової дискримінації.
- Демократичні принципи мають дотримуватись у кооперативах усіх рівнів, тобто кооперативи мають мати право вибирати свої комітети чи інші керівні органи без втручання чи тиску зі сторони, а всі члени кооперативів мають мати однакові права і можливість вільно формулювати та виражати свою думку.
- Кооперативні організації мають бути вільними і незалежними, вони повинні мати можливість ймати власну позицію з усіх питань, що стосуються їх справ чи справ суспільства, позицію, незалежну як від держави у цілому, так і від тих чи інших організацій (політичних партій).

При цьому зазначили, що у країнах, де не визнається право на вільне об'єднання, де немає свободи слова й волевиявлення, вільні та незалежні кооперативні організації не можуть існувати. Це був відкритий натяк впливової міжнародної кооперативної організації на недотримання міжнародних кооперативних принципів споживчою кооперативною СРСР, представленою в МКА Центросоюзом.²²

У 1966 р. на вимогу кооперативних організацій соціалістичних країн ХХІІІ Конгрес МКА у Відні прийняв компромісний перелік кооперативних принципів:

1. Членство в кооперативному товаристві має бути добровільним та доступним без штучних обмежень чи будь-якої дискримінації за соціальними, політичними, расовими

чи релігійними ознаками для всіх осіб, які можуть користуватися послугами цього товариства і згодні нести відповідальність, пов'язану із членством.

2. Кооперативні товариства є демократичними організаціями. Їх діяльністю мають керувати особи, вибрані чи призначені членами та підзвітні їм. Члени первинних кооперативів мають мати рівні права голосу (один член – один голос) та участі у прийнятті рішень стосовно діяльності їх товариства. В кооперативних організаціях, які не є первинними кооперативними товариствами, керівництво здійснюється на демократичній основі в прийнятній формі.

3. Процент на пайовий капітал, якщо такий нараховується, має бути обмеженим.

4. Економічні результати, які виникають у процесі господарської діяльності товариства, належать його членам та мають розподілятися таким чином, щоб виключити можливість збагачення одного члена за рахунок іншого. Це може бути здійснено на підставі рішення членів наступним чином:

- на забезпечення розвитку діяльності кооперативу;
- на надання спільних послуг;
- на розподіл між членами пропорційно їх операціям із товариством.

5. Всі кооперативи повинні виділяти кошти на освіту своїх членів, керівників та працівників кооперативу, а також просвіту всього населення, роз'яснюючи всім принципи та методи діяльності кооперації, її економічні та соціальні аспекти.

6. Для того, щоб краще служити інтересам своїх членів та суспільства, всі кооперативні організації повинні активно співпрацювати, використовуючи всі практичні можливості, з іншими кооперативними організаціями на місцевому, національному та міжнародному рівнях.²³

З кооперативних принципів виключили політичні та релігійні обмеження і тим самим ліквідували формальну перешкоду для встановлення тісних зв'язків зі прогресивними профспілковими, жіночими і молодіжними організаціями.²⁴ Затверджені принципи достатньо широко охоплювали організаційні та економічні сторони діяльності кооперативів. Проте ці принципи виявилися надмірно узагальненими і неконкретними, особливо щодо права власності членів кооперативу, права контролю, автономії й незалежності кооперативів.

У вересні 1995 р. на ювілейному XXXI Конгресі Міжнародного кооперативного альянсу у Манчестері було прийнято «Заяву про кооперативну ідентичність».²⁵ На основі узагальнення понад 150-літнього досвіду міжнародного кооперативного руху в Заяві було подано визначення кооперативу, перелік найбільш важливих цінностей кооперативного руху та принципів, на яких має здійснюватися діяльність кооперативів у XXI столітті. У Заяві підкреслюється, що кооперативи базуються на таких цінностях, як взаємодопомога, взаємна відповідальність, демократія, рівність, справедливість та солідарність. На основі взаємодопомоги вибудовуються відносини між кооперативом, який є об'єднанням людей, та кожним із його членів як окремою особою. Виступаючи організаціями взаємодопомоги, кооперативи допомагають своїм членам покращити задоволення матеріальних, а також духовних потреб. Окрім цього, кооперативи як складова економічної системи та, водночас громадські інституції можуть позитивно впливати на регіональну і національну економіку, на політичну ситуацію в країні загалом. Зміст такої цінності, як відповідальність, полягає в тому, що кооператив як об'єднання осіб відповідає за задоволення спільних потреб, тоді як кожна з цих осіб несе відповідальність за забезпечення інтересів усієї організації. Підкреслимо, що члени кооперативу як власники несуть матеріальну і моральну відповідальність за його діяльність. Цінувати демократію означає визнавати обов'язковість та безальтернативність виборності органів управління кооперативом та їх підконтрольність членам товариства. Право кожного обирати та бути обраним в органи управління кооперативом, необмежені повноваження загальних зборів кооперативу (зборів представників) як вищого органу управління,

обов'язкова підзвітність постійно діючих органів управління зафіксовані в статутах організацій. Рівність означає рівноправність усіх членів кооперативу в питаннях управління. Саме тому в кооперативних організаціях найчастіше практикують правило «один член – один голос». Цінуючи рівність, у кооперативах визнають необхідність забезпечення кожному членові можливості користуватися послугами кооперативних підприємств, а також отримати частку чистого доходу, пропорційну грошовому, майновому внеску кооператора в основний капітал своєї організації та в її сукупний дохід, його трудовій участі в діяльності кооперативу. Моральна рівність передбачає взаємоповагу й відсутність тиску на кооператора. Справедливість – це пошана до прав кожного члена кооперативу. Найбільшим виявом справедливості у кооперативі є розподіл отримуваних доходів відповідно до участі кожного члена в діяльності своєї організації. Солідарність спонукає кооператора до взаємодії, співробітництва. Спільність інтересів кооперативних товариств найбільш яскраво проявляється у створенні об'єднань (спілок, асоціацій) на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях, а також у регулярній співпраці в економічній сфері та на ниві кооперативної пропаганди й обміну досвідом. Кооперативи солідарно співпрацюють з громадськими організаціями, в тому числі й із політичними об'єднаннями, урядами власних держав та міжнародними організаціями щодо повнішого задоволення потреб членів кооперативів.

За традиціями основоположників кооперативного руху, відзначається в Заяві, члени кооперативів дотримуються етичних принципів чесності, відкритості, соціальної відповідальності та піклування про інших. Чесність передбачає недопустимість у кооперативі неякісних послуг, брехні, обрахунку, наживи за рахунок клієнта або працівника. Завдяки чесності забезпечується довіра кооператорів один до одного та довіра працівників і клієнтів до кооперативу. Відкритість (відвертість, щирість) означає публічність діяльності кооперативу, прозорість його політики й водночас відсутність дискримінації, можливість кожному вступити в кооператив та користуватися його послугами. Відповідальність за долю суспільства, громади, трудового колективу називають соціальною. Кооператори визнають свою відповідальність за кожного з членів об'єднання, за долю людей, пов'язаних із цією організацією. Це визнання проявляється у конкретних заходах, спрямованих на підвищення рівня життя кооператорів, покращання обслуговування клієнтів, підвищення платні працівникам тощо. Піклування про інших проявляється у підтримці дій, спрямованих на покращання умов життя і соціального захисту населення, у проведенні різних благодійних акцій із надання допомоги дітям, літнім людям, інвалідам, хворим на алкоголізм, наркоманам.²⁶

У Заяві кооперативні принципи визнали спрямованими ідеями, за допомогою яких кооперативи впроваджують у життя цінності кооперативного руху. Фундаментальними кооперативними принципами, на яких має ґрунтуватися діяльність будь-якого кооперативу, затвердили:

1. Добровільність і відкрите членство. Кооперативи – добровільні організації, відкриті для всіх, хто може користуватись їхніми послугами та готовий взяти на себе відповідальність, пов'язану з членством, без дискримінації щодо статі, соціального становища, національності, політичної чи релігійної приналежності.

2. Демократичний членський контроль. Кооперативи – демократичні організації, які контролюються своїми членами. Члени беруть участь у розробці стратегії та напрямків діяльності кооперативів. Чоловіки і жінки, які обрані представниками, підзвітні членам товариства. Члени первинних кооперативів мають рівне право голосу (один член – один голос). Кооперативи інших рівнів також організовані на демократичних засадах.

3. Економічна участь членів. Всі члени вносять до капіталу кооперативу однакову частину і здійснюють демократичний контроль за його використанням. Певна частина капіталу кооперативу є його власністю. Члени можуть отримувати якусь обмеже-

ну компенсацію на свою частку капіталу або не мати такої компенсації. Це передбачається умовами членства. Члени кооперативу спрямовують доходи від його діяльності на: розвиток їхнього кооперативу, при можливості утворюючи резерви, хоча б частина яких є неподільною; винагороду членів відповідно до їх операцій з кооперативом; підтримку ініціатив, схвалених членами.

4. Автономія і незалежність. Кооперативи є автономними організаціями самопомоги, що контролюються своїми членами. Якщо вони укладають угоди з іншими організаціями, включаючи державні, чи залучають кошти із зовнішніх джерел, то це здійснюється на умовах збереження демократичного контролю членами за діяльністю кооперативу та збереження його кооперативної автономії.

5. Освіта, підвищення кваліфікації, інформація. Кооперативи забезпечують освіту та підвищення кваліфікації для своїх членів, виборних представників, менеджерів і працівників для того, щоб кожен із них міг повноцінно забезпечувати ефективний розвиток свого кооперативу. Вони також інформують громадськість, особливо молодь та громадських лідерів, про природу і переваги кооперації.

6. Співпраця між кооперативами. Співпрацюючи в структурах місцевого, національного, регіонального та міжнародного рівнів, кооперативи найбільш ефективно служать своїм членам і розвивають кооперативний рух.

7. Турбота про громаду. Кооперативи працюють на розвиток своїх громад, керуючись політикою, визначеною членами.²⁷

Ця прийнята Міжнародним кооперативним альянсом остання редакція базових кооперативних принципів є орієнтиром діяльності кооперативних організацій різних країн. Це означає, що на основі наведених принципів може функціонувати об'єднання як фізичних, так і юридичних осіб, кооператив будь-якого виду, що існує у будь-якій державі, у тих чи інших соціально-економічних умовах. Виходячи з універсальних принципів, міжнародні об'єднання окремих видів кооперації, кооператори ряду країн виробили відповідні спеціальні та національні кооперативні принципи.

Кооперативні діячі українських земель, у тому числі й Волині, набули значного історичного досвіду реалізації кооперативних принципів на практиці. Перші волинські кооперативні товариства виникли у другій половині XIX ст. Їх становлення і розвиток відповідали основним тенденціям і принципам російського кооперативного руху, оскільки Волинь тоді перебувала у складі Російської імперії. До кінця XIX ст. заснування товариств мало випадковий характер і пояснювалося не стільки об'єктивною потребою, скільки захопленням їх творців – ліберально та соціалістично орієнтованої інтелігенції – успіхами європейської кооперації.²⁸ Волинські кооператори при виборі типу кредитних установ і основних принципів їх організації і діяльності надали перевагу кредитним кооперативам на засадах Г. Шульце, прихильника пайових ощадно-позичкових товариств для ремісників і взагалі міських низів. Зразкові статuti перших кредитних товариств ґрунтувалися на наступних принципових положеннях: 1) один і однаковий для усіх пай; 2) невідчуження паїв в інші руки; 3) недопустимість благодійності і пожертвувань при створенні основного капіталу, поповнення оборотних засобів вкладками і позиками; 4) необмежена (кругова) відповідальність усіх членів за зобов'язаннями товариства; 5) позика – тільки для членів товариства й однакова для всіх і кожного; 6) кредит особовий, короткотерміновий, без застави; 7) порука за позичальника лише членів товариства і без позбавлення поручителя права на позику. Товариство не повинно було мати на меті отримання прибутку від своїх операцій; його головним завданням було забезпечення учасників доступним, якомога дешевшим кредитом.²⁹ Однак у практичній діяльності кооператори не дотримувалися цих принципів. Враховуючи майже поголовну неграмотність і бідність сільського населення, до керівництва кооперативами допускалася сільська інтелігенція, для створення основного капіталу на певних умовах залучалися сторонні засоби, а також враховувалася кредитоздатність членів. У діяльності перших волинських

споживчих товариств вихідними вважалися рочдельські принципи, запроваджені англійськими кооператорами – продаж товарів лише за готівку і за помірними ринковими цінами, розподіл прибутків між споживачами пропорційно їх закупкам, рівність усіх членів товариства незалежно від розміру паю, відрахування частини прибутку на культурно-освітні цілі і взаємодопомога. Низький рівень добробуту населення, брак коштів, слабка інфраструктура змусили організаторів перших споживчих товариств внести до статутів пункти, які суперечили класичним рочдельським установкам і передбачали можливість продажу товарів у кредит і за цінами нижче ринкових, виплату високих дивідендів на пай.³⁰ Відхилення від класичних кооперативних принципів негативно позначилося на ефективності діяльності перших товариств та, врешті, призвело до їх знищення. Характерною особливістю розвитку кооперації на цьому етапі стала відсутність спеціальних законодавчих актів, які би визначали діяльність кооперативів з урахуванням міжнародних кооперативних принципів.

Від початку ХХ ст. в історії кооперативного руху на етнічно українських землях Російської імперії настав новий етап, пов'язаний із якісними змінами, викликаними завершенням промислової революції й перетворенням країни з аграрної на аграрно-індустріальну. Характерними ознаками його були формування системи кооперативних організацій та утвердження кооперації як самобутнього явища економічного й суспільного життя. Влада врешті зрозуміла, що закони ринкової економіки вимагають переходу селянських господарств, які залишалися основою господарського життя країни, на рівень науково-технічного прогресу. Кооперація, як свідчив досвід європейських держав, була одним із шляхів забезпечення умов для розвитку сільського господарства. Саме систематична державна підтримка визначила провідну роль кредитної кооперації в Росії. У 1905 р. затвердили зразкові статuti кредитного та ощадно-позичкового товариств.³¹ У 1897 р. міністерство внутрішніх справ затвердило зразковий статут споживчих товариств, який базувався на рочдельських принципах.³² Основними засновниками й опікунами споживчих кооперативів стали земства. Після цього споживча кооперація почала проникати не лише у міста, а й у сільську місцевість. З одного боку, підтримка держави і земств поряд із зміною загальних умов господарського життя селянства спричинила швидке зростання кількості кредитних і споживчих товариств на Волині у передвоєнному десятилітті. З іншого боку, опіка держави, втручання її чиновників у життя кооперативу обмежували самодіяльність його членів. Загалом така ситуація була досить складною і суперечливою. Більшість кооператорів, позитивно оцінюючи матеріальну і інструкторсько-організаційну допомогу держави, водночас висловлювалися за розширення і вдосконалення громадянських і правових норм. Це неминуче ставило їх в опозицію до влади, яка у будь-якому прояві цих тенденцій вбачала політичну загрозу режиму.³³ Напередодні Першої світової війни особливо проявилися законодавчо-нормативні й адміністративні обмеження діяльності кооперативів, які перешкождали вільному розвитку кооперативного будівництва. Про необхідність прийняття загальнокооперативного законодавства свідчили передвоєнні кооперативні з'їзди. Проте лише 20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв загальний кооперативний закон «Положення про кооперативні товариства та їхні союзи».³⁴ Новий документ скасовував усі існуючі на той час обмеження щодо організації і діяльності кооперативів та їхніх об'єднань. Він охоплював усі види й форми кооперативних організацій, давав свободу організації кооперативних союзів, договірних об'єднань і кооперативних з'їздів. Новий кооперативний закон був одним із найліберальніших кооперативних законів світу. Розпочата Тимчасовим урядом кодифікація кооперативного законодавства перервалася революційними подіями 1917-1920 рр., після яких Волинь відійшла до складу Другої Речіпосполитої.

До 1926 р Польща була демократичною парламентською республікою. Реформування фінансової системи, сільського господарства, торгівлі загалом сприяло становленню волинської кооперативної системи, яка під час національно-визвольних змагань

практично припинила існувати. Слід зазначити, що держава мінімально втручалася у господарські справи, що дозволило значно покращити економічну ситуацію в Польщі. Ліберальне кооперативне законодавство дозволяло товариствам вільно розвиватися згідно з міжнародними кооперативними принципами того часу. До початку світової економічної кризи кооперативи Волині відродилися, поділилися за національним принципом (чого не було за російського абсолютизму), економічно зміцнилися. Українські кооперативи об'єдналися з провідним центром західноукраїнської кооперації – Ревізійним Союзом Українських Кооперативів (РСУК) у Львові, який репрезентував українську кооперацію в Міжнародному кооперативному альянсі у період між двома світовими війнами. Швидке повоєнне відновлення кооперативної системи на Волині відбулося завдяки чіткому дотриманню принципів кооперативного будівництва. Зокрема, кредитні товариства (сільські ощадно-позичкові «каси Стефчика», «райффайзенки», Україбанки) діяли на засадах діяльності сільських кооперативів Ф. Райффайзена. З початком світової економічної кризи розпочався досить складний період для волинської кооперативної системи. Відбулася зміна законодавства майже у всіх сферах життя. Було встановлено президентська форма правління, зросло втручання держави у господарські справи. Етатистські тенденції позначилися і на кооперативній системі. Радикально змінилося кооперативне законодавство. Пропоновані урядом зміни мали на меті зміцнення контролю за діяльністю ревізійних союзів, створення можливості владі запроваджувати територіальні обмеження, які запобігали би взаємопроникненню союзів, зміну умов надання союзам права ревізії, а також позбавлення цього права.³⁵ Таким чином, закон юридично закріпив цілковиту залежність кооперації від державних чиновників. Окрім цього, на Волині здійснювалася «регіональна політика» воєводи Г. Юзевського, спрямована на асиміляцію непольських меншин та відділення українських кооперативів від впливу РСУК і приєднання їх до польських ревізійних союзів. Відбулося brutальне порушення кооперативних принципів добровільного гуртування і господарської ініціативи об'єднаних товариств, що спричинило для кооперації примус з боку державної адміністрації, що, – як виявив досвід в історії кооперативного руху, – «...спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість».³⁶ Проявом національної політики на Волині стало виникнення у 1934 р. національно-мішаного ревізійного кооперативного союзу «Гурт». Його спосіб утворення суперечив багатьом засадам кооперативного руху. Функції головного організатора місцевих осередків цього союзу найчастіше виконували представники місцевої державної адміністрації. Основними засадами діяльності «Гурту» були: вільний доступ до кооперативів без національних обмежень; торгівля лише з членами кооперативу; осередки мали розміщуватись у поживлених з господарсько-економічної точки зору районах, з добрими комунікаціями; радіус дії осередку становив 10-30 км, залежно від густоти населення; сума паю встановлювалася порівняно висока – 25 злотих. Вона могла вноситися частинами (від 1 злото на місяць), що давало можливість вступу в кооператив незможним верствам; крамниці мали розміщуватись у селах, де є достатня кількість членів кооперативу, що забезпечувало достатні обороти. Ці засади задовольняли не всіх. Кооперативи союзу обслуговували виключно своїх членів у той час, коли інші об'єднання не забороняли торгівлі з тими, хто не належав до членів. Також «Гурт» об'єднував спілки, що мали великий обсяг діяльності з багатьма складами. Для українських сільських кооперативів, майже всі з яких були малими, прийняти цю засаду означало самоліквідуватися.³⁷ Тому і не дивно, що українські товариства проігнорували «Гурт». У міжвоєнний період українська кооперація на Волині стала яскравим прикладом того, як державна політика може позитивно і негативно вплинути на розвиток кооперативного руху.

Друга світова війна перешкодила розвитку волинської кооперативної системи. У 1939 р. Волинь потрапила до складу СРСР. Зміна державної приналежності означала приєднання економіки краю до радянського господарського комплексу. Оскільки існу-

юча кооперативна структура була неприйнятною для нової влади з ідеологічних і концептуальних міркувань, то більшовики її ліквідували й інтегрували у радянську систему кооперації Укоопспілки. Діяльність системи споживчої кооперації залежала від державних банків та компартійних і державних органів. Плани господарсько-фінансової діяльності доводилися «зверху», кооперацію включили в загальнодержавне планування. Всі розпорядження господарського й організаційного характеру надходили від керівних союзних та республіканських органів через виконавчі структури влади під наглядом і за інструкціями компартійних структур різного рівня. Очевидно, що така кооперація, крім назви, не мала нічого спільного з довоєнною кооперацією. Реально це були просто державні підприємства. У такій радянській формі перебувала волинська кооперація до початку німецько-радянської війни.³⁸ У 1941 р. Волинь окупували німецькі війська. Оскільки нова адміністрація не піклувалася про постачання товарів широкого вжитку і продуктів харчування місцевому населенню, то відновлювалася діяльність спілок споживчої кооперації. Окупаційна адміністрація спочатку не перешкоджала її роботі, хоч офіційно і не визнавала. Українська кооперація функціонувала без визначеної регламентації й певних правових норм і до кінця окупації була майже зруйнованою. Утвердження радянського режиму спричинило реорганізацію існуючих кооперативів на більшовицький лад. У СРСР кооперація існувала у вигляді колгоспів та споживчої кооперації, які стали основними виробниками сільськогосподарської продукції. З їх допомогою створювався безкоштовний додатковий продукт для інвестування промисловості й утримання бюрократії та війська. Найближчими до кооперативів за принципами діяльності були житлово-будівельні, гаражні й садово-городничі товариства.³⁹ Певні передумови для відродження кооперативного руху з'явилися завдяки політиці «перебудови» та прийняття закону «Про кооперацію в СРСР», однак через відсутність вільного ринку кооператори вдавалися до порушення норм закону і моралі. Інтерес до кооперації різко зменшився.

Після проголошення незалежності протягом 1990-х рр. в Україні сформувалися передумови для відродження національного кооперативного руху. Зараз він перебуває на стадії становлення. Започатковано діяльність кредитних спілок та сільськогосподарських кооперативів. Реформується і долає кризу споживча кооперація. Відновлюються виробничі сільськогосподарські товариства, промислові, транспортні, житлові, дачні кооперативи. Посилюється співробітництво та інтеграція кооперативних товариств на місцевому і національному рівні. У 2001 р. створено національний кооперативний альянс України.⁴⁰ У Законі України «Про кооперацію» (2003 р.) задекларовано такі принципи діяльності українських кооперативів:

- добровільність вступу та відсутність перешкод при виході з кооперативної організації;
- соціальна справедливість, взаємодопомога та співробітництво;
- рівне право голосу під час прийняття рішень (один член кооперативу — один голос);
- вільний вибір напрямів і видів діяльності;
- демократичний контроль за діяльністю кооперативних організацій та їх посадових осіб з боку членів кооперативів;
- безпосередня участь членів кооперативної організації в її діяльності (ст. 4).⁴¹

Таким чином, кооперативні принципи зародилися у XIX столітті на засадах діяльності окремих видів кооперативів: споживчих, виробничих, кредитних. Наступні покоління кооператорів удосконалювали й розвивали принципи кооперації, надаючи їм певних особливостей залежно від специфіки окремих країн і регіонів. У 1995 р. Міжнародний кооперативний альянс на основі узагальнення понад 150-літнього досвіду міжнародного кооперативного руху визначив перелік найбільш важливих цінностей кооперативного руху та принципів, на яких має ґрунтуватися діяльність кооперативів у XXI столітті. Слід зазначити, що протягом XIX-XX століть кооператори Волині у

практичній діяльності застосовували міжнародні кооперативні принципи з врахуванням специфічних регіональних засад функціонування кооперативних товариств. Набутий позитивний і негативний досвід використання принципів кооперації у практичній роботі волинських кооператорів в умовах різної державної приналежності дозволить сучасним кооперативним діячам створити в нашій країні повноцінний кооперативний сектор економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи / Ф. В. Горбонос. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. – 264 с.
- ² Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці: монографія / С. Г. Бабенко. – Київ: Наукова думка, 2003. – 332 с.
- ³ Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: учебное пособие / К. И. Вахитов. – М., 1998. – Ч. 1. – 66 с.
- ⁴ Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис...д-ра екон. наук: 08.05.01 / Гончаренко Владислав Васильович. – Київ, 2002. – 428 с.
- ⁵ Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1999. – 256 с. – *Бібліогр.*: с. 232–254.
- ⁶ Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації: підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К.: Знання, 2006. – 513 с.
- ⁷ Історія споживчої кооперації України: підручник для студентів кооперативних вузів / [М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.
- ⁸ Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для студентів кооперативних вузів / [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
- ⁹ Кооперативные принципы и кооперативное право / [под ред. Г. Г. Мюнхнера]. – М.: Центросоюз, 1991. – 112 с.
- ¹⁰ Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис...д-ра екон. наук: 08.05.01 / Гончаренко Владислав Васильович. – Київ, 2002. – С. 43.
- ¹¹ Макферсон Я. Принципы кооперации XXI века / Я. Макферсон. – М.: АсасСетта, 1998. – 186 с.
- ¹² Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1999. – С. 13.
- ¹³ Апопій В. Нові кооперативні принципи та проблеми, їх застосування в сучасних умовах / В. Апопій, І. Мельник // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти: збірник статей. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 121-141.
- ¹⁴ Зіновчук В. В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В. В. Зіновчук. – К.: Логос, 1999. – С. 58.
- ¹⁵ Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи / Ф. В. Горбонос. – Львів: Львівський державний аграрний університет, 2003. – С. 88.
- ¹⁶ Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці: монографія / С. Г. Бабенко. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 25.
- ¹⁷ Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис...д-ра екон. наук: 08.05.01 / Гончаренко Владислав Васильович. – Київ, 2002. – С. 44.
- ¹⁸ Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для студентів кооперативних вузів / [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 18.
- ¹⁹ Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: підручник для студентів кооперативних вузів / [С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та ін.]; Укоопспілка, Львівська комерційна академія. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995. – С. 18.
- ²⁰ Co-operative History [Electronic resource]. – It is access mode: <http://www.ica.coop/coop/history.html>. – 25.12.2010.

-
- ²¹ Там само.
- ²² Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис...д-ра екон. наук: 08.05.01 / Гончаренко Владислав Васильович. – Київ, 2002. – С. 46.
- ²³ Co-operative History [Electronic resource]. – It is access mode: <http://www.ica.coop/coop/history.html>. – 25.12.2010.
- ²⁴ Горбонос Ф. В. Кооперація: методологічні і методичні основи / Ф. В. Горбонос. – Львів : Львівський державний аграрний університет, 2003. – С. 89.
- ²⁵ Statement on the Co-operative Identity [Electronic resource]. – It is access mode: <http://www.ica.coop/coop/principles-revisions.html>. – 25.12.2010.
- ²⁶ Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації: підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 46-49.
- ²⁷ Statement on the Co-operative Identity [Electronic resource]. – It is access mode: <http://www.ica.coop/coop/principles-revisions.html>. – 25.12.2010.
- ²⁸ Жук А. Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / А. Жук // Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 61-65, Ч. 5. – С. 171-174, Ч. 7-8. – С. 267-272.
- ²⁹ Корелин А. П. Кооперация и кооперативное движение в России. 1860-1917 гг. / А. П. Корелин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 391 с. – (Экономическая история. Документы, исследования, переводы). – С. 36.
- ³⁰ Там само. – С. 47.
- ³¹ Тотоміанц В. Сельскохозяйственная кооперация / В. Тотоміанц. – СПб., 1908. – С. 260-283.
- ³² Корелин А. П. Кооперация и кооперативное движение в России. 1860-1917 гг. / А. П. Корелин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 77.
- ³³ Там само. – С. 262.
- ³⁴ Собрание узаконений и распоряжений правительства. Изданное при правительствующем Сенате от 31 марта 1917 г. № 72, ст. 414. Отдел первый. Постановление Временного правительства 20 марта 1917 г. «О кооперативных товариществах и их союзах». – Российский государственный исторический архив (РГИА). – Ф. 23. – Оп. 27. – Д. 534. – Л. 2-5.
- ³⁵ Protokół z XIV posiedzenia Rady Spółdzielczej, odbytego w dniu 17 stycznia 1933 r. – Archiwum Akt Nowych. – Rada Spółdzielcza 9. – a. 36.
- ³⁶ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 614 с. – С. 368.
- ³⁷ Ліквідація установи чи капітуляція ідеї? // Волинське Слово. – 1938. – 23 жовтня. – № 29. – С. 4-5.
- ³⁸ Вісин В. Політика радянського режиму щодо західноукраїнської кооперації в 1939-1941 рр. / В. Вісин // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк-Горохів, 14-15 травня 2009 р.– Луцьк, 2009. – С. 327-331.
- ³⁹ Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підручник / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – С. 345.
- ⁴⁰ Там само. – С. 346.
- ⁴¹ Закон України «Про кооперацію» // Все про бухгалтерський облік. – 2003. – № 84 (872).

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Аналізуються сучасний стан розвитку міжнародного кооперативного руху та перспективи його розвитку в умовах глобалізації. Розглянуто зарубіжний досвід діяльності кооперативних інституцій в умовах економічних перетворень. Проаналізовано особливості взаємодії Міжнародного кооперативного альянсу з наднаціональними організаціями.

Ключові слова: міжнародний кооперативний рух, Міжнародний кооперативний альянс, кооперативні принципи, глобалізація.

Semiv S. R.

THE FEATURES OF DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL CO-OPERATIVE MOTION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Modern development of international co-operative motion and prospect of its development status is analysed in the conditions of globalization. Foreign experience of activity of co-operative institution is considered in the conditions of economic transformations. The features of co-operation of International Co-operative Alliance are analysed with international organizations.

Keywords: international co-operative motion. International Co-operative Alliance, co-operative principles, globalization.

Для розвитку сучасних світогосподарських зв'язків характерними є поглиблення міжнародної інтеграції національних економік, їх секторів та окремих регіонів країн, посилення конкуренції та уніфікація її форм між основними учасниками міжнародних економічних відносин (МЄВ), поширення глобалізаційних тенденцій у всіх сферах світового господарства. В умовах глобалізації, яка, поряд із позитивними, має і багато негативних проявів (посилення бідності та безробіття населення у світових масштабах, значне розшарування країн за рівнем їх економічного розвитку тощо), зростає роль кооперативного сектору економіки, який останнім часом дозволяє ефективно вирішувати багато соціальних проблем. Реалізація стратегій та програм розвитку кооперації в Україні вимагає вивчення успішного зарубіжного досвіду діяльності кооперативів, аналізу можливостей активізації участі вітчизняних кооперативних підприємств та організацій у міжнародному кооперативному русі. Вказане обумовлює необхідність визначення головних передумов розвитку міжнародного кооперативного руху на сучасному етапі, з'ясування чинників впливу на його активізацію в умовах глобалізації.

Значний внесок у дослідження проблем розвитку міжнародного кооперативного руху, ефективності міжнародного співробітництва кооперативних систем, трансформації

кооперативного сектору в умовах відкритої економіки здійснили такі вітчизняні економісти, як Аліман М. В.¹, Андрійчук В. Г.², Апопій В. В.³, Бабенко С. Г.⁴, Гальчинський А. С.⁵, Геєць В. М.⁶, Гелей С. Д.⁷, Гончарук Я. А.⁸, Долішній М. І.⁹, Зіновчук В. В.¹⁰, Мокій А. І.¹¹, Саблук П. Т.¹², Юрко І. В.¹³ Проте ще недостатньою мірою висвітлено інституційні засади активізації міжнародного кооперативного руху, економічні механізми та досвід налагодження міжнародного кооперативного співробітництва у країнах із різним рівнем економічного розвитку, можливі позитивні та негативні наслідки глобалізації на розвиток кооперативних систем. Потребують системного аналізу проблеми створення сприятливих передумов та механізмів підвищення ефективності взаємодії кооперативного сектору економіки України з міжнародними кооперативними об'єднаннями та інституціями.

Метою даної статті є проведення системного аналізу чинників та механізмів розвитку міжнародного кооперативного руху в умовах поглиблення глобалізаційних тенденцій.

У сучасних умовах міжнародний кооперативний рух виступає фактично однією з форм міжнародної економічної інтеграції, оскільки об'єднує кооперативні системи більшості країн світу. Найбільшим і найвпливовішим міжнародним кооперативним об'єднанням у світі є Міжнародний кооперативний альянс (МКА), який було засновано у 1895 р. МКА станом на початок 2011 р. та об'єднував 248 організацій-членів (246 національних та асоційованих організацій-членів, 2 міжнародні організації) з 92 країн світу¹⁴. Загальна кількість учасників кооперативів, що входять до МКА, становить понад 800 млн. осіб. Кооперативні організації-члени МКА забезпечують сьогодні робочими місцями понад 100 млн. осіб, тобто більше, ніж транснаціональні корпорації, та обслуговують близько 3 млрд. осіб, тобто близько половини населення світу. Головними секторальними підрозділами МКА є: Міжнародна кооперативна сільськогосподарська організація (ІСАО), Міжнародна кооперативна банківська асоціація (ІСВА), Світові споживчі кооперативи (ССW), Міжнародна організація рибальських кооперативів (ІСFО), Міжнародна організація кооперативів охорони здоров'я (ІНСО), Міжнародна організація житлових кооперативів (ІСА Housing), Міжнародна федерація кооперативного і взаємного страхування (ІСMIF), Міжнародна організація промислових, мистецьких і сервісних виробничих кооперативів (СІСОРА), Міжнародна асоціація з туризму (ТІСА). МКА має 5 регіональних бюро. В європейському регіоні МКА визнав своїм найважливішим підрозділом об'єднання «Європейські кооперативи», яке було створене 1 березня 2005 р.

МКА організовує свою діяльність згідно з такими класичними завданнями:

- пропагувати міжнародний кооперативний рух, що базується на взаємодопомозі та демократії;
- пропагувати і захищати кооперативні цінності та принципи;
- сприяти розвитку економічних та інших взаємовигідних зв'язків між своїми членами;
- пропагувати стабільний людський розвиток і економічний та соціальний прогрес людства, тим самим сприяючи забезпеченню міжнародного миру та безпеки;
- пропагувати гендерну рівність в усіх видах діяльності у межах кооперативного руху.

Найважливішими стратегічними завданнями МКА, які визначені на період 2009-2012 рр., є¹⁵:

- консолідація і збільшення чисельності членів;
- збільшення впливу кооперації на глобальному рівні шляхом просування кооперативної ідеї;
- розвиток потужних кооперативних підприємств з метою соціального та економічного прогресу;

- підвищення ефективності управління шляхом розвитку людського капіталу і підтримки міжнародних інституцій.

Основні напрями, проблеми та пріоритети розвитку міжнародного кооперативного руху можна простежити за тематикою Міжнародного кооперативного дня (англ. International Co-operative Day), святкування якого було запроваджено МКА ще у 1923 р. У 1994 р. ООН з нагоди 100-річчя МКА, яке відзначалося у 1995 р., запропонувала у своїх резолюціях № 47/90 від 16 грудня та № 49/155 від 23 грудня урядам, міжнародним організаціям, спеціалізованим установам і національним та міжнародним кооперативним організаціям щорічно відзначати Міжнародний день кооперативів (на інших офіційних мовах ООН: англ. International Day of Cooperatives, іспан. Día International de las Cooperativas, франц. la Journée internationale des coopératives) у першу суботу липня, починаючи з 1994 р.

Метою Міжнародного дня кооперативів є привертання уваги світової громадськості до кооперативів і сприяння розширенню партнерських зв'язків між міжнародним кооперативним рухом і іншими суб'єктами міжнародного права, включаючи уряди та неурядові організації на всіх рівнях. У своєму посланні у 2006 р. Генеральний секретар ООН наголосив на важливості проведення заходів Дня кооперативів для сприяння миру та світового розвитку, оскільки кооперативи, що базовані на спільних зусиллях, сприяють укріпленню довіри між людьми. Також Генеральний секретар закликав уряди і представників громадянського суспільства до розуміння важливого внеску, який здійснює кооперативний рух для укріплення миру та створення більш безпечного світу. Починаючи з 1995 р., МКА та ООН визначають, як правило навесні, тему Міжнародного дня кооперативів. Починаючи з 2000 р., назви тем були наступними (табл. 1).

Таблиця 1

Тематика Міжнародного дня кооперативів у 2000-2010 рр.

Рік	Тема Міжнародного дня кооперативів
2000	Кооперативи і стимулювання зайнятості
2001	Кооперативні переваги у третьому тисячолітті
2002	Суспільство і кооперативи: взаємодія у суспільних інтересах
2003	Кооперативи неминуче стимулюють розвиток! Вклад кооперативів у досягнення цілей розвитку тисячоліття ООН
2004	Кооперативи сприяють справедливій глобалізації: створення можливостей для всіх
2005	Отримання доходів на макрорівні – це наш бізнес! Кооперування долає бідність
2006	Кооперативи на службі будівництва миру
2007	Кооперативні цінності та принципи для корпоративної соціальної відповідальності
2008	Протидія зміні клімату через кооперативний рух
2009	Стимулювання світової економіки за допомогою кооперативів
2010	Кооперативне підприємство розширює права та можливості жінок

Джерело: Складено автором

Наголосимо, що сьогодні у світі створено сприятливі передумови для розвитку міжнародного кооперативного руху та міжнародного кооперативного співробітництва. Особливо активною підтримкою та пропагуванням кооперативних ідей займаються європейські економічні інституції (Європейська комісія, європейський підрозділ МКА (ICA Europe), Координаційний комітет Асоціації європейських кооперативів (CCACE), проект «Європейські кооперативи» тощо) та впливові наднаціональні організації, зокрема спеціалізовані установи ООН (Міжнародна організація праці, Світова продовольча та

аграрна організація, Програма розвитку (ПРООН), Організація з питань освіти, культури та науки (ЮНЕСКО), Організація з промислового розвитку (ЮНІДО), Фонд капітального розвитку). Так, Європейська комісія у 2004 р. у своєму комюніке «Про просування кооперативних товариств в Європі» визначила їх винятково важливу роль у реалізації багатьох цілей Співтовариства у сфері політики зайнятості, соціальної інтеграції і сільського розвитку¹⁶. Кооперативи в багатьох країнах ЄС є учасниками трьохстороннього соціального діалогу, у найближчій перспективі Єврокомісія планує визнати об'єднання «Європейські кооперативи» в якості європейського соціального партнера і прийняти його в європейський соціальний діалог, що створює значні перспективи для лобювання і досягнення своїх цілей на загальноєвропейському рівні¹⁷.

Генеральний секретар ООН Пан Гі-мун 4 липня 2009 р. у Нью-Йорку у своїй доповіді з нагоди Міжнародного дня кооперативів¹⁸ закликав уряди та громадянське суспільство у всіх країнах світу визнати корисність кооперативів і співпрацювати з ними як з виключно важливими партнерами в інтересах розвитку глобальної економіки та досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку. У Резолюції ООН від 11 лютого 2010 р. № 64/136 «Кооперативи у процесі соціального розвитку»¹⁹ Генеральна Асамблея визнала важливий внесок і потенційні можливості всіх видів кооперативів у сфері діяльності, спрямованої на реалізацію та вирішення завдань Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, четвертої Всесвітньої конференції по становищу жінок, другої Конференції ООН по населеним пунктам, Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з проблем продовольства, другої Всесвітньої асамблеї з проблем старіння, Міжнародної конференції з фінансування розвитку, Всесвітніх зустрічей на вищому рівні зі стійкого розвитку та Всесвітнього саміту.

Звернемо увагу, що свої корективи у досягнення позитивного ефекту від поширення міжнародного кооперативного руху внесла світова фінансова криза. Загалом економічні кризи у світі мають циклічний характер і проявляються внаслідок порушення попиту і пропозиції на товари та послуги. На циклічності як об'єктивній формі розвитку світового господарства та національної економіки як цілісної системи наголошував ще М. Туган-Барановський²⁰, а отже, для кооперативів важливим питанням є посилення свого економічного та соціального потенціалу в умовах постійної зміни зовнішнього макроекономічного середовища. Головними проявами кризових процесів у світі є зниження обсягів виробництва, банкрутство великих корпорацій і підприємств малого та середнього бізнесу, крах банківських систем, зниження попиту на товари та послуги, падіння цін, зростання безробіття і, як наслідок, загострення соціальних проблем.

Сучасна світова фінансова криза почалась у 2007-2008 рр. разом із іпотечною кризою в США і, за оцінками багатьох експертів, є найважчою у новітній історії. Негативним чинником поширення кризи на всі країни є поглиблення глобалізаційних процесів у світі, які характеризуються зростанням цілісності та єдності світового господарства та зростаючою взаємозалежністю економік різних країн. Так, за словами Голови Всесвітнього економічного форуму в Давосі проф. Клауса Шваба²¹, світові втрати від фінансової кризи склали станом на початок 2009 р. близько 5 трлн. доларів. Згідно з висловлюваннями Генерального директора СОТ Паскаля Ламі²², кризові явища у світовій економіці призвели до поширення багатьма країнами захисних заходів у агропромисловому секторі, що суперечили принципам і домовленостям СОТ і, як наслідок, вплинули на скорочення торгівлі у світовому масштабі у цій сфері господарської діяльності. Особливо потрібно звернути увагу на те, що сучасна економічна криза досить сильно зачепила інтереси населення планети, що проявилось у загостренні соціальних проблем практично в усіх країнах світу.

Розглядаючи вплив світової фінансової кризи на діяльність світових кооперативних підприємств та організацій, необхідно наголосити, що кооперативний рух у

світі є добре розвиненим та організованим і вже не перший раз дозволяв дати відсік кризовим процесам у світовій економіці. В умовах глобалізації кооперативні об'єднання, турбуючись про людей, дозволяють своїм членам вирішувати власні соціальні проблеми і тим самим послаблювати негативні наслідки глобалізації. Зокрема, серед останніх завдань діяльності МКА доцільно виокремити заходи, спрямовані на розвиток кооперативного руху в умовах світової фінансової кризи. Так, першочерговою проблемою, яка розглядалася в межах Міжнародного дня кооперативів, що був проведений під егідою МКА та ООН 4 липня 2009 р., була протидія кооперативами світовій економічній кризі. При цьому переважно наголошувалося не на необхідності економічного розвитку кооперативів, а на дотриманні кооперативних принципів діяльності як факторі глобального економічного оновлення. У посланні Генерального секретаря ООН від 4 липня 2009 р.²³ зазначається, що в країнах, які постраждали від фінансової кризи, кооперативні банки і кредитні союзи розширювали свою діяльність із надання кредитів, в той час як інші фінансові установи були вимушені її скоротити. Це сприяло послабленню негативних наслідків заморожування банківського кредитування для найбільш уразливих груп населення, підкреслюючи важливе значення альтернативних моделей підприємницької діяльності й інституційної різноманітності для життєздатності фінансової системи. Таким чином, сьогодні міжнародний кооперативний рух демонструє значний економічний та соціальний потенціал і здатність ефективно розвиватися в умовах глобалізації та світової фінансової кризи.

Для вітчизняної кооперації важливим є зарубіжний досвід ефективної діяльності кооперативів в умовах глобалізації та поглиблення фінансових криз. Під час глобалізації кооперативи успішно конкурують із провідними ТНК, про що свідчать їх високі показники доходів та активів, які нещодавно були опубліковані МКА у рейтингу трьохсот провідних кооперативів світу²⁴ (табл. 2). У країнах із розвинутою економікою високий рівень конкурентних переваг кооперативних систем зумовлюється дієвою системою державної підтримки та стимулювання діяльності кооперативів, перевагами від інтегрування і кооперування господарської діяльності у сільському господарстві, фінансовому секторі, сфері надання послуг. Одним із важливих чинників, що дозволяє кооперативам конкурувати з провідними ТНК, є пристосування до сучасних тенденцій глобалізації та інтернаціоналізації, що існують у світовому господарстві. На сьогодні для міжнародного кооперативного руху є характерними глобалізація господарської діяльності, активізація міжнародної інтеграції, використання сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій у веденні бізнесу.

Таблиця 2

Перші позиції рейтингу провідних кооперативів світу (Global 300) у 2008 р.²⁵

Місце у рейтингу	Назва кооперативу	Тип структури	Країна	Рік заснування
1	2	3	4	5
1	TINE BA	Кооператив	Норвегія	1881
2	Crédit Agricole Group	Кооперативна група	Франція	1897
3	National Agricultural Cooperative Federation (NACF)	Консорціум + федерація	Корея	1961
4	China National Agricultural Means of Production Group Corporation	Належить / контролюється кооперативами	Китай	1982

1	2	3	4	5
5	Nationwide Mutual Insurance Company	Мутуальний	Великобританія	1925
6	Edeka Zentrale AG	Кооператив	Німеччина	1898
7	Groupama	Мутуальний	Франція	1899
8	Eureko	Мутуальний	Нідерланди	1992
9	Mondragon Corporation	Кооперативна група	Іспанія	1956
10	Migros	Консорціум + федерація	Швейцарія	1925
11	The Norinchukin Bank	Належить / контролюється кооперативами	Японія	1923
12	Groupe Caisse D'Epargne	Кооперативна група	Франція	1983
13	CHS Inc	Кооперативна група	Великобританія	1931
14	The Co-operative Group	Кооперативна група	Великобританія	1863
15	Confédération Nationale du Crédit Mutuel	Кооперативна група	Франція	1880
16	Rabobank Group	Кооперативна група	Нідерланди	1898
17	Debeka Group	Кооператив	Німеччина	1905
18	John Lewis Partnership PLC	Кооператив	Великобританія	
19	Coop Norden	Належить / контролюється кооперативами	Швеція	2002
20	Metsäliitto	Кооператив	Фінляндія	1934

Джерело: ²⁶

Важливим фактором високої конкурентоспроможності кооперативів у світі є поширення міжнародної кооперації й інтеграції між об'єднаннями високорозвинених країн, а також з кооперативами країн із перехідною економікою. Особливо чітко ця тенденція простежується на теренах Європейського континенту. Поглиблення міжнародної інтеграції у кооперативному секторі країн Євросоюзу спричиняє зростання підтримки кооперації та міжнародного кооперативного руху на рівні європейських інституцій, налагодження взаємовигідного співробітництва між кооперативними системами країн ЄС та постсоціалістичних держав. Європейський кооперативний рух сьогодні демонструє високий рівень ефективності, суттєвим чинником чого є саме поглиблення міжнародної інтеграції. Тому суб'єктам вітчизняної кооперації доцільно активніше приєднуватися до співробітництва з кооперативними системами європейських країн.

Сьогодні існують всі необхідні сприятливі передумови для розвитку міжнародного кооперативного руху і приєднання вітчизняних кооперативних організацій до цих процесів. Як переконливо свідчить зарубіжний досвід, суттєвим фактором успішної діяльності кооперативних систем в умовах глобалізації є використання існуючої єдності міжнародного кооперативного руху і його економічного та соціального потенціалу. Тому ефективний розвиток кооперативного сектору економіки України залежатиме як від рівня

реалізації заходів, спрямованих на адаптацію до сучасної економічної ситуації в країні, активізації міжнародного кооперативного співробітництва, так і від налагодженої системи ефективного співробітництва з міжнародними кооперативними інституціями.

Перспективами досліджень у цьому напрямі є розробка механізмів та стратегії поглиблення міжнародної економічної інтеграції кооперативного сектору економіки України та активізації його міжнародного співробітництва з європейськими інституціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аліман М. В. Кооперація і кооператори: визначення, афоризми, повчання / Аліман М. В.; [за заг. ред. О. О. Нестулі]. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 175 с.
2. Підприємство в аграрній сфері економіки / [Андрійчук В. Г., Саблук П. Т., Ситник В. П. та ін., П. Т. Саблук (ред.), М. Й. Малік (ред.)]. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К., 1998. – 514 с.
3. Апопій В. В. Внутрішня торгівля та АПК України: ефективність взаємодії : монографія / В. В. Апопій. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2007. – 368 с.
4. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці : монографія / С. Г. Бабенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 332 с.
5. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) “Шляхом Європейської інтеграції”: офіц. вид. / [А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, С. Г. Бабенко та ін.]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
6. Розгортання фінансово-економічної кризи в Україні у 2009 році: негативні наслідки та засоби їх пом'якшення : науково-аналіт. доповідь / НАН України; Інститут економіки та прогнозування / [В. М. Геєць (ред.)]. – К. : Ін-т економіки та прогнозування НАНУ, 2009. – 159 с.; Геєць В. Криза не тільки руйнує... / В. Геєць // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск. – 2009. – № 14–15. – С. 9.
7. Гелей С. Д. Теорія та історія кооперації : підруч. / С. Д. Гелей, Р. Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с. – Бібліогр.: С. 510–513.
8. Внутрішня торгівля: регіональні аспекти розвитку : монографія [Азарян О. М., Антонюк Я. М., Апопій В. та ін.] / Донецький національний ун-т економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського; Укоопспілка; Львівська комерційна академія / [О. О. Шубін (наук. ред.), Я. А. Гончарук (наук. ред.)]. – Донецьк; Львів : ДонНУЕТ, 2007. – 404 с.
9. Ринок продовольства України в аспектах СОТ / Миколаївський держ. аграрний ун-т / М. І. Долішній, В. І. Топіха, В. В. Булюк, В. А. Романова. – Миколаїв : МДАУ, 2006. – 222 с.
10. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К. : Логос, 1996. – 224 с.
11. Мокій А. І. Регіонально-секторна модель зовнішньоекономічної інтеграції: передумови і стратегія реалізації / А. І. Мокій. – Львів : Коопосвіта, 1999. – 346 с.
12. Кооперація в аграрній сфері виробництва / Українська академія держ. управління при Президентові України; Український НДІ продуктивності агропромислового комплексу / [П. Т. Саблук, В. В. Зіновчук, Ю. Я. Лузан та ін.]. – К. : УАДУ, 2003. – 72 с.
13. Юрко І. В. Комплекс експортного маркетингу системи споживчої кооперації України: методи та механізм реалізації: дис... канд. екон. наук: 08.06.02 / Київський держ. торговельно-економічний ун-т / І. В. Юрко. – К., 1999. – 184 с.
14. ICA welcomes new members // ICA Digest. – 2011. – № 71. – P. 15.
15. ICA. Strategic Plan 2009–2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coop.org.
16. Cooperatives in Europe. Activity Report 2008. Workplan 2009–2010. – 15 P.
17. Co-operatives: consolidation of the social dialogue process. Social Dialogue debriefing Meeting scheduled for 26 October 2009 in Brussels. – Brussels: Cooperatives Europe, 2009.
18. United Nations. Secretary-General. Message from the Secretary-General on the International Day of Cooperatives: 4 July 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org/esa/socdev/social/intldays/IntlCoops/.
19. United Nations. General Assembly. Resolution adopted by the General Assembly 64/136 “Cooperatives in social development”: 11 February 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.copac.coop/publications/un/a64r136e.pdf.

-
20. Кузьменко В. Економічні інтереси та циклічність розвитку світової економіки і фінансові кризи / В. Кузьменко // Інститут еволюційної економіки. – 2007. – № 3. – С. 62–74.
  21. Klaus Schwab, Michael Porter. The Global Competitiveness Report 2008-2009. Geneva: World Economic Forum, 2009. – 513 p.
  22. Ламі П. Доповідь Генерального директора СОТ для Органу з огляду торговельної політики (ОТП) щодо фінансової та економічної кризи та подій, пов'язаних із торгівлею, від 26 січня 2009 року / Ламі П. – С. 1, 2, 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wto.in.ua>.
  23. United Nations. Secretary-General. Message from the Secretary-General on the International Day of Cooperatives: 4 July 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org/esa/socdev/social/intldays/IntlCoops/.
  24. Global 300 list 2008. The world's major co-operatives and mutual business. Geneva: ICA, 2008. – 16 P.
  25. Там само.
  26. Там само.

Пантелеймоненко А. О.

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВІ КООПЕРАТИВИ: СУТНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ, ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ І ЗНАЧЕННЯ

Відображено сутність організації, зміст діяльності та тенденції розвитку некомерційних організацій страхового ринку західноєвропейських країн, що представлені у формі товариств взаємного страхування та страхових кооперативів. Акцентовано увагу на перспективності використання такого досвіду в українській практиці.

Ключові слова: товариства взаємного страхування, страхові кооперативи, страхові послуги, ринок страхових послуг, демутуалізація.

Panteleymonenko A. O.

WESTERN EUROPEAN MUTUAL INSURANCE COMPANIES AND INSURANCE COOPERATIVES THE ESSENCE OF THE ORGANIZATION, CONTENT AND MEANING

The article reflects the essence of organization, content activities and trends of non-profit organizations in the insurance market in Western European countries, represented in the form of mutual insurance companies and insurance cooperatives. Focus on the prospects of using this experience in Ukrainian practice.

Key words: mutual insurance companies, insurance cooperatives, insurance services, insurance services market, demutualization.

Широковідомо, що ринок страхових послуг є одним із важливих елементів ринкової інфраструктури. У світовій економіці він виконує надзвичайно важливу роль. Наявність досконалого страхового ринку сприяє підвищенню стійкості фінансової та економічної систем і забезпечує сталий розвиток суспільства.

Та, на жаль, це ще не притаманно сучасній українській практиці. Для більшості вітчизняних користувачів страхових послуг очевидною є необхідність перегляду філософії страхового ринку. Така потреба пояснюється тим, що значна частина існуючих комерційних страхових компаній, маючи на меті отримання максимального прибутку від страхових операцій, вдаються до зловживань, користуючись недосконалістю українського законодавства. Типовим проявом цього є необґрунтоване заперечення страхових випадків, навіть з боку провідних компаній. Таке ставлення до клієнта-споживача формує недовіру населення до страхового бізнесу, витісняє на другий план справжнє значення страхування для суспільства.

Вирішення цієї складної проблеми можливе шляхом «демократизації» вітчизняного ринку страхових послуг, за умови появи в українській практиці товариств взаємного

страхування та спеціалізованих кооперативів. У зв'язку з цим дедалі актуальнішими стають дослідження зарубіжного досвіду щодо функціонування названих страхових організацій, в основу організації і діяльності яких покладено принцип взаємодопомоги. Саме ця обставина й обумовила вибір теми даної статті.

При цьому зауважимо, що у результаті пошуку відповідних публікацій вітчизняних вчених не виявлено жодної роботи, яка б безпосередньо висвітлювала досвід країн Західної Європи щодо некомерційного страхування. До публікацій, що є дотичними до названої теми, можна віднести статті П. А. Стрельбіцького «Товариства взаємного страхування: зародження, розвиток, становлення» (2003 р.)¹, К. М. Твердомед «Кооперативне страхування в Україні в період непу (1921–1929)» (2003 р.)² та С. А. Навроцького «Розвиток товариств взаємного страхування в АПК» (2004 р.)³.

Враховуючи таку ситуацію, можна сформулювати мету статті: на основі наявних джерел здійснити аналіз так званого сектору взаємодопомоги західноєвропейського ринку страхових послуг, представленого товариствами взаємного страхування та страховими кооперативами, а також, враховуючи узагальнений досвід, обґрунтувати перспективність впровадження названих організаційно-правових форм (у їх класичному вигляді) в українську практику.

Основою методологічного інструментарію даного дослідження можна вважати методи аналізу і синтезу, застосовані для найбільш ефективної реалізації поставленої мети.

Аналіз діяльності товариств взаємного страхування та страхових кооперативів, що впродовж тривалого часу успішно функціонують у країнах Західної Європи, доцільно розпочати із загальної характеристики ринку страхових послуг. Передусім слід зауважити, що страховики і страхові посередники у так званих промислово розвинутих країнах світу представлені широким спектром організацій (див. рис. 1).⁴

Рис. 1. Організаційно-правові форми на ринку страхових послуг. Авторська розробка. Джерело:⁵

У деяких країнах складалася різна практика застосування організаційно-правових форм страховиків. Так, наприклад, у Німеччині переважають акціонерні товариства, у Франції – товариства взаємного страхування, у Великобританії поряд із страховими корпораціями функціонують асоціації взаємного страхування. Надійні позиції на страховому ринку Великобританії займають страхові посередники, що представлені в організаційних формах товариств і приватного підприємництва. В Італії й Іспанії широко практикується кооперативне страхування, у Німеччині, Великобританії, Франції функціонують страхові компанії за участю державного капіталу (наприклад, «Гермес» – у Німеччині, «Кофасе» – у Франції), діяльність яких переважно обмежується зовнішньоекономічною сферою.⁶

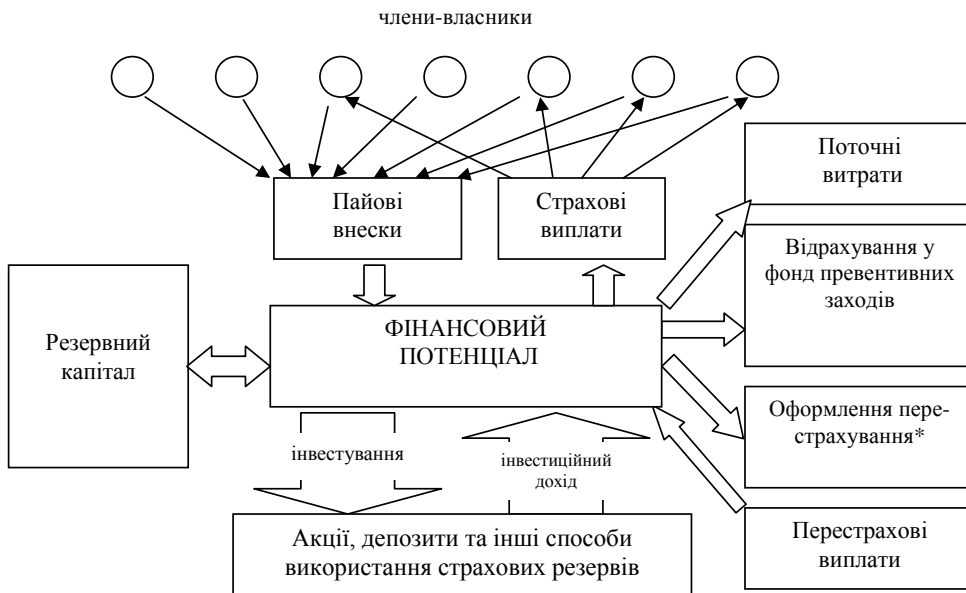
Загалом у країнах Західної Європи функціонує більше від 7000 ліцензованих страховиків.⁷ Визнаючи важливість страхових організацій, що є типовими формами бізнесу, зосередимо увагу на особливостях організації і діяльності товариств взаємного страхування та страхових кооперативах. Передусім зазначимо, що *товариство взаємного страхування* (англ. – Mutual Insurance Company; нім. – Gesellschaft zur gegenseitigen Versicherung) – страхова організація некомерційного типу, тобто така, що не має на меті отримання прибутку. Це господарюючий суб'єкт регіонального, національного і міжнародного страхового ринку. Виступає як об'єднання фізичних або юридичних осіб, створене на підставі добровільної угоди між ними для страхового захисту своїх майнових інтересів.⁸

Завдання товариств взаємного страхування полягає в наданні членам-пайовикам об'єднання найбільш якісних послуг зі страхування за прийнятну ціну. Перевищення доходів над витратами товариства спрямовується у першу чергу на поповнення резервного фонду. Надлишки, накопичені за звітний період діяльності товариства (як правило, протягом року), за рішенням загальних зборів, можуть також використовуватися на поповнення страхових внесків членів, а збитки відшкодовуються за рахунок збільшення страхових внесків. Розподіл суми чистого доходу серед членів товариства взаємного страхування здійснюється пропорційно їх вкладам у той чи інший фонд (тобто проводяться кооперативні виплати). Солідарна відповідальність членів товариства обмежується їхньою страховою сумою.^{9,10} Вищим органом управління товариства взаємного страхування є загальні збори членів, які для постійного нагляду за діяльністю товариства обирають правління та раду.¹¹ У Західній Європі функціонує понад 2 тис. товариств взаємного страхування.¹²

Паралельно з ними функціонують і страхові кооперативи. Згідно з існуючими в економічній літературі визначеннями можна сформулювати таке: *страхові кооперативи* (англ. insurance cooperatives) – це об'єднання осіб, організоване для забезпечення покриття застрахованих ризиків, що формують фонд виплат за рахунок пайових внесків і діють на неприбутковій основі.¹³ Беручи до уваги вищесказане, зауважимо, що за економічною природою названі кооперативи є дуже близькими до товариств взаємного страхування. При цьому слід зазначити, що кількість страхових кооперативів на західноєвропейському ринку страхових послуг значно менша, ніж товариств взаємного страхування. На жаль, складно встановити реальну кількість названих кооперативів. Як правило, в опублікованих звітах та статистичних документах обидві з названих організаційно-правових форм представляють єдиною узагальненою цифрою.

Про популярність названих страхових організацій серед населення свідчать дані про частку ринку, що вони займають. Згідно з аналітичними матеріалами, опублікованими Асоціацією товариств взаємного страхування та страхових кооперативів Європи (Association of Mutual Insurers and Insurance Cooperatives in Europe; AMICE; об'єднує 120 організацій-членів з 17 країн), першість серед країн Західної Європи утримують Нідерланди, Фінляндія та Австрія (див. табл. 1).¹⁴

Загальне уявлення про механізм функціонування сучасних західноєвропейських товариств взаємного страхування і страхових кооперативів можна отримати за допомогою рис. 2.

* Перестраховання – це ризик страхової виплати (страхового відшкодування), прийнятий на себе товариством взаємного страхування, або страховим кооперативом, може бути застрахований у іншого страховика, який має відповідну ліцензію.

Рис. 2. Орієнтовний механізм функціонування західноєвропейських товариств взаємного страхування та страхових кооперативів. Авторська розробка. Джерело: ¹⁵

Названі страхові організації мають аналогічну структуру органів самоуправління. І у товариствах взаємного страхування, і у страхових кооперативах вищим органом управління є загальні збори членів. Для здійснення координації діяльності вони обирають правління, спостережну раду та ревізійну комісію. Реалізацію статутних положень і завдань організації здійснюють наймані працівники (рис. 3).

Характеризуючи сучасні товариства взаємного страхування і страхові кооперативи, слід зазначити, що ці організаційно-правові форми практично не мають суттєвих відмінностей в організації та діяльності. До них можна віднести хіба що діапазон дії. Так, товариства взаємного страхування, як правило, поширюють свою діяльність на більші території, а окремі з них орієнтуються сьогодні на охоплення зарубіжних ринків страхових послуг.

Очевидно, що одним із найважливіших питань діяльності названих страхових організацій, на які слід звернути особливу увагу, є спектр послуг. Саме це визначає, до якої категорії належить товариство взаємного страхування або страховий кооператив – до універсальних чи спеціалізованих. Їх послуги традиційно поділяють на дві основні групи – продукти щодо страхування життя та інші, що не пов’язані з ним (так звані non-life).

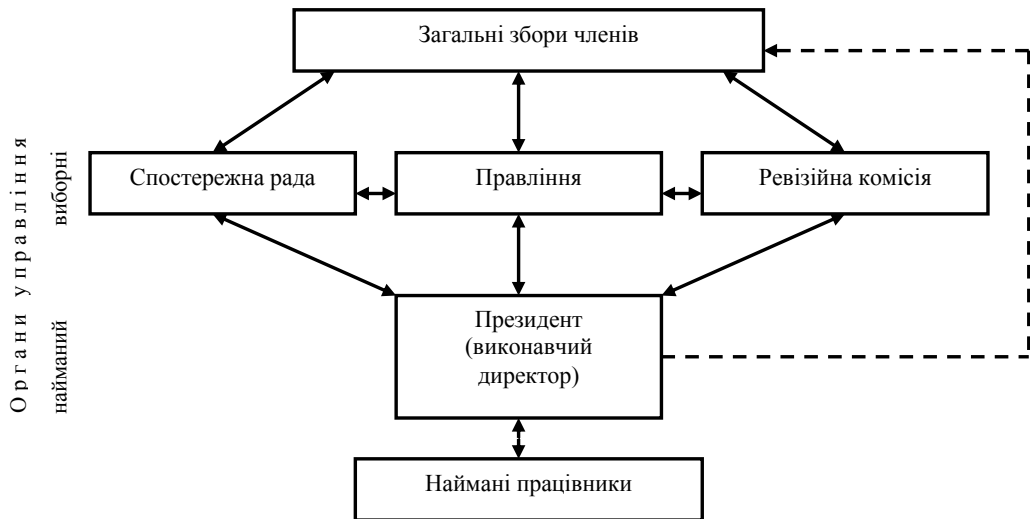
Зведені дані щодо частки ринку, охопленої західноєвропейськими товариствами взаємного кредиту і страховими кооперативами, у тому числі членами AMICE (станом на 1.05.2008 р.)

Джерело:¹⁶.

Члени ЄС			
Австрія	60	3	1,5
Бельгія	20	9	18
Великобританія	10	5	1
Греція	5	1	1
Данія	45	9	20
Ірландія	5	-	-
Італія	20	3	6,5
Іспанія	35	10	8,7
Люксембург	15	?	5
Німеччина	40	28	30
Нідерланди	90	10	60
Португалія	5	2	0,5
Фінляндія	75	4	20
Франція	40	30	30
Швеція	50	3	37
Кандидати у члени ЄС («EU-15»)			
Болгарія	-	-	-
Естонія	4	-	-
Кіпр	-	-	-
Латвія	-	-	-
Литва	-	-	-
Мальта	-	-	-
Польща	8	2	5
Румунія	20	-	-
Словаччина	35	-	-
Словенія	18	1	18
Угорщина	20	2	2,5
Чеська Республіка	25	-	-
Країни «new MSt»			
Норвегія	40	-	-
Швейцарія	10	3	9,8

Серед універсальних товариств взаємного страхування і страхових кооперативів у Західній Європі можна назвати безліч тих, що мають багату історію і традиції. До таких належить один із найстаріших у Європі швейцарський кооператив «Mobiliar», що розпочав свою діяльність ще у 1825 р. під назвою «Schweizerische Mobiliar-Assekuranzkasse» («Швейцарський фонд страхування майна»). Згідно з його статутом страхові внески могли сплачуватися його учасниками у натуральній формі, тобто сільськогосподарськими продуктами: овочами, яйцями, шинкою та іншими, що могли швидко реалізуватися. У лютому 1826 р. товариство переїхало до Берну і було перейменоване на «Schweizerische Gesellschaft zur gegenseitigen Versicherung des Mobiliars gegen

Brandschaden» («Швейцарське товариство взаємного страхування майна від збитків, отриманих у результаті пожежі»). З цього часу товариство стало функціонувати на кооперативних засадах.¹⁷ Першим президентом кооперативу став Карл Антон фон Лербер, фон Арнекс, один із ініціаторів його створення. Протягом кількох років кооператив вже мав своїх місцевих агентів практично у всіх населених пунктах Швейцарії.¹⁸ На початку XX ст. «Mobiliar», поряд із страхуванням майна від пожеж, першим у регіоні почав страхувати будівництво. А вже з 1916 р. кооператив уже мав широкий спектр послуг щодо промислового страхування.¹⁹

Рис. 3. Структура органів управління західноєвропейських товариств взаємного страхування та страхових кооперативів. Авторська розробка.

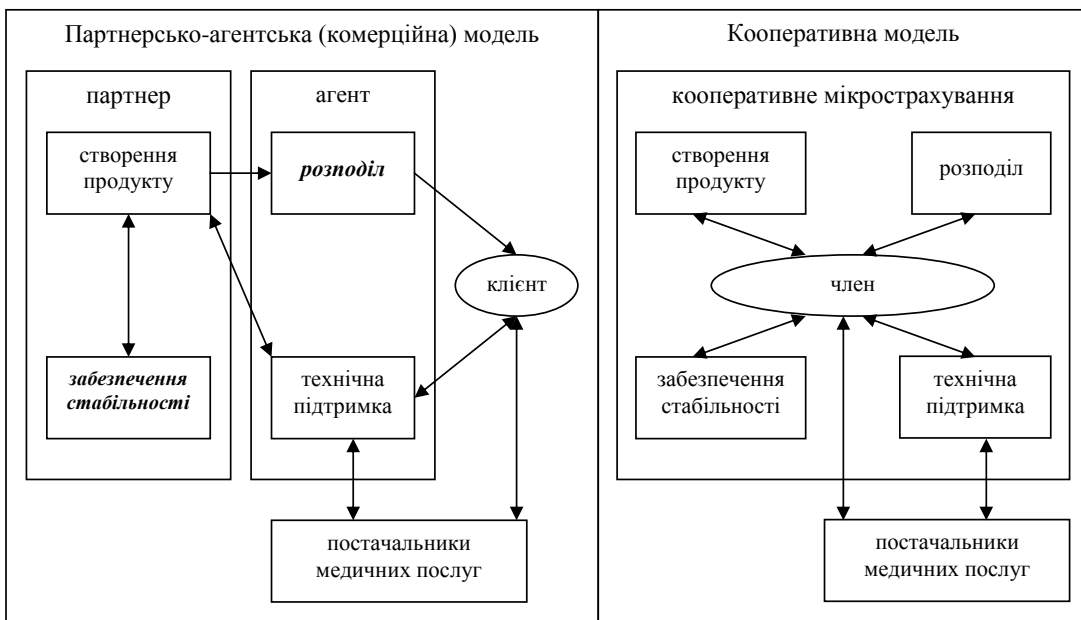
Описуючи універсальність «Mobiliar», слід згадати і те, що протягом 60-70-х рр. XX ст. ним було впроваджено важливі для членів-автовласників послуги, зокрема так зване каско та автоцивільне страхування. Протягом 1980-их років широкої популярності набуло страхування життя та судових витрат. Прикладом прогресивної політики кооперативу щодо новітніх технологій стало й відкриття 1 січня 1998 р. для зручності користувачів послуг центру інформаційного обслуговування («Mobi24»), орієнтованого на екстрену консультаційну допомогу у надзвичайних ситуаціях, у тому числі пов'язаних із автотранспортними аваріями.²⁰

Однією з найважливіших подій у житті «Mobiliar» є його вступ, наприкінці того самого 1998 р., до Європейського альянсу провідних фінансових і страхових установ – «Eureko».²¹ Не менш важливою подією стали кооперативні виплати членам-страхувальникам у розмірі 100 млн. франків, здійснені кооперативом у 2001 р. з нагоди 175-річчя його діяльності.

Проте початок XXI ст. співпав із кризою на фондовому ринку. За результатами 2001 і 2002 рр. «Mobiliar» мав суттєві збитки. Складний фінансовий стан змусив призупинити великий проект пенсійного страхування.²² Та вже у 2003 р. кооператив продовжив впровадження нових послуг. Серед них слід згадати страхування договірних умов, що є надзвичайно важливим для ведення приватного бізнесу.²³

Оцінюючи сучасний фінансовий стан «Mobiliar» в умовах світової фінансово-економічної кризи, слід підкреслити його стабільність і позитивні результати діяльності. Він залишається потужною фінансовою установою. Консолідований власний капітал «Mobiliar» у 2009 р. дорівнював 2 927,1 млн. швейцарських франків.²⁴ Станом на 1 січня

2010 р. названий страховий кооператив виплатив страхових премій на суму 2930 млн. швейцарських франків. Його успішну роботу забезпечують близько 3 600 співробітників.²⁵
 Джерело: ²⁶

↔ обмін (інформаційними, фінансовими продуктами тощо)
 → постачання послуг

Рис. 4. Функції партнерів і агентів та кооперативу у сучасних моделях мікрострахування (на прикладі страхової медицини).

Продовжуючи загальну характеристику особливостей діяльності організацій страхової самопомогі, звернемо увагу на особливості спеціалізованих товариств взаємного страхування і універсальних страхових кооперативів, що успішно працюють на західноєвропейському ринку страхових послуг. З огляду на особливе значення останніх для сучасної української практики, зокрема орієнтованих на медичне страхування та страхування в аграрному секторі, зосередимо увагу саме на їх характеристичі.

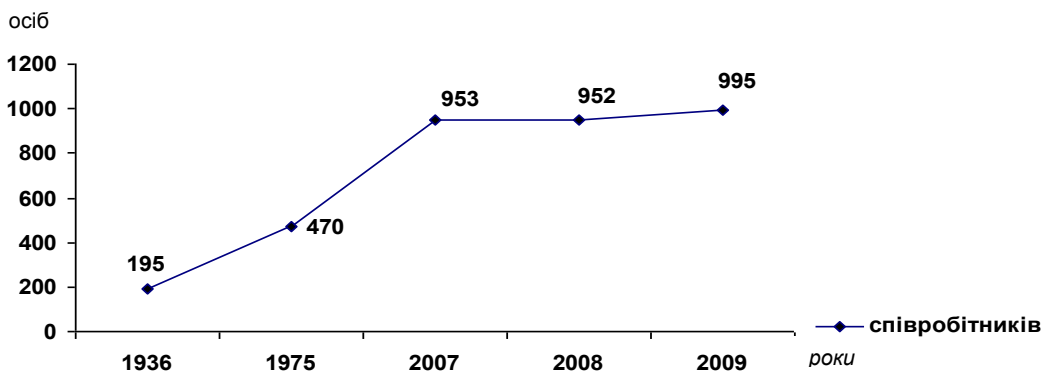
Передусім зазначимо, що діючі в Україні так звані лікарняні каси є прообразом товариств взаємного страхування та страхових кооперативів. Відіграючи важливу соціальну функцію, вони, на жаль, ще далекі від досконалої діяльності. Саме тому західноєвропейський досвід, набутий протягом тривалого періоду, має враховуватися в українській практиці.

У цьому зв'язку особливо доречними є результати досліджень сучасного німецького вченого Ральфа Раденмахера. Сутність і переваги кооперативної моделі медичного страхування наочно демонструє запропонована ним порівняльна схема (див. рис. 4). Якщо партнерсько-агентська (комерційна) модель включає посередницькі ланки «партнер» і «агент», то кооперативна діє «напряму». Як експерт з кооперативного страхування згаданий вчений-економіст наголошує на потенціалі кооперативної моделі для «країн з ринковою економікою, що розвиваються»²⁷. Актуальність схеми особливо посилюється в умовах світової фінансово-економічної кризи.

Особливості організації і діяльності товариств взаємного страхування та страхових кооперативів у галузі медичного страхування проілюструємо на прикладі «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» (Німеччина). Названа організація була заснована 15 вересня 1934 р. у Берліні як «товариство взаємного страхування для незастрахованих осіб».²⁸ За короткий час своєї діяльності товариство застрахувало 20 570 осіб.²⁹ Вже за два роки воно стало потужною страховою організацією, що мала 14 районних адміністрацій і 52 філії. На початку 1936 р. членів «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» обслуговувало 195 працівників. У 1948 р., у результаті політичної напруженості у відносинах між Східним та Західним Берліном, товариство перенесло свою штаб-квартиру з Берліна до Штутгарта.

У ході аналізу діяльності «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» привертає інтерес хронологія процесу розширення спектру послуг. Так, від простих послуг суто медичного страхування у 1952 р. товариство перейшло до нових і не менш важливих. Воно, зокрема, запропонувало нову послугу – «страхування ризику захворювання за віком» (станом на 12.31.2002 р. у спеціальному фонді було накопичено 76 млрд. €). А вже у 1957 р. назване товариство взаємного страхування почало широко практикувати страхування життя. Слід також згадати, що у 1999 р., поряд із основною діяльністю щодо страхових послуг, «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» започаткувало надання докладних консультацій та вичерпної інформації з питань охорони здоров'я, профілактики та раннього виявлення захворювань. У тому самому 1999 р. товариство організувало сім сервісних центрів, орієнтованих на швидке обслуговування осіб, пов'язаних із бізнесом. А з 1 жовтня 2001 р. «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» заснувало спеціальну телефонну інформаційну службу для надання експрес-інформації.

Сьогодні, незважаючи на вияви світової фінансової кризи, назване товариство взаємного страхування продовжує успішно розвиватися. Так, його власний капітал у 2009 р. складав 178,4 млн. € (порівняно з 148,4 млн. € в 2007 р.). Про міцні позиції на ринку страхових послуг свідчить і динаміка зростання кількості співробітників (рис. 5).

Рис. 5. Динаміка зростання кількості співробітників «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit»

Джерело:^{30,31}

Згідно з чинним статутом «Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit» спеціалізується на «страхуванні здоров'я та медичної допомоги у всіх його формах...».³²

Члени товариства керуються традиційним принципом взаємного страхування. Названа організація також може надавати медико-санітарну допомогу та здійснювати перестраховування. Вона також має право на участь у іншій медичній страховій установі та формуванні банківських та інших фінансових продуктів.³³

Західноєвропейський досвід кооперативного страхування має велике значення і для розвитку аграрного сектору України. Ще на початку ХХ ст. досвід кооперативного страхування худоби, посівів і урожаю став предметом глибокого вивчення вченими-аграрниками та активно обговорювався широкими колами прогресивної громадськості. Так, видатний вчений-кооператор О. В. Чайнов під впливом вражень від зарубіжних поїздок присвятив цьому важливому питанню кілька своїх робіт. Зокрема, у 1913 р. було опубліковано його книги «Страхование скота во Франции» і «Кооперативное страхование скота», а також дві статті «Кооперативное страхование скота»³⁴ та «Кооперативные вопросы на общеземском съезде по страхованию скота»³⁵.

Підкреслюючи особливу роль кооперативного страхування «у справі відтворення і збереження капіталів селянського господарства», вчений зазначав: «...Існують такі галузі лиха, стосовно яких механічна робота великих комерційних страхових компаній виявляється малоприсадатним методом вирішення страхової проблеми».³⁶ Майже за сто років сказане вище не втратило своєї актуальності. Розглядаючи західноєвропейський досвід, слід згадати, що першість у страхуванні аграрного сектору тривалий час утримували Франція і Бельгія. Кооперативне страхування худоби, посівів і урожаю традиційно застосовувалось і в інших країнах Західної Європи, передусім Швейцарії, Німеччині, Італії та Іспанії.

Яскравим прикладом кооперативних традицій у аграрному секторі економіки є діяльність страхового кооперативу містечка Картаусе Ітгінген (кантон Тургау; Північна Швейцарія). Його було засновано 18 травня 1901 р. з ініціативи «далекоглядних фермерів-свиноводів, які мали значні збитки від втрати тварин через епідемічні захворювання у попередні роки».³⁷ Крім взаємного страхування, кооператив мав сприяти ветеринарному обстеженню, здійсненню профілактичних заходів щодо утримання свиней, які були у господарствах членів, а також наданню фермерам спеціальних знань, необхідних у їх професійній діяльності.

При цьому зауважимо, що основна ідея кооперативного страхування свиней, як і понад сто років тому, незмінно залишається завданням названого страхового кооперативу. Нині до його складу входить близько 50 фермерів. Страховий фонд складає близько 1,5 млн. швейцарських франків. Кооператив традиційно гарантує своїм членам максимальну прозорість діяльності, об'єктивність при визначенні страхового випадку, хоч і не найвищу, порівняно з приватними компаніями, суму страхових виплат. Голова правління кооперативу Пола Оберхенслі говорить про те, що «незважаючи на агресивний маркетинг зовнішнього середовища», фермери-члени кооперативу вбачають необхідність у функціонуванні кооперативу. При цьому слід зауважити, що з моменту створення цей маленький кооператив, порівняно з існуючими у різних країнах Західної Європи, виплатив своїм членам компенсації понад 2,5 мільйона швейцарських франків.³⁸

Визнаючи велике суспільне значення товариств взаємного страхування і страхових кооперативів як форм взаємодопомоги, слід зауважити, що в їх розвитку простежуються й певні негативні тенденції. Передусім це відхід від кооперативної ідеї на користь комерційних принципів діяльності і зміна організаційно-правової форми. Так, ще на початку 1990 рр. окремі з названих організацій почали трансформуватися у акціонерні товариства.³⁹ Цей процес у сучасній економічній літературі називають «демутуалізацією» (demutualization)^{40,41}. Міжнародний кооперативний альянс (МКА) висловлює стурбованість обсягами такого масштабного процесу, що є характерним для країн з високо-розвинутою економікою.⁴² На жаль, він найбільш поширений у страховій галузі.⁴³ Згідно з дослідженнями ізраїльського вченого-економіста Ц. Галора організації взаємодопомоги,

що здійснюють медичне страхування, мають найбільш високий ризик демутуалізації. Ц. Галор стверджує, що згідно з наявними статистичними даними щонайменше половина з них долучено до цього процесу.

У зв'язку з цим цілком очевидним є питання щодо причин стрімкої демутуалізації товариств взаємного страхування і страхових кооперативів. Коротко обґрунтуємо наше бачення цієї проблеми. Передусім зауважимо, що названі форми страхових організацій, які базуються на принципі відкритого членства, що стимулює його стрімке кількісне зростання (через значну суспільну потребу у «демократичному» страхуванні), «запрограмовані» через певний період часу на демутуалізацію. Це пояснюється логічно. Адже паралельно з розширенням страхового фонду за рахунок активного надходження членських внесків дедалі більше «послаблюються прямі зв'язки» між самими членами у процесі самоуправління організацією (застереження Ф. В. Райффайзена). Цим дедалі більше порушується міжнародний кооперативний принцип демократичного членського контролю. А це, у свою чергу, сприяє поступовому зосередженню реальної управлінської влади у руках найманих керівників (топ-менеджерів) товариств взаємного страхування і страхових кооперативів. Таким чином, виникає загроза внутрішнього перерозподілу власності товариства (чи кооперативу), що формувалася членами протягом тривалого часу. Названа загроза посилюється наявністю значної кількості номінальних членів, які через різні причини втратили зв'язок із своєю організацією. Адже у такий спосіб формується значний фонд незадіяних коштів, які можна розділити між наявними членами. При цьому найпростіший спосіб такого «перерозподілу забутої власності» – здійснення акціонування, що і є основним змістом демутуалізації. В окремих опублікованих джерелах прямо зазначається, що отримані акції колишні члени можуть за бажанням продати.⁴⁴ Існує і ще одне пояснення процесу демутуалізації товариств взаємного страхування і страхових кооперативів. Воно базується на бажанні страхової організації взаємодопомоги залучити додатковий капітал для розширення своєї діяльності та підвищення її ефективності.^{45 46}

Однак уже згаданий нами Цві Галор у своїй праці «Demutualization of Cooperatives: Reasons and Perspectives»⁴⁷ («Демутуалізація кооперативів: причини і перспективи»), використавши результати досліджень Асоціації товариств взаємного страхування та страхових кооперативів Європи (АСМЕ) щодо аналізу діяльності 97 товариств взаємного страхування з 11 країн Західної Європи (у 2001 р. їх частка становила 24 % від загального обсягу премій, виданих страховиками західноєвропейського ринку), підкреслив необґрунтованість такого прагнення до ефективності. Він, зокрема, зазначив: «Висновком цього дослідження було те, що аргументи на користь демутуалізації були здебільшого необґрунтовані, базувалися на неперевірених фактах і більшою мірою базуються на ідеології, ніж на реальності. Дослідження виявило, що страхові кооперативні організації є більш конкурентоспроможними, орієнтованими на споживачів і у більшості випадків показали значно кращі результати, ніж ті, що пережили демутуалізацію».⁴⁸

Коментуючи вищесказане, зауважимо, що наведений висновок АСМЕ як авторитетної міжнародної представницької організації товариств взаємного страхування і страхових кооперативів є вагомим внеском у справу збереження класичних організацій самопомоги (у тому числі й кооперативів) і збереження їх соціальної спрямованості. Асмо Карлпала, Президент АСМЕ, розглядаючи про стратегію названої асоціації до 2020 р., підкреслив: «Наші цінності, наша бізнес-модель і наша близькість до споживача залишаються неоціненним активом... Базуючись на загальнолюдських цінностях, ми можемо створити стійку силу із здоровими перспективами на ринку фінансових послуг, орієнтовану на споживачів...»⁴⁹

Отже, можна стверджувати, що класичні товариства взаємного страхування і страхові кооперативи, що успішно функціонують у країнах Західної Європи, є організаціями цілком ефективними і перспективними для української практики. Їхня поява на вітчизняному ринку страхових послуг може сприяти його оздоровленню. А члени-страху-

вальники отримують цілу низку переваг: забезпечать себе послугами на рівні собівартості; зможуть встановити найбільш прийнятні умови та форми здійснення страхування; уникнуть недоліків, пов'язаних із діями недобросовісних страховиків-посередників; матимуть можливість встановити взаємовигідні партнерські зв'язки з міжнародними кооперативними організаціями.

Результати даного дослідження є спробою привернути інтерес науковців і практиків до страхової кооперації та окреслити напрями подальших наукових пошуків, з метою створення ефективної української моделі товариства взаємного страхування та страхового кооперативу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Стрельбіцький П. А. Товариства взаємного страхування: зародження, розвиток, становлення / П. А. Стрельбіцький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univer.km.ua/visnyk/532.pdf>.
- ² Твердомед К. Кооперативне страхування в Україні в період непу (1921–1929) / Твердомед К. // Право України. – 2003. – № 2. – С. 135–139.
- ³ Навроцький С. А. Розвиток товариств взаємного страхування в АПК / С. А. Навроцький. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com/public/02/12/04/139>.
- ⁴ Страхування у промислово розвинутих країнах світу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsam.donetsk.ua/?p=660>.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Mutual Insurance in Figures: Executive summary from the 2007 study produced by AMICE's predecessor association, AISAM. – Brussels: Association Internationale des Sociétés d'Assurance Mutuelle – AISAM, 2007. – P. 19. (24 p.)
- ⁸ Ефимов С. Л. Общество взаимного страхования / С. Л. Ефимов // Экономика и страхование : энциклопедический словарь. М. : Церих-ПЭЛ, 2006. – С. 282.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Общество взаимного страхования // Википедия. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
- ¹¹ Ефимов С. Л. Общество взаимного страхования / С. Л. Ефимов // Экономика и страхование : энциклопедический словарь. М. : Церих-ПЭЛ, 2006 – С. 282.
- ¹² Общество взаимного страхования. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ovsagro.ru/>.
- ¹³ Cooperativa de seguros // Enciclopedia de Economía. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economia48.com/spa/d/sociedades-cooperativas-de-seguros/sociedades-cooperativas-de-seguros.htm>.
- ¹⁴ Mutual Insurance in Figures: Executive summary from the 2007 study produced by AMICE's predecessor association, AISAM. – Brussels: Association Internationale des Sociétés d'Assurance Mutuelle – AISAM, 2007. – P. 17. (24 p.)
- ¹⁵ Страхование. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Страхование>.
- ¹⁶ The market share of Mutual and Cooperative Insurance in Europe 2008. – Brussels: AMICE, 2009. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [www: amise-eu.org](http://www.amise-eu.org).
- ¹⁷ Die Geschichte der Mobiliar: 1826 bis 1899. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/mobiliar-portraet/geschichte/geschichte-1826-1899_de.html.
- ¹⁸ Die Geschichte der Mobiliar: 1826 bis 1899. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/mobiliar-portraet/geschichte/geschichte-1826-1899_de.html.
- ¹⁹ Die Geschichte der Mobiliar: 1900 bis 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/mobiliar-portraet/geschichte/geschichte-1900-1999_de.html.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само.
- ²² Die Geschichte der Mobiliar: 2000 bis 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/mobiliar-portraet/geschichte/geschichte-2000-2002_de.html.

-
- ²³ Die Geschichte der Mobiliar: 2003 bis 2005. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/mobiliar-portraet/geschichte/geschichte-2003-2005_de.html.
- ²⁴ Unser Geschäftsjahr 2009. Die Mobiliar formt ihre Zukunft. – Bern: Schweizerische Mobiliar Holding AG, 2010 – S. 4 (98 s) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mobi.ch/mobiliar/live/die-mobiliar/geschaeftsergebnisse/geschaeftsbericht-2009/gb_mobiliar_2009.pdf.
- ²⁵ Schweizerische Mobiliar [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Schweizerische_Mobiliar.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Radermacher R. Genossenschaftliche Mikroversicherungen als Mittel zur Bewältigung von Krankheitsrisiken in Entwicklungsländern – Potential Förderansatz / Ralf Radermacher. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co. KG, 2008. – S. 60 (70 s.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hiv-prg.com/Downloads/Mikroversicherung.pdf>.
- ²⁸ Alte Leipziger – Hallesche [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Alte_Leipziger_–_Hallesche.
- ²⁹ Wichtige Eckdaten zur Geschichte der Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hallesche.de/h_index/h_u_ueber_uns/h_u_ueu_historie.htm.
- ³⁰ Die Hallesche auf einen Blick [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hallesche.de/h_index/h_u_ueber_uns/h_u_ueu_datenfakten.htm.
- ³¹ Wichtige Eckdaten zur Geschichte der Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hallesche.de/h_index/h_u_ueber_uns/h_u_ueu_historie.htm.
- ³² Satzung Hallesche Krankenversicherung auf Gegenseitigkeit – Stuttgart, 2008 – S. 3 (18 s.)
- ³³ Там само.
- ³⁴ Чаянов А. В. Кооперативное страхование скота / А. В. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 17–18. – С. 8–15.
- ³⁵ Чаянов А. В. Кооперативные вопросы на общеземском съезде по страхованию скота / А. В. Чаянов // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 19–20. – С. 20–21.
- ³⁶ Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / А. В. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – С. 331–332.
- ³⁷ 100 Jahre Schweineassekuranz-Genossenschaft. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.schweineassekuranz.ch/presse-jub.html>.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Chaddad F. Waves of Demutualization: An Analysis of the Economic Literature / F.Chaddad // Paper presented at the Conference, University of Victoria, British Columbia, Canada Mapping Co-operative Studies in the New Millennium. May 28–31, 2003. P. 1–31.
- ⁴⁰ Galor Z. Demutualization of Cooperatives: Reasons and Perspectives / Z. Galor. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coopgalor.com/doc/DemutualizationCooperatives21.5.08.pdf> – P. 37–38 (66 p.)
- ⁴¹ Дешковская Н. С. Институциональные инновации в кооперативном секторе агробизнеса зарубежных стран: дематуализация и гибриды / Н. С. Дешковская [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/325/image/325-119.pdf>.
- ⁴² Current Co-operative Issues [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ica.coop/coop/mutuality2.html>.
- ⁴³ Demutualization. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.investorwords.com/5503/demutualization.html>.
- ⁴⁴ Demutualization. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://financial-dictionary.thefreedictionary.com/Demutualization>.
- ⁴⁵ What is Demutualization? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wisegeek.com/what-is-demutualization.htm>.
- ⁴⁶ Galor Z. Demutualization of Cooperatives: Reasons and Perspectives / Z. Galor. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.coopgalor.com/doc/DemutualizationCooperatives21.5.08.pdf> – P. 37–38 (66 p.)
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Annual Report 2009 of AISAM (Association of Mutual Insurers and Insurance Cooperatives in Europe). – Brussels: AISAM, 2010. – P.3 (20 p.)

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглядаються трансформаційні проблеми суспільного розвитку України. Особлива увага акцентується на аналізі відповідності проведених реформ у межах державної незалежності України неоліберальній та інституційній парадигмам.

Ключові слова: *посткомуністична трансформація, неоліберальна парадигма (Вашингтонський консенсус), інституційна парадигма, олігархічний капіталізм, розвинена політична демократія.*

Rutar S. M.

UKRAINE IN A CONTEXT OF POSTCOMMUNIST TRANSFORMATIONS

In the article are considered a transformation problems of community development of Ukraine. The special attention is accented on the analysis of accordance of the conducted reforms within the framework of state independence of Ukraine to the neoliberal and institutional paradigms.

Keywords: *Postcommunist transformation, neoliberal paradigm (Washingtonian consensus), institutional paradigm, oligarchic capitalism, developed political democracy.*

Для чіткого розуміння причин відставання України в цивілізаційному розвитку від країн Центральної та Східної Європи необхідно проаналізувати трансформаційні процеси, які відбулися за період її державної незалежності. Крім того, необхідно критично переосмислити реформаторський досвід країн, які успішно здійснювали посткомуністичну трансформацію і вийшли на рівень сталого економічного розвитку та розвинутої політичної демократії, і країн, які залишилися в сірій зоні посткомуністичної реальності з чітко вираженими ознаками олігархічного капіталізму. Такий підхід дозволяє не тільки з'ясувати основні параметри трансформаційних процесів, але й визначити мету, основні стратегічні напрямки реформування політико-правових, адміністративних та економічних інститутів України на сучасному етапі.

Методологічною основою розв'язання цієї проблеми стали теоретичні положення представників неоліберальної (Вашингтонського консенсусу) і інституційної парадигм під кутом критичного огляду як успіхів, так і невдач у трансформаційній практиці посткомуністичних країн¹. В українській політологічній та економічній літературі ця проблема не отримала достатнього обґрунтування, оскільки в ній відсутній комплексний аналіз основних напрямків посткомуністичної трансформації в Україні з позицій врахування недоліків та переваг двох вищезазначених парадигм.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати відповідність проведених реформ в Україні цим парадигмам і на цій основі запропонувати рекомендації для розробки сучасної трансформаційної стратегії.

Неоліберальна парадигма ґрунтується на положеннях Вашингтонського консенсусу, а також теоретичних висновках політиків-реформаторів, які здійснювали неоліберальні реформи в країнах Центральної Європи. Основні положення Вашингтонського консенсусу були сформульовані американським економістом Дж. Вільямсоном у 1987 році, а сам термін цієї парадигми був вжитий ним у 1989 році. Концептуальний зміст Вашингтонського консенсусу передбачає: досягнення фінансової стабілізації на основі поєднання рестрикційної монетарної і фіскальної політики; лібералізацію цін та зовнішньоекономічної діяльності (проведення шокової терапії); швидку – прозору приватизацію державного сектору економіки, переважно шляхом відкритих аукціонів із залученням стратегічних іноземних інвесторів; зменшення регуляторних функцій держави (дерегуляторна політика); захист прав власності і соціально вразливих верств населення. Вашингтонський консенсус задумувався як пакет рекомендацій для проведення економічних реформ у країнах із перехідною економікою (спочатку в країнах Латинської Америки, а пізніше Центральної та Східної Європи).

Використання пакету рекомендацій, передбачених Вашингтонським консенсусом, у країнах, які здійснювали посткомуністичну трансформацію, мало різні наслідки. На пострадянському просторі успішно вдалося провести неоліберальні реформи відповідно до рекомендацій Вашингтонського консенсусу в країнах Прибалтики, що забезпечило їм швидку інтеграцію в євроатлантичну структуру: НАТО, ЄС. Політичні еліти країн Прибалтики на початку 90-их років обрали твердий курс на проведення неоліберальних реформ і євроінтеграцію. Навколо цього курсу не було глибоких розбіжностей (так як в Україні) між елітами з різними ідеологічними орієнтаціями. Політичні еліти прибалтійських країн, на відміну від політичних еліт інших країн пострадянського простору, мали перевагу в тому, що вони перебували у більш тісному контакті з європейськими елітами і виховувалися на європейських культурних цінностях, здебільшого німецько-скандинавського (північного) типу. Серед цих країн особливо слід виділити Естонію, політична еліта якої найбільш швидко, послідовно і синхронно здійснила неоліберальні реформи. Така ефективна політика у сфері проведення неоліберальних реформ дозволила Естонії створити міцний фундамент для сталого економічного розвитку (навіть економічна криза 2008-го року менш негативно позначилася на її економічному розвитку, ніж це спостерігалось в інших країнах). Натомість багато країн, у тому числі і Україна, не змогли забезпечити успішну посткомуністичну трансформацію з позицій неоліберальної парадигми. Причини невдалої трансформації в багатьох посткомуністичних країнах, в тому числі і в Україні, слід шукати не у хибності окремих положень Вашингтонського консенсусу, а у цивілізаційній якості функціонуючих політичних та економічних інститутів і культурній якості політичних еліт.

Для глибшого розуміння концептуального змісту Вашингтонського консенсусу необхідно ознайомитися з критичною думкою відомих економістів², які є представниками парадигми неоінституціоналізму або підтримують основні її положення. Д. Норт, критикуючи парадигму неолібералізму, формулює основні засади неоінституціоналізму, суть яких полягає в наступному:

- слабкість неокласичної теорії у тому, що вона придатна лише до аналізу ринкових економік із цінами, залежними від попиту та пропозиції, її неможливо застосувати при аналізі командно-адміністративних або перехідних економік;
- інституції – це обмеження, створені людьми, які формують взаємодію між ними і складаються з формальних (правила, закони, конституції) і неформальних (норми поведінки, звичаї, добровільно обрані для себе правила поведінки) обмежень та механізмів забезпечення їх дотримання;
- у багатьох суспільствах політики ухвалюють не ті рішення, що сприяють економічному зростанню, а ті, що вигідні політикам та впливовим соціальним, економічним групам, які їх підтримують;

- ефективність окремих інституцій передбачає узгодженість між правилами придбання власності та постачання, наявність угоди про колективний вибір, застосування санкцій до власників, які порушують правила діяльності, та наявність механізму розв'язання конфліктів.

Характеризуючи положення неоінституціоналізму, слід звернути увагу на сформульовану Д. Нортон дилему трансформаційних процесів, яка розкриває протиріччя між швидкими радикальними інституційними змінами, підкріпленими неформальними інституціями і поступовими повільними змінами, які можуть бути зірвані зацікавленими політичними та бюрократичними колами.

Гж. Колодко пропонує розглянути як трансформаційні, так і кризові процеси в межах комбінації цінностей, інститутів і політики. Такий підхід дозволяє польському економісту та політику критикувати не тільки слабкість Вашингтонського консенсусу як теоретичної парадигми, але й неоліберальну модель суспільного розвитку загалом. На його думку, слабкість неоліберальної парадигми виявляється у:

- недооцінці держави, мінімізації її втручання у спонтанні ринкові процеси;
- відриві засобів у неоліберальній політиці, сутність яких полягає у досягненні низької інфляції, раціональних процентних ставок, збалансованого бюджету, швидкої приватизації і мети – довгострокового, рівноважного, економічного, соціального та екологічного розвитку.

Виходячи з цього, Гж. Колодко вважає за необхідне поєднання «невидимої руки ринку» з «видимою головою держави», особливо в економіках посткомуністичного транзиту. У зв'язку з цим він пропонує відмовитися від будь-якого догматизму як інтелектуального «корсета» і спроби створити універсальну теорію економічного зростання без врахування специфічних ознак економічних процесів³.

Якщо Гж. Колодко особливу увагу акцентує на ролі такого важливого інституту як держава у трансформаційних процесах (за мінімізацію функцій нібито якої виступають неоліберали), то Дж. Стігліц вбачає хибність окремих положень Вашингтонського процесу як теоретичної парадигми. Він зокрема звертає увагу на недоречність багатьох рецептів, запропонованих неолібералами. Відстоюючи поступовий (градуалістський) підхід до здійснення економічних реформ, він критикує радикальні зміни («шокову терапію») як вияв більшовизму. Важливо також враховувати думку вченого щодо зміни послідовності в реалізації окремих напрямків неоліберальної політики. Так, наприклад, Стігліц вважає, що жорстка рестрикційна монетарна політика, швидка масштабна приватизація, широка лібералізація можуть призвести в певних умовах до руйнування економіки і зародження «бандитського капіталізму»⁴.

Більш повне та точне уявлення про інституційну парадигму можна отримати, аналізуючи працю О. Норгаарда «Економічні інституції та демократична реформа», в якій автор пропонує враховувати сукупність факторів у процесі посткомуністичної трансформації⁵. До них він відносить:

- початкові умови – докомуністичну та комуністичну спадщину;
- навколишнє середовище – вплив міжнародних інституцій;
- простір можливостей – політичні умови, темп та фази здійснення перетворень;
- політичні інституції – модель державного управління, яке забезпечує проведення реформ;
- громадянське суспільство – участь громадськості в трансформаційних процесах або підтримка нею реформаторського курсу;
- інституційні зміни – побудова інститутів ринку та інститутів політичної демократії;
- політичні, економічні та соціальні результати – наслідки інституційних змін, які викликають як опір певних сил, так і їх громадську підтримку.

Концепція Норгаарда є продуктивною з огляду на пояснення причин успіху деяких країн у трансформаційному процесі, враховуючи комбінацію названих факторів. Так, наприклад, успіхи Польщі й Естонії на початку перетворень вчений пояснює тим, що: початкові умови другого порядку були пов'язані з сильним націоналізмом і опозицією до іноземної влади, що створило сприятливі умови для реформ; були збережені традиції політичної демократії та ринку; західні економічні погляди мали сильний вплив на громадську думку; були сформовані ще до початку реформ команди змін; перспектива членства в ЄС стимулювала політиків до рішучих дій на шляху перетворень.

Отже, порівнюючи концептуальні положення двох парадигм, можна зробити висновок, що вони не заперечують одна одну, а швидше за все доповнюють. На мою думку, коли ми хочемо зрозуміти всю глибину посткомуністичної трансформації, необхідно враховувати як у теорії, та і на практиці рецепти обох парадигм. Рецепти, які передбачені неоліберальною парадигмою, слід використовувати на початку трансформаційного періоду в умовах кризи, спричиненої розпадом старої економічної системи. Інституційна парадигма, з одного боку, наголошує на необхідності максимально узгоджувати проведення радикальної економічної політики з розбудовою політичних та економічних інститутів, з іншого, – дає ключ до розуміння інституційних причин успіхів або невдач у трансформаційному процесі. Подібну думку висловлюють багато відомих економістів. Серед них слід виділити працю О. Гаврилишина «Капіталізм для всіх чи для обраних», в якій йдеться про необхідність поєднання двох парадигм для розуміння універсальних та специфічних ознак процесу посткомуністичних трансформацій. З цієї метою він пропонує враховувати стартові умови і заходи реформувань. До стартових умов він включає природні умови, тривалість комуністичного періоду, тип першого уряду, етнічну однорідність, рівень освіти, членство у міжнародних організаціях, наступність еліт, а до заходів реформування – темп реформ (градуалізм чи «шокова терапія»), рік початку стабілізації, частку приватного сектору до початку змін, ступінь розвитку демократії, обсяги іноземної допомоги, ідеологічну орієнтацію уряду⁶.

Якщо проаналізувати економічну політику в Україні на початку трансформаційного періоду, то треба сказати, що вона аж ніяк не відповідала параметрам неоліберальної парадигми. Це стосується всіх напрямків економічної політики, таких як фінансова стабілізація, лібералізація і приватизація.

Фінансова стабілізація розпочалася із великим запізненням (1994 р.), коли інфляція в Україні сягнула свого рекордного рівня в 1993 р. (до 10 155 % у рік). Інфляція в основному спричинялася величезною грошовою емісією, з допомогою якої НБУ під політичним тиском вимушений був покривати дефіцит бюджету і кредитувати комерційні банки для обслуговування ними потреб промисловості і сільського господарства. Не потрібно також відкидати таких інфляційних джерел, як спад виробництва та підвищення цін на імпорتنі енергоносії. Завдяки послідовній монетарній політиці протягом 1994–1996 рр. Національного банку, а також жорстким вимогам міжнародних фінансових організацій, що надають кредити Україні, було здійснено в 1996 р. грошову реформу, забезпечено відносно стійку фінансову стабілізацію шляхом зменшення дефіциту бюджету, знаходження неемісійних джерел його покриття і різкого обмеження грошової маси.

Якщо в багатьох країнах Центральної Європи лібералізація відбувалася в режимі „шокової терапії” (радикальні реформи під керівництвом Л. Бальцеровича, які відбувалися у Польщі на початку 90-их років, отримали назву „шокової терапії”), то в Україні протягом довгого періоду держава дотувала ціни та тарифи у певних секторах економіки, особливо у ЖКГ та ПЕК.

Поряд із лібералізацією цін відбувалася лібералізація зовнішньоекономічної діяльності і фондового ринку. Це забезпечувало відкритість економіки, яка виявилась у тому, що питома вага зовнішньої торгівлі складала 45–50 % до ВВП (за цим показником значно відставала від країн Центральної Європи). Істотним недоліком у цій сфері можна

вважати скасування мита та ПДВ на ряд імпортованих товарів в інтересах окремих політико-бізнесових кіл.

Україна, на відміну від країн Центральної Європи, не створила сприятливих умов для припливу ПІІ і тому вона значно відставала за рівнем лібералізації потоку капіталу від них. Так, наприклад, Естонія в 1991 році прийняла закон „Про іноземні інвестиції”, згідно з яким іноземці отримали рівні права з місцевими підприємцями, гарантії захисту інвестицій, право на необмежену репатріацію доходів. Від іноземних інвесторів не вимагалось спеціальних ліцензій для здійснення підприємницької діяльності.

Підбиваючи підсумки лібералізації, треба сказати, що впродовж 1992–1998 рр. засадничою характеристикою платіжного балансу України було тривале від’ємне сальдо поточного рахунку, що негативно позначилося на знеціненні грошової одиниці, прискоренні інфляції, спаді виробництва. Але, починаючи з 2000 р. і закінчуючи 2005 р. (2006–2007, 2008 – від’ємне сальдо поточного рахунку) – спостерігалася тенденція до зростання додатного сальдо поточного рахунку. Така тенденція спричинялася не глибокими структурними змінами в економіці, а сприятливою світовою кон’юнктурою на метал та товари хімічної промисловості, а також значною девальвацією гривні (майже в 3 рази).

Хоч законодавчу базу для приватизації в Україні було створено на початку 1992 р., цей процес затягнувся на дуже довгий період. Роздержавлення та приватизацію в Україні можна поділити на три періоди: 1992–1994 рр. – приватизація державних підприємств здебільшого здійснювалась неконкурентними способами: шляхом оренди з викупом або викупу трудовим колективом; 1995–1998 рр. – період масової приватизації, яка здійснювалась переважно за приватизаційні майнові та компенсаційні сертифікати і спрямовувалася на залучення широких верств населення до придбання акцій великих і середніх підприємств та об’єктів малої приватизації, а також започаткувала підготовку до індивідуальних процедур приватизації великих підприємств; з 1999 року – період грошової приватизації переважно за індивідуальними процедурами. Однак приватизація в Україні не призвела до глибоких структурних змін в економіці. Вона, на відміну від країн Центральної Європи, значно відставала в істотних ознаках, які забезпечують реалізацію трансформаційної мети: був відсутній такий інститут приватизації як реституція – повернення власності колишнім власникам, який мав би засвідчити непохитність принципів справедливості та „священності” і недоторканності приватної власності; надання пріоритету сертифікатній приватизації (в дусі соціалістичних уявлень і стереотипів) і затягнення її в часі, що мало негативні наслідки для появи доброго власника; грошова приватизація, як правило, мала тіньовий характер, у процесі чого об’єкти державної і комунальної власності продавались за безцінь (дарувались) наближеним до владної верхівки бізнес-структурам. Лише продаж Криворіжсталі в 2005 р. був, на мою думку, першим кроком на шляху прозорої приватизації, яка відповідала всім стандартам сучасних приватизаційних аукціонів.

З огляду на інституційну парадигму, причини недолугої економічної політики полягали у слабкій інституційній базі та низькому цивілізаційному рівні політичної еліти. Тодішні політичні інститути не відповідали сучасним вимогам демократичного політичного правління, спроможного успішно здійснювати реформи. Україна значно запізнилася у прийнятті нової конституції або конституційного закону (більшість країн Центральної Європи ухвалили конституцію в 1991 р.), де мала би бути закріплена нова демократична модель державного правління. Політичне управління, яке забезпечувало здійснення трансформаційної економічної політики, виявилось занадто неефективним, оскільки поєднувало ознаки радянської представницької системи, зашкарублого адміністративного апарату і слабкої демократичної виконавчої влади, яка тільки почала формуватися. Політична еліта на початку трансформації в основному формувалася з представників колишньої партійної та господарської номенклатури і частково націонал-демократії. Вона не мислила категоріями сучасних трансформаційних парадигм, а спові-

дувала парадигми, співзвучні із радянським тоталітарним минулим – соціального та етнічного етатизму. Парадигма соціального етатизму, яка зводиться до абсолютизації ролі державі у регулюванні економіки та забезпеченні високих соціальних стандартів життя, недооцінює ролі ринкових стихійних регуляторів та глобальних інтеграційних процесів як необхідної умови набуття вищої інституційної та культурної якості. Цієї парадигми дотримувалися представники колишньої радянської номенклатури. Парадигма етнічного етатизму, яку відстоювали представники націонал-демократії, передбачала абсолютизацію національної держави (демократичної за формою і етнічної за змістом), сильного харизматичного лідера-патріота (не реформатора), надання пріоритету відродженню етнокультурних традицій над соціально-економічними змінами, недооцінку глобальних та регіональних інтеграційних процесів. Тому політична еліта цього періоду не забезпечила адекватні трансформаційні заходи для створення основ ринкової економіки та демократичної суверенної держави, що спричинило глибоку економічну кризу.

З приходом до влади Л. Кучми розпочався швидкий процес формування авторитарно-демократичного режиму, який згодом трансформувався в авторитарно-олігархічний режим. Основу цього режиму було закріплено в Конституції України 1996 р., яка наділила главу держави дуже широкими повноваженнями у сфері формування виконавчої влади, військово-силових структур, прокуратури та контролю над ними. Напівавторитарний політичний режим та слабко реформована економічна система стали підґрунтям для формування олігархічної моделі суспільного розвитку, характерної для країн третього світу. До основних атрибутів цієї моделі можна віднести: авторитаризм державної влади у вигляді надто широких повноважень глави держави або незбалансований механізм розподілу владних повноважень між основними політичними інститутами; відсутність політичного механізму формування уряду; органічний зв'язок політики та бізнесу, політики та адміністративної діяльності; надто широкі регуляторні (дозвільні) функції політико-владних та адміністративних органів; відсутність демократичної партійної системи, спроможної виражати широкі громадські інтереси; широкі привілеї та пільги для політиків і чиновників; низькопрофесійний та моральний рівень політичної еліти та державної бюрократії.

Політична система України внаслідок Помаранчевої революції та проведення політичної реформи в 2004 р. набула низки нових демократичних ознак, а саме: партійний механізм формування уряду; посилення політичної конкуренції; обмеження авторитарних повноважень глави держави і розширення повноважень парламенту та уряду; розширення свободи у ЗМІ. Водночас більшість атрибутів олігархо-кланової системи залишилися незмінними. Постає закономірне питання, чому після Помаранчевої революції не відбулося повного демонтажу системи олігархату. Відповідь на це питання є подібною на відповідь про причину невдалого трансформаційного старту на початку 90-их років, а саме: низький цивілізаційний та культурний рівень еліти і лідерів, які очолювали революційні процеси. Ця еліта і надалі залишилася на рівні мислення парадигми етнічного етатизму, частково доповнивши її євроатлантичними ідеями. Лідер революції – В. Ющенко, – ставши главою держави, виявився трагічно невідповідним ні з професійної, ні з моральної точки зору до цієї високої посади. У зв'язку з цим постає питання про сучасний образ лідера-реформатора, якими рисами повинен володіти лідер. Якщо узагальнити інституційні риси лідерства, які були притаманними для таких великих реформаторів сучасності як М. Кемаль, А. Піночет, Лі Куан Ю, М. Саакашвілі, то відповідь на це питання напрошується само собою. Успішна діяльність полягає насамперед у здатності сформувати чітку стратегію перетворень; підібрати команду однодумців (типу чиказьких хлопчиків); консолідувати навколо себе всі реформістські сили, а також сили, які перебувають на лояльних позиціях щодо реформ, діяти швидко і рішуче (бо сповільнення як казав класик – смерті подібно); рішуче розірвати кланові зв'язки; рішуче відмовитися від безпринципних компромісів із старими силами. Саме ці

якості дозволили грузинському лідеру досягти вагомих результатів на шляху проведення реформ після революції Троянд.

Політична еліта та лідери Помаранчевої революції виявилися неспроможними провести радикальні суспільні реформи, що викликало глибоке розчарування українського суспільства. На хвилі розчарування і глибокої апатії виборців на президентських виборах переміг лідер Партії Регіонів В. Янукович. Він почав швидко та рішуче відновлювати політичний режим часів президентства Л. Кучми. На підставі рішення КСУ було скасовано конституційну реформу 2004 р. і відновлено попередню модель державного правління. Крім того, зміни до закону про регламент ВРУ та ухвалення закону про судоустрій та статус суддів дозволили главі держави повністю встановити контроль над парламентом, урядом та судами. Якщо до цього додати партійну владу глави держави як лідера домінуючої партії в парламенті, представницьких регіональних та місцевих органах, то нинішній політичний режим можна вважати значно авторитарнішим, ніж він був за президентства Л. Кучми. Цей режим спрямований на збереження системи олігархату, посилення позицій олігархії за рахунок послаблення позицій середнього класу та низів. Однак тиск з боку демократичних інституцій Заходу та виступи української громадськості певною мірою запобігають повному й остаточному завершенню оформлення цього режиму. Сьогодні стає очевидним, що без тиску громадськості цивілізаційний прорив в Україні неможливий. Тому назріла потреба у створенні широкого громадського руху, який би за організаційними, ідеологічними, інформаційно-аналітичними ресурсами значно випереджав аналогічний рух 90-их рр. Цей рух мав би висунути широку стратегію перетворень, яка б передбачала:

- ухвалення нової конституції конституційними зборами, яка б закріпила демократичну модель державної влади в межах парламентської республіки із жорсткими механізмами стримувань і противаг;
- пропорційну виборчу систему із відкритими регіональними списками;
- розмежування політики та бізнесу шляхом запровадження жорсткого законодавчого механізму державного та громадського контролю над майном, доходами та видатками політиків і чиновників;
- створення професійного, політично нейтрального адміністративного апарату, кадрове формування якого відбувалося в межах публічних конкурсів із використанням комп'ютерного тестування;
- законодавче забезпечення розмежування політичних та адміністративних посад на всіх рівнях влади;
- скасування привілеїв та пільг для політиків і чиновників у вигляді непомірно високих зарплат, різноманітних доплат, спеціальних пенсій, право отримувати державні дачі у власність, обмеження депутатського імунітету;
- створення сприятливих законодавчих умов для розвитку громадянського суспільства у вигляді надання права народу на законодавчу ініціативу, законодавчі референдуми, відкликання вищих посадових осіб регіонального та місцевого рівня, а також громадським організаціям – легальне лобювання своїх інтересів та громадську експертизу проектів політичних рішень;
- узаконення університетської автономії та конкурентного механізму фінансування ВНЗ відповідно до їх місця у національному рейтингу за світовими критеріями;
- узаконення громадського телебачення та радіомовлення, у форматі якого політичні дебати відбувалися б під контролем фахової громадської експертизи;
- подолання різкої майнової диференціації шляхом узаконення прогресивних податків на доходи та майно фізичних і юридичних осіб, а також запровадження персональних страхових пенсійних та медичних рахунків.
- максимальне законодавче сприяння припливу ПІІ.

Таким чином, якщо неоліберальна парадигма (ВК) наголошує на необхідності проведення радикальних економічних реформ на початку трансформаційного періоду, то інституційна – на розбудові інститутів політичної демократії та вільного ринку. Інституційна парадигма передбачає також врахування в трансформаційному процесі сукупності різноманітних факторів (політичних, геополітичних, культурних та географічних).

Економічна політика в Україні, як на початку трансформаційного періоду, так і пізніше, не відповідала вимогам неоліберальної парадигми (ВК). Крім того, не було створено сучасних ефективних інститутів політичної демократії та вільного ринку. Причини такого стану пов'язані з нездатністю тодішньої і теперішньої політичної еліти по-сучасному мислити і керувати. Ця еліта, демонструючи здатність здійснювати управління тільки в межах анархо-демократичного та авторитарно-олігархічного режиму, позбавляє Україну перспективи на побудову інститутів розвиненої політичної демократії та вільного ринку. Прихід до влади В. Януковича ознаменувався швидкими та рішучими діями на шляху створення авторитарного режиму з метою збереження олігархату та посилення позиції олігархії за рахунок представників середнього класу та низів. Без організації широкого громадського руху, спрямованого на ліквідацію олігархату і створення правової держави, вільного та справедливого суспільства, Україна не має шансів стати цивілізованою країною. Стратегічними пріоритетами такого руху мали б бути: ухвалення нової конституції конституційними зборами, яка б закріпила демократичну модель влади в межах парламентської республіки; створення сприятливих правових умов для розвитку громадянського суспільства та формування вільноринкової економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Бальцерович Л. Свобода і розвиток / Бальцерович Л. [пер. з польської]. – Краків : Знак, 1998. – С. 280; Сакс Дж. Економіка перехідного періоду: Уроки для України / Сакс Дж., Пивоварський О. [пер. з англ. О. Пивоварський]. – К. : Основи, 1996. – С. 345; Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – <http://financepro.ru/economy/7564-d.-nort.-instituty-institucionalnye-izmeneniya-i.html>; Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Норгаард О. [пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки]. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 424 с.; Колодко Гж. Від ідеології неолібералізму до нового прагматизму / Колодко Гж. // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 4.
- ² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Норт Д. – С. 3; Режим доступу: <http://financepro.ru/economy/7564-d.-nort.-instituty-institucionalnye-izmeneniya-i.html>.
- ³ Колодко Гж. Від ідеології неолібералізму до нового прагматизму / Колодко Гж. // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 9–10.
- ⁴ Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Стігліц Дж. [пер. з англ.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – С. 176–204.
- ⁵ Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Норгаард О. / [пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки]. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
- ⁶ Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / Гаврилишин О. [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 162.

РОЗДУМИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Обґрунтовується, що головний зміст національної ідеї українців, як її формулювали діячі визвольного руху XIX–XX ст. і поділяють сучасні політологи, полягає у необхідності захисту права українського народу на його вільне існування в колі народів світу, досягнення ним високих цивілізаційних параметрів у сферах національної свідомості, чисельності носіїв етнічності, національної мови і культури, історичних традицій, високого економічного розвитку, національної державності. Розглядаються можливості органічного поєднання інтересів етнічних українців з інтересами національних меншин у процесі утворення української державно-політичної нації.

Ключові слова: Україна, українці, національна ідея.

Makarchuk S. A.

THINKING ABOUT THE NATIONAL IDEA

It is proved that the main content of the Ukrainians national idea, as it was formulated by the members of liberation movement of the XIX–XX century and shared by modern politologists, contains the necessity of protection of the Ukrainian people's rights to independence and their achievement of highly civilized parameters in the sphere of national consciousness, number of ethnic groups, national language and culture, historical traditions, the high level of economic development, national statehood. The possibility of organic combination of the Ukrainian ethnic group's and national minorities' interests in the process of the formation of Ukrainian state-political nation is analyzed.

Key words: Ukraine, Ukrainian people, national idea.

Звичайно ж, це роздуми про сучасне становище рідного народу та про його можливе майбутнє. Є аксіомою, що в кожного народу є власні національні цінності, люди своєї країни, кількісний склад нації, мова і культура населення, незалежна держава та її національний характер, територія заселення і держави, історичні символи в особі видатних сподвижників національної справи і борців за волю України, а також пам'ятні віхи історії, атрибути нації, під якими в минулому проходила боротьба за її визволення і які сьогодні є символами вільної нації і незалежної держави: гімн, герб і прапор.

На кожному історичному етапі розвитку національної свідомості в центрі уваги її носіїв і будителів народу на перший план як головне висувалось якесь окреме національне завдання. І. Котляревський відчув його у потребі піднесення живої української народної мови до рівня літературної. Діячі «Руської Трійці» М. Шашкевич, І. Вагилович та Я. Головацький у 30-х – 40-х рр. XIX ст. таким завданням вважали просвітницьку працю, спрямовану на усвідомлення широкою народною масою своєї етнічної самобутності і окремішності, піднесення свідомості нашого народу бодай до рівня інших слов'ян. «Судилося нам останніми бути. Бо коли інші слов'яни вершин досягають... нам

на низу в густій холодній мраці гибіти», – написали у вступі до «Русалки Дністрової» її укладачі¹.

В середині XIX ст. інтелектуали і патріоти Великої України, уярмленої російським царизмом, голосом членів Кирило-Мефодіївського товариства висунули ідею національного визволення українського народу і створення власної незалежної держави. У параграфі 109 аналітичного щодо історичного минулого і програмного документу щодо майбутнього України «Законі Божому» або «Книзі буття українського народу» вони сформулювали завдання руху наступним чином: «І встане Україна, і буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським». Окремі історики розглядають діяльність Кирило-Мефодіївського Товариства як явище українського романтизму першої половини XIX ст. Але є фактом, що братчики не обмежувалися козацькою славою, традиційним укладом української сім'ї і громади, народною думою і піснею. Висунута ними ідея повстання України як непідлеглої Речі Посполитої насправді передбачала завдання визвольної боротьби народу на значну історичну перспективу. Як засвідчив подальший історичний розвиток, гасло членів Кирило-Мефодіївського товариства з 1846 р. залишалося для українського руху головним дороговказом не лише до 1917 року, але і до 1991 року.

Важливо відзначити, що для світоців українського руху ідея політичного національного визволення і створення власної держави тісно перепліталася з переживанням за долю народу як етносу і нації, його свідомості, краси і неповторності його духовних рис, його мови і моралі, поряд із розпачливістю з приводу того, що серед представників національності є чимало своїх виродків. У знаменитій статті «Становище русинів у Галичині», опублікованій у 1846 р., Я. Головацький так висловив своє національне чуття: «Сумно для народу, коли негідні люди чужої нації топчуть ногами його національність, але значно сумніше, коли син-виродок роздирає груди своєї руської матері. На жаль, ми мусимо сказати про наш народ: в його надрах таїться надто брудних виродків, таких грабітелів нації, котрим гарантоване цілковите безсмертя. Але вони гірші Герострата, оскільки храм національності дорожчий тисячу разів, ніж храм Діани»².

Глибокими були переживання за долю українського народу видатного вченого і письменника Івана Франка, особливо за стан його національної свідомості. Він закликав українську інтелігентну верству «максимально задіяти суб'єктивний національний чинник» для того, щоб «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здатний до самостійного культурного й національного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй»³.

У 1900 р. у програмній праці «Поза межами можливого» письменник формулював основну ціль національної роботи – «ідеал національної самостійності». Письменник критикував ідейну позицію М. Драгоманова, що хотів бачити прогрес власного народу через максимальне засвоєння досвіду росіян: «Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал (...) був головною трагедією в житті Драгоманова», бо «не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійським морі». «Все, що йде поза рами нації, – продовжував думку вчений, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої намагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»⁴.

Усвідомлюючи уярмлене становище свого народу, письменник був переповнений національною гордістю за його благородні і позитивні риси, за те, наприклад, що давньоукраїнське письменство «протягом без мала 250 літ витворило літературу, безмірно багатшу, різнобічну та більше національну, ніж її в ту пору мала яка-небудь інша європейська нація», за те, що «руська» мова «найпридатніша для пісень, бо через багатство самозвуків робиться дуже плавною», що наша пісня – «одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості», за те, що

народ відзначається розумінням, на відміну від багатьох європейських народів, різного роду «отруйних наук», що освячували криваве покарання різних відом і чаклунів і т.д.⁵

Не підлягає сумніву, що світочі національної думки ХІХ – початку ХХ ст., формулюючи мету національної роботи створення національної української Речі Посполитої, ідеалом національної самостійності бачили реалізацію такого завдання насамперед через політичне озброєння нації, самоусвідомлення народом своєї ідентичності і окремішності, а головне – через розуміння українцями цінності етнічної нації як історичного спадку від предків, цінності традиційних ознак етнокультури, і навіть пріоритету розвиненої в духовному, демографічному, соціальному і освітньо-культурному відношенні нації над державою. Мріючи про національну державу, ідеологи українства насамперед розглядали її як найважливіший засіб захисту нації і створення найсприятливіших умов її життя і розвитку. Як відомо, М. Грушевський основою «історії українського життя» бачив «соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи», а не державні утворення на території України, до яких «пришивали кусні історії українського народу до історії державного життя польського та великоруського народу»⁶.

У ХХ ст. акценти в поглядах на націю і державу зазнали певних змін. У 1926 р. у праці «Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» В'ячеслав Липинський писав: «Нація для нас – це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не «пролетаріат», не мова, віра, плем'я»⁷. Можливо, таке бачення нації сформувалося у цього автора під дією суб'єктивного чинника, оскільки особисто він походив з польського роду, а ставив себе не службу українській справі, от і хотілось йому відносити себе до такої нації, в якій мова, «пролетаріат» чи віра є атрибутами другого порядку, а основоположне значення має спільна земля проживання, держава. В наш час такого роду нації, на відміну від етнічних, називають державно-політичними.

Вони справді сформувалися не на базі етнічної спільності «мешканців», а під впливом тривалого політичного, економічного і культурного співжиття в межах однієї і тієї ж держави навіть тоді, коли та держава протягом довгого часу залишалася для них чужою.

Сучасна етнографічна наука відносить до такого роду нації американську, індійську, бразилійську, індонезійську. Очевидно, реальною є тенденція еволюції багатьох етнічних націй до державно-політичних і в наш час, як наприклад іспанської, в якій власне етнічні іспанці складають близько 75 % населення, а решту становлять баски, галасійці, каталонці; англійської, в державі якої на етнічних англійців припадає 80 % населення, а решта – це шотландці, ірландці, «уельські». Не видно інших шляхів розвитку суспільств, ніж на шляху державно-політичних націй у багатьох державах Африки, в яких дуже різним є етнічний склад населення (Кенія, Танзанія, Уганда, Зімбабве, Заір, Ангола і т.д.).

Складним є питання про те, якою є чи якою має бути сучасна нація в Україні.

Державу як найголовніший засіб захисту і розвитку нації, а не як відірваний від долі нації ідеал мислив навіть радикально налаштований український націоналіст Микола Міхновський.

У своїй популярній праці «Самостійна Україна» 1900 р. видання він прагнув обґрунтувати право українського народу на державну самостійність логікою природного права, бо «державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин»⁸. Натомість «правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу»⁹. Національна держава, отже, є необхідною умовою захисту інтересів нації. В боротьбі за таку державу М. Міхновський допускав використання найрадикальніших методів аж до права «убити насильника, обороняючись від насилля»¹⁰.

Звичайно ж, і найвідоміший апологет радикальних методів боротьби за національну державу Дмитро Донцов закликав вживати їх насамперед із метою захисту інтересів нації та її історичного буття. Можна сумніватися у твердженні Д. Донцова, що філософія нації «повинна бути збудована не на відірваних засадах логіки, лише на сій волі до життя без санкцій, без оправдання, ні умотивування»¹¹. Але не слід нехтувати його баченням того, що таке етнічна нація: «Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам. І тому власне старалися знищити в нас поняття про нашу географічну відрубність, спомин про власне історичне минуле... Бо коли ми позбавлені того., що лучить нас з минулим, різниці між нами й не нами затерті. Коли наша територія – їх територія, наша історія – їх історія, спускаємося ми до ролі американських іммігрантів»¹².

В умовах радянської влади, особливо вже після 1922 р., не могло бути й мови про державну незалежність України. Українські патріоти, в межах можливого, прагнули захищати права українського народу на ті компоненти нації, відстоювання яких відносно не суперечило основоположним принципам комуністичної ідеології: мови, національної пісні, «національної за формою і соціалістичної за змістом культури», освіти на рідній мові. «Наукове» бачення минулого українського народу зводилось до пришивання куснів історії українського народу, як уже зазначалося, до історії державного життя великоросійського народу. Звичайно ж, українська етнічна нація у «своєї» радянській республіці була позбавлена суверенітету над природними багатствами країни, над великою промисловістю, що безпосередньо підпорядковувалася відповідним союзним міністерствам. «Українська» республіка, фактично за винятком членства з 1945 р. в ООН, припинила бути суб'єктом міжнародних відносин, не мала власного війська, а її державні символи – герб, гімн та прапор – навіть за формою були лише місцевими різновидами символів всесоюзних. І хоч у суспільно-політичній літературі ще вживався термін «українська соціалістична нація», в політичному вжитку вже почали уникати терміна «український народ», все більше замінюючи його словосполучення «народ України», боячись, щоб тим самим не образити національні почуття представників інших національностей, що проживали в Україні.

Простір не лише для відвертого вияву національних почуттів українців, але і для конструктивної роботи, спрямованої на усвідомлення своєї національної ідентичності всіх українців, виховання в народній масі бережливого ставлення до національних цінностей, духовного і культурного спадку поколінь, відкриває «Декларація про державний суверенітет України», прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р.

Декларація визначала суверенітет Республіки як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Дуже важливо, що Декларація поклала на державу обов'язок забезпечувати «національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»¹³.

Разом з тим, проголошувалася рівність громадян незалежно від їх соціального стану, національності, освіти, релігії. Всі ці гасла, здавалось би, впливають із вимог природного права і не повинні піддаватись сумніву. На жаль, через структуру сучасного суспільства з усіма її реаліями багатих і бідних, наближених і віддалених від владних повноважень, чисельно великих і чисельно малих груп людей за національною приналежністю, корінних мешканців і недавніх іммігрантів, людей різного освітнього рівня, різного віровизнання, відмінних за багатьма іншими ознаками на практиці досягти такої рівності вкрай проблематичною. Тут розглянемо це питання лише з огляду на міжнаціональні відносини, їх особливості у минулі часи і на сучасному етапі. Внаслідок особливостей формування цих відносин в Україні особливо вразливим є питання суспільного статусу української етнічної нації та найчисельнішої національної меншини – росіян.

Не може бути найменшого ущемлення громадянських прав росіян, татар, білорусів, угорців, поляків, румунів, молдаван, болгар, євреїв, греків, вірмен, грузинів чи людей інших національностей в Україні. Права гарантовані Конституцією і поширюються на всі сфери суспільного життя: участь у виборах законодавчих органів влади та органів місцевого самоврядування, освіту, в тому числі в місцях компактного проживання груп національних меншин – на освіту рідною мовою, працю у всіх без винятку галузях господарства, національні форми культурного життя, на книговидавничу справу та на публіцистику національними мовами та на інші сфери. Цей аспект міжнаціональних відносин в Україні не повинен піддаватися сумніву. Річ, насамперед, у тому, що найчисельніша національна меншина росіян в Україні, а не так меншина в своїй масі, як агресивно налаштовані до української нації проплачені сусідньою державою агенти, прагнуть відродити в Україні статус російської меншини, яким він був за царської Росії та радянської влади. Власне, статус панівної нації. Звичайно, коли нові покоління українців часу валуєвського циркуляру чи емського указу виростили в середовищі традиційної обрядової культури і материнської мови, ці циркуляри і укази практично ковзали по поверхні національної української душі, хоча перегороджували дорогу нації до її поступу, досягнення цивілізованого рівня передових європейських народів. У ХХ ст. порівняно з ХІХ ст. у формуванні кожної молодої людини, її громадянському і професійному становленні почав відігравати велику роль чинник школи, можливо, навіть переважати за своїм значенням батьківські впливи. З огляду на це державна освіта і виховання стали вирішальними у визначенні і етнокультурного обличчя нових поколінь. Якщо українська дитина від букваря і до атестата за середню школу чи, тим більше, до диплома про вищу освіту формувалася в російськомовному середовищі, вона стала майже категорично відірваною від рідної мови. Народнорозмовна мова, незважаючи на її красу і милозвучність, наукової і професійної термінології якої вихованець чужомовної школи не знає, стає неприйнятною для нього. Він починає співвідносити себе з російськомовними людьми, а з часом і свою національну ідентичність змінює. Ідеологи, що обґрунтовували постулат про формування в Радянському Союзі «новой исторической общности людей – советского народа», прекрасно усвідомлювали значення російськомовної школи у відриві підрастаючих поколінь українців від рідної мови і нації. Таких українців, які найперше завдяки російськомовній школі але також під впливом російськомовної влади, періодики, книги, засобів електронної інформації відступали від батьківської національності, за радянського часу ставало від перепису до перепису населення все більше. За даними державного перепису 1959 р., російську мову рідною в Українській РСР назвали 2 076 тис. українців республіки (6,5 % українців республіки), в 1970 р. таких стало 3 018 тис. (8,6 %), в 1979 – 3 987 тис. (10,9 %), в 1989 р. – 4 578 тис. (12,2 %) ¹⁴. В умовах нібито незалежної української державності такого роду етнічне переродження українців в Україні по суті не припинилося. Перепис населення 2001 р. назвав число російськомовних українців в Україні – 5 545 тис. осіб ¹⁵, у відсотковому відношенні ті ж, що і 1989 р., 12,2 % від кількості всіх українців держави (37 542 тис. осіб) ¹⁶. Як відзначають вчені, хоч «етнічна спільність» і «мовна спільність» є аж ніяк не ідентичними явищами, тим не менше після зміни рідної мови настає і зміна етнічної самосвідомості ¹⁷. По суті не змінилося національне мовлення більшості високопосадовців у східних і південних областях України: в Донецькій, де перепис населення 2001 р. подав співвідношення українського і російського населення, як 56,9 % : 38,3 % на користь українців; відповідно в Луганській – як 58,0 % : 39,0 %; Харківській – як 70,7 % : 25,6 % ¹⁸. Головний адміністратор Одеської області О. Костусев, в якій на українське населення припадає 62,8 %, а на російське – 20,7 %, в наш час вимагає подавати йому на підпис лише документи, складені російською мовою і розмовляти з ним лише російською ¹⁹. Лідери та депутати Партії Регіонів у Верховній Раді незалежної держави Україна, які мають по два-три дипломи українських вузів, демонстративно

виголошують свої промови російською. Звичайно ж, мовою досконалою, розвинутою і красивою, але ж годилось би поважати статус держави, яку вибороли українці і яка має власне ім'я. З огляду на це російськомовні росіяни М. Азаров, Прем'єр-міністр, хоч для нього не є легким засвоєння української мови, виявляє в стократ глибше усвідомлення свого статусу як керівника уряду України. Гадаю, це імponує масі українців, допомагає сприймати прем'єра як свою людину.

Звичайно, український націонал усвідомлює, що чи не найголовнішою тенденцією у розвитку сучасної цивілізації є глобалізація всіх складових розвитку: політичної взаємозалежності держав і націй, єдності світової науки, інтернаціоналізації культур різних народів, використання обмеженої кількості мов великих народів як засобу світових інтеграційних процесів. Як стверджують дослідники світових мовних процесів, в наш час із 6 800 існуючих мов у середньому кожного тижня одна зникає, а до 2100 року їх загальна кількість зменшиться до 3 000²⁰. Знаємо, що поряд із англійською, китайською, французькою, німецькою в тих світового значення процесах російська мова значно випереджує українську. Але цей факт не може бути вмотивуванням рації поглинання російською мовою української, чи російським етносом українського, що за чисельністю досі належав до кількох десятків найбільших етносів світу. За підрахунками відомого російського демографа та етнографа Соломона Брука, станом до 1981 р. кількість українців у світі становила 44 млн. осіб. За цим показником український етнос опинявся тоді на 21 місці у світі²¹.

Як відомо, етнографічна наука відносить до великих етносів світу тих, кількість носіїв етнічності яких досягає більше від 1 млн. осіб. Таких народів у цілому світі тоді було 269²². Очевидно, з причин дуже неоднакового приросту населення у наш час у різних країнах світу, різних етносів і континентів ці співвідношення носіїв етнічності змінилися, і, напевне, не на користь українців, адже природний приріст останніх 20 років, як і багатьох інших європейських народів, відзначався мінусовими показниками.

Враховуючи, що найінтенсивніше етнічне контактування в українців на даному етапі відбувається з дуже агресивним російським етносом, таким, що за висловом Д. Дорошенка, є проникнутий «єдиним духом», «свідомістю, єдністю, пануванням практичного розуму», небезпека навіть в не дуже далекій історичній перспективі поглинання ним українського етносу виглядає реальною. Тим більше, що деякі об'єктивні етнічні риси нашого народу, на жаль, не відзначаються можливістю давати відсіч. «Його вільна стихія, – писав той же автор, – призводила або до розкладу громадських зв'язків, або до виру стремлінь, котрі немов те колесо крутили народним історичним життям»²³. І на наших очах та «вільна стихія» постійно розмиває найперше єдність якої-такої політичної еліти. До цього як негативний об'єктивний чинник можна долучити властиву нашому народові надмірну поміркованість і обережність у відносинах із правлячими структурами, іонаціональними панами. Словацький вчений українець Мирослав Сополіга, характеризуючи етнічні риси українців Словаччини, писав із цього приводу, що перебування лемків (української етнічної групи. – С.М.) в оточенні чужої національної маси, а особливо під віковим чужинським соціальним гнітом виробило в них певні підневільні риси етнічного менталітету, що виявляють себе «передусім у низькому рівні самовпевненості, безграничній слухняності, покірності, пристосуванстві та скромності»²⁴. Як не прикро, але, гадаю, що не буде принциповою помилкою, якщо означені риси словацьких лемків проектуємо на всю українську етнічну масу, що віками залежала найперше від чужих панів, була змушена їм служити, пригноблювалася чужинськими державами. Є підстави, отже, стверджувати, що і в наш час дуже важливим завданням національно свідомої української інтелігенції є праця, спрямована на виховання і переконання тієї маси в тому, що збереження, примноження і передача новим поколінням вікових національних цінностей – рідної мови, пісні, об'єктивного бачення історичного минулого народу, традиційних символів свідомості і культури – є найголовнішим

суб'єктивним засобом не тільки утримання національної ідентичності українського народу, але забезпечення йому гідного місця в сім'ї народів світу.

На жаль, значні групи української інтелігенції, в тому числі з державних управлінців, а особливо з так званого шоу-бізнесу самі або ж їх діти стають перекинчиками і вже афішують себе як російськомовні. Вся українська маса через телебачення спостерігає, як галицька чи буковинська мати українських «зірок» (першої величини!) на запитання журналістів відповідає гарною українською мовою, а ті ж зірки теж гарною, але вже російською. Один із найвищих державних чільників, можливо через службовий обов'язок, виголошує свої промови українською, а його син та донька (обоє) дають інтерв'ю журналістам, ніби вони народилися і виховувалися у Твері чи Калузі!

Мимоволі пригадуються слова відомого українського просвітителя і полеміста першої половини XVII ст. Мелетія Смотрицького, який, спостерігаючи за переходом українських елітних верств, в тому числі з князівських родин, на римську віру, а слідом за тим – на польщизну, з розпачем звертався до них: «Скільки, скажіть, залишилось шляхетних родів на нашому боці? За десять літ їх не стало тисячами, а після вашої смерті їх не стане ще більше, і може так статись, що ще при житті вашому діти ваші вже не будуть вашими»²⁵.

Чи замислювалися над цим батьки нашого часу, що їх діти, відмовившись від рідної культури і материнської мови, стануть для них чужими?

Якось Президент України Леонід Кучма підсумував невтішні результати української урядової політики під його провідом, мовляв, національна ідея не спрацювала. Ніби він про це дбав...

Тут хотілося б розглянути питання, що ж то слід розуміти під категорією «національна ідея»? На таке запитання автор пропонував би наступну відповідь: національна ідея охоплює нагальні і далекосяжні цілі розвитку всякої нації з метою досягнення нею цивілізаційних висот у природно-демографічній, соціальній, економічній, культурній, моральній і державотворчій сферах. Вихідною умовою реалізації національної ідеї є саме існування нації, її чисельного складу, історичних традиційних цінностей, мови і культури. Пропагандисти національної ідеї прагнуть поширювати її цінності серед народної маси, пошанування українцями власної національної ідентичності, готовність завжди захищати інтереси свого народу. Таке бачення національної ідеї, безумовно, є показовим до нації етнічної. Проте знаємо, що поряд із українцями в Україні проживають росіяни, кримські татари та інші національності, які беруть участь у становленні в Україні державно-політичної нації і інтереси яких не кожного разу збігаються з національною ідеєю українців. З одного боку, інтереси українців та інтереси інших національностей є тотожними в боротьбі за успішне розв'язання завдань економічного росту, соціальних проблем, піднесення моральних параметрів суспільного життя, забезпечення гідного місця держави Україна у світовому співтоваристві, її високої обороноздатності. У згаданих та деяких інших сферах інтереси громадян України збігаються або хоча би повинні збігатися. Проте в реальності у міжнаціональних відносинах в Україні існує багато суперечностей, насамперед у невідповідності функціонування російської та української мов чисельному співвідношенню вказаних національностей. Мова російської меншості (17,3 % населення держави за переписом 2001 р.) під впливом цілеспрямованої царської і радянської мовної та національної політики стала домінувати в сферах економічного, освітньо-технічного, управлінського життя в містах українського Півдня, східних і багатьох центральних областей. Як пише один із аналітиків сучасних міжнаціональних відносин в Україні, українські міста «опинилися лише на трохи віддаленішій околиці чужого неукраїнського урбанізму». «Українофонні» українці не лише десь у Харкові чи в Дніпропетровську, але навіть у Києві почувають себе наче в діаспорі»²⁶. Якщо ж і в найближчій та віддаленій перспективі урбаністичне середовище в Україні, що з кожним роком охоплює все більшу частку населення, функціонуватиме як переважно

російськомовне, сфера вжитку української мови постійно звужуватиметься, аж до повного її зникнення. Українські ж національні чинники переймаються такою перспективою рідної мови недостатньо. Переважно їх зусилля концентруються на тому, аби формально захистити статус української мови як єдино державної, що у реальності трансформується у мертву латинь.

Проте головним полем боротьби за захист української мови в Україні повинна стати тривала і копітка праця державних управлінських структур освітньої, наукової та іншої національно свідомої інтелігенції, спрямована на охоплення принаймні дітей і молоді етнічних українців освітою і вихованням на україномовній основі. Це мало б стати свого роду національною битвою за майбутнє українського народу, за його буття... Звичайно ж, цілком вписуються в демократію голосні вимоги українців в Україні до управлінських структур бути і за формою українськими, так само до українського війська, до інших воєнізованих формувань. Важливою є турбота і боротьба там, де цього вимагають обставини, за інформаційний простір, українську книговидавничу справу, українське обличчя української церкви, самостійну зовнішню політику.

Що ж стосується заперечення статусу російської мови як державної, то це є питанням другого порядку. Тим більше бачимо, що на практиці російська мова явочним порядком не тільки добилася державного статусу, а й постійно його розширює. Депутати у Верховній Раді виголошують свої промови російською, і цього права ніхто навіть не оспорує. З огляду на це, поважаючи велику національну меншину в країні, рівно ж інші меншини, що проживають компактно, законодавство України, починаючи від Конституції, мало б окреслити права користування мовами меншин у Верховній Раді, сферах державного управління, освіти, культури. Більше того, українські чиновники мали б голосно виступити у підтримку права росіян на збереження своїх етнічних цінностей, мови, традиційної культури і в межах України. Українці лише проти того, щоб російські чинники в Україні спричинилися до асимілятивної агресії проти українського населення.

Незважаючи на відмінні підходи до бачення міжнаціональних відносин в Україні українськими і російськими націоналами, мусимо констатувати, що це не повинно перешкоджати формуванню в Україні державно-політичної нації як об'єктивного процесу. Хочеться, однак, зауважити, що суб'єктивна підтримка і українцями, і росіянами, а також представниками інших національностей процесу формування в Україні української державно-політичної нації, аж ніяк не передбачає прагнення до усунення етнокультурних відмінностей між національностями. Більше того, управлінські та ідеологічні чинники держави, орієнтуючись на консолідацію державно-політичної нації, повинні дбати про збереження і розвиток етнокультур всіх національностей України. Етнокультури – складові частини світової цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

-
- ¹ Русалка Дністрова (фотокопія з видання 1836 р.) – К. : Дніпро, 1972. – С. III.
  - ² «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 251.
  - ³ Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Іван Франко. ЗТПТ. – Т. 45. – С. 404.
  - ⁴ Франко І. Поза межами можливого // Іван Франко. ЗТПТ. – Т. 45. – С. 284.
  - ⁵ Макарчук С. А. Етнічна історія України: навчальний посібник / Макарчук С. А. – К. : Знання, 2008. – С. 62–63.
  - ⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. До початку IX віка. – С. 17.
  - ⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – С. XIII.
  - ⁸ Міхновський М. Самостійна Україна. – Київ; Львів, 1991. – С. 4.
  - ⁹ Там само. – С. 11.

-
- ¹⁰ Там само. – С. 13.
- ¹¹ Донцов Д. Націоналізм. – Львів : Нове життя, 1926. – С. 165.
- ¹² Донцов Д. Дурман соціалізму // Вісник. – Львів. 1936. – Ч. III. – С. 11.
- ¹³ Декларація про державний суверенітет України. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>
- ¹⁴ Макарчук С. А. Етнічна історія України / Макарчук С. А. – К., 2008. – С. 314.
- ¹⁵ Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К., 2004. – С. 326–327.
- ¹⁶ Там само. – С. 326.
- ¹⁷ Брук С. И. Население мира: этнодемографический справ очник / Брук С. И. – Москва, 1981. – С. 85.
- ¹⁸ Макарчук С. А. Етнічна історія України... – С. 326–327.
- ¹⁹ Черногуз О. Риба гние з голови / Черногуз О. // Літературна Україна. – 2011. – 10 лютого. – С. 5.
- ²⁰ Харрісон Д. Мовний похорон. Чому зникають мови та як їх урятувати / Харрісон Д. [інтерв'ю брав Д. Дроздовський] // День. – 2006. – 17 червня. – інтерв'ю брав Д. Дроздовський.
- ²¹ Брук С. И. Население мира... – С. 165.
- ²² Там само. – С. 93.
- ²³ Передне слово Д. Дорошенка // Костомаров М. Дві руські народності; [пер. О. Кониський]. – Київ; Ленінград, б/р. – С. 4.
- ²⁴ Сополіга М. До питання етнічної історії та національного визначення українців Словаччини / Сополіга М. // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 39.
- ²⁵ Цит. За: Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. – К., 1988. – С. 20.
- ²⁶ Кісь Р. Осторонь Азії // Фінал Третього Риму. Трилогія. – Львів, 2007. – Книга друга. – С. 46, 59, 245.

Голубець М. А.

ПРО ЧИСТОТУ РІДНОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРУ МОВЛЕННЯ

Обговорено причини зросійщення, збіднення й вульгаризації української розмовної мови та обговорено способи очищення її від суржику й вульгаризмів, захисту її краси, багатства, націотвірної й державотвірної сили.

Ключові слова: українська мова, русифікація, суржик, очищення, захист.

Holubets M. A.

ABOUT THE PURITY OF NATIVE LANGUAGE AND THE TALKING CULTURE

The causes of russification, impoverishment and vulgarization of colloquial Ukrainian are analyzed. The ways to clean it from "surzhyk" slang and vulgarisms, as well as to protect the beauty, richness, nation- and state-formation power of the language are discussed.

Key words: Ukrainian language, russification, "surzhyk" slang, cleaning, protection.

Усунути деформацію мови, очистити її від спотворення, повернути нашій мові справжню народну красу – це справа честі усіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність. Все це також визначатиме образ і творчу спроможу України в сім'ї цивілізованих демографічних держав.

Олесь Гончар

Грунтовність цих слів О. Гончара полягає в тому, що вони стосуються кожного свідомого українця, кожного грамотного й патріотичного члена нашої громади, що повинен дбати про чистоту, багатство і красу рідної мови так само, як про національну безпеку, природну неповторність, історичну правду й культурні надбання рідного краю. Бо хоча маємо фундаментальні наукові монографії, науково-популярні книги, численні публікації в періодичних виданнях, всеукраїнській і місцевій пресі, постійні фахові передачі радіожурналу «Слово», матеріали численних науково-практичних конференцій фахових академічних інститутів і вищих навчальних закладів, двадцять років живемо в суверенній державі, а українська мова не позбулася тих глибоких деформацій, яких зазнала під час панування на нашій землі австро-угорського, польського, німецького і російського окупаційних режимів, під впливом царських указів, валуєвських циркулярів, системних лінгвоцидів, під тиском політики «злиття націй», формування «Єдиного радянського народу» і поширення «зрозумілої всім» російської мови. Їй й надалі травмує люмпенізація, вульгаризація й суржик.

Мова, у визначенні О. Сербенської¹, – неоціненний скарб народу, найповніший літопис його духовного життя, у її глибинах – філософський розум, витончений естетичний смак, багато справді поетичного чуття... Виховувати в собі повагу до мови, якою розмовляємо, – це передусім шанувати себе, виявляти повагу до народу, його історії, культури... Високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, що багато працює над оволодінням мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні – усному та писемному – свою індивідуальність, усвідомлюючи, що «Я є мова».

Згідно із З. Мацюк і Н. Станкевич², «мова – найважливіше знаряддя соціалізації людини..., вона є найдосконалішим, незамінним засобом етнічної (національної) єдності» (В. Чапленко), «найголовнішим і найміцнішим цементам, що об'єднує етнографічний народ і перетворює його в свідому націю» (І. Огієнко). Вона є універсальним засобом спілкування, засобом людського мислення – творення, оформлення і вираження думки, засобом обміну інформацією в усіх суспільно важливих сферах: освіті, науці, культурі, політиці, економіці, діловій сфері тощо. Формою її існування є мовлення – конкретний, практичний її вияв в усіх сферах життєдіяльності.

А що таке суржик? Цитовані авторки визначають його як «штучно змішану, нечисту мову, гібрид української і російської мов, що, безперечно, є загрозою для існування рідної мови, соціальним злом... Чистота мовлення – це відсутність суржику». Професор О. Сербенська трактує суржик «не як нашу вину, а як нашу органічну слабкість, хворобу, яку треба лікувати». Нашою виною, моральною хібою є хіба загальне лінівство, крутість та лизунство (І.Франко) і, як неодноразово підкреслював Іван Огієнко, небажання пильно й ненастанно вчитися рідної мови... Нашою національною хібою й далі залишається той глибоко шкідливий стан, коли найавторитетнішим джерелом знання літературної мови стає: «Бо в нас так говорять!», чи «А мені так подобається». Нашою державною політикою ще не стало (як це є, наприклад, у наших сусідів) гасло «Все зробимо, щоб українське слово було прекрасним і мудрим». Особливо потерпає від суржику усне українське мовлення, вимова слів. За мовознавцем Л. Масенком, 90 % цієї змішаної мови східних українців становлять російські слова, які вимовляють по-українськи. У Галичині рівень ураження суржиком може становити 30-40 %.

Як зазначає О. Тараненко³, дехто з російських і російськомовних політиків висловлюють пропозиції надати суржикові статус літературної мови, яка об'єднувала б більшість українського населення країни. Інші готові визнати суржик діалектом, «притулком українського слова, від якого ще можна було б повернутися до українства». Це означало б відмову українському народові у праві на самостійну українську мову. З цього приводу С. Караванський⁴ писав: «Надання колишній мові окупантів прав рівних з раніше упослідженою, а тепер державною мовою, означатиме повернення колишніх порядків у незалежній Українській державі». Але це те саме, що скасувати незалежність України і право українського народу на національне відродження, право, засвідчене самим фактом Помаранчевої революції. Це спроба ворогів революції упослідити українську націю. Інакше кажучи – це ніж у спину незалежності України.

Згідно з І. Фаріон⁵, «Одне з завдань нашого часу усвідомлювати: мова творить нації і держави, позаяк є духовним об'єднувачим чинником... Поневолею є тільки те суспільство, громадяни якого не володіють національним самоусвідомленням. Звідси – цілковита байдужість і непорозуміння внутрішньої духовно-психологічної мотивації мовної норми ... і нігілістичне трактування культури мовлення... Політична культура без мовної культури так само неможлива, як вільне суспільство без вільних людей». І тут же зазначає: «Українська мова – винятковий приклад блюзнірського втручання... в її зовнішню історію (сотні заборон та обмежень з боку різної окупаційної влади – Польщі, Московії, Румунії, Угорщини, Австрії) та унікального більшовицько-московського винаходу: втручання у фонетику та лексико-граматичну матрицю мови. Коли вже неможливо було заперечити українську мову як самодостатню систему, що автоматично пород-

жувала націю і державу, у 30-х роках ХХ ст. виникла ідея уподібнити її до російської мови. Політичним інструментом такої зміни стали урядові постанови та рішення, а звідси – задіяні внутрішньомовні чинники: зміна мовної норми».

«На жаль, від 1991 року і дотепер, стверджує професор О. Захарків⁶, на високих шаблях української влади майже нічого не зроблено для спростування фальсифікації, для прозріння дезорієнтованих жертв російщення, які повіривши облудній політиці про неперспективність української мови, втратили національну гідність, зреклися рідної мови і мову колишнього колонізатора прийняли за свою». Але, поряд з цим, маємо «велике чудо Господнє, що дарована українцям мова попри царські цинічні заборони й радянські витончено-брудні методи руйнації вижила, живе і ще й нині не перестає дивувати й захоплювати своїм багатством та красою навіть чужинців, які цікавляться нашою мовою. Але зважмо: йдеться про мову – безперечно, не про мовлення... Подумаймо разом, що і як робити, щоб ця найчарівніша квітка не опинилася під важким брудним чоботом. Не треба ворогів – самі топчемо її, святу... Навіть із трибуни парламенту антиукраїнські сили дозволяють собі послуговуватися мовою сусідньої держави, і цим ігнорувати українську мову, одверто демонструючи зневагу до неї...»

Знебарвлення мови, спрощення, примітивне калькування російських лексичних, граматичних і навіть фонетичних структур – ось тенденції сучасного українського мовлення. Однією з причин цієї недуги, на наш погляд, є брак національної гідності. Кожному публічному мовцеві – педагогам, політикам, журналістам, священикам – треба працювати над індивідуальним мовленням, щоб було воно добірним, повнокровним».

Ми спеціально навели низку цитат наших відомих мовознавців для того, щоби, з одного боку, показати, наскільки глибоко й усебічно науково проаналізовано й критично оцінено стан української мови та мовлення, з іншого, – наголосити на тому, що чистота й краса нашого мовлення залежить лише від нас – українців – незалежно від віку, статі, освіти, посади та віросповідання, від нашої національної свідомості, національної гідності, патріотизму й відчуття відповідальності за майбутнє нашої держави – рівень її культурного розвитку, суверенітет й міжнародний авторитет.

Намагання федералізувати південно-східні області України, протиставити регіональну політику загальнодержавній, унітарній, антиконституційні ухвали деяких районних та обласних рад про надання російській мові статусу другої державної, антидержавні мітинги, зборища й демонстрації “Русского союза” в Криму, під’юджувані й підтримувані московськими емісарами та багато інших шкідницьких подій свідчать про реалізацію в нашій державі спланованої антиукраїнської програми, яка, якщо не тепер, то може з часом призвела б до нового “возз’єднання братніх російського, білоруського та українського народів” і відродження новітньої слов’янської імперії з двоглавим російським орлом та “єдиною російськомовною нацією”.

Маємо глибоко усвідомити, що за нібито невинним, прикритим Європейською хартією регіональних мов і мов національних меншин, намаганням надати російській мові статус другої державної криється шовіністичний імперський план не просто мовного зросійщення, а великомасштабної “русифікації” української економіки, політики, культури, науки, освіти, релігії, мислення і поведінки, аж до чергового поглинання України “єдиною і неделимою”. А це означає, що захист нашої українськості й державності повинен бути справою не лише українських державних правоохоронних, силових та адміністративних органів і Президента, а всього народу. Настала пора загального національного пробудження до постійної, виснажливої і самовідданої праці в усіх сферах життя.

Найделікатнішою і найважливішою є сфера мовної русифікації, тим більше, коли вважають, що вона нібито неістотно впливає на економічну, політичну, соціальну та інші сфери. А насправді все навпаки. Як колись писав І. Огієнко⁷: “Рідна мова – то найголовніший наріжний камінь існування народу як окремої нації: без окремої мови нема самостійного народу”. Без мови не можуть існувати українська культура, українські

духовність, мораль і поведінка, а в умовах московитського агресивного оточення – й українська державність. Тому в цій публікації ми поставили собі мету продовжити огляд “наших рідних”, теперішніх (після проголошення незалежності) причин неприпустимо млявого відродження культури мовного спілкування, очищення української мови від російськомовного забруднення [8].

Дивовижно швидкими стали темпи поширення в офіційному й побутовому мовленні дієслова **складати** (з російського «составлять»). З радіо і телеекрану, від урядових речників і коментаторів, медичних, політичних, економічних і метеорологічних повідомлень, особливо з рекламних роликів, навіть із університетських кафедр, звучить: **«бюджет складає», «видатки складають», «заборгованість складає», «тривалість перемовин складала», «кількість жінок у складі Верховної Ради складає», «ціна на цукор складає», «швидкість вітру складає», «температура повітря складає», «вірус складає загрозу», «квіти складають окрасу», «урожай зерна складає», «дефіцит гречки складає», «потреби складають», «потужності складають»** і т.д. і т.п. Складають усі, кому байдужа культура й милозвучність української мови. Наскладано гори словесного брухту в усіх галузях розумової і виробничої діяльності. Але ж бо в усіх згаданих випадках треба писати й казати **«становить», «дорівнює», «сягає», «перевищує»** тощо.

Застарілими й глибоко вкоріненими є русизми **«даний, дана, дане, дані», «самий, сама, саме, самі», «наступний, наступна, наступне, наступні»** та інші.

Десятиліттями в наукових працях і підручниках, офіційних документах і законах, у всіх галузях знань, у т.ч. й українських мовознавчих працях, кишать висловлювання: **дана стаття, дані ознаки, дане повідомлення, дані закони, даний журнал, дане явище** та багато інших. Це явна недоречність. Нічого цього ніхто нікому ніколи не давав. У всіх цих випадках безпомилково мають фігурувати займенники **“цей, ця, це, ці”**: **ця стаття, ці ознаки, це повідомлення, ці закони, це явище**. А “дані” в українській мові виражаються зазвичай у цифрах і показниках статистичних служб, таблиць, графіків, електронно-обчислювальних машин тощо.

І вже зовсім огидно звучить **“самий гарний”, “сама цікава”, “саме визначне”, “самі видатні”**... Це ж бо різюча калька з російської. Українською має бути милозвучне **“найкращий”, “найцікавіша”, “найвизначніша”, “найвидатніші”**... Так само непривабливо звучить **“більш актуальний”, “більш красивий”, “більш добрий”, “більш вимогливий”, “більш грамотний”**... Бо ж українською має бути **“красивіший, дорожчий, вимогливіший, грамотніший”**...

Маємо безліч випадків безпідставного використання прикметника **“наступний”**, скалькованого з російського “следующий”. Говоримо і пишемо: **“наступна фраза”, “наступний висновок”, “наступне речення”, “наступні явища”** тощо. Наступними вони могли б бути в тому випадку, якщо були б розташовані в певній послідовності (наступна година, наступний день, наступний доповідач). У наведених прикладах має бути займенник **“такий, така, таке, такі”**: **«така фраза», «такий висновок», «таке речення», «таке явище»**.

Переважає більшість людей не відчуває потреби у займенниках **“їхня, їхнє, їхній, їхні”**, а, копіюючи з російської, майже виключно вживає займенник **“їх”**. Але ж **“їх”** – це іменниковий займенник, що відповідає на запитання **“кого, чого”**. **“їхній”** – прикметниковий займенник, що відповідає на запитання **“чий, чия, чие, чий”**. Наприклад, **“Мої родичі... Їх вивезли до Сибіру, а їхнє майно розікрали визволителі”**.

Дуже прикро спостерігати, як на українському мовному полі серед добірного пшеничного посіву стирчать російські будяки на зразок: **«в якості», «на протязі», «крупний», «любий»** та безліч інших. Наприклад: **«в якості (з російського – «в качестве») учасників наради в Австрії були...», «він виступив у якості члена громадсь-**

кого об'єднання...», «вони прибули на з'їзд в якості делегатів» тощо. Українською має бути: **як учасник, як член об'єднання, як делегати** і т.п.

А скільки нас намагається бути учасниками **“любих”** (від російського “любой”) гуманітарних чи політичних акцій, висловити співчуття й надати допомогу **“любій”** скривдженій чи знедоленій людині, відвідувати футбольні змагання **“при любій погоді”** і зустрінутися з товаришем у **“любий”** час. А всі вони не **“любі”**, а **будь-які**. Адже футбол відбувається за будь-якої погоди і зустрічаємося з потрібними людьми у будь-який вигідний для обох сторін час.

Здається, переважна більшість українців працює на постійних **“протягах”** (на щастя без простуд і міозитів): **“на протязі дня”, “на протязі години”, “на протязі конференції”, “на протязі засідань** Верховної Ради” та багато інших. А треба бути уважнішими до себе і працювати, очікувати, дискутувати не на протязі, а **протягом** дня, години, наради чи року. Поряд із цим, аж лячно згадати, скільки справ вирішуємо, скільки вчинків робимо **“не дивлячись”** на різноманітні перешкоди, на те, що діється поряд із нами: **“не дивлячись** на блискавки і громи”, **“не дивлячись** на погодні умови”, **“не дивлячись** на спротив громади”, **“не дивлячись** на чийсь поганий настрій” тощо. Цей покруч походить від російського **“несмотря”**. Але ж в російсько-українському словнику чорним по білому написано, що **“несмотря”** українською перекладається як **“незважаючи”**. Тому-то, як казав колись професор А. С. Лазаренко, дивитися треба завжди, щоб не влізти в болото, не забрести в прірву чи наосліп не натворити дурниць. А в усіх розумних випадках і тих, про які згадувалося вище, можемо **зважати** або **не зважати** на обставини, погоду, події, чийсь настрій тощо, тобто чинити щось, **незважаючи** на перепони.

Подиву гідний інший приклад. П'ятнадцять років маємо національну грошову одиницю – гривню. На кожній купюрі написано **“гривня”, “гривні”, “гривень”**, проте не лише на продуктових ринках, але й у національних університетах професори і навіть академіки говорять: десять, двадцять чи сто **“гривнів”**, а наймодерніші – десять, двадцять **“гривен”**. Високі діячі академічної науки та освіти не беруть, а **“приймають”** участь у різноманітних заходах і читають лекції не у вищих навчальних, а у вищих **“учбових”** закладах (**вузах**). Та ж приймати можна гостей, відвідувачів, делегатів тощо, участь лише **беруть**, а вищі навчальні заклади в Україні мають аббревіатуру **ВНЗ**, а не **ВУЗ**. У незалежній Україні вузів нема.

На ювілейних заходах керівники рад й адміністрацій, управлінь освіти і культури, видатні державні діячі вручають іменинникам **“адресу”**. Але ж адреса, за глумачним словником української мови, означає місце проживання чи праці людини, розташування установи чи офісу. Вручати маємо **“адрес”**. Це слово – французького походження й означає письмове, переважно ювілейне привітання.

Часто, аби надати значущості, ваги об'єктові чи події, амбітний мовець приліплює їм епітет **“крупний”**, ще й з потріпаним натиском на літеру “Р”: **“крупний завод”, “крупні інвестиції”, “крупні здобутки”, “крупні успіхи”, “крупномасштабні плани”, “укрупнюють райони і завдання”** та безліч іншого. Чи не від того, що в російській мові натрапляємо на милозвучну назву **“крупний рогатий скот”**? Українською – це велика рогата худоба, а заводи, інвестиції, здобутки, успіхи і плани також бувають не крупними, а **великими**, завдання збільшують, а не укрупнюють.

Видно, настільки виснажені інтелектуальною і фізичною працею педагога й науковця, керівника й законотворця, інженера та інші діячі так званої нашої еліти, що не висначає моці, аби запам'ятати, що **січень, лютий, березень... грудень – це назви лише місяців**. І, незважаючи на численні нагадування в різних публікаціях, радіожурнали «Слово», дружні репліки, вони настирливо проголошують: **«у місяці січні», «протягом травня місяця», найтепліший місяць серпень», а «найкоротший місяць лютий»** і т.п. Так само їм часто важко запам'ятати відмінність між російським **«задача»** й українським

«завдання». Перед спортсменами, будівельниками, вчителями й аграрниками ставлять «складні задачі», а не «завдання». Навіть у кандидатських і докторських дисертаціях натрапляємо на «мету і задачі дослідження».

Приблизно те саме відбувається з висловом “**сьогоднішній день**”, “**сьогоднішнього дня**”. “**Сьогодні**” утворене шляхом поєднання двох слів: “сей (цей) день” і в розгорненому вигляді прочитується як “сього дня”. До нього нема потреби додавати ще один “день”, бо одержимо подвоєння дня: “сього дня дня”. Чому ж так важко освіченій людині запам’ятати цю елементарну істину?

Відчутною скалкою в нашій мові стирчить слово “**вибачатися**”, вживання якого, на перший погляд, мало б свідчити про делікатність і вихованість людини. Вибачаються в громадському транспорті, діти перед батьками, вчителі перед директором школи, співрозмовник перед другом тощо. Але ж “**вибачаюся**” означає: сам себе вибачаю, так само, як “миюся”, “усміхаюся”, “наближаюся”, “спізнююся” та безліч інших дієслів із постсуфіксом “ся” (похідним від зворотного займенника “себе”). Цей постсуфікс означає дію, виконувану певною особою для себе самої. Тобто “**сам себе вибачаю**”. А треба б казати: “**прошу пробачення**”, “**пробачте**”, “**перепрошую**” чи інші ввічливі слова, незважаючи навіть на те, що у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” до дієслова “вибачаються” нема жодного застереження.

Ще одною недоречністю, що деформує нашу рідну мову, є дієслово “**відносити**”. Наприклад, Львів відносимо до міст західноєвропейського типу. Відносимо? Як, хто, за допомогою яких засобів? І взагалі, чи є сенс і сила кудись його нести? Львів є містом західноєвропейського типу, або він **належить** до такої категорії міст. Натомість Коломия **відноситься** до групи мальовничих міст Передкарпаття. Тобто її не потрібно нести, вона сама себе відносить. Але ж і в цьому випадку вона не відноситься, а **належить**. Або ветеран **відноситься** сумлінно до виконання своїх громадських обов’язків, чи депутати **відносяться** безвідповідально до законотворчої роботи. Ні ветеран, ні депутат нікуди себе не носять. Та й кому прийде в голову переносити такі незручні речі? Вони ж бо не відносяться, а **ставляться** так чи інакше до цих обов’язків.

Приблизно такого самого травмування зазнає дієслово “**зустрічатися**” (від російського – зустрічаются): у лісі **зустрічаються** суніці та гриби, смереки і дуби, у тексті **зустрічаються** помилки, в борщі – шматочки м’яса. Чи може щось із чимось зустрінутися, якщо воно не рухається назустріч, не ходить, не літає і не плаває? Чи може береза зустрітися в лісі, якщо в цьому випадку взагалі не може бути мови про зустріч? Усі згадані види рослин чи події, явища, предмети тощо не зустрічаються, а **трапляються**. В російській мові вони “встречаются”, в українській – **трапляються**. Зустрітися можуть людина з ведмедем, вовк із лисицею, жирафа зі слоном або будь-які інші живі рухомі істоти, що йдуть одна одній назустріч.

Навіть не задумуємося над тим, якого суржикізму досягаємо, використовуючи дієслово «**знаходитися**» (з російського – находится). В українській мові слово «знаходитися» найповніше відповідає ситуації, коли «знайшлося» щось загублене. В українському мовленні натомість постійно натрапляємо на те, що «**директор знаходиться у відрядженні**», «**інститут знаходиться на вулиці Івана Франка**», «**сусід знаходиться в лікарні**», «**квартира знаходиться на другому поверсі**», «**співробітник знаходиться у відпустці**» та безліч іншого, тоді як українська мова має декілька милозвучних і глибокозмістовних замінників: **перебувати, міститься, розташовуватися, стояти, лежати, бути, перебувати** та інших.

Постійно повідомляють про те, що “**скорочується заборгованість**” (від російського “сокращается”), “**скорочується довіра**”, “**скорочується площа угідь і фінансування науки**”, “**скорочуються надії** молока і **чисельність корів**”, ніби їх хтось колись вимірював одиницями довжини (та ж у всіх цих випадках має бути дієслово “**зменшується**”).

І вже зовсім ознак епідемії в українському мовленні протягом останніх двох-трьох років набрало вживання вже згаданого дієслова “складати” (з російського – составлять): бюджет держави **складають** мільярди гривень, тривалість наради **складає** три години, кількість жінок у парламенті **складає** чотири відсотки, лісистість України **складає** 15 %, попит на цукор **складає**..., температура **складає**..., потреби в нафті **складають**..., кури **складають** загрозу..., забруднення **складає**... й т.п. Усі галузі народного господарства в складах. Складають пропагандисти й журналісти на радіо, телебаченні і в пресі, студенти й фахівці, управлінці та юристи, науковці й педагоги – всі, кому байдужа культура й милозвучність української мови. Та ж бо в усіх згаданих і багатьох інших випадках треба казати й писати “становить”, “становлять”, “дорівнює” або “сягає”, “перевищує” тощо. Навіть “Літературна Україна” часом “складає”, кудись “відносить компартію” й “природньо” критикує “дані” статті.

Яскравим зразком давнього зубожіння (люмпенізації) мови стало дієслово “давати”: **давайте** сядемо, **давайте** подумаємо, **давайте** дамо, **давайте** не дамо, **давайте** проголосуємо, **давайте** обдумаємо, **давайте** обговоримо, **давай** відберемо, **давай** прийди і безмежна кількість інших **давайте**, **давай**. Звернімо увагу на це безкінечне “давай” у нашому “парламенті”. Хіба такою убогою була мова наших класиків, хіба так розмовляли наші діди!? Та ж бо є милозвучні, інтелігентні, шанобливі форми звернення: **пропоную поміркувати**, **прошу надати змогу обговорити**..., **розгляньмо це питання**, **зустріньмося й подумаємо**..., **будь ласка проголосуйте**, **будь ласка прийди**, **прошу глянути на цю проблему факхово** й багато інших. Вслухаймося з цього приводу в польську, словацьку чи німецьку мови, яких не встигли понівечити російські “інтелектуали”. І ми мали б усвідомити примітивізм цих ідіом.

Хто його інтродукував у нашу мову? Припускаю, що корені сягають аж Жовтневого перевороту. Бо чи міг мобілізований для здобуття перемоги люмпен, бандит і кримінальний злочинець звернутися до інтелігента, професора чи будь-якої людини в капелюсі, краватці, дорогому пальті й чистих черевиках інакше, як “давай”, “валяй”, “шуруй” та ще іншими нецензурними словами, збагаченими багатоповерховим матюком. Адже краватка, капелюх та охайна одежа були ознаками ворога пролетарської революції або й буржуазного націоналіста багато років ще й після Другої світової війни.

Опосередковано про люмпенізацію нашого мовлення свідчить і той факт, що більшість різного рангу діячів у певних урочистих умовах заявляють: “**Я хочу** привітати вас”, “**Я хочу** подякувати вам”, “**Я хочу** відзначити”, “**Я хочу** вручити вам нагороду”, “**Мені хочеться** звернути увагу” і т.п. Після такого звернення закрадається думка: “Хочу, але не можу?”, “Хочу, але не знаю, як на це зреагує вищий начальник?”. Бо якщо хочу і маю на це право й підстави, то роблю й не дратую людей своїми непотрібними забаганками. Хочеш привітати – наберися відваги й вітай! Адже після заяви “хочу” слухач не переконаний, чи буде це вітання, чи треба дякувати лише за хіть. Уже нема секретарів парткомів і служби КДБ, то ж нема й підстав остерігатися їхнього кривого ока та вірнопіддано завуальювати свою дію попереджувальними хотіннями, перетворюючи вдавану делікатність у безграмотність. Скільки ж років незалежності потрібно, щоби в українській мові відродилася її ніжність, делікатність, чистота й милозвучність?

Звернімо увагу й на те, що за подіями у Верховній Раді **слідкує** більшість громадян, метеорологи **слідкують** за змінами погоди, вчені **слідкують** за перебігом хімічних реакцій, за динамікою рослинного покриву, впливом мінеральних добрив на врожай сільськогосподарських культур, за біотичним колообігом у лісових екосистемах. **Слідкують** за спортивними змаганнями, за перебігом виборів у сусідніх державах. **Слідкують** усюди й за всім із таким завзяттям, що тими слідами цілковито утоптана земля. А треба ж **стежити** й **спостерігати**.

Найганебнішою й найогиднішою ознакою зубожіння нашого мовлення є “**русский мат**”. Матюк як найбрудніший мотлох проник у нашу мову, став характерною ознакою не

лише бродяги й пияка, але й директора підприємства, студента, школяра й, на жаль, сучасної модерної літератури. Він є постійним засобом спілкування у пролетарській російській родині, в середовищі російськомовної молоді чоловічої і жіночої статі. Нівечить українську душу й українське мовлення.

У наші студентські роки згорів би хлопець зі сорому, якби в присутності дівчини вживав лайливе слово. Вона після цього й не глянула б у його бік. Пережиток? Ні! Це інтелігентність, пошана й вихованість партнерів. Чому ж так безоглядно перетворюємося в мовних босяків?

Люмпенізація мовлення відбувається в парі з духовним зубожінням і закономірно виявляється в повсякденній поведінці його носіїв. Бо хіба лише цілковитою байдужістю, бездушністю й недбалістю не лише щодо себе, але й своїх майбутніх діточок можна пояснити масове куріння в дівочому студентському й робітничому середовищах. Здається, важче відучити від цієї нерозумної звички чоловіків. Одначе, якою шляхетною була б їхня оздоровча акція, спрямована на зменшення чисельності отруєних і засмерджених тютюновим димом дівчат. І поцілунки стали б солодшими. І нація здоровішала б.

Такою ж непривабливою в руках дівчини є пляшка, незалежно від того, що в ній – вино, пиво чи навіть вода. Чому так швидко, епідемію, в усіх містах і навіть селах це стало нормою поведінки молоді студентської і шкільної? Не можемо збагнути, це ознака волі чи сваволі, надмір розкутості, брак інтелігентності і скромності, чи втрата самоповаги й самоконтрольованості? Чому такими швидкими темпами в нашому суспільстві поширюється негатив? Чому лихослів'я, куріння і пляшка стали атрибутами молодіжного (зрештою не лише його) середовища? Чи справді російська колонізація України спричинилася до такого глибокого різнопланового (економічного, культурного, морального й середовищного) занепаду? Напевно, так! Бо так само, як запущений переліг спочатку опановують бур'яни, і лише згодом поступово на ньому відновлюється корінна рослинність, так і в нашій розбурханій демократією громаді повернення до культурного, змістовного, розважливого європейського життя мусить відбуватися через поступове очищення суспільного перелігу від колонізаційного накіпу, післявизвольної розбещеності й моральної розпущеності. Маємо докласти максимум зусиль, самоорганізованості, самоконтрольованості й саможертвності для очищення українського життя від цього різноманітного забруднення.

Прояви вульгарного (брутального, спрощеного) в українському середовищі маємо змогу відчувати на кожному кроці. Ось як пише про це в журналі “Дзвін” (2004, № 4) видатний філолог, професор Львівського національного університету ім. Івана Франка В. Лизанчук: “Прислухаймося, поспостерегаймо уважно – і серце наше жахнеться від того, як наші галицькі “Стьопи” (не Степани), “Колі” (не Миколи), “Міші” (не Михайли), “Петі” (не Петрусі), “Вані” (не Івани) розмовляють, коли ідуть “пішком” на “остановку”, сідають на “двойку”, “тройку”, “шістьорку”, “сімьорку”, “восмьорку”, виходять на “слідуючий” або на “остановці”, ідуть на базар і продають “клубніку” по чотири рублі “семдесят” і по чотири рублі “восемдесят”. Виторгувавши гроші, вони йдуть “по магазинам”, дістають із “кармана кошільок” і купують для своїх дружин “кольца”, “цепочки”, “сосиски”, “лимони”, для дітей “конфети” і “жвачки” (скільки стої?), а для себе – “сигарети”, “спічки”, “водку”, “сільдку”, “краску”, “предохранитель”, “растворитель”, “отвйортку”, “носки” та ще цілу “кучу” цікавих речей.

А якою мовою спілкуються хлопці, дівчата, діти? “Прівет”, “кароче”, “канешно”, “ладно”, “резко”, “тіпа”, “успокойся”, “довольний”, “ну да”, “пригати”, “представляєш”, “подарити”, “не считається”, а ще “тьолка”, “воопще”, “кльово”, і все це в суміші з “бліном” створює сучасну галицьку говірку, українську “солов’їну” мову”⁹. Поряд із цим, відбувається активна інтродукція в українську мову цілком непотрібних іноземних слів: мер, губернатор, саміт, спікер, маркетинг, ноу-хау, нувориш, консалтинг, букмекер, брифінг і безліч інших, часто незрозумілих навіть молоді¹⁰.

Зі швидкістю епідемії заповнив українське мовлення вульгаризм “Добрий” як відповідь на привітання “Добрий день”. Причому цей вірус зачепив психіку не лише розмальованих секретарок контор і канцелярій державних і приватних фірм та підприємств. Він поселився в свідомості академіків і домашніх господарів, професорів, викладачів, директорів, учителів, лікарів, науковців, інженерів, дикторів, журналістів і, безумовно, молоді та юнацтва. Й нікому на думку не спадає, що його не питають про якість дня, добрий він чи поганий, і що на ввічливе українське вітання “Добрий день” треба відповідати не вульгарно – “Добрий”, а таки ввічливо – “Добрий день”. Для інтелігентної людини відповідь «Добрий» завжди є образливою! Подиву гідна наша інтелігенція, наша так звана еліта, яка допустила поширення такого мовного браку й не змогла подолати його до сьогодні.

Як далі зазначає проф. В. Лизанчук, в Україні на людину спрямовано 33–35 % російської попси, 34–36 % – західної, головним чином англomовної звукової продукції, серед вереску й бумкання якої ледве животіє 8–9 % української музики.

“Кожна європейська держава захищає свій інформаційний простір. Ефірні обмеження (або ж квоти) активно працюють у Франції, яка в такий спосіб бореться з американізацією масової культури. У Франції за зневагу, ігнорування французької мови можна потрапити на 6 місяців до в’язниці, або сплатити штраф у сумі 9 тис. американських доларів... У Чехії діє закон, згідно з яким у радіо- і телеєфірі (державному, приватному) вітчизняній музиці надається не менше 60 % часу... В Японії шкільною навчальною програмою передбачено, що діти обов’язково мають вивчити 300 японських народних пісень...”⁹

А в Україні якісь убогі духом абакумови, підтримувані навіть деякими українськими академіками, безкарно зневажають нашу національну пам’ять, честь і гідність.

І таких шовіністичних виродків годує українська земля. Та вона повинна горіти під їхніми ногами. Їх, як злаякісні бородавки на здоровому українському тілі, мали б викоринити навіть не українці, а російські «хірурги», щоб не заплямовували гідності російської нації.

Та що там абакумови! Депутати Верховної Ради, ба навіть цілі фракції та блоки, обласні ради й обласні адміністрації заражені вірусом двомовності, державності чи офіційності віками насильницькими методами інтродукованої в Україну російської мови.

Нині, продовжує проф. В. Лизанчук¹¹, “у незалежній українській державі наступ на українську мову, її органічну складову – фразеологічну систему, національні звичаї, традиції – не припиняється, а розширюється, набирає витончених відтінків”. Проте цей наступ є меншою мірою наслідком агресивної діяльності російських шовіністів, українських манкуртів і засліплених слуг колишньої імперії. Він є результатом нашої рідної бездарності, пасивності, бездіяльності, спотвореної гуманності й демократичності. Як тільки підходимо до вирішення фундаментальних для України питань (вибори, реформи, підписання вагомих економічних угод, входження до СОТ тощо) червона п’ятиколонна згряя піднімає гвалт про насильницьку українізацію, федералізацію, приєднання до Росії тощо. А ми кліпаємо очима і переважно мовчимо, або, як казав Микола Хвильовий, “наш український “діяч”, хто б він не був за посадою, - “не мислить себе без російського диригента. Він здібний тільки мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація лише тоді здатна культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку”.

Скільки було писано в пресі, передусім у “Літературній Україні”, сказано в радіожурналі “Слово”, скільки прохань і рекомендацій висловлено на адресу голів комітетів, начальників управлінь, генеральних і негенеральних директорів про потребу курсів з української мови для журналістів, дикторів теле- і радіомовлення, про потребу висококваліфікованих редакторів, які очистили б мовлення, рекламу, оголошення від

русизмів і вульгаризмів, від хамського “добрий” у відповідь на вітання “добрий день”. Хіба ж допросишся, якщо вони самі суржикують, а вдома теленькають “по-панськи”.

У структурі Національної академії наук України є інститути літератури, мовознавства, українознавства, української мови, народознавства, мовно-інформаційних досліджень, у вищих навчальних закладах – відповідні факультети й кафедри, в державі безліч національно-демократичних партій і громадських організацій, а де ж захист української мови, де рішуча відсіч шовіністичному “наступові” й антидержавній, антиукраїнській діяльності, де наш контрнаступ і врешті-решт міцний заслін російським шовіністичним п’ятиколонникам і доморощеним безбатченкам?

Настала найвища пора оголосити спротив (а правильніше – війну) русифікаторам й вульгаризаторам української мови, шовіністичним забродам й доморощеним „русско-язычним” безбатченкам та імпортованим і купленим проповідникам. Згідно з Конституцією України кожна нація має право на користування рідною мовою і розвиток своєї національної культури. Але жодній із них не дано права зневажати, руйнувати, калічити, принижувати українську державну мову.

Мусимо глибоко усвідомити, що для подолання зросійщення, суржикування – цього не лише принизливого для кожного українця, але й небезпечного для нації й держави явища, – потрібна адекватна за потужністю, тривалістю й наполегливістю різнопланова протидія. Народ, який віками жив під диктат царя-загарбника й більшовика-імператора, в прокоровому ложі фашистсько-більшовицьких режимів і в постійній вірі в ласку небесну та порятунок Господа, має зрозуміти, що Бог сприяє й допомагає тим, хто розумно використовує надані Ним можливості, здібності й права, примножує їх на славу Богові, для свого добра і блага ближнього, вміє захищати їх від зазіхань домашнього чи сусідського дияволів. І доти, поки українець із покійного раба, очікувальника ласки Божої, ремствувальника з приводу своєї долі та поганого уряду не перетвориться на творця цієї долі й активного будівника своєї держави, української України не буде.

Двадцятирічний період існування самостійної України показав, що за умови засилля вихованців колишньої імперсько-більшовицької системи в керівних органах, в освітніх, культурних, наукових, політичних і громадських організаціях та установах, величезного засмічення інформаційного простору російщиною, а тим більше знахабнілої діяльності ідеологів слов’янофільства, імперського ренесансу, шовіністичного україножерства, федералізму й сепаратизму, підтримуваних із Москви, на кардинальні позитивні зміни в сфері функціонування української мови сподіватися не можемо. У цій ситуації ініціатива має належати громадськості, українському суспільству. Почнімо спершу з мовного питання. Бо, як писав Олесь Гончар: “... коли кажемо про незалежність України, то це найперше мова, мова! Без неї незалежність – пусті слова” (Щоденники, 19.07.1994).

Потрібна високоорганізована, постійна, а не від акції до акції, від віча до віча, щоденна копітка праця кожного свідомого українця в разі кожного українофобського прояву, манкуртської байдужості, а тим більше хохлацької безликісті та шовіністичної агресії. У кожному селі, селищі й місті мають бути організовані осередки національного порятунку – патріотичного виховання, просвітницької роботи й активного захисту українського громадянства від русифікації, люмпенізації і вульгаризації, від спарених із ними і значною мірою імпортованих в Україну й руйнівних у нашому суспільстві – алкоголізму, тютюнокуріння, наркоманії, а далі денационалізації, космополітизму і манкуртизму.

Ми приєднуємося до думки С. Караванського⁴ про те, що “було б незле для добра української мови організувати для навчених “під зорями Кремля” вчителів та науковців добровільні курси підвищення кваліфікації, які б доповнили советську освіту знанням про репресовані в СРСР риси української мови”. Мають також “усі мовознавчі інституції України визнати незаперечний факт, що офіційна українська мова, успадкована ними від УССР, має чимало невластивих українцям рис, що їх усі наші наукові заклади мають

поступово і невідступно ліквідувати”. Окрім цього, треба “створити на громадських засадах курси ліквідації лінгвоциду української мови для творчих працівників і для всіх, хто багатиме такі курси відвідувати”.

Час також Державному комітетові телебачення й радіомовлення припинив озвучування рекламних повідомлень, насичених русизмами і граматичними помилками, й допоміг журналістам-коментаторам позбутися суржикуватості мови. Про це багато разів писалося й говорилося. Допомогти в цьому питанні мають висококваліфіковані редактори, яким слід звертати увагу журналістам на їхні помилки й не допустити виходу в світ неграмотної реклами.

Велика відповідальність за порятунок української мови від русифікації й зубожіння покладається на українську еліту, бо, як пише С. Караванський, з її мови “бере приклад молоде покоління, засвоюючи як українську мову псевдоукраїнське койне, вироблене в кабінетах українофобів”. Праця над чистотою, культурою і незаперечною державністю української мови має стати завданням усіх державних установ і кожного патріота України!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Сербенська О. Передмова / Сербенська О. // Антисуржик. – Львів : Світ, 1994. – С. 5–10.
- ² Мацюк З. Українська мова професійного спілкування / Мацюк З., Станкевич Н. – К. : Каравела, 2007. – 352 с.
- ³ Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / Тараненко О. О. // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 14–30.
- ⁴ Караванський С. Загроза нації. Відкритий лист до посадовців України / Караванський С. // Літературна Україна. – 2006. – № 18 (18 травня). – С. 1.
- ⁵ Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова / Фаріон І. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 328 с.
- ⁶ Захарків О. Мова і національна гідність / Захарків О. // Педагогічна думка. – 2009. – № 1. – С. 3–8.
- ⁷ Огієнко І. Наука про рідномовні обов’язки / Огієнко І. – 11–13.VII.1935.
- ⁸ Голубець М. Русифікація, люмпенізація, вульгаризація / Голубець М. – Львів : Поллі, 2006. – 48 с.
- ⁹ Лизанчук В. “Медоточивими устами цілються і часу ждуть...” / Лизанчук В. // Дзвін. – 2004. – № 4. – С. 98–105.
- ¹⁰ Кульматицька О. Лексика сфери масової культури в соціолінгвальному вимірі / Кульматицька О. // Наукові записки Тернопільського національного педагог. університету ім. В. Гнатюка / Тернопіль, 2009. – С. 103–109. – (Серія „Мовознавство”).

Зайцев Ю. Д.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ ФРОНТ ЗОРЯНА ПОПАДЮКА (1968–1973) – РЕПРЕЗЕНТАНТ МОЛОДІЖНОГО АНТИКОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

На підставі документів секретних архівів колишніх КДБ та ЦК КПУ з'ясовується історія діяльності учнівсько-студентської підпільної організації “Український національно-визвольний фронт” у контексті боротьби інших таємних молодіжних груп із тоталітарним комуністичним режимом під час повоєнного руху опору в Україні.

Ключові слова: комуністичний режим, підпільна організація, опозиційний рух, КДБ, КПУ, репресії.

Zaytsev Yu. D.

UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION FRONT OF ZORYAN POPADYUK (1968–1973) – REPRESENTATIVE OF YOUTH ANTI-COMMUNIST MOVEMENT

On the basis of documents from secret archives of former KGB and Central Committee of the Communist party of Ukraine the history of activities of the student clandestine organization “Ukrainian national-liberation front” is reconstructed in the context of struggle of other clandestine youth groups against totalitarian communist regime during the post-war resistance movement in Ukraine.

Key words: communist regime, clandestine organization, oppositional movement, KGB, Communist party of Ukraine, repressions.

Героїчний чин Української повстанської армії та рух опору наступного покоління учасників національно-визвольної боротьби в Україні найпалкіше сприймався гучнівською та студентською молоддю. Її приваблювала не лише мета – здобуття самостійності й державності Вітчизни, а й романтика небезпечної діяльності на мінному полі антикомуністичної опозиції. Спершу це були підпільні групи й організації, створені з відома й дозволу очільників Служби безпеки ОУН чи зверхників теренових загонів УПА з метою підготовки кадрів для збройної чи позамілітарної борні, як це було, наприклад, наприкінці літа 1951 р. у Долинському р-ні на Станіславщині. Тоді мешканець с. Солуків старшокласник Долинської середньої школи Микола Крайник утворив молодіжну підпільну організацію “Нескорені”. Він з дитинства був пов'язаним із повстанцями. Створення підпілля погодив із надрайонним провідником СБ ОУН Богданом Долішнім на псевдо “Боян”, “Черник” та районним провідником СБ Левком Іваськевичем – “Бурим”. Організація складалася з окремих, не пов'язаних між собою груп юнаків із райцентру та кількох сіл і налічувала до 20 осіб, переважно старшокласників. Майже всі мали зброю, але її не застосовували. Проводили розвідку, збирали зброю і набої для вояків УПА, розклеювали летючки, поширювали заборонену й повстанську літературу,

стежили за тими, хто зустрічався з оперативниками МДБ. Завдяки конспірації нікого не арештували. Після спаду збройної боротьби ослабла й діяльність “Нескорених”. У 1959 р. вони саморозпустилися¹.

Традиційніше, тобто арештами, судом й ув’язненням, закінчилася діяльність підпільної організації “Кров України”, створеної навесні 1948 р. учнями 9 класу середньої школи № 49 м. Львова. Її ініціатором і керівником був Богдан Криса, заступником – Юрій Грицеляк. До неї увійшли Юрій Лаб’як, Любомир Мазурак та онук Івана Франка Роланд Франко, який мешкав у будинку Михайла Грушевського, а його батько Тарас Франко працював директором музею Івана Франка. Згодом утворили другу, окремішню ланку, до якої увійшли Василь Куровець, Володимир Ткачик та Мирон Назаревич. Збиралися в різних місцях, зокрема кілька разів у помешканні Роланда Франка. Склали й підписали присягу, в якій зазначили мету організації: боротися за самостійну Україну. Документи переховували у В. Ткачика, який жив у с. Сихові. Під час випускних іспитів у 1949 р. вийшли на зв’язок з підпіллям. На конспіративну зустріч, яка відбулася біля с. Качанівка Підволочиського р-ну Тернопільської області, делегували Ю. Грицеляка. Отримали наказ провідника продовжити навчання у вищих навчальних закладах, що й було виконано. Богдан Криса вступив до Політехнічного інституту, але через скрутне матеріальне становище родини перевівся на заочний відділ у торговельно-економічний інститут, а працювати влаштувався у магазин тканин. До Політехніки вступили також Ю. Грицеляк, Л. Мазурак та Р. Франко, до педінституту – Ю. Лаб’як, останні – до інших закладів. Під час навчання на 2-му курсі за доносом колишнього учня СШ № 49, а на той час студента юридичного факультету Львівського університету в березні 1951 р. відбулися арешти. Звинуватили всіх у створенні антирадянської організації та плануванні вбивства першого секретаря ЦК КПУ Микити Хрущова. Останнє вдалося спростувати. Однак, щоб звинуватити в тероризмі, штучно долучили до їхньої ще “тернопільську” справу про спробу вбивства уповноваженого з організації колгоспу. Слідство провадили в Києві у слідчій в’язниці МДБ на вул. Короленка, 33. Суд відбувся у травні 1952 р. З 14 засуджених 13 отримали по 25 років концтаборів і 5 років позбавлення громадянських прав, а один – за зберігання пістолета – 5 років виправних таборів. За вказівкою ЦК КПУ Р. Франко у справі не проходив. Звільнилися засуджені в 1956 р. за ухвалою Комісії Верховної Ради СРСР².

До речі, Богдан Криса після ув’язнення закінчив торговельно-економічний інститут і працював завідувачем магазину тканин. У 1960-х роках вступив до підпільної організації Дмитра Квецка і Зіновія Красівського Український національний фронт (1964–1967), входив до львівської групи Івана Губки – колишнього політв’язня (1948–1956), випускника Львівського торговельно-економічного інституту (1964), згодом засудженого за участь в УНФ на 11 років таборів і заслання (1967–1977). Криса поширював підпільний машинописний журнал “Воля і Батьківщина”, 16 випусків якого з’явилися в 1964–1966 рр.³

В окремих учнівських підпільних групах брали участь і вчителі, а деякі з них такі групи очолювали. Показовою в цьому плані була організація “Молода Україна”, створена у грудні 1954 р. в Буданівській середній школі тодішнього Буданівського (нині – Тереховлянського) р-ну Тернопільської області. Ініціатором був десятикласник Михайло Павлишин. Він одержав згоду кількох старшокласників на участь у таємній групі й запропонував вчителів історії, випускників Львівського університету 1954 р. Володимиру Крушельницькому приєднатися до них. За декілька днів відбулися збори восьми учасників підпілля. Крушельницький написав клятву, всі присутні підписали її власною кров’ю, погодилися із запропонованою назвою організації, обрали його керівником, а Павлишина – заступником. Метою визначили повалення радянської влади й утворення самостійної Української держави шляхом агітаційної роботи, розповсюдження листівок. Для цього залучали до організації нових членів. Так, Павлишин загітував ще сім осіб. На

наступних зборах обрали псевдоніми і вирішили накинути мотузку з листівкою на пам'ятник Сталіну, що й виконали вночі 31 грудня 1954 р. Крушельницький і Павлишин під охороною інших членів організації.

На зібранні у квітні 1955 р. обговорювали питання пошкодження телефонної лінії, але від цього наміру відмовилися⁴. 28 квітня 1955 р. були заарештовані провідні члени організації В. Крушельницький, М. Павлишин та Василь Скубіцький, а 17 червня – Богдан Поперечний. 11–12 липня відбулося засідання Тернопільського обласного суду⁵. Троє підсудних визнали свою вину, а Павлишин заявив судові: “Я ще з малої дитини бачив, що український народ терпить великий гніт від ворогів – спочатку при німецькій окупації, а після – при радянській владі. Я бачив, що народ живе бідно, спочатку все в руках держав Сталін, а зараз партія. І український народ, і держава являється колонією Росії... Я думаю, що пора українському народу самому визволитись”. На запитання адвоката Павлишин свою позицію уточнив: “Зараз я вважаю, що поступив вірно, що вступив і організував антирадянську організацію. Всі ці вибори, які проводяться в Радянському Союзі – це пуста формальність, кого партія назначить, за того і голосують. Я зараз нічого не каюсь про те, що зробив і в дальнішому буду проводити антирадянську роботу”⁶. В останньому слові підсудні просили суд пом'якшити запропонований прокурором вирок, а Павлишин нічого не просив. За вироком суду Крушельницький та Павлишин одержали 10 років концтаборів та 5 років позбавлення громадянських прав, Скубіцький – 5, а Поперечний – 3 роки таборів. Ухвалою Комісії Президії Верховної Ради СРСР у 1956 р. ув'язнених членів “Молодої України” звільнили⁷.

Учнівські підпільні організації не були пріоритетом лише Західної України. Чимало їх виникало й в інших регіонах. Досить згадати “Союз вільних українців” ОУНівського взірця, створений 1947 р. 18-річним Олегом Іващенко у м. Переяслав-Хмельницькому на Київщині з учнів 8–10 класів школи № 1. Організація налічувала 10 осіб. Завдання боротьби з радянським режимом вирішували шляхом ознайомлення та поширення націоналістичної літератури, зокрема 10 заповідей українця-націоналіста (Декалогу ОУН), листівок, брошур. 2 червня 1948 р. Іващенко заарештували, засудили на 10 років концтаборів, які відбував у Мордовії та Магаданській області. 1954 р. його звільнили з-під варти, але додому зміг повернутися лише 1956 р.⁸

Там само, в центрі України, 1952 р. виникла юнача таємна організація, яку назвали “Українська соціал-комуністична партія оновлеників”. Її засновником став учень Київського залізничного училища № 1 Іван Гончар, 1953 р. н. вона налічувала близько 40 членів, переважно з училища. До неї входила також група колишнього однокласника Гончара, 15-літнього Євгена Кузьменка – восьмикласника Демидівської СШ у складі 15 хлопців зі сіл Димерського р-ну. Як мету визначили поліпшення життя народу, зокрема колгоспників, демократизацію виборчої системи, державну самостійність України у справедливому союзі незалежних республік. Друкованими літерами писали листівки, вірші й поширювали їх у Києві та приміських селах. У лютому 1953 р. 28 “партійців” було заарештовано. Лише троє з них на той час досягли 18-літнього віку. 16 травня 1953 р. сім найактивніших членів організації засудили з позбавленням волі на 6-10 років, у тому максимальний термін одержав й Іван Гончар⁹.

Високим рівнем політичної свідомості й організованості завжди відзначалося українське студентство. Тому в його середовищі виникало чимало підпільних груп та організацій із досить глибоким ступенем теоретичного обґрунтування необхідності боротьби з тоталітарним режимом з кінцевою метою – досягнення державної самостійності України. У перші повоєнні роки до вузів прийшли колишні вояки УПА, члени ОУН, які за наказом провідників зуміли легалізуватися, щоби здобувати освіту й готуватися до наступних етапів національно-визвольної боротьби. Серед вступників було чимало й тих, хто через юний вік не брав безпосередньої участі в боротьбі, але так чи інакше допомагав повстанцям, не кажучи вже про репресії щодо батьків та родини. З

плином часу в студентські аудиторії прийшли також колишні політв'язні, звільнені з тюрем і таборів із початком “хрущовської відлиги”. Все це становило підґрунтя появи рясного грона студентських осередків мирного опору компартійному владарюванню. Перші таємні організації такого ґтибу почали виникати в повоєнний період відразу після опанування політичної ситуації “другими советами”. Окремі з них мали не лише локальний, внутрівузівський підмурівок впливу, а й виконували функції координатора низки неафішованих груп або осіб інших закладів.

Однією з таких була “Організація борців за вільну Україну” (ОБЗВУ), яка існувала в 1946–1947 рр. і мала мережу своїх відділів в університетах та інститутах Західної України. Керівником її був Мирон Слюсар (“Перун”), 1927 р. н., провідник охорони Української головної визвольної ради, який мав підроблені документи переселенця з Польщі. Його заступником був Петро Січко (“Жовтень”), 1926 р. н., який 1944 р. відбув вишкіл у Другій старшинській школі УПА-Захід “Олені” в Карпатах в околицях сіл Верхня Рожанка та Нижня Рожанка на Сколівщині. Після цього він був скерований до Чорного лісу біля Станіслава (Івано-Франківська) в курінь “Скажені” Василя Андрусика (“Різуна”, “Трегіта”), де воював політвиховником спершу сотні, а потім – куреня “Месники” під командою Олекси Хімінця (“Благого”). У 1946 р., з відходом відділів УПА на Захід, Січко вирішив залишитися в Україні, за приписом проводу ОУН легалізувався на підставі підроблених документів, вручених Слюсарем, і вступив на філологічний факультет Львівського університету. Однак спецслужби щось запідозрили й під час спроби затримання йому вдалося втекти. За оновленими документами він вступив на філологічний факультет Чернівецького університету, де створив філію ОБЗВУ¹⁰.

Через зраду співробітники Львівського УМДБ 2 лютого 1947 р. розпочали арешти 26 членів ОБЗВУ. Того дня до в'язниці потрапили 13 осіб. 7 лютого затримали керівника організації Мирона Слюсара. Протягом трьох наступних днів відбулося шість допитів, які супроводжувалися жорстокими катуваннями. 11 лютого був оформлений його арешт, а вранці наступного дня зафіксували смерть¹¹. Розтин тіла провадив доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини Львівського медінституту Василь Ципковський. У висновку він зафіксував, що смерть М. Слюсара настала через крововилив у підшлункову залозу, розриви легеневої тканини, крововилив у праву плевральну порожнину при гостро вираженій асфікції¹² (тобто гострій нестачі кисню, можливій при удушенні, отруєнні, закупорюванні дихальних шляхів).

Серед 10 осіб “покосу” підпільників 12 лютого в Чернівцях заарештували Петра Січка й потягом доставили до Львова в Управління МДБ на вул. Дзержинського. На першому ж допиті, який тривав без перерви понад 30 годин, йому продемонстрували архів ОБЗВУ – статут організації, постанови, інструкції, низку політичних статей його авторства, інші документи. Добивалися покаяння, співпраці, але отримали відмову. Надалі Січка утримували у слідчій в'язниці на вул. Лонцького (нині – Брюллова). На допитах пхали голки під нігті, закладали руки в двері, уражали електричним струмом, ставили під воду, яка капала, мордували руками, ногами й палицями. Але так і не дізналися, що він член ОУН, офіцер УПА. Через відсутність свідчень Слюсара, очних ставок із ним Січко переконався, що він, вочевидь, вже загинув, бо соратники бачили, як його вели на допит.

23–26 червня 1947 р. у приміщенні цієї ж в'язниці відбувся суд над 25 членами ОБЗВУ. Це були студенти Львівського університету, Політехнічного інституту, медінституту, лісотехнічного інституту, інших вузів регіону, а також працівники підприємств і установ. У частині вироку, присвяченій Січкові, зазначалося, що “Січко П. В. разом з іншими учасниками ОУН створили антирадянську націоналістичну терористичну організацію, метою якої була підготовка збройного повстання проти Радянської влади, насильницьке відторгнення від СРСР Радянської України і створення української буржуазної держави”¹³. Йому та ще Володимирові Рудю, Андрієві Олійнику, Йосифові

Туписю й Анатолієві Микиті призначили найбільший термін позбавлення волі – 25 років концтаборів та 5 – позбавлення громадянських прав. Від розстрілу їх врятувало скасування смертної кари у травні 1947 р. Сімнадцять членів організації були засуджені на 10 років таборів та 5 позбавлення громадянських прав. Це Петро Брунарський, Богдан Ліскевич, Роман Плюта, Стефанія Лупиніс, Мирослава Салагай, Лев Депко, Роман Величкович, Анна Кашуля, Мефодій Соляр, Нестор Засудко (він же Василь Джала), Іван Лучиновський, Кароліна Леган, Марія Журба, Стефанія Мартин, Богдан Кушнір, Євген Витвицький та Ольга Слюсар. Двох – Марію Максимів та Степана Підгурського – на 7 років, а Мирославу Салагай – на 5 років таборів з поразкою в політичних правах на 3 роки й усіх 25 – з конфіскацією їхнього майна. Речовими доказами суд розпорядився так: зброю та боєприпаси вирішили здати на склад УМДБ, документи та антирадянську літературу – знищити, а друкарські машинки та радіоприймачі – конфіскувати в дохід держави¹⁴.

Львів і в наступні роки залишався в авангарді студентського антирежимного руху. Про це свідчать масштаби репресій. Так, на початку 1949/1950 навчального року з вищих навчальних закладів міста було відраховано 120 учасників антирадянського підпілля. Протягом 1950–1951 рр. Управління держбезпеки області викрило вісім таємних організацій і груп, основу яких становили студенти Львова¹⁵. Лише з вересня 1950 р. до лютого 1952 р. було репресовано 40 студентів, зокрема в торговельно-економічному інституті – 8¹⁶.

Зважаючи на потужний вплив друкованого слова, можливості тиражування текстів та зменшення вірогідності викриття порівняно з рукописними листівками, студент 1-го курсу нафтового факультету Львівського політехнічного інституту Василь Бучковський (1929 р. н., з с. Іване-Пусте на Тернопільщині) на виконання доручення повстанців із поширення пропонованих текстів-летючок вирішив удосконалити спосіб їх тиражування. У 1948 р. він спершу вирізав гумове кліше з текстом “Гімну поневолених народів СРСР”. Надрукував сотні таких листівок. Згодом замислив друк власних текстів удосконалим способом. Для цього виготовив пристрій для набору летючок з окремих літер і надрукував відозви до студентів, робітників, інтелігенції, селянства. Для їх поширення утворив підпільну групу. За кілька тижнів друзі заповнили листівками все місто, особливо навчальні заклади. Однак у групу проник провокатор. Проти ночі на 9 квітня 1952 р. усіх заарештували. Бучковський взяв усю “провину” на себе і, намагаючись вчинити самогубство, викинувся з вікна третього поверху Управління МДБ на вул. Держинського. Однак, поламавши ступні ніг та нижню частину хребта, залишився інвалідом на все життя. Восени військовий трибунал ПрикВО засудив Василя Бучковського, Володимира Чубея, Зіновія Мишка та Михайла Підгірняка на 25 років концтаборів та 5 – позбавлення політичних прав із конфіскацією майна та без права на оскарження вироку. А Ніну Рванську, Богдана Васьківа та Григорія Бойчука відрахували з інституту¹⁷.

Після звільнення 1956 р. з інвалідних таборів Крайньої Півночі В. Бучковський приїхав до Тернополя, але йому заборонили перебувати в межах України. За порадою Богдана Христинича, одного з керівників підпільної організації “Об’єднання” (1956–1959), створеної українськими політв’язнями в м. Інті (Комі АРСР), він переїхав до Інти, де працював інженером на електростанції й до середини 1957 р. виготовив друкарський верстат. Його роботу “гідно” оцінив КДБ, зазначивши, що учасники “Об’єднання” “мають у своєму розпорядженні підпільну друкарню, виготовляють у ній в величезній кількості антирадянські листівки і через свої зв’язки доставляють на Україну для розповсюдження”¹⁸. 8 лютого 1960 р. кадебісти виявили місцезнаходження друкарні, вилучили 6 кг 430 г шрифту, залишки (448) різноманітних листівок і текстів, “Декалог (10 заповідей українця-революціонера)”, чимало літератури. Через інвалідність Бучковський у кримінальній справі проходив свідком. 1980 р. переїхав на Київщину. Помер 27 липня 2001 р.¹⁹

Потужним осередком опозиційності завжди був Київський університет. Перші повоєнні підпільні групи ще підтримували зв'язок із провідниками ОУН, але зброї не мали і терористичних актів не планували, хоча беріївці традиційно приписували їм підготовку замахів на перших осіб КПРС і держави, що дозволяло призначати ідеологічним супротивникам максимальні терміни ув'язнення в концтаборах і в'язницях для кримінальних злочинців. Не вирізнялися особливою вигадливістю й звинувачення, висунуті спецслужбою підпільній групі Петра Бенедюка (1947–1948). Крайовий провід ОУН, із яким він підтримував зв'язок, поставив перед групою завдання проводити пропагандистську роботу, залучати студентів до націоналістичної ідеї, викривати злочини сталінського режиму, розповсюджувати листівки й видану за кордоном літературу, зокрема державотворчого, самостійницького спрямування. Завідувач відділу кадрів університету був полковником держбезпеки й тому з високою професійністю “сексотами” були обставлені всі курси й студентські групи. Вночі 25 травня 1948 р. відбулися арешти. За ґрати потрапили дев'ять студентів університету – Петро Бенедюк, Григорій Гавдюк, Юрій Гайдук, Наталія Дейнека, Юрій Лесняк, Ігор Пронкін, Еміль Хоменко, Микола Щербак та Григорій Підоплічка (син проректора університету з наукової роботи професора Івана Підоплічка, якого з посади звільнили. Від сина він відмовився й згодом став академіком і директором Інституту зоології АН УРСР). Окрім них, за приналежність до підпільної організації були заарештовані брат і сестра Анатолій і Людмила Марченки та Василь Тимченко з педагогічного інституту, Іван Велігурський з гідромеліоративного інституту, Ігор Денисенко з фельдшерсько-акушерської школи та учень середньої школи Олексій Гордійчук. На допитах їх жорстоко катували. Звинуватили в підготовці агентату на першого секретаря ЦК КПУ Микиту Хрущова. Це дозволило судити їх як кримінальних злочинців. Дев'ятнадцятирічний Бенедюк одержав найвищу міру покарання – 25 років концтаборів. Такий же термін визначили для співкерівників організації Пронкіна та Велігурського, а також Гайдука, Гавдя, Гордійчука й Денисенка. Підоплічкові та іншим членам групи призначили 10 років ув'язнення²⁰.

Окрім студентські організації були не тільки опонентами тогочасного режиму, а й пропонували конкретні кроки щодо демократичних змін у суспільстві. З такими пропозиціями виступив студент 4-го курсу факультету журналістики Київського університету молдаванин Борис Мар'ян (1936 р. н.). Натхненний ухвалами XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) щодо засудження культу особи Сталіна та політичних репресій, перспективами будівництва “світлого майбутнього”, дорученням Центральному комітету підготувати нову програму КПРС, він вирішив допомогти партії в її розробці й написав свою “Програму-мінімум” з 28 пунктів. Вона передбачала демілітаризацію країни, ліквідацію кастовості й привілеїв членів КПРС, оголошення бюрократизму кримінальним злочином, утвердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію політичної цензури, розширення суверенітету республік, вільний обмін інформацією з іноземними державами, скасування обмежень щодо в'їзду в країну та виїзду з неї громадянам СРСР та інших країн тощо. Мар'ян ознайомив із цією програмою друзів – однокурсників Івана Пашкова, Вадима Пепу, Володимира Дамаскіна, Галину Хоменко, Артура Гончара, Леоніда Міщенко. Звернувся за підтримкою також у партком КДУ. 28 грудня 1956 р. КДБ порушив щодо Мар'яна кримінальну справу. 4 січня 1957 р. його відрахували з університету. 12 січня під час обшуку в його кімнаті гуртожитку вилучили щоденник, 11 рукописів, зокрема роман, повісті, новели, вірші, наукову працю. На допитах затриманий твердив, що програму уклав самостійно. 25 квітня 1957 р. Київський обласний суд ув'язнив Б. Мар'яна на 5 років концтаборів. Після звільнення 1962 р. замешкав у родинному селі в Молдові. Реабілітований 19 квітня 1990 р. В. Дамаскіна, І. Пашкова і В. Пепу з університету відрахували. Двох останніх відправили до війська в Казахстан, Л. Міщенко – на комсомольську будову. Не витримавши психологічних перевантажень, А. Гончар

повісився. Так закінчилася спроба студентів допомогти КПРС у демократизації після сталінського СРСР²¹.

Викладене – це лише принагідні штрихи щодо участі молоді в національно-визвольному русі, як мовиться, верхівка айсберга. На ґрунтовне дослідження заслуговують не тільки підпільні групи й організації, а й численні вияви невдоволення народу, зокрема й студентства, декларативно-репресивним режимом. Переслідування вільної, опозиційної думки полягало не лише в жорстокій розправі з інакомисленням, у намаганні ізольовати його носіїв за в'язнично-концтабірними парканами чи за мурами спеціальних психіатричних лікарень. Репресіями були також виключення з вузів, комсомолу, КПРС, звільнення з посад і заборона на вибір окремих професій, відмова у працевлаштуванні, прописці, поселенні в окремих місцевостях, а то й загалом в Україні, переслідування родичів і дітей, адміністративний нагляд, пасквілі у пресі, заборона публікацій творів, вилучення авторських видань із бібліотек і книгарень, провокативні напади “хуліганів”, інспірування “непокори міліції або дружинникам” чи “спроб” зґвалтування, відкрите й приховане стеження за людьми, перлюстрація кореспонденції, підслуховування розмов тощо.

Найбільшим проявом цинізму та компартійного лицемірства був той факт, що режим спершу цілеспрямовано й методично винищував елітний мислячий прошарок української нації (як, до речі, й інших народів СРСР), запроторював її духовних лідерів на десятиліття за ґрати в підпорядкування садистів і примітивів, подібних до капітана Михайла Матвеева, який після 1 111 пострілів у потилицю соловецьким в'язням в урочищі Сандармох на честь 20-річчя Жовтневої революції (зокрема, Л. Курбасу, М. Кулішу, М. Яворському, А. Крушельницькому з синами Богданом та Остапом, М. Ірчану, М. Зерову, В. Підмогильному, Г. Епіку та 280 іншим синам України) забавжав перепочинку в санаторії й був за такі військові “подвиги” нагороджений орденом Червоної зірки²². А після мучеництва і вбивства той же режим визнавав свої жертви безпідставно покараними. До слова, реабілітацію невинних часто здійснювали ті ж прокурори й судді, які спрямовували їх на страту чи у в'язницю, як це було, наприклад, у випадку з одеситкою Ганною Михайленко, що її за діяльність в Українській гельсінській групі прокурор З. Садикова спільно з Одеським обласним судом 13 грудня 1980 р. після майже річного слідства спрямувала на примусове лікування в найжахливішу Казанську психіатричну в'язницю²³, де її понад сім років намагалися перетворити з людини на рослину. А 21 липня 1991 р. та ж Садикова підписала довідку Одеської обласної прокуратури про її реабілітацію²⁴.

Якщо вдатися проілюструвати зазначену думку про іманентну опозиційність українського студентства, не заангажованого в підпільні структури, то можна зробити висновок: досить рельєфно це явище висвітлив доктор історичних наук, професор Степан Гелей у монографії про історію Львівської комерційної академії (до 1994 – Торговельно-економічний інститут), в якій працює вже 40 років. У короткому життєписі випускника інституту (1964), члена НСПУ Віктора Романюка автор цитує його спогад про роки юності як підвалини самоусвідомлення: “Майже до повноліття грали ми у війну, ходили до школи, пасли худобу, замість загиблих батьків орали, сіяли і косили; ставили Різдвяні вертепи, били у дзвони на Великдень; закохувалися, співали повстанські пісні, складали співомовки. Усе повоєнне село, чи то з радості, чи з розпуки, співало”²⁵.

Розпочатий ХХ з'їздом КПРС процес десталінізації суспільства народ сприйняв як можливість критичної оцінки негативних явищ. Стурбований розмахом цієї критики, ЦК компартії поспішив дати задній хід, увібгати прояви інакомислення у прокрустове ложе ідеологічних штампів, освячених марксистсько-ленінською теорією. Вже 19 грудня 1956 р. він скерував до місцевих парторганізацій листа “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах та подолання вилазок антирадянських, ворожих елементів”. Партфункціонери віднайшли такі вияви і в Торговельно-економічному інституті. Зокрема, студенти Помило і Кузьмінський висловилися проти розстрілу радянсь-

кими військами мирних людей під час інвазії в Угорщину, Козорозов і Жученко заперечили відсутність експлуатації трудящих в СРСР, інший студент назвав марксизм-ленінізм талмудизмом. Таким проявам буржуазної ідеології правовірні комуністи дали рішучу відсіч²⁶.

Спогад іншого випускника згаданого інституту (1968) поета Євгена Щура розкриває ще одну грань тогочасної дійсності. За скеруванням він поїхав у Черкаси, де працював у кооперативному технікумі й відвідував літературну студію імені Василя Симоненка, цікавився творчістю Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Бориса Нечерди, Євгена Гуцала, Івана Дзюби. Останній наприкінці 1965 р. написав ґрунтовне дослідження “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Через відмову публікації його твір поширювався самвидавом, 1968 р. дістався закордоння й був опублікований, окрім української, й низкою європейських мов, навіть китайською. Наступного року розпочалося цькування Дзюби, яке завершилося 1972 р. арештом²⁷. Але переслідували не лише автора, а й читачів його праці. Таке звинувачення в ті роки стало традиційним для багатьох судових вироків української інтелігенції. 1970 р. ця ситуація відобразилася й на долі Євгена Щура. На одне з засідань літстудії згаданий памфлет Дзюби приніс студент із Києва. Хтось із “пильних” повідомив “куди треба”. Оперативники КДБ забрали Євгена прямо з технікуму як підозрілого вже через те, що приїхав із Західної України. Допитували про таємні зв’язки, чи не має завдання створити антирадянську організацію. Після допиту відпустили, але переслідування тривали. Щур змушений був 1971 р. залишити Черкаси й переїхати до Луцька²⁸.

Попри твердження компартійної пропаганди, що син за батька не відповідає, 22 лютого 1974 р. партком цього ж інституту відмовив студентові Володимирі Мельнику у вступі до КПРС через те, що він не зазначив в автобіографії виселення в 1947 р. 16-річного батька з родиною у віддалені райони СРСР, а його (тата) брат 1944 р. пішов в УПА й 1945 р. був засуджений на 15 років каторжних робіт²⁹. Ці та подібні факти на прикладі Торговельно-економічного інституту переконливо доводять, що рівень політичної свідомості студентства не залежав від профілю навчального закладу, а визначався вихованням та суспільними умовами.

З’ясування обширу антикомуністичного руху учнівської та студентської молоді дозволяє докладніше розглянути історію виникнення, функціонування та викриття однієї з найхарактерніших підпільних організацій – Українського національно-визвольного фронту (УНВФ). Якщо про згадані таємні групи публікацій, зокрема наукових, практично немає, то щодо УНВФ прослідковується зацікавленість як істориків, так і громадськості.

Ґрунтовний аналіз теоретичних засад та діяльності УНВФ здійснив на базі документів архіву УСБУ у Львівській області відомий історик Анатолій Русначенко. Проаналізував він також матеріали самвидавного журналу “Поступ”. Докладно було викладено провал організації й розправу з її учасниками в його книзі “Національно-визвольний рух в Україні”³⁰, на основі якої автор захистив докторську дисертацію. Використавши аудіоінтерв’ю дослідника й популяризатора опозиційного руху в Україні, колишнього політв’язня Василя Овсієнка з керівником УНВФ Зоряном Попадюком, праці А. Русначенка й талановитий нарис Попадюкового співв’язня Михайла Хейфеца³¹, досить докладно виклав історію УНВФ, а також концтабірний період життя З. Попадюка Борис Захаров³². Коротку згадку про УНВФ подали в досконало документованій монографії Юрій Данилюк та Олег Бажан³³. Більшою конкретикою, зокрема, щодо поширюваних УНВФ летючок, переслідування учасників таємної групи й наслідків студентської опозиційності для їхніх батьків, відзначається відповідний уривок у монографії Романа Ковалюка³⁴. Не оминув увагою групу Попадюка–Микитка й погрому у Львівському університеті автор однієї з перших монографій в Україні про участь інтелігенції в русі опору тоталітарній державі Георгій Касьянов³⁵. На матеріалах кількох

архів написав дипломну роботу студент історичного факультету ЛДУ Тарас Будзінський. Він зосередив увагу на нелегальній діяльності в університеті групи Степана Слуки в 1972–1973 рр., яка підтримувала контакти з УНВФ³⁶. Приклад Т. Будзінського наслідувала студентка істфаку ЛДУ Наталія Мисак. Вона дослідила функціонування та взаємозв'язки не лише раніше згаданих, а й деяких інших таємних груп студентів ЛДУ, а саме: УНВФ, групи С. Слуки, групи філологів Григорія Хвостенка, підпільної організації Богдана Рокетського “Каменяр”, групи авторів самвидавного журналу “Скриня” за редакцією Григорія Чубая (Олега Лишеги, Василя Гайдучка, Віктора Морозова та викладача Михайла Осадчого)³⁷. Своєрідно, у вигляді фантастичних повістей, не уникаючи гострих кутів і правдивих оцінок вчинків своїх добре впізнаваних героїв, змалював згадані події під псевдонімом Дан Борівітер член Спілки журналістів СРСР, політв'язень (1973–197) вже згаданий Богдан Рокетський³⁸.

Причетний до дослідження історії УНВФ й автор цих рядків. Однією з перших публічних згадок про розправу над керівником підпільної організації Зоряном Попадюком та його матір'ю були рядки в розвідці “Дисиденти: Опозиційний рух 60-х – 80-х рр.”, опубліковані ще за “советів” у травні 1991 р. у шести номерах газети “Молодь України” під рубрикою “Дві колонки з продовженням”³⁹. Ця праця наступного року була передрукована Інститутом історії України АН України у книзі “Сторінки історії України: ХХ століття”⁴⁰. Про діяльність УНВФ та погроми 1973 р. у Львівському університеті було згадано й у підручнику “Історія України” для студентів вищих навчальних закладів, опублікованому 1996 р.⁴¹, та у трьох наступних його виданнях (1998, 2002, 2003). Врешті, докладний аналіз згаданих подій вдалося викласти у статті “Антирежимний рух (1956–1991)”, підготовленій для книги “Львів: Історичні нариси”⁴², а перероблений варіант увійшов до збірника нарисів “Львівщина” (1998)⁴³. Своєрідною апробацією майбутньої наукової статті про УНВФ став нарис, присвячений Зорянові Попадюку та його підпільній організації, опублікований у газеті “Високий Замок”⁴⁴. Відповідні сюжети увійшли також до розділу “Беззбройний опір тоталітарному режимові” у третьому томі “Історії Львова”⁴⁵ та статті “Опозиційний рух на Львівщині 1960–1980-х років” у книзі “Реабілітовані історією”⁴⁶.

Отож, розпочнемо з кульмінації. Проти ночі на 28 березня 1973 р. у Львові було поширено понад 150 летючок із протестом проти заборони відзначення шевченківських днів. “Цього року, – зазначали невідомі автори, – вперше у Львові плюнули в нашу любов. Чого не зробили царська Австрія і панська Польща, – зробив червоний фашизм «соціалістичної» імперії Росії... Навіть Черкаському (!) народному хорові, що виступав під час шевченкових днів в нашому місті, було заборонено співати «Заповіт»... Коли кати в апогеї свого чорносотництва топчуть національну святиню – німим рабам мусять отверзнутися вуста. Народ, якщо він ще поважає себе, мусить голосно заявити протест, стати на захист своїх прав, своєї гідності і честі. Вставайте, кайдани порвіте!”⁴⁷

А напередодні, 27 березня, старший слідчий слідчого відділу Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській області старший лейтенант Ярьсько, “розглянувши матеріали про розповсюдження в м. Львові в ніч з 27 на 28 березня 1973 р. документів антирадянського змісту в значній кількості та приймаючи до уваги, що в них містяться достатні підстави, що вказують на ознаки злочину, передбаченого ст. 62 КК УРСР, ч. 1 постановив порушити кримінальну справу по факту розповсюдження документів антирадянського змісту в м. Львові ...” та здійснити обшуки в усіх підозрюваних⁴⁸.

Після повернення в гуртожитки та домівки, з третьої години до світанку більшість учасників нічної акції було затримано працівниками КДБ.

Керівник студентського підпільного гуртка істориків Степан Слука згадував, що вахтер гуртожитку на вул. Жовтневій тітка Клава попередила хлопців, що їх вже чекають особи в цивільному. Знищивши “речдоки” – решту листівок, клей, чорні рукавички – студенти зайшли до кімнат, де все було перевернуто догори дном⁴⁹. За грати цієї ночі

потрапили студенти історичного факультету Львівського університету Іван Сварник, Степан Слука, Леонід Філонов, Ігор Худий, Роман Козовик, Ігор Кожан, третьокурсник лісотехніки Яромир Микитко. Один із ініціаторів протесту і автор “найкрутіших” виразів, студент 3-го курсу філологічного факультету Григорій Хвостенко розклеювати летючки не пішов. Проведеним аж 29 березня (від 10 год. 45 хв. до 15 год.) обшуком (хоча постанова про це датована тим же 27 березня) у його кімнаті гуртожитку на проспекті Ленінського Комсомолу в трьох пакунках було виявлено 82 летючки. Окрім того, 56 листівок Хвостенко добровільно передав КДБ. Але все ж був затриманий у приміщенні КДБ 28 березня о 19 год. 45 хв.⁵⁰

Ознайомлення з документами кримінальних справ в архіві УСБУ у Львівській області створює враження, що КДБ знав про заплановану березневу акцію протесту і старанно підготувався до її фіналу. Додаткове підтвердження цієї думки – події довкола керівника підпільного Українського національно-визвольного фронту, колишнього студента філологічного факультету ЛДУ Зоряна Попадюка. Обшук у його помешканні в Самборі на вул. Рівній розпочався о 2-й год. 10 хв. ночі і закінчився о 7-й год. 30 хв. ранку 28 березня. Нічого суттєвого не виявили. Найважливішим здобутком кадебістів стала брошура В’ячеслава Будзинського “Як Москва нищила Україну”, видана у Відні 1917 р. Зрозуміло, що Попадюка також затримали, а 31 березня прокурор Львівської області Борис Антоненко санкціонував його арешт й утримання під вартою у слідчому ізоляторі КДБ у Львові на вул. Миру (тепер – Степана Бандери), 1⁵¹.

Окрім згаданих, за порушеною 27 березня кримінальною справою № 211 були затримані також маги Зоряна Попадюка, колишній викладач кафедри іноземних мов ЛДУ Любомира Попадюк, члени таємного УНВФ, яких знав Григорій Хвостенко, а саме, окрім Яромира Микитка, ще Євген Сеньків, Дмитро Петрина, Роман Радонь, Ігор Вовк, Еміль Богуш, знайомий Хвостенка Леонід Рейтблат, Мирослав Клак та інші⁵².

Про старанну підготовку КДБ до погрому “ворожого угруповання” студентів свідчить й інформація першого секретаря Львівського обкому КПУ Василя Куцевола, вже 29 березня під грифом “Таємно” надіслана ЦК КПУ. У ній стверджувалося, що учасники згаданого угруповання “в серпні 1972 року виготовили й розповсюдили антирадянські листівки в містах Івано-Франківську Івано-Франківської області і Стрий Львівської області; в грудні 1972 року вони нелегально виготовили в декількох примірниках і поширили журнал ворожого змісту «Поступ»; у березні 1973 року розробили програму організації під назвою «Головні завдання сучасного революційного руху на Україні»... Як показали затримані, вони мали намір створити широко розгалужену націоналістичну організацію, головним завданням якої було б відокремлення України від Росії і створення самостійної держави”⁵³.

У листі зазначалося, що до “ворожого угруповання” входили також Мар’яна Долинська – студентка 4-го курсу історичного факультету ЛДУ, депутат обласної Ради депутатів трудящих, і Мирон Олексюк – студент 3-го курсу цього ж факультету. У затриманих, зокрема в Попадюка, вилучили, окрім згаданої брошури, “рукописні тексти нелегального журналу «Поступ»; у Сеньківа – друкарську машинку, на якій друкувались антирадянські листівки, письмовий і копіювальний папір; у Сварника – листівки антирадянського змісту; у Слуки і Худого – книгу Грушевського «Історія України»; у Петрини – ідеологічно шкідливі вірші; у Рейтблата – написану статтю наклепницького змісту «Друге спалення покійників Бабиного Яру» та інші ідеологічно шкідливі матеріали”⁵⁴.

Перший секретар ЦК КПУ Володимир Щербицький наклав на інформацію резолюцію: “Озн[айомити] членів ПБ [політбюро] і т. Рудича Ф. М. [зав. відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ]”⁵⁵.

Незважаючи на те, що для вилучення розповсюджених та розклеєних летючок були задіяні великі сили міліції, окремі листівки знаходили навіть у травні. Про це свідчать і елементарні підрахунки. Зорян Попадюк зі своїми самбірськими підпільниками

надрукували 320 листівок, а до кримінальної справи було долучено лише 208⁵⁶. Не виключено, що частину з них через поганий стан міліціонери не здали в КДБ.

3 квітня о 23 год. в аеропорту затримали ленінську стипендіатку Мар'яну Долинську, яка повернулася зі з'їзду археологів у Москві⁵⁷.

Для провадження слідства вже 28 березня було призначено групу слідчих із восьми офіцерів слідчого відділу УКДБ Львівської області та по одному з Волинської та Рівненської⁵⁸.

Оперативно спрацювали й опозиційні сили. Вже за кілька годин після арештів прізвища затриманих оголосила радіостанція “Голос Америки”. На Заході відбулися акції протесту, мітинги на захист заарештованих студентів. Рішучу позицію зайняла політично активна частина української діаспори. Очевидно, саме це врятувало більшість учасників акції. 30 березня майже всіх затриманих відпустили⁵⁹.

У квітні за зраду ідеалів ленінського комсомолу десятки студентів університету, інших вузів Львова та сусідніх областей виключили з ВЛКСМ, а Л. Філонова – з КПРС. За кілька днів за поведінку, несумісну зі званням радянського студента, їх відрахували з навчальних закладів, зокрема з ЛДУ – 15 осіб. Хлопців відразу ж відправили до армії⁶⁰.

За компартійною традицією покара торкнулася як причетних, так і малопричетних до “зловорожої діяльності” студентів, про що В. Куцевол інформував ЦК КПУ 4 травня 1973 р. Так, “за серйозні недоліки в ідейному вихованні студентів партком університету притягнув до суворой партійної відповідальності та звільнив з посад деканів історичного і філологічного факультетів тт. Челака П. П. і Гонтара П. П., наклав партійні стягнення на секретарів партійних організацій факультетів тт. Гордієнка В. Я. і Трофимовича К. К., на деяких завідуючих кафедрами і агітаторів академічних груп”. На факультетах комсомольські збори “різко засудили націоналістичну діяльність окремих студентів, виключили їх з членів ВЛКСМ і порушили клопотання про відрахування з університету... Зараз всі учасники націоналістичних дій виключені з вузів”. “Ректору університету т. Максимовичу М. Г. бюро обкому партії оголосило сувору догану з занесенням до облікової картки..., секретарю парткому т. Старченко Т. Я. оголошена сувора догана”. Постраждав і колишній секретар парткому університету Яртись А. В. Бюро обкому оголосило йому догану і звільнило з посади завідувача відділу науки і учбових закладів обкому. За суттєві недоліки у вихованні сина бюро обкому “оголосило сувору догану з занесенням до облікової картки і звільнило з посади головного редактора видавництва “Каменяр” т. Сварника І. І. Звільнений з роботи директор Інституту суспільних наук т. Олексюк М. М., син якого знав про існування в університеті націоналістично настроєних студентів”⁶¹.

Григорія Хвостенка звільнили з-під варті 31 березня. Його справу 29 червня виділили в окреме провадження, а 30 серпня закрили⁶². Дехто, наприклад, його колишній студентський товариш Богдан Рокетський, вважав, що Хвостенко співпрацював з КДБ⁶³.

На розправу залишили Зоряна Попадюка та найактивнішого з його підпільного оточення Яромира Микитка. Потяглися дні виснажливих допитів. На першому з них 28 березня Зорян відмовився від усіх звинувачень: антирадянською агітацією і пропагандою не займався, друкарської машинки не мав, друкувати не вмів, антирадянських документів не виготовляв⁶⁴.

Однак слідчі з його таємними діями виявилися надто обізнаними. Довелося обрати тактику підтвердження і деталізації того, що вони знали, й замовчування їм невідомого. У цій справі Попадюку добре прислужилися уроки матері та розповіді її друзів – В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, інших, які на той час вже пройшли лабіринти слідства й перше концтабірне коло.

До 20 квітня відбулося 17 ледь не цілоденних допитів із перервами на обід. 21-го Зорянові виповнилося 20 років. Цього суботнього дня йому дали спокій. Якщо можна спокійно почуватися в загратованій тюремній камері. Своє майбутнє знав наперед на

кільканадцять років без ворожок та вішунів. Тому заглибився поглядом у минуле, мимоволі гортаючи сторінки нетривалого, але насиченого подіями життя.

Народився у Львові. Мати на той час навчалася на факультеті іноземних мов Львівського університету, а батько працював у різних лісництвах і знайшов собі іншу дружину. 1960 р. Зорян пішов до школи в Самборі, де мешкав із бабцею в хаті, придбаній ще в середині 30-х років. Родина матері була високоінтелегентна, її батьки вчителювали. Зорянів дід, Січковий стрілець, потрапив у російський полон під Проскурівом. Під час втечі був поранений на р. Збруч, але поїхав додому, підлікувався. Однак мав слабе серце й помер у 38 років. У хаті панував культ діда і книжок. Останні доводилося переховувати по стріхах та родинях то від австрійців, то від поляків, то від німців, то від більшовиків. У час “хрущовської відлиги” Зорян спрагло все це читав⁶⁵.

Вразливим спогадом десятилітнього хлопця стала розмита липневою дністровою повинню могила 117 учнів місцевої школи – жертв сталінських репресій. У школі незграбно намагалися вину перекласти на німців, але вдома сказали правду. Очевидно, цей факт став для Зоряна першим цвяхом у домовину більшовицького режиму.

Далі були звістки про шістдесятників про арешти інтелігенції. Мама привозила зі Львова багато самвидаву. Зорян читав Чорноволове “Лихо з розуму”, московське видання “Хроніки текущих событий”. На друкарській машинці мати все це передруковувала, а згодом прилучився до цієї праці й Зорян. Водночас слухав радіопослання “Свободи”, “Голосу Америки” російською, українською та польською мовами, розповідав про їх зміст шкільним друзям, давав їм читати позацензурну літературу.

У 1967 р. в школі запровадили щотижневі політінформації, які почергово виголошували учні-старшокласники. Зорян із друзями готував їх на підставі згаданих радіоноvin, що викликало невдоволення дирекції. Це заняття згуртувало хлопців. Влітку 1968 р. вони гучно назвали свій гурт таємною організацією “Український національно-визвольний фронт”, вважаючи себе продовжувачами справи розгромленого 1967 р. Українського національного фронту Квезька-Красівського, який діяв з 1964 р. у Долинському р-ні на Івано-Франківщині, у Моршині, Львові, Стрию та в інших куточках України⁶⁶. До УНВФ увійшли Зорянові друзі – однокласники Яромир Микитко, Роман Радонь, Ігор Ковальчук, Ігор Вовк, Євген Сеньків, Геннадій Погорілов, Олесь Іванцьо. Формально керівника не обирали, але лідером визнавали Зоряна, який мав доступ до забороненої літератури та інформації, зустрічався з маминими знайомими В. Стусом, В. Чорноволом, М. Осадчим, Іриною та Ігорем Клинецьями, М. Косівим. Останній навіть готував його до вступу в університет⁶⁷.

Для надання гурткові ознак таємної організації Зорян пошив синьо-жовтий прапор із тризубами з обох сторін та літерами “УНВФ”, виготовив трикутну печатку з тими ж літерами й тризубами в кутах, створив шифровану картотеку членів, куди записували сплату членських внесків для підпільної роботи. Однією з перших акцій став протест проти вторгнення військ Варшавського договору в Чехословаччину, за подіями в якій хлопці уважно стежили. Попадюк написав під копірку сім листівок (фотокопії копірок знаходяться у кримінальній справі), які розклеїли в місті. У летючках зазначалося, що введення військ – це інтервенція, у країні встановлюється окупаційний режим, відбуваються арешти інтелігенції. Вимагалось: “Осудить збройну інтервенцію. Протест!”. Одну з листівок у формі запитань та відповідей підготували в листопаді 1968 р. із приводу протестного самоспалення празького студента Яна Палаха. Випускали також машинописні інформаційні листки (накладом до двох десятків примірників), які наклеювали на дошки оголошень⁶⁸.

Наступним об’єктом уваги членів УНВФ стала безіменна могила масових жертв НКВД, зокрема замордованих і розстріляних у місцевій тюрмі під час наступу німців 1941 р. Хлопці встановили на ній дерев’яний хрест із табличкою: “Жертвам НКВД. Тут

поховано понад 900 українців, замучених у 1939–41 роках⁷⁶⁹. Хрест за вказівками влади знищували, але підпільники за якийсь час встановлювали новий.

Одним із найважчих злочинів комуністичний режим вважав вивішування національного прапора. У 1957 р. лише за намір виконати цей акт Веніамін Дужинський отримав 25 років концтаборів. Брати Володимир і Микола Мармуси за встановлення чотирьох прапорів у Чорткові на Тернопіллі в ніч на 22 січня 1973 р. були засуджені відповідно на 11 та 8 років позбавлення волі. І все ж Зорян Попадюк спільно зі своїм другом Геннадієм Погоріловим на честь свята самостійності і соборності України в ніч на 22 січня 1968 р. вивісили невеликі прапорці на брамі привокзального парку в Самборі.

Своєрідно відзначив УНВФ й 50-річчя комсомолу. 29 жовтня 1968 р. на спарених уроках історії, яку викладав директор школи, Попадюк із друзями поставив низку запитань з приводу чеських подій. Директор порадив читати газети. Тоді учні демонстративно залишили клас і не прийшли на наступні уроки. Зоряна звинуватили в організації страйку і намагалися виключити зі школи. Врешті обійшлося негативною характеристикою за 9 клас і переходом на навчання в 55-ту школу м. Львова.

До УНВФ спецслужби не добралися й він продовжував функціонувати. У 1969 р. група в летючках поставила питання про реабілітацію кримських татар та повернення їх на батьківщину, продовжувала копіювати і поширювати самвидав. У 1970 р. бунтівний клас врешті став випускним і 80 відсотків його учнів вступили до різних вищих навчальних закладів, переважно львівських. Сам Зорян став студентом українського відділення філологічного факультету ЛДУ. Необхідно було визначити тактику УНВФ у нових умовах. З цією метою після закінчення вступних іспитів і зарахування до вузів друзі наприкінці серпня зібралися в самбірському помешканні Попадюка. У нараді, окрім господаря, взяли участь Є. Сеньків, О. Богущ, І. Ковальчук, Г. Погорілов, Я. Микитко, О. Іванцьо. Зорян розповів про стан опозиційного руху в Україні, про втрати в ньому, завдані погромом 1965–1966 й пізніших років, про низьку ефективність допомоги рухові з боку закордонних провідників ОУН. Мета боротьби – самостійна, соціалістична Україна з правом вільного в'їзду-виїзду її громадян. Засоби її досягнення – роз'яснювальна робота серед населення, опір русифікації, піднесення свідомості народу. Найближчі завдання членів організації – здобуття вищої освіти, ґрунтовне вивчення історії України, читання, розмноження й поширення нелегальної літератури, залучення до УНВФ нових членів. Всі учасники зібрання підписали клятву-присягу на вірність ідеям самостійності України й УНВФ. Домовилися також зустрічатися у Львові щодва тижні в середу о 17 годині для обговорення подальших дій⁷⁰.

На зборах УНВФ наприкінці вересня 1970 р. у Львові у сквері біля озера на вул. Партизанській (нині – Рудницького) Попадюк продемонстрував друзям привезені до Львова прапор і печатку як символи діяльності УНВФ, які домовилися передати на зберігання Євгеніві Сеньківу⁷¹.

На початку 70-х років Зорян залучив до УНВФ Володимира Галька, якому доручив створити підпільну групу у своєму Львівському медінституті. Подібне завдання він поставив на зустрічі в Самборі перед Ігорем Вовком, який мав його реалізувати під час навчання в м. Рівному⁷². З колегою, студентом ЛДУ Василем Ганущаком він домовився про переховування у нього друкарської машинки та передав йому самвидавну збірку про Валентина Мороза. У ніч на 1 листопада 1971 р. Попадюк разом із друзями Є. Сеньківим та Г. Погоріловим знову встановили хрест на міському цвинтарі та прикріпили табличку (30 x 45 см) із зазначенням кількості жертв НКВД⁷³.

Наприкінці 1971 р. у львівському помешканні залученого до УНВФ Мирослава Клака з допомогою Яромира Микитка Зорян зробив по 10 фотокопій статей Валентина Мороза, серед яких – “Мойсей і Датан”, документів про його арешт та судовий процес, а також статті Івана Геля “Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз”⁷⁴.

На політичні погляди та опозиційну діяльність З. Попадюка, окрім матері, значний вплив мали її колеги з відносно старшого покоління учасників руху опору. Так, під час поїздки до Києва в липні 1970 р. мати познайомила його з Миколою Плахотнюком, з яким згодом спілкувався ще кілька разів у Києві та Львові. У 1971 р. у помешканні Попадюків понад місяць мешкав В'ячеслав Чорновіл і власне там він зібрав друзів на свої уродини (24.12.1937) невдовзі перед другим ув'язненням⁷⁵. Бесіди з ним справили на Зоряна незабутнє враження, як і спілкування з Іваном та Надією Світличними, Іваном Гелем, Михайлом Горинем, подружжям Калинців.

Однак у січні 1972 р. Україною прокотилася друга хвиля арештів опозиційної інтелігенції. Напередодні, 11 січня, мама випадково виявила в портфелі Зоряна шифровану картотеку членів організації, укладений і редагований І. Гелем збірник статей В. Мороза та матеріалів про нього, відлиті форми друкарського набору, інші подібні речі. Хотіла їх переховати, але Зорян не дозволив, вважав за краще носити все з собою. А вранці до помешкання за традиційним “паролем”: “Телеграма!”, – вдерлися семеро кадебістів та двоє дівчат-понятих з історичного факультету. Було ще темно, десь по шостій, і дівчата поклали портфелі під стіл. Зорян і свій шурнув ногою туди ж. Незвані гості там само примостили свої течки. На обшук прийшло дев'ять осіб, а портфелів було десять, але ніхто того не зауважив. Тим трусом нічого так і не виявили, кожен забрав свою течку, а Зорянова залишилася⁷⁶.

Щоправда, ця історія мала не дуже приємне продовження. Зорян із юнацьким максималізмом коментував дії нишпорок, а вони подали заяву в міліцію, що він ображав працівників КДБ під час виконання службових обов'язків. Через знайомих у міліції справу вдалося залагодити, обійшлося штрафом у 30 карбованців, а от з університету його все ж відрахували⁷⁷. Звернення до Міністерства освіти, яким тоді керував Валентин Маланчук, виявилось безрезультатним. Зорян поїхав на Кавказ (у Мацесту) будувати школу, але повернувся за півтора місяця після отриманого на будові струсу мозку.

Арешти 1972 р. наштовхнули З. Попадюка на думку започаткувати видання підпільного журналу, аналогічного чорноволівському “Українському вісникові”, який припинив виходити в світ через арешт редактора. Турбувала також загроза можливого спаду руху опору в зв'язку з масовими репресіями. З цією метою Зорян у березні поїхав додому до Хвостенка в с. Улянівку на Сумщині, де він тоді перебував через хворобу. Григорій запропонував назву журналу “Поступ”. Зорян доручив йому написати передову статтю і роздуми про російський шовінізм. У серпні обидві статті Хвостенко привіз Попадюкові в Самбір. Долучивши власні та інші матеріали, Зорян у листопаді надрукував 5 примірників першого номера журналу “Поступ”⁷⁸. Підготовлений до друку другий випуск не з'явився через арешти членів УНВФ та інших учасників нелегальних студентських організацій.

А в той же час до річниці окупації Чехословаччини військами СРСР та Варшавського договору Попадюк підготував наступну листівку. У ній зазначалося, що у радянських урядових кіл багато причин для невдоволення “Празькою весною”, зокрема через вплив ідеї “соціалізму з людським обличчям” на громадську думку в Україні. Тому перший секретар ЦК КПУ Шелест був головним натхненником “поневолення ЧССР і встановлення там маріонеткового уряду. Чому? – Виявилось, що укр[аїнське] населення Словаччини має більше автономії, ніж на батьківщині, тобто має сприятливі умови для розвитку нац[іональної] мови, культури, зрештою, навіть для створення власної державності, на відміну від УРСР, де воно нещадно русифікується, обдирається в культ[урній] і економічній сферах, а, отже, терпить важкий гніт колоніальної політики КПРС. А що, коли люди на Україні забажають жити краще, хоч би так, як живуть українці Пряшівщини? Адже ж вони з часом довідаються про долю своїх одноплемінників з чехосл[овацької] преси чи радіо, які після березня 1968 р. стали вільними від парт[ійної] цензури. Що, коли люди на Україні довідаються про ліквідацію в ЧССР КДБ, про

припинення судів і жорстоких покарань тільки за те, що люди одверто висловлюють свою думку. Ба, навіть більше, у Чехосл[оваччині] друкують авторів-українців, які перебувають в тюрмах для політв'язнів у Рад[янському] Союзі! Все це слід було задушити, змусити замовчати, і це було зроблено силою грубою, силою зброї". Закінчувалася летючка закликами: "Хай живуть звільнені народи! Хай живе вільна Україна, вільна Грузія, вільна Латвія, Литва, Естонія. Хай живе вільна і звільнена від великодержавницької шовіністичної політики Росія!".⁷⁹ Попадюк надрукував листівку в 75 примірниках. 24 з них передав Мирославу Клаку для розповсюдження у Львові, 10 – Євгенові Сеньківу для поширення в Коломиї, 25 разом із Ігорем Вовком у ніч на 21 серпня розклеїв в Івано-Франківську, а рано-вранці ще 10 вони розклеїли у Стрию⁸⁰. Відіспатися Зорян вирішив у бабці в Самборі, але вже о 9-й з'явилися кадебісти. Бабуся на той час вже відчистила-відмила одяг від клею, заявила, що онук прийшов пізно і ще спить, то ж не чіпайте його. І ті забралися⁸¹.

З чергової поїздки на кавказькі будови Зорян повернувся під середину березня і, дізнавшись від Хвостенка про згортання шевченківських урочистостей, запропонував йому написати текст листівки. Підготував і власний варіант, а тоді обидва їх звели в один. 25 березня передруковані в Самборі листівки Зорян привіз до Львова. Спільно з Хвостенком розподілили їх між учасниками обох підпільних груп для поширення в людних місцях⁸². Це була остання акція УНВФ. Далі – арешти, допити, слідство...

У той ювілейний день 21 квітня 1973 р. слідчий все ж викликав Попадюка до себе. Але Зорян побачив на "своєму" столику квіти, шоколадку і кілька вітальних слів на письмі. Передала їх, як пояснив офіцер, Христина Підсаднюк – дружина Миколи Сварника, Іванового брата. (Вона згодом померла під час пологів). Слідчий також привітав Зоряна, квітів і записки не дозволив забрати, а шоколадку віддав і відпустив його до камери. Зорян і досі не тримає зла на кадебістів: вони виконували свою роботу, з відносною повагою ставлячись до обвинувачених, а Попадюк – свою⁸³.

А далі був ще 21 допит, обвинувальний висновок, судовий фарс 6–13 серпня 1973 р., для участі в якому викликали 53 свідки, і максимальний вирок судової колегії у кримінальних справах Львівського облсуду від 13 серпня 1973 р. за статтями 62, ч. 1 (антирадянська агітація і пропаганда) і 64 (організаційна діяльність, спрямована на здійснення особливо небезпечних державних злочинів) – 7 років таборів суворого режиму і 5 – заслання. Його друга і соратника Яромира Микитка засудили на 5 років таборів суворого режиму⁸⁴. 14 серпня міністр юстиції УРСР В. Г. Зайчук таємним листом інформував ЦК КПУ про зміст встановлених судом обвинувачень Попадюкові та Микиткові, санкції вироку й підсумував все найважливішою фразою: "Судовий процес пройшов організовано"⁸⁵. Таким же листом і тим же висновком "заспокоїв" ЦК КПУ й прокурор УРСР Ф. Глух⁸⁶.

Касаційної скарги Попадюк не подавав. Скаргу адвоката Верховний суд "залишив без задоволення", а вирок – "без змін"⁸⁷.

Відбував покарання Зорян у мордовських таборах, де познайомився з надзвичайно цікавими людьми, справжніми патріотами України та інших поневолених республік СРСР. Заслання відбував на руднику ім. Матросова в Магаданській області, мешкав на тому ж поверсі гуртожитку, де перед тим перебував Василь Стус. Потім Зоряна етапували в с. Саралжин у Казахстані, яке перед тим залишив Валерій Марченко. Казахської мови не опанував, а російської казахи майже не розуміли. Однак це не перешакодило КДБ 30 серпня 1982 р. порушити проти Попадюка нову кримінальну справу за антирадянську агітацію і пропаганду. 4 березня 1983 р. Актюбінський обласний суд, "врахувавши" те, що він 1980 р. "переніс операцію на легенях, неодноразово лікувався стаціонарно і за висновком ЛКК потребує періодичного медичного обстеження", ув'язнив його на новий максимальний термін – 10 років таборів суворого режиму та 5 – заслання⁸⁸.

Від долі Стуса і Марченка Попадюка врятували горбачовська перебудова й тиск світової демократії. Звільнили його 5 лютого 1987 р. за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2.02.1987 р. Повернувся до Самбора. У міліції оформили офіційний нагляд. Влаштувався вантажником – розносив хліб у магазини. Взяв участь у створенні Української гельсінської спілки. У 1988 р. склав анкету і збирав підписи щодо державності української мови. Зібрав їх кілька десятків тисяч, передав у Спілку письменників. Перейшов на роботу монтажником, а після операції на апендицит – столяром на меблевий комбінат. На виборах до міської ради 1990 р. отримав 90 відсотків голосів. При обранні голови міської ради депутати провалили першого секретаря райкому партії і директора заводу. Повторним голосуванням обрали головою Попадюка. Потім він працював Представником Президента України у м. Самборі. Після закінчення каденції надалі не балотувався через погіршення здоров'я, важку хворобу дружини, турботу про двох неповнолітніх дітей і з переконання, що до влади повинні прийти спеціалісти, а не вершники, які ніяк не можуть злізти з коня⁸⁹.

Чотирнадцять років неволі підірвали здоров'я Попадюка. Наприкінці жовтня 1997 р. у Зоряна стався ішемічний інсульт. Лікувався в Самборі, Львові та Києві. Комісія встановила інвалідність. Але оптимізму він не втрачає. І далі воює за справжню, а не декларативну самостійність, демократичність, соборність і європейськість нашої держави. 19 серпня 2008 р. З. Попадюка нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня. Працює директором представництва в Україні американської фірми “Скіла”, яка займається збором інформації про лікарські досягнення в медицині для розробки рекомендацій фармацевтичним фірмам із виготовлення сучасних ліків. Він також є членом обласної ради партії “Наша Україна”⁹⁰.

Яромир Микитко після звільнення з концтабору (28 березня 1978 р.) залишався півроку під адміністративним наглядом, працював у Самбірському лісгоспі різчиком по дереву, комірником, згодом – лісником. У 1982 р. вдруге вступив до лісотехнічного інституту на заочний відділ лісгосподарського факультету, який закінчив 1987 р. Від 1990 р. працює в Самбірській райдержадміністрації, спершу радником міського голови З. Попадюка, а від 1996 р. й донині – головним спеціалістом управління соціального захисту населення. Є членом партії “Наша Україна”⁹¹.

Історія діяльності учнівських та студентських підпільних організацій засвідчує, що в антирежимному опозиційному русі в Україні брали участь не лише окремі люди, а широкі верстви населення, зокрема молодь, налаштована, як правило, найрадикальніше. Непересічне значення цієї боротьби підтверджує острах радянських владних структур перед усвідомленням молоддю своєї місії визволителя України від колоніальної залежності, творця самостійної соборної демократичної держави. Тому й кидала КПРС на придушення національного руху всю потужність репресивної державної машини, отримуючи від силових структур та підлеглих партійних організацій рапорти про успіхи в погромницьких акціях проти мирних опонентів тоталітарного режиму. Згадані й численні подібні організації сприяли усвідомленню людьми можливості здобуття свободи не лише мілітарними засобами, а й цивілізованим всенародним волевиявленням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ Аудіоінтерв'ю автора з Миколою Крайником 17 лютого 1997 р.; Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області. – Спр. 7535 П. – Т. 1. – Арк. 26–37.

² Грицеляк Ю. Мій погляд на відродження національного руху в Галичині в кінці 80-х років ХХ століття і чому я і як підключився до нього // Воля і Батьківщина. – 2008. – Ч. 1–2. – С. 66–103; Його ж. Доля “добровільних” переселенців // Там само. – С. 104–109.

³ Докладніше див.: Український Національний Фронт: Дослідження, документи, матеріали / [упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН

- України, 2000. – 680 с.; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П 27490. – Т. 4. – Арк. 129–135.
- ⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі – Архів УСБУ ТО). – Спр. 16688 П. – Т. 1. – Арк. 127–128; Т. 2. – Арк. 328–346; Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000). Ювілейна книга / [упоряд. О. Вінниченко і О. Целуйко, відповід. за випуск Р. Шуст]. – Львів, 2000. – С. 195; Бесіда автора з Михайлом Павлишином 22.02.2009 р. та 16.03.2011 р.
- ⁵ Архів УСБУ ТО. – Спр. 16688 П. – Т. 2. – Арк. 353–357.
- ⁶ Там само. – Арк. 334 зв., 336, 337.
- ⁷ Там само. – Арк. 346, 356–357; Довідка Валуйської дитячої трудової колонії МВС СРСР від 17 серпня 1956 р. // Особистий архів Михайла Павлишина.
- ⁸ Григоровська Г. Слово з-за ґрат / Григоровська Г. // Зона. – 2007. – № 21. – С. 65.
- ⁹ Кузьменко Є. Юнача партія / Кузьменко Є. // Зона. – 1994. – № 7. – С. 125–128; Гончар І. Юначий протест / Гончар І. // Зона. – 1996. – № 11. – С. 57–60.
- ¹⁰ Січко Петро Васильович // Українська гельсінська група. 1978–1982: Документи і матеріали / Упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Українське вид-во “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1983. – С. 666; Пасічник Б. Найважча провина – любив Україну свою // За вільну Україну. – 2000. – 8 грудня; Хроніка родини Січків // Три повстання Січків : у 2 т. – Т. 1. Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / Харківська правозахисна група / [редактор-упорядник В. В. Овсієнко]. – Харків : Фоліо, 2004. – С. 5; Петро Січко про себе (Інтерв’ю взяв Василь Овсієнко 7 липня 1998 року) // Три повстання Січків : у 2 т. – Т. 2. Спогади. Інтерв’ю. Листи. – С. 81–82; Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–49. Довідник другий. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – С. 166–168; Старшинські ранги командирів УПА // Архів Центру досліджень визвольного руху. – С. 1, 5; Довідник-пошукуєць. Реєстр осіб, пов’язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобиччини) 1944–1947 (за архівними документами). – Торонто; Львів : Літопис УПА, 2003 (серія “Бібліотека”, т. 5). – С. 366.
- ¹¹ Розмова автора з братом Мирона Слюсара Богданом Слюсарем 25 та 27 березня 2011 р.; Особистий архів Богдана Слюсара.
- ¹² Особистий архів Богдана Слюсара; Зіменковський Б. С., Гжегоцький М. Р., Луцик О. Д. Професори Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького: 1784–2006. – Львів : Наутілус, 2006. – С. 296–297.
- ¹³ Січко П. Сталінські тета // Три повстання Січків. – Т. 2. – С. 4–9, 44; Петро Січко про себе // Там само. – С. 86, 88; Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ ОО). – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 73 [Протокол огляду архівної кримінальної справи Січка П. В. № 182/102].
- ¹⁴ Витяз з вироку Військового трибуналу військ МВС Львівської області від 26 червня 1947 р. // Особистий архів Богдана Слюсара; Січко П. Сталінські тета. – С. 36–37; Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 73; КГБ переслідує колишніх політв’язнів // Новий шлях (Вінніпег, Канада). – 1979. – Ч. 1–2. – 6–13 січня.
- ¹⁵ Генега Р. Репресії проти львівського студентства // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга перша. – Львів : Астролябія. – С. 656–657.
- ¹⁶ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. / Ковалюк Р. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – С. 323.
- ¹⁷ Мизак Н. За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН–УПА. / Мизак Н. – Чернівці : Буковина, 1998. – С. 289–290; Чубей В. Пережите / Чубей В. // Зона. – 1992. – № 3. – С. 182.
- ¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. 69861. – Т. 20. – Арк. 223–224.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 35; Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація “Об’єднання” (1956–1991). – Львів, 2004. – С. 139; Див. також: Зайцев Ю. Підпільне “Об’єднання” в українському визвольному русі // Там само. – С. 5–11; Його ж. Антирежимний рух (1956–1991) // Львів. Історичні нариси. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 543–610.
- ²⁰ Криворотько А. Підпілля збирало юних / Криворотько А. // Українська газета. – 2003. – 5 червня.
- ²¹ Аудіоінтерв’ю автора з Григорієм Гайовим 8.11.1995 р.; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К. : Рідний край, 2000. – С. 126; 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–

1991. Аннотированный каталог / [под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман]. – М. : Междунар. фонд “Демократия”, 1999. – С. 304; Чорновіл В. Твори : у 10 т. – Т. 2 / [упоряд. В. Чорновіл, передм. Л. Танюк]. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 60; Мар’ян Борис Тихонович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / [передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса]. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 416–417.
- ²² Овсієнко В. Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... / Овсієнко В. // Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2. – [2-ге видання, доп.]. – Харків : Права людини, 2007. – С. 18–21.
- ²³ Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 110–117.
- ²⁴ Там само. – Арк. 199.
- ²⁵ Гелей С. Львівська комерційна академія. Нарис історії. / Гелей С. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2008. – С. 300.
- ²⁶ Там само. – С. 324.
- ²⁷ Див.: Насправді було так: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / [вступна стаття Ю. Д. Зайцева]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – С. 15–32, 64–72.
- ²⁸ Гелей С. Львівська комерційна академія. – С. 303.
- ²⁹ Там само. – С. 403.
- ³⁰ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Русначенко А. М. – К. : Вид-во ім. Олега Теліги, 1998. – С. 196–206.
- ³¹ Хейфец М. Зорян Попадюк – дисидент без страху й закиду / Хейфец М. // Українські силуети. – [Б. м.] : Сучасність, 1984. – С. 205–224.
- ³² Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Захаров Б. / Харківська правозахисна група. – Харків : Фоліо, – 2003. – С. 72–75.
- ³³ Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). / Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. – К. : Рідний край, 2000. – С. 123–124.
- ³⁴ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. / Ковалюк Р. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – С. 330–333.
- ³⁵ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80 років / Касьянов Г. – К. : Либідь, 1995. – С. 135–136, 142.
- ³⁶ Будзінський Т. В. Діяльність нелегальної групи студентів історичного факультету Львівського університету (1972–1973): Дипломна робота / Будзінський Т. В. – Львів, 1995. – 99 с.
- ³⁷ Мисак Н. Кадебістський погром у Львівському університеті на початку 1970-х рр. / Мисак Н. // Молода нація. – 2001. – № 1. – С. 144–160.
- ³⁸ Дан Борівітер. 113-й день. Фантастична повість / Дан Борівітер. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 3–98; Його ж. “Професор” син “Рая”. Фантастична повість. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 3–86.
- ³⁹ Див.: Молодь України. – 1991. – 14, 16, 17, 18, 21, 22 травня.
- ⁴⁰ Зайцев Ю. Д. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. / Зайцев Ю. Д. // Сторінки історії України: ХХ століття : посібник для вчителя / [за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова]. – К. : Освіта, 1992. – С. 195–235.
- ⁴¹ Зайцев Ю. Політична опозиція 60–80-х років / Зайцев Ю. // Історія України / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – С. 383–384.
- ⁴² Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) / Зайцев Ю. // Львів: Історичні нариси. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1996. – С. 589–594.
- ⁴³ Зайцев Ю. Ті, що не мовчали / Зайцев Ю. // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / [упоряд. та відповід. ред. Ю. Бірюльов]. – Львів : Центр Європи, 1998. – С. 348–350.
- ⁴⁴ Зайцев Ю. Зоряний час Зоряна Попадюка. Його шлях до Незалежності проліг через шкільну та університетську підпільні організації / Зайцев Ю. // Високий Замок. – 2003. – 21 квітня.
- ⁴⁵ Зайцев Ю. Беззбройний опір тоталітарному режимові / Зайцев Ю. // Історія Львова : у 3 т. / [редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Т. 3. – Львів : Центр Європи, 2007. – С. 328, 339–340.
- ⁴⁶ Зайцев Ю. Опозиційний рух на Львівщині 1960–1980-х років / Зайцев Ю. // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга перша. – Львів : Астролябія, 2009. – С. 671, 681–684.
- ⁴⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-11814. – Т. 6. – Пакет № 1.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. П-22586. – Т. 1. – Арк. 2; Т. 6. – Арк. 1.

-
- ⁴⁹ Чи був провокатор?.. Так що ж таки сталося у Львові у квітні 1973 року? // Літературний Львів. – 1993. – № 7. – С. 2.
- ⁵⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 6. – Арк. 1, 9, 16, 30.
- ⁵¹ Там само. – Т. 1. – Арк. 14–15, 38–39.
- ⁵² Там само. – Арк. 11–13; Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.; Розмова автора з Зоряном Попадюком 17.04.2003 р.
- ⁵³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 33.
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 35.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 33.
- ⁵⁶ Архів УСБУ ЛО. – 2. – Спр. П-22586. – Т. 6. – Арк. 136, 138; Т. 1. – С. 144; Т. 7. – С. 303.
- ⁵⁷ Будзінський Т. В. Діяльність нелегальної групи... – С. 73–74.
- ⁵⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22586. – Т. 1. – Арк. 3.
- ⁵⁹ Федюк П. Що сталося у Львові у квітні 1973 року / Федюк П. // Літературний Львів. – 1993. – № 3. – С. 2; Будзінський Т. В. Діяльність нелегальної групи. – С. 77.
- ⁶⁰ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. – С. 205. Див. також: Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991) // Львів: Історичні нариси. – С. 594.
- ⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 27–29.
- ⁶² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 7. – Арк. 207–219.
- ⁶³ Борівітер Дан. 113-й день. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 26–27.
- ⁶⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 1. – Арк. 111–113.
- ⁶⁵ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.
- ⁶⁶ Див.: Український Національний Фронт. – 680 с.
- ⁶⁷ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.
- ⁶⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22586. – Т. 1. – Арк. 148, 195, 196, 49.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 63.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 115, 148, 168; Т. 2. – Арк. 94.
- ⁷¹ Там само. – Т. 1. – Арк. 148–149.
- ⁷² Там само. – Т. 8. – Арк. 129.
- ⁷³ Там само. – Арк. 129–130.
- ⁷⁴ Там само. – Арк. 130.
- ⁷⁵ Там само. – Т. 1. – Арк. 313–315.
- ⁷⁶ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.
- ⁷⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22586. – Т. 1. – Арк. 26–31.
- ⁷⁸ Там само. – Т. 6. – Арк. 296–298.
- ⁷⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 4. – Арк. 235 (пакет).
- ⁸⁰ Там само. – Т. 1. – Арк. 146–147; Т. 8. – Арк. 130–131.
- ⁸¹ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.
- ⁸² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 6. – Арк. 29–30.
- ⁸³ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 19.04.2003 р.
- ⁸⁴ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 22586. – Т. 7. – Арк. 297–300; Т. 8. – Арк. 128, 137, 138.
- ⁸⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 877. – Арк. 49–50.
- ⁸⁶ Там само. – Арк. 52.
- ⁸⁷ Там само. – Т. 8. – Арк. 180, 188.
- ⁸⁸ Обвинительное заключение УКГБ Казахской ССР по Актюбинской области от 7 января 1983 г.; Приговор Актюбинского областного суда по обвинению Попадюка З. В. от 4 марта 1983 г. // Особистий архів Зоряна Попадюка.
- ⁸⁹ Аудіоінтерв'ю автора з Зоряном Попадюком 27.03.1996 р.
- ⁹⁰ Розмова автора з Зоряном Попадюком 2.04.2011 р.
- ⁹¹ Розмова автора з Яромиром Микитком 6.04.2011 р.

ЗГУРТУВАННЯ НАЦІЇ ЯК ІДЕОЛОГІЧНА СОЦІОГУМАНІСТИЧНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНИ ХХІ СТОРІЧЧЯ

У статті наголошено на необхідності консолідації українського суспільства на основі вироблення національної ідеї, яка акумулює етнічні, цивілізаційні та інтеграційні компоненти розвитку. Її сутність полягає у визначенні України як соборної, української, гідної людини держави. Автор висуває нову соціогуманістичну парадигму буття, яка ґрунтується на паритетному захисті нації у цілому і кожного громадянина зокрема, їх мов, культурних традицій, інформаційного простору тощо. Окрім цієї Великої стратегічної ідеї, слід сформуванати так звану Малу – поточне, короткострокове, часто тактично-гнучке гасло, потрібне країні, людині, окремій особистості нині і зараз. Ним може стати духовно-інтелектуальне гасло "Знання, інформація і рух (чин, дія)", яке мобілізуватиме енергію на інтенсивне застосування необхідних знань, інновацій задля побудови модерної національної держави. Запропоновано соціальний механізм активізації руху знань, тобто підвищення духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) нації, де "вертикаль" руху (від покоління до покоління) закріплює спадковість (тяглість, консервативність), а "горизонталь" (соціальна активність на рівні окремої особистості, генерації) відображає креативність (інноваційність) поступу. У цьому сенсі ДІМ нації (людини) – це природна соціанта, в межах якої увага фокусується на середовищеспроможності спільноти зберігати історичну пам'ять, мати власну еліту, якісну освіту, науку, інтелектуальну власність, потужну інноваційну діяльність, сприятливий економічний, інформаційний та інші простори, тобто збільшувати рівнодійний вектор, що складається "по діагоналі" з величин двох попередніх ("горизонталі" та "вертикалі"). Цей вектор у підсумку відображає рушійні сили соборної спільноти, її економіку знань. Без їхньої ефективної соціалізації нація, по-перше, не зможе на рівних партнерських засадах інтегруватися в світове цивілізаційне співтовариство, а по-друге, зберегти свою автентичність серед різнобарв'я культур, традицій та інших головних ознак нації, захистити територіальний, економічний, інформаційний та інші сегменти національного простору за умов глобалізації (часто далекої від соціогуманістичної) світу.

Ключові слова: українська національна ідея, інтелектуальна еліта, інформаційний простір, традиції, інновації, національна ідентичність, духовно-інформаційна мобільність, середовищеспроможність нації.

NATION CONSOLIDATION AS THE IDEOLOGICAL AND SOCIO-HUMANISTIC PROBLEM OF UKRAINE IN XXI CENTURY

The article accents the necessity of Ukrainian society consolidation on the basis of national idea elaboration. The idea accumulates the ethnical, civilization and integration components of development. The pith of such matter is the definition of Ukraine as a united, truly Ukrainian and worth of human being state. The author brings forward a new socio-humanistic existence paradigm based on the nation in general and each citizen in particular, their languages, cultural traditions, informational space etc, defense. Besides of this "Great" strategic idea, the "Small" idea – current, short-term, often tactic slogan necessary for a whole country, family, person, individual nowadays – wants formulating. It could be the spiritual-intellectual slogan "Knowledge, information, movement (deed, action)", mobilizing the energy to intensive knowledge and innovation implementation for modern national state forming. The social mechanism of knowledge movement activation is suggested, which means increase of spiritual and information mobility (SIM) of nation, where "vertical" movement (between generations) strengthens the heredity (conservatism) and "horizontal" (social activity of separate person, generation) reveals developing creativity (innovation). In these meaning nation (personal) SIM exists as natural sociant, in the frame of which the attention is focused on social creativity, environmentability for the historical memory preservation, generation of personal elite, existence of top-quality education, science, intellectual property, powerful innovation activity, favorable economic, informational and others spaces, which means the increase of resultant vector consisted of diagonal sum of two others ("vertical" and "horizontal"). This vector finally represents the motive powers of united society without the effective socialization of which the equal partnership integration to the civilization world society is impossible, on the one hand. On the other, it is impossible to preserve the authenticity among the diversity of languages, cultures and other nation determinants, protect the territorial, economic, informational and other segments of nation space in globalised (frequently far from socio-humanistic) world.

Key words: *Ukrainian national idea, intellectual elite, informational space, traditions, innovations, national identity, spiritual and informational mobility, nation environmentability.*

Актуальність і розробленість теми. Ера глобалізації дедалі більше засвідчує, що світом правлять ідеї. Кожна країна, держава чи на рівні іншої номінації – особа (етнічна група, народність, нація, раса) формують свою поведінку відповідно до імперативів власної родової, національної або державницької ідеї. Національна ідея будь-якого етносу – це світоглядна система, яка складається з візії, тобто загальної картини її бачення, теоретико-методологічних підходів та практики втілення в реальне життя. Всім існуючим національним ідеям притаманна одна особливість – вони функціонують в

інтересах конкретної нації. Немає у світі єдиної для всіх етносів національної ідеї. Національна ідея – категорія, властива етнічним, громадсько-політичним формуванням, що стали націями. У кожній нації є своя світоглядна система, ідеологічний духовно-інтелектуальний супровід державотворення, що ґрунтуються на **ідеї (мрії)**, яка консолідує спільноту, є її підоймою і дороговказом.

В Україні нині немає нічого більш невизначеного, водночас найчастіше вживаного, особливо високими політиками та урядовцями рідше в позитивному, однак, на жаль, частіше в негативному контексті (аж до заперечення), – аніж **дискурс національної ідеї**. Доморощений негативізм, псевдонаукове критиканство та лукавство владного інтелектуального антиукраїнізму, бажання на ньому висунутися, дезінформували суспільний загал, а відтак розколоти і поділити країну, – настільки переповнюють інформаційний, нібито національний, простір зухвалістю, цинізмом та марнославством, що хочеться криком волати: чому і за що ви так ненавидите Україну, її національну ідею? Чому у нас, як у США, при в'їзді до населених пунктів зазвичай нема гасел: "Якщо не любите Америку, то забирайтеся геть!". Чому, на відміну від цивілізованих країн, в Україні досі немає законів про натуралізацію іммігрантів, про заборону заперечень Голодомору як геноциду українського народу, про духовно-інтелектуальне забезпечення ідеології національного відродження і державотворення, врешті, про люстрацію їх поборників?

Якось мій знайомий, намагаючись ошелешити компанію інтелектуалом та глибиною знань Української Національної Ідеї (УНІ), прорік: національна ідея будь-якого народу має бути короткою, змістовною і зрозумілою для широкої її реалізації суспільним загалом. Тоді вона світитиме йому сьогодні і буде просвітом у майбутне. А як щодо України? – поцікавилися присутні. А тут давно, ще за сов'єтів, – "усьо чотко": "У своїй хаті – своя правда, і сила, і воля". Невже з часів Шевченка нічого не змінилося? – спитав я. Адже вже маємо власну хату – державну Незалежність. Не треба українцям піднімати гасло "Земля і Воля". Попри те, перебив мене приятель, – чи маємо національний інформаційний простір, динамічний соціально-економічний розвиток, справедливу судову, захищену фінансову системи, гідну зарплату? Отже, цивілізаційні здобутки "Свобода і Добробут" конче потрібні та актуальні. Що більше, дискутував він далі, – наш Пророк, щиро переживаючи за долю нації, феноменально точно передбачив її сьогоднішні виклики в кризовій ситуації та недобрі вчинки сучасних засланих патріотів і державотворців: "Та не однаково мені, Як Україну злії люде Присплять, лукаві, і в огні Її, окрадену, збудять..."

Проте, як на мене, не злі люди збудили Україну, аби нині лукаві під національними, віками вимріяними символами, приспали її народ, а відтак – далі грабували. Чому мало людей, які готові не заробляти на владі? Чому український народ так легко дає себе обдурювати? Чи не пора нам згадати гасло італійців, наприклад, часів Гарібальді: ми здобули Італію, тепер творимо італійців? Адже чи така насправді проста лінійна залежність свободи і добробуту як сучасних складників національної ідеї, що більше – для цивілізаційного розвитку, коли країни з давно усталеною демократією, які, сформувавши модерні нації, однак, далі турбуються про сучасну національну ідею свого народу, його духовний розвиток і матеріальний добробут. Там, у них, діє комплексна трудова і моральна модель добробуту, в якій передбачені гідні людини умови й оплата праці, соціальний захист, охорона здоров'я і відпочинку, формування відповідного природного середовища, яке намагаються передати наступним поколінням у достойному стані і не лише в екологічному сенсі. Адже сама нація, її мова, інформаційний, освітній, знанневий, релігійний та інші простори зберігаються як спроможне середовище формувати культуру, патріотично-свідому людину, її життєдіяльність задля сьогоднішнього і майбутнього поступу. Слово, інформація завжди були та є перед усім, ідеї запліднюють діяльність, розвиток. Є хліб духовний – буде і насущний.

А що робити нам, українцям, в яких окупантом було забрано все – права на національну ідею, духовні можливості та матеріальні ресурси її реалізації, розвивати особисту традиційну господарку на своїй землі, рідну мову, освіту, Помісну церкву. Що більше, імперська державно-партійна ідеологічна система роками насильно й тотально втокмачувала, що матеріальне попереду духовного. І плюралізму ідеологій не було. У цьому контексті пригадалося, як Горбачов під час відвідин України, пов'язаних із перебудовою колишнього Союзу, зіштовхнувся на Донбасі із запрограмованою відповіддю шахтаря, що, мовляв, якщо буде ковбаса, то будуть вугілля й українська мова. Зараз є ковбаса, але немає ні української мови, ні вугілля – процвітають примітивні копанки, гинуть шахтарі, просідають і затоплюються помешкання простих людей, кругом злодійство, корупція та недовіра, а, врешті, багаті багатіють – бідні бідніють. Очевидно, що ковбасно-шлункова психологія не сприяє духовному загальнонаціональному розвитку. Немає духовно-інтелектуального супроводу державотворення, немає хліба духовного, нівелюється ментальність нації, її етнічна окремішність. Спільноту, збуджену запалом суспільних трансформацій, обіцяних реформ, грабують і грабуватимуть далі недобросовісні, духовно бідні й непатріотичні пройдисвіти. Простий люд розчаровують пустопорожні обіцянки партійних лідерів, урядові реверсні повороти щодо інтеграції у цивілізований світ, торгівля національною пам'яттю, масове обдурювання, популізм, відсутність динаміки змін на краще, повільні темпи розбудови національної – духовно і матеріально багатой, соціальної держави.

Однак розчаруватися легко, набагато важче: розумно і якнайшвидше вийти усім миром із стану фрустрації. Як і чим склеїти суспільство, згуртувати націю, надихнути її надією, а відтак – почати продуктивно працювати задля України, її та нашої з Вами Національної Ідеї? Але знову, даруйте, чи не буде наш труд, навіть самовідданий намарне, якщо досі немає стратегії державотворення, а на її фундаменті – пусто. Закладено лише опалубку, яку в будь-який час будь-хто може волюнтаристськи пересунути, переорієнтувати, що гірше – розвалити. До ідеологічної фортифікаційної новобудови як нашої стратегії розвитку – ще далеко. А зводити добротний дім слід із закладення міцного підмурівку, із злагоди щодо архітектури новобудови, її орієнтування на Сонце, врахування напрямів сусідніх вітрів, течій та інших національних і цивілізаційних, духовних і матеріальних векторів. Ось комплексні і складні **питання**, які тривожать українську небайдужу громадськість. Але вони в Україні майже **не досліджуються**.

Безумовно, кожна країна прагне закласти у будівлю свого дому державотворення та становлення нації якнайміцніший підмурівок. Проте Україна повинна це робити як мінімум із потрійним запасом, урахуваючи не лише своє більш ніж трьохвікове колоніальне минуле, а й сучасні постімперські загрози і прогнозовані виклики майбутніх періодів. Не тільки ми, а багато країн пройшли у своїй історії скрізь різні форми і триби колоніальних утисків. Для всіх їхній майбутній розвиток залежав і залежить від двох речей: жорстокості форм поневолення завойованих народів та швидкого **перезавантаження**, тобто широкого відмовлення країн-поневолювачів від своїх імперських амбіцій на користь державної незалежності тих націй, що обрали самостійний шлях розвитку. У цьому контексті міцність нашого фундаменту повинна розраховуватися, виходячи з: а) завдань його стійкості щодо корозійних небезпек ґрунту, забрудненого агресивним імперським минулим; б) захисту від загроз сьогоdnішнього підтоплення нашої землі неореваншистськими водами; в) надійності греблі, спроможної захистити весь наш державний дім від паводків, повеней і буревіїв майбутнього. "Ніяка Росія, ні біла, ні червона, ні республіканська, ні монархічна ніколи не змириться з незалежністю (яку ми нині пишемо з великої літери – С. В.) України", – заявив свого часу генерал Денікін, якого сьогоднішня Росія, федеративна, нібито республіканська, але з керованою демократією та післявоєнною імперською пихатістю щодо власних переможних можливостей у

Другій світовій війні, реваншистських реляцій щодо нашої Державності, перепоховала зі всіма почестями. То на чому ж **будувати** захисну фортецю Української держави?

У нову добу сучасної незалежності Українська Національна Ідея вийшла з підпільного існування на арену публічного громадянського осмислення. Національно-патріотична спільнота активно веде пошуки обґрунтування сутності феномену УНІ. Проте до цього миттєво долучилися апологети імперсько-колоніальних ідеологій, щоб осквернити саму постановку проблеми, не дати їй позитивного тлумачення і позбавити українську націю цілісної системи традиційних світоглядних цінностей та духовно-інтелектуального супроводу сучасних державотворчих процесів як орієнтирів загальнонаціональної єдності та цивілізаційного поступу.

Отже, подумалося, якщо в умовах імперського інформаційного антиукраїнізму так важко знайти належне розуміння гуманітарних, ідеологічно-стратегічних питань у високих урядових колах, а між численними партіями – державницьку єдність, ідеологічність, бо й далі в День Соборності збираються на різних площах столиці; у векторах внутрішньої та зовнішньої політики, інтеграційних процесів – курсову стабільність, незалежну від кольору уряду; в економіці – ефективне реформування, то чи не пора активно шукати стрижень консолідації нації **знизу**, – в громадських організаціях і на громадських засадах серед пересічного люду, який бачить не себе в Україні, а **Україну в собі**. Шукати перманентно, завзято, але не лише під час виборчих кампаній. Шукати альтруїстично і не тільки в зв'язку з висуненням своєї кандидатури в депутати того чи іншого рівня. Шукати патріотично, не сподіваючись на якийсь матеріальний зиск чи на нагороджуваний грошовий "куш", "відкат", без піару, не оголошуючи себе ні Січковим стрільцем, ні не прогинаючись перед неоімперськими "душеприкажчиками", ідеологіями "ненашинских" – "русских миров" і т. інше, вихолощуючи національні цінності. Водночас, шукаючи, твердо пам'ятати мудрі **соціогуманістичні** настанови Ганді своїй нації: я повинен залишати всі вікна і двері відчиненими, я за те, аби звідусіль всі культури світу припливали до мого порогу, але нічого не може бути таким, що збиватиме мене з ніг і повинь zalиватиме мій дім.

Новітня українська, майже двадцятилітня практика державотворення та націєстановлення беззаперечно актуалізує перед духовно-інтелектуальним проводом спільноти передовсім **два** основоположні завдання. **Перше**: об'єднати націю. Без згуртованої, консолідованої громадянської нації звести міцний підмурівок нашого дому державотворення – неможливо. **Друге**: визнати, що фундаментом і наскрізним елементом цього підмурівку має стати широкосоціалізована українська національна ідея (**УНІ**) – густо замішана на загальноукраїнських інтересах, на високих суспільно-моральних, традиційних духовних та матеріальних цінностях – обітована земля, соборна незалежна держава, її питома мова, єдина Помісна церква, національний інформаційний, освітній, науковий та інший простори, історична пам'ять, конкурентноспроможна економіка, заможний народ, європейський вектор інтеграції, середовищеспроможна нація, рівноправні взаємини зі всіма добрими сусідами зокрема і світовим співтовариством взагалі.

Усе це, своєю чергою, повинно, нарешті, допомогти відповісти на відкрите запитання, поставлене перед українським соціумом Президентом України Л. Кучмою ще на початку його десятилітньої каденції: "Скажіть мені, яку Україну будувати?". Шкода, але й донині немає не тільки чіткої державної системи духовно-інтелектуального забезпечення як дороговказу та ідеологічно-інформаційного супроводу модерних державотворчих прагнень титульної нації, а й досі не чути лаконічного гасла, яке віддзеркалювало б **стратегічні** напрями (складові) **національної ідеї** в сучасних умовах. Ба більше, не розглядається така ідея в інтеграційно-просторовому вимірі інноваційної доктрини розвитку України, не позиціонується як потужний нематеріальний (інтелектуальний) постколоніальний актив передньої лінії державного будівництва, а відтак, як магістральний вектор руху нації до самореалізації у вільному світовому співтоваристві – розмаїтті

його культур, мов, релігій та інших ексклюзивних ознак. Адже Ідея – це Слово, Знання, Інформація, яким ідеологічно належить бути попереду матеріалізації. Слово завжди було перед усім. Слово – дія – результат постійно підтверджують **середовищеспроможність** нації: є продуктивні ідеї, ефективна діяльність, буде результат.

Науковці – не політики, які можуть собі дозволити стверджувати у волонтаристський спосіб, що УНІ або немає, або вона не спрацювала. Фахівців соціальних наук завжди турбувало і турбує запитання: чи може спрацювати національна ідея, коли ніхто над її матеріалізацією належно не трудиться? Вона – Ідея – це не людина, що маніакально прагне до абсолюту влади над усім: народом, обраним ним президентом, своєю іменною партією, її депутатською фракцією у ВР, імперативним мандатом нібито народного обранця. Це не олігарх, що намагається купити ЗМІ, мобілізувати керівників органів самоврядування, залучити діячів Церкви, письменників, артистів, продажних журналістів, соціологів та інших творців піарних технологій заради фальшивого чергового рейтингу, аби маніпулювати свідомістю мас під час чергової виборчої кампанії.

Українську ідею як загальнонаціональну не повинні детермінувати, що більше, амбіційно змінювати її вектори залежно від кольорів тих чи інших партій, їх символік, урядових трансформацій. УНІ – це найвища патріотична цінність надовго, духовний раритет суспільного загалу, зрештою, світоглядний феномен, який нам усім – особно, громадою, нацією – ще належить зрозуміти як прапорonosний месидж, суголосний знакомим символам нації: Державному Гербу, Гімну. Народ, який не має власної ідеї, приречений сповідувати чужу, вічно перед нею гнути спину, а відтак – загубитися в її лабіринтах. Альтернативи немає – свобода або неволя, життя або смерть. Саме такий категоричний ідеологічний імператив має функціонувати в національному інформаційному просторі як основа збереження окремішності та об'єднання народу, його еліти – цього духовно-інтелектуального провідника на шляху цивілізаційної самореалізації та рівноправної інтеграції в міжнародні світові обшири.

Національна ідея в інтеграційно-просторовому вимірі інноваційної стратегії розвитку України

Спочатку тезово виокремимо низку ключових, може, й аксіоматичних, однак, на жаль, широко не соціалізованих моментів у визначенні національної ідеї, практичне нерозуміння концептуальної фундаментальності якої має вкрай негативне значення не тільки для розробки нової стратегії державотворення та націєстановлення, їх духовно-інтелектуального, ідеологічно-інформаційного супроводу, а й розмиває формат розвитку України як самостійної, конкурентоспроможної держави, збереження національної ідентичності, історичної пам'яті, зрештою, гальмує системний підхід до процесів її міжрегіональної (внутрішньої) та зовнішньої (європейської, світової) інтеграції як соборної складової частини світового тіла. З цього приводу в економічній, політологічній науці наявні нібито справедливі нарікання, хоча все **насправді** зумовлюється розпорошенням творчих сил та відсутністю належної волі щодо комплексного підходу (економістів, соціологів, політологів та представників інших соціальних наук) до розв'язання надскладної і актуальної суспільної теми, до речі, яка не вимагає жодних матеріальних, фінансових витрат, – наукового пошуку **ідеї**, навколо якої можна і слід **об'єднати** націю.

Українська національна ідея – це своєрідний комплекс вірувань і духовне кредо народу, квінтесенція патріотичних почувань, національного світобачення та усвідомлення державної незалежності, суверенності її інтересів; це концепт-конструкт духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто людей – державотворців і співгромадян, які, спираючись на минуле, мобілізують творчі сили на здобутки сучасні і майбутні, на становлення і консолідацію українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти і цілісної одиниці світового співтовариства, що наближає національний ідеал до найвищих цивілізаційних досягнень людства в різних сферах розумної його життєдіяльності на шляху прогресу та доброти.

Ця дефініція достатня для нації, тяглість розвитку якої не переривалася. Збереження ж національної тотожності титульного народу, який упродовж віків намагалися знищити за допомогою етно-лінгво-інтелектоциду, загарбань його територій, асиміляційно-жорстоких заборон корінній нації мати власну державність, – вимагає вивчення її не лише як явища складної соціально-економічної, етнічної, культурно-мовної, релігійної, екологічної та іншої природи в духовно-інтелектуальному, феноменальному і вельми динамічному історичному контекстах, а і як багатофакторної програми сучасного **розвитку** країни, підвищення її суб'єктності, конкурентоспроможності і т. інше. Отже, це потрібно не лише для аналізу подій минулого, а й з огляду на план дій уряду (незалежно від його партійної приналежності) щодо нинішньої практики етностратегічного розвитку, формування громадянського та інформаційного модерного суспільства, економіки знань, чіткого окреслення загальнонаціональних стратегічних пріоритетів, інтересів за умов посилення невідворотності впливу глобалізаційних, євроінтеграційних та інших цивілізаційних процесів. Словом, УНІ – це не лише **програма дій** на завтра, засвоєння і збереження набутих минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних, просторово-часових вимірах.

Безумовно, це диктує широкий підхід до, передовсім, інтеграційної стратегії розвитку України та її регіонів не тільки як сукупності способів і методів суспільного (економічного, політичного, соціального та ін.) управління групами (громадами) людей для цілеспрямованого їх дій, вчинків у напрямку реалізації національної ідеї переважно **всередині** країни. Це додатково потребує особливої уваги з акцентом на збереження національної (етнічної, культурної, релігійної та іншої) **ідентичності** корінного народу як єдиного тіла, питомої мови нації, її культури в полі впливу потужних **зовнішніх** сил, які впродовж великого історичного періоду своїми різними зловмисними колонізаторсько-асиміляційними діями розмивали (і таки дещо розмили) нашу іншість в українському просторі, дезінтегрували титульну націю, загострили регіональний егоїзм, що більше: небезпеку федералізації. А ми сьогодні спокійно, нібито на науково обґрунтованих засадах констатуємо відмінності між Сходом і Заходом України, плодимо з цього приводу провокаційні тексти, виголошуємо пустопорожні промови і проєкти.

Втім, за такої суспільної ситуації, кризи перехідної економіки мова може вестись лише про **соціогуманістичний** компонент стратегії як нову **парадигму буття**, що оптимально поєднує людино-націю-державоцентричність як усередині країни, так і співпрацю з європейським (світовим) товариством на засадах паритетного захисту людини і нації в постколоніальному потолоченому просторі. Тобто з позиції цієї парадигми явище (процес) інтеграції розглядається в **бінарному** вимірі не тільки щодо **внутрішнього** (між-регіонального) і **зовнішнього** (європейського, світового) векторів (просторів), а й щодо захисту прав людини та національної ідентичності кожного народу, насамперед – титульного, що дав назву державі і в якого поза межами цієї держави (за її національним простором) немає в світі іншої території для розвитку. Ця парадигма має глобальний вимір, вона стосується того чи іншого народу, який свого часу роз'єднував, завойовував та чинив інше зло народам, що хотіли бути незалежними, і не покався. Власне, з огляду на це, здавалось би, інституції міжнародного співтовариства повинні надати всім націям і народностям, що після поневолення вибороли свободу, стали на шлях самостійного розвитку – соціогуманістичні **гарантії** ренесансу та національної безпеки щодо їх державотворчих ідей, особливо за умов дедалі більших ризиків постколоніальної ностальгії та нових реваншистсько-імперських закликів. Тож відкриті листи президента сусідньої держави до українського народу – це втручання в його внутрішні справи, а не підмога втіленню його національній ідеї, тим більше, каяття за її пригнічення.

Сучасний період Української державності та становлення нації засвідчує принаймі **три** актуальні соціогуманістичні імперативи, які малодосліджені, однак, на наш погляд, повинні бути враховані в подальших наукових пошуках комплексної доктрини розвитку України та її регіонів. По-перше, інтеграційну стратегію розвитку регіонів не можна розглядати поза консолідуючими націю всеукраїнськими процесами, реалізацією української державницької ідеї та відповідним націоцентризмом як потужним мультиплікаційним націєтворчим і ренесансним вектором. По-друге, основними чинниками у наповненні такого вектора є творення нових знань, інтелектуального продукту як інформаційного (ідеального, духовного) ресурсу для випереджувального розвитку реальної економіки (і не лише її) України, функціонування та захисту національного інформаційного простору, насиченість його вітчизняним доробком, який підносив би духовність, патріотизм, збільшував синергійний ефект державних зусиль українського соціуму, а не розколював його; врешті-решт, сприяв би внутрішній комунікації та поінформованості спільноти, поширенню загальнонаціональної мережі електронних бібліотек, доступності до Internet тощо. По-третє, вибір Україною інноваційної моделі свого розвитку, наміри створити інформаційне суспільство, знанневістку економіку, а не консервувати вичерпну сировинну модель розвитку, модернізувати промисловість, сільське господарство та інтегруватися в світовий простір, посісти там гідне місце серед розвинених держав і не бути постачальником сировини, дешевої робочої сили – усе це, як і багато інших проєктів високого **духовно-інтелектуального** рівня, навколо яких можна було б інтегрувати регіони і консолідувати націю, вимагає глобальних нових парадигм, ідей, думок, знань, ноу-хау, месиджів відповідальної та креативної частини українського народу – його еліт, незалежно від місця їх осілости, етнічного походження, партійності і т. ін. Попри те, лейтмотив тут один: без внутрішньої інтеграції нації, без її міжнародної підтримки за умов викликів глобалізації – немає сталої зовнішньої.

З огляду на це Україні у виборі свого вектора інтеграції належить керуватися не територіальною подільністю на схід і захід, на північ і південь, а бажанням створити єдину **громадянську** націю, яка в просторовому загальноукраїнському вимірі якнайшвидше соціалізувала б свою національну ідею та відповідно долучилася б до здобутків світового співтовариства. Йдеться про **інтеграційно-просторовий** вимір, у якому при об'єднанні України головну роль відігравали б не регіональні кордони, не наявність історичного Збруча та містечкові орієнтації регіональних партій, а розробка концепції духовно-інтелектуального всенаціонального Обруча як системи світоглядного забезпечення державного будівництва; рекрутування патріотичної, інтелектуальної і моральної **еліти** як критичної маси, здатної на високому професійному рівні самовіддано та відповідально служити українському народові, припинивши ігри на штучно створених буцімто регіональних протистояннях промислового Сходу і слабшого Заходу, спекуляціях "хто кого кормить?", звідси "панацея" від усіх бід – бюджетний федералізм.

Передовсім це стосується політичної еліти, дефіциту в її доробку ідеологічних напрацювань щодо супроводу державотворчих процесів, національно-патріотичних почувань та інших високодуховних характеристик, що цивілізований світ давно визнав як обов'язкові моральні імперативи якісного служіння своєму народові. Тому ми є свідками не інтегрування до світових знань, впровадження новацій, передового досвіду і побудови відкритого громадянського і високоморального суспільства, а – багатовекторності та хаосу в зовнішній політиці; тому у нас не держава для людини, а навпаки; тому точиться боротьба не за служіння народу, не за створення нової економіки знань, підвищення матеріального добробуту суспільного загалу, не за консенсус його духовно-світоглядних вартостей, врешті, за цивілізаційний розвиток, а за найвищу державну посаду і політичне лідерство, за піар в ЗМІ для своєї персони, бренду кишенькової партії та збільшення регіонів її дислокації.

За цих обставин ведеться перманентна боротьба за електорат регіонів, а не за їх ефективну інтеграцію (внутрішню, міжрегіональну, а відтак – зовнішню) в складі України, рівень її соціально-економічного, науково-технічного та іншого цивілізаційного розвитку. І лише національна еліта (наукова, освітянська, менеджерська, художня, релігійна тощо) як духовно-інтелектуальний рушій нації, ідеологічно озброєна українською ідеєю, може відповідально і посильно взяти на себе проблеми розробки інтеграційної **стратегії** розвитку чи то України, чи то її регіонів на тривалий період. Визнання національної ідеї як суспільного договору між народом, владою і бізнесом гарантувало б не лише незворотність процесів духовного і національного відродження, а й стабілізувало б хитання внутрішньої і зовнішньої політики України. Дослідження такої проблеми – надскладне завдання, оскільки в ньому національна еліта водночас виступає доброякісним (чи навпаки, деструктивним) суб'єктом, регіональним об'єктом і всеукраїнським предметом наукових пошуків **вектора** стратегії розвитку, значення (економічне, соціальне, політичне, культурологічне, безпекове тощо) якого зростатиме у міру поступу України у відносинах з сусідами та її вступу в міжнародні інтеграційні структури, інституції чи глобалізовані простори. На жаль, досі адекватного ідеологічного супроводу процесів націє- і державотворення не зроблено.

Це завдання – **наскрізне і загальнонаціональне**, бо де і за які б наукові чи прикладні проекти (розвиток регіональної економіки, її модернізації та оптимізації ринків, інноваційної діяльності, формування нових інституцій, в т.ч. територіально-адміністративних) не бралися виконавці, їх пошуки так чи інакше наштовхнуться на **якісні** (фахові, духовні, патріотичні) аспекти суб'єктів вирішення засадничих завдань світоглядного (ідеологічного) плану. УНІ не можна звести до **технізації**. Завжди потрібно буде, окрім низки базових економічних причин, перепоп та перешкод євроінтеграції, виявити основну її рухому силу, головний людський чинник прискорення на внутрішньому соціальному, культурно-духовному, соціально-психологічному, партійному рівнях. Зовнішні ж фактори завжди діють через внутрішні. Гіпотетично можна стверджувати, що такою силою є **універсум потенціалу** української ідеї, **синергія** загальнонаціональних інтересів і світоглядних цінностей, які спроможні зміцнити спільноту, зробити її толерантною та стати цією соціально-економічною, культурологічною матрицею, що акумулюватиме багату мозаїку барв, регіональних специфік різних територіальних просторів України як загальнонаціональний багатогранний ексклюзив.

Розв'язання цих проблем у такому ракурсі чи не вперше уможливить методологічно розглядати регіональне розмаїття як **позитив** в інтеграційній стратегії розвитку нашої країни; водночас допоможе позиціонувати українську національну ідею від Шевченкового "в своїй хаті – своя правда і сила, і воля" до побудови вільної, демократичної України як такої, що, нарешті, позбулась постколоніальних ознак; рівно ж – намагається підвищити свою суб'єктність та конкурентоспроможність до рівня хоча б двадцятки розвинених держав світу, та не за рахунок втрати **національної ідентичності**. В цьому контексті дедалі стає очевидніше, що за умов глобалізації світу та його ренаціоналізації не сам регіоналізм, а і націоцентрична мотивація, передовсім – духовно-інтелектуальної еліти, можуть допомогти державотворенню і націєстановленню у досягненні основоположних означень своєї самобутності. Для цього потрібен справді народний лідер – наш апостол Правди і Науки. Це підтверджується фактом: якщо Шевченкові вдалося зробити із "тих рабів німих" українців, то чому ж досі зробити з українських гомосовєтикусів єдину спільноту – соборну націю – вкрай важко? Чи не тому, що ніхто перед нею не поставив об'єднавче Слово, тобто Слово як **національну** ідею титульного етносу, з одного боку; з іншого, – як **цивілізаційну**, що призводить до поступу в загальнолюдському масштабі. Очевидно, що при цьому надаремне сподіватися на Апостола, коли вибиратимемо з-поміж тих, що не вбачають сенсу в УНІ.

На наш погляд, вирішення цього архіактуального завдання можна надолужити, якщо, по-перше, опрацюємо критерії оцінки лідерів за їхніми ділами та сліпо не зациклюватимемося далі на імплантації до наших умов якоїсь однієї із запозичених концепцій розвитку – ліберальної, консервативної, націоналістичної і т. ін. По-друге, завзято не чубитимемося через антагонізм, насамперед відомих ліберальної (головна увага – людині, функціонуванню вільної економіки тощо) і націоналістичної (захист прав нації) доктрин розвитку, а опрацюємо нову **соціогуманістичну** парадигму буття, яка ґрунтуватиметься на бінарному та паритетному захисті **і людини, і нації**. Саме на засадах такого **комплексного** підходу до захисту людини і нації, де остання є **природним** навколишнім тлом, комфортно-креативним **середовищем** (простором) для окремого індивідуума, повинно творитися відповідне міжнародне правове опертя згаданої доктрини. Формування громадянської нації не виключає доктринального розуміння титульної нації як такої, що дала назву державі, а в її етнічному вимірі - найчисельнішої на своїй споконвічній землі. Саме на основі національної **Ідеї** державотворення можна консолідувати український народ, зменшити чи нівелювати ризики та небезпеки федералізації, регіоналізації і декомпозиції (як це провокаційно пророкують російські політологи) України, а також поставити бар'єри розмиванню національної (економічної, культурної, релігійної та ін.) ідентичності українства як носія і продуцента ексклюзиву, втрата якого була б непоправною для світового культурного тезаурусу та цивілізаційного розвитку.

I, нарешті, по-третє, процеси глобалізації (Україна особливо відчуває її зодноріднюючий подвійний вплив: з одного боку, як невідворотний, цивілізаційний; з іншого - постколоніальний, ностальгійно-денационалізуючий) слід розглядати паралельно зі світовим явищем **ренаціоналізації** – виникненням нових самостійних держав, розширенням і виникненням нового розмаїття їх просторів, інституцій, ментально-ціннісних полів тощо, а не лише як поділ територій, суб'єктів господарювання, та зростанням динаміки економічних, адміністративних трансформацій. Експлуатація відбувається не лише людини людиною, а й нації нацією (націями). На паралелях дій цих світових процесів, вимог і ризиків повинно ґрунтуватися сучасне глобальне мислення і локального творення, об'єднання в одну єдину громадянську націю етнічних, формування національних еліт як генераторів нових знань, як промоторів будь-якого розвитку, починаючи від соціально-економічного до духовно-культурного. Україна повинна шукати механізми виживання в системі збереження своєї ідентичності як соборна, суверенна і самодостатня країна, так і в світовій палітрі функціонування розмаїття культур, мов, інформаційних та інших просторів. У цьому режимі треба не лише брати, а й віддавати набуте, ділитися створеним – достатньо конкурентоспроможним порівняно зі світовими стандартами. Ясна річ, що це не тільки проблема пошуку нових ринків, а й підвищення **якості** суб'єктів освітньої, науково-технічної, економічної, екологічної та іншої діяльності, їх мотивації, світогляду та патріотизму всього українського народу в його триєдності: минуле – сучасне – майбутнє. Як свідчать останні урядові дії, – це передовсім світоглядна проблема любові та пам'яті до трагічного минулого свого народу, його героїв, вітчизняної історії, адекватна реакція на ставлення до неї сусідів, а відтак – соціально-економічні, культурологічні завдання: збільшення зайнятості населення та оптимізація міграційних процесів підвищення рівня життя, охорони здоров'я, освіти, захисту та збереження самотності.

Українська національна ідея: праця подвижників та ошуканство саботажників

Лаконічність притаманна всім національним ідеям народів, що боролися за свою незалежність. Українцям особливо слід пам'ятати, даруйте за повтор, лаконічність національних завдань часів Гарібальді: ми здобули Італію, тепер творимо італійців. Лаконічності, але не в сенсі соціогуманізму, можна повчитися і в сучасному гаслі китайців: різні системи – одна країна. Маємо державу Україну, але чи є єдина нація, політична еліта, українська ідея, чи маємо єдину Помісну церкву – ось доленосні запитання.

Оскільки над цими проблемами достатньо не працюємо, тому чинники націєгенезису шукаймо не в штудії мімікрії сучасників, їх публічному марнославстві і спекуляціях, а в історії розвитку УНІ та в наслідуванні самовідданої праці її подвижників.

Визнаємо чи ні такий підхід до УНІ, однак у загальних рисах об'єднуюча націю правда полягає у тому, що історично процес виникнення, становлення та поширення української ідеї розгортався від демократичної Конституції Пилипа Орлика, Кирило-Мефодіївського соціального гасла "Україна без хлопа і пана" через Міхновське усвідомлення України як національної самостійної держави, боротьбу УНР, її злуку з ЗУНР та визвольно-бойовий клич УПА "здобути або вмерти" за неї до сьогоднішніх пошуків і розробки євроінтеграційної стратегії розвитку нашої країни в системі модерних світових держав та їх життєвих стандартів. Ясна річ, що впродовж цього тривалого періоду на історичний генезис складових УНІ, як і на будь-який генезис інших суспільних напрямних, впливали спадковість і новаторство, еволюційність і революційність, зовнішні і внутрішні фактори, їх суперечності, інтереси і, зрештою, боротьба за них.

Саме до суперечностей та інтересів як чи не найбільших парадоксів реалізації УНІ можна віднести те (яким нам не припиняють тицяти українофоби), що найкривавіші диктатори, які поневолювали і рішуче заперечували державницьку самостійність українців, найбільше, мовляв, спричинилися до об'єднання чи не всіх їх етнічних земель. При цьому забуваючи об'єднують зусилля Данила Галицького, Акт Злуки між УНР і ЗУНР, а, найголовніше, що імперські "інтегратори" насамперед це робили для себе, домовляючись із подібним до себе агресором. Вони захоплювали чужі землі, вважали їх вже своїми, російськими - "нашенськими", де, відтак, з тубільцями можна буде розправитися, утвердити новий порядок чи "русский мир". Чи не під впливом цих нереалізованих загарбницьких помислів сьогодні "братні" неоімперіалісти заважають українцям і саботують втілення в життя сенс їхнього ж Державного Гімну "запануємо й ми, браття, у своїй сторонці" як завдання УНІ: розбудувати **національну** економіку, освіту, культуру, науку, інформаційний простір, створити єдину Помісну церкву і т. ін.? Чи не через заперечення українськості як ознаки нашої європейськості, а не євразійського СЕП, саботується вступ нації в ЄС, бажання стати рівноправним членом НАТО, тобто бути вільними серед вільних народів і демократичних країн.

Що більше, нині реалії такі, що саме незалежність та самостійність України стали головною **претензією** деяких сусідів до неї. Водночас так званий народний політикум Верховної Ради України абсолютно не переймається тривогами України, ба більше: демонструє у ЗМІ духовно-інтелектуальну, морально-психологічну здрібнілість, роз'єднаність влади та параліч дій, убогість всенациональних ідей, державотворчих проектів та стратегій розвитку. Спекулюючи соціально-економічними питаннями, спеціально відкидає на маргінес національні, духовно-моральні, світоглядні, безпекові проблеми, тривожні реалії збереження етнічної ідентичності української нації, її мови, культури за умов експансії зросійщеного панрегіоналізму, який зловмисно, перманентно і потужно підживлюється ззовні. Шалені антиукраїнські атаки на справді першого українського Президента, замах на його життя, паплюження напередодні передвиборчої кампанії, яку антинациональні сили розпочали задовго до її офіційного оголошення, змушують титульну націю задуматися над **доленосним** для неї гамлетівським запитанням: "бути чи не бути?", що його ставив і ставить кожен народ у відповідальні часи вибору свого національного шляху розвитку.

Нині Україна перебуває не лише в кризі, а й у тривожній національній **небезпеці** – мовно-інформаційній, духовно-інтелектуальній, енергетичній, економічній, фінансовій, військовій, екологічній, релігійній тощо. Світові сигнали сповіщають про серйозні загрози і виклики нації, а ми адекватно не реагуємо. Далі мовчки спостерігаємо за цирком, влаштованим у ВР, чи за діями колишніх урядових борців за абсолютну владу в

країні, а насправді – слухняних заручників диктаторських намагань теперішнього лідера так званої єдиної опозиції(?). Знову мовчки слухаємо заклики до об'єднання, але – "навколо мене", знову на прапорі не національна ідея, а піарне партійне серце червоного кольору. Чому? Найімовірніше, з однієї стратегічної причини: не усвідомлюємо і не можемо уявити масштаби загроз "**точки неповернення**" – невидимої, наче радіація, але надзвичайно підступної для тих, що хочуть повернутися додому, до свого коріння, духовних джерел свого національного відродження.

Що ж це за точка? Етимологія її дефініції походить із сфери авіаційних комунікацій, де вона найбільш наочно виявляє себе у категоричній та смертельно небезпечній формі. Так, під час польоту пасажирського літака над океаном екіпаж, використавши половину ресурсу, може ще повернутися назад. Але минувши критичну лінію, літак уже не в стані повернутися додому, він приречений продовжувати рух, заглиблюючись у простір неповернення. Тому при наближенні до пруга цього важливого виміру диспетчери, які "ведуть" аероплан, обов'язково, по-перше, попереджують про підліт до зони неповернення, а, по-друге, запитують командира повітряного корабля, чи у нього все гаразд. Пасажири не здогадуються ні про перемовини, ні про перетин знакової для них лінії.

Прихована для суспільного загалу межа неповернення притаманна розвитку української нації, відродженню її питомої мови, культури, традицій, Помісної церкви, історичної пам'яті, інформаційного простору, ментальності, збереженню тотожності народу і суверенітету держави. Національно-свідомій спільноті це сигналізує не тільки про можливі тимчасові політичні "відкати", згортання ренесансних процесів, а й про незворотні суспільні явища, які добре відомі, скажімо, ірландцям, що практично втратили свою рідну мову. Рівно ж – небезпека неповернення надихнула євреїв відродити іврит як мову, зачислену радянськими філологами до "мертвих", бо всією нацією – патріотично і згуртовано – усвідомили важливість мовного феномену в стратегії ідеологічного супроводу розбудови національної держави на обітованій землі. Для них ніколи не було сумніву щодо критеріїв вибору провідників руху нації – відродити Ізраїль. Бог та Ізраїль – ця лаконічність для євреїв є святою.

Отже, є приклади та відомі причини як неповернення, так і механізми його уникнення. Концептом "точки неповернення" нині дедалі активніше користуються футурологи у **прогнозах** розвитку людства, забезпечення його **ресурсами** – енергетичними, водними, лісовими, земельними. Процеси неповернення проєктуються на стан **світової екології**. Він загрожує розвитку світової цивілізації, якщо людство до 2050 року не зменшить на 80 відсотків шкідливі викиди в атмосферу. На цьому в Італії наголосив Саміт керівників восьми розвинених країн (2009 р.), закликавши об'єднати зусилля всіх народів для розроблення відповідної нової ідеології. Що більше, саме розуміння загрозливих факторів для поступу людства через нехтування екологією, небезпекою засмічення природи, нераціональним використанням ресурсів, що не відновлюються, з одного боку; об'єднання спільних зусиль для усунення недоліків, з іншого, – основа основ майбутньої стратегії порятунку планети Земля. І міжнародна торгівля шкідливими викидами, до чого урядові популісти залучили Україну, – не альтернатива рятівним процесам у планетарному масштабі, особливо в уникненні людством ймовірного колапсу. Екологічна Конституція Землі також не стане панацеєю збереження нашої іншості, якщо **соціогуманістичній** парадигмі комплексного захисту людини і націй не буде надано міжнародного правового та морального імперативу.

У цій глобальній стратегії уникнення точки неповернення Україна **додатково** має свої локальні, але дуже серйозні виклики і загрози. Це насамперед об'єднання нації навколо всеукраїнських інтересів, ідей та ідеологій, які можна і слід протиставити більш ніж тривіковим намаганням довести українців через анексію Київської церковної метрополії, голодомори, виселення корінного населення та заселення іншим соціумом, розстрі-

ли інтелектуалів тощо до тієї критичної біомаси, що вже не в стані відродити свої духовні та національні цінності, свою етнічну, релігійну чи іншу ідентичність, зрештою, свою **українськість**. Саме під кутом цих зусиль командирів і диспетчерів нашого державного корабля розглядаймо зміст і формат їх передвиборчих програм, месиджі виступів, а ще прискіпливіше – реальність обіцянок, моральність дій, поведінки і т. ін. Тоді Батурич і Чигирин, Крути і Конотоп, Жовті Води і Хуст будуть не зайво витратними заходами, а знаковими віхами на шляху до найважливого звільнення – **окупації пам'яті** – та повернення нашої **свідомості** як народу, що завжди, від Сану до Дону, боровся за свою незалежність та єдність у високій національній Ідеї.

“Я повернусь!” – сказав Василь Стус. Але чи може його ім'я достойно прийняти Донецький нібито національний університет? Чи може українець Лисенко стати ректором донецького вишу? Чи можуть повернутися **борці за волю України**, коли заново ставляться пам'ятники Сталіну? В Україні лише ліві не досліджували рейтинги ймовірних кандидатів у президенти, тільки ліві не критикували Ющенка. Однак немає соціологічних досліджень, яким має бути Президент України, щоб ми повернулися до себе, на свій шлях розвитку – навчитель, пророк, гуманіст, інтелектуал, патріот, гідний наслідування, господарник, головнокомандувач, шанувальник традицій, новатор, популіст-оратор, прагматик, зрештою, які його інтелектуально-культурні цінності, ставлення до домінуючої **єдності** нації, надання їй адекватної ідеологічної, інтеграційної орієнтації. Хіба може таке святе поняття, як Великий Голодомор у 1932-33 роках, бути розмінною монетою тієї чи іншої партії на угоду тому чи іншому сусідові, коли йдеться про правду у вітчизняній історії? Багато охочих стати капітанами, але ніхто не хоче мити палубу національного корабля для країни, її пасажирів і народу.

Один із колишніх гарантів сказав, що треба проводити політику не проамериканську, не проросійську, а проукраїнську. Як показують проведені нами соціологічні дослідження, час зрозуміти всім: Президент України має впевнено проводити **українську** політику, захищати суверенітет нації, її інтереси та ідеї ціною навіть власного життя. Бог і Україна – понад усе. І “хай мовчать Америки й Росії”, коли ми з нею – Україною говоримо. Всенародна любов до неї – духовно-моральний стрижень консолідації. Цей імператив Василя Симоненка – соціогуманістичний, бо син має право наодинці поговорити з мамою. Але далеко від соціогуманізму перенавантаження зовнішньої політики Америки, під час якої вона повертає Україну під вплив Росії заради дружби двох сильних світу цього, скажімо, проти Піднебесної. Ще гірше, коли запитують “Разве русский человек – это не Вселенная?... И Вселенная просветляется нами, с нами, для нас, ведь Вселенная тоже русская, должна быть русской, она нам, и не только нам, нужна русской” – цинічно і шовіністично зазначає А. Дугін у статті “Русские – великий народ – это аксиома” (Цитується за Оксаною Пахльовською // День. – 2010. – 14–15 трав.). Залишаються в єдиному синтезі основні концепції, які формують модерну ідентичність Росії: “Третий Рим – Третий Райх – Третий Интернационал”, “Русский мир”. Щоб більше не стати гарматним м'ясом на світовій шахівниці великих, механічно не підсилювати на ній слов'янський елемент, маємо проводити саме українську внутрішню і зовнішню політику. Задля цього ми всі, Президент і національна Ідея, повинні постійно працювати не лише під час агітацій на чергових виборчих кампаніях. Це має стати завданням нації на щодень задля розвитку наступних поколінь, збереження тягlostі (спадковості, неперервності) традицій, її історичної пам'яті та збереження Української Державності.

Адже, якщо для будь-яких суспільних об'єднань крайньою **фізичною** (біологічною, соціально-екологічною) точкою гарантії їхнього майбуття є здатність забезпечити своє фізичне існування (простіше – вижити, прогодуватися), то гранична **духовна** точка наявності майбутнього у кожного народу як самобутньої, оригінальної історико-етнічної одиниці і державного суб'єкта світового співтовариства розташована у площині збереження тим чи іншим соціумом основних **ознак нації** (мови, культурних традицій,

звичаїв, вітчизняної системи освіти, науки, моральних підвалин, певної суспільної організованості, власної території, свого інформаційного простору, національної свідомості, ментальності і т. ін.), а також її вміння розвиватися завдяки державному адекватному реагуванню на зовнішні виклики, особливо стосовно захисту своєї автентичності в умовах глобалізації, почасти зодноріднюючих, часто жорстких ринкових трансформацій.

Ці патріотично вмотивовані наміри вимагають якісно нового інтелектуально-інформаційного забезпечення націє- і державотворчих процесів, адекватного рівня **свідомості** та використання **факторів**, що її формують: освіти, наукових інституцій, потужних продуцентів нових ідей, думок, знань, впровадження ефективних ноу-хау; врешті-решт, наявності відповідальних і креативних еліт як найактивніших генераторів нововведень, носіїв високого інтелекту, суб'єкта національних почувань, світоглядних позицій і відповідних вольових зусиль, незалежно від регіону їх осілості, етнічного походження, партійності, конфесійності й т. ін. Натомість спостерігаємо важкі потуги зовнішньої інтеграції за умов не завершення внутрішньої консолідації, де панацея регіоналізації – не об'єднуючий чинник, а, навпаки, чи не головна причина федералізації України – її подальшого фрагментування, шматування і дезінтеграції. Використовуючи для регіональної пропаганди гасло "Влада – на місця!", насправді перед регіонами приховують прагматичну мету – оволодіти також ресурсами, зосередженими в центрі, в західних областях України і за кордоном.

З огляду на це нова філософія вибору вектора внутрішньої інтеграції України передусім має не виходити з псевдонаукових (часто – суто партійних) спекуляцій навколо регіональних відмінностей, фетишизації "нової" науки регіоніки, районування за прикордонними зв'язками та різними інтеграційними орієнтаціями як джерелами неминучих конфліктів, а керуватися загальнонаціональною стратегією **повернення** до українськості, розуміння інформаційної природи **єдності розмаїття**, вияву його **специфіки** як стимуляторів творення нової інформації та знань, що активізують впровадження суспільних новацій. Причому надання українськості вітчизняному інформаційному та мовно-звуковому просторові – архіважливий виклик.

Українськість, як і національна ідея, **просторово**, за допомогою насамперед **духовного** вектора, філософії серця, а не через регіональну фрагментацію єдиного тіла країни, її федералізацію – мають пронизувати все суспільне життя і передусім створення потужного правового, надійно захищеного законодавством, національного інформаційного простору. Перше та єдине доленосне завдання для Української Державності – покінчити з окупацією інформаційного простору України. Як вважав відомий кінорежисер Юрій Іллєнко, все інше – економіка, культура у всьому розмаїтті: від спорту до науки, політика у всьому своєму маразмі – похідне від інформаційного простору. Яким буде наш інформаційний простір – такою буде і Україна. Хто цього не розуміє – вже програв усе: незалежність, свободу, честь, родину і батьківщину.

На нашу ж думку, **якою буде національна ідея – такою буде Україна!** Існує теза: як, мовляв, веретено денационалізації, зросійщення України намотувалося, так воно повинно і розмотуватися. Але за умов зростання невідворотного процесу глобалізаційного зодноріднення та дедалі більшої динаміки русифікації інформаційного простору зовнішніми неореваншистськими силами разом із регіональними малоросами – Україна не має так багато часу. Є й антитеза: треба діяти енергійно, невідкладно, негайно, як діяли більшовики при створенні державної системи вдобрювання ідей у голови мас, їх зомбування упродовж всього існування імперії зла та "створення" нею "єдиного советского народа", "построения коммунистического общества" і т. інше. Даруйте, але ж комуністи користувалися методологією створення такої системи, яку чітко виклав ще О. Зінов'єв у праці "На пути к совершенству" (Цит. за Ю. Ісаєнком // "Чорна влада із "чорного золота". – Універсум. – 2010, трав.-черв.). "Якщо ви, наприклад, побудуєте на найвищому науковому рівні теорію суспільства і розробите науково обґрунтовану

програму його перетворення, ваші ідеї ніколи не оволодіють масами. Ідеї мають відповідати умонастрою і бажанням мас. Повинні бути абсолютно простими і словесно зрозумілими масам без спеціального і тривалого навчання. Повинні створювати ілюзію швидкого задоволення бажань мас... Та навіть ідеї, максимально адекватні масам і ситуації, самі по собі не заповзуть в голови людей. Вони повинні в ці голови вдоблюватися, вдоблюватися методично, за строгими процедурами і правилами, спеціальними людьми. Для цього потрібна організація, яка спеціально займається цією справою і яка володіє засобами ідейної обробки мас".

То що ж нам потрібно: обробка мас, а відтак – приведення їх до **єдиної біомаси** – чи духовно-інтелектуальне забезпечення державо-націєтворчих процесів як запоруки збереження розмаїття етнічної, культурної, мовної, релігійної та іншої ідентичності народу, що дав назву державі Україна? Чи маємо плекати **націєцентричність** української нації? Чи, може, нас не стосується, що "знання національної ідеї (йдеться про російську ідею) дозволяє адекватно зрозуміти історію даного народу і держави й ефективно прогнозувати майбутнє. Справедливе є і зворотнє – нерозуміння націєї тієї або іншої країни не дозволяє вибудувати концепції минулого і унеможлиблює вибудовування адекватного стратегічного прогнозу. **Відсутність націєї або її деградація веде до руйнування країни**". (І. Чубайс Що таке "російська ідея"? // День. – 2010, 28-29 трав.). Заперечуючи українську ідею, чи не роблять ті вчені-достоїнні ведмежу послугу Україні, ллють воду на колесо федералізації, регіоналізації та іншої "фрагментації"? Так само, як ті епатажні письменники, що вже бачать себе неокласиками, – дуже легко віддають Донбас, Крим. УНІ – це той суспільний клей, пошук і удосконалення складників якого має невпинно вестися, аби адекватно відповідати новим викликам і загрозам нашій Державності в широкому просторово-часовому діапазоні, зробити з нації, – з тієї купи піску, за Франком, – єдиний життєздатний громадянський організм.

Сучасні складники української національної ідеї

Актуалізація інформаційно-просторової моделі розбудови національної держави за нових тихонівських потуг її федералізації ставить на порядок денний нагальну потребу: опрацювати **систему** її ідеологічного забезпечення, яка ґрунтуватиметься на загально-українських інтересах, що акумулюються такими сучасними складовими національної ідеї – **Україна: соборна, українська і гідна людини**. Тобто розбудувати ДІМ нації, її "рідну хату" на **спільних** духовних цінностях, патріотичних почуваннях та кодах українського народу, на традиціях, нормах і правилах, притаманних його спільноті; на інноваційних засадах модернізації національної економіки, її репрофілювання і реструктуризації відповідно до нових завдань і національних інтересів України. Всі ці моменти мали б бути віддзеркаленими в сучасних складових УНІ та введені в програми високих урядовців, розвинуті в їх усних месиджах щодо розвитку країни, її безпеки і викликів. Тоді про них почула б з їхніх вуст вся країна – без позірного лукавства та регіональної кон'юнктури змін, з огляду на протиставлення і селекцію електорату (Львівщина – Донеччина), без хитринок сказаного на камеру і поза нею. Не випадково у древніх китайців безпека, зокрема Рада безпеки ООН, позначається ієрогліфом, що зображає домок, в якому при всіх урядах впевнено сидить жінка. У наших політиків про сегмент УНІ в системі національної безпеки, консолідації нації, тяглості її розвитку, на жаль, згадується рідко.

У День святкування 18-ої річниці нашої Незалежності Президент України В. Ющенко чи не вперше звернувся саме до української національної ідеї, "бо вона є єдиним ключем до нормального життя всіх українських громадян і всієї Української держави". Альтернативи для неї "не було, немає і ніколи не з'явиться. Все інше неминуче виявить свій похідний і другосортний характер. Наша мета – створення національної держави у новітньому, модерному сенсі", ... "творення єдиної Української нації – сучасного національного, політичного і громадянського організму, що охоплює всіх без

винятку громадян України". "Вірую у нашу **соборну здатність** (підкреслено нами. – С. В.) досягати великих цілей".

Коротко зупинимося на кожній із наведених компонент стратегічної державної ідеї в контексті **просторової** концепції повернення нації до своїх духовно-інформаційних витоків та їх захисту. Насамперед принагідно зазначимо, що в порядку розстановки та розгляду складових немає якоїсь пріоритетності, кожна заслуговує на першість. Але розпочинаємо з соборності, позаяк важливий чинник землі, на жаль, немає належного пошанування у державницькій свідомості українців. Адже ми не називаємо свою землю обітованою, як це роблять інші народи. Не розуміємо її значення в системі головних ознак нації і держави, спокійно спостерігаючи за долею курдів, які є багатомільйонним народом, однак, не маючи власної землі, досі не спромоглися на свою державу. Логічно, щоб, окрім територіальної прив'язки, УНІ охоплювала етнічну і цивілізаційну компоненти розвитку.

Все це вимагає, щоб **першу** основоположну складову – **соборність України** – розглядати як у географічно-земельній площині, так і з моральних, соціально-психологічних критеріїв **соборної здатності** тих, хто живе у цій площині, творить національне середовище, тобто соборності нації і людини – їх знань, свідомості та низки інших духовно-інтелектуальних, світоглядних цінностей. Тоді на перший план вийде людський фактор – українська людина як **соборна особистість** з її **всеукраїнськими** почуваннями, болями і сподіваннями. Саме на цьому ще свого часу геніально наголосив Іван Франко. У відкритому листі до галицької української молоді він зазначив, що "ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями (від себе додамо – не донецькими чи харківськими), а українцями без офіціальних (регіональних – С. В.) кордонів. І це почуття не повинно у нас бути голосною фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виемка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етногеографічних межах, у її теперішнім культурним стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, локальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді практично частиною його". Франкова соборність людини – це біль кожного українця, коли він бачить приспущений національний Прапор з чорною стрічкою чи то з приводу трагедії на Сквилові, чи то загибелі шахтарів Донбасу; це загальнонаціональний протест проти посягань на косу Тузла. Така соборність – це всім бути "за одно" не лише в конфесійному, а і в патріотичному, загальноукраїнському вимірі.

Справжній патріот усієї України, людина думки світового виміру вживає термін "локальний" у масштабах всеукраїнських. У його словах нібито сьогодні звучать поради молодим: думайте глобально, а втілюючи задумане локально, відчувайте його вагу (сенса) у відродженні **всенационального** простору – національних пріоритетів і регіональних викликів. Геніальне регіональним не буває – через конвергенцію воно стає національним, а відтак – світовим надбанням. У Федеративній Німеччині немає партії Земель, немає іменних партійних блоків, скажімо, блоку ім. Меркель, а є **ідеологічні загальнонаціональні** партії – християнські демократи, соціал-демократи, зелені, ліберали і т. ін. І гасло "Німеччині потрібен вождь" – у минулому, чого не можна стверджувати щодо України, бо вождів її порятунку, їх іменних блоків – не перелічити. У перехідний період розвитку економіки, становлення нації в зміцненні соборності України велику роль відіграють "інтелектуали – церква – профспілки – громадські організації". Проте, як показали п'яті президентські вибори, жодна з цих компонент належно не працює. Натомість регіоналізм заважає оптимальному вибору захисту в системі "одновекторність – багатовекторність" пріоритетів зовнішньої політики країни щодо її позаблокового чи блокового статусу тощо. Хоча зрозуміло, що при виборі європейського вектора інтеграції

однозначно легше не лише захищатися в системі колективної оборони НАТО, а й будувати модель добрих взаємовідносин із рештою країн світу.

Реалії, на жаль, такі, що **регіоналізм** в сучасній Україні – це турбота не про її захист, навіть не про розвиток регіонів, удосконалення управління ними з врахуванням регіональної специфіки, підвищення ролі місцевого самоуправління, низових органів та рівня загальнонаціонального патріотизму, врешті поліпшення життя простих українців та досягнення благ світового виміру. Це передовсім шкода, спекуляція вузькими **партійними** преференціями, за допомогою яких можна, утримуючи людей у непоінформованості, тривожити всіх розколом України та заробляти на цьому якомога більші передвиборні рейтинги і сусідські подачки. А найголовніше, спекулюючи державною мовою, героями, відновленням засобів імперської семіотики, топоніміки, реваншистський "інтелектуальний" антиукраїнізм дедалі сміливіше використовує важелі недопущення українськості у власний дім. Звідси завдання: якомога довше тримати російський флот у Криму не для безпеки росіян (ім ніхто не загрожує), а як сторожу неповернення українців, грузинів чи інших завойованих; камуфлювати Російську православну Церкву під Українську, аби Україна і далі не мала справді своєї – Соборної, Помісної і Національної.

Та більше: Патріарх Кирил, візит якого в Україну в 2009 році мав більше політично-церковне, аніж пастирсько-духовне забарвлення, не лише виправдав присутність російських військових баз в Україні, а й "потішив" небогу неньку. Мовляв, ми вже їй дали Помісну церкву, паче того, хоча "чурек і сакля" не нами вам дані, але і за сонце з вас не беремо (а лише втридорога за газ), однак відправа літургії вашою неканонічною – ересь і великогрішне непослушання всіх. Анафема, вочевидь, загрожує не одному Мазепі. Щоправда все може обійтися, якщо українська влада готова надати Патріарху Кирилу можливість жити в Україні і правити на дві країни. "Якщо Конституція України перешкоджає такій можливості, то я сказав депутатам: може, для патріарха можна зробити виняток". Чи не було це прелюдією заклику депутата Госдуми: створити Україну від Ужгорода до Сахаліна зі столицею в Києві. Якщо є така велика і щира любов до українців, то чи не краще повернути їм анексовану Київську метрополію, а автора справедливої оцінки цієї трагічної події в нашій історії – Патріарха Константинопольського Варфоломея – запросити замість себе – перенести свою постійну резиденцію із Стамбула до Києва?

Російські світські і церковні ідеологи неповернення українства до своїх духовних джерел добре усвідомлюють, що зараз процеси регіоналізації, районування національного, економічного та інших просторів не можна виокремити від світових процесів глобалізації, євроінтеграції, конвергенції та цивілізаційного поступу, як не можна у знаннево-інформаційному аспекті відокремити релігію від освіти, диференціацію науки від її інтеграції з освітою, бізнесом, як важко відділити глобалізацію світу від його ренаціоналізації – виникнення нових національних держав і церков. Попри те, якщо ренаціоналізацію (і не тільки в миру) не можна заборонити, то можна спекулювати на процесах духовно-інтелектуального відродження, "очоливши" їх, знайти свої методи, аби кожен корінний народ (а український – особливо, бо його ж таки тривало, по-слов'янськи намагалися асимілювати "старші" брати) піддається подвійним зодноріднюючим впливам: окрім світового цивілізаційного, ще дошкульнішому – залишково-смертельному – постімперському, ностальгічно-великодержавному. І багаторічний саботаж Росією процесів демаркації, делегімітизації державних кордонів України, з під'юджуванням до аналогічних діянь братніх білорусів – це підтверджує.

Таким чином, запропонований розгляд соборності акцентує її розгляд у просторовому, соціально-психологічному контекстах, враховує межовість нації як сукупності її знань, волі і трудових зусиль, тобто її самодостатнього інтелектуального капіталу, що базується на власних ресурсах і здобутках. Цей підхід до соборності елімінує: а) хибність

теорій щодо України як своєрідного мосту між натовським і есендесівським просторами. Адже на мості не живуть, по ньому їздять, ходять, топчуться; б) множинність бар'єрів, які не сприяють консолідації нації, синергії її сил у розкритті людського та інтелектуальних капіталів, збереженню національної ідентичності титульного народу, підвищенню суб'єктності його внутрішньої та зовнішньої політики; в) нагальну потребу перезавантаження в ставленні Росії до України, найперше, їх антиукраїнських еліт щодо соборності і самостійності України, її суверенного права на вибір власної безпеки. Саме антиукраїнський інтелектуалізм найбільше підточує нині основні ознаки нашої Державності, ґрунтуючись на спільному негативному впливові як **екзогенних** (зовнішніх, залишково-імперських), так і **ендогенних** (внутрішніх, п'ятиколонних) чинників.

Безумовно, що усунення комплексного негативу цих факторів – не проста, насамперед, в ідеологічному і світоглядно-соціогуманістичному сенсі проблема, адже її розв'язання перманентно утруднюється Москвою за допомогою принаймні трьох ідеологем – традиційно фальшивих, зате спільних для царської та радянської імперій. По-перше, догмою "єдинокоролівства", за якою української державності, мови, мовляв, не було і нема, а сьогоднішня Незалежність – це тимчасове явище, і взагалі Україні без Росії – не існувати. По-друге, за допомогою так званої теорії "єдиного народу", за якою білоруський, український народи не є самостійними прадавніми націями, а невід'ємні слов'янські частини великого "старшого" (?) брата, його "єдиного і могутого язика", культури і т. ін. По-третє, завдяки реанімації потужного релігійного важеля, тобто традиційно-православної монополюючої бравати "Москва – третій Рим". Москва, свого часу підступно анексувавши Київську метрополію і перетворившись в одержавлену церкву, уможливила нині її Патріарху Кирилові відтворювати фактично стару імперську філософію під новою назвою єдиного "руського мира", який покликаний остаточно поглинути вже ослаблений ним – український мовний, інформаційний, релігійний та інші простори.

Отже, **перезавантаження**, окрім відносин між великими країнами, військово-політичними блоками, потенціалами їх озброєнь, конче потрібне в новому ставленні старих імперських держав до тих відносно молодих, що хочуть відродити і зберегти свою **соборність** на територіальному, людському та духовному рівнях; національну (етнічну, релігійну, мовну тощо) **ідентичність** титульного народу та перспективу його **цивілізаційного** розвитку. Найголовніше, щоб їх державні ідеї не були **антиідеями** до українства, до його національних інтересів і векторів поступу.

З огляду на це колосального **соціогуманістичного** сенсу в протидії смертельному розмиванню тотожності корінної **нації і людини** набуває **друга** наскрізна складова національної ідеї – **українська Україна** як преференція для народу на тривалий період, а для влади – вічне патріотичне йому служіння заради загального блага і збереження національної ідентичності титульного соціуму. Це робили інші народи. На початку 80-х років ХХ століття наші сусіди запустили національний месидж: зробимо Польщу Польщею. І вони це зробили патріотично, відокремивши політику від економіки. Тому нині їх і найменше торкнулася економічна криза. Наші західні сусіди зробили це без фетишизації регіоналізму і радикалізму, які у нас, судячи з факельних марширувань, провокаційних дій всіляких "братств" і "братанів", виступів їх висуванців кандидатами на президентський олімп – видаються проектами чужої, неукраїнської держави.

Досвід об'єднаної Європи, побудова в Україні інформаційно відкритого, громадянського і демократичного суспільства вчать, що час наголошувати не на регіоналізмі та радикалізмі, а на патріотизмі та українськості спільноти, насамперед її молодій генерації. Гуртуймося разом усі в Україні і поза нею суцільно для розбудови **національної** держави. Передусім – це держава українського народу, титульна нація якого дала їй назву – **Україна!** Всі, хто живе і чесно трудиться на її землі, – українці! Але нехай у своїх символах бачаться їм не монополії на патріотизм, не регіональні мікробулави і світові офшори, а українські комп'ютери, ракети, роботи й колайдери. Добре, коли королева

регіональної бензогазоколонки бачить себе Анною – дочкою Київського князя і королевою Франції, але виглядає не по-європейськи, коли на шляху до престолу діє наче більшовик, хоча пострадянський. Очевидно, що тут соціальна і політична психологія така, що легше партійний Збір послужних приурочити – правда, надто прозоро і запопадливо – взяттю Бастилії, але набагато важче утриматися і не провести його в душі ідеології чу-чхе наперекір любові до поета Есхіла.

Рівно ж – не легко було також іншому партійному лідерові встояти проти щедріших телепоказів його, аніж Патріарха Володимира – з відрядженим Московою Патріархом Кирилом. Але ж такі передвиборні технології, зовнішні втручання і ставки – це дежавю 2004 року, з одного боку. З іншого, – підтвердження святої народної правди: не копай під ніким яму, бо сам в неї впадеш. Трагічніше інше, коли Прем'єр-міністр копає під Президента, а падає Україна. Сьогодні суперечок між чинними Прем'єр-міністром і Президентом України з приводу "в кого влади більше" – немає; в останнього, видається, достатньо прав, аби швидко осідлати всю вертикаль влади в країні. Але бажано, щоб це сприяло творенню національної і демократичної держави України.

Складову УНІ – українська Україна – для пришвидшення її втілення легко деталізувати, поділити на фактори другого порядку, себто українську мову, культуру, історію розглянути окремо в системі чинників, що об'єднують, а не роз'єднують націю, виключивши з пріоритетів політичної спекуляції, приміром, таке деструктивне гасло, як "два мови – одна країна". Гасло побудови української України – основа основ системи ідеологічного забезпечення державотворення українського народу, виповнення його євроінтеграційних устремлінь та досягнення національної безпеки України для нас, живих, а, головню – ще ненароджених. Дві мови, чотири православні конфесії, "общая" історія – це від лукавого. Навіть Китай не може демократично впровадити гасло: різні системи – одна країна. Наша культура, мова будуть **врятовані**, якщо матимемо відповідну еліту в різних сферах для творення **української України**.

Цьому нас ще вчив і вчить триптих УНІ від Хвильового: Дайош інтелігенцію! Геть від Москви! Дайош Європу! На жаль, комуністи весь час спотворено і тенденційно інформували суспільний загаль (як це сьогодні вони чинять щодо НАТО) лише про один "огріх" талановитого письменника, цькуванням за який довели його до самогубства. Адже "Геть від Москви!" – це лише одне із складових гасел УНІ – більшовики вирвали зі загального її контексту і зловмисно та дратівливо назвали його – націоналістичним, – буцімто саме за його допомогою письменник хотів українців протиставити братньому сусідові, його культурі, безпеці і т. ін. Але люди вірили фальшивим більшовицьким гаслам на кшталт: "Фабрики і заводи – робітникам! Землю – селянам!". Старі імперські прийоми не канули в Лету, а чатують на УНІ й нині, приміром, загроза Росії – це вступ України в НАТО, а не вигідна колективна її безпека. Вектор УНІ ніколи не виходив і не виходить поза межі поля розвитку тотожності народу, його духовно-інтелектуальних, мовно-культурних засад. Святотатством, неповагою до правди щодо жертв українського народу чи невіглаством є безвідповідальні заяви українських політиків, які Великий Голодомор 1932-33 років на догоду сусідові не визнають геноцидом на тлі визнання його таким 15-а державами світу.

В активному "окультурюванні" української спільноти власними духовними (європейськими і світовими) демократичними цінностями більш функціональну позицію повинна зайняти нова національна **інтелектуальна еліта**. Сьогодні слід сподіватися не на "дітей війни", а на, за словами О. Забужко, "друге" і "третє" освічене покоління після сталінської Катастрофи (Голодомор, розстріли національної духовно-інтелектуальної еліти). Тобто на нову генерацію після 30 років жакливого сталінщини, що стала суцільною чорною вирвою і апокаліптичною добою України. Майбутнє – за поколінням Майдану, в якого є "дихання на довгу дистанцію", а не на короткі віддалі піарних бігунів, нових "временщиков" – здирників, корупціонерів, федералів, популістів порятунку України. І

вже аж внуки "дітей Майдану", вирішивши за умов демократії та свободи, зможуть нарешті забезпечити тяглість передачі традиційної і генерування нової інформації, продукування нових знань для формування духовно-інтелектуального потенціалу нації в сенсі наближення українськості до європейськості. Адже на сталий культурно-інтелектуальний чи будь-який інший розвиток можна розраховувати не після зловмисно-примусового переривання імперією передачі знань, традицій, досвіду від покоління до покоління, а щойно після тривалого, вільного і демократичного функціонування та зв'язку "трьох університетів" (і не лише національних) – батькового, дідового й прадідового. Саме так наш духовний батько геніально визначив націю як триєдину цілісність "мертвих, живих і ненароджених".

Отже, **третій** фундаментальний імператив національної ідеї – **Україна – гідна людини**. Модернізація економіки, інвестиційно-інноваційна, екологічна та інша політика, розбудова соціальної інфраструктури, систем освіти, охорони здоров'я, відпочинку, соціального захисту тощо повинні проводитися в межах створення гідних людини умов як важливої складової загальнонаціональної ідеї. Розглядатимемо її комплексно – разом із самооцінкою кожного, а не за регіонами: наскільки сучасна українська (а не так звана радянська) людина гідна України, здобутої незалежності і свободи? Лише за такого концепту будемо гідними учасниками розбудови України без пострадянських прикметників, активними партнерами розвитку власної держави, набудемо належного імунітету проти різних українофобій, районування і національного нівелювання; зрештою питатимемо не що нам дала Незалежність, а що ми зробили для її становлення. Українська еліта, почавши з себе, побачить нарешті Україну в собі, а не тільки себе в Україні, позбудеться популізму, корупції, брехні та інших асоціальних явищ і девіантних форм поведінки; зробить справжній, а не декларативний "український прорив" у підвищенні рівня людського розвитку, інтелектуального капіталу, соціальних стандартів і т. ін.

Гідність людини в контексті "сродної" праці Сковороди, сучасного соціального захисту населення, якості його життя, соціальної справедливості тощо – достатньо визначена. Ці чинники формують гідна оплата праці, такі ж умови життя й праці, участь в управлінні, доступ до інформації щодо можливості розвитку, безпеки і захисту здоров'я, гідні права у сфері міжлюдських стосунків, тобто недопущення будь-якої дискримінації за статевою, віковою та іншими ознаками, заборона дитячої праці. Почуття гідної праці охоплює не тільки зайнятих у формальній економіці, а й найманих осіб у неформальних, приватних господарках, інфраструктурах, осіб самозайнятих і надомних працівників.

Зрозуміло, що соціальне забезпечення, розмір оплати за працю залежать від кожного суспільства і передовсім рівня його **економічного** розвитку. Україна "не дотягує" до соціальних європейських стандартів. Економічних планів, програм всіх партій, урядів і показників чиновників ніколи не бракувало. Лише зазначу: блокування трибуни ВР чи її використання для пару – не шлях їх досягнення. Нам для реалізації національної ідеї належить в економічному напрямку чимало розумово і фізично працювати, щоб Україна стала **конкурентоспроможною** всередині і на міжнародній арені і не лише економічно, а щоб добробут підвищувався разом із рівнем культури народу, його духовно-інтелектуальними характеристиками, показниками людського розвитку. Не лише модернізація, а і перепрофілювання, реструктуризація промисловості мають проводитися для підвищення конкурентоспроможності країни, соціальних стандартів і якості життя людини. В умовах глобалізації цього балансу не можна досягнути ефективністю господарювання поза ширшими соціогуманістичними межами реалізації УНІ. Тому, власне, не все у нас для цього збалансовано і не лише в економічному, а й в науково-освітньому, морально-духовному та патріотичному аспектах; наскільки ми всі і кожен осібно гідні України, чи не страждаємо тут на дефіцит моралі, самооцінки, національної поваги та профіцит марнославства, українофобії, мімікрії, чвар і гордині? Тут не вперше на передній план

виходить кадрова проблема, якість людського чинника. Один із відомих сучасників УНР Микита Шаповал, бачачи, як гине республіка, й аналізуючи соціально-економічні, духовно-інтелектуальні, національно-патріотичні аспекти занепаду, спересердя занотував лише два слова: "Нема людей". Можна багато дискутувати щодо розмаїття якісних характеристик еліти нації, почавши від зарубіжних вчених Г. Моски, Х. Ортеги-і-Гассета та закінчуючи вітчизняним Д. Донцовим.

Проте всі вони серед критеріїв духовного, морального, фахового, патріотичного виміру, відповідальності за вибір народу, відданого й чесного йому служіння та інших достоїнств не оминають проблем свободи і відповідальності, в т. ч. захисту не лише людини, а і нації. Не може бути вільною людиною, коли підневільна її нація. На цьому тлі національна ідея формує та концентрує важливі **соціогуманістичні** цінності та мотиви діянь, які пов'язані саме з боротьбою за свободу і **людини, і нації** – їх безпеку, побудову самостійної держави, за суверенітет країни, збереження її етнічної, мовно-культурної, релігійної та іншої ідентичності на своїй землі в межах усіх компонент національного простору. Чи не тому тільки для нас характерне таке словосполучення, як борець за волю України, чи не у нас виникло гасло "Свободу людині!", "Свободу народам!".

З огляду не це знаковими є слова Папи Римського Івана Павла II, сказані ним під час пастирського візиту в Київ. Зійшовши на українську землю, поцілував її і, виступаючи всюди українською, цей великий соціогуманіст, зокрема, сказав: "Нехай цінності Євангелія, які становлять частину вашої **національної ідентичності** (підкреслено нами. – С. В.), допоможуть вам будувати сучасне й толерантне, відкрите та солідарне суспільство, в якому кожна людина зможе внести свій специфічний вклад в загальне добро, одночасно отримуючи від нього відповідну підтримку для того, щоб у найкращий спосіб розвинути власні дарування". Саме слова "не дайте сильним загубити людину!", які належать нашому мудрому предкові Володимирові Мономаху, Папа відніс до тих, що і "до сьогодні зберігають всю їхню переконливу силу". І визначення сили соціогуманістичного імперативу – перенесення ідеї "сім'ї" (в якій до найслабшого ставляться з найбільшою любов'ю) в міжнародні стосунки – не було кон'юнктурним чи локальним. Цей імператив – глобальний і Понтифік ще 5 жовтня 1995 року, виступаючи з трибуни ООН з нагоди її 50-річчя, переніс його принаймні у третє тисячоліття, в національну і соціальну площину цілих націй і народностей, які прагнуть стати чи вже стали на шлях повернення до своїх духовних витоків. Отже, підвищують **суб'єктність** націй, **субсидіарність** громад і окремих особистостей, де вони не об'єкт чужого впливу, а **рівноправний** суб'єкт дії, що керується власним вибором шляху розвитку, інтеграції та високопродуктивною працею. Це не лише захищає їх вибір, а й закликає до лояльності, що, зрештою, є підставою для творення рівних передумов для досягнення конкурентоспроможності у не завжди гуманному світі. Соціогуманізм обґрунтовує: універсальний моральний імператив – нагальна потреба в гуманізації міжнародних відносин, зокрема у ставленні розвинених країн до тих, що розвиваються, у створенні сильними світу цього блоків впливу, які насправді гальмують ренесанс народів, що відкинули іноземний диктат.

Велика і Мала національна ідея

Проаналізований вище магістральний шлях розвитку України становить **Велику** ідею нації, сценарій її майбуття. Водночас існує **Мала** ідея як складова Великої. У нашому випадку – це особні інтереси і цінності окремих субетносів (молоді, професійних прошарків тощо), соціальних груп (представників малого і середнього бізнесу, олігархів і т. ін.). Отже, Мала ідея – це поточне, короткострокове, часто – тактичне гасло, потрібне країні, родині, окремій особистості нині й зараз. Це нібито сечасне завдання, яке акумулює сьогоднішню мету, тактику дій у конкретний період, але не суперечить реалізації стратегії Великої ідеї, наближаючи націю до фундаментальної загальної мети. У такий спосіб Мала ідея через Велику гармонізує стосунки нації, поєднуючи інтереси

конкретної людини, і навпаки – через Малу ідею спонукає активних громадян досягнути загальнонаціональну мету, щоб сконсолідуватися як єдиний, а не регіональний народ, що впевнено рухається глобальним шляхом цивілізаційного розвитку. Велика і Мала ідеї поєднані між собою так, як велика і мала Батьківщина, як велика і мала наука. Як у Великій, так в Малій ідеях можна виокремити моменти з подальшими їх подробицями, поділом на рівні, ранги тих чи інших значень, преференцій відповідно до часу, простору, актуальності, масштабності, безпеки тощо. Мала ідея є робочим інструментарієм вирішення тих чи інших складових Великої.

Таким чином, запропонована національна Ідея як інформаційно-просторовий концепт: “Україна – соборна, українська і гідна людини” – це Велика **глобальна доктрина** розвитку всієї спільноти, **ідеологічна** основа її інформаційного забезпечення. У такому **широкому** аспекті вона виокремлює генеральні напрями геополітичного, макроекономічного, етнокультурного, соціального, екологічного блоків, заодно пріоритети загальноукраїнського масштабу. Водночас у цій генеральній стратегічній доктрині розвитку України маємо вказати ті ресурси, механізми і фактори, зрештою духовно-інтелектуальний когнітаріат як елітоформувальне **ядро** нації, як її провідну верству творення знань світового рівня для **випереджального** поступу та адекватності нації цій високій місії. УНІ має акумулювати не лише етнічні, національні, а й цивілізаційні аспекти поступу. Зараз завойовують не тільки зброєю, а й засобами інтелектуальної власності, за допомогою потужних фінансових впливань, впровадження передових нанотехнологій, інспірування своєї ідеї в інформаційний простір, інженерії людських душ, шустеризації і т. інше. Інтелектуальне антиукраїнство стає найнебезпечнішою зброєю розмиття національної ідентичності. Це особливо проявляється в намаганні написати "общую" історію, "спільні" підприємства, використати інтелектуальну власність, зросійщити інформаційний простір тощо.

У цьому плані дедалі логічнішим, на наш погляд, бачиться таке тактичне робоче гасло “**Знання, інформація і рух (чин, дія)**”, яке саме і є тим прикладним інструментарієм, тією частиною стратегічної національної ідеї, що спрямовують сьогодні продуцентів лідерської інтелектуальної власності, енергію творчої і наукової молоді на інтенсивне використання нових знань, досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, збільшення інвестицій у розвиток людини, її культури; на побудову інформаційного, громадянського й правового суспільства, збереження генофонду українського народу, його високої освіченості, креативності, духовності та моралі, на пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек – внутрішніх і зовнішніх. Одержані знання виступають інформаційною мембраною, яка не допускає проникнення неправди, вони підвищують імунітет людини проти її денационалізації та дезінтеграції, водночас підвищують середовищеспроможність нації в плані розвитку вітчизняної освіти, науки, культури, підприємництва, екології на шляху досягнення цивілізаційного поступу. Модернізація економіки відбувається на інноваційній, новаторсько-інформаційній основі. Знання – інструментарій реалізації складників Великої ідеї.

Принагідно лише коротко зазначимо, що національна ідея кожного народу є не лише об’єднуючим месиджем, а й унікальним інтелектуальним капіталом, ефективність реалізації якого – маркер життя - духовного і матеріального – всієї спільноти, її авторитету в світі сьогодні, а ще більше – потенціал її майбутнього. Це сенс буття кожної нації – її суспільне “хто Ми” і особисте “хто Я і навіщо”, а в підсумку – це те, що всі маємо робимо разом, аби далі, коли інтегруємося в глобалізований світ, не залишитися в зрайонованому, зоднорідненому просторі такими, що їх Шевченко назвав, – “і ми не ми, і я не я”, адже, нічим не відрізнятимемося від інших. І тут найголовніший висновок: “Я є, бо є Ми” – цілісна спільнота, яка зберегла відрубність (відмінність) своєї культури, мови, ментальності, обрядів тощо. Є нація як повноцінне, самодостатнє середовище – є націо-

нально свідомо, цілісна людина. Аби далі не сталося протилежне, маємо чесно собі уяснити, чий візит у 2009 році – після "перевантаження" політики США, від якої українцям не стало легше – цьому сприятиме: віце-президента Байдена чи керівника московської Церкви – давно одержавленої, що і нині не покаялася за анексовану Київську метрополію, за допомогу государеві, комуністам більшовицької імперії та її нинішнім реаніматорам російщити Україну?

Саме слово "анексія" в контексті неповернення та справедливої потреби відновлення історичної істини вжив Патріарх Константинопольський Варфоломей у Києві під час святкування 1020-річчя прийняття Володимиром Великим християнства. Може справді, нарешті, треба повернутися до правди і, як закликав Франко, – твердо сказати: **"Не пора!"** служити нікому, окрім України. І хай при цьому велике національне не заважає дрібному, меркантильному, регіональному. Є скелі, які слід лупати нації тільки разом, аби вирівняти сучасний гостинець для прогресу всього українства. Для цього українська ідея – це той життєвий стрижень, який акумулює як національні, так і цивілізаційні складники розвитку. Тут замало бажань – потрібні знання, уміння, воля і сприятливе (внутрішнє і зовнішнє) середовище, щоб ці та інші, потрібні для державотворення та становлення нації, людські якості, – можна було б плекати, виховувати і розвивати.

ДІМ нації в світовому соціогуманістичному контексті

Нині українську національну ідею як багатівікове прагнення народу мати власну державу реалізовано. Вона спрацювала в 1991 році від хвилі патріотичних, щирих молитов не одного покоління, від грому передсмертного "Слава Україні!" мільйонів невинно убієнних за неї борців, мучеників і подвижників. Але щоб вона діяла ефективніше у важкій щоденній праці, стала наріжним каменем, цементуючим чинником розбудови національної держави без постколоніальних ознак на взірць радянська, соціалістична (а не соціальна), новоросійська, регіональна, федеративна; щоб припинити її розмивання антиукраїнськими силами та вберегти від сучасних небезпек і ризиків, потрібен її розгляд у **соціогуманістичному форматі**, який паритетно захищатиме права **і людини, і нації** від свавілля сильних світу цього. Без консолідованих міжнародних гарантій молода Українська Державність вже стикнулася, а ще більше стикатиметься з низкою викликів та нагальних потреб захисту не лише в економічній, соціальній, екологічній, а і в політичній, духовно-інтелектуальній, ідеологічній, правовій, моральній та світоглядній сферах, в збереженні своєї національної ідентичності.

Це насамперед актуалізує необхідність негайно гармонізувати ліберальну (в центрі – людина) і націоналістичну (акцент на розвитку нації) ідеології та створити на їх основі нову парадигму буття – **соціогуманістичну**, що комплексно захищатиме від свавілля сильних і людину, і націю як когнітивно необхідне духовно-інтелектуальне, мовно-інформаційне, звукове, водночас **природно-ексклюзивне середовище** (гло, а відтак простір) розвитку людини на її обітованій землі. Життєво необхідно, аби таке середовище не пригнічував простір сильнішого. Адже лише за таких умов українці можуть розмовляти і бути зрозумілими для світу нацією, творити свою, притаманну тільки їм, ментальність. Словом, вільно розвиватися для свого народу і бути цікавими іншим націям, збагачуючи їхню мозаїку культур, безпечно і рівноправно інтегруючись в її міжнародне багатство. Проте соціогуманістичній парадигмі буття постколоніальних (посттоталітарних) держав досі не надано відповідного статусу, а, головне, **міжнародної** юрисдикції світових інституцій. Це гальмує реалізації паритетного захисту і людини, і нації як актуального системо-функціонального чинника повернення народів – ослаблених загарбниками – додому, до їхніх духовних праджерел та формування у нібито своїх країнах середовищеспроможних умов, необхідних для відтворення і розвитку національно-свідомих громадян.

Через те в Україні широко не спрацював реверсний режим у сфері духовно-культурного відродження титульної нації, триває окупація її мовно-інформаційного простору, не соціалізовано механізми люстрації, натуралізації іммігрантів, реституції духовно-культурних вартостей, каяття за злочини в минулому. Це, своєю чергою, не дає можливості вживати заходи рекультрегіоналізації, тобто рекультивувати у потолочених територіях (регіонах) ті духовно-культурні цінності нації, знищення яких ще не досягнуло критичної точки неповернення. Що більше, відсутність належного міжнародного правового забезпечення соціогуманістичної візії не сприяє внутрішньому об'єднанню національно-патріотичних сил у пострадянських країнах для будівництва національних держав. А, навпаки, стимулює інфільтрацію постімперських проектів, які знекровлюють справді національно-патріотичні сили в боротьбі з різними, часто підставними, засланими націоналістами, комуністами та іншими представниками так званої керованої демократії та інтелектуального антиукраїнізму – палкими прихильниками федералізації, регіоналізації України – під фальшивим приводом захисту буцімто "притеснєнних" росіян. Світ до цих пропагандистсько-ідеологічних прийомів завойовників – й далі байдужий, а, може, не розуміє їх підступності.

Використання імперією зла ідеології інтернаціоналізму і так званого соцреалізму для денационалізації України змушує повернутися до імперативу оптимального поєднання **традицій та новацій** як основоположних соціогуманістичних підвалин збереження **тяглості** (спадковості) суспільного розвитку. Помітні успіхи тут неможливі без усвідомлення насущних потреб подальшої інтелектуалізації гноблених постколоніальних спільнот, що стали на самостійний шлях розвитку, особливо захисту їх питомих мов, інформаційного простору, культури, підвищення якості освіти, науки, пришвидшення творення інтелектуальної власності, впровадження різних вітчизняних та запозичених ноу-хау, – всього того, що творить економіку знань, її вищий уклад, модерну націю. На нелегкому шляху до ідеї консолідації народу доводиться враховувати як національний, спадково-етнічний, так і цивілізаційний, новаторський аспекти поступу, які не завжди сприяють духовно-інформаційним процесам національного відродження.

Для цього в межах УНІ нами було запропоновано механізм активізації суспільного **руху** знань, інформації, тобто використання природної соціанти підвищення **духовно-інформаційної мобільності (ДИМ) нації**, – де "вертикаль" руху закріплює тяглість (консервативність), а "горизонталь" – відображає креативність (інноваційність) розвитку. У першому випадку домінують еволюційні процеси, в другому – революційні; у першому – репродукування, а в другому – продукування нових знань. Історичний досвід свідчить: завжди лідерами стають ті, хто продукує більше нових знань, ідей, де приріст новацій, інформації (ΔI) вищий. Без активізації та вдосконалення форм зазначеної мобільності, які були імперіями перервані, важко увійти на рівноправних і конкурентних засадах у світ шляхом національного, духовно-інтелектуального ренесансу. Адже саме форми – вертикальна і горизонтальна – духовно-інформаційної мобільності детермінують природну тяглість розвитку соціуму "по вертикалі" через **безперервність** передавання від покоління до покоління **традиційних** знань, інформації в сфері рідної мови, національної освіти, народних звичаїв, церковних обрядів тощо. Водночас лише на базі набутої "вертикалі" переважно стимулюється генерування, широка соціалізація **нових** знань, тобто творення інформації "по горизонталі" (на рівні одного покоління чи особистості) засобами вітчизняної науки, винахідництва, проектно-пошукових інноваційних робіт, патентно-ліцензійної діяльності, подання та впровадження різних ноу-хау.

Звісно, немає нічого більш ефективнішого в підміні пам'яті нації, імітації тяглості її розвитку, ніж зміна корінної етнічної основи, припинення передавання традиційної інформації з покоління в покоління чи заборона творити рідною мовою нові знання. Власне, цьому сприяли як Валуєвський указ та Емські циркуляри царської імперії, так і зловмисна комуно-більшовицька політика творення "єдиного советского народа", мовою

спілкування якого мав стати "єдиний и могучий русский язык", сучасне нехтування в школі, аспірантурі, в оприлюдненні наукових досягнень українською мовою. Тому в обох випадках і горизонталь, і вертикаль розвитку (людини, нації) повинні спиратися на **соціогуманістичне, одухотворене цивілізаційне підґрунтя** – уможливлення (принаймні не заважати) сильним світу жити країнам, що розвиваються, в повноцінному національному середовищі. Адже переривання руху інформації, традиційних знань – це прямий шлях до розмивання ознак духовно-культурного життя кожної нації, а відтак – її повна асиміляція та поглинання. Гальмування ж руху інформації в горизонтальному напрямку призводить до зменшення творчої активності, новаторства, генерування власного інтелектуального продукту нації, зрештою відставання рівня її внеску в світову скарбницю знань, а згодом – відкидання на маргінес цивілізаційного прогресу і асиміляції. У цьому контексті на увагу заслуговує третій (**по діагоналі**) вектор розвитку, що як **рівнодійний**, власне, складений із врахуванням сили (дії, чину) двох перших напрямків (вертикального і горизонтального), є індикатором формування комфортних умов для всебічного розвитку народу, тобто **середовищеспроможності** нації як її **соборної здатності** вирватися на передові позиції науково-технічного, економічного, а відтак – цивілізаційного прогресу, зберігши вітчизняний, ексклюзивний доробок багатьох поколінь корінного народу для себе та світової культурної мозаїки.

Розмита національна ідентичність применшує середовищеспроможність народу, яку вже віддавна за кордоном вивчає стосовно екології нова галузь науки – середовищезнавство (інвайронментологія). Адже є показники конкурентоспроможності вітчизняної економіки, її товарів, є індикатори платоспроможності населення, шириться практика вивчення середовища як екологічного чинника. Але Україну чомусь зовсім не турбують суспільні – духовно-інтелектуальні, інформаційно-мовні, релігійні та інші **критерії** середовищеспроможності нації щодо відродження (передавання, виховання, збереження) **автентичних** якостей її співгромадян. Цей інтеграційний індикатор – доленосний для суверенного розвитку народу, адже відображає здатність громади (соціуму) бути **націстворчим** середовищем (джерелом, тлом, зрештою простором) не лише в економічному, технологічному, екологічному плані, а й в духовно-інтелектуальному, мовно-інформаційному, етнічно-культурному, демографічно-ментальному, політично-патріотичному аспектах відтворення (чи відродження після колоніальної денационалізації) людини, її сім'ї, систем освіти, науки, релігії, історичної пам'яті і таке інше, тобто бачити далі, спираючись на досягнення гігантів передової вітчизняної та світової думки.

За цих умов "інтелігентні" спокуси деяких урядовців відмовитися від власної історії та перейти на "общую", відійти від української ідеї як об'єднуючого націю стратегічного чинника, лукаві заклики надати пріоритетності не етнічним, а тільки цивілізаційним рушійним силам, не громадянській, а політичній нації – дедалі частіше використовується інтелектуальним антиукраїнством для девальвації національної ідеї. Ми не можемо погодитися з цим хитрим антиукраїнським прийомом та сказати: нас, мовляв, більше не цікавить наша історія („мол, исторически так сложилось”), тому почнімо з чистого аркуша, об'єднуймося навколо сучасних цивілізаційних факторів, ідей, інновацій, тобто навколо модернізації промисловості, сільського господарства. Мовляв, до чого тут Голодомор як геноцид української нації – піклуймося сьогоднішнім рівнем добробуту, особистим успіхом як мрією кожного. Це було б, по-перше, зрадою подвижників УНІ і невинно убієнних та замордованих голодною смертю; по-друге, цього не можна допустити насамперед з реальних причин подальшого пригнічення української етнічної культури, мови, інформаційного простору подвійним впливом глобалізаційних потоків зодноріднення – постімперським (сусідським) і цивілізаційним (світовим). Зростаючі постімперські впливи ззовні не створюють середовища, потрібного для творчої активності корінної, до того ж, найбільшої нації; навпаки, вони дезінтегрують

Україну, яка може **стало** розвиватися як суверенна держава лише у випадку **комплексного та соціогуманістичного** врахування своїх вітчизняних і позитивних цивілізаційних тенденцій, в т.ч. і сусідських, якщо останні такими є та не нівелюють нашу іншійсть. Адже саме, на жаль, через неоліберальні мотиви діянь наших сусідів ми – в точці біфуркації, коли маятник чинників може хитнутися в будь-який бік: національного і духовного відродження України або її подальшого зросійщення та неповернення додому. Створена ситуація, коли мертві хапають за руки живих.

Імперське переривання тяглості розвитку, окупація пам'яті народу, руйнація геном (наголос на "о") створінь негативно впливають не тільки на спілкування людини з навколишньою природою в системі **сталого** розвитку, тобто збереження та передачі наступним поколінням успадкованого, а й на здатність нації бути в **авангарді** нових науково-технічних здобутків, спроможності продукувати модерні інформаційні технології, вітчизняні програми для потужних комп'ютерів, формувати нові прояви ментальної і креативної суспільно корисної поведінки. Зрештою, необхідно набути стану, за якого вільним українцям у наступних поколіннях можна буде позбутися постімперського синдрому, успадкованих почувань меншовартості та прогинання перед "старшим" нібито братом, покінчити з повсюдним вихованням в стані непереборного аутсайдерства. Водночас УНІ не може жити "в борг" її подвижників, а має стати сучасною дорожньою картою суспільного руху за суверенне майбутнє в усіх сегментах державного життя на шляху до цивілізаційного розвитку. Українська ідея – це основа і каркас створення глобального проекту відродження та розвитку питомої мови титульної нації, її етнічної культури, інформаційного простору, екології, бізнес-середовищ, інноваційної діяльності, національної безпеки, соціального захисту і т. інше.

Сім'я, початкова школа, освіта повинні сприяти підвищенню середовищеспроможності нації у різних напрямках – економічному, мовно-інформаційному, духовно-інтелектуальному, екологічному і в не останню чергу – освітньо-патріотичному, націєтворчому. До запропонованого словосполучення "середовищеспроможність нації" маємо ставитися серйозно, адекватно і з належним розумінням, аби не стати меншиною на "своєї, нібито не чужій землі". Цей індикатор є тим фундаментом і наскрізним елементом, який формує, з одного боку, опірні (імуногенні) **особистісні якості** індивідуума; з іншого, – соборну **ідентичність** нації як суверена майбуття України, активного її суб'єкта, а не об'єкта чужого тотального впливу. Хто володітиме словом, новими знаннями, інформацією, ефективніше їх генеруватиме, креативно використовуючи інтелект для добра людей, той матиме більше вмінь раціонально керувати і собою, і розвивати свою Батьківщину. Ще Сократ навчав: хто володіє словом, той володіє світом. Ми не прагнемо оволодіти світом, що більше – зробити його українським. Але нам треба бути пильними, аби впоратися з накриттям нас новим чорнобильським туманом "руського мира", інтелектуальним антиукраїнізмом, згустком постімперських ідей "декомпозиції", регіоналізації нашої соборності. Українська ідея, увібравши модерні світові досягнення науки, техніки, економіки знань, людського цивілізаційного розвитку, не повинна ігнорувати широти національних проблем. Наше завдання нині – не дати розмити основоположні ознаки нації, які визначають і дедалі сильніше визначатимуть її як самодостатнє середовище для цивілізаційного розвитку наступних поколінь українців, для збереження їхньої етнічної, релігійної та іншої ідентичності у вільному, демократичному світі. Креативне поєднання національного і цивілізаційного на соціогуманістичних засадах – ось **генеральна стратегічна** напрямна українського шляху в майбутнє.

У контексті української національної ідеї рушійні сили природної соціанти ДІМ нації сприятимуть єдності поколінь, їх синергії, тобто динаміці поширення (соціалізації) досвіду, знань старших, з одного боку; з іншого, – активізують енергію, креатив молодих, їх амбіційність. А назагал: консолідують соціум у духовно-культурній системі координат передавання і творення інформації як **суспільного блага**, інтелектуального продукту;

заодно – підвищують середовищеспроможність спільноти в конкретних напрямках діяльності, починаючи від національної освіти, науки, економіки, охорони здоров'я, інформаційного простору, соціальної політики, творення єдиної Помісної церкви до спорудження спортивних баз активного відпочинку, розширення транспортної інфраструктури, зон зеленого туризму і т. інше. Якщо ДІМ нації – це не випадкова метафора, а природне відображення фундаментальних інформаційних процесів і явищ, які спостерігаємо під час розбудови "рідної хати", тобто своєї національної держави – української України, то ці явища повинні бути наявними як у формах нагромадження та передавання інформації по вертикалі і горизонталі, їхня специфіка має позначатися на Великій та Малій національній ідеї.

Справді, це підтверджується інформаційною специфікою основ зв'язку і позиціонування згаданих ідей. У цьому плані Велика ідея – не лише каркас стратегії, який більше формується традиційно-усталеним нагромадженням і передаванням інформації по вертикалі, але при цьому й сама інформація характеризується жорсткістю і певним консерватизмом. Адже вона віддзеркалює довготривалий період життя нації, акумульований нею впродовж великого періоду оригінальний, притаманний тільки їй, історичний досвід, необхідний для збереження національної ідентичності та досягнення поставленої мети сьогодні, а ще більше – в майбутньому. Мала ж ідея гнучкіша, переважно живиться оперативною інформацією, потрібною спільноті для виконання поточних тактичних дій, їх адаптації до нових умов і викликів, пов'язаних із підсиленням глобалізаційних чи інших форс-мажорних впливів. Водночас, якщо ці впливи достатньо довго тривають у часі та просторі, то Мала ідея може також бути робочим інструментарієм для довгострокових планів розвитку нації та становити стратегічний сегмент УНІ. Отже, УНІ потрібна не лише політикам, а й вченим, освітянам, новаторам, усьому соціуму для пришвидшення духовно-інформаційної мобільності людини і спільноти як складної соціанти в сфері збереження культурних традицій, впровадження новацій, підвищення ефективності соціального управління, рівня знань, піднесення людського розвитку та зниження ентропії навколишнього середовища.

У дискурсі "духовно-інформаційна мобільність" слово "духовна" нами не пов'язується виключно з релігійною чи церковною природою. Воно передовсім віддзеркалює творчу силу інтелекту як випереджальної реакції людини (нації) на створення нових знань для гуманного вирішення потреб сьогодення і майбуття. Передовсім духовність пов'язана з інтелектуалізацією, елітаризацією і гуманізацією спільноти щодо спроможності, по-перше, генерувати нові знання; по-друге, їх передавати наступним поколінням, широко соціалізувати, що більше: приростити досвід минулого як здобуток (ресурс) людського капіталу, який у разі його розкриття може стати потенціалом сучасників у ділах їх добрих. Проте креатив людини не завжди скеровано на творення тільки добра. Шкода, але добро і зло крокують поруч, і їх творить інтелект – одного і того ж складу сірі мозкові клітини завойовника-асимілятора і повстанця. Фюрер, вождь всіх народів, сучасний засланий лідер креативно продукував не лише інформацію, а й дезінформацію, яка не сприяла правді, розвитку: національному, сталому чи ноосферному. Коли йдеться про ДІМ нації чи людини, то головне, на наш погляд, – інформаційний (духовний, ідеальний) та матеріальний процеси **генерування** нових і **передавання** нагромаджених знань, досвіду саме задля "роблення добра". У наших текстах йдеться про **сповнений духом** (одухотворений) саме для цього інтелект, людський капітал, тобто ми виділяємо духовно-інформаційну мобільність, духовно-інтелектуальний ресурс, потенціал і т. інше. Така мобільність, такий потенціал у системі УНІ не зводяться лише до модернізації економіки, що більше, яка не є гідною людини, не нищить її національну тотожність. Інтелект має бути добродійним, сповненим духом **служіння** народу, а не **обслуговування** його асиміляторів.

Таким чином, розглядаючи етнічно-лінгвістичний, цивілізаційний і соціогуманітичний аспекти УНІ, слід визнати, що духовно-інформаційна мобільність нації комплексно – інтелектуально, духовно і морально – пов'язує такі важливі для життя вимоги, як забезпечення **тяглості** (спадковості) та **українськості** розвитку за допомогою перманентного функціонування національних інститутів та інституцій (сім'я, садочки, школа, ВНЗ, виробництво, бізнес, ЗМІ, банки, церква, армія та ін.), адаптації соціуму до динаміки суспільних трансформацій, темпів творення нових знань, масштабів інноваційних, інтеграційних, транснаціональних і глобалізаційних процесів. Водночас ДІМ нації формує інший логічний, не менш важливий висновок: необхідність підтримки **оптимальності** пропорцій впровадження, свого, традиційного й адаптованого, запозиченого, тобто забезпечує природний баланс національного консерватизму і новаторства, а складання їх векторів "по діагоналі" становитиме середовищеспроможність нації у цілому.

Практично це означає, що проведення Україною розумної внутрішньої та зовнішньої сталої (а не хитання в різні боки) політики з огляду основоположних засад застосування механізму ДІМ нації має і повинна гармонійно поєднуватися зі сусідніми пан'європейськими архітектурними ансамблями, навіть користати з спільних комунікацій та колективних систем захисту. Однак інтер'єр "дому" – це обов'язковий український **ексклюзив**, який має автентичне наповнення, береже, культивує і рекультивує національні цінності, скарби, культурні традиції та соціальні інституції, аби відновити історичну пам'ять народу та звільнити його свідомість від неправдивих чужих нашарувань. Словом, "і свого не цуратись, і чужому навчатись" – **альтернативи** немає, якщо хочемо зберегти тотожність нації, віднайти український шлях поступу, об'єднати на основі демократичних цінностей народ, реалізувати його споконвічну державотворчу ідею та євроінтеграційну стратегію розвитку, довівши, нарешті, історичну істину – Україна природно і потенційно **європейська**, а не **євразійська** держава. Шкідливий поділ України на Західну і Східну (чи навпаки) припиниться з усвідомленням українськості як органічної складової європейськості, з прозінням українців щодо вигідності вступу в НАТО, ЄС, а європейців – зі зникненням підсвідомого (чи несвідомого) поділу ними Європи на Західну і Східну та їх зрозумінням небезпек російських ведмедів, азійських тигрів та драконів. Як би без України африканські слони не витолочили ексклюзив Європи – тривало "глухої", на жаль, до потреб України. Це можливе за умов, що Україна, її державні лідери – не озираючись на їх партійну приналежність – твердо пам'ятатимуть: немає розвитку без консолідації бачення його векторів, припинення хаосу у визначенні національних інтересів залежно від регіональної дислокації "своєї" партії, її віддаленості від сусіда.

І, насамкінець, суспільству, передовсім українській національній еліті як інтелектуальному ядру нації, потрібно, **перезавантажившись**, чітко артикулювати саме на широкій соціалізації вектора **випереджального** руху інноваційного розвитку України, підвищенні якості освіти, науки, культури, на **сповненому духом** інтелекті, знаннях (інформації), а не на пафосі партійних ідей і емоційних заклинань, що можуть бути (пригадаймо недавнє минуле) злочинними, людиноненависницькими. Не забуваймо, до чого призвів беззастережний натиск гасел нацистів "ідея і рух" чи ідеологем більшовицьких циніків як буцімто сили "идей, которые овладевают массами". І там, і там це не було потребою народу. А знання чи то "в собі", чи то уречевлені в матеріальних (паперових, електронних, цифрових) носіях і введені в суспільний обіг, що стали таким чином інформацією, відображають об'єктивну реальність, вічні потреби людини у пізнанні навколишнього світу, зменшення його ентропійності (невизначеності), тобто використовуються на благо нації і людства, цивілізаційного поступу назагал. Інтелект, знання, інформація мають стати духовним ресурсом соціального розвитку України, поборовши асиміляційне неформальне гасло: "народ без національної еліти, а еліта – без

української мови" колишніх імперій як антиукраїнську ідею. Суспільний рух у пріоритетних напрямках розвитку "на випередження" має мотивуватися соціогуманітарною метою: стати нарешті рівним серед рівних державним народом, що намагається, як мінімум, не піддатися на не вигідні для себе взаємини з іншими геополітичними партнерами.

У цьому сенсі вирізняємо певне новаторське навантаження терміну "соціогуманістичний" порівняно з широкоживаним поняттям "гуманітарний". Соціогуманістичний не зводиться до одноразової гуманітарної **матеріальної** допомоги, пов'язаної з різними природними катаклізмами (землетруси, паводки і т. ін.) чи з нераціональною діяльністю людини (біженці воєнних конфліктів, різні екологічні катастрофи). Йдеться про сталий захист духовних і матеріальних цінностей титульних, корінних націй та народностей, їх традицій, мов, культур від зодноріднення не тільки невідворотними глобалізаційними впливами, а, головню, асиміляційними діями неоколоніалістів за допомогою освоєння інформаційних, освітніх, наукових, економічних та інших просторів. На жаль, в Україні заважає цьому поширене явище, яке нами було названо інтелектуальним антиукраїнізмом – зберегти імперську семіотику, намагання ввести дві державні мови, написати "общую" історію, демонструвати фільми, особливо – дитячі, без перекладу українською, показово виступати у ВР російською, страшилки федералізацією України і т. ін. Найстрашніше те, що це роблять надто респектабельні "доброжелатели" від гуманітарної сфери держави, креативно, нібито дуже науково і по-демократичному, але, найголовніше, не духовно і не з любов'ю до збереження автентичності українців, а, отже, – не соціогуманістично; навпаки, з далеким прицілом її остаточного розмиття і знищення. З позицій соціогуманізму і Європейської хартії регіональних мов російську мову в Україні аж ніяк не можна зараховувати до регіональних, бо вона, по-перше, має державний ареал свого розвитку в Росії; по-друге, їй і в Україні нічого не загрожує, навпаки, вона далі по-імперському пригнічує українську та інші справді регіональні – гагаузьку, мову кримчаків і т. ін. Саме українська скоро вимагатиме захисту.

У нашому розумінні соціогуманістичний дискурс віддзеркалює **бінарну** парадигмальність, сутність якої полягає в паритетному підході до гармонізації прав та захисту і людини, і нації в якнайширшому інформаційно-мовному, світоглядному, національно-патріотичному, державотворчому, врешті, геополітичному, геостратегічному контекстах, а також виходячи з світових потреб якнайшвидшого надання цій бінарності статусу морально-правового імперативу **міжнародної** юрисдикції. Лише за такого комплексного підходу можна дотриматися універсальності принципу взаємодії стратегічно жорсткого інформаційно-мовного, культурно-етнічного **каркасу** кожної нації (народності) з гнучким, мобільним його **поповненням** цивілізаційними досягненнями без шкоди для їхньої автентичності. Словом, консолідувати українську націю можна на основі етнічного і цивілізаційного, традиційного та інноваційного, власного і запозиченого.

Отже, ООН акцентує увагу саме на духовно-інтелектуальному потенціалі нації в соціогуманістичних, геополітичних, інтеграційних і цивілізаційних межах, на фахових, моральних, патріотичних та інших **якісних** характеристиках національних **еліт** як основних носіїв і продуцентів людського капіталу, на потужних джерелах його поповнення, зокрема – на освіті, науці, культурі, нових інформаційних, а не застарілих сировинних технологіях, на випереджальній науково-технічній діяльності, творенні лідерської інтелектуальної власності, на комфортності для цього умов. Вибір між розвиненою, демократичною Європою і сировинною Євразією перманентно триває, і не лише під час виборчої кампанії. Для нації, що живе на "межі" європейського економічного і євразійського просторів, католицького і православного культурного світу, різних військових блоків, дух референдуму 1 грудня 1991 року – вічний супутник, важкий, як саме життя, але ж й життєво потрібний як щоденна дорожня карта в духовно-інтелектуальному, ідеологічному напрямку розвитку. Тому сучасникам, аби не поповнити ряди аутсайдерів світового прогресу, слід постійно працювати і вибирати так, щоб бути гідними не тільки

інноваційних діянь подвижників національної ідеї, що відійшли від нас, а й побороти корупцію, злочинство, мімікрію та підступне зрадництво живих. Не зрадьмо УНІ, людей, які на неї сьогодні широко працюють, а Україна і нащадки не зрадять нас. Це особливо важливо усвідомити в час творення держави для ще недостатньо сконсолідованої нації та об'єднання нації у державі, яка щойно розбудовується, за умов, погодьмося, далеких від соціогуманістичних.

Успіх тут залежатиме від того, наскільки єдина Україна буде для всіх спільною **Батьківщиною**, а національна ідея – орієнтиром нашого (і не тільки нашого) соціогуманістичного поступу; політична еліта інтегрується і любитиме Україну без її поділу навпіл, на окремі удільні регіони, не займатиметься сортуванням народу та суетою федеративної сутіні. У цьому контексті, даруйте, дозволю собі звернути увагу на слова з моєї статті "Українська національна ідея і вибори президента", надрукованої в "Львівській газеті" ще 24 червня 2004 року. Сьогодні знаємо, що ці вибори завершилися Майданом як унікальним явищем на шляху становлення української громадянської нації і захисту свободи її вибору. Шкода, але ми не використали його потенціалу для консолідації нації.

Однак, коли я писав статтю, спостерігаючи урядову агітацію за Януковича, підтримку його Росією і водночас остракізм Ющенка, – то не міг передбачити Помаранчеву революцію, грандіозний та унікальний вибух народу за свободу вибору і відстоювання своїх прав. Мене турбували тодішній розкол моєї країни по лінії підтримки УНІ і питання: чи соціалізує новообраний Президент України ідею де Голля: "Я Президент всієї Франції і тієї її частини, що голосувала проти мене!". Тоді я тільки шкодував, що й далі наші політичної еліти публічно розкривають для електорату "лише одне крило УНІ, а не два, без яких їй (ідеї) та Україні загалом не досягнути висоти ні Тарасової гори, ні Брюссельських офісів. На одному крилі можна хіба що залишитися в "зоні інтересів і завдань" Росії, але не власних національних. А таке сателітне становище свідчить про одне: в ті слова, які поставлені коло нас "на сторожі", ми як слід ще не умилилися. Навіть більше: чомусь регіонально розробляємо лише одну легеню, а не прагнемо в усіх регіонах дихати вільно та на повні груди".

Часи змінилися: Ющенко знову змінив Янукович, але він ще не став Президентом усієї країни. Тимошенко, замість того, щоб змиритися з поразкою і в опозиції згуртувати націю, далі організовує різні провокації проти третього Президента України. Про якусь мораль "газової принцеси", точніше "королеви газобензоколонки", її зловісну роль у сучасній історії України, як зазначає "Україна молода" (Юліна провокація, 25 січня), говорити не доводиться. "Прикрише те, що нашому суспільству доведеться ще довго очищатися від того дурману, яким вона запудрила мізки людей (вміло наповнила їх легені, кров – С. В.), спаскудила ідеї "помаранчевого" Майдану, українську демократію, українську справу". Стоячи на Майдані біля Ющенка, Тимошенко бачила і чула не Україну, а себе. З цих причин депутати її фракції у ВР заблокували виступ Президента з щорічним зверненням до народу; з ненависті до лідера нації, що збудив її історичну пам'ять, демократизував країну, влаштувала з Прем'єром Росії хіхикання, замість обуритися зневагою Ющенка перед телекамерами. На жаль, і далі за маніакальною жадобою влади, партійною здрибнілістю, безкінечним піаром одних; за регіоналізмом, тенетами і пихатістю політико-патріаршої доктрини "руського мира", суетою її малоросійських служок інших – не пам'ятаємо застереження Стуса із гулагівської зони тоталітаризму стосовно найголовнішого – екзистенції України та її цивілізаційного розвитку:

"Всі ми прийдем на той
світ до тебе –
Тільки Україна хай не йде!"

Хай йде до себе, повертається додому з непроминальними власними і запозиченими вартостями, їх вічно примножує та на добро віддає людям! Нелегка дорога навіть додому, до національної ідеї, але в їх освоєнні – життя уярмленого народу, його майбуття у вільному соціогуманістичному світі. Твердо запам'ятаймо одне: УНІ – це не лише модернізація, перепрофілювання чи верифікація промисловості на інноваційній основі, а й українська мова, культура, освіта, наука, національна економіка та інші духовні і матеріальні сфери життя, що є наріжним каменем самозбереження нації; це її моральні, духовно-інтелектуальні, національно-патріотичні, ідеологічні сутності, без яких у неї не було належного минулого, немає гідного сьогодення і не буде європейського майбутнього. Дедалі стає очевидніше, що в українській спільноті без чітко визначених ідеологічних, духовно-моральних орієнтирів, без соціогуманістичної складової сталого розвитку – життя нації стає проблемою її спроможності зберегти власне середовище, а відтак – вітчизняний інформаційний простір, перетворити їх в чинники консолідації соціуму як соборної цілісності.

Не згуртувавшись, даремне прагнути до Європи, сподіватися досягнути її стандартів життя, важко визначити державну стратегію розвитку, зрозуміти лібералізм і консерватизм, соціал-демократію і інвайронменталізм, націоналізм і комуністичну ідеологію. Саме моноідеологізм останньої спричинив відразу не тільки саме поняття "ідеологічне забезпечення", а й філософію духовно-інтелектуального супроводу державотворення і становлення нації та перші необачні заяви перших президентів України щодо державотворчої спроможності УНІ. Для когось, може, такі категорії, як: національна ідея, регіональні чи доцентрові орієнтації влади, соборність чи федералізація країни, президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська форми державного управління, центризм нації – не мають вельми великого значення. Для українців ж – це дуже чутливі комплексні проблеми збереження їх державності, національної ідентичності, відродження пригніченої мови, духовно-культурних цінностей, традиційної ментальності корінного народу, які реально можуть бути розв'язані в межах **нової соціогуманістичної парадигми буття**, що забезпечить на міжнародному правовому рівні паритетний захист і людини, і нації як у процесі внутрішньої **соборнізації**, так і зовнішньої **інтеграції** України в цивілізований світ на рівних партнерських засадах.

Лизанчук В. В.

МОРАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛЮСИ: УКРАЇНОЦЕНТРИЗМ І МАЛОРОСІЙСТВО

Охарактеризовано морально-психологічну суть україноцентризму і малоросійства, розкрито засади функціонування засобів масової інформації в контексті ідентифікації українців, осмислено різноманітну антиукраїнську інформаційну агресію.

Ключові слова: мова, культура, мораль, духовність, засоби масової інформації, національна свідомість, ідентичність, інформаційна агресія.

Lyzanchyk V. V.

MORALLY-NATIONAL POLES: UKRAINIANCENTRISM AND MALOROSIYSTVO

The moral and psychological essence ukrainiancentrism and malorosiystvo is characterized, principles of functioning of mass media in a context of national identification of Ukrainians are opened, the Antiukrainian aggression is comprehended.

Keywords: language, culture, morals, spirituality, mass media, national consciousness, identification, information aggression.

Ще в давньоукраїнській державі, яка називалася Русь, а згодом – Київська Русь, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, митрополит Іларіон орієтували покоління дітей на самопізнання й пізнання світу, Бога, людини, мови, природи, народу, держави, культури, сповідуючи високі моральні ідеали. У "Поученні" (назву цього твору також пишуть "Повчання", "Повчання Володимира Мономаха своїм дітям", "Повчання дітям" та ін.) Володимир Мономах закликав „премудрих слухати”, „без лукавства розмовляти”, „не лютувати словом”¹.

Отже, щоб слово вбирало в себе і несло високі християнські, національні і загальнолюдські ідеали, журналістське мислення повинно бути моральним. Лише за таких умов успішно буде здійснюватися головне покликання журналіста – вдумливо, в чистих помислах, професійно працювати з інформацією, доносити її до людей, допомагати людям орієтуватися у світі, в українському політико-ідеологічному, соціально-економічному, духовно-культурологічному, морально-психологічному житті, відтворюючи його інформаційний образ. Від журналіста залежить, наскільки цей образ світу і України не є викривленим та спотвореним, наскільки він сприяє поглибленню поваги до української нації.

Без свободи творчості неможлива об'єктивність інформації, достовірність інформаційного відображення розмаїття соціально важливих фактів, подій, явищ. Отож, професіоналізм, сумлінність, покликання журналіста полягає в служінні Свободі й Правді. На ньому лежить величезна відповідальність за долю людей, громадян його країни, людства. Брехня завжди шкідлива, бо дезорієтує, засмічує розум, затуляє очі. Брехня веде у прірву, лише Правда висвітлює шлях до порозуміння і злагоди у світовому співтоваристві, духовного і національного самоусвідомлення кожного народу, збереження і

розвитку його мови, культури і, зокрема, самоствердження українськості, високої моралі, національної і громадянської гідності в Україні.

У своїй творчості кожний працівник ЗМІ повинен нині враховувати принаймні дві основні сучасні тенденції: а) глобалізацію (економіки, торгівлі, інформаційного простору тощо) і б) ренаціоналізацію світу, тобто духовне і національне відродження народів та народностей, творення їхніх нових держав. Однак вектори цих тенденцій "не лише не збігаються, а часто є протилежними за дією, за національними інтересами держав, особливо колишніх метрополій і колоній, – підкреслив професор С. Вовканич. – Відсутність рівнопартнерського діалогу не сприяє виникненню синергетичного (додаткового, спільнодіючого) ефекту співпраці світової спільноти"². Нерідко до загострення цієї складної політичної проблеми причетні ті журналісти, які не усвідомлюють, що права і свобода людини не повинні нівелювати права і свободу нації на її історичній території. Немає Батьківщини без свободи і свободи без Батьківщини, але без свободи нації забезпечити права людини неможливо. Це повинен розуміти кожний працівник ЗМІ, підтримувати в Україні національні пріоритети. Адже нація – це насамперед люди, колективні права яких треба також поважати. Усвідомлення журналістами тези академіка С. Вовканича, що "кожна нація живе не лише в собі і для своєї самобутності, а силою збереження самобутності творить множинність і багатства світу як фундаментальних основ подальшого суспільного поступу"³, сприятиме утвердженню в Україні української сутності. Терпимість українців щодо змосковщення України чи англізації її інформаційного простору нічого не додасть до розвитку розмаїття світу, навпаки – збіднюватиме культуру світової цивілізації.

Лише чіткі національні орієнтири в усіх сферах життя України є найголовнішими передумовами зведення до мінімуму негативних наслідків глобалізації. У цьому контексті пріоритетного значення набуває освіта і національне виховання. Адже з наслідками глобалізації матиме справу насамперед сучасне молоде покоління, якому потрібно перебрати на свої плечі адаптацію українських реалій до глобалістичних процесів. Потрібно кожному усвідомити, що людина виступає не планетарною особою, а конкретно-історичною і національно-культурною індивідуальністю.

Національно свідомі працівники ЗМІ у своїй діяльності сповідують принципи загальнолюдської моралі, суть якої полягає в тому, що завжди справедливо чинить той, хто захищає свою мову, культуру, релігію, традиції на своїй, не завойованій землі. І ніколи, ніде не має рації, і діє аморально той, хто посягає на чуже. Якби в Україні всі політики, депутати, державні службовці, працівники освіти, силових структур, засобів масової інформації керувалися новим соціогуманістичним імперативом "Права і людини, і нації!", утверджували його як ідеологічну стратегію державотворення, то за 20 років незалежності наше суспільство відчутно пройшло би вперед у побудові національної, демократичної, соціальної, правової держави. Адже наріжним каменем побудови самостійної держави є національна солідарність, а демократії – толерантність.

Чимало європейських країн прийшли до демократичних режимів уже після побудови національних держав. Україна ж має поєднати обидва процеси – одночасно збудувати і незалежну, і демократичну державу. Найбільшу перешкоду на цьому шляху становить напівсамімілований, змаргіналізований рівень масової свідомості значної частини населення. Тому так гостро стоїть проблема подолання комплексів меншовартості і роздвоєння національного самоусвідомлення. Через деформовану мовну ситуацію Україна, відокремившись від Росії, лишилась у спільному з нею мовно-культурному просторі, а тому першорядної ваги для утвердження державної самостійності набула справа забезпечення від інформаційно-пропагандистського впливу Росії.

Державна незалежність підняла престиж української мови і дала владі широкі можливості використати політичний чинник у національних інтересах, розробити і впровадити національну політику захисту свого культурного простору від руйнівного

впливу зросійщення, зупинити денационалізацію і почати оздоровлення мовно-культурної ситуації. "Проте влада усунулась від вирішення мовно-культурних проблем, полишивши справу на самоплив, а українські партії і громадські організації не змогли створити потрібний тиск на владу"⁴, – підкресливала у 1997 р. Лариса Масенко. Відтоді майже нічого не змінилося. Процес російщення не тільки не зупинився, а фактично розширився. До нього долучилася англізація. Духовне пограбування українського народу, що йде в ногу з пограбуванням економічним, відбувається в усіх галузях культури, мистецтва, освіти. „На кожні 20 книжок російською мовою припадає тільки одна українською, і це в країні, де 67,5 % вважають українську за рідну. Про її державний статус, звичайно, згадувати смішно, але дані перепису річ уперта. Як назвати таке становище? Ми шукали у всіх словниках і іншого слова, як „окупація”, знайти не змогли. Може, ви спробуєте?” – запитують брати Капранови⁵.

Серед причин, що впливають на мовну ситуацію в українських ЗМІ, переважають два аспекти – політичний та комерційний. Власне, вони взаємопов’язані, бо ті політики, які грають на настроях насильно зросійщених громадян, мають достатню фінансову базу для "втління своїх ідей в життя". Тому так активно реєструються сьогодні нові видання, які не лише за мовою – за суттю своєю антиукраїнські. Наприклад, на титульній сторінці журналу „Русское слово” за листопад 2010 р. (журнал зареєстрований 26.02.1996 р., переєстрований Держкомітетом України 30.08.2004 р., засновник „Движение Владимира Мономаха „Русь” у м. Красный Луч Луганської області) великими літерами без будь-якого сорому написали: „Русские, украинцы, белорусы – единый народ русский”. На першій сторінці безпардонно зазначено, що „Григорий Саввич Сковорода – русский философ и писатель”, на 28 сторінці також цинічно нав’язується думка, що немає української культури, а є лише „общерусская”. Вихваляючи Сталіна, доктор філософських наук В. Л. Акулов зухвало стверджує, що „вектор исторического развития страны был определен И. В. Сталиным абсолютно точно. Верно были избраны и средства, которые могли привести к реализации вставших перед государством геополитических задач» (С. 11). Невже у «науковій методології історичного дослідження», якої дотримується В. А. Акулов, не знайшлося місця для правдивого інформування про голодомор-геноцид в Україні, організований Сталіним і його поплічниками, винищення національно свідомої української інтелігенції, про найбільші втрати українців у Другій світовій війні у процентному відношенні до кількості населення в Україні.

Сотні друкованих видань, теле- і радіоорганізацій в Україні, як і „Русское слово” (головний редактор – В. А. Гончаров), намагаються сформувати в українців особливу форму російської імперської свідомості. Адже фактично громадяни України постійно перебувають у російськомовному інформаційному середовищі. А тим часом наші опоненти по-фарисейському галасують на кожному перехресті про якусь міфічну українізацію. Спростовує це також у листі до "Літературної України" майор запасу Віктор Андрійович Циганко: "Мені 83 роки. Коли мій авіапункт повернувся на Україну в 1947 році, з того часу й передплачую "Літературну Україну". Дещо навіть друкувалося в "ЛУ". А ще було у нашому Скадовському районі на Херсонщині й таке, що "ЛУ" отримували всі бібліотеки, школи, вчителі, газета продавалася в кіосках. А сьогодні – просто жаж! На весь Скадовський район отримую "ЛУ" один я. Зате усіляких дріб’язкових газеток (звичайно, російськомовних, – цілі завали у кіосках. Хіба це не знак?! Які ж ми українці?!

Я, колишній морський піхотинець, потім офіцер, пройшов усю війну від Батумі до Бургаса, воював і мріяв про Україну, про українську мову, пісню, нарешті, про українську справедливу енциклопедію. А що маємо, до чого дожилися? Не знаю, як у вас там, у Києві, а у нас, у звичайнісінькому районі, де живе близько 90 % українців, скоро нічого українського не залишиться. А в Херсоні тим паче. Хто обласні керівники, чи ви почуєте від них бодай одне українське слово? А під них і решта підсююкують – тільки па-русскі.

Так і хочеться вигукнути: о, наша сердечна Україно, куди ж ми йдемо і що буде з нами, українцями, уже в найближчому майбутньому?

Вибачайте за такого листа. Щойно подзвонив на пошту, чому не йде мені „Літературна Україна"? Відповіли: "Будемо дзвонити до Херсона, а може, й до Києва, бо до нас ЛУ" не приходить, окрім вашої передплати!" Хіба не жах? За що ж нас, українців, стільки полягло (і моїх два брати) під час минулої страшної війни?"⁶.

У статті "Медіа-війни. Чи здатна Україна протистояти російській інформаційній експансії та домашнім русифікаторам?" В. Матяш пише, що серед чинників, які прив'язують Україну до московської англомерації, як правило, називають енергетичну залежність, Українську Православну Церкву Московського Патріархату, брак національної гідності. До цього варто додати ще й сучасний стан вітчизняного медіа-простору ⁷.

Державний статус української мови зафіксовано у Конституції та шести законах України про діяльність ЗМІ. Вітчизняне законодавство передбачає наявність телерадіо-програм російською мовою та мовами інших національних меншин лише у місцях їхнього компактного проживання. Натомість більшість вітчизняних комерційних телерадіоканалів ігнорує чинне законодавство України про мовний режим в ефірі. Український телерадіоэфір сьогодні тотально зросійщений.

У ліцензіях на мовлення, виданих Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення, фіксується, як правило, 70-відсотковий обсяг українського мовлення. А фактично на комерційних засобах мовлення обсяг українськомовних програм часто ледь досягає 10-20 %. Відсутність в Україні єдиної концепції розвитку медіа-простору та інформаційного правового кодексу, двозначності у законодавчому полі дозволяють керівникам ЗМІ легко уникати відповідальності за вихід у ефір російською мовою.

Якщо порівняти нинішній стан справ у друкованих ЗМІ із 1991 р., то тиск російськомовної преси на пересічного українського громадянина за роки незалежності збільшився у 40 разів. Втім, у галузі електронних ЗМІ становище не краще. За останній рік вся система українського телерадіомовлення настійно перебудовується на російський лад.

На очах у мільйонів співвітчизників наші електронні ЗМІ цинічно порушують законодавство про мовний режим в ефірі, принижуючи національну гідність свідомої частини українства. Українськомовний радіослухач чи телеглядач зазнає обмежень на отримання інформації рідною мовою. Обмежуються також права українських журналістів та режисерів на власну професійну самореалізацію.

Кажуть, що в умовах інформаційної відкритості кращий спосіб боротьби із засиллям іншомовних телепрограм – це виготовлення конкурентного вітчизняного телепродукту. Але жалюгідний фінансовий стан державних телекомпаній не дозволяє здійснювати навіть переклади російськомовних телефільмів українською мовою. А комерційні телекомпанії здебільшого забезпечують реалізацію політичних та економічних інтересів своїх "опікунів" олігархів-чужинців. У свою чергу, зросійщені вітчизняні олігархи зазвичай не бажають виступати спонсорами такої "екзотики", як українськомовні телепрограми.

Вболіванням за національну пісню пройнята стаття відомого композитора, народного артиста України Віталія Кирейка "Культурна (?) агресія". В. Кирейко підкреслює, що злякисна епідемія масової культури повально витісняє як високу професійну, так і народну пісню. По радіо й телебаченню від ранку до вечора звучить, гримить, тріщить так звана рок- та поп-музика з помпезними об'явами про всілякі "шлягери" та „хіт-паради". Все це здебільшого позбавлене мелодичного начала, краси і поезії української музичної мови (зміни акордів там, до речі, немає взагалі). Та й чи здатні ту поезію, без якої неможливе будь-яке мистецтво, творити безголосі співаки-мікрофо-

ноковтальники та подібні їм російськомовні "зірки", "суперзірки" естради, кількість яких стала множитися мало не щодня?

„Вслухаймося тільки в ту беззмістовну, монотонну й сіру звукову канву, де кожна нота супроводжується барабаним стуком, у ту, з дозволу сказати, „поезію” на кшталт „целуй мене везде, я уже взрослая” чи „кручу-верчу, тебя хочу” (це про сучасних "девочек"). І ось такого типу пісні іменуються в радіопередачах як "пісні року" (!), хоча їх ніхто і ніде не співає. Цей пісенний "модерн" рекламується, як "осучаснення" естрадної пісні, на противагу застарілому фольклору з його шароварами та гопаками. Я не виступаю проти естрадної музики, проте вона обов'язково має бути такою ж високохудожньою, як і музика "серйозна". Адже відомі у нас оперні співаки мають у своєму репертуарі поряд з аріями, романсами, народними піснями і пісні естрадні. Хіба ж ми не маємо таких видатних майстрів естрадних пісень, як Платон Майборода, Олександр Білаш, Анатолій Кос-Анатольський та ряд інших авторів? За моїм переконанням, більшість нових естрадних пісень за своїм змістом, несмаком, манерою співу (крику, шептання, стогону) виглядає, немов глузування, глумління над музичним мистецтвом, – стверджує В. Кирейко. – Не може не викликати огиду і навіть певний страх недавній телевиступ естрадної групи "Жаба в дирижаблі" (до речі російськомовна)/ І знову верещання в мікрофон, малопристойні вихилася співачок-"зірок". Кульмінацією цього видовища (вибачайте – шоу) стало стрибання у воду, плескання і продовження співу у воді (не випускаючи з рота мікрофона) знівсілої, безсоромної естрадної, очевидно, знаменитості"⁸. І ось для такого типу "мистецтва" знаходяться меценати, влаштовуються міжнародні фестивалі та конкурси. Та й цього, виявляється, недостатньо: вже влаштовуються дитячі студії рок-музики, музичною продукцією яких отруюються наші діти. Небезпеку від такою напряму в нашій культурі перебільшити вельми тяжко.

В. Матяш привертає увагу до таких фактів: діяльність комерційного підприємства у столиці України щороку перевіряють десятки контролюючих інстанцій. А вітчизняні комерційні телерадіоканали, що фінансуються "крутими хлопцями", щодня відкрито порушують мовне законодавство. І що ж? У „правовій” державі поки що не знайшлося жодного контролера, який би спрямував їхнє функціонування в українське законодавче русло!

Підписаний у жовтні 2000 р. двосторонній договір між Росією й Україною розв'язав руки російським ретрансляторам. Згідно з цим документом тепер росіянам немає потреби отримувати ліцензію на транслявання своїх телерадіопрограм в Україну. У 1999-2000 рр. Росія у прикордонних регіонах на Сході України збудувала потужні ретранслятори. Тепер декілька областей України, що межують з Російською Федерацією, безперешкодно приймають на свої антени усі телепрограми сусідньої держави, серед яких чимало антиукраїнських.

Ще кілька років тому у матеріалах російських репортерів про події в Україні хоча б відчувалося, що йдеться про закордон. Тепер коментарі москвичів такі безцеремонні, ніби йдеться про який-небудь Сахалін. На Заході у подібних випадках уряд ображеної країни вимагає від держави-контрагента публічного спростування викладених у ЗМІ фактів чи вдається до дипломатичних демаршів. Україна ж поки що не наважується вимагати від російських ЗМІ спростування тенденційної інформації.

Завдяки інформаційному впливу російських та російськомовних ЗМІ п'ятої колони наша держава не здатна ефективно вирішувати головні завдання: виховувати національну і політичну ідентичність своїх громадян. Завдяки потужній інформаційній парасольці Росія домагається зміни на свою користь уявлення громадян нашої країни про місце й роль України у світовому та європейському співтоваристві. Тому українські радіослухачі та телеглядачі ідентифікують себе як жителі однієї із областей Росії, але не суверенної держави. Окрім цього, російські телепрограми несуть українцям елементи

імперського світогляду. Так, чимало телепрограм російського виробництва героїзують агресію колишнього СРСР в Афганістані, виправдовують російську експансію в Чечні.

Високий рівень зросійщення вітчизняного медіа-простору неначе сигналізує світовому співтовариству про зовнішньополітичну орієнтацію України, ставить під сумнів її європейський вибір. Погоджуюся з думкою В. Матяша, що "допоки наша молода держава не оволодіє власним інформаційним простором, міжнародні політичні ділові кола розглядатимуть Україну як маргінальне утворення, що знаходиться у нестабільному стані"⁹. Не сприяє оздоровленню мовної ситуації в Україні ігнорування низкою депутатів Верховної Ради і посадових осіб української мови, вимагання надати російській мові статус офіційної, тобто державної.

Конституція України покладає на державу обов'язок забезпечити "всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України" (стаття 10). Мати функціональну ланку державного організму із здійснення мовної політики вимагає від обласних і районних держадміністрацій пункт 7 статті 22 Закону України "Про місцеві державні адміністрації". Нарешті, чинний Закон про мови і підписані Україною міжнародні угоди також зобов'язують державу здійснювати мовну політику осмислено, послідовно, сплановано, підкріплюючи її фаховими і матеріальними ресурсами, не пускаючи її на самопас і самоплин, не віддаючи в руки недружнім займам і доморощеним грошовитим пройдисвітам. Зрозуміло, і розвиток культури і формування духовного світу особистості – не самоціль, а вимога життя людського суспільства. Мова, культура, духовність людини, а отже, і суспільства, і держави, мають бути найвищим пріоритетом, від реалізації якого залежить будь-яка інша діяльність людності.

Оскільки культура, духовні надбання розвиваються методом нагромадження, а не революцій, враховуючи тривалий час нашого перебування на узбіччі вселюдського прогресу, в лабетах несвободи тоталітарно-імперської системи та вразливість української культури щодо експансії інших культур, шляхи оздоровлення культурної ситуації, формування духовного світу особистості в українському суспільстві полягають, на мою думку, насамперед в оволодінні тими національними і духовними цінностями нашого народу, які були недоступними, штучно обмеженими або сфальшованими в комуністичні часи. Це стосується нашої мови, яка є державною, але абсолютно беззахисною, і без реанімації якої ми ніколи не будемо повноцінною й шанованою іншими народами нацією. Це стосується нашої історії, що століттями замовчувалася та сприймалася українською людністю у спотвореному вигляді. Згвалтування мови та історії призвело до колосального дефіциту елементарного патріотизму, отого "духу, що тіло рве до бою" (за І. Франком). І це болісно відчувається у розбудові нашої відродженої, але надто молоді держави. Якщо справді дивитися в корінь, це – велика проблема нашої української школи.

Не поставивши на міцні національні підвалини, під сильною егідою державної політики, українську школу, вищі навчальні заклади, марно сподіватися, що ми відчутно зрушимо поступ нашої культури загалом, включаючи і мистецтво, і освіту, і науку, політику у всіх їхніх іпостасях. Наша найслабкіша ланка – економіка – величезною мірою також залежить від змісту нашої духовності, національної гідності в психологічному вираженні.

Дмитро Гнатюк у статті "Діти не можуть чекати, поки ми налагодимо економіку", дуже правильно наголошує, що невинуватиме, часом навіть підсвідоме намагання відсунути розв'язання питань духовності чи культури взагалі надалі, після вирішення питань економіки – згубне. Бо це роки, а отже, – це фатальна помилка, тому що докорінний економічний поступ неможливий без духовного підґрунтя, хоч як би хто хотів це заперечити. Діти – наше майбутнє – ростуть щодня, не чекаючи економічних звершень, отож виховувати їх у національному дусі маємо сьогодні, а не завтра. Коли у дитини немає духовно-національного інтересу, її увага й енергія переключаються на матеріальні

зваби, тобто на вульгарне споживацтво і на все з ним пов'язане. До чого тоді розмови про культуру високе мистецтво, книги, музеї тощо? Вони стають потребою для людини лише за наявності високої духовної, національно-моральної підготовки з дитинства.

Соціальна психологія свідчить, що духовна основа людини закладається до десятилітнього віку. Але духовна основа може бути різною, навіть діаметрально протилежною. Процес національного виховання особистості, а суспільству потрібно якнайбільше яскравих, талановитих особистостей – повинен поєднувати освіту й культуру, (хоч формально на державному рівні вони представлені в різних відомствах), бо освіта є в культурі, а культура, духовність є і має бути в освіті. В той же час ми спостерігаємо, як часто школа лишається поза національною культурою і культура поза школою.

Тема розвитку української національної культури та виховання повноцінної особистості має бути тісно пов'язана з утвердженням у суспільстві національної гідності та патріотизму, на законодавчому тлі яких можуть безпечно для молоді нашої держави процвітати різні погляди, різні ідеї різних особистостей на облаштування національного життєвого середовища в нормальному конкурентному змаганні. "Культура – вищий продукт діяльності нації. Це – синтез її цивілізації, який залишається у віках. Культура – наше інтелектуальне послання майбутнім поколінням і цілому світу. І воно мусить бути гідним нашого народу"¹⁰, – підкреслює Д. Гнатюк.

Зрозуміло, що Україною мають управляти ті, кому передусім притаманні патріотизм, професіоналізм і порядність. На жаль, більшості наших держслужбовців, депутатів Верховної Ради ці три якості не властиві. Бо хіба можна вважати українським патріотом того, для кого українська мова – чужа, хто вважає її сільською і неprestижною, хто соромиться нею розмовляти не лише у громадських місцях, у транспорті, а й у робочих кабінетах державних установ? Звісно, ці чиновники володіють українською в якомусь невеликому обсязі, бо нею складають документи, інколи відповідають на запитання тих відвідувачів, які повірили, що мова корінного народу справді є державною, і нею звертаються до працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Але після закінчення робочого дня від них не почуєш українського слова. Замикаючи робочі кабінети, вони залишають у них до наступного дня свої "українську мову" і "патріотизм". Це нагадує того слюсаря, який, прийшовши вранці в цех чи в майстерню, переодягається в робочий одяг, а закінчивши роботу, знімає брудний халат, черевики і замикає їх у шафі до наступного ранку. Але як можна порівнювати дешеві лахи з найдорожчим духовним скарбом народу!? Робітник залишає робочий одяг у роздягальні, щоб не забруднити ним дорогою додому інших людей та й самому мати пристойний вигляд. А з якої причини український службовець залишає за порогом установи хай нечисту, переповнену бюрократичною термінологією та штампами українську мову? «Через непатріотизм, – стверджує магістр державного управління Анатолій Ковальчук. – Переходячи на вулиці й у транспорті на російську, він не усвідомлює, що чинить потрійний злочин. По-перше, вчиняє зраду щодо мови, а, отже, й пам'яті своїх предків, які її створили, виплекали, пронесли крізь століття і передали нам як найдорожчу національну святиню. По-друге, мову свого роду, народу ця людина замінює не на якусь для всіх народів нейтральне, штучно витворене есперанто, а на мову іншого народу, іншої держави. По-третє, вважаючи себе „російськомовним“, кожен підпадає під категорію тих громадян України, яких уже не раз в останні роки кремлівські правителі погрожували захищати від "насільственной українізації". Отже, ці люди відмежовують, відокремлюють себе не тільки від мови, а й від українського народу. Стають безбатченками і духовними байстрюками"¹¹.

На жаль, чимало владних чиновників, працівників засобів масової інформації все ще сприймають колишню московську метрополію як "старшого брата", в якого тільки й на думці, як би "меншим" допомогти, визволити їх чи захистити від когось. Ми є

свідками, що проти України ведеться цілеспрямована війна, передусім інформаційна. Проте наслідки її можуть бути страшнішими від інвазії збройної. Ще німецький філософ Освальд Шпенглер назвав перше в історії використання листівок-летючок і масові артилерійські обстріли (1792 р.) двома великими фаустівськими засобами ведення війни на відстані. Хоча старий філософ у своїй праці "Занепад Європи" трохи драматизував ситуацію і висував помилкові тези, проте щодо мілітарних ноу-хау на перспективу передчуття його не зрадило, що й засвідчує новітня історія. Ще давні латинці казали: чия мова – того й держава. Ця теза знайшла й сьогодні підтвердження, скажімо, в Білорусі. Білоруська державницька ідея була переможена російськими засобами масової інформації. Московське ОРТ хвалилося, що його програми дивиться 91 відсоток білоруського населення. Відомо, що навіть у Мінську тільки 4,7 відсотка дітей навчаються рідною мовою, а у 80-тисячному Полоцьку білоруською розмовляє десятеро осіб. Від такого сумно жити на світі, як казав колись Микола Гоголь.

"Через суржик – до повного зросійщення"¹², – так сформулював Мирон Мاستикаш зі Львова лейтмотив колишніх і нинішніх асиміляторів України. Через "да", "даже", "скільки время", "здрасце" і "конечно", "семдесят" і "восемдесят" заводив слабовольних та байдужих отой підступний суржик-сусанін до непрохідного болота бездуховності. Спочатку на теренах Східної України, відтак поповзли метастази і до Галичини.

Ще у "застійні часи" Мирон Мастикаш провів експеримент: весь день ходив крамницями Львова, провокуючи продавців на вимову котрогось із чисел в інтервалі від 70 до 89. Він розшукував цінник у вказаних межах і звертався до продавця приміром так: „Скажіть, будь ласка, скільки коштує кілограм "Черкаської" ковбаси?". "Два восемдесят п'ять. Там же написано", – відповідали йому нелюб'язно. А він робив у записничку відповідну позначку. Спочатку мав намір зробити сто обстежень. Однак незабаром відчув, як спонтанно зростає його злість і зупинився на 58-му експерименті. З 58 осіб, які послуговувалися українською мовою (а він лише таких брав на облік), тільки четверо назвали відповідні цифри українською. Менше семи відсотків. І це – у Львові. До речі, ці „семдесят”, „восемдесят” та „на рахунок” стали „надбанням” не лише крамарів, бухгалтерів та інших фахівців, які постійно мають справи з числами. Засмітілася такими слівцями і мова багатьох інтелігентів – лікарів, інженерів, іноді навіть учителів. Без суржика важко собі уявити депутата Верховної Ради України.

Варто знову нагадати, що витoki диявольської стратегії на російщення України сягають сивої давнини. Періодичні фізичні геноциди української нації (Батурин, побудова Санкт-Петербурга на козацьких кістках, жорстоке придушення гайдамацького повстання, криваві оргії Муравйова 1918 року, голодомори 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 років, апокаліпсичне винищення українців у роки сталінського терору) чергувалися з духовними етноцидами (Валуєвський циркуляр, Емський указ, сім десятиліть запеклої боротьби з так званим українським буржуазним націоналізмом, шербицько-маланчуківська яничаризація – аж до божевільної доктрини "мы – советский народ", що, в свою чергу, породила "ковбасну ідеологію").

М. Мастикаш аналізує способи зросійщення. Серед них: "підстригання" української мови під московську "чолку". Почали з вилучення з українського правопису літери "Г" (з „хвостиком" догори), звук якої відповідає дзвінкому "к". Пригадаймо пари дзвінких і глухих приголосних: б-п, в-ф, д-т, ж-ш, з-с, г-х і врешті г-к. Адже навіть дитині зрозуміло, що "г" в словах "гора" і "ганок" звучить по-різному, отже, потрібні різні літери для транскрипції цих звуків. "Нізя!" – такою була відповідь московського окупанта та його з'яничареного українського посіпаки.

Досить поширеним є також такий спосіб російщення: штучне утворення українських слів на основі (корені) російських, хоча в українській мові здавна існує відповідник, але має інший корінь. Наприклад: біженець – (беженец) – утікач; благоустрій – (бла-гоустройство) – упорядження; болванка – (болванка) – виливанець; відміняти – (отме-

нять) – скасовувати, анулювати; громовідвід – (громоотвод) – блискавичник; закоренілий – (закоренелый) – запеклий, затятий; зарядка – (зарядка) – руханка; м'ясник – (мясник) – різник, ковбасник... Продовжувати можна дуже довго.

З ініціативи Українського конгресового комітету Америки (УККА) та його невтомної бджілки Шкільної Ради у США вийшов друком "Словник-порадник для деросійшення української мови" ("Дерусифікаційний словник"), упоряджений нині покійним професором Анатолієм Вовком. Дуже цікавим і потрібним є цей довідник насамперед для нас, „українських українців" Приведені вище "тріади" взято саме з цього словника-порадника.

Мовні проблеми в Україні давно вже вийшли за межі правопису. Проблема не тільки в тому, як і що говорять. Проблема у тому, про що мовчать. Якщо українську мову впродовж століть душили, топтали зросійшувачі, то тепер з деяких пір лексикон української мови чи не на добру чверть щедро поповнився англо-американізмами, без яких ми, як не дивно, досі безболісно обходились: менеджер, ексклюзив, самміт, спонсор, паблік рілейшнз, вікенд, імідж, шоу, кілер і так далі без кінця і краю! А чимало столичних продуктових магазинів надають перевагу французьким іменуванням товарів. Так над хлібними виробами паперова етикетка гласить, що це не булка, а "бріош", не рогалик, а "круасан". На київському Подолі, на одній з торгових точок, красується назва "бутік", що означає – "лавка", "крамниця", "магазин". Негативно вражає чужомовне і неграмотне обличчя Львова. Студентки факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка Галина Андрусів, Марія Білан, Василина Боровська детально описали чужинецькі назви, які заповнили вулиці міста. Нариси студенток опубліковані у збірнику „Законодавчо-адміністративні акти з питання функціонування української мови як державної”, який у 2009 р. видав юридичний відділ Львівської обласної державної адміністрації. З цими публікаціями також ознайомлені очільники міста, але змін щодо створення українського мовного обличчя Львова не видно.

Ситуацію, що склалася в нашому суспільстві, можна охарактеризувати так: Муравйов уже давно крокує Україною. Він поки що не відстрілює українців, тільки топчеться кирзовим чоботом по наших провославних святинях (Києво-Печерська і Почаївська лаври), глумиться з нашої мови, заганяє в підпілля українську культуру, плюндрує наші звичаї, традиції, духовність. Найяскравішим прикладом є цинічний „наїзд” правоохоронних органів на письменницю, лауреата Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка Марію Матіос, яка своїми творами, можливо, не усвідомлюючи цього, стала чинником спротиву концепції „Русского мира”, згідно з якою українського чи білоруського народу не існує. Творці „Русского мира” відверто нищать національну та релігійну ідентичність українців. Національно свідомих українців в Україні переслідують, арештовують, знущаються. Також брутально порушуються права української громади в Росії. Показником цього є ухвалене Верховним судом рішення про ліквідацію Федеральної національно-культурної автономії українців Росії, юридичне переслідування об'єднання українців Росії, а також події у Бібліотеці української літератури в Москві.

Для „аншлюсу” України закладено інформаційні, ідеологічні, культурні, паливно-енергетичні та соціально-економічні передумови. Залишається одна перепона – українська мова, становий хребет українства, одна з головних складових державного самоствердження України та національної самоідентифікації українців. Проти неї саме тепер скерований основний удар п'ятої колони імпершовінізму в Україні. Його мета – не допустити реалізації 10 статті Конституції України, загальмувати ренесанс української мови на загальнодержавному рівні, звузити сферу вживання, замінити її російською. Маскується все це під вимоги надати російській статус другої державної мови – фактично не другої, а першої. Після того, як Основний Закон визначив, що державною мовою є українська і лише вона, всілякі балачки про двомовність повинні бути припинені. Громадяни держави мають дотримуватися Конституції, а не боротися з нею.

Та річ у тому, що спадкоємці Валуєва, Богговута, Брежнева, Суслова не захищають право росіян на свою мову. Вони проти того, щоб українці послуговувалися своєю рідною мовою, на основі якої утверджується україноцентризм. Нинішні очільники намагаються сформувати з українців малоросів – покірних слуг Москви. В юридично-правовому аспекті їхні дії можна розглядати як антиконституційні. З антиукраїнцями не можна йти на компроміс – їх потрібно ставити на місце, як це робиться у подібних випадках в усіх державах світу. В нас же відбувається все навпаки, приблизно за такою схемою. Будь-яка спроба реалізації 10 статті Конституції, будь-які спроби піднести престиж української мови викликають у російськомовного чорносотництва хвилю "обурення", офіційна Москва надсилає ноти протесту, погрожує захистити „русскоязычных” в Україні, до неї підключаються російські ЗМІ, окремі політики, діячі культури і т. ін. Дуже прикро, що московська інформаційна агресія пронизує всі клітини українського організму. Жодної відсічі не видно. Керівники держави не лише зайняли позицію страуса, що заховав голову в пісок, а більше того – своїми діями сприяють поглибленню російщення українців. Як можна оцінювати діяльність Д. Табачника в галузі освіти? Приховано і відверто він та подібні йому опричники роблять все, щоби в Україні було якнайменше України, адже людина без національної пам'яті, без знання української мови, української літератури – це просто фізична сила, біологічна маса, якою можна успішно маніпулювати в інтересах чужинців. На різке обмеження вивчення української мови і української літератури спрямовані Концепції мовної та літературної освіти в Україні.

Чужоземна інформація заповнила Україну. Чимало телевізійних і радіопрограм, газет зорієнтовано на "російські цінності". Наприклад, Ростовське телебачення і радіо повсякдень і повсякчасно не тільки не дає змоги забути луганчанам минуле "єдиного і неделимого", але й відвертає мешканців Сходу України від своєї власної держави, перетворюючи Україну в свідомості громадян на меншовагтісну "окраїну імперії".

До деяких місьць, наприклад до Краснодарщини, українські програми зовсім не доходять. Вражають засилля не просто російськомовної преси, а повністю російської преси, починаючи від "Труда" і закінчуючи бульварними російськими газетами, що поруч з прорадянською ностальгічною пресою лівого спрямування здійснюють потужний антиукраїнський тиск на мозок східноукраїнського читача, особливо молодого.

Промосковські чиновники і журналісти вимагають об'єднання України, Росії та Білорусі в "єдине славянское государство". З'явилося і нове гасло: "дайош національно-культурную російську автономію". Напівзабутий варіант "Донецько-Криворізької республіки", що його проголошували проімперські сили в 1989–1991 роках, отримувє підтримку місцевої влади. Це яскраво виражене порушення 1, 2, 10, 11, 17 статей Конституції, якими захищається Суверенітет України.

Вороги української державності все більше і нахабніше ламають волю українців до боротьби за свої права у своїй державі. "Зросійщення України стає доконаним фактом"¹³ – підкреслює М. Гнидюк. Ми приперті до стіни гамлетівським "бути українській Україні чи не бути". Відступати далі нікуди. „Якщо Україна знову потрапить під вплив Росії, вона вже більше ніколи не здобуде незалежності. Її денационалізують остаточно, як кубанських козаків та українців у Російській державі. (Казахам, таджикам та іншим у СНД російська мова не несе тенденції денационалізації). Небезпека денационалізації України йде не з боку НАТО, ЄС, США, а з боку Росії, носіїв великодержавності та українофобії, – роздумє Анатолій Вертійчук. – Небезпека денационалізації закладена і в тих, яким байдуже, якою мовою говорити й молитися, „аби краще жилося”. Але такий погляд призвів до того, що українці за економічним розвитком стали „жити так, як люди в найбідніших країнах світу”¹⁴.

"Жалюгідне становище української мови та культури в Українській державі має бути проблемою і болем не лише етнічних українців, а й кожного, хто вважає себе

патріотом України. Бо українська мова і культура – не лише мова і культура етнічних українців, а й наш спільний гімн, герб і прапор, наш знак у світі"¹⁵, – підкреслив кандидат філософських наук Ігор Лосєв. Мовиться не про будівництво "китайської стіни" між Україною та Росією, приниження чи ігнорування російської мови і культури, мов інших національних меншин в Україні, а про відродження і піднесення поничених, поруйнованих, упосліджених української мови, культури, духовності. Йдеться про створення і забезпечення кожному українцеві природного права і можливостей повернутися до національного джерела, до національного буття.

Головний акцент треба робити на мову, культуру, національно-духовну ауру, про яку пише Ліна Костенко. Але тепер ми, скоріше, її, ауру, знищуємо. Електронні засоби масової інформації, зокрема телебачення і ефемівське радіо, наприклад, які є найпотужнішим засобом впливу на свідомість і підсвідомість людей, стали, на думку ректора Харківського національного університету Вілена Бакірова, "жахливим чинником продукування дурнів. Ви, журналісти, повинні розуміти, що сьогодні канали масової комунікації, за рідкісним винятком, деструктивно заряджені... Економіка економікою, але якщо ми такими темпами руйнуватимемо українську культуру, нас не врятують ні економічні реформи, ні монетарні технології"¹⁶.

Деструктивний процес перебуває у прямій залежності від такого явища, як культурна ентропія. Другий закон термодинаміки. Якщо щось свідомо не підтримується, то воно руйнується. Для утвердження української мови, розвитку національної культури й духовності потрібні серйозні зусилля. А якщо немає зусиль, вони самі собою, згідно із законом ентропії, просто розпадаються і перетворюються на деструктивні чинники. Це, на жаль, побутує в Україні, бо не маємо повноцінної національної держави, яка б підтримувала і плекала українську мову, пресу, своє телебачення й радіомовлення, свою культуру й духовність. Не відчувається, щоб на державному рівні намагалися викоринити з нашого життя смертоносне малоросійство.

"Малоросійська ментальність завжди безпосередньо впливала й на стан медіаринку Східної України, визначаючи якість тієї інформаційної продукції, що там випускалася й пропонується зараз"¹⁷, – підкреслив В. Гвоздев-Каневський. Сьогодні лише мізерна частина друкованих ЗМІ, що видаються у Донбасі, – українськомовні. До того ж, їх навряд чи можна охарактеризувати як впливові і популярні. Причому така ситуація спостерігається, попри те, що більшість зареєстрованих видань задекларували себе як двомовні. Але що означає ця двомовність насправді? А те, що та чи інша газета може дозволити собі вмістити матеріали українською в середньому раз-два на рік або не публікувати таких взагалі.

Багато періодичних видань і телерадіоорганізацій ЗМІ засмічують медіа-ринок безнаціональною, бездуховною, навіть антиукраїнською "масовою культурою" – цинічною, брехливою, агресивною, насильницькою, порнографічною, пропонуючи аудиторії недоброякісні або просто шкідливі для її морального здоров'я інформаційні товари, зате, як правило, російськомовні, до яких аудиторія звикла і які мають більш-менш стабільний комерційний успіх. Саме тому на інформаційному ринку Донбасу й України в цілому спостерігається справжня експансія зарубіжних видань, насамперед російських.

Але відчутний брак якісних українськомовних видань і телерадіопрограм на тлі засилля російського інформаційного "ширпотребу" пояснюється не тільки дією жорстких економічних законів попиту в умовах суворих ринкових відносин. Важливою причиною такого становища є також елементарне незнання працівниками ЗМІ української мови і небажання її знати. Головним лихом сучасної журналістики, без перебільшення, став дилетантизм: у ЗМІ нині працює багато таких аматорів, котрі не поважають не тільки українську мову, а й взагалі погано володіють будь-якою мовою, в т. ч. російською, за яку вони так рішуче ратують. Програмам комерційних телекомпаній і

FM-станцій, які знову ж таки передають здебільшого російську "попсу", притаманні одноманітність і схематизм – як форми, так і змісту.

Отже, характер і якість матеріалів преси, телерадіопрограм великою мірою залежить від аудиторії, її духовних чи бездуховних потреб (тут мовиться про прагнення до споживання низькопробного інформаційного продукту з елементами насильства, порнографії тощо). У ринкових умовах медіа перебувають у полоні цих потреб. Доки не відбудеться істотних зрушень у громадській свідомості, доки ми не позбавимось того самого малоросійського (совкового) менталітету, доти не відчуватимемо й відповідних змін в інформаційній та видавничій сферах. Такі зміни мають відбуватися за ініціативою та участю медіа, а також держави, яка повинна морально і фінансово підтримувати центральні, регіональні ЗМІ, що видаються державною мовою, жорсткіше контролювати процес виконання працівниками установ і організацій норм та положень чинного мовного законодавства.

Функціонування української мови в Україні нині базується на внутрішніх і зовнішніх мотиваціях. Отже, найголовнішим завданням є створення умов для перетворення, переростання зовнішніх морально-психологічних мотивів використання української мови у внутрішні. Однак на цьому шляху великі перепони – не лише підсвідомий, але й свідомий, цілеспрямований спротив утвердженню української мови в Україні як державної. Зовнішнє і внутрішнє несприйняття української мови насаджувалося, формувалося впродовж останніх трьох століть. Тому абсолютна більшість представників правлячої верхівки в Україні виховувалася майже виключно на російських культурних зразках.

Якщо навіть представник управлінської еліти розмовляє українською в офіційній обстановці, він практично ніколи не процитує українських класиків, бо їх не знає, але легко й невимушено згадає Пушкіна, Салтикова-Щедріна, Толстого. Коли в Росії на честь 200-річчя з дня народження О. Пушкіна вся країна з екрана цитувала пушкінські рядки, то в цьому могла б узяти участь переважна частина нашої еліти і, можливо, де в чому навіть випередила б росіян. Проте якби щось аналогічне відбувалося в Україні на честь Шевченка, Франка, Лесі Українки, то результати були б для України та й для нас усіх (бо вони ж наша еліта!) жалюгідні й ганебні. "Наш елітарій існує у просторі російської культури, мислить її образами і поняттями, українське для нього, у кращому разі, етнографічний антураж, місцева оригінальність. Але то ще не найгірші представники еліти України, чимало є таких, що й на такому рівні не сприймають українське, і навіть якщо ставляться до нього без яскраво вираженої ворожості, то воно для них „Terra incognita”¹⁸.

Ситуація досить складна. Щоб міцно стати на український культурний і духовний ґрунт, то безперечно, спочатку потрібно подолати нав'язане психологічне несприйняття української мови, культури, духовності; збагнути, зрозуміти, що українці мають природне право на свою українську Україну. Наступні кроки – це всебічна, цілеспрямована інтелектуальна праця, політико-ідеологічне, морально-психологічне забезпечення переходу, переростання зовнішніх мотивів функціонування української мови у внутрішні, змістом і структурою яких є національна сутність світогляду людини.

Цілеспрямованість, насиченість процесу національного самоствердження та відчуття можливостей як показника внутрішнього мотиваційного обумовлення опанування українською мовою і її постійне використання значною мірою залежать від політичної волі керівництва України. Уявімо собі, що Президент видав указ: працювати в адміністраціях усіх рівнів можуть тільки ті службовці, які знають і послуговуються державною мовою. Більшого не треба. Цей зовнішній (соціальний) стимул для опанування української мови поступово набуватиме позитивних емоційних рис внутрішньої мотивації.

У Німеччині не дозволяють в'їзд німців з інших країн, якщо ті не володіють німецькою. В Ізраїлі нове життя починають з вивчення івриту. В Україні, навпаки, ігнорують українську мову, надають перевагу іноземній – російській.

Психологи Е. Десі і Р. де Чармс, розглянувши основні етапи перебігу самої мотивації, мотиваційне обумовлення та мотиваційне опосередкування, дають підставу нам стверджувати, що на сьогоднішньому рівні розвитку українського мовлення більшої уваги потребує саме мотиваційне опосередкування. "Найбільш високими мають бути вимоги до якості викладання навчальних дисциплін у школі на всіх рівнях, до якості мовлення усіх засобів масової інформації. ...Для створення найширшої мотиваційної сфери, щоб з більшою ймовірністю зачепити струни душі громадянина, треба сприяти залученню до практичного мовлення всіх верств населення засобами літературно-художньої та музичної творчості українською мовою, поширення найпопулярніших телепередач українською: телевізійних інтерактивних ігор, вікторин, гумористичних, загальноосвітніх, розважальних передач; не зосереджуючись на критиці недоліків, але розвиваючи природну цікавість та невимушеність пересічної людини", – радить В. Апанасенко¹⁹.

Зрозуміло, що опанувати українську мову літнім росіянам і зросійщеним пересічним громадянам України дещо важко. Але не про них мовиться. Йдеться, насамперед, про управлінців усіх рівнів з вищою освітою, про те, щоб створити позитивні мотиваційні умови дітям, молоді для вивчення української мови як державної і як засвою міжнаціонального спілкування в Україні.

Стартова мовна ситуація в Україні незрівнянно сприятливіша, ніж вона була свого часу у Франції, Італії, Індонезії чи Ізраїлі під час їхнього становлення як держав. Українською мовою в Україні, за переписом 1989 року, вільно володіли близько 80 % громадян (40.398.897 осіб), розуміють її практично всі. Отже, потрібна лише цілеспрямована і ефективна підтримка з боку державних чинників, правильна мовна політика, яка би повернула зденационалізовану частину українського народу до рідної мови, а національним меншинам дала змогу зберегти свої мови й водночас оволодіти державною мовою в повному обсязі.

Надзвичайно великими можливостями володіють ЗМІ для створення такого мотиваційного інформаційного поля, яке б культивувало в людині і суспільстві морально-психологічну установку на опанування української мови, її повнокровне функціонування, також сприяло порозумінню між людьми, громадській згоді в Україні, толерантності культур. "Діалог культур на міждержавному рівні передбачає розуміння того, що культура, хоча і є феноменом національним, надбанням нації, у той же час вона ще й феномен загальноцивілізаційний, і в цій своїй якості прислужується духовному розквіту, збагаченню культур інших націй і народів"²⁰, – зазначив доктор політичних наук А. Чічановський.

Отже, важливе надбання українців – виборена впродовж століть незалежність, демократизація суспільства, політичний та ідеологічний плюралізм без глибоко продуманого, прозорого механізму контролю, захисту, регулювання перетворюється на непримирнену протилежність: з одного боку, – демократичний принцип свободи слова, вибору, діяльності ЗМІ, а з іншого, – нехтування українськими національними інтересами, яке може призвести до повної втрати незалежності: психологічної, духовно-моральної, культурної, економічної, державної.

Тому важливо зосередитися на створенні українського національного інформаційного простору, який є запорукою стійкості, незалежності держави. Адже людські спільноти творяться мережами інформаційних комунікацій, через які передається необхідна державотворча, політична, суспільно-економічна, ідеологічна, історична, етнічна та інша інформація. У сучасних умовах вирішальна роль у творенні людських спільнот належить телебаченню, газетам, радіо, літературі для масового читача, аудіо й відео, а також сфері діловодства. Однак 90 % книг, які є у продажі в Україні, видані в Росії; 80 % газет і журналів – не тільки російськомовні, але за багатьма з них у той чи інший спосіб є Росія; більшість фільмів, які демонструються в Україні, – або російські, або перекладені

в Росії; абсолютно переважають на українському ринку касети і CD із записами «зірок» російської естради; фільми на дисках – у перекладі винятково російською; на телебаченні транслюють російські розважальні програми; FM-радіостанції більше, ніж на 90 %, передають музику російських та інших іноземних виконавців.

Масштаб тих духовних злиднів, у які скотилася країна, досі ніким не вимірний. З певністю можна стверджувати тільки те, що українська чиновницька невігласократія примудрилася в історично стислі терміни виконати колосальну руйнівницьку роботу. Інформаційний простір нації – той, без якого неможливі її політична єдність і формування самої національної ідентичності, – було роздроблено, розпайовано і великою мірою віддано на відкуп колишній метрополії, щоб та справляла на наших просторах свої ідеологічні впливи, як сама схоче, – чим вона успішно й користується, зокрема й через наші національні телеканали. Такий стан справ має у світовій політології давно усталене визначення – це називається культурним колоніалізмом. Щоби виправити цю антиукраїнську ситуацію, потрібна досконала законодавча база, що сприяла би формуванню й утвердженню українського національного інформаційного простору, в якому був би потрібний сегмент для задоволення культурних потреб національних груп (меншин), які живуть в Україні. Має бути єдина мова державного управління, міжнаціонального спілкування, інформаційного еквіваленту, інформаційного кордону, національного єднання, тобто одна державна офіційна мова, що забезпечує комунікативний канал між усіма громадянами України²¹. Водночас держава створює умови для збереження мов і культур національних меншин без виокремлення „старшого брата” чи „старшої сестри”.

На Заході, де ринку давно править бал, виписано чіткі правила його поведінки: як тільки він вступає у суперечність з державними, а отже, національними інтересами, закони такого ринку в тій чи іншій сфері перестають діяти. В Україні ж телерадіоефір, за оцінками фахівців, на 90 % заповнено чужоземною агресивною, насильницькою, порнографічною масовою "культурою", брехливою і цинічною рекламою. Велика кількість FM-організацій і телекомпаній, на відміну від дротового мовлення Національної радіокомпанії, годує українських громадян примітивізованими витворами сурогатів, видаючи їх за модерне мистецтво, пропагує "естетику зла", денационалізує, тобто зросійщує, американізує і навіть африканізує дітей, підлітків, молодь. Псевдобізнесова, псевдоринкова політика, в якій застрягла переважна більшість радіотелеорганізацій, не сприяє утвердженню високих моральних, духовних, національних ідеалів, української патріотично-громадянської свідомості. Навпаки, велика кількість так званих рейтингових передач – витончений засіб масового психопрограмування, нівелювання природної сутності українців, знищення культурно-національного життєвого середовища, історичної пам'яті, українського державницького духу, що загрожує безпеці української нації, держави. По-перше, переважна більшість мешканців України позбавлена конституційного права на одержання правдивої різноманітної інформації з джерел національного дротового мовлення. По-друге, українці не отримують оперативних повідомлень про надзвичайні ситуації, бо в їхніх оселях сумно мовчать радіодинаміки. Якщо мислити патріотично, стратегічно, національно-державницькими інтересами, то потрібно відновити зруйновану (може, й умисно, щоб не чути було українського слова!?) мережу дротового радіомовлення. Зрозуміло, що це вимагає грошових витрат. Та кошти можна віднайти, але треба відкинути байдужість, аполітизм, зневагу до інформаційно-національної безпеки України. Комуністична партія Радянського Союзу для реалізації своєї антинародної, протиукраїнської антигуманної політики знаходила кошти, щоби скрізь було чути голос Кремля. Очільники України, якщо вони справді відчувають себе українськими патріотами, покликані подбати, щоб у кожній оселі працювала радіоточка, доносила до сердець людей суть української національної ідеї. Нехай цей "анахронізм більшовицької епохи" попрацює на утвердження української України. Адже кабельне

телебачення в Україні бурхливо розвивається. Чи не тому, що за змістовим наповненням воно не українське?

Впровадження цифрового телерадіомовлення повинно базуватися на принципах розширення і утвердження українського мовно-національного інформаційного простору. Чи, може, впровадження цифрового телерадіомовлення остаточно зруйнує мережу дротового радіомовлення? Чи з впровадженням цифрового радіомовлення буде забезпечено громадян України належними звукосприймаючими технічними засобами (приймачами), щоби можна було приймати усі три програми Національної радіокомпанії України? Надзвичайно важливо, аби для громадян України були створені усі належні умови для слухання українських за духом і мовою передач Національної радіокомпанії України. Щоби не сталося так: проводове радіо буде зруйноване остаточно, а інших засобів, щоби у кожній оселі можна було слухати Українське радіо, не буде.

Інформаційна війна за серця і розум українців набирає найнебезпечніших обертів. Її зміст втілюється у старі й нові форми впливу на читачів, глядачів, радіослухачів. Кардинальна мета агресорів – не допустити всебічного формування і утвердження української національної ідентичності, яка є найпотужнішим морально-психологічним підґрунтям, фундаментом розвитку української України.

Головним складником національної ідентичності є правдива історична пам'ять. Тому колонізатори різних мастей впродовж століть її розмивали, насаджували свої трактування й оцінки фактам, подіям, явищам, щоби покалічити генетичний код, позбавити українців національної сутності, перетворити їх на безвольних, слухняних слуг. Гіркі плоди тривалого російщення, полонізації, мадяризації, румунізації пожинаємо й сьогодні. Найглибшу рану, що й нині кровоточить, спричинили московські агресори-асимілятори, які, на жаль, не змирилися з тим, що Україна виборола незалежність і не перетворили свою руйнівну зброю на засоби добродійного, братерського ставлення до одвічних сусідів – українців.

До антиукраїнських агресивних інформаційних складників належить імперський постулат про загальноросійський народ. Ця тема прослідковувалася у багатьох доповідях на конференції у Москві „Україна і Росія: історія та образ історії“, яка відбулася 3-5 квітня 2008 р. Відомо, що ідеологічною зброєю дореволюційних російських політиків була концепція загальнослов'янської єдності. У часи комуністичного режиму для білорусів, росіян і українців придумали концепцію єдиної „древнерусской“ народності. Після XXII з'їзду КПРС (1961 р.) активно пропагували нову історичну спільність людей різних національностей – радянський народ, для якого пріоритетними є російська мова, культура, духовність. Все, що не російське, комуністичне керівництво вважало консервативним, пережитками українського буржуазного націоналізму.

Нині під гаслами „єдина російсько-українська православна церква“ намагаються зруйнувати Київський патріархат. Найближча мета: до візиту Московського патріарха в Україну влітку цього року набрати якнайбільше тушок-перебіжчиків, щоби підтвердити свою тезу про масове бажання „розкольників“ повернутися в Московську канонічну церкву, яка у 1686 р. знищила канонічність Української православної церкви і століттями зросійщувала мирян. Стратегічна мета недругів: не дати можливості створити єдину Українську помісну православну церкву, тобто остаточно перерізати коріння живлення духом Володимира Великого – хрестителя Руси-України.

Відомо, що безпам'ятні після себе не залишають нічого. Національно безпам'ятні є генетичною сировиною для інших культур, а отже, і для інших держав. Політика національної пам'яті – це політика поваги до себе і до інших. Етнос, народ повертається до своєї гідності через історію, національну історичну пам'ять, на основі якої формується історична свідомість народу у визначенні його майбутнього. Недарма стільки визначних мислителів людства – від Свіфта до Джорджа Орвелла – писали про те, що той, хто контролює минуле, той визначає й майбутнє. Тому нинішня суспільно-політична,

морально-ідеологічна ситуація в Україні вимагає особливо уважного і виваженого підходу до очищення пам'яті від брехні, утвердження правди як духовного поняття. Адже нація не може жити й успішно розвиватися, коли вона не має чіткої духовної платформи, сформованої на основі фактів історично-культурного середовища, де не приділяється належної уваги патріотичному вихованню людей.

Кожний службовець, політик, журналіст, національно свідомий українець покликаний пропагувати й утверджувати у народній свідомості переконання україноцентризму, сутність якого визначається категоріями патріотизму, національної гідності, поваги громадян до Української держави, цілеспрямованою працею задля добробуту і всебічного розвитку життєвих сфер, необхідністю розглядати всі політичні події у світі та в Україні крізь призму національних інтересів України, її духовних і культурних цінностей, потребою обстоювати добре ім'я та рівноправність України у світовому співтоваристві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Мономах Володимир. Поучення / Володимир Мономах. – Львів. – 2001. – 37 с.
- ² Вовканич С. Не даймо сильним загубити ні людини, ні нації / С. Вовканич // Молодь України. – 2001. – 2 серпня.
- ³ Вовканич С. Соціогуманістичний імператив нового тисячоліття: права і людині, і нації / С. Вовканич // Вісник Львів. ун-ту. Сер. Журналістики. – 2001. – Вип. 21. – С. 44-57.
- ⁴ Масенко Л. Малоросійські апологети великоросійського шовінізму / Л. Масенко // Час / Time. – 1997. – 31 січня.
- ⁵ Брати Капранови. Закон Братів Капранових: збірка статей / Брати Капранови. – К. : ТОВ „Гамазин”, 2007. – 240 с.
- ⁶ Циганко В. За що ж стільки українців полягло? / В. Циганко // Літературна Україна. – 2001. – 7 червня.
- ⁷ Матяш В. Медіа-війни. Чи здатна Україна протистояти російській інформаційній експансії та домашнім русифікаторам / В. Матяш // Українське Слово. – 2001. – 19-25 липня.
- ⁸ Кирейко В. Культурна (?) агресія / В. Кирейко // Вечірній Київ. – 1998. – 16 жовтня.
- ⁹ Матяш В. Медіа-війни. Чи здатна Україна протистояти російській інформаційній експансії та домашнім русифікаторам / В. Матяш // Українське Слово. – 2001. – 19-25 лип.
- ¹⁰ Гнатюк Д. Діти не можуть чекати, поки ми налагодимо економіку / Д. Гнатюк // Голос України. – 2000. – 24 жовтня.
- ¹¹ Ковальчук А. Російськомовне чиновництво української держави / А. Ковальчук // Народна газета. – 2001. – № 7.
- ¹² Мاستикаш М. Від суржика до бездуховності / М. Мاستикаш // Народна газета. – 1999. – № 44.
- ¹³ Гнидок М. Українська за формою, російська за змістом / М. Гнидок // Народна газета. – 2001. – № 6.
- ¹⁴ Вертійчук А. Чи зупинена денаціоналізація України? / А. Вертійчук // День. – 2011. – 14-15 січня.
- ¹⁵ Лосев І. Національна ідея не спрацювала. Чи стане еліта України українською? / І. Лосев // Голос України. – 2001. – 13 жовтня.
- ¹⁶ Гаташ В. Ментальність студентів – майже радянська / В. Гаташ // День. – 2000. – 27 вересня.
- ¹⁷ Гвоздев-Каневський В. Донбас як дзеркало совкової ментальності / В. Гвоздев-Каневський // Українське Слово. – 2001. – 12-18 липня.
- ¹⁸ Лосев І. Національна ідея не спрацювала. Чи стане еліта України українською? / І. Лосев // Голос України. – 2001. – 13 жовтня.
- ¹⁹ Апанасенко В. Мотиваційні основи опанування української мови / В. Апанасенко // Українська мова і держава: збірник / Київ. нац. ун-т. ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – С. 59.
- ²⁰ Чічановський А. Толерантність культур як умова функціонування глобального інформаційного простору / А. Чічановський // Українська журналістика в контексті світової: зб. наук. праць. Вип. 5 / [за заг. ред. проф. В. І. Шкляра]. – К., 2001. – С. 94.
- ²¹ Брати Капранови. Закон Братів Капранових: збірка статей / Брати Капранови. – К. : ТОВ „Гамазин”, 2007. – 240 с.

ЧАС І ПОРА

Фрагменти з роману-мозаїки

Сказав святий Августин: “Люби – і роби, що хочеш”. А вони, недолюдки, вдають, що недочули, і роблять, що хочуть.

«Вони тут вода, а ми камінь. Вони прийшли та й підуть, а ми тут каміння, нас звідти ніхто не забере». Такий вирок останнім загарбникам винесла проста жінка Юстина Мельник із прикарпатського села Яворина. Абсолютно просто, абсолютно точно. Хто скаже краще? Не знаю.

Хто сіє ненависть, той пожне ненависть, виплодить нових ворогів, і саме це роблять Корнілови, Лужкови та іже з ними. Чи так потрібно російському народові? А ми тут, в Україні, тільки їх чуємо, мудрі, чесні росіяни для нас закриті. Із ненависного рота Корнілова не сходить слово «денацізація», а ми ж розуміємо, бо так і є, що його імперська мрія - денаціоналізація, винародовлення українців. Коли ж ви згинете, імперіалісти з перекошеними від злості обличчями?!

«Що буде з Україною? Хижаки прийшли до влади». Та які хижаки, не лякайте одне одного. Це комарі, вони дзижчать, кусають і такі кровці нашої поп’ють, але ж ніколи нас, ні України за собою не поведуть, бо комарам цього не дано.

Правдочка – брехлива дочка правди.

Поганому жити погано, бо для нього всі погані.

Великі гроші можуть заспокоїти все, крім совісті, якщо ціною совісті були здобуті.

Кара Господня

Коли Бог хоче покарати, забирає розум. Хто ж не знає цих слів, але їх треба постійно повторювати, щоб слідувати за рукою Господньою.

Самі не знали, що роблять - ті комуністи, які ставили пам’ятник Сталіну в Запоріжжі. А поставивши, тріумфували. Ще одна перемога над націоналістами! «Ми здесь хазяева, а не ви! Ми вам дадим незалежну Україну!»- кричали окупанти під небом незалежної держави.

Як цей перевернутий світ ще раз не перевернувся від такої наруги?! Пам’ятник Сталіну в наш час. Та ж кожна душа на планеті знає, що за всю історію людства не було кривавішого тирана понад Сталіна, не було! Біснுவатий тиран Гітлер перед ним – тиранчик! за ним набагато менше крові - це неспростовні факти, визнання усєї чесної світової історії. Грузинське місто Горі, яке виплодило жакітливого ката (хіба це його вина, Господи?), викидає на звалище пам’ятник земляка-сатрапа, як згнилого пса. А на українській землі, що репає від крові жертв сталінських опричників – в голодомори, у часи колективізації, терору, під час війни з Гітлером, що велася – і це теж голі факти! - в такий сатанинський спосіб, щоб очистити наші землі від аборигенів- усе це пов’язане з одним диявольським ім’ям Сталін, і на цій землі святкується відкриття пам’ятнику страшному тирану. Як військового злочинця №1 його мали б судити ось хоч би за наказ

взяти Берлін до 1 травня, «праздника трудящівся», що стало причиною загибелі 300 тисяч радянських вояків, тих самих трудящих.

Чуєте, люди?! Для комуністів Сталін святий. Бо ні один з їхніх «сплачюючих» лав - ні Симоненко, ні Мартиноук, ні Грач, жоден рядовий партієць не крикнув: «Що ж ми робимо? Це знову на нас впаде море крові невинних жертв сатрапа, мільйони жертв, мільйони».

То може хай би цей пам'ятник таки стояв? Не треба було його підірвати, щоб стояв як нагадування, хто такі теперішні комуністи, з ким вони, і хто їхні союзники, що вони хочуть, хто з нами поряд живе...

Всеукраїнська година виття. Хто за? Хто проти?

- Ти чув, вони розікрали третину бюджету!

- Як не чув? Було по телевізору.

- Ну, і почуваєшся обікраденим?

- Мав би я тим гризтися... Вони цупили і будуть цупити. То ж недарма один з колишніх керівників держави сказав, що бюджет для того є, аби його розкратити. Ого, розтягували б ще більше, якби не політика. Хто ж того не знає: політика - мистецтво можливого. Що було можливе, те й вкрали, ті політики, що при владі.

- А ти порахуй. Третина бюджету - більше як 100 мільярдів гривень. Поділи на всіх нас, на 46 мільйонів. Виходить 2 тисячі 200 гривень на кожного. Як би ти зреагував, коли б у тебе з кишені витягнули стільки грошви? Зав-и-и-ив би?

- Ти ж не виєш! А в тебе теж украли.

Підслухав недавно оцю розмову двох львів'ян і зловив себе на думці, що я теж не завив, як почув, що мене було обікрадено. Що зі мною робиться? що з нами робиться?

Може, таки всі завиємо, в одну годину! Цілим народом! 46 мільйонів! Ну, без тих кількох сотень, що злодії.

Влаштуємо для них Всеукраїнську годину виття.

Як на ніщо інше не здатні, то хоч завиємо!

(Добре було б приурочити акцію до дня, коли парламент прийматиме бюджет!)

Де подіти Табачника?

Не знайду місця для Табачника, як не стараюсь. Де, в якій країні можна було б його влаштувати на посаду міністра освіти? Нема такої держави навіть у пострадянському просторі, ой, таки нема. В Росії Діму з його русофобськими настроями виштовхнули б на вулицю першого ж дня, без «виходного пособія», а на вулиці побили б, в Білорусії – так само. Не вписався б Табачник у міністерське крісло ні в Узбекистані, ні в Туркестані, ні в Казахстані. А що було б з ним, коли б він поплакався на нещасливу долю Вірменії, Грузії тільки через те, що вони здобули незалежність? Мовчу про Гондурас, Малі, Чад, далі - всі решта... Нема жодної країни на планеті, де можна було б упхати Табачника на міністерську посаду. Наша Україна – єдина на весь світ! Подумаймо добре, чому ми такі унікальні.

І нашим, і вашим

Нечуване, але ж мільйони людей чули: генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов сказав, що вірить в Бога. Цей колишній керманіч партії, в основі ідеології якої войовниче безбожництво, робить таке привселюдне зізнання на одному з телеканалів. Журналіст Дмитро Гордон запитав Горбачова: «Ви вірите в Бога?» - Я атеїст, - відповів і тут же додав: «Я агностик». Тобто зрозумілою для всіх мовою: «Я не вірю в Бога... я вірю в Бога», бо агностик – це той, хто визнає, що Бог створив світ, але потім в ніщо не втручався і не втручається, і що світ непізнаваний. От вам яскравий приклад відповіді політика: і вашим, і нашим! Усім догодив.

Де каса, там партія

Українці на роздоріжжі. Кожен через шалену кількість партійних вказівників у поті чола думає-передумає: куди йти? Очі розбігаються, голова тріщить. Ви тільки подумайте - 165 вказівників! Одних селян, як я порахував, поки що захищає 9 партій, це ті, що мають в назві слово «селянська», а скільки ще, які цієї назви не мають. Партії стоять на сторожі інтересів пенсіонерів, любителів собак, жінок, робітників, безробітних, тих, хто виїхав, і тих, хто збирається, борців з алкоголем - усіх не полічиш. І кожного року появляється як не два, то три десятки нових партій; усі спішать зареєструватись, бо скоро й назв не вистачить. Вистачить. Це теж пораховано, що до кінця століття в Україні майже на кожного громадянина буде по партії, таки буде, якщо зважити, що ріст народонаселення падає, а ріст партій необмежений.

Партій тьма, ну, й народ розбрівся. Одні пішли за синіми, другі за червоними, треті із зеленими (не плутати, що із зеленими в кишені; ті переважно власники партійних кас), четверті з голубими, п'яті... Стоп! Так що, рахувати усі 165 партій? Паперу шкода.

А що ж на тих вказівниках написано? Як один пише, що направо - голову зломиш, то другий, що справа, ламає голови всім по центру і зліва. А щоб ви об парламентську трибуну язика зламали! І всі разом малюють сто шістдесят п'ять шляхів до заможного майбутнього, такого, як теперішнє в народних депутатів. (Не розумію, що від наших народних обранців оті клятві заздрісники хочуть? Має ж хтось випробувати майбутнє на собі? – має! То що ви до них маєте?!)

Довкола чого об'єднуються партійні люди? Довкола кас. Рідко яка партія має свою власну касу, то власні каси мають власні партії. Щоб не було видно того об'єднання довкола кас, партменеджери пишуть програми, котрі, ніби занавіски, прикривають каси, і вже ніби каси не видно, а видно тільки програму, хоч каси не бачать хіба що дурні. Чому трибуни так нагадують каси? Та бо вони стоять на касах. Буквально кожна партія не лише знає, як принести нашому громадянину добробут, але й коли той добробут настане, якщо електорат, пробачте, народ, проголосує за цю партію.

Ми не вірили одній партії, що нас вперед вела, то як нам повірити 165-ом, що теж кличуть вперед. Вперед – це назад чи наліво, направо, чи боком, по-пластунськи чи стоячи на руках?

Вбийте, все одно не повірю, що 165 програм – і всі, як одна, ведуть туди саме, до заможності. Хто, коли, де читав все це гамузом і хто скаже, де партії-близнюки, а де просто підкидьки? Клянусь програмою комуністичної партії, підкидьків більше.

На сто шістдесят п'ять партій, не один так подумає, треба сто шістдесят п'ять отаманів.

Помиляєтесь!

Ви помножте цю цифру на області, на райони, на міста і села та додайте перших заступників отаманів, других, третіх... а далі помічників, помічників помічників (Це не помилка. Як в заступників є заступники, так в помічників є помічники). А хіба заступник отамана – не отаман? Помічник помічника – не отаман? Ну, що, хіба не пора міняти назву республіка Україна на отаманат Україна?

Фізично здорові, вони криві на душу – от хто справді інвалід. Але не дай, Боже, щоб до них донеслася ця думка. Це такі, що свого не попускають, а таки доб'ються пенсії по інвалідності.

Найболючіше б'ють найближчі, бо їм найближче.

Ганятися за славою - однаково, що за власною тінню. І не наздоженеш, і людей насмішиш.

Як назвати тих, хто досі сумує за імперією? Шевченко давно їх назвав: «Раби, підніжки, грязь Москви...» Годі шукати в них серця, нема в них серця. У них під червоним партквитком чи без нього – есесерце.

Був би пан, слуга знайдеться. Був би слуга, пан знайдеться.

Гроші і гріх – ніби слова з одним коренем. Що з чого повиростало: гроші з гріха чи гріх з грошей? Ні, таки гріх з грошей, бо згрішили Адам і Єва, а вони ж грошей точно не мали. У них все висіло перед очима, на ринок не треба було ходити.

Весна і літо листуються із землею через осінь. А зима? Зима розстеляє білі сувої для нових листів.

Усе потребує відпочинку. Навіть дзвін відпочиває, коли дзвонить. Било б»ється то в одні, то в другі криса, а в польоті само відпочиває.

Належу до оптимістів і тому думаю, що нас таки більше, ніж песимістів, бо інакше небесний купол давно обвалився б та придушив світ.

Україна - копицею сіна

Україна то величезна копиця сіна, а все, що в ній – голки. А як же то інакше назвати, коли он з народних коштів, бюджету, щороку зникає чи не третина і ніхто не може знайти ні кінців, ні води, в яку їх сховали. Зникає безслідно земля, заводи, і з надр частина добутого кудись дівається, ніхто не знає куди. І це при найбільшій у світі армії сторожів – міліції, прокуратури, СБУ, а ще й приватних детективів та й простих сторожів. Як то їм вдалося – перетворити одну з найбагатших країн світу в копицю сіна? Чи це так і залишиться вічною загадкою історії?

Сон на сесії

Хтось працює, хтось торгує, хтось купує, хтось шукає паннам багатих женихів, хтось пише закони, хтось розважає публіку... Усе в цьому світі поділено між людьми і станами. Щоб робота була виконана якнайкраще, за кожне окреме діло береться вузький спеціаліст, але широкий в плечах, бо такий більше потягне. Це як на руці, де що палець, то своє робить. Великому пальцю великі справи, хоч його місце ніби збоку. Зрештою, при владі переважно великі пальці. Палець вгору, палець вниз – робота царська. Вказівний не тільки вказує, що і як треба робити, він, як треба, то й по дорозі до рота ложку підтримає. Середній завжди страшує вказівного, ну, а мізинець почухається за вухом, коли нічого не вийшло – і то праця. Буває, усі разом і дулю зсукають, як захочуть. Але про дулі не будемо, тим паче, що далі - про серйозні речі. От, наприклад, чому нашою Верховною Радою постійно лихоманить? А через те, що вони займаються законами – і в той же час торгують, купують, розважають публіку, усе на купу, не будучи спецами в багатьох ділянках.

Що робили б наші дорогі депутати – дорого нам обходяться, - якби, не дай, Боже, телекамери забрали? Та то стояв би храп на пів-Києва, так вони твердо спали б після нічних трудів праведних. А ті клятві камери разом з лідерами не дають. То пожене голова фракції захопити трибуну, то електрощитову, то кричати «Ганьба!», то «Слава КППС!», яких тільки слав нема в цьому білому світі, і всі з темних хочуть стати світлими. Нема гіршого, коли депутат серед того вічного шуму і гаму таки засне і проспить голосування, а ще й те, що йому на руку, бо всунули в руку. Ні, таки телекамери мусять бути – вони мобілізують, не дають спати, бо ж народ, пробачте, електорат вічно не спить.

Хай би вже спали, а то як пробуджуються, зчиняють таку бурю, що якби нерви, котрі, відомо, горять, та виривались паром, над усією Україною стояли б густі тумани; а може, вони вже стоять, звідки нам знати...

На чому тримається шоу-бізнес? На пустоті. Бо коли глянути на тексти пісень, вони самі по собі – ніщо, пустота. І мелодії – пустота. Тільки разом вони щось собою являють. І на цьому тримаються. На двох пустотах.

Вдепутатське рушення

Так і сверблять руки викликати бурхливі, довго нестихаючі оплески! Глянеш довкола, куди б не йшов, а там скрізь, де є місце, щоб приліпити, приліплений якийсь кандидат в депутати чи то міської, чи то обласної рад, а понад ними голови, голови десятки претендентів на крісло міського голови. Ми зі Львова могли б обсадити, тобто забезпечити депутатами і головами всю Україну, ще й у нас був би немалий вибір. А так не лише тут.

Що ж це за рушення у депутати, чому вони так масово йдуть, як мухи на мед? Якби ж то йшли, хоч деякі йдуть, а то переважно пруться у найменшу шпарку, пхаються, штовхаються, хто як уміє, але переважно лізуть по-пластунськи. А народ до цього не готовий. Йому всі кажуть, що кандидати йдуть. І невтямки народові глянути нижче, під ноги, де переважна більшість кандидатів. Якби ж то вони там, під ногами народу, залишилися, як стануть депутатами, ні ж бо, це ж кожен хотується вилізти народом на шию. Добра народна шия все витримає, не раз витримувала.

Тому-то роздумавши все і зваживши, у мене й далі руки сверблять, але уже не для оплесків.

28 жовтня 2010 р.

Вибори не що інше як кінські перегони. Кожен робить ставку на того коня, котрий, як він гадає, першим дійде до фінішу. Хто ж все-таки ті гравці? Їх в Україні всі знають. Це товстосуми, олігархи.

На захист Табачника виступила Бузина – більшої свині ніхто Міті не підсував.

«Годуй, як земля годує, вчи, як земля вчить, люби, як земля любить». Так наш народ сказав про свою годувальницю. Земля годує і вчить з любові, бо вона наша мати. Чи задумуємось ми над тим, що наша любов до рідної землі - відповідь на любов до нас. Якби це усі відчували, не було б безбаченків, тих, що проміняли мову своєї землі на чужий язик, і тих, хто легко покидає свій край, щоб заробити більший гріш...

Як іти, щоб далеко піти

– Ніколи не вийде, як люди. Тільки так, назадгузь, – зауважив один знайомий керівник, коли за носом його підлеглого зачинилися двері. Було це на початку 70-их років.

– Ось побачиш, заднім ходом він далеко зайде, – сказав я жартома, а жарт виявився на сто відсотків правдою.

Той підлеглий за короткий час зайняв знайомого керівника місце, заднім ходом... А коли настали нові часи, приблизився уже знаємо як до найвищих керівників держави та з їхньою допомогою досяг високих звань, премій.

Задній хід це хід вперед по службовій драбині.

Тихше ідеш, далі зайдеш – заднім ходом.

І в бізнесі його справи йдуть успішно – теж завдяки тому, що він розвинув вправність просуватись назадгузь. Ось що таке вміння ходити!

Падіння людини

Тільки й чути про падіння економіки, кризу, а про падіння людини хто тепер говорить. Телевізор, радіо, газети - про це ані слова, хоч падіння людини завжди найстрашніше.

Переступлено всі межі, на кожному кроці потоптувано моральні закони, сказано вже всі слова, що були під табу, далі куди? – далі нікуди. Настане час і вичерпається, замовкне обслуговуючий персонал смітників, от на що надія.

Чи не кожен з нас колись збирався у далеку дорогу. І що ми беремо із собою? Звичайно, трохи харчів, плащ від дощу, намет і щоб було на чому спати. Ніхто й не подумає тягнути з собою брильянти, золото, великі гроші, це ж приманка для розбійників. Але ж в цьому житті ми теж мандрівники - мандрівники з небуття до вічності. Про це знають християни, мусульмани, буддисти, віруючі усіх релігій. Чому ж так нерозумно себе ведемо, наче б то маємо забезпечену вічність на цій землі? Пояснити важко, бо це не піддається поясненню.

Керувати жінкою все одно, що автомашиною без гальм.

Мілка душа нарешті досягла глибини – дожила до глибокої старості.

«Хлопці, до того кафе не підемо, там млинці тонші за мапу Радянського Союзу».

У золотому кільці Львова - Свірзький замок. Не замок, а фенікс, що завжди відроджується з попелу. Тільки при минулій владі його відбудовували п'ять разів. Щоразу вкладали великі кошти і вони тут же провалювалися крізь землю. Якесь дике таємниче прокляте місце. Бував я тут багато разів. От приїду—застаю руїни, через якийсь час замок наче щойно збудований, через роки -знову руїни, а потім все як новеньке. І ніхто не вніс Свірж-фенікс у книгу Гіннеса, навіть у книгу рекордів України. Цікаво – чому?

Коли дивлюся у тelenовинах на метушню біля найбільшого у світі чебурека, чи торта, чи млинця, чи піци, мені здається, що я з'їхав з глузду. Бо й справді: тисячі людей захоплені славою свого міста, де спекли той гігант, а я думаю, що вони втратили розум. Та чим захоплюватись, навщо той найбільший торт, коли його їдять так само, як і найменший... Але ж тисячі захоплюються! Не може такого бути, щоб тисячі збожеволіли, радше збожеволів хтось один, і це, видно, я і такі самі, як я.

Два штрихи до автопортрету

Нема нічого прикрішого, як лисому на дощі. І нема нічого приємнішого, як лисому по дощі.

Час всіх поставить на свої місця: хто був заслужено заслуженим і хто незаслужено заслуженим, і хто був незаслужено народним і заслужено народним.

Теорія і практика ніякі не родичі, така вже практика, і хоч вони не мають нічого спільного, все ж практика, коли щось не так, киває на теорію, а теорія легко відхрепчується, їй не вперше. Так і живуть поряд, як сварливі сусіди.

Поет читав вірші, наче відстрілювався, ще й рив під собою окоп, аби не потрапити під вражі кулі. Коли закінчив - цілком себе поховав.

Терпеливих і земля терпить.

На дні дощу

І вже не знаю, чи хмара піді мною, чи я в хмарі, чи дощ іде, чи це по дощі, чи з мене дощ, чи висохну коли, чи це небо, чи земля; усе розплилося, усе пливе: дерева і будинки, птахи і люди, і туманиться трава при дорозі - на якому світі живу, я не знаю. Мабуть, я у цьому дні на самому дні дощу.

Неділя, 17 жовтня 2010 р.

Тополя

Природа дерева царственна. Якби це було не так, хіба воно б увінчувалося короною-короною? А без корони дерево уже не дерево, а стовп, друже скептику. Всяк знає, що й царі не дозволяють собі такої розкоші, як дерева, міняючи барви крони по тричі на рік, а восени, коли втрачають лист, втішають нас не меншою пишнотою.

Із усього живого тільки дерева найближче до неба, вище – тільки птахи, коли літають, а як хочуть присісти, то вибирають високі гілки. І серед дерев найвища, найгарніша – оспівана у наших піснях і поезії Шевченкова тополя: «По діброві вітер віє, Гуляє по полю. Край дороги гне тополю До самого долу». Ніколи не перестану захоплюватись тополею у день легких вітрів, тоді вона світиться у стіні лісу розкішним, на півнеба, білим букетом. День і ніч, мить і вічність у тополиному - зверху темному, знизу білому - скороминущому і вічному листку. А як дмухне рвучкий вітер – тополя то горить, то виблискує білим жаром, а то сіріє, як на світанку, сперечається із всюди-сущими туманами. Коли ж дерево м'яко відцвітає, ліси і переліски, парки і сквери нагадують нам про зиму веселою тополиною заметіллю.

Тополя наша доля, поряд з калиною - символ України. У безкрайому степу звідки ти знаєш, чи далеко село, хутірець. Уже близько... Над горизонтом росте-виростає зелена піраміда – тополя першою вітається з мандрівником, тому це дерево ще й символ дороги. Перший небомір серед степових просторів – та ж тополя; якби не тополя, не знали б степовики, що до неба високо. І найдавніший хронометр, годинник на нашій землі – знову тополя. Іде півколом тінь від дерева – іде час. А слово яке милозвучне, високе і глибоке, ріднесеньке: то-по-ля... чуєте? ледь не ціла октава - від низького то до високого ля. Другі її назви, синоніми – тополина, осокір, раїна. Раїна... Хто зна, чи тополя не взяла собі це ім'я з імені нашої Вітчизни? А втім, хіба можна собі уявити рай без дерев?(Рай у перекладі з гебрейської – сад).

Росте ж тополя усім в науку, особливо нам, літераторам. Кому ж не хочеться зайняти так мало місця на землі і на папері і так високо врости у небо.

Чого варте посилання на біблійну історію про Мойсея, який сорок років вів пустелею свій народ на землю обітовану і привів, і що нам той шлях треба пройти. Так Мойсей вів своїх одноплемінців з Богом, а наші проводирі – з ким? Коли треба, хрестяться – не на ікони, на телекамери, а не треба – не хрестяться... знаємо ціну того хреста. З поради майстрів неправдивого образу, іміджмейкерів, вони це роблять – тих майстрів, на яких нема хреста.

Так вийшло, що на одному піар-заході стояв навпроти наших високих достойників. Йшов молебень, і я не міг не бачити, як вони хрестяться. От махали руками точнісінько так, як чоловік, що має багато кишень та кишеньок, а шукає дрібних, щоб заплатити за квиток, а тим часом електричка вже пригуркотіла, щоб за хвилю відгуркотіти.

“Маю впертість бути щасливим”, – сказав він і щасливо усміхнувся. Тим часом у нього житейських проблем – інший на його місці занув би, завив би. От як блискуче, потрясаюче проявилась впертість українця! І хочеться жити, і ніколи не скаржитись на

долю, завжди дякувати Богові, що належиш до цього великого талановитого європейського народу.

Він кинув виклик системі і не міг позбутися липкого почуття страху за своє життя. Що для них вбити – яка там проблема, мають хіба невеликий клопіт – сховати кінці у воду.

Випадок поміг заспокоїтись. Вранці з подвір'я побачив, що наближається маршрутка, а спішив, і побіг перепиняти. На самому краю тротуару спинився. Не той номер – де йому треба, не йде. У ту ж мить перед ним – аж обвіяло жаром і крижаним холодом – на великій швидкості проскочило таксі в протилежний бік. Один крок – і це був би кінець. “Господи, – подумав він, коли заспокоївся, – мене могло не стати. Усе в Божих руках, а не в їхніх. Чого мені боятися?”

Ніщо мене так не вражає в людях, як гординя. Терплю нахабство, переносю хамство, жалію скупарів, вибачаю рабську поведінку, а от гординя в мені викликає хуліганський норов, хоч тим ніби не грішу. Мені хочеться надутого кольнути, як хлопчачи на демонстрації штрикають шпильки в чужі розмальовані кульки. Чому так? Мабуть, тому, що гординя – виклик Богові, це почуття за своєю суттю глибоко атеїстичне. Чоловік в силу різних причин повірив, що все його, і уявив себе богом, а під ним внизу копошаться маленькі мурашки – це ми, усі решта.

Справедливість небес видно по тому, що робить час з людськими обличчями, ну, не час, а сама людина що робить – із честю, совістю, всіма іншими чеснотами – і що заробить, те карбується на обличчі: в погляді, зморшках, у положенні брів, кутиках уст... Спостережливому навіть не треба дивитися собі в душу, щоб оцінити себе, досить уважно глянути в дзеркало і робити висновки. Якби продавали маски, найдорожча, думаю собі, була б маска чесності, бо заради власної вигоди честю найбільше торгують; честь ніколи не була б залежалим товаром, хоч як у цьому не страшно признатися. От чому маскам чесності ціни не було б. Ні на маску доброти, ні закоханості, ні добропорядності – на жодну іншу не було б такого попиту, як на маску чесності, бо чесний неодмінно добрий і відкритий для любові, і товариський... А може, генна інженерія уже працює над тими масками? На замовлення нашої Верховної Ради разом з Кабінетом Міністрів.

Коли доля вдарить тебе, не згинай голови, бо захоче погладити, не буде по чому. Не згинай, бо лише Бог знає, навіщо тебе вдарено, напевне, для твого ж добра, і ти про це знатимеш, як минуть роки, а то й за коротший час. Тоді побачиш, що доля тебе не біла, а жаліла, гладила. Отож, що б не сталося, далі ходи з високо піднятою головою – це попри всі інші вигоди здорово для хребта. Ще й далі побачиш!

Цвітуть сади і душа цвіте, обоє в любові. Золотий пилок квітіння вкриває душу – і золотіє душа, і золотіють сади. Краса змінює нас, вона – інструмент Божий, а спостерігаючи за красою, ми бачимо і невидимого Майстра – Господа. “Краса врятує світ” – усім відомі слова Достоевського, а я насмілюсь додати, що краса постійно рятує світ і постійно його змінює. Краса і любов.

Світ був би справедливий, якби те, що переїдають товсті, їли тонкі – усім було б добре.

Моя невістка Таня принесла з роботи, з музичної школи, літературні спроби своєї 9-річної учениці Мар'яни Піцишин. Я прочитав і вжахнувся: що робиться в маленькій голівці? Та де ж дитині так глибоко відчувати людський біль?! Ось що вона пише:

“Хотіла б я стати між землею і небом, щоб ніколи не чути плачів і стогонів людських. Щоб ніколи не бачити лиха людського. І щоб не стати нареченою лиха. Щоб життя моє перетворилось у безмежний простір. І повітря. Щоб люди вдихали і видихали його. Тоді моє життя стане дійсно повноцінним”.

“Я добрий, бо мені так добре”, – просто сказав насправду добрий чоловік, і стало так легко на душі.

Дивлюсь канали телебачення з надією, що нарешті візьмуться за каналізацію мозків.

Хто не знайшов Бога в собі, тому даремно шукати Його в небі. А якщо й спробує, то прилетить на землю і скаже, як, очевидно, на вимогу пропагандистів, космонавт Гагарін: “Я облітав все небо і ніде не бачив Бога”. З таким же успіхом він міг вилізти на гору, на горб, на дерево, на кущ, на купу сміття, бо ж скрізь вище, ніж із землі...

Оптиміст і песиміст п'ють з одного джерела. Перший жадібно і радісно втамовує спрагу, а другий, перед тим як напиться, приглядається, що попало на поверхню, як пісок виносить струмінь... Та куди дінешся – нарешті теж п'є, бо і його спрага мучить. От лиш оптиміст та песиміст п'ють різні води, хоч і з одного джерела. У песиміста вода отруєна. А якби ж то тільки в нього, він ходить по світу і на кого натрапить, тому отруєє чисте джерело Богом даного життя.

Божа справедливість в тому, що голодний бідак має більше радості від шматка хліба, ніж пересичений багач, який ковтає найдорожчі марципани.

Якби ці пересмішники та зубоскали у своїх ЗМІєних гніздах, вистелених олігархами та “добрими” сусідами, сміялися з хахла – хай би сміялися, він того вартий. Вони роблять недопустиме з точки зору моралі нормальної людини – сміються з того, хто вирвався з рабства, з їхніх “братських” обіймів – зі свідомого українця.

Що найбільше потрібне людині? Що ж тут довго думати. Людині найбільше потрібна людина. Матері – дитя, дідові й бабі – діти, онуки, пекареві – їдці, священникові – паства, співакові – слухачі, літераторові – читачі... Навіть художньому творові про самотника, як це задумав Дефо, пишучи “Пригоди Робінзона Крузо”, потрібна була інша людина – дикун П'ятниця.

“Не нудь світом!” – кажуть у нас, в Галичині, коли годі витримати зануду. І, зауважте, міркують глобально, як це тепер найчастіше не до місця сиплять наліво і направо. Галичани б'ють в точку. Бо що роблять зануди? Вони скиглять, що світ нудний, хоч нудота йде від них. І треба їм саме туди ткнути носом.

При теперішніх наукових відкриттях зізнатися в атеїзмі – рівнозначно, що назвати себе неуком. А все ж розумію: є багато людей, які вірять лише в те, що можна помацати руками, що ж поза тим – незрозумілі абстракції. Їм нема що дивуватися, а от пожаліти можна... Мабуть, електрику їм дано не лише для освітлювання, а й для розуміння, що не до всього можна торкатися – вдарить... То що, скрізь бити?

Моє майбутнє – за щільною, непроникною завісою. Приймаю це як найбільший дарунок небес. Важко уявити собі життя у світі, де в приятелів було б видно ворога, у коханій жінці – байдужу особу... коли б зналося день і годину своєї смерті... Але ж

ворожки, ворожки, скаже хтось, а ще передчуття – це і є погляди поза той бік завіси. А що коли втручання у визначений небесами плин і є причиною, що збувається те, що не мало збутися? Людина передчуває, отже, програмує себе, те саме робить ворожка. Якщо програмувати, то за позитивною програмою, а ще ліпше – не втручатися у той світ, бо він закритий не лише для нас, але й заради нас.

Не один з'являється на світ чистим, як сніг, а зникає – брудним, як сніг. А сенс людського життя в тому, щоб чистим піти в інші виміри або навіть коли вийти з лона матері зі складним генним спадком, піти на той світ зі спадком кращим, чистішим, чистим. Усі релігії, всі філософії так чи інакше “виходять” на цю істину, крім, звичайно, сатанинських, але яка це релігія? Це змова кодла, змова руйнівників усього святого.

Щоб мою книжку належно оцінили, мені треба вмерти. Щедра приманка, велика спокуса, але я не дамся. З Божою поміччю постараюсь і далі жити.

Головне непорозуміння цього світу в тому, що чоловік міряє жінку мірилом чоловіка, а жінка – мірилом жінки. І він не такий, і вона не така. Так буде завжди, поки вони не обмінюються тими мірками. Справедливо, що жінка – прекрасна половина людства, але треба йти далі: жінка прекрасна половина людини, друга половина цієї людини – чоловік. Тільки разом, твердить Фейєрбах, вони складають повноцінну людину. Обидві різні, ті половини, і шукати, хто правий, а хто винуватий є безнадійною річчю. Половини всіх країн, тримайтеся цілого, повноцінного!

Зародок людини має форму вуха. Чи це не підказка, що вухо – найголовніший інструмент душі й духу. Людина, відомо, триєдина – це дух, душа і тіло. І головний зв'язок з Космосом йде через вухо, і головний інструмент, канал душі – так само вуха. Вони як параболічні антени, більше – вони вуха. Ми народжені слухати.

Помирає старий дід.

– Як жилося вам, дідуню? – питає дорослий онук.

– А во... то так якби в одні двері зайшов, а другими вийшов.

Сон. Моя мама стоїть біля мене і плаче. Сльози падають мені на руку і стають перлинами, а я дивуюся, що це перетворення не опікає шкіри. Які це сльози: смутку чи щастя – не знаю. Пробудившись, думаю, що як мама через мене плакала чи мною до сліз тішилась, однаково обділяла найбільшим багатством. Усі перли перед цим багатством – суцят дрібниця!

Добре діло саме по собі добре, а ще більше добре тим, що веде за руку інше добро. Добрий приклад за своєю суттю вищий за добре діло, в цьому ми переконуємося на кожному кроці. Так само вчинене зло як приклад страшніше від нього самого.

Чаша терпіння це правда життя, а не вигадка поетів, бо коли вона переповнюється, той, хто терпить, знає це наяву. На вечорі пам'яті письменниці Галини Гордасевич політв'язень Кузьма Хобзей розповідав, що енкаведисти, вибиваючи зізнання, кидали його голого на підлогу і били сплетеними із дроту нагайками, аж поки не зомлівав, тоді відливали і знову били, а він на п'ятий день катування уже не відчував ударів і симулював втрату свідомості, щоб кати не шматували тіла. Отож чаша терпіння таки є – просімо Бога, щоб вона нас оминула.

Про багатого в раю

Пробрався таки багатій на небо, а там – куди його найперше ноги понесли, як не на райський базар?! Дивиться і очам своїм не вірить. Ціни – ну, просто сміховинні! Мац-мац по кишені, все в порядку, гаманець з доларами на місці. Можна за те, що в ньому, усе гамузом купити. Починає з малого, якихось марципанів набирає цілу купу.

– А тут долари не йдуть, – каже йому райський продавець. – Тут можна все купити лише за подароване в земному житті.

Внучці у школі відібрали Бога, а вдома вона намагається перекувати на атеїста ще й діда Василя.

– А свячена вода не псуєсі, – доводить своє дід Василь.

У святому місці

Експурсію по лаврі у Почасві вів типовий московитин – бородатий монах з крутими вилицями. Як тут прийнято, російською мовою. А прочани, селянки з-під Галича, не все розуміли, і доходило “п’яте через десяте”. Одна із жінок відважилась та й попросила:

– А ви нам, брачку, розкажіть по-нашому... ми вам за то красно подякуємо.

– Я могу объяснять только на богоугодном языке, – відрізав монах.

Таке чути у святому місці нестерпно боляче, та ще й від монаха – “святого”. Якби ж це десь на Московщині – “ну, ладно”, Бог йому суддя, так вибрав собі чоловік, що одна мова для нього богоугодна, а друга – ні. А це ж на нашій землі, де кожен горбик, кожна бадилинка, звивина річки, гай при дорозі, стежечка поміж трав, земля і небо – усе говорить, усе наповнено твоєю колісковою мовою, і ти щодня тією мовою розмовляєш з Богом. Де, в якій країні могли б витримати таке знуцання і залишити у спокої тупого ненависника? Нема такої країни, крім України. І той монах (монах?) це засвоїв, у своїй безкарності він твердо впевнений.

Слова чужинця, хоч і минули роки, не давали мені спокою. А тут несподівана нагода, завдяки письменникові і видавцеві релігійної літератури Романові Брезіцькому, – через велику молільницю, візіонерку Ірину поставити болоче питання Ісусу Христу (хіба це не найбільше диво!): “Яка доля української мови у третьому тисячолітті від Твого народження, Господи? Бо деякі чужинці-ченці в Почаївській лаврі кажуть, що наша мова не богоугодна...”

Христос відповів: “Дитя! Хіба не Моя воля була надати кожному народові територію для проживання і мову, якою вони могли б спілкуватися між собою?! Не раз тобі повідомляв, що ви є вибраним моїм народом. Тому так ворог хоче знищити вас, відібрати найбільш сакраментальне, що є в народі – це його мову. Не переживайте, хоча як ворог не старався знищити і відібрати мову, все-таки не зміг і не зможе. Бо як Моя Церква стоїть на твердому камені, так ваша українська мова є вічною, непорушною і незламною навіки”.

5 липня 2008 р.

В дорозі є щось зворушливе, дороге, бо вона – від людини й до людини.

Біля телевізора моральним не станеш. На всіх телеканалах – від “Інтеру” до УТ-1 – щодня, щогодини підважують основи християнської моралі. А реклама спиртних напоїв – пряма і прихована – там, де тисячі гинуть від алкогольного отруєння, хворіють недугою алкоголізму, є просто злочинною. Нашу національну гідність принижують так звані “гумористи”, особливо зі «старших братів», які вбивають у мозки, що ми нація зрадників, перевертнів, недоумків – і це їм сходить з рук. Нема жодної Божої заповіді, яку б не піддавали ревізії, це в кращому випадку, а в гіршому – просто висміюванню. І це

подається як свобода творчості. Уся ж світова історія свідчить, що руйнування моралі готує ґрунт для несвободи, є по суті найбільшою несвободою, бо духовна криза викликає політичну, економічну, а не навпаки, як часом думають. Немає сумніву, що Україна стала полігоном для випробування нових засобів психологічної війни, що має на меті винародовлення, виродження. Комусь же це потрібно, хтось чигає на майже безплатну нашу робочу силу, комусь хочеться найблагодатнішого куточка на всій землі.

Нездорове суспільство не може послати в армію сотні тисяч синів, який стануть солдатами і будуть захищати свою Батьківщину, вони в час небезпеки просто покидають зброю або перейдуть на бік ворога, який більше заплатить.

Розлюбив він людей, та чи й любив їх колись по-справжньому? Той раз дихнув вовком, той криво на нього глянув, з тим думки не поділив, а що вже там казати про “сусідів близьких, ворогів тяжких”. І на старість не мав жодної душі, до якої могла б прихилитися або хоч виговоритися його душа. Жив відлюдьком серед села, серед людей – нічийого порога не переступав і ніхто його так само. Аж одної гупої ночі, коли селяни спали, загорілася відлюдькова хата. Хто був живий і мав силу піднятися з ліжка – усі побігли гасити, рятувати ближнього, і першими були, звичайно, “вороги тяжкі” – сусіди. Страшний вогонь скоро і щасливо збили.

Задумався чоловік, що не так жив. Якби був не погасив у серці вогонь, що дає тепло людям, не покарав би себе. Аж треба було пожежі, щоб повернути той невидимий вогонь.

“Живу, як живу, але живу”. Не пережив дід кризи, вона його пережила. А дідові слова живуть.

Хіба ви могли б запросити до себе в хату п’ять-шість брехунів і сказати: брешіть по порядку. Спочатку перший, потім другий, а набридла вам брехня другого, тикаєте пальцем: тепер ти бреш, третій, і так аж до шостого і до десятого, скільки ваша душа витримає. Ні, це щось неможливе, навіщо такі випробування, скажете ви, і матимете рацію, а проте з цими брехунами ви живете, ви міняєте їх щоразу, як котрийсь набридне, лежачи на ліжку і тримаючи в руках пульт телевізора.

– Заки ми не протягнули ноги, може, простягнемо один одному руки? Га, сусіде?
Логіка солодкоїжки
Заборонений плід солодкий, але якщо він ще й солодкий...

Честолюбство – чи не найхиткіша основа для жіночої честі.

Писання не прогулянка у весняному саду – це страждання, але й прогулянка – теж.

Дитя – вінець природи. Бо доросла людина під тиском суєти часто уже прив’язий, або висушений вінець, або обліплений гряззю.

Якою б не була людина, вона найчастіше дивиться не довкола себе, не на світ, а собі в душу, в свій світ, і це відбивається у зіницях. Їх ще називають чоловічками – на сході, в центрі і на заході України. Дивовижно влучна, як на мене, найточніша з назв – чоловічок. Який чоловік, такий чоловічок. “Світло тіла – око. Як, отже, твоє око здорове, все тіло твоє буде світле. А коли твоє око лихе, все тіло твоє буде в темряві”, – навчає Христос (Мт.22,23). У доброї людини і очі добрі, у злої – холодні, злі. Очі це ніби сама матеріалізована душа, її видима частина.

Коли мені кажуть: і що з того, що ти пишеш?! Усе далі, як і було: чиновник, як ніколи, сидить міцно і навечно, він має свої інтереси, а за наші вимагає ненашими; ловеласи ласого шматка не кинуть, злодії крадуть, отамани з отаманів плодяться на голови народу, і нема на них спину... А я відповідаю: слово більше, як крапля води, а крапля за краплею – це всім відомо – камінь пробиває. І слово проб'ється.

Як ти звалився в яму, шукай способу з неї вибратися, а не нудь світом, що світ потемнів. Там, нагорі, далі світить сонце, воно не зійшло з орбіти, і кінцем світу ще не пахне, та це і не твій кінець.

Не дійдеш правди, коли судиш про когось з боку його тіні. І не розгледити людину, як треба, і не оціниш достойно, бо тінь заступить світло; а в кожного, який би він поганий не був, є це світло, хай і притемнене, прикрите. Оглянься, чоловіче, на себе самого. Ти ж дивишся з боку тіні своїх гріхів, тому й чужа тінь в тебе темніша, ніж є насправді. Не віриш мені – вчитайся в Євангеліє. Христос у всіх випадках, навіть на хресті, дивиться на людей з боку світла.

Коли душа спить

Виходить, що призначення тіла – вчити душу, що робити, а не навпаки. Вранці тіло вмивається, приймає їжу та йде чи їде на роботу. А що робить душа? Як звичайно, далі спить, замість того, щоб вмитися у словах молитви і одягнутися в одяг добрих намірів і справ. На роботі тіло робить роботу, а коли без душі, то кому потрібна ця робота? Але для тіла зарплата є? Як це нема!

Душа ж далі спить. Душенько, пробуджуйся, півдня минуло. Ти що собі думаєш? Так і все життя можна проспати. А на той світ з чим підеш? Чи ти гадаєш, що того світу нема? Глибоко помиляєшся. Є! Методом покрокового дослідження це підтверджує всезнаючо-незнаюча наука, яка багатьох суттєвих речей навіть не досліджує. А навіщо, коли ця клята душа спить.

Усе. Обід. Тіло обідає. Душа спить. Тіло наситилось. Душа, призначена для добрих справ, і не думає пробуджуватись. Після ситного обіду тіло згадує мудрість, що життя це боротьба: до обіду – з голодом, після обіду – зі сном. Де б це хоч трохи придрімнути, разом з душею? Просто за столом, поки той проклятуший народ не попер. Хто його придумав, цей народ?! Що канцелярії придумали – то добре. Але навіщо народ було придумувати? Хтось явно перестарався.

А колись ця душа була не сплячою. Коли тіло було маленьке, дитяче.

Де усміх, там успіх.

Квартирант розвідав, що хазяїн хоче його позбутися. А він же так вбувся на звичному місці і не хотів нікуди йти. Що робити? Добрі люди порадили: а ти домагайся ще однієї кімнати, він тобі її не дасть, але втихомириться - не вижене. Так і зробив. Донині має спокій.

«Країна найбільших у світі літаків та мікрокалькуляторів».

В прямому ефірі диктор питає банкіра:

– Скажіть, скільки банків розвалила ваша фінансова група, а скільки ще стоїть на черзі?

Відповідь: «Я не поняв, о чєм ви спрасілі, но я атвечу».

І довго говорив про щось третє, що до теми розмови не мало жодного стосунку. Ось поведінка шахраїв, найпоширеніша в нашому часі.

У того пана Н. мислення на рівні штанів. Як я не стараюся думати про нього краще, при кожній зустрічі він мене переконує, що так і є – далі його думки не піднімаються.

«Багатий не той, хто багато має, багатий, хто багато дає».

Мікрофон можна використовувати у прямому і в переносному розумінні. Кого вже знести не в силах – мікрофон допоможе. Для економії народних коштів парламент треба забезпечити броньованими мікрофонами.

«Такому дай крила – він ними буде вулиці замітати!»

Знахабнілому, загрузлому в хабарах чиновництву народ заочно давно плює в очі.

«Якби знав, в яке болото лізу, я не балотувався б в депутати! Точно ні!».

Гоголь написав «Редко какая птица долетит до самой середины Днепра», а увесь світ розуміє, що не про широчінь нашої ріки йде мова, а про стан, широчінь української душі.

Коли не любиш, усе не так, і навіть те, що так, все одно якось не так. А коли любиш, навіть те, що не так, все так.

Крім моментів купівлі і продажу, всяка розмова про гроші непристойна, гірше – кидає тінь на гідність людини.

День еколога
У лісі, як дома. Вдома, як в лісі.

– Як ти могла – пустити вітер з торбами? - сміявся чоловік з дружини. Тієї ночі карпатський вітер з балкону санаторію в Трускавці вкрав її дві торби, одну з них він дуже не любив, і тому мав вітера за союзника.

Як стримуючий фактор діє властивість підлості, що й в бумерангу: хто запустив, до того й повернеться.

Всюди запає свій ніс і говорить, говорить, говорить... Гово-рило!

Сім раз відміряє і жодного разу не відріже. Чужому, не собі.

Спокій оздоблює красу.

«Тінь-тінь-тінь», - в тіні ночі, на досвітку, витинає майстер-пташечка з гарним ім'ям ковалик.

Доля і погода перемінливі. Завтра буде сонце!

Призначення людини й свічі – світити. Наша душа горить, як гніт, заради світла, духу. Але люди і свічі бувають різні.

Усе для нас, на нашу користь.
От, скажімо, для чого нам даються великі проблеми?
А щоб ми забули про малі.

Для чого ж малі проблеми?
Щоб відвернути увагу від великих.

Де поклони, там і прокльони. Найчастіше від тих, хто так «любить» начальство.

Складний він чоловік. З ним розмовляти, все одно що розпалювати терням. Тепла ніякого, зате уколів, болю доволі.

Нема заборонених тем, є заборонені методи. І «модні» літератори це знають, бо на всі закиди відбиваються напівправдою: нема заборонених тем.

«В хаті теплосько. Не кремпуйтисі, пане офіцире! Скиньте обмордоване».

Що на широкій дорозі, що в лікарні – однаково обдеруть, як липку. Єдина різниця, що на дорозі швидше.

Гніздо крутого Петра Х.
Петіповерховий палац.

- Вчися, сину, знання не рюкзак, його на плечах не треба носити.

Язикові треба добряче подумати, чому вух і очей – по двоє, а він один, та ще й захований за губами, за зубами. Нема чого працювати за двох, як це часто трапляється.

День не гойдалка, на яку сідають для свого задоволення. У дні все треба прийняти: і гірке, і солодке. Врешті, з гойдалки теж можна злетіти.

Скільки ж то треба мати мух в голові, щоб з кожної мухи робити слона.

Причиною наших непорозумінь, гарячих суперечок - не розбіжності в думках, а висока думка про себе, амбіції.

Не той холод, що надворі, холод той, що заліз в душу. А відігріти душу в стократ важче, ніж тіло. Все ж – можна і треба. З холодом в душі важко жити, а вмирати ще важче.

Чому вони так свого не люблять? Називають нашу мову «наречием русского языка», тобто таки своїм, кровним говором, а не люблять. Самі себе не люблять. То чого ж ми від них хочемо, аби вони любили нас і нашу мову? Ніколи цього не буде.

Вони взяли і піднесли нашого політика, як прапор, а тепер використовують, як шмату.

Як ще жую, то ще жию (живу).

«Горілка нас гірше нищить, ніж москаль».

Рука даючого не має права на вагання, це дозволено лише руці берущого.

Коли людина трохи не дитина, вона трохи вже й не людина.

Дехто совість так легко тратить, як гроші, але гроші будуть нові, а розтратив совість – то вже навіки.

Тітка Стефанія вперто перекручує слово «професори», завжди каже «прописори». Як її не поправляють, вона тримається свого. Їй, прибиральниці інституту, краще видно, хто що робить.

«На смак, на колір дуракам закон не писаний».

Жовта преса і жовте телебачення перетворюють барвистий колір світу в сірий.

Книжка, яку ти випустив у світ, все одно, що дочка, яку видав заміж. В неї інша хата, інша сім'я, інші звичаї і порядки. Як дочка, так і книжка уже твоя і не твоя. Хто б цим журився! Погано, коли і дочка, і книжка нікому не потрібні.

Дружина чоловікові: «Я переживаю, щоб ти не переживав, що я переживаю».
Так мало слів і так багато ласки.

Де телескоп, нема місця для лупи.

Дивовижна поведінка переважної більшості людей: когось розглядати з допомогою лупи, себе ж з руки – телескопом. На превеликий жаль, я до тієї більшості часом належу, але хочу вилікуватись, для цього признаюсь і пишу. Лупа - хто цього не знає - усе збільшує, через лупу видно кожну, навіть найменшу подряпинку чи морщинку. І що всередині – теж. Що там може бути, як не сучий син або суча дочка! Інша річ – телескоп. Через нього зблизька проглядається якась сяння. Часом не зірка? Так і є. Це зірка першої величини - ми з вами, брате. Як же нам не пощастило - жити поряд з тими сучими синами! А що зробиш, така наша доля!

Любові не сховаєш, як неба, бо вона і є небесним подарунком. Ненависть же затуляє небо і заганяє в землю.

Багатство страждальна Україна. Коли наша земля стояла б пустелею в пісках, менше крові було б пролите на наших полях крові. Де багатство, там страждання, не лише розкоші.

Любов без вогню, що й хата у вогні, залишають по собі одне і те ж – попіл.

Небо – очі темного лісу.

Не дійдеш правди, коли судиш про когось з боку його тіні. І не розгледити людину, як треба, і не оціниш достойно, бо тінь заступить світло, а в кожного, який би він поганий не був, є це світло, хай і затемнене, приглушене. Оглянься, чоловіче, на себе самого, ти ж дивишся з боку своєї тіні, своїх гріхів, тому й чужа тінь в тебе темніша, ніж вона є насправді.

Якщо ти не вмієш, не можеш і не хочеш, то що ти хочеш?

Ми були й лишилися язичниками. Язичники носили данину божкам, що сиділи на небі, а ми носимо божкам, що сидять по конторах. От й увесь розвиток!

Доки ми будуємо – а будуємо ж! - Україну з даху, де без фундаменту, а де на фундаменті в піску – нічого не вийде. Ніякої України ми не збудуємо, тим паче в сучасному світі, де триває безумний процес десакралізації, а ми ж то прагнемо за ними – куди за ними, в темні могили? Не робімо трагічної помилки, яку робить світ, ми маємо можливість піти своїм шляхом, під Божою опікою, із серцем, наповненим любов'ю до ближнього і до Бога.

м. Львів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛІМАН Мирослав Васильович – к. екон. н., проф. кафедри грошового обігу та кредиту Полтавського університету економіки і торгівлі.

БАДЯК Володимир Петрович – к. і. н., проф. Львівської національної академії мистецтв.

БАРАН Володимир Кіндратович – д. і. н., проф., завідувач кафедри нової і новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

БЕЖУК Ольга Миколаївна – к. і. н., ст. викл. кафедри історії України та економічної теорії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. Гжицького.

БОРТНЯК Надія Володимирівна – к. і. н., ст. наук. співр. Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

ВІСИН Валентин Васильович – к. і. н., доц. кафедри давньої та нової історії України Волинського національного університету ім. Л. Українки.

ВІСІНА Тетяна Миколаївна – к. і. н., доц. кафедри міжнародної економіки та економічної теорії Луцького національного технічного університету.

ВІСЬТАК Олександра Іванівна – к. геогр. н., доц. кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка.

ВОВКАНИЧ Степан Йосипович – д. екон. н., проф., пров. наук. співр. Інституту регіональних досліджень НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член Папської академії соціальних наук (Ватикан).

ВОЙТОВИЧ Леонтій Вікторович – д. і. н., проф., завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, пров. наук. співр. відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГОЛЕЙ Степан Дмитрович – д. і. н., проф., зав. кафедри історії і політології, проректор Львівської комерційної академії, Заслужений працівник культури України.

ГЕРЦИК Мирослав Степанович – почесний ректор Львівського державного університету фізичної культури, чл.-кор. Національної академії наук України, Заслужений тренер України.

ГОЛИК Роман Йосипович – к. і. н., наук. співр. відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ГОЛУБЕЦЬ Михайло Андрійович – д. біолог. н., проф., академік Національної академії наук України, Заслужений діяч науки й техніки України, лауреат Державної премії в галузі науки й техніки України, почесний директор Інституту екології Карпат НАН України.

ГОРИНЬ Василь Іванович – к. філос. н., пров. наук. співр. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Заслужений працівник культури України.

ДІДУЛА Роман Федорович – член Національної спілки письменників України, заступник головного редактора часопису “Дзвін”.

ЗАЙЦЕВ Юрій Дмитрович – к. і. н., ст. наук. співр. Відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

КАПРАЛЬ Мирон Миколайович – д. і. н., ст. наук. співр. Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, професор Львівського національного університету ім. І. Франка.

КАРАСЬ Анатолій Феодосієвич – д. філос. н., проф., завідувач кафедри філософії Львівського національного університету ім. І. Франка.

КАЧАРАБА Степан Петрович – д. і. н., проф., завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету ім. І. Франка.

КЕНДУС Олександра Зіновіївна – к. філос. н., доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

КИРЧІВ Роман Федорович – д. філол. н., проф., пров. наук. співр. Інституту народознавства НАН України.

КЛОК Василь Ігорович – к. і. н., ст. викл. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

КОНДРАТЮК Володимир Олександрович – д. і. н., проф., завідувач кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

КОНДРАТЮК Костянтин Костянтинович – д. і. н., проф. кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслужений діяч науки і техніки України.

КОПИЧ Іван Михайлович проф., ректор Львівської комерційної академії, Заслужений працівник освіти України.

КОРИТКО Роман Федорович – член Національної спілки письменників України.

КУЗИК Степан Петрович – к. екон. н., доц. кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка.

КУХАР Валентина Миколаївна – к. і. н., доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

КУЧАБСЬКИЙ Юрій Васильович – журналіст, дослідник українського національно-визвольного руху.

КУЧЕРЕПА Микола Михайлович – к. і. н., проф. кафедри нової і новітньої історії України, керівник навчально-наукової лабораторії “Центр українсько-польських досліджень” Волинського національного університету ім. Лесі Українки, керівник редакційно-видавничої групи “Науковий центр історичних студій Волині”.

ЛИЗАНЧУК Василь Васильович – д. філол. н., проф., завідувач кафедри радіомовлення і телебачення Львівського національного університету ім. Івана Франка, Заслужений журналіст України.

ЛИТВИН Микола Романович – д. і. н., проф., в. о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

МАЗУР Михайло Йосифович – кореспондент газети “Вісті” Центральної спілки споживчих товариств України (Київ) по Івано-Франківській, Чернівецькій та Тернопільській областях.

МАКАРЧУК Степан Арсенійович – д. і. н., проф. кафедри етнології Львівського національного університету ім. І. Франка, Заслужений діяч науки і техніки України.

МАЛИК Ярослав Йосифович – д. і. н., проф. кафедри європейської інтеграції і права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

МИХАЙЛЕНКО Анатолій Григорович – редактор відділу політики, культури, мистецтва і літератури газети “Вісті” Центральної спілки споживчих товариств України (Київ).

МИХАЛЬСЬКИЙ Юрій Володимирович – к. і. н., доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

ОНІПКО Тетяна Володимирівна – к. і. н., доц. кафедри культурології та історії Полтавського університету економіки і торгівлі.

ОРЛЕВИЧ Ірина Василівна – к. і. н., ст. наук. співр. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ПАНТЕЛЕЙМОНЕНКО Андрій Олексійович – д. екон. н., проф. кафедри грошового обігу і кредиту, директор Інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників споживчої кооперації Полтавського університету економіки і торгівлі.

ПАСЛАВСЬКИЙ Іван Васильович – к. філос. н., пров. наук. співр. відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ПАСТУШЕНКО Роман Ярославович – завідувач кабінету розвитку освіти і виховання Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

ПАТЕР Іван Григорович – д. і. н., проф., завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України.

ПАШУК Володимир Степанович – к. і. н., ст. наук. співр. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ПЛИСЮК Василь Пилипович – д. і. н., проф. кафедри українознавства Львівського національного аграрного університету.

ПРОКІП Андрій Володимирович – к. і. н., доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

РЕКРУТ Валерій Пилипович – к. і. н., доц. кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Вінницького кооперативного інституту.

РОЖИК Микола Євгенович – к. і. н., доц. кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

РУТАР Степан Михайлович – к. філос. н., доц. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

СЕМІВ Сергій Романович – к. екон. н., доц. кафедри міжнародних економічних відносин Львівської комерційної академії.

СЕНИК Любомир Тадейович – д. філол. н., проф. кафедри української літератури ім. академіка М. Возняка Львівського національного університету ім. І. Франка, член Національної спілки письменників України.

СЕНЬКІВ Михайло Васильович – д. і. н., завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

СКОЧИЛЯС Ігор Ярославович – к. і. н., декан Гуманітарного факультету Українського католицького університету, пров. наук. співр. Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

СОВА Андрій Олегович – к. і. н., ст. викл. кафедри історії і політології Львівської комерційної академії.

СОЛЯР Ігор Ярославович – к. і. н., наук. співр. відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СТЕПАНЮК Софія Миколаївна – здобувач кафедри нової і новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

ФРАНКІВ Ірина Ярославівна – викл. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму, пошукувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

ШАБАЛА Ярослав Миколайович – к. і. н., доц. кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Волинського національного університету ім. Л. Українки.

ШАБЛІЙ Олег Іванович – д. геогр. н., завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка, Заслужений професор університету.

ШАЛАТА Михайло Йосипович – к. філол. н., проф. кафедри теорії та історії української літератури Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка.

ШКРАБ'ЮК Петро Васильович – д. і. н., ст. наук. співр. відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЯКИМОВИЧ Богдан Зіновійович – д. і. н., проф. кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І. Франка, Заслужений працівник культури України.

ЗМІСТ

<i>Копич І. М.</i> ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ	3
<i>Литвин М. Р.</i> НА СЛУЖБІ КЛЮ І ВКРАЇНИ: ДО 70-РІЧЧЯ СТЕПАНА ДМИТРОВИЧА ГЕЛЕЯ	6
<i>Коритко Р. Ф.</i> ПІСНЯ І ПРАЦЯ – ВЕЛИКІ ДВІ СИЛИ... (Про життєвий і творчий шлях Степана Гелея)	11
<i>Михайленко А. Г.</i> ПІСНЯ – МОЛИТВА УКРАЇНЦІВ (Інтерв'ю Степана Гелея з нагоди 20-річчя хорової капели “Мрія”)	18
<i>Мазур М. Й.</i> ІСТОРИК, КООПЕРАТОР, ЖУРНАЛІСТ	27
<i>Кирчів Р. Ф.</i> ОБРАЗ УЧЕНОГО–ПОДВИЖНИКА (Рецензія на книгу С. Гелея „Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність”)	31
БІБЛІОГРАФІЯ ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ СТЕПАНА ГЕЛЕЯ. 1991–2011 рр.	34
<i>Гелей С. Д.</i> БАБУХІВ – СЕЛО НЕСКОРЕНИХ	64
<i>Паславський І. В.</i> ЗАСНУВАННЯ УГРІВСЬКОЇ, ХОЛМСЬКОЇ І ЛУЦЬКОЇ ЄПАРХІЙ. ПРИЧИНКИ ДО ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ РОМАНОВИЧІВ	94
<i>Войтович Л. В.</i> ОСТАННІ РОКИ КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА	100
<i>Скочиляс І. Я.</i> ПОЛЬСЬКЕ “ПРАВО ПАТРОНАТУ” ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ГАЛИЦЬКОЇ (ЛЬВІВСЬКОЇ) ЄПАРХІЇ В XV–XVII СТОЛІТТЯХ	107
<i>Капраль М. М.</i> СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ІЄРАРХІЧНІСТЬ В РЕМІСНИЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ В РАНЬОМОДЕРНОМУ МІСТІ (НА ПРИКЛАДІ ШЕВСЬКОГО ЦЕХУ ЛЬВОВА XVII-XVIII СТ.)	119
<i>Горинь В. І.</i> “З СИНІВ НА СИНІ – ВІКИ ПЕРЕБУДЕ...” ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА	127
<i>Кучабський Ю. В.</i> ЛІТЕРАТУРНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА (ТЕОДОРА) ЛЕОНТОВИЧА	133
<i>Кухар В. М.</i> ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ДИТЯЧОМУ ТА ШКІЛЬНОМУ ВІЩІ	141
<i>Якимович Б. З.</i> ПОЕМА ІВАНА ФРАНКА МОЙСЕЙ”: ДЕ, КОЛИ І ЯК НАРОДЖУВАВСЯ ОДИН З НАЙВИДАТНІШИХ ТВОРІВ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ XX СТ.	149
<i>Плисюк В. П.</i> ЧОМУ І. Я. ФРАНКО ЗРІКСЯ СОЦІАЛІЗМУ НА КОРИСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ	159

<i>Шкраб'юк П. В.</i>	ВІД СОЦІАЛЬНОГО ДО НАЦІОНАЛЬНОГО, АБО ТРИ ЕСЕЇ ПРО ДЕРЖАВНИЦЬКІ ВІЗІЇ ІВАНА ФРАНКА.....	162
<i>Пащук В. С.</i>	ТОВАРИСТВО “ПРОСВІТА”. ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	170
<i>Патер І. Г.</i>	УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ ДО ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У ЛЬВОВІ).....	183
<i>Качараба С. П., Франків І. Я.</i>	ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА СЕРЕД СЕЗОННИХ ЕМІГРАНТІВ У НІМЕЧЧИНІ (1900 – 1914).....	188
<i>Голик Р. Й.</i>	ВІД КУПЦЯ ДО БІЗНЕСМЕНА: УЯВЛЕННЯ ПРО “ПІДПРИЄМЛИВУ ЛЮДИНУ” В ГАЛИЧИНІ НОВОГО Й НОВІТНЬОГО ЧАСУ.....	196
<i>Пастушенко Р. Я.</i>	СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ГАЛИЧИНІ (1904–1914 РР.).....	205
<i>Аліман М. В.</i>	БОРИС МАРТОС І ЙОГО КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПОЛТАВЩИНІ В 1913–1917 РОКАХ.....	224
<i>Орлевич І. В.</i>	ГАЛИЦЬКЕ РУСОФІЛЬСТВО ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..	235
<i>Сова А. О., Михальський Ю. В.</i>	ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КООПЕРАЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ “ДНІПРОСОЮЗУ”): ІСТОРИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....	250
<i>Клок В. І.</i>	ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ У ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ ГАЛИЧИНИ ПЕРІОДУ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 1918–1919 РР.....	264
<i>Бежук О. М.</i>	БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	271
<i>Кендус О. З.</i>	ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.....	278
<i>Кондратюк В. О.</i>	ПІДСТАВИ МОНАРХІЧНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ.....	286
<i>Вісіна Т. М.</i>	ВІДБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.....	297
<i>Онїко Т. В.</i>	СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ : ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	305
<i>Малик Я. Й.</i>	НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У 1928 РОЦІ.	320

<i>Прокіп А. В.</i>	ПРАЦЯ МИХАЙЛА ГАЛУЩИНСЬКОГО НАД РОЗВИТКОМ УКРАЇНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ЛЕМКІВЩИНИ, НАДСЯННЯ, ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ.....	331
<i>Сеник Л. Т.</i>	ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ.....	336
<i>Кондратюк К. К.</i>	ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ФОРМУВАННЯ, СВИТОГЛЯД, ПРОФЕСІЙНА І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	341
<i>Кучерена М. М., Степанюк С. М.</i>	УКРАЇНСЬКИЙ АМАТОРСЬКИЙ І ПРОФЕСІЙНИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.).....	350
<i>Герцик М. С.</i>	СПОРТ І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ (З ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ).....	360
<i>Соляр І. Я.</i>	СТАВЛЕННЯ УРП-УСРП ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	365
<i>Рекрут В. П.</i>	СТРУКТУРНА ПЕРЕБУДОВА СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УСРР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ.....	372
<i>Шаблій О. І., Кузик С. П., Вісьтак О. І.</i>	ГАЛИЦЬКІ ГЕОГРАФИ ПРО УКРАЇНСЬКУ КООПЕРАЦІЮ ДО 1939 РОКУ.....	386
<i>Баран В. К.</i>	СТАН ТОРГІВЛІ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ У 1939–1941 РР.....	396
<i>Рожик М. Є.</i>	ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗАМОВЧУВАННЯ І СПОТВОРЕННЯ.....	405
<i>Шабала Я. М.</i>	РОЛЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ У ПІСЛЯВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА (1944 – 1953 РР.).....	414
<i>Сеньків М. В.</i>	БОРОТЬБА НАЦІОНАЛЬНОГО ПІДПІЛЛЯ ПРОТИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (ДР. ПОЛ. 40 – ПОЧ. 50-Х РР. ХХ СТ.).....	421
<i>Шалата М. Й.</i>	ПОРФИРІЙ ЯРЕМЕНКО ЯК ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ.....	429
<i>Бадяк В. П.</i>	РЕАЛІЇ ТА ІМІТАЦІЯ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ЛЬВОВА В РОКИ ЗАСТОЮ.....	439
<i>Карась А. Ф.</i>	МИКОЛА РУДЕНКО ПРО ТЕОРІЮ МАРКСА Й «ЕНЕРГІЮ ПРОГРЕСУ».....	458
<i>Бортняк Н. В.</i>	УКРАЇНА НА СТАРОДАВНІХ КАРТАХ У ПРАЦЯХ І НАУКОВО-ТВОРЧИХ ПЛАНАХ МАРІЇ ГРИГОРІВНИ ВАВРИЧИН.....	473

<i>Кузик С. П.</i>	ІЗ «МРІСЮ» НА «ПОРОЗІ» НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	483
<i>Вісин В. В.</i>	ЕВОЛЮЦІЯ КООПЕРАТИВНИХ ПРИНЦИПІВ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ У КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ВОЛИНИ.....	488
<i>Семів С. Р.</i>	ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	501
<i>Пантелеймоненко А. О.</i>	ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ ТА СТРАХОВІ КООПЕРАТИВИ: СУТНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ, ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ І ЗНАЧЕННЯ.....	509
<i>Рутар С. М.</i>	УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	521
<i>Макарчук С. А.</i>	РОЗДУМИ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ.....	529
<i>Голубець М. А.</i>	ПРО ЧИСТОТУ РІДНОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРУ МОВЛЕННЯ.....	538
<i>Зайцев Ю. Д.</i>	УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ ФРОНТ ЗОРЯНА ПОПАДЮКА (1968–1973) – РЕПРЕЗЕНТАНТ МОЛОДІЖНОГО АНТИКОМУНІСТИЧНОГО РУХУ.....	549
<i>Вовканич С. Й.</i>	ЗГУРТУВАННЯ НАЦІЇ ЯК ІДЕОЛОГІЧНА СОЦІОГУМАНІСТИЧНА ПРОБЛЕМА УКРАЇНИ ХХІ СТОРІЧЧЯ.....	568
<i>Лизанчук В. В.</i>	МОРАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНІ ПОЛЮСИ: УКРАЇНОЦЕНТРИЗМ І МАЛОРОСІЙСТВО.....	599
<i>Дідула Р. Ф.</i>	ЧАС І ПОРА. ФРАГМЕНТИ З РОМАНУ-МОЗАЇКИ.....	615
	СВІТЛИНИ.....	I-XVI
	ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	631

Наукове видання

**ЮВІЛЕЙНИЙ ЗБІРНИК
НА ПОШАНУ
СТЕПАНА ГЕЛЕЯ**

Випуск 10

Літературний редактор – Муравицька Н. О.
Англійський переклад – Дубравська Д. М., Кобрин Т. М.

Комп'ютерний макет видавництва
Львівської комерційної академії

Підписано до друку 30.04.2011 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк на різнографі.
41 др. арк. 53,25 ум. др. арк. 50,66 облік. видавн. арк.
Тираж 500 прим. Зам. 94

Віддруковано в друк. видавництва Львівської комерційної академії
79011, м. Львів, вул. У. Самчука, 6. Тел. 276-07-75. e-mail drook@lac.lviv.ua
Свідоцтво Держкомітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 246 від 16.11.2000 р.